

तीर्थंकर
भगवान श्री महावीर
४८, चित्रांकासंपुट

★ गुजराती, हिन्दी, अंग्रेजी तीनों भाषाओंमें ★

★ यह चित्र संपुट की चतुर्थ नई आवृत्ति है ★

कुशल चित्रकार
गोकुलदास कापडिया

लेखक, संयोजक, संपादक
आचार्य श्री यशोदेवसूरिजी

TIRTHANKARA
BHAGAWAN MAHAVIRA
ILLUSTRATED

तीर्थंकर भगवान श्री महावीर

४८ रंगीन चित्र तथा उनका गुजराती, हिन्दी और अंग्रेजी भाषा में परिचय । १२ अतिमहत्वपूर्ण ऐतिहासिक परिशिष्ट, २६ मुख्य पूर्वभवों का प्रेरक परिचय और ४८ चित्रों की आलोचनात्मक मार्मिक समीक्षा, ये सभी बाबतें गुजराती, हिन्दी और अंग्रेजी भाषा में दी गई है । तथा पट्टियाँ ८०, प्रतीक १९६, उसीमेंसे ८० पट्टियाँ और १४४ प्रतीक चित्र गुजराती, हिन्दी और अंग्रेजी परिचय के साथ । यह चतुर्थ आवृत्ति में सभी विभाग तीनों भाषा में प्रकाशित हो रहा है ।

चित्रकार
गोकुलदास कापडिया

लेखक, संयोजक, संपादक
मुनिश्री यशोविजयजी
(वर्तमानमें आचार्य श्री यशोदेवसूरिजी)

TIRTHANKAR BHAGAWAN MAHAVIDRA

Fortyeight ornate paintings with their significance in Gujarati, Hindi and English. Twelve very important historic appendices, twenty-six main cycles of previous birth with its inspiring illustrations, critical appreciation of forty-eight pictures, all with their explanations in Gujarati, Hindi and English languages are depicted. Eight artistic designs, one hundred and ninety-six images are shown, out of which eighty designs and one hundred forty-four illustrative pictures with the explanatory notes in Gujarati, Hindi and English are depicted. In this fourth edition all parts are published in all the above three languages.

* Artist *
GOKULDAS
KAPADIA

Composed & Compiled by
MUNISHRI YASHOVIJAYJI
(Achary Shri Yashodevsuriji)

પ્રકાશક અને પ્રાપ્તિસ્થાન

જૈન સંસ્કૃતિ કલાકેન્દ્ર
તથા
શ્રી પાર્શ્વ પદ્માવતી ટ્રસ્ટ
જે. ચિત્તરંજન એન્ડ કું.
ક્ષમાલય, ૩૭, ન્યુ મરીન લાઇન્સ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૨૦
Offi.: ૨૨૦૦૧૩૭૩

ચોથી આવૃત્તિ
વિ.સં.૨૦૬૦ વીર સં.૨૫૩૦
કિંમત રૂ. ૬૦૦
સર્વહક સ્વાધીન

પ્રકાશક ઓર પ્રાપ્તિસ્થાન

જૈન સંસ્કૃતિ કલાકેન્દ્ર તથા
શ્રી પાર્શ્વપદ્માવતી ટ્રસ્ટ
જે. ચિત્તરંજન એન્ડ કું
ક્ષમાલય, ૩૭, ન્યુ મરીન લાઇન્સ,
બમ્બઈ-૪૦૦ ૦૨૦
Offi.: ૨૨૦૦૧૩૭૩

ચતુર્થ સંસ્કરણ
વિ.સં.૨૦૬૦ વીર સં.૨૫૩૦
મૂલ્ય રૂ. ૬૦૦
સર્વહક સ્વાધીન

PUBLISHERS

Jain Sanskruti Kala Kendra
And Shri Parshva Padmavati Trust
J. Chittranjan & Co.
Kshamalaya, 37,
New Marine Lines,
Mumbai-400 020
Offi.: 22001373

FOURTH EDITION
A. D. 2060 Vir S. 2530
PRICE RS. 600
Copy Right

પહેલી આવૃત્તિ	વિ.સં.૨૦૩૦	ઈ.સં.૧૯૭૪	૨૦૦૦ નકલ
બીજી આવૃત્તિ	વિ.સં.૨૦૩૨	ઈ.સં.૧૯૭૬	૨૦૦૦ નકલ
ત્રીજી આવૃત્તિ	વિ.સં.૨૦૫૧	ઈ.સં.૧૯૯૫	૬૦૦૦ નકલ
ચોથી આવૃત્તિ	વિ.સં.૨૦૬૦	ઈ.સં.૨૦૦૪	૫૦૦૦ નકલ

અન્ય પ્રાપ્તિસ્થાનો

જૈન સાહિત્યમંદિર, તલાટી રોડ, પાલીતાણા-૩૬૪૨૭૦
શ્રી કાંતિલાલ સુખલાલ C/o. કેસન્ટ ઓપ્ટીકલ કું. સંદીપ મેન્શન, ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર, ભાંગવાડી, કાલનાદેવી રોડ. મુંબઈ-૨. O.: ૨૩૧૬૫૭૯, ૨૨૫૪૮૮૦
નવભારત સાહિત્યમંદિર ૧૩૪, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ, (પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ) પો.બો.નં. ૨૮૩૫, મુંબઈ-૨. O.: ૨૨૦૧૭૨૧૩, ૨૨૦૮૫૫૯૩
ગુર્જર સાહિત્ય ભવન રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧ O.: ૩૪૪૬૬૩
મોતીલાલ બનારસીદાસ બંગલા રોડ, જવાહરનગર, દિલ્હી-૧૧૦૦૦૭.
કનૈયાલાલ અમૃતલાલ પારેખ વિક્રમ સેલ્સ એન્ડ સર્વિસીસ, મસ્જુદ બંદર, ૩૩૦ નરશી નાથા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨ O.: ૨૩૪૨૩૨૮૦

★ (G) અહિંસા ★ (H) અહિંસા ★ (E) NON - VIOLENCE ★ (Ta) அகிம்சை ★ (K) ಅહಿંસಾ ★

જરિંગા (જ) અહિંસા

જરિંગા (જ) અહિંસા

જૈન તીર્થંકર ભગવાનનો શાશ્વત સંદેશ

કરૂણામૂર્તિ ભગવાન શ્રીમહાવીર વિશ્વની પ્રજાના આત્મકલ્યાણ અને શાશ્વત સુખશાંતિ માટે આપેલા અહિંસા, સત્ય, અયોર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ આ પાંચ મુખ્ય આદેશો પૈકી પહેલો અહિંસાનો સર્વોપરિ આદેશ આપતાં જણાવે છે કે-
સહુને પોતાનું જીવન ધ્યાઈ છે માટે તમો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મથી લઈને નાના-મોટા ચેતના ધરાવતા કોઈપણ જીવની હત્યા કરો નહિ, કરાવરાવો નહિ, એનું યથાર્થ પાલન કરી શકાય એ માટે સત્ય વગેરે ચારે આદેશોને આચરણમાં મૂકો.

સર્વત્ર સેકંડો રીતે ઉપયોગી બની રહેલા ચિત્રસંપુટે વરતાવેલો જયજયકાર

જૈન સમાજનો પહેલો જ આ સદ્ભાગી ગ્રંથ છે કે જેને જોઈને અસંખ્ય લોકો મુગ્ધ બન્યા. જેને અદ્ભુત, અજોડ, અનુપમ, ગ્રંથ શિરોમણી, અમરકૃતિ, કાંતિકારી, અદ્વીતિય આવાં આવાં અનેક શ્રેષ્ઠ વિશેષણોથી તમામ ક્ષેત્રની વ્યક્તિઓએ બિરદાવ્યો, નવાજ્યો અને પ્રશંસાની અપરંપાર વૃષ્ટિઓ વરસાવી. દેશ-પરદેશમાં સર્વત્ર છવાઈ ગયેલાં જે ગ્રંથના ચિત્રો, બોર્ડરો, પ્રતીકો વગેરેનો સહુ કોઈ અસંખ્ય રીતે ઉપયોગ કરી રહ્યા છે તે મહાન ગ્રંથની રોમાંચક અને રોમહર્ષ વિગતો માટે જુઓ પુષ્ટ ૨૧૯ થી ૨૨૬.

★ અહિંસા ★ (A) અહિંસા ★ (E) NON - VIOLENCE ★ (S) અહિંસા ★ (B) અહિંસા ★

(૧) હવે પછી શ્રી આદિનાથજી વગેરે ૨૩ તીર્થંકરોનું ભગવાન શ્રી મહાવીર જેવું જ ચિત્રસંપુટ,
(૨) જૈન સાધુ જીવનની દિનચર્યાના ૪૦ કલર ચિત્રોનું આલ્બમ (૩) અનેક બોર્ડરો - પ્રતીકોનું અતિ ઉપયોગી આલ્બમ વગેરે તૈયાર કરવા પૂજ્યશ્રીજી ઉત્કટ ભાવના રાખે છે.

Printers : Ankit Enterprises ☎ 28942517 • Designers : Designer Graphic Arts ☎ 56374795

जेन लिपि, प्राकृत भाषा में तीर्थंकर की स्तुति।

सकबय-सुत्तं [शक्रस्तवः]

नमुबु एं अरिहंताणं ऋगवंताणं। आइगराणं तिब्ब-
यराणं सयंसंबुद्धाणं। पुरिसुत्तमाणं पुरिससीहाणं
पुरिसवरपुंरुगीआणं पुरिसवरगंधह्वीणं। लो-
गु-
त्तमाणं लोगनाहाणं लोगहिआणं लोगपईवाणं
लोगपज्जोअगराणं। अन्नयदयाणं चरकुदयाणं
मग्गदयाणं सरणदयाणं बोहिदयाणं। धम्मद-
याणं धम्मदेसयाणं धम्मनायगाणं धम्मसारही-
णं धम्मवरचानरंतचक्कवटीणं। अप्पमिहयवर-
नाणदंसणधराणं वियदृढजमाणं। डिणाणं जाव-
याणं तिन्नाणं तारयाणं बुद्धाणं बोहयाणं मु-
त्ताणं मोअगाणं। सब्बनूणं सब्बदरिसीणं सिवमय-
त्तमरुअमणंतमरकयमद्वाबाहमपुणरावित्ति सि-
द्धिगइनामधेयं ठाणं संपत्ताणं। नमो डिणाणं
जियजयाणं ॥

शुक्र - शक्रों द्वारा करवाया गया है। तीर्थंकर देवकी स्तुति अर्थात् शक्रों ने जैनलिपि में आया है।

अशोक वृक्ष और उसके पुष्पगुच्छ
Ashok tree and it's Flowers.

- બોર્ડર પરિચય -

ચિત્રને ફરતી જે બોર્ડર મૂકી છે તે સોનેરી કલ્પસૂત્રના વિવિધ નમૂનાઓ એકત્ર કરીને બનાવી છે.

- અશોક વૃક્ષનો પરિચય -

માનવજાતના બધી જાતના શોકોને દૂર કરનારા તીર્થંકરદેવોના મસ્તક ઉપર છાયા પાથરનારા (દિવનિર્મિત) અશોકવૃક્ષની આ પ્રતિકૃતિ છે. તેનાં પાંદડાં લીલાં અને ફૂલો ઝુમખામાં લાલ રંગનાં હોય છે. આસોપાલવ એ અશોક નથી, તે જુદું જ ગ્રહ છે.

૧) સપરિકર જિનમૂર્તિ

૪) મેરુઅભિષેક

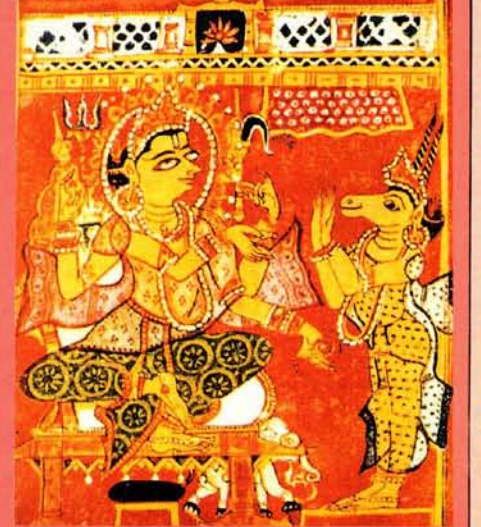
૨) સ્વપ્નદર્શન

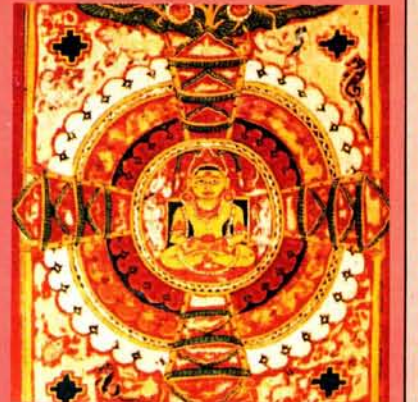
૫) દીક્ષાની શિબીકા

૩) ગભાપહરણ

૬) સમવસરણ

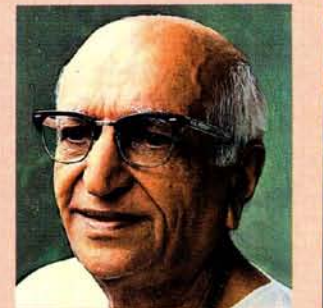

પ્રાચીન ચિત્રકલામાં ભગવાન શ્રી મહાવીર (ભગવાનશ્રીનાં જીવનનાં થોડાક પ્રસંગો અહીં રજૂ કર્યાં છે)

આ કલા જૈનાશ્રિત ચિત્રકલાથી ઓળખાતાં, પશ્ચિમ ભારતમાં વધુ આદર પામેલાં કલાનાં થોડાંક રંગીન ચિત્રો અહીં આપ્યાં છે. આ કલા ઈરાનથી આવેલા મોંગલ બાદશાહો સાથે આવેલા ઈરાની કલાકારો સાથે મળીને ભારતીય ચિત્રકારો દ્વારા નિર્માણ થયેલી છે એમ કલાવિજ્ઞો કહે છે. આ કલાનાં ચિત્રોથી સેંકડો કલ્પસૂત્રોની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ આજે જૈન ભંડારોને શોભાવી રહી છે.

આ કલા પ્રાયઃ ચૌદમા સૈકાથી શરૂ થઈ સત્તરમા સૈકા સુધી લગભગ ૪૦૦ વર્ષ સુધી ચાલુ હતી, પછી મોંગલયુગ નષ્ટ થતાં તેના ઉપર પૂર્ણવિરામ મૂકાઈ ગયું. થોડામાં ઝાઝું બતાવી દેવું એ આ કલાનું પ્રધાન લક્ષણ-વિશેષતા છે. હરણના જેવી લાંબી આંખો, જરા લાંબું પોપટની ચાંચ જેવું તીલું નાક, ટૂંકા પગ. ૪૦૦ વર્ષ સુધી એકધારી ધુંટાઈને વિકસિત થયેલી આ કલાનો ખ્યાલ જૈનસંઘને નહીંવત્ છે એટલે મારી તીવ્રેચ્છા હતી અને ત્રીજી આવૃત્તિમાં આ કલાનો પરિચય ચિત્રસંપુટના રસિક લોકોને થાય એટલે બહુ જ થોડા નમૂના અહીં આપ્યા છે છતાં મને સંતોષ ઉપજ્યો છે. આશ્ચર્ય છે કે મધ્યયુગીન કલ્પસૂત્રોમાં બીજી પદ્ધતિના કલાકારોની કલા જોવા મળતી નથી.

૧. સોનાના વરખનો ચુંદરની ધોસેસ દ્વારા પાવર બનાવી શાહી તરીકે કામમાં લેવાય છે. સં. ૨૦૦૩માં આ શાહી મેં બનાવીને સુવર્ણાક્ષરી પાનું પણ લખ્યું હતું.
૨. અહીં આપેલાં ચિત્રો ૧૪૧૧ની સાલના છે.

આ ચિત્રસંપુટના સિદ્ધહસ્ત ચિત્રકાર
શ્રી ગોકુલદાસ કાપડિયા

परस्परोपग्रहो जीवानाम्

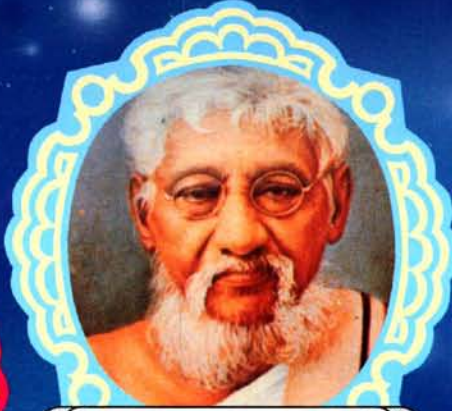
परस्परोपग्रहो जीवानाम्

जैनं जयति शासनम्

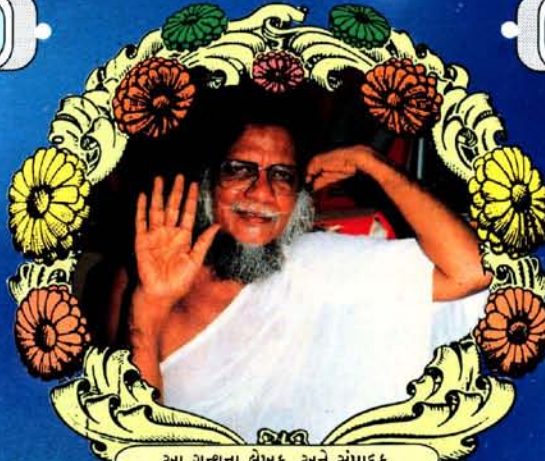
प. पू. सिद्धांत निष्ठ
आ. श्री विजय प्रतापसूरि म.

प. पू. शासनप्रभावक
आ. श्री विजय मोहनसूरीधर म.

प. पू. युगदिवकर
आ. श्री विजय धर्मसूरि म.

आ ग्रन्थना लेखक अने संपादक

प. पू. साहित्यकार
आ. श्री विजय यशोदेवसूरि म.

अष्टमंगल

નવી ત્રીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશકીય નિવેદન

'તીર્થંકર મગવાન શ્રી મહાવૈજ ૩૫ ચિત્રાંકો સંપુટ' આ નામના ગ્રન્થ શિરોમણિ ગ્રન્થસ્વરૂપની પહેલી-બીજી આવૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૩૦, ૨૦૩૨માં જૈન ચિત્રકલા નિદર્શન સમિતિ-મુંબઈ તરફથી પ્રકાશિત થઈ હતી, અને તેની અધારે પ્રગટ થનારી ત્રીજી આવૃત્તિ જૈન સંસ્કૃતિકલાકેન્દ્ર તથા પાર્શ્વપદમાવતી ટ્રસ્ટ આ બંને ટ્રસ્ટના આશ્રય નીચે પ્રકાશિત થઈ રહી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત અને દેશ-પરદેશના જૈનસમાજમાં છવાઈ ગયેલું, અને અન્ય સમાજમાં પણ જાણીતું થયેલું આ ચિત્રસંપુટ કેટલીક નવીનતાઓ સાથે નવનમનોદર અને અત્યંત આકર્ષક એવાં નવાં ૧૩ ચિત્રોના ઉમેરા સાથે પ્રગટ થઈ રહેલ છે તે પુજ્ય ગુરુદેવ માટે, સાચી કાર્યકરો માટે, પ્રેસ માટે, જૈનસંઘ માટે તથા એકંદરે અમારા સહુ માટે અત્યંત આનંદ અને ગૌરવની ભાષા છે.

એક વખત તો આ આવૃત્તિ બહાર પડશે કે કેમ ! એવી તીવ્ર ચિંતા થઈ રહી હતી. પુજ્યશ્રીની છેલ્લા એક વર્ષથી ઠીક રીતે કચળી ગયેલી તબિયત, માથાનું કુટ વગેરે કારણો પ્રસ્તાવના લખવાનો પણ મુક રહ્યો નહિ. પ્રકાશન ખૂબ મોંઘું થતાં થોડી હતાશા-નિરાશા પણ ઊભી થઈ હતી. વળી ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરવા પ્રસંગે કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ તે અન્ય નિવેદનમાં દેખાઈ જાય છે. કોઈ ભવિતવ્યતા જ એવી કે આ આવૃત્તિનું કાર્ય એક યા બીજા કારણે ખેંચાતું જ રહ્યું અને ચિત્રસંપુટની શાહ જોઈ રહેલા દેશ-પરદેશના સેંકડો મહાજનોને અનાં જલદી સંતોષી શક્યા નહિ.

અમોએ પ્રકાશન થતાં પહેલાં ઓછામાં ઓછા દશ હજાર માહકો એકવાન્યમાં નોંધવાનું વિચારેલું. અનેક લોકો સહકાર આપવા તૈયાર હતા, પરંતુ અમારા પ્રમાણે એ દિશામાં કોઈ પ્રવૃત્તિ કરી શક્યા નહીં એટલે પુસ્તકની સંખ્યા ફક્ત છ હજાર જ છે. પુસ્તકોની કોન્ટેટીવ મર્યાદિત હોવાથી પુસ્તક ઘણું મોંઘું થવા પામ્યું છે. આ પ્રકાશન મોંઘું થવાથી ૨૩ તીર્થંકરના ચિત્રસંપુટના તથા બીજાં સાહિત્ય-કલાનાં અપૂર્ણ કાર્યોને પણ ઘણી થતિ પહોંચી છે. આ અંગે પુજ્યશ્રી ખૂબ ચિંતા સેવે છે. આજે પણ કામમાં ઘણો અવરોધ ઊભો થયો છે.

એક મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ કરવો અનિવાર્ય સમજીને અહીં કરીએ છીએ.

જૈન સમાજનું કેતું જમરજસ્ત ચિરલ પુજ્ય હશે કે જેમાં ચિત્રકાર તેવા જ કલાપ્રેમી ગુરુ. આ બંનેનું સુભાગ મિલન જૈન સમાજ માટે, દેશ-પરદેશ અને જૈન કલાના લેણે કેવું અને કેટલું બધું ઉપકારક અન્યું, એ લખવા માટે તો શબ્દો શોધવા પડે અને ઘણાં પાનાં રોકવા પડે. વળી યોગ્ય ચિત્રકારો તો કદાચ મળી જાય પણ કલામાં ઊંચો રસ ધરાવતા જૈનધર્મગુરુ મગવા એ સહેલું નથી. બંનેના પુરુષાર્થના કારણે ભગવાન મહાવીરનાં શ્રેષ્ઠ ચિત્રોની અનુપમ ભેટ જૈનસમાજને - સહુને મળી, તે કદી પણ મળત નહિ. એક પુસ્તકના પ્રકાશન પાછળ ૨૦-૨૦ વર્ષ સુધી મધ્યા રહેલું અને બીજી રીતે શ્રેષ્ઠકોટિનું પ્રકાશન તૈયાર કરી, લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ કરાવી, વિમાનવાના સમારંજો યોજી પ્રસિદ્ધિથી દૂર રહેતા એવા ચિત્રકારને અને તેમની કલાને સર્વવ પ્રસિદ્ધિ આપવાનું કાર્ય પુ. ગુરુદેવ જ કરી શકે. જૈન સમાજ ઉપર, પ્રજા ઉપર પુજ્યશ્રીએ શબ્દોથી ન નવાજી શકાય એવો અસીમ ઉપકાર કર્યો છે.

હવે પછી ૨૩ તીર્થંકરનું સંપુટ વગેરે પ્રકાશન તૈયાર કરવાનું છે પણ પુજ્ય ગુરુદેવને પોતાની કથળેલી તબિયતના કારણે ખૂબ ચિંતા થઈ રહી છે કે આ કાર્ય મારા હાથે તૈયાર થઈ શકશે કે કેમ ! શાસનદેવને પ્રાર્થના કરીએ કે દેવ-ગુરુ કૃપાથી તેઓશ્રીનું સ્વાસ્થ્ય સાડું રહે અને બાકીનાં કલાનાં પ્રકાશનોની ભેટ જલદીમાં જલદી જૈનસંઘને પ્રાપ્ત થાય !

આ ત્રીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન મહાનતીર્થ સિદ્ધાચલની પાવન ભૂમિમાં તૈયાર થવાનો સુભાગ યોગ પ્રાપ્ત થયો. પુજ્યશ્રીની શારીરિક-માનસિક તબિયતના સંયોગો જોતાં આ કાર્ય માટે તેઓશ્રીને આ કૌતુહલ રહેલું તે અનિવાર્ય જરૂરી અનતાં પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની છત્રછાયામાં, પ્રગટપ્રભાવી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન તથા શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાનની પવિત્ર કૃપા, શાસનદેવ તથા પુજ્યશ્રી ઉપર વરસોથી કૃપાવર્ષાં વરસાવી રહેલા યા ભગવતી પદમાવતીજીની સહાયથી તેમજ અમારા તારક અને અવિરત અનેક ઉપકારોની વર્ષા વરસાવનારા, વંદનીય, શાસનપ્રભાવક ગુરુદેવો-પરમપુજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ, તેમના પદ્મિણ્ય વયોનુદ પરમપુજ્ય આ. શ્રી વિજય પ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજ, લેખક - સંપાદકશ્રીના વિદ્વદ્વય, યુગદિવાકર ગુરુદેવ પરમપુજ્ય આ. શ્રી વિજય ધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજની કૃપા, પુજ્યશ્રીના તથા અન્ય સંઘાગના સાધુ - સાધ્વીજીઓના, તથા એક યા બીજી રીતે સહાયક થનારાં નામી-અનામી સહુના સહકાર અને શુભેચ્છાથી આ પ્રકાશન તૈયાર થયું છે તેથી તે સહુનો આભાર માની ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

હવે આ બહુમુલ્ય પુસ્તકની વિશાળ પ્રેસકોપી અને નેટર તૈયાર કરવામાં અને પ્રુફરીડીંગ કરવામાં જેમનો સહુથી શ્રેષ્ઠ અસાધારણ ફાળો રહ્યો છે તેમનો આભાર માનવા અંગેની ભૂમિકા એ છે કે-

પુજ્ય ગુરુદેવ ચિત્રસંપુટનું કામ શરૂ કરવાના હતા ત્યારે તેમનો જમણો હાથ એકસીડન્ટના કારણે લાપવામાં અંતરાયરૂપ અન્યો હતો. આંખે પણ મોતિયો હોવાથી તેની તકલીફ ઊભી હતી એટલે આ કાર્યમાં સહાયરૂપ બની શકે એવી કોઈ અનુકૂળ અને સમજદાર વ્યક્તિની શોધમાં હતા. એમાં બે વર્ષ ત્યાંયાં પણ કોઈ અનુકૂળ વ્યક્તિ મળી નહીં. છેવટે એકસ્માત એક અનુકૂળ વ્યક્તિ પ્રાપ્ત થઈ અને કાર્યમાં ગતિ આવી. ત્રીજી આવૃત્તિનું વિશાળ લેખન કરવું, પછી પ્રેસકોપી તૈયાર કરવી, પ્રુફી જોવા અને તે અંગેની બીજી નાની-મોટી અનેક જવાબદારીઓ ત્યારે ઉમંગ ઉત્સાહથી એમને સંભાળી લીધી, તેથી અધુ ભગીરથ કાર્ય પાર પડ્યું અને આ કારણે આ ત્રીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન શક્ય અન્યું. જો આવા અપ્રમાદી, કુશળ સહાયક ન મળ્યા હોત તો ઘણી મુશ્કેલી ઊભી થાત. આ વ્યક્તિ હતી એક સાધ્વીજી. પુજ્યશ્રીની પાલીતાણામાં આચાર્ય પદવી થઈ તે પછીના ત્રીજા જ દિવસે પુજ્ય યુગદિવાકરશ્રીની નિશ્રામાં સાહિત્યમંદિરમાં પુજ્યશ્રીજીના હાથે જ રજોહરણ લઈ દીક્ષિત થયેલા વિનયવંતા, ગુણીયલ સાધ્વી શ્રી પુષ્પયશાશ્રીજી મહારાજના સુવિનીત. સતત ઉંચમી સાધ્વી શ્રી પુનિતયશાશ્રીજી મહારાજ. અમો એમના ખૂબ ખૂબ આભારી છીએ, અને ગુણવંતા, જ્ઞાનભકિતવંતા ગુરુ-શિષ્યાને હાર્દિક અભિનંદન આપી ભાવભીના વંદન કરીએ છીએ. આજ સુખીમાં તેઓશ્રી પુજ્ય ગુરુદેવો હસકતાં નવાં લખાણો અને ઉતારાનાં સાતંક હજારથી વધુ પાનાં લખી ચુક્યા છે. છાપેલા જેવા અતિસુંદર હસ્તાક્ષરોમાં લખીને તેમણે લેખનકલાની એક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. બંને વંદનીય આત્માઓ કૃતભકિત અને શાસનભકિતનાં સહુના કલ્યાણાર્થે આવાં ને આવાં કાર્યો ઉત્તરોત્તર કરતાં રહે એ જ શાસનદેવને અમારો પ્રાર્થના છે.

પુજ્ય ગુરુદેવના કાર્યમાં અનેક રીતે સતત સહાયમાં રહેનારા સેવાભાવી, ઉત્સાહી, ભકિતવંતા મુનિરાજો પરમપુજ્ય પંચાસજી શ્રીમાન્ વાયસ્વતિવિજયજી મ. તથા છોટા મુનિવર શ્રી જયભદ્રવિજયજી મ. ને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ થતે છે.

તે પછી સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓનો તથા શ્રી કનુભાઈપારેખનો તેમજ ત્રીજી આવૃત્તિનાં ચિત્રો માટેના પુનર્મુદ્રણ અંગેના કામમાં ઊભી થયેલી ઘણી ચિંતા અને મુશ્કેલીઓ છતાં પોતાની સુઝ-બુઝનો ઉપયોગ કરી સુંદર રીતે ચિત્રોનું તથા સમગ્ર પુસ્તકનું મુદ્રણ કરી આપનાર ચિત્રજપ્રેસના માલિક સૌજન્ય સ્વભાવી શ્રી અરિવનભાઈ તથા તેમના સાથી આકૃતિ એન્ટરપ્રાઈઝના ઉત્સાહી માલિક શ્રી પ્રદીપભાઈ દવે જેઓએ કોટોકમ્પોઝ પદ્ધતિએ પરિશિષ્ટે વગેરેનું છાપકામ સુંદર થાય એ માટે અશ્રાણ પરિક્રમ ઉઠાવ્યો અને પહેલેથી ઠેક સુધી સારી રીતે સહાયક બની રહ્યા તેથી તેમનો, તથા પ્રેસના કુશળ કાર્યકરોનો તેમજ તેમના સહાયક ધર્માત્મા ભાઈશ્રી નરોત્તમભાઈ શાહ તેમજ ભકિતવંત કાર્યકર ભાઈશ્રી ચેલિતભાઈનો પણ ખૂબ હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ. બહેનર ! સહુએ ભગવાન શ્રી મહાવીરના પુસ્તક દ્વારા ભકિત કરીને મોટું પુણ્ય આંધું છે.

આ બહુમુલ્ય ગ્રન્થસ્વરૂપ સેંકડો ઘરોમાં બાળકોથી લઈ વૃદ્ધો સુધી અનેકને આનંદ અને વિવિધરીતે પ્રેરણાનો પ્રકાશ આપ્યો છે, પરંતુ જૈનસમાજમાં પ્રવારનું મહત્ત્વ કે ગૌરવ ખાસ ન હોવાથી આવાં ઉમ્મતી પુસ્તકો ખરીદવા અથવા બીજાઓને ખાસ પ્રેરણા આપી ખરીદાવવાની જાલતમાં સમાજ ખૂબ જ ઉદાસીન છે એટલે આ પુસ્તકનો પ્રશંસકો તથા જૈનસંઘને અમારી નમ્ર વિનંતિ છે કે આ પુસ્તકનો ધરમમ પ્રવાર થાય, શકિતસંપન્ન વર્ગ પોતે પુસ્તક ખરીદે, જરૂર પડે ત્યાં બીજાં ભેટ આપે. સૌકોના વંદનાં ભગવાન મહાવીર વધારેમાં વધારેમાં વધારે પ્રશ્નાપિતથાય તે માટે બેદરકારી છોડી પ્રયત્ન કરવાનમ્ર વિનંતિ છે. જૈન સાહિત્યમંદિર, પાલીતાણા વિ. સં. ૨૦૪૮

- પ્રકાશકો

નવી ત્રીજી આવૃત્તિનું સંપાદકીય નિવેદન

અગત્યની નોંધ : આ ચિત્રસંપુટ ક્યારે, કેવી રીતે અને કેમ તૈયાર થયું તેની વિગતવાર માહિતી આ આવૃત્તિની પહેલી આવૃત્તિનાં મુદ્રિત કરેલાં નવમા પૃષ્ઠથી શરૂ થતાં નિવેદનોમાંથી જાણી લેવી. આથી તો ફક્ત ત્રીજી આવૃત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવતી વિગતો રજૂ કરીએ છીએ.

તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીરના ચિત્રસંપુટની બંનેય આવૃત્તિ ૩૫ ચિત્રોની જ હતી, જ્યારે આ ત્રીજી આવૃત્તિ નવાં ૧૩ ચિત્રો ઉમેરાતાં ૪૮ ચિત્રોની થવા પામી છે. પહેલી બે આવૃત્તિનાં ચિત્રો ઓફસેટ પેપર ઉપર હતાં, જ્યારે આ ત્રીજી આવૃત્તિનાં ચિત્રો કોરેન આર્ટપેપર ઉપર છાપ્યાં હોવાથી જોનારાઓ ખુબ જ આહલાદ અને આનંદ અનુભવ્યો. નવાં ૧૩ ચિત્રો જે ઉમેરાયાં તે ખુબ જ આકર્ષક, ઉદાહરણ, સુંદર અને નવનરમ્ય છે. જે આ આવૃત્તિની શોભામાં તો અનેરો વધારો કરશે જ પણ જૂનાં ૩૫ ચિત્રોની શોભામાં પણ સહાયક બની રહેશે. અનેક મુશ્કેલીઓ, અવરોધો, તબિયતના ઊભા થયેલા વધુ પ્રતિકૂળ સંયોગો વગેરે, પાર્યા કરતાં આ પ્રકાશનના કાર્યમાં ઘણો સમય વીતવા છતાં આ પ્રકાશન સાંગોપાંગ રીતે તૈયાર કરી અમો પ્રકાશિત કરી શક્યા તે માટે અકલ્પનીય આનંદ અને ગૌરવની લાગણી અનુભવીએ છીએ. આજના સમય-સંજોગમાં અમારા માટે એક ઘણું જ ચિંતાજનક, વિકટ અને મુશ્કેલીભર્યું કામ પૂર્ણ થયું તેથી અમો સહુ અનેરી લાશ ! અનુભવીએ છીએ.

હવે એક અતિદુઃખદ ભારે ચિંતાજનક ઘટનાનો ટુંકો નિર્દેશ કરું !

આ ચિત્રસંપુટનાં ૩૫ ચિત્રોની જૂનાં નેગેટીવો - પોઝિટીવો અમારી સંસ્થાએ પ્રથમ આવૃત્તિ છાપનાર મુંબઈના બોલ્ટન પ્રેસને સાચવવા માટે સોંપી રાખી હતી, પરંતુ થોડો વરસો બાદ તેના પારસી માલિકે પોતાનાં પ્રેસ ચેવી નાંખ્યાં, તેની સાથે અમો સહુની જાણ બહાર સંસ્થાની માલિકીની નેગેટીવો-પોઝિટીવો વગેરે સામગ્રી પણ આપી દીધી. નૈતિક દ્રષ્ટિએ પ્રેસે આ એક અનુચિત તેમજ અમારા માટે ઘણું જ દુઃખદ કાર્ય કર્યું. આ કારણે ત્રીજી આવૃત્તિ વિ.સં. ૨૦૪૦ આસપાસ જ મારે જે પ્રગટ કરાવવી હતી તે આયોજન સાવ નિષ્ફળ ગયું. પરિણામે અમારું બધું કાર્ય એકથી જ શરૂ કરવાનું માથે આવ્યું. મારા ઉપર ભારે ભોજ આવી પડ્યો. ઊંડી ચિન્તાનો વિષય બની જતાં અંતરમાં ખુબ ખુબ વ્લાનિ અનુભવી. કામ પ્રેસનું થાય મુંબઈમાં અને મારો વસવાટ પાલીતાણામાં, આ એક ભારે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ હતી. આ મોટો અવરોધ હતો એટલે નવેસરથી બધું કામ તૈયાર કરવું-કરાવવું કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન પણ મનમાં ઊઠ્યો. કેમકે હવે બધું પાયામાંથી જ પુનઃ કામ કરાવવાનું આવ્યું એટલે અથાગ પરિશ્રમ અને સમયનો ભારે વ્યય થાય તેમ હતું. શ્રીજી બાજુ તન-મનનું સ્વાસ્થ્ય ખુબ જ પ્રતિકૂળ હતું, તેમજ સેક્ટોરો લોકો પ્રસ્તુત ચિત્રસંપુટની એકવારી તીવ્ર રાહ જોઈ રહ્યા હતા. નવી આવૃત્તિ જો બહાર પડે તો જ દેશ - પરદેશના સંપુટ-પ્રેમી લોકોને સંતોષ આપી શકાય, વળી નવાં ચિત્રોની ડિઝાઇનો, નવાં લખાણો વગેરે જે જે સામગ્રી તૈયાર નથી જ મેં જે તૈયાર કરાવી હતી તેનો પણ ઉપયોગ થઈ જાય અને પ્રકાશ નહીં જોવા-જાણવાનો લાભ મળે. વળી પ્રસ્તુત આવૃત્તિ સંપૂર્ણ રીતે ત્રણેય ભાષામાં જ પ્રગટ કરાવવાનો ઢઢ મારણા રાખી હતી અને આ બધું તો ફરીથી છાપવા તો જ શક્ય અને, એટલે મેં ધૈર્ય, શિમત અને મનોબળને મજબૂત કરી શરૂ કરેલું કાર્ય પૂરું કરીને જ જંપવું. એવી ભાવનાને વરેલા મારા સ્વભાવના કારણે જૂનાં ચિત્રો કાઢ્યાં. જે ૫૦ વર્ષ પહેલાં વોટર કલરથી અને પાછાં ત્રણ પધ્ધતિથી (પાણીથી ઘોઈ ઘોઈ કરી કરી રંગ કરવા તે) તૈયાર કરેલાં હતાં. વોટરકલરનાં ચિત્રોનું આયુષ્ય મારા અનુભવે સામાન્ય રીતે વધુમાં વધુ ૩૦-૪૦ વર્ષનું ગણાય, પછી તેમાં પેપર, રંગ વગેરેમાં પરિવર્તન શરૂ થઈ જાય છે. અમોએ તે ચિત્રો જોયાં પણ તેની સપાટી, કાગળ, રંગો વગેરે બધું જ નબળું - ઝાંખું પડી ગયું હતું. છતાં દાયલ નો લેવી જ એટલે તેની જ પુનઃ ધોરી નવી નેગેટીવો લીધી અને આ અંગેનું બધું કામ પૂરું કરીને તેના પ્રિન્ટીંગ નમૂના ઓફસેટ કાગળ ઉપર અમારા વિરાજપ્રેસે કાઢવા પણ રિઝલ્ટ જરાપણ સાફ ન આવ્યું, કામ ઝાંખું, ઓખને જરાય ન ગમે તેવું હતું. જૂઠા જૂઠા પેપર ઉપર અનેક જાતના અપતરા કરવા છતાં પણ મનપસંદ રિઝલ્ટ આવી ન જ શક્યું, ત્યારે મનમાં ઘણી હતાશા-નિરાશા વ્યાપી ગઈ અને ઘણીબાર એવી ચિંતા થઈ પડી કે શું હવે ત્રીજી આવૃત્તિનાં દર્શન નહીં જ થઈ શકે ? વિરાજ પ્રેસના ખંતીલા, અનુભવી, ઉત્સાહી અશ્વિનભાઈ તથા આકૃતિ એન્ટરપ્રાઇઝના શ્રી પ્રદીપભાઈએ વગેરે પણ મારી જેમ આ બાબતમાં ખુબ જ ચિતિત હતા.

હવે છેલ્લો રસનો અમારી પાસે છાપેલી બુકનાં ચિત્રો ઉપરથી જ નવી નેગેટીવો લઈ આગળ વધવાનો રહ્યો હતો. જો કે પ્રિન્ટ કરેલાં છાપેલાં રંગીન ચિત્રો ઉપરથી સાફ રિઝલ્ટ આવી શકતું નથી. છાપેલાં રંગીન ચિત્રો ઉપરથી શ્રેષ્ઠ રિઝલ્ટ આવી શકે તેવી ટેકનીક લાંબ વગેરે પરદેશમાં શ્રેષ્ઠ રીતે વિકસી છે, પણ હજુ આપણે ત્યાં એ ટેકનીક કે પધ્ધતિ વિકસી નથી એમ જાણ્યું. એટલે લાંબના પ્રેસ સાથે મેં પણ વ્યવહાર કર્યો, તેઓ કામ કરવા તૈયાર હતા પણ દૂર-સુદૂર કામ કરાવવાનું હોવાથી શ્રીજી અનેક મુશ્કેલીઓ અમારે વેઠવી પડે તેમ હતું એટલે છેવટે આપણે ત્યાં આરતમાં જ જે અને જેવી ટેકનીક છે તેનાં જ ઉપયોગ કરી આ કાર્ય પાર પાડવું એવું નક્કી કર્યું. છેવટે મને - કમને પણ આખરો નિર્ણય મુજબ શ્રીજી આવૃત્તિની બુકના છાપેલાં રંગીન ચિત્રો ઉપરથી જ નેગેટીવો લઈને બને એટલું શ્રેષ્ઠ રિઝલ્ટ આવે એવું આયોજન કરવું એમ નક્કી કરીને આ કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. રિઝલ્ટ માટે નમૂના છાપ્યા પણ આજુ ઓફસેટ કાગળ ઉપર તે સાફ ન આવતાં છેવટે ભારે ખર્ચ કરીને પણ આર્ટપેપરનો ટેસ્ટ કરવાનું નક્કી કર્યું. સહુના સહભાગ્યે તેમાં રિઝલ્ટ રીતસર સાફ આવ્યું. અમારા મન તાજાં હતા તે હેઠા બેઠાં અને પછી પ્રેસને લીલી ઝંડી આપી. આ પુસ્તકના જૂનાં ૩૫ ચિત્રોનું પ્રિન્ટીંગ કામ પ્રેસે ભારે કળજી રાખીને પાર પાડ્યું. જો કે જૂની નેગેટીવો જો મળી હોત અને તે મુંબઈની હવેમાં સારી રહી હોત અથવા મુલચિત્રો (ઓરિજિનલ) સારી સ્થિતિમાં રહ્યા હોત તો સો ટકા સાફ રિઝલ્ટ આપણે જોઈ શકત. પણ અમો નિરૂપાય હતા.

આ આવૃત્તિમાં નવાં ૧૩ ચિત્રો જે ઉમેર્યાં છે તે ચીતરાવે ઘણાં વરસો થયાં ન હોવાથી અને વળી જાણીને જ તે મેં વોશપધ્ધતિથી કરાવ્યાં ન હોવાથી અને અમારા ઓફબાઈએ પ્રાક ટેકનીકે તે તૈયાર કર્યાં હોવાથી તે ચિત્રોના રિઝલ્ટ માટે કોઈ ચિંતા જ ન હતી. નવાં ૧૩ ચિત્રો ખરેખર ! ખુબ જ આકર્ષક રીતે હૃદય અને નયનને તૃપ્ત કરે તેવાં છાપાયાં છે. મને શ્રદ્ધા છે કે તે જોઈને સહુ મુગ્ધ ભાવે અનેરો આનંદ અનુભવશે. આ આવૃત્તિમાં નવાં ૧૩ ચિત્રોને ૨,૪,૮,૧૩,૧૭,૨૧,૨૬,૩૦,૩૫,૪૧,૪૨,૪૩,૪૫ નંબર આપવામાં આવ્યાં છે. નવાં ૧૩ ચિત્રો જે ઉમેર્યાં છે તે જૂનાં ૩૫ ચિત્રોમાં અલગ અલગ ચિત્રો સાથે સંબંધ ધરાવતાં હતાં. નવાં ચિત્રોને એક સાથે રજૂ કરવાં કે વચમાં વચમાં જોડાઈ કરવાં ? તે મારા માટે એક ચિંતાનો વિષય હતા. એક સાથે જ રજૂ કરવાથી ચિત્રસંપુટની ઉપયોગિતા અને પ્રતિષ્ઠા થોડી ઝંખવાય તેમ હતું એટલે એક સાથે ન મુકતાં યોગ્ય ક્રમે અલગ અલગ ગોઠવ્યાં છે.

ચિત્રો ૩૮ ઊભાં અને ૯ આડાં, સામ બે સાર્કીમાં ચિતરાવ્યાં છે. જો કે એક જ સાર્કીના થાય તો મહાવચા વગેરે પ્રસંગોમાં અનુકૂળતા રહે પણ કેટલાક વિષયોનો વિષય જ એવો હોય છે કે તે માટે ફરજિયાત ચિત્ર આડું જ ચીતરવું પડે. વળી ઓરિજિનલ ચિત્રની સાઈઝ બહુ મોટી ન હતી. આઠ ચિત્રોનો નંબર ૮,૧૦,૧૬,૧૮,૨૧,૨૨,૨૩,૩૧ અને ૩૪ છે, બાકીનાં નંબરના ચિત્રો ઊભાં છે.

નવાં ૧૩ ચિત્રો સાઈટ કલરમાં કર્યાં હોવાથી અને બહુ જૂનાં ન હોવાથી તેમજ તેના ઉપરથી જ સીધું પ્રિન્ટનું કાર્ય થયું હોવાથી જૂનાં ૩૫ ચિત્રો કરતાં આ ચિત્રો એકદમ અલગ તરી આવશે અને આના કારણે મને આંતરિક સંતોષ એ છે કે ત્રીજી આવૃત્તિના જૂનાં ૩૫ ચિત્રોનાં કંઈક નબળા રિઝલ્ટને નવાં ૧૩ ચિત્રોની આકર્ષક ભવ્યતા અને સુંદરતા જરૂર થોડી ઢોકશે.

આ સ્વચ્છ એક મહાન વિભૂતિનો અનોખો, બહુમૂલ્ય હોવાથી ગ્રન્થ ચીપ ન લાગે અને તેનું ગૌરવ જળવાઈ રહે માટે ઓફસેટ પધ્ધતિ અને તેની ડિઝાઇનનો ઉપયોગ જાણી જોઈને વિશેષ કર્યાં નથી.

સંપુદની બીજી આવૃત્તિમાં છાપેલાં પ્રકાશકીય અને સંપાદકીય બંને નિવેદનો આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં પણ છાપ્યાં છે. એમાં પ્રસ્તુત ચિત્રસંપુટના જન્મથી લઈને પુસ્તકાલોકિ સુધીની ઘણી ઘણી બાબતોનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ અને જાણકારી આપી છે. એમ છતાં આ પુસ્તકનું સૌથી આકર્ષક, અત્યંત ઉપયોગી, બોધક અને મર્મજ અંગ જો કોઈપણ હોય તો આ પુસ્તકમાં આપેલાં ૧૪૪ પ્રતીકો (સિમ્બોલો), ૮૦ રંગપટ્ટીઓ (ઓર્ડરો) છે અને તેનો પરિચય આ પુસ્તકના અન્તમાં આપ્યો છે. આ પ્રતીકો અને ઓર્ડરોનો પરિચય ન આપું તો ખાસ કોઈ અર્થ ન સરે. બીજી બાજુ આ પુસ્તક કલાનું હતું અને તેના કદની મર્યાદા હતી છતાં પાછલા ભાગમાં પુસ્તકની મર્યાદાનું ધ્યાન રાખીને પણ ત્રણ ભાષામાં ઠીક ઠીક રીતે વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે. આ પરિચયમાં વાચકોને નવી નવી બાબતો, ઘણી ઘણી જાણકારી અને અત્યુત્પૂર્વ વાતો વાંચવા મળશે.

માત્ર પ્રતીકો અને ઓર્ડરોનું તેના પરિચય સાથેનું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક જલદી બહાર પાડવા પંદર વર્ષથી રસિક વાચકો તરફથી ખાસ આગ્રહ રહે છે. મારી ઈચ્છા પણ ઓર્ડરો અને પ્રતીકોના છાપકામ સાથે દશ વર્ષ પહેલાં તેનું સ્વતંત્ર પ્રકાશન કરવાની ખાસ હતી. તે અંગેની સિદ્ધચાલ પણ કરેલી પરંતુ અન્ય કાર્યોની સેવાકાલ વગેરે કારણે તે શક્ય ન બન્યું. હવે એકાદ વર્ષ પછી પણ તે પ્રકાશિત થાય તેવી ઉમેદ રાખી છે.

વિવિધ નોંધો અને પ્રકીર્ણક વિચારણાઓ

સંસારમાં કલાકારો એક એકથી વધિયાતા હોઈ શકે છે. વળી ચિત્રની પસંદગી સહુની જુદી જુદી હોય છે. એક જ ચિત્રકાર અથવાની પસંદગી કે દ્રષ્ટિને સંતોષી શકે તેનું ચિત્ર કદી બનાવી શકતો નથી એ હકીકત છે. એમ છતાં ચિત્રસંપુટનાં ચિત્રો દેશ પરદેશમાં લજારોની આંખોને અને હૃદયને સંતોષી શક્યા છે, એ નિર્વિવાદ બાબત છે. સિદ્ધચિત્રકાર શ્રી ગોકુલભાઈના હાથમાં અને નજરમાં એક સિધ્ધિ છે જેથી તેઓ ખાસ કરીને તીર્થંકર દેવની કે મનુષ્ય વર્ગની આકૃતિઓ પ્રધાનનો સિદ્ધાન્ત જાણવી સપ્રમાણ બનાવી શકે છે.

અહીંયા કુશલ ચિત્રકાર ગોકુલભાઈએ પોતાનાં ચિત્રો કોઈ એક જ શૈલીમાં કર્યાં નથી, પરંતુ મિશ્ર શૈલીમાં આલેખ્યાં છે. પ્રાચીન- અવધીન કલાધર્મોને ધ્યાનમાં રાખીને ઉપસાવ્યાં છે. જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં ત્યાં અજન્તાનાં ગુફાચિત્રો અને સાંચીનાં સ્તુપ શિલ્પોનો પણ આધાર લીધો છે.

ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં આ જાતની અદ્ભુત અને અનુપમ કદી શકાય તેવી ચિત્રાવલી (પ્રાયઃ) પહેલીજવાર તૈયાર થઈ છે. એકંદરે ચિત્રકારના ગતજન્મના કલાના સંસ્કાર, કલાની એમની ઊંડી ભવ્ય સૂઝ, સાથે સાથે અમાઈ વ્યાપક અને માર્મિક માગદર્શન અને મળેલી અમારી પોતાની પણ કલાની ઊંડી સૂઝ-સમજ, આ બંનેના સહયોગથી થયેલાં ચિત્રોએ સહુને ખૂબ જ આકર્ષ્યાં છે અને દેશ-પરદેશમાં સર્વત્ર અકલ્પનીય અને ભારે આદરમાન પામ્યાં છે.

આ ચિત્રોમાં કયા ગ્રન્થનો પ્રધાન આધાર લીધો છે

ભગવાન મહાવીરના પ્રાચીન ચરિત્રો મુખ્યત્વે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશભાષા તથા ગુજરાતીમાં મળે છે. આ ચરિત્રોમાં ફેટલીક હકીકતોમાં સારો એવો ભિન્નતાઓ મળે છે એટલે અમોએ આ ચિત્રો પ્રધાનપણે કલ્પસૂત્ર- સુબોધિકા ટીકાને પ્રાધાન્ય આપી બનાવ્યાં છે. ભગવાન મહાવીરના જીવનના ત્રણ ગ્રન્થોના મતભેદોની નાવિકા તથા ૪૮ ચિત્રોના લખેલ પરિચયના કદિન શબ્દોનો અર્થદ્રોશ, તેઓશ્રીના દરેક શાતુર્મસિ ટીક શું શું ઘટનાઓ બની એની યાદી વગેરે આપરું હતું પણ આથી કલાના ગ્રન્થનું કદ વધે અને કલાના ગ્રન્થમાં જરૂર પણ નહીં તેથી મહાવીરને લગતી બીજી ઘણી બાબતો જતી કરી છે.

દક્ષિણ ભારતની ચાર ભાષામાં ચિત્રસંપુટ પ્રગટ થઈ ન શક્યું

દક્ષિણ ભારતની તામિલ, તેલુગુ, કન્નડ, મલયાલમ આ ચાર ભાષામાં લખેલા પરિચયનું મેટર મારી ખાસ પંદરેક વરસથી પડ્યું છે. મદ્રાસ કે બેંગલોરના સંઘે ઉત્કટ નિષ્ઠાથી આ પ્રકાશનનું કાર્ય જો સાથે લીધું હોત તો તે પ્રગટ થઈ ગયું હોત અને સમગ્ર દક્ષિણ ભારતને ભગવાન મહાવીર જેવી મહાન વ્યક્તિનો આછો પરિચય પ્રાપ્ત થાત, પણ એ કાર્ય ન થતાં મને ઘણા જ રંજ રહી ગયો છે અને હવે કોઈ આશા નથી.

નાનું ભારત ગણતા મહાન મુંબઈ શહેરમાં હોર્ડિંગ ગાર્ડન સામે જ ભગવાન શ્રી મહાવીરના કીર્તિસ્થંભનું સાત મજલાવાળું કામ શિલ્પ, સ્થાપત્ય, કલા વગેરેની દ્રષ્ટિએ અશોઃ કરવાની ભાવના હતી પરંતુ ત્યાંની ઘરતી પથ્થરની નીકળતાં એ કામ મુલતલી રહ્યું અને અમો મુંબઈથી વિહાર કરી ગયાં.

વિશ્વની મોટી પાંચ ભાષામાં સંપુટ પ્રગટ થઈ ન શક્યું

પરદેશમાં વસતી મોટી સંખ્યાની જનતાને ભગવાન મહાવીરના જીવનકવનની જાણ કરવી હોય તો વિશ્વની મુખ્ય પાંચ ભાષામાં તે છાપવું જોઈએ. આ માટે પાંચેય ભાષામાં ટ્રાન્સલેશન કરવું જોઈએ. તેમાં અમે કેન્ચ ભાષામાં ટ્રાન્સલેશન કરાવવાયું, જર્મન, સ્પેનીશ વગેરે ભાષામાં કરવાનું હતું પણ કરનારા ન હતા. તે પછી તો અમારો વિહાર મુંબઈથી પાલીતાણા તરફ થયો. ઘણી સિદ્ધચાલ કરવા છતાં સફળતા ન મળી, અને મારા મહાવીરની મહાન કથાને વિશ્વભરમાં યોકલી ન શક્યો તેનો ભારે રંજ રહી ગયો.

મુંબઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના ગ્રાઉન્ડ ક્લોરમાં નેચરલ વાતાવરણમાં લાઈફ સાઈઝનાં જે રીતે પૂતળાં (સ્ટેચ્યુ) રજૂ કર્યાં છે તે રીતે ભગવાન મહાવીરનું જીવનદર્શન ઊભું કરવાની ભાવના હતી. તે માટે મુંબઈમાં કે બીજે સ્થળે થઈ શકે તેની વિચારણા પણ કરેલી પરંતુ મારી અનેક પ્રવૃત્તિ વચ્ચે આ કાર્ય માટે સમય ફાળવી શક્યો નહીં અને તે કાર્ય પણ મુલતલી રહ્યું.

મારા મનમાં ભગવાન મહાવીરને લગતી ઘણી ત્રણી ભાવનાઓ ધરખાંગેલી છે. કેમકે આ એક જ ભગવાનનું જીવન એવું છે કે આ વિષમકાળમાં માનવજાતને જાવજાતની અનેક પ્રેરણાઓ આપી જાય તેવાં અનેક રહસ્યોથી ભરપૂર છે. પણ વ્યક્તિના ભાગ્યમાં જેટલું કાપાયું હોય તેટલું જ શક્ય અને છે. ભવિષ્યમાં અન્ય કલાપ્રેમી, કર્મક મહાનુભાવો આ દિશામાં જરૂર પ્રયત્ન કરતા રહે તેવી વિનંતિ.

* પહેલી બે આવૃત્તિ કરતાં ત્રીજી આવૃત્તિમાં શું વિશેષતા કે નવીનતાઓ ઉમેરાણી છે ? *

૧. નવાં ૧૩ ચિત્રોનો વધારો, ૨. ૧૯ પટ્ટીઓ, ૩. ૩૮ પ્રતીકો, ૪. ૪૮ ચિત્રોની ત્રણ ભાષામાં અનુક્રમણિકા, ૫. સિદ્ધચક્રનો યંત્ર, ૬. ઋષિમહાલનો યંત્ર, ૭. ભાવિકાળમાં તીર્થંકર ધનારો આત્મા પરમાત્મા કેવી રીતે બને છે તેનો આજો ચિતાર, ૮. ચોદરાજકોક વગેરેનાં ભૌતિકોલિક ચાર ચિત્રો, ૯. પાપ ક્ષમાપના સૂત્ર-અઘાર પાપસ્થાનક, ૧૦. જીનાગમોની બ્રાહ્મીલિપિ, ૧૧. જીવધમાપનાસૂત્ર-સાત લાખ, ૧૨. અશોક અને શાલવૃક્ષનાં ચિત્રો, ૧૩. ભારતનાં મહાવીરકાલીન નકશાં, ૧૪. કલ્પસૂત્રની પદ્ધતિનાં ચાર ચિત્રો પરિચય સાથે વગેરે વિશેષતાઓ ત્રીજી આવૃત્તિમાં જોવા મળશે.

પહેલી બે આવૃત્તિનાં ચિત્રો ઓફસેટ પેપર ઉપર હતાં જ્યારે આ આવૃત્તિમાં તે કોરેન આર્ટપેપર ઉપર છાપ્યાં હોવાથી જોનારાઓને ખૂબ જ આનંદ આપશે.

પહેલી-બીજી બંને આવૃત્તિ લગભગ સરખી હતી. આ ત્રીજી આવૃત્તિનું લખાણ કોટોકમ્પોઝથી કરવામાં આવ્યું છે. કેમકે કોટોકમ્પોઝમાં ટાઈપો અખંડ અને ઉદાવદાર છાપાયું છે તેવી પ્રિન્ટીંગ આકર્ષક બન્યું છે.

આ આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ નંબરની શરૂઆત પેપર કટીંગવાળા નવકારમંત્રના ચિત્રને છોડીને તે પછીના પૃષ્ઠથી સમજાવી.

પુસ્તકની કાપા લગભગ ૭૫૯ થઈ જવાથી તેનું કદ ઠીક ઠીક ખદલાઈ ગયું છે. આટલું બધું જાડું થઈ જાય તે વપરાશની દ્રષ્ટિએ અધિકારનું ન હોવા છતાં કોઈ ઉપાય ન હતો.

બીજી આવૃત્તિમાં ૧૬૪ પૃષ્ઠ હતાં પણ આ આવૃત્તિમાં ૨૨૬ પૃષ્ઠ થવાં પામ્યાં છે.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં ચિત્રો ૩૫ છાપ્યાં હતાં. તેમાં નવાં ૧૩ ઉમેરતાં ૪૮ ચિત્રો થયા. નવાં ૧૩ ચિત્રોના નબર અનુક્રમે ૨,૪,૬,૧૩,૧૭,૨૦,૨૬,૩૮,૩૯,૪૧,૪૨,૪૩ અને ૪૫ છે.

નવાં ૧૩ ચિત્રો જે ઉમેરવામાં આવ્યાં છે તેમાં ચિત્ર નં.૨, ૩૮ અને ૪૨ આદીશ્વર ભગવાનની ચિત્રશ્રેણિના છે, પરંતુ તે ચિત્રો અતિમુંદર હોવાથી જનતાને તેના દર્શનનો જલદી લાભ આપવાની દ્રષ્ટિએ ભગવાન શ્રી મહાવીરની ચોક્કસ આવૃત્તિમાં જ દાખલ કર્યાં છે. સંપુટ નં. ૨ કોણ જાણે ક્યારે છપાય? તેથી ભગવાન મહાવીરનું જીવન ચીતરાવનારે આ ત્રણ ચિત્રો બાદ કરીને ચિતરાવવું.

બીજી આવૃત્તિમાં ચિત્રો નીચેની રેખાપટ્ટીઓ - બોર્ડરો ૬૦ હતી તે વધીને ૮૦ થઈ છે અને ચોરસ પ્રતીકચિત્રો ૧૦૫ હતાં તે વધીને ૧૪૪ થયાં છે.

બીજી આવૃત્તિમાં પાછલા ભાગમાં બોર્ડરો અને પ્રતીકોનું આપેલું લખાણ માત્ર ગુજરાતી ભાષામાં જ હતું પણ આ આવૃત્તિમાં તેનો હિન્દી અને ઈંગ્લીશ અનુવાદ આપીને આ ત્રીજી આવૃત્તિ સંપૂર્ણરીતે ત્રણેય ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થઈ રહી છે. પહેલી આવૃત્તિ પ્રસંગે પુસ્તકનું તમામ લખાણ ત્રણ ભાષામાં આપવાની મારી જે ઉમેદ પૂરી ન થઈ શકી તે આ આવૃત્તિમાં પરિપૂર્ણ થવા પામી છે. જે દેશ પરદેશ માટે પૂજ જ રૂડી આવત હતી. આમ આ આવૃત્તિમાં મારાં સ્વનાં લગભગ પૂર્ણ થવાં તેનો મને ઘણો સંતોષ થાય છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં ૧ થી ૧૦૫ પ્રતીકો એક સાથે જે જે જગ્યાએ મુક્યાં હતાં પુનઃ તે જ સ્થાને રાખ્યાં છે. ચિત્ર નં. ૩૬ થી ચિત્ર નં. ૪૮ સુધીનાં ૩૯ પ્રતીકો જે મુક્યાં છે તે તદ્દન નવાં જ મુક્યાં છે એટલે જુનાં ૧૦૫ + નવાં ૩૯ મળીને કુલ ૧૪૪ પ્રતીકો થયાં છે. પૃષ્ઠ નંબર ૫૧ થી લઈને તે પછીનાં પૃષ્ઠોમાં લખાણની બ્રાહ્મી લિપી સાર્હડમાં આયુધો-શસ્ત્રોનાં પ્રતીકોનો શ્રેણી એટલા માટે કાપી છે કે દેવ-દેવીઓના વર્ણન પ્રસંગે તથા અન્ય શિલ્પાદિક ગ્રંથોમાં આ આયુધોના ઉલ્લેખો મળે છે તેથી તેને ઓળખવામાં સરળતા સાથે ઉપયોગી બને.

પુસ્તકમાં પ્રતીક મુકવાની શરૂઆત સિલ્પના ચિત્રથી કરી છે. કેમકે સિલ્પ એ ભગવાન મહાવીરને ઓળખવા માટેનું લાંછન ચિહ્ન હોવાથી તેને સહુથી પહેલું સ્થાન આપ્યું છે. ત્યારપછીનાં પ્રતીકોનાં ક્રમ પણ સુલ્ભવસ્થિત રીતે. પૂરી સમજાવ અને શુદ્ધિપૂર્વક ગોઠવવામાં આવ્યો છે, ધ્યાનપૂર્વક જોવામાં આવશે તો તે ખાતર બરાબર સમજાઈ જશે. પુસ્તકના અંતભાગમાં પટ્ટીઓ અને પ્રતીકોનો જે પરિચય આપ્યો છે તે વાંચવાથી વૈશ્વિક-દુન્યવી જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનનું ઘણું ઘણું જાણપણું થશે. બોર્ડરો અને પ્રતીકોનો આ પરિચયવિભાગ ખરેખર ! આ ગ્રન્થના શિરમોર જેવો છે. જેને અભ્યાસીઓ અને વિદ્વાનોએ અંતરથી પૂજ જ ભારોભાર આપવો છે, અને પ્રતીકો, પટ્ટીઓ અને તેના પરિચય સાથેનું સ્વતંત્ર પુસ્તક છપાવવા માટે વરસોથી વિદ્વાનો પૂજ જ આગ્રહ કર્યા કરે છે. મારા મન ઉપર આ વાત વરસોથી બેઠી જ છે પણ હવે એકલા હાથે બધે પહોંચી શકાય તેવું નથી છતાં તે કરવાની ભાવના છે.

ત્રીજી આવૃત્તિ માટે બોધક અને પ્રેરણાત્મક વિષયોનાં નવાં જ પ્રતીકો તૈયાર કરવાની ઉમેદ છતાં અર્થપૂર્ણ નવા વિષયો અમારી પાસે સિલકમાં રહ્યા ન હતાં. આ પુસ્તક જેનધર્મનું હતું. અમારે પસંદગી માત્ર ધર્મ - સંસ્કૃતિની મર્યાદા જાળવીને કરવાની હતી, અને પાછું પ્રતીક છાપવામાં હતાં (લગભગ) એક ઈંચની નાનકડી સાર્હડમાં જ. ચિત્ર સ્પષ્ટ રીતે છાપી શકાય તે રીતે આકૃતિઓ તૈયાર થઈ શકે તેવી શક્યતા ન હતી. વળી મારી સામે બીજી પણ મુશ્કેલીઓ ઝેંકતી હતી. રૂબરૂ કામ કરી આપે તેવા આર્ટીસ્ટોની અનુમૂલતા ન હતી. આ ઘણાં કારણો સાર્વજનિક જેવી તૈયાર છપાવેલી ચાલુ ડિઝાઈનોમાંથી જ પ્રતીકો પસંદ કરવાનું મારા માટે અનિવાર્ય હતું. મારી પાસે રહેલાં આપણા દેશ - પરદેશમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં હજારોની સંખ્યાની ડિઝાઈનોવાળાં પુસ્તકોમાં છાપેલી ડિઝાઈનોમાંથી અને કલ્પસૂત્ર ભારતના પાનામાંથી માત્ર ૩૯ જેટલી થોડી સંખ્યાની ડિઝાઈનો પસંદ કરવાનું કામ જો કે મારા કલારસિક મગજ માટે ઘણું કપડું હતું, છતાં ઓખ મીંચીને તટપટ યોગ્ય રીતે પસંદગી કરીને પ્રતીકો મુક્યાં છે. અલબત્ત તે ધાર્મિક કલાના ન હોવા છતાં પણ પ્રકાશકો, કલાકારો વગેરેને તથા કંકોગીઓ, ડિઝાઈનો વગેરેમાં અનેક રીતે ઉપયોગી બનશે.

આ આવૃત્તિમાં ૧૯ પટ્ટીઓ જે તદ્દન નવી અનાવીને મુકવામાં આવી છે. તે પટ્ટીઓ નવી છે એવો જોનારને તરત ખ્યાલ આવે તે માટે (રત્નો અને ગર્ભસ્થ આજકની ૩૫-૩૬ નંબરની બે પટ્ટી સિવાયની) ૧૭ પટ્ટીઓની ચાર કોર્નર - ખૂણા ઉપર કરતી નવી ડિઝાઈન અને વચ્ચે વચ્ચે મથાળે સુશોભનો મુક્યાં છે. જૂની ૬૦ પટ્ટીઓથી તે ૧૯ પટ્ટીઓ બિલકુલ જુદી જ તરી આવશે. જરા ધ્યાનથી જોશો તો મન આકર્ષીત-ખુશ થઈ જશે.

આ આવૃત્તિમાં નવી રેખાપટ્ટી-બોર્ડરો એકી સાથે મુકવી ઉચિત ન લાગવાથી જુદાં જુદાં ચિત્રો નોંધે મૂકી છે. અને તે ચિત્રોનો ક્રમાંક ૩૫, ૩૬, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬ અને ૪૭ છે. ત્યારપછી ૪૯ થી ૫૪ નંબરની ૫૧ થી ૫૬ પૃષ્ઠ ઉપરની છ પટ્ટીઓ તદ્દન નવી છે. જેનસંઘ, જેન સાપુઓ, જેન વિદ્વાનો અને જેન શિલ્પીઓ વગેરેને ઉપયોગી થઈ પડે એ માટે નવી કલ્પના અને નવી સૂત્રો ઉપયોગ્ય કરીને પૂરતી માહિતી સાથે તૈયાર કરાવી છે. આશા છે કે શુદ્ધિશાળીઓને આ આગ્રહજન. જરૂર ગમશે.

આ પટ્ટીઓમાં ભાગ્યેજ જાણવા મળે તેવી માહિતી આપતી થોડી વિચિત્ર અને આકર્ષક પટ્ટીઓ જેં જાણીને ચિતરાવીને અહીં મૂકી છે. એમાં નં. ૩૫ ની પટ્ટી (પ્રાયઃ) કોઈએ જોઈ નહીં હોય અને જીંદગીમાં ભાગ્યેજ જોવા મળે એવી મુકાવી છે. આ પટ્ટીમાં નારીના ગર્ભાશયમાં શરૂઆતથી લઈને એક એક મહિને બાળક કેટલું, કેવી રીતે વિકાસ પામતું જાય કે તેનો આબેહૂબ ખ્યાલ આપતી પટ્ટી પહેલીજવાર વાચકને જોવા મળશે. તે પછી ૩૬, ૪૨, ૪૭ ત્રણ પટ્ટીઓ પણ જોનારાઓને મુગ્ધ કરશે. ૫૫, ૫૬ નંબરની બે પટ્ટી એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય જીવાણોની આકર્ષક પટ્ટી પૃષ્ઠ નં. ૫૩-૫૮ ઉપર છે, અને ૭૪ થી ૭૬ નં. ની પટ્ટી પૃષ્ઠ નં. ૧૦૬ થી ૧૦૮ ઉપર છે, તે કલ્પસૂત્રની સુપ્રસિદ્ધ ભારત - ડન્ડોઈશની મિશ્રશ્રેણીથી અથવા જેન કે જેનાશ્રિત કલાથી ઓળખાવાતી કલાત્મક પટ્ટીઓ છે.

નવાં અને જૂનાં પ્રતીકોનો તથા નવી અને જૂની અધી જ પટ્ટીઓનો ત્રણેયભાષામાં વિસ્તૃત પરિચય આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ નંબર ૧૧૫ થી ૨૧૫ પૃષ્ઠ સુધીમાં જોઈ લેવો, એમાં ઘણી અધી માહિતી તમને મળશે.

પહેલી બે આવૃત્તિમાં પાછળ છાપેલા પટ્ટીવિભાગમાં ૩૫ પટ્ટીના હેડિંગો લખાણની સાર્હડમાં છાપ્યાં હતાં, તે જ પ્રમાણે આ આવૃત્તિમાં રાખ્યાં છે, પરંતુ પટ્ટી નં. ૩૫ થી ૮૦ સુધીનાં હેડિંગો મોટાં હતાં તેથી, અને વાચકોને તરત ખ્યાલ આવવો જાય એ માટે સાર્હડમાં મુકવાના અટલે લખાણની ઉપર સર્ણગ છાપ્યાં છે.

આ આવૃત્તિમાં ગ્રન્થની શરૂઆતમાં પ્રાચીન કલ્પસૂત્રોની સાદી કે સુવર્ણાકૃતિ પ્રતિઓમાં આવતા જૈન કે જૈનાશ્રિત ચિત્રકલાના છ નમૂના આપ્યા છે અને પુસ્તકનું એક પાનું ખાલી રહેતું હતું તેથી ત્યાં શું મુકવું એ પ્રશ્ન થયો એટલે સહુની સંમતિ થતાં ૩૭ વર્ષ પહેલાં કપડાં ઉપર જ્યપ્તુરી ચિત્રકાર પાસે મારી નજર નીચે ચિતરાવેલાં જૈનસંપ્રદાય સર્વોપરિ સ્થાન ધરાવતા બૃહદ્ સિદ્ધચક્ર તથા ઋષિમંડલ આ બંને યંત્રો સંપુટના ૪૮ ચિત્રો પાછી આપ્યાં છે. એમાં સિદ્ધચક્ર યંત્ર વસ્ત્ર ઉપર મારી પૂર્ણ પસંદગી પ્રમાણે ઘએલો અનેક ખૂબીઓ ધરાવતો, સુવર્ણમંડિત અતિ ભવ્ય અને સર્વોત્તમકક્ષાનો છે. એ રીતે ઋષિમંડલનો યંત્ર પણ કપડાં ઉપર જ ચિતરાવેલો છે, પણ આ યંત્ર થોડો અપૂર્ણ છે. પરંતુ કામ સુંદર છે એટલે અહીં છાપ્યો છે.

આવિકાળમાં તીર્થંકર ધનારા આત્માઓની ભૂતકાળથી લઈને ભાવિની આધ્યાત્મિક સાધનાની વિકાસયાત્રા કેવી રીતે ગતિમાન થતો રહે છે, અને એ આત્માઓ વિકાસયાત્રાને અને સાધનાની કેવી સિદ્ધિ મળે છે, એનું સંક્ષેપમાં છતાં આહું સળંગ દિગ્દર્શન પૃષ્ઠ નંબર ૮૮ ઉપર છે. આ દિગ્દર્શન પહેલી આવૃત્તિમાં જ આપવું ખૂબ જરૂરી હતું પરંતુ તે શક્ય બન્યું ન હતું.

જાણીતાં ચાર ચિત્રો—જૈન શાસ્ત્ર ગ્રન્થોમાં ચાર વસ્તુના ઉલ્લેખો અવરનવર આવતા હોય છે. તે ચારેયનાં નામ અનુક્રમે ચૌદરાજલોક, નંદીવરદીપ, રંજુદીપ અને અડીદીપ છે. આ ચારેય વસ્તુઓ શું છે? ક્યાં છે? કેવી છે? તેનો ઓધ થાય એટલા માટે આ આવૃત્તિમાં તે ચારેયનાં સામાન્ય ચિત્રો આપ્યાં છે. તેનો વિશેષ પરિચય તે ચિત્રોની નીચે જ આપ્યો છે.

અઢાર પાપસ્થાનક—મનુષ્યોના જીવનમાં રોજે રોજ થતાં અસંખ્ય પાપોનું વર્ગીકરણ કરીને, નક્કી કરેલાં મુખ્ય અઢાર જાતનાં પાપો પૂરાં કે ઓછાવતાં પ્રમાણમાં જ્યો બાંધ્યાં જ કરે છે. તે અઢાર પાપો કયા છે? તેનું જાણપણું થાય તે માટે તેનાં પ્રકારો, વળી તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત શી રીતે કરવું? વગેરે બીજા માટે જુઓ પરિચય, પૃષ્ઠ નંબર ૧૩૫.

બ્રાહ્મી લિપિ—જૈન બ્રાહ્મી લિપિના મૂલાકારોના જ્ઞાન માટે દેવનાગરી લિપિ સહિત બ્રાહ્મી લિપિ પૃષ્ઠ નં. ૧૪૮ ઉપર આપી છે.

સાત લાખ—ચોરાશી લાખથી ઓળખાતો જીવધોનિરૂપ આ સંસ્કાર જેમાં અનંતાનંત જીવોનો સમાવેશ થાય છે. એ જીવોની વિવિધ પ્રકારે જે હિસાબો થાય છે તે કેવી રીતે? અને ચોરાશી લાખની ગણતરી કેવી રીતે છે? રોજે રોજ થતાં હિસાબ પ્રાયશ્ચિત્ત શી રીતે કરવું? તે વાત 'સાત લાખ'ના મધ્યાગનીચે જણાવી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ નંબર ૧૮૧)

અશોક-શાલવૃક્ષ—તીર્થંકરદેવોનું અશોકવૃક્ષ અને ભગવાન શ્રી મહાવીરનું સ્વતંત્ર થૈત્ય જોનવૃક્ષ બંનેનાં સહાં ચિત્રો પૃષ્ઠ નં. ૨૦૧ ઉપર આપ્યાં છે. એમાં અશોકવૃક્ષ ચાર કલરમાં કલ્પસૂત્રના રંગીન ચાર ચિત્રોના પાનામાં છાપ્યું છે.

મહાવીરકાલીન ભારતનો નકશો—ભગવાન મહાવીરના સમયમાં આપણા આ ભારતવર્ષનાં નકશો કેવાં હતાં તે તત્કાલ હું જનાવરાવી શકું તેમ ન હોવાથી, બીજાં બે-ત્રણ પુસ્તકમાં જે છપાવેલો હતો તે જ અહીં છાપ્યો છે. જો કે સમયના અભાવે હું આ નકશાની યથાર્થતા અંગે વિશેષ પરીક્ષણ કરી શક્યો નથી.

* નવીનતાઓની નોંધ અહીં પૂર્ણ થઈ. *

* નવાં તેર ચિત્રોની વિશેષતાઓ શું છે તેનું દિગ્દર્શન *

પરિશિષ્ટમાં નવાં તેર ચિત્રોનો પરિચય આપ્યો હોવા છતાં અહીં સંક્ષેપમાં બીજાં થોડી વિશેષતાઓ દર્શાવું છું.

ચાર નંબરના વીશસ્થાનકના ચિત્રનું, મારી કલ્પનાનુસારે ચિત્રકારે જે રીતે આયોજન કર્યું છે તે ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી બુધ્ધિશાળીઓ અને કલારસિકોને ઘણું જ ગમશે. ચિત્ર જરા આકર્ષક અને એ માટે બાજુમાં ખાસ આપેલી કૂલોની ડિઝાઈનો અદિપર ! મનમોહક છે.

પહેલી આવૃત્તિ વખતે ચૌદસ્વપ્નનું ચિત્ર આપી શકાયું ન હતું. એ ચિત્ર આ આવૃત્તિમાં ચિત્ર નં. નવમાં દાખલ કર્યું છે. મારા સ્વતંત્ર આઈડિયાથી મેં મારી પસંદગીના કલરો પ્રમાણે આ ચિત્ર કરાવરાવ્યું છે. રાતના સોનમાં કાળો રંગ મુક્યો ન હતો એટલે ચિત્રકારે ખૂબ જ નિષ્ફાળી તેની એકદમ લાઈટ મુલાયમ બ્લુ ગ્રાઉન્ડ બનાવી, તેના કારણે આખું ચિત્ર આકર્ષક અને મીઠાશયર્વું બની ગયું છે. આ ચિત્રમાં વચ્ચેનો એક વિશેષતા જોવા મળશે. શરૂઆતનાં ત્રણ સ્વપ્નોને ક્રમશઃ ન ચોક્કસતાં, નીચેનાં ભાગમાં કેન્દ્રમાં ગોઠવ્યાં છે. નીચેના ભાગે એક રેખાંકનથી (લાઈનવર્ક) સ્વપ્નો જોઈ રહેલાં ત્રિશલાખનાનું ચિત્ર ખાસ ચિતરાવ્યું અને ચિત્રકારે આ ચિત્ર એટલું સુંદર અને આકર્ષક બનાવી દીધું કે સમગ્ર ચિત્રને એ પ્રભાવિત કરી રહ્યું છે. વચમાં ત્રણ સ્વપ્નો વ્યુત્કમથી શા માટે મૂકાયાં તેનો ખાસ જાણવા જેવો ખુલાસો પરિશિષ્ટ વિભાગમાં પૃષ્ઠ નં. ૫૪ ઉપર ચિત્ર નં. નવમાં વાંચી લેવો.

તેર નંબરનું ચિત્ર જૈનકલા, જૈન સંસ્કૃતિના ઈતિહાસમાં ૨૫૦૦ વર્ષમાં (પ્રાયઃ) પહેલીજવાર પ્રગટ થઈ રહ્યું છે. આ જાતનું ચિત્ર તમને ક્યાંય જોવા નહીં મળે. આ ચિત્રની ડિઝાઈન બીજાં બધાં ચિત્રોથી જુદી પડી જાય તે રીતે કરાવી છે અને તેથી બીજાં ચિત્રોથી વધુ આકર્ષક અને એ રીતે છાપ્યું છે. આ સંપુટમાં ઈંદક વૈવિધ્ય અને નવીનતા ખતાવવી એટલે આ આવૃત્તિમાં બે ચિત્રો જાણીને ખાસ નમુનારૂપે ઓરવાળાં બનાવરાવ્યાં છે. તે પૈકીનું આ બીજું ચિત્ર છે. પરમાત્મા જેવા મહાન તીર્થંકરપુત્ર જોડે માતાપિતાના લાડ કે વહાલના એકાદ-બે પ્રસંગો રજૂ થાય તે અનેક રીતે જરૂરી હતું. આ માટે વિશેષ પરિચય પાછળ પરિશિષ્ટમાં જોઈ લેવો.

વૈતરાણનું શારુન એટલે અધ્યાત્મપ્રધાન જીવન જીવવાનો આદેશ આપનારું શાસન. ત્યાગ - વૈરાગ્યપ્રધાન જૈનધર્મની અસર વરસોથી પરમત્યાગી ગેવા સાધુ સંતો ઉપર જીવલેન રીતે રહેતી હતી જ એટલે સાંસારિક કોઈવખ પ્રસંગો બનાવવા તરફ ઉદાસીનતા હતી. એના કારણે ભગવાનના માતાપિતાના વાસવલ્લખા, લગ્નના, કુટુંબ અને મિત્રો સાથેના મિલનના પ્રસંગો બારસાસૂત્રની સચિત્ર પ્રતિઓમાં કે અન્યત્ર ક્યાંય જોવા મળતા નથી. મને થયું કે જે ઘટના ઈની શાલીની જગજાહેર છે તો પછી તેને ચિત્રમાં શા માટે અંકિત ન કરવી? એટલે સર્વોચી વિચાર કર્યાં બાદ આ ચિત્ર મુક્યું છે. જે સંસારી કુટુંબોને જરૂર અમરે.

મારી છેલ્લા ભગવાનના મહાન્વરને વાંધો ન આવે તે રીતે એમના જુદા જુદા દિનચર્યાના તથા અનેક પ્રસંગો ચિતરાવવાની હતી પરંતુ ફેટલાંક કારણોસર અને સમયના અભાવે કૂલોન અનેલી ચિત્રકારોની ઉપલબ્ધિના કારણે અમલમાં મૂકી શક્યો નથી. અહીં ચિત્રમાં તીર્થંકર ધનાર વ્યક્તિનો ધર્મપત્ની શ્રી યશોદાનો

* અલ્પકેન, મહાવીરે' આ પુસ્તક ૨૦ વર્ષ ઉપર મુબઈમાં તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. જેમાં ૧૦૦ થી વધુ ચિત્રો આપ્યાં ગયાં, પણ તે પ્રકાશિત થયાં ન પાયાં.

ત્યારે ચિત્રોની સપાટી વૃદ્ધ એટલે પોથી થઈ હતી. કલરો આખો પડી ગયાં હતાં. એના ઉપર સુધારા કરવાનું તદ્દન અશક્ય બન્યું હતું. અમારા માટે આ એક ચિત્તાનો મોટો વિષય બન્યો હતો. એના ઉપરથી નેગેટીવ પણ લઈ શકાય તેમ નહોતું. પરિણામે શરૂઆતમાં લખ્યું તેમ ચિત્રસંપુટમાં પ્રગટ થયેલાં છાપેલાં ચિત્રો ઉપરથી જ નેગેટીવો લેવાનો વખત આવ્યો. ચિત્રોનો એક યુગ વીતી ગયો હતો. છાપેલા કાગળ ઉપર તો પાંછી ફેરવવાની જ જગ્યા ન હતી. પછી કલિવાળાં ચિત્રો કઈ રીતે સુધારી શકાય ? એટલે અતિ દિલગીરી સાથે લખતું પડે છે કે ધો. પ્રોફ ચિત્રોમાં થોડી ઘણી કલિ રહી જ ગઈ. એમાં બે ચિત્રો તો તદ્દન નવેસરથી જ કરાવવાનાં હતાં પણ હવે તો આવું ભગીરથ કામ ફરીથી ભાવિકાળમાં કરાવનારા કોઈ પુણ્યાત્મા નીકળે તો સુધારે થઈ શકે પણ હવે તેવા નીકળશે કે કેમ ! તે પ્રશ્ન છે.

ક્યા ક્યા ચિત્રો નવેસરથી કરવાનાં હતાં તે અને ક્યા ક્યા ચિત્રોમાં ક્યા સુધારા કરવાના હતા તેના ઉલ્લેખ અહીં કરતો નથી પણ ભગવાન મહાવીરનું આ ચિત્રસંપુટ કેમ તૈયાર થયું તેની આદિથી અંત સુધીનો નાનકડો ક્યા લખવા વિચાર્યું છે. અનેક મુશ્કેલીઓ, વિકટ પરિસ્થિતિ અને મને થયેલા જાતજાતના રસપ્રદ અનુભવો પણ એમાં હશે. આ એટલા માટે પ્રસિધ્ધ કરવી જરૂરી છે કે એથી અવિષ્યમાં કામ કરનારી નવી પેઢીને માર્ગદર્શક બની રહે.

* ૨૩ તીર્થકરોનું બહાર પડનારું સંપુટ, અન્ય મનોરથો અને ભાવિ ચિંતા *

ભગવાન મહાવીરના આ ચિત્રસંપુટની ત્રીજી આવૃત્તિનું કાર્ય પૂર્ણ થયું. હવે ધરીના કાર્યક્રમમાં ભાગીનાર ૨૩ તીર્થકરોના પરિચય સાથેના ચિત્રોનું સંપુટ પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય બાકી છે. ૨૪ તીર્થકરો પૈકી, ફક્ત શ્રીઆદિનાથજી, શ્રીસાંતિનાથજી, શ્રીનમિનાથજી, શ્રીપાર્શ્વનાથજી, શ્રીમહાવીરસ્વામીજી આ પાંચ તીર્થકરો ઉપરાંત ફક્ત બીજા બે તીર્થકરો શ્રી મલ્લિનાથ અને શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના જીવનનાં ચિત્રો બનાવી શકાય તેવી ઘટનાઓ મળે છે. બાકીના તીર્થકરોના પૂર્વભવની કે અંતિમ ભવની કોઈ વિશેષ ઘટના મળતી નથી. કેટલાંક લોકો એવું સમજે છે કે બાકીના ચાર તીર્થકરોનાં જુદાં જુદાં ચાર આલ્ખમાં બહાર પડવાનાં છે પણ તેવું નથી. હવે ચારેય તીર્થકરોનું અને બીજા જે કોય તે આમ ૨૩ તીર્થકરોનાં ચિત્રોનું એક જ સંપુટ (આલ્ખમ) બહાર પડવાનું છે. પરિણામે બે સચિત્ર સન્નો દ્વારા અધ્યાય તીર્થકરોના જીવન અને કાર્યનો પરિચય મળી જશે. અન્યારે હવે ભગવાન મહાવીરના ચિત્રસંપુટનું કામ જલદી પૂર્ણ થઈ જાય એટલે મારી ઠંથજા ૨૩ તીર્થકરોનું કામ શરૂ કરવાની છે.

આ સિવાય ભગવાન મહાવીરના પ્રગટ થયેલાં ચિત્રોની સાર્વજનિક નાની સાર્વજનિક એટલે કે ડબલ ડેમી સાઈઝ (૬ ષેજ) અથવા ક્રાઉન ૮ ષેજમાં ભગવાન મહાવીરનું જીવનચરિત્ર બહાર પડવાની બહુ જ અગત્ય છે. કેમકે મોટું સંપુટ હેરફેર કરવું બારે પડી શાય તેવું છે પણ પોટેબલ એટલે નાની સાઈઝ હોય તો પ્રવાસમાં બેગ વગેરેમાં મૂકીને લઈ જઈ શકાય. જો કે આ કાર્ય ૧૨ વર્ષ પહેલાં થવાનું હતું. વળી ભગવાન મહાવીરને લગતી બીજી યોજનાઓ પણ હતી. પરંતુ તે કાર્ય પણ થઈ શક્યું નહિ. આકીનાં કામો નબળી પહેલી શારીરિક પરિસ્થિતિ. ઘણાં બધાં પ્રકાશનોનાં કારણે હવે મારા હાથે થવા પામશે કે કેમ ? તે બાબત પ્રશ્નાર્થક બની છે. અવિષ્યમાં કોઈ સાધુ મહાત્મા કે સંસ્થા આવું કાર્ય કરવા ધ્યાનમાં રાખે તેવી સાદર વિનંતિ છે.

આપણે ત્યાં યુરોપ, અમેરિકાની જેમ સારાં પ્રકાશનો તેમજ પોતાના ખર્ચે છાપે તેવી કોઈ સંસ્થા જોવા મળી નથી. આપણે ત્યાં જ્ઞાનના લેખમાં વિશેષ રસ નથી. વેપારીઓને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં રસ નથી. પ્રચારનું મૂલ્ય તેમને સમજાયું નથી. સમજાયું કોય તો ભોગ આપવા તૈયાર નથી એટલે અમારા જેવા માટે એક ચિત્તાનો વિષય બન્યો છે. અરે ! અમારી સાહિત્યકલાને લગતી કામી સામગ્રી ભાવિ માટે ઉપયોગી થાય તે માટે કોને સુપ્રત કરવી તે વાત પ્રશ્ન બનીને ઊભી રહે છે. કેમકે એવી કોઈ વ્યવસ્થા કે સંસ્થા આપણે ત્યાં નથી.

આ ત્રીજી આવૃત્તિનું કાર્ય અનંત આત્માઓને મોંઘે જવામાં નિમિત્ત બનેલા એવા પરમપવિત્ર શાસ્ત્ર તીર્થ શ્રી શનુજય ગિરિરાજની શીતળ છાયામાં યુગાદિદેવ તીર્થકર શ્રી આદીત્યવર ભગવાન, કલિકાલ કલ્પદ્રુમ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન તથા અનિમ્ન તીર્થકર ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીજી આદિની કૃપા અને આ સમય (સં. ૨૦૪૮)માં કાગળ સુદિ આરસે પાલીતાણા જૈનસાહિત્યમંદિરમાં રાતના ૯ થી ૧૧ સુધી આખ બંધ ઉઘાડો સેકરો માણસો વચ્ચે અભૂતપૂર્વ અજોડ ચમત્કાર બતાવનાર તેમજ જેમની સાથે પૂર્વભવના કોઈ ઋણાનુબંધ હશે જેના કારણે મારા પ્રત્યે વરસોથી જેમની કૃપાવર્ષા વરસી રહી છે તે ભગવતી શ્રી પદ્માવતી માતાજીની સહાય, મારા તારક પરમ ઉપકારી ત્રણેય વૃક્ષકોની અનરોધાદ અસીમકૃપા તથા સંધાવના અનેક સાધુ-સાધ્વીજીઓની શુભકામનાઓ, શતાવધાની આ. શ્રી જ્ઞાનનંદસુદિજી આદિ મુનિરાજો જેઓ એક મા વ્રીજી રીતે માતા પ્રત્યે શુભેચ્છક અને સહાયક બની રહ્યા તથા અન્ય સમુદાયના અન્ય ગચ્છના મુનિરાજો જેઓ આ સંપુટનાં ચિત્રો તપાસી આપ્યાં તથા અન્ય સહાય કરી તેથી તે સહુનો આભારી બન્યો છું.

પાનાંની મર્યાદાના કારણે મને સહાયક થનારાઓની વ્યક્તિગત સેવાઓને યાદ કરી પ્રત્યેકનો આભાર ન માનતાં પ્રથમની બે આવૃત્તિમાં સમુદરૂપે જે આભાર માન્યો છે તે આ આવૃત્તિમાં પણ છાપ્યો છે. હવે ત્રીજી આવૃત્તિમાં જેઓ મને સહાયક બન્યાં છે તેમની યાત કરું.

હવે અંતિમ આભાર દર્શન કરતાં ગુરુકૃપા અને મા ભગવતીજીની નંદેશ પ્રેરણાથી જ મારા ચિત્રસંપુટમાં જ નહીં પણ મારા ચાલુ અનેક કાર્યોમાં જેઓ સહાયક બન્યાં છે તેમનો ઉલ્લેખ પ્રથમ કરી લઉં.

સહુથી પ્રથમ ભકિતવંતા, વિનમ્ર, ગુણીયલ સાધ્વીજી શ્રી પુણ્યશશાન્તીજીના વિનયશીલા, અચળા ઉત્સાહી શિષ્યા સાધ્વીજી પુનિતવશાન્તીજીને કેટકેટલા ધન્યવાદ આપું ! એમને ચિત્રસંપુટનું લોપનકાર્ય સુંદર અક્ષરોમાં પ્રેસકોપી તૈયાર કરવી, તે ઘણી પુરી કાળજીપૂર્વક ખંતથી પ્રકો તપાસવા અને એ અંગેની બીજી અનેક નાની મોટી જવાબદારીઓ અપાર ઉત્સાહ અને ભકિતભાવથી પાર પાડી. અરે ! તેઓ માત્ર ચિત્રસંપુટના જ નહીં પણ બીજાં અનેક પ્રકાશનોમાં સમર્પિત થઈ ગયા હતા. એમાં ચિત્રસંપુટની કાર્યવાહી તો એટલી વિશાળ હતી કે જો ગુરુબી-શિષ્યાનાં પુરો સાધ-સહકાર ન હોત તો ત્રીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન ખરેખર ! ચિત્તામાં મુશ્કાઈ જાત. એટલે એમની સફળ મહાવીરભકિત અને શાસનસેવાની સાદિક અનુમોદના જ કરવી રહી!

અનિવાર્ય સંજોગોમાં વરસોથી એક જ સ્થાને રહેવાનું થવા છતાં આનંદથી અને ભકિતભાવથી પોતાપોતાની કરતો અદા કરતા રહીને મને વિવિધ રીતે સહાયક થનારા અમારા સેવાભાવી અન્તેવાસીઓ-મુનિપ્રવર ધં.શ્રી વાયસ્પતિવિજયજી અને ઉત્સાહી, સદા આનંદી મુનિરાજ શ્રી જયભદ્રવિજયજી અનેને હું કેટકેટલા ધન્યવાદ આપું ! અહીંયા જે જે કાર્યો થયાં અને થઈ રહ્યાં છે તે બધાંયમાં તેમજ આ ચિત્રસંપુટના કાર્યમાં પણ તેમનો મમતાભર્યો અનુમોદનીય ઉત્તમ ફાળો રહ્યો છે. જેના કારણે ચિત્રસંપુટનું પ્રકાશન સરળ બન્યું.

જૈન ચિત્રકલા નિદર્શન, જૈન સંસ્કૃતિ કલાદેન્દ્ર, પાર્શ્વ પદ્માવતી દ્રુષ્ટ તથા જૈન સાહિત્યમંદિર વગેરે સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓએ આ કાર્યમાં જે સાધ-સહકાર આપ્યો છે તે માટે તેઓ સહુને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ઓફ્ટેલિયા સિવાયના વિશ્વના બધા ખંડોના જૈનસંઘોમાં પહોંચી જઈને હજારો લોકોને પ્રેરણાપ્રદ અને નવનાનંદકારી બનેલું આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત આ ચિત્રસંપુટ, સહુ પણ વિવિધ માધ્યમો દ્વારા વાચકોને વધુમાં વધુ મોહલભી અસ્તિ, સંવમ, તપ અને ત્યાગમાર્ગના આરોધક બનાવે એ જ શુભચ્છા !

મહાન અને પવિત્ર ભૂમિ ઉપર ત્રીજી આવૃત્તિના મુલકનો પ્રારંભ અને પૂર્ણાબૂતિ થઈ તેવો આ ગ્રન્થ તૈયાર કરવામાં છદ્દમસ્થભાવે જાણે અજાણે શાસ્ત્ર કે પરંપરા વિરુદ્ધ કંઈપણ ચિત્રાંકન, નિધાન કે ઉલ્લેખ થયો હોય તો તે માટે શાસનદેવની સાક્ષીએ વધવા યાજું છું.

વિ.સં. ૨૦૪૮, જૈન સાહિત્યમંદિર પાલીતાણા

- વિજય યશોદેવસૂરિ

तृतीय आवृत्तिके संबंधमें संक्षिप्त प्रास्ताविक

लेखक आचार्य श्री यशोदेवचूरिजी

जो चित्रसम्पुट पूरे संसार के जैन समाजमें और अजैन समाजमें भी व्यापक और विख्यात बना है, जिस चित्रसम्पुट का सर्वत्र जयजायकार हुआ है, सम्मत् जनता में इस एक महान् कान्तिकारी तथा शकवती सम्पुट को अद्भूतपूर्व, केजोड विशेषण देकर सम्मानित किया और देश-विदेश में जो चित्रसम्पुट पर्यटन खातिर जो प्राप्त हुआ है, वह सम्पुट कब, किस प्रकार तैयार हुआ, इस की विस्तृत जानकारी पहली आवृत्ति के निवेदन से ज्ञात कर लें। यहीं तो तीसरी आवृत्ति के साथ संबंध रखनेवाली अनिवार्य आवश्यक बातें प्रस्तुत की गई हैं।

यह तीसरी आवृत्ति नये १३ चित्रों के जुड़ने से ४८ चित्रों की हो गई है। नये १३ चित्र नग्नरम्या तथा अकर्षक बने हैं जिनसे पुराने ३५ चित्रों की शोभा में भी ये सहायक बनेंगे। १३ चित्रों के क्रमांक २, ४, ९, १३, १७, २०, २६, ३८, ३९, ४१, ४२, ४३ और ४५ हैं। इस पुरतक का सबसे अधिक अकर्षक अरुपयोगी, बोधक एवं मर्मपूर्ण विभाग ८० रेखाण्डियों तथा १४४ प्रतीकों का परिवच है।

पूर्व-प्रकाशित दो आवृत्तियों की अपेक्षा यह तीसरी आवृत्ति में क्या विशेषता है? इसकी सूची

१ - नये १३ चित्र, २ - १९ रेखाण्डिकाएँ, ३ - ३९ प्रतीक, ४-४८ चित्रों की तीनों भाषाओं में अनुक्रमणिका, ५ - सिद्धचक्र का रंगीन यन्त्र, ६ - ऋषिगण्डल का रंगीन यन्त्र, ७ - तीर्थंकर का आत्मा परमात्मा कैसे बनता है इसका उत्तम चित्रण, ८ - धौदह राजलोक आदि के भौगोलिक चार चित्र, ९ - अटारक पापस्थानक सूत्र, १० - जैनागमों की ब्राह्मीलिपि, ११ - जीवक्षमापना सात लाख सूत्र, १२ - अशोक-शालवृक्ष के चित्र, १३ - भारत का महावीरकालीन मानचित्र (नक्शा), १४ - कल्पसूत्र की रूढ़ि के ४०० वर्ष पुराणा चार चित्र (परिचयसहित) आदि विशेषताएँ इस तृतीय आवृत्ति में देखने को मिलेंगी।

तृतीय आवृत्ति में अधिकांश भाग का लेखन फोटोकम्पोज से किया गया होंसे बहुत आकर्षक बना है। द्वितीय आवृत्ति में १६४ पृष्ठ थे, तीसरी आवृत्ति में २२६ पृष्ठ हैं। नये १३ चित्रों में न. २, ३८ और ४२वें चित्र आदीश्वर भगवान की चित्रश्री को हे वे किन्हीं कारणों से इस आवृत्ति में प्रकट किये हैं। स्वतन्त्र सिद्ध महावीर के जीवनको यदि कोई चित्रित करायें तो इन तीन चित्रोंको छोड़कर बनवाये समग्र तीसरी आवृत्ति का लेखन तीनों भाषाओं में मुद्रित करवाया गया है।

चित्रकला के क्षेत्र में भावि आयोजन

इसके पश्चात् अब २३ तीर्थंकरों के चित्रों का एक ही सम्पुट तथा जैन साधु की दिनचर्या के ४० चित्रों का एक सम्पुट आदि अन्य कला के प्रकाशन तैयार हो रहे हैं।

महान तथा पवित्र भूमि पर तीसरी आवृत्ति के मुद्रण का प्रारंभ और पूर्णाहुति हुई, ऐसा यह ग्रन्थ तैयार करने में दमस्थभाव से जनों-अनजनों में शारत्र कथवा परम्परा-विरुद्ध कुछ भी विधान अथवा उल्लेख हुआ हो, तो उराके लिये क्षमायाचना।

SHORT INTRODUCTION TO THIRD EDITION

The pictorial album circulated all over the world in Jain community was received with approbation everywhere and was universally adored with unprecedented and unique attributes. Detailed information as to when and how it was prepared should be known from the statement presented in the first edition. Here some salient details related to the third edition are presented.

With the addition of 13 pictures the total number in the third edition has risen to 48 pictures. 13 new pictures have been eye catching and attractive, enhancing the charm of the 35 earlier pictures. The index numbers of 13 pictures are 2, 4, 9, 13, 17, 20, 26, 38, 39, 41, 42, 43 and 45. Introduction to 80 strip-illustrations and 144 symbols is the most attractive and very useful section which enlightens and elucidates the inner meaning.

NOTE ABOUT THE REMARKABLE FEATURES OF THE THIRD EDITION OVER THE FIRST TWO EDITIONS

(1) 13 new pictures, (2) 19 outline strips, (3) 39 symbols, (4) index in three languages for 48 pictures, (5, 6) multicolour Yantra of Siddhachakra and Rishi mandal, (7) outline delineation of how the Atina of Tirthankara becomes paramatma, (8) fourteen royal worlds, four geographical pictures of Jambudwipa etc, (9) 18 locations of sins, (10) Brahmi script of Jain Agamas, (11) Jiva-Kshamaapana, seven lakh aphorisms, (12) pictures of Ashoka, Shal trees, (13) map of India of the times of Mahavira, (14) four pictures of Kalpasutra style. All these and other remarkable features would be seen in this third edition.

Pictures numbered 2, 38 and 42 though belonging to the picture-series of Adishver Bhagawan, being very attractive are published in this edition for the simple reason that they are charming. Because of paucity of space the introduction in Hindi and English is given in extremely concise form.

I apologise before shasanadeva if any statement or reference is made against scriptures or traditions.

પ્રકાશકીયવિવેક

- બીજી આવૃત્તિમાંથી ઉદ્ધૃત

નોંધ : ચિત્રસંપૂર્ણતા આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. આ આવૃત્તિના વચ્ચેના આ સંપૂર્ણ: જન્મથી લઈને પ્રકાશિત થયેલી જૂની વિચારોની આ: થાય એ માટે પરેલી ને આવૃત્તિમાં પ્રકાશકીય અને સંપાદકીય જે નિવેદનો ગ્રંથે ભાષામાં છાપ્યાં હતાં તે જ કર્યાં ગયાં છે.

આ કાવ્યના અંતિમ - ચોવીશમા તીર્થકર શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવના જીવન પ્રસંગોને આકર્ષક ચિત્રોમાં રજૂ કરતું, વિપુલ નવું તૈયાર થયેલું, એક સંપૂર્ણ અમારી સંસ્થા પ્રયત્ન કરી રહી છે તેથી અમારું 'જુજ આનંદની યાત્રા' અનુભવોને છોએ.

આ ચિત્રો જાણીતા કલાનિષ્ઠાત, સિદ્ધહસ્ત પદ્મના ચિત્રકર શ્રી ગોકુલભાઈ કાપડિયાએ રચાયાં છે. તેમણે ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવન અને તેઓશ્રીના પ્રસંગો અંગેનું આલોચન ખૂબ ચિંતન-મનન કર્યા પછી પૂજ્ય કલાવિક્ષ ગુરુદેવનું માર્ગદર્શન મેળવીને કર્યું છે. ખરેખર ! ક્રમમાં અનુદેવ ધોરજ દરીને પોતાની સર્વશ્રદ્ધ શક્તિઓને કાર્યવિભત કરી, અતિ આકર્ષક, આચરાલી, સાં ક્રોડને મુખ્ય અનાવે તેવાં મન:રમ ચિત્રો તૈયાર કરીને ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવના પ્રેરણાત્મક જીવનનું વલ્લભ્યમ દર્શન કરાચ્યું છે.

પરિચયના પ્રારંભમાં આપેલાં હેતુલક્ષી સુશોભનો પ્રતોંકો અને રોમણકીઓ (નીચીના આરંભ, પરિશિષ્ટ વિભાગનો રોમણકીઓ અને પ્રતોંકોનું રોમણક પૂજ્ય ગુરુદેવે આપેલી વિવિધ કલ્પનાઓ, નમૂનાઓ અને માર્ગદર્શનને અનુસરીને અને પોતાની કલાત્મક દ્રષ્ટિને ક્રમે લગાડીને ડ્યોઈના દુશાજ ચિત્રકાર ભાઈશ્રી રમણિક શાહે કાચજી અને લાગણીથી સ્વચ્છ અને સુંદર રીતે કર્યું છે. તે અને ચિત્રકરોને એમ કાર્ટિક ધન્યવદ્ધ આપીએ છોએ.

ઉપર ધર્મના: સંસ્થાપકો, પ્રવર્તકો, કે અવતારી વ્યક્તિઓ જેવાં કે ઈશુક્રિસ્ત, બોદ્ધ, કૃષ્ણ વગેરેનો ચિત્રમય સંપૂર્ણ તો વરસોથી સુલભ હતાં, જ્યારે અવતાર તરક પરમાત્મા, કલાકામૂર્તિ, અલિપ્ત વિભૂતિ, વિશ્વવત્સલ ભગવાન મહાવીરનું સંપૂર્ણ અને સર્વાંગ સંપૂર્ણ એકય ન હતું. સંક્રમે વરસોથી ચાલી આવતો આ ગંભીર વતિ પરમપૂજ્ય સાહિત્યકારના મુનિપ્રવર શ્રીમાનુ યદોવિજયજી મહારાજને વરસોથી ખૂબ જ ઉપતી હતી તેથી તેઓશ્રીએ આ કાર્ય હાથ ઉપર લીધું અને એનો પાછળ વિવિધ રીતે એકધારે શ્રમ ઉઠાવીને, અનેક મુશ્કેલીઓને પાર કરીને આ ભગીરથ કાર્યને સમજાવવા પાર પાડ્યું. આ માટે અમા અને સંસારી જૈનસમાજ ગૌરવ અનુભવીએ છોએ. ૨૫૦૦ વરસના ઇતિહાસમાં આનું કાર્ય થવા પાચ્યું નથી. મુનિજીએ જૈનસમાજને જ નહિ, રાષ્ટ્રને નહિ પણ વિશ્વને માટી ભેટ આપી છે. માત્ર ઇતિહાસ આની સુવર્ણાભિર નોંધ લેશે.

પૂજ્ય મુનિશ્રી યદોવિજયજી મહારાજ કલામહેજ છે. કલા અંગેની એમની સુઝાં છીં છે. નજર ચોટદાર છે, એથી તેઓશ્રી શ્રેષ્ઠ કલાકારો, કારીગરોના પદ માર્ગદર્શક બનના રહ્યા છે. કલાકારોને પણ તૈયાર કરતા રહ્યા છે. સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકારો પણ તેઓશ્રી પ્રત્યે આદર ધરાવે છે. કલાના ક્ષિત્તિઓ અને નિષ્ક્રમોથી (પ્રવેશકીય, પ્રવોચન વગેરેથી) ઠીક ઠીક પરિચિત, સંવાદી એમનાં હસ્તકાનો ચિત્રો, કલાકૃતિઓ વધુ સુચ્ચવસ્થિત, શાસ્ત્રીય, શુદ્ધ અને સુંદર બને છે. રોમણ અને રંગને સમજવાની શ્રમિત સહજ હોવાથી એમની નજર તથા હાતો ચિત્રોનો ઉદ્ભવ અત્યંત આકર્ષક અને સર્વાંગ સુંદર બને છે. તેઓશ્રીની કલાવિષયક પ્રકૃતિઓનો ક્ષામ આ સંપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ રીતે મલ્યો છે, તેથી આ પ્રકાશન ખરેખર ! એક અનુપમ, અશોર અને અચ્ચ અચ્ચ છે. ભગવાન મહાવીર ઉપર પ્રમાણમૂલ કલાત્મક સચિત્ર જીવન પહેલીજવાર પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. અમને શ્રદ્ધા છે કે ચતુર્વિધ જૈનસંઘ તથા અન્ય કલારસિકો આ અમૂલપૂર્વ શ્રેષ્ઠ પ્રકાશનનો સ્વીકાર આદર અને અદુનિાનપૂર્વક કરશે.

ત્યાગી-વૈરાગી જીવન જીવનારા સાધુઓને કલાનું આકર્ષક ખાસ હતું નહિ તેથી, તેમજ બીજાં ધરખોસર કામળ કે કાષ્ટાદિ ઉપર ભગવાન મહાવીરનાં ચિત્રો ચિતરાવેલાં જેવા મલ્યાં નથી. એ સંજોગોમાં પૂ. મુનિજીએ પહેલીજવાર અગીરથ પ્રયત્ન અને બારે શ્રમદ્વારા અદુનિાન ચિત્રસંપૂર્ણને પ્રસિધ્ધ કરવા માટે ઉઠાવેલા સર્વાધિકારક પ્રયત્ન જોઈને અમારે બારે ગૌરવ અનુભવીએ છોએ.

આ કાર્ય અમા પાર પછી શક્યા એના પ્રધાન યશ તો, ખરેખર ! મુનિજીને થયે છે. આ કાર્યની તમામ જવાબદારીઓ તેઓશ્રીએ જ સ્વીકારી હતી. **આરંભસ્વ અન્તગમન**ની નીતિનો સમાધર કરનારા મુનિજીએ મુશ્કેલીઓ અને મુશ્કેલીઓની પરંપરા: યચ્ચે પણ પ્રબળ પુરુષાર્થ અને પૂરા પરિશ્રમ ઉઠાવીને જૈનસમાજને જ નહિ પણ રાષ્ટ્રને - જાહેર જનતાને બારતની મહાન વિભૂતિના જીવનપ્રસંગોની એક અણખાલ ભેટ આપી છે.

સંપૂર્ણ ગ્રન્થનું આયોજન પૂજ્ય ગુરુદેવની ડીડી સુઝાવણી, આપક પ્રતિભાશક્તિ દ્રષ્ટિ નીચે થયું છે. પ્રત્યેક ચિત્રનો પરિચય, પાછલા ખાસમાં આપેલાં પાંચીસ ચિત્રો અને પૂર્વભવોનો સંગ્રહ પરિચય, તે પછી આપેલાં અનુપયોગી બાર પરિશિષ્ટો, તથા: ઉપ કલરચિત્રોના પરિચય નીચે મુકેલી ઉપ રોમણકીઓ તથા પરિશિષ્ટ વિષયમાં છે. પેલી પ ચક્રીઓ મજીને કુલ ૪૦ પછીઓ અને ઉપ ચિત્રપરિચય વચ્ચે ૧૦૫ પ્રતીકો મુકવામાં આચ્યાં છે અને તેનો પરિચય પાછળનાં પૃષ્ઠો પાનામાં માત્ર ગુરુદાતી ભાષામાં આચ્યાં છે. ત્યારપછી પ્રકાશિત થયેલી બીજી આવૃત્તિમાં (૧૦૦-૨૦ + અર્ધકપડી ૧ -)૬૧ રોમણકીઓ છે અને પ્રતોંકો (૧૦૫ - ૩૫) ૧૪૦ છે. તે ઉપરાંત પરિશિષ્ટો હિન્દી તથા અંગ્રેજીમાં પણ આચ્યાં છે. બીજી આવૃત્તિમાં વધારેલી પછીઓ તથા પ્રતોંકોનો પરિચય આપ્યો નથી.

જૈન સંસ્કૃતિ, જૈન આચારો, તેને લગતાં સાધનો, પ્રસંગો અને કલાને વિવિધ રીતે રજૂ કરતી પછીઓ અને પ્રતોંકો સુવાર્ણની વૈદીમાં રના ગોએ તે રીતે રોમણી રહ્યાં છે. આ પછીઓ અને પ્રતોંકો મુનિજીની ડીડી તેમજ વ્યાપક કલ્પનાશક્તિ તથા કલાસુઝના જીવંત પુરાવાઓ છે. તેઓશ્રીની નિગહ નીચે જ આ કાર્ય થયું હોવાથી એનું રોમણક સુંદર, સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત થવા પાચ્યું છે. આ રોમણકો પાછળ મુનિજીએ પોતાનું જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, અનુભવ અને કલાદ્રષ્ટિનું કેવું અર્પણ કર્યું છે ? તેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ તેને ડીડીપરઠથી જોવાથી જ આવી શકશે. પૂજ્ય મુનિશ્રીએ ઉઠાવેલા એકધારા પુરુષાર્થ અને અધ્યાગ પરિશ્રમને અનાં નતમકાંક વંદન કરીએ છોએ અને એકાંતર પરમાત્માના જીવનપ્રસંગોની એમનું કલાકૃતિ આપવા પદલ તેઓશ્રીનો ભૂરિ ભૂરિ આભાર માનીએ છોએ.

દેશ-પરદેશના વાચકો: ભગવાન શ્રી મહાવીરના પ્રેરક જીવનને સમજી શકે એ માટે પ્રત્યેક ચિત્રનો પરિચય, ચિત્રની સામે અને ચિત્રનાં નીચે ગુજરાતી, હિન્દી અને હૈન્ડીએ એમ ત્રણ ભાષામાં આચ્યાં છે. આજ ગુરુદાતી પરિચય મુનિજીએ લખ્યો છે અને તે ઉપરથી અનુવાદન સ્થળની મપાદાને આધીન રહીને હિન્દી, અંગ્રેજી પરિચય આપવામાં આચ્યાં છે. હિન્દી અનુવાદ સાહિત્ય સાંઘ્ય યોગચાળાં ડો.રુદ્રકેશ ત્રિપાઠીએ અને અંગ્રેજી અનુવાદ સાપ્તાહિક 'યુનિટ સમાચાર'ના ચિત્રાન તેની શ્રીયુત શાંતિદુમાર ભાઈ તથા પુનાત, અર્ધમહાધીના પ્રો. એન. એલ. વેશે કાચકપૂર્વક કરેલાં છે. આ માટે અનુવાદકાને ધન્યવદ્ધ થયે છે.

૩૫ ચિત્રો પછીનું તમામ ગુજરાતી કલાકાર મુનિજીની ઈચ્છા મુજબ પ્રથમ આપના આધારનો વિચાર હતો પણ અત્યારે તે મારફત નથી તે બદલ દિલગીર છીએ.
સંપાદકશ્રીજીના વિનયગ્રાહી શિષ્ય મુનિશ્રી વાચસ્પતિવિજયજી મહારાજ આ કાર્યમાં અનેક રીતે સહાયક બન્યા છે તેથી તેમનો, તથા પૂ. આચમપ્રજ્ઞાકર મુનિવર શ્રી પુસ્તકવિજયજી મહારાજ, શત્રુવધાની મુનિશ્રી જ્ઞાનંદ્રવિજયજી આદિ તથા વિવિધ રીતે સહાયક થનારા, શુભેચ્છા ધરવનારા, મુનિવરશ્રી અને પૂ. સાધ્વીજીવધાનો આભાર મનાઈએ છીએ.

પરંતુ આગવિના, નિવેદનના, જે જાણતો વિશેષ ઉલ્લેખ કરી રાખ્યો ન હતો તે આ આગવિમાં કરવાનું સમયિત ગણવું.

આ ચિત્રસંગ્રહના પાયામાં સહાયક અને રી મુખ્યત્વે ત્રણ વ્યક્તિઓ છે. એક મુખરૂના અને વેપારી જેતસમાજના કમરણી, મારા પ્રથમે જનન્ય પદ્મલાલ ધરાવનાર, શ્રી અને ધીમે વરંદા શ્રી મંદુલાલ વર્ધમાન શાહ, બીજા ચિત્રસંગ્રહના મુખ્ય કલાકાર જવાહરદાસ સંભવનારા ધર્માના શ્રી વાડીલાલ મગનલાલ ઘોંઠા અને ત્રીજા સમજના એક કાર્યકર શ્રીયુગ કાનિલાલ ડી.કોરા આ ત્રણેય પુસ્તકવાન આત્માઓએ આ પ્રકાશનમાં પૂજા લાગવી અને ઉદ્દેશ્યથી પાતાની સેવક આ બાબો છે. વળી આ કાર્યમાં વિવિધ રીતે સહાયક થનારા અને સેવા આપનારા શ્રો.મમલલાલ ચૌ. શાહ, શ્રો. હીરાલાલ રા. કપડેયા, પ. ધીરજીલાલ ઠોસરશી શાહ, શ્રી ચિત્તરંજન ડી. શાહ, શ્રી સ્મ.કર્મીશહેન સ્તોકલાલ દલવા, શ્રી આનુમતીચંદન જયતિલાલ દલાલ, વગેરે અનેક મહાતુલાઓનો, તે ઉપરાંત આ કાર્યને ધોતનું મનાઈ અનેક કલરોવાળા ચિત્રો દ્વારા રીતે છાપી આપનારા બેજન કાર્ડન, આર્ટ લીધો વર્ડસ પ્રેસના નવિક શ્રી એન. ઈ. અરેશર તથા આત્મીયમાયે સહાયક થનાર શ્રી બી.કે. પટેલ, તથા પ્રેસના કામકારોના આભારી છીએ.

મુદ્રક અને ખંતપુસ્તક લખાણોનું દિગ્દર્શન કરી આપનારા મૌજ. ધરીલ એન. તન્ન, અન્નપુર્ણિ અને નિર્ણયકર વગેરે પ્રેસ, અને તેના સંચાલકોનો, તે ઉપરાંત નાર્થિક સ્વામ્ય કરનારા દલ્લો તથા અવિક કાનરતોન્ન, બધાવનો અમા કલિકા અભાર મનાઈએ છીએ.

અમારા આ કાર્ય પછળ શાસ્ત્રવેદવેદોની કૃપા, ઉપરાંત પરમશાસનપ્રભાવક પરમ ઉપદેશી સ્વર્ગસ્થ પરમપુજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા તેઓશ્રીના શિષ્ય-સંપ્રદાય, શાસ્ત્રવદ અને વધોવૃદ્ધ શાસ્ત્રપ્રબાવક પરમપુજ્ય પરમોપદેશી આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય પ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પ.પૂ. પુનઃવિચારક આચાર્ય શ્રીમાન વિજય ધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજના આશીર્વાદો અને તેઓશ્રીનો અનેકવિધ સહાય અને કૃપાવધારી આ કાર્ય પુર્ણતાએ પહોંચ્યું તે બદલ તેઓશ્રીના સરજોમા બુદ્ધિ બુદ્ધિ વંદના કરીએ છીએ.

પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આ કાર્ય માટે સહાયક થનારા, શુભેચ્છા ધરવનારા તન્મુ શેરૂના અમે આભારી છીએ.

આ કાર્ય કરમિયાણા પૂ. મુનિજીનો જે વખત સાવેલી કાળો માંડવી અને તેઓશ્રીની ઉદ્દેશ્ય પ્રતિદ્વંદવના, પ્રેસના આજના વિષમ સંબંધોમાં ધારવા પ્રત્યક્ષ કામ થયેલી અજાણતા, વળી મુદ્રકપ્રયત્ન, મેટરમાં થયેલો થકો માટો વધારો વગેરે કારણે પ્રકાશનમાં વિલંબ થવા પાડ્યો છે. અને એ બદલ કુપ્ત સાથે દિલગીરી વ્યક્ત કરીએ છીએ.

આ સંપુર્ણનો ચાર સહાર નહોતો પુસ્તકકાર અને એક હજાર નહોતો વૃદ્ધ ચિત્રોદ્યે છાવે છે. જેથી વૃદ્ધો ચિત્રો સંકલ્પથી મહારવંદના દિવસે કલ્પદ્રુમ-ચારસંક્રાન્તના વાચન પ્રસંગે ચિત્રદર્શન માટે અને વિશાળ સ્થાનમાં મહાવીને ચિત્રો મુદ્રી શરૂાય તથા શહેર પ્રવરેન કરવ. માટે ઉપયોગી બને.

આપક પ્રચારણે આ ચિત્રોને ભવિષ્યમાં નાની નાની વિવિધ સાર્થકોમાં, કલાની વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા વિવિધ રીતે પ્રગટ કરવાનો તેમજ તેનો સ્વાઈટો વગેરે થન થવાની આશના છે. તેમજ દેશની અને વિદેશની શ્રીજી સુપ્રસિદ્ધ બાધાઓમાં પણ પ્રગટ કરવાની આશના રાખી છે.

આવા જ પ્રકારનું શ્રી પાર્વતીનાથ, શ્રી શાંતિનાથ, શ્રી આદિનાથ, આ ચાર તીર્થકરોના જીવનપ્રસંગોના ચિત્રોનું શ્રીજી સંપુટ (આલ્બમ) પુસ્તક મુનિજી પ્રગટ કરાવવાના છે. તેઓશ્રીના મનદર્શન નીચે ભગવાન શ્રી પાર્વતીનાથનો ચિત્રો સૌન્દર્યાનું કામ થઈ પણ થઈ ગયું છે.

પુસ્તકકારની ઈચ્છા અનુપયાગી બીજા અનેક જાતના સચિત્ર પ્રકારોની છે. (૧) જેન્યમનો તમામ પ્રતીકોને રંગીન, જનાવવા, તેની ઉપયોગિતા દર્શાવવા સાથે પ્રતીકોનો પરિચય સાથે, પથ્થરોનો પરિકરોનો વિવિધ પ્રકાર, તેના પરિચય તથા નૈયાર કરાવવા, પણ તેઓશ્રીનો જીવનરમ કામના અનેક અર્થો સાથે ચિત્રપ્રેક્ષ લેવાથી અને તેઓશ્રીની વધુ નહુરસ્ત અનેલી તબિયત જોત, તે પ્રકાશનોતુ કાર્ય ક્યારે પ્રાપ્તવન તે માટે સમયની પ્રતીક્ષા કરવી રહી !

પૂ. મુનિજીનો ઈચ્છા તો વરસો અચાકે જુદા જુદા વિદ્યાન મુનિવરોનું મણ થનાવી, ત્રણનો સહાર મેળવી, તે તે આચમપ્રજ્ઞાકરને સચિત્ર જનાવવાની હતી. આ આર.મો જુદા પ્રતાકરમાં, હસ્તવિધિન જુદા અવરોમાં, રાને રાને વિવિધ શ્રેણી ચિત્રદાવવાપૂર્વક ચોટરપૂક શાહીથી લખાવવાની હતી. આ માટેનું મંગલાચરણ પણ થયેલું. પરંતુ પાછળથી સર્જાયોએ યદી ન આપી, ઉચ્ચે આચમપ્રજ્ઞાકર પૂ. પુસ્તકવિજયજી મહારાજની ઈચ્છા પૂ. મુનિજી પાસે જ 'લોકપ્રકાશ' નલાગળ્યને સતેક નજાર જેટલા ચિત્રોથી સચિત્ર જનાવવાની હતી પણ ક્યારેય તે કાર્ય પણ થઈ શક્યું નહીં.

આ પ્રકાશન આંદરોપીયશ્રેણીનું કાર્ય શરૂાય ગયું છે અને સેથી સમો ચિત્રવન. વિવિધ બાગોમાં ખસ કરીને તે ને રાષ્ટ્રની રાજ્યજનોઓની લાયકેરીઓમાં પ્રહાયે તે અંગેની વ્યવસ્થા કરવાનું છીએ.

શાસ્ત્રવેદ પુસ્તક મુનિજીને સાહિત્યકલાને લગતા અનેક સચિત્ર પુસ્તક તૈયાર કરવા અજ અને તક આવે અને અમને શ્રીસેવના બાઈઓનો વન, મન અને ધનને સહકર જો મળતા હશે તે તો દેવ-નુકરુપાથી આપશે. તેઓશ્રીની પ્રસ્તુત ઉમરા આવનાને સહન થયેલી જોઈ શકીયું.

અન્યમાં કસ્ટોમીની વ્યવવાન શ્રી મહારવંદના સર્વોદયતીર્થપુસ્તક અહિસના આદશા નવત્ર વિસ્તાર સામો તેમજ કિસા અને ત્રાસથી રસ્ત, ખેતો દુનિયામાં શાંતિ પ્રસારો એ જ શુભકામના !

વિ.

વિ.સં. ૨૦૩૦, સન્ ૧૯૭૪, મુખર્ષ

જૈન ચિત્રકલા નિદર્શન સમિતિ

સંપાદકીય નિવેદન

-૫૭ અર્જુનભાઈ ઉદ્યોત

કે સ્વર્ગે નમઃ ત વરિષ્ઠ વિન્દ્ય નમઃ ।

આ કાળના અન્નિમ-ચાલીસમા નીચકર શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીર પરમાત્માના જીવન પ્રસંગોનું ચિત્રમય સંપુટ પ્રગટ થઈ સત્વું છે તે જોઈને હું અપાર હર્ષ અને આનંદની ડાગણી અનુભવી રહ્યો છું. વરસાંથી સંવત્સુ સ્વપ્નું સાકાર થાય ત્યારે કોણે હયાનંદ ન થાય?

આ પુસ્તકનો આકર્ષક અને આવવાલી બંનમૂળ ચિત્રો ચિત્રકારશ્રી ગોકુલકાલ કાપડિયાએ કર્યો છે. ભગવાન મહાવીર જેવી લોકોત્તર વ્યક્તિને વિશ્વ ત્રમત્ર મુકવા માટે એક મહાન પુણ્ય કાર્ય કયું છે. આથી ભગવાન મહાવીરનો જીવનચિત્રોની જે ઉત્પત્તિ વતાંતી હતી તે દૂર થઈ એ બદલ ચિત્રકારને ધન્યવાદ આપવા રહ્યા. આ પુસ્તકમાં સુશાભના તરીકે પ્રતીકો અને રેખાપટ્ટીઓ (બોર્ડરો) નું કાર્ય કરનારના કુશળ ચિત્રકાર શ્રી રમણિક શાહે મારા માર્ગદર્શન નીચે પૂષ્પ જ સુદર રીતે કરીને પુસ્તકની સાભામાં વૃદ્ધિ કરી છે તે માટે તેઓને પણ પૂષ્પ ધન્યવાદ થટે છે.

આ સંપુટમાં ભગવાન શ્રી મહાવીરનું જીવન ૩૮ ચિત્રોમાં આપવામાં આવ્યું છે અને ઉપમું ચિત્ર ભગવાનના આઠ શિષ્ય ગણદત્ત શ્રી ગોતમસ્વામીજીનું છે. આમાં ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવનના બીજા ચાર-પાંચ પ્રસંગો ઉમેરવાની મારી ઈચ્છા હતી પણ તે તત્કાલ શક્ય બની નથી. વળી કોઈ કોઈ ચિત્રમાં કલ્પના, સિદ્ધાંત અને તેની દૈષ્ટિને માન આપવું અનિવાર્ય હોવાથી મારી ધારણા અને વાસ્તવિકતાને જની કરીને ચિત્રકારની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવી પડી છે. આ પુસ્તક ચિત્રસંપુટનું હોવાથી ચિત્રપરિચય એકદમ ટૂંકો આપી શકાત, પરંતુ મહત્વના અન્ય કારણોસર આમાં મેં મધ્યમ પ્રકારનું ધોરણ અપનાવ્યું છે. પરિચય આર્થકારિક કે કાલ્પનિક ભાષામાં, તેમજ તેના માર્મિક વિવેચન તથા ન આપતાં સહુને સુચાય અને સુપચાય થાય એ રીતે સરળ અને સાદી ભાષામાં થવાનો પૂરતો જ આશ્યો છે. દેહ-પરદેશની જનતા આનો લાભ ઉઠાવી શકે એ માટે પરિચય ત્રણે ભાષામાં આપ્યો છે. શંપ લખાણ એક જ ભાષામાં આપ્યું છે.

જેનો ઉપરાંત દેશ-પરદેશના શિક્ષિતો, જૈનધર્મનો પ્રતીકો -વિહુનો વગેરે ક્યા છે? કેવા કેવા આકારે હોય છે? તે શા માટે હોય છે? તે જાણવાની જિજ્ઞાસા ધરાવે છે, તેવું હું વરસાંથી જાણતો હોવાથી પ્રતીકો અને ચિત્રપટ્ટીઓ (બોર્ડરો) તૈયાર કરાવ્યાં. પ્રતીકોને ત્રણેય ભાષાના પરિચયના પ્રારંભમાં અને પટ્ટીઓને નીચેના આંગે મુદ્રિત કરીને મૂકવામાં આવેલ છે. પ્રતીકો અને પટ્ટીઓ માટે ભાષાં જેનધર્મને અનુસરતાં છે, જ્યારે થોડાક જ પ્રતીકો, પટ્ટીઓ સર્વમાન્ય પ્રકારનાં છે. પ્રતીકો બધાં મળીને ૧૪૦ અને પટ્ટીઓ કુલ ૬૧ છે. અનેક વ્યક્તિઓની ઈચ્છાને માન આપીને પાછળ પરિશિષ્ટો ઉપરાંત ૧૦૫ પ્રતીકો અને ૪૦ પટ્ટીઓનાં સ્થૂલ પરિચય પણ આપ્યો છે.

મારા આ મંગલ કાર્યમાં તન,મન અને ધનથી તથા વિરિધ રીતે અન્ય સહાય કરી મારા આ કાર્યને જેમણે સરલ બનાવ્યું છે તે સૌ મહાનુભાવોનાં, મને અનેક રીતે સહાયક થનારા મુનિરાજ શ્રી વાયસ્પતિવિજયજીનાં, તથા આ કાર્ય પ્રત્યે શુભચ્છા દાખવનાર શાયરવાની મુનિશ્રી જયાનંદવિજયજી આદિ અમારા આભાલવૃદ્ધ સાધુ-સાથીજીવુંદનો તેમજ પ્રકાશકીય નિવંદનમાં સમિતિએ જુદી જુદી રીતે સહાયક થનારા મુનિરાજા, ભાઈ-બહેનો, પ્રેસ અને પ્રેસના માલિકો વગેરેનો જે આભાર માન્યો છે તેમાં અંતઃકરણથી મારો સૂર પૂરાવવા સાથે તે સૌને અંતઃકરણથી ધન્યવાદ આપું છું. સહુ કોઈની ડાગણી અને બક્ષિતઆવભયાં સહાય અને સહકારને હું કદી વિસરી નહીં શકું!

સંપુટ પ્રગટ કરવામાં ધારણાથી વધુ વિલંબ થયો તે બદલ ઊંડી બેંદની ડાગણી અનુભવું છું અને એ અપરાધને ઉદારભાવે નભાવી લેવા સહુને નમ અનુરોધ કરું છું.

કવિશાલ કલ્પતરુ ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રમુખી સત્કૃપા, ભગવતી શ્રી પદ્માવતીદેવીની સહાય, અસીમ કરુણાવર્ષા કરનાર સ્વ. પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજ, તથા પરમકૃપાળુ ગુરદેવો-શાનવૃદ્ધ, વયાવૃદ્ધ આચાર્ય શ્રી વિજય પ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજ, યુગદેવકાર આચાર્ય શ્રી વિજય ધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજના શુભાશીર્વાદો, અંબાય પ્રખર ઉપદેશક મારા તારક ગુરુદેવની અનંકવિધ પ્રબલ સહાય-અહકારથી આ કાર્ય સફળતાને વધું તે માટે સહુને અનેકશઃ નનમસ્તકે વંદન કરી, ઊંડા આભારની ડાગણી વ્યક્ત કરું છું.

અહિંસામૂર્તિ ભગવાન શ્રી મહાવીરનું સમગ્ર જીવન અદ્ભુત, અનુપમ, અજોડ અને પ્રેરણાપ્રદ છે. ખરેખર! એમણે અહિંસા, ત્રંચમ, તપ, સત્ય અને ત્રમા આદિ સર્વ કલ્યાણકર અને ઉદાત્ત એવા ધર્મોની સર્વોત્તમકોટિની સાધના કરીને અંતિમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી અર્થાત્ વીતરાગ સર્વજ્ઞ બની નિર્વાણ સુખના અધિકારી બન્યા. આપણે પણ જો એ માર્ગે ચાલીએ તો અણપણ આત્માને પરમાત્માની કૃપાએ પહોંચાડીને નિર્વાણસુખના અધિકારી અવશ્ય બનાવી શકીએ.

ભગવાન શ્રી મહાવીરના ઉપદેશનો ટૂંકો સાર

શ્રમામૂર્તિ ભગવાન શ્રી મહાવીરના ઉપદેશનો ટૂંકો સાર એ છે કે જો તમારે તમારો સર્વાંગી વિકાસ સાધવો હોય તો આચારમાં સર્વ હિતકારિણી અહિંસાને, વિચારમાં સંશયશામક અનેકાન્ત (સ્વાદેવાદ) ના સિદ્ધાંતને અને વહેવારમાં સંકલેશનાશક અપરિગ્રહવાદને મનસા, વાચ્ય, ક્રમણા અપનાવો! આથી વ્યક્તિના જીવનમાં વિશ્વબંધુત્વ-મેત્રીની ભાવના, સમન્વયવાદી દ્રષ્ટિ અને ત્યાગ-વેરાગ્યના આદર્શો જીવંત બનશે અને આ સિદ્ધાન્તોને ન્યૂનાધિકપણે જો સહુ અમલમાં મૂકશે તો સમષ્ટિ-સમુદાયમાં અધ્યાત્મવાદનો પ્રકાશ પ્રગટ થતો ભય, ચિંતા, અજ્ઞાનો, અશાંતિ, અસંતોષ, વર્ગવિગ્રહ, અન્યાય, દુર્ભાવના, ધિક્કાર, નિરસ્કાર, કડવાશ, અવિનય, અવિવેક, અહંકાર આવા અનેક જડતત્ત્વોનો ધેરો બનેલો અંધકાર વિલય થશે. પરિણામે સર્વત્ર મેત્રી, પ્રેમ, સ્નેહ, આદર, સંપ, સહિષ્ણુતા અને શાંતિનાં બળો મજબૂત બનશે.

એ યાદ રાખવું થટે કે ભગવાન શ્રી મહાવીર કોઈ એક સંપ્રદાયના, એક પ્રાંતના કે એક દેશના ન હતા, એ સહુના હતા - સહુ માટે હતા યાવત્ સમગ્ર વિશ્વના હતા, વિશ્વ માટે હતા. વિશ્વની માનવજાતને હિંસા અને ત્રાસવાદથી ઊગરવું હશે તો ભગવાન મહાવીરના અહિંસાના સિદ્ધાન્તને અપનાવ્યા સિવાય કોઈ આરો વારો નથી. વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ માટે અહિંસા સિવાય કોઈ બીજો તરણોપાય નથી. આ એક ત્રેકાવિક સત્ય છે. વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ એનો જેટલો વહેલો સ્વીકાર કરે એ એના હિતમાં છે.

અન્નમાં આપણે સૌ ભગવાન મહાવીરે ચીંચેલા માર્ગે ચાલીને અને તેમની તથા તેમના શાસનની આરાધના - ઉપાસના કરી તથા તેમના આદેશોનું પાલન અને ઉપદેશોનું આચરણ કરી આત્મકલ્યાણના અધિકારી બનીએ એ જ મંગલકામના !

વિ.સં. ૨૦૩૦, ઈ.સન. ૧૯૭૪, ગોપીજી જૈન ઉપાશ્રય - મુંબઈ ★ મુનિ યશોવિજય

प्रकाशकीय निवेदन-हिन्दीमें

-दूसरी आवृत्तिमेंसे उद्धृत

इस काल के अस्तिम लोकोशय लैथंकर भ्रमण भगवान श्री महावीरदेव के जीवन प्रसंगों का आकर्षक, अनुपम चित्रोंमें एक अनूतपूर्व भाव संपुट संग्रह हमारी समिति प्रकाशित कर रही है जिसमें हम अत्यंत आनंद का अनुभव कर रहे हैं।

ये चित्र परिसङ्ग कलाविष्णुता सिद्धहस्त चित्रकार श्री गोदुलभाई कापडिया ने बनाये हैं। उन्होंने भगवान श्री महावीर के जीवन प्रसंगों के विषय में गुरुदेव आदि द्वारा प्राप्त सारा सूचना और अन्य सामग्री का गहन अध्ययन, चिन्तन एवं मनन करने के पश्चात् इनका चित्रात्मकन किया है। सचमुच इन्होंने अत्यंत धैर्य रखकर अपनी सर्वश्रेष्ठ कलाशक्ति को कर्माश्रित करके अत्यंत आकर्षक, भावपूर्ण, रंग को सुख करनेवाले, मनोरम चित्र तैयार करके भगवान श्री महावीरदेव के प्रेषाद्रव जीवन का ऐसा हृदयगम दर्शन कराया है कि सम्पूर्ण प्रसन्न हो उठता है।

परिचय के प्रारम्भ में दिये गये अनुच्छेदों-सावधानीपूर्वक सुननेन प्रतीक एवं पट्टियों, परिशिष्टों संग्रह की पट्टियों और प्रतीकों का रेखांकन कलात्मक बहुभूत विद्वान् मुनिश्री यशोविजयजी की नयी नयी कल्पना व मांगदर्शन अनुसार अभीई के कुशल चित्रकार श्री समधिकम ईश्वर ने अत्यंत साधना, लगन और आत्मीय सुखपूर्वक के साथ गतिमापदपूर्वक स्वच्छ और सुन्दर ढंगसे किया है, इस लिए हम आदिक प्रशंसा देते हैं।

हम यहीसे यह वचन अनुमन कर रहे हैं कि परमपूजक कल्याणपूर्वक डी.हराम विभूति दिग्दर्शकल धर्मदीर्घ के प्रवर्तक अहिंसावादी तीर्थंकर महावीरदेव के संपूर्ण जीवन का चोत्कृष्ट या परिचालक एका भा चित्रात्मकन उपलब्ध नहीं है। जबकि अनेक धर्मशास्त्रों के सारासंगी प्रवर्तकों अथवा अनेक श्री महापुरुषों के चित्रात्मक संकलन अल्पविक संख्यामें सम्पन्न हैं। महावीर विषयक चित्रांकन की इस कमी से परमपूजक शारिरीक-रज मुनिप्रवर श्रीमद् धर्मविजयजी महार ज अतिव्यथित था जहां आपने इस गुरुदेव कार्य को सम्पन्न करने का दायित्व अपने ऊपर लिया और अत्यंत परिश्रम करके अनेक टैलर-बाधाओं का पार करके इसे सांगोपांग सम्पन्न किया है। मुनिश्री ने अपने संपूर्ण जीवनानुभव की सन्ध्याएं इन चित्रों में उल्लेख की हैं।

पूज्य मुनिश्री यशोविजयजी महाराज कलात्मक हैं। कला के सबके में उनकी गहरी व व्यापक सूझ है, दृष्टि पैनी है। इसी लिए आपकी अदृष्ट अदृष्ट कलाकारी, कारीगरके मार्गदर्शक बनते हैं। कला के सिद्धान्तों और नियमों से भली-भांति परिचित होनेके कारण आपकी देखरेख में सभी चित्र, कलाकृतियों शारत्रीय, शुद्ध और सुन्दर बनती हैं, रेखा और रंग को सम्पन्न की स्वाभाविक ही देने होने से आपकी की दृष्टि के नीचे बननेवाले चित्रों का उदात्त अत्यंत आकर्षक और सर्वांग सुन्दर बनता है। आपकी की इन शक्तियों का लाभ इस चित्रात्मक को उत्तम प्रकार से प्राप्त हुआ है। इसी लिए यह प्रकाशन वस्तुतः अनुपम, बेजोड़ और मूल्य बना है। हमें विश्वास है कि चतुर्विध जैन श्रोतध और अन्य कलात्मक इस अनूतपूर्व श्रेष्ठ प्रकाशन का आदर और सम्मानपूर्वक स्वीकार करेंगे।

पूज्य मुनिजी के कथनानुसार इस प्रकार का परंपरा जैन परंपरा में हजारों वर्षों से प्रचलन ही हुआ है। यह जानकर ही हम और भी अधिक गौरव का अनुभव करते हैं।

इस कार्य की सफलता का मुख्य श्रेय मुनिजी को है। इस कार्य का समग्र उत्तरदायित्व आपकीने स्वीकार किया था। 'आरंभस्य अन्तगमन' की नीति का समादर करनेवाले मुनिजी ने कठिनाइयों और कष्टों की परंपरा के बिच भी प्रबल और पूर्ण परिश्रम करके जैन समाज को ही नहीं अपितु विश्व को भारत की महान नीतियों विभूति के जीवन प्रसंगों की एक अनमोल-अनूत भेट अर्पित की है।

संपूर्ण ग्रन्थ का आरंभ आपकी की प्रतिभाशाली दृष्टि के नीचे हुआ है। प्रत्येक चित्रकार परिचय, पिछले भाग में दिये गये 34 चित्रों और पूर्वजनों का सांगोपांग परिचय, तदनन्तर अत्युपयोगी बारह परिशिष्ट, अन्त में पीले पृष्ठों में दिये गये रेखाचित्रों की 80 पट्टियों और 100 सुशोभन प्रतीकों का परिचय इत्यादि पूज्य मुनिजीने स्वयं लिखा है।

जैन अनुकूल, जैन आचार और उपायों के सचने प्रसंगों और कला को द्विविध प्रकार से परिचय देनेवाली पट्टियों और प्रतीक संपूर्ण की आभूत में जड़े रत्न की भांति विमोहित स्वयं प्रमित करते हैं। ये पट्टियों और प्रतीक मुनिजी की गहरी, व्यापक कल्पनाशक्ति और कलाविष्णुता के जीवत उदाहरण हैं। आपकी की देखरेख में इस कार्य के होने से इनका रेखांकन सुन्दर, स्वच्छ और व्यवस्थित हो सका है। हम रेखाचित्रों के लिये मुनिजी ने अपने ज्ञान, विज्ञान, अनुभव और कलादृष्टि का किस अर्पण किया है? इसका आस्तिक परिचय उन चित्रों को उपर उपरसे नहीं मिले। सुसमतापूर्वक देखने से ही ही संकेता।

पूज्य मुनिजी द्वारा किये गये अनवरत और अथाह परिश्रम को हम नत-मस्तक तोंकर वंदन करते हैं और लांकोत्तर परमात्म के जीवन प्रसंगों की बेजोड़ कलाकृति देने के लिये आपकी का भूरि भूरि अभार मानते हैं।

देव-विदेश के पाठक भगवान श्री महावीर के प्रेरक जीवन को समझ सकें इसके लिये प्रत्येक चित्र का परिचय गुलजारी, हिन्दी और अंग्रेजी में दिया है।

शायद देव-देवियों की असौख अनुकूल, ज्ञानदृष्ट व वचनदृष्ट स्व परमपूज्य आचार्य श्रीमद् विजय महाराज श्रीमद् विजय महाराज तथा परमपूज्य धर्मविजय आचार्य श्रीमद् जितव धर्मश्रीश्वरजी महाराज के अस्वीकार और मुनिप्रवर श्री यशोविजयजी की अनेकविध साहायता से यह कार्य सुसंपन्न हुआ अत्यंत आप सन्धी के घरणा में हमारी भूरि भूरि वन्दना है।

यह पुण्यकार्य में प्रयत्न या परश्रम में विविध प्रकार से सायोगी करनेवाले - शुभेच्छा रखनेवाले पूज्य मुनिगण, पूज्य साध्वीजीवर, धर्मार्थी, विद्वानों, प्रोफेसरो, कार्यकर माइनों, बहनों, प्रिन्टींग प्रेस आदि के हम आभारी हैं।

इस विद्वत्पुट की भांति ही तीर्थंकर भगवान श्री परश्वन्थ, श्री मेनिगध, श्री शक्तिगध, श्री अर्धिनथ इन चार तीर्थंकरों के जीवन प्रसंगों के चित्रों का दूसरा संग्रह (द्वितीय) पूज्य मुनिजी प्रकाशित करानेवाले हैं। उरामे आपकी के मार्गदर्शन में भगवान श्री पार्वन्था के चित्रों का कार्य तो शुरू ही हो गया है।

पूज्य मुनिजी की भावना जैन वार अत्यंत उच्चोकी सचित्र प्रकाशनों की है। किन्तु आपकी का जीवनरथ कार्यरत अनेक अन्य के साथ जुड़ा रहने के कारण और आपकी की अधिक शारीरिक अस्वस्थता को देखते हुए उन प्रकाशनों का कार्य कब हो इसके लिये सांग की प्रतीक्षा करनी होगी।

शासनदेव को आदिक प्रशंसा है कि पूज्य मुनिजी को साहित्यकला से संबंधित अनेक सचित्र प्रकाशन करने का बल और अवसर दे।

अन्तमें हमारी शुभ कामना है कि विश्वमें सर्वत्र कलाभूमि तीर्थंकर भगवान महावीर के सर्वोदयतीर्थमूलक अहिंसा का आदर्श व्याप्त हो। हिंस्र एवं दुःखी का अन्त हो, सबके हृदय में प्रेम, सत्य, करुणा, समता एवं अन्तःकान्त मार्गका प्रकाश उदित हो। सब सुखी हो।

वि.सं. २०३०, इ.सन १९७४, बम्बई

निवेदक
जैन चित्रकला निदर्शन समिति

संवादकीय निवेदन-हिन्दीमें

ॐ अहं नमः । वीराय नित्यं नमः ।

-दूसरी आवृत्तिमेंसे उद्धृत

इस काल के अंतिम चौबीसवें तीर्थंकर भ्रमण भगवान श्री महावीर परमात्मा के प्रधान जीवन प्रसंगों का चित्रमय संपुट प्रकाशित हो रहा है जिसे देखकर मैं अपार हर्ष एवं आनन्दानुभूति कर रहा हूँ, वगैरिसे राजेंद्रा रचन पूरा होते देखकर कौन मुदित नहीं होगा?

हजारों शब्द जो असर नहीं पैदा कर सकते वह असर इन्होंने शब्दों द्वारा उभारी गई एक अकांटे या चित्र शीघ्र और सौष्ठव असर पैदा कर सकते हैं। सर्व स्वल्पुभवसिद्ध यह तथा देखते हुए भगवान श्री महावीर का यह प्रेरक, सुंदर, मनोमुग्ध एवं भव्य चित्रमय जीवन 'समय नहीं है' (No Time), संक्षिप्त और सारगर्भित (Short and Sweet) जैसे नारों से गुंजाते इस युगमें, नई पैढी के लिए थोड़े समय में शीघ्र और सरलता से भगवान श्री महावीर प्रभु का जीवन साधना एवं सिद्धि की झोंकी करने एवं उत्तम प्रेरणाएँ देने में अवश्य ही निमित्त बनेगा ।

इन स्वल्प चित्रों के संपुट में भगवान श्री महावीर का जीवन (चौतीस) ३४ चित्रों में दिया गया है और ३५ वें चित्र भगवान के आद्य शिष्य गणधर श्री गौतमस्वामीजी का है। इस संपुट में भगवान श्री महावीर के जीवन के कुछ अन्य प्रसंगों के चित्रों के समावेश की मेरी इच्छा थी किन्तु वह तत्काल संभव नहीं हो सका। तदुपरान्त किसी-किसी चित्रमें कला के सिद्धान्त और दृष्टि को आदर देना अनिवार्य होने के कारण मेरी धारणा और वास्तविकता को थोड़ा छोड़कर, चित्रकार की स्वतंत्रता को स्वीकारना पड़ा है। यह पुस्तक चित्रसंपुट का (चित्रमय) होनेसे चित्रपरिचय अत्यंत सक्षिप्त दिया जा सकता किन्तु अन्य महत्त्वपूर्ण कारणोंसे मैंने इसमें मध्यम नीति अपनाई है। परिचय आलंकारिक या काव्यमयी भाषामें उसके मार्मिक चित्रचन्सहित न देते हुए सब के लिए सुबोध एवं सुवाच्य बने इस हेतुसे सरल और (स्पष्ट) भाषा में प्रसंगतक सीमित ही दिया है। देश-विदेश की जनता इसका लाभ उठा सके इस लिए परिचय तीन भाषाओंमें दिया है अवश्य लेखन हुई स्मय की कमी के कारण एक ही भाषा में दिया है।

जैनधर्म के प्रतीक - चिह्न आदि क्या हैं? उनके अन्कार क्या हैं? वे किस लिए होते हैं? देश-विदेश के शिक्षित जैन-अज्ञेय यह सब जानने को जिज्ञासा रखते हैं। इस में वर्षों से महत्सु करता था, अतः प्रतीक एवं चित्रचिह्नों तैयार कराई और इन प्रतीकों को तीनों भाषाओं के परिचय के प्रारंभमें एवं पहिलों के नीचे के भागमें मुद्रित किया गया है। प्रतीक एवं पहिलों अधिकारसे जैनधर्म के अनुसार हैं। जहाँके थोड़े प्रतीक, चिह्नों सर्वमान्य प्रकार की भी हैं। कुल मिलाकर १४० प्रतीक एवं ६५ पहिलों हैं। इन में ४० चिह्नों और १०५ प्रतीकों का परिचय संक्षिप्त चित्रसंपुट में दिया गया है। खुले-अजिल्द चित्रों के संपुट में नहीं।

मेरे इस मंगल कायमें तन मन धन तथा विधिधर्म सहेण सहयोग कर मेरे इस कार्यको जिन्होंने स्वरूप बनाया है उन सभी महानुभावों तथा मेरे साथ रहकर मार्मिक सहस्रक हेतुवाले मुनिराज श्री वाचस्पतिचिन्मयीजी वं, एवं हमारे आगत बृद्ध साधु-साध्वीजी वृन्द को, इसी प्रकार प्रकाशकीय निवेदन में जिन आचार्यों साधु-साध्वियों, भाईयो, प्रंस आदि के प्रति आभार ज्ञापित किया है। उन सबके प्रति मैं भी अन्तःकरणपूर्वक धन्यवाद अर्पित करता हूँ। सबकी लगन एवं भक्तिभरे सहयोग को मैं कभी नहीं भूल सकता।

पुस्तकाकार एवं अजिल्द खुले चित्रों के रूप में संपुट प्रकाशित करने में भारगस अधिक विलम्ब हुआ उसके प्रति गह्रा खेद अनुभव कर रहा हूँ और इस अपराध को उदरतापूर्वक निगमन का सबसो अनुरोध करता हूँ।

कलिकाल कल्पतरु भगवान श्री पार्श्वनाथ प्रभु की सत्कृपा, यह कालकी परमप्रभक्तिका भगवती श्री पद्मावतीदेवी के सहयोग, असीम करुणा वर्षा करनेवाले स्व पूज्यापद अचार्यदेव श्रीमद विजय मोहनसूरीश्वरजी महाराज तथा परमउत्करी, परमकृपालु गुरुदेव ज्ञानबृद्ध, वयोवृद्ध आचार्य श्रीमान विजय प्रतापसूरीश्वरजी महाराज एवं युगदेवाकर परमपूज्य आचार्य श्रीमान विजय धर्मसूरीश्वरजी महाराज के शुभ आशीर्वाद, इसी प्रकार प्रखर उपदेशक, मेरे तारक गुरुदेवकी अनेकविध प्रबल साहायता से यह कार्य सफल बना। इसके लिए सबको अनेकशः नतमस्तक वंदन करता हुआ अन्तःकरण से आभार ज्ञापित करता हूँ।

अहिंसाभूरी भगवान श्री महावीर का समय जीवन अदम्य, अनुपम, बेजोड़ और प्रेरणाप्रद है। वस्तुतः इन्होंने अहिंसा, संयम, तप, सत्य और क्षमा आदि सर्वकल्याणकारी उदात्त इन धर्मोंकी सर्वोत्तम कोटि की साधना कर अन्तिम सिद्धि प्राप्त की अर्थात् वीतराग-सर्वज्ञ होकर निर्वाण सुख के अधिकारी बने। हम भी यदि इस मार्ग पर चलें तो अपनी आत्मा को परमात्मा की श्रेणी में पहुँचाकर निर्वाण-मोक्ष सुख के अधिकारी अवश्य बना सकते हैं।

क्षमामूर्ति भगवान श्री महावीर के उपदेश का सक्षिप्त सारांश यह है कि यदि तुम्हें तुम्हारे सर्वांगी विकास सिद्ध करना हो तो आधार में सर्वहितकारिणी अहिंसा, विचारमें साधुशुभाक अनेकान्त (सादावाद) के सिद्धान्त को एवं व्यवहारमें संकलेशनाशक अपरिग्रहवाद को मन, वचन, कर्म से अपनाओ। इससे व्यक्ति के जीवन में विश्वबंधुत्व-मैत्री की भावना, समन्वयवादी दृष्टि और त्याग-वैराग्य के आदर्श जीवत बनेंगे। यदि इन सिद्धांतों को कम ज्यादा रूपमें समी आचरणमें उतारेंगे तो स्वच्छि-सानुदायमें अध्यात्मवाद का प्रकाश प्रसारित होकर मध, चिन्ता, अज्ञान, असातंष, अविवेक, अहंकार जैसे अनेक जड़ तत्वों का धिरा हुआ अंधकार विलीन होगा। फलतः सर्वत्र मैत्री, स्नेह, आदर, एकता, सहिष्णुता और शान्ति का बल अक्षुण्ण होगा।

यह संरक्षण रखना चाहिए कि भगवान श्री महावीर किसी एक संप्रदाय, एक प्रांत या किसी एक देश के नहीं थे। वे सब के थे, सब के लिए थे। समग्र विश्व के थे - संपूर्ण विश्व के लिए थे। यदि विश्व की मानवजाति का हिंसा और त्रासवाद से उबरना होगा तो भगवान महावीर के अहिंसा के सिद्धान्त जो अपनाये बगैर कहीं आरपार नहीं है। व्यक्ति अथवा सामष्टिके लिए अहिंसा के अतिरिक्त कोई अन्य उपाय नैरा पर करनेवाला नहीं है, यह एक त्रैकालिक सत्य है। व्यक्ति या समष्टि इसे जितनी जल्दी स्वीकार करे उतना ही उसके हितमें है।

अन्त में हम सब भगवान महावीर द्वारा निर्दिष्ट मार्ग पर चलकर और उनकी तथा उनके शासनकी आराधना-उपासना करके आत्मकल्याण के अधिकारी बने यही मंगल कामना है।

वि.सं. २०३०, सन् १९७४, गोडीजी जैन उपाश्रय, बम्बई, ★

मुनि यशोविजय

Publisher's Note

The life and mission of Bhagawan Shri Mahavira has been of boundless inspiration to thousands and millions of people all these years. The whole life span of Bhagawan Shri Mahavira has been full of significant events which led to Nirvana. It is this great spirit of thought and action, full of benevolence and compassion, that had to be captured and transformed in a book form: a captivating panorama etched out with eloquent lines and filled with fascinating colours. To recreate these life events, the artist had not only to visualise but to live with those great moments on his mind's plane to lend authenticity to his work. This could be possible only for an artist of the class of Shri Gokulbhai Kapadia whose ready ability to gain insight into his subject has been one of his great assets. It is for this reason that he could use line and colour of unsurpassed purity and sharpness and expressive strength. When the communion is complete, the effect can thus be total.

Who else but Muni Shri Yashovijayji could have conceived of the idea of this great work of art, a work that will remain one of the most grandiose of the art works of our time? For, the dictates of authenticity and the grammar of the art were so exacting that it called for nothing short of a complete spiritual harmony. Muni Shri Yashovijayji can dwell in the field of art with the same ease and grace as in the spiritual domain. His firm grip on the grammar, technique and idiom of the colour is so fascinating that whatever has been turned out under his direction has acquired a radiant sense of space and even microscopic luminosity. The artist never missed the correct tone and the appropriate touch. While pictorial biographies of other Religious Teachers and Seers adorn the world libraries: the absence of one depicting the life of Bhagawan Shri Mahavira, the apostle of Ahimsa, was extremely shocking and disturbing. The void has to be filled not only because the subject matter was highly satisfying from the point of view of art, but was also a rich and rewarding spiritual experience. With this inspiration, the involvement was just complete for, what then followed was torrents of ideas, its assimilation, deep research, formation of themes, dileneation and finally the emergence of forms and figures characterised by elegance and refined use of colour.

The book, which is the first of its kind on the life of Bhagawan Shri Mahavira, has been planned and designed by the Muniji. Each painting carries Muniji's lucid commentary juxtaposed in Hindi, Gujarati and English. The religious significance and the ritualistic implications of each life event has been depicted through linear sketches drawn in period style by Shri Ramnikbhai Shah of Dabhoi and used as foot notes to the commentaries in the form of and design of art strips which impart visual beauty to the printed word. 140 symbolic drawings have also been aesthetically used to embellish the pages carrying commentaries. In addition twelve appendices containing valuable information on the paintings have been included in the last section.

It is difficult to express adequately the depth of gratitude which the Samiti owes to the Muniji for his indefatigable labours in bringing out this monumental work of exquisite beauty and incredible authenticity for the benefit of the mankind.

For the one who has devoted his life to the service of humanity, living becomes a continuous mission with no respite. Justifiably with the publication of this book, Muniji plans to launch another project on the lives of four Tirthankaras : Bhagawan Shri Parswanath, Bhagawan Shri Neminath, Bhagawan Shri Shantinath and Bhagawan Shri Adinath. Work on yet few more books will follow in the wake of the second project. We wish Muniji all success in his endeavour.

The Samiti records here with deep reverence the blessings of His Holiness Acharya Srimad Vijay Pratapsurishwarji Maharaj and His Holiness Acharya Srimad Vijay Dharmasurishwarji Maharaj sent for the success of this book. The success of this endeavour is largely due to their Holiness' benediction.

We express our gratitude to Shri Gokulbhai Kapadia, Shri Ramnikbhai Shah and all our well wishers for their valuable co-operation and keen interest evinced from time to time.

A. D. 1974, V. S. 2030, Bombay

JAIN CHITRAKALA NIDARSHAN SAMITI

Foreword

Some of the important and significant life events of the 24th Tirthankara Bhagawan Shri Mahavira, depicted with the artist's brush form the subject matter of this long awaited publication. For me it is like joyous fulfilment of a long cherished life's dream.

The life of Bhagawan Shri Mahavira was full of compassion, truth, Ahimsa and austerity which aided by transcendental meditation of the highest order and of the purest form culminated into the attainment of Nirvana. In the doctrines preached by him lies the path of salvation. What is needed is its proper assimilation and translation into actions. His message of practice of Ahimsa in the field of action, reasoning with the aid of Anekant or Syadvad, and acceptance of spirit of austerity on the planes of mind, speech and action can usher in the era of eternal bliss. Herein lies truly the answer to all the conflicts, either individual or group. Considering the universal application of his message, it will be necessary to bear in mind that he belonged not to a particular sect or province or country. His message is for the mankind as a whole.

34 coloured paintings adorn this book. The 35th plate has Shri Gautamaswamiji, the first disciple of Bhagawan Shri Mahavira, as its subject. I had in mind to include a few more paintings in this book, but for some inexplicable reasons this idea could not materialise. Each art has its language, form and idiom. In recreating the events included in this book, the technique of the art and the vision of the artist had, therefore, to be given its due place. Being a pictorial biography, a briefer commentary on each of the plates could have served the purpose as well. However, I opted for a golden mean and made these commentaries short enough to be pithy, but long enough to be informative. The commentaries have been written in simple but direct language shorn of ornamental usages. The narratives have been confined strictly to the subject of the painting. The commentaries have been written in Hindi, Gujarati, and English, catering to a large but mixed section of readers as the book will have wider circulation, even beyond the frontiers of this country. The last section of the book, however, has been written only in Hindi.

The curious, particularly the foreigner, has been wanting to know everything about the religious conisance and symbols : its forms, its significance and its implications. This curiosity is not born out of idle inquisitiveness. Nor has it over diminished. Keeping this intellectual curiosity to gain deeper knowledge of Jainism in view, I have included symbolistic drawings, in this book from which both a layman and a researcher, can liberally draw. These symbols had to be used with great imagination without deviating from the Text. They have been framed in art strips and printed below the text as pictorial foot notes. Most of these symbols are in accord with Jain Canonical scriptures. The rest are common to other Indian religions as well. In all twelve symbols and forty pictorial strips have been used to aid the reader. In addition I have a few write ups included in the last section which gives detailed information on the various symbolistic and pictorial representations.

In this inspirational and creative work the lives and missions of great luminaries like Bhagawan Shri Parswanath, Bhagawati Shri Padmavati Devi, Acharyadev Srimad Vijay Mohansurishwaraji Maharaj, had been a great source of strength. Similarly, the blessings of Acharya Shri Vijay Pratapsurishwaraji Maharaj, Acharya Shri Vijay Dharmasurishwaraji Maharaj inspired me in this humble effort at every stage. I record my sincere appreciation of the invaluable co-operation and help of Muni Shri Vachaspativijayji through all the formative as well as final stages of this publication. The publishers' in their note have acknowledged the unflinching faith in a work of this nature and co-operation of the friends and well-wishers in giving shape and form to this stylised pictorial biography. I join the publishers in thanking everyone who is connected with this endeavour.

Let Bhagawan Shri Mahavira's life and word inspire humanity which is grouping in dark in this age of industrial growth and material prosperity.

Muni Yashovijay

A.D. 1974, V.S. 2030, Bombay

ભગવાન શ્રી મહાવીરનું કચું ચિત્ર કયા પાને છે તેની તથા અન્ય વિભાગોની અનુક્રમણિકા

૧. ભગવાન શ્રી મહાવીરનું બેનમૂન ચિત્ર

૨. અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યયુક્ત તીર્થંકરનું ચિત્ર

૩. ભગવાનના ૨૫ પૂર્વભવોનું દિગ્દર્શન

૪. વીશસ્થાનકનાં વીશ પદોનું ચિત્ર

૫. દેવલોકમાંથી અવન (અવતરણ)

૬. પતિ સમક્ષ ૧૪ સ્વપ્નોનું કથન

૭. પરસ્પર ગર્ભાપહરણ

૮. ત્રિશલા માતાએ જોયેલાં ૧૪ સ્વપ્નો

૯. મોટી આકૃતિમાં ૧૪ સ્વપ્નોનું આકર્ષક દર્શન

૧૦. ૫૬ દિક્કુમારિકાઓનો ઉત્સવ

૧૧. ઈન્દ્રનું મેરુપર્વત ઉપર પ્રયાણ

૧૨. મેરુપર્વત ઉપર દેવોનો અભિષેક

૧૩. બાળ ભગવાન અને માતાપિતા

૧૪. નિર્ભયતાની દેવપરીક્ષા

૧૫. દૈત્યદમન અને નામકરણ

૧૬. જ્ઞાનશાળામાં જ્ઞાનજ્યોતિ ભગવાન

૧૭. વર્ધમાનકુમારના લગ્ન આદિ પ્રસંગો

૧૮. માતાપિતાદિ પરિવાર સાથે ભગવાન

૧૯. દીક્ષા માટે અનુમતિ માગતા ભગવાન

૨૦. ભગવાન મહાવીરના વિવિધ જીવનપ્રસંગો

૨૧. ધર્મતીર્થપ્રવર્તન માટે દેવોની વિનંતિ

૨૨. કરોડો રૂપિયાનું વાર્ષિકદાન (વરસીદાન)

૨૩. દીક્ષાનો ભવ્ય વરઘોડો

૨૪. કેશલુંચન અને દીક્ષા-સંયમ સ્વીકાર

૨૫. સાધના અને સિદ્ધિ માટે વિહાર અને ઉપસર્ગો

૨૬. વિહાર, પ્રથમ પારણું આદિ

૨૭. દરિદ્ર બ્રાહ્મણને વસ્ત્રનું દાન

૨૮. ગોવાળનો પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ

૨૯. શૂલપાણિ યજ્ઞનો ઉપસર્ગ

૩૦. દ્રષ્ટિવિષય ચંડકીશિક સર્પને પ્રતિબંધ

૩૧. વૈરી દેવનો નૌકા દ્વારા જલોપસર્ગ

૩૨. સંગમદેવે કરેલા ભયંકર ૨૦ ઉપસર્ગો

૩૩. ચંદનબાળા દ્વારા અડદની ભિક્ષા

૩૪. કાષ્ઠશૂલ (ખીલા) દ્વારા થયેલો કર્ણોપસર્ગ

૩૫. ધ્યાનની સર્વોચ્ચક્ષાએ વર્તતા ભગવાન મહાવીર

૩૬. ભગવાનને કેવલજ્ઞાન-ત્રિકાલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ

૩૭. દેવનિર્મિત સમવસરણ (પ્રવચન સભા)

૩૮. અષ્ટપ્રાતિહાર્ય સહ સુવર્ણકમળ ઉપર વિહાર

૩૯. શાસ્ત્રાર્થ માટે આવેલા ૧૧ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો

૪૦. ૧૧ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની દીક્ષા અને ગણધરપદની સ્થાપના

૪૧. ચૈત્ય-જ્ઞાનવૃક્ષને પ્રદક્ષિણા

૪૨. સમવસરણનો અતિભવ્ય દરવાજો

૪૩. તીર્થંકર સમક્ષ બલિવિધાન

૪૪. તેજોલેશ્યા દ્વારા ભગવાનને ભસ્મ કરવાનો પ્રયોગ

૪૫. કાશી કોશલના ૧૮ રાજાઓને ઉપદેશ

૪૬. ભગવાનની ૪૮ કલાકની અંતિમ દેશના

૪૭. ભગવાનના પવિત્રદેહનો અગ્નિ સંસ્કાર

૪૮. કેવલજ્ઞાનપ્રાપ્ત ભગવાનના શિષ્યશ્રી ગૌતમસ્વામીજી

* અવશિષ્ટ વિભાગોની અનુક્રમણિકા *

ભગવાન શ્રી મહાવીરના ૨૬ પૂર્વભવોનો તથા ૪૮ ચિત્રોનો પરિચય પુ. નં. ૫૧ થી ૫૮ * પરિશિષ્ટ વિભાગ નં. ૧ થી ૧૨ પુ. નં. ૫૯ થી ૬૮ * આત્મા પરમાત્મા-તીર્થંકર કેવી રીતે બને છે તે અંગે સંક્ષિપ્ત કથા પુ. નં. ૮૮ * ચૌદરાજલોક વગેરેની ભૌગોલિક આકૃતિઓ પરિચય સાથે પુ. નં. ૧૧૪ * ૮૦ રેખાપટ્ટીઓનો પરિચય પુ. નં. ૧૧૫ થી ૧૩૫ * અઢાર પાપસ્થાનક પુ. નં. ૧૩૫ * ૧૪૪ પ્રતીકોનો પરિચય પુ. નં. ૧૩૬ થી ૧૪૮ * જૈન લિપિના મૂલાક્ષરો પુ. નં. ૧૪૮ * સાત લાખ પુ. નં. ૧૮૧ * મહાવીરકાલીન ભારત પુ. નં. ૨૧૫.

આ ચિત્રસંપુટમાં જે ચિત્રો તથા ડિઝાઇનોને પૃષ્ઠ નંબર આપ્યા નથી. તે ડિઝાઇનો કઈ કઈ છે? તો કલ્પસૂત્રનાં રંગીન ચિત્રો, પેપર કટીંગમાં શકસ્તવ, નવકારમંત્ર તથા સિદ્ધચક્ર, રંગીન સિદ્ધચક્ર તથા ઋષિમંડલનો યંત્ર અને શાલવૃક્ષ, અશોકવૃક્ષ વગેરે ચિત્રો છે.

भगवान श्री महावीरका कौनसा चित्र किस पन्ने पर है उसकी और अन्य विभागोंकी अनुक्रमणिका

१. भगवान श्री महावीरका बेनमून चित्र

२. अष्टमहाप्रतिहार्ययुक्त तीर्थकरका चित्र

३. भगवानके २५ पूर्वभवोंका दिग्दर्शन

४. बीशस्थानके बीश पदोंका चित्र

५. देवलोकमें से च्यवन (अवतरण)

६. पतिके समक्ष १४ स्वर्णोंका कथन

७. परस्पर गर्भापहरण

८. त्रिशला माता के द्वारा देखे गये १४ स्वर्ण

९. बड़ी आकृतियोंमें १४ स्वर्णों का आकर्षक दर्शन

१०. ५६ दिक्कुमारिकाओंका उत्सव

११. इन्द्रका मेरुपर्वत प्रति गमन

१२. मेरुपर्वत पर देवोंका अभिषेक

१३. बाल भगवान और मातापिता

१४. निर्भयताकी देवपरीक्षा

१५. दैत्यदमन और नामकरण

१६. ज्ञानशालामें ज्ञानज्योतिभगवान

१७. वर्धमानकुमारके लान आदि प्रसंग

१८. मातापितादि परिवार सह भगवान

१९. दीक्षा के लिये अनुमति माँगते हुए भगवान

२०. भगवान महावीरके विविध जीवन प्रसंग

२१. धर्मतीर्थ प्रवर्तन के लिये देवोंकी विनती

२२. करोड़ों (मुद्राओं) रुपयोंका वार्षिक दान (वरसी दान)

२३. दीक्षाका भव्य वरघोडा (जुलूस)

२४. केशलुचन और दीक्षा-संयम स्वीकार

२५. साधना और सिद्धिके लिए विहार और उपसर्ग

२६. विहार, प्रथम पारणा इत्यादि

२७. दरिद्र ब्राह्मणको वस्त्र का दान

२८. ग्वालोक प्रतिकूल उपसर्ग

२९. शूलपाणि यक्षका उपसर्ग

३०. दृष्टिविष चण्डकौशिक सर्पको प्रतिबोध

३१. वैरी देवका नौका द्वारा जलोपसर्ग

३२. संगमदेव द्वारा किये हुए भयंकर २० उपसर्ग

३३. चंदनबाला द्वारा उडदकी भिक्षा

३४. काष्ठशूल (कील) द्वारा किया गया कर्णोपसर्ग

३५. ध्यानकी सर्वोच्चकक्षा पर वर्तित भगवान महावीर

३६. भगवान को केवलज्ञान-त्रिकालज्ञान की प्राप्ति

३७. देवनिर्मित समवसरण (प्रवचन सभा)

३८. अष्टप्रतिहार्य सह सुवर्णकमल पर विहार

३९. शास्त्रार्थके लिये आये हुए ११ विद्वान ब्राह्मण

४०. ११ विद्वान ब्राह्मणोंकी दीक्षा और गणधर पदकी स्थापना

४१. वैत्य-ज्ञान वृक्षकी प्रदक्षिणा

४२. समवसरण का अति भव्य द्वार

४३. तीर्थकर के समक्ष बलिबिधान

४४. तेजोलेश्या द्वारा भगवान को भस्म करनेका प्रयोग

४५. काशी कौशलके १८ राजाओंके उपदेश

४६. भगवानकी ४८ घण्टोंकी (सुदीर्घ) अंतिमदेशना

४७. भगवान के पवित्र देहका अंतिम संस्कार

४८. केवलज्ञान प्राप्त भगवान के शिष्य श्री गौतमस्वामीजी

✪ अवशिष्ट विभागोंकी अनुक्रमणिका ✪

भगवान श्री महावीर के २६ पूर्वभवोंका तथा ४८ चित्रोंका परिचय पृष्ठ नं. ६९ से ७६ • परिशिष्ट विभाग नं. १ से १२ पृष्ठ नं. ७६ से ८८ • ८० चित्रपट्टियोंका परिचय पृष्ठ नं. १४९ से १६८ • १४४ प्रतीकोंका परिचय पृष्ठ नं. १६९ से १८१ ।

यह चित्रसंपुटमें कितनेक चित्रों को पृष्ठ नंबर दिया नहीं है । वो चित्र कैसे हैं ? तो कल्पसूत्रके रंगीन चित्र, पेपर कटींगमें शक्रस्तव, नवकारमंत्र तथा सिद्धचक्र, रंगीन सिद्धचक्र तथा ऋषिमंडलका यंत्र और शालवृक्ष, अशोक वृक्ष आदि चित्र हैं ।

Pictures Index of Bhagawan Shri Mahavira and other Sections

1 Unique picture of Bhagawan Shree Mahavira

2 Picture of Tirthankara with eight Pratiharya

3 Bird-eye view of previous 25 incarnations of Bhagawan

4 Picture of twenty Padas in twenty Sthanakas

5 Descent from the divine world

6 Narration of 14 dreams before the husband

7 Mutual embryonic transfer

8 14 dreams visualised by Mother Trishala

9 Charming enlarged depiction of 14 dreams

10 The festival of 56 Directional Virgins

11 Indra's departure towards Meru Mountain

12 Coronation by gods on Meru Mountain

13 Bhagawan as child with parents

14 Divine test of fearlessness

15 Conquering the demon and endowing name

16 Bhagawan, the flame of knowledge in the class-room

17 Marriage and other incidences of Vardhamankumar

18 Bhagawan, with the family including parents

19 Bhagawan seeking permission for initiation

20 Various anecdotes of the life of Bhagawan Mahavira.

21 Gods requesting for religious propagation

22 Donation of billions rupees annually

23 The majestic procession of initiation

24 Plucking hair and acception of initiation with self control

25 Excursion and tribulations for spiritual practices and achievement

26 Excursion and first fast-breaking

27 Gifting the cloth-sheet to a poor Brahmin

28 The cowherd inflicts punishment

29 Harassment by Yaksha Shoolapani

30 Enlightening the serpent Chandakaushika with poisonous gaze

31 Harassment by a revengeful god tossing the boat

32 20 horrible harassments by Samgamdeva

33 Chandanbala's food-offer of Urad

34 Thrusting wooden nails in the ears

35 Bhagawan Mahavira in the supreme stage of meditation

36 Bhagawan attains supreme enlightenment

37 Creation of divine assembly hall

38 Occupying the golden lotus, together with eight pratiharyas

39 11 scholarly Brahmins coming for scriptural discussion

40 Initiation of 11 scholarly Brahmins and the establishment of Ganadhara Pada

41 Circum-ambulation of chaity-enlightenment tree

42 The majestic gateway of Samavasarana

43 Offering Bali before Tirthankar

44 Trying to burn off Bhagawan through Tejoleshya

45 Sermon before 18 Kings of Kashi and Koshala

46 The final sermon of 48 hours by Bhagawan

47 Cremation of the holy body of Bhagawan

48 Gautam swami, the disciple of enlightened Bhagawan.

* Index of the remaining sections *

Bhagawan Shri Mahavira's 26 Preceding Birth and The Forty eight Paintings P. No. 89 to 97

* Appendices No. 1 to 12, P. No. 97 to 110 * Explanation of 80 Strips P. No. 182 to 201

* Explanation of 144 Symbols P. No. 202 to 215 * The teachings of Bhagawan Mahavir P. No. 216-217.

महावीर वचनमृत

सत्वे पाणा पिपाजया, सुहसाया दुःखपांडकुला ।
अपिपयवहा पिपजीवणो, जीविजकामा सत्वेसि ॥
जीवियं पियं, नाइवाइज्ज किचणं ॥

—प्राणीमात्र को अपनी जिन्दगी प्यारी है। सुख सबको अच्छा और दुःख सब को बुरा लगता है। सब को वध अप्रिय है और जीवन प्रिय है। सब प्राणी जीना चाहते हैं। एक बात निश्चित है कि सब प्राणियों को अपना जीवन प्रिय है। इस कारण कोई किसी भी प्राणी की हिंसा न करे।

* * *
एणं छु नाणिणो सारं, जं न हिंसइ किचणं ।

—ज्ञानियों के ज्ञान का सार यह है कि—यह किसी भी प्राणी [सूक्ष्म-स्थूल] की हिंसा नहीं करता।

* * *
जे एणं जाणइ, से सत्वं जाणइ ।
जे सत्वं जाणइ, से एणं जाणइ ॥

—जो एक को जानता है वह सब को जानता है। और जो सब को जानता है वह एक को जानता है ॥

—आचारांगसूत्र

* * *
नाणं च दसणं चेव, चरित्तं च तवो तथा ।
एस भण्णो नि पन्नतो जिणेहि वरदंसिहि ॥ (उ. २८.२)

—सर्वज्ञ जिन भगवान ने ज्ञान, दर्शन, चारित्र्य और तप को मोक्ष का मार्ग बताया है।

* * *
नाणेण जाणइ भावे, दंसणेण य सहहे ।
चरित्तेण न गिणहाइ, तवेण परित्तुज्झइ ॥ (उ. २८.३५)

—ज्ञान से पदार्थों का सम्यग् बोध होता है। दर्शन से भ्रष्टा होती है। चारित्र्य से कर्मों का निरोध होता है और तप से आत्मा परिशुद्ध-निर्मल होता है।

* * *
नाणस्स सत्त्वस्स पणासणाए, अन्नाण मोहस्स विवज्जणाए ।
रागास्स दोसस्स य संखएणं, एणंतमोवखं समुवेइ मोवखं ॥
(उ. ३२.२)

—ज्ञान के समग्र प्रकाश से, अज्ञान और मोह के विवर्जन से, और राग-द्वेष के क्षय से आत्मा एकान्तसुख-स्वरूप मोक्ष को प्राप्त करता है।

* * *
कुसग्गे जह ओस बिद्दए, थोवं चिट्ठइ संबमाणए ।
एवं मणय्याण जीवियं, समवं गोयम! मा पमावए ॥ (उ. १०.२)

—जैसे कुश के अग्रभाग पर ओस का बूंद अपनी शोभा को धारण किये हुए थोड़े काल पर्यन्त ठहरता है, वैसे ही मनुष्य का जीवन भी अल्प समय तक स्थिर रहता है, ऐसा समझकर हे गीतम! समय मात्र [एक सेकन्ड का असंख्यत भाग] का भी प्रमाद मत कर।

* * *
जहा नाहो तथा सोहो, लाहा लोहो पवट्ठइ ।
दोमासकयं कज्जं, कोडीए वि न भिट्ठियं ॥ (उ. ८.१७)

—जैसे-जैसे लाभ होता है, वैसे-वैसे लोभ बढ़ता है। लाभ से लोभ की वृद्धि होती है। दो मासा सोने से होनेवाला (कपिल का) कार्य करोड़ों सुवर्णमृदाओं से भी पूर्ण नहीं हुआ।

* * *
जो सहस्सं सहस्साणं, संगामे वज्जए जिणे ।
एणं जिणेज्ज अप्पाणं, एस से परमो जओ ॥ (उ. ९.३४)

—भयंकर युद्ध में हजारों-हजार शत्रुओं पर विजय प्राप्त करें उसकी अपेक्षा अपने आप को जीत लेना सब से बड़ी विजय है।

* * *
चत्तारि परमंगाणि, दुल्लहाणीह जंतणो ।
माणुसत्तं सुइं तद्धा, संजमीम्म य वीरियं ॥ (उ. ३.१)

—इस संसार में प्राणीमात्र को मनुष्यजन्म, धर्म का श्रवण सम्यक् भ्रष्टा और संयम-चारित्र्यमें प्रवृत्ति, यह चार उत्तम अंगों की प्राप्ति होना अत्यन्त दुर्लभ है।

* * *
कम्मणा बंधणो होइ, कम्मणा होइ छत्तिओ ।
वइसो कम्मणा होइ, सुदो हवइ कम्मणा ॥ (उ. २५.३१)

—मनुष्य बाह्यमण के योग्य कर्मद्वारा बाह्यमण बनता है, क्षत्रिय के योग्य कर्मद्वारा क्षत्रिय बनता है। वैश्य के कर्मद्वारा वैश्य बनता है और शूद्र के कर्मद्वारा शूद्र बनता है।

—उत्तराध्ययनसूत्र

* * *
कहं चरे कहं चिट्ठे, कहमासे कहं सए ?
कहं भंजन्तो भासन्तो, पापकम्मं न बंधइ ॥ (वश. ४.३०)

प्रश्न—कैसे चलना? कैसे खड़ा रहना? कैसे बैठना? कैसे सोना? कैसे खाना? कैसे बोलना? जिससे उसे पापकर्म का बन्धन न हो!

* * *
जयं चरे जयं चिट्ठे, जयमासे जयं सए ।
जयं भंजन्तो भासन्तो, पापकम्मं न बंधइ ॥ (वश. ४.३१)

प्रत्युत्तर—उपयोग या यत्नपूर्वक चले, यत्नपूर्वक खड़ा होवे, यत्नपूर्वक बैठे, यत्नपूर्वक सोवे, यत्नपूर्वक अर्थात् जयणापूर्वक भोजन करता हुआ और भाषण करता हुआ जीव पापकर्म को नहीं बांधता।

* * *
कोहो पीइं पणासेइ, माणो विणयनासणो ।
माया भित्ताणि नासेइ, लोभो सत्त्वविणासणो ॥ (वश. ८.३७)

—क्रोध से प्रीति का नाश होता है, मान-अभिमान से विनय का नाश होता है, माया से भिन्नता का नाश होता है और लोभ से सभी सद्गुणों का नाश होता है।

* * *
उवसमेण हणे कोहं, माणं महवया जिणे ।
मायं च अज्जवभावेण, लोभं संतोसओ जिणे ॥ (वश. ८.३८)

—शान्ति से क्रोध को, नम्रता से मान को, सरलता से माया को एवं सन्तोष से लोभ को जीतना चाहिये।

—दशवैकालिकसूत्र

૧. સુવર્ણકમલસ્થિત પદ્માસનસ્થ તીર્થંકર-શ્રમણ ભગવાન મહાવીર

જૈન ધર્મે અસંખ્ય વર્ષોની ગણતરીનો 'ઉત્સર્પિણી' નામનો અને એ પૂરો થતાં એ જ માપનો 'અવસર્પિણી' નામનો એક મહાકાળ દર્શાવ્યો છે. આ મહાકાળમાં ભારતની ભૂમિ પર યથાકાળે ૨૪ તીર્થંકરો જન્મે છે. તેઓ અહિંસા, સંયમ અને તપની ઉત્કટ સાધના વડે પોતાના આત્માની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ કરીને સર્વગુણસંપન્ન પરમાત્મપદને પામે છે. જૈનો તેમને 'ઈશ્વર' તરીકે પૂજે છે. તેઓ સર્વજ્ઞ (ત્રિકાળજ્ઞાની), અન્તિમ કોટિના ચારિત્રવાન અને સંપૂર્ણ વીતરાગદશાને વરેલા હોય છે. આવા તીર્થંકર-દેવો લોકોને તારનારા ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે અને તેથી તે તીર્થંકર કહેવાય છે. તેઓ પ્રતિદિન હજારો મનુષ્યોને ધર્મની દેશના આપી તેમને આત્મકલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવે છે, પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં સકલ કર્મનો ક્ષય કરી શીઘ્ર મુક્તિ (- મોક્ષ - સિદ્ધિ)સ્થાને પહોંચી જાય છે અને પોતાના જીવનનું અન્તિમ સાધ્ય સિદ્ધ કરે છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ થયા પછી તેઓને આ સંસારમાં જન્મ લેવાનો રહેતો નથી. સર્વ દુઃખથી મુક્ત બનેલા તેઓ ત્યાં અક્ષય, અનન્ત એવા આધ્યાત્મિક સુખનો સર્વોત્તમ આનંદ ભોગવે છે. રાગ-દ્વેષના વિજેતા પરમાત્માને જૈનો તીર્થંકર, અર્હત, અરિહંત, વીતરાગ, જિન વગેરે નામથી ઓળખાવે છે.

આ ચિત્ર આ કાળના અન્તિમ-૨૪મા તીર્થંકર ભગવાન શ્રીમહાવીરનું છે. તેઓશ્રી વર્ધમાન, દેવાર્થ, જ્ઞાતનંદન આદિ નામોથી પણ ઓળખાય છે.

૧. સુવર્ણકમલસ્થિત પદ્માસનસ્થ તીર્થંકર-શ્રમણ ભગવાન મહાવીર

જૈન ધર્મ ને અસંખ્ય વર્ષોની ગણના કા 'ઉત્સર્પિણી' નામક તથા ઉત્સર્પિણી હોને પર ઉત્તમી હી ગણના કા 'અવસર્પિણી' નામક એક મહાકાળ કા કથન કિયા હૈ. ઇસ મહાકાળ મં ભારત કી પવિત્ર ભૂમિ પર ચૌબીસ-ચૌબીસ તીર્થંકર જન્મ લેતે હૈં. વે અહિંસા, સંયમ ઓર તપ કી ઉત્કટ સાધના દ્વારા અપની આત્મા કી સમ્પૂર્ણ-શુદ્ધિ કરકે સર્વગુણસમ્પન્ન પરમાત્મ-પદ પ્રાપ્ત કરતે હૈં. જૈન ધર્માનુયાયી અનકી ઈશ્વર કે રૂપ મં પૂજા કરતે હૈં. વે સર્વજ્ઞ (ત્રિકાલજ્ઞાની) અન્તિમ કોટિ કે ચારિત્રવાન ઓર સમ્પૂર્ણ વીતરાગદશા સે યુક્ત હોતે હૈં. ઇસે તીર્થંકર-દેવ લોક કા ઉદ્ધાર કરને વાલે ધર્મ-તીર્થ કી સ્થાપના કરતે હૈં. ઓર ઇસી લિયે વે તીર્થંકર કહે જાતે હૈં. વે પ્રતિદિન હજારો મનુષ્યો કો ધર્મ કી દેશના દેકર અન્હેં આત્મકલ્યાણ કા માર્ગ દિખાતે હૈં. ઓર અપની આયુ પૂર્ણ હોને પર વે સકલ કર્મો કા ક્ષય કરકે મુક્તિ (- મોક્ષ - સિદ્ધિ) સ્થાન પર પહુંચ જાતે હૈં. ઓર અપને જીવન કા અન્તિમ સાધ્ય સિદ્ધ કરતે હૈં. મોક્ષ-પ્રાપ્તિ કે પશ્ચાત્ અનકે લિયે ઇસ સંસાર મં જન્મ લેના શેષ નહીં રહતા. સર્વ દુઃખો સે વિમુક્ત હોકર વે વહોં અક્ષય, અનન્ત, અવ્યાવાહ ઇસે આધ્યાત્મિક સુખ કા આનન્દ ભોગતે હૈં. જૈની રાગ-દ્વેષ કે વિજેતા અપને આરાધ્ય પરમાત્મા કો અર્હત, અરિહંત, વીતરાગ, જિન આદિ નામો સે સમ્બોધિત કરતે હૈં. યહોં સામને દિયા ગયા મળ્ય ચિત્ર ઇસ કાલ કે અન્તિમ-૨૪ વેં તીર્થંકર ભગવાન શ્રીમહાવીર કા હૈ. અન્હેં વર્ધમાન, દેવાર્થ, જ્ઞાતનન્દન આદિ નામો સે મી પુકારા જાતા હૈ.

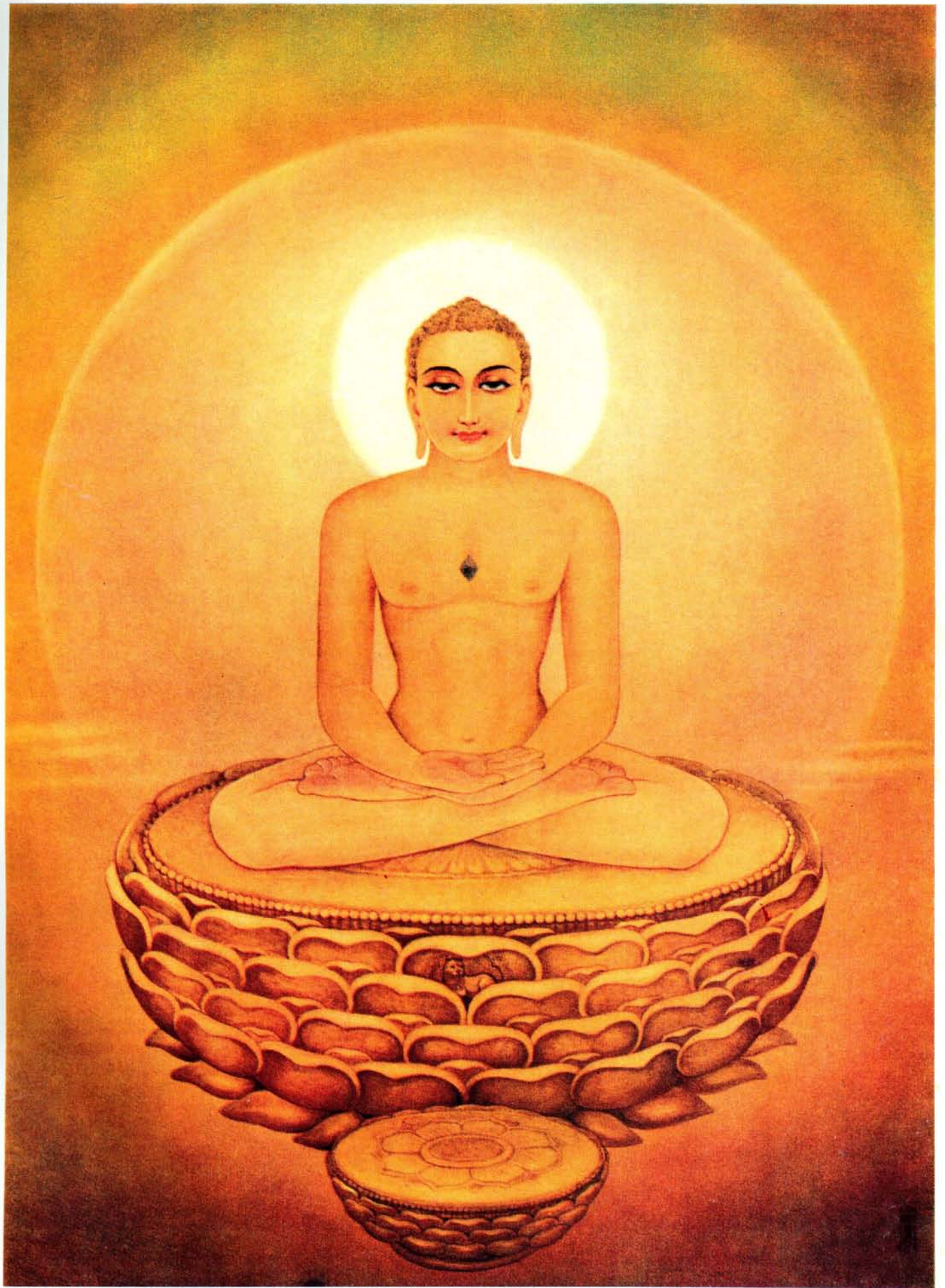

1. BHAGVĀN MAHĀVĪRA : THE GREAT SAVIOUR IN LOTUS-POSTURE

The concept of time in Jainism is cyclic with the cycles of ascendance and descendance, each of uniform duration. During this period, twenty-four great Tīrthamkaras are born in Bhārata. They attain perfection by rigorous practice of non-violence, self-control and severe austerities. They are omniscient, omnipotent and are absolutely free from passions. They lay down the path for the spiritual uplift of humanity and hence are known as Tīrthamkaras. They are highly venerated and worshipped by all the Jains. After annihilating all karmans, they get rid of the cycle of births and deaths and attain siddhi—a state of complete spiritual bliss. They are also known as Arhats, Arihantas, Vītarāgas, Jinas etc. The illustration facing this page shows Bhagavān Mahāvīra, the twenty-fourth and the last great Tīrthamkara of this age. He is also known as Vardhamāna, Devārya, Jñātanandana, etc.

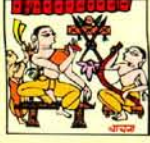

१ : जैन धर्मना चौबीसवा तीर्थंकर, वीतराग, सर्वज्ञ, परमात्मा, अभङ्ग, भगवान श्री महावीर

१ : जैन धर्म के चौबीसवें तीर्थंकर, वीतराग, सर्वज्ञ, परमात्मा, श्रमण, भगवान् श्री महावीर

1 : Bhagavān Mahāvīra : The Great Saviour in lotus-posture, seated on a golden lotus

૨. શ્રી તીર્થકરદેવનું અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યયુક્ત ભવ્ય ચિત્ર

આ ચિત્ર જૈન તીર્થકરદેવની મૂર્તિનું છે. શ્રી તીર્થકરદેવો કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જીવનપર્યંત અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યોથી પૂજતા હોય છે. એટલે આઠ પ્રાતિહાર્યોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે એ માટે અને એક સુંદર અને દર્શનીય ચિત્રનો લાભ સહુને મળે એ ભાવનાથી ખાસ આ ચિત્ર બનાવવાનું છે. આઠ મહાપ્રાતિહાર્યોનાં નામ - (૧) સિંહાસન, (૨) ભામંડલ, (૩) ત્રણ છત્ર, (૪) ચામર વીંજવડું, (૫) અશોકવૃક્ષ, (૬) પુષ્પવૃષ્ટિ, (૭) દુંદુભિ અને (૮) દિવ્યધ્વનિ છે.

શ્રી તીર્થકરદેવના આત્માઓ જૈનધર્મના કર્મવિજ્ઞાન મુજબ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય, આ ચાર ઘાતી કર્મોનાં ક્ષયને કારણે અનેક ઉત્તમ ગુણોથી સભર બનતા હોવાથી તેઓ દેવો-ઈન્દ્રોથી વંદનીય અને પૂજનીય બને છે.

સાધના અને સિદ્ધિ માટે પદ્માસન તેમજ કાયોત્સર્ગ એ બે જ આસનોને શ્રેષ્ઠ ગણ્યા છે. તીર્થકરો આ બે જ આસનથી મોક્ષે જાય છે. તેથી એ બે જ આસનોવાળી મૂર્તિઓ કરાવવામાં આવે છે પણ સૂતેલી મૂર્તિ કરાવવાનો રિવાજ નથી. આ ચિત્ર આમ તો શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું છે પણ લાંછન અને નામ બદલવાથી કોઈ પણ ભગવાન માટે આ ચિત્ર વાપરી શકાય છે.

૨. અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય યુક્ત તીર્થકર દેવકા ભવ્ય ચિત્ર

પ્રસ્તુત ચિત્ર તીર્થકર દેવકી પ્રતિમાકા છે. કેવલજ્ઞાન હોને કે બાદ તીર્થકર દેવ જીવન પર્યંત અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યો સે પૂજે જાતે છે. આ અષ્ટ પ્રાતિહાર્યોની જાનકારી આસાનીસે હો સકે ઓર એક સુન્દર વ દર્શનીય ચિત્રકા લાભ હરએક કો મિલે, આ આશયસે આ ચિત્ર બનાયા ગયા છે. આ ઓઠો મહાપ્રાતિહાર્યો કે નામ આ પ્રકાર છે -

૧. સિંહાસન ૨. ભામંડલ ૩. ત્રણ છત્ર ૪. ચામર ઢલના ૫. અશોકવૃક્ષ ૬. પુષ્પવૃષ્ટિ ૭. દેવદુંદુભિ ઓર ૮. દિવ્યધ્વનિ.

જૈન ધર્મકે કર્મવિજ્ઞાનનુસાર જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય ઓર અંતરાય આ ચાર ઘાતી કર્મોકા સંપૂર્ણ ક્ષય હોનેસે શ્રી તીર્થકર દેવકી આત્મા અન્ય અનેક સર્વોચ્ચ ગુણોસે યુક્ત હો જાને પર વે દેવો-ઈન્દ્રો દ્વારા પૂજનીય, વંદનીય હોતે છે.

સાધના ઓર સિદ્ધિ કે લિપે પદ્માસન ઓર કાયોત્સર્ગ યે દો આસન હી શ્રેષ્ઠ માને ગયે છે.

તીર્થકરો કા મોક્ષગમન આઠો દો આસનોસે હોતા છે. આ કારણ આ દો આસનોકી હી મૂર્તિયો બનાઈ જાતી છે. શયનાવસ્થા કી પ્રતિમા નહીં બનાઈ જાતી.

યો તો આ ચિત્ર આદીશ્વર ભગવાન કા છે પરંતુ લાંછન ઓર નામ બદલનેસે કિસી બી ભગવાન કે લિપે ઉપયોગી હો સકેગા.

2. A GRAND PICTURE OF A TIRTHANKARA DEVA WITH HIS EIGHT DIVINE ACCOMPANIMENTS (MAHĀ-PRĀTIHĀRYA)

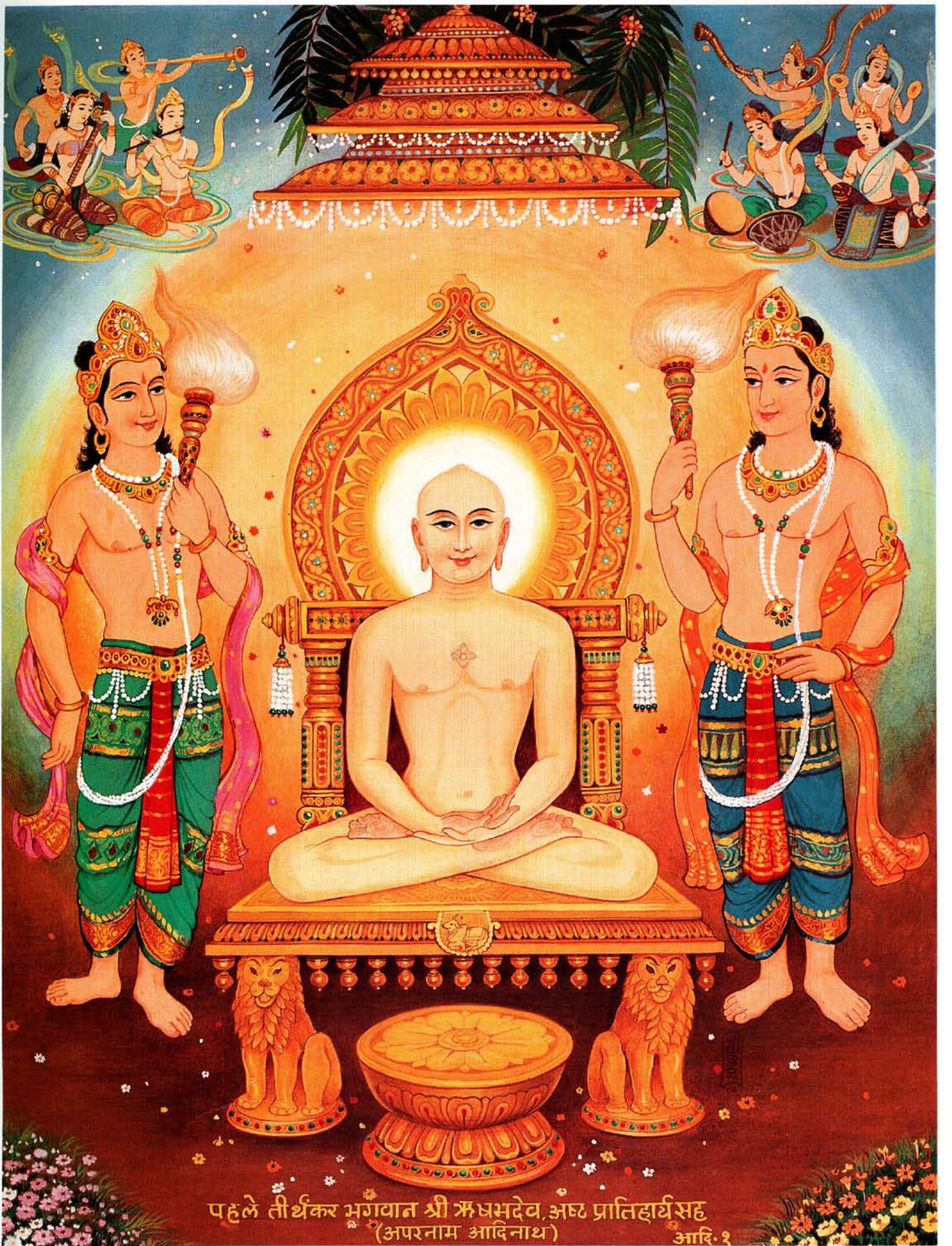

This is a picture of an idol of a Tirthankara Deva. Tirthankaras after becoming omniscient are worshipped life-long with eight divine accompaniments (Mahā-Prātihārya). This attractive and beautiful picture is specially drawn to give a clear idea of these divine accompaniments to all. The following are the names of these divine accompaniments:- (1) A throne (2) A halo (3) Three divine umbrellas (4) A chowrie (a fan-like instrument to show Tirthankara's greatness) (5) The Aśoka-tree (6) A shower of flowers (7) A drum (8) Celestial notes (music).

According to the science of Karmas of Jainism, the souls of Tirthankaras are becoming rich with great merits because of wearing away of the four ghati Karmas e.g. Jñānāvaraṇīya, Darśanāvaraṇīya, Mohaniya and Amītarāya. So they naturally become worth worshipping to the gods like Indra.

Kāyotsarga and Padmāsana are considered to be the best āsanas for spiritual apprenticeship and Siddhi-complete spiritual bliss. When Tirthankaras attain salvation, they attain it in a position of any one of these two āsanas. So an idol of a Tirthankara is prepared in either of these two āsanas. There is no tradition to prepare it in a sleeping-position. This is the picture of Ādiśvara Bhagavān but it can be used to represent any Tirthankara by changing its name and Lāmīchana - the mark of identification.

पहले तीर्थकर भगवान श्री ऋषभदेव, अष्ट प्रातिहार्यसह
(अपरनाम आदिनाथ)

आदि. ३

२ : अशोकवृक्ष, दिव्यध्वनि, सिंहासन, छत्र, चामर आदि अष्टमहाप्रातिहार्योत्थी सुशोभित तीर्थकर भगवान
२ : अशोकवृक्ष, दिव्यध्वनि, सिंहासन, छत्र, चामर आदि अष्टमहाप्रातिहार्योत्थी सुशोभित तीर्थकर भगवान

3. ભગવાનના ૨૫ પૂર્વ ભવોનું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન અને એમની સાધના

જૈન દર્શનમાં ઈશ્વર થવાનો અધિકાર એક જ વ્યક્તિને નહિ, પણ અનેક વિશિષ્ટ આત્માઓને આપવામાં આવ્યો છે, અને એનો યથાર્થ સુમેળ માનવદેહથી જ થઈ શકે છે. ઈશ્વર થનારો આત્મા, એક વખત લગભગ અન્ય જીવો જેવો જ હોય છે. ઈશ્વર થવાનું ખીજ, ગત જન્મો પૈકી કોઈ ભવમાં રોપાય છે, એટલે કે પુણ્યોદય ભગવાનો હોય ત્યારે કોઈ સદ્-આલંબન-નિમિત્તથી અથવા સ્વતઃ અભૂતપૂર્વ તાત્ત્વિક વિવેકનો દીપક પ્રગટ થાય છે, જેને જૈન પરિભાષામાં સમ્યક્ષ કહે છે. ખીજ અર્થમાં તેને આત્માની સાચી સમજણનો અલ્પ-દિવ્ય પ્રકાશ કહી શકાય. એક વખત જન્મકેલો એ પ્રકાશ પ્રતિકૂળ નિમિત્તો મળતાં જીવે પછી જાય, તેમ છતાં એક વખત જન્મકેલો એ પ્રકાશનો મહામૂલો સંસ્કાર માત્ર માનવજાતનાં જ નહીં પણ જીવમાત્રના અન્તિમ લક્ષ્યરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવ્યા વિના રહેતો નથી. આ આદ્ય પ્રકાશની પ્રાપ્તિથી જ તીર્થંકરોના ભવોની ગણતરી કરાય છે.

ચિત્ર-પરિચય : આ ચિત્રમાં ભગવાન શ્રીમહાવીરના કુલ ૨૭ ભવ પૈકીના ૨૫ ભવોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. આ ચિત્રમાં મથાળેથી પહેલા વિભાગમાં પહેલો 'નયસારનો' ભવ, ત્યાર પછી ખીજ વિભાગમાં ત્રીજો 'મરીચિ'નો ભવ અને પછી ૧૬, ૧૮, ૨૦, ૨૨, ૨૩, અને ૨૫ આ ક્રમાંકવાળા ભવો, તેના એક એક પ્રસંગ સાથે બતાવ્યા છે.

આ ચિત્રના કેન્દ્રમાં વિમાન દ્વારા દેવભવનું અને તેની નીચે રાક્ષસી મુખ દ્વારા નરકભવનું અને બંને બાજુઓમાં ત્રિદંડી-બ્રાહ્મણનું પ્રતીક આપીને તેની નીચે તેના ભવોની સંખ્યા આપી છે.

૩. ભગવાન કે ૨૫ પૂર્વભવ કા સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન ઓર ઉસકી સાધના

જૈન દર્શન મેં ઈશ્વર હોને કા અધિકાર કિસી એક હી વ્યક્તિ કો નહીં, અપિતુ અનેક વિશિષ્ટ આત્માઓં કો દિયા ગયા હૈ. ઓર ઈસકા યથાર્થ સુયોગ માનવ-દેહ સે હી હો સકતા હૈ. ઈશ્વર બનને વાલી આત્મા, એક સમય પ્રાયઃ અન્ય જીવોં કે સમાન હી હોતી હૈ. ઈશ્વર બનને કા વીજ ગત જન્મોં મેં સે હી કિસી એક ભવ મેં રોપિત હો જાતા હૈ, અર્થાત્ પુણ્યોદય હોનેવાલા હો ઉસ સમય કિસી સદ્ આલંબન કે નિમિત્ત સે અથવા સ્વતઃ, અભૂતપૂર્વ તાત્ત્વિક વિવેક કા દીપક પ્રગટ હો જાતા હૈ, કિસે જૈન પરિભાષા મેં સમ્યગ્દર્શન-સમ્યક્ષ કહતે હૈં. દુસરે અર્થ મેં કિસે આત્મા કે સચ્ચે જ્ઞાન કા અલ્પ-દિવ્ય પ્રકાશ કહા જા સકતા હૈ. એક બાર દીપ્તિમાન્ બના હુઆ યહ પ્રકાશ પ્રતિકૂળ નિમિત્તોં કે સંયોગ સે બુક્ષ મી જાણ, તથાપિ એક બાર દીપ્તિ બને હુણ્ ઈસ પ્રકાશ કો ગહરી જહોંવાલે સંસ્કાર કેવલ માનવ માત્ર કે હી નહીં, અપિતુ જીવ માત્ર કે અન્તિમ લક્ષ્યરૂપ મોક્ષ કો પ્રાપ્ત કરાયે બિના નહીં રહતે.

ચિત્ર-પરિચય : ઈસ ચિત્ર મેં ભગવાન્ મહાવીર કે કુલ ૨૭ ભવોં મેં સે ૨૫ ભવ કા દિગ્દર્શન કરાયા ગયા હૈ. ચિત્ર મેં ઉપર સે પહેલે વિભાગ મેં પહેલા 'નયસાર' કા ભવ, ઉસકે બાદ દ્વિતીય વિભાગ મેં તીસરા મરીચિ કા ભવ, ઓર તદનન્તર ૧૬, ૧૮, ૨૦, ૨૨, ૨૩ ઓર ૨૫ ઈન ક્રમાંક વાલે ભવ ઉનકે એક-એક પ્રસંગ કે સાથ દિખાયે ગયે હૈં. ઈસ ચિત્ર કે કેન્દ્ર (મધ્ય) મેં વિમાન દ્વારા દેવભવ તથા ઉસકે નીચે રાક્ષસી મુખ દ્વારા નરક કે ભવ કા ઓર દોનો પાર્શ્વવર્તી ભાગોં મેં ત્રિદંડી એવં બ્રાહ્મણ કે પ્રતીક દેકર ઉનકે નીચે ઉનકે ભવોં કી સંખ્યા દી ગઈ હૈ.

3. SYMBOLIC INCIDENTS FROM THE TWENTY-FIVE PRECEDING LIVES OF BHAGAWĀN MAHĀVĪRĀ

Jainism does not restrict the right of attaining perfection to any one individual. An individual, irrespective of his caste or creed, can aspire to this status provided he has the will to follow the path. But samyaktva or righteousness must first be born in him. It may well be that the soul has to pass through a series of births before this lamp of spiritual discretion is kindled, but once it is kindled, the march of progress is assured, though it may be frequently hampered and impeded by numerous obstacles. The illustration depicts the twenty-five preceding lives of Bhagavān Mahāvīrā. The first group depicts the life of Nayasāra which marks the acquisition of samyaktva. Lives numbered as 16, 18, 20, 22, 23 and 25 and the life of Marīci form the second group. A divine aerial car (Deva-vimāna) is shown in the centre and a demon, symbolic of life in hell, is also shown. The twenty-first birth, that of Tridandī, is shown at right. Lives numbered 5, 6 and 8 are at extreme left and lives 12 and 14 are depicted at extreme right.

३ : भगवान महावीरना नयसारथी लार्थने नंदनमुनि सुधीना आरेय गतिमां थयेला महत्त्वना २५ पूर्वभवो अने आत्मसाधना

३ : भगवान् महावीर के नयसार से लेकर नन्दनमुनि के भव तक चारों गति में हुए महत्त्व के २५ पूर्वभव और आत्मसाधना

3. Symbolic incidents from the twenty-five previous lives of Bhagavan Mahāvīra

૪. શ્રી તીર્થંકરપદની પ્રાપ્તિમાં અનિવાર્ય કારણભૂત બનતાં વીશસ્થાનકનાં વીશ પદો

જૈનો આત્મા, ધર્મ, કર્મ, પુણ્ય, પાપ, પરલોક, મોક્ષ આ બધાની સત્તા સ્વીકારે છે, પુણ્યથી સુખ મળે અને પાપથી દુઃખ મળે એમ પણ માને છે. માટે જ જીવે સત્કાર્યો દ્વારા પુણ્યનો સંચય કરતાં રહેવું જોઈએ.

જેમણે પોતાના આત્માને પરમાત્મા બનાવવો હોય તેમણે ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યોત્પાદક આરાધના કરવી જોઈએ. ચિત્રમાં બતાવેલાં વીશ સ્થાનકના વીશ પદોની આરાધના દ્વારા ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય બંધાય છે.

ભાવિમાં તીર્થંકર થનારો જીવ પોતાના અંતિમ ભવ પહેલાના ત્રીજા ભવે આ વીશે વીશ સ્થાનકોની અથવા ઓછા-વધતા સ્થાનકોની શ્રેષ્ઠ આરાધના કરીને પરમાત્મા બનવાનું પુણ્ય બાંધે છે. આ આરાધના કર્યા સિવાય કદી તીર્થંકર થવાતું જ નથી એ નિશ્ચિત વાત છે. આ વીશ પદોનાં નામ અનુક્રમે (૧) અરિહંતપદ, (૨) સિદ્ધપદ, (૩) પ્રવચનપદ, (૪) આચાર્યપદ, (૫) સ્થવિરપદ, (૬) ઉપાધ્યાયપદ, (૭) સાધુપદ, (૮) જ્ઞાનપદ, (૯) દર્શનપદ, (૧૦) વિનયપદ, (૧૧) ચારિત્રપદ, (૧૨) બ્રહ્મચર્યપદ, (૧૩) ક્રિયાપદ, (૧૪) તપપદ, (૧૫) ગોયમપદ, (૧૬) જિનપદ, (૧૭) સંચયપદ, (૧૮) અભિનવજ્ઞાનપદ, (૧૯) શ્રુતપદ અને (૨૦) તીર્થપદ છે.

પદોનાં નામ અને ક્રમમાં મતાંતરો છે. બધા જ પદોની તેમજ લગભગ સમાન નામવાળા પદોની આકૃતિઓ નિશ્ચિતરૂપે નકકી થઈ શકે તેમ નથી. એટલે અમોએ અમારી કલ્પના પ્રમાણે દર્શાવી છે.

૪. શ્રી તીર્થંકર પદકી પ્રાપ્તિमें अनिवार्य कारणभूत बीसस्थानक के बीस पद

જૈન દર્શન આત્મા, મોક્ષ, પરલોક, પુણ્ય, પાપ, કર્મ ઓર ધર્મકી સત્તામે આસ્થા રખતા હૈ. યહ બી સ્વીકાર કરતા હૈ કિ પુણ્યસે સુખ ઓર પાપસે દુઃખ મિલતા હૈ. ઓર ઈસી કારણ પ્રત્યેક જીવકો સત્કાર્યો દ્વારા પુણ્યકા સંચય કરતે રહના ચાહિય.

જિન્હે પરમાત્મા બનના હોં જન્હે ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યોત્પાદક આરાધના કરની ચાહિય. ચિત્રમે નિર્દેશિત બીસસ્થાનકકે બીસ પદોકી સાધના-આરાધનાકે માધ્યમસે ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યકા બંધ હોતા હૈ.

ભાવિમે તીર્થંકર બનનેવાલી આત્મા અપને અંતિમ ભવ સે તોસરે ભવ પૂર્વમે ઈન બીસસ્થાનકકે સંપૂર્ણ યા કુછ પદોકી શ્રેષ્ઠ આરાધના કરકે પરમાત્મા બનનેકા પુણ્ય ઉપાર્જન કરતે હૈ. યહ આરાધના કિયે બિના કમી તીર્થંકર હો નહીં સકતે, યહ નિર્વિવાદ તથ્ય હૈ.

ઈન બીસસ્થાનકોં કે નામ ક્રમશઃ ઈસ પ્રકાર હૈ— ૧. અરિહંત પદ ૨. સિદ્ધ પદ ૩. પ્રવચન પદ ૪. આચાર્ય પદ ૫. સ્થવિર પદ ૬. ઉપાધ્યાય પદ ૭. સાધુ પદ ૮. જ્ઞાન પદ ૯. દર્શન પદ ૧૦. વિનય પદ ૧૧. ચારિત્ર પદ ૧૨. બ્રહ્મચર્ય પદ ૧૩. ક્રિયા પદ ૧૪. તપ પદ ૧૫. ગોયમ પદ ૧૬. જિન પદ ૧૭. સંચય પદ ૧૮. અભિનવ જ્ઞાન પદ ૧૯. શ્રુત પદ ઓર ૨૦. તીર્થ પદ. પદોંકે નામ ઓર ક્રમમે મતમતાંતર હૈ.

ઈન પદોંકી આકૃતિયોં અલગ અલગ ઢંગસે બનાતે હૈ. નિશ્ચિત આકૃતિયોં બનાના સહજ નહીં હૈ, સંભવ બી નહીં હૈ.

4. TWENTY-PADAS THE ELEMENTS OF VIMŚATISTHĀNAKA ABSOLUTELY NECESSARY TO ATTAIN TĪRTHAMKARA NĀMAKARMA-PADA

Jainas believe in soul, salvation, the other world, good deeds, sins, action and religion. They admit that good deeds lead to happiness and sins to misery. So every soul should store Puṇya by performing good deeds. Those who desire to become supreme-being Paramātmā should devote themselves to sacred deeds and devotional worship of Viṃśati-sthānaka. A would be Tīrthamkara attains sufficient Puṇya to be Paramātmā by worshipping some of these twenty elements less or more with deep devotion in the third birth prior to his last birth. Assuredly a soul cannot become a Tīrthamkara without this worship.

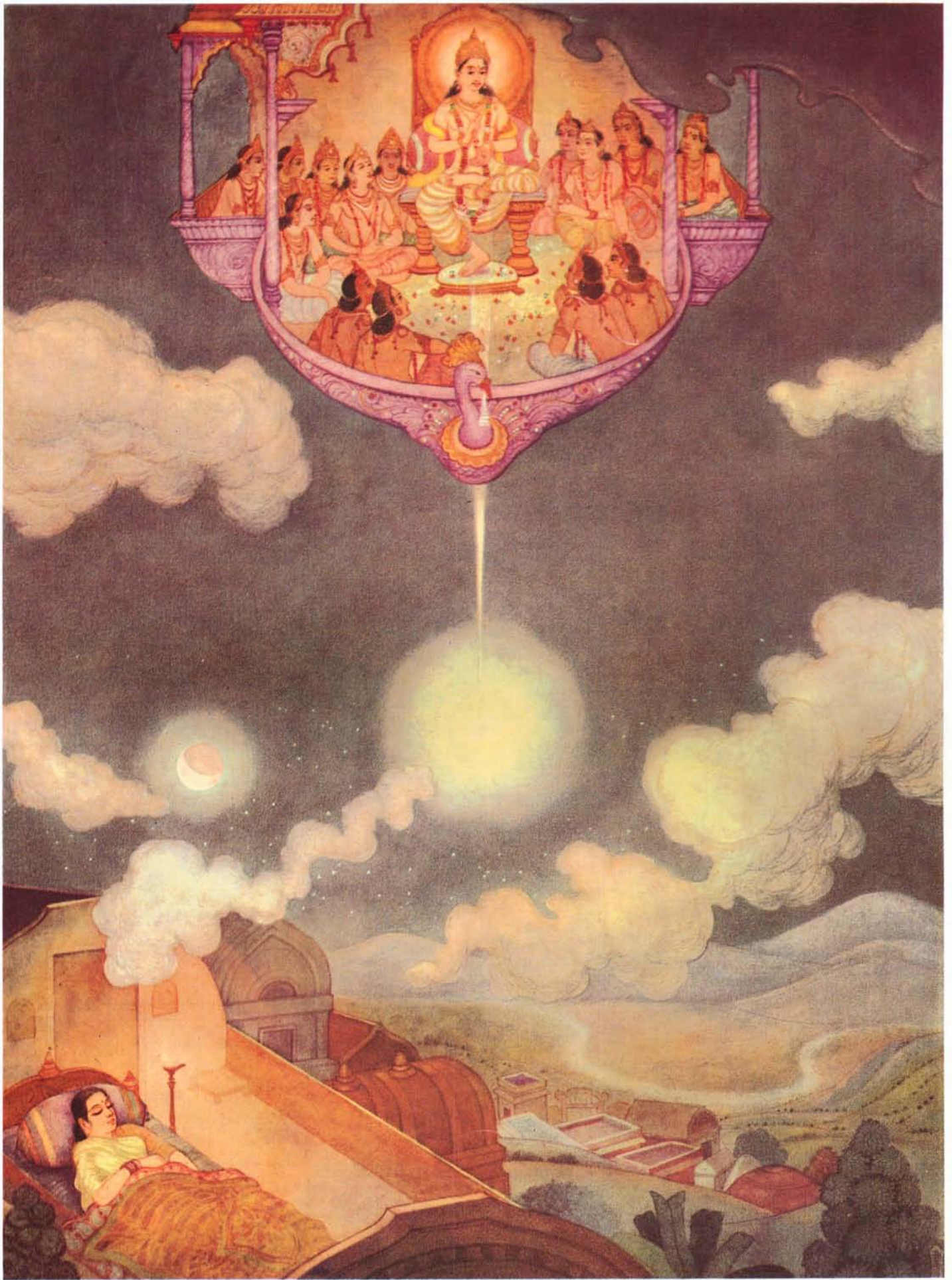
These elements-Padas are (1) Arihanta Pada (2) Siddha Pada (3) Pravacana Pada (4) Ācārya Pada (5) Sthavira Pada (6) Upādhyāya Pada (7) Sādhū Pada (8) Jñāna Pada (9) Darśana Pada (10) Vinaya Pada (11) Cāritra Pada (12) Brahmācārya Pada (13) Kriyā Pada (14) Tapa Pada (15) Goyama Pada (16) Jina Pada (17) Saṃyama Pada (18) Abhinava Jñāna Pada (19) Śrūta Pada (20) Tīrtha Pada.

There is a difference of opinion about the names and order of the Padas. Diagrams of these Padas are made in different ways. Particular diagrams are not easy and possible.

४ : तीर्थकरपदकी प्राप्ति माटे अनिवार्य कारणभूत, साधना करवा योग्य अवा अरिहंतादि वीशस्थानकना वीश पदो
 ४ : तीर्थकरपदकी प्राप्ति के लिए अनिवार्य कारणभूत, साधना करने योग्य ऐसे अरिहंतादि बीसस्थानक के बीस पद
 4 : Inevitable causative attaining for twenty padas of Arhant etc. Vishasthanak to attain Tirthankar's rank

५ : दशभा स्वर्गलोकभां २६ भो लव पूर्युं क्री, आस्यकुंडनगरस्थित आस्य भुलिवा देवानंदानी कुक्षिभां लगवाननुं अवतरञ्च

५ : १० वें स्वर्गलोक में २६ वीं भव समाप्त कर, ब्राह्मणकुंडनगरस्थित ब्राह्मणमहिला देवानंदा की कुक्षि में भगवान् का अवतरण

६. श्री देवानंदानुं स्वप्नकथन અને શકેન્દ્રનો હરિ-જૈગમેષી દેવને આદેશ

ઉપરનું ચિત્ર : તીર્થંકરો જેવી સર્વોચ્ચ, લોકોત્તર વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય નિયમ એવો છે કે તેઓ અન્તિમ ભવમાં ઉચ્ચ ગણુતા ક્ષત્રિયાદિ જાતિ-કુલ-વંશમાં જ જન્મ લે, નહિ કે શૂદ્રાદિ જાતિ-કુલ-વંશમાં. પણ શ્રીમહાવીર માટે આ નિયમથી વિરુદ્ધ ઘટના બની અને આપાદ શુકલા છટના દિવસે, લાખો વરસ પૂર્વે કરેલા કુલાભિમાનના કારણે તેઓ ભિક્ષુક પ્રાહ્મણકુલમાં ગર્ભપણે અવતર્યા. પહેલા દેવલોકના ઇન્દ્ર સૌધર્મ અવધિજ્ઞાનથી આ અઘટિત ઘટનાને જોતાં ચોકી બિઠ્યા, અને ત્યાં જન્મ ન થાય તે માટે ક્ષત્રિયકુલનું યોગ્ય સ્થાન નક્કી કરી તુરંત જ હરિ-જૈગમેષી દેવને ખોલાવી ગર્ભપરાવર્તનનો આદેશ આપતાં કહ્યું કે, “તું શીવ્ર પ્રાહ્મણકુંડનગરમાં જા અને દેવાનંદાની કુક્ષિમાંથી ભગવાનના ગર્ભને લઈ, ઉત્તર ક્ષત્રિયકુંડ નગરમાં રહેલી રાજા સિદ્ધાર્થની ક્ષત્રિયાણી રાણી ત્રિશલાના ગર્ભમાં સ્થાપન કર અને ત્રિશલાના ગર્ભને લઈ દેવાનંદાની કુક્ષિમાં મૂકી આવ.”

નીચેનું ચિત્ર : તીર્થંકર જેવા મહાન આત્માઓ જે પુણ્યવતી મહિલાના ગર્ભમાં આવે તે મહિલા ગર્ભતા પ્રભાવે સર્વોત્તમ ગણુતા સિંહ, હાથી વગેરે ચૌદ મહાસ્વપ્નોને જુએ, એ નિયમાનુસાર ભગવાનની પ્રથમ માતા દેવાનંદાએ તન્દ્રાવસ્થામાં પ્રશસ્ત, મંગલકારક ચૌદ સ્વપ્નોને જોયાં અને પછી બગ્યાં અને તુરંત જ પોતાના વિદ્વાન પતિ ઋષભદત્તને જણાવ્યાં, અને તેમણે કહ્યું કે, “હે દેવાનુપ્રિયા ! તું સર્વગુણ-લક્ષણસંપન્ન અદ્ભુત પુત્રરત્નને જન્મ આપીશ.”

૬. દેવાનન્દા દ્વારા સ્વપ્નકથન તથા શકેન્દ્ર કા હરિ-જૈગમેષી કો આદેશ

ઉપર કા ચિત્ર : તીર્થંકર જૈસી લોકોત્તર આત્મા કલિયે સામાન્ય નિયમ ઁસા હૈ કિ વહ અન્તિમ ભવ મૈં ઉચ્ચ ક્ષત્રિયાદિ જાતિ-કુલોં મૈં હી જન્મ લે । શુદ્રાદિ જાતિ-કુલોં મૈં નહીં । કિન્તુ શ્રીમહાવીર કૈ સમ્બંધ મૈં ઁસ નિયમ સૈ વિરુદ્ધ ઘટના ઘટી ઔર આપાદ શુકલા છટ કૈ દિન લાઘોં વષોં સૈ પૂર્વ કિયે ગયે કુલાભિમાન કૈ કારણ વૈ ભિક્ષુક બ્રાહ્મણકુલ મૈં ગર્ભાવસ્થા મૈં આયે । પહેલે દેવલોક કૈ ઇન્દ્ર સૌધર્મ અવધિજ્ઞાન સૈ ઁસ અઘટિત ઘટના કો દેખકર ચૌક ઁટે ઔર વહોં જન્મ ન હો ઁસકૈ લિયે ક્ષત્રિયકુલ કા યોગ્ય સ્થાન નિશ્ચિત કરકૈ ઁન્હેં શીવ્ર હી હરિ-જૈગમેષી દૈવ કો બુલાયા તથા ગર્ભપરાવર્તન કા આદેશ દૈતે હુપ કહા કિ “તૂ શીવ્ર બ્રાહ્મણકુલ નગર મૈં જા ઔર દેવાનન્દા કી કોલ સૈ ભગવાન કૈ ગર્ભ કો લૈકર ઉત્તર ક્ષત્રિયકુલ નગર મૈં ત્રિરાજમાન રાજા સિદ્ધાર્થ કી રાની ત્રિશલા કૈ ગર્ભ મૈં ઁસૈ સ્થાપિત કર ઔર ત્રિશલા કૈ ગર્ભ કો લૈ જાકર દેવાનન્દા કી કુક્ષિ મૈં રલ આ ।”

નીચે કા ચિત્ર : તીર્થંકર જૈસી મહાન આત્માઁં જિસ પુણ્યવતી મહિલા કૈ ગર્ભ મૈં આતી હૈં વહ મહિલા ગર્ભ કૈ પ્રભાવ સૈ સર્વોત્તમ ગિને જાને વાલે સિંહ, હાથી આદિ ચૌદ મહાસ્વપ્નો કો દેખતી હૈ । ઁસ નિયમાનુસાર ભગવાન કી પ્રથમ માતા દેવાનન્દા નૈ તન્દ્રાવસ્થા મૈં ચૌદ મહાસ્વપ્ન દેલે, બાદ મૈં વૈ જર્ગી ઔર શીવ્ર હી અપને વિદ્વાન પતિ ઋષભદત્ત કો બતલાયા । પતિ નૈ ઁનસૈ કહા કિ “હે દેવાનુપ્રિયા ! તુમ સર્વગુણ-લક્ષણ-શક્તિસમ્પન્ન પુત્ર કો જન્મ દોગી ।”

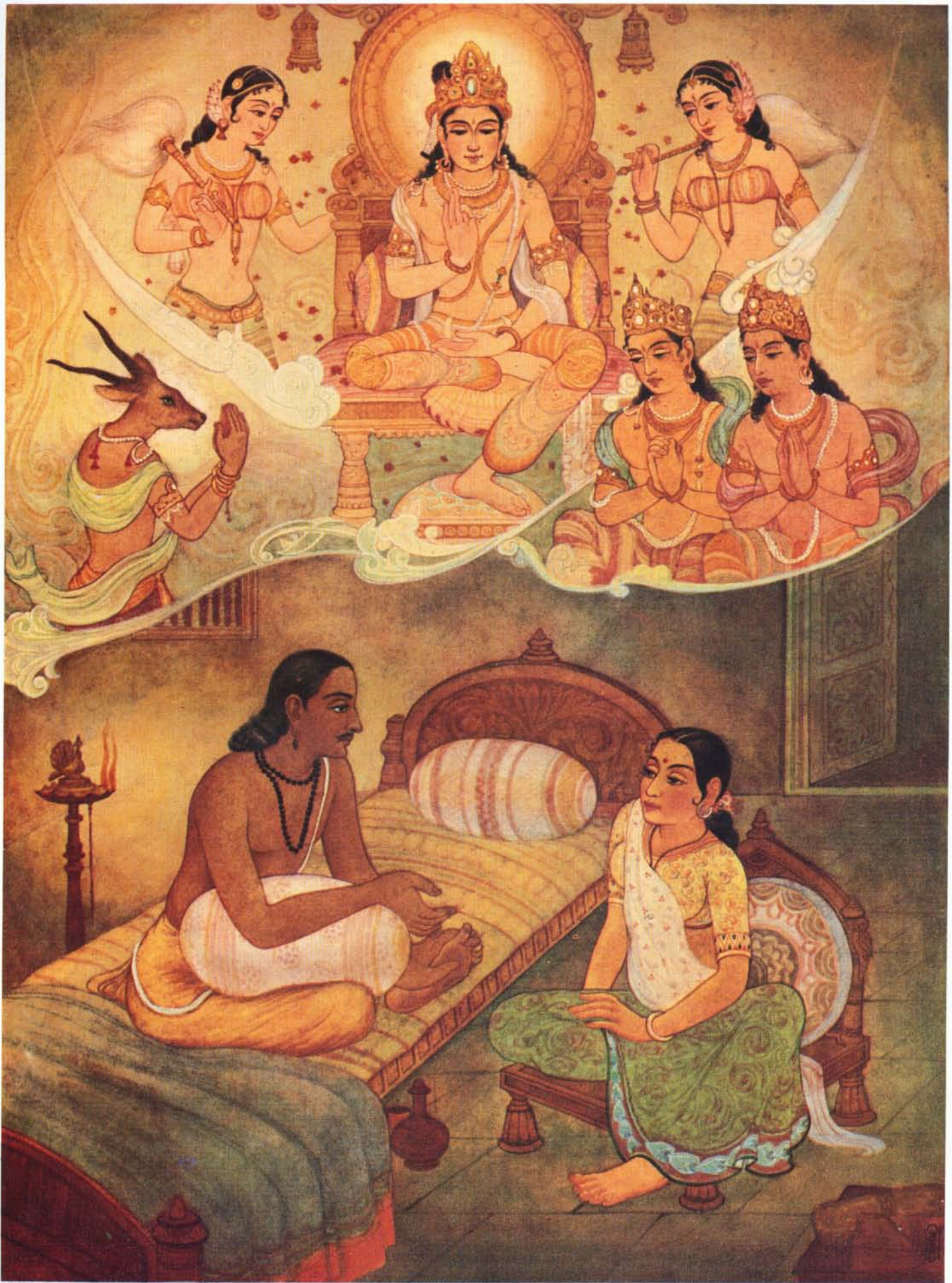
6. DEVĀNANDĀ NARRATES HER DREAM AND ŚAKRA COMMANDS HARI-ŃAIGAMEŚIN TO TRANSPLANT THE FOETUS

ILLUSTRATION ABOVE: It is a well-established convention that the Tīrthamkaras, being supermen, are born only in the noble warrior (Kṣatriya) caste. Bhagavān Mahāvīra was, however, conceived in the womb of a Brāhmin lady at midnight on the sixth day of the bright half of Āṣadha, as a result of his pride for superior caste in one of his previous births. Saudharma (Indra), the Lord of gods, wanted to avert this and hence he commanded god Hari-ṅaigameśin to transplant the foetus from the womb of Devānandā to the womb of Trīśalā, the queen of Siddhārtha, in the city of Kṣatriyakunḍa and to do vice-versa.

ILLUSTRATION BELOW: The mothers of would-be Tīrthamkaras witness fourteen auspicious objects in their dreams. Devānandā also saw them in her dreams and on waking up she narrated her dreams to her husband Ṛṣabhadatta. The learned Brāhmin said to her: “O beloved of gods, a son, endowed with all virtues and valour, will be born to thee.”

६ : गर्भधारणवर्तन भाटे इन्द्रनो हरि-खैगमेषी देवने आदेश तथा देवानंदांनुं पोताना पति आखिळ ऋषभदत्त सभक्ष स्वप्रकथन

६ : गर्भपरावर्तन के लिये इन्द्र का, हरि-गैगामेषी देव को आदेश और देवानंदा का स्वपति ब्राह्मण ऋषभदत्त के समक्ष स्वप्नकथन

6 : Devānandā narrates her dreams and Śakra, the Lord of heaven, commands Hari-naigamešin to transplant the foetus

૭. હરિ-ઐગમેષી દેવ દ્વારા પરસ્પરનું ગર્ભપરિવર્તન

ઇન્દ્રની આજ્ઞા થતાં હરિ-ઐગમેષી દેવ વિદ્યુતથી પણ વેગીલી ગતિથી મધ્યરાત્રિએ બ્રાહ્મણકુંડ નગરમાં આવી ઋષભદત્તની હવેલીમાં પ્રવેશી, તેની નિદ્રાધીન પત્ની દેવાનંદાની કુક્ષિમાંથી દૈવી શક્તિ દ્વારા ગર્ભને કરકમલમાં લઈ, આકાશમાર્ગે રવાના થઈ, નજીકમાં રહેલા ક્ષત્રિયકુંડ નગરમાં આવે છે અને જ્ઞાતક્ષત્રિય કાશ્યપગોત્રીય વજ્જિગણ અને જ્ઞાત્રુકુલના રાજા સિદ્ધાર્થના રાજભવનમાં પ્રવેશી, તન્દ્રાપ્રસ્ત રાણી ત્રિશલાના શયનાગારમાં જઈ, પ્રથમ તેનામાં પુત્રીરૂપે વર્તતા ગર્ભને બહાર કાઢી, ભગવાનના ગર્ભને સ્થાપન કરે છે અને પુત્રીરૂપ ગર્ભને ઉપાડી સૂતેલા દેવાનંદાના ગર્ભમાં મૂકે છે. તે પછી શીઘ્ર દેવલોકમાં જઈ સૌધર્મ ઇન્દ્રને તેની બાજુ કરે છે. આને ગર્ભાપહરણની ઘટના કહેવામાં આવે છે. કરોડો વર્ષે બનતી આ એક આશ્ચર્યજનક ઘટના છે. મરીચિના ભવમાં કરેલા કુલમદના પરિણામે અંતિમ ભવમાં બ્રાહ્મણકુલમાં ભગવાનને અવતરવું પડ્યું, આથી કુલ, વૈભવ, સંપત્તિ, વિદ્યા-કલાદિનો કદી ગર્વ ન કરવો, એ આ પ્રસંગનો બોધપાઠ છે.

૭. હરિ-ઐગમેષી દેવ દ્વારા પરસ્પર ગર્ભ-પરિવર્તન

ઇન્દ્રની આજ્ઞા પાતે હી હરિ-ઐગમેષી દેવ બિજલી સે મી તેજ ગતિ સે મધ્યરાત્રિ મેં બ્રાહ્મણકુણ્ડ નગર મેં પહુંચકર ઋષભદત્ત કી હવેલી મેં પ્રવિષ્ટ હો, ઉસકી નિદ્રાધીન પત્ની દેવાનંદા કી કુક્ષિ સે દૈવી શક્તિ દ્વારા ગર્ભ કો કર-કમલ મેં લેકર, આકાશ માર્ગ સે ગયા ઓર પાસ મેં હી સ્થિત ક્ષત્રિયકુણ્ડ નગર મેં આતા હૈ તથા જ્ઞાતક્ષત્રિય, કાશ્યપગોત્રીય વજ્જિગણ ઓર જ્ઞાત્રુકુલ કે રાજા સિદ્ધાર્થ કે રાજભવન મેં જાકર, તન્દ્રાપ્રસ્ત રાની ત્રિશલા કે શયનાગાર મેં આકર, પહેલે ઉસકી કુક્ષિ મેં સ્થિત પુત્રીરૂપ ગર્ભ કો બાહર નિકાલકર વહોં ભગવાન કે ગર્ભ કો સ્થાપિત કરતા હૈ। ઓર પુત્રીરૂપ ગર્ભ કો લે જાકર સોઈ હુઈ દેવાનંદા કે ગર્ભ મેં રખ દેતા હૈ। બાદ મેં હરિ-ઐગમેષી દેવલોક મેં જાકર સૌધર્મેન્દ્ર કો આદિષ્ટ કાર્ય ક્રિયા યહ કહતા હૈ। ઇસ કો ગર્ભાપહરણ કી ઘટના કહી જાતી હૈ। કરોડો વર્ષો મેં હોને વાલી યહ એક આશ્ચર્યજનક ઘટના હૈ। મરીચિ કે ભવ મેં ક્રિયે ગયે કુલમદ કે ફલ-સ્વરૂપ અન્તિમ ભવ મેં મી બ્રાહ્મણકુલ મેં ભગવાન કો અવતરિત હોના પડા। ઇસલિયે કુલ, સમ્પત્તિ અથવા વિદ્યા, કલા, આદિ કા કર્મી અભિમાન નહોં કરના ચાહિયે। યહ ઇસ પ્રસંગ કા બોધપાઠ હૈ।

7. TRANSPLANTATION OF FOETUSES BY HARI-NAIGAMESHIN

At the behest of Indra, Lord of gods, Hari-naigameshin, with speed surpassing even that of lightning, flies down to the city Brāhmaṇakuṇḍa and entering the mansion of Rṣabhadatta removes the foetus from the womb of Devānandā. From there he flies to the palace of king Siddhārtha, an illustrious Kṣatriya of Kāśyapa Gotra belonging to Vajjigaṇa and Jñātrkula clans and entering the bed-chamber of queen Triśalā, removes the female foetus from her womb and plants there the male foetus to be born as Bhagavān Mahāvīra later. Flying back he plants the female foetus in the womb of Devānandā. Returning to the heaven, he reports to Indra. This surgical feat is unique and has not been repeated even in thousands of years. In one of his previous births – that of Marīci – Mahāvīra felt proud of his high caste and as a result of that pride he was conceived by a Brāhmin lady.

७ : देवानंदानी कुक्षिमांथी गर्भने लर्धने रात सिद्धार्थनी राष्ठी त्रिशलानी कुक्षिमां स्थापित करवा हरि-गैगमेथी देवतुं अयाछ

७ : देवानंदा की कुक्षि में से गर्भ को उठाकर सिद्धार्थपत्नी त्रिशलारानी की कुक्षि में स्थापन करने के लिये हरि-गैगमेथी का प्रयाण

८. राणी त्रिशला क्षत्रियाणीने चौदह महास्वप्नोंनु दर्शन

त्रिशलाना गर्भाशयमां भगवाननो गर्भं स्थापितं यथा ग्राह गर्भना पुष्ट्यप्रभावे अभिल विश्वनां नारीवृंदमां मूर्धन्यपदने पाभेलां तन्द्राअस्त महापुष्ट्यवती राणी त्रिशला मध्यरात्रिमे १. सिंह, २. हाथी, ३. वृषभ, ४. लक्ष्मीदेवी, ५. पुष्पमालायुगल, ६. चंद्र, ७. सूर्य, ८. ध्वज, ९. रौप्यमय कुम्भ, १०. पद्मसरोवर, ११. क्षीरसागर, १२. देवविमान, १३. रत्नराशि तथा १४. निर्धूम अग्नि-अभेम चौद प्रशस्त महास्वप्नोंने द्रुमे छे, अने पोताना पति सिद्धार्थने ज्योतीने तेनुं दृण पूछे छे. सिद्धार्थे पोते अने स्वप्नलक्षणपाठकोमे तेनुं दृण ज्योतीवतां कहुं के 'तमो ज्येवा महान पुत्ररत्नने जन्म आपशो के जे सर्वगुणो अने लक्षणोथी संपन्न, सर्वांगसुंदर, महाज्ञानी अने वीर हुशे, तथा भविष्यमां ते तीर्थंकरपदने भेणवशे.' राणी त्रिशला ज्ये वासिष्ठगोत्रीया क्षत्रियाणी हुतां. वणी पूर्व दिशामां आवेला गणसत्ताधारी विदेहदेशनी राजधानी वैशालीना गणतंत्राधीश नृपति चेटकी ते भगिनी थतां हुतां. अन्तिम धर्मचक्रवर्ती करुणाभूर्ति पोतानी कुक्षिमां पधारतां माता त्रिशला धन्य अन्यां, एवन कृतकृत्य थयुं अने ज्येक कवीश्वरना शब्दोमां कहीजे तो तेजो 'विश्वमाता' अन्यां.

८. क्षत्रियाणी त्रिशला रानी को चौदह महास्वप्नों के दर्शन

त्रिशला के गर्भाशय में भगवान् का गर्भ स्थापित होने के बाद गर्भ के प्रभाव से अखिल विश्व के नारीसमाज में मूर्धन्य, तन्द्राप्रस्त माता त्रिशला मध्यरात्रि में १. सिंह, २. हाथी, ३. वृषभ, ४. लक्ष्मीदेवी, ५. पुष्पमाला-युगल, ६. चन्द्र, ७. सूर्य, ८. ध्वज, ९. रौप्यमय कुम्भ, १०. पद्मसरोवर, ११. क्षीरसागर, १२. देवविमान, १३. रत्नराशि तथा १४. निर्धूम अग्नि-इन चौदह महास्वप्नों को देखती है। तथा अपने पति सिद्धार्थ को बतलाकर इनका फल पूछती है। स्वयं सिद्धार्थ और स्वप्नलक्षण के ज्ञाताओं ने इसका फल बतलते हुए कहा कि—'आप ऐसे महान् पुत्ररत्न को जन्म देंगी जो सर्वगुण-लक्षणसंपन्न, सर्वाङ्गसुन्दर, महाज्ञानी और वीर होगा तथा भविष्य में तीर्थंकरपद प्राप्त करेगा'। रानी त्रिशला वासिष्ठगोत्रीया क्षत्रियाणी थीं और इस भारतदेश की पूर्वदिशा में स्थित गणसत्ताधारी विदेहदेश की राजधानी वैशाली के गणतन्त्राधीश नृपति चेटक की बहिन थीं। अन्तिम धर्मचक्रवर्ती, विश्वोद्धारक, अहिंसाभूर्ति के अपनी कुक्षि में आने से माता त्रिशला धन्य हुई, उनका जीवन कृतकृत्य हुआ और एक कवीश्वर के शब्दों में वे 'जगज्जननी अर्थात् विश्वमाता' बनीं।

8. QUEEN TRISĀLĀ WITNESSES FOURTEEN GREAT DREAMS

With the foetus of Bhagavān Mahāvīra in her womb, the holy queen Trisālā witnesses the following fourteen auspicious objects in her dream:— (1) a lion, (2) an elephant, (3) a bull, (4) goddess Lakṣmī, (5) a pair of garlands, (6) the Moon, (7) the Sun, (8) a flag, (9) a silver jug, (10) a lake with lotuses, (11) the milky ocean, (12) a divine aerial car, (13) a heap of jewels and (14) a smokeless fire. The queen narrated the dream to the king and asked him what it augured. The king as well as the dream-interpreters predicted that the queen would give birth to an illustrious son destined to be a Tirthamkara in this very life. Queen Trisālā, of Vāsiṣṭha Gotra, was the sister of king Ceṭaka of Kṣatriya caste who ruled over the democratic state of Vaiśālī, the capital of Videha. King Siddhārtha and queen Trisālā were both followers of Bhagavān Pārśvanātha's Śramaṇa tradition. Queen Trisālā became the 'Universal Mother' because she gave birth to the twenty-fourth Tirthamkara.

८ : गर्भस्थापन पछी तसत वर तन्द्राअस्त त्रिशलादेवीके गर्भना पुष्ट्यप्रभावे जेयेदां तीर्थकर-जन्म-सूचक सिंह, हाथी आदि १४ महास्वप्नो
 ८ : गर्भस्थापन के बाद तन्द्रामस्त त्रिशलादेवी का तीर्थकर के जन्मसूचक सिंह, हाथी, वृषभ, श्री-लक्ष्मीदेवी आदि १४ महास्वप्नों का दर्शन
 8 : Queen Trisalā witnesses fourteen great dreams signifying the advent of an omniscient saviour

૯. શ્રી તીર્થંકરદેવની માતાને આવતાં ચૌદ મહાસ્વપ્નોનું સ્વતંત્ર ચિત્ર

માનવનું મન બે પ્રકારનું છે. એક સ્થૂલ અને બીજું સૂક્ષ્મ. રાતના નિદ્રામાં સ્થૂલ મન સુષુપ્ત રહે છે અને સૂક્ષ્મ મન જાગૃત હોય છે, તેથી સ્વપ્નો આવે છે.

ભાવિ સંતાન કેવું થશે? તેનું સૂચન કરનારાં સ્વપ્નશાસ્ત્રમાં ચૌદ સ્વપ્નો સૌથી શ્રેષ્ઠ બતાવ્યાં છે. તેનાં નામ અનુક્રમે ૧. ગજ (હાથી), ૨. વૃષભ (બળદ), ૩. કેસરી સિંહ, ૪. શ્રીદેવી-લક્ષ્મી (અભિષેકયુક્ત), ૫. પુષ્પની માળા (એક જ, બે નહીં), ૬. ચન્દ્ર, ૭. સૂર્ય, ૮. ધ્વજ (સિંહના ચિત્રથી યુક્ત), ૯. કુંભ (પૂર્ણ), ૧૦. પદ્મસરોવર, ૧૧. સમુદ્ર, ૧૨. વિમાન (કે ભવન), ૧૩. રત્નનો ઢગલો અને ૧૪. અગ્નિ (પ્રજ્વલિત છતાં નિર્ધૂમ).

અહીં ચિત્રમાં અત્યંત આકર્ષક રીતે ચીતરેલાં અતિભવ્ય ચૌદ સ્વપ્નોને તીર્થંકર પુત્રને જન્મ આપનારી દરેક માતા જુએ છે. એનાં વિવિધ ફળો બતાવ્યાં છે.

એક ખુલાસો – ચૌદ સ્વપ્નો પૈકી પહેલાં સ્વપ્ન માટે વિકલ્પો છે. પહેલા ભગવાનની માતા પહેલાં સ્વપ્નમાં વૃષભ, છેલ્લા ભગવાનની માતા સિંહ અને બાવીશ ભગવંતોની માતા હાથીને જુએ છે. આ વાત સહુ ધ્યાનમાં રાખે.

ચિત્રમાં વૈકલ્પિક ગજ, સિંહ, વૃષભ આ ત્રણને જાણીને મેં વચ્ચોવચ્ચ બતાવ્યાં છે જેથી બરાબર ધ્યાન જાય અને જ્ઞાન થાય.

* નીચે સૂતેલા ત્રિશલાદેવીનું રેખાંકન અત્યંત ચિત્તાકર્ષક અને કલાત્મક છે.

૧. શ્રી તીર્થંકર દેવ કી માતા દ્વારા દેખે ગયે ચૌદહ મહાસ્વન

માનવકા મન દો પ્રકારકા હૈ— ૧. સ્થૂલ ઓર ૨. સૂક્ષ્મ. રાત્રિમે નિદ્રાવસ્થામે સ્થૂલ મન સુષુપ્ત હોતા હૈ ઓર સૂક્ષ્મ મન જાગૃત હોતા હૈ તમી સ્વપ્ન આતે હૈ. ભાવિ સંતાન કૈસી હોગી? ઇસ બાત કી સૂચના દેનેવાલે સ્વપ્ન શાસ્ત્રમે ચૌદહ સ્વપ્નોકો સર્વશ્રેષ્ઠ બતાયે હૈ. અનુક્રમસે ડનકે નામ ઇસ પ્રકાર હૈ—

૧. ગજ (હાથી) ૨. વૃષભ (બૈલ) ૩. કેસરી સિંહ ૪. શ્રીદેવી (અભિષેક યુત લક્ષ્મી) ૫. પુષ્પમાલા (એક હી—દો નહીં) ૬. ચન્દ્ર ૭. સૂર્ય ૮. ધ્વજ (સિંહકે ચિત્રસે યુત) ૯. પૂર્ણ કુમ્ભ ૧૦. પદ્મ સરોવર ૧૧. કીર સમુદ્ર ૧૨. વિમાન (અથવા ભવન) ૧૩. રત્નરાશિ ૧૪. અગ્નિ (પ્રજ્વલિત પર નિર્ધૂમ)।

પ્રસ્તુત ચિત્રમે અત્યંત આકર્ષક રૂપસે ચિત્રિત અતિભવ્ય ચૌદહ સ્વપ્નોકો તીર્થંકર—પુત્રકો જન્મ દેનેવાલી હર માતા દેખતી હૈ. ઇનકે વિવિધ ફલ બતાયે હૈ.

એક સ્પષ્ટીકરણ—ચૌદહ સ્વપ્નોમે સે પ્રથમ સ્વપ્ન કે લિએ વિકલ્પ હૈ. પ્રથમ તીર્થંકર કી માતા પહેલે સ્વપ્નમે વૃષભ, અંતિમ તીર્થંકર કી માતા સિંહ ઓર શેષ બાર્ડસ તીર્થંકરોકી માતા હાથી દેખતી હૈ. ચિત્રમે હાથી, સિંહ ઓર વૃષભ ઇન તીનોકો વૈકલ્પિક હોનેસે સોચ સમજકર મધ્યમે બતાયા હૈ. તાકિ યહ બાત આસાની સે વ જલ્દીસે જાનકારીમે આ સકે.

* નીચે શયન કર રહી ત્રિશલા કા રેખાંકન ચિત્તાકર્ષક વ અત્યંત કલાત્મક બના હૈ.

9. FOURTEEN GREAT DREAMS OF THE MOTHER OF A TIRTHAMKARA

A man has a material and a subtle mind. At night the material mind sleeps and the subtle is active. Hence one gets dreams. According to the scripture of dreams the following fourteen dreams are the best to forecast the future child in the womb.

Their names in order are as under—(1) an elephant (2) a bull (3) a lion (4) Laksami the goddess of wealth (5) a garland of flowers (6) the moon (7) the sun (8) a flag with diagram of a lion (9) a water-pitcher (10) a lotus-lake (11) a sea (12) god's heavenly abode (13) a heap of jewels (14) a smokeless fire.

Every mother who gives a birth to a Tirthamkara dreams these fourteen attractive illustrated dreams as shown in the picture. Their various effects are also described in the scriptures.

An explanation— Everyone must remember that there is an option for the first dream. The mother of the first Tirthamkara dreamt of a bull, the mother of the last one dreamt of a lion and the mothers of the remaining twenty two dreamt of an elephant. The option in an elephant, a lion and a bull is purposely indicated by drawing them at centre. So that every one can understand it easily. These will draw the attention of all and enlighten them.

The downward sketch of sleeping mother Trisalā is highly attractive and artistic.

तीर्थकरकी माताको स्वप्नदर्शन •

(त्रिशला को सिंह • मरुदेवाको वृषभ • और को गज)

१०

८

९

७

११

१२

६

१३

५

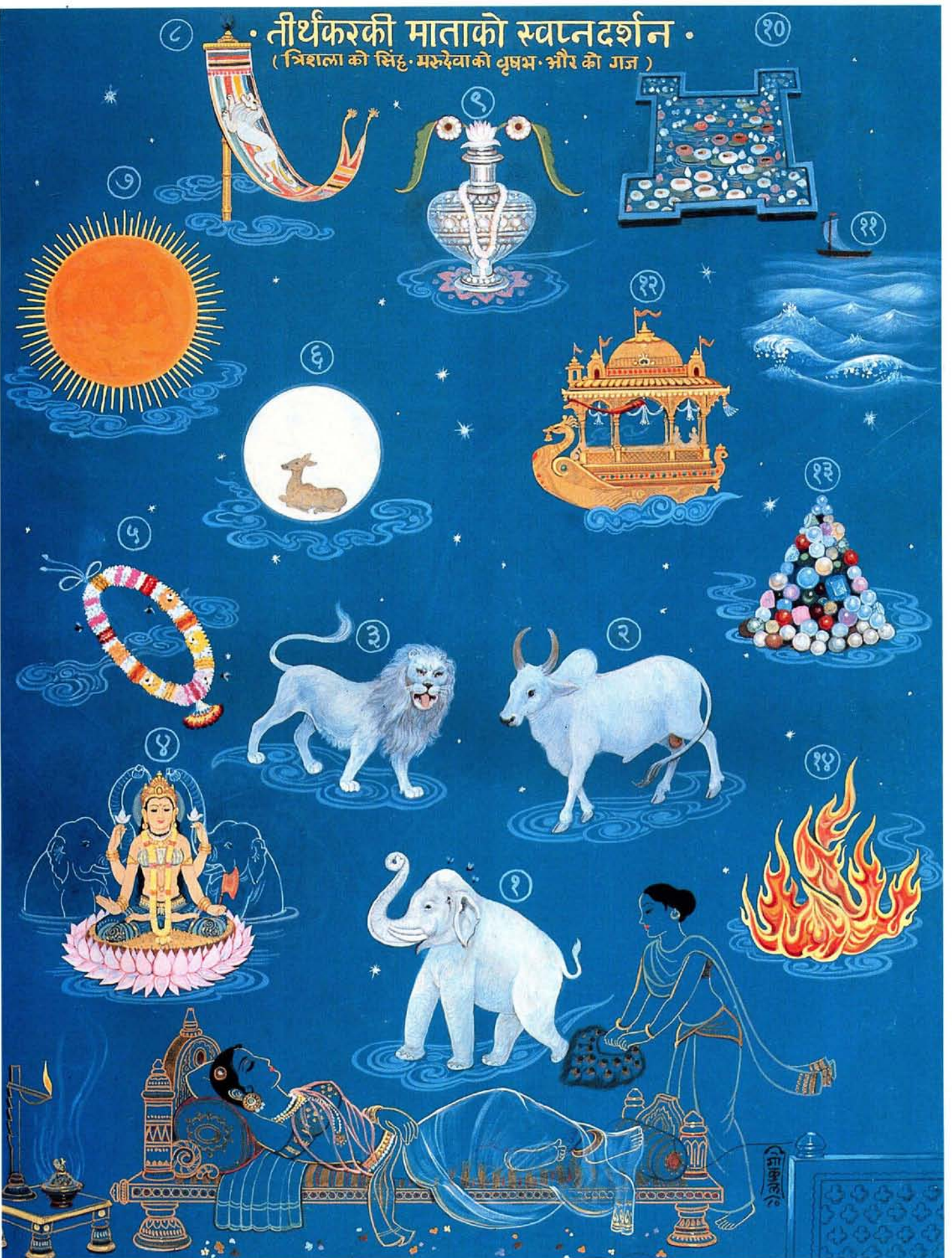
३

२

१४

४

१

८ : तीर्थकर परमात्माने जन्म आपनार माता त्रिशलाजे जेजेवां तीर्थकरनां जन्म सूचक १४ महास्वप्नो
 ९ : तीर्थकर परमात्माके जन्म देनेवाली माता त्रिशला द्वारा देखे हुए तीर्थकरके जन्मसूचक १४ महास्वप्न

१०. ५६ दिक्कुमारिकाओंનો उत्सव : [२] जन्मकल्याणक [प्रसंग-१]

वि० सं० पूर्वे ५४३ अने ४० सं० पूर्वे ५६६ वर्षनी चैत्र सुदि तेरशनी मध्यरात्रिमे, ध्राढ्याणी देवानंदा तथा क्षत्रियाणी त्रिशला, आ भन्ने माताओंनी कुक्षिमां थडने (८२+१९५) नव भडिना अने साडासात दिवस वीत्या भाद विध्वंसे अने विश्वोद्धारक भगवाननो मानवदेहे जन्म थयो. माता-पिताने अत्यन्त आनंद थयो. परमात्माना जन्मथी दृश्य-अदृश्य विश्वमां (स्वर्ग, मर्त्य अने पाताणमां) सर्वत्र लोकोत्तर दिव्य प्रकाश पथराध गयो. महुाविभूतिना जन्मथी सर्व ज्योमां आनंद आनंद झैलाध गयो. शाश्वत नियम सुज्ज जन्मना पुण्यप्रभावे प्रसूतिकार्यनी अधिकारिणी ५६ दिक्कुमारिका देवीओंनां सिंहासनो खलित थतां, विशिष्ट (अवधि) ज्ञानथी भगवंतना जन्मप्रसंगने जाली पोतानुं भक्ति-कर्तव्य अदा करवा ते देवीओ जन्मनी राते ज दैविक शक्तिथी जेतजेतामां जन्मस्थाने आवे छे, अने भगवान तथा तेमनी माताने नमस्कार करी, कदलीगुहो रचिने भंनेनी स्नान, विलेपन, वस्त्रालंकार पडेरववा वगेरे द्वारा भक्ति करी भगवानना गुणगान करीने शीघ्र विदाय ले छे.

१०. जन्मकल्याणक का उत्सव (२) दिक्कुमारिकोत्सव [प्रसंग पहला]

वि० सं० पूर्वे ५४३ तथा ई. सन् पूर्वे ५९९ वर्ष की चैत्र शुक्ला त्रयोदशी की मध्यरात्रि में, ब्राह्मणी देवानन्दा तथा क्षत्रियाणी त्रिशला, इन दोनों के गर्भाशय में नौ मास तथा साढ़े सात दिन वीत जाने के बाद, विश्ववन्ध और विश्वोद्धारक भगवान् का मानव देह में जन्म हुआ। परमात्मा के जन्म से दृश्य-अदृश्य विश्व में सर्वत्र लोकोत्तर दिव्य प्रकाश फैल गया। माता-पिता को अपार आनन्द हुआ। और महान् विभूति के जन्म से सभी जीवों में आनंद ही आनंद व्याप्त हो गया। शाश्वतनियमानुसार जन्म के पुण्य-प्रभाव से प्रसूति-कार्य की अधिकारिणी ५६ दिक्कुमारिका देवियों के सिंहासन डोलने पर विशिष्ट ज्ञान से भगवान् के जन्मप्रसंग को जानकर अपना कर्तव्य पालन करने के लिये वे देवियाँ जन्म की रात्रि में ही दैवी शक्ति से शीघ्र ही जन्मस्थान पर आती हैं और भगवान् तथा उनकी माता को नमस्कार करके भव्य कदलीगुहो में दोनों की स्नान, विलेपन, वस्त्रालंकार-धारण आदि से भक्ति करके भगवान् के गुणगानादि कर शीघ्र विदा होती हैं।

10. JANMAKALYĀNĀKA : CELEBRATION OF THE BLISSFUL BIRTH [Incident-1]

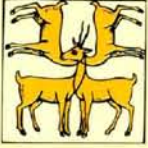
Five hundred and forty-three years before Vikrama Era (in 599 B.C.) Bhagavān Mahāvīra, the twenty-fourth and the last Tīrthamkara was born at midnight on the thirteenth day of the bright half of the month Caitra. He was in the womb of Devānandā for 82 days and in the womb of Triśalā for a period of 195 days and a half (in all nine months and seven and a half days). The birth of this great saviour spread divine light in the whole universe. All beings were steeped in divine bliss. In accordance with the established convention, the thrones of the fifty-six goddesses presiding over all the directions, started receiving tremors and realising that it was the signal of the great event of the birth of the saviour, they all flew towards Bhagavān Mahāvīra and his blessed mother. They bowed down to them, bathed them, applied scented pastes, dressed and decked them artistically. With their mission fulfilled, they returned to their respective abodes.

१० : नवन्त पुत्री साथे सुतेवां त्रिशवाभाता सभक्ष ५६ दिक्कुमारिकाओ द्वारा ठहरीशुद्धोमां विविध जन्मकृत्योनुं विधान
 १० : नवजात पुत्र के साथ शय्याचिह्न-त्रिशला के समक्ष-कदलीगृहों में ५६ दिक्कुमारियों द्वारा विविध जन्मकृत्यों का विधान
 10 : Janmakalyāṅka : Celebration of the blissful birth by fifty-six Dik-Kumārīs [Incident-1]

૧૧. ઈન્દ્રનું મેરુપર્વત પ્રતિ ગમન : જન્મકલ્યાણક [પ્રસંગ-૨]

જન્મસમયે અસંખ્ય યોજન દૂર આકાશ અને પાતાલવર્તી દેવલોકના તમામ ઈન્દ્રોનાં સિંહાસનો ચલિત થયાં. જન્મકાર્યમાં જેની શાશ્વતી અને પ્રધાન જવાબદારી છે એવા પહેલા સૌધર્મ દેવલોકના 'શક' ઈન્દ્ર અવધિજ્ઞાનથી ભગવાનના જન્મને જાણી તરત જ, ત્યાંથી જ, પ્રભુ સન્મુખ ચાલીને દર્શન-વંદન-સ્તુતિ કરે છે. પછી તીર્થંકરોના જન્માભિષેકનો પવિત્ર ઉત્સવ પૃથ્વી ઉપર રહેલા મેરુ પર્વત પર જઈને પોતાને ઊજવવાનો હોઈ, સૌધર્મ દેવલોકના અન્ય દેવદેવીઓને પોતાની સાથે ઉત્સવમાં પધારવા સુધોષા ઘંટા વગડાવીને દેવદ્વારા આમંત્રણ પાડવે છે. અસંખ્ય દેવો અને ત્રેસડે ઈન્દ્રો સ્વસ્થાનથી ખારોખાર મેરુ પર્વત ઉપર જાય છે, જ્યારે શકેન્દ્ર જન્મની રાત્રે જ સીધા પૃથ્વી પર આવી, ત્રિશલાના શયનગૃહમાં જઈ, માતા સહિત ભગવાનને નમસ્કાર કરી, આરા માગી, દૈવિક શક્તિથી અવસ્વાપિનીનિદ્રા દ્વારા માતાને નિદ્રાધીન કરી, ભક્તિનો સંપૂર્ણ લાભ સ્વયં લેવા તરત જ વૈક્રિયલબ્ધિ-શક્તિથી પોતાનાં જ પાંચ રૂપ બનાવી, એક રૂપથી એઓ ભગવંતને યે હુધમાં લે છે, બીજાં રૂપથી છત્ર-ચામરાદિક ધારણ કરીને જંબૂદ્વીપના કેન્દ્રમાં આવેલા, નંદનવન અને જિનમંદિરોથી શોભત મેરુપર્વત પર લઈ જાય છે.

૧૧. જન્મકલ્યાણક का उत्सव इन्द्र का मेरुपर्वत प्रति गमन [प्रसंग दूसरा]

જન્મ કે સમય અસંખ્ય યોજન દૂર આકાશ-પાતાલમં સ્થિત દેવલોકોં કે સમસ્ત ઈન્દ્રોં કે સિંહાસન વિચલિત હોને સે જન્મકાર્ય મેં જિસકા શાશ્વત ઓર પ્રધાન ઉત્તરદાયિત્વ હૈ, એસે સૌધર્મ દેવલોક કે 'શક' ઈન્દ્ર અવધિજ્ઞાન દ્વારા ભગવાન કે જન્મ કો જાનકર સત્વર વહીં રહતે હુવ દર્શન-વન્દન ઓર સ્તુતિ કરતે હૈ, તત્ પશ્ચાત્ તીર્થંકરોં કે જન્માભિષેક કા ઉત્સવ મેરુ પર્વત પર જાકર સ્વયં કે દ્વારા આયોજિત કરને કી દષ્ટિ સે દેવલોક કે અન્ય દેવ-દેવિયોં કો અપને સાથ ઉત્સવ મેં પધારને કા આમન્ત્રણ દેતે હૈ; આમન્ત્રણ કા માવ સે સ્વીકાર કર અસંખ્ય દેવ-દેવિયોં મી તથા તિરસટ ઈન્દ્ર મેરુ પર્વત પર પહુંચતે હૈ; જબ કિ શકેન્દ્ર જન્મ કી રાત્રિ મેં હી સીધે પૃથ્વી પર આકર, ત્રિશલા કે શયનાગાર મેં જાકર, માતા સહિત ભગવાન કો નમસ્કાર કરતે હૈ ઓર અવસ્વાપિની નામક દૈવિક શક્તિ સે ઉન્હે નિદ્રાધીન કરકે આજ્ઞાનુસાર ભક્તિ કા પૂરા લાભ લેને કે લિયે શીઘ્ર અપને હી શરીર કે વૈક્રિયલબ્ધિ-શક્તિ સે પાંચ રૂપ બનાકર એક રૂપ સે દોનોં હાથ મેં ભગવાન કો લેકર, અન્ય રૂપોં સે છત્ર-ચામરાદિક ધારણ કરકે જમ્બૂદ્વીપ કે કેન્દ્ર મેં વિરાજમાન નન્દનવન તથા જિનમન્દિરોં સે સુશોભિત મેરુપર્વત પર લે જાતે હૈ ।

11. JANMAKALYĀNĀKA : CELEBRATION OF THE BLISSFUL BIRTH [Incident-2]

The birth of a Tirthamkara is an epoch-making event. The thrones of all the lords of heavens (Indras) started shaking with a mild tremor. Śakrendra, the chief among the Indras, visualised by means of the Avadhi knowledge that Bhagavān Mahāvira was born and he paid respectful homage there and then to him. It is one of the sacred missions of Śakrendra that he should perform all the rites such as anointing, bathing etc. of the new-born child destined to be a Tirthamkara. He then sends for all the other gods and goddesses and flies down to the bed-chamber of Triśālā immediately, bows down to the Bhagavān and his mother and induces her to sleep. Thereafter, he assumes five forms by divine power, takes hold of the Bhagavān by one while with his other forms he holds an umbrella, chowries, etc. over the head of the Bhagavān and takes him to Nandanāvana, the Temples situated on Mount Meru, in the centre of Jambu dvīpa, which has a number of temples dedicated to the Jinas.

११ : लडितना पश्च अलिवापथी पोतानां पांच इधो अनावी, उरुअलमां लगवाने लडने सौधमेन्द्रतुं मेरुपर्वत तरु प्रयाङ्

११ : परमभक्तिवशात् अपना पंचरूप बनाकर, करकमल में भगवान् को लेकर सौधमेन्द्र का मेरुपर्वत प्रति प्रयाण

11: Janmakalyānaka : Birth celebration of Indra carrying Bhagavān to Mount Meru [Incident-2]

૧૨. મેરુ પર્વત ઉપર દેવોનો અભિષેક : જન્મકલ્યાણક ઉત્સવ [પ્રસંગ-૩]

શક્રેન્દ્ર મેરુ પર્વત ઉપર ભગવાનને લાવીને, એ પોતે તે પર્વતના શિખર ઉપર આવેલી એક સુંદર શિલા ઉપર બેસીને, ભગવાનને પોતાના ખોળામાં રાખે છે. એ વખતે ત્રિલોકનાથ પરમાત્માની ભક્તિ કરી આત્મકલ્યાણ કરવાને ઉત્સુક બાકીના ૬૩ ઇન્દ્રો અને અસંખ્ય દેવ-દેવીઓ ભેગાં થયેલાં છે. શક્રેન્દ્રે અભિષેક માટે પવિત્ર પર્વતો-તીર્થસ્થળોની માટી, તથા પવિત્ર નદી-સમુદ્રનાં સુગંધી ઔષધિઓથી મિશ્રિત જલથી ભરેલા સોના, રૂપા અને રત્નના હજારો મહાકાચ કલશો તૈયાર કરાવ્યા. પછી ઇન્દ્રનો આદેશ થતાં ઇન્દ્રાદિક દેવ-દેવીઓ અપૂર્વ ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક તે કલશો હાથમાં લઈને ભગવાનનો સ્નાનાભિષેક કરે છે. અંતે શક્રેન્દ્ર અભિષેક કરે છે. પછી ભગવંતની પવિત્ર કાયાને ચંદનાદિ સુગંધી દ્રવ્યથી વિલેપન કરી, આરતી-દીવો ઉતારી અષ્ટમંગલ (તેના આકારો)નું આલેખન કરે છે. બીજા દેવ-દેવીઓ ભગવંતની સ્તુતિ અને ગીત-નૃત્યો દ્વારા આનંદ વ્યક્ત કરે છે. ત્યાર બાદ સવાર પડે એ પહેલાં જ શક્રેન્દ્ર ભગવાનને ત્રિશલાના શયનાગારમાં લાવી બાહુમાં સ્થાપિત કરે છે. અન્ય દેવગણ સ્વસ્થાને પહોંચી જાય છે. આ મહોત્સવ તે જ રાત્રિમાં ઊજવાઈ જાય છે. ત્યારપછી માતા-પિતા દમ્પત્રાભર્યો જન્મોત્સવ ઊજવે છે, અને પછી કુટુંબીઓ ભેગા થઈ બાળકનું ‘વર્ધમાન’ એવું ગુણનિષ્પન્ન નામ સ્થાપિત કરે છે.

૧૨. મેરુ પર્વત પર જન્મકલ્યાણક કા ઉત્સવ સ્નાનાભિષેકોત્સવ [પ્રસંગ ત્રીસરા]

શક્રેન્દ્ર મેરુ પર્વત પર ભગવાન કો લાકર સ્વયં પર્વત કો શિખર પર સ્થિત ઇક સુન્દર શિલા પર બૈઠકર ભગવાન કો અપની ગોદ મેં રખતે હૈં । ડસ સમય પરમાત્મા કી ભક્તિપૂર્વક આત્મકલ્યાણ કો ઇચ્છુક શેષ ૬૩ ઇન્દ્ર તથા અસંખ્ય દેવ-દેવિયોં ઇકત્ર હુઈ હૈં । ઇન્દ્ર અભિષેક કો લિખ્ પવિત્ર પર્વતોં-તીર્થસ્થલોં કી મૃત્તિકા તથા નદી-સમુદ્રોં કો સુગન્ધિત ઔષધિયોં સે મિશ્રિત જલ કો સુવર્ણ, ચૌંદી ઔર રત્નોં કો હજારોં મહાકાચ કલશ તૈયાર કરાને કો પશ્ચાત્ ઇન્દ્ર કા આદેશ મિલને પર ઇન્દ્રાદિક દેવ-દેવિયોં અપૂર્વ ઉત્સાહ ઔર આનન્દ કો સાથ કલશોં કો હાથ મેં લેકર, ભગવાન કા સ્નાનાભિષેક કરતે હૈં । અન્ત મેં શક્રેન્દ્ર સ્વયં અભિષેક કરતા હૈં । તદનન્તર ભગવાન કો પવિત્ર દેહ કો ચન્દનાદિ સુગન્ધિત દ્રવ્ય સે વિલેપન કર, આરતી-દીપક ઉતારકર અષ્ટમહ્લોં (ડસકી આકૃતિયોં) કા આલેખન કરતે હૈં । અન્ય દેવ તથા દેવિયોં ભગવાન કી સ્તુતિ ઔર ગીત-નૃત્યોં કો દ્વારા આનન્દ વ્યક્ત કરતી હૈં । ફિર પ્રાતઃકાલ સે પૂર્વ હી ભગવાન કો ત્રિશલા કો શયનાગાર મેં લાકર પાસ મેં સુલાં દેતે હૈં ઔર દેવગણ અપને સ્થાન પર ચલે જાતે હૈં । યહ જન્મમહોત્સવ ડસી રાત્રિ મેં હી મના લિયા જાતા હૈં । ડસકો અનન્તર માતા-પિતા મન્ય જન્મોત્સવ ઓયોજિત કરતે હૈં, બાદ મેં સબ કુટુંબ ઇકત્ર હોકર બાલક કા ‘વર્ધમાન’ ઇસા ગુણનિષ્પન્ન નામ સ્થાપિત કરતે હૈં ।

12. JANMAKALYĀNĀKA : CELEBRATION OF THE BLISSFUL BIRTH (Incident-3)

Śakreन्द्रa, the chief of all Indras, carries Bhagavān Mahāvīra to Mount Meru and placing him on his lap, he makes arrangements for the anointment and the bathing ceremony. Numerous gods and goddesses including the sixtythree Indras have also assembled there to participate in the auspicious ceremony. They bathe him with water brought from various holy places and oceans and mixed with perfumes and the holy earth of sacred places. The water is poured from gold and silver pitchers studded with jewels. Then follows the application of various perfumes and sandal paste, waving of lamps (Ārati) and drawing of the eight auspicious symbols. All gods and goddesses celebrate the occasion by singing eulogistic songs and by dancing with joy. The child is later placed beside Trisālā in her bed-chamber. The parents and relatives, etc. celebrate his birth with royal pomp and glory and name the child, thereafter, as Vardhamāna.

પાંચમ્બાવને ઇકોન્દ્રિય	જમ્જીવો	વિ ક લે દ્વિ ય	તિ ચ ષ ષ ષે દ્વિ ય	દેવ	મનુષ્ય	નાલક

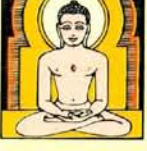

१२ : मेरुपर्वत उपर सौधमेन्द्र तथा अन्य देव-देवीयो द्वारा धामधूमथी ७जवाथि रहैलो गीतनृत्यसह ७-भाषिकेकमहोत्सव

१२ : मेरुपर्वत पर सौधमेन्द्र और अन्य देव-देवियों द्वारा धूमधाम से मनाया गया गीतनृत्यादिसह भगवान का जन्माभिषेकमहोत्सव

12 : Janmakalyānaka : Birth celebration—Ceremonial bath by gods and goddesses (Incident-3)

૧૩. પોતાના ઈશ્વરી બાલ-સંતાન જોડે વહાલ કરતાં માતાપિતા

આ ચિત્ર પોતાના તીર્થંકરપુત્ર વર્ધમાન (મહાવીર)ને વહાલ કરી રહેલા પિતા સિદ્ધાર્થ અને માતા ત્રિશલાનું છે. વિશ્વનાં પ્રાણીમાત્રનું આત્મકલ્યાણ કરવાની શક્તિ-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પૂર્વ જન્મોથી જ મહાન સાધના, આરાધના કરનારા કરુણાવતાર એવા બાલ ભગવાન મહાવીર કોને વહાલા ન લાગે? દેવો અને ઈન્દ્રોથી સ્તવાયેલા-પૂજાયેલા પાપા પગલી કરતા ઈશ્વરીય સંતાનને જોઈને કયા માતાપિતાનાં મન હેલે ન ચઢે? ભવિષ્યમાં એકના મટી સહુના થનારાં, કાલી કાલી ભાષા બોલતાં એ સુકોમળ બાળક જોડે પ્રેમ-વહાલ કરવાનું મન કોને ન થાય?.... સહુને થાય. તો પછી સાચા માતાપિતાનું મન પોતાના આ બાલ રાજાને જોઈને કેટકેટલું ભયુંભયું હરખ ઘેલું રહેતું હશે ! તેમની આંખો કેવી તૂપ થતી હશે !

બાલ ઈસુ અને માતા મેરીના અનેક ચિત્રો જોયાં પછી મારા ભગવાનનાં એવાં ચિત્રો પ્રકાશિત કરાવવાની વરસોથી મારી ભાવના હતી. આપણે ત્યાં આવું ચિત્રાવવાની પ્રથા નથી એટલે ચાલુ ચીલો ચાતરીને કંઈક નવીનતા કરવી અને સમાજને કંઈક નવું દર્શન કરાવવું એ સ્વભાવમાં હોવાથી આવું ચિત્ર તૈયાર કરાવ્યું છે. જૈન ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર આવું ચિત્ર પ્રગટ થાય છે, શ્રદ્ધા છે કે જનતા જરૂર આવકારશે.

૧૩. अपनी ईश्वरी बाल संतानको प्यार करते हुए मातापिता

પ્રસ્તુત ચિત્ર અપને તીર્થંકર પુત્ર વર્ધમાન-મહાવીર કો પ્રેમ કરતે માતા ત્રિશલા ઓર પિતા સિદ્ધાર્થકા હૈ. વિશ્વ કે પ્રાણીમાત્ર કા આત્મકલ્યાણ કરનેકી શક્તિ-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરને કે લિએ પૂર્વજન્મોં સે હી મહાન સાધના, આરાધના કરનેવાલે કરુણાવતાર બાલ ભગવાન મહાવીર કિસે પ્રિય નહીં લગતે? દેવોં તથા ઈન્દ્રોં દ્વારા પૂજિત, મનભાવન વાળી બોલતે અપને સુન્દર, તેજસ્વી બાલપુત્ર કે નિર્મલ સ્વરુપકો દેખકર કિસ માતા-પિતા કે હૃદય મેં આનન્દ કી ઉચ્છલ ઊર્મિયોં નૃત્ય ન કરને લગે? ભવિષ્યમેં એકકે મિટકર સબકે બનનેવાલે ઈસ કોમલ બાલક કો દેખકર કિસકે હૃદયમેં પ્રેમ વ વાત્સલ્ય કી બીના ન બજ ઉઠે?

ફિર અનેકે અપને માતાપિતા કા મન ઈન બાલરાજા કો દેખકર કિતના ભરા ભરા, હર્ષયુત રહતા હોગા ! અનેકી આંખેં કિતની તૂપ હો જાતી હોગી ! બાલક ઈસુ ઓર માતા મેરી કે અનેક ચિત્ર દેખને કે બાદ વર્ષોંસે મેરી ભાવના થી કિ ભગવાન મહાવીરકે હી એસે ચિત્ર પ્રકાશિત કિયે જાય. અપને યહોં એસે ચિત્ર બનાનેકી પ્રથા નહીં હૈ. ઈસલિએ કુછ નયેપન કા બોધ સમાજકો કરાનેકા સ્વભાવ હોનેસે લીક સે હટકર યહ ચિત્ર તૈયાર કરાયા હૈ. જૈન ચિત્રકલા કે ઇતિહાસ મેં પહેલી હી વાર એસા ચિત્ર પ્રકટ હો રહા હૈ. શ્રદ્ધા હૈ કિ યહ જનતા દ્વારા આદરાસ્પદ બનેગા.

13. THE PARENTS OF A WOULD BE TIRTHAMKARA FONDLING AND LOVING THEIR DIVINE CHILD

The picture depicts the father Siddhārtha and the mother Trisālā loving and fondling their Tirthamkara child Vardhamāna (Mahāvīra). Who will not like the child Bhagavān Mahāvīra the universal saviour, the incarnation of compassion? He acquired this siddhi by great spiritual apprenticeship and devotional prayers in his previous births. Which parents will not be joyful to see their divine child praised and worshipped by gods and Indra? Every one will like him. We have no tradition to draw the pictures of meeting child, Vardhamāna with the mother Trisālā. So I could not find the pictures of household life of Bhagavān Mahāvīra. Hence I got this picture drawn. In the history of painting of Jaina Tirthamkaras this type of picture is presented for the first time. I hope people will appreciate it.

१. पुत्र के प्रति स्नेह-वात्सल्य व्यक्त करते हुए मातापिता। २. चित्रमें बालवर्धमान का पक्षी दर्शन।
 ३. वर्धमान का जन्मदिन मनाते हुए मातापिता। ४. वर्धमानको चलनेकी तालीम देती हुई त्रिशला।

१३ : विश्वनां मनुष्यो अने मनुष्येतर सर्व प्राणीओनां आत्मकल्याण माटे ज-मेवा भाण भगवान वर्धमान जेउे वडाल करता मातापिता

१३ : विश्वके मनुष्य और मनुष्येतर सभी प्राणियोंके आत्मकल्याणके लिए जनमे हुए बालभगवान वर्धमान को प्यार करते मातापिता

13 : The parents fondling infant Bhagavan Vardhaman born for prosperity of all the worldly beings

૧૪. ભગવાન વર્ધમાન કુમારની નિર્ભયતાની દેવપરીક્ષા [આમલકી ક્રીડા]

આ વિશ્વ પરસ્પરવિરોધી દ્વંદ્વભાવોથી ભરેલું છે. એક બાજુ ક્રોધનાં શૌર્ય અને પરાક્રમની ગાથાઓ ગવાતી હોય છે, જ્યારે બીજી બાજુ તેની અસૂયાના આલાપો ગવાતા હોય છે; પણ તેથી તેજસ્વીના તેજને કરી આંચ આવતી નથી. બાળ ભગવંત માટે પણ એવું જ બન્યું. કુમાર વર્ધમાન આડેક વર્ષના થયા ત્યારે તેઓશ્રીના બાલમિત્રોએ આગ્રહ કર્યો કે ‘વર્ધમાનજી! ચાલો ચાલો, આપણે નગર બહાર રમવા જઈએ’ એટલે મિત્રો સાથે એઓ નગર બહાર જઈને ‘આમલકી’ નામની રમત રમવા લાગ્યા. એ જ વખતે દેવસભામાં શક-ઇન્દ્રે વર્ધમાનકુમારના અજોડ બળ, ધૈર્ય, સાહસ અને નિર્ભયતાની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે ‘બાળક છતાં અબાલપરાક્રમી વર્ધમાનજીને શક્તિશાલી દેવો પણ ડરાવી શકે તેમ નથી.’ એ સાંભળીને સભામાંથી એક ઈર્ષાળુ દેવે પડકાર ફેંક્યો : ‘એક માનવી અને તે પણ અન્નજલનો ભોગી અને પાછો બાળક, એનામાં આવી નિર્ભયતા હોય, એ મનાય જ કેમ? એમ ધોલીને વર્ધમાનને ડરાવવા, અને પોતાના નેતા ઇન્દ્રનું વચન મિથ્યા કરવા તે ઝટપટ ધરતી ઉપર રમતના સ્થળે આવી કૂંદાડા મારતા ભયંકર સર્પનું રૂપ લઈને વૃક્ષનાં થડ ફરતો વીંટળાઈ ગયો. એ જોતાં બાળકોએ નાસભાગ કરવા માંડી, પણ વર્ધમાને તો જરાપણ ન ડરતાં હિંમતથી ઊભા રહીને એ સર્પને હાથથી પકડીને દૂર ફાગવી દીધો.

૧૪. ભગવાન વર્ધમાન કી નિર્ભયતા કી દેવ પરીક્ષા [આમલકી ક્રીડા]

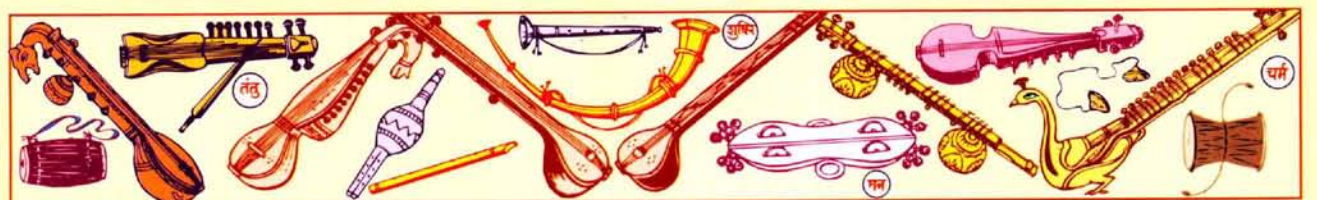
વિશ્વ પરસ્પર-વિરોધી भावों से भरा हुआ है। एक ओर किसीके शौर्य की गाथाएँ गाई जाती हैं, तो दूसरी ओर उसकी असूया के आलाप होते हैं; किन्तु इससे तेजस्वी के तेज को कोई आँच नहीं आता। बालक भगवान् के सम्बन्ध में भी ऐसा ही हुआ। कुमार वर्धमान प्रायः आठ वर्ष के हुए तब, उनके बालमित्रों ने आग्रह किया कि ‘वर्धमानजी! चलिये, हम नगर के बाहर खेलने चलते हैं।’ इसलिये वे मित्रों के साथ नगर से बाहर जाकर ‘आमलकी’ नामक खेल खेलने लगे। उसी समय देवसभा में शक्रेन्द्र ने स्वयं वर्धमानकुमार के बल, धैर्य, साहस और निर्भयता की प्रशंसा करते हुए कहा कि – ‘बालक होते हुए भी अबाल-पराकामी वर्धमान को कोई शक्तिशाली देव नहीं डरा सकता है।’ यह सुनकर उसी समय सभा में स्थित एक ईर्ष्यालु देव ने ललकारते हुए कहा : एक तो मानव, फिर अन्नजल का भोगी, और बालक, उसमें ऐसी निर्भयता हो यह कैसे माना जा सकता है? देवेन्द्र का वचन मिय्या करने के लिए और भगवान् को डराने के लिये, वह तत्काल धरती पर खेल के स्थान पर आकर फुंकार मारते हुए भयंकर सर्प का रूप लेकर वृक्ष से लिपट गया। उसे देखकर सब बालक भागदौड़ करने लगे, किन्तु भगवान् तनिक भी नहीं डरे, नहीं हटे, और साहसपूर्वक उस सर्प को हाथ से खींचकर दूर फेंक दिया।

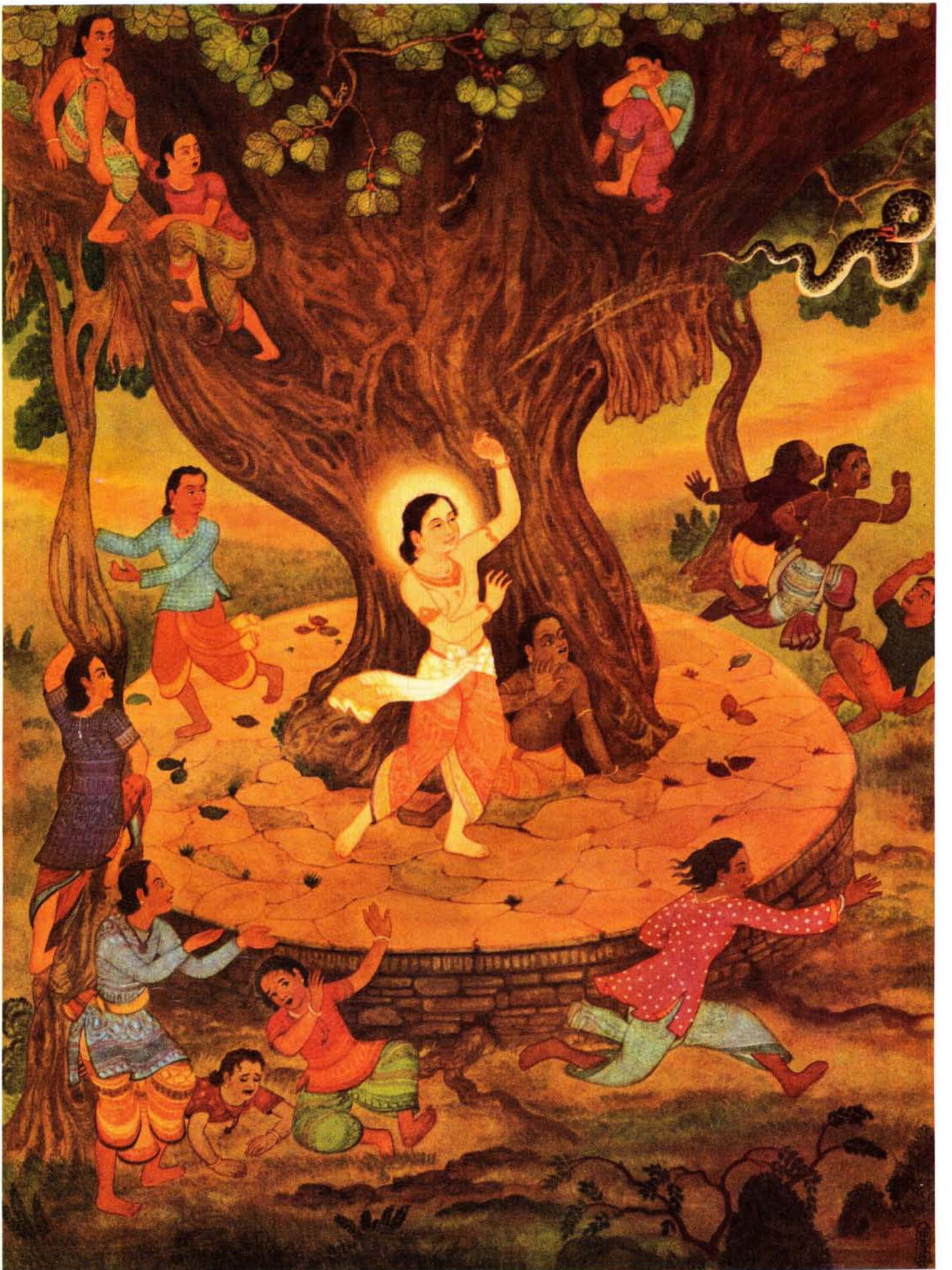

14. PRINCE VARDHAMĀNA'S COURAGE TESTED BY A GOD

The world is full of contradictions. While there are people who sing praises and appreciate the valour of a person, there are others who are jealous of him. Bhagavān Mahāvīra was also subjected to this experience. Once prince Vardhamāna was playing with his mates on the outskirts of the city. At that very moment, Śakrendra started paying glowing tributes to the courage, valour, bravery and fearlessness of prince Vardhamāna, a young boy of eight. A jealous god challenged the statement on the ground that fear is an instinct inherent amongst all mortals and especially in children. In order to frighten the child, he assumed the form of a formidable and frightening cobra and encircled the tree on which the children were playing. Naturally all the boys were frightened and ran away for their life, but Mahāvīra stood there like a rock. Without batting an eyelid and being completely undaunted, he caught hold of the cobra bravely with his hands and flung it away.

१४ : आल भगवानना धैर्य अने निर्भयतानी परीक्षा करवा भाटे आवेला नागरूपधारी देवताने शीघ्रताथी दूर इगामी देता श्रीवर्धमान

१४ : बाल भगवान् के धैर्य और निर्भयता की परीक्षा के लिये आए हुए नागरूपधारी देवता का भगवान् वर्धमान द्वारा दूर प्रक्षेप

૧૫. વીરતાની પુનઃ દેવપરીક્ષા, દૈત્યદમન અને 'મહાવીર' નામ સ્થાપન

પ્રથમ પરીક્ષામાં દેવ નિષ્ફળ ગયો, એટલે તેણે ધીમે ધીમે દાવ અજમાવ્યો. તે અન્ય બાળકના જેવું રૂપ લઈ હોડી આવીને બાળકોમાં ઘૂસી ગયો. પછી નવી રમત રમવાનું નક્કી કર્યું, પણ બનાવટી બાળકે કહ્યું કે “કંઈક શરત રાખો તો રમતમાં બેશ આવે.” આથી ‘હારેલો વિજેતાને ખભે બેસાડી ફેરવે’ એવી શરત નક્કી કરાઈ. પેલો બાળક બની ગએલો દેવ બહીને જ હારી ગયો, એટલે વિજેતા વર્ધમાનને કહે ‘લો ચાલો, બેસી બધ મારા ખભે.’ વર્ધમાનકુમાર ખભે બેઠા. પરીક્ષાની તક ઊભી થઈ ગઈ. દેવે કાયાની માયા વધારતાં વિકરાળ-ભયંકર રાક્ષસનું રૂપ ધારણ કર્યું. તે ક્રૂરતો બધ અને સાથે શરીરને વધારતો બધ. ભેતભેતામાં દૈવિક શક્તિથી શરીરને ડુંગર જેવડું કર્યું. એ જ પળે વર્ધમાનકુમારે અવધિજ્ઞાનથી બેચું કે આ છે શું? ત્યારે જણાયું કે આ તો પોતાને ડરાવવા આવેલા દેવની દેવમાયા છે, એટલે જરા પણ ગભરાટ અનુભવ્યા વિના એને ધોધપાઠ આપવા, વજ્ર જેવી કઠિન મુઠ્ઠી ભેરથી એ દેવના ખભા પર મારી. એની વેદના તેને અસહ્ય થઈ પડી. સંશય નષ્ટ થયો. દેવેન્દ્રનાં વચનોનો યથાર્થ સાક્ષાત્કાર થતાં તેણે મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું અને ભગવાનને નમી, ક્ષમા માગી એ સ્વસ્થાને ગયો. વર્ધમાન પરીક્ષામાં વિજયી બન્યા. દેવલોકમાં જયજયકાર ગવાયો, અને તે જ વખતે હબ્બરો દેવોની સભા વચ્ચે, ભારે હર્ષનાદો સાથે ઇન્દ્રે શ્રી વર્ધમાનનું ધીરું ‘મહાવીર’ એવું ગુણનિષ્પત્ત નામ બહાર કર્યું. ભગવાન આ જ નામથી વિશ્વવિખ્યાત બન્યા.

૧૫. વીરતા કી પુનઃ દેવપરીક્ષા, દૈત્યદમન ઓર 'મહાવીર' નામસ્થાપના

પ્રથમ પરીક્ષા મેં દેવ નિષ્ફળ હુઆ ઇસ લિયે ડૂસરા પ્રયોગ અજમાયા । વહ ડૂસરે બાલકોં જૈસા રૂપ લેકર દૌહતે હુપ બાલકોં મેં ઘુસ ગયા । બાદ મેં નયા ખેલ ખેલને કા નિર્ણય લિયા ગયા, ફિન્નુ બનાવટી બાલક ને કહા કિ કુલ શર્તે રખે તો ખેલ મેં જોશ આયે । તદનુસાર શર્તે મેં ‘પરાજિત બાલક વિજેતા કો અપને કન્ધે પર બિઠા કર ઘુમાયે’ યહ નિશ્ચિત કિયા ગયા । વહ દેવબાલક જાન-ચૂસકર હી હાર ગયા ઓર વિજેતા વર્ધમાન સે બોલા – લો ચલો, બેઠ જાઓ મેરે કન્ધે પર । વર્ધમાન કન્ધે પર બેઠે, પરીક્ષા કા અવસર મિલ ગયા । દેવ ને કાયા કી માયા બઢાતે હુપ એક વિકરાલ રાક્ષસ કા રૂપ ધારણ કિયા । વહ ક્રૂરતા જાતા થા ઓર શરીર કો બઢાતા જાતા થા । દેખતે-હી-દેખતે ડૂસરે દૈવિક-શક્તિ સે શરીર કો પહાડ જૈસા બના લિયા, ડૂસી સમય વર્ધમાનકુમાર ને અવધિજ્ઞાન સે દેખા તો જ્ઞાત હુઆ કિ યહ તો મુઝે ઇરાને કે લિયે આયે હુપ દેવ કી માયા હૈ । ઇસલિયે તનિક મી ઘબરાયે બિના ડૂસે શિક્ષા દેને કે લિયે, જોર સે વજ્ર જૈસા કઠિન ઘૂસા કન્ધે પર મારા, ડૂસકી વેદના દેવ સહન નહીં કર સકા । સંશય નષ્ટ હુઆ । ડૂસને અપના વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રકટ કિયા ઓર ભગવાન કો પ્રણામ કરકે ક્ષમા-ચાચના કી ઓર અપને સ્થાન પર ગયા । વર્ધમાન પરીક્ષા મેં વિજયી હુપ । દેવલોક મેં જય-જયનાદ હુઆ, તયા ડૂસી સમય હજારોં દેવોં કી સભા કે બીચ ઇન્દ્ર ને શ્રીવર્ધમાન કા ‘મહાવીર’ એસા ગુણ સંપન્ન નામ ઘોષિત કિયા । ભગવાન ડૂસી નામ સે વિશ્વવિશ્વાત હુપ ।

15. BRAVERY TESTED AGAIN AND HE IS BESTOWED THE TITLE 'MAHĀVIRĀ'

The god who failed so miserably in his first attempt to frighten prince Vardhamāna, decided to test his bravery again. Assuming the form of an ordinary child, he mingled with the group of children and suggested a novel game in which the victor was to be carried over his shoulders by the vanquished child. The god lost the game to prince Vardhamāna and offered to carry him on his shoulders. But as soon as he had the prince on his shoulders, the god started inflating his body at every jump, and ultimately he assumed a gigantic form. But prince Vardhamāna visualised by means of his Avadhi knowledge that this is the same god who had tried to frighten him before and he gave a mighty blow on his shoulder with his clenched fists. The god could not withstand the blow and having assumed his original form, he bowed down to the prince and returned back to the heaven. Śakrendra and all the other gods hailed the victory of prince Vardhamāna and exclaimed that he was 'Mahāvira' – 'The Great Hero'. Since then he is universally known by that epithet.

१५ : ते ऽ देवे अयंकर राक्षसी इ५ द्वारा भगवानना धैर्यनी करेदी पुनःपरीक्षा. तेनुं मुट्ठी दमन अने देवगणु द्वारा 'महावीर' नाम-स्थापन

१५ : राक्षसीरूप द्वारा भगवान् के धैर्य की पुनः परीक्षा, उस का मुट्ठी से दमन, और देवगण द्वारा 'महावीर' नाम-स्थापन

15 : Vardhamāna's bravery is tested again. The demon is vanquished and the title of Mahāvīra the Great Hero is bestowed

૧૬. જ્ઞાનશાલામાં જ્ઞાનજ્યોતિનો અપૂર્વ પ્રકાશ

તીર્થંકર બનનારી વ્યક્તિ ગર્ભથી જ મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનવાળી હોય છે, અર્થાત્ મહાન વિચારશક્તિ, શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, અને પરોક્ષ પદાર્થોને મર્યાદિત રીતે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે તેવું જ્ઞાન ધરાવનારી હોય છે. આથી ભગવાન અલૌકિક જ્ઞાન અને વિદ્યાઓના પ્રકાણુક વિદ્યાન હોવા છતાં પોતાની ગંભીરતાને લીધે માતાપિતા તેમની આ જ્ઞાનશક્તિથી અજાત જ રહ્યા. એટલે આઠ વર્ષ પૂરા થતાં માતા-પિતા પોતાના પ્રિયપુત્રને ધામધુમથી જ્ઞાનશાલામાં વિદ્યાધ્યયન કરવા માટે લઈ ગયા. ખીજી બાજુ દેવોના ઈન્દ્રે જ્ઞાનથી જાણ્યું કે ‘અહો! આ તે કેવું! ભગવાનને વળી ભણવાનું?’ એટલે તરત જ તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ કરી શાળામાં આવે છે અને વિદ્યાગુરુને બાજુમાં બેસવાનું જણાવીને ભગવાનને ગુરુની ગાદી ઉપર બેસાડે છે. પેલા બ્રાહ્મણ ઈન્દ્રે બાળ ભગવાનને વ્યાકરણશાસ્ત્રને લગતા અતિગૂઢ પ્રશ્નો અને પંડિતના મનની ગુપ્ત શંકાઓ પૂછી. ભગવાને તરત જ તે પ્રશ્નોનું ઝડપથી સમાધાન કર્યું. કુમારનું આ જ્ઞાન જોઈને સમગ્ર સભા અને વિદ્યાગુરુ વગેરે અત્યંત આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. છેવટે પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે પોતાનું દેવરૂપ પ્રગટ કરીને કહ્યું કે, “ભાઈ! આ તો વગર ભણ્યે જ પંડિત, મહાજ્ઞાની પ્રભુ છે, એમને ભણાવવાના ન હોય. ભવિષ્યમાં આ ધર્મતીર્થંકર થઈને ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરશે.” લોકોને થયું કે “ખરેખર! આ બાળક જ્ઞાનનો મહાસાગર અને વિદ્યાનો નિધિ છતાં કેવો ગંભીર!” આખરે એ તેજોમય જ્ઞાનજ્યોતિને જ્ઞાનશાલામાંથી રાજમહેલમાં પાછા લાવ્યા.

૧૬. જ્ઞાનજ્યોતિ કા જ્ઞાનશાલા મેં અપૂર્વ પ્રકાશ

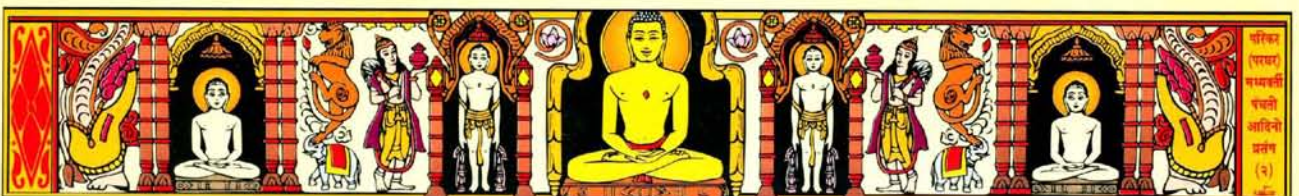
તીર્થંકર બનવાલા વ્યક્તિ ગર્ભ સે હી મતિ, શ્રુત ઓર અવધિ જ્ઞાન સે સમ્પન્ન હોતા હૈ। અર્થાત્ મહાન્ વિચારશક્તિ, શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા પરોક્ષ પદાર્થો કો મર્યાદિત રૂપ સે પ્રત્યક્ષ દેલ સકે એસે જ્ઞાન કા ધારક હોતા હૈ। એસે મહાજ્ઞાની બાલક કો ક્યા પદ્ધાના શેષ રહ જાતા હૈ? તથાપિ મોહવશ માતા-પિતા અપને પ્રિય પુત્ર કો પઢાને કે લિપે ધૂમ-ધામ સે જ્ઞાનશાલા મેં લે જાતે હૈં। ઢૂસરી ઓર દેવોં કે ઈન્દ્ર ને અતીન્દ્રિય અવધિ જ્ઞાન સે જાન લિપા કિ- ‘અહો! યહ ક્યા બાત હૈ? મગવાન્ ઓર ડનકો મી પઢના?’ અતઃ શીઘ્ર હી વહ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કા રૂપ ધારણ કર શાલા મેં આતા હૈ ઓર વિદ્યાગુરુ કે પાસ મેં બૈઠને કે લિપે કહકર મગવાન્ કો ગુરુ કે આસન પર બિઠાતા હૈ। ડસ બ્રાહ્મણરૂપધારી ઈન્દ્ર ને બાલ મગવાન્ સે વ્યાકરણશાસ્ત્ર કે અત્યંત ગૂઢ પ્રશ્ન તથા પળિડત કે મન મેં નિહિત ગુપ્ત શંકાઈ વૂઠીં। મગવાન્ ને તત્કાલ હી ડન પ્રશ્નોં કા સમાધાન કિયા। કુમાર કે ઈસ જ્ઞાન કો દેલકર સારી સમા ઓર વિદ્યાગુરુ આદિ આશ્ચર્ય મેં ઢૂવ ગયે। અન્ત મેં ડસ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ને અપના દેવરૂપ પ્રકટ કરતે હુપ કહા કિ- ‘માઈ! યે તો બિના પઢે હી પળિડત-મહાજ્ઞાની પ્રમુ હૈ। ઈન્હેં પઢાયા નહીં જાતા!’ લોગોં કો જ્ઞાત હુઆ કિ વસ્તુતઃ યહ બાલક જ્ઞાન કા મહાસાગર તથા વિદ્યા કા નિધિ હોતે હુપ મી કિતના ગમ્ભીર હૈ! અન્ત મેં જ્ઞાનજ્યોતિ કો જ્ઞાનશાલા સે રાજમહેલ મેં વાપસ લાયે।

16. PRINCE VARDHAMĀNA SURPRISES EVERYBODY BY HIS PROFOUND ERUDITION

Tirthankaras possess threefold knowledge, -Mati, Śruta and Avadhi, -right from their birth. But the parents, not being aware of this naturally insist on their attending a school. Prince Vardhamāna was accordingly admitted to a school. But Indra did not like the idea. He therefore, came to the school in the guise of an old Brahmin and requested the teacher to allow prince Vardhamāna to occupy the teacher's seat. Indra then started asking the prince questions on grammar, as well as other knotty problems in philosophy and metaphysics, which would have baffled even his teacher. But prince Vardhamāna gave very lucid explanations to all the queries. The entire assembly, including his teacher, were amazed at his profound erudition. Indra then revealed himself and told the teacher, “Brother, he is an embodiment of knowledge, the Omniscient Lord! It is futile, as well as superfluous, to try to teach him!” Naturally after this incident his schooling came to an end and he returned to the palace.

१६ : वर्धमानपुरतुं सानशाळाभां आगमन, विद्यागुरु समस्त आढ्यावृथधीरी इंद्रना प्रशिक्षारा अशचाननी ज्ञानव्योतितुं प्रकाशन

१६ : ज्ञानी, गंभीर वर्धमानकुमार का ज्ञानशाला में आगमन, विद्यागुरु के समस्त ब्राह्मणरूपधारी इंद्र द्वारा भगवान् की ज्ञानव्योति का प्रकाशन

16 : Prince Vardhamāna surprises everybody by his profound erudition, by replying to Indra's questions

૧૭. વર્ધમાન-મહાવીરનો લગ્નપ્રસંગ, પરિવાર મિલન અને મિત્રગોષ્ઠી

આ ચિત્રમાં ગૃહસ્થજીવનના પાંચ પ્રસંગો બતાવ્યા છે. પહેલું ચિત્ર રાજકુમારી યશોદા સાથેના લગ્નનું, બીજું પોતાની પુત્રીની સાથે લાડ-પ્રેમ કરતી માતા યશોદાનું, ત્રીજું ચિત્ર ભગવાનનું પોતાના પત્ની અને પુત્રી સાથેના મિલનનું, ચોથું ચિત્ર મિત્રો સાથેના વાર્તાલાપનું, વચ્ચે વર્તુલાકાર ચિત્ર બીજાઓનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષાત્રવંશીય પુરુષનો ધર્મ છે એનો ખ્યાલ આપવા માટે બાણધારી વર્ધમાનકુમારનું છે. તીર્થંકરો ક્ષત્રિય હોય છે. અહિં સાના ભેખધારી હોવા છતાં પ્રજાના યોગક્ષેમ માટે જરૂર પડે તો શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તીર્થંકરો રાજાઓ અને ચક્રવર્તીઓ પણ હોય છે ત્યારે તેમને ભયંકર યુદ્ધો પણ કરવા પડે છે.

નોંધ- આપણે ત્યાં સેંકડો વરસથી કલ્પસૂત્ર-બારસાસૂત્રની સેંકડો હસ્તલિખિત પોથીઓમાં તેમજ મંદિરો કે અન્ય શિલ્પોમાં ભગવાનની બાલ્યાવસ્થા, તેઓશ્રીના લગ્નપ્રસંગો, મિત્રમિલન વગેરે પ્રસંગો ગમે તે કારણસર ક્યાંય જોવા મળતા નથી. બીજા બાજુ જીવનમાં બનેલી વાસ્તવિક ઘટનાઓની તેમજ તીર્થંકર પરમાત્મા જેવાની પત્નીનાં પાત્રની ઉપેક્ષા થાય તે વાત પણ ઉચિત ન લાગી તેથી અહીંયા પહેલીજવાર બંને અવસ્થાના પ્રસંગો નમૂના પૂરતા રજૂ કર્યાં છે.

૧૭. વર્ધમાન-મહાવીર का लग्न प्रसंग, परिवार मिलन और मित्र गोष्ठी

इस चित्रमें गृहस्थ जीवन के पाँच प्रसंग बताये हैं। प्रथम चित्रमें राजकुमारी यशोदा के साथ विवाह प्रसंग चित्रित किया गया है। दूसरा चित्र अपनी पुत्री को प्रेम कर रही माता यशोदाका है। तीसरे चित्रमें भगवानको अपनी पत्नी व पुत्री के साथ दिखाया गया है। चौथा चित्र मित्रोंके साथ वार्तालाप कर रहे वर्धमानका है। मध्य के वर्तुलाकार चित्रमें धनुष-बाणका प्रयोग कर रहे वर्धमान कुमारको दिखाया गया है।

તીર્થંકર ક્ષત્રિય હોતે હતા. અહિંસા કે લિપે પ્રતિબદ્ધ હોને પર ધી પ્રજા કે યોગક્ષેમ કે લિપે આવશ્યકતા પડને પર શસ્ત્રોકા ઉપયોગ ધી ઉન્હે કરના પડતા હતા. તીર્થંકર રાજા ઓર ચક્રવર્તી ધી હોતે હતા. તબ ઉન્હે ધયંકર યુદ્ધ ધી લડને પડતે હતા.

ટિપ્પણી— અપને યહોં સૈકડો વર્ષોસે કલ્પસૂત્ર (બારસા સૂત્ર) મૂલકી હજારો પ્રતિયોમે, મંદિરો ઓર અન્ય શિલ્પમે ભગવાનકે ગૃહસંસારસે સંબંધિત પ્રસંગોકા ચિત્રણ આજ તક નહીં હુઆ હતા. પરંતુ જીવનમે ઘટી વાસ્તવિક ઘટનાઓકી ઓર પરમાત્મા જૈસે સર્વોચ્ચ વ્યક્તિ કી પત્ની જૈસે મહત્વપૂર્ણ પાત્ર કી ઉપેક્ષા મુઝે યોગ્ય—સમુચિત નહીં લગનેસે પહેલી બાર કુછ નયે પ્રસંગોકા ચિત્રણ કર પ્રસિદ્ધિમે લાનેકા પ્રયાસ કિયા હતા.

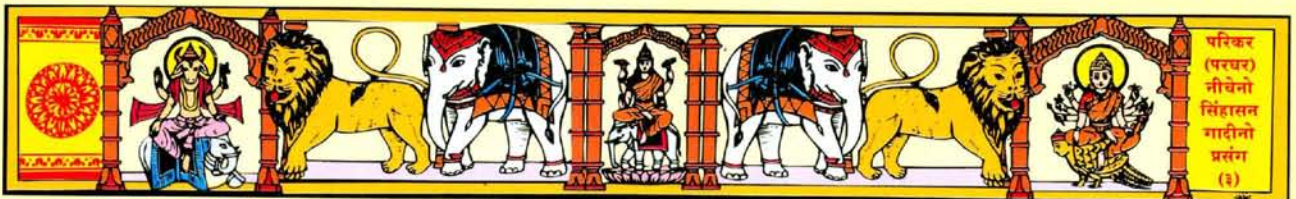
17. THE WEDDING CEREMONY OF VARDHAMĀNA MAHĀVĪRA, HIS MEETING WITH HIS FAMILY MEMBERS AND HIS TALK WITH FRIENDS

The picture depicts five incidents from the house-hold life of Vardhamāna-Mahāvīra. The first scene shows the wedding of princess Yaśodā with Mahāvīra. The second scene shows mother Yaśodā loving and fondling her own daughter. The third includes the meeting of Bhagavān Mahāvīra with his wife and daughter. The fourth depicts Bhagavān Mahāvīra and his friends talking. In the centre in a circular scene Bhagavān Mahāvīra is purposely drawn as an archer.

Tirthamīkaras are Kṣatriyas. In spite of their being followers of non-violence, they use weapons if necessary for the welfare of the people. Tirthamīkaras may be kings and even emperors. Then they have to declare deadly wars.

Note— Hundreds of years have passed but so far no one has depicted the incidents from household life of Bhagavān Mahāvīra either in thousands of manuscripts of the Kalpasūtra-Bārasā or in the sculptures or in the temples. I felt it unfair either to neglect the wife of Bhagavān Mahāvīra-Tirthamīkara or to ignore the natural incidents taking place in his life. So I decided to put before the world a few incidents from his life for the first time.

वर्धमानकुमार
का पाणिग्रहण २

यशोदा के पुत्री प्राप्ति ३

धनुर्विधाकी
शिक्षा १

परिवार के साथ ४

मित्रमिलन ५

१७ : यशोदा साथे वग्न, पोतानी पत्नी, पुत्री साथे स्नेह अने मित्रो साथे वार्तालाप करी रहेला युवा भावि भगवान वर्धमान
 १७ : यशोदाके साथ लग्न, अपने पत्नी, पुत्रीके साथ स्नेह और मित्रके साथ वार्तालाप करते हुए युवा भावि भगवान वर्धमान
 17 : Young Bhagavan's marriage with Yashoda, His love to wife and daughter, His discussion with friends

૧૮. માતા-પિતાદિ કુટુંબ-પરિવાર સાથે ભગવાન શ્રીવર્ધમાન

આઠ વરસથી લઈને અઠ્ઠાવીસમાં વર્ષ સુધીમાં ભગવાનનાં જીવનની મુખ્ય ઘટનાઓમાં ખાસ કરીને સમરવીર સામંતની પુત્રી યશોદા સાથે પાણિગ્રહણ, પ્રિયદર્શના નામની પુત્રીનો જન્મ તથા ભગવાનના માતાપિતાનો અનશન-પૂર્વક સ્વર્ગવાસ એટલી હકીકતો ઉપલબ્ધ છે. પ્રસ્તુત વર્ષોની આછી ઝાંખી થાય અને વધુ પડતો શૂન્યાવકાશ જેવો વચ્ચેનો વીશ વરસનો લાંબો ગાળો ચિત્રદ્વારા પૂરક અને તે માટે કુટુંબમિલનનું સુંદર ચિત્ર અહીં રજૂ કરાયું છે.

આ ચિત્રમાં વચ્ચેની પાટ ઉપર પ્રભુના પિતા રાજા સિદ્ધાર્થ અને બાજુમાં સિદ્ધાર્થનાં પત્ની અને પ્રભુની માતા રાણી ત્રિશલા બેઠાં છે. ત્રિશલાના ખોળામાં ભગવાનની પુત્રી પ્રિયદર્શના છે. આપણી ડાબી બાજુની પાટ ઉપર ભગવાનના મોટાભાઈ નંદિવર્ધન અને જોડે જ આભામંડલથી યુક્ત ભગવાન શ્રી વર્ધમાન (મહાવીર) છે. તેમની આગળ પલાંડી પાસે જ હસ્તલિખિત (તાડપત્રીય) પ્રતિ-પોથી પડી છે. આપણી જમણી બાજુની પાટ ઉપર ત્રિશલાની પછી નંદિવર્ધનના ધર્મપત્ની જ્યેષ્ઠા અને તેની બાજુમાં ભગવાનનાં ધર્મપત્ની યશોદા છે. સાયંકાલે ભગવાન સહુને પ્રથમ ધાર્મિક ઉપદેશનું શ્રવણ કરાવે છે અને તે પૂરું થતાં સુંદર ભાવવાહી સંગીતમય સ્તવના શરૂ થાય છે.

૧૮. માતા-પિતાદિ કુટુંબ-પરિવાર કે સાથે ભગવાન શ્રીવર્ધમાન

આઠ વર્ષની આયુસ લેકર ૨૮ વે વર્ષ તક ભગવાનને જીવનની પ્રમુખ ઘટનાઓમાં સમરવીર સામંતની પુત્રી યશોદા સાથે પાણિ-ગ્રહણ, પ્રિયદર્શના નામક પુત્રીનો જન્મ તથા ભગવાનને માતા-પિતાના અનશનપૂર્વક સ્વર્ગવાસ આદિ ઘટનાએ ઉપલબ્ધ હોતી છે. શૂન્યાવકાશ જેવે પ્રસ્તુત વર્ષોની એક ઉત્તમ ઝાંખી હો સકે અને કૌટુંબિક ભાવનાના શ્રેષ્ઠ આદર્શના ક્ષ્યાલ હો, આ દષ્ટિએ આ “કુટુંબ-મિલન” નું સુંદર ચિત્ર પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

આ ચિત્રમાં વચ્ચેની પાટ ઉપર રાજા સિદ્ધાર્થ તથા પાર્શ્વભાગમાં તેમની ધર્મપત્ની રાણી ત્રિશલા બેઠી હોઈ છે. ત્રિશલાની ખોળામાં ભગવાનની પુત્રી પ્રિયદર્શના છે. તેમની ડાબી બાજુની પાટ ઉપર ભગવાનના મોટાભાઈ નંદિવર્ધન અને તેમની આગળ પલાંડી પાસે જ હસ્તલિખિત (તાડપત્રીય) પ્રતિ રખી છે. તેમની જમણી બાજુની પાટ ઉપર ત્રિશલાની પછી નંદિવર્ધનના ધર્મપત્ની જ્યેષ્ઠા અને તેમની બાજુમાં ભગવાનના ધર્મપત્ની યશોદા છે. સાયંકાલે ભગવાન સહુને પ્રથમ ધાર્મિક ઉપદેશનું શ્રવણ કરાવે છે અને તે પૂરું થતાં સુંદર ભાવવાહી સંગીતમય સ્તુતિ આરંભ હોતી છે.

18. PRINCE VARDHAMĀNA WITH THE MEMBERS OF HIS FAMILY

The major important events in the life of Bhagavān Mahāvīra from the age of eight to the twenty-eighth are the following :- (1) marriage with Yaśodā, the daughter of a feudatory king Samaravīra; (2) birth of a daughter named Priyadarśanā and (3) the final fast unto death by his parents. The illustration depicts a scene from his domestic life. King Siddhārtha and queen Triśalā are seated at the centre, with Priyadarśanā seated on her lap. To their right are seated Nandivardhana, the elder brother and Bhagavān Mahāvīra, with a halo round his head and a scroll of palm-leaf manuscript in front. To their left are the wives of Nandivardhana and prince Vardhamāna. It is evening and after the recitation of scriptures, the customary prayers, accompanied by music have commenced. The musicians are seated facing the king and the queen.

१८ : पोटाना आता, पिता, अंधु, आषा, पत्नी, पुत्री सभक्ष लंगवाननी धार्मिक उपदेश आने संगतिभय स्तवना
 १९ : सगवार्त् का अपने माला, पिता, आला, भाभी, सपनी पत्नी-पुत्री के समक्ष धार्मिक उपदेश और संगीतमय प्रार्थना
 18 : Vardhamāna with the members of his family. It depicts an aspect of his domestic life

१८. दीक्षानी अनुमति माटे वडील अंधु श्रीनंदीवर्धनने प्रार्थना अने शोक

“भोग करमक्षण रोग तल्ली परे, भोगवे राग निवारी; परवाला परे लाह्य रंग धरे, पछु अंतर अविकारी.”

आ आदर्शने वरेला, जलकमलवत् रही उच्च कोटिनुं लुवन लुवी रहेला महावीर-वर्धमान २८ वर्षनी भरयुवावस्थाये पड्डोव्या त्यारे विश्वनां प्राणिमात्रनुं सर्वांगी कल्याणु करवा गृहस्थावासने तिलांजलि आपी ज्येष्ठे महाप्रस्थान करवानो निर्णय कर्तो. त्याग-वैराग्यमूलक साधुधर्मनो स्वीकार करवानी पोताणी भावना ज्येष्ठे वडील अंधु श्रीनंदिवर्धन पासे विनयपूर्वक रजू करी. मोटाबाध चिंतामां पडी गथा. छेवटे मोटाबाधने थयुं के विश्वने अजवाणनारी ज्योतिने नानकडो भूषो अजवाणवा कैम रोक्री शकाय? जेटले भावनानो आदर तो कर्तो, पछु माता-पिताना वियोगना ताज दुःखमां वधारो न करवा नम्रतापूर्वक जे वर्ष रोकार्थ जवानी विनंति करी. श्रीवर्धमाने तेनो सादर स्वीकार कर्तो.

जेक ईश्वरी व्यक्ति वडील अंधुनी आशाने शिरोधार्य करे, जे शिस्त-विनयधर्मना आदर्शने रजू करती अने प्रजाने ते रीते वर्तवा जवलेत प्रेरणा आपती जेक अनुपम अने अद्भुत घटना छे.

१९. दीक्षा की अनुमति के लिये ज्येष्ठ भ्राता नंदीवर्धन से प्रार्थना और शोक

“कर्म फल को रोग की तरह भोगते, राग का कर शमन। प्रवाल जैसे बाह्य रंग रखे, किन्तु अविकारी अंतःकरण ॥”

इस आदर्श को आत्मसात् करके अनासक्त भाव से जलकमलवत् उच्च कोटि का जीवन-यापन करते हुए महावीर २८ वर्ष की पूर्ण यौवनावस्था में पहुँचे तब उन्होंने विश्व के प्राणिमात्र का सर्वाङ्गीण कल्याण करने की जन्म-जन्मान्तर से अभिकांक्षित शुभ भावना को साकार बनाने के लिये गृहस्थाश्रम को तिलाञ्जलि देकर महाप्रस्थान करने का निर्णय किया। त्याग एवं वैराग्यमूलक साधुधर्म को स्वीकृत करने की अपनी भावना अपने ज्येष्ठ-बन्धु श्रीनन्दिवर्धन के समक्ष विनयपूर्वक प्रस्तुत की। बड़े भाई चिन्ता में पड़ गये। अन्त में उन्होंने सोचा कि विश्व को प्रकाशित करनेवाली ज्योति को एक छोटे से कोने को प्रकाशित करने के लिये कैसे रोका जा सकता है? इस लिये उनकी भावना का आदर तो किया, किन्तु माता-पिता के वियोग से उत्पन्न तात्कालिक दुःख को और न बढ़ाने के लिये नम्रतापूर्वक दो वर्ष और रुक जाने की प्रार्थना की। श्रीवर्धमान ने वह प्रार्थना आदरपूर्वक स्वीकृत कर ली।

एक ईश्वरीय व्यक्ति अपने ज्येष्ठ भ्राता की आज्ञा को शिरोधार्य करे, यह शिष्टता-विनय धर्म के मूलभूत बहुमूल्य आदर्श को उपस्थित कर, प्रजाजनों को इसी प्रकार व्यवहार करने की उज्ज्वल प्रेरणा देनेवाली एक अनुपम और अद्भुत घटना है।

19. REQUESTING NANDIVARDHANA TO GRANT HIM PERMISSION FOR INITIATION

The law of Karman is inexorable. Nobody can escape the fruit of actions done in the past. But one is exhorted to bear it patiently and bravely, keeping one's balance and without being swayed away by passions. Prince Vardhamāna was leading an ideal life even as a householder, but at the age of twenty-eight he decided that it was then high time for him to renounce the world and fulfil the ambition cherished during the previous births.

But it was an accepted convention that one must secure the permission of the elders before accepting initiation. He, therefore, approaches his elder brother for permission. Nandivardhana is shocked as the request came soon after the death of the parents. But realising that his younger brother was no ordinary mortal, he requested him to postpone his decision for two years. Prince Vardhamāna readily and graciously consented. And in doing so, he set a very noble example to the whole world. Even the great ones should observe the normal codes of conduct and discipline.

१८ : दीक्षानी अनुभति भाटे भगवाने वडील अंधु नंदिवर्धनने इरेली प्रार्थना अने ते अंगे धनारा विरहथी नंदिवर्धननी हार्दिक व्यथा

१९ : दीक्षा की अनुमति के लिये भगवान् की अपने ज्येष्ठ बन्धु नन्दिर्वर्धन से प्रार्थना और होनेवाले विरह से हार्दिक व्यथा

19 : Request to Nandivardhana to grant him permission for initiation and Nandivardhana's sorrow

૨૦. ભગવાન મહાવીરના વિવિધ જીવનપ્રસંગો

આ ચિત્રમાં ઉપર બે અને નીચે ત્રણ એમ પાંચ પ્રસંગો બતાવ્યા છે.

પ્રથમ ચિત્રમાં ભગવાનના પિતા-રાજા સિદ્ધાર્થની ગંભીર માંદગીના પ્રસંગમાં પિતાનો આત્મા જાગૃત હોવા છતાં પરિવાર-સંતાનો સહુ ઘરઘણીનું સમાધિ મૃત્યુ થાય અને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરે એવું જ ઈચ્છતા હોય એટલે પિતૃભક્તિ પરાયણ ભગવાન પિતાજીને મોહ-માયા-મમતા છોડી અંતર્મુખ બની, ઘર-સંસારમાં જીવ ન રાખતાં અનાસક્ત બની બધા જીવો સાથે ક્ષમાપના કરી, નવકારમંત્રનું સતત સ્મરણ કરવા સાથે સમતાભાવમાં સ્થિર રહેવા પ્રેરણા કરે છે, જેને જૈન પરિભાષામાં નિર્જમણા (નિર્યામણા)

કહેવાય છે.

બીજા ચિત્રમાં પિતાના મૃત્યુ બાદ બંને ભાઈઓ એક બીજાને રાજ્ય-સિંહાસન સંભાળી લેવા આગ્રહ કરી રહ્યાં છે.

માતાપિતાના જીવતા દીક્ષા નહિ લેવી એવી ગર્ભસ્થ માતૃભક્ત ભગવાને કરેલી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થતાં, મોટાભાઈ નંદિવર્ધન પાસે તેઓ દીક્ષા માટે સંમતિ માંગે છે ત્યારે મોટાભાઈ થોડું બમી જવાનું કહેતાં ભગવાન બે વર્ષ ઘરમાં જ રહે છે. એ સમય ભગવાન દેવદર્શન-પૂજન, અને ધ્યાનની સાધના વગેરેમાં પસાર કરે છે. આ વાત શત્રુજય મહાત્મ્ય ગ્રન્થ જણાવે છે.

એક જ ચિત્રમાં વધુ પ્રસંગોનું આલેખન કરવાથી ઘટનાક્રમ જાળવી શકાયો નથી.

૨૦. ભગવાન મહાવીરને વિવિધ જીવન પ્રસંગ

પ્રસ્તુત ચિત્રમે ऊपर दो और नीचे तीन इस प्रकार कुल ५ प्रसंगोका चित्रांकन किया गया है।

પ્રથમ ચિત્રમે ભગવાન કે પિતા-રાજા સિદ્ધાર્થ ગંભીર રૂપસે અસ્વસ્થ હૈ. વે આત્મજાગૃત હૈ તથાપિ હર સંતાનકી એસી સ્વાભાવિક ઇચ્છા રહતી હૈ કિ ઉનકે પિતાશ્રી સમાધિમરણ કો પ્રાપ્ત કરે, સદ્ગતિકો પ્રાપ્ત કરે, ઇસી શુભ સંકલ્પસે પિતૃભક્તિ પરાયણ ભગવાન વર્ધમાન પિતાશ્રી કો જાગૃત કર રહે હૈ. વે ફરમા રહે હૈ-મોહ, માયા, મમતા છોડકર અન્તર્મુખ બને, ગૃહ-સંસારમે મમત્વ મત રખના, અનાસક્ત બનના, નવકાર મહામન્ત્રકા સતત સ્મરણ કરના, સર્વ જીવોકે સાથ ક્ષમાયાચના કરના, સમત્વ ભાવ ધારણ કર આત્મસ્થિર બનના. ઇસે જૈન પરિભાષામે નિર્જામણા (નિર્યામણા) કહતે હૈ.

दूसरे चित्रमें पिता की मृत्यु के बाद दोनों भाई एक दूसरेसे राज-सिंहासन संभालनेका आग्रह कर रहे हैं।

માતા-પિતાકી જીવિતાવસ્થામે દીક્ષા નહીં લેનેકી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ હોને પર ગર્ભસ્થ માતૃભક્ત ભગવાન જ્યેષ્ઠ બંધુ નંદીવર્ધન કે પાસ જાકર નમ્રતાપૂર્વક દીક્ષાકી અનુમતિ માંગતે હૈ. બડે ભાઈ દ્વારા કુછ કાલ કે લિપે રોકને પર દો વર્ષ તક ભગવાન ગૃહવાસ કરતે હૈ. યહ સમય ભગવાન દેવદર્શન, પૂજન, તથા ધ્યાન-સાધનાદિ મેં બિતાતે હૈ. યહ બાત શાસ્ત્રમે લિખી હૈ.

एक ही चित्रमें अधिक प्रसंगोका आलेखन होनेसे घटनाक्रम का पालन नहीं हो सका है।

20. VARIOUS INCIDENTS FROM THE LIFE OF BHAGAVĀN MAHĀVĪRA

In this picture five pictures are depicted two above, three below.

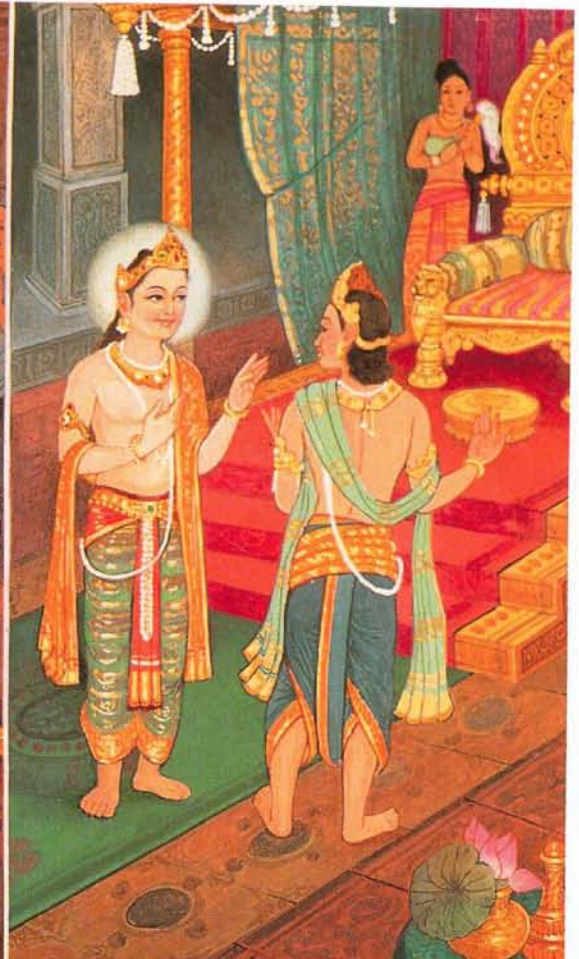
In the first incident the king Siddhārtha, the father of Bhagavān Mahāvīra is shown seriously ill. He himself is conscious. However the members of his family and his own offsprings desire him to have a peaceful death and attain salvation. Devoted Bhagavān Mahāvīra inspires his father to conquer delusion, attachment to life and become introspective and sever all worldly relations by becoming indifferent to everything and request all souls to forgive him if he had harmed them in any way and be calm by reciting 'Navakāra Mantra'. It is called Nijāmanā (Niryamanā) in Jaina terminology.

In the second incident both the brothers are insisting on each other to accept the responsibility of the kingdom. Bhagavān Mahāvīra devoted to his mother even while he was in her womb had decided not to take a religious vow for Dikṣā-initiation till his parents were alive. His promise being fulfilled, he requested his elder brother to permit him for initiation. His elder brother asked him to wait for some time.

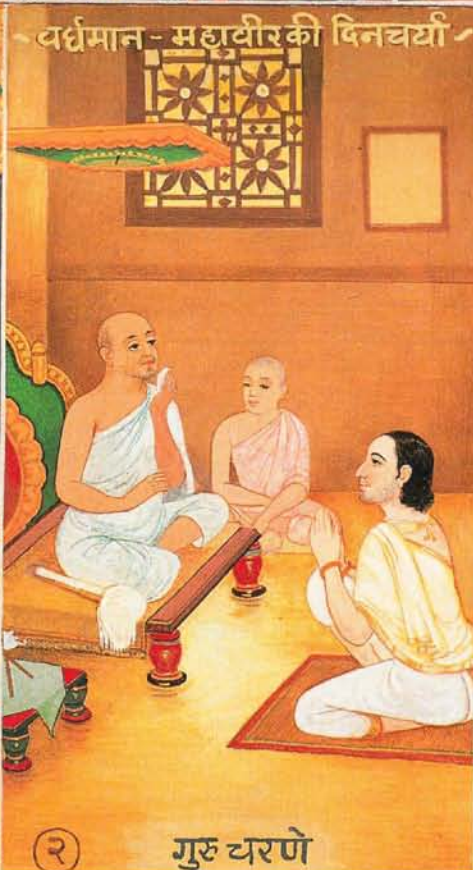

अपने धर्मात्मा पिताश्रीको अन्तिम समय पर वर्धमान का धर्मश्रवण राजगदी के लिए बड़े भ्राताकी वर्धमानसे विनंति

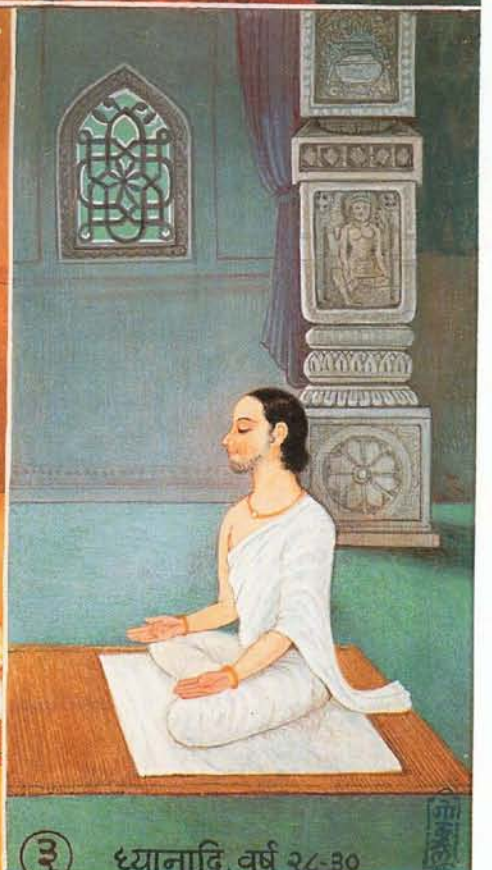

देववन्दन-पूजन

वर्धमान - महावीर की दिनचर्या

२ गुरु चरणे

३ ध्यानादि. वर्ष २८-३०

२० : पिता सिद्धार्थनुं धार्मिकभावनामां (समाधि) मृत्यु थाय अे माटे धर्म संलणावता लगवान वर्धमान तेमज अन्य प्रसंगो
 २० : पिता सिद्धार्थका धार्मिकभावनामे (समाधि) मृत्यु हो इस लिये धर्म सुनाले हुए भगवान वर्धमान तथा अन्य प्रसंग
 20 : Bhagavan preaching religion to father Siddhartha to get him religious (samadhi) death and other incidents

૨૧. લોકાંતિકદેવોની ધર્મતીર્થપ્રવર્તન માટે વિનંતિ

નંદિવર્ધનની વિનંતિ સ્વીકાર્યા બાદ ગૃહસ્થવેશમાં પણ સાધુ જેવું સાદું અને સંયમી જીવન ગાળતાં એક વર્ષની અવધિ વીતી અને ભગવાન ૨૬ વર્ષના થયા ત્યારે તેમણે અવધિજ્ઞાનથી પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા સ્વીકારનું સંપૂર્ણ એક વર્ષ શેષ રહેલું બહુચું, એટલે ભગવાને પોતાની આધ્યાત્મિક સાધનાનાં સોપાન ઉપર ઊધર્વાતિઊર્ધ્વપણે આરોહણ કરવા માંડ્યું. અખિલ વિશ્વનાં પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરવું હોય તો સમગ્ર પ્રલંકાની વ્યવસ્થા, એનાં દ્રવ્યો, ગુણો અને પર્યાયોનું-વિવિધ તત્ત્વોનું ત્રૈકાલિક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ તે પછી જ પીઞને જ્ઞાન અને ઉપદેશ યથાર્થ આપી શકાય, અને જનતાને સન્માર્ગ દર્શાવવા દ્વારા મોક્ષમાર્ગાભિમુખ કરી શકાય. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ગૃહસંસારનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા-ચારિત્ર લેવી જોઈએ. વર્ધમાન એ માટે પોતાના આત્માને સુસજ્જ કરી રહ્યા છે, ત્યાં તો શાશ્વત આચારના પાલન માટે ઊધર્વાકાશમાં વસતા એકાવતારી નવ લોકાંતિક દેવો પ્રભુના આવાસમાં આવી પહોંચે છે. આવીને બે હાથ જોડી, નમસ્કાર કરી ‘જય જય નંદા! જય જય મદા!’- એટલે કે ‘તમારો જય હો! જય હો! તમારું કલ્યાણ હો!’ એમ બોલીને, ‘વિશ્વને સુખ-શાંતિ-કલ્યાણને આપનારા ધર્મતીર્થની શીઘ્ર સ્થાપના કરો’ એવી વિનંતિ કરે છે.

૨૧. લોકાંતિક દેવોં કી ધર્મતીર્થપ્રવર્તન કલે લિચે પ્રાર્થના

નંદિવર્ધન કી પ્રાર્થના સ્વીકૃત કરને કલે પશ્ચાત્ ગૃહસ્થવેશ મેં મી સાધુ જલેસા સરલ ઓર સંયમી જીવન બીતાલે હુપ્ એક વર્ષ કી અવધિ બીત ચુકી ઓર ભગવાન્ ૨૬ વર્ષ કલે હુપ્. ઉન્હોને અવધિ-જ્ઞાન સે પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા લેને મેં સંપૂર્ણ એક વર્ષ શેષ રહ ગયા હૈ, એસા જાનકર અપની આધ્યાત્મિક સાધના કલે સોપાન પર તીવ્રતા સે આરુઢ હોના આરમ્ભ કિયા. અખિલ વિશ્વ કલે પ્રાણીયોં કા કલ્યાણ કરના હો તો સમગ્ર બ્રહ્મણ્ડ કી વ્યવસ્થા, ઉસકલે દ્રવ્ય, ગુણ ઓર પર્યાય કા તથા ઉનકલે વિવિધ તત્ત્વોં કા ત્રૈકાલિક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરના ચાહિયે. તદનન્તર હી દૂસરોં કો જ્ઞાન ઓર ઉપદેશ યથાર્થરૂપ સે દિયા જા સકતા હૈ, ઓર જનતા કો સન્માર્ગ દિશ્વાને કલે સાથ હી મોક્ષમાર્ગાભિમુખ કિયા જા સકતા હૈ. અતઃ ઈસ જ્ઞાન કી પ્રાપ્તિ કલે લિચે ઘરબાર કો છોડ કર દીક્ષા (ચારિત્ર) લેની હી ચાહિયે. વર્ધમાન ઈસકલે લિચે અપની આત્મા કો સુસજ્જ કર રહે હૈ. વહોં શાશ્વત આચાર-પાલન કલે લિચે ઝર્ષ્યાકાશ મેં રહનેવાલે એકાવતારી નૌ લોકાંતિક દેવ ઉનકલે આવાસ મેં આ પહોંચતે હૈ ઓર દોનોં હાથ જોડકર નમસ્કાર કરતે હુપ્ - ‘જય જય નંદા! જય જય મદા!’- અર્થાત્ ‘આપકી જય હો! આપકા કલ્યાણ હો!’ એસા કહ કર ‘વિશ્વ મેં સુખ, શાન્તિ ઓર કલ્યાણ કરનેવાલે ધર્મતીર્થ કી શીઘ્ર સ્થાપના કરો’ એસી પ્રાર્થના કરતે હૈ.

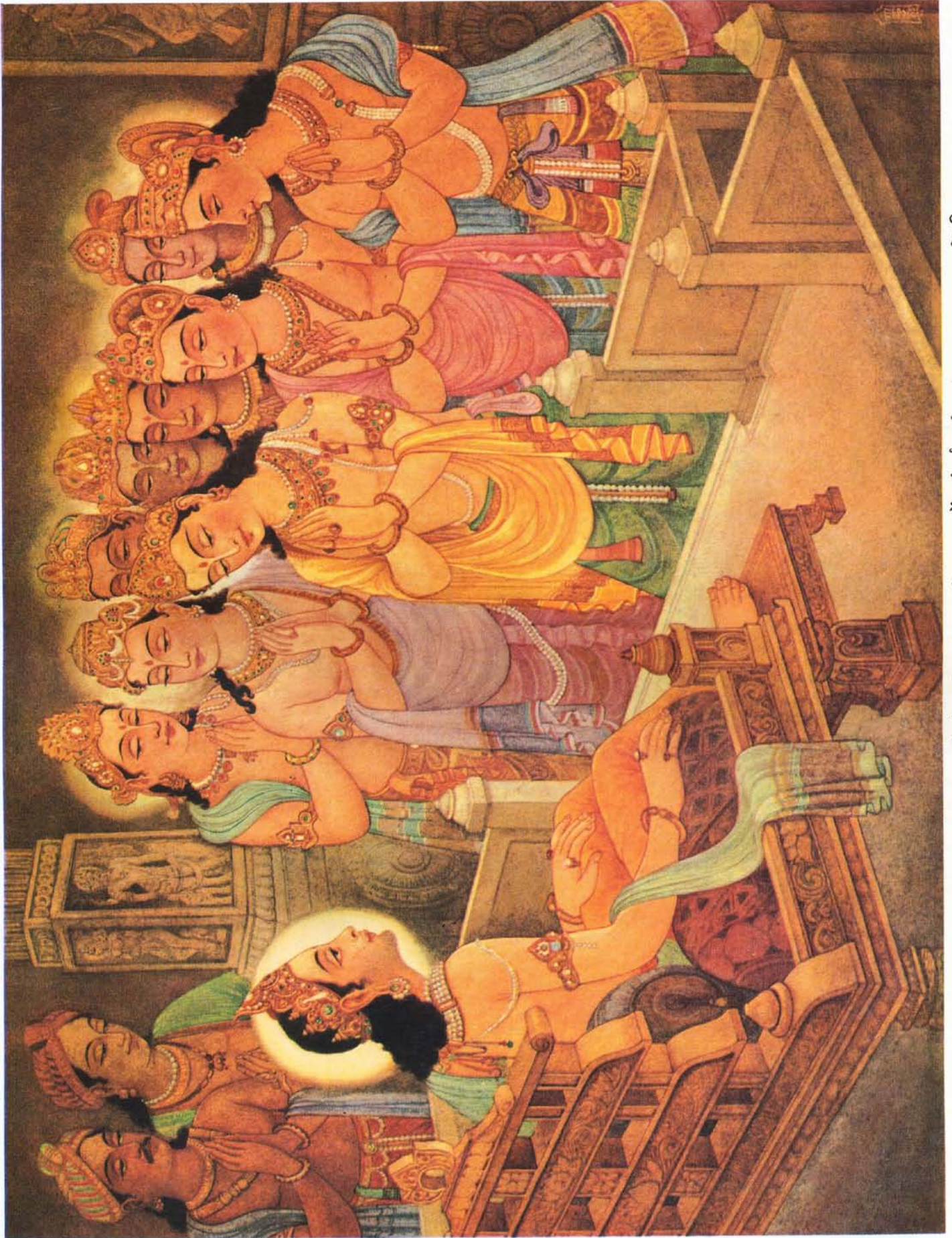

21. GODS BESEACHING BHAGAVĀN MAHĀVĪRA TO ESTABLISH THE RELIGIOUS ORDER

Prince Vardhamāna led a very simple and disciplined life for one year. When he realised that he had now exactly one more year of a householder's life left, he undertook very severe and rigid austerities. If one wishes to lead the whole world and guide it along the proper path, then one must be equipped with omniscience and perfect code of conduct. Prince Vardhamāna was accordingly trying to equip himself for the spiritual leadership of the universe. Just at this juncture, nine Lokāntika gods approach him, bow down to him and hail and greet him. They are seen here requesting and entreating him to establish a religious order that will save all creatures and lead them to eternal bliss and salvation.

२१ : वैभानिष्ठ देवकीउत्तर्वाँ अउडावतारी नव बोधिनिष्ठ देवोनी भगवानेने विधुच्छयाषुथे धर्मतीर्थप्रवर्तन भाटे दीक्षा स्वकीकारवानी विनंति

२१ : वैमानिकिकाय के पञ्चमस्वर्ग के वाली एकावतारी नव लोकान्तिक देवों की भगवान् से विषकल्याण के लिये धर्मतीर्थप्रवर्तन करने की प्रार्थना

21 : Gods beseeching Bhagavān Mahāvīra to establish the religious order to lead all to eternal bliss and salvation

२२. લાખો લોકોનું દારિદ્ર્ય દૂર કરવા કરોડો સોનેયા વગેરેનું વાર્ષિક દાન

દેવોએ વિનંતિ કરી અને પ્રભુએ દીન-દુઃખીના ઉદ્ધાર માટે છૂટે હાથે દાન દેવા માંડ્યું. તીર્થંકરો માટે એક નિયમ એવો છે કે ગૃહવાસનો-ધરસંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરવા અગાઉ એક વર્ષ પર્યત એટલે કે દીક્ષાના દિવસ સુધી દાનનો વરસાદ (વરસીદાન) વરસાબ્યા બાદ જ તેઓ (ભુવનપર્યતના) સંયમનો સ્વીકાર કરે. આ દાનમાં પોતાના માલ-મિલકત ઉપરાંત, દેવો દ્વારા લાવેલા દ્રવ્યાદિકનો પણ ઉપયોગ થાય છે. આ દાનમાં ધન, સુવર્ણ, ઝવેરાત ઉપરાંત વસ્ત્ર-અલંકારાદિ ઘીનું પણ ધણું ધણું હોય છે. ભગવાન જેને જે જોઈએ તે આપે છે. લોકો પ્રભુના હાથની પ્રસાદી લઈ કૃતાર્થ બને છે. પ્રભુ હંમેશાં સવારમાં ત્રણ કલાક સુધી એક કરોડ આઠ લાખ સોનેયાનું બહાર રીતે દાન કરે છે. જે વરસને અન્તે કરોડો સુવર્ણમહોરો(દિનારો)નું થાય છે. આમ લાખો માનવીનાં દુઃખ-દારિદ્ર્ય અને ગરીબાઈ દૂર કરી તેઓ ત્યાગી-યોગી બનવા અભિનિષ્ક્રમણ કરે છે. વિશ્વની આ એક અજોડ ઘટના છે. આ દાનધર્મ દ્વારા ભગવાન ‘ માનવબળ માટે દાન એ સદાય આચરવા લાયક અને દેનાર-લેનાર ઉભય પક્ષને આનંદ આપનાર મહાન ધર્મ છે ’ એની ડિઝિમનાદે બહારાત કરે છે.

૨૨. લોગોં કા દારિદ્ર્ય દૂર કરને કે લિએ કરોડોં મુદ્રાઓં કા વાર્ષિક દાન

દેવોં ને પ્રાર્થના કી ઓર પ્રમુ ને દીન-દુઃખિયોં આદિ કે ઉદ્ધાર કે લિએ મુક્ત-હસ્ત સે દાન દેના આરમ્મ કિયા। તીર્થંકરોં કે લિએ એક નિયમ એસા હૈ કિ ગૃહત્યાગ સે પૂર્વ એક વર્ષ અર્થાત્ દીક્ષા કે દિન તક દાન કી વૃષ્ટિ કરતે રહને કે પશ્ચાત્ હી જીવન-પર્યત કા સંયમ સ્વીકૃત કરે। ઇસ દાન મેં સ્વયં કી સમ્પત્તિ કે અતિરિક્ત દેવોં દ્વારા લાયે ગયે દ્રવ્યાદિ કા મી ઉપયોગ હોતા હૈ। ઇસ દાન મેં ધન, સુવર્ણ, મણિ-માણિક્યાદિ કે અતિરિક્ત વસ્ત્ર-અલંકારાદિ અન્ય અનેક વસ્તુએં હોતી હૈં। ભગવાન્ જિસે જો ચાહિયે ઉસે વહી દેતે હૈં। લોગ પ્રમુ કે પવિત્ર હાથ સે દી ગઈ પ્રસાદી કો પ્રાપ્ત કર કૃતાર્થ હોતે હૈં। પ્રમુ પ્રતિદિન પ્રાતઃ ત્રીન ઘન્ટે તક એક કરોડ આઠ લાખ સ્વર્ણ-મુદ્રાઓં કા દાન કરતે હૈં। યહ દાન વર્ષ કે અન્ત મેં કરોડોં સ્વર્ણ-મુદ્રાઓં કા હો જાતા હૈ। ઇસ પ્રકાર લાલોં માનવોં કે દુઃખ-દારિદ્ર્ય ઓર દીનતા કો દૂર કર ત્યાગી-યોગી બનને કે લિએ અભિનિષ્ક્રમણ કરતે હૈં। વિશ્વ કી યહ એક અજોડ ઓર અદ્ભુત ઘટના હૈ। ઇસ દાનધર્મ દ્વારા ભગવાન્ ને ડિણ્ડિમવોષપૂર્વક યહ સ્પષ્ટ કિયા કિ “ દાન માનવજાતિ કે લિએ સદૈવ આવસ્યક હૈ। તથા દાતા ઓર પ્રહીતા દોનોં પક્ષોં કે લિએ આનન્દ દેનેવાલા મહાન્ ધર્મ હૈ। ”

22. PRINCE VARDHAMĀNA DISTRIBUTING LARGESSES

Every Tīrthamkara is expected to distribute largesses, to everybody who comes to him begging, irrespective of caste, creed or status for a period of one year before he actually renounces the world. Conforming to the convention, prince Vardhamāna also started giving liberally to all those who came to him begging. He gave away every day one crore and eight lacs of gold coins. In addition to this, he also distributed freely jewels, precious stones, clothes etc. The treasury is replenished by the Gods. This unique and unprecedented charity is intended to impress on the minds of the people that ‘Charity is doubly blessed, – it blesses him who gives and also him who receives.’

२२ : प्रलम्बुं हारिद्रथ दूर करवा लभयाने अंत वरस सुधी दीन दुःखी-सुधी जतो भाटे उरेलुं करोरो सोनेया वगेरेलुं अलंड दान
 २२ : मजा का दरिद्रय दूर करने के लिये एक वर्ष तक भगवान् के लिये हुए करोड़ों सोनेया और विविध वस्तुओं का बेजोड़ दान
 22 : Prince Vardhamāna distributing largesses for a period of one year before renouncing the world

२३. महावीरनुं महाभिनिक्रमणुं अने दीक्षानो भव्य वरघोडो

वर्षादान-वरसीदान आपी भगवान विन्धकल्याणार्थे स्थावर-जंगम जेवा तमाम प्रकारना परिग्रहने जता करी, संपूर्ण त्यागमय अनगार (साधु) धर्म स्वीकारवा तैयार थया तयारे जेमनो आत्मा विशुद्ध विचारधारानी पवित्र गंगाभां स्नान करी रह्यो हुतो. श्रीशु भाजु वडील गंधुमे दीक्षाना उत्सवनी प्रचण्ड तैयारीओ करावी. देशभां सर्वत्र आनंदनुं मोहुं करी वर्युं. सभय राज्य आ उत्सव जिववा थनगनी रह्युं. राज्ये पवित्र माटीथी मिश्रित जलथी पूर्ण सोनाइपाना कलशो तैयार कराव्या. पछी तरत ज नंदिवर्धन तथा इंद्रादिक देवोमे भगवंतनो भक्तिभावपूर्वक छेलो स्नानाभिषेक कर्यो. श्रेष्ठ वस्त्रथी शरीर लुछी उत्तम द्रव्यो वडे विलेपन कर्युं. भगवान जरियान वस्त्रो, अलंकारो, अम्बलान पुष्पनी भाणा वगेरेथी सुंदर शोभावा लाव्या. पछी तेजो संयम भाटे दीक्षायाना(वरघोडा)भां जवा सुसज्ज बन्या. भागसर वहि (शु. कार्तिक वहि) दशमनुं भंगल प्रभात जेनेरो संदेशो दह रह्युं हुतुं. हुणरो लोको विविध सामग्रीथी परिपूर्ण दीक्षाना वरघोडाभां भाग लेवा जमत्या हुता. महासाधना द्वारा परम सिद्धि भोगववा भगवाने राजमहलभांथी विजय सुहूर्ते अन्तिम प्रस्थान कर्युं. जेजो भव्य जेने दिव्य पालपीभां जेका. जेमनी साथे कुटुंबनी श्रीओ पणु छत्र धारण करीने जेदी. इंद्रादिक देवोमे पालपी उपाडी. हुणरो भाणुसोथी युक्त अति भव्य वरघोडो जयनाद करतो शहरभां कर्यो. हुणरो भाणुसोमे भगवानने-तेमना महात्यागने-नमन करी लावलीनी विदाय आपी.

२३. महावीर का महाभिनिक्रमण तथा भव्य दीक्षायाना

वर्षादान देकर भगवान् विश्वकल्याण के लिये स्थावरजंगम सभी प्रकार के परिग्रह को छोड़ सम्पूर्ण त्यागमय अनगार (साधु) धर्म के लिये तैयार हुए। उस समय उनकी आत्मा विशुद्ध विचारधारा की पवित्र गंगा में स्नान कर रही थी। दूसरी ओर ज्येष्ठ भ्राता ने दीक्षा-महोत्सव की प्रचण्ड तैयारियाँ करवाईं। सर्वत्र आनन्द की लहर व्याप्त हो गई। समग्र देश इस उत्सव को मनाने के लिये उत्सुक था। राजा ने पवित्र मृत्तिका से मिश्रित जल से पूर्ण सोने और चाँदी के कलश तैयार कराये। तदनन्तर शीघ्र ही नन्दिवर्धन तथा इंद्रादि देवों ने भगवान् को भक्तिभाव-पूर्वक अन्तिम स्नानाभिषेक किया। श्रेष्ठ वस्त्र से शरीर पोंछ कर सुगन्धि द्रव्यों का विलेपन किया। भगवान् ने जरी के कल तथा अलङ्कार धारण किये। कण्ठ में अम्लान पुष्प की माला पहन कर वे संयम के कारण दीक्षायाना के लिये सुसज्ज बने। मार्गशीर्ष कृष्णा (गु. कार्तिक कृष्णा) दसमी का मङ्गल प्रभात अपूर्व सन्देश दे रहा था। हजारों लोग विविध सामग्री से पूर्ण दीक्षा की इष्ट शोभायाना में सम्मिलित होने के लिये उमड़ रहे थे। महान् साधना द्वारा परमसिद्धि की प्राप्ति के लिये भगवान् ने राजमहल से विजयसुहूर्त में शुभ प्रस्थान किया। वे भव्य तथा दिव्य शिविका में बैठे। साथ में कुटुम्ब की स्त्रियाँ भी छत्र धारण करके बैठीं। देवों और इन्द्रों ने पालकी उठाई। हजारों मनुष्यों से युक्त शोभायाना ने जयनाद करते हुए नगर में भ्रमण किया। हजारों मनुष्यों ने भगवान् को-उनके महात्याग को-नमन करते हुए भावमीनी विदा दी।

23. THE GREAT FINAL DEPARTURE AND THE GRAND PROCESSION FOR INITIATION

At the end of the year which was marked by magnificent munificence, prince Vardhamāna had attained perfect 'Aparigrahatva' – Freedom from attachment for possession and was now fully prepared for the life of a monk. His elder brother made elaborate preparations for the initiation. There was great excitement and enthusiasm throughout the country also. Indra and all the gods also participated in the ceremony. Gold and silver pitchers, filled with water and earth from various holy places were kept ready. The prince was then anointed with perfumed pastes and bathed with holy waters. He was then dressed in royal garments and decked with precious ornaments. He was then carried in a palanquin, in a grand procession. The day was the tenth day of the dark half of Mārgaśīrṣa (or Kārtika). On this day, at an auspicious moment, prince Vardhamāna left the palace for ever. Indra and the other gods carried the palanquin on their shoulders. The procession progressed slowly through the huge crowd that had gathered to pay their homage to the prince.

२३ : संयम देवा सुसैन्येन अनेसा लयावान्तु महाभिनिष्ठमेषु अने नगराधी पसार थर्छ रहुँदी देवमानवमंडित अतिलव्य दीक्षायात्रा

२३ : स्वपर कल्याण के लिए सुसज्ज भगवान् का क्षत्रियकुण्डनगर में से महाभिनिष्क्रमण और देव-मानव-समूह से युक्त अतिमव्य दीक्षायात्रा

23 : The grand procession for initiation with Indra and the other gods carrying the palanquin

२४. केशचूचन सह दीक्षा-संयम स्वीकार : [३] दीक्षाकल्याणक

सुव्रत नामना द्विसे [गुज. का. व. १०] विजयमुहूर्ते आरंभायेती दीक्षायानां धामधूमथी ज्ञातपंड वनमां आवी पड्डोत्थी. भगवान् शिबिकाभांथी षडार आया. अेभे पड्डेला वस्त्रांकारोने स्वयं उतारी कुलवृद्धा स्त्रीने सोपी दीधा; अे द्विसेना उपवासी भगवान् अशोकवृक्ष नीचे ढाजरो माणुसोनी समक्ष दीक्षानी प्रतिज्ञा लेवा ळला थया. आ वभते कुलवृद्धाये हितशिक्षा आपतां अने शुभेच्छा व्यक्त करतां कहुं के, “आप संयममार्गमां अप्रमत्त भावे सावधान रडी, अनंत महाप्रकाशनी प्राणितमां विघ्नरूप कर्मोना नाश करी अन्तिम सिद्धिने वरजे.” पडी तुरंत अे भगवाने षंने हाथोथी पंचमुष्टि लोच करतां, चार मुष्टिथी मस्तक उपरना अने अेक मुष्टिथी दाढी-भूछना केश स्वहस्तथी षेंथी हार कथां. ते केश षंद्र महााराजे अहणु कथां. त्सार षाढ धीर-गंशीर भावे प्रतिज्ञानो उच्यार करतां भगवाने “णमो सिद्धाणं” शण्ड वडे सिद्धोने नमस्कार करीने करेमि सामाड्यं अे प्रतिज्ञा-सूत्रनो उच्यार करी, सर्व पापना त्यागरूप सामायिकनो-साधुधर्मनो यावत्त्वव स्वीकार कथो. ते क्षणे भगवाने नवां कर्मोने रोकवा अने पुराणुं कर्मोना क्षय करवा भाटे अहिंसा, सत्य, अचर्ये, ब्रह्मचर्ये अने अपरिग्रह आ पांच महाव्रतोने पणु अहणु कथां. षंद्रे भगवानना डाणा भले देवदूथ्य नामनुं षडुभूथ्य वस्त्र स्थापन कथुं. ते अे वभते भगवानने मनवाणा प्राणीओना विचारोने षाणी शकाय तेवुं ‘मनःपर्यव’ नामनुं योथुं ज्ञान प्रगट थयुं त्यांथी भगवाने ‘अस्थिक’ गाभ तरक विहार कथो.

२४. स्वहस्त से केशचूचन तथा संयम-स्वीकार : [३] दीक्षाकल्याणक

‘सुव्रत’ नामक दिन को [गुज. का. व. १०] विजय मुहूर्त में आरम्भ हुई दीक्षायाना बड़ी धूमधाम से ज्ञातखण्ड वन में पहुँची। भगवान् शिबिका से बाहर आये। पहने हुए वस्त्र और अलङ्कार स्वयं उतार कर कुलवृद्धा को सौंप दिये। दो दिन के उपवास किये हुए वे अशोकवृक्ष के नीचे हजारों मनुष्यों के समक्ष दीक्षा की प्रतिज्ञा के लिये खड़े हुए। उस समय कुलवृद्धाने हितशिक्षा देते हुए तथा शुभेच्छा व्यक्त करते हुए कहा कि – “आप संयममार्ग में अप्रमत्त भाव से सावधान रह कर, अनन्त प्रकाश की प्राप्ति में विघ्नरूप कर्मों को नष्ट कर अनन्त सिद्धि प्राप्त करें।” इसके पश्चात् तत्काल भगवान् ने दोनों हाथों से पञ्चमुष्टि-लोच करते हुए चार मुष्टि से मस्तक और एक मुष्टि से दाढी-मूँछ के केश अपने हाथों से शीघ्र खींचकर दूर किये। उन केशों को इन्द्र ने ग्रहण किया। तदनन्तर वीर-गम्भीर भाव से प्रतिज्ञा का उच्चारण करते हुए भगवान् ने ‘णमो सिद्धाणं’ शब्द से सिद्धों को नमस्कार करके ‘करेमि सामाड्यं’ इत प्रतिज्ञासूत्र का पाठ बोल कर यावज्जीवन का सामायिक-साधुधर्म स्वीकृत किया। उस समय भगवान् ने नये कर्मों को रोकने के लिये तथा पुराने कर्मों का क्षय करने के लिये अहिंसा, सत्य, अचर्य, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह इन पाँच महाव्रतों को ग्रहण किया। इन्द्र ने उन के बाएँ कन्धे पर देवदूथ्य नामक बहुमूल्य वस्त्र को स्थापन किया। उसी समय भगवान् को मनवाले प्राणियों के विचारों को जाना जा सके ऐसा ‘मनःपर्यव’ नामक चतुर्थ ज्ञान प्राप्त हुआ। वहाँ से भगवान् ने ‘अस्थिक’ गाँव की ओर प्रस्थान किया।

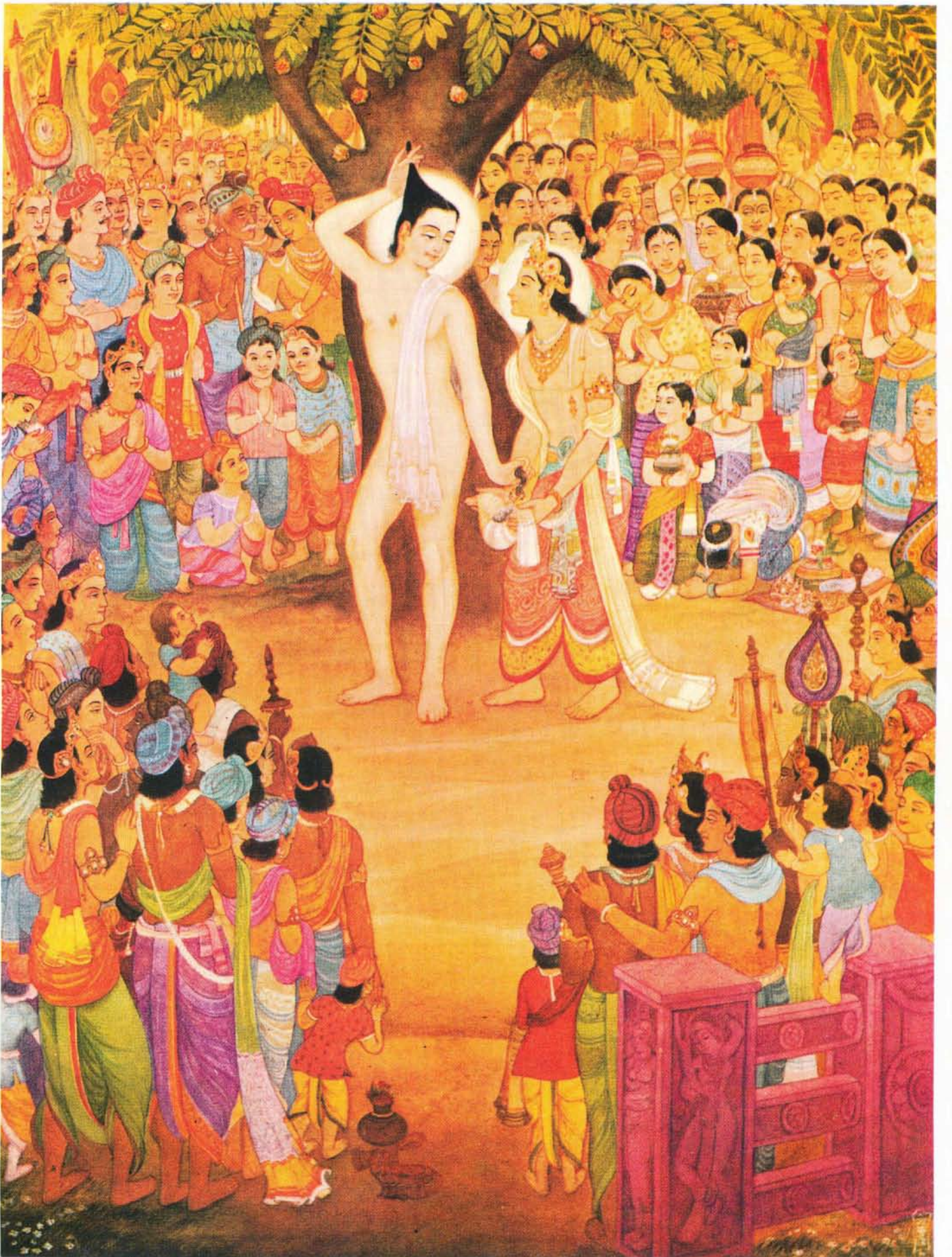

24. PLUCKING OFF THE HAIR AND ACCEPTING THE VOW OF RENUNCIATION

The grand procession finally reached the forest ‘Jñatakhandā.’ After alighting from the palanquin, Prince Vardhamāna stripped himself of all the garments and ornaments and handed them over to an elderly lady of the family. At the end of two days of fasting, he stood under an Aśoka tree and in the presence of thousands of men, he took the solemn vow of renunciation. He then plucked all the hair on the head in four handfuls and the hair on the chin and the lips only in one handful and threw it away (Pañcamuṣṭi loca). Indra himself collected the hair. He then solemnly recited the words, “I bow down to all the liberated souls,” – and accepted life-long renunciation. Then, he took the five great vows of non-violence, truth, non-stealing, celibacy and non-possession in order to avoid accumulation of any fresh karman in future and to annihilate the past karman. Indra then placed a divine piece of cloth (Devadūṣya) on his left shoulder. And immediately Bhagavān Mahāvīra acquired the ‘Mañahparyava’ knowledge (reading the thoughts of all sentient beings). Thereafter he proceeded on foot to the village Asthika.

२४ : वस्त्रालंकार तल, केशलुंचन करी, हिंसादि पांच पाप न करवा पांचभद्रावतीनी आश्रयन प्रतिज्ञापूर्वक भगवाननी दीक्षास्वीकार

२४ : वस्त्रालंकार का त्याग, और केशलुंचन सह हिंसादि पाप न करने के लिए भाजीवन प्रतिज्ञापूर्वक भगवान् का दीक्षा-स्वीकार

24 : Plucking off the hair with his own hands and accepting the vow of renunciation

૨૫. તપ-સંયમની મહાસાધના માટે પ્રસ્થાન-વિહાર અને અનુકૂલ ઉપસર્ગ

સાધનાના માર્ગમાં કંઈ ગુલાબ જ પાથરેલાં નથી હોતાં, કાંટાઓ પણ હોય છે. સાધક એ કાંટાઓને દૂર કરી અથવા સમભાવે સહન કરી આગળ વધે છે અને કર્મક્ષય કરતો, સિદ્ધિનાં સોપાન પર ચઢતો ઇષ્ટ સિદ્ધિના શિખરે પહોંચી જાય છે. તીર્થંકરોનું અન્તિમ લક્ષ્ય નિર્વાણ-પ્રાપ્તિનું હોય છે. તેથી તેઓ સર્વોચ્ચ અવસ્થા અને સર્વજ્ઞપદની પ્રાપ્તિ અનિવાર્ય રીતે કરે છે. આ પ્રાપ્તિ માટે તેઓને ઉચ્ચ તપ અને સંયમધર્મની આરાધના દ્વારા અવરોધક કર્મોનો ક્ષય કરવો પડે છે. હવે ભગવાને શીઘ્ર સાધના શરૂ કરી દીધી. એકાકી, વચ્ચિહીનશરીરી, નિદ્રાત્યાગી, મૌની, પ્રાયઃ (અન્ન-જળ વિનાના) ઉપવાસી, વિશ્વનાં પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે મૈત્રી-કરુણા-દયા ભાવ રાખનાર, સહુના આધ્યાત્મિક કલ્યાણની ભાવના સેવનાર ભગવાન, વિવિધ પરીષદો - કષ્ટોને કર્મક્ષય માટે સ્વેચ્છાથી સહન કરતા, (પ્રાયઃ) ઊભા ઊભા ધ્યાનાવસ્થામાં સમય પસાર કરવા લાગ્યા અને આત્મવિશુદ્ધિપૂર્વક આત્માનું ઊર્ધ્વીકરણ કરતા સદ્ગુણતાનાં સોપાન પર ચઢવા લાગ્યા.

સાધનાનાં સાઠ આર વર્ષો દરમિયાન દેવો, મનુષ્યો અને તિર્યંચો દ્વારા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ, જે કોઈ ઉપસર્ગો થયા તે અંગેનાં ચિત્રોનો અર્હીથી પ્રારંભ થાય છે. પહેલો સ્ત્રીઓનો ઉપસર્ગ અને બીજો ગોવાળનો ઉપસર્ગ આ બે જ ઉપસર્ગો મનુષ્ય દ્વારા થયા છે.

- વિહાર દરમિયાન દીક્ષા લેવા પૂર્વે શરીર ઉપર ચોપડેલાં સુગંધી દ્રવ્યોની મનોમુગ્ધ સુગંધી આકર્ષાઈને યુવાનો મૌની ભગવાન પાસે સુગંધ અને મનોહર રૂપથી આકર્ષાઈને યુવતીઓ પ્રેમની યાચના કરી રહ્યાં છે, એ આ ચિત્રમાં દર્શાવ્યું છે.

૨૫. મહાસાધના કે લિયે ભગવાન કા વિહાર તથા નર-નારિયોં કે અનુકૂલ ઉપસર્ગ

સાધના કે પથ મેં કેવલ ગુલાબ હી વિહાયે દુપ નહીં હોતે; કાંટે મી હોતે હૈં । સાધક ઇન કાંટોં કો દૂર કર કે અથવા સમભાવ-પૂર્વક સહન કરકે આગે બદતા હૈ, ઔર કર્મક્ષય કરતા હુઆ સિદ્ધિ કે સોપાન પર ચઢતા હુઆ ઇષ્ટ સિદ્ધિ કે શિખર પર પહુંચ જાતા હૈ । તીર્થંકરોંકા અન્તિમ લક્ષ્ય નિર્વાણ-પ્રાપ્તિ હોતા હૈ, ઇસલિયે વે સર્વોચ્ચ અવસ્થા તથા સર્વજ્ઞપદ કી પ્રાપ્તિ અનિવાર્ય રૂપ સે કરતે હૈં । ઇસકી પ્રાપ્તિ કે લિયે ઉચ્ચ તપ ઔર સંયમધર્મ કી આરાધના-દ્વારા અવરોધક કર્મોં કા ક્ષય કરના પડતા હૈ । ભગવાન્ ને શીઘ્ર સાધના પ્રારમ્ભ કર દી ।

एकाकी, वचचिहीनशरीरी, निद्रात्यागी, मौनी, प्रायः (अन्न-जल-रहित) उपवासी, सब प्राणियों के प्रति मैत्री, करुणा-दयाभाव रखते हुए, सभी के आत्म-कल्याण की भावना से पूर्ण, कर्मक्षय के लिये विविध परीषदों को स्वेच्छा से सहन करते हुए, प्रायः खड़े-खड़े ध्यानावस्था में समय-यापन कर, आत्मविशुद्धिपूर्वक आत्मा का ऊर्ध्वीकरण करते हुए सफलता के सोपान पर चढ़ने लगे । इस समय से साधना के १२॥ वर्षों के बीच देव, मनुष्य और तिर्यंचों द्वारा अनुकूल अथवा प्रतिकूल जो कुछ उपसर्ग हुए उन से सम्बन्धित चित्रों का यहाँ से प्रारम्भ होता है ।

विहार में दीक्षा लेने से पूर्व शरीर पर लगाये गये सुगन्धित द्रव्यों की सुगन्ध से आकृष्ट होकर युवकगण मौनी भगवान् के पास सुगन्ध से तथा मनोहर रूप से आकृष्ट होकर युवतियाँ प्रेम की याचना कर रही हैं । यह प्रस्तुत चित्र में दिखाया गया है ।

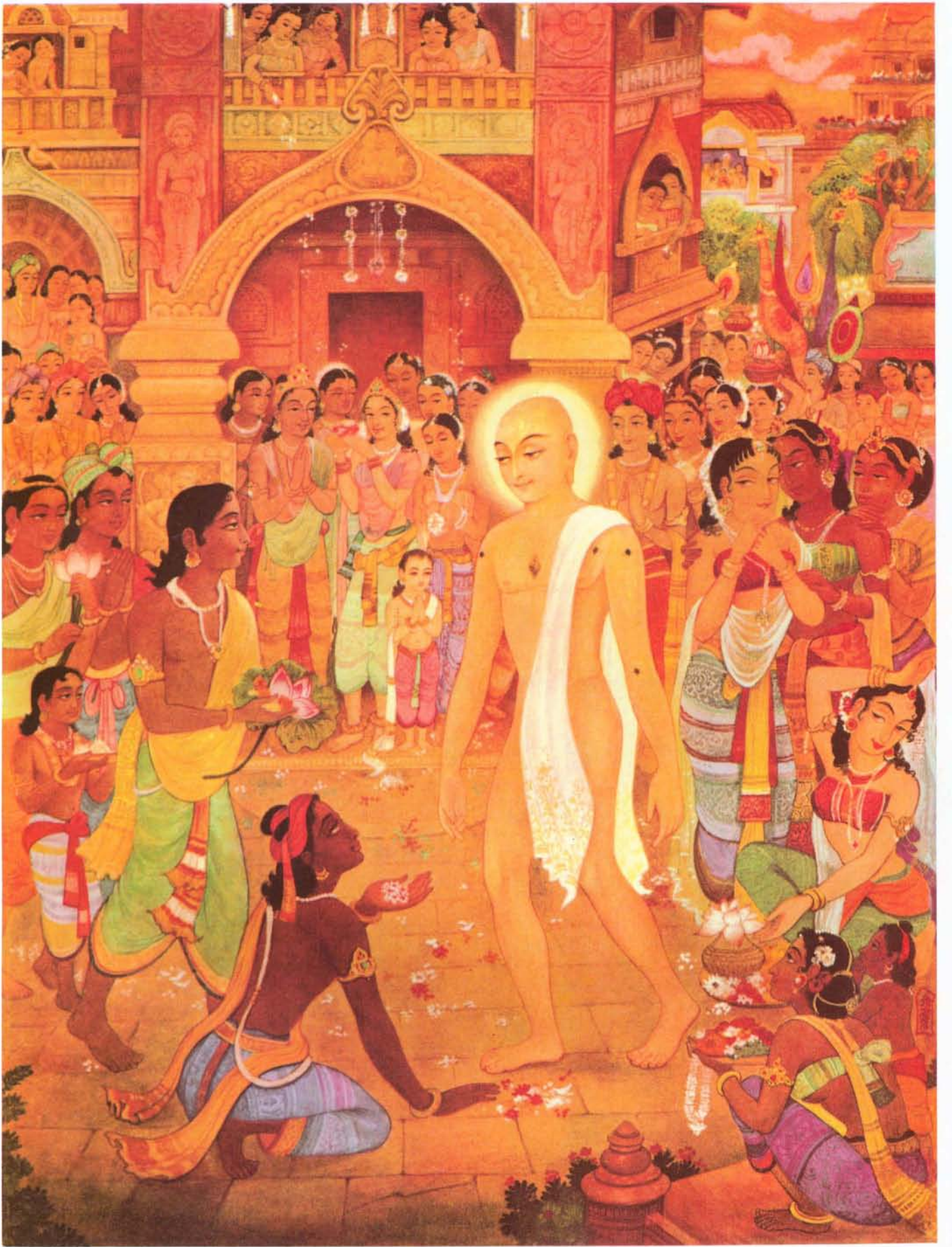

25. PLEASANT DISTRACTION DURING THE RELIGIOUS WALK

The path of a spiritual aspirant is never smooth. He has to be prepared for bouquets as well as brickbats, for roses as well as thorns, but he must never lose his equanimity or balance of mind. He must neither be depressed by one, nor elated by the other. Then alone he can reach the goal. During the next twelve and a half years of Sādhana (spiritual apprenticeship), Bhagavān Mahāvīra had to undergo all sorts of sufferings, trials and tribulations, at the hands of gods, human beings and animals. The illustrations which follow depict some of these incidents. This illustration depicts how young men are attracted towards him because of the sweet smell and aroma that emanated from his body as a result of the application of heavenly perfumes and the women are attracted by his youth and divine charm. They are making amorous overtures to him. But Bhagavān Mahāvīra is completely oblivious to everything around him.

२५ : दीक्षा पछी विहार करतां, शरीर परनी सुगंध अने सौंदर्यधी आकृष्ट युवान नर-नारीओना अनुकूल उपसर्ग अने चित्तनी श्रेष्ठ स्वस्थता

२५ : दीक्षा के बाद विहार करते हुए, भगवान् को गन्ध-सौन्दर्यमुग्ध युवान नर-नारियों के प्रेमोपसर्ग और चित्त की अद्भुत स्वस्थता

25 : Bhagavān Mahāvīra's walking tour is beset with pleasant and painful distractions

भा. श्री कैलासनागपुरि ज्ञानमंदिर

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र

जेवा, (गांधीनगर) वि. ३८२००९

२६. विहार-ध्यान-प्रथम पारणुं करता अने अप्रीति थाय त्यां न रहेवुं अेवी प्रतिज्ञा लेता भगवान

प्रथम-उपला चित्रमां भगवाननी बे प्रवृत्ति बतावी छे. (१) विहारनी अने (२) कायोत्सर्गनी मुद्रासह ध्यानावस्थावीन भगवान. जंगलमां विचरता भगवानने जेवा अे अेक लडावो छे. जेओ! आ चित्र केटवुं आडवाटक अने मनमोहक छे. भीजुं चित्र—नीयेनुं चित्र दीक्षा लेती वभते करेवा छई (बे उपवास)नुं पारणुं गृहस्थना पात्रमां (वासणमां) शीर वडोरीने कर्पुं छतुं ते प्रसंगनुं छे... तीर्थकरो लंमेशां करपात्री अेटवे डाथमां लछेने ज भोजन करनारा डोय छे. पण बधा करपात्री न बनी शके अेटवे भीज साधुओ काष्-वाकजांनं पात्रो राभे अने ते पात्र द्वारा भोजन करे तो ते पण योग्य छे अेम जण्णवावा गृहस्थना पात्रमां इकत अेक ज वार भिक्षा वीधी. ते पछी आछवन करपात्री ज रह्हा.

त्रीजुं चित्र— तापसोना आश्रमनी धासनी जूंपडीमां भगवान योमासुं रह्हा ते प्रसंगनुं छे. भगवान तो जेवा जेवा ध्यानमां वीन रहेता छता. ध्यानीने भीजे ज्याव शो करवानो डोय? गायो जूंपडीना धासने भेंचीने भावावागी, आश्रमना साधुओ दोरी आव्या. भगवान तो मौनपणे ध्यानमां छता. मुख्य संन्यासीअे भगवानने ठपको आपतां कहुं के, पक्षीओ पण पोताना माणानुं रक्षण करे छे तो तमे राजपुत्र छतां जूंपडीनुं रक्षण न करो ते केवुं कडेवाय? आवो ठपको सांभणीने भगवानने प्रतिज्ञा करी के, 'ज्यां अप्रीति थाय त्यां रहेवुं नछी'..... वगेरे.

भगवानने करेवो आ नियम सधुअे अभलमां भूकवा जेवो छे.

२६. विहार, ध्यान, प्रथम पारणा करते और जहाँ अप्रीति हो वहाँ न रहनेकी प्रतिज्ञा करते भगवान

प्रथम ऊपरके चित्रमें भगवानकी दो प्रवृत्तियोंका चित्रण हुआ है। एक विहारकी और दूसरी कायोत्सर्ग मुद्रा सह ध्यानावस्थामें लीन भगवान। जंगलमें विहार करते भगवान का दर्शन करना एक रोमाञ्चक घटना है। देखो, यह चित्र कितना आह्लादक और मनमोहक लगता है।

दूसरा चित्र—नीचेका चित्र दीक्षा लेते समय भगवानने छट्ट (दो उपवास) किया था। उसका पारणा गृहस्थके पात्रमें क्षीर बहर (ग्रहण) कर किया था, उस प्रसंग का यह चित्र है। तीर्थकर हमेशा करपात्री होते हैं अर्थात् वे हाथमें लेकर ही भोजन करते हैं। परन्तु सब साधु करपात्री नहीं हो सकते। इस कारण साधु वर्गके पात्र रखनेमें और पात्र द्वारा भोजन करने में कोई अनौचित्य नहीं है, यह निर्देश देने के लिए उन्होंने गृहस्थके पात्रमें सिर्फ एक ही बार भिक्षा ग्रहण की। बादमें भगवान आजीवन करपात्री रहे।

तीसरा चित्र—तापस-आश्रम की पर्णकुटीरमें भगवानने चातुर्मास किया, उस प्रसंगका यह चित्र है। भगवान तो खड़े खड़े ध्यानमें लीन रहते थे। ध्यानी के हृदयमें अन्य कोई विचार नहीं होता। वहाँ गाये आतीं और झोपडी की घास खाने लगतीं। आश्रम के तपस्वी दौड़े आये। भगवान तो मौन रूपसे ध्यानमें मग्न थे। मुख्य तापसने भगवानको उलाहना दिया कि पशु-पक्षी भी अपने घरका, घोंसलेका रक्षण करते हैं, आप राजपुत्र होने पर भी झोपडी की रक्षा भी नहीं कर सकते! यह उपालंभ सुनकर भगवानने प्रतिज्ञा की कि "जहाँ अप्रीति हो वहाँ नहीं रहना"। भगवान द्वारा ली गई यह प्रतिज्ञा वर्तमानमें हर एक के लिए आचरणीय है।

26. BHAGAVĀN MAHĀVĪRA'S RELIGIOUS WALK, HIS DHYĀNA (MEDITATION) AND HIS FIRST BREAKING OF THE FAST (ĀRANĀ) AND HIS DECISION NOT TO STAY AT A PLACE WHERE HE DOES NOT LIKE

In the above picture two activities of Bhagavān Mahāvīra are shown. One, his religious walk and the other his absolute absorption in Kāyotsarga pose. It is one's great fortune to observe Bhagavān Mahāvīra wandering in a jungle. How pleasant and attractive this picture is!

Second Picture — The following picture depicts Bhagavān Mahāvīra breaking his two days' fast observed at the time of the initiation by taking pudding (khīr) in the vessel of a house holder. Tīrthanīkaras always take their meals in their hands. However, all of them cannot observe this custom. So it is proper that other ascetics keep wooden vessels and take their food from them. To support this Bhagavān Mahāvīra accepted Bhiksā only once in a wooden vessel. Then he took his meals in his hands for whole the life.

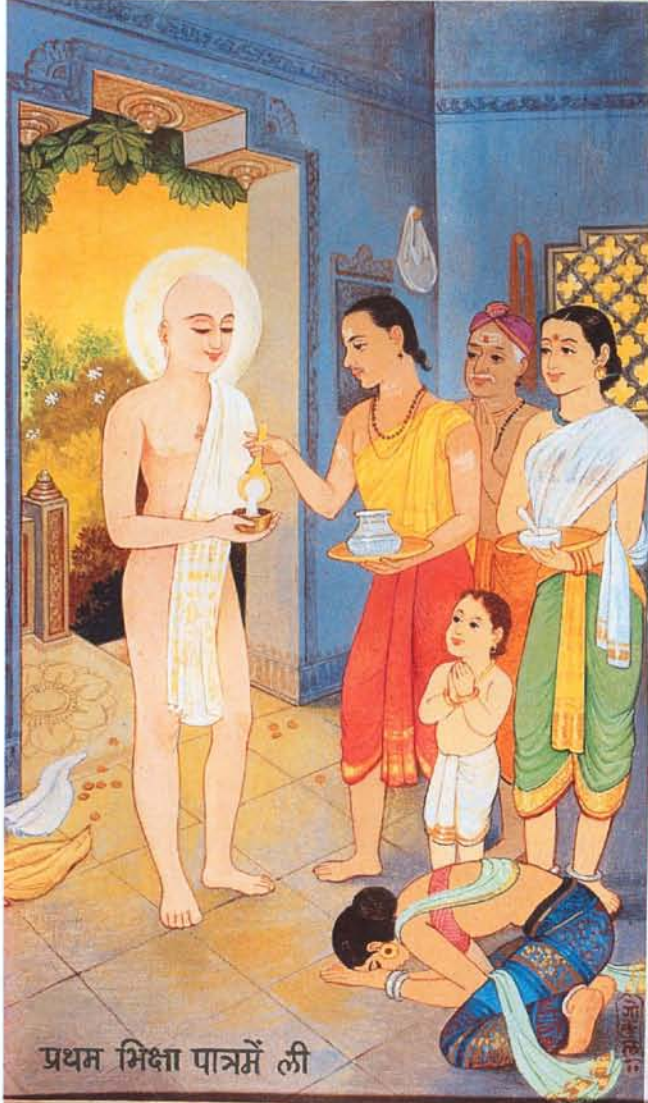
Third picture — This picture depicts the incident which took place when Bhagavān Mahāvīra stayed for a monsoon in a grass hut of a hermitage. Bhagavān Mahāvīra was standing absorbed in Dhyāna (meditation). A meditator has to think of nothing else. The cows started to graze the grass of the hut. The hermitage-ascetics ran out to drive away the cows. Bhagavān Mahāvīra was absorbed in meditation motionless calmly. The chief Saṁnyāsi of the hermitage reprimanded him. He commented that even birds protect their nests. How strange it is that even being a prince he does not protect the grass hut? On hearing such a reprimand Bhagavān Mahāvīra vowed not to stay at a place where he was not welcome.

The above rule made by Bhagavān Mahāvīra is worth practising by all.

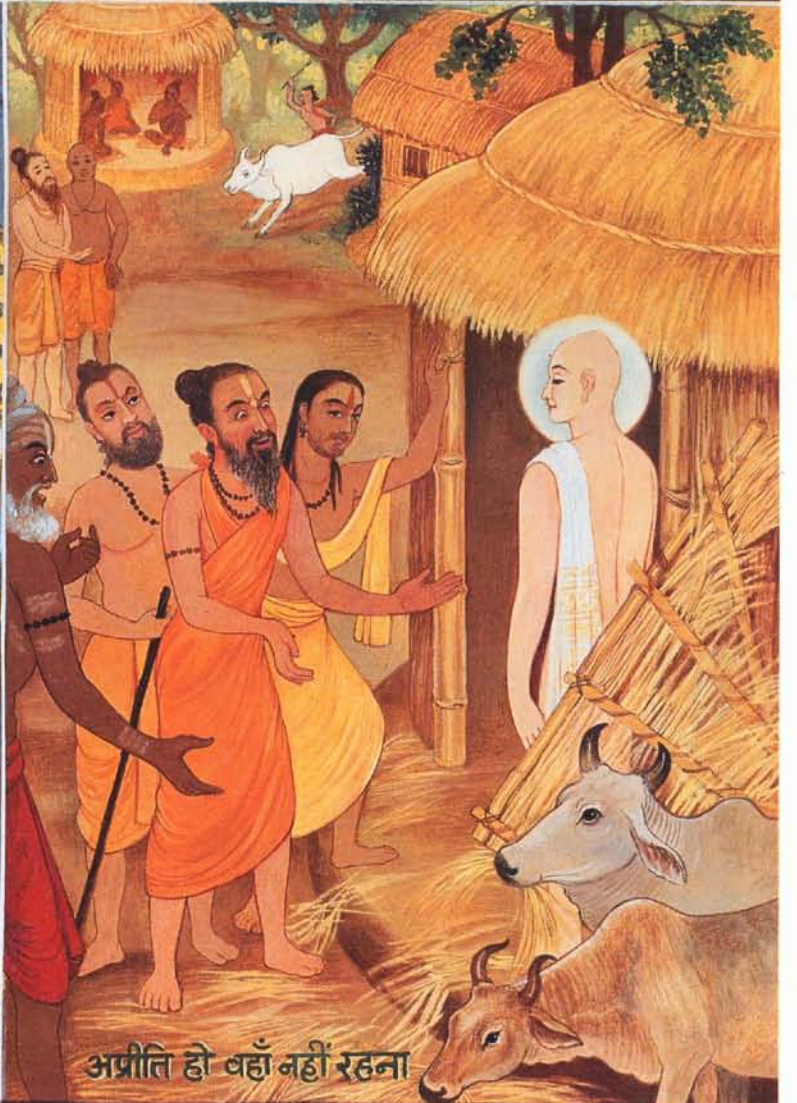

वन-उपवनमें विहार करते हुए और सड़े-सड़े साधना करते हुए भगवान कैसे लगते थे?

प्रथम भिक्षा पात्रमें ली

अप्रीति हो वहाँ नहीं रहना

२६ : साधना दरमियान भगवान जंगलमां डेवी स्थितिमां विडार अने ध्यान करता उता तेनु तथा प्रथम पारखानुं चित्र

२६ : साधना के दरमियान भगवान जंगलमे किस स्थितिमे विहार और ध्यान करते थे उसका तथा प्रथमपारणाका चित्र

26 : Bhagavan walking in forest during his accomplishment and meditation and His first breaking fast (Parana)

२७. हरिद्र ब्राह्मणने अडधा देवदूष्य वस्त्रनुं दान

न्यारे भगवान वर्षादान द्वारा लाभो मानवीओनुं दारिद्र्य दूर करी रह्या हुता त्यारे सोम नामनो अेक ब्राह्मण धन कमावा परदेश गयेलो, ते त्यांथी पण धनप्राप्ति कथा विना पाछो क्यो. आ जेधने गरीभाथी त्रासेली पत्नीअे उपात्मभ आपतां कछुं के, “तमे केवा अलागिया छो! न्यारे वर्धमान कुमारे सोनानो वरसाद वरसाव्यो त्यारे तमो परदेश जता रह्या अने परदेशथी आव्या त्यारे भावी हाथे पाछा क्यो. हवे आधुं शुं? ह्यु जंगम कल्पवृक्ष जेवा वर्धमान पासे जअ्यो. तेओ धणु हायाणु अने दानवीर छे, प्रार्थना करो. तेओ जर दारिद्र्य दूर करशे.” ते ब्राह्मणु विहारमां भगवानने लेटी गयो. तेछे हीन मुअे विनंति करतां कछुं के, “आप उपकारी छे, हायाणु छे, सहुनुं दारिद्र्य आपे दूर करुं, निर्वागी हुं न रह्यी गयो, तो हे कृपानिधि! मारो उदार करो.” हवे भगवान पासे भला उपर मात्र अेक देवदूष्य वस्त्र हुतुं. तेमांथी तेमछे अडधो भाग चीरीने आपी दीधो. ब्राह्मणु भगवानने वंदन करी आभार भानी धरे आव्यो. तेनी स्त्रीअे तेने वणुकर पासे भोकथ्यो. तेछे कछुं के, “भाकीनुं अडधुं वस्त्र जे लछि आव तो तेने अणुं अनावी हई, तेनी किंमत अेक लाख दीनार-सुवर्णमहोर जपजशे अने आपछे अने मुभी थछुं.” ते भगवान पासे पछुंअ्यो. अे शरभथी मागी न शक्यो, पणु तेमनी पाछण पाछण इरतां न्यारे ते वस्त्र पवनथी कांटांमां बरातां पडी गयुं त्यारे तेने लछिने धरे पछुंअ्यो. त्यार पछी भगवान जवनभर निर्वस्त्र रह्या. वस्त्रदान प्रसंग अणदना उपसर्ग पछेलां थयो के पछी आ आमतमां ग्रंथमां मतबेद आवे छे. स्पष्ट उल्लेख नथी मणतो.

२७. दरिद्र ब्राह्मण को आधे देवदूष्य वस्त्र का दान

जब भगवान् वर्षादान द्वारा लाखों मानवों का दारिद्र्य दूर कर रहे थे, उस समय सोम नामक एक ब्राह्मण द्रव्योपार्जन के लिये परदेश गया हुआ था। वह वहाँ से धनप्राप्ति किये बिना ही वापस लौट आया। यह देखकर दीनता से त्रस्त उसकी पत्नी ने उपालम्भ देते हुए कहा कि—‘आप कैसे अभागो हैं! जब वर्धमानकुमार ने सोने की वर्षा की उस समय आप परदेश चले गये और परदेश से आये तो खाली हाथ वापस आये। अब क्या खाएँगे? अब भी जंगम कल्पवृक्ष जैसे वर्धमान के पास जाओ, वे बहुत दयालु और दानवीर हैं, प्रार्थना करो, वे अवश्य ही दारिद्र्य दूर करेंगे।’ वह ब्राह्मण विहार में भगवान् से मिला। उसने दीन-सुख हो प्रार्थना करते हुए कहा कि—‘आप उपकारी हैं, दयालु हैं, सब का दारिद्र्य आपने दूर किया है, मैं ही अभाग रह गया हूँ, हे कृपानिधि! मेरा उद्धार करो। अब भगवान् के पास कन्धे पर केवल देवदूष्य वस्त्र था, उसमें से उन्होंने आधा भाग चीर कर दे दिया। ब्राह्मण भगवान् को वन्दन करके आभार मानकर घर गया। उसकी स्त्री ने उसे बुनकर के पास भेजा। बुनकर ने कहा कि इस का बचा हुआ आधा वस्त्र यदि ले आओ तो मैं उसे अखण्ड बना दूँ। इस का मूल्य एक लाख दीनार (सुवर्ण-मुद्राएँ) मिल जाएँगी और हम दोनों सुखी हो जाएँगे। वह भगवान् के पास पहुँचा। लज्जावश वह माँग तो नहीं सका, किन्तु उनके पीछे घूमते-घूमते जब वायु के द्वारा उडकर वह वस्त्र काँटों में उलझ गिर गया, तब उसे लेकर वह घर पहुँचा। इसके बाद भगवान् जीवनभर निर्वस्त्र रहे। वस्त्रदान प्रसंग बैल के उपसर्ग पहले किया था या बादमें उसके बारे में ग्रंथमें मतांतर है।

27. GIFT OF THE HALF OF THE DEVADŪṢYA TO A POOR BRAHMIN

While Bhagavān Mahāvīra was distributing largeness, a poor Brahmin was away and his wife naturally started nagging him, saying “Even now, you better approach Bhagavān Mahāvīra because he alone can possibly help you.” The Brahmin accordingly went in search of him and ultimately found him on the way. He narrated his tale of woe to Bhagavān Mahāvīra. Moved by the harrowing tale, he gave the Brahmin half of the divine cloth given to him by Indra. The Brahmin’s wife showed the garment to a weaver. He said, “If you can get the other half also, I will stitch them into one piece. It would easily fetch one lac of golden coins.”

The Brahmin again went in search of Bhagavān Mahāvīra and found him, but he could not summon courage to beg for the remaining half of the garment. He, therefore, followed him in the forest. The garment got stuck in a thorny shrub and slipped from the shoulders of Bhagavān Mahāvīra who never bothered about it. The Brahmin avidly gathered it and went away. Since then Bhagavān Mahāvīra remained nude throughout his life.

- २७ : दरिद्र ब्राह्मणनी याचना परथी भगवाने भला उपर रहैला देवदूष्य वस्त्रना अर्धा भागनुं करेहुं अनुकंपा-दान
 २७ : अकिंचन भगवान् का अपने कंधेपर रखे हुए देवदूष्य वस्त्र के आधे भाग का दरिद्र ब्राह्मण को अनुकंपा-दान
 27 : Gift of the half of the Devadūṣya (divine cloth given by Indra) to a poor Brahmin

२८. गोवाणनो प्रतिकूल उपसर्ग अने ईन्द्रनो अटकाव

त्याग वैराग्यनी मूर्तिसभा भगवान्, दीक्षाग्रहण कर्था षाड सायंकाळे विहार करी नलुकना कुमार गामना सीमाडे पधार्था. जेभने कोर्छ रडेडाळु, षीलु कोर्छ सगवड के सरलरानी जडर ज कथां हुती? संसारना लौतिक तमाभ सुभ-साधनोनी त्याग कर्थो हुतो, जेटले तेओ तो गाम गहार जिला जिला ध्यानावस्थांमां दीन जनी गया. भगवानने तो अनंत काणना पोताना आत्माजे आंधेलां अने आत्मानी महान शक्तिओने प्रगट थवांमां अवरोधक जनेलां जेवां पुरातन कर्मोने अपाववां हुतां. जे त्यारे ज अने के ज्यारे सुभ-दुःभ, सारा-नरसा गमे तेवा प्रसंगमां जरापणु रोष-गुरसो के प्रतिकार कर्था विना शांति जणवी समलावे रडे. हुवे भगवान ज्यां जिला हुता त्यां जेक अज्ञात गोवाणियो पोताना जणहने जेसाडीने, तेनुं ध्यान राजवानुं महावीरने कही गाममां गयो. जणहो तो खरवा दूर दूर जता रहा. गोवाणे गाममांथी पाछा इरीने जेजुं तो जणहो न जेया. भगवानने पूछ्युं के, 'मारा जणहो कथां छे?' भगवानने मौन हुवाथी जेने जवाभ न मज्यो. गोवाण शोधमां आणी रात रभडपट्टी करी पाछो इर्यो त्यारे पेदा जणहोने भगवान पासे जेडेला जेया, तेथी गोवाणे गुरसापूर्वक कछुं के, 'डे देवार्थ! तमे जणुता छतां पणु मने केम कछुं नडि अने मने नाहुक रभडपट्टी करावी?' ते जणहनी राश (होरडुं) लक्ष भगवानने मारवा होज्यो. त्यां देवलोकमांथी ईन्द्र शीघ्र आवीने तेनो हाथ पकडी तेने अटकावे छे अने तेने उपालम्भ आपतां कडे छे के, 'डे दुरात्मन्! आ कोर्छ रभडाउ माणुस नथी, पणु राज सिद्धार्थना दीक्षित पुत्र वर्धमान छे.'

२८. ग्वाले का प्रतिकूल उपसर्ग और इन्द्र द्वारा अवरोध

त्याग-वैराग्य की मूर्ति भगवान्, दीक्षा-ग्रहण करने के बाद सायंकाल के समय विहार करके निकटवर्ती कुमारग्राम की सीमा पर पधारे और खड़े-खड़े ध्यानावस्था में लीन हो गये। भगवान् को तो अनन्त काल के अपनी आत्मा द्वारा बाँधे गये तथा आत्मा की महान् शक्तियों के प्रकट होने में अवरोधक पुरातन कर्मों का क्षय करना ही था, यह तभी सम्भव था कि जब चाहे जैसे भी प्रसङ्ग में तनिक भी रोष या प्रतीकार किये बिना शान्ति-पूर्वक समभाव बनाये रखे।

भगवान् जहाँ खड़े हुए थे वहाँ एक अज्ञात ग्वाला अपने बैलों को बैठा कर भगवान् को उसका ध्यान रखने के लिये कहकर गौंभ में गया। बैल चरने के लिये दूर चले गये। ग्वाला गौंभ से लौट कर आया तो देखता है कि उसके बैल वहाँ नहीं हैं। उसने भगवान् से पूछा कि—'मेरे बैल कहाँ हैं?' भगवान् के मौन होने के कारण कोई उत्तर नहीं मिला। ग्वाला बैलों की खोज में सारी रात इधर-उधर भटकता रहा और वापस आया तो बैलों को भगवान् के पास बैठे हुए देखा। इससे क्रुद्ध होकर ग्वाला बोला कि हे देवार्थ! आपने जानते हुए भी मुझे क्यों नहीं कहा और रात भर मुझे इधर-उधर भटकाया? और वह बैलों का रस्ती लेकर भगवान् को मारने दौड़ा। वहाँ देवलोक से इन्द्र शीघ्र आकर उसका हाथ पकड़कर उसे रोकते हैं और उसे उपालम्भ देते हुए कहते हैं कि—हे दुरात्मन्! यह इधर-उधर भटकनेवाले कोई सामान्य व्यक्ति नहीं हैं, अपितु राजा सिद्धार्थ के दीक्षित पुत्र वर्धमान हैं।

28. INDRA PREVENTS A COWHERD FROM ASSAULTING BHAGAVĀN MAHĀVĪRA

Bhagavān Mahāvīra, an embodiment of perfect renunciation, detachment and Ahimsā, once reached the outskirts of a village named Kumāragrāma in the course of his tour. He stood there motionless, absorbed in deep meditation. A cowherd approached him and asked him to look after his bullocks while he visited the village. On his return he found that the bullocks were missing. He asked Bhagavān Mahāvīra but received no reply as he was observing the vow of silence. The cowherd searched for his bullocks throughout the night, but failed to locate them. In the morning he returned to the same spot and found the bullocks seated by the side of the standing saint. Thinking that Bhagavān Mahāvīra had purposely sent him on a fool's errand, he became furious and rushed towards him, with the intention of thrashing him with his whip. Indra, however, intervenes and exhorts him by telling him that this is no ordinary wandering mendicant, but prince Vardhamāna, son of king Siddhārtha, who had recently accepted initiation.

२८ : निर्दोष छतां अगवानने थोर सभछने भाइवा तैयार थयेला जेइतने रोठवा स्वर्गभांथी छन्दुं शोध आगभन

२८ : निर्दोष भगवान् को चोर समजकर, एक किसान की ताड़नकी तैयारी, और सहाय के लिये स्वर्ग से इन्द्र का आगमन

Jain Education International 28 : Indra prevents an ignorant farmer from assaulting Bhagavān Mahāvīra

૨૮. ધ્યાનસ્થ ભગવાનને શૂલપાણિ યક્ષનો ઉપસર્ગ

ભગવાન કુમાર (કર્માર-કર્મરિ?) ગામથી 'અસ્થિક' ગામ પધાર્યા. ત્યાં ધ્યાન માટે નિર્જન એકાન્ત જગ્યાની શોધ કરતાં ગામ બહાર ટ્રેકરી ઉપર આવેલાં શૂલપાણિ યક્ષના મંદિરની પસંદગી કરી. ગામ લોકોની અનુમતિ માગી પણ લોકોએ આશ્ચર્યપૂર્વક કહ્યું કે, "આ મંદિરનો યક્ષ અતિ ક્રૂર છે. અહીં જે કોઈ રાત રહે છે તેને તે મારી નાખે છે, માટે આપ બીજા પધારો." ભગવાને કહ્યું કે "તેની ચિંતા ન કરો." તેમની અનુમતિ લઈને ભગવાન ત્યાં રહ્યા, અને સ્થળ નિર્જન થયા બાદ ધ્યાનારૂઢ બન્યા. આથી શૂલપાણિ રોષે ભરાયો અને મનોમન બોલ્યો કે "સહુએ ઘસીને ના પાડી છતાં પોતાની તાકાત ઉપર મુસ્તાક રહેનાર આ કેવો ધૃષ્ટ માણસ છે? આ તો મારી સામે પડકાર છે. હવે હું એને મારી શક્તિનો પરચો બરાબર બતાવું." તેણે તુરંત જ ભગવાનને ડરાવવા આભ તૂટી પડે એવું ભયંકર અટ્ટહાસ્ય કર્યું. હાથી, પિશાચ, સપાંકિકનાં ભયંકર રૂપો લઈને ભગવાનને વિવિધ પ્રકારે ત્રાસ આપ્યો, છતાં તેની કશી જ અસર ન થઈ ત્યારે આંખ, કાન વગેરે માર્મિક અંગોમાં ભયંકર વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરી. આમ છતાં અખૂટ ધૈર્યશાલી ભગવાન જરા પણ ધ્યાનભંગ ન બન્યા. શૂલપાણિ ભગવાનની અપ્રતિમ શક્તિથી પરાજિત થયો. એણે ક્ષમાશીલ ભગવાનના ચરણમાં પડી અપરાધોની ક્ષમા માગી, ચરણપૂજા કરી, શુભગીતો ગાયાં અને એ યક્ષ સદાને માટે પ્રશાન્ત બન્યો. સવારે ગામના લોકો મંદિરે પહોંચ્યા અને ભગવાનની અગાધ શક્તિ અને અપાર મહિમાને બેઠું નતમસ્તક બની ભગવાનનો જયજયકાર કર્યો.

૨૯. ધ્યાનસ્થ ભગવાન કા પ્રતિ શૂલપાણિ યક્ષ કા ઉપસર્ગ

ભગવાન કુમારગ્રામ સે અસ્થિક ગાંવ પધારે। વહાં ધ્યાન કે લિયે એકાન્ત સ્થાન કી ઓજ કરને પર વહીં ગાંવ કે બાહર ટીલે પર સ્થિત શૂલપાણિ-યક્ષ કે મન્દિર કો પસન્દ કિયા ઓર ગાંવ કે લોગોં સે અનુમતિ માંગી, કિન્તુ લોગોં ને આપ્રહર્ષવૃક્ક કહા કિ- 'યહ યક્ષ અતિ ક્રૂર હૈ। રાત રહને વાલોં કો વહ માર ડાલતા હૈ। અતઃ આપ અન્યત્ર પધારે।' ભગવાન ને કહા 'ઇસકી કોઈ ચિન્તા ન કરો।' તદનન્તર ઁનકી અનુમતિ લેકર ભગવાન વહાં રહે ઓર સ્થલ નિર્જન હોને કે બાદ ધ્યાનારૂઢ હો ગયે। ઇસ સે શૂલપાણિ ક્રુદ્ધ હો ગયા, મન હી મન બોલા કિ- સમીને આપ્રહર્ષવૃક્ક નિષેધ કિયા, ફિર મી અપની શક્તિ પર નિર્ભર રહનેવાલા યહ કિતના ટીઠ-વૃષ્ટ મનુષ્ય હૈ? યહ તો મેરે સમક્ષ ચુનાંતી હૈ। અવ મૈં અપની શક્તિ કા પરિચય ડૂંગા। ઁસને શીપ્ર હી ભગવાન કો ડરાને કે લિયે હૃદય ફટ પડે ઁસા અટ્ટહાસ કિયા। હાથી, પિશાચ, સર્પ આદિ કે ભયઙ્કર રૂપ ધારણ કર ભગવાન કો વિવિધ પ્રકાર સે ત્રાસ પહૂંચાને લગા। તથાપિ ઁસકા કોઈ પ્રભાવ નહીં પડા, તબ ઓંઘ, કાન આદિ માર્મિક અંગો મેં ભયઙ્કર વેદનાઁ પહૂંચાઈ। ઇતના હોને પર મી અક્ષય-ધૈર્યશાલી ભગવાન તનિક મી ધ્યાન સે વિચલિત નહીં હુપ। શૂલપાણિ ભગવાન કી અપ્રતિમ શક્તિ સે પરાજિત હુઆ। ક્ષમાશીલ ભગવાન કે ચરણોં મેં અપરાધોં કી ક્ષમા માંગી, ચરણોં કી પૂજા કી, ગુણ-ગાન કિયા ઓર વહ સદા કે લિયે શાન્ત હો ગયા। પ્રાતઃ ગાંવ કે લોગ મન્દિર મેં આયે, ભગવાન કી અગાધ શક્તિ ઓર અપાર મહિમા કો ડેઘકર નતમસ્તક હો, ભગવાન કા જયજયકાર કિયા।

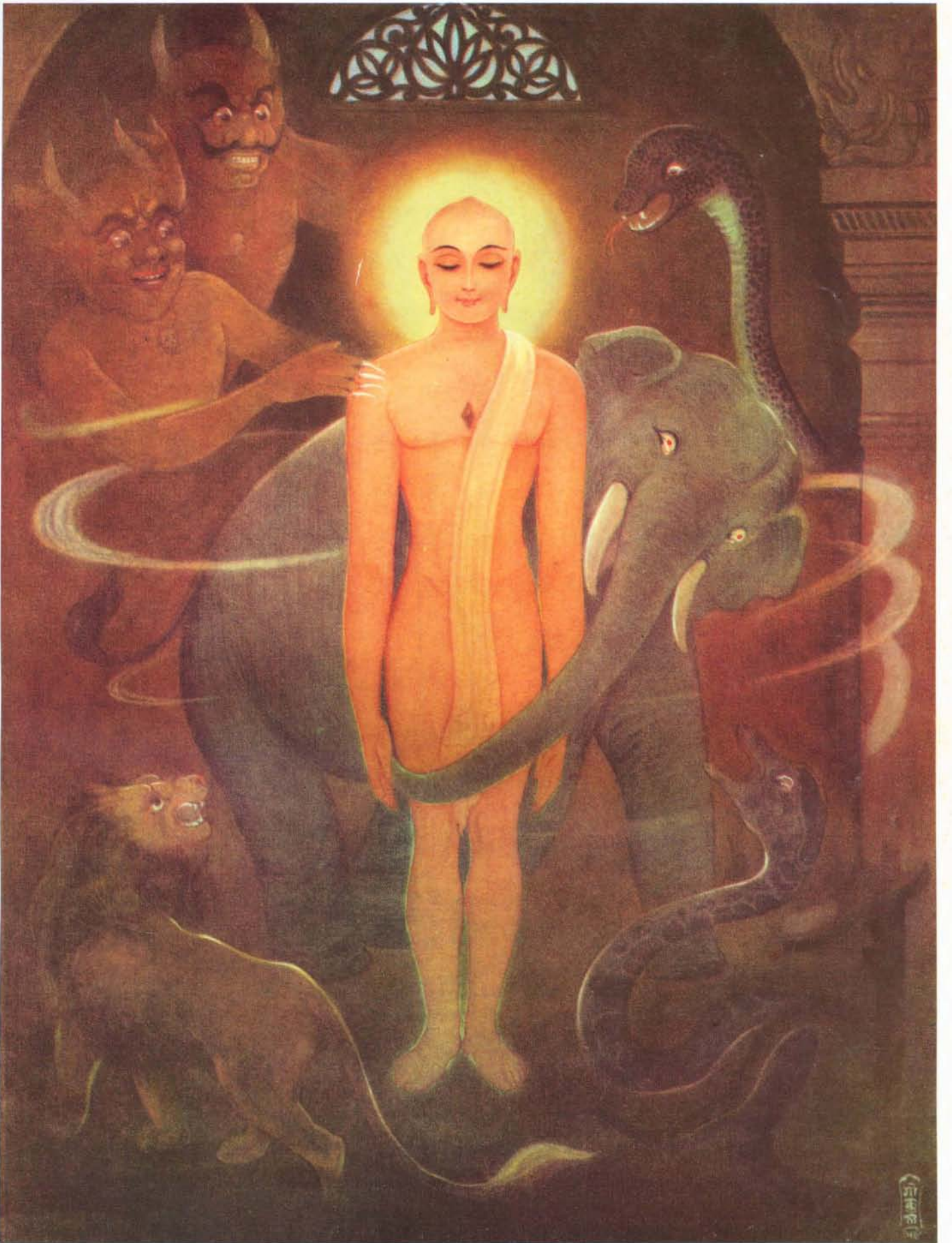

29. YAKṢA ŚŪLAPĀṆĪ HARASSING BHAGAVĀN MAHĀVĪRA IN MEDITATION

A spiritual aspirant has to face numerous difficulties and obstacles in the course of his pursuit of penance. When Bhagavān Mahāvīra came to Asthikagrāma, he wanted to spend the night in the temple dedicated to a Yakṣa called Śūlapāṇi. The villagers warned him that the wicked Yakṣa tortures to death any traveller who happened to spend the night in that shrine. But he insisted on staying there overnight. The Yakṣa became enraged and furious, as he thought that it was a challenge to his powers. He, therefore, tried to frighten Bhagavān Mahāvīra by assuming various forms, such as that of a goblin, an elephant, a cobra, a lion etc., but did not succeed. He then tried to pierce his eyes and ears. But Bhagavān Mahāvīra stood unperturbed and motionless like a rock. Being thus utterly discomfited, the Yakṣa fell down at his feet and apologised to him. From that day he gave up his wicked nature. When the villagers saw Bhagavān Mahāvīra in the morning, they were highly impressed and hailed and greeted him with shouts of joy and victory.

२८ : ध्यानस्थ भगवानने शूलपाण्डि यक्षे करेला विविध प्रकारना प्रतिकूल उपसर्गो अने भगवाननी अपूर्व समता
 २९ : ध्यानस्थित भगवान् के प्रति 'शूलपाणी' यक्ष के विविध प्रतिकूल उपसर्ग, और भगवान् की अपूर्व समता
 29 : The Yakṣa Śūlāpaṇi tries to harass Bhagavān Mahāvīra while absorbed in deep meditation

30. क्रोध-हिंसा में दुबेला दृष्टिविष 'चण्डकौशिक' सर्पने प्रतिबोध [क्रोध सामे क्षमानो अने हिंसा सामे अहिंसानो अपूर्व विजय]

भूतकालनो अेक तपस्वी जैन साधु क्रोधना भावमां मृत्यु पाभी योथा लवे जंगलमां 'वायाला' गामनी समीपना आश्रममां दृष्टिविष सर्प तरीके जन्म्यो. ते 'चण्डकौशिक' अेवा नामथी ओणभायो. आ सर्प पोतानी दृष्टिमां रडेला कातिल जेरथी अनेक पशु-पक्षीओ अने मानवोनो संहार कर्ये जतो हुतो. परिष्ठाभे आधुं जंगल साव निर्जन अने लयंकर भनी गयुं हुतुं. अे रस्ते कोर्धे ज पसार थतुं न हुतुं. करुणासमुद्र भगवान महावीरे ज्ञानथी आ भएयुं. तेना उपर करुणा जपल. तेने प्रतिबोध करी हिंसाथी मुक्त करवा, जनतानी ना छतां, जंगलमां जधने तेना हर नलुक ध्यानस्थ भनीने तेओ जिला रह्या. सर्पने मानवनी गंध आवी. अेले मनोमन विचार्युं के "अरे! निर्जन भनावेला आ स्थणमां आववानी हिंमत करनारो आ छे कोषु? भारी ताकातनो भराभर परयो भतावुं." तरत ज भगवान पासे आवी तेभने भतम करवा तेभना हेड उपर वारंवार पोतानी विषपूर्णुं जवालाओ ईंध्री. पशु तेनी करी ज असर न थध. छेवटे क्रोधान्ध भनी ते भगवानना पगना अंगूठांमां उंभ भारीने हूरथी जेध रह्यो. भगवान न पक्षा, न मृत्यु पाभ्या. वणी उंभमांथी लालने गहले श्वेत रुधिर जेध, लारे आश्चर्यमग्न भनी ते प्रभुनी प्रशान्त मुद्रा जेतां शांत थवा लाज्यो. ते वभते भगवाने मधुर शब्दोमां कहुं के—'हे चण्डकौशिक! तुं ओध पाम अने शांत था.' अेयुं वारंवार कडेवाथी तेने गत जन्मनुं ज्ञान थयुं. पोतानो आत्मा क्रोध करवाने कारणे साधुमांथी सर्पयोनिमां जध पढोन्थो हुतो, तेथी अेले पापनो पश्चात्ताप कर्यो. भगवाननी क्षमा मांगी, हिंसा छोरी अने अनशन करी अे आडमा वैमानिक देवलोकमां देव थयो.

— क्रोध सामे क्षमाना अने हिंसा सामे अहिंसाना थयेला लय विजयनुं आ लवलंत उदाहरणु छे.

30. क्रोध-हिंसा में रत दृष्टिविष चण्डकौशिक सर्प को प्रतिबोध

[क्रोध के आगे क्षमा का, हिंसा के आगे अहिंसा का अद्भुत विजय]

भूतकाल का एक तपस्वी जैन साधु क्रोधावस्था में मरकर दृष्टिविष सर्प के रूप में उत्पन्न हुआ। वह 'चण्डकौशिक' नाम से प्रसिद्ध हुआ। यह अपनी दृष्टि में निहित घातक विष से अनेक प्राणियों का संहार कर रहा था। फलतः सारा जंगल निर्जन और भयानक बन गया था। उस मार्ग से कोई निकलता भी नहीं था। भगवानने यह बात ज्ञान से जान ली। उनके दिल में करुणा प्रकट हुई। उसे प्रतिबोध देकर हिंसा से मुक्त कराने के लिये जंगल में जाकर उसके बिल के पास ही ध्यानस्थ होकर खड़े रहे। सर्प को मानव की गंध आई। मन ही मन सोचा कि—'अरे! निर्जन बनाये हुए इस स्थल में आने का साहस करनेवाला यह कौन है? मैं अपनी शक्ति का योग्य परिचय दूंगा'। शीघ्र ही उसने भगवान के पास आकर उन्हें नष्ट करने के लिये उनके शरीर पर बार बार अपनी विषपूर्ण ज्वालारें डालीं, किन्तु उस का कोई असर नहीं पड़ा। अन्त में क्रोधान्ध होकर भगवान् के पैर के अँगूठे में डंक मार कर दूर से देखने लगा। भगवान् न तो गिरे और न मरे। इस पर भी विशेषता यह हुई कि डंक मारा था वहाँ से लाल रुधिर के स्थान पर श्वेत रुधिर देखकर अति आश्चर्यान्वित हो, प्रभु की प्रशान्तमुद्रा देखकर शान्त होने लगा। उस समय भगवानने कहा कि—'हे चण्डकौशिक! तू बोध प्राप्त कर और शान्त हो जा, उसी समय उसको अपने पूर्व जन्म का स्मरण हो आया। वह भगवान् के चरणों में जा पड़ा। भगवान् के प्रेमपूर्ण वचनमृत से वह शान्त हो गया और पश्चात्ताप-पूर्वक हिंसा का त्याग किया। भगवान् से क्षमा माँगी। अन्त में अनशन (उपवासों) द्वारा मृत्यु पाकर वैमानिक देवयोनि में उत्पन्न हुआ।

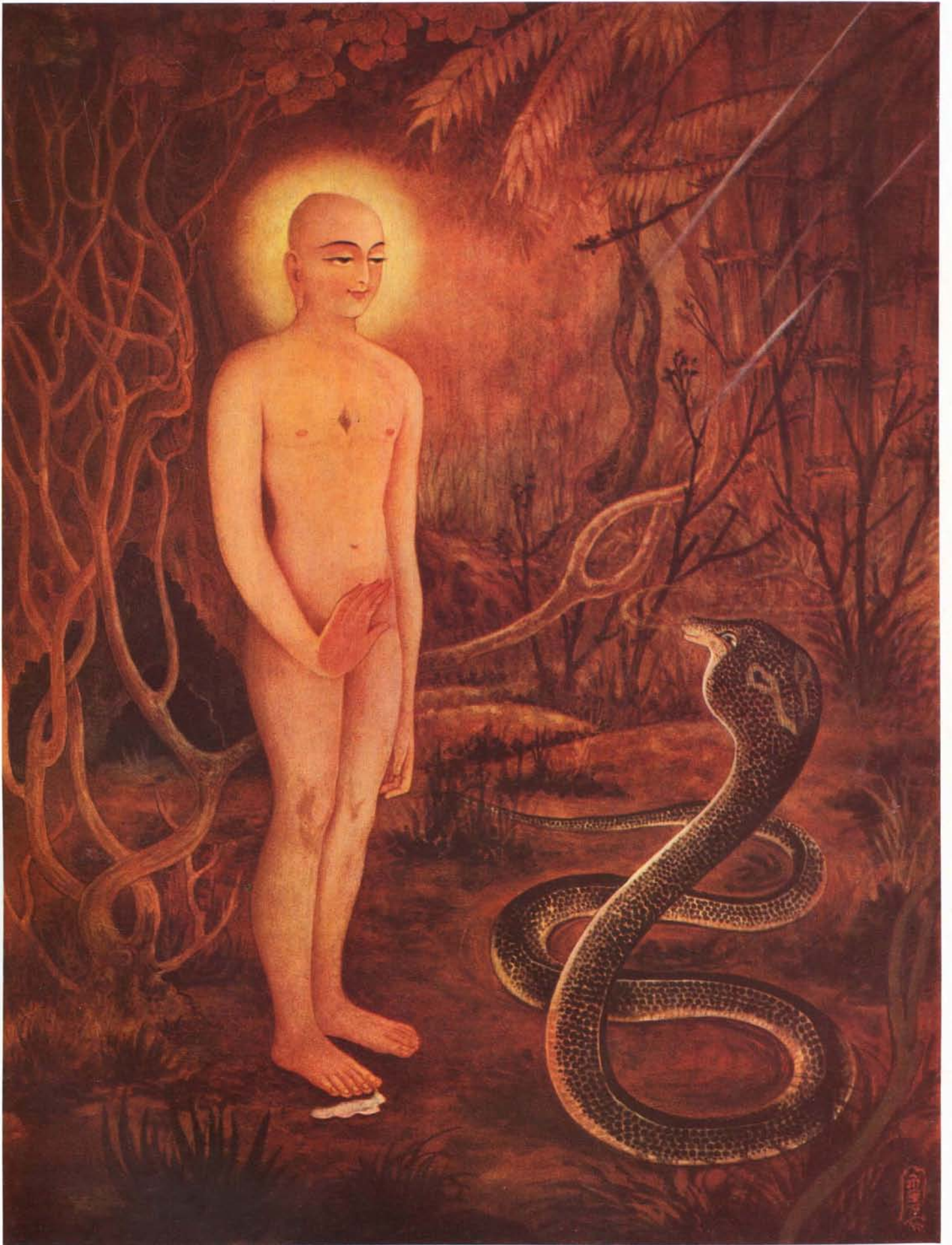

30. CAṆḌAKAUŚIKA – A DEADLY COBRA ENLIGHTENED BY MAHĀVĪRA

A Jain monk died in a fit of anger and was born as a cobra. As eyes emitted venom, anything coming within the sphere of his vision succumbed to the deadly poison. Therefore no one used to cross the forest which was its habitat. Bhagavān Mahāvīra knew this by his divine knowledge and in order to enlighten the cobra by his universal love he entered the forest and stood motionless in meditation by the place where the cobra resided. The proud king-cobra rushed out of its hole, hissing and gazing at Bhagavān Mahāvīra. But he stood motionless and unperturbed. Blind with rage, the cobra bit him on the toe. But milk-like blood started flowing from the toe. Bhagavān Mahāvīra cast a gentle glance and said, "O Caṇḍakauśika, be enlightened and attain peace of mind." The words had magic effect. Repenting sincerely for the past sins, he renounced violence.

३० : दृष्टिविष सर्प अण्डकौशिके प्रलुने करेको भरखान्त डपसर्ग, उंअभांथी नाङ्गेडुं र्वेत रुधिर अने सर्पने भगवाननो सद्दल प्रतिबोध

३० : दृष्टिविष सर्प चण्डकौशिक का मरणान्त उपसर्ग, श्वेत रुधिर का निस्सरण और पराजित सर्प को भगवान् का सफल प्रतिबोध

30 : Love always wins anger and hatred, Bhagavān Mahāvīra enlightens a deadly poisonous cobra Candkausika

૩૧. પૂર્વજન્મના વૈરી સુદંષ્ટ્ર નાગકુમાર દેવનો નૌકાદ્વારા જલોપસર્ગ

સુરભિપુરથી રાજગૃહ જતાં વચમાં આવતી ગંગા નદી પાર કરવા ભગવાન નાવમાં બેઠા. એમાં બીજા પણ અનેક લોકો બેઠા. નાવિકે નાવ હંકારી. તે બરાબર બેઠા જલ પાસે પહોંચી કે અચાનક પાતાલવાસી સુદંષ્ટ્ર નામના નાગકુમાર દેવે જ્ઞાનથી જાણ્યું કે ‘અહો! આ મહાવીર ગત જન્મમાં વાસુદેવના ભવમાં હતા અને હું સિંહના ભવમાં હતો ત્યારે આ વાસુદેવે માંડું મોહું ચીરી મને જનથી મારી નાંખ્યો હતો.’ તેથી તેની વૈરવૃત્તિ જાગી બેઠી. તે બદલો લેવા દોડી આવ્યો. આવીને તેણે પોતાની દિવ્ય શક્તિથી ભયંકર તોફાન બિભું કર્યું. તેણે પ્રારંભમાં મહાપવનને વિકુર્યો. ગંગાનાં નીર હિલોળે ચઢ્યાં, નાવ આમ તેમ ઝોલાં ખાતી ઊછળવા લાગી, અને સઢનો સ્તંભ તૂટી ગયો. સહુને માથે મોત ભમતું દેખાયું, ગભરાટ વધી ગયો, હો હા થઈ પડી, ‘બચાવો બચાવો’ની બૂમાબૂમ થવા માંડી. બચવા માટે સહુ ઇંબદેવનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. આવા પ્રસંગમાં પણ ભગવાન તો નિશ્ચલ ભાવથી ધ્યાનમાં જ મગ્ન બેઠા હતા. આ તોફાનની જાણ જ્ઞાનથી કંબલ-શંબલ નામના નાગદેવોને થતાં તેઓ તુરંત આવી પહોંચ્યા. આવીને તેમણે સુદંષ્ટ્રદેવને ધૂતકારી હાંકી કાઢ્યો. તોફાન શમી ગયું અને નાવ હેમખેમ કિનારે પહોંચી. ખરેખર! આ મહાન આત્માના જ પુણ્યપ્રભાવે આપણા સહુની રક્ષા થઈ છે એમ સમજીને તમામ પ્રવાસીઓએ ભગવાનને ભાવભીની વંદના કરી હાર્દિક આભાર માન્યો.

ચિત્રમાં પાણીના પ્રવાહમાં જ નૌકા નીચે સુદંષ્ટ્રદેવ નૌકાને ઊથલાવતો બતાવ્યો છે. ઉપર આપણી ડાબી બાજુએ ખૂણામાં રક્ષા કરવા આવી રહેલા કંબલ-શંબલ દેવો બતાવ્યા છે.

૩૧. પૂર્વજન્મ કે વૈરી સુદંષ્ટ્ર નાગકુમાર દેવ કા નૌકા દ્વારા જલોપસર્ગ

સુરભીપુર સે રાજગૃહ જાતે સમય માર્ગ મેં આઈ હુઈ ગંગા નદી કો પાર કરને કે લિયે ભગવાન નાવ મેં બેઠે, ઉસી નાવ મેં દૂસરે ખી કઈ લોગ બેઠે। નાવિક ને નાવ રેના આરમ્મ કિયા। વહ જબ ટીક ગહરે જલ કે પાસ પહોંચી, તવ અચાનક પાતાલવાસી સુદંષ્ટ્ર નામક નાગકુમાર દેવ ને જ્ઞાન સે જાના કિ ‘અહો! જબ યે મહાવીર ગત જન્મ મેં વાસુદેવ કે ભવ મેં થે ઓર મેં સિંહ કે ભવ મેં થા, તવ ઇન્હોને મુંહ સે ચીરકર મુક્ષે જાન સે માર દિયા થા’। ઇસ સે ઉસકી વૈરવૃત્તિ જાગ ઉઠી। વહ પ્રતિશોધ લેને કે લિયે દૌઢ આયા ઓર અપની દિવ્ય શક્તિ સે ભયંકર તૂફાન ઉપસ્થિત કર દિયા। શુરુ મેં ઉસને ભયંકર વાયુ કો ફેલાયા, જિસસે ગંગા કે પાની મેં ઉમાર આયા। નાવ ઇધર-ઉધર ડગમગાતી હુઈ ઉછલને લગી। મસ્તૂલ ટૂટ ગયા। સમી કો અપને સિર પર નાચતી હુઈ મૌત દિખાઈ દી। ઘબરાહટ બઢ ગઈ, હાહાકાર મચ ગયા। બચને કે લિયે સમી ઇષ્ટ દેવ કા સ્મરણ કરને લગે। એસે અવસર પર ભગવાન તો નિશ્ચલ ભાવ સે ધ્યાન મેં હી પૂર્ણ મગ્ન થે। ઇસ ઉત્પાત કી જાનકારી કંબલ-શંબલ નામક નાગદેવોં કો જ્ઞાન દ્વારા હોને પર વે તકાલ આયે ઓર ઉન્હોને સુદંષ્ટ્ર કો મગા દિયા। તૂફાન શાન્ત હો ગયા ઓર નાવ સકુશલ કિનારે પર આ પહોંચી। “ઇસ મહાન આત્મા કે પુણ્ય પ્રભાવ સે હી હમ સબ કી રક્ષા હુઈ હૈ।” એસા માનકર સમી પ્રવાસિઓં ને ભગવાન કો ભાવપૂર્ણ વંદના કી ઓર હાર્દિક આભાર માના।

ચિત્રમેં જલપ્રવાહ મેં સુદંષ્ટ્રદેવ ઓર ઊપર કંબલ-શંબલ કો ચિત્રિત કિયા હૈ।

31. SUDAMŚTRA, A SERPENT-PRINCE, CAUSES HAVOC IN THE RIVER

While on his way to Rājagṛha from Surabhipura, Bhagavān Mahāvīra had to cross the river Gaṅgā in a boat. The serpent-prince Sudamśtra bore a grudge against Bhagavān Mahāvīra, as the serpent-prince—who was then a lion—was killed by Bhagavān Mahāvīra, in one of the previous births, who was then known as Vāsudeva. In order to have his revenge on his killer, the serpent-prince creates a terrific cyclonic storm by his magic power. The boat is rocked by the huge waves of the river Gaṅgā, the mast is broken and pandemonium prevails everywhere. But Bhagavān Mahāvīra is seated calmly and serenely, deeply absorbed in meditation. The two gods of the nether regions, Kambala and Śambala knew it by their divine power and rushed to the spot. They drove away Sudamśtra and the storm subsided. All aboard the boat bowed down to him with great respect and gratitude, as they were convinced that they owed their lives to the presence of the great saint.

તીર્થંજન
દેવની
ધર્મ
દેશના.
સંઘ
સમગ્ર

३१ : पूर्वजन्मना वैरी नागदेवलोका सुदंष्ट्र देवतो लक्ष्मिना नाचोपसर्ग, अने उंअल-शंअल देवो द्वारा लययान तथा अचारीअोनी रक्षा
 ३१ : पूर्वजन्म के वैरी नागदेव-लोक के सुदंष्ट्र देव का जलद्वारा नाचोपसर्ग, और कंबल-शंख देवों द्वारा भगवान् और प्रवासियों की रक्षा
 31 : Soul itself is the strongest power, Sudamāstra, a serpent-prince, creates a heavy storm in the river, but fails

३२. ध्यानधी खलित करवा संगमदेवे करेवा भयंकर २० उपसर्गो

कठिन कर्मोन्तो क्षय करवा भगवाने भवेच्छोधी सभर अने साधु-संतोधी तदन अज्ञात ज्येवी प्रजवाणी लूमिने पसंद करी. विहार करता तेजोश्री दृढभूमिना पोलास चैत्यमां पहुँच्यो. त्यां प्रणु दिवसना उपवास करी, निर्ज्व शिला उपर जरा अवनत देहे जिनमुद्रापूर्वक ठेला रली 'महाप्रतिमा' नामतुं तप आदर्थुं. चित्तने स्थिर करी निर्निमेष दृष्टिधी आधी रात ज्येक अचित्त पुद्गल रूंधं उपर ज ध्यान स्थिर कर्युं. महावीरना अडग अने आणुनभ ध्यानने इन्द्रे ज्ञानधी जालीने पोतानी देवसभामां प्रशंसा करतां कहुं के "ध्यान अने धैर्यमां भगवान महावीरनी तोले कोर्ध आवे नखि. मनुष्यो तो शुं, देव पणु तेभने खलित करी शके नखि." आ प्रशंसा तेजोद्वेषी सुराधम संगमदेवधी सहन न थर्ध शकी. ज्येले कहुं के "मानवीमां आ सामर्थ्यनो कदी संभव ज नथी तेनी लुं लुमणुं ज भातरी करावी आपुं." ते पधी तरत ज भगवानने ध्यानधी खलित करवा शीघ्र होडी आच्यो. ज्येक रातमां पिशाच, डाधी, वाघ, साप अने वींछीनां उग्र उपद्रवो तथा पग वर्ये अग्नि सणगावीने तेना पर रसोर्ध करवी, अपसराना हावभावपूर्वकनां प्रलोभनो, कालचक्र प्रक्षेप आदि प्रतिद्रुण-अनुद्रुण ज्येवा विविध वीस भयंकर, त्रासजनक उपसर्गो कर्था पणु धीर-वीर ज्येवा भगवान तलमात्र पणु क्षुब्ध न थतां सर्वथा निश्चल रली कसोटीमांथी पार ठेतर्था. आभरे संगमदेव थाक्यो अने ह्यारीने रवाना थर्ध गयो. दीक्षा पधी भगवाननी साधनानुं आ अगियारमुं वर्ष आदतुं हुंतुं.

३२. ध्यान से चलित करने के लिये संगमदेव द्वारा किया हुआ दारुण बीस उपसर्ग

कठिन कर्मों का क्षय करने के लिये भगवान् ने भ्लेच्छों से परिपूर्ण तथा साधु-सन्तों से सर्वथा अज्ञात ऐसी भूमि पसन्द की। तथा विहार करते हुए वे दृढभूमि के पोलास चैत्य में पहुँचे। वहाँ तीन दिन के निर्जल उपवास कर निर्जीव शिला पर कुछ अवनत शरीर से जिनमुद्रा-पूर्वक खड़े रहकर 'महाप्रतिमा' नामक तप स्वीकार किया। चित्त को स्थिरकर निर्निमेष दृष्टि से सारी रात एक अचित्त पुद्गल-स्कन्ध पर ही ध्यान स्थिर किया। महावीर के अडिग और दृढ़ ध्यान को इन्द्र ने ज्ञानद्वारा जानकर अपनी देव सभा में प्रशंसा करते हुए कहा कि—“ध्यान और धैर्य में भगवान् की समानता कोई नहीं कर सकता है। और भगवान् को अपने इस ध्यान से कोई चलित भी नहीं कर सकता है”। भगवान् की इस प्रशंसा को तेजोद्वेषी सुराधम संगमदेव सहन नहीं कर सका। उसने कहा कि—“मनुष्य में ऐसा सामर्थ्य हो ही नहीं सकता है, इसे मैं प्रमाणित कर सकता हूँ।” और वह भगवान् को ध्यान से विचलित करने के लिये शीघ्र ही दौड़ आया। उसने एक रात्रि में ही पिशाच, व्याघ्र, सर्प, बिच्छू आदि प्राणियों का उग्र उपद्रव, अपसरा के हावभावपूर्वक विविध प्रलोभन, कालचक्र प्रक्षेप आदि प्रतिकूल-अनुकूल कष्ट देनेवाले ऐसे बीस उपसर्ग किये, किन्तु धीर-वीर भगवान् तनिक भी क्षुब्ध न हुए—सर्वथा निश्चल रहे और परीक्षा में पार उतरे। अन्त में संगमदेव सर्वथा हार मानकर वहाँ से चला गया।

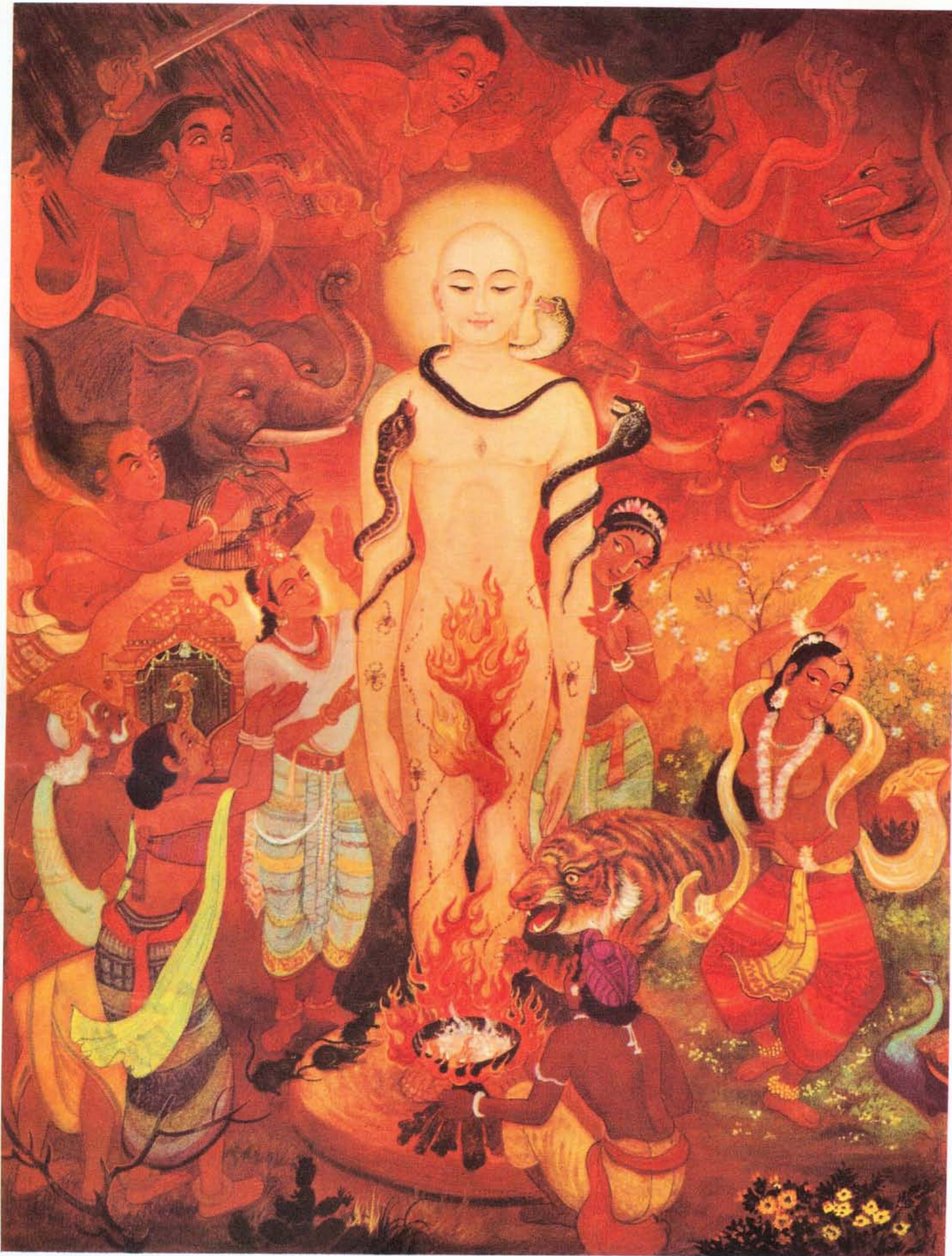

32. GOD SAṄGAMA TESTS MAHĀVĪRA'S ENDURANCE AND COURAGE BY TWENTY SEVERE TESTS

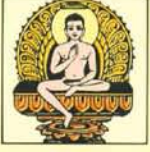
To annihilate the remaining Karma Bhagavān Mahāvīra selected the most uncivilised regions inhabited by savages and aborigines. He arrived at a place called Polāsa-caitya. After observing fasts for three days, he started practising the most severe austerity called Mahāpratimā, standing in the posture called Jina-mudrā. Throughout the night, he stood motionless and absorbed in transcendental meditation. Indra, who witnessed all this divine power, extolled and praised Bhagavān Mahāvīra and told the assembly of gods, "Nobody can equal Bhagavān Mahāvīra in meditation and courage". A god named Saṅgama became jealous and could not believe that a mere mortal could have such superhuman abilities and in order, therefore, to test Bhagavān Mahāvīra's courage and endurance, he created by his supernatural power, ghosts, an elephant, a tiger, serpents and scorpions to frighten him. He kindled fire between his legs and cooked food over it. He brought divine damsels to distract Bhagavān Mahāvīra. But in spite of their alluring charms, they also could not disturb him. Ultimately, the god Saṅgama had to admit defeat and he goes back to heaven being crest-fallen.

उ२: ध्याननिभन भगवानने विचलित करवा संगमदेवे करेला अति दारुण उपसर्ग, भगवाननुं अनेड धैर्य आने अहलुत क्षमा
 इ२: ध्यानाधिरूढ भगवान् को विचलित करने के लिये, संगमदेव के विविध दारुण उपसर्ग, भगवान् का बेजोड़ धैर्य और अद्भुत क्षमा
 32: Jealous god Sangama tests Mahāvira's endurance and courage by twenty severe tests; Mahāvira is victorious

33. अभिग्रहसमाप्ति-प्रसंगे चन्दनवालाद्वारा अउदना आकषणं दान अने दानप्रभावे

दीर्घ तपस्वी भगवाने दीक्षाना आरंभार्थं वर्षमां कौशाम्बी पधारी भिक्षा संभंधी द्रव्य, क्षेत्र, काल, अने भावगर्भित विविध गोलेनो - प्रकारनो घोर अभिग्रह कथो. द्रव्यथी—अउद-आकषा ते पणु सूपडाना भूषणमां होय तो न लेवा. क्षेत्रथी—अेक पैग उंभराभां अने अेक पग गडार राणीने आपे तो न वडोरवुं. कालथी—भिक्षाचरो भिक्षा लघ गया पछीना समये भगे तो न वडोरवुं. भावथी—डोर्ध रॉकुमारी अने ते दासीपणाने पामी होय; पैगमां भेडी नांभेडी होय, माथुं मुंडावेडी होय, रुंती होय, अंडुभनो तप अेटवे त्रणु द्विवसथी भूणी होय, वणी ते पवित्र सती स्त्री होय, ते वडोरावे तो न वडोरवुं. आवी प्रतिज्ञा ग्हाड भगवान कौशाम्बीमां हुंभेशां भिक्षा माटे अनेकनां धरे पधारे छे, पणु सूचित अभिग्रह पूरो थतो नथी. लोको आ दुःशक्य अभिग्रहने नलुता न होवाथी भूण चिंतातुर रहे छे. आम करतां पांच मदिना अने पथीस द्विवस पसार थया त्यारे, नित्यनियम सुज्ज भगवान भिक्षार्थे धनावड शेडने त्यां पधार्था. ते समये अेवुं अनेवुं के चंपापति राजा दधिवाहननी पुत्री चंदनवाला ने पापोदये वेयावानी वणत आंव्यो. धनावडे तेने अरीडी. पाछगथी शेडनी पत्नी भूलां ने तेना पर अतिश्रुथं थतां, नलुणीअेधने छुपी रीते तेनुं माथुं मुंडावी, पगमां भेडी नांणी, तेने लोंयराभां पूरी दीधी. त्रणु द्विवस ग्हाड शेडने अणर पडतां अेने गडार डाडी. शेडे सूपडाना भूषणमां अउदना आकषा भावा आप्या. ते लघने उंभरा उपर भिनीने, दान माटे डोर्ध भिक्षुनी राडु नेती हती त्यां भुद करपात्री भगवाननुं पधारवुं थयुं. भगवाने पोताना स्वीकृत अभिग्रहमां मात्र आंसुनी पामी अेध तेअो त्यांथी पाछा कथां. भगवान जेवा भगवान धरे पधार्थां अने पाछा कथां तेनो तीव्र आघात लागतां गालाचंदना रडी पडी. रुदननो अवाज सांभणीने भगवान पाछा कथां. जे ड्वाथ पसारने चंदनानी भिक्षा स्वीकारी. दानप्रभावे पांच दिव्यो प्रगट थयां. धन्य चंदना ! धन्य दान !

३३. अभिग्रह-समाप्ति में चन्दनवाला द्वारा उड़द के बाकले का दान और दानप्रभाव

दीर्घ तपस्वी भगवान् ने दीक्षा के बारहवें वर्ष में कौशाम्बी पधार कर भिक्षा सम्बन्धी द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव आदि विविध प्रकार की प्रतिज्ञाओं से युक्त घोर अभिग्रह किया। द्रव्य से पकाये हुए उड़द के बाकले, वे भी सूपके कोने में हों। क्षेत्र से एक पैर घर में और एक पैर बाहर हो, काल से भिक्षाचर भिक्षा लेकर चले गये हों, बाद में मिले तो लेना, भाव से कोई राजकुमारी, फिर दासी भाव को प्राप्त हुई हो, मस्तक मुँडा हुआ हो, पैर में वेड़ियाँ पड़ी हों, रोती हो, अडम का तप किया हो, तो ही ब्रह्मण करना यानी कि तीन दिनों से भूखी हो। तथा वह सती-पवित्र स्त्री हो, वह भिक्षा दे तो लेना। ऐसी प्रतिज्ञा के बाद भगवान् कौशाम्बी में प्रतिदिन के लिये घर घर पधारते हैं किन्तु सूचित अभिग्रह पूरा नहीं होता। लोग इस दुःशक्य अभिग्रह का ज्ञान न होने से बहुत चिन्तातुर रहते हैं। पाँच मास और पचास दिन बीत चुके तब नित्य नियमानुसार भगवान् भिक्षा के लिये धनावड सेठ के यहाँ पधारे। उसी समय वहाँ ऐसा हुआ कि चम्पापति राजा दधिवाहन की पुत्री चन्दनवाला को पापोदयवश विकने का प्रसंग आया। धनावड ने उसे खरीदा। उसकी अनुषङ्गिति में सेठ की पत्नी मूला ने ईर्ष्यावश उसका सिर मुँडवाकर तथा पैर में वेड़ियाँ डालकर उसे तलवर (भूमिगृह) में डाल दिया। तीन दिन बाद सेठ को पता लगने पर उसे बाहर निकाली और सूप के कोने में उड़द के बाकले खाने को दिये। वह दान देने के लिये किसी जैन निर्ग्रन्थ-मुनि की प्रतीक्षा कर रही थी, इतने में स्वयं करपात्री भगवान् पधारे। स्वीकृत अभिग्रह-पूर्ति में केवल आँसुओं की कमी देखी, अतः वे वापस जाने लगे, यह देखकर चन्दना जोर से रो पड़ी। भगवान् रुदन सुनकर लौट आये और दोनों कर पसार कर चन्दना की भिक्षा स्वीकार की। उस समय दानप्रभाव से देवकृत पाँच दिव्य प्रकट हुए। धन्य चंदना ! धन्य दान !

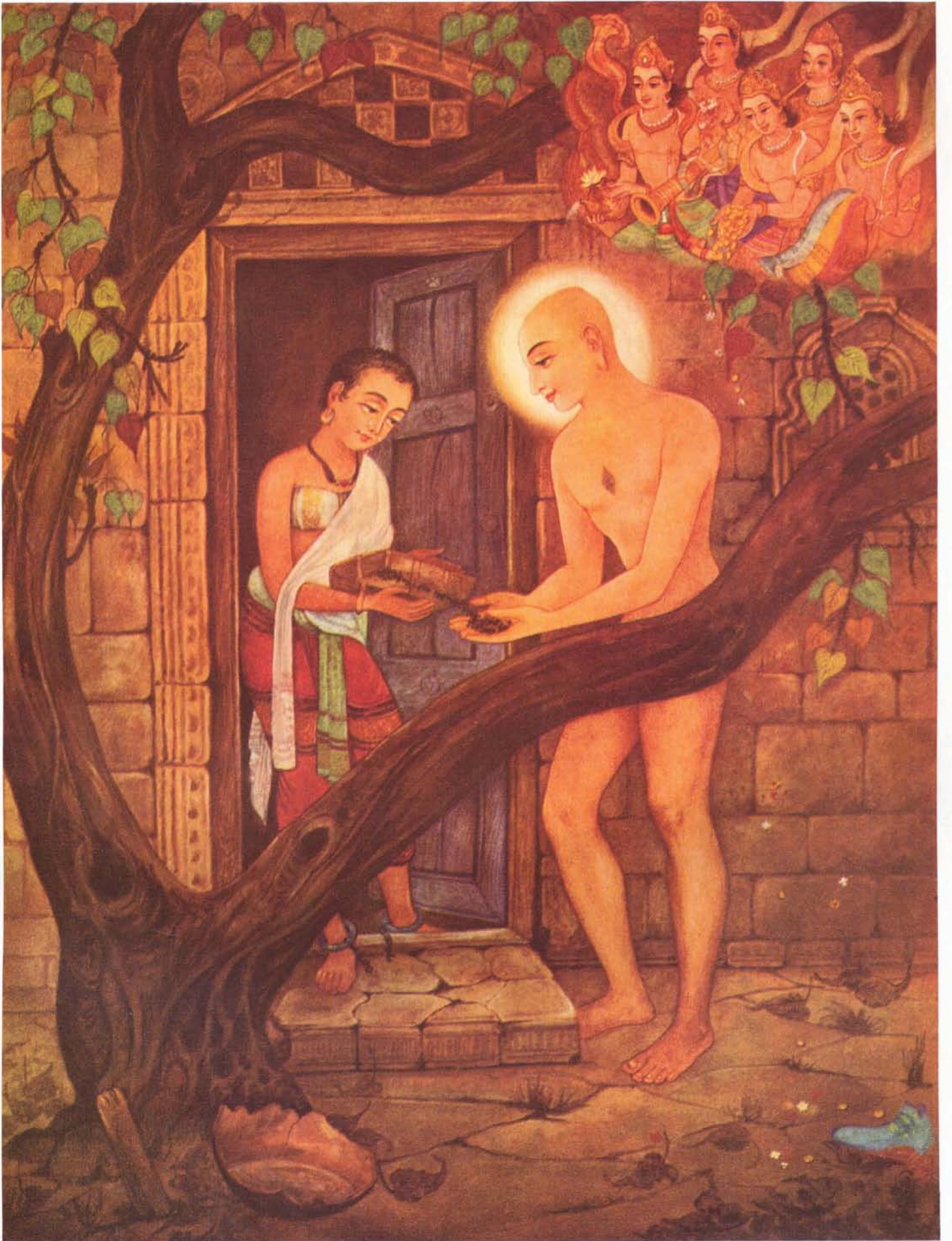

33. ACCEPTING ALMS FROM CANDANABĀLĀ ON FULFILMENT OF THE VOWS

During the twelfth year after initiation Bhagavān Mahāvīra entered the city of Kauśāmbī after a long penance. He would accept alms (Bhikṣā) only from the donor who fulfilled his ten untold conditions. He would accept an Urad preparation from the corner of a winnowing basket, given by a person with one leg on the threshold and the other outside, who was a princess turned into a slave, who had a shaven head and whose legs were bound by chains. She must be a chaste woman, performing the penance of Atṭhama (three days' fasts), and should serve him after all mendicants had left and with tears in her eyes. Five months and twenty-five days elapsed, but no donor fulfilled these conditions. Candanabālā, a princess, sold as a slave, shackled and shaved by the jealous wife of a rich merchant, fulfilled all the conditions except weeping. Bhagavān Mahāvīra turned his face away at the last moment without accepting her humble alms. This made Candanabālā weep and the last condition being realized, Bhagavān Mahāvīra accepted the alms.

३३ : लभगवानना अतिउठिन अलिअहनी सभासि थतां अंदनआणाम् आपेलुं अउहना आउलानुं दान अने देवकृत दानप्रभाव
 ३३ : भगवान् के अति कठिन अमिग्रह की समाप्ति होने पर चन्दनवाला का उड़द के बाकले का दान और देवकृत दानप्रभाव
 33 : Accepting alms from Chandanbāī for breaking fasts of five months and twentyfive days with specific Vows

૩૪. ગોવાળિયાએ તીક્ષ્ણ કાષ્ઠશૂલ દ્વારા કરેલો ભયંકર કર્ણોપસર્ગ અને તેનું નિવારણ

ભગવાન જ્યારે છમ્માણિ ગામની બહાર કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં ધ્યાનસ્થ હતા ત્યારે સંધ્યાકાળે કોઈ ગોવાળિયો ભગવાનની પાસે બળદો મૂકીને ગામમાં આલ્યો ગયો. કામ કરીને પાછો આવ્યો ત્યારે બળદો ન ભેટતાં ભગવાનને પૂછ્યું, “દેવાર્યે ! બળદો ક્યાં ગયા ?” મૌની ભગવાને જવાબ ન આપતાં દુષ્ટ ગોવાળિયાએ કોધાન્ધ બની કાસ (દાભ) નામના અતિ કઠણ ઘાસની અણીદાર શૂલો-સળીઓ પથ્થરથી ઠોકીને બન્ને કાનોમાં બેરથી ખોસી દીધી. તથા કોઈ તે કાઢી ન શકે એટલા માટે તેના બહારના ભાગને પણ કાપી નાંખ્યો. આવા દારુણ કષ્ટમાં પણ ભગવાન નિશ્ચલભાવે ધ્યાનરત જ રહ્યા અને કડિન કર્મો ઓછાં કર્યાં. ત્યાંથી શલ્યસહિત ભગવાન મધ્યમા (પાવા) પધાર્યા અને ભિક્ષાર્થે સિદ્ધાર્થ વણિકના ઘરે પહોંચ્યા. તે વખતે તે ‘ખરક’ નામના મિત્રવૈધ સાથે વાતો કરતો હતો. ભગવાન પધારતાં તેણે વંદનપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. એ વખતે ખરકે ભગવાનની મુખાકૃતિ ઉપરથી ભગવાનનાં શરીરમાં કંઈક શલ્ય છે એમ પારખી લીધું. પછી શરીર તપાસતાં કાનમાં દર્ભ-કાષ્ટની શૂલો ખોસાયેલી બેઈ. સિદ્ધાર્થને વાત કરતાં તે કંપી ઊઠ્યો. તેણે કહ્યું કે “એ શલ્યને જલદી બહાર કાઢો અને પુણ્યના ભાગીદાર બનો.” પછી ભગવાનને મુશ્કેલીથી સમજાવી, નસો દીલી કરવા તેલના કુંડમાં ખેસાડ્યા. પછી ખૂબ માલિશ કર્યું. તે કર્યા બાદ કુશળપ્રયોગપૂર્વક સાણસીથી શૂલો ખેંચી કાઢી. તે વખતે ભયંકર વેદનાના કારણે ભગવાનથી કારમી ચીસ પડાઈ ગઈ. ગત જન્મમાં ભગવાનના જીવે અજ્ઞાનભાવે બાંધેલું પાપ-કર્મ અંતિમ ભવે પણ ઉદય આવ્યું. ખરેખર ! કર્મ કોઈને છોડતું નથી અને નિકાચિત ભાવે બાંધેલું કર્મ ભોગવવું જ પડે છે. કર્મસત્તાનો સિદ્ધાંત કેવો નિઃપક્ષ અને અટલ છે ! એની સચોટ પ્રતીતિ આ પ્રસંગ કરાવી બળ્ય છે. અને “બંધસમય ચિત્ત ચેતીએ ઉદયે શો સંતાપ ?” આ પદ્યપંક્તિનું પણ સ્મરણ મૂકી બળ્ય છે.

૩૪. ગ્વાલે કા તીક્ષ્ણ કાષ્ઠસલાકા દ્વારા અતિ દારુણ કર્ણોપસર્ગ તથા ઉસકા નિવારણ

ભગવાન્ જબ છમ્માણિ ગાँव के बाहर ध्यानस्थ दशा में थे, तब सन्ध्या के समय कोई ग्वाला भगवान् के समीप बैल छोड़कर गाँव में चला गया। और जब वह वापस लौटा तब बैलों को वहाँ न देखकर भगवान् से पूछा—‘देवार्य ! मेरे बैल कहाँ गये ?’ मौनी भगवान् द्वारा उत्तर न मिलने पर दुष्ट ग्वाले ने क्रुद्ध होकर भगवान् के दोनों कानों में काँस नामक काठ के कीले (कठोर दर्भ-घास की अति तीखी सलाकें) पत्थर से टोक दिये और कोई निकाल न सके इस लिये उनके बाहरी भागों को भी काट दिया। ऐसे दारुण कष्ट में भी भगवान् निश्चल भाव से ध्यानस्थ ही रहे और कठिन कर्मों को क्षीण किये। वहाँ से शल्यसहित भगवान् मध्यमा (पावा) पधारे और भिक्षा के लिये सिद्धार्थ वणिक के घर पहुँचे, उस समय वह मित्रवैध खरक के साथ बात कर रहा था। भगवान् के पधारने पर उसने वन्दनपूर्वक स्वागत किया। उस समय खरक ने भगवान् की मुखाकृति से उनके शरीर में कहीं शल्य है, यह समझ लिया। फिर शरीर की परीक्षा करते हुए कानों में लकड़ी के कीले खोंसे हुए देखकर सिद्धार्थ को बताया। वह काँप उठा। उसने कहा कि—‘ये शल्य शीघ्र बाहर निकालो और पुण्य के भागी बनो।’ बाद में भगवान् को बड़ी कठिनाई से समझाकर तैल द्रोणी में बिठाया, नसों को नरम करने के लिये खूब मालिश की और बाद में कुशल-प्रयोग-पूर्वक सँदसी से कीले निकाल दिये। उस समय भयङ्कर वेदना के कारण भगवान् के मुख से एक भीषण चीख निकल पड़ी। गत जन्म में भगवान् की आत्मा ने अज्ञान से बाँधा हुआ पापकर्म अन्तिम भव में उदय आया। कर्म किसीको छोड़ता नहीं, और तदाकार बने हुए कर्मों का भोग करना ही पड़ता है। इसीलिए पाप कर्म बाँधने के समय जाग्रत रहना नितान्त जरूरी है।

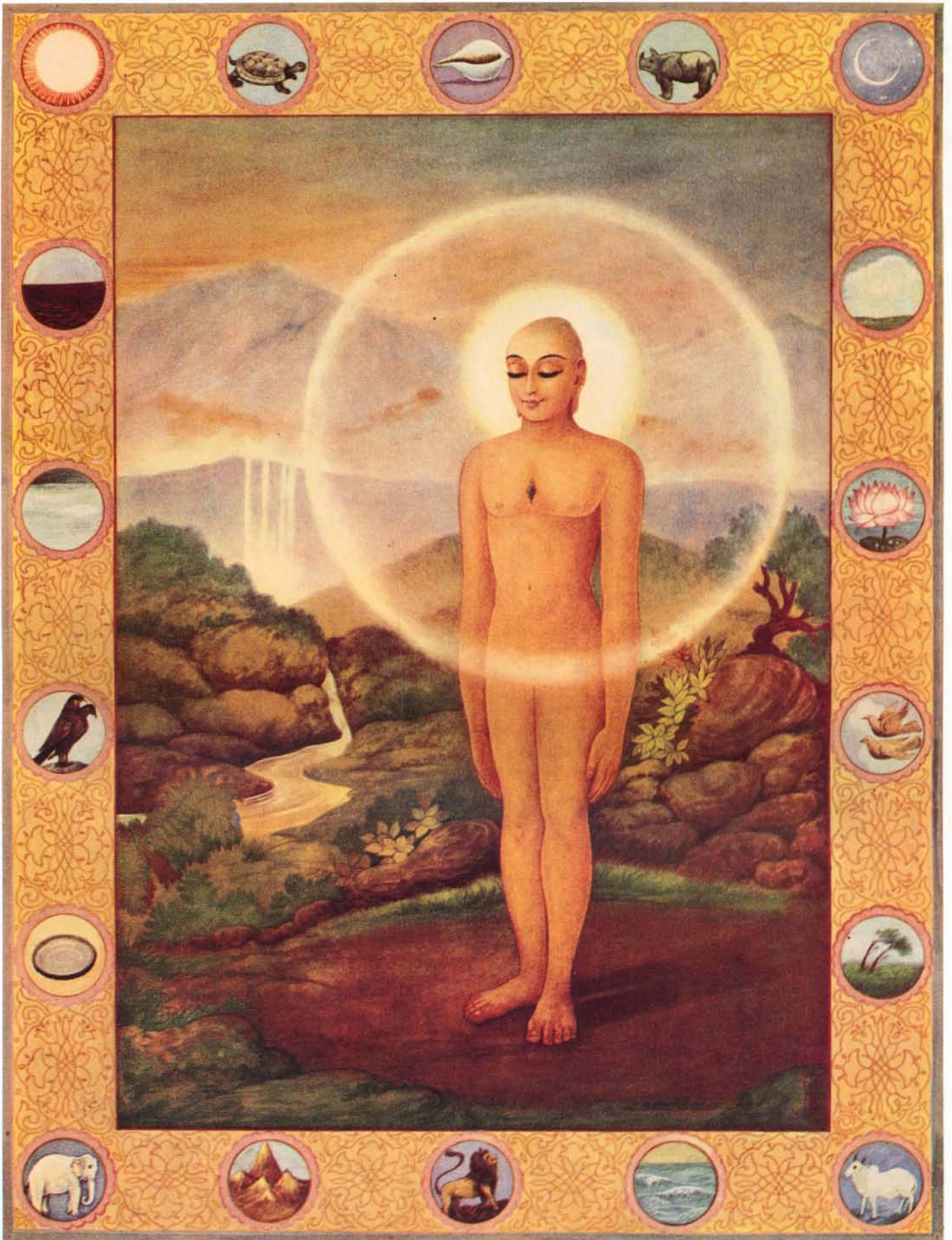

34. EARS PLUGGED WITH PEGS AND THEIR REMOVAL BY PINCERS

Once Bhagavān Mahāvīra was standing motionless, absorbed in deep meditation, on the outskirts of the village Chhammānī. A cowherd left his oxen near him and asked him to keep an eye on them. When he returned, he did not find the cattle and so he inquired about the missing cattle. When he received no reply to his persistent queries, he became furious and plugged hard grass pegs in the ears of Bhagavān Mahāvīra. The saint bore all the pain patiently. From there, Bhagavān Mahāvīra went to Pāvā. In the course of his begging round, he entered the house of a rich merchant named Siddhārtha, who was then sitting in the company of an eminent physician named Kharaka. The physician immediately realised from the facial expression of Bhagavān Mahāvīra that he was suffering from some acute pain. He was persuaded with great difficulty to undergo the operation. He was made to sit in a basin filled with oil, given a massage and then the pegs were removed by means of pincers. The pain was so excruciating that even Bhagavān Mahāvīra cried out in agony.

૧૧	૮ ૧ ૬	૧૬ ૨ ૩ ૧૩	૨૫ ૨૦ ૧૧ ૧૭ ૧૦	૨૨ ૩ ૧ ૧૫ ૧૬			
૩૪	૩ ૫ ૭	૫ ૧૧ ૧૦ ૮	૧૦ ૭ ૫ ૩૦ ૭૫	૧૪ ૨૦ ૨૧ ૨ ૮			
૧૩૦	૪ ૧ ૨	૧ ૭ ૬ ૧૨	૧૦ ૭ ૫ ૩૦ ૭૫	૧ ૭ ૧૩ ૧૧ ૨૫			
૬૫	૪ ૩ ૮	૪ ૧૪ ૧૫ ૧	૩૦ ૨૫ ૨૦ ૧૦ ૫ ૬	૧૬ ૨૪ ૫ ૬ ૧૨			
૨૦	૧ ૫ ૧		૨૫ ૧૦ ૫ ૬ ૫ ૧૦	૧૦ ૧૧ ૧૭ ૨૩ ૪			
૨૦	૨ ૭ ૬						

૩૫ : પરિસહ-ઉપસર્ગોને સમભાવથી સહન કરવાપૂર્વક, સંયમ અને તપની ઉચ્ચસાધનાથી પ્રાપ્ત પરમસમાધિમાં લયલીન ભગવાન
 ३५ : परिसह-उपसर्गों को समभाव से सहन करने के साथ संयम और तप की उच्च साधना से प्राप्त परमसमाधि में लयलीन भगवान्
 35 : Bhagavān Mahāvira deeply absorbed in the highest type of meditation

३६. गोदोहिकासने स्थित भगवानने केवलज्ञाननी प्राप्ति : [४] केवलज्ञान कल्याणक

ओछामां ओछा भे उपवास (छट्)थी लधने छ छ भडिना सुधीना उपवास आदिनी अनेकविध महातपश्चर्यापूर्वक उद्यान, वन, निर्जन स्थानो वगेरे स्थगोमां ध्यानस्थ रह्यी, देव-मनुष्यादि द्वारा थयेला उपसर्गो अने परीसडोने समभावपूर्वक स्वेच्छाथी सहन करी, साधिक साजाभार वर्षनी साधनाने अंते भगवान धर्म-ध्याननी पराकाष्ठामे पहुँच्यो। त्थार भाह तेओश्री मध्यमाभांथी विहरी, नृत्तिक गामे आव्या अने त्यां गाम गह्वार वहेती ऋजुवालिका नदीना किनारा उपरना भेतरमां दापल थया त्थारे तेभने थीले उपवास हुतो। विश्वनां प्राणिमात्रनुं यथार्थ कल्याण करुं ह्योय तेने विश्वनां समस्त पदार्थो, तेनी त्रैकालिक अवस्थाओ अने तेनां गूढ रहस्योनुं संपूर्ण ज्ञान प्राप्त करुं जेधं ज्ये। ज्ये माटे 'केवलज्ञान' नो महाप्रकाश भोगवयो जेधं ज्ये। ज्ये भोगवयो आत्मिकगुणोना पूर्योविकासने इंधी रह्येलां कर्मोने क्षय करवो जेधं ज्ये। ज्ये करवा माटे अहिंसा, संयम अने तपनी महासाधना करवी जेधं ज्ये। भगवान १२५ वर्ष सुधी ज्ये मार्गने अनुसर्थां अने प्रारंभेदी महासाधनानी अन्तिम सिद्धि(-केवलज्ञानप्राप्ति)नो समय निकट आवी रह्यो हुतो त्थारे भगवाने शालवृक्षनी नीचे सूर्यना आतपमां गोदोहिकासने (चित्र-सुवर्ण) भेसीने शुक्लध्यानमां प्रवेश कर्यो। ज्येभले ध्यानार्ह विविध विषयोमांथी मनने भेचीने छं वस्तुनी उपर ध्यानने केन्द्रित करुं। मन निष्प्रकंप अननुं गयुं। उत्तरेत्तर विशुद्ध शुक्लध्यानमां प्रविष्ट हुता त्थारे, तेओश्रीज्ये भौदनीय, ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, अने अंतराय, आ त्थार घातीकर्मोनी संपूर्ण क्षय कर्यो अने (पांचसुं) केवलज्ञान तथा केवलदर्शन प्रकट थयां। ते द्विषस हुतो वैशाख शुदि दशमनो, अने प्रहर हुतो थोथो। भगवान सर्वज्ञ अने सर्वदर्शी थयाथी तेओ संपूर्ण लोकोलोक-विश्वनां त्रल्लेय कालना मूर्तामूर्त, सूक्ष्म के स्थूल, गुप्त के प्रकट ज्येवा समस्त जड, चेतन पदार्थो, अने तेना पर्यायो (अवस्थाओ)ने प्रत्यक्ष रीते जेवा अने जलुवावाणा थया। तेम ज अठार दोष रहित थयां 'अरिहंत' अन्या। तेथी तेओ त्रल्लेय लोकने आराध्य, वंदनीय अने पूजनीय अन्या।

३६. शुक्लध्यान निमग्न भगवान को केवलज्ञान-त्रिकालज्ञान की प्राप्ति

कम-से-कम दो (छट्) उपवास से लेकर छः छः महीने तक के उपवास आदि से अनेकविध महातपश्चर्यापूर्वक उद्यान, वन, निर्जन-स्थान आदि स्थलों में ध्यानस्थ रहकर देव-मनुष्यादि कृत उपसर्गों और परिसर्हों को समभावपूर्वक सहन कर साधिक सादे बारह वर्ष (१९५ दिन) की साधना के पश्चात् भगवान् धर्मध्यान की पराकाष्ठा पर पहुँचे और तदनन्तर वे मध्यमा से विहार करके जृम्भिक गाँव आये। वहाँ गाँव के बाहर बहती हुई ऋजुवालिका नदी के किनारे पर स्थित खेत में पधारे। तब उनका दूसरा उपवास था। अवशिष्ट घातीकर्मों के क्षयपूर्वक केवलज्ञान का प्रकाश प्राप्त करने के लिये भगवान् सालवृक्ष के नीचे धूप में ही गोदोहिका या उकडू आसन से (चित्र में दिखाये अनुसार) बैठकर शुक्लध्यान में प्रविष्ट हुए। ध्यानार्ह विविध विषयों से मनको खींच कर इष्ट वस्तु पर ध्यान को केन्द्रित किया। मन निष्प्रकम्प होता गया। उत्तरोत्तर विशुद्ध शुक्लध्यान में प्रविष्ट भगवान् को मोहनीय ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, तथा अन्तराय, इन चार घातीकर्मों का सम्पूर्ण क्षय करने के साथ साथ पाँचवाँ केवलज्ञान और केवलदर्शन प्रकट हुआ। उस समय वैशाख शुक्ल दसमी का चौथा प्रहर था। तब से भगवान् सर्वज्ञ और सर्वदर्शी बने। सम्पूर्ण लोकोलोक-दृश्यादृश्य विश्व के तीनों काल के मूर्तामूर्त, सूक्ष्म या स्थूल, गुप्त या प्रकट ऐसे समस्त जड़-चेतन पदार्थ और उनके पर्यायों (अवस्थाओं) के प्रत्यक्ष ज्ञाता और द्रष्टा बने। इतना ही नहीं वे अठारह दोष रहित सर्वगुणसम्पन्न अरिहन्त होकर तीनों लोक के पूजनीय बने। समस्त विश्व की आमूलचूल व्यवस्था का परिपूर्ण ज्ञान होने के बाद भगवान् प्रवचन देने के पूर्णाधिकारी बने।

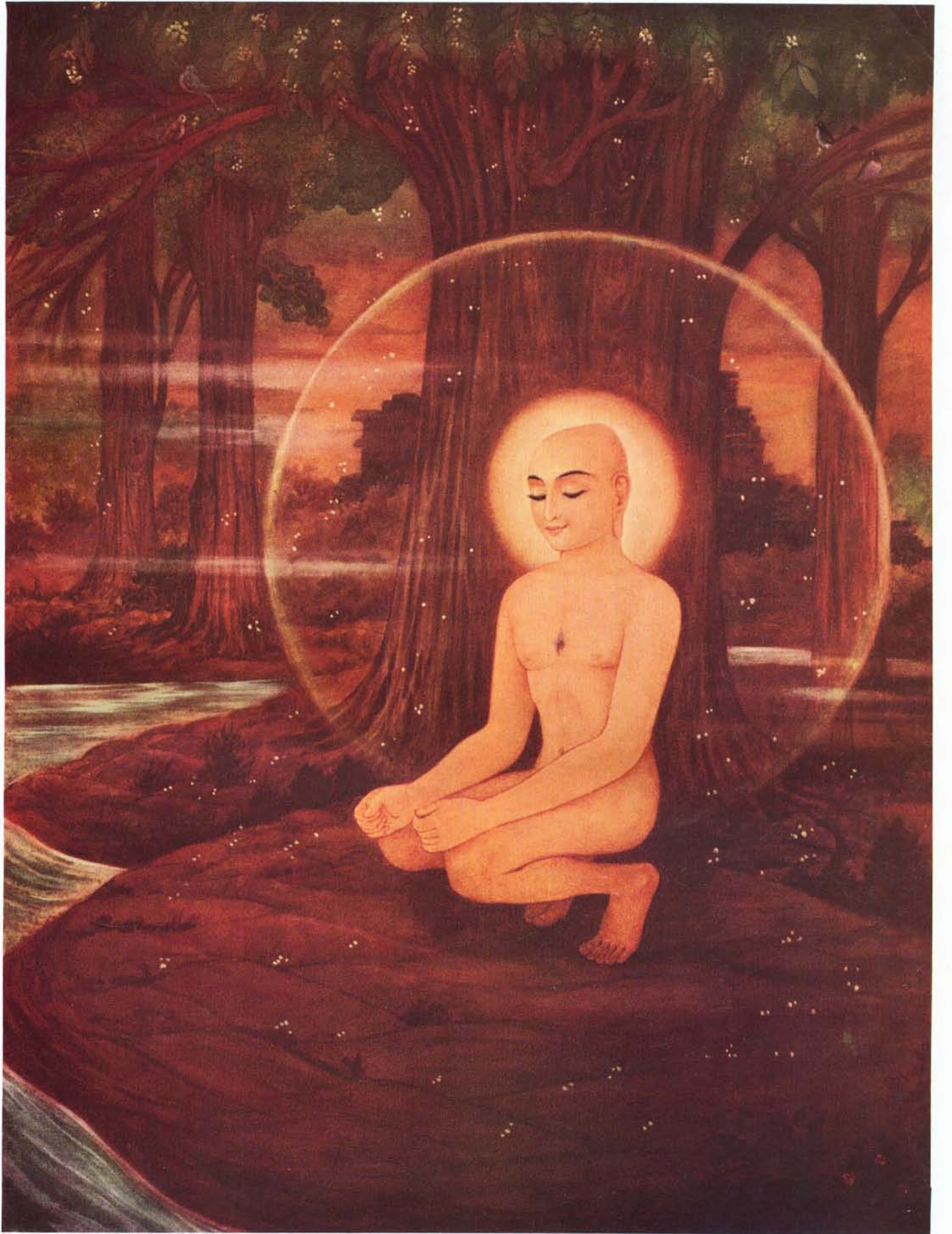

36. BHAGAVĀN MAHĀVĪRA ATTAINS ABSOLUTE KNOWLEDGE (KEVALAJÑĀNA)

Bhagavān Mahāvīra practised severe austerities and deep meditation for a period of twelve years and a half. During this period he used to reside in parks, forests and deserted places and bore all the obstacles and tortures patiently and bravely. He used to observe fasts commencing from a two-days, fast and gradually going up to a fast lasting for six months. He had now reached the highest stage of meditation. He then reached the village Jṛmbhika and stayed on the banks of the river R̥juvalukā. At that time he was observing a fast of two days. In order to annihilate the lingering remnants of the destructive Karmans, Bhagavān Mahāvīra sat down in the 'cow-milking' posture, as shown in the illustration. His mind was absorbed in the highest type of meditation and with all the karmans completely destroyed, he attained the absolute knowledge on the tenth day of the bright half of the month of Vaiśākha. He became omniscient, comprehending and visualising everything in the whole universe, - as well as everything in the past, present, and the future. Being free from all impurities, he now became an Arihanta.

૩૬ : વિશ્વનાં સમસ્ત જડ-ચેતન દ્રવ્યો અને ત્રૈકાલિક પર્યાયો-અવસ્થાઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરાવનાર 'કેવલજ્ઞાન' (સર્વજ્ઞતા)ની પ્રાપ્તિ
૩૬ : विश्व के समस्त जड़-चेतन द्रव्यों और त्रैकालिक पर्यायों का सम्पूर्ण ज्ञान करानेवाले केवलज्ञान (सर्वज्ञता) की प्राप्ति
36 : Bhagavān Mahāvīra attains omniscience (Kevala-jñāna) while absorbed in the highest type of meditation

39. देवनिर्मित समवसरण-(धर्मसभाभंडप)में भगवान-नो आधोपदेश-प्रथम धर्मदेशना

दिवसनो बोधा प्रहरे केवलज्ञान यतां छन्द्रादिकनां सिंहासनो यलित यथां. हर्षित थयेला असंख्य देवो बोधा कल्याणकनी विज्रवणी करवा आपी पहुँचेया. तेओमे दर्शन-वन्दन करी भगवानना प्रवचन माटे समवसरण- (धर्मसभा)नी रचना करी. अे सभामां देवोनी अ डारुनी होवाथी कोठने विरति-त्यागपरिणाम थयो नडि. त्यांथी बोधिप्राप्त (केवली) भगवान महान् लाबनुं कारणु जाणी अेक रातमां अ दीर्घ निहार करी मध्यमा-(पावापुरी-)ना महासेन उद्यानमां पधार्यां. त्यां देवोअे भगवाननुं शीवुं समवसरणु रच्युं. प्रवचनसभा के धर्मसभाने जैन परिभाषामां 'समवसरणु' कडेवामां आवे छे. देवो द्वैविक शक्तिथी वैक्रिय पुद्गलोद्वारा तेनी रचना करे छे. आ समवसरणु गोग के योरस होय छे. (अर्द्धी गोग यीतरकुं छे.) ते त्रणु गढनुं होय छे. अेमां नीचेथी पडेलो गढ इपानो, ते उपर थीजे सोनानो, ते उपर तीजे विविध मणिरत्नो होय छे. पडेला गढनुं तणियुं देव-मनुष्यना वाहन माटे, थीजनुं तणियुं पशु-पक्षीओ माटे अने उपरनुं अंतिम तल देव-मनुष्यनी आर पर्यङ्गा-सभावाणुं भगवानने देशना आपवा माटे होय छे. अष्टमहाप्रातिहार्यो-(अतिशयो)-युक्त भगवान सिंहासनमां पूर्वाभिमुख भेसी प्रवचनमुद्राथी, अनेक शुष्कसंपन्न वाणीथी मालकोश रागमां, अने त्याग-वैराग्यनी गंगामां स्नान करवावारी आध्यात्मिक प्रकारनी अभोध देशना आपे छे. आ प्रवचन मुद्-मुद्दुर अेवी अर्थमागधी भाषामां अ आपता होवा छतां भगवानना विशिष्ट अतिशयने वीधे विविध भाषाभाषी हुजरो लोको तेम अ पशु-पक्षीओ सुध्यां पोतपोतानी अ भाषामां समल जय छे. भगवान क्यारेक सुवर्णमय कमण उपर भेसीने पणु देशना आपे छे. रोज भे वज्रत थर्धने तेओ छ छ कलाकनां पणु प्रवचनो करे छे.

39. देवनिर्मित समवसरण [अद्वितीय और अद्भुत प्रवचन मण्डप] में भगवान का आद्य धर्मप्रवचन

दिन के चौथे प्रहर में केवलज्ञान होने पर इन्द्रादि के सिंहासन डोल उठे। हर्षित असंख्य देव चौथे कल्याणक का उत्सव मनाने के लिये आ पहुँचे। उन्होंने दर्शन-वन्दन करके भगवान् के प्रवचन के लिये समवसरण (धर्मसभा) की रचना की। इस सभा में देवों की ही उपस्थिति होने से किसी को सर्वविरति-देशविरति आदि विषयक त्याग परिणाम नहीं हुआ। वहाँ से बोधिप्राप्त भगवान् महान् लाभ का कारण जानकर एक रात्रि में ही दीर्घ विहार करके मध्यमा (पावापुरी) के महासेन उद्यान में पधारे। वहाँ देवों ने भगवान् के द्वितीय समवसरण की रचना की। प्रवचनसभा या धर्मसभा को जैन परिभाषा में 'समवसरण' कहते हैं। देवगण दैवी शक्ति से वैक्रिय पुद्गलों द्वारा उसकी रचना करते हैं। यह समवसरण गोल अथवा चौकोर होता है। प्रस्तुत चित्र में इनका गोल चित्रण है। यह तीन गढ़ (मंजिल) का होता है। इनमें नीचे से पहला गढ़ चाँदी का, उसपर सोने का और उसपर तीसरा विविध मणि-रत्नों का होता है। पहले गढ़ का तल-प्रदेश देव और मनुष्यों के वाहन आदि के लिये, दूसरा तल-प्रदेश पशु-पक्षियों के लिये और अन्तिम तल देव-मनुष्यों की बारह पर्यट सहित भगवान् द्वारा देशना-प्रवचन देने के लिये होता है। इस के बीच में विशाल अशोक वृक्ष होता है। उसके नीचे अष्ट महाप्रातिहार्यो-अतिशयों से युक्त सिंहासन स्थित भगवान् चतुर्मुख से, अनेक गुणसम्पन्न वाणी द्वारा मालकोश राग में अभोध देशना देते हैं। यह प्रवचन अर्थमागधी भाषा में होता हुआ भी भगवान् के विशिष्ट अतिशय-प्रभाव के कारण विविध भाषाभाषी मनुष्य तथा पशु-पक्षी अपनी ही भाषा में समझ लेते हैं। कभी कभी सुवर्णमय कमल पर बैठ कर भी भगवान् देशना देते हैं। और दो बार हो कर छह घण्टे तक का भी प्रवचन करते हैं।

37. BHAGAVĀN MAHĀVĪRA DELIVERING A SERMON IN THE SAMAVASARAṆA

The thrones of Indra and the other gods received tremors the moment Bhagavān Mahāvīra attained omniscience. Immediately, hosts of gods thronged there to celebrate the fourth Kalyāṇaka (auspicious occasion). They constructed a divine Assembly Hall, known as Samavasaraṇa, for Bhagavān Mahāvīra's first sermon. He delivered the first sermon at night when only the gods were present. Then overnight Bhagavān travelled to Pāvāpuri and stayed in the garden named Mahāsena. The gods constructed another divine assembly hall there. This Samavasaraṇa hall is either circular, as in the illustration, or a square one. There are three enclosures. The lowest is of silver, the upper one is of gold and the uppermost one is of precious stones like diamonds etc. The first enclosure serves as a sort of parking ground for the conveyances of gods and men, the second one is meant for lower animals, and the third and the uppermost for gods and human beings. Under Aśoka tree, Mahāvīra (delivering sermon) precepting in Ardhamāgadhī understood by all.

३७ : ज्ञानप्राप्ति बाद देवनिर्मित 'समवसरण' (प्रवचनमंडप) में अशोकवृक्ष नीचे भगवान् अद्भुत अने अमोघ धर्मप्रवचन
 ३७ : ज्ञानप्राप्ति के बाद देवनिर्मित 'समवसरण' (प्रवचनमंडप) में अशोकवृक्ष के नीचे भगवान् का धर्मतीर्थ प्रवर्तन के लिये अद्भुत और अमोघ धर्मप्रवचन
 37 : Mahāvira delivering the sermon in Samvasarana arranged by gods where souls forget their birth enmity

૩૮. અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યસહ સુવર્ણકમળ પર વિહાર

પોતાના અંતિમ ભવમાં જન્મ પામીને લોકોનું કલ્યાણ કરવા દીક્ષા લઈને કેવલજ્ઞાન (ત્રિકાલજ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરે ત્યારે ભગવાન સાચા અર્થમાં વીતરાગ-તીર્થંકર બને છે. હવે એમને ઈચ્છા, તૃષ્ણા, અપેક્ષા વગેરે કાંઈ હોતું નથી. છતાં ઈન્દ્રાદિદેવો ભકિતથી અનાદિકાલીન પોતાના કર્તવ્યના કારણે આઠ પ્રકારે તેઓશ્રીનો મહિમા કરે છે. જૈન પરિભાષામાં એને અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યો કહેવાય છે. કેવલજ્ઞાન પછી આજીવન રહેનારા આ પ્રાતિહાર્યો આકાશમાં ભગવાનની સાથે જ ચાલે છે. તેનાં નામ અનુક્રમે ૧. અશોકવૃક્ષ (આસોપાલવ નહીં), ૨. પુષ્પોની વૃષ્ટિ, ૩. અત્યંત મધુર દિવ્ય ધ્વનિ, ૪. ચામર વીંજવા, ૫. બેસવા માટે સિંહાસન, ૬. મસ્તકની પાછળ ફરતું આભા-પ્રકાશ મંડળ, ૭. દુંદુભિ એટલે નગારા વગેરેનો મધુર ધ્વનિ ૮. માથા ઉપર ત્રિકોણાકારે (માથા ઉપર પ્રથમ મોટું, તેની ઉપર નાનું, તેની ઉપર તેથી નાનું) ઉપરાઉપરી ત્રણ છત્રો છે. તે ઉપરાંત હવે ભગવાન ધરતી ઉપર ન ચાલતાં દેવોએ મૂકેલાં સુવર્ણનાં મુલાયમ કમળો ઉપર ચાલે છે. દેવો ભકિતથી ધરતી ઉપર બધી જાતના સુગંધી પુષ્પો પાથરે છે. આ પ્રમાણે દિવ્ય અને ભવ્ય પ્રભાવ પાથરતી શોભાયાત્રા સાથે ભગવાન નિર્વાણ પર્યંત વિચરતા રહે છે.

૩૮. અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય સહ સુવર્ણકમળ પર વિહાર

અપને અંતિમ ભવમે જન્મ લેકર લોક-કલ્યાણકે પાવન ઉદ્દેશ્યસે વીક્ષા સ્વીકાર કર જબ કેવલજ્ઞાન-ત્રિકાલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતે હૈ તબ વે સચ્ચે અર્થોમે વીતરાગ-તીર્થંકર બન જાતે હૈ. અબ ઁન્હોને ઈચ્છા, તૃષ્ણા, અપેક્ષા આદિ કુછ નહીં હોતા. ઁસા હોને પર મી ઈન્દ્રાદિ દેવ ભક્તિસે તથા અપને અનાદિકાલીન કર્તવ્ય કે કારણ આઠ પ્રકારસે ઁનકી મહિમા કરતે હૈ. જૈન પરિભાષામે ઁન્હે અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય કહતે હૈ. કેવલજ્ઞાન કે બાદ આજીવન રહનેવાલે ઁ પ્રાતિહાર્ય આકાશમે ભગવાન કે સાથ હી ચલતે હૈ. ઁનકે નામ ક્રમશઃ ઁસ પ્રકાર હૈ. ૧. અશોકવૃક્ષ (આસોપાલવ નહીં) ૨. પુષ્પોની વર્ષા ૩. અત્યંત મધુર દિવ્ય ધ્વનિ ૪. ચામર ઢોલના ૫. બૈઠનેકે લિપ સિહાસન ૬. મસ્તિક્ક કે પીછે ચારો ઁર ઘૂમતા આમા મંડલ ૭. દુંદુભિ અર્થાત્ નગાડે આદિકી મધુર ધ્વનિ ઁર ૮. મસ્તિક્ક પર ત્રિકોણાકારે ત્રીન છત્રા. ઁનકે અલાવા ભગવાન અબ ધરતી પર નહીં ચલતે હૈ. બલ્કિ દેવો દ્વારા સ્થાપિત સુવર્ણકે કોમલ-કમલો પર પાવ રખકર ચલતે હૈ. ભક્તિવશ દેવ ધરતી પર સમી પ્રકારકે સુગંધી પુષ્પ બિછાતે હૈ. ઁસ પ્રકાર દિવ્ય ઁર ભવ્ય પ્રભાવ ફૈલાતી શોભાયાત્રાકે સાથ ભગવાન નિર્વાણ પર્યંત વિચરણ કરતે હૈ.

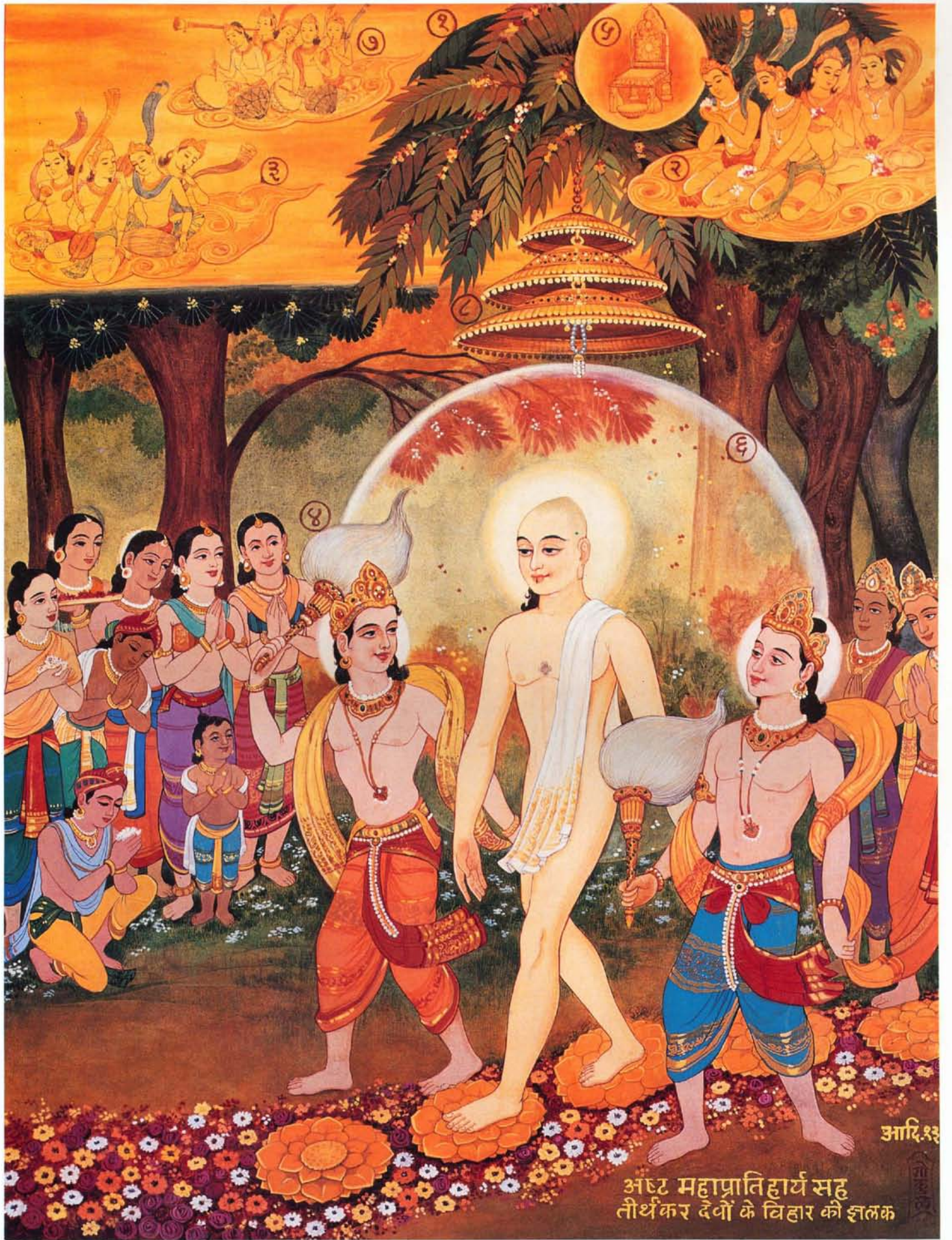

38. A TIRTHAMKARA'S RELIGIOUS WALK ALONG WITH EIGHT GREAT DIVINE ACCOMPANIMENTS ON A GOLDEN LOTUS

When a Tirthamkara acquires absolute knowledge-Kevala Jñāna he begins to preach religion for the welfare of people. Thus he truly becomes a Tirthamkara Vitarāga a conqueror of all passions. Now he does not feel any desire, passion or expectation. Still gods like Indra with his eight divine accompaniments worship him. In jaina-terminology these divine accompaniments are known as 'Aṣṭa Mahā-Prātihārya'. These Prātihāryas follow Bhagavān through out their lives. Their names are-(1) Aśoka-tree (not Aśo-Pālava) (2) a shower of flowers (3) celestial notes (music) (4) a chowrie (5) a throne with Lion-diagram (6) a halo round his head (7) sweet notes of a drum (8) three divine umbrellas (chatras) on head in a triangular shape (The biggest one over the head, then the smaller one and the smallest, the last above). Bhagavān does not walk on the earth but walks on the soft golden lotuses spread by gods. Gods, with devotion, scatter scented flowers on the earth under his feet. Thus Bhagavān moves from place to place till 'Nirvāna' in a very grand and impressive manner.

३८ : सर्वोच्च कक्षा में पहुँचनेवाले तीर्थंकरों अष्टप्रातिहार्यों की शोभा साथ सुवर्णकमलों पर देवी रीते विहार करे छे तेनुं द्रश्य
 ३८ : सर्वोच्चकक्षा प्राप्त तीर्थंकर अष्टप्रातिहार्योंकी शोभाके साथ सुवर्णकमल पर किस तरह विहार करते हैं उसका दृश्य

38 : Omniscient Tirthankars' Bhagavan Shri Tirthankara walk on golden lotus with eight divine accompaniments

૩૯. શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે આવેલા ૧૧ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો

આ ચિત્ર એટલા માટે બનાવરાવ્યું છે કે ભગવાનને સહુથી પ્રથમ અગિયાર શિષ્યો થયા જેઓ ગણધર શબ્દથી ઓળખાયા. તેઓ બ્રાહ્મણ અવસ્થામાં ભગવાન પાસે આવ્યા. એ બ્રાહ્મણ અવસ્થાનું ચિત્ર બની શક્યું ન હતું તેથી આખું ન હતું. મને એમ થયું કે છેલ્લા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર અને એમના પ્રથમ અને મુખ્ય શિષ્યો જેનો નહીં પણ બ્રાહ્મણો જ છે, આ એક વિશેષતા હતી. ભગવાનના શાસનમાં જ્ઞાતિભેદ ન હતો. આ જાણીને જેનો અને બ્રાહ્મણો બંને વચ્ચેનો ભ્રાતૃભાવ વધે એ કારણે આ પ્રસંગ રજૂ કર્યો છે. જુદા જુદા સ્થળના એ અગિયારે બ્રાહ્મણો ચાર વેદ અને ચૌદ વિદ્યામાં નિપુણ હતા, શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં પારંગત હતા. તે સંકરો શિષ્યોના પરિવારવાળા અગિયારે ગણધરોના નામ અનુક્રમે ૧. ઈન્દ્રભૂતિ, ૨. અગ્નિભૂતિ, ૩. વાયુભૂતિ, ૪. વ્યક્ત, ૫. સુધર્મા, ૬. મંડિત, ૭. મૌર્યપુત્ર, ૮. અકંપિત, ૯. અચલબ્રાતા, ૧૦. મેતાર્ય અને ૧૧. પ્રભાસ હતા. તેઓ અનુક્રમે આત્મા, કર્મ, પંચભૂત, દેવો, નરક, પુણ્ય, પરલોક, મોક્ષ વગેરેનું અસ્તિત્વ છે કે કેમ તેની શંકાવાળા હતા. તેઓ ભગવાન મહાવીર પાસે આવ્યા. સર્વજ્ઞ ભગવાન મહાવીરની યુક્તિ પૂર્વકની સમજાવટથી શંકાઓનું સમાધાન થઈ જતાં તેમણે ભગવાનના ચરણકમળમાં પોતાનું જીવન સમર્પિત કરી દીધું એટલે દીક્ષા લીધી.

ભગવાનને જીતવા માટે આવેલા પોતેજ જિત્યાઈ ગયા.

૩૧. શાસ્ત્રાર્થ કરનેકે લિષ્ટ ૧૧ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોંકા આગમન

ભગવાન વર્ધમાનકે સવસે પહલે ગ્યારહ શિષ્ય હુણ્ણ જો 'ગણધર' કહલાયો. યે સર્મીં બ્રાહ્મણ અવસ્થામે ભગવાનકે પાસ આયો. ઇસ બ્રાહ્મણાવસ્થાકા ચિત્ર પહલે તૈયાર ન હો પાનેકે પૂર્વકી પ્રથમા-આવૃત્તિમે નહીં દિયા જા સકા થા. યહ ઇક બહુત બડી વિશેષતા થી કિ ભગવાનકે પ્રથમ ઔર મુખ્ય શિષ્ય સર્મી જૈન નહીં લેકિન બ્રાહ્મણ થે. ભગવાનકે શાસનમે જ્ઞાતિભેદ નહીં થા. યહ જાનકર જૈનો તથા બ્રાહ્મણોંમે પરસ્પર સૌહાર્દતા, ભ્રાતૃભાવમે અભિવૃદ્ધિ હો, ઇસી કારણસે યહ ચિત્ર યહોં પ્રકટ કિયા ગયા હૈ. પૃથક્-પૃથક્ સ્થાનોકે યે ગ્યારહોં હી બ્રાહ્મણ ચાર વેદ ઔર ચૌદહ વિદ્યામે નિપુણ થે, શાસ્ત્રાર્થ કરને મેં પારંગત થો. સૈંકરોં શિષ્યોંકે પરિવારસે સંપત્ર ઁન ગ્યારહ ગણધરોંકે નામ અનુક્રમ સે ૧. ઇન્દ્રભૂતિ ૨. અગ્નિભૂતિ ૩. વાયુભૂતિ ૪. વ્યક્ત ૫. સુધર્મા ૬. મંડિત ૭. મૌર્યપુત્ર ૮. અકંપિત ૯. અચલબ્રાતા ૧૦. મેતાર્ય ઔર ૧૧. પ્રમાસ થો.

વે ક્રમશઃ આત્મા, કર્મ, પંચભૂત, દેવ, નરક, પુણ્ય, પરલોક, મોક્ષ ઇત્યાદિકા અસ્તિત્વ હૈ યા નહીં, ઇસ વિષયમે વે શંકાશીલ થો. વે ભગવાન મહાવીર કે પાસ આયો. સર્વજ્ઞ ભગવાન મહાવીર દ્વારા યુક્તિપૂર્વક સમજાનેસે ઁનકી શંકાઓંકા પૂર્ણ નિરસન હો ગયા ઔર ઁન્હોંને ભગવાનકે ચરણકમલોંમે ઁપના જીવન સમર્પિત કર દિયા. ભગવાનકો જીતનેકે લિષ્ટ આયે વે સ્વયં ભગવાન દ્વારા જીત ગયો.

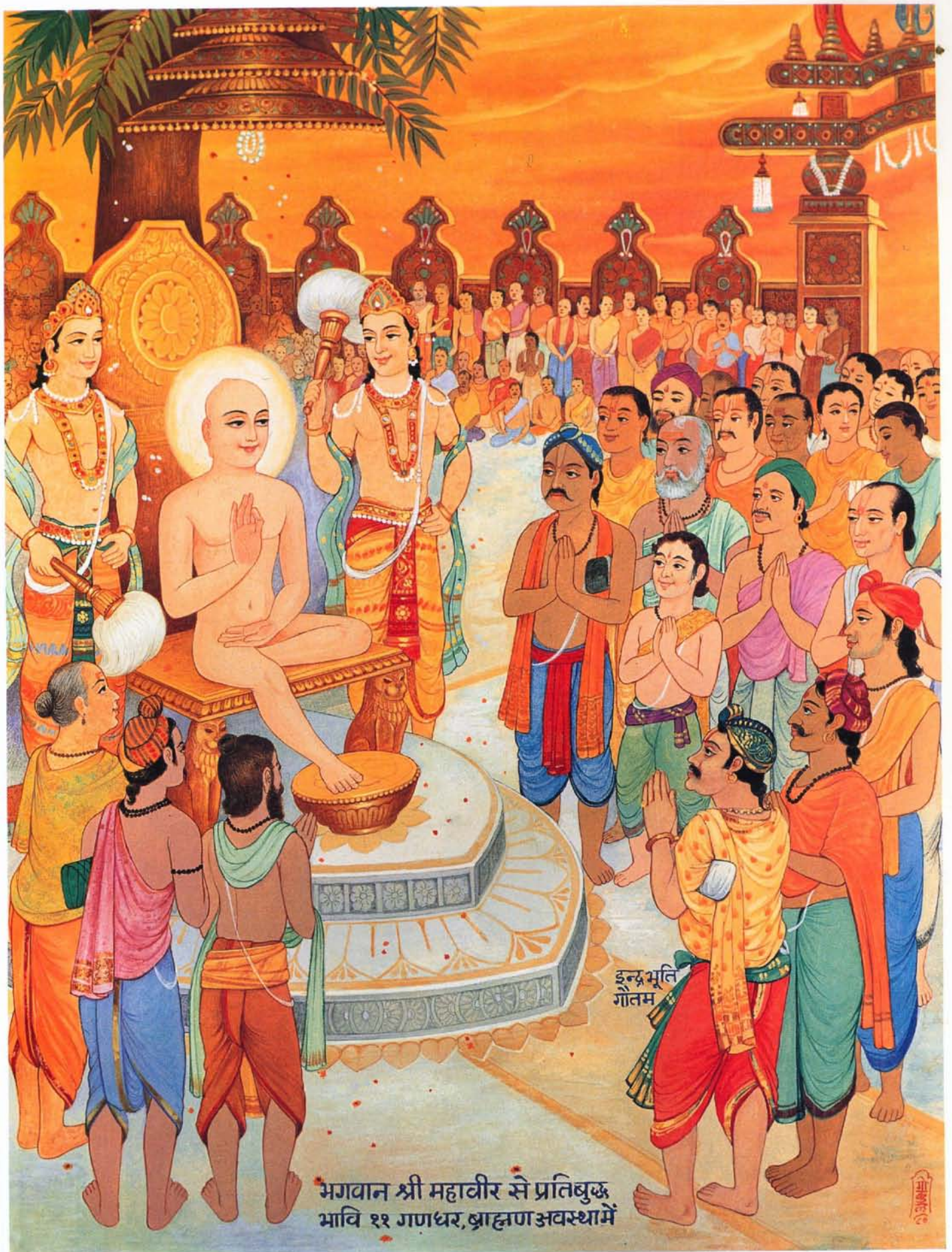
39. ELEVEN LEARNED BRAHMINS' ARRIVAL TO INTERPRETE THE 'ŚĀSTRAS'

Bhagavān had first of all eleven disciples known as 'Gaṇadharas.' They approached Bhagavān as learned Brahmins. It is a main peculiarity that Tirthamīkara Mahāvīra's first and chief disciples were Brahmins. It teaches us that there is no caste difference in Jaina religion so the picture will encourage Brahmins and Jainas to come close together. These Brahmins were from different places and were expert in the four 'Vedas' and fourteen branches of knowledge. They were expert in interpreting the 'Śāstras'. These Gaṇadharas had hundreds of disciples. Their names are in order here —

- (1) Indrabhūti (2) Agnihūti (3) Vāyubhūti (4) Vyakta (5) Sudharma (6) Mandita (7) Mauryaputra (8) Akāṁpita (9) Acālabhrātā (10) Metārya (11) Prabhāsa. They doubted the existence of soul, Karma, the five elements, the other world, hell, Puṇya (good deeds), salvation etc. They came to Bhagavān Mahāvīra. Omniscient Mahāvīra dispelled all their doubts skilfully, so they surrendered and dedicated their lives to him. They had come to conquer Bhagavān Mahāvīra but were conquered themselves.

भगवान श्री महावीर से प्रतिबुद्ध
भावि ११ गणधर, ब्राह्मण अवस्थामें

३८ : आत्मा, परलोक, स्वर्ग, नरक वगैरे छे के नहि ते अंगे यर्था करवा, समाधान भेगववा आवेदा ११ विद्वान ब्राह्मणो
३९ : आत्मा, परलोक, स्वर्ग, नरक आदि है या नहीं इस बाबतकी चर्चा करके समाधान पाने के लिये आये हुए ११ विद्वान ब्राह्मण
39 : Eleven learned Brahmins' arrival to discuss about soul, the other world, heaven, hell with Bhagavan

४०. स्वशिष्यों सह ११ ब्राह्मणविद्वानोन्ने दीक्षा, गणधरपदप्रदान शास्त्रसर्जन अने संघ स्थापना

समवसरणुमां असंख्य देवो तथा मानवो वच्ये, उ४ अतिशयो अने उ५ गुणोत्थी अलंकृत वाणीमां भगवाने अद्भुत प्रवचन आभ्युं. इन्द्रो ह्येयां धर्मभावनाथी तरणोण अन्यां. णील भाग्यु ये नगरमां येक महायज्ञ शङ्क थयो હતો. તે માટે અનેક વિદ્વાન પ્રાદ્વાણો આવેલા હતા. એમાં અગિયાર પ્રાદ્વાણો મહાવિદ્વાન હતા. એ ગદાય પોતાની જાતને સર્વજ્ઞ માનતા હતા. એમાં મુખ્ય ગૌતમ-ગોત્રીય ઇન્દ્રભૂતિ હતા. એ પ્રાદ્વાણોએ લોકોના મોઢેથી સાંભળ્યું કે અમો સર્વજ્ઞ બનેલા મહાવીરને વંદન કરી આવ્યા, ત્યારે ઇન્દ્રભૂતિનો ઈર્ષ્યાગ્નિ પ્રબલિત બન્યો. 'મારા સિવાય જગતમાં સર્વજ્ઞ છે જ કયાં? આ કોઈ મહાધૂર્ત લાગે છે. હું જાઉં અને એને શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા ચૂપ કરી દઉં.' તેઓ ૫૦૦ શિષ્યો સાથે ત્યાં પહોંચ્યા, પણ દ્વરથી ભગવાનને જોતાં જ સ્તબ્ધ બની ગયા. પછી નલક ગયા ત્યાં જ ભગવાને નામ-ગોત્રના ઉચ્ચારપૂર્વક તેમને ઘોલાવ્યા અને એના મનમાં 'આત્મા જેવું સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે કે નહિ?' એવી જે ગુપ્ત શંકા હતી, તે જણાવતાં જ તેનો ગર્વ ગળી ગયો અને 'મહાવીર સાચા સર્વજ્ઞ છે' એવી સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ. ભગવાને તરત જ યુક્તિયુક્ત અર્થવાણી ગંભીર વાણીથી શંકાનું સમાધાન કર્યું, એટલે ઇન્દ્રભૂતિએ પાંચસો વિદ્વાન શિષ્યો સાથે ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી. તેની જાણ અન્ય દસ વિદ્વાન પ્રાદ્વાણોને થતાં તેઓ પણ ભગવાન પાસે આવ્યા. તેમની ગૂઠ શંકાઓનાં સમાધાનો થતાં હજારો (૪૪૦૦) શિષ્યો સાથે તેઓ પણ દીક્ષિત બન્યા. ઇન્દ્રભૂતિ મુખ્ય શિષ્ય બન્યા. પછી ભગવાને ઊભા થઈ ઇન્દ્રના હાથમાં રહેલા ધાગમાંથી વાસક્ષેપ લઈ સૌના મસ્તક ઉપર નાંખી આશીર્વાદ આપી તેમને ગણધરપદે સ્થાપિત કર્યાં. પ્રભુએ સહુને ત્રિપદી આપી. તેના આધારે અર્થથી સમાન પણ શબ્દથી ભિન્ન દ્વાદશાંગશાસ્ત્રોની પ્રાકૃત ભાષામાં શીઘ્ર રચના કરી અને સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ શ્રીસંઘની સ્થાપના કરવા દ્વારા સ્વતીર્થ-શાસન-પ્રવર્તન કર્યું.

૪૦. સમવસરણ મેં ૧૧ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોં કો પ્રવ્રજ્યા, ગણધરપદપ્રદાન, શાસ્ત્રોં કા સર્જન ઓર શ્રીસંઘ કી સ્થાપના

સમવસરણ મેં અસંલ્ય દેવ તથા મનુષ્યોં કો વીચ ૩૪ અતિશયવાલે ભગવાનું ને અદ્ભુત પ્રવચન દિયા। હજારોં હ્રદય ધર્મભાવના સે ઓતપ્રોત હો ગયે। દૂસરી ઓર ઇસી નગર મેં એક મહાયજ્ઞ આરમ્બ હુઆ થા। તદર્થ અનેક વિદ્વાનુ બ્રાહ્મણ આયે હુપ થે। અને ૧૧ બ્રાહ્મણ મહાવિદ્વાનુ થે। જે સ્વ સ્વમ્યું અપને આપકો સર્વજ્ઞ માનતે થે। અને મુલ્ય ગૌતમગોત્રીય ઇન્દ્રભૂતિ થે। અને સમીને લોગોં કો મુંહ સે સુના કિ હમ સર્વજ્ઞ મહાવીર કો વન્દન કર આયે હૈં। તવ ઇન્દ્રભૂતિ કી ક્રોધાગ્નિ પ્રચલિત હો ઉઠી, 'મેરે અતિરિક્ત જગતુ મેં સર્વજ્ઞ હૈ હી કહોં? યહ કોઈ ધૂર્ત પ્રતીતિ હોતા હૈ। મેં જાકું ઓર ઉસે શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા ચુપ કર દૂં।' જે સૈકલોં શિષ્યોં કો સાથ વહોં પહુંચે, કિન્તુ દૂર સે ભગવાનુ કો દેખતે હી સ્તબ્ધ હો ગયે। ફિર નિકટ ગયે, વહોં ભગવાનુ ને નામ ગોત્ર લેકર અનેકો બુલાયા ઓર અનેકો મનમેં 'આત્મા જૈસા કોઈ દ્રવ્ય હૈ અથવા નહીં' એસી જો શક્યા થી, ઉસે વતાતે હી અનેકો ગર્વ સમાત હો ગયા। ભગવાનુ ને યુક્તિયુક્ત અર્થગંભીર વાણી સે અનેકી શક્યા કા સમાધાન ક્રિયા। સમ્યક્ તત્ત્વ કા યથાર્થ જ્ઞાન પાને પર પ્રસન્નમના ઇન્દ્રભૂતિ ને અપને ૫૦૦ વિદ્વાન શિષ્યોં કો સાથ ભગવાનુ સે દીક્ષા લે લી। યહ વાત અન્ય ૧૦ વિદ્વાનોં કો જ્ઞાત હોને પર જે મી સ્વશિષ્યોં કો સાથ વહોં આ પહુંચે। સમી ને સ્વશક્યાઓં કા સમાધાન પાને પર દીક્ષા લી। ભગવાનુ ને ૪૪૦૦ દીક્ષિત બ્રાહ્મણોં પર વાસક્ષેપ બાલા। ઇન્દ્રભૂતિજી પ્રધાન શિષ્ય બને। મુલ્ય ૧૧ મુનિઓં કો ત્રિપદી-ત્રિસૂત્રી દી। ઉસકે આધાર પર પ્રત્યેક ને પ્રાકૃત ભાષામેં દ્વાદશાંગશાસ્ત્રોં કી રચના કી। ભગવાનુ ને અનેકો પ્રમાણિત ક્રિયા। ઓર ચતુર્વિધ સંઘ કી સ્થાપના કી।

40. ELEVEN LEARNED BRAHMINs ACCEPTING INITIATION, AS GAᅇADHARAS

Bhagavān Mahāvīra, endowed with thirty-four Atisāyas (distinguished attributes), delivered a soul-stirring and impassioned sermon in the assembly of gods and human beings. Simultaneously, a great sacrifice was in progress in another part of the city. But huge crowds were seen going in the opposite direction, towards Samavasaraᅇa. Indrabhūti, of Gautama Gotra, was the chief priest, and he was told about Bhagavān Mahāvīra's Samavasaraᅇa. On hearing this, his vanity was hurt and he decided to put to test the so-called omniscience of the new saint. He, therefore, started towards the Samavasaraᅇa accompanied by to his disciples. Mahāvīra, called him by his name and without asking dispelled his doubts about soul, upon which he with his 500 disciples accepted monkhood. Hearing this, the remaining ten learned scholars came there and their secret doubts having been removed, accepted initiation with 4400 disciples. Mahāvīra, gave Trīpadi and established four-fold saᅇgha. 11 Gaᅇadharas, composed Trīpadi into Dwādashāᅇgī.

૧	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫	૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦
અ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫	૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦
ના	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫	૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦
નુ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫	૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦
પ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫	૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦
વ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫	૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦
૧૧	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫	૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦

४० : ભગવાનના ઉપદેશથી ઓધ પામેલા ૧૧ બ્રાહ્મણ પંડિતોને દીક્ષાપ્રદાન, વાસક્ષેપદ્વારા આશીર્વાદ, ગણધરપદે સ્થાપના અને શાસ્ત્ર રચના
 40 : भगवान् के उपदेश से प्रतिबुद्ध 11 ब्राह्मण पण्डितों को दीक्षाप्रदान, वासक्षेपद्वारा आशीर्वाद, गणधरपदे स्थापना और द्वादशांग शास्त्र की रचना
 40 : Eleven learned brahmins, being satisfied for their questions, accept Initiation at the hands of Mahāvīra

૪૧. કૃતકૃત્ય એવા ભગવાન ચૈત્યવૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરે છે

આ ચિત્રમાં ત્રણ પ્રસંગો બતાવ્યા છે. ઉપરનો પ્રથમ પ્રસંગ આ રીતે જાહેરમાં પહેલીજ વાર રજૂ થાય છે. આ પ્રસંગ ભગવાન સિંહાસન ઉપર બેસતાં પહેલાં જે વૃક્ષ નીચે એમને બોધિ-કેવલજ્ઞાન (ત્રિકાળજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થયું હોય તેનો આદર કરવા તેને પ્રદક્ષિણા આપે છે. ભગવાનને આ રીતે જોવા એ પણ એક લઘાવો છે. પ્રદક્ષિણા આપ્યા પછી પ્રવચન આપે તે પહેલાં ભગવાન કૃતકૃત્ય હોવા છતાં પોતે જ સ્થાપેલા તીર્થનો આદર કરવા બે હાથ જોડી “નમો તિત્થસ્સ” બોલી શ્રીસંઘ-તીર્થને નમસ્કાર કરે છે.

નીચેનાં બે ચિત્રો—ત્રણ કલાકના પ્રવચન બાદ ભગવાન સિંહાસન ઉપરથી ઉઠીને દેવછંદમાં ચાલ્યા જાય..... તે પછી તેઓશ્રીના મુખ્ય શિષ્ય શ્રી ગૌતમસ્વામીજી પ્રવચન આપે છે. પણ ભગવાનની જગ્યાએ બેસીને નહીં પરંતુ શિષ્યના અધિકાર-મર્યાદા મુજબ સિંહાસનની આગળ રહેલ પાદપીઠ ઉપર અથવા લાવવામાં આવેલા આગળ મૂકેલા બીજા સિંહાસન ઉપર બેસીને પ્રવચન આપે છે.

તીર્થકરદેવો પણ ચૈત્યવૃક્ષ જેવા એક વૃક્ષને પ્રદક્ષિણા આપે એ ક્ષણભર આપણને આશ્ચર્યમાં મૂકે તેવી બાબત છે!

૪૧. કૃતકૃત્ય ભગવાન भी चैत्यवृक्षको प्रदक्षिणा देते हैं

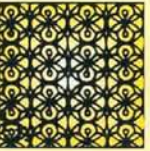
इस चित्रमें तीन प्रसंग बताये हैं। ऊपरका प्रथम प्रसंग इस रूपमें पहली बार प्रकट हो रहा है। जिस वृक्ष के नीचे भगवानको बोधि-केवलज्ञान-त्रिकालज्ञान प्राप्त होता है उस वृक्ष का आदर करने के लिए भगवान सिंहासन पर बैठनेसे पूर्व उसकी प्रदक्षिणा देते हैं। इस अति विशिष्ट स्वरूपमें भगवानके दर्शन करना भी एक लाहु है। प्रदक्षिणा देने के बाद देशना देनेसे पूर्व भगवान कृतकृत्य होने पर भी अपने ही स्थापित तीर्थके प्रति समादरभाव प्रकट करने के लिए दोनों हाथ जोड़कर ‘नमो तित्थस्स’ कहकर श्री संघ-तीर्थको नमस्कार करते हैं।

नीचेके दो चित्र—तीन घण्टेकी देशनाके बाद भगवान सिंहासन पर से उठकर ‘देवछंद’ में पधार जाते हैं। बादमें उनके प्रमुख शिष्य श्री गौतमस्वामीजी देशना देते हैं। परन्तु वे भगवानके सिंहासन पर बैठकर नहीं किन्तु शिष्यके अधिकार, उनके विनय-मर्यादानुसार सिंहासन के आगे स्थित पादपीठ पर अथवा देवों द्वारा लाये गये अन्य सिंहासन पर बैठकर देशना फरमाते हैं।

तीर्थकर देव भी चैत्यवृक्ष जैसे एक वृक्षको प्रदक्षिणा देते हैं, यह अत्यन्त मार्मिक आश्चर्यजनक घटना है।

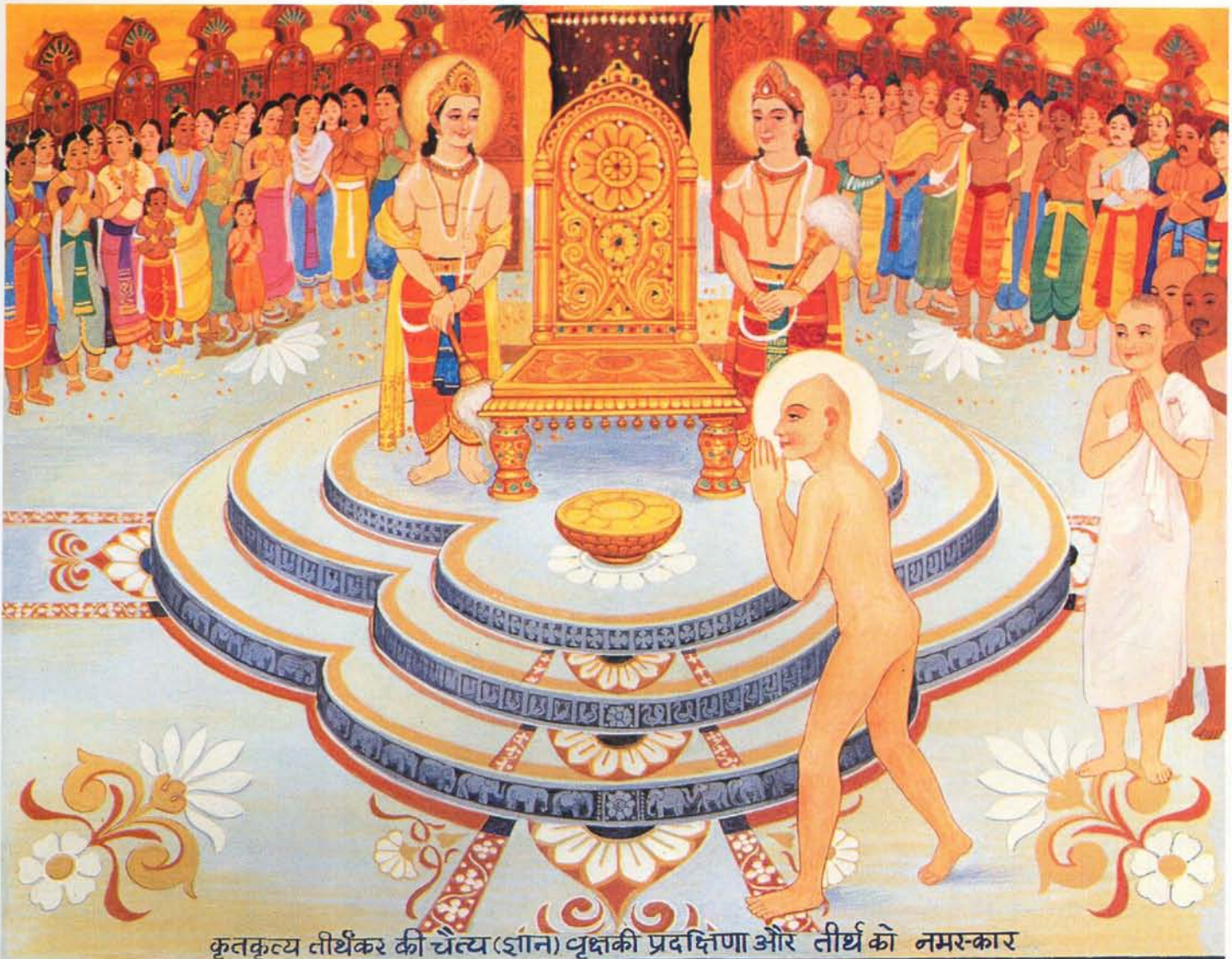

41. EVEN BHAGAVĀN MAHĀVĪRA WHO HAS FULFILLED HIS DUTIES MOVES ROUND THE HOLY TREE

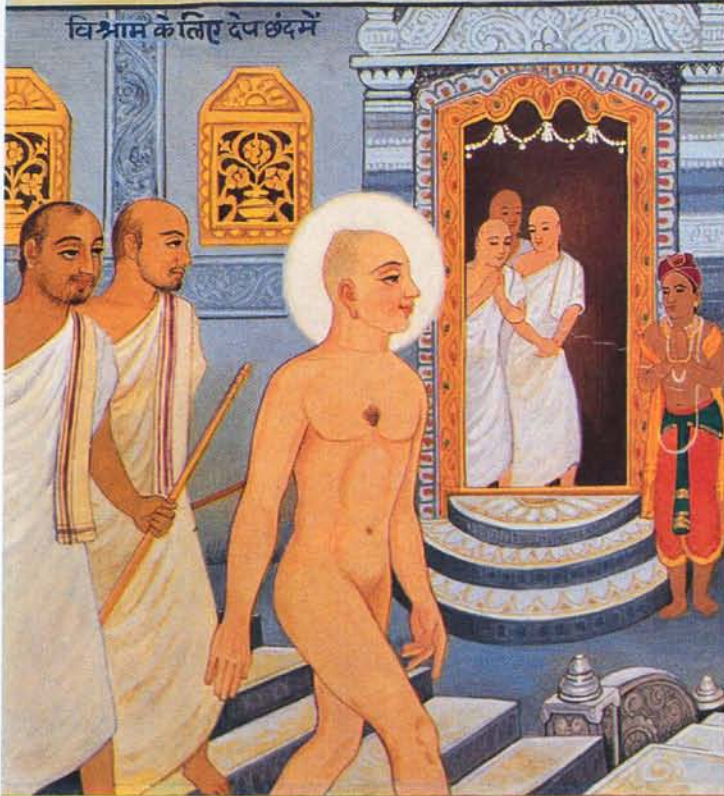

This picture shows three incidents. (1) The first incident above is introduced for the first time. In this incident Bhagavān Mahāvīra before sitting on the throne moves round the holy tree under which he had attained absolute knowledge-Kevala Jñāna in order to respect it. It is a great pleasure to see Bhagavān even in a picture moving round the tree. Then he bowed to Śrī Saṃgha Tīrtha by repeating ‘Namo-titthassa’ to respect it before delivering his sermon. (2 & 3) After delivering sermon for three hours Bhagavān Mahāvīra got down from the throne and returned to ‘Devachanda’ a place in a Samavasaraṇa. Then his chief disciple Gautama Swāmījī delivered a sermon not from the Bhagavān Mahāvīra’s throne but from the place reserved to keep feet in front of the throne or from the other throne brought for him by gods. We are wonder-struck to see Tīrthanikara Bhagavān moving round the holy tree.

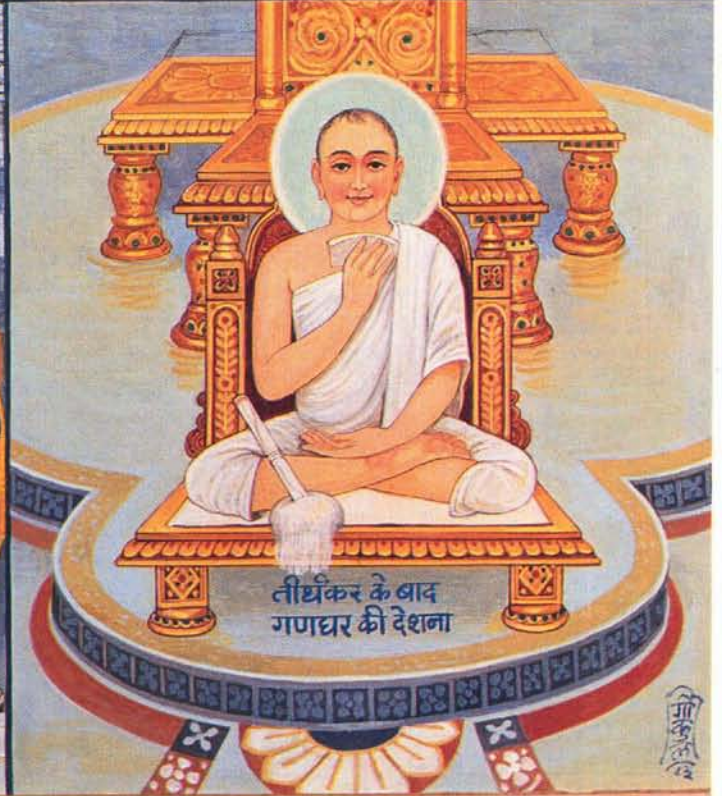

कृतकृत्य तीर्थंकर की चैत्य (शान) वृक्षकी प्रदक्षिणा और तीर्थ को नमस्कार

विश्राम के लिए देण्डमें

तीर्थंकर के बाद गणधर की देशना

४१: अंतिमभव अने पोते कृतकृत्य डोवा छातां जेनी नीचे डेवणज्ञान थयुं ते पवित्र वृक्षने प्रदक्षिणा देता भगवान
 ४१: अंतिमभव और स्वयं कृतकृत्य होने पर भी जिसके नीचे केवलज्ञान प्राप्त हुआ उस पवित्र पेड़की प्रदक्षिणा देते हुए भगवान

૪૨. સમવસરણનો અતિભવ્ય દરવાજો અને ત્રીજા ગઢનું લાક્ષણિક દૃશ્ય

આ એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિએ બનાવેલું લાક્ષણિક ચિત્ર છે. આ ચિત્ર કરાવવાનો મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો સમવસરણના દરવાજાની કમાનો, રત્ન, મણિઓ અને અન્ય અલંકારોથી કેવી સુંદર, દિવ્ય અને ભવ્ય હોય છે તેનું પ્રેક્ષકોને સ્વતંત્ર દર્શન કરાવવાનો છે. આ ચિત્રનું ઊંડાણ (ડિપ્થ) જુઓ! ત્રિપરિમાણ (શ્રી ડાયમેન્શન) જેવું અત્યંત આકર્ષક, સુંદર અને લાક્ષણિક ચિત્ર તમને દેખાશે, સાથે તમને ૨૫૦૦ વરસ પહેલાંના સમયમાં લઈ જશે. અને આ દૃશ્ય જોઈને સાક્ષાત્ સમવસરણ કેવું હશે? તેની કલ્પના આવી જશે. સ્ફટિકરત્નની પીઠિકા ઉપર સ્થાપિત કરેલા સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર ભવ્ય રીતે બેઠેલા ભગવાનના તમને આહ્વાદક દર્શન થશે.

પીઠિકા નીચે ધર્મચક્ર મૂક્યું છે. ચતુર્વિધ સંઘ ઊભો ઊભો ભગવાનને વંદન કરે છે.

આ સમવસરણ દેવો પોતાની વિશિષ્ટ પ્રકારની વૈક્રિયશક્તિથી વૈક્રિયપુદ્ગલો દ્વારા જોતજોતામાં રચે છે અને પ્રસંગ પૂર્ણ થયા બાદ તેના પરમાણુઓ ગમે ત્યારે વિખરાઈને આકાશમાં ભળી જાય છે. વિશ્વમાં સર્વોચ્ચ અને સર્વોત્તમ વ્યક્તિ માત્ર એક તીર્થંકર હોવાથી દેવો તેમની જેટલી ભક્તિ કરે તેટલી ઓછી છે. વિશ્વમાં સમવસરણરૂપ વ્યાખ્યાનપીઠ તીર્થંકર સિવાય બીજા કોઈના માટે થતી નથી.

દેવો સમવસરણની રચના 'વૈક્રિયવર્ગણા' નામના પુદ્ગલોથી કરે છે. અને આ જાતના પુદ્ગલોની સ્થિતિ ૧૫ દિવસની જ હોય છે. ૧૫ દિવસ પૂરા થતાં પુદ્ગલો વિખરાઈ જાય છે અને આકાશમાં ભળી જાય છે.

૪૨. સમવસરણ કા અતિભવ્ય પ્રવેશદ્વાર ઓર તીસરે ગઢ કા લાક્ષણિક દૃશ્ય

વિશિષ્ટ પદ્ધતિસે બનાયા ગયા યહ એક લાક્ષણિક ચિત્ર હૈ. સમવસરણકે દ્વારકી કમાને રત્ન, મણિયાँ ઓર અન્ય અલંકારોસે કિતની સુંદર, દિવ્ય ઓર ભવ્ય હોતી હૈ, ઉસકા દર્શક વર્ગ કો સ્વતંત્ર દર્શન કરાના હી ઇસ ચિત્ર બનાનેકા મેરા ઉદ્દેશ્ય હૈ. ઇસ ચિત્ર કી ગહરાઈ (ડેપ્થ) દેખિયે. ત્રિઆયામી (શ્રી ડાયમેન્શનલ) જૈસા અત્યંત આકર્ષક, સુંદર ઓર લાક્ષણિક ચિત્ર નજર આયેગા. ધ્યાનસે દેખે, યહ ચિત્ર આપકો ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વકે સમયમે લે જાએગા ઓર યહ દૃશ્ય દેખકર સાક્ષાત્ સમવસરણકી કલ્પના ઉપસ્થિત કર દેગા. સ્ફટિક રત્નકી પીઠિકા પર સ્થાપિત સુવર્ણ સિંહાસન પર ભવ્ય રુપસે વિરાજમાન ભગવાનકે દર્શન કિતના આહ્લાદ પૈદા કરતે હૈ.

પીઠિકા કે નીચે ધર્મચક્ર રખા હૈ. ચતુર્વિધ સંઘ ખઢા ખઢા ભગવાનકો વંદન કરતા હૈ.

દેવ અપની વિશિષ્ટ વૈક્રિય શક્તિસે વૈક્રિય પુદ્ગલો દ્વારા દેખતે દેખતે ઇસ સમવસરણકી રચના કરતે હૈ. ઓર પ્રસંગ પૂર્ણ હોને કે બાદ ઉસકે પરમાણુ બિચર કર અવકાશમે મિલ જાતે હૈ.

વિશ્વ મેં સર્વોચ્ચ વ સર્વોત્તમ વ્યક્તિ માત્ર એક તીર્થંકર હોનેસેં દેવ ઉનકી જિતની ભક્તિ કરે ઉતની કમ હૈ.

વિશ્વ મેં સમવસરણ રુપ વ્યાખ્યાન પીઠ કી રચના, તીર્થંકર કે સિવા ઓર કિંસી કે લિયે નહીં હોતી.

42. AN ULTRA GRAND ENTRANCE-DOOR OF THE SMAVASARANA AND A CHARACTERISTIC SCENE OF THE THIRD GADHA (ENCLOSURE)

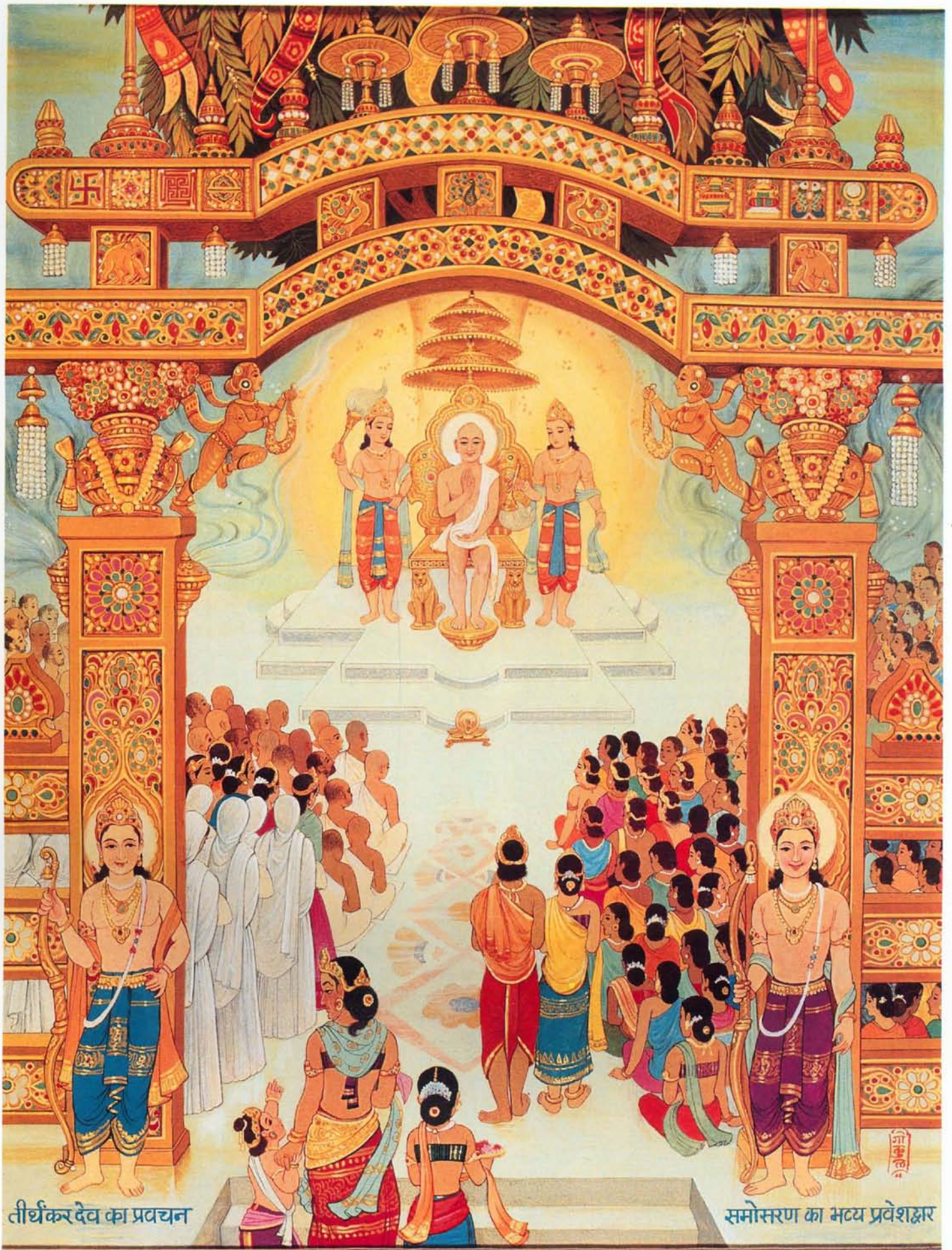

This characteristic picture is drawn with a peculiar style. The chief aim of the picture is to present before the spectators. The independent viewing of the beauty and grandeur of the arches studded with jewels, beads and ornaments of the door of the samavasaraṇa. Please observe the depth of the picture. You will find it attractive, beautiful and characteristic like a three dimensional picture. It will take you in the age of two thousand five hundred years ago. On seeing this scene it will give you an

idea of the real samavasaraṇa. You will find Bhagavān Mahāvīra seated majestically on a golden throne with lion's diagram supported by crystal platform. 'Dharma-cakra' is placed under the platform and four-fold Jainas are bowing to him. Gods construct such a samavasaraṇa by their particular 'Vaikriya' strength from 'Vaikriya' matter in no time.

As soon as the programme is over its particles disper in the sky. A Tirthamkara is the greatest and the best being in universe, so gods worship him fully. Such a divine Samavasaraṇa is formed only for Tirthamkaras.

तीर्थंकर देव का प्रवचन

समोसरण का भटय प्रवेशद्वार

४२ : देवो द्वारा रथाती समवसरण नामनी प्रवचन पीठनो अतिभव्य दरवाजे अने त्रीण गठनी भेठकनुं लाक्षज्ञिक दृश्य

४२ : देवों द्वारा रचे हुए समवसरण नामके प्रवचनपीठका अतिभय्य दरवाजा और तीसरे गठकी बैठक का लाक्षणिक दृश्य

42 : The grand gate of Samavasaran arranged by gods and typical scene of seat in third enclosure

૪૩. તીર્થંકર દેવો સમક્ષ થતો બલિ વિધાનનો એક વિશિષ્ટ મંગલવિધિ

સમવસરણમાં થતો આ પ્રસંગ ઘણાઓને ખ્યાલમાં નથી હોતો. આ પ્રસંગનું મૂલ્ય સામાન્ય વ્યક્તિને શું હોય ! પણ વર્તમાન દેશકાળની પરિસ્થિતિમાં મને આ ચિત્રનું મૂલ્ય ઘણું સમજાયું છે. સામાન્ય રીતે આચાર્યો અને સાધુઓ એવું જ માને છે કે અમારાથી ગૃહસ્થો-સંસારીઓની સુખશાંતિમાં કશો સાથ સહકાર આપી શકાય જ કેમ? આવું સમજનારાઓ માટે પુદ્ ભગવાને માન્ય રાખેલો આ પ્રસંગ આંખ ઊઘાડી નાંખે તેવો છે. સામાન્ય રીતે તીર્થંકરો કૃતકૃત્ય વ્યક્તિઓ કહેવાય છે છતાં બલિ-વિધાનનો પ્રસંગ સંસારી જીવોની સુખશાંતિ માટેનો હોવા છતાં ભગવાન ઈન્કાર કરતા નથી. ઉલટું તેના સાક્ષી બને છે. આ સંસારી જીવોની સુખશાંતિની ક્રિયા અને તે સમવસરણમાં અને વળી ભગવાનની હાજરીમાં....આ એક સૂચક અને વિચારમાં મૂકી દે તેવી બાબત છે.

તીર્થંકર જેવી લોકોતર વ્યક્તિને જે અધિકારો હોય છે તે અધિકારો બીજાને ભોગવવાના જ હોય એવું નથી, માટે સુયોગ્ય વ્યક્તિએ વિવેકપૂર્ણ દૃષ્ટિ રાખીને માર્ગદર્શક બનવું.

બલિ એટલે સુગંધી દ્રવ્યો નાંખીને તૈયાર કરેલા અર્ધપકવ ચોખા. વિશિષ્ટ વ્યક્તિના ઘરમાં આ અર્ધપકવ ચોખા તૈયાર થાય. પછી વાજતે ગાજતે સમવસરણમાં લાવે ત્યારે જ ભગવાનનું પ્રવચન બંધ થાય. પછી બલિ લઈને શ્રાવકો પ્રદક્ષિણા આપે અને ભગવાનના ચરણપાસે રાખી પછી ભગવાનની પવિત્ર નજર પડે, ચોખા પ્રભાવિત બની જાય. પછી દેવો એ ચોખા આકાશ તરફ ઉછાળે. એનો એક દાણો ગ્રહણ કરી માથે મૂકે તો રોગ જાય અને ૬ મહિના સુધી નવો રોગ ન થાય. (વિશેષ સમજ માટે પાછળ આપેલું પરિશિષ્ટ જુઓ.)

૪૩. બલિ વિધાનકા મંગલ કાર્યક્રમ

સમવસરણ મેં બનતે ઇસ પ્રસંગકી કહયોકો જાનકારી નહીં હૈ. સામાન્ય વ્યક્તિ ઇસ પ્રસંગકા મૂલ્યાંકન નહીં કર સકતા પરંતુ વર્તમાન દેશકાલ કી પરિસ્થિતિ મેં મુજે ઇસ પ્રસંગકા બહુત મહત્ત્વ લગતા હૈ. સામાન્ય રૂપસે આચાર્ય ઔર શ્રમણવર્ગ યહી માનતાં હૈ કેિ હમસે ગૃહસ્થો, સંસારિયોકી સુખ-શાંતિમે સહકાર કૈસે દિયા જા સકતા હૈ? ઇસી વિચારધારા રખનેવાલોં કેિ લિપે સ્વયં ભગવાન દ્વારા માન્ય યહ પ્રસંગ ઔંચેં ખોલ દેગા. સામાન્ય રૂપસે તીર્થંકર કૃતકૃત્ય હોતે હૈ. ફિર બી બલિવિધાનકા કાર્યક્રમ જો સાંસારિક જીવોંકી સુખ-શાંતિ કેિ લિપે હોતે હુપેં, ભગવાન ડસકા પ્રતીકાર નહીં કરતે, બલ્કિ વે ઇસકે સાક્ષી બનતે હૈ. યહ ક્રિયા સાંસારિક જીવોંકી સુખશાંતિ કેિ લિપે હોતી હૈ. ઔર વહ બી સમવસરણમે ઔર ભગવાનકી ઉપસ્થિતિ યહ ઇક સૂચક ઔર વિચારણીય હકીકત હૈ.

બલિ અર્થાત્ સુગંધી દ્રવ્યોસે પરિપૂર્ણ અર્ધપકવ ચાવલ. વિશિષ્ટ વ્યક્તિકે ઘરમેં યે અર્ધપકવ ચાવલ તૈયાર કિયે જાતે હૈ બાદમેં વાઘ-ચંત્રોંકી સ્વર-લહરિયોસે યુક્ત આડમ્બરપૂર્વક સમવસરણ મેં લાતે હૈ તબ ભગવાન દેશના રોક દેતે હૈ. ફિર બલિ લેકર શ્રાવક પ્રદક્ષિણા દેતે હૈ ઔર બાદમેં ડસ ધાલ કો ભગવાન કે ચરણોંકે પાસ રખતે હૈ. ભગવાન કી અમૃત નજર ડન ચાવલોં પર પડતી હૈ. ઇસ ક્રિયાસે ચાવલ પ્રભાવિત હો જાતે હૈ બાદમેં દેવ ઇન ચાવલોંકો આકાશમેં ઉછાલતે હૈ. ડન ચાવલોંકા ઇક કળ લેકર સિર પર રખે તો રોગ શાન્ત હો જાતા હૈ ઔર છઃ માસ તક નયે રોગકી ઉત્પત્તિ નહીં હોતી.

43. AN AUSPICIOUS CEREMONY OF BALIVIDHĀNA

Many are not aware of the Balividhāna ceremony celebrated in Samavasaraṇa. One should know about the auspicious ceremony of Balividhāna. An ordinary man cannot know its importance but is it of a great importance in present-age situation.

Bali means half-cooked scented rice. It is cooked in the house of a remarkable person and brought in the Samavasaraṇa in the form of a procession. Then the Tīrthamkara's sermon stops. Then the persons bringing Bali moves round Tīrthamkara with Bali in their hands. They put this Bali at the feet of Tīrthamkara. His holy eyes look at it and the Bali becomes very effective. The gods throw Bali into the air. The gods and human-beings take this rice. If any one takes a grain of it and puts it on his head, he is cured of all diseases and does not become a victim of a new disease for six months.

૧૧. અંગ શાસ્ત્રોકે નામ

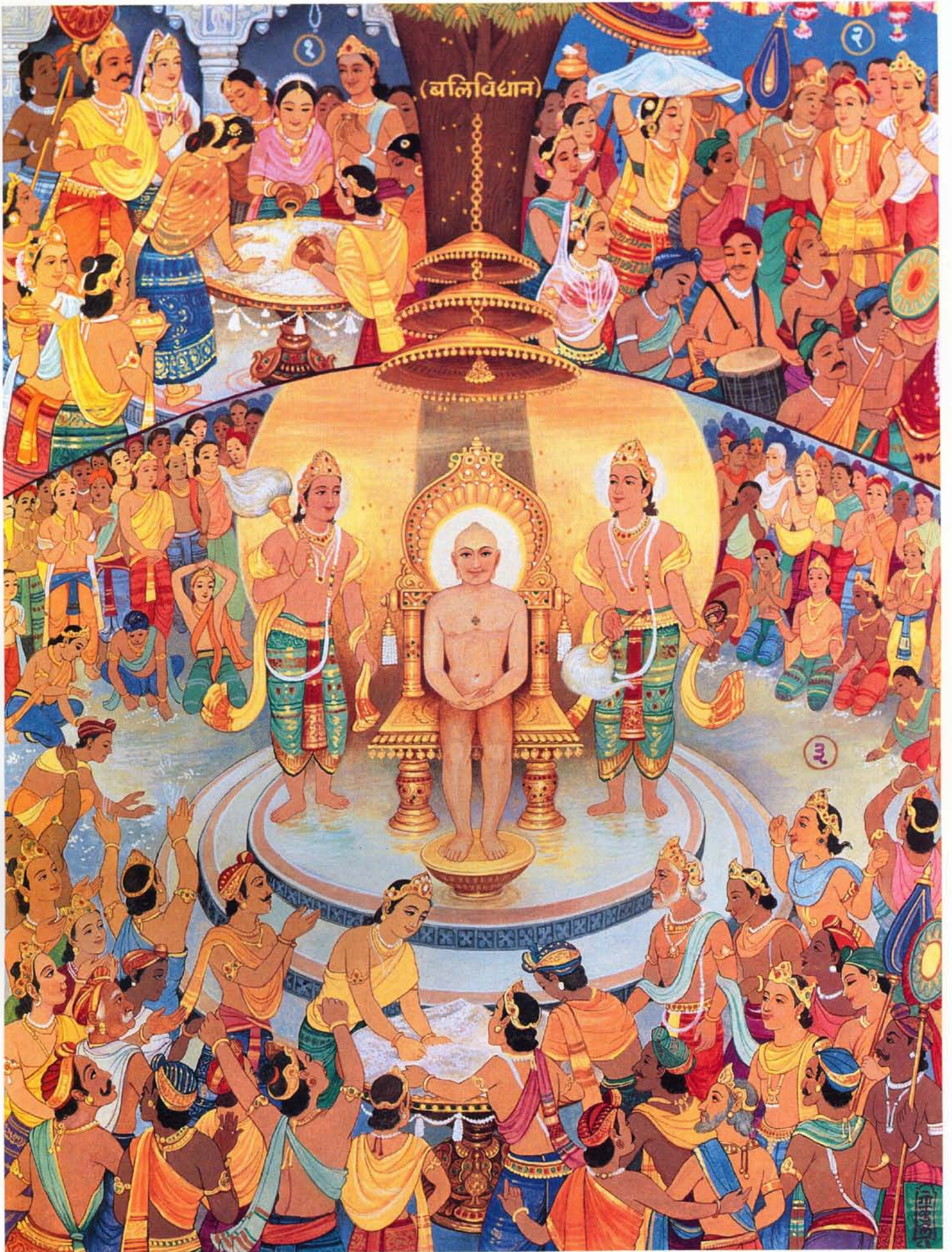
૧૨. ઉપાંગ શાસ્ત્રોકે નામ

૧૦. પવનના શાસ્ત્રોકે નામ

૬. હેદ સૂત્રકે નામ

૪. મૂળ સૂત્ર

૧૧. પુસ્તિકા

(बलिविधान)

४३: तीर्थंकरदेवो समक्ष थतो बलि - अर्घ्यपक्व योभा उछालवानो अेक विशिष्ट मंगलविधि
 ४३: तीर्थंकरदेवोके समक्ष होती बलि - अर्घ्यपक्व चावल उछालनेकी एक विशिष्ट मंगलविधि

४४. भगवानने भस्म करवा गोशालके हुँकेली तेजोलेश्यानो गोशालामां न प्रवेश

विहार करतां करतां भगवान् श्रावस्तीमां पधार्यां अने त्यां गिरान्था. ये वभते भगवाननो स्वच्छंदी आद्यशिष्य गोशालक (गोशाली) पोतानी अतने तीर्थंकर तरीके अणभावतो हुतो. गौतमस्वामीअे आ वात भगवानने कडी. भगवाने तेनो प्रतिकार करतां कहुं के 'आलुविक संप्रदायनो मंभलीपुत्र गोशालक अष्टांगनिमित्तनो श्रेष्ठ ज्ञाता होवाथी केटकुं क भविष्यकथन करी शके. पणु ते ने पदोनो दावो करे छे; ते तहन गलत छे. अे तो अेक वभते भारो धर्मशिष्य हुतो.' आ वात उपस्थित जनताअे सांभणी अने ते गोशालकना कान सुधी पडोथी. ते धणु कुपित थयो अने भगवाननी अणर लेवा पोताना भिक्षुसंघ साथे आवी पडोथ्यो. भगवाने नणु नेधने पोताना साधुअोने अेनाथी हर रहेवा कहुं, पणु अे साधुअो भक्तिवश न न भस्या. गोशालक हर गिलो रही, भगवानने लक्ष्य करी ताडुकीने कडेवा लाग्यो 'हे काश्यप ! तुं शा माटे मारी निंदा करी मने हुलको पाउ छे ! तारो बूनो गोशालक शिष्य हुं नथी. हुं तो भीजे छुं.' भगवाने कहुं के 'हुयु तारो खुहुं गोलवानो स्वभाव गयो नडि.' अे सांभणी पुनः वधु प्रकुपित थतां ते भोथ्यो : 'हे काश्यप (महावीर), तं मने छंछेडीने शूण गिबुं कथुं छे. हुवे तुं लवतो रहेवानो नथी.' आ वभते भगवानना अे शिष्योअे तेनी भर्त्सना करतां ते अणने तेणु भगवाननी कृपाथी न प्राप्त तेजोलेश्याथी शीघ्र भस्मीभूत करी नांभ्या. ते पछी कृतघ्नी तेणु भगवानने आणी नांभवा पुनः तेजोलेश्या नामनी अर्थंकर अत्रवच्यमान उणु शक्ति छोडी, पणु तीर्थंकरो उपर कोध शक्ति कामयाअ थती न होवाथी ते शक्ति महावीरदेवना शरीरने इरती प्रदक्षिणा आपी अकरावो भारती पाछी वणीने गोशालकना शरीरमां प्रवेशी गध. परिणुअे गोशालक अणीने आअ थवा लाग्यो.

४४. भगवान को भस्म करने के लिये गोशालक द्वारा तेजोलेश्या का प्रयोग

भगवान् श्रावस्ती में विराजमान थे। उसी समय भगवान् का स्वच्छन्दी आद्यशिष्य गोशालक अपने आपको 'मैं तीर्थंकर हूँ' ऐसा सबको बताता था। गौतमस्वामीजी ने यह बात सुनकर भगवान् से कही। भगवान् ने प्रतिकार करते हुए कहा कि - "आजीविक सम्प्रदाय का अगुआ मंखलीपुत्र गोशालक अष्टांगनिमित्त का ज्ञाता होने से कुछ भविष्य कथन कर सकता है। किन्तु वह जिस पद की घोषणा करता है वह सर्वथा मिथ्या है। वह तो एक समय मेरी छद्मस्थ अवस्था में मेरा धर्मशिष्य था।" यह बात उपस्थित जनता ने सुनी, और वह गोशालक के कान तक पहुँची। वह अतिक्रुद्ध होकर बदला लेने के इरादे से अपने भिक्षुसंघ के साथ भगवान् के पास आ पहुँचा। भगवान् ने जानबूझकर उससे अपने साधुओं को दूर रहने के लिये कहा, किन्तु दो साधु भक्तिवश नहीं गये। गोशालक दूर खड़ा रहकर भगवान् को लक्ष्य कर के चिछा कर कहने लगा। 'हे काश्यप ! तू मेरी निन्दा करके अवहेलना क्यों करता है ? तेरा वह शिष्य तो मर गया है, मैं तो दूसरा हूँ।' भगवान् ने कहा - "अभी तक तेरा सत्य को असत्य कहने का वक्र स्वभाव गया नहीं ?" यह सुनकर और अधिक क्रुद्ध हो वह बोला - 'हे काश्यप ! तूने मुझे छेड़कर एक शूल उज्ज्वल कर लिया है। अब तू जीवित नहीं रह सकेगा।' उस समय भगवान् के दो विनीत शिष्यों द्वारा उसकी भर्त्सना होने पर प्रथम तो उसने उन दोनों को तेजोलेश्या से शीघ्र जला डाला। बाद में उसने भगवान् को जलाने के लिये तेजोलेश्या नामक भयङ्कर जाज्वल्यमान उष्णशक्ति छोड़ी। परन्तु तीर्थंकरों पर कोई शक्ति फलीभूत नहीं होती, अतः महावीर की प्रदक्षिणा कर चकर काटती वापस गोशालक के शरीर में प्रविष्ट हो उसीको जला दिया।

44. GOŚĀLAKA RELEASES TEJOLEŚYĀ—A FIERY FLAME—TO BURN DOWN BHAGAVĀN MAHĀVĪRA BUT FAILS

In the course of his walking tour Bhagavān Mahāvīra came to the city of Śrāvastī. Gośālaka, son of Mañkhalī and a former disciple of Bhagavān Mahāvīra, was also living in Śrāvastī at that time. He had founded a rival sect—the Ājīvika sect, was well-versed in astrology and used to call himself an omniscient Tīrthamkara. On being informed about this, Bhagavān Mahāvīra told his disciples that Gośālaka was his former disciple and that he has not attained absolute knowledge. When Gośāla came to know about this, he was furious and he came to Bhagavān Mahāvīra and abused and cursed him. He cast an all-consuming fiery flame towards Bhagavān Mahāvīra. Two of his disciples, who happened to be there in spite of his advice to keep away, were burnt down, but the flame could not hurt Bhagavān Mahāvīra, with the result that it recoiled against Gośālaka himself and he was reduced to ashes.

ग्राह के नाम	सिंह-सूर्य ग्राह	सोप-चंद्र ग्राह	मंगल ग्राह	बुध ग्राह	शुक्र ग्राह	शुक्र ग्राह	शनि ग्राह	गुरु ग्राह	केतु ग्राह	प्रविष्ट स्व-पक्षी
रत्नके नाम →	मणिमय्य	मुफता	प्रणाल (बुद्ध)	पञ्जा (मरकत)	पुत्र-हीरा	वज्र-हीरा	इन्द्र नील	गोमेदक मणि	अरुणिका-वेदर	समदामन (जाम्बू)
अंगुली नाम →	रुबी	PEARL	CC	EMERALD	DIAMOND	WHITE SAPPHIRE	SAPPHIRE	ZIRCOM	Tiger's eye	समदामन (जाम्बू)
केसा वर्ण →	लाल	श्वेत	सिंदूरलाल	हरा	श्वेत	पीत नील प्रेत	नील	कल्पई	गोमेदक	समदामन (जाम्बू)
दिन क्या →	रविवार	सोमवार	मंगलवार	बुधवार	गुरुवार	शुक्रवार	शनिवार	रविवार	शुक्रवार	समदामन (जाम्बू)
शरण समय →	अरुणोदय	सायंकाले	सूर्योदय	सूर्योदय	सूर्योदय	सूर्योदय	सूर्योदय	सूर्योदय	सूर्योदय	समदामन (जाम्बू)
जाय क्या →	ते श्री पद्मप्रभ	अ श्री वृद्धप्रभ	अ श्री वृद्धप्रभ	अ श्री वृद्धप्रभ	अ श्री वृद्धप्रभ	अ श्री वृद्धप्रभ	अ श्री वृद्धप्रभ	अ श्री वृद्धप्रभ	अ श्री वृद्धप्रभ	समदामन (जाम्बू)

४४ : गोशालके भगवानने अस्मीभूत कश्चा भाटे छोडेकी 'तेजोलेस्या' नो पोतानो संपूर्ण अभाव अताच्या विना व गोशालकना सुभभां प्रवेश
 ४४ : भगवान् को भस्मीभूत करने के लिये गोशालकद्वारा छोड़ी हुई 'तेजोलेस्या' का अपना सम्पूर्ण प्रभाव बताये विना ही गोशाला के मुख में प्रवेश
 44 : Who digs a ditch falls in it. Gośālaka hurls Tejoleśya—fiery flame to burn Mahavira but he himself is burnt

૪૫. ઉત્તર પ્રદેશના કાશી કોશલના અઠાર રાજાઓને દેશના-ઉપદેશ

તીર્થંકર-વીતરાગ ભગવાનને જે દિવસે કેવલજ્ઞાન થાય તે જ દિવસથી તેઓ રોજ રોજ ત્રણ કલાક દેશના આપે છે અને એ દેશના દ્વારા જીવોને કરતા પરોપકારથી જ તેઓ પોતાના અવશેષ કર્મ ખપાવી અકર્મા બની મોક્ષે જાય છે.

ચિત્રમાં ભગવાનને પ્રવચન મુદ્રાએ (અંગૂઠા સાથે પહેલી આંગળીનું જોડણ) પ્રવચન આપતા બતાવ્યા છે. પરમાત્માનો ભક્તવર્ગ માત્ર સામાન્ય પ્રજા જ ન હતી પરંતુ રાજા-મહારાજાઓ પણ તેમના ભક્ત હતા. એમાં સહુથી વધુ ભક્તિવંત મગધનરેશ શ્રેણિક હતા જેઓએ ભગવાનનાં પ્રવચનો સાંભળી બૌદ્ધધર્મ છોડીને જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. પછી તો ભગવાનનાં સંકડો પ્રવચનો સાંભળી મહાવીરના પરમભક્ત બની ગયા હતા. તેમની સાતે ધાતુઓ મહાવીરના સ્મરણ-ધ્વનિથી એકાકાર બની ગઈ હતી. અસાધારણ સમર્પણ ભાવ, ભક્તિ અને સેવાથી જીવન મહાવીરમય બની ગયું હતું. શ્રેણિકે મહાવીરદેવની ઉપાસના કરી તીર્થંકર થવાનું નામકર્મ ઉપાજર્યું. હજારો વરસ પછી શ્રેણિકનો આત્મા જન્મ લઈ તીર્થંકર થશે. ઈયળ ભમરીનું ધ્યાન કરતાં જેમ ભમરી બની જાય છે તેમ શ્રેણિક રાજા, જેવા મહાવીરપ્રભુ હતા તેવા જ તીર્થંકર થશે, એટલે કે ૭૨ વર્ષનું જ આયુષ્ય, પાંચે કલ્યાણકોની તિથિઓ સરખી વગેરે સમાનતાઓ હશે.

સાંભળી મહાવીરના પરમભક્ત બની ગયા હતા. તેમની સાતે ધાતુઓ મહાવીરના સ્મરણ-ધ્વનિથી એકાકાર બની ગઈ હતી. અસાધારણ સમર્પણ ભાવ, ભક્તિ અને સેવાથી જીવન મહાવીરમય બની ગયું હતું. શ્રેણિકે મહાવીરદેવની ઉપાસના કરી તીર્થંકર થવાનું નામકર્મ ઉપાજર્યું. હજારો વરસ પછી શ્રેણિકનો આત્મા જન્મ લઈ તીર્થંકર થશે. ઈયળ ભમરીનું ધ્યાન કરતાં જેમ ભમરી બની જાય છે તેમ શ્રેણિક રાજા, જેવા મહાવીરપ્રભુ હતા તેવા જ તીર્થંકર થશે, એટલે કે ૭૨ વર્ષનું જ આયુષ્ય, પાંચે કલ્યાણકોની તિથિઓ સરખી વગેરે સમાનતાઓ હશે.

૪૫. અઠારહ રાજાઓનો દેશના દ્વારા પ્રતિબોધ

તીર્થંકર-વીતરાગ ભગવાનનો જે દિવસે કેવલજ્ઞાન હોતો તે દિવસે તે પ્રતિદિન ત્રણ ઘંટેની દેશના ફરમાતે છે. આ દેશના દ્વારા જીવોને પ્રતિ દિવસે પરોપકારે હી વે અપને અવશિષ્ટ કર્મોના ક્ષય કરકે મોક્ષ પધારતે છે.

ચિત્રમાં ભગવાન પ્રવચન મુદ્રા (અંગુષ્ઠ સાથે તર્જનીના સંયોગ) દ્વારા દેશના ફરમા રહે છે. પરમાત્મા કે ભક્ત સિર્ફ સામાન્ય પ્રજા હી નહી થી અપિતુ કઈ રાજા-મહારાજા મી પરમાત્મા કે પરમ અનુયાયી થો. મગધ નરેશ શ્રેણિક તો પરમાત્માકા પરમ ભક્તિવંત શ્રાવક થા. વહ પહેલે બૌદ્ધ ધર્મકા અનુયાયી થા. બાદ મે પરમાત્મા કે પ્રવચન સુન સુનકર ઉસને જૈન ધર્મકા સ્વીકાર કિયા. પ્રતિદિન પ્રવચન સુનકર વહ પરમ ભક્ત બન ગયા થા. ઉસકી સપ્ત ધાતુઓમે પરમાત્માકા અવિરત સ્મરણ, ધ્વનિ કા નાદ ગૂંજતા થા. ઉસકા મન પરમાત્માકે સાથ તદાકાર બન ગયા થા. અસાધારણ ભક્તિભાવ, પૂર્ણ સમર્પણ ભાવ, સેવા સે વહ મહાવીરમય બન ગયા થા.

શ્રેણિકને મહાવીરની ઉપાસના દ્વારા તીર્થંકર નામ કર્મકા ઉપાર્જન કિયા. હજારો વર્ષોકે બાદ શ્રેણિક કા જીવ તીર્થંકર રૂપમે જન્મ લેગા ઓર જૈસે મહાવીર થે વૈસા હી બનેગા.

શ્રેણિકને મહાવીરની ઉપાસના દ્વારા તીર્થંકર નામ કર્મકા ઉપાર્જન કિયા. હજારો વર્ષોકે બાદ શ્રેણિક કા જીવ તીર્થંકર રૂપમે જન્મ લેગા ઓર જૈસે મહાવીર થે વૈસા હી બનેગા.

इल्ली भँवरी का ध्यान लगाती हुई जैसे स्वयं भँवरी ही बन जाती है, वैसे श्रेणिक राजा महावीरप्रभु जैसा ही तीर्थंकर हो जाएगा

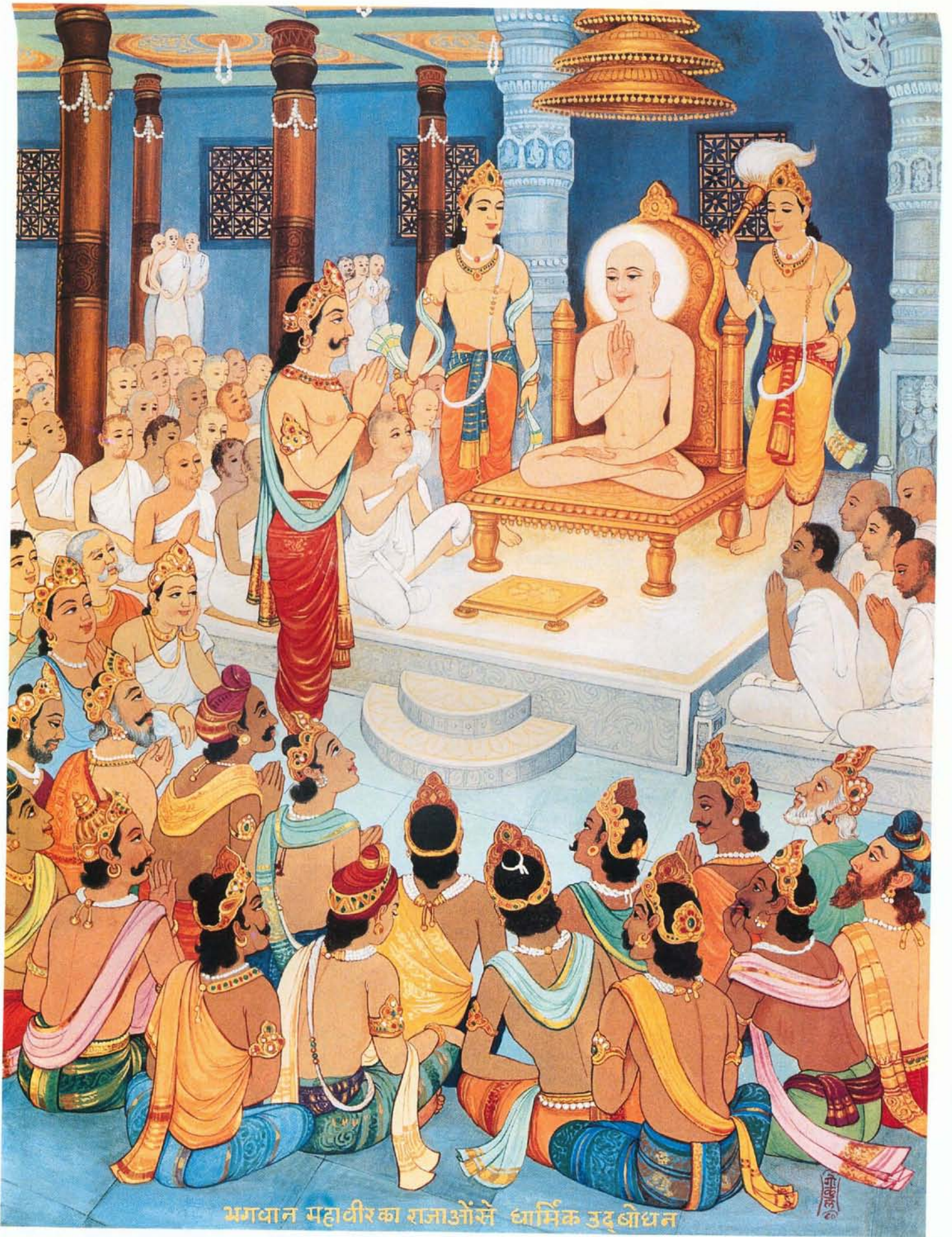
45. A SERMON-DEŚANĀ DELIVERED TO EIGHTEEN KINGS

A detached (Vitarāga) Tīrthanīkara delivers a sermon for three hours daily from the day he attains absolute knowledge (Kevala Jñāna). This deed of benevolence to embodied souls done by delivering a sermon daily he destroys his remaining past karma and attains salvation. Bhagavān is shown delivering a sermon in Pravacan pose (the first finger touching the thumb). Not only the common men but the kings and the emperors also were his devotees. Of all his devotees Śreṇika the king of Magadha was one of the foremost. After hearing the sermon delivered by Bhagavān he left Buddhism and accepted Jainism. He became a fond devotee of Bhagavān after attending his sermons. All his nerves and vitality were absorbed in Bhagavān Mahāvīra by reciting his name. His whole life was absorbed in Bhagavān Mahāvīra by his unique dedication, devotion and worship. After thousands of years Śreṇika will be born as Tīrthanīkara. He will be just like Bhagavān Mahāvīra in all respects.

A detached (Vitarāga) Tīrthanīkara delivers a sermon for three hours daily from the day he attains absolute knowledge (Kevala Jñāna). This deed of benevolence to embodied souls done by delivering a sermon daily he destroys his remaining past karma and attains salvation. Bhagavān is shown delivering a sermon in Pravacan pose (the first finger touching the thumb). Not only the common men but the kings and the emperors also were his devotees. Of all his devotees Śreṇika the king of Magadha was one of the foremost. After hearing the sermon delivered by Bhagavān he left Buddhism and accepted Jainism. He became a fond devotee of Bhagavān after attending his sermons. All his nerves and vitality were absorbed in Bhagavān Mahāvīra by reciting his name. His whole life was absorbed in Bhagavān Mahāvīra by his unique dedication, devotion and worship. After thousands of years Śreṇika will be born as Tīrthanīkara. He will be just like Bhagavān Mahāvīra in all respects.

भगवान महावीर का राजाओंसे धार्मिक उद्बोधन

४५: भगवानનો અહિંસા, ત્યાગ, શાંતિ અને જીવનમુક્તિનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી રહેલા કાશીકોશલના અઠાર રાજાઓ
 ४५: भगवानका अहिंसा, त्याग, शांति और जीवन मुक्तिका उपदेश श्रवण करते हुए काशी कौशलके अठारह राजा-महाराजा
 45: Eighteen kings of Kashi-Kaushal hearing Bhagavan's sermon about non-violence, desertion, peace and salvation

४६. पावापुरीमां भगवाननी १६ प्रहर [४८ कलाक] नी अंतिम देशना अने [प] निर्वाण-कल्याणक

भगवान अनेक देशमां पगपाणा विचर्या. जेभले उपदेशनो घोध वरसाव्यो. जेमां गरीयो, अमीरो, अमलुवीओ अने श्रीमंतो, राजकुमारो, राणीओ, राजओ हुतां, जेवा हुनरो लुवोने दीक्षा आपी, अने लापो लोकोने धार्मिक जनाव्या. अंतमां केवली पर्यायना उ०मां, दीक्षाना ४२मां अने जन्मना ७२मां वर्षे अंतिम यातुमांस अने लुवननुं अंतिम वर्षे पूर्ण करवा भगवान अपापापुरी (पावापुरी) पधार्या. त्यां तेजोश्री हस्तिपाल राजना कारकुनोना सभाण्डमां यातुमांस रह्या. हुंमेशां अपातां निर्धन्य प्रवचनोथी प्रतिबुद्ध थरु अनेक लुवोये निर्धन्य धर्मनी प्रवचन्या स्वीकारी. योमासानो योथो मडिनो (गुज.) आसो वदि अभावस्थाये पोतानुं परिनिर्वाणुं थवानुं होवाथी यौहस-अभासना जे निर्जल उपवास (छट् तप) कर्या. जगतना कल्याणु माटे सुवर्णकमल उपर पत्यंकासने-पद्मासने जेसी अंतिम देशनानो प्रारंभ कर्यो. सभामां चारैनिकायना देवो, चतुर्विध श्रीसंघ, काशी-कोशल देश आदि जनपदना मान्य १८ गणराज्यओ, तेम ज गण्य-मान्य अन्य वर्ग अने सामान्य वर्ग पणु उपस्थित हुतो. प्रवचनमां भगवाने पुण्य-पाप इल विषयक अध्ययनो आदि वर्णुं. अभावस्थायी पाछली रातनी चार घडी आझी रही त्यारे सोण प्रहर-४८ कलाकनी अविशत आलेली प्रलय देशना पूरी थतां ज भगवाननो आत्मा शरीर त्यल, वेदनीयादि चार अघाती कर्मोनी क्षय थतां, आडेय कर्मोनी संपूर्ण क्षय करी, ७२ वर्षनुं आयुष्य पूरुं करीने स्वाति नक्षत्रमां अधर्वाकाशमां असंख्य योजन दूर रहैला मुक्ति-स्थानमां जेक ज समयमां (जेक सेकन्डो असंख्यातामो भाग) पहुँची ज्योतिमां ज्योतिरूपे लणी गयो. हुवे तेजो जन्म-भरलुथी मुक्त थया. तमाम अंधनो, दुःखो, संतापोथी रहित गनी सर्व सुभना लोभता गन्या. आ महान आत्माये गत जन्ममां करेली साधना अने अंतिम जन्ममां करेली महासाधनाना कृणुं जे अलीष्ट-परमोच्य जेवा सिद्धि पदने मेणव्युं. जैन धर्मना सिद्धान्त मुज्जय सिद्धि के भोक्षनी प्राप्ति षाड डरी तेमने आ संसारमां अवतरनुं पडुं नथी.

४६. पावापुरी में भगवान की १६ प्रहर की अन्तिम देशना और निर्वाण-मोक्ष की प्राप्ति, [पाँचवा कल्याणक]

भगवान् ने भारत के अनेक देशों में विचरण-विहार किया, उपदेशों की अजस्र वृष्टि की। हजारों को दीक्षा दी, लाखों लोगों को धर्मिष्ठ बनाये। अन्त में केवली पर्याय के ३०, दीक्षा के ४२, और जन्म के ७२ वें वर्ष में अन्तिम चातुर्मास और अपने जीवन का—देह का अन्तिम वर्ष पूर्ण करने के लिये भगवान् विहार देश की अपापापुरी (पावापुरी) पधारे। वहाँ वे हस्तिपाल राजा के कर्मचारियों की रज्जूशाला में चातुर्मास रहे। दैनिक प्रवचनों से प्रतिबुद्ध हो अनेकों ने वहाँ निर्धन्य धर्म की प्रव्रज्या ली। चौमासे के चौथे मास कार्तिक कृष्णा (गु. आ. वदि) अमावास्या के दिन अपना परिनिर्वाण को जाना। चतुर्दशी और अमावास्या के दो निर्जल उपवास (छट् तप) किये। लोककल्याण के लिये स्वर्णकमल पर पर्यंकासन-पद्मासन से बैठकर अन्तिम देशना प्रारम्भ की। सभा में देवनिकाय, चतुर्विध श्रीसंघ, अन्य जनता, और काशी-कोशल आदि जनपद के मान्य १८ गणराजा भी उपस्थित थे। भगवान् ने पुण्य-पाप फल विषयक अध्ययनादि का वर्णन किया। अमावास्या की पिछली रात्रि के चार प्रहर शेष रहे। तत्र प्राणिमात्र के कल्याण के लिये सोलह प्रहर (४८ घण्टे) की प्रलम्ब देशना धाराप्रवाह से दी। वह पूर्ण होते ही अवशेष अघाती कर्मों का क्षय पूर्वक सम्पूर्ण अष्ट कर्मों का क्षय करके ७२ वर्ष की आयु पूर्णकर भगवान् की आत्मा सदा के लिये देह को छोड़कर ऊर्ध्वाकाश में स्थित मुक्तिस्थान में तत्काल पहुँच कर ज्योति में ज्योति मिले वैसी मिल गई। वे सम्पूर्ण सुखों के भोक्ता बने।

46. BHAGAVĀN MAHĀVĪRA'S LAST SERMON AT PĀVĀPURĪ LASTING FOR FORTY-EIGHT HOURS AND THE NIRVĀNA [FINAL LIBERATION]

During the forty-two years of his ascetic life, Bhagavān Mahāvīra preached his gospel of Ahimsā to millions of people and initiated into monkhood thousands of his disciples. At the age of seventy-two he came to Pāvāpurī for spending the final rainy season there. In the month of Āśvina he observed fast for two days—without even taking water—and seated in the lotus posture on a golden lotus he delivered his last and longest sermon, lasting for forty-eight hours, before the four-fold saṅgha. With only four Ghaṭīs of the new-moon night left, he destroyed the remaining four types of non-destructive karmans. And thus with all the eight karmans completely annihilated, his soul soared high and reached the pinnacle of Loka and went to the permanent abode of Siddhas, never to return again. And thus the great soul achieved the highest goal after practising severe austerities spreading over numerous previous births and especially in the last one.

४६ : चौदहराजलोक विश्वना अंते आवेला मुक्तिस्थानभां जतां पहिलां लगवाने विश्वकल्याणार्थे १६ प्रहर (४८ कलाक) सुधी कसेलुं अंतिम प्रवचन
 ४६ : चौदहराजलोक विश्व के अन्त में स्थित, मोक्ष में जाने के पहिले विश्वकल्याणार्थे, १६ प्रहरों (४८ घण्टों) तक भगवान्ने किया हुआ अन्तिम प्रवचन
 46 : Bhagavān Mahāvīra's last sermon at Pāvāpurī lasting for fortyeight hours for universal welfare

४७. देवो अने मानवोअे भिन्नहृदये करेलो अग्निसंस्कार अने दिवाली पर्वनो प्रारंभ

निर्वाणसमये काशी-कोशलना १८ गणतंत्र राज्ञो उपस्थित हुता. तेमणे भाव-(ज्ञान)-प्रकाश अस्त थतां, द्रव्यप्रकाश करवा सर्वत्र दीपाओ-दीपमालिकाओ प्रगटाव्या. त्थारथी आ दिवस दीपोत्सवी तरीके प्रसिद्धिने पात्रो अने दूक समयमां देशभरमां दिवाणीपर्व तरीके भशहूर भन्यो. इन्द्रादिक देवो ज्ञानथी निर्वाणु ळणुने पांथमुं कल्याणुक भिन्नववा पावापुरी आवी पडोव्या. अंत्येष्टि कर्म करवा शके बुद्धा बुद्धा देवो द्वारा शीघ्र गोशीर्ष चंद्रनादिकनां काष्ठो आदि सामथ्री मंगावी चिता तैयार करवी, पछी आभियोगिक देवो पासे क्षीरसमुद्रनां जल मंगावी अनंत उपकारी भगवानना अति पवित्र निर्णव शरीरने स्नान करावुं. हृदयिहृदथी लेप कर्यो. रेशमी वस्त्र पहरेव्यां. मुगट आदि सुवर्ण रत्नोना अलंकारो पहरेव्यां. पछी भगवानना देहने देवनिर्मित भव्य शिबिकामां पधराव्यो. आ निर्वाणुयात्रामां असंख्य देवो अने लाभो प्रबलजो सांमेल थया. सौनां नेत्रो अश्रुथी पूर्ण हुतां. सौना अहेरा दुःख-शोकथी भ्रान हुतां. देवोअे शिबिका उपाडी. वाजते गाजते जयनाहोनी प्रचंड घोषणा साथे निर्वाणुयात्रा चितास्थाने आवी. चिता उपर शिबिका पधरावी अने स्तुति-प्रार्थनाओ करी. देवोअे अग्नि प्रगटाव्यो अने धी वगेरेथी सिंचन करुं. देह-पुद्गल नष्ट थतां सुगंधी जलथी चिता डारी. आ प्रभाणे निर्वाणुमहोत्सव पूर्ण करी भगवाननी हाहाओ अने अन्य अस्थिओने देवो देवलोकमां लई गया. अग्निसंस्कारना स्थाने भव्य स्तूपनी स्थापना करवामां आवी. अे पहरेवां- भगवानेपोतानो केवलज्ञानी, अवधिज्ञानी, मनःपर्यवज्ञानी, वादी, महातपस्वी, अहृषुत विद्या-सिद्धो वगेरेथी अर्बहुत लाभो साधु-साध्वीओनो तथा लाभो करोडो श्रावक-श्राविका-(पुरुष-स्त्री)ओनो संघ, पांथमा शिष्य गणधर श्रीसुधर्मास्वामीओने सोंप्यो. तेओश्रीनो चित्रमय लवन-परिचय अर्धीं पूरो थाय छे. अंतमां—

अमणु भगवान महावीरने अंतरनां कोटानुकोटि वंदन!

४७. देव और मानव समूह द्वारा शोकमग्न हृदय से किया गया अन्तिम संस्कार, दिवाली पर्व का प्रारंभ

निर्वाण के समय काशी-कोशल के १८ गणतन्त्र राजा उपस्थित थे। उन्होंने भाव (ज्ञान) प्रकाश अस्त होने पर, द्रव्यप्रकाश करने के लिये सर्वत्र दीप जलाये। वह दिन दीपोत्सव के रूप में प्रसिद्ध हुआ। जो अल्प काल में ही सारे देश में दीपावली पर्व के रूप में प्रसिद्ध हो गया। इन्द्रादिक देव ज्ञान से निर्वाण को जानकर पाँचवाँ कल्याणकोत्सव मनाने के लिये पावापुरी आगये। अंत्येष्टि के लिये इन्द्र ने विभिन्न देवों द्वारा गोशीर्ष चन्द्रनादि-काष्ठ आदि सामग्री मँगवाकर चिता बनवाई। फिर आभियोगिक देवों से क्षीरसमुद्र का जल मँगवाकर अनन्त उपकारी भगवान् के पवित्र पार्थिव शरीर को स्नान कराया, हरिचन्दन का लेप किया, रेशमी वस्त्र ओढ़ाया। सुवर्ण-रत्नों के मुकुटादि अलङ्कार पहनाये। फिर भगवान् के शरीर को देवनिर्मित भव्य शिबिका में पधराया। इस निर्वाणयात्रा में असंख्य देव तथा लाखों लोग सम्मिलित हुए। सभी के नेत्र अश्रुपूर्ण थे। मुखाकृतियाँ शोकाकुल थीं। देवों ने शिबिका उठाई। वाद्य और जयनाद की प्रचण्ड घोषणा के साथ निर्वाणयात्रा चितास्थान पर आई। चिता पर शिबिका रखकर स्तुति-प्रार्थना की। देवों ने अग्नि जलाई। घृतादि से अभिषेचन किया। देह-पुद्गल नष्ट होने पर सुगन्धित जल से चिता ठंडी की। इस प्रकार निर्वाण-महोत्सव पूर्णकर भगवान् की दाढ़ों और अन्य अस्थियों को देवगण देवलोक में ले गये। अग्निसंस्कार के स्थान पर भव्य स्तूप की रचना की। भगवान का चित्रमय परिचय समाप्त हुआ। अन्त में

अमण भगवान् महावीर को हार्दिक कोटानुकोटी वंदन!

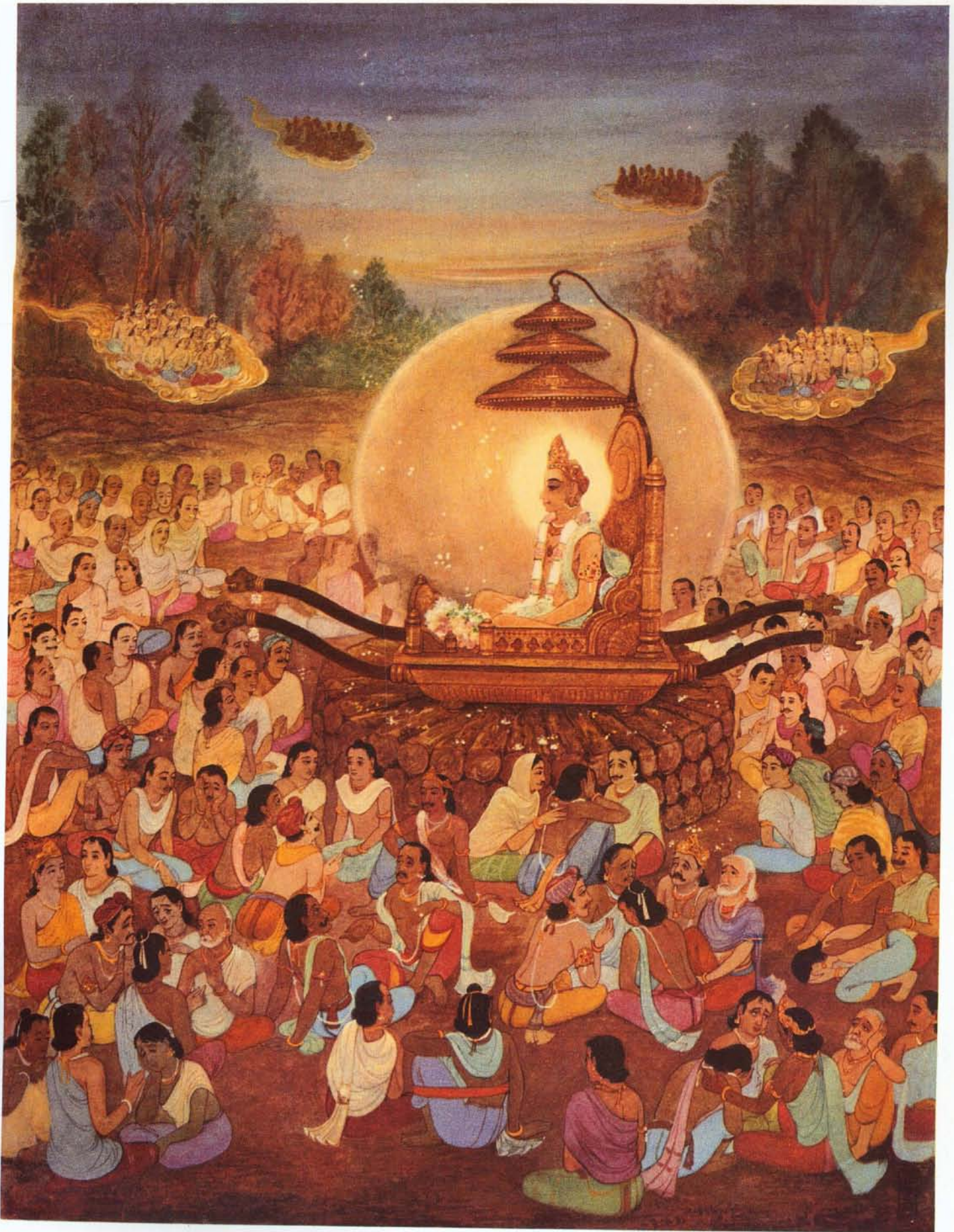
47. THE FUNERAL RITES PERFORMED BY MOURNING GODS AND MEN

All the eighteen rulers of the various states in Kāśī-Kośala were present at the time of Bhagavān Mahāvīra's Nirvāṇa. When the light of knowledge was extinguished, they lighted numerous earthen lamps. And it was since then that the Festival of Lights (Dīpāvalī) is being observed in India. Indra and the other gods flew down to the earth to celebrate the fifth Kalyāṇaka (auspicious event). They bathed his body with holy waters, applied sandal paste, dressed the body in silk and decked and adorned him with a crown and other ornaments. He was carried in a palanquin and millions had joined the procession to pay their last homage to the great saint. There was solemn music accompanied by musical instruments. The palanquin was placed on a pyre of fragrant sandalwood. The final prayers were offered. Clarified butter (ghee) was sprinkled over the pyre. Perfumed water was sprinkled to extinguish the fire. After the final rites were over the gods carried with them the molars and the bones to the heaven.

Obeisance to Śramaṇa Bhagavān Mahāvīra!

४७ : निर्जिव देहनी निर्वाणयात्रा काठीने चंदननी चिता उपर पधरावेला, मुगट आदिथी अलंकृत पवित्रदेहनी देवो-मनुष्यो द्वारा अभिसंस्कार
 ४७ : निर्जीव देह की निर्वाणयात्रा निकाल कर चंदन की चिता उपर स्थापित मुकुट आदि से अलंकृत पवित्र देह का शोकमग्न देव-मनुष्यों द्वारा अभिसंस्कार
 47 : The final ritual procession. Bhagavan's body carried in a palanquin. Heavenly gods and men with mourning hearts

४८. सुवर्णकमलस्थित श्री गौतमस्वामीजीने केवलज्ञाननी प्राप्ति, अने प्रथम धर्म देशना

भगवान् श्रीमहावीरना मुष्य शिष्य गौतमगोत्रीय श्रीइन्द्रभूति इति। तेनो 'गौतम' (गोत्र) नामथी न विशेष प्रसिद्धिने पाभ्या इति। पूर्ववस्थाभां तेनो ब्राह्मणकुलोत्पन्न अने वेद-विद्याभां पारंगत इति। तेनो गणधरपदे आभ्या त्पारे तेमनी उमर ५० वर्षनी इति। तेनो हुंमेशा सेंकडो शिष्योने शास्त्रनी वाचना आपता अने पुढ महावीर भगवानना १४ हुन्नर साधु, ३६ हुन्नर साध्वी अने लाओ-करोडो श्रावक-श्राविकाइप संघनी योग्य व्यवस्था अने नवाभदारी संभाणता इति। गौतमस्वामीने महावीर उपर अविहड स्नेह-राग इतो अने ये राग प्रशस्त छतां येमनी आत्यन्तिक सिद्धि (मोक्षप्राप्ति)नी आडे आवतो इतो। ये गंधन तूटी नथ येतला भातर उपकारी भगवाने निर्वाणुना दिवसनी सांजे न येमने भोलावीने कछु के, 'गौतम, तुं सामेना गामभां रहेला देवशर्मा ब्राह्मणुने प्रतिबोध करवा न।' पडतो भोल जीलनार प्रभर आसांकित, गौतमस्वामीलु त्यां गया। प्रतिबोध करीने पाछा इरतां मार्गभां न येमणु भगवाननुं निर्वाणु (मृत्यु) सांलणुं। सांलणतां न वन्नघात थयो! शून्यमनस्क भनी गया! पोताने भरे अवसरे वेगणो कथाना कारणु भगवानने उपादम्भ आपवापूर्वक करुणु विलाप करवा लाग्या! पछी, 'वीर! ओ वीर!' रटता रखा। येकायेक मोडुनां पडलो भसी गयां। त्यां येमने साथो ज्ञान-प्रकाश लाधयो। सम्भणुं के 'अरे! निर्मोहीने मोडु शेनो डोय! मारा येक पक्षीय स्नेहने धिक्कार डो!' आभ वैराग्य भावना भावतां तेमने प्रभाते केवलज्ञान थयुं। पछी येमणु देवोये रयेला सुवर्णकमण उपर पद्मासने भेसीने धर्मोपदेश आग्यो। नार वर्ष सुधी अनेक स्थणे विचरी, लाओ लोकोने तारीने अंत येक मासना उपवास करी येनो मोक्षे पधार्था। गौतमस्वामीने तद्भव मोक्षगामी ५० हुन्नर शिष्यो इति। तेमनुं नाम प्रभावशाणी होवाथी हुन्नरो जैनो निरंतर प्रभातभां अनेकलण्ठिथी सम्पन्न गौतमस्वामीनी प्रार्थना-पूजदिक करता आभ्या छे अने आणे पणु करे छे।

४८. केवलज्ञान-प्राप्त, पद्मासनस्थित श्रीगौतमस्वामीजी की प्रथम धर्म देशना

भगवान् महावीर के अष्ट शिष्य गौतमगोत्रीय श्रीइन्द्रभूति थे। वे 'गौतम' (गोत्र) नाम से प्रसिद्ध थे। पूर्ववस्था में वे ब्राह्मण-कुलोत्पन्न और वेद-विद्या में पारंगत थे। वे दीक्षित एवं गणधर-पद पर आरूढ़ हुए तब उनकी आयु ५० वर्ष की थी। वे सदा सैंकड़ों शिष्यों को शास्त्र-वाचना देते थे और महावीर भगवान् के १४ हजार साधु, ३६ हजार साध्वियाँ और लाखों श्रावक-श्राविकारूप संघ की व्यवस्था और उत्तरदायित्व संभालते थे। गौतम को श्री महावीर पर अडिग स्नेह था किन्तु यह स्नेह उनकी आत्यन्तिक सिद्धि में विघ्न-रूप था। यह वन्धन टूट जाय इसलिये उपकारी भगवान् ने निर्वाण के दिन शाम को ही गौतम को बुलाकर कहा कि—'तू सामने गौव में स्थित देवशर्मा ब्राह्मण को प्रतिबोध करने के लिए जा।' आज्ञापालक गौतम वहाँ गये, प्रतिबोध देकर लौटते समय मार्ग में ही भगवान् के निर्वाण (मृत्यु) की बात सुनी। सुनते ही वज्राघात सा हुआ। अवाक् हो गये। आप को ऐसे समय पर दूर करने के कारण भगवान् को उपादम्भ देते हुए करुण विलाप करने लगे। 'वीर! ओ वीर!' रटते रहे। उसी समय उनको तात्त्विक ज्ञान हुआ। मोह के परदे खुल गये। समझ गये कि निर्मोही को मोह कैसा? मेरे एकपक्षीय स्नेह को धिक्कार है। ऐसी वैराग्य-भावना करते हुए उन्हें प्रातःकाल में केवलज्ञान हुआ। बाद में देवनिर्मित स्वर्णकमल पर पद्मासन से बैठकर आपने धर्मोपदेश किया। १२ वर्ष तक अनेक स्थानों में विचरण कर लाखों लोगों का उद्धार किया। अन्त में एक मास के उपवास कर मोक्ष में गये। गौतमस्वामी के मोक्षगामी ५० हजार शिष्य थे। इनके नाम की भारी महिमा है।

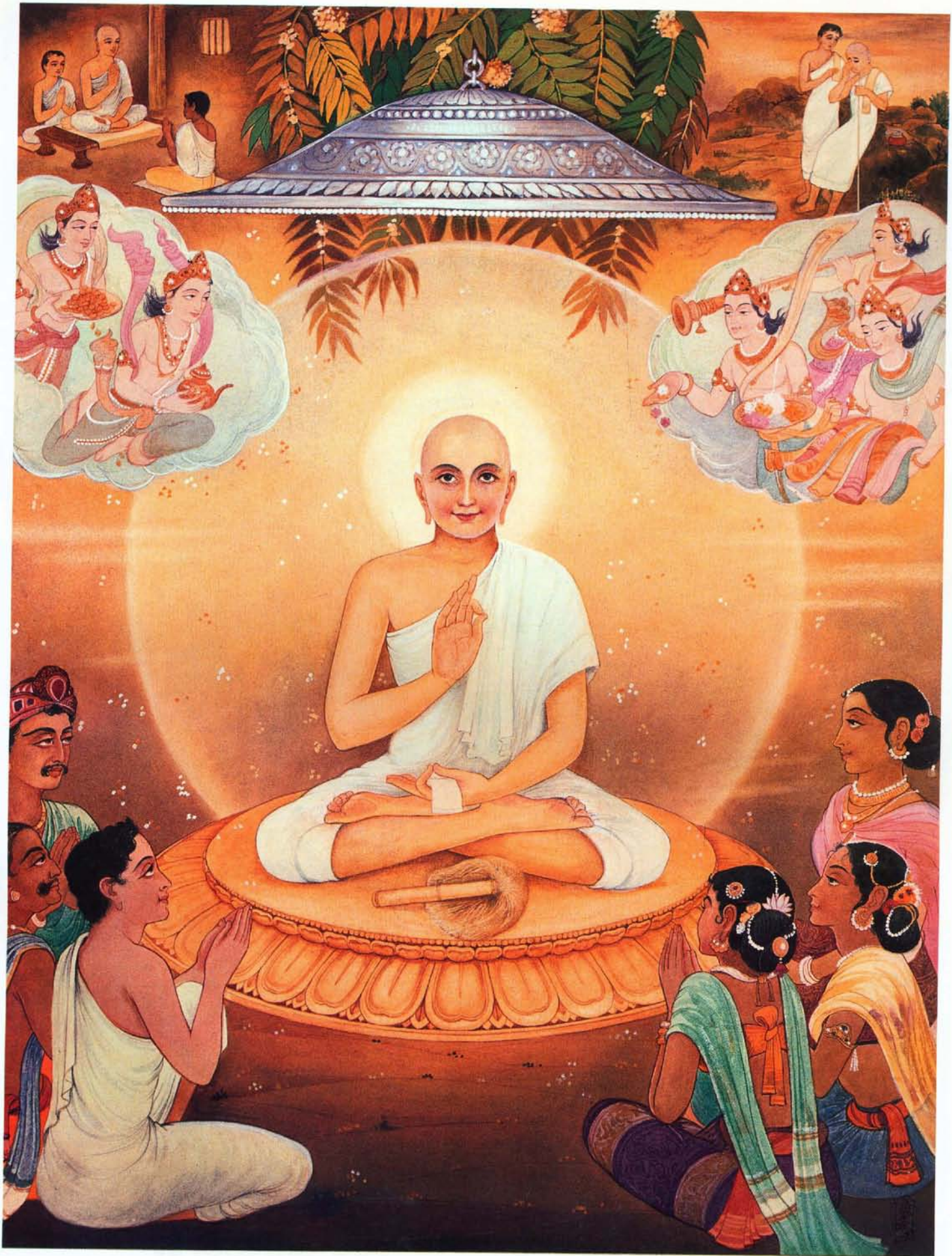

48. GAUTAMASWĀMĪ ATTAINS ABSOLUTE KNOWLEDGE AND FIRST SERMON

Indrabhūti, of Gautama Gotra, was the senior-most disciple of Bhagavān Mahāvīra. He became Gaṇadhara at the age of fifty and was in charge of a large number of monks and nuns. But he had great attachment and affection for Bhagavān Mahāvīra and this proved to be an obstacle in his attaining the absolute knowledge. In order to cut asunder the bonds of affection, Bhagavān Mahāvīra sent him on a mission to preach the gospel to a brahmin who was staying in a nearby village, on the very eve of his Nirvāṇa. On his return journey he learned about Bhagavān Mahāvīra's Nirvāṇa and was completely broken down with grief. He went on lamenting and bewailing throughout the night. But then all of a sudden he realised the folly and futility of it and at that very moment he attained absolute knowledge. Then, seated in the Padmāsana posture on a golden lotus, he commenced his first sermon.

४८ : निर्वाणु पछी तसत न अगवानना सुभ्य शिष्य गखुधर श्री औतमस्वामीजीने केवलज्ञान (सर्वज्ञता) नी प्राप्ति अने प्रथमदेशना

४८ : निर्वाण के बाद तुरंत ही भगवान् के मुख्य शिष्य श्री गौतमस्वामीजी को केवलज्ञान (सर्वज्ञता) की प्राप्ति और आद्योपदेश

48 : Freed from attachment and hatred Gautam attains omniscience and delivers the first sermon

ॐ ह्रीं नमो सिद्धाणं

ॐ श्रीं नमो आरिहंताणं

ॐ श्रीं नमो लोकेऽसुखसाहणं

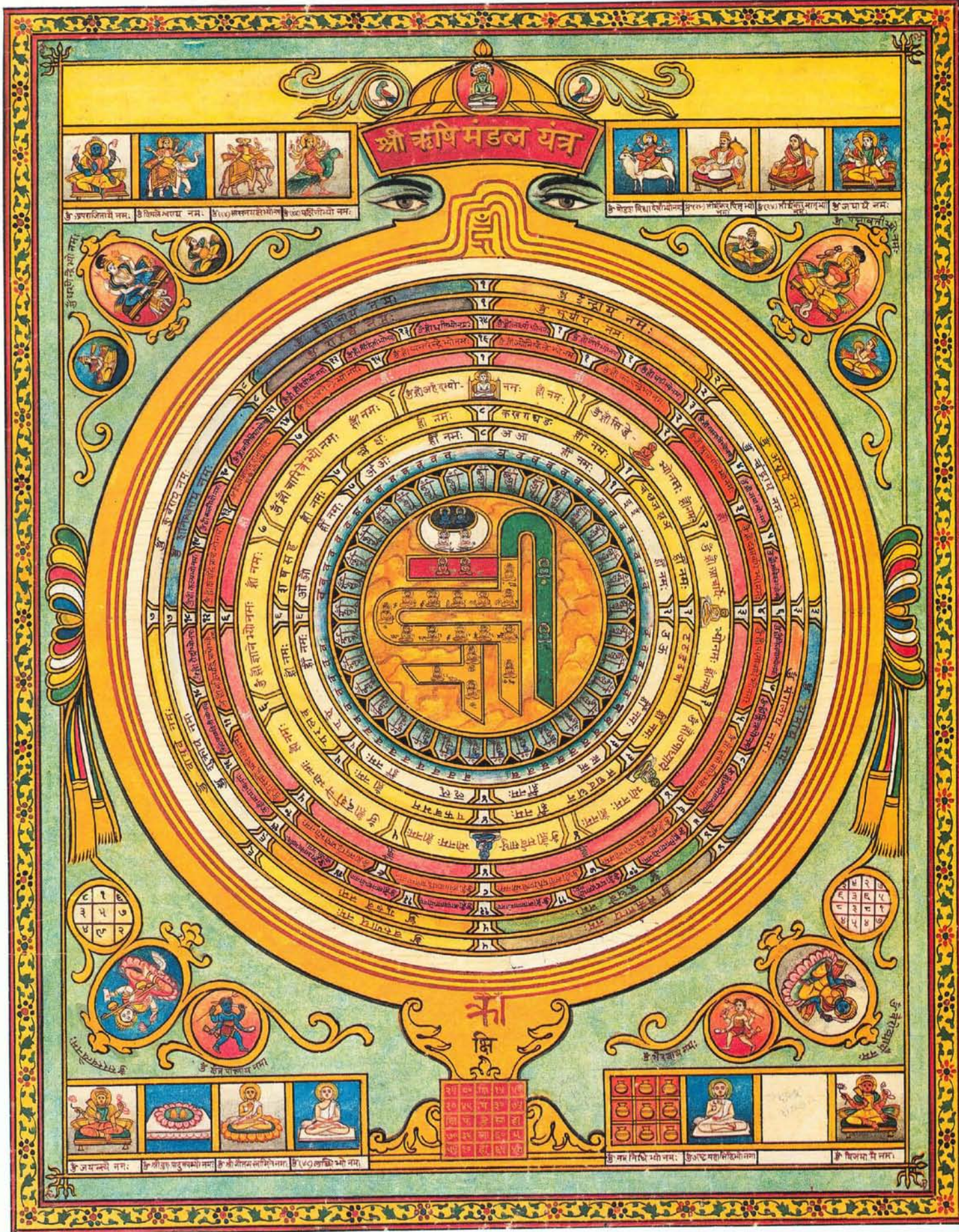
ॐ श्रीं नमो आयसियाणं

ॐ श्रीं नमो उवज्झायाणं

વિ. સં. ૨૦૧૦ માં અમદાવાદમાં જ્ઞાપુત્રી કલમથી પૂજ્ય મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ ઊંડા સંશોધન બાદ પોતાની પસંદગી પ્રમાણે સેંકડો વરસ બાદ શુદ્ધિકરણ થવા પામેલો કપાડો ઉપર ચિત્રણેલો આ સિદ્ધચક્ર બૃહદ્ યન્ત્ર છે આ સંપુટમાં આપવાનું જુદી ન હોવા છતાં એક ક્લાન્ક, અનિભવ અને વિશિષ્ટ કૃતિના દર્શનનો નૈનસમાજને લાભ મળે એ હેતુથી અહીં પ્રગટ કર્યો છે યન્ત્ર પરિચય બીજેથી જાણી લેવો.

મુનિશ્રી યશોવિજય ચિત્રકલા સંગ્રહ

आ ऋषिमंडलयन्त्रं वि. सं. २०१० मां मातृ संशोधन यावत्तुं क्षतुं ते समये ते ऋषिमंडल यन्त्रना ले-त्रण प्रकरो पैक्री अेक प्रकरो आ यन्त्र चिन्तय्यो क्षतो. ते पछी मातृ संशोधन श्रीक शीते पूर्ण धतां धूर्ति कर उपर वरसोथी लुवायेवी नादनी आकुनिनी स्थापना थवा पामेवी क्षती. तेथी ते नादनी आकुनि आ यन्त्रमां गेवा नलीं मणे. आ यन्त्र अधुंरं अने अधुंरं लोवाथी क्षेय्ये तेनी नक्ष करवी नली. . .

ભગવાન શ્રીમહાવીરના ૨૬ પૂર્વ ભવોનો તથા ૪૮ ચિત્રોનો જરૂરી પરિચય

ગુજરાતી ભાષા લેખક: મુનિ યશોવિજય

નોંધ: આ ચિત્રસંપૂટમાં ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવનનાં જે ચિત્રો આપ્યાં છે તે ચિત્રોની કેટલીક વિશેષ સમજ અને વિશેષતાઓ અહીં દર્શાવું છું. વળી ત્રીજું ચિત્ર ભગવાનના ૨૫ પૂર્વભવોને લગતું છે તેથી તેનો પણ પરિચય અહીં આપું છું, એ જણવું પ્રેરક અને રસપ્રદ થશે. આ પરિચયથી એક વખતની સામાન્ય વ્યક્તિ સત્તાવીસમા ભવમાં જ્યારે તીર્થંકર-પરમાત્મા બને ત્યારે તેઓની ગત જ-મની પરિસ્થિતિ અને સાધના કેવી હતી તેની ઝાંખી થશે.

૨૬ ભવની કથાનું અવતરણ-

સમગ્ર પરિચય ચૈતન્ય સ્વરૂપી આત્મા અને જડસ્વરૂપી કર્મ-શત્રુ વચ્ચે ખેલાએલા દીર્ઘ સંગ્રામમાં માનવ સ્વભાવનાં અને તેનાં વર્તનનાં વિવિધ પાસાઓનું દર્શન, કર્મસત્તાની વિવિધરંગી વિચિત્રતાઓ અને તેનું અજોડ સામર્થ્ય, ઈન્દ્રિયોના વિષમ વિષયો અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિ કષાયોનો શિકાર બનવા આત્માની યતી દુર્દૃષ્ટા અને અધોગતિ, વચ્ચે વચ્ચે પ્રાપ્ત થઈ જતા શુભ સંયોગો, તેથી સર્જતા ઉન્નતિ અવનતિના આરોહ-અવરોહો, છેવટે વિશ્વનાં પ્રાણીમાત્રને સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરાવવાની જાગૃતી ભાવદયાના કારણે કરેલી પ્રખર આધ્યાત્મિક સાધના, એનાં ફળ રૂપે કેડીમાંથી નીકળીને રાજપથ ઉપર થતું તેઓશ્રીનું પદાર્પણ, અનુકૂળ સંયોગો પ્રાપ્ત થતાં સર્વશક્તિમાન ગણાતા આત્માએ પોતાની જ્ઞાનાદિકની અનંતી શક્તિઓને પ્રાપ્ત કરવામાં અવરોધક બની બેઠેલા કર્મશત્રુઓને ખતમ કરવા પોતાની તાકાતનો બતાવેલો પરચો, આદરેલા પ્રચંડ પુરુષાર્થના અન્તે પરમાત્મ દશાની અન્નિમ સિદ્ધિનો મેળવેલો જવલંત વિજય વગેરે બાબતો અંગે અવનવો ઘણો પ્રકાશ પાડશે.

૨૫ ભવનો પરિચય

ચિત્ર ૧: સુવર્ણકમલના આસન ઉપર પદ્મસને બિરાજમાન તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવની સુવર્ણ રંગની મનોહર મૂર્તિ. કમળમાં સિંહ લાંછન મૂકવામાં આવ્યું છે અને નીચેના ભાગે સુવર્ણનું નાનું 'પાદપીઠ'થી ઓળખાતું કમલાસન મૂક્યું છે. ભગવાન ઊંચા આસન ઉપરથી નીચે ઊનરતાં પહેલાં પાદપીઠ ઉપર પગ મૂકે છે, વળી દેશના આપતી વખતે એ જ પાદપીઠ ઉપર બંને પગ રાખે છે. આ પાદપીઠ દેવ વિરચિત સમવસરણમાં ખાસ હોય છે.

ચિત્ર ૩: જેન ધર્મની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ આત્મા અનાદિથી પરમાત્મા હોતો નથી, પરંતુ તે આપણા જેવો સંસારી જીવાત્મા હોય છે અને જ્યારે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની ક્ષાયિક ભાવે આરાધના કરે ત્યારે જ તે પરમાત્મા થઈ શકે છે. કાળ અનંતો વીતી ગયો તે અપેક્ષાએ અનંત પરમાત્માઓ થઈ ગયા. હવે પછી પણ અનંતો કાળ જશે. પરંતુ છ આરા (કે યુગ)ની અપેક્ષાએ, વ્યક્તિઓની દૃષ્ટિએ ૨૪ તીર્થંકરોની જ ગણતરી મુકાય છે—ન્યૂનાધિકની નહીં. વળી દરેક તીર્થંકરના આત્માઓ ભિન્નભિન્ન હોય છે. અહીં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનો આત્મા પણ અનાદિ કાળથી આપણી કે બીજાઓની જેમ જ કર્મનાં આવરણવાળો, અશુદ્ધ અને ચારેય ગતિમાં પરિભ્રમણ કરનારો સંસારી જીવાત્મા જ હતો એટલે પૂર્વભવની ગણતરી શી રીતે થાય? છતાં તેમના ૨૭ ભવની જે ગણતરી મુકાય છે તે આધ્યાત્મિક વિકાસનો મુખ્ય પ્રારંભ અથવા મોક્ષમાર્ગના પાયારૂપ સમ્યગ્દર્શનનો પ્રકાશ જે ભવમાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થયો તે હિસાબે તે ભવથી તેની ગણતરી શરૂ થાય છે. આ વિકાસ કે પ્રકાશ 'નયસાર'ના ભવમાં થયો, તેથી તે ભવને ભગવાન મહાવીરનો પહેલો ભવ ગણવામાં આવ્યો છે. આ સમ્યગ્દર્શનને જ પરમાત્મદશાનો પાયો અથવા મોક્ષફળની પ્રાપ્તિનું બીજ કહ્યું છે.

ચિત્ર ૨: અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્ય સાથેનું અરિહંતનું એક ભવ્ય મૂર્તિચિત્ર કરાવવું રહી ગયું હતું તેથી એક સુંદર આકર્ષક ચિત્ર ચિતરાવ્યું છે. અનાપૂર્વો બનાવવી હોય તેને તથા કોઈપણ તીર્થંકરદેવની સામૂહિક આરાધના કરાવવી હોય ત્યારે સમૂહની સામે પધરાવવા આવા સુંદર ચિત્રની જરૂર પડે છે, એટલે અહીંયા શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની ચિત્રશ્રેણી માટે શ્રી આદીશ્વરજીનું જ સુંદર ચિત્ર બનાવરાવ્યું, પણ એવી રીતે બનાવરાવ્યું કે કોઈપણ તીર્થંકર માટે વાપરવું હોય તો ફક્ત લાંછન બીજ કાગળ પર ચિતરાવી તેને ત્યાં મૂકી દેવું એટલે કામ પતી જાય. વળી વિચાર આવ્યો કે ત્રેવીશ તીર્થંકરનું સંપૂર્ણ કથારે બહાર પડે કોને ખબર? એટલે એવો નિર્ણય કર્યો કે આવું અત્યંત સુંદર આકર્ષક ચિત્ર ભગવાન મહાવીરની ત્રીજી આવૃત્તિમાં જ (મહાવીર તરીકે જ) પ્રગટ કરી દેવું. વળી અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્ય સાથેનું ચિત્ર ભગવાન મહાવીરપ્રભુના ચિત્રસંપૂટની પ્રથમ આવૃત્તિમાં વિચાર છતાં મૂકી શકાયું ન હતું, આ મુકાતાં સહુને આનંદ થશે. આ ચિત્રમાં મને મનગમતાં ત્રણ છત્રો, સિંહાસન, ઈન્દ્રો વગેરે બહુજ આકર્ષક બનાવ્યાં છે. આવું ચિત્ર જેનસંઘને પહેલીજવાર જોવા મલશે.

ત્રીજા ચિત્રમાં ભગવાનના ૨૫ ભવો સંક્ષેપમાં બતાવ્યાં છે. એ ઉપરથી આછો ખ્યાલ આવશે કે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ પછી પણ આત્મા જો જાગત ન રહે તો વિવિધ ગતિઓના કેવા કેવા આરોહ-અવરોહ સર્જાય છે તેમ જ તેના આત્મવિકાસમાં કેવી કેવી ઉન્નતિ અને અપકાન્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

- ભગવાન મહાવીરના ૨૭ ભવોની પરિગણના બાબતમાં મહત્વનાં જે મનાંતરો મળે છે તેને અહીં નોંધું છું. આવશ્યક નિર્ધારિત-વૃત્તિ, ત્રિષ્ટિ, તેમજ કલ્પસૂત્રની કેટલીક ટીકાઓ બાવીસમી ટીકાઓ વગેરે ગ્રન્થો ૨૭મો અન્નિમ ભવ દેવાનંદાની કુશિમાં (જન્મ માટે) ગર્ભપક્ષે અવતરવાનો અને જન્મ ત્રિશલાની દૂખેથી થયાનું જણાવે છે. જ્યારે સમવાયાંગ સૂત્ર અન્નની વૃત્તિ એક વિલક્ષણ વિધાન કરતાં ૨૬મો ભવ દેવાનંદાની કુશિથી જન્મ થયાનું અને ૨૭મો ભવ ત્રિશલા રાણીની કુશિથી જન્મ થયાનું નોંધે છે.

જ્યારે સમવાયાંગકારે તો બાવીસમો ('માનવ' તરીકેનો) ભવ જ માન્ય રાખ્યો નથી.

નંદલાલ વકીલે લખેલા મુદિત 'મહાવીરચરિત્ર' માં તો બાવીસમો ભવ 'વિમલ રાજકુમાર' તરીકે જણાવ્યો છે.

- એક જ જન્મ અને બે ભવની ગણતરી કઈ અપેક્ષાએ હશે તે સમજ શકાતું નથી.
- ૨૭ ભવને લગતાં અનેક સંદર્ભો જોવા છતાં મને 'વિમલ રાજકુમાર'ના ભવનો ઉલ્લેખ કયાંય મળ્યો નથી. તેથી પ્રશ્ન થાય છે કે તેઓએ કયા આધારે એ લખ્યું હશે?

- દિગમ્બર ગ્રન્થકાર નયસારની જગ્યાએ પુરુરવા નામના માંસાહારી ભીલનો ઉલ્લેખ કરે છે અને એ સાગર મુનિના ઉપદેશથી અહિંસક બનતા બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

દેવી મરત્વતી

૧. મૈત્રુલ્ય ભવ	૨. અપુત્ર ભવ	૩. ત્રિમુક્ત ભવ	૪. કામર ભવ	૫. સુખ ભવ	૬. કુલુપ ભવ	૭. સાલંકર ભવ	૮. વિમલ ભવ
૧. મૈત્રુલ્ય, ૨. મૈત્રુલ્ય, ૩. મૈત્રુલ્ય, ૪. મૈત્રુલ્ય, ૫. મૈત્રુલ્ય, ૬. મૈત્રુલ્ય, ૭. મૈત્રુલ્ય, ૮. મૈત્રુલ્ય	૧. અપુત્ર, ૨. અપુત્ર, ૩. અપુત્ર, ૪. અપુત્ર, ૫. અપુત્ર, ૬. અપુત્ર, ૭. અપુત્ર, ૮. અપુત્ર	૧. ત્રિમુક્ત, ૨. ત્રિમુક્ત, ૩. ત્રિમુક્ત, ૪. ત્રિમુક્ત, ૫. ત્રિમુક્ત, ૬. ત્રિમુક્ત, ૭. ત્રિમુક્ત, ૮. ત્રિમુક્ત	૧. કામર, ૨. કામર, ૩. કામર, ૪. કામર, ૫. કામર, ૬. કામર, ૭. કામર, ૮. કામર	૧. સુખ, ૨. સુખ, ૩. સુખ, ૪. સુખ, ૫. સુખ, ૬. સુખ, ૭. સુખ, ૮. સુખ	૧. કુલુપ, ૨. કુલુપ, ૩. કુલુપ, ૪. કુલુપ, ૫. કુલુપ, ૬. કુલુપ, ૭. કુલુપ, ૮. કુલુપ	૧. સાલંકર, ૨. સાલંકર, ૩. સાલંકર, ૪. સાલંકર, ૫. સાલંકર, ૬. સાલંકર, ૭. સાલંકર, ૮. સાલંકર	૧. વિમલ, ૨. વિમલ, ૩. વિમલ, ૪. વિમલ, ૫. વિમલ, ૬. વિમલ, ૭. વિમલ, ૮. વિમલ

ભવ પહેલો: ગામનો મુખી નયસાર લાકડા કાપવા માટે જંગલમાં જાય છે ત્યાં તે ભોજનનો સમય થતાં કોઈ અતિથિને જમાડીને જમું એવી ભાવનાપૂર્વક તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છે. એવામાં દૂરથી સાધુઓ જેવી વ્યક્તિઓને આવતી જોઈ તેના હેવામાં અમાપ હર્ષ થયો. સામે જઈને વંદન કર્યું. માર્ગમાં ભૂલા પડેલા સાધુઓએ નયસારને 'ધર્મલાભ' શબ્દથી આશીર્વાદ આપ્યા. પછી તે માર્ગ ભૂલેલા સાધુઓને પોતાના સ્થાને સાચવીને લઈ આવ્યો. એ સત્યુગનો માનવી હતો. એના હેવામાં સાધુ-સંતો પ્રત્યે અદાન માન-ભક્તિ ભેઠાં હતાં એટલે સાધુઓને યોગ્ય સ્થાને બેસાડ્યા. સાધુ સાથે થોડો વાર્તાલાપ કરી પોતાને ભિક્ષાનો લાભ આપવા માટે વિનંતિ કરતાં કહ્યું કે 'આપ અમને કંઈક લાભ આપો પછી અમે જમીશું' અને ત્યારબાદ ધર્મના બે શબ્દો આપના મુખથી સાંભળીને આપને સાચા રસ્તા ઉપર ચઢાવી દઈશું. અસીમ આનંદને પામેલા નયસારે ખૂબ ભક્તિભાવથી સાધુઓને ભિક્ષાદાન કર્યું. ત્યારપછી ગુરુદેવે અસરકારક ઉપદેશ આપ્યો. નયસાર માટે આવો પ્રસંગ પહેલો જ હતો એટલે તે ખૂબ રસપૂર્વક સાંભળતો હતો. ભાવિ કાળના ભગવાન મહાવીરનો જીવ જે વર્તમાનમાં નયસારે રૂપે હતો તે સાધુઓને દ્રવ્યમાર્ગે બતાવતો હતો જ્યારે સાધુ મહાત્મા ઉપદેશ દ્વારા નયસારને ભાવમાર્ગ-મોક્ષમાર્ગ બતાવી રહ્યા હતા. આત્મા યોગ્ય હતો એટલે ઉપદેશના પ્રભાવે તેના મોહનો આવરણો ખસી ગયાં. વચનામૃતના પ્રભાવે એના આત્મામાં કેવલજ્ઞાનના અંશ સમાન સમ્યગ્દર્શનનો ભવ્ય પ્રકાશ ઉત્પન્ન થયો અને આ જ પ્રકાશના પ્રભાવે રૂઝમા ભવમાં ભગવાન મહાવીર બનવાનું પુણ્ય બાંધવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. તે પછી નયસારે ગુરુદેવને સાચે માર્ગે ચઢાવી દીધા.

નયસાર મરીને બીજા ભવમાં દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો. (ઉપરના ભાગમાં જે જણાવ્યું તે ચિત્રની પહેલી પંક્તિમાં ચિત્રરૂપે આલેખ્યું છે.)

ભવ ત્રીજો: દેવલોકનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં દેવ થયેલા નયસારના જીવે આ કાળના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ-આદિનાથ પ્રભુના પ્રથમ પુત્ર ભરત ચક્રવર્તી જેવાને ત્યાં મરીચિ તરીકે જન્મ લેવા છતાં સમ્યગ્દર્શનનું બીજા જે વર્ણવેલું હતું એના પ્રતાપે સંસારની ભૌતિક સુખ-સામગ્રી તેને સંસારમાં જકડી રાખવા સમર્થ ન બની. તીર્થંકર થયેલા ઋષભદેવ પ્રભુની ઉત્તમ દેશના સાંભળી વેરાગ્ય થતાં મરીચિએ ભાગવતી દીક્ષા સ્વીકારી તેમના શિષ્ય બન્યા. તેમને સાધુ જીવનની ગ્રહણ અને આસેવન શિક્ષા આપવા સ્થવિર સાધુને સોંપ્યા. (જુઓ ચિત્રનું ખાનું બીજું)

એક વખત વિહાર કરતાં ઉઘાડા પગે ચાલતા મુનિ મરીચિ ત્રીષ્મની સખત ગરમીનો અને તૃષાનો પરિષદ સહન ન કરી શક્યા. રેબઝેબ થવાથી અતિશય કંટાળી ગયા. ચારિત્રમોહનીય નામના કર્મ ઉછાળો માર્યો. 'મારાથી અતિદુષ્કર સંયમનો ભાર હવે બિલકુલ સહન થઈ શકે તેમ નથી. હવે મારે શું કરવું?' આમ પતનો-મુખી વિચારોના વખળમાં અટવાઈ ગયા. એક વખતનો કાયાની માધાને ફગાવી મુનિ થનારો શૂરવીર આત્મા આજે કાયરતાના શરણે બેસી ગયો. 'મન ભાંગ્યું તેનું સૌ ભાંગ્યું' એ ઉક્તિ અનુસાર નિર્બળ વિચારોએ મનનો પૂરો કબજો લઈ લીધો અને મુનિ મરીચિ પુનઃ કાયાની માધામાં લપેટાયા. ઘરે તો પાછા જવાનું મન ન હતું પણ આચારથી પતિત થયેલા શુદ્ધ સાધુવેશમાં રહી પણ કેમ શકે? એટલે મનની ગડબડને અન્તે નિર્ણય કર્યો કે 'કંઈક સાધુ જેવો દેખાઈ એવો વેષ ધારણ કરું અને શરીરને કષ્ટ ન થાય અને મનની મોજ માણી શકાય એવા જ નિયમોને સ્વીકારું.' એટલે ભગવા વેષધારી ત્રિદંડી-સંન્યાસી બન્યા. નિયમોમાં છત્રી રાખવી, જોડા પહેરવા, સચિત જલ વાપરવું, પરિગ્રહ રાખવો, લોચ ન કરવો ઇત્યાદિ સ્વીકાર્યું. (જુઓ ખાનું ત્રીજું)

મરીચિ અગિયાર અંગભૂત આગમશાસ્ત્રોના જ્ઞાતા હતા. એટલે મરીચિ જો કે આચારથી પતિત થયા હતા પણ હજુ પેલો પ્રકાશનો પ્રભાવ બેઠો હતો એટલે શ્રદ્ધાથી પતિત થયા ન હતા તેથી તેઓ ઉપદેશ તો સહુને સાચા માર્ગનો જ શુદ્ધ શ્રમણધર્મનો

૩. ઋષભદેવ એ માત્ર, જેનોના જ સ્વીકૃત ભગવાન ન હતા. તે અજેનોના પણ દેવ હતા. એથી ૨૪ અવતારોમાં 'ઋષભાવતાર' તરીકે તેમને સ્થાન મળ્યું છે. ભાગવત પુરાણમાં તેનું વિસ્તૃત જીવન દર સાલ લાખો અજેનો સાંભળે છે અને ભાગવતકારે તો આ અવતારને સર્વોત્તમ અવતાર જણાવીને તેની ભારોભાર પ્રશંસા કરી છે. તે સિવાય વેદ તથા અન્ય અનેકપુરાણાદિગ્રંથોમાં ઋષભ કે વૃષભ નામના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે.

આપતા હતા. અને જે જે પ્રતિબોધ પામે તે તે સહુને કહેતા કે 'સાચો ધર્મમાર્ગ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ પાસે છે માટે ત્યાં જઈને દીક્ષા સ્વીકારો.' સૌ ત્યાં જતા અને શ્રમણ-સાધુ માર્ગને સ્વીકારતા. આ વાત અહીં રહી.

એક વખતે એવું બન્યું કે સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવને ભરત ચક્રવર્તીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે 'ભગવાન આપની પર્યાલોમાં ભાવિ કોઈ તીર્થંકરનો જીવ છે ખરો?' એ વખતે ભગવાને કહ્યું કે 'તારો જ પુત્ર મરીચિ જે અમારા મંદમાં શિથિલાચારી બન્યો પરિગ્રાજકના વેશમાં રહે છે તે જ આ ચોવીસીમાં વર્ષમાન-મહાવીર નામના અનિમ્ન તીર્થંકર થશે એટલું જ નહિ ત્રિપૂષ્પ નામના પ્રથમ વાસુદેવ અને મહાવિદેહની મૂક નગરીમાં તમારા જેવા જ પ્રિયમિત્ર નામના ચક્રવર્તી પણ તે થશે.' પોતાનો પુત્ર ત્રણ ત્રણ વિશિષ્ટ પદવીઓ પ્રાપ્ત કરશે તે જણીને કયા પિતાને આનંદ ન થાય? ચક્રવર્તી ભરત તો પ્રભુને વંદન કરી શીઘ્ર મરીચિ પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને મરીચિને સ્પષ્ટ કહ્યું કે: 'હું તમારા ત્રિદંડી વેષને વંદન કરતો નથી પણ તમો ચોવીસમા તીર્થંકર થવાના છો તે જણીને તમને નમસ્કાર કરું છું.' વળી કહ્યું કે - 'પ્રથમ વાસુદેવ અને મહાવિદેહમં પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી પણ તમે થવાના છો.' એ સાંભળીને મરીચિને એકદમ કુલાભિમાન જાગૃત થઈ ગયું. માથે છત્રી, પગમાં ચાકડી અને ભગવા વેષધારી એવા મરીચિ વારંવાર અહંકારના અહોભાવ સાથે ખુશ થવા લાગ્યા, પણ એટલેથી જ એમનો આનંદ સીમિત ન બન્યો એટલે ખૂબ હર્ષમાં આવી નાયવા-ફૂદવા સાથે તેઓ બોલવા લાગ્યા કે- "અહો! મારું કુલ કેવું ઉત્તમ! અરે! આ યુગમાં પહેલા જ તીર્થંકર તે મારા દાદા, પહેલા જ ચક્રવર્તી તે મારા જ પિતા અને પહેલો જ વાસુદેવ તે હું." મરીચિના ત્રિકરણ યોગે અભિમાનના શિખરે પહોંચી ગયા અને તે જ વખતે તેમને નીચ ગોત્રમાં જન્મ લેવાનું વિપરીત નિમ્ન કોટિનું નીચ ગોત્રકર્મ બાંધી લીધું. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે-મળેલી સંપત્તિ, વિધા કે શક્તિનું કદી અભિમાન ન કરજો પણ ફળ આવતાં નમી જતાં વૃક્ષની જેમ વધુ ને વધુ વિનમ્ર બનજો! નહીંતર ભવાંતરમાં મળી છે તેથી ઊલટી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરશો

અહીં ચિત્રના ત્રીજા વિભાગમાં મરીચિને નાયતા બતાવ્યા છે. કુલાભિમાન શેનું કર્યું અને તેનું શું ફળ મળ્યું તેની ઝાંખી ચિત્રમાં જ મથાળે ગોળાકારે બતાવેલાં ચાર નાનકડાં ચિત્રો દ્વારા કરાવી છે.

ત્રીજા ભાગમાં વચ્ચે દેવલોકસૂચક વિમાન અને નીચે નરકસૂચક રાક્ષસી મુખ બતાવ્યું છે અને વિમાનની બંને બાજુએ પંદર ભવ સુધી એકાંતરે થયેલા બ્રાહ્મણ-ત્રિદંડીના ભવો-સંખ્યાકો આપીને બતાવ્યા છે. દેવના ભવો માટે વારંવાર વિમાનો ન બતાવતાં વચ્ચે દેવ સહિત એક જ વિમાન બતાવી તેની નીચે જે ભવ દેવલોકનો પામ્યા તેના અંકો આપ્યા છે. એ જ રીતે નરકના પ્રતીક નીચે ભવના અંકો આપ્યા છે. નીચ ગોત્ર બાંધવાથી ભગવાનને વારંવાર ભિક્ષુક લેખાતા-યાચક પ્રધાનવૃત્તિવાળા બ્રાહ્મણના અપ્રશસ્ત ભવોમાં ઉત્પન્ન થવું પડ્યું. અને ત્યાં ત્રિદંડી સંન્યાસો લેવા પડ્યા, બાંધેલું નીચ ગોત્રકર્મ અસંખ્ય કાળ સુધી ભોગવાતાં છતાં શેષ રહી ગયું તે કર્મ (ક્ષત્રિયકુળમાં તીર્થંકરોનું ઉત્પન્ન થવું અનિવાર્ય છેતાં) છેલ્લા મહાવીરના ભવમાં પણ ઉદયમાં આવ્યું અને ભગવાનને દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થઈને ત્યાં ૮૨ દિવસ સુધી રહેવું પડ્યું. તે પછી ઈન્દ્રે દેવ મારકત ગર્ભોપહરણ કરાવીને ઉચ્ચ ગણાતા ક્ષત્રિયાના કુળમાં જન્મ થાય તે માટે ભગવાનને ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં પધરાવ્યા. (જુઓ ચિત્ર સં. ૫) ક્યારેક અંધકાર તો ક્યારેક પ્રકાશ માનવ જીવનમાં સંતાકૂકડીની જેમ કેવો ભાવ ભજવે છે તેનો પ્રેરક ખ્યાલ મરીચિનો ભવ આપી જાય છે. કુસંસ્કારનાં વહેણ કેટલા દીર્ઘકાળ સુધી વહેતાં રહે છે તે જણીને તેવા કુસંસ્કારોથી સૌ ગાઉ દૂર જ રહેવું એ જ આ પ્રસંગનો બોધપાઠ છે.

ત્યારપછી એવું બન્યું કે મરીચિ માંદા પડ્યા. અસંયમી અને મિથ્યાલેષી સંન્યાસીની સેવા સાચા સંયમી સાધુથી કેમ થઈ શકે? એટલે પોતાના પ્રતિબોધેલા અનેક મુનિઓમાંથી પણ જ્યારે કોઈ સેવા-ચાકરી કરતા નથી ત્યારે તેમને શિષ્યની અપેક્ષા ઊભી થઈ. મનોમન નક્કી કર્યું કે હું સ્વસ્થ થઈશ ત્યારે શિષ્ય બનાવીશ. તેઓ સાજ થયા અને શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. એવામાં તેમની પાસે રાજકુમાર કપિલ આવ્યો અને મરીચિએ તેને શ્રમણધર્મની દીક્ષા સ્વીકારવા પ્રેરણા કરી. ત્યારે તેણે સાથે પ્રશ્ન કર્યો કે 'તમે બીજાને કહો છો તો તમો સાચા શ્રમણધર્મનું પાલન કેમ કરતા નથી?'

ધ્યાનાર્મન વરધકર્માત્ કમંભયથી મોષ

<p>અભિષેક</p> <p>૯</p>	<p>કર્મ</p> <p>૧૦</p>	<p>મલુન</p> <p>૧૧</p>	<p>શુક્રમાસ</p> <p>૧૨</p>	<p>શામુલ</p> <p>૧૩</p>	<p>પાતાલ</p> <p>૧૪</p>	<p>ચિન્નર</p> <p>૧૫</p>	<p>ચક્ર</p> <p>૧૬</p>
------------------------	-----------------------	-----------------------	---------------------------	------------------------	------------------------	-------------------------	-----------------------

મરીચિએ જવાબ આપ્યો કે 'તે ધર્મનું પાલન કરવામાં હું અસમર્થ છું' એટલે કપિલે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે એ તો કહો કે 'તમો અત્યારે જે માર્ગનું અનુસરણ કરી રહ્યા છો તેમાં શું ધર્મ નથી?' મરીચિને થયું કે આ પણ મારા જેવો જ દર્દર મળ્યો છે, મરીચિ મૂંઝાયા. શિષ્ય માટે લલચાયા હોવાથી હું સાચો જવાબ આપું ને દીક્ષા ન લે તો? વળી ઓછાશ થાય એવું કેમ કહેવાય? દર્શનમોહ અને મિથ્યાત્વમોહ કર્મના ઉદયે સહસ્રા શ્રદ્ધાથી પતિત થયા. અહીંયા સાચી શ્રદ્ધાની જ્યોત ભુજાઈ ગઈ. મરીચિએ પ્રત્યુત્તર વાળતાં કહ્યું કે કવિલા ક્ત્વં ડપિ, ફહ્યં ડપિ કપિલ ત્યાં (પ્રભુ પાસે) પણ ધર્મ છે અને અહીં પણ ધર્મ છે. છેવટે કપિલને શિષ્ય બનાવ્યો. પોતાના માર્ગમાં સત્ય ધર્મ ન હોવા છતાં અસત્ય ભાષણ કર્યું તેથી દીર્ઘ સંસાર-ભ્રમણનું નવું કર્મ બાંધી લીધું (જુઓ ખાનું ત્રીજું). મરીચિ કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના મરીને પાંચમા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા.

ભવ સોળમો: પંદરમાં દેવભવમાંથી ચ્યવીને મહાવીરનો આત્મા રાજગૃહ નગરના વિશ્વનંદી રાજના ભાઈ વિશાખાભૂતિના પુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન થયો. તેનું વિશ્વભૂતિ એવું નામ પાડવામાં આવ્યું. વિશ્વનંદી રાજવી હતા અને વિશાખાનંદી યુવરાજ પુત્ર હતા. ઠેઠ સોળમા ભવે ભિક્ષાવૃત્તિપ્રધાન બ્રાહ્મણકુલના સંસ્કારનું બળ કંઈક નરમ પડતાં ભગવાનના જીવે ક્ષત્રિય જેવા ઉચ્ચ કુલમાં જન્મ લીધો. વિશ્વભૂતિ યુવાવસ્થાએ પહોંચે છે ત્યારે તે પોતાની રાણીઓ સાથે રાજગૃહના વિખ્યાત બગીચામાં આમોદ-પ્રમોદ કરવા જાય છે. ત્યાં પ્રણયક્રીડામાં મોજ મૂકી રહેલા વિશ્વભૂતિને દાસીઓએ જોયા. તેઓથી આ સહન ન થયું. દાસીઓએ મહારાણી પાસે આવીને કહ્યું "તમારા ગાદીવારસ પુત્ર વિશાખાનંદીને છે કંઈ મોજ માણવાની? મોજમાળા તો ઉધાનમાં વિશ્વભૂતિ ભરાબર ઉડાવે છે, જયારે સાચા હકદાર તો તમો છો." આ કથને રાણીના હૈયામાં ઈર્ષ્યાગિન પ્રગટાવ્યો. રાણીએ રાજ સાથે ડસણાં લીધાં. રાજએ ઘણું સમજાવવા છતાં એકના બે ન જ થયા. રાજ પોતાની કુલમર્પાદાનો ભંગ કરવા માગતા ન હતા. શું કરવું? તેની વિમાસણમાં પડયા. અમાત્ય જોડે વાત કરતાં આ મહાગાંઠનો ઉકેલ લાવવા એક ખોટો કીમિયો ઊભો કર્યો. એના પરિણામે પાડોશી રાજને હરાવવા ખાતરપિતાની રજા લઈને વિનૈત પિતૃભક્ત વિશ્વભૂતિને ઉધાનકીડા સંકેલીને સૈન્ય સાથે લડવા જવું પડ્યું. બીજા બાજુ જ્યાં ઉધાન ખાલી થયું કે તરત જ વિશાખાનંદી પોતાના અન્ત-પુરની સાથે આમોદ-પ્રમોદ કરવા અંદર દાખલ થઈ ગયો. વિશ્વભૂતિ થનુ રાજના પ્રદેશમાં પહોંચ્યો ત્યાં જોયું તો યુદ્ધની વાત ખોટી નીકળી. એટલે વિશ્વભૂતિ પાછો કર્યો અને પાછો ઉધાનમાં દાખલ થવા જાય છે ત્યાં દ્વારપાલે અટકાવીને કહ્યું કે ઉધાનમાં તો વિશાખાનંદી તેમની રાણીઓ સાથે ફીડા કરવા આવ્યા છે. વિશ્વભૂતિ ચકોર હતો. તરત જ તેને ખ્યાલ ગયો કે વિશાખાનંદીને ઉધાનમાં આવવું હતું એટલા ખાતર જ વડીલોએ આ ખોટું તૂટ ઊભું કર્યું હતું. રોષના આવેશમાં બાજુમાં રહેલા કોઠાના ઝાડ ઉપર જોરથી મુષ્ટિપ્રહાર કરીને એવું હચમચાવી દીધું કે કોઠાનાં પડતાં ફળોથી જમીન ઠંડાઈ ગઈ. તેને દ્વારપાલને કહ્યું કે મારામાં જે પિતૃભક્તિ અને કુલની લાજ રાખવાનો ગુણ ન હોત તો તમારા સહુનાં મસ્તકો કોઠાની જેમ નીચે પાડી દેત! હું વડીલો પ્રત્યે કેટલી શ્રદ્ધા અને નિખાલસ ભક્તિભાવ રાખું છું ત્યારે તેઓમારી સાથે આવી છૂપી કપટભાજી રમે છે! આ રીતનું પોતાનું અપમાન થવાથી તેને અત્યન્ત આઘાત લાગ્યો. તે મનોમન વિચારવા લાગ્યો કે ખરેખર! આ સંસાર સ્વાર્થ અને ફૂડકપટથી જ ભરેલો છે. અંતે વેરાગી બની સંસારને તિલાંજલિ આપી આચાર્યશ્રી આર્યસંભૂતિ સ્થવિર પાસે દીક્ષા લીધી. વિશ્વભૂતિ મુનિ વિવિધ તપની સાધનામાં વધતાં માસકમજ-એક એક મહિનાના ઉપવાસ કરવા સુધી પહોંચી ગયા.

એક વખતે તેઓ મથુરા નગરીમાં ભિક્ષાચર્યા માટે નીકળ્યા. તે વખતે વિશાખાનંદી પણ લગ્ન કરવા મથુરા આવેલા હતા. ત્યાં તેઓ રાજમાર્ગ નજીક ઊતર્યા હતા. વિશાખાનંદીના માણસોએ ઘોર તપથી અતિક્રૂશ બનેલા વિશ્વભૂતિને દૂરથી ઓળખી કાઢયા. પછી વિશાખાનંદીએ પણ ઓળખ્યા. વિશ્વભૂતિ મુનિને જોતાં જ તેને ક્રોધ ચઢ્યો. એવામાં વિશ્વભૂતિ અચાનક એક ગાયની હડકંટમાં આવી જતાં જમીન ઉપર પડી ગયા અને પાત્રો ફૂટી ગયાં (જુઓ ચિત્ર) એ જોઈને વિશાખાનંદી વગેરેથી ન રહેવાયું. સહુએ મશકરી કરતાં કહ્યું કે 'કોઠાં પાડવા વખતનું તમારું બળ ક્યાં ગયું?' આ વચન સાંભળતા વિશ્વભૂતિ મુનિની વિશાખાનંદી ઉપર દ્રષ્ટિ પડી. તે પડતાં જ

વિશ્વભૂતિ મુનિ પોતાનો ભામા ધર્મ ચૂકયા, ક્રોધની આગમાં લપેટાયા, એમાંથી માનદશ્ય પ્રગટ થઈ, પોતાના બળનું પ્રદર્શન કરવા પેલી ગાયને શિંગડાં પકડીને આકાશમાં ધુમાલી, અને તેમને ત્યાં જ નિયાણું કર્યું કે મારા તપ-સંયમનું જો કંઈ પણ ફળ હોય તો ભવંતરમાં એવું કાચિક બળ મળે કે વિશાખાનંદીને હું ખતમ કરી ચકું! આ મહિનધારા વિશ્વભૂતિ મુનિના મનમાંથી એક કોડ વર્ષ જીવ્યા ત્યાં સુધી પણ ન ગઈ! ન તેનો પશ્ચાતાપ થયો! પછી આલોચના કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની વાત જ ક્યાં રહી! છેવટે તે મૃત્યુ પામી સત્તરમા ભવે મહાશુક દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા અને ત્યાંથી અઠારમા ભવમાં ત્રિપૂષ્ટ વાસુદેવપણે જન્મ્યા. યોગ્ય વયે પોતાના બળથી ત્યાં વર્તાતા પ્રતિવાસુદેવ અશ્વઝીવને હરાવી ત્રણ ખંડનું રાજ્ય કબજે કર્યું. ત્રિપૂષ્ટ શોખીન અને ઈન્દ્રિયોના વિષયના લોલુપી હતા. એક દિવસ એવું બન્યું કે રાતના સંગીતનો જલસો ચાલતો હતો. ત્રિપૂષ્ટે પોતાના શ્યામાપાલકને કહ્યું કે 'સંગીતના મધુરનાદ સુણતાં જે મને ઊંઘ આવી જાય તો તું આ સંગીતકારોનું સંગીત બંધ કરી રજા આપી દેજે.' શ્યામાપાલકે હા પાડી. એવામાં ત્રિપૂષ્ટને ઊંઘ આવી ગઈ. પણ પેલો શ્યામાપાલક મધુર સંગીત સાંભળવામાં એવો તલલીન બની ગયો હતો કે રાજજા તૂલી ગયો અને સંગીત ચાલુ રહ્યું. થોડો સમય ગયા બાદ વાસુદેવ અચાનક જાગી ગયા. એણે સંગીત ચાલુ રહેલું જોયું. એને થયું કે મારી આજ્ઞા છતાં એણે સંગીત બંધ ન કર્યું! મારી આજ્ઞાનો મારી સામે જ મુલ્લો અનાદર! એના કાન સંગીત સાંભળવામાં કેવા તલલીન બની ગયા કે મારી આજ્ઞાના ભંગનો ભય ન લાગ્યો. ખૂબ રોષે ભરાયા. તેને શિક્ષા શી કરવી તેનો નિર્ણય કરી લીધો. અને સવારે તેને બોલાવીને પોતાની હાજરીમાં જ તેના કાનમાં ઘગઘગાનું ગરમ સીસું રેડાવ્યું. તેથી શ્યામાપાલક મૃત્યુને પામ્યો. તીવ્ર વિષયલોલુપતા અને ઉચ્ચ કષાયભાવના કારણે સમ્યક્ત્વગુણને ગુમાવીને વાસુદેવ મૃત્યુ પામી, ઓગણીસમા ભવમાં સાતમી નરકે પહોંચી ગયા. ત્યાંની ભયંકર યાતનાઓ ભોગવીને વીસમા ભવમાં નવસારના જીવે હિંસક અને ફૂર ગણાતા સિંહ રૂપે (પશુપણે) જન્મ ધારણ કર્યો. ત્યાંથી મરીને સિંહનો જીવ એકવીસમા ભવમાં નરકમાં ઉત્પન્ન થયો. નરકનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં નવસારનો જીવ બાવીસમા ભવમાં મનુષ્યપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાં તપશ્ચર્યાદિ કરીને તેના ફળ રૂપે ચક્રવર્તીપણું અને સંયમ બંનેની પ્રાપ્તિ થવાનાં પુષ્પાદિ કર્મો બાવીસમા ભવમાં બાંધી લીધેલાં એટલે તે અનામી મનુષ્યે મૃત્યુ પામીને ત્રેવીસમા ભવે મહાવિદેહની મૂકાનગરીમાં ચક્રવર્તીપણે જન્મ લીધો. પ્રિયમિત્ર એવું નામ પાડ્યું. ચક્રવર્તીની રિદ્ધિસિદ્ધિ ભોગવ્યા બાદ સંસાર ઉપર નિવેદ જાગતાં પોદિલાચાર્ય પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. અન્ને કાળધર્મ-મૃત્યુ પામીને ચોવીસમા ભવે મહાશુક કલ્પમાં દેવપણે જન્મ્યા. ઠેઠ બાવીસમા ભવમાં વિરાધક ભાવનો ઉપશમ અને આરાધક ભાવનો ઉદય થયો તે ઉત્તરોત્તર વધતો જ રહ્યો. દેવલોકનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી પચ્ચીસમા ભવમાં ભરતક્ષેત્રમાં છત્રા નગરીમાં ક્ષત્રિયાણી રાણી ભદ્રાની કૃપે અવતાર ધારણ કર્યો નંદનકુમાર એવું નામ રાખ્યું. ૨૪ લાખ વરસનું આયુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં પસાર કરી એક લાખ વર્ષનું આયુષ્ય બાકી રહ્યું ત્યારે તેમને પોદિલાચાર્ય નામના મુનિ ભગવંત પાસે દીક્ષા લીધી. હવે તે નંદન રાજષિ બન્યા. દીક્ષા દિવસથી જ તેમને માસકમજને પારણે પાછું માસકમજ, એ રીતે જીવન પર્યન્ત તપ કર્યું. તેમના જીવનમાં ત્રણ ગુણોનો ત્રિવેણી સંગમ થતાં તેઓ મહાજ્ઞાની, મહાસંયમી અને મહાતપસ્વી બન્યા. આ ગુણોના પ્રભાવે હૃદયની ભાવના વિશાળ બનતી ચાલી. 'સવિ જીવ કડું શાસન રસી'નો ઉદાત, વ્યાપક અને મહાન ભાવ પ્રગટયો. ગમે તેવા મારા આત્મભોગે જે મને વિશ્વનાં પ્રાણી માત્રના કલ્યાણ માટે અમોઘ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય, તો ગમે તેવી ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરવા તૈયાર છું. આવી લોકોત્તર ભાવદયા પ્રજવલિત બની. તે સાથે તે ભાવના સફળ બને એ માટે બાહ્યાઆભ્યંતર બંને રીતે તપસ્વરૂપ વીશસ્થાનકનાં તપની આરાધના કરીને તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાજર્યું. પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થવાના પ્રસંગે વિશ્વનાં જીવો સાથે અતિ-સુંદર રીતે ભાષાપના કરી છવીસમા ભવમાં દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા.

(ત્રીજા ચિત્રનો પરિચય પૂરો થયો)

૪. ત્રિપૂષ્ટ ૧૧મા શ્રેયાંસનાથના સમયમાં થયા છે.
૫. નંદનમુનિની ભાષાપનાના સ્લોકો મોઢે કરવા જેવા છે. તે હૃદય વલોવી નાખે તેવા ભાવવાળા છે. આ ભાષાપનાનો અધિકાર ત્રિપષ્ટિ શલ્યાકાના દશમા પર્વમાં છે.

મહાવીર નિર્વાણ

<p>ગાંધર્વ</p>	<p>યજ્ઞેન્દ્ર</p>	<p>કુલ્લેન</p>	<p>વજ્રા</p>	<p>શુભરિ</p>	<p>ગોલેષ</p>	<p>સામન</p>	<p>માલંગ</p>
આપુણી વર્ષમેલ છે.	આપુણી વર્ષમેલ છે.	આપુણી વર્ષમેલ છે.	આપુણી વર્ષમેલ છે.	આપુણી વર્ષમેલ છે.	આપુણી વર્ષમેલ છે.	આપુણી વર્ષમેલ છે.	આપુણી વર્ષમેલ છે.

ચિત્ર ૪: આ ચિત્રની રજૂઆતમાં વીશ ખાનાઓ કેવી રીતે બતાવવા તે માટેની અનેક રીતો છે, પણ સર્વાંગી વિચાર કરતાં જે યોગ્ય લાગ્યો તે આકાર અહીં સ્વીકાર્યો છે. વીશસ્થાનકમાં અરિહંત પદનું સ્થાન સર્વોપરિ હોવાથી સહુથી મથાળે અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યો સાથે ચામરધારીઓ બતાવીને અલંકાર વિનાની અરિહંતની અવસ્થા બતાવી છે. અરિહંત એ પરમાત્માનું જ બીજું નામ છે. તે એક છે તો બધું છે ને તે એક નથી તો બીજું કશું જ નથી. એકની પાછળ અોગણીશ પદોનું જોડાણ છે. શાસનના કેન્દ્રમાં અરિહંત છે અને અરિહંત થવા માટે આપણા સહુની સાધના-આરાધના છે.

કમાન આકારે છ ભાગો કરી તેમાં વીશ ખાનાં પાડીને આ ચિત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ ચિત્ર અનેક પુરુષાકૃતિઓથી સભર હતું. તેથી તે આંખને ભારે ન લાગતાં આંખ જ હળવાશ અનુભવે એટલે તેની બંને બાજુ જો કંઈક કલાત્મક ચિત્રકામ (ડિઝાઈન) થઈ શકે તો આખા ચિત્રનો ઉઠાવ સુંદર લાગે એટલે કમાનોનો વળાંક એવી રીતે રાખ્યો હતો કે કમાનોની બંને બાજુએ ખાલી જગ્યા રહે તો ફલગ્રહની ડિઝાઈનનો બનાવી શકાય અને ઉપરના ભાગે બંને બાજુએ દેવીઓ અને વાદળો વગેરે બતાવી શકાય, એ માટે બંને બાજુએ તેની જગ્યા પણ છોડી એટલે સુંદર રંગોમાં સુંદર ડિઝાઈનો થવા પામી, જે આખા ચિત્ર ઉપર પ્રભાવ પાડી રહી છે.

વીશસ્થાનકનાં વીશ પદોનાં કોઈ કોઈ પદો લગભગ સરખાં વિષયવાળાં છે. વળી કેટલાક પદોની યથાર્થ આકૃતિ બનાવવી ઘણી મુશ્કેલ છે. વીશસ્થાનકની આકૃતિઓ ૧૦૦ વરસ પહેલાં કોઈ જુદી રીતે, વિચિત્ર રીતે પણ ચીતરેલી જોવા મળે છે, જ્યારે આજે તો બુદ્ધિમાન મુનિરાજો પોતપોતાની દ્રષ્ટિએ ચિતરાવતા રહ્યા છે.

એકલા વીશસ્થાનકનાં વીશ પદો બતાવી દેવાથી તેનો મુખ્ય હેતુ અધૂરો લાગે એટલે ચિત્રમાં ઠેક નીચેના વર્તુળમાં મેં (જૈનસંઘમાં ચતુર્વિધ સંઘ આરાધના કરતો હોવાથી) વીશ સ્થાનકની આરાધના કરતી ચતુર્વિધ સંઘની એક એક વ્યક્તિઓને અને મુખ્ય સાધક વ્યક્તિને મૂકી છે.

આજથી ત્રીસેક વરસ પહેલાં વાલકેશ્વરમાં વીશ સ્થાનકની વીશ આકૃતિઓ નવી કલ્પના મુજબ કરાવી, તેનું જરીનું પુંડિયું (છોડ) ભરાવરાવ્યું હતું. આ રીતનો છોડ પહેલી જ વાર બન્યો હતો. પછી તેના ઉપરથી સુરતમાં ઘણાઓએ છોડ ભરાવ્યા હતા.

ચિત્ર ૫: આકાશમાં વિમાનદ્વારા દેવનો ૨૬મો ભવ બતાવ્યો છે. વિમાનમાં વચ્ચે બેઠેલો દેવ એ જ ભગવાનનો જીવ છે. એ દેવભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં ૨૭ મા ભવમાં અગાસીમાં સૂતેલા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં અવતરવા નીચે ઊતરી રહ્યો છે તે તેજના શ્વેત વર્તુળદ્વારા સૂચિત કર્યું છે.

ચિત્ર ૬: ચિત્રને બે ભાગમાં વિભક્ત કર્યું છે. ઉપરના વિભાગમાં વિમાનસ્થિત સૌધર્મેન્દ્ર પોતે ડાબી બાજુએ ઊભેલા હરિહૃગમેષી દેવ જેનું હરણ જેવું મુખ બતાવ્યું છે. અને ઢાથ જોડીને ઊભા છે તેને ગર્ભાપહરણ માટે આદેશ કરે છે. નીચેના ભાગમાં બ્રાહ્મણી દેવાનંદા પોતાને આવેલાં ૧૪ સ્વપ્નોને બ્રાહ્મણપતિ ઋષભદત્ત સમક્ષ કહી રહેલાં અને ઋષભદત્તને તેનું કળ જણાવતાં બતાવ્યાં છે.

ચિત્ર ૭: ચિત્રને ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત કરીને ચિત્રકારે ત્રણ ઘટનાઓનું દર્શન કરાવ્યું છે. ઉપરના ભાગે શયનગૃહમાં ગર્ભાપહરણ થયા બાદ શોક મસ્ત દેવાનંદાનું, વચ્ચે ભગવાનને ત્રિશલાની કુક્ષિમાં પધરાવવા આકાશ દ્વારા કાચિયકુંડ જઈ રહેલા હરિહૃગમેષીનું, અને નીચે સેવા કરતી દાસીઓ સાથે તન્દ્રાચસ્ત ત્રિશલાનું શયનગૃહ બતાવ્યું છે.

ચિત્ર ૮: પલંગમાં સૂતેલા મહાપુષ્પવતી તન્દ્રાચસ્ત રાણી ત્રિશલાની કુક્ષિમાં કુશળતા પૂર્વક દેવ ગર્ભનું સ્થાપન કર્યું, પછી તરત જ ગર્ભના પ્રભાવે આવેલાં ચૌદ મહા-

સ્વપ્નોને પૂર્ણચન્દ્રવદન માતા ત્રિશલા તન્દ્રાવસ્થામાં જોઈ રહ્યાં છે તે બતાવ્યું છે. ચિત્ર ૯: હૃદય અને નયન તૃપ્તિ અનુભવે એવું અને સહુથી વધુ સુંદર આ ચિત્ર છે. બ્હુ બેક ગ્રાઉન્ડ બહુ જ આકર્ષક બની છે, અને તે આખા ચિત્રને ઉઠાવદાર-રૂઆબદાર બનાવે છે. આમાં મેં બે બાબત તરફ વાચકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

આ ચિત્ર જોતાંની સાથે જ આપણી નજરને આકર્ષી લે છે. સ્વપ્નાં રાત્રે આવતાં હોવાથી બેક ગ્રાઉન્ડ કાળા રંગની ઘઈ શકે, પરંતુ કાળા રંગની પસંદગી ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ખાસ થતી ન હોવાથી બ્હુ-ભૂરો રંગ વાપર્યો છે. એ રંગથી સોલીડ ચિત્ર વધુ ઉઠાવદાર બન્યું છે. ચૌદ સ્વપ્નમાં ત્રણ સ્વપ્નો પ્રસિદ્ધ પંચેન્દ્રિય જનવરનાં છે. ઢાથી, સિંહ અને બળદ એ ભારતીય, ધાર્મિક સંસ્કૃતિના તેમજ કલાના ક્ષેત્રના માનીતા અને જાણીતાં પ્રતીકો છે. ચોવીશ તીર્થકરના લાંછનમાં ત્રણેયને સ્થાન છે. તીર્થકરની મૂર્તિના પરિકરની ગાદીમાં સિંહ અને ઢાથીને અવિચલ સ્થાન મળ્યું છે. અહીંયા જાણી જોઈને ત્રણેય પ્રતીકોને એક સાથે અને કેન્દ્રમાં મુકાવરાવ્યાં છે. સ્વપ્નનાં સાચા ક્રમ મુજબ પ્રથમ ઢાથી, વૃષભ, સિંહ, લક્ષ્મીજી એમ ચીતરાવાય, પરંતુ એમ ન કરતાં ક્રમભંગ કરીને ગોઠવ્યાં એની પાછળ એક પ્રબળ કારણ બન્યું હતું.

પેપર કટીંગ કલાના શ્રેષ્ઠ કલાકાર ભૈયાજી પાસે પાટણમાં પેપર કટીંગમાં મારા ચિત્રસંપુટના છાપેલા ચિત્રો ઉપરથી ચૌદ સ્વપ્નનું ચિત્ર જ્યારે કોતરાતું હતું ત્યારે ભૈયાજીને ત્યાં જોવા માટે કેટલાક આચાર્યો અને સાધુઓ આવ્યા હશે. એમાં પહેલાં સ્વપ્નમાં સિંહને કોતરેલો જોઈને જોનારાએ કહ્યું કે યશોવિજયજીની ભૂલ થતી લાગે છે. ભૈયાજીએ પૂછ્યું કેમ? ત્યારે તેઓ કહે છે કે, પહેલાં સ્વપ્નમાં ઢાથી આવે છે માટે તે ચીતરવો જોઈએ. સિંહ તો ત્રીજા સ્વપ્નમાં આવે. એ વાત ભૈયાજીએ મુંબઈ મારા પર વિગતવાર જણાવી હતી. કાગળ વાંચીને નવાઈ લાગી. પછી ભૈયાજીને મેં લખ્યું કે અમારા આચાર્ય મહારાજો અને મુનિરાજો દર સાલ પર્યુષણમાં કલ્પસૂત્ર મન્થ વાંચે છે, એ મન્થમાં સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો છે કે બાવીશ તીર્થકરની માતાઓ પહેલાં સ્વપ્નમાં ઢાથીને જુએ છે ને છેલ્લા ભગવાન મહાવીરની માતા સિંહને જુએ છે આ રીતે સ્પષ્ટ વાત લખી છે. એમ લખીને સાથે એનો પાઠ પણ લખી મોકલ્યો ને જણાવ્યું કે હવે પછી કોઈપણ સવાલ કરે ત્યારે મોકલેલો પાઠ વંચાવી દેવો.

આ ખ્યાલ રહી જવાના કારણમાં કલ્પસૂત્ર વરસમાં એકવાર વંચાય. વાંચવાની ઉતાવળ, લક્ષ્ય ન રહે, ભૂલી જવાય એ હતું. જ્યારે સ્નાત્ર રોજેરોજ ભણાવાતું હોય છે. એમાં 'પહેલે ગજવર દીઠો, બીજે વૃષભ પછીઠી, ત્રીજે કેસરી સિંહ' આ ગુજરાતી કડી સુવિખ્યાત છે, અનેકને મોંઠે હોય છે એટલે સહુને ચૌદ સ્વપ્નમાં પહેલો ઢાથી જ હોય એવો ખ્યાલ રહે. સ્નાત્રમાં પહેલાં સ્વપ્નમાં ઢાથીનું નામ લીધું તેનું કારણ એ છે કે બાવીશ તીર્થકરોની માતાઓને પ્રથમ સ્વપ્નમાં ઢાથી જ આવે છે એટલે બહુમતી ઢાથીની જ છે.

ચૌદ સ્વપ્નમાં જનવરોનાં સ્વપ્ન ત્રણ છે, અને ત્રણને અનુલક્ષીને આ વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા થઈ શકી છે.

અમોએ ચિત્રમાં પણ એ બહુમતીના ન્યાયને માન આપીને કેન્દ્રમાં સ્વતંત્ર ઢાથી બતાવ્યો. તેની ઉપર વૃષભ અને સિંહ બે ચિતરાવ્યા એટલે હવે કોઈપણ વ્યક્તિ ભ્રમમાં નહીં રહે તેવી આશા રાખીએ.

એકલાં સ્વપ્નાં બતાવવાં તેના કરતાં જેને સ્વપ્નાં આવે એ માતાને પણ બતાવવા તો આખું ચિત્ર સંપૂર્ણ બને અને ઝંટ સમજઈ જાય, એટલા માટે ચૌદ સ્વપ્નાંની મુખ્યતા જળવાઈ રહે તેનો ખ્યાલ રાખીને ઠેક નીચે માતાનું ભવ્ય લાક્ષણિક રેખાચિત્ર સુંદર પલંગ સાથે ચિતરાવ્યું છે.

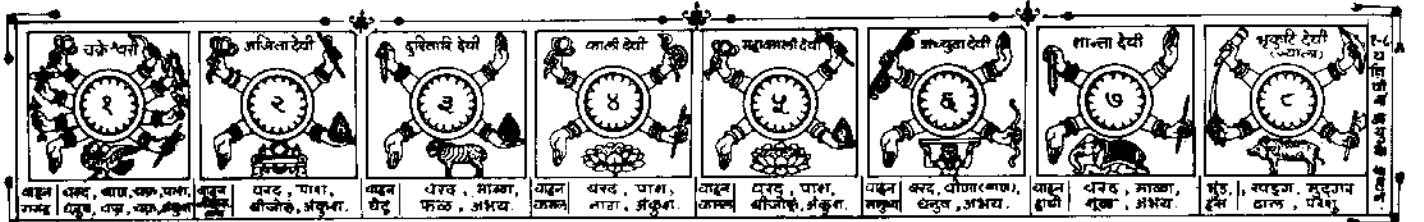
આ ચિત્ર કોઈપણ તીર્થકરના ચરિત્ર પ્રસંગમાં વાપરી શકાય છે. એ તો શાશ્વત બાબત છે કે જન્મ આપવાનો અધિકાર સ્ત્રીઓનો છે, એટલે અનાદિથી અનંતકાળ સુધી ૧૪ સ્વપ્નાંનો દર્શન કરવાનો અધિકાર સ્ત્રીઓનો જ છે. પુરુષો ચૌદ સ્વપ્નાંને કદી જોવા પામવાના નથી. તીર્થકરને જન્મ આપવાની જવાબદારી એ સ્ત્રીના માથે છે. આથી સમગ્ર સ્ત્રીજાતિ માટે આ એક ગૌરવભરી, નોં ધષાત્ર બાબત છે.

આ ચિત્ર બનાવવાનાં અનેક કારણો પૈકી એક કારણ એ હતું કે સંવચ્છરીના દિવસે કલ્પસૂત્ર-બારસાના વાંચન પ્રસંગે સભા સમક્ષ સ્વપ્નનું વર્ણન ઠીક ઠીક લાંબું

ચૌદ મહા-
(જૈન વિગ્રવ)

૬. હરિહૃગમેષીનું નામ વહેવારમાં 'હરિહૃગમેષી' બોલાતું થયું એટલે લોકોએ એ દેવને હરણના મુખવાળા બનાવી દીધા. વાસ્તવિક રીતે તે તેવા મુખવાળા હોતા નથી. અલબત્ત એવું ૩૫ જ ૩૨ પડે તો દૈવિક શક્તિથી અવરય બનાવી શકે.
૭. દિગમ્બર પરંપરા ૧૬ સ્વપ્નો માને છે.
૮. ત્રિશલાની કુક્ષિમાં રહેલા પુત્રી૩૫ ગર્ભને કાઢીને દેવાનંદાની કુક્ષિમાં મુક્યો હતો.

ચાલે છે. એ વખતે વચમાં એકાદ ચિત્ર બતાવવું ખૂબ જરૂરી હતું જેથી શ્રોતાઓમાં જાગૃતિ રહે.

ચિત્ર ૧૦: કદલીગૂહો વચ્ચેના આરામ મંડપમાં ત્રિશલાને સૂતેલા બતાવ્યાં છે. બાજુમાં તરતના જન્મેલા ભગવાન છે. અને દેવલોકમાંથી જન્મોત્સવ ઉજવવા આવેલી અને આનંદમંગલ સાથે રાસ લેતી તથા ભગવાનના ગુણ ગાતી, ફરતી પદ દિક્કુમારિકા દેવીઓ છે. બાકીના કદલી ગૂહોમાં ભગવાનની વિવિધ ભક્તિ કરતી દેવીઓને બતાવી છે.

ચિત્ર ૧૧: પહેલા દેવલોકનો સૌધર્મેન્દ્ર પોતે જ તારક ભગવાનની પવિત્ર ભક્તિનો બધો જ લાભ પોતાને મળે એવી ઉત્કટ ઈચ્છાથી દૈવિકશક્તિથી પોતાના જ પાંચ રૂપ બનાવે છે, એક રૂપ દ્વારા કરકમલમાં નવજાત ભગવાનને ધારણ કરે છે, બીજા બે રૂપથી બંને બાજુએ રહીને ચામરો વીંઝે છે, ચોથા રૂપથી છત્ર ધારણ કરે છે અને પાંચમા રૂપથી ઈન્દ્રનું અજોડશસ્ત્ર વજ્ર ઉઠાવે છે. ચિત્રમાં ઈન્દ્રને આકાશમાર્ગે મેરુ પર્વત ઉપર જઈ રહેલા બતાવેલા છે.

ચિત્ર ૧૨: મેરુપર્વતની અભિષેક શિલા ઉપર બેઠેલા સૌધર્મેન્દ્રના ખોળામાં ભગવાન છે અને દેવો બાળ ભગવાનને અભિષેક કરી રહ્યા છે. અન્ય દેવો અભિષેકના કળશો તથા પૂજાદિક સામગ્રી લઈને ઊભા છે અને બાકીનું દેવવૃંદ આકાશમાં ભગવાનનું ભક્તિભાવથી ગુણસંકીર્તન કરી રહેલું બતાવ્યું છે.

ચિત્ર ૧૩: આધ્યાત્મિક વિચાર અને ભાવનાપ્રધાન ધાર્મિક પરિસ્થિતિમાં માતાપિતા અને પુત્રનું વહાલ કરતાં ચિત્રો બતાવવાની પ્રથા જૈન સમાજમાં જોવા મળતી નથી. કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓમાં, મંદિરોમાં તેમજ હસ્તલિખિત પોથીઓમાં હજારો વરસ દરમિયાન માતાપિતા પોતાના તીર્થંકર પુત્રને વહાલ કરતાં, લાડ લગવતા, વાત્સલ્યભાવ બતાવતાં બતાવ્યાં હોય એવું ચિત્ર જોવા મળ્યું નથી, એટલે અમોએ જાણીને આ ચિત્ર બનાવરાવ્યું છે, ધણાંને જે ગમશે.

ચિત્રમાં માતા અને પુત્રના ચહેરાઓની પસંદગી અનેક રીતે થઈ શકે. પસંદગી સહુની જુદી જુદી હોય છે. એમ છતાં વિશેષ આધાર ચિત્રકારની કલ્પના કે પસંદગી ઉપર વધુ રહેતો હોય છે.

ચિત્ર ૧૪ થી ૧૬: આ સ્પષ્ટ સમજાય તેવાં છે તેથી વિવેચન કયું નથી.

ચિત્ર ૧૭: આજ સુધી ઘરસંસારના મહત્વના અને સર્વસામાન્ય પ્રસંગોથી ભગવાનની ચિત્રકથા અધૂરી રહી છે, એટલે અહીં ઘરસંસારના પાંચ પ્રસંગો ચિત્રાવ્યા છે.

અહીં પહેલાં ચિત્રમાં યશોદા અને વર્ધમાનકુમાર બંને જણાનાં લગ્નના જોડાણનું એક નાનકડું પ્રતીક ચિત્ર બતાવ્યું છે. ચિત્રમાં યશોદાએ પ્રથમ વરમાળા વર્ધમાનકુમારના ગળામાં નાંખી, જે ગળામાં લટકતી દેખાય છે. ત્યારપછી વર્ધમાનકુમાર પોતાના ભાવિ પત્ની યશોદાના કંઠમાં વરમાળા પહેરાવી રહ્યા છે, તે બતાવ્યું છે. બીજા ચિત્રમાં તાજા જન્મેલી પુત્રીને પ્રેમ-વાત્સલ્ય-વહાલ કરતાં બતાવ્યાં છે. ત્રીજા ચિત્રમાં પતિ-પત્ની આનંદપૂર્વક વાર્તાલાપ કરતાં અને ચોથા પ્રસંગમાં ભગવાન પોતાના ક્ષત્રિય મિત્રો સાથે વાત કરતા બતાવ્યા છે. આમ પત્ની, પુત્ર અને મિત્રોના સંબંધો રજૂ કર્યા છે.

ભગવાન વર્ધમાન-મહાવીરના લગ્નના તથા ગૃહસ્થ સંસારના મળીને કુલ પાંચ પ્રસંગો દર્શાવતું આ ચિત્ર છે. ચારે દિશાના ચાર ચિત્રો અને વચ્ચે વર્તુલાકારની અંદર વર્ધમાન-ક્ષત્રિયકુમાર છે, વીર છે વગેરે ખ્યાલ આપવા માટે ધનુષબાણ સાથે બતાવ્યાં છે.

ધનુર્ધારી મહાવીરનું ચિત્ર જેઈ કેટલાક ચોંકી ઉઠશે કે અહિં સાના ભેખધારીનું આવું ચિત્ર કરાય જ કેમ? જે લોકો તીર્થંકરોના જીવનચરિત્રોને જાણતા નથી, જાણે છે તો અધૂરા જાણે-સમજે છે. બાકી ચરિત્રનાં ચિત્રો તો જાણે છે કે તીર્થંકરો રાજકુળમાં જન્મ લેતાં હોવાથી કેટલાકને ધનુર્વિદ્યાઆદિ કલાનો ઉપયોગ સ્વ-પર રક્ષા માટે ક્યારેક કરવો પડે છે. શાંતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ આદિને નાનાં-મોટાં યુદ્ધો પદ્ધત કરવાં પડ્યાં છે, તીર્થંકરોની અહિં સા વીરોચિત હોય છે. એકે ભગવાન મહાવીરને યુદ્ધની ઘટના બની નથી, પરંતુ ક્ષત્રિય હોવાથી ક્ષત્રિયોચિત પ્રતીકવાળા બતાવ્યા છે.

યશોદા એ સર્વોચ્ચ અંતિમ કક્ષાના ગણાતા પુરુષની પત્ની છતાંય આ બાબત પડદા પાછળ ઢંકાયેલી રહે એ મને યોગ્ય ન લાગવાથી બંને પાત્રોને ચિત્ર દ્વારા અહીં

સજીવન કર્યાં છે.

ચિત્ર ૧૮: સાયંકાળનો આદર્શ રજૂ કરતું કુટુંબસમૂહનું આ ચિત્ર છે. તેમાં રાજ સિદ્ધાર્થનું કુટુંબ બતાવ્યું છે. (વિશેષ માટે જુઓ ચિત્રપરિચય)

ચિત્ર ૧૯: ભ્રાતૃવિરહની વ્યથા રજૂ કરતું સુંદર ચિત્ર. ખુદ ભગવાન વડીલબંધુ પાસે ઊભા રહીને બે હાથ જોડી વિનયપૂર્વક દીક્ષાની સંમતિ માગી રહ્યા છે. આ ચિત્ર આજની પ્રજાને વિનયધર્મનો ભારે બોધપાઠ આપી જાય તેવું પ્રેરક છે.

ચિત્ર ૨૦: ભગવાન મહાવીરનું જીવનચરિત્ર આગમમાં જણાવ્યું છે. ત્યાર પછી તે તે સમયે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ ભાષાઓમાં પણ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ નાના મોટા ચરિત્રોનું આલેખન કર્યું છે. એ તમામ ચરિત્રોમાં થોડા થોડા મતમતાંતરો, વિષયની ભિન્નતાઓ વગેરે આશ્ચર્યજનક લાગે તેવાં મળે છે.

કેટલીક બાબતો નવાઈ લાગે એટલી હદે ભિન્ન પડે છે. પરંતુ જૈનાચાર્યો અને જૈન સાધુઓએ સહુએ બધાં ચરિત્રો જોયાં હોય કે ન જોયાં હોય અને જોયાં હોય તો વિગતો યાદ રહી ન હોય, વિગતો ઊતાવળે વાંચી હોય, ધ્યાન બહાર ચાલી ગઈ હોય અને પછી પોતાની જાણ બહારની વિગત કોઈ લેખકે લખી હોય અને નજરે પડી જાય તો-કેવું શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ લખ્યું છે? ભગવાન મહાવીરની કેવી આશાતના કરી છે? મન ફાવે તેમ લખી નાખ્યું છે, આમ જાતજાતની આલોચના કરવા લાગે છે. કટુ શબ્દોની પણ લ્હાણી થવા માંડે છે. પરંતુ સહુને નમ્ર વિનંતિ કે કંઈપણ વાંચીને ઊતાવળિયો અભિપ્રાય બાંધતા પહેલાં કે ચુકાદો આપતાં પહેલાં લખનાર લેખક પાસેથી ખુલાસો મેળવવો. અથવા જાતે બીજાં જીવનચરિત્રો જોઈ લેવાં જોઈએ જેથી શંકાનું સમાધાન થઈ જાય.

સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં કલ્પસૂત્ર અને ત્રિષ્ટિ શલાકા પુરુષ આ બંને વધુ પ્રમાણમાં વંચાય છે. એટલે એ બંનેમાં જે વસ્તુ ના આવી હોય એવી વસ્તુ વાંચવામાં આવે એટલે વાચકનું મન એકદમ અધીરું બની જાય, વિષમ બની જાય છે. કારણ ગમે તે હશે પણ ભગવાન મહાવીરના ચરિત્રની પરંપરા એક સરખી ચાલી નથી, એક વાકયતા રહી નથી. મને પોતાને આશ્ચર્ય એ થાય છે કે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી એક હજાર વર્ષ બાદ ચરિત્રો લખાયાં. એ બધામાં કંઈકને કંઈક ભિન્નતા ઊભી થવા પામી. શોધક વિદ્વાનોએ તેનાં કારણો શોધવા ખૂબ જરૂરી છે.

અહીં જે પ્રસંગો ચીતરાવ્યા છે તે કલ્પસૂત્ર-ટીકા તથા અન્ય ગ્રન્થોના ઉલ્લેખના આધારે ચીતરાવ્યા છે. તીર્થંકરો પણ ગૃહસ્થજીવનમાં પૂજા કરે છે તે અધિકાર અજિતનાથ તીર્થંકર ચરિત્ર ગ્રન્થોમાં આવે છે, એટલે પૂજા કરતાં ભગવાનને બતાવ્યા છે. આમ બે વર્ષ કેવી રીતે કાઢયા? એ જાણવાની જિજ્ઞાસા વાચકોના મનમાં હોય એટલે મેં મારી દૃષ્ટિએ પ્રતીકરૂપે પૂજા અને ધ્યાનના બે પ્રસંગો રજૂ કર્યાં છે.

ચિત્ર ૨૧: ચિત્ર સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે.

ચિત્ર ૨૨: દાનશાળામાં અપાતું ઈચ્છિત દાન દઈ રહેલા ભગવાન. દાન લેનારા સેંકડો લોકો અને ભગવાનની બાજુમાં દેવો પોતાની ફરજ બજાવવા ઊભેલા દેખાય છે. ભગવાન તો માગે તેટલું સામાને આપે, પણ વચમાંથી દેવો જ સામાના ભાગ્યમાં હોય તેટલું જ જવા દે છે. બાકીનું તે વચ્ચેથી સંહરી પાછું કોશપાત્રમાં નાંખી દે છે.

ચિત્ર ૨૩: ત્રણલોકના નાથની દીક્ષાની શિબિકા-પાલખી ભાડૂતી નોકરોને હઠાવીને મહાસુખી એવા દેવો પોતે ઉપાડી રહ્યા છે. ભગવાન જેવા તારક દેવની ભક્તિ ભાડૂતી નહિ પણ શરમ છોડીને જાને જ કરવી જોઈએ એવો બોધપાઠ આ ચિત્ર આપી જાય છે. પાલખીમાં કુટુંબની વરેડી તથા છત્ર-ચામરાદિથી ભગવાનની ભક્તિ કરતી યુવાતીઓ બેઠેલી દેખાય છે.

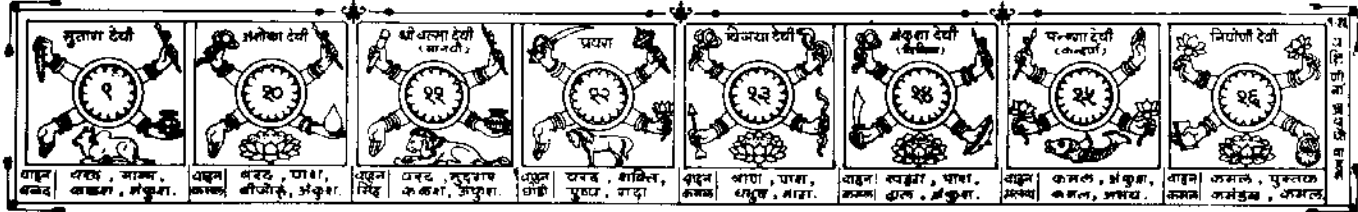
ચિત્ર ૨૪: ચિત્ર સ્પષ્ટ છે. ભગવાન અશોકવૃક્ષ નીચે ઊભા રહીને જનતા સમક્ષ જ પંચમુષ્ટિ લોચ કરી રહ્યા છે. તે કેશને ઈન્દ્ર વસ્ત્રમાં ગ્રહણ કરે છે અને તે સમયે ઈન્દ્રે આપેલાં બહુમૂલ્ય દેવદૂધ્ય વસ્ત્રને ડાબા ખાતે ભગવાન ધારણ કરે છે.

ચિત્ર ૨૫: આ ચિત્રમાં ભગવાનના શરીર ઉપર સુગંધથી ખેંચાયેલા કાળા રંગના ભમરા દેખાય છે. ભગવાન તેને ઉડાડવાની પરવા કરતા નથી અને ડંખને સમભાવે સહન કરે છે.

—અહીં થી શરૂ થયેલા ઉપસર્ગ સમયનું ભગવાનનું મુખમંડલ જુઓ. અપૂર્વ શાંતિ અને વૈષ્ણું કેવું અદ્ભુત દર્શન થાય છે. ગમે તેવાં કષ્ટોમાં સૌએ ક્ષમા-સહિષ્ણુતા

નાર માર્ગે ગઈ ત્રૈ ધોયા વેડ ઉડાય (ક.)

કેવી જાળવવી જોઈએ એ બોધપાઠ હવે પછીનાં ઉપસર્ગનાં ચિત્રો આપી જાય છે.

ચિત્ર ૨૬: આપણે ત્યાં કલ્પસૂત્ર-ભારતમાં તેમજ ક્યાંક ક્યાંક અન્યત્ર તીર્થંકર ભગવાનનાં ચિત્રો જોવા જે મળે છે તે લગભગ એક જ જાતના એક જ પદ્ધતિના મળે છે. આ ચિત્રો મિશ્ર (ભારત-ઈરાન) શૈલીનાં છે. બહુ જ થોડા આકારમાં કે રેખાઓમાં વસ્તુને રજૂ કરી દેવી એ આ શૈલીનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

આ ચિત્રોમાં કલાની ઊંડી દ્રષ્ટિ, પ્રમાણભાન કે વસ્તુની વાસ્તવિકતાની દ્રષ્ટિ બહુ ઓછી હોય છે. ૧૪મી સદીથી ૧૮મી સદી સુધીના કલ્પસૂત્રોનાં ચિત્રોની સમીક્ષા એટલે કે શૈલી, રંગ, લાંબુ-નીચું નાક, લાંબા નેત્રો, ટૂંકા પગો, ટૂંકી પથારી, વસ્ત્ર-અલંકાર, વૃક્ષ બતાવવાની પદ્ધતિ, પ્રાણી ચિત્રો વગેરે બતાવવાની એક વિશિષ્ટ હથોટી વગેરે અંગે ઘણું બધું લખી શકાય પણ આ સ્થાન એ માટેનું નથી.

ભગવાનને લોકોત્તર પુરુષ કહ્યા પણ લોકોત્તર કયા અર્થમાં, કયા સંદર્ભમાં, એના અર્થની મર્યાદા શી? એ ઉપર વિશેષ વિચાર કે ચિંતન કરવાનું ન હોય. તીર્થંકરોનાં ત્યાગ-વૈરાગ્ય પ્રધાન જીવનનાં કારણે તીર્થંકરોનાં ચિત્રો અંગે એક લક્ષણ રેખા કાયમ માટે દોરાઈ ગઈ. તીર્થંકરો સાધુ, શ્રમણ, ત્યાગી એટલે અમુક રીતના જ ચિત્ર દોરી શકાય. આવી પરંપરાથી રૂઢ થએલી સમજના કારણે કલ્પસૂત્ર વગેરેના ચિત્રોમાં ભગવાનનું ન તો વાસ્તવિક જીવન રજૂ થઈ શક્યું, ન આવી શકી નવીનતાઓ. ઈન્ડિયન આર્ટમાં લાઈટ થેડને સ્થાન હોતું નથી. એમ છતાં ચિત્રસંપુટની ત્રીજી આવૃત્તિમાં થોડી વાસ્તવિકતા અને નવીનતા બતાવવા પ્રયત્ન સેવ્યો છે. આ બધી વાતોનું પૂર્ણવિરામ કરીને ૨૬માં ચિત્રની વાત કરીએ.

આ ચિત્રમાં ભગવાનને જંગલમાં વિહાર કરતાં અને ડાબી બાજુના છેડે કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં-ધ્યાનવસ્થામાં બતાવવામાં આવ્યા છે. નીચેનાં બે ચિત્રોમાં પ્રથમ ચિત્રમાં પર્યટિય બતાવી શકાયા નથી. ચોથા ચિત્રમાં ભગવાન ક્ષત્રિય રાજકુમારની હજી તાજ દીક્ષા છે. તાપસો ભગવાનને ઉપાલંબ આપે છે છતાં સેવેલા મૌન સાથે ચહેરા ઉપરનો સમતાભાવ આપણા માટે ખૂબ જ પ્રેરક બની રહે તેવો છે.

ચિત્ર ૨૭: દરિદ્ર બાલ્હણની પ્રાર્થના સાંભળીને ખુદ ભગવાન એને અડધું દેવદૃશ્ય વસ્ત્ર અર્પણ કરે છે. તીર્થંકરદેવો પણ પોતાની વહોરેલી ચીજમાંથી અનુકંપાદાન કરે છે. આ એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવી મહત્વની ઘટના છે.

ચિત્ર ૨૮ થી ૩૦: ચિત્રો સ્પષ્ટ સમજાય તેવાં છે.

ચિત્ર ૨૯: નાવ નીચે જળમાં સુદંટ દેવ બતાવેલો છે. ઉપરના ભાગે ખૂણમાં રક્ષા કરવા આવી રહેલા દેવો દેખાડ્યા છે.

ચિત્ર ૨૨: અનેક પ્રકારના કષ્ટો-ઉપસર્ગોથી ભગવાન ઘેરાએલા છતાં મુખમંડલ ઉપરના અદ્ભુત ઉપશમ ભાવને નિહાળો. તેથી આપણે ક્યાં છીએ, કેવા છીએ તેનો ખ્યાલ આવશે. એવો નિયમ છે કે કોઈથી વાતાવરણ ગરમાગરમ ને ધમધમતું થાય છે અને ગરમ-ઉષ્ણ તત્વનો રંગ રક્ત મનાયો હોવાથી ચિત્રકારે ચિત્રને રક્તરંગપ્રધાન રજૂ કર્યું છે.

ચિત્ર ૩૩: એક રાજકુમારીની કેવી દશા થાય છે તે, અને પારસમણિ જેવા ભગવાનનો મેળાપ થતાં તેની કેવી ઉન્નતિ થાય છે તે, અને તીર્થંકર જેવી લોકોત્તર ગણાતી વ્યક્તિ દ્વારા અપાતા દાનનો મહિમા કેવો છે તે, આ બધુંએ ચિત્ર ઉપરથી સમજી શકાય તેવું છે. ભગવાને આ જ ચન્દનાને પોતાના શાસનની જે દિવસે સ્થાપના કરી (વૈ. સુદિ ૧૧) તે જ દિવસે પોતાના સંઘની આધ અને મુખ્ય સાધ્વી તરીકે સ્થાપી હતી. તેઓ 'આર્યા ચન્દના'થી ઓળખાયા. આ આર્યા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી એ જ ભવમાં મુક્તિએ પહોંચ્યા હતા. ચંદનાની કથા અન્ય ગ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે મળે છે.

ચિત્ર ૩૪: કાષ્ઠશૂલના ખીલા કાઢવાની બીજી રીતની ક્રિયાનો ઉલ્લેખ 'ચઉપનન મ૦પુ૦ચેરિય' માં મળે છે. જુઓ આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટોનું પાનું ૧૩ ટિપ્પણ ૩૬.

ચિત્ર ૩૫: આ એક જ ચિત્ર સપ્રયોજન કિનારી (બોર્ડર)વાળું બનાવરાવ્યું છે. ભગવાનનો આત્મા કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની પૂર્વે ધ્યાન, તપ અને ચારિત્રની કેવી પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો છે તેનો ભવ્ય ખ્યાલ આપતી જે જે ઉપમાઓ કલ્પસૂત્રના મૂલ પાઠમાં આપી છે (જેને હું આખા કલ્પસૂત્રનો ભગવાનના મહાન આત્માનો યથાર્થ પરિચય કરાવવાવાળો હૃદય જેવો ભાગ સમજું છું) તે ઉપમાઓને આ કિનારીમાં ચિત્રો દ્વારા આલેખેલી છે. ચિત્રની કિનારીમાં આપણી ડાબી બાજુના મથાળેથી પ્રથમ સૂર્ય, તે પછી કમલ: કાચબો વગેરે ૧૮ ઉપમાચિત્રોને બતાવ્યાં છે.

તેનો પરિચય આ પ્રમાણે છે -

(૧) ભગવાન દ્રવ્યથી, દેહની કાન્તિથી અને ભાવથી જ્ઞાન વડે સૂર્ય જેવા દેદીપ્તમાન, (૨) કાચબાની માફક પોતાની ઈન્દ્રિયોને ગોપવીને રાખનારા, (૩) પાણીથી જેમ શંપ લેપાતો નથી તેમ ભગવાન રાગાદિ દોષોથી લિપ્ત ન થનારા, (૪) વળી એક શિંગડાવાળા ભારતીય ગેંડા ની જેમ ભગવાન કર્મશત્રુઓ સામે એકલા જ ઝઝૂમનારા, (૫) ચન્દમાની માફક સૌમ્ય-શાન્ત સ્વભાવી, (૬) આકાશ જેમ નિરાલંબ છે તેમ ભગવાન કોઈના પણ આધાર-સહાયની અપેક્ષા વિનાના, (૭) જળથી લિપ્ત ન થતાં કમળની જેમ કર્મલેપથી અલિપ્ત, (૮) પક્ષીઓની જેમ મુક્તવિહારી, (૯) વાયુની માફક અપ્રતિબદ્ધ વિહારી, (૧૦) વૃષભની માફક મહાવ્રતાદિના ભારને વહન કરવામાં સમર્થ, (૧૧) હર્ષ-વિષાદના પ્રસંગોમાં પણ સમ-સ્થિર સ્વભાવી હોવાથી સાગરની જેમ ગંભીર, (૧૨) પરિષ્કાદિ પશુઓથી અજેય હોવાથી સિંહની જેમ દુર્ઘર્ષ, (૧૩) ઉપસર્ગો રૂપી પવન વડે ચલાયમાન થતા ન હોવાથી મેઝુની માફક અચલ, (૧૪) કર્મરૂપી શત્રુઓની સામે વીર હોવાથી હાથીની માફક પરાક્રમી, (૧૫) નિર્ભય સુવર્ણ જેમ તેજસ્વી હોય છે એમ ભગવાન કર્મમલથી રહિત થવાથી સુશોભિત, (૧૬) જેને ઉદર અને શરીર એક, ડોક બે અને પગ ત્રણ હોય છે એવું ભારંડ નામનું પક્ષી પ્રાચીનકાળમાં આ દેશમાં હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે. આકાશમાં જવા માટે એનો સવારી તરીકે ઉપયોગ પણ થતો. બંને જીવોના શરીરનું બંધારણ એવું કે જોડાએલા શરીરવાળા છતાં ડોક જુદી હોય. આ બંનેને સમાન ઈચ્છાઓ જ થાય પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઈચ્છા થાય ત્યારે બંનેનું મૃત્યુ સર્જાય. એવું ન બને એ માટે તેઓ અપ્રમત ભાવે ખૂબ જાગૃત રહે છે. આવા ભારંડ પક્ષીની માફક ભગવાન અપ્રમત ભાવે રહેનારા, (૧૭) શરદ ઋતુના નિર્ભય જળની માફક કલુષિત ભાવથી અકલંકિત હોવાથી શુદ્ધ હૃદયવાળા અને (૧૮) વસુંધરા-પૃથ્વી જેમ શીતોષ્ણાદિ તમામ ભારને સમતાપૂર્વક સહન કરે તેમ ભગવાન પણ પૃથ્વીની જેમ બધાં જ કષ્ટોને સમભાવે સહન કરનારા ભગવાન આવી શ્રેષ્ઠ ઉપમાઓને યોગ્ય બન્યા હતા.

ચિત્ર ૩૬: એક ખેતરમાં પહોંચી, દેહાવસ્થાનો સંકોચ કરી, તેને સંયમિત બનાવી, મનને ધ્યાનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડી, શાલ વૃક્ષની નીચે રહી, ગોદોહિકાસને (-કે ઉત્કટિકાસને) સાચકાણે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા ધ્યાનસ્થ ભગવાનને બતાવ્યા છે. બાજુમાં ઋજુવાલુકા નદી અને કરતું જ્ઞાનપ્રકાશસૂચક વર્તુળ બતાવ્યાં છે.

ચિત્ર ૩૭: આ ચિત્ર 'સમવસરણ' અથવા લોકભાષામાં 'સમોસરણ'નું છે. મહાવીર હવે ભાવ તીર્થંકર એટલે સાક્ષાત્ પરમાત્માની કક્ષાએ પહોંચ્યા હોવાથી, તેઓશ્રીના મહાન પુણ્યપ્રકર્ષથી, દેવો ભકિત નિમિત્તે, ભગવાનને પ્રવચન આપવા સારું વ્યાખ્યાનપીઠ તરીકે (ચિત્રમાં બતાવ્યા મુજબ) એક યોજન પ્રમાણના 'સમોસરણ'ની ત્રણ ભાગરૂપે રચના કરે છે. એ પ્રત્યેક ભાગને 'ગઢ' શબ્દથી ઓળખાવાય છે. પહેલો, બીજો અને ત્રીજો. આમ સમોસરણ ત્રણ ગઢવાળું હોય છે. દરેક વિભાગની બેઠકોને ફરતોગઢ-ફિલ્લો હોવાથી તે ગઢથી ઓળખાય છે. આ ગઢની રચના કરતાં પહેલા દેવો જમીન ઉપર પીઠિકા (-ઓટલો) રચે છે. પછી તેના ઉપર દેવો પોતાની દૈવિક-વૈકિપ શક્તિથી જ્વેતજ્વેતામાં આ ગઢોની રચના કરે છે. એમાં પહેલો ગઢ રૂપાનો રચીને ઉપર કાંગરા સોનાના બનાવે. બીજો ગઢ સોનાનો બનાવીને તેના કાંગરા-રત્નનાં રચે અને ત્રીજો ગઢ ઝવેરાત એટલે વિવિધ રંગના રત્નોથી જડિત રચીને કાંગરા મણિના બનાવે છે. જોનાર જોઈને જ મુગ્ધ બની જાય અને સહસા

પ્રવચન મહામા શ્રી મૌનમવવામીત્રી

૯. એકે ચંદનાના ગીતોમાં કવિએ ચંદનાના પગ ઉપરાંત હાથમાં પણ બેડી નાખી હતી એવું વર્ણન કરે છે પણ ચરિત્રગ્રંથોમાં તો માત્ર બેડી-સાંકળ પગમાં જ નાખી હતી એમ જણાવે છે અને વિચાર કરતાં એ જ વાત યોગ્ય લાગે છે.

૧૦. અધિકમાં બે શિંગડાવાળા ગેંડા થાય છે. * સમોસરણનું ચિત્ર જાણીને જરા ચાંચું ચીતરાવ્યું છે. જેથી બાજુના એક ભગવાન વધુ દેખાય તો ચતુર્થું ભગવાનનો બરાબર ખ્યાલ આવે.

<p>અંબુજા (૧૯)</p>	<p>ધારિણી દેવી (૨૦)</p>	<p>વેગેલ્યા (૨૧)</p>	<p>અંબુજા દેવી (વરલા) (૨૨)</p>	<p>ગંધારી દેવી (૨૩)</p>	<p>અંબુજા દેવી (વરલા) ૨ (૨૪)</p>	<p>પદ્મમથાલેદેવી (૨૫)</p>	<p>મિહાચિયા (૨૬)</p>
<p>ગાંધી લીંબેકે, ગુણ, ગુણ, મયૂર પુલકી (ભાગ)</p>	<p>ગાંધી બીજીકે, કમલ, કમલ, સાકા, પાશ</p>	<p>ગાંધી લાલકે, સાકા, કમલ, બીજીકે, ઘણિલ</p>	<p>ગાંધી ઘણ, સાકા, મયૂર, કમલ (કાંચી), બીજીકે</p>	<p>ગાંધી લાલકે, કમલ, કમલ, બીજીકે, લાલકા (કાંચી)</p>	<p>ગાંધી બીજીકે, મયૂર, મયૂર, મયૂર, મયૂર</p>	<p>ગાંધી લાલકે, વાશ, મયૂર, બીજીકે, ગંધુલા</p>	<p>ગાંધી પુલકી, અમ્બુજા, મયૂર, મયૂર</p>

સમોસરણમાં જવાનું મન થઈ જાય એવી મનોહર એની રચના હોય છે. પહેલા ગઠમાં પ્રવચનસભામાં જે લોકો વાહનો લઈને આવ્યાં હોય તે પોતાનાં વાહનો પહેલા ગઠની પહોળાઈવાળા ભાગમાં મૂકે છે. (એ ચિત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.) બીજા ગઠમાં તિર્થયો - પશુપક્ષીઓ જેમને ભગવાનની વાણીનું આકર્ષણ કર્ણથી થયું હોય તેઓ આવીને બેસે છે. ત્રીજા ગઠમાં જેની નીચે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તે શાલ નામના ચૈત્યવૃક્ષ સહિતનું અશોકવૃક્ષ-જે સમોસરણ જેટલું જ લાંબુ-પહોળું હોય છે, તેની નીચે ભગવાનને બેસવા માટે દેવો સિંહાસન અને તેની આગળ બે પગ મૂકવા માટે નાનું પાદપીઠ રચે છે. વળી સાથે સાથે (૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) દેવો દ્વારા સુગંધી પુષ્પોની વૃષ્ટિ, (૩) દિવ્ય ધ્વનિ, (૪) બે ચામરોનું વીંઝવું, (૫) ભવ્ય સિંહાસન, (૬) મસ્તક પાછળ મહાનેજસ્વી આભામંડળ (આભા-પ્રકાશ), (૭) દુન્દુભિ" એટલે વાણીને પૂરક બનતા નગારાનો તાલબદ્ધ અવાજ, (૮) ત્રણ છત્રો. આ અષ્ટ પ્રાતિહાર્યોને દેવો ભગવાન સિંહાસન ઉપર બેસે તે પહેલાં જ રચી નાંખે છે. ભગવાન સમોસરણના પૂર્વ દ્વારથી પ્રવેશ કરીને ત્રીજા ગઠમાં પહોંચીને ચૈત્યવૃક્ષ" સહિતના અશોક વૃક્ષને પ્રદક્ષિણા આપી, પછી તીર્થને નમસ્કાર કરીને, સિંહાસન ઉપર પૂર્વ દિશા સન્મુખ મુખ કરીને સિંહાસન ઉપર બેસે છે તે જ વખતે દેવો તરત જ ત્રણેય દિશાના સિંહાસન ઉપર ભગવાન જેવા જ ત્રણ પ્રતિબિંબોને (બનાવટી પણ જાણે સાક્ષાત્ જીવતા હોય એવાં) વિકુર્વે છે. આ કારણે ભગવાન ચતુર્મુખ" બને છે. બાકી વાસ્તવિક રીતે તે ચતુર્મુખ દેહવાળા હોતા નથી. આ પછી ઈન્દ્રાદિક દેવો, કેવલીઓ, ગણધરો વગેરે મુનિઓ, સાધ્વીજીઓ, દેવાંગનાઓ, મનુષ્યોમાં નર અને નારીઓનાં વૃદ્ધો વગેરે પોતપોતાની મર્યાદા મુજબ પોતપોતાની નિયત દિશામાં સ્થાન ગ્રહણ કરીને, બે હાથ ઝોડીને બેસે કે ઊભા રહે છે. ભગવાન ચતુર્મુખ થવાથી દરેક દિશામાં બેઠેલાઓને ભગવાન મને જ કહી રહ્યા છે એવું લાગે છે. તેથી તેમની ભાવવૃદ્ધિ ટકી રહે છે. પૂર્વોક્ત સભા સમક્ષ ભગવાન માલકોશ રાગમાં એક અર્ધઆગથી ભાષામાં જ અતિમધુર અમૃતમય પ્રવચન સવારના પ્રથમ પ્રહર એટલે ત્રણ કલાક સુધી આપે છે અને સૌ શાંતિથી સાંભળે છે. બીજા ગઠમાં પરસ્પર વિરોધી પશુ-પક્ષીઓ પણ પાસે પાસે બેઠેલા હોવા છતાં ભગવાનના પુણ્ય પ્રભાવે પોતાનાં વેર-વિરોધને ભૂલી જાય છે. દેશના બાદ ભગવાન બીજા ગઠમાં (ચિત્રમાં જુઓ) શ્વેત રંગનો ઓરડો બનાવ્યો છે-જેને શાસ્ત્રીય શબ્દમાં 'દેવચ્છદ' કહેવામાં આવે છે-ત્યાં વિશ્રાન્તિ કરવા તથા આહાર-પાણી આદિ લેવા પધારે છે. ત્યાર બાદ બીજા વારની દેશના ગણધર ભગવંત સિંહાસનની આગળ દેવોએ રચેલી પાદપીઠ (બેસવાની બેઠક) ઉપર બેસીને આપે છે. ત્યાર પછી પાછા ભગવાન બીજા વાર છેલ્લા પ્રહરની ત્રણ કલાકની દેશના આપે છે. હજારો લોકો શાંતિ-રિશરતાથી તે સાંભળે છે અને પોતપોતાની ભાષામાં સહુ સમજે છે. ભગવાનના અતિશયોના પ્રભાવે કોઈને નથી લાગતો થાક કે નથી આવતો ઊઠવાનો વિચાર.

૧૧. દુન્દુભિથી દેરાસરમાં વખાડવામાં આવ્યા નગારાની જોડી સમજવી.

૧૨. કેટલાંક ચૈત્યવૃક્ષ અને અશોકવૃક્ષ બંને એક જ છે એમ સમજે છે પણ તે સમજ બરાબર નથી. વળી 'અશોક' એ એક વૃક્ષનું જ સ્વતંત્ર નામ છે. જ્યારે 'ચૈત્ય' એ કોઈ વૃક્ષનું નામ નથી. બંને વસ્તુઓ જુદી છે. એટલે ચૈત્યવૃક્ષથી ચૈત્યનો એક અર્થ જ્ઞાન થતો હોવાથી અહીં જ્ઞાનવૃક્ષ લેવાનું છે જે વૃક્ષ નીચે રહીને તીર્થકરોને કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થાય તે વૃક્ષને ચૈત્યવૃક્ષથી ઓળખાવાય છે. અને એથી જ દરેક તીર્થકરને પોતપોતાનું ચૈત્યવૃક્ષ કે જ્ઞાનવૃક્ષ હોય છે. 'અશોક' તો જાણે અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યોમાં જ સમાવિષ્ટ હોવાથી તે તો દરેક તીર્થકરને અવશ્ય હોય જ, જ્યારે ચૈત્ય કે જ્ઞાન વૃક્ષ એ કઈ એક જ જાતનું નથી હોતું પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. અને જ્યારે જ્યારે તીર્થકરના સમવસરણની રચના થાય ત્યારે ત્યારે દેવો ચૈત્ય કે જ્ઞાનવૃક્ષનો સમાદર કરવા તેને અશોક વૃક્ષની ટોચ ઉપર અલગ રચે છે.

આથી બીજા એક વાત એ નિશ્ચિત થાય છે કે તીર્થકરોને કેવલજ્ઞાન વનઉપાન જેવા ક્ષેત્રમાં કોઈ વૃક્ષ નીચે જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે વૃક્ષ પણ વંદનીય, પૂજનીય અને પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર બને છે. ચૈત્યવૃક્ષને 'ઓધિવૃક્ષ' પણ કહેવાય છે. અહીં 'ઓધિ' એ શબ્દ કેવલજ્ઞાનનો વાચક લેવાનો છે. બોહોએ વિશેષ કરીને 'ઓધિ' શબ્દને પસંદગી આપી છે.

૧૩. દિગમ્બર મન્થકારો ચતુર્મુખપદ્મ સ્વીકારતા નથી તેઓ સમવસરણની રચના પણ ઘણી ભિન્ન બતાવે છે.

ત્રણેય ગઠના દરવાજાઓમાં દેવો વ્યવસ્થા જળવવા પહેરગીરોનું કામ બજાવે છે. ચારે દિશામાં મોટા ધ્વજો લહેરાતા હોય છે. પીવા માટે પાણીની વાવડીઓ પણ હોય છે. ચિત્રમાં નીચે પ્રવચન સાંભળવા આવી રહેલા રાજ શ્રેષ્ઠિકની સવારી પણ બતાવી છે.

ચિત્ર ૩૮: અહીંયા ચિત્ર નં-૩૮, ૩૯, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૫ વગેરે ચિત્ર પ્રસંગો જનતાને પહેલીજવાર જોવા મળી રહ્યા છે.

ભગવાન મહાવીરનું જીવન એટલું બધું વિશાળ છે કે આ બુકમાં રજૂ કરેલાં ૪૮ પ્રસંગો-ચિત્રો ઉપરાંત હજુ બીજાં ત્રીસ-ચાલીસ પ્રસંગોનાં ચિત્રો ઉમેરી શકાય.

ચિત્ર નં-૩૮ માં ચિત્રકારે તીર્થકર ભગવાનને વિહાર કરતાં બતાવ્યાં છે. એમાં એમની સુંદર ચાલ અને ચાલવાની ઝડપ ખૂબ જ આકર્ષક છે. ભગવાનની કાયાની ઊંચાઈ, પહોળાઈ બધું જ સમતોલપણે બતાવ્યું છે. આ ચિત્ર ભવ્ય, રમ્ય તથા અત્યંત ભાવોત્પાદક છે. ઉપર અષ્ટપ્રાતિહાર્યોનાં આઠ નંબરો નાંખ્યા છે. ચિત્ર આમ તો જ્ઞાનબદેવ ભગવાનનું છે એટલે વાળની લટ ખભા ઉપર જોવા મળે છે. પણ જરૂર પડે તો તે વાળની લટ દબાવીને કોઈપણ તીર્થકરના જીવનચરિત્ર માટે (વાળ જેટલા ભાગ ઉપર કાગળ ચિટકાવી કલરથી મેળવી ઉપયોગમાં લેવાય તો) આનો ઉપયોગ થઈ શકશે. ચિત્ર નં. ૨માં લખ્યા મુજબ અહીંયા ચિત્ર આપ્યું છે.

ચિત્ર ૩૯: અહીંયા ૩૯ થી લઈને ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૫, આ ચિત્રોની ઘટના સમવસરણ (સમોસરણ)માં બની હતી, એટલે દરેક ચિત્રમાં સમોસરણનો ઉપરનો થોડો ભાગ બતાવ્યો છે.

આ ચિત્રમાં ઈન્દ્રભૂતિને જુદા પાડવા જાણીને ડાબા હાથની બગલમાં પોથી બતાવી છે. પ્રવચન મુદ્રાએ પ્રભુને બતાવવામાં આવ્યા છે.

ચિત્ર ૪૦: આ ચિત્ર તેની સામે આપેલા વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે. ચિત્રમાં કંઈક નમીને ઊભેલા મુખ્ય ૧૧ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોને સમોસરણમાં જ દીક્ષા અપાતાં તેમણે જેન સાધુનો વેષ ધારણ કર્યો અને તે જ વખતે 'ગણધર' પદનો ઉદય થયો હતો. વાસલેપ નાંખવાની પ્રથા ખુદ તીર્થકરોએ પણ અપનાવેલી છે. મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં તો તે અધાવધિ સર્વત્ર ચાલુ છે. વાસ-લેપ એટલે સુગંધી ચંદનના કાષ્ઠનું અનેક સુંગધી દ્રવ્યોથી મિશ્રિત, મંત્રિત કરેલું ચૂર્ણ.

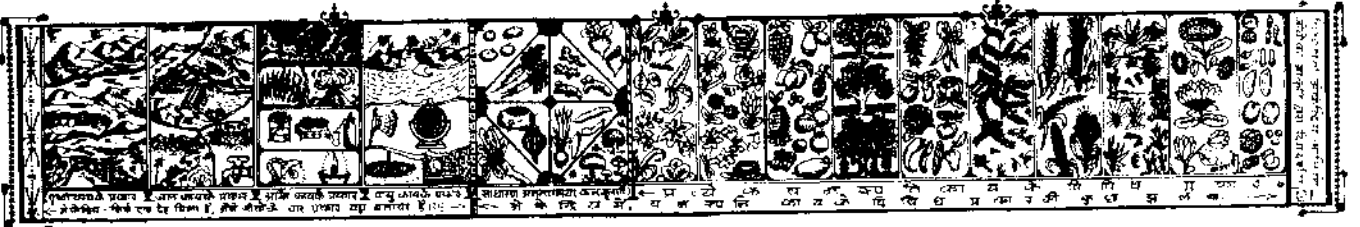
આ ઘટના સમોસરણમાં બનેલી હોવાથી તેનો થોડોક ભાગ ચિત્રમાં બતાવ્યો છે. ભગવાન અશોક વૃક્ષ નીચે ઊભા છે. નીચે બેઠેલા છે તે દીક્ષિત થયેલા ગણધરોના શિષ્યો છે. વેશાખ સુદિ એકાદશીના દિવસે જ તે બધાય બ્રાહ્મણોએ ચારિત્રનો સ્વીકાર કર્યો તે પછી તેમને 'ત્રિપદી' આપતાં ગણધરપદને યોગ્ય બન્યા. તરત જ ભગવાને પોતાના શાસનની સ્થાપના કરીને સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાકર ચતુર્વિધ સંઘની જહેરાત કરી અને ચારેય સંઘના અધિનાયકોની નામપૂર્વક નિમણૂક કરી. તે દિવસથી 'વીરશાસન'નો પ્રારંભ થયો. આ શાસન ૨૧ હજાર વર્ષ સુધી અવિચ્છિન્નપણે ચાલશે. પછી તેનો અન્ત થશે અને તે પછી પ્રલયકાળનો પ્રારંભ થશે.

ચિત્ર ૪૧: આ ચિત્ર પણ ખૂબ જ આકર્ષક છે અને આપણા મનને ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં ભગવાન મહાવીર પાસે હાજર કરી દે છે. સમોસરણમાં શ્રોતાઓ શિસ્તબદ્ધ સત્યતાપૂર્વક ઊભેલા બતાવ્યા છે. હંમેશા પહેલાં ત્રણ કલાકની એકધારી દેશના તીર્થકરની હોય અને બીજા દેશના એમના મુખ્ય શિષ્ય ગણધરની હોય છે. તીર્થકર પોતાની દેશના પૂરી થયે તરત જ સિંહાસન ઉપરથી ઊઠીને સાધુઓ સાથે સમવસરણનાં બીજા ગઠના ઈશાનખૂણામાં દેવોએ બનાવેલા જેને શાસ્ત્રીય

૧૪. 'ત્રિપદી' એટલે શિષ્યોને અગાધજ્ઞાનનો મહાપ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય અને પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરી શકે તેવાં મહાન શાસ્ત્રોની રચના કરવાનું સામર્થ્ય મળે, એ માટે વિશ્વનાં મૂલભૂત સ્વરૂપનું દર્શન કરાવનારા ગંભીરાર્થક ત્રણ સૂત્રપદોને ઉચ્ચારે અને ગણધરો એકેક પ્રદક્ષિણા આપીને એકેકને ગ્રહણ કરે, એમાં ભગવાન પ્રથમ ઉપનેહ લાબોલે પછી વિગેરે લાબોલે, તે પછી જુલેકલા બોલે આ ત્રણ વાક્યો એ દાદશાંક શાસ્ત્રની રચનાનાં અને વિશ્વરચના-વ્યવસ્થાનાં બીજક છે. એનો ભાવાર્થ એ છે કે દ્રવ્ય-પદાર્થ અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે, અપેક્ષાએ તે નાશ પામે છે અને અપેક્ષાએ તે મૂલ સ્વરૂપે ધ્રુવ-નિત્ય રહે છે.

જૈન ગરુડી
સાગીવાંદ પવા

ભાષામાં 'દેવચંદ્ર' શબ્દથી ઓળખાતા સ્થાનમાં વિરામ કરે છે. એમની સાથે મેવામાં સાધુઓ રહે છે.

ચિત્ર ૪૨ : શાસ્ત્રમાં સમવસરણના (સમોસરણ) દરવાજાનું સુંદરવર્ણન આવે છે. આવો દ્વાર-દરવાજો ચિત્રાવવાનો આજસુધી સંઘમાં કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નથી. મને ઘણાં વરસોથી ઈચ્છા હતી કે ફક્ત સમોસરણનો અલગ દરવાજો (દ્વાર) અત્યંત આકર્ષક, સુંદર, શ્રેષ્ઠ કોટિનો બનાવરાવવો, અંદરના ભાગમાં ઊંડાણ દેખાય એ રીતે સિંહાસન સહિત ભગવાનને બતાવવા, ચતુર્વિધ સંઘને અમુક રીતે બેઠેલો અને ઊભેલો બતાવવો અને સિંહાસન સ્ફટિક રત્નનું હોવાથી એ રીતનો જ કલર આપવો. મારી આ ઈચ્છા અમારા ચિત્રકારે ઘણા સારા પ્રમાણમાં સંતોષી છે. આકાર, રંગ, રેખા અને ઝવેરાત સહિત શાસ્ત્રોકત વર્ણનને જળવીને ચીતરેલો આ દરવાજો ખરેખર ઉડીને આંખે વળગે એવો બન્યો છે. એને જેઈને કોઈપણ વ્યક્તિની આંખો મુગ્ધ થયા વિના નહીં રહે, વારંવાર જોવાનું મન થશે. સમોસરણના ત્રણ ગઢ હોય છે. એક ગઢમાં ચાર દરવાજા હોવાથી ત્રણ ગઢમાં ઘઈને બાર દ્વારો હોય છે.

— બલિવિધાન —

ચિત્ર ૪૩ : બલિવિધાનના ત્રણ પ્રસંગનો સમાવેશ આ એકજ ચિત્રમાં કરવો પડ્યો છે. એ ત્રણે ચિત્રો જે અલગ અલગ બનાવવામાં આવે તો એટલા બધા આકર્ષક, ભાવવાહી, દર્શનીય બની શકે કે જોતાં ધરાઈએ જ નહીં.

બલિ એટલે અડધા સીંહલા ચોખા — આ બલિનો વિધિ પ્રથમ પ્રહરની દેશનાને અંતે થાય છે. બલિ તૈયાર કરવાનો અધિકાર ચક્રવર્તીથી લઈ સામાન્ય પ્રજા સુધીનો છે. બલિના ચોખા બધાય અખંડ, પાનળા, સુંગથીદાર, ફોનરંરંહિત અને પાણીથી ખૂબ શુદ્ધ કરેલા હોય છે. પછી તેને પકવવા ચૂલા ઉપર ચઢાવે, અર્ધા પાકે એટલે ઉતારી લે, પછી દેવો તેમાં સુંદર સુંગથી દ્રવ્યો નાંખી તેને સુંગથીદાર અને પ્રભાવિત કરે. પછી સંપૂર્ણ શણગારોથી સજ્જ થયેલી સઘવા સ્ત્રી માથા પર લે, પછી વાજને ગાજતે ખૂબ ધામધૂમથી મોટાં ઉત્સવ સાથે જયનાદ પોકારતાં પૂર્વ દ્વારથી સમવસરણમાં ચઢી પ્રભુ પાસે આવે, એટલે તરત જ ભગવાન ક્ષણવાર વિરામ પામે અર્થાત્ દેશના બંધ કરે. પછી બલિને લાવનાર વ્યક્તિ ભગવાનને ત્રણ પ્રદક્ષિણા આપે. પછી ભગવાન પાસે ઊભા રહે. ભગવાનની પ્રભાવશાળી અમી નજર બલિ ઉપર પડે. આ ક્રિયાથી બલિમાં એક વિશિષ્ટ શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ જાય છે.

પછી અધિકૃત વ્યક્તિઓ ભગવાનની સામે ઊભા રહી યાજ્ઞમાંથી મુઠ્ઠીઓ ભરી ભરીને ઉછાળે. આ બલિ-ચોખા નીચે પડતાં પહેલાં અડધા તો અદ્ધરથી જ દેવો લઈ લે, પછીના અડધા બલિ બનાવનાર લે અને બાકીના ચોખા અન્ય ભાગ્યશાળી લોકો હોય તે લેવા પામે.

આ વિધિમાં કોરા ચોખાને બલિ બનાવીને થોડા આદજ વાપરવા પાછળ કંઈક તાંત્રિક રહસ્ય હશે ખરું?

આનું કળ શું?

આ બલિનો એકજ ચોખો માથા પર મૂકવામાં આવે તો રોગીના બધા રોગો શાંત

૧૫. કેટલાક ગ્રન્થો દેવચંદ્રો બીજ ગઢના ઈશાનપૂજામાં છે એમ જણાવે છે. જ્યારે કેટલાક આગમના ટીકાકારો અશોકવૃક્ષની નીચેના ભાગે જણાવે છે. વળી તે ક્યાં અને કેવી રીતે તે કંઈ જણાવતા નથી. છંદ એટલે આસન. દેવને બેસવાનું સ્થાન તે દેવચંદ્ર.

૧૬. તસ્મિન્નાગતમાત્રે ચ વિરમન્તિ જિના: લો પ્ર. સર્ગ ૩૦, શ્લોક ૬૨.

૧૭. છેદસુરશાસ્ત્રમાં બલિ ભગવાનના ચરણે મૂકી અન્ય વ્યવસ્થા કરાય છે. એમ જણાવ્યું છે.

૧૮. એ પણ ખાસ ધ્યાનમાં લેવું ઘટે કે આ ચોખા ઝીલવાનો અધિકાર જૈન-અજૈન સહુને હોય છે. સંસારી જીવોના બાકા હિત માટે વિવેકપૂર્વક ઉચિત સહકાર આપવાનો હોય તો પણ એ કામ અમારે કરવાનું ન હોય, આવી એકાંત સમજ ધરાવનારા ત્યાગી મહાનુભાવોએ આ પ્રસંગ વાંચ્યા પછી અનેકાંતી બનવું ઉચિત છે. આ પ્રસંગ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની-શાસનની સ્વસ્થતા, સુરક્ષા, સ્થિરતા અને સુદૃઢતા માટે તે તે પ્રસંગે તે તે કાળે ઉચિત વ્યવહાર કરવો એ ગીતાર્થની કરજ છે. જરૂર પડે અપવાદોનું સેવન કરવું એ પણ જરૂરી હોય છે. માત્ર એકાંતવાદથી શાસન કઠી ચાલી શકે નહિ. એ વાત બલિની ઘટના સચોટ રીતે સૂચવી જાય છે.

પ્રાચીન મહર્ષિઓએ અનેક અર્થો અને રહસ્યોથી ભરેલી એક વાત એવી કહી છે કે, "જૈન શાસનમાં કોઈપણ બાબતનો સર્વથા નિષેધ નથી, તેમ સર્વથા વિધિ નથી." આ વચન ધનું ધનું કહી જાય છે. મહાનુભાવોએ આ વાત નજર સામે રાખવી.

થઈ જાય. અથવા રોગી સ્વસ્થતા મેળવે. ઉપરાંત બીજાં છ મહિના સુધી નવા રોગો ન થાય. એમ સમજાય છે કે દરેક તીર્થંકરોના સમયમાં આ વિધિ ઘટતી હશે. જોકે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી પણ અનુમાનથી તે રોજ થતો હોવો જોઈએ.

હવે વિચારવા જેવી વાતો—

તીર્થંકરો લોકોત્તર વ્યક્તિઓ છે. વળી તે કૃતકૃત્ય (બધું કરી નિવૃત્ત થયેલા) પુરુષો છે. જ્યારે બલિની ક્રિયા લોકિક છે. રોજ નિવારણની ક્રિયા માત્ર સંસારી જીવોની સુખાકારી માટેની છે, આ મોક્ષમાર્ગોનુકૂળ વિધિ નથી, અગ્નિકાથ વગેરેની હિંસામૂલક ક્રિયા છે. તો પછી તીર્થંકર દેવો પ્રવચન બંધ કરી દે, બલિની ક્રિયાને આટલું બધું મહત્ત્વ અને માન આપે, તેના સાક્ષી બની રહે, આટલો બધો સાધ સહકાર આપે તેના કારણે શું? આ બાબત ગંભીર વિચારણા માગી લે તેવી છે અને અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. શાસનની ધુરા વહન કરનારા આચાર્યોને આ પ્રસંગ વિચાર કરવા પ્રેરે તેવો છે. 'લોકોત્તર' શબ્દથી તેની અર્થ મર્યાદા કેટલી તે પણ વિચાર માગી લે છે. તીર્થંકર દેવો પાસે આવી ક્રિયાની અગત્ય ખરી?

આ બાબત બહુ ઓછા આચાર્યોએ મુનિવરો જણાતા હોય છે. તેથી શાસ્ત્રોના એક ખૂણામાં લખેલો પ્રસંગ આજના દેશકાળ માટે ખાસ વિચારવા જેવો હોવાથી અહીંને પ્રસિદ્ધિ આપી છે.

આ બલિનો વિધિ શું રોજ ઘટતો હોય છે? દરેક તીર્થંકરોના પ્રસંગમાં જણાવા મલ્યો નથી. તેમજ તે મોના કહેવાથી તૈયાર કરાય છે તેનો ઉલ્લેખ મલ્યો નથી.

ચિત્ર ૪૪ : સ્પષ્ટ છે. ફક્ત બાજુમાં ભસ્મીભૂત થયેલા બે સાધુઓના શ્યામ મુતદેહો દેખાય છે. તેજોવેશ્યાનો પ્રકોષ 'પ્રવચનસારોદ્ધાર' ગ્રન્થના જણાવ્યા મુજબ મુખમાંથી જ કાઢીને સામા ઉપર કરવાનો હોય છે.

ચિત્ર ૪૫ : આ ચિત્રમાં ભગવાન એકલા સામાન્ય જનતાના ગુરુ-દેવ ન હતા પણ રાજ-મહારાજઓના પણ ગુરુ હતા. ભગવાનના ભક્ત અનેક રાજાઓ હતા. તેની જનતાને આજ કરવા ખાતર ખાસ આ ચિત્ર બનાવવાનું છે.

ચિત્ર ૪૬ : સુવર્ણ કમલ ઉપર પદમાસને બેસી વિશ્વનાં જીવોના કલ્યાણ માટે વધુમાં વધુ તત્ત્વજ્ઞાન અને ઉપદેશ આપવા માટે ૧૬ પ્રહર=૪૮ કલાક સુધી એકધારું પ્રવચન આપ્યું તે પ્રસંગ. બે દિવસ અન્ન જળ વિનાના ઉપવાસ સાથે આટલું લાંબું પ્રવચન આપ્યાનો દાખલો લાગે છે કે ઈતિહાસમાં પહેલો જ હશે.

ચિત્ર ૪૭ : અન્નિતમ યાત્રા પહેલાં જ દેવોએ ભગવાનના મૃત શરીરને મુગટ આભૂષણોથી અલંકૃત કર્યું હતું તે બતાવ્યું છે. મૃત દેહનો ચંદનનાં કાષ્ઠોથી અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો હતો.

ચિત્ર ૪૮ : આ ચિત્ર કેવલજ્ઞાન થયા બાદ અશોક વૃક્ષ નીચે દેવરચિત સુવર્ણ કમળ ઉપર પદમાસને બેસી 'પ્રવચન' સુદ્ધાપૂર્વક આધોપદેશ આપતા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરદેવના આદ્ય ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામીજીનું છે. બંને બાજુએ કેવલજ્ઞાનનો મહિમા કરતા દેવો બતાવ્યા છે. તેની ઉપરના ભાગે ડાબી બાજુના ખૂણામાં દેવશમો બાહ્યજ્ઞને પ્રતિબોધ કરી રહેલા ગૌતમસ્વામીજી છે અને જમણા ખૂણામાં પાછા ફરતાં રસ્તામાં જ ભગવાનનું એકાએક નિર્વાણ સાંભળી ધુસ્કે ધુસ્કે રડી રહેલા ગૌતમસ્વામીજી છે. ગૌતમ (ઈન્દ્રભૂતિ) મગધ દેશના ગૌબર ગામના ગૌતમગૌત્રીય બાહ્યજ્ઞ વસુભૂતિના જયેષ્ઠ પુત્ર હતા. શ્રમણ સંઘની સુવ્યવસ્થા માટે ભગવાનના અધ્યાપન વિભાગને નવ ગણો-વિભાગોમાં વિભક્ત કરાવ્યો હતો અને તેના ઉપર પ્રધાન-અધ્યાપક શિષ્યોની નિમણૂકો કરવામાં આવી હતી. એઓ 'ગણધર' પદથી અલંકૃત હોવાથી તે પદથી ઓળખાતા હતા. તેમાં ગૌતમ ગણધર આદ્ય હતા. ૫૦ વર્ષની ઉંમરે પાવાપુરીમાં દીક્ષા લઈ ૮૨ મા વર્ષે કેવલી (સર્વજ્ઞ) બન્યા. અન્નમાં એક મહિનાનું અનશન કરી ૮૨ વર્ષની ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા. (ગૌતમબુદ્ધ અને ગૌતમસ્વામી બંને તદ્દન ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે.) અન્નમાં-

"અંગૂઠે અમૃત વસે લખિય તણા ભંડાર.

શ્રી ગુરુગૌતમ સમરીએ વાંછિત ફલ દાતાર."

અહીં ૪૮ ચિત્રનો પરિચય સમાપ્ત થાય છે.

— જય મહાવીર

૧૯. જુઓ—દ્વાર ૨૭૦મું.

૨૦. મૃતકને અલંકૃત કરવાનો ઉલ્લેખ પ્રાકૃત 'મહાવીરચરિય' ગ્રન્થમાં છે. આથી તીર્થંકરો બધી અવસ્થામાં પૂજનીય છે તે સૂચિત થાય છે. કેટલાકને આ વાત ન ગમે છતાં આવી છે.

પત્રક અને પ્રાચીન

• ૨૭ ભવો પૈકી—૨, ૪, ૭, ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૧૭, ૨૪, ૨૬, આ દશ ભવો દેવલોકમાં દેવ તરીકેના. ૧૯, ૨૧, આ બે ભવ નરકમાં નારકી તરીકેના. ૨૦માં ભવ નિર્ધયજનિમાં પશુ-સિદ્ધ તરીકેના. અને ૧, ૩, ૫, ૬, ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૨૨, ૨૩, ૨૫, ૨૭, આ ૧૪ ભવો મનુષ્યજનિમાં મનુષ્ય તરીકેના છે. એમાં ૫, ૬, ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૪, આ ભવો પ્રથમ બ્રાહ્મણ અને પછીથી ત્રિવર્ણી બનવાના સમજાવા.

• ૩, ૧૬, ૨૨, ૨૫, આ ચારેય ભવોમાં રાજકુમાર હતા. આ ચારેય ભવવાળી વ્યક્તિઓએ એ જ ભવમાં સંવમ-ચારિત્ર લીધું હતું. ૨૩માં ભવમાં મહાવિદેહમાં ચક્રવર્તી બન્યા અને ૧૮માં ભવ વાસુદેવનો થયો.

• તીર્થંકર થવાનું પુણ્યનામકર્મ ૨૫માં નંદનમુનિના ભવમાં વીણસ્થાનકાદિનપની આરાધના દ્વારા બાંધ્યું—નિકાયિત કર્મ અને તે ૨૭માં ભવે ઉદયમાં આવતાં તીર્થંકર રૂપે જન્મ્યા.

• ૨૭ ભવમાં ૧/૩ ભાગ દેવલોકનો અને એનાથી કંઈક વધુ ભાગ મનુષ્ય જનિનો છે.

* 'નયસાર'ની કથા ઋવેતામ્બર-દિગમ્બર બંને સંપ્રદાયનાં પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ચરિત્રોમાં વિવિધ રીતે જોવા મળે છે.

પરિશિષ્ટ સં. ૩

ભગવાનશ્રી મહાવીરનો કુટુંબપરિચય

નોંધ— ઋવેતામ્બર માન્યતા મુજબ ભગવાન મહાવીર બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એમ બન્ને કુલની એ માતાના ગર્ભમાં પેળાયા હતા. કલ્પસૂત્રના વિધાન મુજબ તેઓશ્રીએ પાણ્ડિગણ-લગ્ન કર્યું હતું અને સંતાનને જન્મ પણ આપ્યો હતો. તીર્થંકર જેવી વ્યક્તિઓને પણ અનિતમ ભવમાં લગ્ન અને ભોગમાર્ગને આધીન થવું પડ્યું છે, તે ઉપરાંત કર્મની સત્તા કેવી પ્રબલ અને અજોડ છે, તેનો ખ્યાલ મળી રહે છે.

—દિગમ્બર માન્યતા પ્રમાણે ભગવાનની માતા (ત્રિશલા) એક જ હતી અને ભગવાન અપરિણીત હતા.

સગપણ	નામ	સ્થાન	ગોત્ર
પ્રથમ માતા	દેવાનંદા	બ્રાહ્મણ કુંડગામ	બાર્હધર
પ્રથમ પિતા	ઋષભદત્ત	"	કેડલ
દ્વિતીય માતા	ત્રિશલા	વિદેહ જનપથ	વસિષ્ઠ
દ્વિતીય પિતા	સિલ્હાર્થ	ક્ષત્રિય કુંડગામ	કારયપ
જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા	નંદીવર્ધન	"	"
ભાભી	જ્યેષ્ઠા	વેશાલી	વસિષ્ઠ
બહેન	સુદર્શના	ક્ષત્રિય કુંડગામ	"
પત્ની	યશોદા	?	કૌંડિન્ય
પુત્રી	પ્રિયદર્શના	ક્ષત્રિય કુંડગામ	કારયપ
પૌત્રી	શેષવતી	"	"
કાકા	સુપાર્શ્વ	?	"
જન્માઈ	જન્માલી	ક્ષત્રિય કુંડગામ	?

- * ભગવાન પોતે કારયપ ગોત્રના હતા.
- * આશ્મર્મની વાત એ છે કે ભગવાન મહાવીર જેવાની માતાના પિતાનું (—નાનાનું) નામ કયાંય ઉપલબ્ધ થતું નથી. ત્રિશલાનો પરિચય અનેક ગ્રન્થલેખકોએ વિદેહ-નૃપતિ ચેટકની ભાજિની તરીકે આપીને સંતોષ માન્યો છે. ચેટકના માતા-પિતાનું^{૧૩} નામ મળે તો ત્રિશલાનો પ્રશ્ન ઊઠવે.
- * પ્રથમ માતા દેવાનંદાનો વિશેષ પરિચય મળતો નથી. યશોદા જેવી ભગવાનની સહધર્મ-ચારિત્રીનો ઇતિહાસ પણ સાવ અંધારામાં છે. વર્ધમાન-મહાવીરને પુત્રી, ભાઈ અને બહેન વગેરે એકેક જ હતાં.
- * ભગવાનની પુત્રીનું 'જ્યેષ્ઠા'^{૧૪} એવું ત્રીજું નામ પણ હતું.
- * દેવાનંદા અને પિતા ઋષભદત્તને મહાવીર પાસે જ દીકા લઈ, તપ તપી, તે જ ભવમાં મેલ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

* ત્રિશલા વિદેહજનપદનાં હોવાથી તેમનું વિદેહદિન્ના^{૧૫} અને તે ઉપરાંત વિશ્વાલા^{૧૬} નામ પણ હતું.

* યશોદા વસંતપુરના સમરવેર સામંતના પુત્રી હતા, એ જાણીતી વાત છે. જ્યારે દેવેન્દ્રસુરિકૃત દાનાદિકુલકમાં માલવાના ક્ષત્રિયરાજનાં પુત્રી હતાં એમ જણાવ્યું છે. પણ ગ્રામ કે રાજ્યનું નામ જણાવ્યું નથી.

* સંસ્કૃતમાં ગ્રામ અને પ્રાકૃત (અને ગુજરાતી)માં ગામ—ગામ શબ્દ વપરાય છે.

પરિશિષ્ટ સં. ૪

ભગવાન શ્રીમહાવીરના ચાતુર્માસીનો ક્રમ, તેનાં સ્થળ, સમય આદિ

ક્રમાંક	સ્થળ	અખણ્ડવનનું ક્રમ વર્ષ	વિ. પૂર્વે ^{૧૭} ક્રમ વર્ષ	છાપસાવરના તથા કેવળજ્ઞાનની યાદી
૧	અરિષ્ઠ	૧	૫૧૨ - ૫૧૧	છાપસ
૨	નાલ-દા ^{૧૮}	૨	૫૧૧ - ૫૧૦	"
૩	ચંપા	૩	૫૧૦ - ૫૦૯	"
૪	પુષ્યમંથા	૪	૫૦૯ - ૫૦૮	"
૫	ભદ્રિકા (પુત્રી) ^{૧૯}	૫	૫૦૮ - ૫૦૭	"
૬	ભદ્રિકા	૬	૫૦૭ - ૫૦૬	"
૭	આલભિકા ^{૨૦}	૭	૫૦૬ - ૫૦૫	"
૮	રાજગૃહ	૮	૫૦૫ - ૫૦૪	"
૯	પ્રણીતભુમિ (અનામી)	૯	૫૦૪ - ૫૦૩	"
૧૦	શ્રાવસ્તી	૧૦	૫૦૩ - ૫૦૨	"
૧૧	વેશાલી	૧૧	૫૦૨ - ૫૦૧	"
૧૨	ચંપા	૧૨	૫૦૧ - ૫૦૦	"
૧૩	રાજગૃહ	૧૩	૫૦૦ - ૪૯૯	" ૧" (કેવળ૦)
૧૪	વેશાલી	૧૪	૪૯૯ - ૪૯૮	૨
૧૫	વાણિક્યગામ	૧૫	૪૯૮ - ૪૯૭	૩
૧૬	રાજગૃહ	૧૬	૪૯૭ - ૪૯૬	૪
૧૭	વાણિક્યગામ	૧૭	૪૯૬ - ૪૯૫	૫
૧૮	રાજગૃહ	૧૮	૪૯૫ - ૪૯૪	૬
૧૯	"	૧૯	૪૯૪ - ૪૯૩	૭
૨૦	વેશાલી	૨૦	૪૯૩ - ૪૯૨	૮
૨૧	વાણિક્યગામ	૨૧	૪૯૨ - ૪૯૧	૯
૨૨	રાજગૃહ	૨૨	૪૯૧ - ૪૯૦	૧૦
૨૩	વાણિક્યગામ	૨૩	૪૯૦ - ૪૮૯	૧૧
૨૪	રાજગૃહ	૨૪	૪૮૯ - ૪૮૮	૧૨
૨૫	મિથિલા	૨૫	૪૮૮ - ૪૮૭	૧૩
૨૬	"	૨૬	૪૮૭ - ૪૮૬	૧૪
૨૭	"	૨૭	૪૮૬ - ૪૮૫	૧૫
૨૮	વાણિક્યગામ	૨૮	૪૮૫ - ૪૮૪	૧૬
૨૯	વેશાલી	૨૯	૪૮૪ - ૪૮૩	૧૭
૩૦	વાણિક્યગામ	૩૦	૪૮૩ - ૪૮૨	૧૮
૩૧	વેશાલી	૩૧	૪૮૨ - ૪૮૧	૧૯
૩૨	"	૩૨	૪૮૧ - ૪૮૦	૨૦
૩૩	રાજગૃહ	૩૩	૪૮૦ - ૪૭૯	૨૧
૩૪	નાલદા (રાજ)	૩૪	૪૭૯ - ૪૭૮	૨૨
૩૫	વેશાલી	૩૫	૪૭૮ - ૪૭૭	૨૩
૩૬	મિથિલા	૩૬	૪૭૭ - ૪૭૬	૨૪

૧૩. ઘરિણેણાચાર્યકૃત 'બુદ્ધવૃક્ષાકોષ' માં આવતા 'એલિકકથાનક' (સ્થા. ૧૧૫)માં ચેટકના પિતાનું નામ 'કેક' અને માતાનું નામ 'યશોમતી' જણાવ્યું છે.
૧૪. કુઓ વિશ્વ. ભા. ડીકા. કલ્પસૂત્રમાં આ નામ નથી.
૧૫. કુઓ કલ્પસૂત્ર, સૂત્ર-૧૧.
૧૬. કુઓ ભગવતીસૂત્ર અભયરેવણી ડીકા, શા. ૨, ઠ. ૧, પ્ર. ૨૪૩. તથા ઘવથોબરી ડીકા પૃ. ૪૪. સવકૃતાંગ-સીલાંક ડીકા, પૃ. ૭૯.

૧૭. અહીં આપણી સંવત નોંધ 'અખણ્ડવનવન મહાવીર' પ્રકટકના આધારે આપી છે.
૧૮. નાલદા એ રાજગૃહનું વિખ્યાત અને બુદ્ધ ઉપનગર હતું.
૧૯. કલ્પસૂત્ર મુજબનાં દો મહિયાય પાઠનો પ, ૧, બને ચોમાસાં કલિકામાં થયાનું નક્કી થાય છે. આ કલિકા એક નગરી હતી, અને તે નખતે તે આંધ્ર કેરાની રાજધાની હતી. આવશ્યક સૂચકાર કલિકામાં એક જ ચોમાસું કર્યાનું અને બીજું ચોમાસું અલિલ નગરમાં કર્યાનું મેળે છે, એ નગરી અલયરેશની વતકાલીન રાજધાની હતી. અલિલનું ચોમાસું પશિમું સમજવું.
૨૦. કેઈ આલભિકા કહે છે, પણ બંને એક જ સ્થાનનાં નિર્દેશક છે.

ક્રમાંક	સ્થળ	કામણજીવનનું ક્રમ વર્ષ	વિ. પૂર્વ ક્રમ વર્ષ	છપત્યાવસ્થા તથા કેવલજ્ઞાનની યાદી
૩૭	રાજગૃહ	૩૭	૪૭૯ - ૪૭૫	૨૫
૩૮	નાર્લંદા (રાજગૃહ) ^{૨૧}	૩૮	૪૭૫ - ૪૭૪	૨૬
૩૯	મિથિલા	૩૯	૪૭૪ - ૪૭૩	૨૭
૪૦	"	૪૦	૪૭૩ - ૪૭૨	૨૮
૪૧	રાજગૃહ	૪૧	૪૭૨ - ૪૭૧	૨૯
૪૨	પાવા મંથમા [પાવાપુરી] ^{૨૨}	૪૨	૪૭૧ - ૪૭૦	૩૦

૩ ચોમાસાં ૬ ચોમાસાં	નાર્લંદા (ઉપનગર) માં ^{૨૬} મિથિલા નગરીમાં ^{૨૭}	મગધદેશ વિદેહદેશ	૨, ૩૪, ૩૮ ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૩૬, ૩૯, ૪૦
૧ ચોમાસું ૪૨	પાવા મંથમા — પાવાપુરી	મગધદેશ	૪૨

પરિશિષ્ટ સં. ૫

ભગવાનશ્રી મહાવીરે કયા કેટલાં આતુર્માસો કર્યાં?

નોંધ — નિર્વાણ — મોક્ષમાર્ગના પવિત્ર નિર્ગૂંચ મુનિને રાગાદિ દોષોથી અને આચાર મંદતાથી બચવા, તેમ જ સ્વ સાથે પરકલ્યાણ ખાતર પણ એક જ સ્થળે વધુ વસવાટ કરવો ઉચિત નથી હોતો એટલે શાસ્ત્રોના મુજબ વર્ષના આઠ મહિના જેમ સાધુ-સાધ્વીઓને પાદવિચાર દ્વારા વિવિધ સ્થળોમાં વિચરવાનું હોય છે. પણ હિંસાદિ દોષોથી બચવા અને પોતાની જીવનશુદ્ધિ માટે આધ્યાત્મિક સાધનામાં વેગ લાવવા તેને વર્ષાવાસ એટલે ચોમાસાના ચાર મહિના તો એક જ સ્થળે ફરજિયાત રહેવાની આજ્ઞા છે. ભગભગ આ જ માર્ગને અનુસરનારા ભગવાન મહાવીરે વિવિધ સ્થળોમાં નિર્વસ રહી, સર્વથા અપરિગ્રહી બની, ધીન રાખી આઠ મહિના વિચરતા હતા. અને ચોમાસામાં એક જ સ્થળે રહેતા હતા. તે દરમિયાન તેઓ તપ, સંયમ અને ધ્યાનની શ્રેષ્ઠ સાધના કરવા સાથે આવી પડતા વિવિધ પરિપક્ષો અને ઉપસર્ગોને અખૂટ અને અખંડ સમતાથી સહન કરી આત્માના પૂર્ણપ્રકાશ તથા લોકકલ્યાણ માટે એકાન્ત જરૂરી એવા કેવલજ્ઞાનના પ્રકાશને અવરોધક એવાં કર્મો — દોષોની નિર્જલ (ભય) કરતા રહ્યા હતા. અને એ ભય થતાં તેમણે વરસોથી (અથવા જન્મજન્મોથી) અભિલષિત કેવલજ્ઞાન (ત્રિકાળ જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કર્યું.

— જન સાધુઓમાં ચોમાસાની ગણતરી કરવાની ખાસ પ્રથા છે. અહીં દીક્ષાના પહેલાં ચોમાસાથી લઈને નિર્વાણ સુધીનાં ચોમાસાની યાદી 'કલ્પસૂત્ર' ગ્રન્થના આધારે રજૂ કરી છે.

આતુર્માસ સંખ્યા	સ્થળ નામ	દેશ નામ	ચોમાસાનો ક્રમાંક
૧ ચોમાસું	અરિચક ગામમાં ^{૨૩}	વિદેહ જનપદ	૧
૨ ચોમાસાં	ચંપામાં	અંગદેશ	૩, ૧૨
૧ ચોમાસું	પૂષ્યપામાં	"	૪
૨ ચોમાસાં ^{૨૫}	ભદ્રિકામાં	અંગદેશ	૫, ૬
૧ ચોમાસું	આલં(લ)લિકામાં	કાશીરાષ્ટ્ર	૭
૧ ચોમાસું	પ્રણીતભૂમિમાં (વજ્રભૂમિ નામના અનાર્ધ દેશની)		૮
૧ ચોમાસું	ગ્રાવસ્તીમાં	કુસાવદેશ	૧૦
૬ ચોમાસાં	વૈશાલીમાં	વિદેહદેશ	૧૧, ૧૪, ૨૦, ૩૧, ૩૨, ૩૫
૬ ચોમાસાં	વાલ્મીકી ગ્રામમાં	"	૧૫, ૧૭, ૨૧, ૨૩, ૨૮, ૩૦
૧૧ ચોમાસાં	રાજગૃહ નગર	મગધદેશ	૮, ૧૩, ૧૬, ૧૮, ૧૯, ૨૨, ૨૪, ૨૯, ૩૩, ૩૭, ૪૧

★ પરિશિષ્ટ સં. ૬ ભગવાનશ્રી મહાવીરનો દીર્ઘ અને મહાન તપ તેના સમય, સ્થળ આદિ સાથે

નોંધ — સુવર્ણની શુદ્ધિ જેમ અગ્નિથી થાય છે, તેમ આત્માની શ્રેષ્ઠ અને આત્મનિતક શુદ્ધિ સમાભ્યાવપૂર્વકના તપશ્ચરણ — તપશ્ચર્યા રૂપ અગ્નિથી થાય છે. આ શુદ્ધિને ભાવશુદ્ધિ કહેવાય છે. પણ આ શુદ્ધિ માટે પ્રથમ બાહ્યશુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. એની શુદ્ધિ થાય તો શરીર સ્વસ્થ, શાંત અને સ્થિર બને. તેમ જ મન પણ કેટલેક અંશે નિર્મળ બને. આ બાહ્યશુદ્ધિ ભાવશુદ્ધિનું અનન્તર કારણ છે. બીજા શબ્દોમાં બાહ્યશુદ્ધિ સાધન છે અને ભાવશુદ્ધિ તેનું સાધ્ય છે. સાધનની જેટલી શુદ્ધિ તેટલી સાધ્યની શુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ બને છે.

ઉક્ત બનને પ્રકારની શુદ્ધિ માટે જન શાસ્ત્રોમાં બાહ્ય અને આત્મનન્તર એમ બે પ્રકારનો તપ બતાવ્યો છે. સામાન્ય રીતે બાહ્યશુદ્ધિ માટે બાહ્યતપનું અને આત્મનન્તરની શુદ્ધિ માટે આત્મનન્તર તપનું પ્રાધાન્ય છે. બાહ્યતપમાં — (૧) અનશન, (૨) ઊંઘાદરિકા, (૩) ગુનિસંકેપ, (૪) રસ-પાન, (૫) કાપકલેષ, (૬) સંલીનતા. જ્યારે આત્મનન્તર તપમાં — (૧) પ્રાર્થના, (૨) વિનય, (૩) વૈયાનુભવ, (૪) સ્વાધ્યાય, (૫) ધ્યાન, (૬) ઉન્સર્ગ આ છ પ્રકારો છે. આંતરજીવનની શુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષમાર્ગ મેળવવામાં બાધક ઈન્દ્રિયોના વિકારો—વાસનાઓ થયે, મનની ચંચળતા અને તૃષ્ણા-ઓનો ડાસ તેમ જ ધાર્મિકકર્મોના ભય થાય એ માટે જ્ઞાન અને વિવેકપૂર્ણ એવા કિલ્લત બાહ્યતપની ઉપેક્ષા ન કરવી એ અનિવાર્ય રીતે જરૂરી છે. અને અનિકાલિન કે નિકાલિત કોટિનાં પુણ્યો પાવન અધાર્મિકકોટિનાં કર્મોની નિર્જલ—ભય કરીને આત્મિક શુદ્ધિ-વિશુદ્ધિ મેળવીને મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય એ માટે આત્મનન્તર તપ કરવો એ એથી પણ વધુ જરૂરી છે. ભગવાનના બનને પ્રકારનો તપ કેવી સમાંતર રેખાએ થઈ રહ્યો હતો, તેની ઝંખી નીચે આપેલી તપની તાલિકા પરથી આવશે.

સમય	તપમાન	સ્થળ	પારણાસ્થળ	કેણે કરાવ્યું?	કેનાથી?
દીક્ષા વખતે	૨૮ છઠ્ઠું (બે ઉપવાસ)	શત્રિપકુંડ	કેલ્લાક	૨૬ બહુલબ્રાહ્મણના પાત્રમાં વાપર્યું	૩૦ શીરથી
ચોમાસું ૧	પાસણમણ (પંદર ઉપવાસ)	ચોરાકમાં-૧ અરિચકમાં-૭	---	---	---
ચોમાસા બાદ	પાસણમણ	કનકખલ આશ્રમ	ઉત્તરવાવાલા	નાગસેને	શીરથી
ચોમાસું ૨	માસણમણ ૧ માસણમણ ૨	નાર્લંદા	નાર્લંદા	વિજય શ્રોતિએ આનંદે	કૂચાદિથી ચંપિલાં અનાજથી
ચોમાસા બાદ	માસણમણ ૩ માસણમણ ૪	"	"	સુનન્દાએ બહુલ બ્રાહ્મણે	શીરથી શીરથી
ચોમાસા બાદ	છઠ્ઠું	બ્રાહ્મણ	---	નન્દે	દર્શામિશિત ભાતથી

૨૧. ભગવાને સુલુરીશ ચૈત્યમાં યજ્ઞીવાર ઉપવેશ આપ્યો છે. 'કલ્પસૂત્ર' નું વાંચન ત્યાં જ થયું છે. આ ચૈત્ય નાલન્દામાં આવેલું. ચૈત્યમાં ઉપવેશ આપ્યો. એનો તાત્પર્યે ચૈત્યની બહાર વિશાળ ખાલી પ્રવેશ હોય ત્યાં આપ્યો. પણ ખાલી જગ્યા પ્રાયઃ અનામી હોય તો તેને મોળખાવવી શી રીતે? આ માટે સમીપવર્તિ ચૈત્યને નિરેંશ કરવામાં આવે છે.
૨૨. મૂળ નામ 'અપાપાપુરી' હતું.
૨૩. ચોમાસાના સામ્યાનના ૧૫ દિવસ 'મિશાક'માં પસાર કરી ખાકીનું ચોમાસું અરિચક ગામમાં ગાળ્યું હતું. આનું મૂલ ત્રણ વર્ષમાન હતું.
૨૪. જનપદ-રાજ દેશવાસી સમગ્રો. વિદેહ જનપદ કહો કે વિદેહ દેશ કહો. બંને સમાવાર્થક છે.
૨૫. આત્મશક્ત્યુત્તમાં અહીં ચોમાસું કર્યાનું જણાવ્યું છે.
૨૬. જનકુલિમાં નાલન્દાના પાટામાં અને ત્યાં સંજય ૧૪ ચોમાસાં કર્યાં હતાં એનું સાંબળવા બળે છે.

૨૭. પણ સાચી કહીશકમાં એકલા નાલન્દામાં નહિ પણ રાજગૃહ અને નાલન્દા બંનેનાં એમાં થઈને ૧૪ સમજવામાં છે. અલગ જણાવે તો ૩ નાલન્દા અને ૧૧ રાજગૃહમાં અને તે એક સાથે નહિ પણ અલગ અલગ વર્ષમાં કર્યાં છે. નાલન્દા રાજગૃહની ઉત્તરદિશાનું મહત્ત્વનું ઉપનગર હતું.
૨૮. મિથિલાનગરને મિથિલા દેશ પણ કહી શકાય. એક વખત આ નગરી નિરેંશની રાજધાની હતી.
૨૯. દીક્ષા, કેવલ, અને મોક્ષ આ ત્રણેય કલ્યાણક વખતે છઠ્ઠું (બે ઉપવાસ) હોય છે. એમાં એક ઉપવાસ આમણા વિષયે હોય અને બીજા ઉપવાસે કલ્યાણક હોય.
૩૦. સાધુ પાત્રો રાખે તો ય તેને ધર્મ હોઈ શકે છે, તે જણાવવા પહેલું પાત્રમાં અને ચૂકવ્યે તેમાં કર્યું. ભગવાન તો અપાત્રી જ હતા, એટલે તેમની પાસે પાત્ર-ભાગ્ય હતું નહિ.
૩૦. તીર્થકરનું જ્યાં પાસણ મથ ત્યાં તેઓ આકાશમાંથી સુગંધીજલ, વજ્ર અને શાપો કરાડે. શૈવધર્મી શુદ્ધિ વગેરે પંચદિન્ય કાશ દાનનો અહિંયા પ્રગટ કરે છે.

મિંદ અને હાથીનો મૈત્રીભાવ

સમય	તપમાન	સ્થળ	પારંજી સ્થલ	કેલ્કે કરાવ્યું	લેનાથી?
ચોમાસું ૩	૨ માસભ્રમણ ^{૩૧}	ચમ્પા	ચમ્પામાં ગામ બહાર	---	---
ચોમાસું ૪	ચાર માસો ^{૩૨}	પુષ્પ ચમ્પા	ગામ બહાર	---	---
ચોમાસું ૫	"	ભદ્રિકા	"	---	---
ચોમાસું ૬	"	"	"	---	---
ચોમાસું ૭	"	આલંબિકા	"	---	---
ચોમાસું ૮	વિવિધ અભિગ્રહો સાથે ચાર માસો	ચાન્નગૃહ	"	---	---
ચોમાસું ૯	ચાર માસો	વજ્રભૂમિ	"	---	---
ચોમાસું ૧૦	વિવિધ તપયુક્ત	શ્રાવસ્તી	"	---	---
ચોમાસા બાદ	ભદ્ર, મહાભદ્ર અને ભદ્ર પ્રતિમા (બિ, ચાર અને દસ ઉપવાસથી)	સાનુલબ્ધિક	સાનુલબ્ધિક	બલુલાદાસીએ (અપનદના ઘરે)	બીરંજીયાં (સાકર-મિશ્રિત ભાન)
ચોમાસા બાદ	૬ મહિનાના ^{૩૩} ઉપવાસ (સંગમના કારણે)	પેશાલ	---	વન્સપાલિકાએ (ગાવાલણ)	શ્રીરથી
ચોમાસું ૧૧	ચાર માસો	વૈશાલી	વૈશાલી	દાસીના હાથે (અભિનવ શેઠના ઘરે)	અડદ-બાકુલાથી
ચોમાસા બાદ	૫ મહિના-૨૫ દિવસ (અભિગ્રહના કારણે)	કોશાંબી	કોશાંબી	ચંદન-લાળાના હાથે (મનાવલ શેઠને ત્યાં)	"
ચોમાસું ૧૨	ચાર માસો	ચંપા	ગામ બહાર	---	---
ચોમાસું ૪૨	છઠ્ઠું (બિ ઉપવાસ)	પાવાપુરી (નિવાલ સમયે)	---	---	---

- * તપસાધનાનાં ૧૨૫૫ વર્ષ અને ૧૫ દિવસ દરમિયાન ભગવાન પશ્ચાતી વાણીને બેઠકા કે સુતા નથી. બને ત્યાં સુધી ઊભા ઊભા સાધના કરી છે. ક્યારેક બેઠકા છે તો ઊભાક ધમે.
- * ૧૨ વર્ષ અને ૬૫ મહિનાના ૪૫૧૫ દિવસોમાં માત્ર ૩૪૯ દિવસ જ આહાર ગ્રહણ કર્યો હતો. બાકીના ૪૧૬૬ દિવસો અન્નજલ વિનાના ઉપવાસવાળા હતા.
- * પ્રમાદકાળ સાથે જ અલ્પ. આ સાધના દરમિયાન (લગભગ) મૌનાવસ્થાનો સ્વીકાર.
- * તે જ ભવમાં મોક્ષે જવાનું નિશ્ચિત છતાં બાહ્યતપ અર્થિ ઉગ્રકેટિનું આચર્યું, એ આચરીને બાહ્યતપની પણ મોક્ષના પુરુષાર્થ માટે અસાધ્યાર્થ આવશ્યકતા છે એનો પ્રજ્ઞને સંચોટ ખ્યાલ આપ્યો.
- * પરિષદો અને ઉપસર્ગો સહન કરવા પૂર્વકની ભગવાન મહાવીરની દીર્ઘકાલીન તપશ્યાના કારણે જૈન-અજૈન ગ્રન્થકારોએ તેમને 'દીર્ઘતપસ્વી' વિશેષણથી બિરદાવ્યા છે.
- * તપાચરણમાં જૈન સંઘની જેટલે જોઈ સમાજ-સંપ્રદાય આપી શકે તેમ નથી. જૈન સંઘમાં બાળકથી માંડીને નુદ્ધ સુધી, ઉન્સાહપૂર્વક થતી ઉપવાસાદિકની તપશ્યાયાં એ જૈન સંઘનું ગજવળનું એક અન્નક પ્રભાવક અંગ છે, અને એથી જ જૈનશાસન ગૌરવવંનું છે.
- * તપ કરવાનું ફરમાન અને તેનું મહત્ત્વ વૈદિક અને બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં અનેક સ્થલે મહત્ત્વપૂર્ણ રીતે જણાવ્યું છે. તદ્વાત એટલા છે કે જૈનોએ ગંભીરતા અને વિવેકપૂર્વક એ તપને કિલ્લે સ્વરૂપે અને વ્યાપક પ્રમાણમાં અમલમાં મૂકી એ પરંપરાને અખંડ રીતે જાળવી રાખી છે.

- ૩૧. મૂળ શબ્દ 'માસભ્રમણ' છે, પણ આને હોદામાં અપભ્રંશ થયેલો. 'માસભ્રમણ' શબ્દ વપરાય છે.
- ૩૨. એક સાથે થતા પંદર ઉપવાસને પાસભ્રમણ, અઢિના સુપીના ઉપવાસને માસભ્રમણ, બે અઢિનાના કરે ત્યારે દ્વિ-એમાસી અને એકી સાથે ચાર માસના ઉપવાસ કર્યા હોય તેને ચારમાસી, આ રીતે પરિભાષા સમજાવી.
- ૩૩. ચોમાસા બાદ કાર્તિકથી અષાઢ વચ્ચેના સમજાવા.
- ૩૪. 'ચર્ચાપનચરિત્ર'માં અરિયક નાગરાજ સર્પે ઉપકર્ય કર્યાની વાત જણાવી છે.
- ૩૫. કલ્પસૂત્ર 'સુભોધિકાદીકા' માં ઉત્પન્નાદિકરૂઢ ઉપસર્ગ તરીકે કલ્પકીલ્પકલ્પે લખીને ખીલા બહાર કાઢ્યા તે જણાવ્યું છે. એ કે ખીલા કાઢવાની ક્રિયા ઉપસર્ગે જપતી નથી પણ બહિર્વતી રજા જપતી

પરિશિષ્ટ નં. ૭

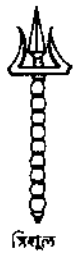
ભગવાન મહાવીરને કયા વરસમાં ક્યાં, કેવા ઉપસર્ગો થયેલા તેની નોંધ

નોંધ — જેણે માનવ જાતને સત્યનું દર્શન કરાવવું હોય તેણે અનિતમ કેટિનું મહાજ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ. કારણ કે એ વિના સત્યનું વધાર્થ દર્શન શક્ય નથી. કર્મોનાં આવરણથી ઢંકાયેલા જ્ઞાનનો મહાપ્રકાશ આનિતમ નિર્મળતા વિના પ્રગટ થતો નથી. આ નિર્મળતા સંયમ અને તપની મહા સાધના વિના પ્રાપ્ત થતી નથી. આ એક નિર્વિવાદ હકીકત છે. એટલે જ નીર્ધાર થવાને જન્મેલા પરમપુરુષો યોગ્ય સમયે પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમને એટલે કે ઘર, કુટુંબ, પરિવાર અને અન્ય તમામ બાબ પરિગ્રહને તજીને, પાષાણવોને સર્વથા રોકવા આજીવન સંયમ—દીક્ષા પ્રાપ્તને ગ્રહણ કરે છે. તેઓ પ્રાયઃ નિર્વચી અને મોતી બની ખુલ્લા થરીરે ટાક-તડકાની દરકાર કર્યા વિના ગામેગામ, નગરનગર, વનેવન, જંગલેજંગલ વિચરે છે. યારીરિક ધર્મોની ઉપેક્ષા કરી વેદહુત્ત્વ મહાફલમ્ ના સુત્રને સંપૂર્ણપણે અમલમાં મૂકે છે. સંયમ અને તપ વિના કદી કોઈનો ઉદ્ધાર થયો નથી અને થતો પણ નથી, એ શાસ્ત્રવન સત્યનું આલંબન લઈ એની સાધનામાં મગ્ન બને છે. નિદ્રા, આશ્રમને તિલાંતરિલ આપે છે. વિહારમાં મોટા ભાગે તેઓશ્રી ચોખ્ખા, ઉદ્યાનો, વનના વગેરે એકાંત સ્થાનોમાં એકાકી પડેપડે—કાયોન્સર્ગ મુદ્રાએ ઊભા રહી વિવિધ પ્રકારના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે. સમ-ભાવમાં સ્થિર રહી, અનેક જન્મોપાર્જિત કર્મોની નિર્જલ—જપ કરતા જાય છે. એ કર્મોને સંપૂર્ણ રીતે હઠાવવા પોતાની સાધનાને ભગવાન ઉત્તરોત્તર ઉગ્ર બનાવે છે. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અજ્ઞાન અને પરિગ્રહ વગેરે પાપકર્મોથી વિરમેલા ભગવાન, ઈન્દ્રિયોની વિષયવાસનાઓ અને ક્રોધાદિ ક્ષાંતોના રંગ રજ માત્ર રખે લાગી ન જાય તે માટે પોતાનાં મન, વચન, ક્રિયાને અપ્રમન ભાવે પ્રવર્તવે છે. ગમે તેવાં કષ્ટો, દુઃખો, અપમાનો, અનાદરો, અગવચ્છો અને વિવિધ પરિષેષોને અદીન ભાવે સહન કરે છે. એમની સાધનાયાત્રા દરમિયાન અસુરો, સુરો, મનુષ્યો કે પશુ-પક્ષીઓ દ્વારા થતા નાના-મોટા ઉપસર્ગો-ઉપદ્રવોનું, વિરોધની લાગણી વિના—પ્રતિકારની લેશ માત્ર ભાવના સેવ્યા વિના હસતે મુખે સ્વાગત કરે છે. અને એમ કરતાં આતમગુણોના ધાતી કર્મવરણોનો સર્વથા જપ કરી વીનરાગ અવસ્થાએ પહોંચીને કેવલજ્ઞાન (સર્વજ્ઞાન) મહાપ્રકાશને મેળવે છે. એ મળતાં પોતે કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે. અને તે પછી પોતાના જ્ઞાનપ્રકાશ દ્વારા, વિશ્વને સુખ, યાંત્રિ અને કલ્યાણનો ચાન્નમાર્ગ પ્રબોધે છે.

ભગવાન મહાવીરે પણ એ જ માર્ગે જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. એ પ્રકાશપ્રાપ્તિની સાધના દરમિયાન અસુરો, સુરો અને મનુષ્યો દ્વારા જે ઉપસર્ગો થયા તે કયા કયા અને કેણે કર્યા, તેની પ્રાપ્ય નોંધ અહીં આપી છે.

વર્ષ	સ્થલ	પ્રકાર	વર્ષ	સ્થલ	પ્રકાર
૧	કુમારગામ	ગોવાળિયાનો	૧	અસ્થિકગામ	શૂલપાલિનો ^{૩૪}
૨	ઉત્તર વાચાલા પાસે	ચણ્ડકોશિક સર્પનો	૨	સુરભિપુર	સુદંદ્ર દેવનો
૪	ચોરાક	કૂવામાં ઝગોળનું	૫	કલ્પભુકા	મારીને દોરડે બાંધ્યા
૬	હૃદના પેશાલમાં	સંગમના ૨૦ ઉપસર્ગો	૬	વાલકરાકની—અનાર્થ ભૂમિના ઉપદ્રવો	ગોવાલ દ્વારા કાનમાં કાષ્ઠના ખીલા કાઢવાનો ^{૩૫}
૯	હૃદના પેશાલમાં	પોવાસ ચેત્ય	૯	વાલકરાકની—અનાર્થ ભૂમિના ઉપદ્રવો	ગોવાલ દ્વારા કાનમાં કાષ્ઠના ખીલા કાઢવાનો ^{૩૫}
૧૧	હૃદના પેશાલમાં	પોવાસ ચેત્ય	૧૧	હૃદના પેશાલમાં	પોવાસ ચેત્ય
૧૨	ચાર માસો	ચંપા	૧૨	ચાર માસો	ચંપા
૧૩	હૃદના પેશાલમાં	પોવાસ ચેત્ય	૧૩	હૃદના પેશાલમાં	પોવાસ ચેત્ય

- ૩૧. હતાં નાંખતી વખતે એ કષ્ટ નથી થયું તે કાઠની વખતે થયું છે તે અપેક્ષાએ ઉપસર્ગ અને તેની ઉત્કૃષ્ટતા સ્વીકારી છે.
- ૩૨. 'ચર્ચાપનચરિત્ર'માં ખીલા કાઢ્યા ત્યારે ભગવાન કાઠસગ્ગ ખ્યાનમાં ઊભા હતા એમ જણાવ્યું છે. અને પૈથે નલ્કના વૃણની બંને બાજુઓની શાખાઓને નમાવી, પછી તેને ઠોરકાથી ભાંધી, તે ઠોરકાને કાનની કાષ્ઠ (ત-તિલ્લુ ઘાસની) શુભો—સળાઓ સાથે બાંધી, પછી કાળીને ઝેડી રેતાં તે શુભો ખેંચાઈને કાનની બહાર નીકળી ગઈ એમ જણાવ્યું છે. અહીં આપેલું 'ચિત્ર નિષ્પત્તિ' વચ્ચેના આધારે છે. — એકો શુભ-નાશકા શબ્દનો અર્થ હોખડના ખીલા કરે છે અને તે પ્રમાણે મોટા ખીલા લઈને હોખડના પાણીથી કાનમાં નાંખતા હોય તેવાં ચિત્રો લખાવે છે, તે બરાબર નથી. ખીલા જેવું ખડું પથ્થુ તે કાસ નામના કઠિન પાસની આણીદાર શબ્દોએ જ સમજાવી.

વર્ષ સ્થલ પ્રકાર	૬	૬	—
	કૃષિક સંનિવેશ માર અને ધરપકડ	શાલિશીર્ષ કટપૂતના— વ્યંતરીના	— — —

- * ગોશાલાએ તેજોવેશ્યા મુકી એ પણ ઉપસર્ગે જ હતો. પણ એ કેવલી અવસ્થામાં થયો તેથી તેને ગણતરીમાં ન લેતાં 'આશયો'ની ગણતરીમાં ગણ્યા છે.
- * ગોવાલિયાથી ઘડુ થયેલા ઉપસર્ગો ગોવાલિયા દ્વારા જ પૂર્ણાહુતિને પામ્યા. આ ઉપસર્ગો માનવીથી ઘડુ થયા અને માનવીથી પૂર્ણ થયા. ચોગાનુયોગ બન્નેનાં સ્થળ, સમય, નિમિત્ત સમાન હતાં. ચોટા ઉપસર્ગો સુષ્ટિન પછી જ થયા છે, અને એમ ધોવું એ સ્વાભાવિક પણ હતું.
- * ભગવાનના શરીરના સાંધાનાં અસ્થિઓનું બંધારણ અસાધારણ રીતે મજબૂત હોય છે. શાસ્ત્રમાં જીવોના શરીરના સાંધાની અસ્થિરચનાના બંધારણનો જુદા જુદા મુગને આશ્રીને છ પ્રકારો બનાવ્યા છે. તે પૈકી આ પહેલા પ્રકાર છે. જેને શાસ્ત્રો 'વજ્રરૂપભનાસય સંઘવણ'ના નામથી ઓળખાવે છે.
- * વર્તમાન મુગના જીવો છેલ્લામાં છેલ્લા પ્રકારની તદ્દન નબળી અસ્થિરચના ધરાવે છે.
- * ૧૨૫ વર્ષ મુખી અલોચન અવિરત ધ્યાનપૂર્વકની સાધના બહુધા ગ્રીભા ગ્રીભા કરી હતી. પચાંશ વાળીને તો બેઠા જ ન હતા. નિદ્રારૂપ પ્રમાદનો સરવાળો બધી લેજો કરતાં ૧૨૫ વર્ષ દરમિયાન માત્ર બે ઘડી—૪૮ મિનિટનો જ હતો. કેવી પ્રચંડ સાધના! ખરેખર! આ ઘડીભર સ્તબ્ધ બનાવી દે તેવી ઘટના છે.
- * ૨૭ ભવ મુખ્ય પણ અવાન્તર નાના ભવો ધરાવે થયા છે. કુવલયમાલા કરિકા ૩૪૯ થી ૩૫૩ જુઓ.

પરિશિષ્ટ સં. ૮

ભગવાન શ્રીમહાવીરના ભક્ત રાજ્યો

નોંધ—ભગવાન મહાવીરના, ક્યા ક્યા રાજ્યો અનુયાયી, ઉપાસક કે ભક્તજન હતા, અને ક્યા દીક્ષિત થયા હતા, તેની પ્રાપ્ય નોંધ અહીં આપી છે. તે સિવાય દીક્ષિત થએલ સંખ્યાબંધ રાજકુમારો, રાજકુમારિકાઓ તથા રાજ્યશૂભીઓ વગેરેની નોંધ આપી નથી.

ક્રમાંક	રાજનું નામ	દેશનગરી	વિશેષતા
૧	અદીનશનુ	હસ્તિશીર્ષ	
૨	અપ્રતિહત	સોગંધિકા	
૩	અર્જુન	સુધેવ	
૪	અલકથ	વારાણસી—કાશી	દીશા લીધી
૫	ઉદયન ^{૩૦}	કોશાખી	
૬	ઉદ્યાવણ ^{૩૮} (ઉદયન)	સિન્ધુ—સોવેર	દીશા લીધી
૭	કનકવજ	નેતલીપુર	
૮	કરકંડુ	કાંચનપુર	પ્રત્યેક બુદ્ધ
૯	કુલિક ^{૩૯}	મગધ	શ્રમણોપાસક ^{૪૦} (કાપક)
૧૦	ગામલી	પુષ્યમ્મયા	દીશા લીધી
૧૧	ચણ્ડપ્રદેશી ^{૪૧}	ઉજ્જૈની	શ્રમણોપાસક
૧૨	ચેટક	વેશાલી	"

ક્રમાંક	રાજનું નામ	દેશનગરી	વિશેષતા
૧૩	જિતશનુ ^{૪૨}	નવનગરી	
૧૪	દત્ત	ચંપાનગરી	
૧૫	દધિવાહન	ચમ્પા	દીશા
૧૬	દશાર્ણભદ્ર	દશાર્ણપુર	દીશા
૧૭	દ્વિમુખ ^{૪૩}	કામ્પિલ્ય	પ્રત્યેક બુદ્ધ
૧૮	ધનાવહ	જ્ઞપભપુર	
૧૯	નમિ-રાજર્ષિ	મિથિલા	પ્રત્યેક બુદ્ધ
૨૦	નગગતિ	—	પ્રત્યેક બુદ્ધ
૨૧	નાદિવર્ધન	કાન્નિયકુંડ	
૨૨	પુણ્યપાલ	—	
૨૩	પ્રદેશી	સેતલ્યા (સેતમિત્રકા)	શ્રમણોપાસક
૨૪	પ્રસન્નચન્દ્ર	પાતનપુર	દીશા
૨૫	પ્રિયચન્દ્ર	કનકપુર	
૨૬	ભલ	મહાપુર	
૨૭	મહાચન્દ્ર	સારંગજી	
૨૮	મહાભલ	પુરિમતાલ	
૨૯	મિત્ર	વાલ્મીક્યગ્રામ	
૩૦	મિત્રનાદ	સાકેતપુર	
૩૧	વાસવદત્ત	વિજયપુર	
૩૨	વિજય	પોલાસપુર	
૩૩	વિજય	મુગ(ગા)ગ્રામ	
૩૪	વિજયમિત્ર	વર્ધમાનપુર	
૩૫	વીરકૃષ્ણ મિત્ર	વીરપુર	દીશા
૩૬	વીરમથ	—	દીશા (?)
૩૭	વૈશમણ દત્ત	સેલિતક	
૩૮	શતાનિક	કોશાખી	
૩૯	શંખ	મધુરા	
૪૦	શિવ-રાજર્ષિ	હસ્તિનાપુર	
૪૧	શૌરિકદત્ત	શૌરિકપુર	
૪૨	શોદામ	મધુરા	
૪૩	શૈલિક ^{૪૪}	મગધ	
૪૪	શાલ	પૃષ્ઠવંશ	દીશા
૪૫	મહાશાલ	પૃષ્ઠવંશ	દીશા
૪૬	શિલાર્ષ	પારલિખંડ	
૪૭	સેન	આમલકલ્યા	દીશા
૪૮	સંભવ	કમ્પિલપુર	દીશા
૪૯	હસ્તિપાલ	અપાપાપુરી	દીશા

- * તે ઉપરાંત વેશાલી રાજ્યના સલાહકાર તરીકે નિમુકત થએલા કાશી-કોશલ પ્રદેશના નવ મહલ્લી અને નવ લિચ્છવી ઘઈને ૧૮ ગણ રાજ્યો તથા તે ઉપરાંત વીરંગલ,^{૪૫} એલેક્ષક વગેરે.
- * ૨, ૩, ૧૧, ૧૪, ૧૯, ૨૬, ૨૭, ૩૨, ૩૬, આ સંખ્યાવાળા રાજકુમારોને ભગવાને દીશા આપી હતી.
- * દરેક નગરીનાં ચોક્કસ સ્થળો ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તેની નોંધ આપી નથી.

- ૩૦. આ રાજ્યને જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક તથા અન્ય પરંપરા પાલકોના અનુયાયી તરીકે ઓળખાય છે. આનો ઉલ્લેખ જૈનાગરોમાં ભગવાતી અને વિપાકસૂત્રમાં છે; કથાશાસ્ત્રમાં પણ છે. જ્યારે બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં—ધરમપલ-અકુલક અને સંયુક્ત નિકાયમાં છે. વાસવદત્તાની કથાનો ઉલ્લેખ તે જ આ છે.
- ૩૮. પશ્ચિમ ભારતમાં આવેલ અને 'શૌરિકવંશ'ની રાજધાનીથી શોભતો શિવુ—સોવેર રાજ્યો આ રાજ્ય હતો. આનું સાસુ નામ ઉદાયવલ્લ છે. આ નામ આયવં નિર્ધુ, ઉલ્લાસ નેમિ-દીકા અને ઉપ-માલામાં છે. બૌદ્ધ ગ્રન્થમાં આનું 'વદાયવલ્લ' નામ મળે છે. એમ ક્રતાં આને 'જેનો' આ રાજ્યની સુપ્રસિદ્ધિ ઉલ્લેખ (રાજર્ષિ) નામથી છે. આ રાજ્યને દીક્ષા અપવા પાતર પુલ ભગવાન મહાવીરે ઠેક પૂર્વ ભારતથી નિકાસ કરી પશ્ચિમ ભારતમાં પધાર્યા હતા.
- ૩૯. અસલ નામ 'કુલિક' છે. બૌદ્ધ પરંપરામાં તેને 'અભતરાણ', 'કોલિક' આ રાજ્યોથી ઓળખાવ્યો છે. અને જૈન આપલક ચુલિકમાં 'અસોકચન્દ્ર' એવું નામોતર આપ્યું છે. મગધેશ્વર મોલિકપુત્ર કોલિક તે જ આ.
- ૪૦. સાચક માટે સાક્ષી 'શ્રમણોપાસક' શબ્દ આવે છે.
- ૪૧. મૂળ નામ 'પ્રદેશી' હતું.
- ૪૨. જિતશનુ નામના ધણી રાજ્યો થયા છે. કોઈવાર આ નામ વિશેષ ૪૫ તો કોઈવાર અલુચાચક

- વિશેષણ તરીકે નોંધાયું છે. જે હોય તે, પણ આ નામના કુલ નવ રાજ્યો મહાવીરના ભક્તજન હતા. સંયુક્ત અને અલિંગમનિકાયમાં કોશલકાલ પ્રસેવલિતો ઉલ્લેખ આવે છે. તે આ જિત-શનુથી ઓળખાતો જ કોઈ રાજ્ય હોવો જોઈએ, એવું 'ઈતિહાસકારો' માનવું છે. જૈન અનુક્રમિ (ત્રિ. શા.)માં પ્રસેવલિત નામ જે આવે છે તે તો એલિકના પિતા હતા અને તે પાર્શ્વનાથ શાસનવા અનુયાયી હતા.
- ૪૩. મૂળનામ 'અથ' છે.
- ૪૪. 'એલિક' ના બીજાં નામો તરીકે અંબસાર, કિંબસાર, કિંબિસારના ઉલ્લેખો મળે છે. ઉત્તરવર્તી સંસ્કૃત-માકુત ગ્રન્થકારોએ 'અંબસાર' શબ્દને સ્વીકાર્યો છે. જ્યારે બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં તેનું મિલિભસાર નામ મળે છે.
- એલિક, કોલિક, ઉદાયવલ્લ, ઉલ્લાસ આ રાજ્યોને, જૈન અને બૌદ્ધગ્રન્થો પાલકોના અનુયાયી તરીકે ઓળખાવે છે. બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં સુધરિત, વિનયપિટક, દીપ-અલિંગમ-નિકાય વગેરે ગણ્યાથી શાકય, જૈન આગમગ્રન્થોમાં સ્થાનાંગ, ક્ષાણુવચ્ચન્દ્ય, ઉલ્લાહ, અનુભવોપપાલિક, કાલાધર્મકથા વગેરે ગણ્યાથી શાકય.
- ૪૫. જુઓ કાલ્યાણ સં. ૧૨૧.

પાંચ કલ્યાણકોનાં નામ, દિવસ, સ્થળ, દેશ વગેરે

નોંધ — જૈન શાસ્ત્રોમાં તીર્થંકરોની પાંચ ઘટનાઓને પ્રધાન ઘટનાઓ કહી છે અને એ ઘટનાને 'કલ્યાણક' શબ્દથી બિરદાવી છે. એનું કારણ એ છે કે તીર્થંકરોનું આ ધરતી ઉપર આવવું, જન્મવું કે દીક્ષા લેવી વગેરે પાંચેય પ્રસંગો ત્રણેય લોકના જીવો—પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે જ હોય છે. તીર્થંકરો માટે એવું છે કે (આપણાથી ઊંચકે) તેમનું પરકલ્યાણમાં સ્વકલ્યાણ સમાએવું હોય છે. લોકોનાર અવસ્થાએ પહોંચેલી વ્યક્તિઓની આ જ એક વિશેષતા છે.

નામ	આજથી ક્યારે થયું?	વિક્રમ સંવત પૂર્વે ક્યારે?	ઈસ્વી. પૂર્વે ક્યારે?	દિવસ (ગુજ.ગણના)	સ્થલ	દેશ
૧. અવન કલ્યાણક	૨૫૬૯—વર્ષ ૯ મ. ૩૧ દિન ઉપર	૫૪૪	૬૦૦ વર્ષ	અષાઠ સુદિ ૬	બ્રાહ્મણકુંડ ગામ નગર	વિદેહ જનપદ (ઉ. બિહાર)
૨. જન્મ કલ્યાણક	૨૫૬૯ વર્ષ ઉપર	૫૪૩	૫૯૯	ચૈત્ર સુદિ ૧૩	ભત્રિષકુંડ ગામ નગર	"
૩. દીક્ષા કલ્યાણક	૨૫૩૯ વર્ષ ઉપર	૫૧૩	૫૬૯	શુ. કા. પદિ ૧૦	"	"
૪. કેવલ જ્ઞાન કલ્યાણક [સંપૂર્ણ જ્ઞાન કે સર્વજ્ઞ અવસ્થા]	૨૫૨૭ વર્ષ ઉપર	૫૦૧	૫૫૭	વૈશાખ સુદિ ૧૦	જુમ્બિક ગામ [જુલ્વાલિકા નદી કિનારે]	વર્તમાન બિહાર
૫. મોક્ષ-નિર્વાણ કલ્યાણક	૨૪૯૭ વર્ષ ઉપર	૪૭૧	૫૨૭	શુ. આસો વદિ અમાસ	પાવાપુરી	"

- * અહીં જે વર્ષોના ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે આ ગ્રન્થલેખન સમયે પ્રવર્તમાન વિ. સં. ૨૦૨૭, ઈ. સ. ૧૯૭૦ને લક્ષ્યમાં રાખીને કર્યો છે. દિવસો છોડીને માત્ર વર્ષના પૂણ્ડિકજ આપ્યાં છે.
- * દરેક તીર્થંકરદેવના (અવન કલ્યાણકને છોડીને બાકીના ચાર) કલ્યાણકના સમયે ત્રણેય લોકમાં અંતર્મૂર્ત (સગભજ બેઘડી) સુધી ઉદ્યોત થાય છે. અને આ ચારની ઊજવણી કરવા ઇન્દ્રાદિક દેવો મનુષ્યલોકમાં આવે છે.

ભગવાન શ્રી વર્ધમાન-મહાવીરનાં મુખ્ય વિવિધ નામો

વર્ધમાન	માતાપિતાએ પાડેલું
મહાવીર	દેવોએ પાડેલું
જ્ઞાતનન્દન ^{૪૧}	જ્ઞાતકુલોત્પન્ન હોવાથી
નિર્ગન્ધ	મુનિ (સગદૃષ્ટનો ગન્ધના ભેદક હોવાથી)
મમણ	સાધુ (તપશ્ચર્યા કરવાની મહાન શક્તિના કારણે)
દેવાર્ષ	લોકોએ પાડેલું.

- * ભગવાનનાં 'વિદેહ' (કલ્પ. સુ. ૧૧૦) અને 'વૈશ્વાલિક' (સૂત્રકૃતાંગ ટીકા) તેમજ 'સન્મતિ' એવા અન્ય શૌચિક નામો મળે છે.
- * બૌદ્ધ ગ્રન્થકારોએ મહાવીર માટે ત્રિગ્ઠ, નાટપુત્ર, નાલપુત્ર, ગાયવુલ્લ^{૪૨} આદિ શબ્દો વાપર્યાં છે.
- * અન્ય ગ્રન્થકારોએ ભગવાનને વિવિધ નામોથી ઓળખાવ્યા છે એમ છતાં ભગવાન દેવકૃત 'મહાવીર' નામથી જ સુવિખ્યાત થયા.

૪૧. પ્રાચીન કાળમાં કુષ, વંશ, ભત્રિ, દેરા, અને ગામના આધારે વ્યક્તિને ઓળખવાની પ્રથા વિદેશ પ્રકારે હતી. અહીં ભગવાન વર્ધમાન-મહાવીરનાં સ્વેતાંબર, ત્રિગમ્બર તથા બૌદ્ધ ગ્રન્થકારોએ, તેઓશ્રીના કુલથી આધારિત કર્યાં કર્યાં નામો જણાવ્યાં છે તે ભેદગ્રંથે. એક પુલાસો પ્રમજ્જને ભરી છે કે કુલ, વંશ અને ભત્રિ, આ શબ્દોના અર્થ વચ્ચે ભેદરેખા હોવા છતાં ક્ષેત્રકો સામાન્ય પ્રસંગે સમાનાર્થક પણ સ્વીકારી શકે છે. એમકે જ્ઞાતકુલ જ્ઞાતવંશ આદિ. સ્વેતાંબરીય કલ્પસૂત્ર, સૂત્રકૃતાંગાદિ આગમોમાં અમદેક રથો ગાયકુલે શબ્દ વાપરી ભગવાનને 'જ્ઞાતકુલ' ના કહ્યાં એટલે જ્ઞાત એ કુલ (તથા વંશ) નો વાચક શબ્દ થયો. હવે એ શબ્દ ભેદે પુત્ર શબ્દ ભેડી ભગવાનને ગાયવુત્ત તરીકે ઓળખાવ્યા. તેના સંસ્કૃત ભાષાંતરમાં તેઓને જ્ઞાતપુત્ર કહ્યા.

ત્રિગમ્બર પરંપરામાં અવધવલાકારે (ભા. ૧. શ્લોક ૨૩) ભગવાનને જાહકુલે, તિલોધ-પણ્ડુતી (અ. ૪) માં ગાહોગવંશોષુ ચીર^{૪૩}, અને જ્ઞાનભક્તિમાં ડમ્બનામૌ પાર્શ્વશીરૌ^{૪૪}, ગુણભદ્રીય ઉત્તરપુરાણમાં નાથકુલસ્વૈક: વગેરે ઉલ્લેખદ્વારા નાથકુલના જણાવ્યા છે. ઐત ત્રિપિટકોમાં નાહવુત્તો (શી. નિ.) નાથવુત્તો (મ. નિ.) થી સંબોધ્યા છે. આ બધાવતો સ્થિતાર્થ એ કે-ગાય-નાથ, ગાહ, નાટ-નાટ, નાટ(લિ)-નાથ આ બધા એક જ અર્થના વાચક છે. માત્ર ભાષાભેદે શબ્દભેદો સર્જાયા છે. —બૌદ્ધ ત્રિપિટકમાં ભગવાન મહાવીર માટે ત્રિગ્ઠ, ત્રિગ્ઠનાથવુત્તો આ શબ્દો વધુ ઉપયોગ થયો છે.

૪૨. ૧લી સૂત્રકૃતાંગ (૨, ૨, ૩૧) માં તેો ગાય (-જ્ઞાત) શબ્દથી જ મહાવીર નામ સૂચવાયું છે.

અંકુશ

તીર્થંકર ભગવાન શ્રીમહાવીરના જીવનની અને તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતી બાબતોની સંક્ષિપ્ત નોંધ.

નોંધ — સર્વોદય તીર્થના સ્થાપક ભગવાન શ્રીમહાવીરની ગતજન્મથી હાઈને તેઓ મોક્ષે પધાર્યા ત્યાં સુધીની વિવિધ બાબતોની જરૂરી સંક્ષિપ્ત નોંધ-સૂચી અહીં આપી છે.

૧. અવન તથા ૨. જન્મ, એ બન્ને કલ્યાણકો અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી વિગતો

૧ મહત્ત્વના મુખ્ય ભવોની સંખ્યા	૨૭ (સ્વેતામ્બર મતે)
૨ ગત જન્મમાંથી મૃતશાન કેટલું લાવ્યા?	૧૧ અંગ-આગમ-શાસ્ત્રો જેટલું
૩ તીર્થંકર શાથી બન્યા?	'વીર' 'સ્થાનક' નામના તપની શ્રોષ આરાધનાથી
૪ ગત જન્મમાં ક્યાં હતા?	૧૦મા પ્રાણત નામના વૈમાનિક કલ્પ (-દેવલોક)માં
૫ પૂર્વભવનું દેવ-આયુષ્ય કેટલું?	૨૦ સાગરાપથ
૬ અવનસ્થલ	બ્રાહ્મણકુંડ ગામ-નગર
૭ ગર્ભધારક પ્રથમ માતાનું નામ	* દેવાનંદા બ્રાહ્મણી (સ્વેતામ્બર મતે)
૮ પ્રથમ પિતાનું નામ	જ્ઞપભદ્ર ન બ્રાહ્મણ
૯ દેવાનંદાને કેટલાં સ્વપ્નો આવ્યાં?	સિંહ વગેરે ૧૪
૧૦ તેનાં દૃષ્ટો કોણે કર્યાં?	પતિ જ્ઞપભદ્રને*
૧૧ અવનમાસ અને તિથિ (ગર્ભધારણ દિન)	આષાઠ સુદિ ૬
૧૨ અવન નક્ષત્ર	ઉત્તરાશ્લેષ્ઠગુની
૧૩ અવન રાશિ	કન્યા
૧૪ અવન કાલ	મધ્યરાત્રિ
૧૫ ૪ ગર્ભાપહરણ ક્યારે થયું?	(અવન દિવસથી) ૮૩મા દિવસે (સ્વેતામ્બર મતે)
૧૬ કોણે ક્યું?	ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી હરિહોગમેષીદેવે
૧૭ શા કારણે ક્યું?	ભિક્ષુકકુલના કારણે
૧૮ ગર્ભને ક્યાં પધરાવ્યો?	જાત્રિયાણી ત્રિશલાશાણીની કુશિમાં
૧૯ દેવાનંદાનો ગર્ભાગ્રણ કેટલો?	૮૨ દિવસનો
૨૦ ગર્ભધારક દ્વિતીય માતાનું નામ	જાત્રિયાણી રાણી ત્રિશલા
૨૧ દ્વિતીય પિતાનું નામ	સિદ્ધાર્થ રાજા
૨૨ માતા ત્રિશલાને પણ ૧૪ સ્વપ્નો આવેલાં?	હા, દેવાનંદાની જેમ જ
૨૩ તેનું દૃષ્ટ કોણે કર્યું?	પતિ સિદ્ધાર્થ તથા સ્વપ્ન-વજ્રણ-પાઠક્રમએ
૨૪ ત્રિશલાનું ગૃહસ્થાન ક્યાં હતું?	જાત્રિયકુંડગામ-નગર
૨૫ સિદ્ધાર્થનું ગૃહસ્થાન ક્યાં હતું?	જાત્રિયકુંડગામ-નગર
૨૬ ત્રિશલાના ગર્ભમાં કેટલો સમય રહ્યો?	૬ મહિના અને ૧ યા દિવસ
૨૭ બન્નેનો સમુદિત સંપૂર્ણ ગર્ભાકલ કેટલો?	૯ મહિના અને ૩ા દિવસ
૨૮ જન્મ માસ અને તિથિ	ચૈત્ર સુદિ ૧૩
૨૯ જન્મ સમય	મધ્યરાત્રિ
૩૦ જન્મ નક્ષત્ર	ઉત્તરાશ્લેષ્ઠગુની
૩૧ જન્મ રાશિ	કન્યા
૩૨ જન્મ ક્યા આસમાં?*	ચોથા આસમાં
૩૩ જન્મ સમયે ચોથા આસે બાકી કેટલો?	૭૫ વર્ષ અને ૮ા મહિના
૩૪ જન્મ દેશ	વિદેહ (વર્તમાન બિહાર)
૩૫ જન્મદેશની શબ્દાની	વૈશાલી (મહાવીર-કાલીન)
૩૬ જન્મ નગર	* જાત્રિયકુંડગામ-નગર*
૩૭ ભગવાનતા ગોત્રનું નામ	કાર્શ્ય
૩૮ જાતિનું નામ	* જાતજાત્રિય
૩૯ કુલનું નામ	જાતકુલ**
૪૦ વંશનું નામ	જાતવંશ
૪૧ વર્ષમાન નામ શાથી પડ્યું?	ગર્ભમાં આવ્યા બાદ ઘરમાં ધન-ધાન્યાદિની વૃદ્ધિ થતી રહી તેથી
૪૨ મહાવીર નામ શાથી પડ્યું?	આમલકી*** ક્રોડ પ્રસંગે દેવને પરા-જય કરવામાં મહા વીરતા બતાવી તેથી દેવાએ આ નામ પાડ્યું (એક મત પ્રમાણે)

૪૩ લાંછન-ચિહ્ન શું હતું?

૪૪ ધારોલિક શુભ ચિહ્નો-લક્ષણો કેટલાં?

૪૫ જન્મ વખતે અને સંસારવસ્થામાં કેટલા જ્ઞાનથી સંહિત હતા?

૪૬ દેહ વર્ણ

૪૭ દેહનાં રૂપ-ક્રાન્તિ

૪૮ શરીર ભલ કેટલું?

૪૯ સંઘપણ (-અસ્થિ સંધિની રચના)

૫૦ સંસ્થાન (-શરીરરચના માપ)

૫૧ ઉન્મેષ અંગુલથી દેહમાન

૫૨ આન્મ અંગુલથી દેહમાન

૫૩ પ્રમાણ અંગુલથી દેહમાન

૫૪ મસ્તકની વિશેષતા શી?

૫૫ દેહના રુધિરનો વર્ણ કેવો?

૫૬ વિવાહ (લગ્ન) કરેલો હતો?

૫૭ વિવાહિત પત્નીનું નામ શું?

૫૮ સંતાન હતું?

૫૯ ગૃહસ્થાશ્રમનો કાળ કેટલો?

૬૦ વાર્ષિક દાન કેટલું આપ્યું?

સિંહ** (જંઘા ઉપર રહેલી ચામડીની જ કુદરતી એક આકૃતિ)

૧૦૦૮

* મનિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન (-મર્યાદિત પ્રત્યક્ષ-પરાક્ષ પદાર્થનું જ્ઞાન) એ ત્રણ જ્ઞાનથી

પીત** (પીત રંગના સુવર્ણ જેવો પીણો)

સર્વકૃપાથી સુંદર, સર્વક્રાન્તિથી શ્રોષ અનંત

પહેલું** વજ્રજ્ઞપભનારાય (અન્વન મજાખૂત)

પહેલું સમયનુરૂપ (ચારે છેદઓ સરખા ધાવાથી બનિ સુંદર)

સાત હાથનું

૧૨૦ અંગુલનું**

૨૧ અંશ

શિખાસ્થાન** ઘાણું ઉન્નત

સ્વેત** (ગાવના દૂધ સમાન)

હા [સ્વેતાં. મતે]

પશોદા

હા (માત્ર એક જ પુત્રી હતી)

૩૦ વર્ષ

૩**અબજ, ૮૮ કરોડ, ૮૦ લાખ સોનામહારોનું

૩. દીક્ષા કલ્યાણક અને તેને લગતી વિગતો

૧ દીક્ષામાસ અને તિથિ

૨ દીક્ષાસમય

૩ દીક્ષાનક્ષત્ર

૪ દીક્ષારાશિ

૫ દીક્ષાસમયે વય

૬ દીક્ષામાં સ્વીકૃત મહાવ્રતો કેટલાં હોય?

૭ દીક્ષા-દિવસનો તપ

૮ દીક્ષા મહાપાત્રાની શિભિકનું નામ?

૯ દીક્ષા વખતે સાથે બીજા દીક્ષા લેનારા હતા?

૧૦ દીક્ષાવ્રત કયા ગામમાં લીધું?

૧૧ દીક્ષા કયા વનમાં લીધી?

૧૨ દીક્ષા કયા વૃક્ષ નીચે લીધી?

૧૩ લોચ કેટલો મુષ્ટિથી કર્યો?

૧૪ વ્રતોચ્ચારણ બાદ કયું જ્ઞાન થયું?

માગસર વહિ દશમ (ગુ. કા. વહિ)

દિવસનો ચતુર્થપ્રહર

ઉત્તરાશ્લેષ્ઠગુની

કન્યા

૩૦ વર્ષની

અહિંસા**, સત્ય આદિ પાંચ

છઠ્ઠું (-૨ ઉપવાસ)નો

ચંદ્રપ્રભા

ના (એકલા જ હતા)

જાત્રિય-કુંડ ગામ-નગરમાં

કુંડગામના જ્ઞાતખંડવનમાં

અશોક વૃક્ષ નીચે

પંચમુષ્ટિથી**

ચોર્ધુ-મન:પર્મવ**જ્ઞાન

૧૨૫ વર્ષ અને પંદર દિવસનો સાધના કાળ અને તેને લગતી હકીકતો

૧ દેવદૂષ્ય કેટલો વખત રહ્યું?

૨ પ્રથમ પારણ્ય* શાનાથી કર્યું?

૩ પ્રથમ પારણ્ય* ક્યારે કર્યું?

૪ પ્રથમ પારણ્ય* ક્યાં કર્યું?

૫ પ્રથમ પારણ્ય* કોણે કરાવ્યું અને ક્યાં?

૬ પ્રથમ શીર શેમાં લીધી?

એક વર્ષ અને એક મહિનાથી અધિક (સ્વેતામ્બર મતે)

શીર-ભીરથી

દીક્ષાના બીજા દિવસે

કેલ્વાળ સર્નિવેશમાં

બલુલ નામના બ્રાહ્મણ પોતાના** ઘરે

ગૃહસ્થે આપેલા પાત્રમાં

૭ ઉન્નકૃષ્ટ તપ કેટલા મહિનાનો કર્યો?	૬ મહિનાના ઉપવાસનો
૮ અભિગ્રહો કેટલા?	વિવિધ પ્રકારે કર્યા
૯ સંપૂર્ણ તપ કેટલો?	૪૧૬૬ દિવસના ઉપવાસનો
૧૦ સાધિક ૧૨૫ વર્ષના ઉપવાસી તપમાં પારણાના દિવસે કેટલા?	૩૪૯
૧૧ સાધના-કાળનું ક્ષેત્ર કયું?	પૂર્વ અને ઉત્તર ભારતનો પ્રદેશ
૧૨ સાધિક ૧૨૫ વર્ષનો સાધનામાં ૨૪ પ્રમાદ-નિદ્રાકાલ	અન્તર્મુહૂર્ત-બે ઘડીનો (૪૮ મિનિટ)
૧૩ ઉપસર્ગો થયા હતા?	હા, ધણે ૭૨૫
૧૪ કોણે કર્યા હતા?	મનુષ્યો, દેવો અને તિર્થશાએ
૧૫ સાધના કયા આસને કર્યો?	મોટા ભાગે ઊભા ઊભા કથિાન્સર્ગ આસને (જિનમુદ્રાથી)

૪. કેવલજ્ઞાન કલ્યાણક અને તેને લગતી મુખ્ય લક્ષીકો

૧ કેવલજ્ઞાન ^{૨૬} માસ અને તિથિ	વૈશાખ સુદિ ૧૦
૨ દિવસનું નામ	સુવ્રત (શાસ્ત્રીય નામ)
૩ મુહૂર્તનું નામ	વિજય (શાસ્ત્રીય નામ)
૪ કેવલજ્ઞાનનો સમય	ચતુર્થ પ્રહર-સાંધ્યાકાલ
૫ કેવલજ્ઞાન સમયની રાશિ	કન્યા
૬ કેવલજ્ઞાન સમયનો વય	૪૩ વર્ષ
૭ કેવલજ્ઞાનનું સ્થાન	ગૃહમુકી ^{૨૭} ગામની બહારનું જાળુ-વાલિકા નદી પાસેનું ખેતર (બિહાર પ્રાંત)
૮ કેવલજ્ઞાન વખતે બીજ કોઈ શિખો સાથે હતા ખરા?	એક પણ નહિ
૯ તે વખતે શરીર ઉપર વસ્ત્ર હતું?	ના ^{૨૮}
૧૦ બીજું કંઈ સાથે ચાખ્યું હતું?	ના, સર્વથા અપરિગ્રહી
૧૧ સાધના કાળમાં ઉપદેશાદિ આપે?	વિશિષ્ટ ઉપદેશ રૂપે પ્રાપ્ત: ન બોલે, વાર્તાલાપ બોઈ થકે છે
૧૨ કેવલજ્ઞાન કયા વૃક્ષ નીચે થયું?	સાલ (શાલ) ^{૨૯} વૃક્ષ નીચે
૧૩ કેવલજ્ઞાન કયા આસને થયું?	ઉન્નકૃષ્ટ અથવા ગોદોલિકા ^{૩૦}
૧૪ કેવલજ્ઞાન વખતે તપ કયો?	છઠ્ઠ (બે ઉપવાસ) તપ
૧૫ અતિશયો કેટલો?	ચોત્રીસ
૧૬ વાહીના ગુણે કેટલો?	પાંત્રીસ
૧૭ પ્રાતિહાર્યો કેટલો?	આઠ

પાતાના તીર્થ (શાસન)ની સ્થાપના અને વિગતો

૧ તીર્થોત્પત્તિ કયારે?	કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિના બીજ દિવસે બીજ વખતના સમવસરસૂમાં
૨ તીર્થસ્થાપના માસ અને તિથિ	વૈશાખ-સુદિ ૧૧
૩ તીર્થનો કયારે વિસ્ફોટ થયો?	૩ ^૧ પાંચમા આરાના છેલ્લા દિવસના બે પ્રહર બાદ
૪ પ્રથમ ગણધરનું નામ?	૩ ^૨ ઈન્દ્રભૂતિ
૫ પ્રથમ સાધવીનું નામ?	૩ ^૩ ચંદનબાળા
૬ પ્રથમ શ્રાવકનું નામ?	૩ ^૪ શંખ
૭ પ્રથમ શ્રાવિકનું નામ?	૩ ^૫ સુલસા
૮ ભક્ત રાજાઓમાં પ્રધાન ભક્ત રાજાની કોણ?	૩ ^૬ મગધેન્દ્ર 'શ્રોણિક'
૯ શાસનયજ્ઞનું નામ?	૩ ^૭ માતંગ
૧૦ શાસનયજ્ઞીઓનું નામ?	૩ ^૮ સિદ્ધાધિક

પરિચાર વર્ણન

૧ ગણસંખ્યા	નવ
૨ ગણધરોની સંખ્યા	૩ ^૯ અગિયાર
૩ સાધુઓની સંખ્યા	૪ ^૦ ચૌદ હજાર (સ્વલસ્તદીક્ષિત)
૪ સાધવીઓની સંખ્યા	૪ ^૧ છત્રીસ હજાર (સ્વલસ્તદીક્ષિત)
૫ શ્રાવકોની સંખ્યા	૪ ^૨ એક લાખ ઓગણસાઠ હજાર (બાર વ્રતધારી, બાકી એ વ્રત વિનાના લાખો હતા)
૬ શ્રાવિકાઓની સંખ્યા	૪ ^૩ ત્રણ લાખ અઠાર હજાર (બાર વ્રતધારી, બાકી વ્રત વિનાના શ્રાવક શ્રાવિકાની સંખ્યા ધણે ધાખોની)

૭ કેવલજ્ઞાની મુનિઓની સંખ્યા	સાતસો
૮ મન:પર્યવશાની મુનિઓની સંખ્યા	પાંચસો
૯ અવધિજ્ઞાની મુનિઓની સંખ્યા	તેરસો
૧૦ ચૌદ પૂર્વધર ^{૪૪} મુનિઓની સંખ્યા	ત્રણસો
૧૧ વૈકલ્પ ^{૪૫} લલિપધારી મુનિઓની સંખ્યા	સાતસો
૧૨ વાદી (-વાદવિવાદમાં શ્રોક્ષ) મુનિઓની સંખ્યા	ચારસો
૧૩ સામાન્ય મુનિઓની સંખ્યા	૪ ^{૪૬} દશ હજાર નેવ્યાસી
૧૪ પ્રકીર્ણિક મુનિઓની સંખ્યા	ચૌદ હજાર
૧૫ પ્રત્યેકબુદ્ધ ^{૪૭} મુનિઓની સંખ્યા	ચૌદ હજાર
૧૬ અનુત્તર વિમાનમાં ^{૪૮} જનારા મુનિઓની સંખ્યા	આઠસો

૫. નિર્વાણ-મોક્ષ^{૪૯} કલ્યાણક અને તેને લગતી લક્ષીકો

૧ મોક્ષગમન-માસ અને તિથિ	કાર્તિક વદિ અમાવસ્યા (ગુ. આસો વદિ અમાસ)
૨ મોક્ષસમયનું નક્ષત્ર	સ્વાતિ
૩ મોક્ષસમયની રાશિ	નૃષા
૪ નિર્વાણ-મોક્ષ સમયનો વય	૭૨ વર્ષ
૫ મોક્ષ વખતે કયા સંવત્સર ચાલતો હતો?	૪ ^{૫૦} ચંદ્ર નામનો બીજો સંવત્સર
૬ મોક્ષે ગયા તે મહિનાનું નામ	પ્રોતિવર્ધન (શાસ્ત્રીય નામ)
૭ મોક્ષે ગયા તે પક્ષનું નામ	નંદીવર્ધન (શાસ્ત્રીય નામ)
૮ મોક્ષે ગયા તે દિવસનું નામ	અગ્નિવેશ અથવા ઉપશમ "
૯ મોક્ષે ગયા તે રાત્રિનું નામ	દેવાનંદા અથવા નિરતિ "
૧૦ મોક્ષસમયનો લવ કયો?	અર્ધ (શાસ્ત્રીય નામ)
૧૧ મોક્ષસમયનો પ્રાણ કયો?	મુહૂર્ત (શાસ્ત્રીય નામ)
૧૨ મોક્ષસમયનો સ્તોક કયો?	સિદ્ધ (શાસ્ત્રીય નામ)
૧૩ મોક્ષસમયનું કરણ કયું?	નાગ [ત્રીજું કરણ] (શાસ્ત્રીય નામ)
૧૪ મોક્ષસમયનું મુહૂર્ત કયું?	સર્વાશિલ્લ (પાછલી ચતનું) "
૧૫ મોક્ષસમયનું સ્થળ કયું?	૪ ^{૫૧} પાવા-મધ્યમા અપાપપુરી (પ્રાચીન કાલમાં મગધવર્તી અને વર્તમાનમાં બિહારમાં)
૧૬ મોક્ષસમયનું સ્થાન કયું?	૪ ^{૫૨} હસ્તિપાલ રાજાના કારકુનોની શાલા
૧૭ મોક્ષ વખતે દેશના કેટલા કલાક આપી?	અર્ધક ૪૮ કલાક
૧૮ કયા આસને મોક્ષે પધાર્યા?	૪ ^{૫૩} પર્વકાસને અથવા પદ્માસને
૧૯ મોક્ષમાં ગયા પછી અશરીરી એમના આત્માની અવગાહના કેટલો?	૪-૨/૩ હાથની
૨૦ મોક્ષસમયનો તપ	છઠ્ઠ (બે ઉપવાસ) તપ
૨૧ મોક્ષસમયે મોક્ષે જનારા બીજ સાથે હતા?	કોઈપણ નહિ
૨૨ મોક્ષે પધાર્યા તે સમય કયો?	પાછલી રાત્રિનો
૨૩ કયા આરામાં મોક્ષે ગયા?	ચોથા આરાના છેડે ^{૪૪}
૨૪ મોક્ષસમયે ચોથો આરો કેટલો બાકી હતો?	ત્રણ વર્ષ સાગ્ર આઠ મહિના
૨૫ કેટલી પરંપરા સુધી મોક્ષમાર્ગ ચાલુ રહ્યો?	૪ ^{૫૪} ત્રણ પાટ સુધી (એટલે ત્રણ શિખ-પ્રશિખ સુધી)
૨૬ તેમના શાસનમાં મોક્ષે જવાનો પ્રારંભ કયારે થયો?	કેવલજ્ઞાન થયા પછી ચાર વર્ષ ^{૫૫} વીન્યાં ત્યારે

પ્રકીર્ણિક જાણવા યોગ્ય કેટલીક વિગતો

૧ દેશના યોના ઉપર બેસીને આપે?	દેવનિર્મિત સમોસરસૂમાં ^{૫૬} કે સુવર્ણ કમલ ઉપર
૨ શું પ્રવચન રોજ આપે?	હા.
૩ રોજ કેટલો વખત આપે?	સવાર, બપોર બે વખત. દરેક વખતે એક પ્રહર આપે (કુલ ૨ પ્રહર એટલે ૬ કલાક બોલે)
૪ કઈ ભાષામાં આપે?	અર્ધમાગધી ^{૫૭} -પ્રાકૃત (સર્વભાષાની જનોતા)માં
૫ તેમનાં ઘાલો ગણધરોએ ^{૫૮} કઈ ભાષામાં ગુણ્યાં?	મુખ્યત્વે અર્ધમાગધી-પ્રાકૃતમાં
૬ પ્રથમ તપના પારણામાં અન્નદાન આપનારની ગતિ કઈ થાય?	પહેલા કે ત્રીજા ભવે મોક્ષે જનારા હોય

- ૭ ભિક્ષાસમયે પંચ દિવ્યો કયા થાય?
- ૮ એમના શાસનમાં કેટલા જણાએ તીર્થંકર નામકર્મ આંધ્યું?
- ૯ એમના તીર્થમાં રુદ્ર કયા થયા?
- ૧૦ એમના તીર્થમાં કયા દર્શનની ઉત્પત્તિ થઈ?
- ૧૧ ભગવાનની આશ્ચર્યજનક ઘટનાઓ કેટલી બની?
- ૧૨ સાધુનાં મહાવ્રતો કેટલાં?
- ૧૩ શાવકનાં અણુવ્રતો કેટલાં?
- ૧૪ ચારિત્રના પ્રકારો કેટલાં?
- ૧૫ મુખ તત્ત્વોની સંખ્યા કેટલી?
- ૧૬ સામાયિક વ્રત કેટલા પ્રકારે?
- ૧૭ પ્રતિકમણ કેટલા પ્રકારે?
- ૧૮ છ આવશ્યક-પ્રતિકમણ કેટલી વાર કરવાની?
૧. વચ્ચે, ૨. સુગંધી જલવૃષ્ટિ, ૩. વસુધાયવૃષ્ટિ, [૧૨૧] લાખ (ક્રોડ) સોનેપાની વૃષ્ટિ] ઠ. 'અભેદ-દાન'ની ઘોષણા, પ. દુર્દુભિનાદ.
- પુરુષ અને સ્ત્રી મળીને નવ^{૧૧} જણાએ
- સન્ધકી^{૧૨}
- વૈશિષ્ઠિક દર્શનની
- પાંચ^{૧૩} (ગભાંપહરણ, પ્રથમ દેશના નિષ્કલ વગેરે)
- પાંચ^{૧૪}
- બાર^{૧૫}
- પાંચ^{૧૬}
- નવ^{૧૭} અથવા ત્રણ
- ચાર^{૧૮}
- પાંચ^{૧૯}
- સાંગ-સવાર (નિયમિતપણે બે વાર)

- ૧૯ સંયમ-ચારિત્રના પ્રકારો કેટલા?
- ૨૦ આચારપાલન સુલભ કે દુર્સભ?
- ૨૧ મુનિ કેવાં વસ્ત્રો વાપરે?
- ૨૨ એ વખતની પ્રજાનો સ્વભાવ કેવો?
- ૨૩ ભારતમાં ભગવાનને વિહાર કર્યાં કર્યાં થયો?
- ૨૪ કેટલા રાજાઓ ભક્ત હતા?
- સન્ધર^{૨૦}
- બહુ દુર્સભ
- રંજવિનાનાં પ્રવેત^{૨૧} અને સામાન્ય કોટિનાં
- વક્ર-જડ-એટલે સરલતા અગ્રેષ્ઠી અને બુદ્ધિની પ્રગલ્ભતા અગ્રેષ્ઠી.
- મોટા ભાગે પૂર્વ ઉત્તર ભારતમાં; તે ઉપરાંત એકાદ વખત પશ્ચિમ ભારત સુધી.
- સંખ્યાબંધ રાજાઓ

પ્રભુજીના ૩૨ વર્ષના અપુખ્તજીનો સંક્ષિપ્ત વર્ણવગ્રંથો

- ૧ ગૃહસ્થાવસ્થાનો કાલ ૩૦ વર્ષ
- ૨ દીક્ષાપચયિતો કાલ ૪૨ વર્ષ (અને એટલા જ ચાતુર્મસી)
- ૩ છાત્રસ્થાવસ્થાનો કાલ ૧૨૧ વર્ષ અને ૧૫ દિવસ
- ૪ કેવલજ્ઞાનનો કાલ ૨૯ વર્ષ ૫૫ મહિના
- ૫ સંપૂર્ણ આપુખ્ય કાલ ૭૨ વર્ષ સંપૂર્ણ (પ્રાચીન જૈન પદ્ધતિની ગણના મુજબ)

પરિશિષ્ટ સં. ૧૨

શ્વેતાશ્વર અને દિગમ્બર ગ્રંથ વચ્ચેના મતફેરની નોંધ

નોંધ — ભગવાન શ્રી મહાવીરના ચરિત્રની મોટા ભાગની હકીકતોમાં બન્ને વચ્ચે સામ્ય છે. પણ જ્યાં જ્યાં અસામ્ય છે તેમાંની કેટલીક બાબતો નીચેની તાલિકામાં આપી છે. આ તાલિકા જોવાથી ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવના જીવનની બાબતમાં બન્ને સંપ્રદાયો વચ્ચેનો તફાવત સમજશે એટલું જ નહિ પણ એક જ સંપ્રદાય વચ્ચે પણ કેવી વિભિન્ન પરંપરા હતી તેનો ખ્યાલ આવશે.

શ્વેતાશ્વર મતે		દિગમ્બર મતે			શ્વેતાશ્વર મતે		દિગમ્બર મતે		
		હરિબંધ	ઉત્તરપુ.	તિલોધ.		હરિબંધ	ઉત્તરપુ.	તિલોધ.	
૧. માતૃનામ	ત્રિશબ્દા	પ્રિયકારિણી→	"	"	૧૧. કેવલજ્ઞાન સ્થલ	ઋજુવાલિકા	ઋજુકુલા→	"	
૨. જન્મસ્થાન	કુણ્ડપુર	કુણ્ડપુર→	"	કુણ્ડપુર	૧૨. સાખી સંખ્યા	૩૬ હજાર	૩૫ હજાર	૩૬ હજાર ૩૬ હજાર	
૩. ક્ષય. નક્ષત્ર	ઉત્તરાશ્વિનું	ઉત્તરાશ્વિ→	"	"	૧૩. શાવક સંખ્યા	૧ લાખ—	૧ લાખ→	"	
૪. સ્ત્રીસાત્તિષ્ઠિ	કા. વદિ ૧૦	માગ. વ. ૧૦→	"	"	૧૪. સંક્રિયલગ્નિચારી	૭૦૦	૮૦૦→	"	
૫. સ્ત્રીસાસાનો	કોઈ નહિ	કોઈ નહિ	કોઈ નહિ	એક	૧૫. માતા દેવ કે જે?	બે	એક→	"	
૬. શાશ્વ લય	છઠ્ઠ (બેલા)	છઠ્ઠ	અઠ્ઠમ (તેલા)	"	૧૬. નર્મવરાહર્તન—	હા	ના→	"	
૭. શાશ્વ વારણું	બહુથને ત્યાં	બહુથ	કૂથ	"	વયેલું?				
૮. પ્રથમ વારણાનું—	કેલ્લાક	કુણ્ડપુર	કૂથગ્રામ	"	૧૭. સન્ન થયેલાં?	હા	ના→	"	
સ્થલ					૧૮. શાશ્વવેશ ક્યારે?	પ્રથમ—	૬૬ દિવસ→	"	
૯. જ્ઞાપ્ત્ય કાલ	૧૨૧ વર્ષ—	૧૨ વર્ષ→	"	"	દિવસે જ		પછી	"	
	૧૫ દિવસ				૧૯. સકલ ઉપવેશ કર્યાં	પાવા—	વિપુલાચલ→	"	
૧૦. કેવલજ્ઞાનમલમ	ઉત્તરાશ્વિનું	મધ્યા→	"	"	જાપ્યો?	મધ્યમાં	પર્વત ઉપર	"	
							(આઘોપદેશ)		

આ ઉપરાંત સમવસરજીની રચનામાં ઘણા તફાવત છે. શ્વેતાશ્વરે ભગવાનની વાણીને અક્ષરમયી માને છે, જ્યારે દિગમ્બરે અનક્ષરમયી (એટલે દિવ્યધ્વનિથી સમજાતી) અને અક્ષરમયી બન્ને રીતે માને છે. ગણપરોનાં નામોમાં પણ નામાન્તરો છે.

* જુઓ જિનજ્ઞાનચર્ચક 'મહાપુરાણ'—૫-૨૩૦.

કંઈક જાણવા જેવું

૧. ગુજરાતી ૧૧મી પરિશિષ્ટમાં ૭૧ આંકક ટિપ્પણના આખા છે પરંતુ સકારણ તેની ટિપ્પણ આપી શક્યા નથી.
૨. આ ગ્રંથમાં આવેલા પારિભાષિક અને કિલ્લટ શબ્દોના અર્થો, વિશેષ નામોનો કોષ, વિહારમાં આવતા નાનો-મોટાં ગામો અને શહેરોની કમબહ સૂચિ વગેરે આપી શક્યા નથી.
૩. ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવન વિષયક શ્વેતાશ્વરીય ગ્રંથોમાં ચાલી આવતી વિવિધ પરંપરાઓના કારણે પરસ્પર વિરોધાત્મક અને વૈકલ્પિક ઉલ્લેખો મળે છે. જેમકે—ચંદ્રિપન્ન મહાપુરુષ ચરિત્ર ગ્રંથમાં ભગવાન મહાવીરની આઠ પત્નીઓ હતી એવો ઉલ્લેખ મળે છે. શ્વેતાશ્વર ગ્રંથોમાં જે મતભેદો આવે છે તેની સ્વતંત્ર નોંધ અહીં આપી નથી.
૪. આ ગ્રંથમાં રામપ્રસાદ જડિયાએ પેપર કટીંગની બનાવેલી નમસ્કાર, નમુસ્કું તથા સિદ્ધચક્રની ત્રણ આકૃતિઓ આપી છે.
૫. એક વાત એવી છે કે ચિત્રપ્રધાન આ કલા ગ્રંથમાં વધુ પડતી લેખ સામગ્રી આપવી એ પણ ઠીક ન લાગવાથી સંભેપ કર્યો છે.

भगवान श्री महावीर के २६ पूर्वभवों तथा ४८ चित्रोंका आवश्यक परिचय

हिन्दी भाषा लेखक: मुनि यशोविजय

पूमिका: इस चित्रसमूह के अन्तर्गत भगवान श्री महावीर के जीवन से सम्बद्ध जो चित्र दिये गये हैं, उन चित्रों के विषय में कुछ विशेष जानकारी और उन्हींकी विशेषताओं को यहाँ प्रस्तुत करता हूँ। और तीसरा चित्र जो भगवान के २५ भवों से सम्बन्धित है, उसका भी आवश्यक परिचय यहाँ दे रहा हूँ। इसका ज्ञान-जानकारी प्रेरणादायक एवं रसप्रद होगा। इस परिचय से एक समय की सामान्य व्यक्ति जब सत्सार्थसर्वे भव में तीर्थंकर परमात्मा होती है तब उसके गत जन्म की परिस्थितियाँ और साधना कैसी थी? उसकी किञ्चित् प्राँकी प्राप्त होगी।

२६ भवों की कथा का अन्तरण

समस्त परिचय चैतन्य स्वरूपी आत्मा और जड़स्वरूप कर्म-शत्रुओं के बीच खेले गये दीर्घकालीन संग्राम में मानव स्वभाव और उसके आचरण के विविध पहलुओं का दर्शन, कर्मसत्ता की वैविध्य पूर्ण विचित्रता और उसका असाधारण सामर्थ्य, इन्द्रियों के विषय विषय और क्रोध, मान, माया, लोभ आदि कषायों का शिकार बनती आत्मा की होनेवाली दुर्दशा एवं अधोगति, बीच बीच में प्राप्त होनेवाले शुभ संयोग तथा उससे सर्जित होनेवाले उज्ज्वल अवनति के आरोह अवरोह, अन्त समय में प्राणिमात्र को सर्वे सुख की प्राप्ति कराने हेतु उत्पन्न हुई दया-भावना के कारण की गई प्रखर आध्यात्मिक, साधना, उसके फल स्वरूप पगदण्डी से निकल कर रात्रमार्ग पर होनेवाला उनका पदार्पण, अनुकूल संयोगों की प्राप्ति होने पर सर्वशक्तिमान आत्मा के द्वारा अपनी जानादि अनन्त शक्तियों को प्राप्त करने में अवरोधक बने कर्मरूपी शत्रुओं को नष्ट करने के लिये प्रदर्शित की गयी अपनी शक्ति का परिचय, व प्रारम्भ किये गये दिव्य पुरुषार्थ के अन्त में परमात्मस्वरूप अन्तिम सिद्धि को प्राप्त हुई जलन्त विजय आदि प्रसंगों पर बहुत कुछ विशिष्ट प्रकाश डालेगा।

चित्र-१: सुवर्णकमल के आसन पर पद्मासन में विराजमान तीर्थंकर भगवान श्री महावीर की स्वर्ण रंग की मनोहर मूर्ति। कमल के भीतर सिंह का चिन्ह स्थापित किया गया है और नीचे के हिस्से में त्वर्णनिर्मित लघु कमलासन (जिसे 'पादपीठ' कहते हैं) स्थापित है। भगवान उच्च आसन से उतरते समय प्रथम पादपीठ पर चरण रखते हैं। पुनः उपदेश देते समय भी उसी पादपीठ पर दोनों चरण रखते हैं। यह पादपीठ देवों द्वारा विरचित समवसरण में अवश्य रहता है।

चित्र-२: चित्रसंपुटकी पूर्व दो आवृत्तियों में अरिहंत का एक ऐसा चित्र बनाना रह गया था जिसमें अष्ट महाप्रातिहायिका सुन्दर चित्रांकन हो। इसी कारण यह भव्य-आकर्षक चित्र चित्रित कराया गया है। यों तो यह चित्र आदीश्वर प्रभुका है पर इस ङंगसे बनाया गया है कि अन्य किसी भी तीर्थंकर के लिए उपयोगी बन सकता है। सिर्फ लांछन एक अन्य कागज पर चित्रित कर उसे समुचित स्थान पर रखना होगा। अनापूर्वी बनानी हो अबवा किसी तीर्थंकर देवकी सामूहिक आराधना करानी हो तब सभ सभ स्थापन करनेके लिए ऐसे भव्य चित्रकी आवश्यकता रहती है। यों तो यह चित्र २३ तीर्थंकर के संपुट-प्रकाशन के लिए बनाया गया था। परन्तु न मालूम उसका प्रकाशन कब होगा? यह सोचकर भगवान महावीरकी इस तृतीयावृत्तिमें ही प्रकाशित करने का निर्णय लिया। इस चित्रमें कलाकार द्वारा मुद्ग्रे बेहद मनपसन्द तीन छत्र, सिंहासन, इन्द्र इत्यादिका आकर्षक अंकन किया गया है। यह भव्य चित्र जैनसंघको पहली ही बार देखने को मिलता है।

१. भगवान महावीर के २७ भवों की परिगणना में जो महत्त्वपूर्ण मत-मतान्तर उपस्थित हैं, उन्हें यहाँ निर्दिष्ट करता हूँ। आवश्यक निरुक्ति चूर्णि-वृत्ति, त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र, कल्पसूत्रों को टीकाएँ आदि ग्रन्थ, सत्साइसर्वे-अन्तिम भव में देवानन्दा की कुक्षि में (जन्म के लिये) गर्भरूप में अवतरित होने का, और जन्म त्रिशला की कुक्षि से होने का निर्देश करते हैं। जब कि समवायांग सूत्र ग्रन्थ की वृत्ति एक विलक्षण विधान प्रस्तुत करते हुए २६ वे भव में देवानन्दा की कुक्षि से जन्म होने का और २७ वे भव में त्रिशला रानी की कुक्षि से जन्म होने का निर्देश करते हैं।

तथा आवश्यक-निरुक्ति-वृत्ति, त्रिषष्टि तथा कल्पसूत्र की अनेक टीकाएँ बाईसवों भव मनुष्य का बतलाते हैं, परन्तु उसका जन्मस्थल, नाम, आयुष्पादि के विषय में वे ग्रन्थ सर्वथा मौन हैं। मात्र इतनी ध्वनि निकलती है कि इस मनुष्यभवे में भगवानने तपश्चर्या के द्वारा (चक्रवर्ती के योग्य) शुभ-पुण्यों का उपार्जन किया था, इसलिए वहाँ से उन्होंने चक्रवर्ती के रूप में जन्म ग्रहण किया। परन्तु गुणभद्ररचित 'महावीर चरित्र' के अन्तर्गत मानव जन्म की समाप्ति पर देवलोक में जन्म ग्रहण करने का उल्लेख है, जब कि समवायांगकारने तो बाईसवों (मानव रूप) भव ही अमान्य ठहराया है।

— नन्दलाल वकील के द्वारा लिखित, मुद्रित 'महावीरचरित्र' में तो बाईसवों भव 'विमल राजकुमार' के रूप में मान्य है।

२५ भवों का परिचय

चित्र-३: जैन धर्म के अनुसार कोई भी आत्मा अनादि से परमात्मा नहीं होता, अपितु वह हमारे सदृश ही लेकिन विशिष्ट कोटि का संसारी जीवात्मा होता है। पुनः जब सम्यग्दर्शन, ज्ञान और चारित्र के धार्मिक भाव (मानसिक परिणाम) से आराधना करता है, तभी वह परमात्मा हो सकता है। अनन्त काल व्यतीत हो गया और इसी अपेक्षा से परमात्मा भी अनन्त हो गये। इसके पश्चात् भी काल की गति अनन्त होगी परन्तु छह आरा (अर्थात् युग) की अपेक्षा से, व्यक्तियोंकी दृष्टि से चौबीस तीर्थंकरों की ही गणना होती है-न्यूनधिक की नहीं। प्रत्येक तीर्थंकर की आत्मा भिन्न-भिन्न होती है। यहाँ भ्रमण भगवान महावीर की आत्मा भी अनादि काल से हमारे यहाँ औरों के सदृश ही कर्म के आवरणों से युक्त, अशुद्ध और चारों गतिओं में परिभ्रमण करनेवाली, लेकिन विशिष्ट कोटि की संसारी-जीवात्मा ही थी, अतएव पूर्व अवतारों-भवों की गणना कैसे हो? तथापि उनके प्रधान २७ भवों की जो परिगणना उपस्थित की जाती है, वह आध्यात्मिक विकास का मुख्य प्रारम्भ अथवा मोक्ष मार्ग के प्रधान आधाररूप बोधिलाम-सम्यग्दर्शन का प्रकाश जिस भव में प्रथम प्राप्त हुआ तदनुसार उस भव से उसकी गणना प्रारम्भ होती है। यह विकास अथवा प्रकाश 'नयसार' नामक अवतार भव में हुआ, जिससे उस अवतार को भगवान महावीर का प्रथम अवतार-भव माना जाने लगा। इस वरबोधि सम्यग् दर्शन को ही परमात्म अवस्था की नीव अथवा मोक्षफल की प्राप्ति का बीज कहा है।

तीसरे चित्र में भगवान के २५ अवतारों को संक्षेप में दिखाया गया है, इस पर से भली भाँति समझ सकेंगे कि सम्यग्दर्शन की प्राप्ति के अनन्तर भी आत्मा यदि जागृत नहीं रहे तो विविध-गतियों के किस प्रकार आरोह-अवरोह आते हैं तथा मनुष्य के आत्मविकास में कैसी-कैसी उत्कान्ति और अपकान्तियाँ होती हैं।

प्रथम भव: ग्राम का मुखिया नयसार लकड़ियाँ काटने के लिये वन में जाता है, वहाँ भोजन का समय होने पर किसी अतिथि को भोजन कराके ही भोजन करे, इस प्रकार भावनापूर्वक उसकी प्रतीक्षा कर रहा है। इतने में दूर से साधुओं के समान व्यक्तियों को आते हुए देखे, उसके हृदय में अस्मित हर्ष हुआ। सामने जाकर प्रणाम किया। मार्ग को भूले हुए साधुओं के द्वारा नयसार को 'धर्मलाम' शब्द द्वारा आशीर्वाद दिया गया। पश्चात् वह मार्ग भूले

● एक ही जन्म और दो भवों की गणना किस दृष्टि से होगी, यह विचारणीय है।
× २७ भवों से सम्बद्ध अनेक ग्रन्थसन्दर्भों पर दृष्टिगत करने पर भी 'विमल राजकुमार' के भव का उल्लेख कहीं भी नहीं मिला, जिससे शंका होती है कि उन्होंने किस आधार पर लिखा होगा?

२ दिगम्बर ग्रन्थकार नयसार के स्थान पर पुरुवा नामक मांसाहारी भील का उल्लेख करते हैं और उसने सागरमुनि के उपदेश से अहिंसक बनकर बोधि-सम्यग्दर्शन प्राप्त किया था। तथा दिगम्बर परंपरा तैतीस भवों का उल्लेख करती है।

हुए साधुओं को अपने स्थल पर सावधानी से ले आया। वह सत्पुत्र का मानव था। उसके हृदय में साधु-सन्तों के प्रति अत्यधिक मान-मकित थी अतएव साधुओं को उचित स्थान पर बिठाया। साधुओं के साथ कुछ वार्तालाप करके स्वयं को भिक्षा का लाभ देने के लिए निवेदन करते हुए कहा कि "आप मुझे कुछ लाभ दीजिए, फिर भोजन करूँगा और तदनन्तर धर्म के दो शब्द आपके मुख से सुनकर आपको ठीक मार्ग पर चढा दूँगा"। असीम आनन्द से युक्त नयनारने अत्यधिक भक्तिभाव के साथ साधुओं को भिक्षा दान दिया। तत्पश्चात् गुरु महाराज ने असरकारक उपदेश दिया। बाद में नयनार ने स्वयं गुरु के साथ जाकर उन्हें सही मार्ग पर चढा दिया; मार्ग में चलते हुए गुरुजी ने उपदेश दिया। नयनार के जीवन में इस प्रकार का प्रसंग सर्वप्रथम ही आया था, इसलिए वह खूब रसपूर्वक सुन रहा था। भावि काल के भगवान महावीर का जीव जो वर्तमान में नयनार के रूप में था, वह साधुओं को द्रव्यमार्ग दिखाता था जब कि साधु महात्मा उपदेशों के द्वारा नयनार को भावमार्ग-भोक्षामार्ग बता रहे थे। आत्मा योग्य थी अतएव उपदेश के प्रभाव से उसके मोह के आवरण दूर हट गये। अमृत-वचनों के फलस्वरूप उसकी आत्मा में केवलज्ञान के अंश के समान सम्यग्दर्शन का दिव्य प्रकाश उत्पन्न हुआ और इसी प्रकाश के प्रभाव से २७ वें भव में भगवान महावीर बनने का पुण्य एकत्रित होना प्रारम्भ हो गया।

नयनार मरकर दूसरे भव में देवलोक में उत्पन्न हुआ। (उपर्युक्त जो वर्णन किया गया है, उसे चित्र की प्रथम पंक्ति में चित्र द्वारा दर्शाया गया है।)

तृतीय भव : देवलोक का आयुष्य पूर्ण होने पर देवत्व को प्राप्त नयनार के जीवन इस काल के प्रथम तीर्थंकर ऋषभदेव—आदिनाथ प्रभु के प्रथम पुत्र भरत चक्रवर्ती जैसे कि यहाँ परीचिस्वयं में जन्म लेने पर भी सम्यग्दर्शन का जो बीज बो दिया गया था, उसके प्रताप से संसार की भौतिक सुख-सामग्री उसे संसार के बन्धन में जकड़ने में समर्थ न हो सकी। तीर्थंकर हुए ऋषभदेव प्रभु के उत्तम उपदेश सुनकर वैराग्य प्राप्त होने पर मरीचि ने भागवती दीक्षा ग्रहण कर उनका शिष्यत्व स्वीकार किया, उनको साधु जीवन की ग्रहण और आत्मेवकी शिक्षा देने के लिये रथविर साधु को सौंपा गया। (देखो चित्र विभाग-२)

एक समय विहार करते हुए, नंगे पैरों से चलते हुए मुनि मरीचि दीप्ति की तीव्र गरमी और तृषा का परिश्रम सहन न कर सके। पसीना पसीना होने से अत्यधिक परेशान हो गये। चारित्र्य मोक्षनीय नामक कर्म ने छलांग मारी। "मुझसे अतिशय दुष्कर समय का भार अब धारणा भी सहन हो सके वैसा नहीं है। अब मुझे क्या करना चाहिए?" इस प्रकार पतनीमुखी विचारों के भीतर उलझ गये। एक समय काया की माया को त्यागकर मुनि होनेवाला शूरवीर आत्मा आज कन्यारता की शरण में जा बैठा। 'मन टूटा उसका सब कुछ टूटा' इस उक्ति के अनुसार मन निर्माण विचारों के पूर्ण वशीभूत हो गया, और मुनि मरीचि पुनः काया की माया में लिपट गये। घर वापिस जाने का तो मन नहीं था, परन्तु आचार से पतित होकर शुद्ध साधु के वेशमें भी कैसे रहा जाय? इसलिए तीव्र मनोमथन के अन्त में निर्णय किया कि 'कुछ साधु के जैसा दिखाई दूँ वैसी वेशभूषा धारण करूँ और शरीर को कष्ट न हो तथा मन की अभिलाषा भी पूर्ण हो सके, वैसा ही नियमों को ग्रहण करूँ' इस प्रकार वह गेरूप कंबू धारण करनेवाला त्रिदण्डी-संन्यासी बना। नियमों के अन्तर्गत छाता रखना, जूते पहनना, सचित्तजल का उपयोग करना, परिग्रह रखना, लोच न करना इत्यादि स्वीकार किया। (देखो चित्र विभाग-३)

मरीचि ग्यारह अंगरूप आगमशास्त्रों के ज्ञाता थे। इसलिये मरीचि जो कि आचार से पतित हुए थे परन्तु अभी तक उस सम्यक् प्रकाश का प्रभाव आत्मा में विद्यमान था, इसलिये श्रद्धा से पतित नहीं हुए थे, अतः उपदेश तो सभी को सत्यमार्ग का ही - शुद्ध श्रमण धर्म का ही देते थे और जिस-जिसको प्रतिबोध होता, उन सबसे कहते कि 'सत्य धर्ममार्ग भगवान श्रीऋषभदेव के पास है, अतः वहाँ जाकर दीक्षा ग्रहण करें। सभी वहाँ जाते और श्रमण मार्ग को स्वीकार करते। यह बात तो यहीं तक रही।

एक समय ऐसा हुआ कि सर्वज्ञ भगवान श्रीऋषभदेव को भरत चक्रवर्ती ने प्रश्न किया कि 'भगवान! आपके संध में कोई भावि तीर्थंकर का जीव है क्या?' उस समय भगवान ने कहा कि "नेरा ही पुत्र मरीचि जो हमारे संध में आचार से शिथिल हुआ परिव्राजक के वेश में रहना है, वही इस चौबीसी में (वर्धमान-महावीर नामका) अन्तिम तीर्थंकर होगा, इतना ही नहीं अपितु त्रिपुत्र नाम के प्रथम वासुदेव और महाविदेह की मूकानगरी में तुम्हारे जैसे ही प्रियमित्र नामके चक्रवर्ती भी होंगा"। मेरा पुत्र तीन-तीन विशिष्ट पदविओं को प्राप्त करेगा, यह जानकर किस

३ ऋषभदेव मात्र जैनो द्वारा ही स्वीकृत भगवान है वैसा नहीं है। वे अजैनों के भी देव थे। उनके २४ अवतारों में 'ऋषभभवतार' के रूप से ऋषभ को स्थान मिला है। 'भागवत पुराण' में उनका विस्तृत जीवन प्रत्येक वर्ष लाखों अजैनों-हिन्दुवर्ग द्वारा सुना जाता है, और भागवतकार ने तो इस अवतार को सर्वोत्तम अवतार बताकर उसकी महती प्रशंसा की है। इसके अनिर्विकृत वेद तथा अन्य पुराणादि ग्रन्थों के अन्तर्गत ऋषभ व वृषभ नाम के अनेक उल्लेख मिलते हैं।

पिता को आनन्द न होगा? चक्रवर्ती भरत तो प्रभु को बन्दना कर के शीघ्र परीचि के पास पहुँचे, वहाँ जाकर मरीचि को स्पष्ट कहा कि मैं तुम्हारे त्रिदण्डी वेश को नमस्कार नहीं करता हूँ परन्तु तुम चौबीसवें तीर्थंकर होनेवाले हो यह जानकर तुम्हें नमस्कार करता हूँ और यह कहा कि प्रथम वासुदेव और महाविदेह में प्रियमित्र चक्रवर्ती भी तुम होंगे। यह सुनकर मरीचि को सहसा कुलाभिमान जाग्रत हुआ। सिर पर छाता, पैरों में खडाऊ, और गेरुआ कंबू धारण करनेवाले ऐसे मरीचि बार-बार अहंकार के अहंभाव के साथ खुश होने लगे, परन्तु इतने से ही उनका आनन्द सीमित न हुआ अतएव बहुत हर्षित होकर गाघने-कूदने लगे और कहने लगे कि 'अहो! मेरा कुल कैसा उत्तम! अरे! इस युग में प्रथम तीर्थंकर वह मेरे दादाजी, प्रथम चक्रवर्ती वह मेरे पिता और पहला ही वासुदेव मैं! मरीचि के त्रिकरण योग अभिमान के शिखर पर पहुँच गये और उसी समय उन्होंने नीच गोत्र में जन्म लेने का विपरीत निम्नकोटि का नीच गोत्रकर्म बाँध लिया। शास्त्रकार कहते हैं— 'प्राप्त सम्पत्ति, विद्या अथवा शक्ति का कभी अभिमान नहीं करना चाहिये, परन्तु फलयुक्त झुके हुए वृक्ष के समान अधिक से अधिक विनम्र होना चाहिये, अन्यथा भवान्तर में वर्तमान में प्राप्त हुई स्थिति से विपरीत स्थिति को प्राप्त करेंगे।'

यहाँ चित्र के तृतीय विभाग में मरीचि को नाचते हुए दिखाया गया है। कुलाभिमान किसका किया और उसका फल क्या मिला? उसका स्पष्टीकरण ऊपर की ओर गोलाकाररूप में दिखाये गये चार छोटे चित्रों द्वारा किया गया है।

तृतीय भाग में बीच में देवलोकसूचक विमान और नीचे नरकसूचक राक्षसीमुख दिखाया गया है और विमान के दोनों तरफ पत्राकृति में पन्द्रह भवों तक एकान्तर हुए बाह्यमण त्रिदण्डी के भवों को सध्याक देकर बताया गया है। देव के भवों के लिये बार-बार विमानों को न बताते हुए बीच में देवसहित एक ही विमान दिखाकर उसके नीचे जो भव देवलोक का प्राप्त किया उसके अंक और नरक के प्रतीक नीचे दो भव के अंक दिये गये हैं। नीच गोत्र कर्मबन्ध के कारण भावि भगवान की आत्मा को जब जब मनुष्य भव प्राप्त हुआ तब तब याचकप्रधान वृत्ति के कारण जिसकी गणना अच्छे कुलों में नहीं होती थी ऐसे कुछ जो बाह्यमण कुल थे उनमें उत्पन्न होती रही। और वहाँ त्रिदण्डी - संन्यास ग्रहण करने पड़े। एकत्रित किये अशुभ गोत्र कर्म को असंख्य काल तक भोगने पर भी शेष रह गया जो कर्म (क्षत्रिय कुल में तीर्थंकरों का उत्पन्न होना अनिवार्य होने पर भी) अन्तिम वर्धमान-महावीर के भव में भी उदित हुआ और भगवान को देवानन्दा बाह्यमणी की कुक्षि में उत्पन्न होकर वहाँ ८२ दिन तक रहना पड़ा। उसके बाद इन्द्रने देव द्वारा गर्भापहरण कराकर शुभ माने जानेवाले क्षत्रियकुल में जन्म हो, उसके लिये भगवान को त्रिशला क्षत्राणी की कुक्षि में स्थापित किया। (देखो—चित्र सं. ५) कभी अन्धकार तो कभी प्रकाश, मानव जीवन में अँधेरे मिचोनीका सा कैसा खेल खेलता है, इसकी प्रेरक-विचारधारा मरीचि के भव से मिलती है। कुसंस्कारों का प्रवाह कितने दीर्घकाल तक बहता रहता है, यह जानकर वैसे कुसंस्कारों से सी कोस दूर रहना चाहिए, यही इस प्रसंग की शिक्षा है।

इसके बाद ऐसा हुआ कि मरीचि बीमार हुए। असंयमी और भिष्यावेधी सन्यासी की सेवा सच्चे संयमी साधु द्वारा कैसे हो सकती है? इसलिये अपने द्वारा प्रतिबोधित अनेक मुनियों में से भी जब किसी ने सेवा-चाकरी नहीं की तब उन्हें शिष्य की अपेक्षा हुई। मन ही मन निर्णय किया कि मैं स्वस्थ होऊँगा तब शिष्य बनाऊँगा। वे ठीक हुए और शुद्ध धर्म का उपदेश देना प्रारम्भ कर दिया। ऐसी अवस्था में उनके पास राजकुमार कपिल आया और मरीचि ने उसे श्रमणधर्म की दीक्षा ग्रहण करने के लिये प्रेरित किया। तब उसने सामने प्रश्न किया कि 'आप दूसरे को कहते हैं, तो स्वयं सच्चे श्रमणधर्म का पालन क्यों नहीं करते?' मरीचि ने उत्तर दिया कि 'उस धर्म का पालन करने में मैं असमर्थ हूँ।' इस पर कपिल ने पुनः प्रश्न किया कि यह तो बताइये कि 'आप इस समय जिस धर्म का अनुसरण कर रहे हैं, क्या उसमें धर्म नहीं है?' मरीचि को लगा कि यह भी मेरे जैसा ही जड़ मिला है। मरीचि संकोच में पड़ गये। शिष्य की लालसा होने से यह भी शंका थी कि मैं सत्य उत्तर दूँ और यह दीक्षा न ले तो? अगर प्रभाव कम होता हो तो ऐसा भी क्यों कहाँ जाय? दर्शन मोह और भिष्यात्व मोह कर्म के उदय से सहसा श्रद्धा से पतित हुए, यहाँ पर सत्य श्रद्धा की ज्योति बुझ गई। मरीचि ने प्रत्युत्तर देते हुए कहा कि — 'कविला इत्थं स षि, इहयं स षि' कपिल, वहाँ (प्रभु के पास) भी धर्म है और यहाँ भी धर्म है। अन्त में कपिल को शिष्य बनाया। स्वयं के मार्ग में सत्य धर्म न होने पर भी असत्य भाषण किया, इसके द्वारा दीर्घ संसार-चक्र भ्रमण का नवीन कर्म बाँध लिया। (देखो भाग-३) मरीचि किये हुए पाप का प्रायश्चित्त किये बिना मरकर पाँचवें देवलोक में उत्पन्न हुए।

भव सोलहवाँ: पन्द्रहवें देवभवं से चयकर-मरकर महावीर की आत्माने राजगृह नगर के विश्वनन्दी राजा के भाई विशाखाभूति के पुत्ररूप में जन्म लिया। उसका विश्वभूति नाम रखा गया। विश्वनन्दी राजा थे और विशाखानन्दी युवराज पुत्र थे। अन्तिम सोलहवें भव में भिक्षावृत्ति प्रधान बाह्यमणकुल के संस्कारों का बल कुछ क्षीण होने पर भगवान के जीव ने क्षत्रिय जैसे उच्चकुल में जन्म लिया। विश्वभूति युवावस्था को प्राप्त होते हैं, तब वह अपनी रानियों के साथ राजगृह के प्रतिष्ठित उद्यान में आमोद-प्रमोद करने जाते हैं। वहाँ प्रणयकीड़ा में मग्न हुए विश्वभूति को

दासियों ने देखा। उनसे यह सहन न हुआ। दासियों ने महारानी के पास आकर कहा— “आपके युवाज पदाधिकारी पुत्र विशाखानन्दी के लिये क्या कुछ आमोद-प्रमोद के साधन हैं? मौज-मजा और स्त्रियों के साथ रंगरेलियाँ तो उद्यान में विश्वभूति निरन्तर करता रहता है, जब कि सच्चा हक तो आपको है।” इस कथन ने रानी के हृदय में इर्ष्यायि प्रवृत्तित की। रानी राजा से रुठ गई। राजा के द्वारा बहुत समझाने पर भी न मानी, राजा अपनी कुलमर्यादा को तोड़ना नहीं चाहता था। क्या करना चाहिए? इस उलझन में पड़ गये। अमात्य के साथ विमर्श करते हुए इस उलझन का हल निकालने के लिये एक झूठा प्रपंच खड़ा किया। इसके परिणाम स्वरूप पड़ोसी राजा को हराने की खातिर पिता की आज्ञा लेकर पितृभक्त विश्वभूति को उद्यान क्रीड़ा समाप्त कर सैन्य के साथ लड़ाई में जाना पड़ा। दूसरी ओर जैसे ही उद्यान खाली हुआ कि तुरन्त ही विशाखानन्दी अपने अन्त-पुर के साथ आमोद-प्रमोद करने के लिये अन्दर प्रविष्ट हुआ, उधर जाके वहाँ देखा तो युद्ध की बात गलत निकली। इसलिये विश्वभूति वापस लौटा और फिर उद्यान में प्रवेश करना चाहा। वहाँ द्वारपाल ने रोक कर कहा कि उद्यान में तो विशाखानन्दी अपनी रानियों के साथ क्रीड़ा करने आये हैं। विश्वभूति चतुर था। शीघ्र ही वह समझ गया कि विशाखानन्दी को उद्यान में आना था, इसलिये बड़े लोगों ने यह मिथ्या प्रपंच खड़ा किया है। क्रोध के आवेश में पास में खड़े कैथ के वृक्ष पर जोर से मुष्टिप्रहार करके उसे ऐसा झकझोर दिया कि कैथ के गिरे हुए फलों से पृथ्वी ढँक गयी। उसने द्वारपाल से कहा कि यदि मुझ में पितृभक्ति और कुलमर्यादा बनाये रखने का गुण न होता तो तुम सब के मस्तक कैथ की तरह नीचे गिरा देता! मैं बड़ों के प्रति कितनी श्रद्धा और निस्वार्थ भक्तिभावना रखता हूँ फिर भी वे लोग मेरे साथ इस प्रकार छलकपट करते हैं? इस प्रकार का अपना अपमान होने से उसे अत्यन्त चोट लगी। उसने मन ही मन विचार किया कि तत्पश्चात् यह संसार स्वार्थी और छलकपट से भरा हुआ है। अन्त में बैरागी होकर संसार को लिलाजलि देकर आचार्य श्री आर्यसम्भूति स्वविर के पास दीक्षा ग्रहण की। विश्वभूति मुनि विविध तप की साधना में बढ़ते हुए मासक्षमण—एक एक महीने के उपवास करने तक पहुँच गये।

बादमें विहार करते हुए मथुरा पहुँचे। एक समय वे मथुरा नगरी में ही प्रिक्षाटन के लिये निकले। उस समय विशाखानन्दी भी विवाह करने के लिये मथुरा आये हुए थे। वहाँ वे राजमार्ग के समीप उतरे थे। विशाखानन्दी के आदमियों ने घोर तप से अत्यन्त क्रुश हुए विश्वभूति को दूर से ही पहचान लिया। बाद में विशाखानन्दी ने भी पहचान लिया। विश्वभूति मुनि को देखते ही उसे क्रोध आया। ऐसी स्थिति में विश्वभूति अचानक एक गौ की टक्कर लगने से जमीन पर गिर गये और पात्र फूट गये (देखो चित्र विभाग-४) यह देखकर विशाखानन्दी आदि से न रहा गया। सब ने हँसी करते हुए कहा कैथ के फल की गिरते समय का तुम्हारा वह बल कहाँ गया? यह वचन सुनते ही विश्वभूति मुनि की विशाखानन्दी पर दृष्टि गई। दृष्टि गिरते ही विश्वभूति मुनि अपने क्षमा धर्म से व्युत्त हुए, क्रोध की आग में लिपट गये, उसमें से मान की स्थिति प्रकट हुई। अपने बल का प्रदर्शन करने के लिये उस करुणापात्र गाय के सींग पकड़कर आकाश में उछालने का पाप किया। और उन्होंने वहीं मनोमन साधना का बदला माँगते हुए मन में विचार कि— ‘मेरे तप-संयम का जो कुछ भी फल हो तो भवान्तर में मुझे ऐसा कुछ बल प्राप्त हो कि विशाखानन्दी को मैं मार सकूँ।’ यह पलिनघात विश्वभूति के मन से एक करोड़ वर्ष जीवित रहने तक न निकली और न तो उसका पश्चात्ताप हुआ! फिर आलोचना अथवा प्रायश्चित्त करने की तो बात ही कहीं रही? अन्त में वह मृत्यु प्राप्तकर **स्त्रहर्षे भव** में महाशुक्र देवलोक में उत्पन्न हुए और वहाँ से अठारहवें भव में त्रिपुष्ट वासुदेव के रूप में जन्म लिया। योग्य वय में अपने बल से वहाँ रहते प्रतिवासुदेव अश्वघोष को हराकर तीन छण्डों का राज्य अपने अधीन कर लिया। त्रिपुष्ट शौकीन और इन्द्रिय विषयों में लोलुप थे। एक दिन ऐसा हुआ कि रात्रि के संगीत का कार्यक्रम चल रहा था। त्रिपुष्ट ने अपने शय्यापालक से कहा कि ‘संगीत का मधुरनाद सुनते हुए जो मुझे नींद आ जाय, तो तू दिन संगीतकारों का संगीत बन्द कराकर हल्के छुट्टी दे देना।’ शय्यापालक ने हाँ कहा। होनहार कि त्रिपुष्ट को तुरन्त नींद आ गयी, परन्तु वह शय्यापालक मधुर संगीत सुनने में ऐसा तल्लीन हो गया कि राजाज्ञा को भूल गया और संगीत चलता रहा। कुछ समय बीतने पर वासुदेव अचानक जाग गये। उसने संगीत चलता हुआ देखा। उसे हुआ कि मेरी आज्ञा होने पर भी उसने संगीत बन्द नहीं किया। मेरी ही आज्ञा का मेरे ही सामने स्पष्ट अनादर! उसके कान संगीत सुनने में ऐसे तल्लीन हो गये कि मेरी आज्ञा के भंग का भय तक न हुआ। बहुत गुस्सा हुआ। उसे क्या दंड देना चाहिए, इसका निर्णय कर लिया और प्रातःकाल उसे बुलाकर अपने सामने ही उसके कान में गरम-गरम सीसा डलवाया। इससे शय्यापालक मृत्यु को प्राप्त हुआ। तीव्र विषय लोलुपता और उग्र कषायभाव के कारण सम्यक्त्वगुण को छोड़कर वासुदेव मृत्यु को प्राप्त हुए, **उत्तीसवें भव** में सातवें नरक में पहुँच गये। वहाँ की भयंकर यातनाओं को भोगकर **बीसवें भव** में नयसार के जीव ने हिंसक और क्रूर माने जानेवाले सिंह रूप में (पशुरूप) जन्म ग्रहण किया।

वहाँ से मरकर सिंह का जीव **इक्कीसवें भव** में नरक में उत्पन्न हुआ, वहाँ नरक का आयुष्य पूर्ण

होने पर नयसार का जीव **बाईसवें भव** में मनुष्यरूप से उत्पन्न हुआ। वहाँ तपश्चर्या आदि करके, उसके फलस्वरूप चक्रवर्तीपद और संयम दोनों की प्राप्ति होने के पुण्यादि कर्म **बाईसवें भव** में एकत्रित कर लिये थे, जिससे वह अनामी मनुष्य मृत्यु को प्राप्तकर **तेईसवें भव** में महाविदेह की भूकानगरी में चक्रवर्तीरूप से जन्म लिया। ‘प्रियमित्र’ ऐसा नाम रखा। चक्रवर्ती की रिद्धितिरिद्धि भोगने के बाद संसार के ऊपर निर्वेद जाग्रत होने पर भोटिलाचार्य के पास चारित्र्य ग्रहण किया। अन्त में कालधर्म-मृत्यु पाकर **चौबीसवें भव** में महाशुक्र कल्प में देवरूप से उत्पन्न हुए। आखिर **बाईसवें भव** में विराधक भाव का उपशम और आराधक भाव का जो उदय हुआ, वह उत्तरोत्तर बढ़ता ही रहा। देवलोक का आयुष्य पूर्ण करके **पच्चीसवें भव** में भरतक्षेत्र में छत्रा नगरी में सत्राणी रानी भद्रा की गोद में अवतार धारण किया— ‘नन्दनकुमार’ ऐसा नाम रखा गया। २४ लाख वर्ष का आयुष्य गृहस्थाश्रम में बिताकर एक लाख वर्ष का आयुष्य शेष रह गया, तब उन्होंने पोटिलाचार्य नामके मुनि भगवन्त के पास दीक्षा ली। अब वे नन्दन राजर्षि हुए। दीक्षा दिवस से ही उन्होंने मासक्षमण के पारणे, फिर मासक्षमण, इस प्रकार जीवनपर्यन्त तप किया। उनके जीवन में तीन गुणों का त्रिवेणी संगम होने पर वे महाज्ञानी, महासंयमी और महातपस्वी हुए। इन गुणों के प्रभाव से हृदय की भावना विशाल होती गयी। ‘सवि जीव कुरु शासन रसी’ अर्थात् सब को मुक्तिमार्ग का पथिक बनाने की उदात्त, व्यापक और महान भावना प्रगट हुई। चाहे जैसे आत्म बलिदान करने पर मुझे विश्व के प्राणी मात्र के कल्याण के लिये अमोघ शक्ति प्राप्त हो, तो कैसी भी उत्कृष्ट, कठिनतम महान आराधना करने के लिये तैयार हूँ। इस प्रकार की लोकोत्तर दया-भावना प्रवृत्तित हुई। उसके साथ वह भावना सफल हो उसके लिये बाह्य आभन्तर दोनों रूप से तपस्वरूप ‘विंशति स्थानक’ नामक तप की आराधना करके तीर्थंकर नामकर्म (ईश्वरपद प्राप्तित्प कर्म) का उपार्जन किया। अपना आयुष्य पूर्ण होने के अवसर पर विश्व के जीवों के साथ अत्यन्त सुन्दर ढंग से क्षमापना करके **छब्बीसवें भव** में देवलोक में उत्पन्न हुए।

[तृतीय चित्र का परिचय पूर्ण हुआ]

चित्र-४: यो तो बीसस्थानक के बीस खाने विविध प्रकारसे चित्रित कर सकते हैं पर यहाँ मुझे जो ठीक लगा उस आकारमें चित्रित करवाये गये हैं। बीसस्थानक में प्रथम अरिहंत पद का स्थान सर्वोपरि होनेसे सबसे ऊपर अष्टमहाप्राप्तिहायोंसे युक्त दिखाया है। अरिहंत और परमात्मा एक ही अर्थ के बोधक हैं। अरिहंत है तो अन्य स्थान-साधनों का मूल्य है, अरिहंत नहीं तो कुछ भी नहीं। एक के पीछे उज्जीस है। जैनशासन के केन्द्र में अरिहंत है और तीर्थंकर अरिहंत बनने के लिए ही इस बीसस्थानक की आराधना है।

कमान आकार के छः भाग करके उनमें बीस खाने बनाये हैं। इस चित्रमें पुरुषाकृतियोंका बहुत्व होने के कारण ज्यादा बोधिल महसूस न हो तदर्थ दोनों ओर फूलबेलोंका कलात्मक चित्रण किया जाय, इस दृष्टिकोण को ध्यानमें रखते हुए कमाने इस ढंगसे बनायी है कि दोनों ओर थोड़ी थोड़ी जगह खाली रहे। इसी प्रकार ऊपर के भागमें दोनों ओर देवियों और बादल आदि निदर्शित किये गये हैं। चारों ओर का यह कलात्मक सुन्दर चित्रण संपूर्ण चित्रको भव्य बना रहा है।

बीसस्थानक के बीस पदोंमें कोई कोई पद लगभग समान विषयवाले हैं। फिर कितनेक पदोंकी तो योग्य आकृतियों बनाना भी सहज नहीं है तथापि परिश्रमपूर्वक यहाँ विशिष्ट आकृतियोंका चित्रण किया गया है। १०० वर्ष पूर्व के चित्रोंमें बीसस्थानक की आकृतियों अलग अलग प्रकारसे, विचित्र रूपसे चित्रित उपलब्ध होती हैं। वर्तमानमें तो बुद्धिमान व्यक्ति अपनी बुद्धि-कल्पनानुसार अलग अलग ढंगसे चित्रित कराते हैं।

जैनसंघ में चतुर्विध संघ बीसस्थानक की आराधना करता है। इस कारणसे इस विचित्र के नीचे के वर्तुल में चतुर्विध संघका प्रतिनिधित्व करते हुए एक-एक व्यक्ति का तथा मुख्य साधक का चित्रण किया गया है।

आजसे लगभग तीस वर्ष पूर्व बम्बई में बीसस्थानक की बीस आकृतियों नूतन कल्पनानुसार बनवायी थीं। बाद में जरीके पुँठिये (छोड़) में वे आकृतियों चित्रित करवाईं। इस प्रकारका पुँठिया प्रथम बार बना। बाद में तो उसके आधार पर अनेक अनुकृतियाँ बनीं।

चित्र-५: आकाश में विमानद्वारा देवों का २६ वें भव बताया गया है। विमान के बीच में बैठा हुआ देव यहाँ भगवान का जीव है। इस देवभव का आयुष्य पूर्ण होने पर २७ वें भव में छत पर सो रही देवानन्दा ब्राह्मणी की कुम्भि में जन्म लेने के लिये नीचे उतर रहा है, उसे तेज के श्वेतबिन्दु द्वारा सूचित किया गया है।

५. नन्दनमुनि की क्षमापना के श्लोक कण्ठस्थ करने योग्य हैं वे हृदयस्पर्शी-हृदय को आन्दोलित करनेवाले भावों से युक्त हैं। इस क्षमापना का अधिकार त्रिषष्टि शलाका के दशमपर्व में है।

४. त्रिपुष्ट ११ वें तीर्थंकर श्रेयांसनाथ के समय में हुए हैं।

चित्र-६: चित्र को दो भागों में विभक्त किया गया है। ऊपर के विभाग में विमान स्थित सौधर्मन्द स्वयं बाईं ओर खड़े हुए हरिणैगमेयी^{१५} देव जिसका हरिण जैसा मुख बताया है और हाथ जोड़कर खड़े हैं, उसे गर्भापहरण के लिये आदेश दे रहे हैं। नीचे के भाग में ब्राह्मणी देवानन्दा स्वयं को आये हुए १४ स्वप्न ब्राह्मणपति ऋषभदत्त के समक्ष कहती हुई एवं ऋषभदत्त को उसका फल समझाते हुए दिखाया गया है।

चित्र-७: चित्र को तीन विभाग में विभक्त करके चित्रकार ने तीन घटनाओं का दर्शन कराया है। ऊपर के भाग में शयनगृह में गर्भापहरण होने के बाद शोकग्रस्त देवानन्दा का, बीच में भगवान को त्रिशला की कुक्षि में स्थापित करने के लिये आकाशद्वारा क्षत्रियकुण्ड में जा रहे हरिणैगमेयी का, और नीचे सेवा करती दासियों के साथ तन्द्राग्रस्त त्रिशला का शयनगृह दिखाया है।

चित्र-८: पलंग पर सोई हुई महापुण्यवती तन्द्राग्रस्त हज्राणी रानी त्रिशला^{१६} की कुक्षि में कुशलतापूर्वक देव ने गर्भ स्थापन किया। फिर तुल्य ही गर्भ के प्रभाव से आये हुए चौदह महास्वप्नों को पूर्ण चन्द्रवदना माता त्रिशला तन्द्रावस्था में देख रही है, यह बताया गया है।

चित्र-९: हृदय और नयन दोनों तृप्तिरस से परितृप्त बन जायें, ऐसा यह सुन्दर भव्य चित्र है। ब्यू बेकग्राउण्ड बहुत आकर्षक बना है और वही इस चित्रमें प्राण फूक रहा है—चित्रको चित्ताकर्षक बना रहा है। इसमें दो बातों पर विशेष रूपसे पाठकोंका ध्यान आकृष्ट कर रहा हूँ।

स्वप्न रात्रिमें आते हैं अतः बेक ग्राउण्ड काले रंगसे चित्रित किया जा सकता था, परन्तु धार्मिक परिवेश में काला रंग वर्ज्य समझे जानेसे नीले रंगका उपयोग किया है। इस रंगसे चित्र ज्यादा प्रभावशाली लग रहा है। चौदह स्वप्नोंमेंसे तीन स्वप्न प्रसिद्ध पंचेन्द्रिय जानवरों के हैं। हाथी, सिंह और वृषभ। ये भारतीय-धार्मिक संस्कृति व कला क्षेत्रके मान्य व प्रसिद्ध प्रतीक हैं। २४ तीर्थकरों के लांछनोंमें भी इन तीनोंको स्थान है। तीर्थकर की प्रतिमा के परिकर में सिंह और हाथी को अविचल स्थान मिला है। यहाँ चित्रमें बहुत सोच समझकर तीनों प्रतीकोंको एक साथ केन्द्रमें चित्रित कराये हैं। सामान्य रूपसे हाथीके बाद लक्ष्मी चित्रित की है। परन्तु क्रमानुसार बतानेके लिए तो लक्ष्मीके स्थान पर वृषभ और माला के स्थान पर सिंह होना चाहिए। इस क्रमसे स्वप्न न बताकर क्रमभंग करके चित्रित कराने के पीछे एक प्रबल कारण बना था।

पेपर कटिंग कला के श्रेष्ठ कलाकार शैयाजी मेरे चित्रसंपुटके आधार पर पाठन शहरमें चौदह स्वप्न का चित्र पेपर कटिंग में बना रहे थे तब उनके पास उस चित्रकी देखनेके लिए कई आशार्थ और साधु आये। जब उन्होंने प्रथम स्वप्नमें सिंहका चित्रण देखा तो उन्होंने कहा—इसमें यशोविजयजी महाराज की भूल मालूम होती है—क्योंकि प्रथम स्वप्न तो हाथीका है अतः वही चित्रित होना चाहिए। सिंह तो तीसरे स्वप्नमें आता है। यह सारा वार्तालाप विस्तारसे शैयाजीने मुझे लिखा। मुझे बड़ा आश्चर्य हुआ। मैंने समाधान करते हुए लिखा कि हमारे आचार्य म., मुनि भगवत प्रतिवर्ष पर्युषणमें कल्पसूत्रका वाचन करते हैं। इस सूत्रमें स्पष्ट उल्लेख है कि मध्य के २२ तीर्थकरोंकी माता प्रथम स्वप्नमें हाथी, आदिनाथ की माता प्रथम स्वप्नमें वृषभ और अंतिम तीर्थकर महावीरकी माता प्रथम स्वप्नमें सिंह देखती है। मैंने शैयाजी को इस उल्लेख का सूत्रपाठ भी भेज दिया और लिखा कि अब यदि कोई शंका करे तो यह पाठ बता देना।

क्योंकि कल्पसूत्र वर्षमें एक ही बार पढ़ा जाता है, साथ ही समयकी अल्पता के कारण वाचन में शीघ्रता होती है, फिर प्रतिदिन जो स्नात्र पूजा पढ़ाई जाती है, उसकी ये पंक्तियाँ—“पहले गजवर दीठे, बीच वृषभ पड्डा, तीजे केसरी-सिंह” बहुत प्रसिद्ध है। बहुतसे लोगोंको यह पूजा कठम्य भी है। इस कारण सभी को यही ध्यान रहता है कि प्रथम स्वप्न हाथीका ही होना है। २२ तीर्थकरोंकी माता प्रथम हाथी देखती है, इस कारण बहुतसे होनेसे स्नात्र आदिमें प्रथम हाथी को स्थान दिया है।

चौदह स्वप्नोंमें जानवरोंके स्वप्न तीन होनेसे यह वैकल्पिक व्यवस्था संभव हो सकी है।

हमने भी चित्रमें बहुत-न्यायको मान्य करके केन्द्रमें स्वतन्त्र हाथी बताया है, उसके ऊपर वृषभ और सिंह चित्रित कराये हैं। आशा है अब कोई घम में नहीं रहेगा।

६. घटना क्रम के अनुसार उपर का दृश्य नीचे होना चाहिये, लेकिन देवलोक आकाशस्थ होने पर ऊपर बताना उचित समझकर उपर बताया है।

७. हरिणैगमेयी का नाम व्यवहार में ‘हरिणगमेयी’ प्रचलित हुआ, इसलिये लोगों ने उस देव को हरिण के मुखवाला बना दिया। वास्तव में वह उस प्रकार के मुखवाला नहीं है, परन्तु कभी ऐसे रूप की आवश्यकता हो तो दैविक शक्ति से अवश्य बना सकते हैं।

८. दिगम्बर परम्परा मीनपुगल और कलश को मिलाकर १६ स्वप्न मानती है।

९. त्रिशला की कुक्षि में स्थित पुत्रीरूप गर्भ की निकालकर देवानन्दा की कुक्षि में रख दिया था।

सिर्फ स्वप्न बतानेकी अपेक्षा स्वप्नदृष्टा माता का भी चित्रण साथमें हो तो चित्रमें पूर्णता झलकेगी, इस उद्देश्यसे चौदह स्वप्नोंकी प्रधानता रखते हुए नीचे त्रिशला माता का अति आकर्षक, नयन मनोहर, मेरे मनपसंद लाक्षणिक रेखाचित्र चित्रित कराया है।

किसी भी तीर्थकर के जीवनचरित्रमें इस चित्रका उपयोग कोई करना चाहे तो ही सकता है।

यह तो शाश्वत सत्य है कि मनुष्य-मात्र को जन्म देनेका अधिकार मात्र स्त्रियोंको ही है। इस कारण इन चौदह महास्वप्नोंको देखनेका अधिकार भी मात्र स्त्रियोंको ही है। स्त्रियों पर ही तीर्थकर आत्माको जन्म देने की महायशस्वी जिम्मेदारी होती है। समय स्त्रीसंसार के लिए यह एक अत्यन्त गौरवास्पद और नोचपात्र घटना है।

इस चित्रको बनाने के अनेक कारणोंमें से एक कारण यह भी था कि सवत्सरीके दिन मूल कल्पसूत्र-बारसा वाचन के समय स्वप्नोंका वर्णन ठीक ठीक लम्बा चलता है। श्रोताओंमें जागृति बनी रहे तदर्थ उस समय बीच-बीच में एकाद चित्र बताना बहुत जरूरी था। जो चित्रसंपुटकी प्रथमावृत्तिमें प्रकाशित नहीं हो सका था।

चित्र-१०: कदली गृहों के बीच आरामपण्डप में त्रिशला को सोयी हुई दिखायी है, बगल में नवजात भगवान है और देवलोक से जन्मोत्सव मनाने के लिये आयी हुई, वर्तुलाकार धूमती हुई और आनन्दमंगल के साथ रास करती तथा भगवान के गुण गाती ५६ दिक्कुमारिका देवियाँ हैं। अन्य कदलीगृहों में भगवान की विविध भक्ति करती हुई देवियों को दिखाया गया है।

चित्र-११: प्रथम देवलोक का सौधर्मन्द स्वयं ही तारक भगवान की पवित्र भक्ति का संपूर्ण लाभ एक मात्र मुझे ही मिले ऐसी उत्कट इच्छा से दैविक शक्ति के द्वारा अपने ही पाँच रूप बनाते हैं। एक रूप द्वारा करकमलों में नवजात भगवान को धारण करते हैं, दूसरे दो रूप से दोनों तरफ होकर चामर हुलाते हैं। चौथे रूप से छत्र धारण करते हैं और पाँचवें रूप से इन्द्रके शक्तिशस्त्र वज्र को उछालते हैं।

चित्र में इन्द्र को आकाशमार्ग से मेरुपर्वत की ओर जाते हुए दिखाया गया है।

चित्र-१२: मेरु पर्वत की अभिषेक-शिला के ऊपर बैठे हुए सौधर्मन्द की गोद में भगवान है और देव बाल-भगवान का अभिषेक कर रहे हैं। अन्य देवगण अभिषेक के कलश तथा पूजादिक सामग्री लेकर खड़े हैं और श्रेष्ठ देववृन्द को आकाश में भगवान का भक्तिभाव से गुण संकीर्तन करते हुए बताया गया है।

चित्र-१३: आध्यात्मिक विचार और भावनाप्रधान धार्मिक परिस्थितिमें माता, पिता और पुत्र-प्रेम के चित्र बनानेकी प्रथा जैन परम्परामें नहीं है। माता-पिता अपने तीर्थकर जैसे महान् पुत्रको प्रेम कर रहे हैं, लाड-प्यार, हुलाक कर रहे हैं, वास्तव्य का रस बरसा रहे हैं, इस प्रकार के चित्र मंदिरोंमें अथवा हस्तलिखित प्रतियोंमें कहीं पर भी देखनेमें नहीं आये। इसलिए प्रस्तुत चित्रमें बहुत चिन्तनपूर्वक इस विषय को भव्य रूपसे उपस्थित किया है। कल्पसूत्रकी प्रतिमें अथवा श्रमणभगवान महावीरकी जीवनीमें कहीं पर भी ऐसे प्रसंगोंका चित्रण देखनेमें नहीं आया। इसी कारण इस नई दिशामें कदम बढ़ाकर ऐसा चित्र प्रस्तुत कर नवीनताकी ओर प्रस्थान किया है। यहाँ प्रेम-वास्तव्य के कुछेक प्रसंग प्रस्तुत किये हैं। इस प्रकारके अनेक चित्र बनाये जा सकते हैं।

माता और पुत्रके चेहरोंकी कल्पनाएँ अनेक प्रकारसे हो सकती हैं। पसंद सबकी अलग-अलग होती है। फिर भी कभी कभी चित्रकार की इच्छाका आदर करना पड़ता है। यह मनोरम चित्र अवश्यमेव जनताके चित्त में प्रमोद-प्रसन्नता भर देगा।

चित्र-१४ से १६: ये चित्र स्पष्ट समझ में आ जाते हैं, अतएव विवेचन की जरूरत नहीं है।

चित्र-१७: आज तक गृह संसारसे सम्बन्धित, सर्वसामान्य प्रसिद्ध जीवन प्रसंगोंका प्रभु महावीरकी चित्रकथामें अभाव रहा है। हजारों वर्षोंसे प्रभुसे संबन्धित अनेक चित्र बने, पर इस प्रकारके चित्र बनानेका साहस आज तक किसीने नहीं किया। इस खटकनेवाली कर्मी की परिपूर्ति हेतु यहाँ गृह-संसारके पांच प्रसंग चित्रित किये हैं। यशोदा और वर्धमानकुमारके विवाहका एक छोटा-सा मात्र प्रतीक चित्र बताया है। चित्रमें यशोदाने प्रथम वरमाला वर्धमानकुमारके कण्ठ में आरोपित की जो उनके गलेमें लटकती दिखाई दे रही है। पश्चात् वर्धमानकुमार अपनी माता पत्नी यशोदा के कंठमें वरमाला पहना रहे हैं यह दिखाया गया है। दूसरे चित्रमें अपनी प्रिय पुत्री को भगवान प्रेम वास्तव्य कर रहे हैं। नीचेके तीसरे प्रसंगमें पति पत्नी दोनों सानंद वार्ता विनोद कर रहे हैं। और चौथा प्रसंगमें भगवान अपने क्षत्रिय मित्रोंके साथ वार्तालाप कर रहे हैं।

भगवान वर्धमान-महावीरके विवाहके तथा अन्य गृह-संसारके कुल पाँच प्रसंगोंका दिग्दर्शन इस चित्र द्वारा कराया गया है। मध्यके वर्तुलाकारमें वर्धमान क्षत्रिय कुमार है ऐसा बोध

करानेके लिए धनुषबाण के साथ दिखाया है। हालाँकि भगवान महावीरके जीवनमें युद्ध का प्रसंग नहीं बना था लेकिन भगवान नेमिनाथ, पार्वनाथ, शान्तिनाथ आदिको छोटे-बड़े कई युद्ध करने पड़े थे। तीर्थंकर चक्रवर्ती भी होते हैं तब छः खण्ड भूमिको जीतने के लिए हिंसाजन्य महायुद्ध भी उनको करने पड़ते हैं। तीर्थंकरोंकी अहिंसा वीरोंकी है कार्यरोंकी नहीं। तीर्थंकर क्षत्रिय होते हैं, यह बोध कराने के लिए मात्र प्रतीक रूपमें यह चित्र बनाया गया है। इसी दृष्टिकोण से इसे समझे।

यशोदा परमोच्चकोटिके पुरुष की पत्नी थी, वह बात अंधेरेमें रहे, यह मुझे योग्य नहीं लगा और इसी कारण दोनों पात्रों पर प्रकाश डाला गया है।

चित्र-१८: सामयकाल का आदर्श प्रस्तुत करनेवाला यह चित्र है। इसमें राजा सिद्धार्थ का कुटुम्ब दिखाया गया है। (विशेष के लिये देखें चित्र के सामने दिया गया चित्र परिचय)

चित्र-१९: धातुविरह की व्यथा प्रस्तुत करनेवाला यह सुन्दर चित्र है। स्वयं भगवान ज्योष्ठ बन्धु के पास खड़े होकर, दोनों हाथ जोड़कर विनयपूर्वक दीक्षा की अनुमति माँग रहे हैं। यह चित्र आज की प्रजा को विनय धर्म की उत्कृष्ट शिक्षा प्रदान कर सके, ऐसा प्रेरक है।

चित्र-२०: आचारांग आदि आगमोंमें भगवान महावीर का जीवन चरित्र संपान होता है। उसके बाद तो समय-समय पर प्राकृत, संस्कृत अपभ्रंश भाषाओंमें अनेक विद्वानोंने लघु-विस्तृत चरित्र लिखे। इन सभी चरित्रोंमें थोड़े थोड़े मतमतांतर, विषमता और विषय निरूपणकी भिन्नता होती है। भगवान महावीरके जीवनचरित्रके विषयमें पिछले हजारके वर्षमें एकरूपता का अभाव होना, यह आश्चर्यजनक सत्य है। कुछ बातें तो बेहद अलग मान्य होती हैं। लेकिन आचार्य-साधु सभी चरित्र न पढ़ पाये हों अथवा पढ़ने पर भी स्मरण न रहा हो, जल्दीसे पढ़ा हो और ख्याल न रहा हो इस कारण जब कभी कोई लेखक इस प्रकारका प्रसंग लिख दे जो उनके ध्यानमें न हो तो वे तुरन्त नाना प्रकारसे प्रतिकूल आलोचना करने लग जाते हैं। 'कैसा शास्त्र विरुद्ध लिखा है? उत्सूत्र प्ररूपण की है। भगवान महावीरकी आशातना की है' आदि आदि बोलते, लिखते वे कटु शब्दावलीका उपयोग भी करने लग जाते हैं। परन्तु मेरी सभीसे नब प्रार्थना है कि सहसा कोई अभिप्राय व्यक्त न करे। अपना निर्णय देनेसे पूर्व लेखकसे स्पष्टीकरण कर ले अथवा स्वयं विविध ग्रन्थ देख ले, ताकि समाधान हो जाय।

सामान्य रूपसे अपने यहाँ कल्पसूत्र और त्रिषष्टीशालका पुरुष चरित्र ये दोनों ज्यादा पढ़े जाते हैं। इन दोनोंमें जिस प्रसंग वर्णन न आया हो, ऐसा प्रसंग यदि पढ़नेमें आता है तो वाचक अधीर, विषम, आकुल-व्याकुल बन जाता है। यह एक निश्चित बात है कि भगवान महावीरके चरित्रमें एकरूपता नहीं रही। मुझे आश्चर्य तो इस बात का होता है कि भगवान महावीर के निर्वाण के बाद एक हजार वर्षमें लिखे गये चरित्रोंमें कुछ न कुछ पृथक्त्व नजर आता है। शोधक विद्वानोंको भिन्नता के कारणों पर शोध व चिन्तन करना चाहिए।

यहाँ जिन प्रसंगों को बताया गया है, उनका आधार कल्पसूत्र-टीका तथा अन्य ग्रंथ है। तीर्थंकर भी गृहस्थावस्थामें पूजा करते हैं, यह अधिकार कल्पसूत्र तथा अन्य चरित्र ग्रन्थोंमें उपलब्ध होता है। इस कारण यहाँ पर यह प्रसंग चित्रित कराया है। उन्होंने दो वर्षोंमें क्या किया होगा? इस जिज्ञासा के समाधान स्वरूप प्रतीक रूपमें पूजा और ध्यान विषयक चित्र प्रस्तुत किये हैं।

चित्र-२१: चित्र स्पष्ट समझा जा सकता है। इसमें विशेष कथनीय कुछ नहीं है।

चित्र-२२: दानशाला में दिये जानेवाले इच्छित दान देते हुए भगवान, दान लेनेवाले सैकड़ों लोग और भगवान की बगल में देवगण अपना कर्तव्य निभाने के लिये खड़े हुए दिखाई दे रहे हैं। भगवान तो जो जितना माँगता उतना ही देनेवाले को देते हैं, परन्तु बीच में से देवगण ही सामनेवाले के भाग्य में जितना होता है, उतना ही जाने देते हैं। बचा हुआ वे बीच में से लेकर वापिस कोशपात्र में डाल देते हैं।

चित्र-२३: तीनलोक के नाथ की दीक्षा की शिक्षा-पालकी किराय के नीकरों को हटाकर के महान् सुखी जैसे देवगण स्वयं उठा रहे हैं। भगवान जैसे तारक देव की भक्ति किराये की नहीं अपितु लज्जा-संकोच छोड़कर स्वयं ही करनी चाहिए ऐसी शिक्षा इस चित्र द्वारा दी जा रही है। पालकी के अन्दर कुटुम्ब की प्रधान स्त्री तथा छत्र-चामरादि द्वारा भगवान की भक्ति करनेवाली अन्य युवतियाँ बैठी हुई दिखाई पड़ रही हैं।

चित्र-२४: चित्र स्पष्ट है। भगवान अशोकवृक्ष के नीचे खड़े होकर जनता के समक्ष ही पंचमुष्टि लोच कर रहे हैं। उन केशों को इन्द्र वस्त्र में ग्रहण करते हैं और उस समय इन्द्र के द्वारा दिये गये बहुमूल्य देवदूष्य वस्त्र को बाएँ कंधे पर धारण करते हैं।

चित्र-२५: इस चित्र में भगवान के शरीर उपर की सुगन्ध से आकर्षित काले रंग के झरम दिखाई दे रहे हैं। भगवान उसे उड़ाने की परवाह नहीं करते और डंक को समता भावना से सहन करते हैं। और युवती स्त्रियों प्रेम की और युवक सुगन्ध की याचनाकर अनुकूल उपसर्ग

कर रहे हैं।

—यहाँ से प्रारम्भ हुए उपसर्ग की अवस्था में भी ध्यानस्थित भगवान का मुखमण्डल देखो। अपूर्व शान्ति और धैर्य का कैसा अद्भुत दर्शन होता है। कैसे भी कष्टों में सब को भ्रमा-सहिष्णुता किम प्रकार बनाये रखनी चाहिये? इस प्रकार की शिक्षा इसके बाद के उपसर्गों के चित्र दे रहे हैं।

चित्र-२६: कल्पसूत्र-बारसा आदिमें जहाँ कहीं तीर्थंकर भगवान के चित्र देखनेकी मिलते हैं, वे प्रायः एक ही तरहके, एक ही शैली व पद्धति के होते हैं। ये चित्र मिश्र शैली (भारतीय-ईरानी) के हैं। अति लघु आकारमें अथवा बोड़ी-सी रेखाओं द्वारा विषय को प्रस्तुत कर देना, यह इस शैली की विशेषता है। इन चित्रोंमें कलात्मक दृष्टिकोण, प्रमाणभान अथवा वस्तुस्थितिके सम्यक् निरूपणकी दृष्टि का नितान्त अभाव होता है। १४वीं सदीसे १८वीं सदी तक के कल्पसूत्रोंके चित्रोंकी समीक्षा अर्थात् शैली, रंग, लम्बा नाक, दीर्घनेत्र, छोटे पैर, छोटी शय्या तथा वस्त्र, अलंकार, वृक्ष बतानेकी पद्धति, प्राणी चित्र आदि चित्रित करनेकी एक विशेष रीति आदि के सम्बन्ध में बहुत कुछ लिखा जा सकता है, परन्तु यह स्थान समीक्षा के लिए समुचित नहीं जान पड़ता।

भगवानको 'लोकोत्तर पुरुष'से संबोधित किया गया परन्तु लोकोत्तर किस अर्थ में, किस संदर्भ में, उस अर्थ की मर्यादा क्या? इस पर विशेष विचार या चिन्तन नहीं किया गया। तीर्थंकरों का जीवन त्याग-वैराग्यप्रधान होनेसे तीर्थंकरोंके चित्रोंके लिए विषय सीमित ही रहे और आगे जाकर लक्ष्मण रेखा खींच दी गई। तीर्थंकर साधु, त्यागी वर्ग के परम्परा से मान्य विषयोंके ही चित्र बनते रहते हैं। ऐसी परम्परा हो जाने से हमारा मानस भी बद्ध और रुढ़ हो गया। इसी कारणसे कल्पसूत्र आदि के चित्रोंमें भगवानका न तो वास्तविक जीवन उभर कर आ सका और न ही नवीनता आ सकी।

भारतीय कला (इन्डियन आर्ट) में लाइट-शेड को तो स्थान ही नहीं था। ऐसा होने पर भी चित्रसंग्रह की इस तीसरी आवृत्ति में थोड़ी वास्तविकता और नवीनता बतानेका प्रयास किया है। खैर! अब इन बातों पर पूर्ण विराम करें और प्रस्तुत चित्र का विवेचन करें।

इस चित्र में भगवान जंगलमें विहार कर रहे हैं और बायीं ओर के किनारे कायोत्सर्ग मुद्रामें ध्यान कर रहे हैं, यह प्रदर्शित किया है। नीचे के दो चित्रोंमें से प्रथम चित्रमें पंचदिव्य बताया नहीं जा सके। दीक्षा होने के बाद भगवान आश्रम में पधार गये। संन्यासी भगवानको उपालम्ब देते हैं तथापि चेहरे पर दिखाई देता मौन सहित समताभाव अद्भुत प्रेरणा दे रहा है। यह प्रसंग यहाँ चौथे चित्र में स्पष्ट किया गया है।

चित्र-२७: दरिद्र ब्राह्मण की प्रार्थना सुनकर स्वयं भगवान उसे आधा देवदूष्य प्रदान करते हैं। तीर्थंकर देव भी अपनी स्वीकृत वस्तुओं में से अनुकम्पावश दान देते हैं। यह एक ध्यान में रखने योग्य महत्त्वपूर्ण घटना है।

चित्र-२८ से ३०: चित्र स्पष्ट समझा जा सकता है।

चित्र-२९: नौका के नीचे जल में सुदंष्ट्र देव दिखाया गया है, ऊपर के भाग में किनारे पर रक्षा के लिये आते हुए देव दिखाई पड़ रहे हैं।

चित्र-३०: अनेक प्रकार के कष्टों-उपसर्गों से घिरे रहने पर भी भगवान के मुखमण्डल पर के अद्भुत उपशम-प्रशान्त भाव को देखिये। उसके द्वारा हम कहीं हैं? कैसे हैं? इसका विचार होगा ऐसा नियम है कि क्रोध से वातावरण गरम और प्रज्वलित होता है और गरम-उष्ण तत्व का रंग रक्त माना गया है, इसलिये चित्रकारने चित्र को रक्तारंगप्रधान प्रस्तुत किया है।

चित्र-३१: एक राजकुमारी की कैसी दशा होती है, वह और पारसमणि जैसे भगवान का मिलाप होते ही उसकी कैसी उन्नति होती है वह, और तीर्थंकर जैसे लोकोत्तर व्यक्तियोंद्वारा दिये जानेवाले दान की महिमा कैसी है, यह सभी कुछ चित्र द्वारा समझा जा सकता है। भगवान ने अपने शासन की जिस दिन स्थापना की (वैशाख शुक्ला-११) उसी दिन इसी चन्दना को देव समवसरण में ले आया था और भगवान ने अपने संघ की आद्य और प्रधान साधकों के रूप से स्थापित की थी। वे 'आर्या चन्दना' के नाम से विख्यात हुई। इसी आर्या ने केवलज्ञान प्राप्त कर उसी भव में मुक्ति प्राप्त की थी। जैनधर्म में मुक्ति प्राप्त होने के बाद संसार में कभी आना नहीं रहता।

चित्र-३२: काष्ठशूल के कील निकालने की चित्रस्थ पद्धति गुणचंद मुनिवर रचित 'महावीर चरित' और 'त्रिषष्टि श. चरित्र' पर आधारित है। दूसरी रीति की क्रिया का उल्लेख 'घउपत्र म. पु. चरित' में मिलता है। देखिये इस पुस्तक के परिशिष्टों की पत्र संख्या १४, टिप्पण-३६।

१०. श्वेताम्बर और दिग्म्बर ग्रन्थों में चन्दना की कथा भिन्न रूप से पाई जाती है। श्वेताम्बर ग्रन्थों में भी परस्पर भिन्नता है। बड़ी पैर और हाथ दोनों में डालनी थी कि सिर्फ पैर में थी? इस विषय में भी मतभेद देखा जाता है।

चित्र-३५: यह एक ही चित्र मैंने इरादा पूर्वक किनारीदार (बोर्डरवाला) बनवाया है। भगवान की आत्मा केवलज्ञान की प्राप्ति से पूर्व ध्यान, तप और चारित्रिक की कौसी पराकाष्ठा तक पहुँची है, उसकी सुन्दर कल्पना प्रस्तुत करती हुई जो जो उपमाएँ कल्पसूत्र के मूलपाठ में दी हैं (जिसे मैं सारे कल्पसूत्र का भगवान की महान् आत्मा का यथार्थ-हृदयंगम परिचय करानेवाले हृदय के समान महत्त्व का भाग समझता हूँ) उन उपमाओं को इस किनारी के अन्तर्गत चित्रों द्वारा चित्रित किया गया है। चित्र की किनारी में अपनी बाँई ओर चित्रित प्रथम सूर्य, उसके बाद क्रमशः कछुआ इत्यादि १८ उपमा चित्रों को दिखाया गया है।

उसका परिचय इस प्रकार है :-

(१) भगवान् द्रव्य से शरीर की कल्पना से और भावना से ज्ञान के द्वारा सूर्य जैसे देदीप्यमान, (२) कछुआ के समान अपनी इन्द्रियों को गुप्त रखनेवाले, (३) पानी में जैसे शंख गीला नहीं होता वैसे ही भगवान् रागादि दोषों से लिप्त न होनेवाले है, (४) एक सींगवाले भारतीय 'गेंडा' की तरह भगवान् कर्म-शत्रुओं के सामने अकेले ही लड़नेवाले, (५) चन्द्रमा के समान सौम्य-शान्त स्वभाववाले, (६) आकाश जिस प्रकार निरालम्ब है, उसी प्रकार भगवान् किसी के भी आधार-सहाय की अपेक्षा रहित, (७) जल से लिप्त न होनेवाले कमल के जैसे कर्मलेप से अलिप्त, (८) पक्षियों के समान मुक्त-विहार करनेवाले, (९) वायु के समान अप्रतिबद्ध रूप से विहार करनेवाले, (१०) वृषभ के समान महाद्वतादि का भार वहन करने में समर्थ, (११) हर्ष-विषाद के प्रसंगों में भी सम-स्थिर स्वभावयुक्त होने के कारण सागर के समान गम्भीर, (१२) परिषदादि रूप पशुओं से अजेय होने से सिंह के समान दुर्गर्भ, (१३) उपसर्गरूपी हवा के द्वारा चलायमान न होने से मेरु की तरह अचल, (१४) कर्मरूपी शत्रुओं के सामने वीर होने से गज के समान पराक्रमी, (१५) शुद्ध-सुवर्ण जिस प्रकार तेजस्वी होता है, उसी प्रकार भगवान् कर्म-मल से रहित होने से सुप्रोभित, (१६) जिसका उदर और शरीर एक, मस्तक दो और पाँव तीन होते हैं ऐसा भारण्ड नाम का पक्षी प्राचीन काल में इस देश में था, ऐसा उल्लेख मिलता है। आकाश में जाने के लिये उसका वाहनरूप में भी उपयोग होता था। दोनों शरीरों की बनावट ऐसी थी कि जुड़े हुए शरीरवाला होने पर भी मस्तक अलग अलग होता। इन दोनों को समान इच्छायें ही होती, परन्तु भिन्न-भिन्न फल खाने की इच्छा छे तब दोनों की मृत्यु उपस्थित हो जाती। ऐसा न हो, उसके लिये वे अप्रमत्त भाव से खूब जागृत रहते हैं। ऐसे भारण्ड पक्षी के समान साधना में भगवान् अप्रमत्त भाव से रहनेवाले, (१७) शरद्वक्रतु के निर्मल जल के समान क्लृप्त भावनाओं से अकलंकित होने से शुद्ध हृदयवाले और (१८) वसुन्धरा-पृथ्वी जिस प्रकार शीतोष्णादि सप्त सारों को समानभाव से सहन करती है उसी प्रकार भगवान् पृथ्वी की तरह सभी कष्टों को समान-भाव से सहन करने वाले हैं। भगवान् इस प्रकार की श्रेष्ठ उपमाओं के योग्य थे।

चित्र-३६: एक खेत में पहुँचकर, देहावस्था को संकुचित करके, उसे संयमित बनाकर, मन को ध्यान की पराकाष्ठा तक ले जाकर, शालवृक्ष के नीचे रहकर, गोदोहिकाआसन द्वारा (या उकडू-आसन)सायंकाल केवलज्ञान प्राप्त करते हुए ध्यान-मग्न भगवान् को दिखाया गया है। पास में ऋजुवालुका नदी और घूमता हुआ ज्ञान प्रकाश सूचक वर्तुलाकार प्रभामण्डल दिखाया गया है।

चित्र-३७: यह चित्र 'समवसरण' अथवा लोकभाषा में 'समोसरणका या प्रवचनसभापीठ का है। महावीर अब भावतीर्थ अर्थात् साक्षात् परमात्मा की अवस्था तक पहुँचे जाने के कारण, उनके महान् पुण्यों के प्रकर्ष से, देवगण भक्ति के निमित्त, भगवान् के प्रवचन देने के हेतु व्याख्यानपीठ के रूप में (चित्र में दिखाये गये के अनुसार) एक योजन प्रमाण वाले 'समोसरण' की तीन भागों में रचना करते हैं। उस प्रत्येक भाग को 'गड' शब्द के नाम से जाना जाता है। प्रथम, द्वितीय और तृतीय। इस प्रकार समोसरण तीन गडवाला होता है। प्रत्येक विभाग की बैठक के चारों ओर गड-किला होने के कारण, वह गडरूप से जाना जाता है। इस गड की रचना करने से पहले देव जमीन के ऊपर पीठिका (चबूतरा) बनाते हैं, फिर उस पर देवता अपनी दैविक-वैक्रियक शक्ति से देखते ही देखते इन गडों की रचना कर देते हैं। उसमें प्रथम गड चाँदी का रचकर उस पर कंगूरे सोने के बनाते, दूसरा गड सोने का बनाकर उसके कंगूरे रत्न के बनाते, और तीसरा गड जवाहरात याने विविध रंगों के रत्नों से जडित बनाकर कंगूरे चक्रवर्तिक विविधमणि के बनाते हैं। देखनेवाला देखते ही मुग्ध हो जाय, और सहसा समोसरण में जाने का मन हो, ऐसी मनोहर उसकी रचना होती है। प्रथम गड में

११ आफ्रिका में दो सींगवाले गेंडे होते हैं। यह एक ध्यान में रखनेकी बात है।

१२ केवल ज्ञान-त्रिकालज्ञान होने के साथ साथ भगवान् सातिशय जानी हो जाते हैं। देव भगवान् के प्रवचन के लिए निश्चित समवसरण (समोसरण) की भव्य रचना करते हैं। यह चित्र आष्ट समोसरण का नहीं समझना, किन्तु अन्य दिन का बना हुआ समझना। सचमुच तो तीर्थंकर देव के समोसरण कैसे होते हैं? यही ख्याल कराने की दृष्टि से यह बताया गया है।

प्रवचन सभा में जो लोग वाहन लेकर आये हैं, वे अपने वाहनों को प्रथम गड की चौड़ाईवाले भाग में रखते हैं, (यह चित्र में स्पष्ट दिखाई देता है।) दूसरे गड की चौड़ाई में विपथ पशुपक्षीगण जिन्हें भगवान् की वाणी का आकर्षण कर्ण से हुआ हो, वे आकर बैठते हैं। तृतीय गड में जिसके नीचे केवलज्ञान प्राप्त हुआ उस शालवृक्ष नामक चैत्यवृक्ष सहित अशोकवृक्ष-जो कि समोसरण जितना ही लम्बा-चौड़ा होता है, उसके नीचे भगवान् के बैठने के लिये देवगण सिंहासन और उसके आगे चरण रखने हेतु छोटा पादपीठ रखते हैं, और उसके साथ ही साथ (१) अशोकवृक्ष, (२) देवों द्वारा सुगन्धित पुष्पों की वृष्टि (३) दिव्य ध्वनि (४) दो चामरों का डुलाना (५) भव्य-सिंहासन (६) मस्तक के पीछे महातेजस्वी आभामण्डल (आभाम-प्रकाश) (७) दुन्दुभि^{१३} अर्थात् वाणी का पूरक बननेवाले नगाड़ों का तालबद्ध स्वर (८) तीन छत्र, इन अष्ट प्रतिहार्यों की रचना देवगण भगवान् के सिंहासन पर बैठने से पहले से ही करते हैं। भगवान् समोसरण के पूर्व द्वार से प्रदेश करके, तृतीय गड में पहुँचकर चैत्यवृक्ष^{१४} सहित अशोकवृक्ष की प्रदक्षिणा कर, फिर तीर्थ की नभस्कार कर सिंहासन पर पूर्व दिशा की ओर मुख करके बैठते हैं, उसी समय देवता तुरंत ही तीनों दिशाओं के सिंहासन पर भगवान् के जैसे ही तीन प्रतिबिम्बों (कृत्रिम, परन्तु मानों साक्षात् जीवित हों ऐसे) का सर्जन कर देते हैं। इस कारण से भगवान् चतुर्मुख^{१५} हो जाते हैं। वैसे वास्तविक रूप से वे चतुर्मुखवाले नहीं होते। इसके पश्चात् इन्द्रादिक देव, केवली, गणधर इत्यादि मुनिगण, साध्वियों, देवांगनाएँ, मनुष्यों में नर और नारियों के वृन्द आदि अपनी-अपनी मर्यादा के अनुकूल, अपनी अपनी निचत दिशा में स्थान ग्रहण करके, दोनों हाथ जोड़ कर बैठते हैं या तो खड़े रहते हैं। भगवान् चतुर्मुख होने से प्रत्येक दिशा में बैठे हुए लोगों को भगवान् मुझे ही कह रहे हैं ऐसा लगता है। इससे उनकी भावना वृद्धि बनी रहती है। पूर्वोक्त सभा के समक्ष भगवान् मालकोश रग के स्वर में, सिर्फ अर्धमागधी भाषा में ही, अतिमधुर, अमृतमय प्रवचन सुबह के प्रथम प्रहर अर्थात् तीन घण्टे तक देते हैं और सभी शान्ति से सुनते हैं। दूसरे गड में परस्पर विरोधी पशु-पक्षी भी पास-पास में बैठे होने पर भी भगवान् के पुण्य प्रभाव से अपने वै-विरोध को भूल जाते हैं। उपदेश के बाद भगवान् दूसरे गड में (चित्र में देखें) श्वेतारंग का कमरा बनाया है-जिसे शास्त्रीय शब्दों में "देवच्छन्द" कहा जाता है। वहाँ विश्रान्ति करने तथा आहार-जल आदि लेने आते हैं। उसके बाद दूसरी बारका उपदेश गणधर भगवन्त सिंहासन के आगे देवों द्वारा रचित पादपीठ के ऊपर बैठकर देते हैं। उसके पश्चात् फिर भगवान् दूसरी बार अन्तिम प्रहर के तीन घण्टे का उपदेश देते हैं, हजारों व्यक्ति शान्ति-स्थिरता से सुनते हैं और वचनानिश्चय के प्रभावसे अपनी-अपनी भाषा में सब समझते हैं। भगवान् के अतिशयोक्ति के प्रभाव से किसी को न तो थकान होती है, और न तो उठने का ही विचार होता है।

तीनों ही गड के दरवाजों में देवगण व्यवस्था के लिये पहरेदारों का कार्य करते हैं। चारों दिशाओं में बड़े-बड़े ध्वज फहराते हैं। पीने के लिये पानी की भावडियाँ भी होती हैं। चित्र में नीचे प्रवचन सुनने आये हुए राजा श्रेणिक की सदारी दिखाई गई है।

चित्र-३८: चित्र नं. ३८, ३९, ४१, ४२, ४३, ४५ आदि के चित्र प्रसंग जनताको प्रथम बार देखनेका सौभाग्य प्राप्त हो रहा है।

भगवान् महावीरका जीवन इतना विराट् है कि इस संपुट में ४८ चित्र प्रस्तुत करने पर भी दूसरे तीस-चालीस चित्र-प्रसंग और तैयार किये जा सकते हैं।

१३. दुन्दुभि से तात्पर्य देवालय में बजाई जानेवाली नगाड़ों की जोड़ी समझना।

१४. कितने ही लोग चैत्यवृक्ष और अशोकवृक्ष दोनों एक ही हैं, ऐसा समझते हैं, परन्तु ऐसा समझना ठीक नहीं है। अशोक यह एक वृक्ष का ही स्वतन्त्र नाम है, जब कि 'चैत्य' यह वृक्ष का नाम नहीं है। दोनों वस्तुएँ भिन्न हैं। अतएव चैत्यवृक्ष से चैत्य का एक अर्थ ज्ञान होने से यहाँ 'ज्ञानवृक्ष' अर्थ ग्रहण करने का है। जिस वृक्ष के नीचे रहकर तीर्थंकरों को केवलज्ञान प्रकटित हो उस वृक्ष को 'चैत्यवृक्ष' नाम से जाना जाता है और इसी कारण प्रत्येक तीर्थंकर का अपना-अपना अलग अलग चैत्यवृक्ष अर्थात् ज्ञानवृक्ष होता है। 'अशोक' तो अष्ट महा प्रतिहार्यों के अन्तर्गत समाविष्ट होने के कारण वह तो प्रत्येक तीर्थंकर के लिये अवश्य होता ही है, जब कि चैत्य अथवा ज्ञानवृक्ष एक ही प्रकार का नहीं होता। बल्कि भिन्न-भिन्न प्रकार के होते हैं, और जब-जब तीर्थंकर के समवसरण की रचना होती है, तब-तब देव चैत्य अथवा ज्ञानवृक्ष का आदर करने के लिये उसे अलग से अशोकवृक्ष की चोटी पर रखते हैं।

इससे एक ओर बात निश्चित होती है कि तीर्थंकरों को केवलज्ञान वन-उद्यान जैसे क्षेत्र में किसी वृक्ष के नीचे ही प्राप्त होता है और उससे वह वृक्ष भी वन्दनीय, पूजनीय और प्रतिष्ठा का पात्र बनता है। चैत्यवृक्ष को 'बोधिवृक्ष' भी कहते हैं। यहाँ 'बोधि' शब्द केवलज्ञान का वाचक है। बौद्धों ने अर्धन्तर में 'बोधि' शब्द को विशेषकरके प्रधानता दी है। १५. दिगम्बर ग्रन्थकार चतुर्मुख की मान्यता का स्वीकार नहीं करते, उनकी समवसरण की रचना भी श्वेताम्बर से बहुत भिन्न है।

चित्र नं. ३८ में भगवान महावीर विहार कर रहे हैं। इनकी सुन्दर चाल, चलनेकी त्वरित गति का आकर्षक भाव चित्रमें परिलक्षित हो रहा है। भगवान के शरीर की ऊँचाई, चौड़ाई आदि सब अति व्यवस्थित रूपसे चित्रित किये हैं। यह चित्र अति शब्य, रम्य तथा अत्यन्त भावोत्पादक है। ऊपर अष्ट प्रातिहार्योंके आठ नंबर अंकित किये हैं। यो तो यह चित्र मेरे द्वारा तैयार की हुई ऋषभदेव भगवानकी चित्र श्रेणिका है, इसी कारण उनके स्तंभ पर बालोंका एक गुच्छ दिखाई पड़ रहा है। परन्तु इस गुच्छ जितने भाग पर सफेद कागज चिपकाकर रंगका समायोजन कर लिया जाय तो किसी भी तीर्थंकर का चित्र तैयार हो सकता है।

चित्र-३९: ३९, ४१, ४२, ४३ और ४४ इन चित्रोंमें विचित्र घटनाएँ समवसरणमें घटित हुई थीं, इसी कारण प्रत्येक चित्रमें समवसरणका ऊपरी हिस्सा दिखाया गया है। चित्र ३९ में इन्द्रभूति अलगसे ही मालूम हो जाय, इस कारण उनके बायें हाथमें पुस्तक दिखाई है। भगवान को यहाँ प्रवचन मुद्रामें बताये हैं।

चित्र-४०: यह चित्र ऊपर दिये गये वर्णन के आधार पर स्पष्ट समझा जा सकता है। चित्र में कुछ झुककर खड़े हुए ११ ब्राह्मण विद्वानों को समोसरण में ही दीक्षा लेकर उन्होंने जैन साधु का वेश धारण किया और उसी समय 'गणधर' पद का उदय हुआ। वासशेष डालने की प्रथा स्वयं तीर्थंकर की चलायी हुई है—अतएव अति प्राचीन है। मूर्तिपूजक सम्प्रदाय में तो यह प्रथा अद्यावधि सर्वत्र चल रही है। वास-शेष यह सुगन्धित चन्दन के काष्ठ का अनेक सुगन्धित द्रव्यों से मिश्रित, मन्त्रित किया हुआ चूर्ण है। और वह मंगल आशीर्वाद देने के लिये साधु-साध्वी एवं गृहस्थवर्ग के शिर पर डाला जाता है।

यह घटना समोसरण में घटित होने के कारण उसका थोड़ा हिस्सा चित्र में दिखाया गया है। भगवान अशोक वृक्ष के नीचे खड़े हैं, नीचे बैठे हुए हैं वे दीक्षा लेने के लिए बैठे हुए ब्राह्मण विद्यार्थी गण हैं। वैशाख शुक्ला एकादशी के दिन ही उन सभी ब्राह्मणों ने चारित्र्य स्वीकार किया, उसके बाद उन्हें 'त्रिपदी' देते हुए गणधर पद के योग्य हुये। शीघ्र ही भगवान ने अपने शासन की स्थापना करके साधु, साध्वी, श्रावक और श्राविकरूप चतुर्विध संघ की घोषणा की और चारों ही संघ के अधिपतियों की नियुक्ति की। उस दिन से 'वीर' (महावीर) शासन का प्रारम्भ हुआ। यह शासन २१ हजार वर्ष तक अविच्छिन्न रूप से चलता रहेगा। बाद में तुरंत उसका अन्त होगा और उसके बाद प्रलयकाल का प्रारम्भ होगा।

चित्र-४१: ज्योही हमारी नजर इस लाक्षणिक, कमनीय चित्र पर टिकेगी त्योंही हम २५०० वर्ष पूर्व भगवान महावीर के परिवेशमें प्रवेश कर जायेंगे। हमारे सामने परमात्मा महावीरका समवसरण दृश्य साक्षात् हो उठेगा। दिलमें संजोयी कल्पना इस चित्र द्वारा साकार बनी है।

समवसरणमें श्रोता वर्ग व्यवस्थित, सम्पत्तापूर्वक, शिष्टता के साथ खड़े हैं। हमेशा पहले तीन घण्टेकी सतत देशना तीर्थंकर फरमाते हैं और बाद में दूसरी देशना उनके मुख्य शिष्य गणधर की होती है।

अपनी देशना पूरी होते ही तीर्थंकर सिंहासन से उठकर साधुओंके साथ समवसरण के दूसरे गढ़ के ईशान कोणमें देवों द्वारा निर्मित 'देवच्छंद' में पधार कर विश्राम करते हैं। इनके साथ सेदामें साधु रहते हैं।

चित्र-४२: शास्त्रोंमें समवसरण के चार द्वारोंका सुन्दर वर्णन उपलब्ध होता है। इस द्वार की भव्यताका चित्रांकन आज तक किसीने न किया न करवाया। कई वर्षोंसे मेरी यह कामना थी कि एक चित्र ऐसा बनवाया जाय जिसमें सिर्फ एक द्वार (दरवाजा) का ही चित्रांकन किया जाय। ताकि उसकी भव्यता, आकर्षण प्रकाशमें आ सके। प्रस्तुत चित्र द्वारा मेरी इच्छा साकार बनी है और मेरी कल्पना को चित्रकारने अपनी कुशल कला द्वारा यथार्थताका ठीक परिधान पहनाया है। इस चित्र के द्वारकी भव्यता और इसकी गहराई हृदयको तृप्त कर दे ऐसी है। सिंहासन पर प्रभु विराजमान हैं। चतुर्विध संघ परम्परा, योग्यता व औचित्यानुसार बैठा किंवा खड़ा है। सिंहासन स्फटिक रत्नका होनेसे उसका कलर भी वैसा ही किया है। आकार, रंग, रेखाएँ और जवाहरातयुक्त शास्त्रोक्त विधान-वर्णन अनुसार चित्रित इस भव्य

दरवाजे को अपलक नेत्रोंसे निरन्तर निहारते रहने पर भी आँखें हटानेकी इच्छा नहीं होती, ऐसा यह भव्य चित्र है।

समवसरण में तीन गढ़ होते हैं। एक गढ़ में चार दरवाजे होने से कुल १२ द्वार होते हैं।

चित्र-४३: इस एक ही चित्रमें बलिबिधानसे संबंधित तीन प्रसंगोंको चित्रित किया है। यदि इन तीनोंके पृथक्-पृथक् चित्र बनाये जाय तो वे इतने दर्शनीय, आकर्षक और प्रवाह परिपूर्ण होंगे कि उसका अनुमान नहीं किया जा सकता। क्योंकि हमारी कार्य मर्यादा है अतः यह संभव नहीं हो सका।

बलि अर्थात् अर्धपक्व चावल— यह बलि विधान प्रथम प्रहरकी देशना के अंत में होता है। चक्रवर्ती से लेकर सामान्य प्रजा तक को भी बलि तैयार करनेका अधिकार है। बलिमें प्रयुक्त होनेवाले चावल अखण्ड, पतले, सुगन्धयुक्त, छिलके रहित और जल द्वारा विशुद्ध किये हुए होते हैं। बाद में उन चावलों को पकाने के लिए चूल्हे पर चढाते हैं। अर्ध पक्वावस्थामें नीचे उतार लेते हैं। बादमें देव उसमें दिव्य, सुगन्धी द्रव्य डालकर उसे सुगन्धीदार बनाते हैं। बाद में संपूर्ण शणगार युक्त सधवा युवा स्त्री उस थाल को सिर पर रखती है। बाद में घूमघाम से वाजित्र युक्त बड़े उत्सव के साथ जय-जय का उद्घोष करते हुए पूर्व द्वार से समवसरणमें प्रविष्ट होकर ज्योंही वे प्रभु के पास पहुँचते हैं त्योंही भगवान अणभर के लिए विराम लेते हैं फिर बलि लानेवाले लोग भगवान को तीन प्रदक्षिणा देकर भगवान के पास खड़े रहते हैं। भगवान की अमृतमयी नजर बलि पर पडती है। इस दिव्य नजरसे चावलोंमें एक विशिष्ट शक्ति का संचार हो जाता है।

बाद में अधिकृत लोग भगवानके समक्ष खड़े रहकर थालमें से मुट्टियाँ भरके चावल उछालते हैं। नीचे गिरनेसे पहले ही आधे चावलको तो देवलोकके देवता गूण ग्रहण कर लेते हैं। शेष के आधे चावल बलि बनानेवाला लेता है। बाद में जो भाग्यशाली होता है वह गिरते हुए चावलको अथवा समवसरण की धरती पर पड़े हुए चावलको प्राप्त करता है। इसका फल क्या?

इस बलिका सिर्फ एक चावल सिर पर रखा जाय तो रोगीके सारे रोग शान्त हो जाते हैं, वह स्वस्थ हो जाता है। और साथ ही छः मास तक उसे अन्य कोई रोग नहीं होता। ऐसा लगता है कि यह बलि विधान प्रत्येक तीर्थंकर के समय होता रहा होगा। यह प्रतिदिन भी होता होगा, पर इसका कोई उल्लेख अज्ञानोंने पढ़नेको नहीं मिलता।

विचारणीय प्रश्न—

तीर्थंकर लोकोत्तर व्यक्ति होते हैं। वे कृतकृत्य भी होते हैं। जब कि बलि विधान ती लौकिक क्रिया है। रोग निवारणके लिए है। मात्र संसारी जीवोंके सुखके लिए है। यह क्रिया मोक्ष प्राप्तिकी नहीं है। इस क्रिया से अनि-वायु काय आदि जीवोंकी हिंसा होती है। तो फिर इस विधानके लिए तीर्थंकर देव देशना बंद कर देते हैं और बलि की इस क्रिया को इतना महत्त्व देते हैं, उसके साथी बनते हैं, इतना सहकार प्रस्तुत करते हैं, इसका कारण क्या है? यह अति गभीर विचारणीय प्रश्न है।

शासन के संवाहक आचार्य के लिए यह प्रसंग प्रेरणास्पद है। लोकोत्तर शब्दकी अर्थमर्यादा क्या है? यह भी विचारणीय प्रश्न है। यह प्रश्न भी समुपस्थित होता है कि तीर्थंकर देवोंके समक्ष इस क्रियाकी क्या आवश्यकता है?

यह प्रसंग अश्रिसिद्ध होनेसे बहुतसे आचार्य, मुनिवरोंके ध्यानमें नहीं होगा। यह चित्र हर दर्शक के मनमें तरंगे जमा देगा। शास्त्रोंकी पक्तियोंमें छिपे इस वर्णन पर प्रकाश फेंक कर इसे उभारा गया है।

यह बलि किनके कहनेसे तैयार होती है व तथा अन्य बातोंका उल्लेख उपलब्ध नहीं होता।

१८. तस्मिन्नागतमात्रे च विरमति क्षणात् जिनाः। लो.प्र. ३० श्लोक ६२

१९. छेदसूत्र में चावल प्रभुके चरणोंमें रखा जाता है, ऐसा लिखा है।

२०. यह भी ध्यानमें लेना होगा कि चावलों को लपकनेका अधिकार जैन-अजैन सबको होता है। संसारी जीवोंके बाह्यहित के लिए विवेकपूर्वक उचित सहकार देना ही तो भी यह काम हमें नहीं करना होता है ऐसी एकान्त समझ रखनेवाले त्यागी महानुभावोंको इस प्रसंग के पढ़ने के पश्चात् अनेकान्ती बनना उचित होगा।

यह प्रसंग चतुर्विध श्रीसंघकी—शासनकी स्वस्थता, सुरक्षा, स्थिरता और सुदृढता के लिए होनेसे कालानुसार प्रसंगोचित व्यवहार करना गीतार्थका फल है। जरूरत पड़ने पर अपवादोंका सेवन भी अनिवार्य हो जाता है। सिर्फ एकान्तवादसे शासन कभी चल नहीं सकता यह इससे सूचित होता है।

प्राचीन महाश्रियोंने अनेक अर्थों तथा रहस्योंसे भरपूर एक बात की कि, "जैनशासनमें किसी भी बाबतका सर्वथा निषेध नहीं, वैसे सर्वथा विधि भी नहीं," इस वचनमें बहुत कहा गया है; सुत्र इस बात को ध्यानमें रखें।

१६. 'त्रिपदी' अर्थात् शिष्यों की अगाधज्ञान महाप्रकाश प्राप्त हो और प्राणी मात्र का कल्याण कर सके वैसे महान् शास्त्रों की रचना करने का सामर्थ्य मिले, इसके लिये विश्व के मूलभूत स्वरूप का दर्शन कराने वाले गम्भीरार्थक तीन सूत्र पदों को भगवान बोले और गणधर एक एक प्रदक्षिणा करके एक-एक को ग्रहण करें। उसमें भगवान प्रथम "उपवेइ वा" कहते, फिर "विगमेइ वा" कहते और फिर "धुवेइ वा" कहते। ये तीन वाक्य उस द्वादशांग शास्त्र की रचना के और विश्वरचना-व्यवस्था के बीजक हैं। इसका भावार्थ यह है कि द्रव्य-पदार्थ अपेक्षा से उत्पन्न होता है, अपेक्षा के ही कारण वह नाश को प्राप्त करता है और अपेक्षा से ही वह मूल स्वरूप में घुव-नित्य रहता है।

१७. कितनेक प्राचीन शब्दोंमें अशोक वृक्ष के नीचे के भागमें देवच्छंद स्थान बताते हैं, परन्तु अशोक वृक्ष के नीचे किस प्रकार, किस दिशामें होता है, इस संबंधमें कोई स्पष्टता नहीं मिलती। छंद अर्थात् आसन।

चित्र-४४: चित्र स्पष्ट है। केवल एक तरफ मस्मीभूत हुए दो साधुओं के श्याम मृतदेह दिखाई दे रहे हैं। तेजोलेखा का प्रश्न 'प्रवचन-सारीन्द्रार' ग्रन्थ के कथनानुसार मुख से ही निकालकर सामनेवाले के ऊपर करना होता है।

चित्र-४५: इस चित्रमें भगवान सिर्फ सामान्य प्रजा के ही गुरु-देव नहीं थे अपितु छोटे-बड़े राजा-महाराजाओंके वे उपदेशक गुरु-देव थे, यह दिखाया गया है। जनता के ख्याल में यह बात आवे, इस हेतु से यह चित्र विशेष रूपसे तैयार कराया गया है।

चित्र-४६: स्वर्णकमल के ऊपर पद्मासन में स्थित होकर विश्व के प्राणियों के कल्याण के लिये अधिक से अधिक तत्त्वज्ञान और उपदेश देने के लिये १६ प्रहर-४८ घण्टे तक लगातार प्रवचन दिया, वह प्रसंगा दो दिन अन्न-जल रहित उपवास के साथ इतना लम्बा प्रवचन देने का यह उदाहरण लगता है कि इतिहास में (शायद) प्रथम ही होगा।

चित्र-४७: अन्तिम यात्रा से पूर्व ही देवों ने भगवान के मृत शरीर को भक्ति-बहुमान के हेतु मुकुट आदि आभूषणों से अलंकृत कर दिया था, यह बताया है। मृतदेह का अग्निस्कार चन्दन के काष्ठों से हुआ था।

२१. गौशालक आजीवकसंप्रदाय का नेता था। उस संप्रदाय के मुनि निर्वस्त्र रहते थे अथवा विकल्प था? वह निश्चित हो नहीं सका। यहाँ तो सक्त्र बताया है और देह तेजोलेखा ग्रन्थ बताया है।
२२. देखो-द्वार २७० वीं।
२३. मृतक को अलंकृत करने का उल्लेख प्राकृत 'महावीरचरियं' ग्रन्थ में है। यह प्रथा अति प्राचीन काल से चली आती है।

चित्र-४८: यह चित्र केवलज्ञान होने के बाद अशोक वृक्ष के नीचे देवों द्वारा रचित स्वर्णकमल पर पद्मासन में स्थित होकर 'प्रवचन' मुद्रा पूर्वक आद्योपदेश देते हुए तीर्थंकर श्री महावीर देव के आद्य गणधर श्री गौतमस्वामीजी का है। दोनों तरफ केवलज्ञान की महिमा करते हुए देवों को दिखाया गया है। उसके ऊपर के भाग में बाईं ओर के कोने में देवशर्मा ब्राह्मण की प्रतिबोध करते हुए गौतमस्वामीजी हैं और दायरे कोने में पीछे लौटते रास्ते में ही भगवान का एकाएक निर्वाण सुनकर चिल्ला चिल्लाकर रोते हुए गौतमस्वामीजी को बताया है। गौतमजी (इन्द्रभूति) मगध देश के गोबर ग्राम के गौतमगोत्रीय ब्राह्मण वसुभूति के ज्येष्ठ पुत्र थे। श्रमण संघ की सुव्यवस्था के लिये भगवान के अध्यापन विभाग को नौ गणों-विभागों में विभक्त कराया था और उसके ऊपर प्रधान अध्यापक शिष्यों की नियुक्ति की गई थी। वे 'गणधर' पद से अलंकृत होने से उस पद से जाने जाते थे। उसमें गौतम गणधर आद्य थे, ५० वर्ष की उम्र में पावापुरी में दीक्षा लेकर ८२ वे वर्ष में केवली (—सर्वज्ञ) बने। अन्त में एक महीने का अनशन करके ९२ वर्ष की आयु में निर्वाण प्राप्त किया। गौतमबुद्ध और गौतमस्वामी दोनों ही सर्वथा भिन्न व्यक्ति हैं, यह ध्यान में रखना चाहिए। अन्त में—

"अगूठे अमृत बसे, लब्धि तथा भण्डार।

श्री गुरु गौतम समरिए, वाञ्छित फल दातार।"

—यहाँ ४८ चित्र का परिचय समाप्त होता है।

—जय महावीर

२४. गौतमस्वामीजी का नाम तो इन्द्रभूति था, लेकिन प्राचीनकाल में देश में-गोत्र या गोत्रनाम की बहुत महिमा थी। इस वस्तु गोत्र नाम से ही वे सुविख्यात हुए।

परिशिष्ट-पिभाग

अवतरण—यद्यपि यह पुस्तक चित्रमय जीवन की है, इसलिये इसमें अतिरिक्त परिशिष्ट आदि सामग्री न दी होती, तो भी पर्याप्त था लेकिन वर्तमान प्रजाकी परिस्थितिको लक्ष्य करके तीर्थंकर श्री महावीरदेव और उनके प्रसंग तथा समय के साथ सम्बन्ध रखनेवाली विशेष जानकारी परिशिष्ट के रूप में दी जाय तो उपयुक्त होगी, ऐसा समझकर कुछेक उपयोगी परिशिष्ट यहाँ दिये गये हैं।

परिशिष्ट सं. १

+ विहारस्थल नाम-कोष

भूमिका—इस ग्रन्थ के ४८ चित्रों के सामने दिये गये परिचय के लेख में भगवान के विहार और चातुर्मास के विषय में जिन-जिन स्थलों का निर्देश हुआ है, (लगभग) उसी के ही परिचय हेतु यह कोष है। उसमें अनेक स्थलों के वर्तमान स्थान कहीं हैं उसकी जानकारी नहीं हो सकी है। कितने ही स्थलों की जानकारी हुई है, उनका उस-उस स्थल पर थोड़ा-बहुत निर्देश कर दिया गया है।

* **अपावापुरी**^१ —यहले इस नगरी का नाम अपावा-पुरी (पाप रहित नगरी) था, परन्तु भगवानश्री महावीर का देहान्त-निर्वाण होने पर लोगों ने इसका नाम पावापुरी-पापापुरी (पापनगरी) रख दिया। उस समय पावा नामके तीन स्थल थे, अत एव इस पावा को "पावा मध्यमा" नाम से प्रसिद्ध पावा समझना। (चौमासा-४२ वीं)

* **अस्थिकणाय**—विदेह जनपद में था, जिसकी सीमा पर शूलपाणि यज्ञ का चैत्य था। (चौ. १)

* **आलम्बिका** — राजगृह नगर से बनारस जाते समय-बीच में आता था। (चौ. ७ वीं)

* **आजुवालि(तु) का नदी**—इस नदी का स्थान कहीं माना जाय इसका ठीक निर्णय पुरातत्त्वविद् अद्यावधि नहीं कर सके हैं। परन्तु जुम्बिकग्राम के पास, श्यामाक नामके किसान के खेत में, साल (शाल) वृक्ष के नीचे, जहाँ भगवान को केवलज्ञान हुआ, उसके समीप था।

* **कनकखल आश्रम**—श्वेताम्बिका नगरी के समीप का स्थान। इस आश्रम में ही क्रूर और भयंकर दृष्टिविष चण्डकौशिक सर्प ने भगवान पर उपसर्ग किया था, उसे प्रतिबोध करके भगवान १५ दिन तक वही ध्यानस्थ रहे थे।

* **कुमार (कर्मर) गाम**—भगवान की जन्मभूमि क्षत्रियकुण्ड के समीप का गाँव। दीक्षा की प्रथम रात्रि में भगवान यहीं रहे और गोपालने प्रथम उपसर्ग यहीं किया।

* **कशी**—वाराणसी के आस-पास का प्रदेश। यह कशी एक राष्ट्र गिना जाता था और वाराणसी उसकी राजधानी थी। महावीर के समय में वह कौशल राष्ट्र में मानी जाती थी।

* **कोत्लाक सन्निवेश**—वाणिय गाँव के समीप का गाँव। भगवान ने दीक्षा के दूसरे दिन तप का पारणा यहीं किया था।

+ विहार स्थल का चित्र-नक्शा प्रथमावृत्ति में देरी लगने से दे नहीं सका, लेकिन इसी आवृत्ति में देने के लिये प्रयत्नशील हूँ।

* ऐसा चिह्न भगवान के वर्षावास (चौमासा) के स्थल को सूचित करता है।

१. स्थल के नाम मात्र संस्कृत भाषा में ही दिये गये हैं। यहाँ प्राकृत नाम नहीं दिये गये हैं।

२. आलम्बिका अथवा आलम्बिया एक ही स्थान के सूचक नाम है, ऐसी विद्वानों की मान्यता है।

३. हमारे लिये यह एक दुर्भाग्य की बात है कि इस स्थान का निर्णय अद्यावधि नहीं हो सका है, अन्यथा जहाँ भगवान को महान् ज्ञान-प्रकाश मिला हो, उस स्थल को तो भव्य यात्रायाम के रूप में विकसित करना चाहिए।

कौशल-जनपद—उत्तर प्रदेश में आया हुआ एक देश। उसकी राजधानी श्रावस्ती थी।
कौशलम्भी—उत्तर प्रदेश में प्रयाग के समीप का प्रदेश। महावीर के समय में यह नगरी कत्सदेश की राजधानी थी। यहाँ का राजा उदयन और उसकी माता राजमाता भृगावती महावीर के परम पक्क थे।

क्षत्रियकुण्ड ग्राम—बिहार जम्मुई स्टेशन से १८ माईल दूर मुंगेर जिल्ला का लछवाड़ ग्राम है। वहाँ से ३ माईल दूर क्षत्रियकुण्ड तीर्थ है, वर्तमान में यही स्थान सैकड़ों वर्षों से माना जाता है। लेकिन जैन-अजैन पुरातत्वविदों की ऐसी मान्यता है कि मुजफ्फरपुर जिले के बेसाहपट्टी के समीप आया हुआ जो वसुकुण्डगाँव है वही प्राचीन क्षत्रियकुण्ड ग्राम है। यह स्थल महावीर की जन्मभूमि थी। वह वैशाली के समीप में आया हुआ एक राज्य था, इसी लिए वैशाली का ही उपनगर माना जाता था। उस पर राजा सिद्धार्थ का आधिपत्य था। एक पद्य रचनाने महावीरका 'वैशालिक' नामसे उल्लेख किया है। सचमुच यह गहरी शोधका विषय है।

४. भगवती, कल्पसूत्र, आवश्यकदि आगम और आगमेल (श्वे-दिग.) ग्रन्थों में इस स्थल के मूलभूत नामरूप से कुण्ड, कुण्डघा (गा) म, कुण्डपुर इन तीन शब्दों का उल्लेख हुआ है, और उस स्थल में क्षत्रिय और ब्राह्मण दोनों अलग अलग विभाग में समूहरूप से रहने के कारण उत्तर विभाग में बसे हुए क्षत्रियों के विभाग की पहचान के लिये उसके पूर्व में 'क्षत्रिय' शब्द और शहर होने के कारण उसके आगे 'नगर' शब्द जोड़कर 'क्षत्रियकुण्डग्राम-नगर' ऐसा पूर्णनाम प्रसिद्ध हुआ, और इसी तरह दक्षिण विभाग में बसे हुए ब्राह्मणों के विभाग के लिये 'ब्राह्मणकुण्डग्राम नगर' ऐसा पूर्णनाम प्रसिद्ध हुआ। बहुधा उसी नाम का उपयोग सर्वत्र हुआ है। कुण्डपुर का उल्लेख महाकवि असंग, आ. जिनसेन, आ. गुणमद आदि दिगम्बर विद्वानों ने मुख्य रूपसे किया है। जयधवलकाकर ने कुण्डपुरपुर शब्द प्रयोग किया है। दूसरा आचार्यगण सूत्रकारने नगर शब्द के स्थान पर सन्निवेश शब्द ग्रहण किया है। परन्तु यहाँ सन्निवेश का संक्षिप्त अर्थ न लेते हुए सिद्धार्थ राजा होने से 'नगर' अर्थ का ही ग्रहण उचित है। हेमचन्द्राचार्यने त्रिषष्टि (२-१५) में ब्राह्मणकुण्ड को 'सन्निवेश' और क्षत्रियकुण्ड को 'पुर' रूप से बताया है।

५. वर्तमान के जैन अजैन अनेक इतिहासकारोंने क्षत्रियकुण्ड वैशालीका उपनगर था ऐसा स्पष्टरूप से घोषित किया है। और वे वर्तमान में प्रचलित क्षत्रियकुण्ड को स्यापना-तीर्थ बताते हैं। उनका कहना है कि भूतकाल में यह स्थान विदेह देशमें नहीं था। निम्न हकीकत क्षत्रियकुण्ड का स्थानविषयक विवाद का यथार्थ चित्र क्या है यह समझने के लिये ही दी है।

क्षत्रियकुण्ड का स्थान कौनसा है इस विषय में दो मत हैं।

- (१) एक मत यह है कि—आजकल यात्रियों द्वारा पूजनीय लछुआड़ के पास में जो विद्यमान है वही भगवान का जन्म स्थान है।
- (२) दूसरा मत यह है कि—क्षत्रियकुण्ड वैशाली का ही उपनगर था और आज का वसुकुण्ड गाँव यही क्षत्रियकुण्ड और वही जन्मस्थल है। जो लछुआड़ से दूरवर्ती है।

प्रथम लछुआड़ के पास वाला क्षत्रियकुण्ड स्थान सैकड़ों वर्षों से मान्य पूजनीय श्वेताम्बर तीर्थ है। और इतिहास प्रेमी मुनिश्री दर्शन विजयजी (त्रिपुरी) ने एक पुस्तिका द्वारा दलील और प्रमाण से इसी स्थानको प्राथमिक जन्मस्थल है ऐसा साबित किया है।

दूसरे मत के अग्रणी हैं दो श्वेताम्बरीय तपागच्छीय विद्वान आ. श्री. विजयेन्द्रसूरिजी और मुनिश्री कल्याणविजयजी।

आज से २५ वर्ष पहले इन्हीं लोगोंने यह मत अपनी पुस्तिका में जाहिर किया था।

इसके अलावा श्वेताम्बर मूर्तिपूजक पक्ष में सभी गच्छवाले और तपागच्छ के विविध पक्षवाले, स्थानकवासी, तैरापथ और दिगम्बर ये चारों संप्रदाय के साधु और गृहस्थ विद्वानों ने ३०, ४० वर्ष के बीच भगवान श्री महावीर का जो चरित्र लिखा है उन सभीने निर्विवाद रूपसे स्पष्ट शब्द में वैशाली या वैशाली के बगल में - पास में अवस्थित भूमि ही क्षत्रिय कुण्ड है ऐसा उद्घोषित किया है।

एक बात और भी ध्यान में रखने योग्य है कि आगम में भगवती आदि की टीका में भगवान को 'वेसालिय'— वैशालिक नाम से उल्लिखित किया है और उसका ही अनुवाद पं. श्रीवीरविजयजी ने जल पूजा काव्य में 'वैशालिक मुख दर्शन धाय' ऐसी पंक्ति लिखकर भगवान को वैशालिक कहा है।

इसीलिये कितनेक लोग वेसालिय-वैशालिक शब्द का अर्थ व्याकरणानुसार विशाला में उत्पन्न हुए ऐसा करते हैं। लेकिन टीकाकारोंने यौगिक दृष्टि से ओर ही अर्थ किया है। जन्मभूमि सूचक कुछ भी संकेत नहीं किया। विवादास्पद यह विषय पर आज भी खोज चल रही है।

गंगा नदी—भारतवर्ष की दो बड़ी मानीजानेवाली नदियों में से एक नदी। जैन शास्त्र में इसका मूल शुद्र-कुल हिमवन्त पर्वतवर्ती पद्मदह में दिखाया गया है। परन्तु वर्तमान भौगोलिक आज उसका उद्भव स्थान हिमालयवती गंगोत्री बतलाते हैं। अकेले भगवान ने नौका द्वारा छत्तरथावस्था में दो बार और केवलज्ञान होने के पश्चात् अनेक बार अपने श्रमण-श्रमणी संघ के साथ जलमार्गी नौका साधन द्वारा गंगा पार की थी।

गुणशील चैत्य—राजगृह का सुप्रसिद्ध उद्यान। भगवान बारबार इस उद्यान में ठहरते थे। यह उनका धर्म प्रचार का प्रधान केन्द्र था। ११ गणधरोंने यही निर्वाण प्राप्त किया था। मूर्तिपूजक सम्प्रदाय में सर्वोत्तम आदरपात्र और पूजनीय 'कल्पसूत्र' शास्त्र के अन्तिम मूलपाठ में अपने आज्ञावर्ती चतुर्विध संघ के समक्ष प्रस्तुत कल्पसूत्र का वाचन 'गुणशील-गुणशिलक चैत्य' में भगवान के द्वारा किये जाने का जो उल्लेख मिलता है, वह यही चैत्य है।

* **चम्पा (नगरी)**—भागलपुर के समीप प्रख्यात और जैन इतिहास की प्रसिद्ध नगरी। भगवान जब चम्पा में पधारते तब वहाँ के पूर्वपद चैत्य नाम के प्रसिद्ध उद्यान में ठहरते थे। पहले वह अंग देश की राजधानी थी, परन्तु बाद में कृष्णिक ने उसे मगध की राजधानी बनायी थी। (वी. ३, १२)

छम्पाणि (षण्मानी)—पावा मध्यमा के समीप, चम्पानगरी जाते समय पथ में गंगा के समीप यह स्थान था। यहाँ भगवान के कान में काश की काष्ठशूल डालने का प्रसंग हुआ था और पास में ही उसे निकालने का भी उपसर्ग हुआ था।

पृथिक (का) ग्राम—ऋजुवालिका नदी के समीप आया हुआ एक गाँव है। इसी नदी के तटवर्ती खेत में भगवान को केवलज्ञान हुआ था। देखिये—'ऋजुवालिका' शब्द।

ज्ञातक्षण्डवन—क्षत्रियकुण्ड नगर के बाहर आया हुआ उद्यान है, जहाँ भगवान ने दीक्षा-चरित्र-व्रत ग्रहण किया था।

दृढभूमि—महावीर के समय में प्लेच बहुल जनसंख्यावाला एक प्रदेश है, जिस भूमि के पेंडालग्राम के पोलास चैच में संगम देव ने एक रात में बीस उपसर्ग किये थे। आजका गोंडवा का प्रदेश यह स्थल है, ऐसा विद्वान मानते हैं।

* **नालन्दा**—प्राचीन राजगृह का अनेक धनाढ्यों से समृद्ध, सुविख्यात और विशाल उपनगर। प्रसिद्ध जो 'नालन्दापीठ' वही यह स्थल है। (वी. २, ३४, ३८)

* **पावा (-पावापुरी)**—पावाँ कुल तीन थी। यह पावा मगध-जनपदवर्ती थी और वह 'पावा

६. भौगोलिक स्थिति को देखते हुए बिहार समय में अन्य अनेक नदियों पार की थी।

७. 'छम्पाणि' इस प्राकृत नाम का संस्कृत रूपान्तर षण्मानी होता है, और यह अनेक ग्रन्थकारों को मान्य है। ऐसा होने पर भी 'आवश्यक' सूत्र मलयगिरि टीका के अन्तर्गत 'छम्पाणिया' इस प्रकार तत्सम जैसा रूप भी दिया है।

८. प्राचीन नाम 'णगलंद' था। 'सूत्रकृतांग' आगम में इस नाम के अनेक अर्थ बताये हैं।

९. पावापुरी के पूर्वनाम रूप से 'अपावाए' शब्द द्वारा 'अपापा' नामका उल्लेख महावीर चरित्र' (स्त्री. १३९९) में नेमिचन्द्रसूरि ने किया और उन्होंने ही फिर पावा शब्द द्वारा 'पापा' इस नाम का भी निर्णय किया। एक ही नगरी के लिये निर्वाण पहले के वर्णनों में दोनों नामों का उल्लेख दिया है। ऐसा ही उल्लेख हेमचन्द्राचार्य ने भी किया है। उन्होंने त्रिषष्टि (सर्ग ५-१०, १२-४४०) में प्रथम अपापापुरी का उल्लेख करके फिर निर्वाण से पूर्व के वर्णनों में हस्तिपाल राजा का 'पावापुरी-पति' के (स. १३-३) रूप में परिचय दिया है। दूसरी ओर कल्पसूत्र मूल के सुबोधिका-टीकाकार विनयविजयजी ने व्याख्या में 'अपापा' और 'पावा' के प्रसंग में ऐसा निर्णय किया है कि प्रथम इस नगरी का नाम 'अपापा' था परन्तु भगवान के निर्वाण को अमंगल घटना होने पर देवी ने 'अ' शब्द को निकालकर 'पापा' शब्द रखकर पावापुरी नाम उद्घोषित किया। उसके बाद यह नगरी 'पावापुरी' नाम से जानी जाती है। सुबोधिका टीकाकार ने यह बात अत्यन्त स्पष्ट रूप में लिखी है। इससे उनके मतानुसार स्पष्ट होता है कि निर्वाण होने से पहले की घटनाओं के वर्णन में नगरी का नाम 'अपापा' समझना या लिखना चाहिए। उसके अनुसार उपरोक्त ग्रन्थकारों ने निर्वाण पहले की घटनाओं में दोनों नामों के वैकल्पिक उल्लेख को मान्यता दी है, यह एक विचारणीय बात है।

दूसरी ओर कल्पसूत्र मूल में पूर्वनाम 'अपावाए' अर्थात् अपापा (पुरी) था, ऐसा कहीं भी उल्लेख नहीं किया गया। उसके विपरीत १२२, १४७, संख्या वाले सूत्र में पावाए (मच्छिभाए) शब्द का निर्देश करके पहले से ही यह नगरी 'पावा' थी ऐसा स्पष्ट सूचित

मध्यमा" अथवा "मध्यामा पावा" अथवा "मध्यमा" के नाम से पहचानी जाती थी। आज वह बिहार प्रान्तवर्ती है। भगवान का अन्तिम चातुर्मास और निर्वाण यहीं हुआ था। जैनों का यह आज पवित्र तीर्थधाम है। देखिये—अपावापुरी शब्द। (चौ. ४२ वीं)

- * **पृष्ठ चम्पा**— चम्पा का ही एक शाखानगर। (चौ. ४)
- * **प्रणीतभूमि**—बंगाल प्रदेश का एक विभाग है। महावीर के समय में उसकी अनार्य प्रदेश में गणना होती थी, बाद में यह आर्य प्रदेश हुआ था। लाठ-राठ इसी के ही भाग थे। (चौ. ९ वीं)
- * **ब्राह्मण कुण्डगाम**—विदेह की राजधानी वैशाली के समीप का स्थल है। मूलनाम कुण्डगाम अथवा कुण्डपुर था। उसके दो विभाग थे। एक उत्तर का और दूसरा दक्षिण का। उत्तर विभाग क्षत्रिय प्रधान था और दक्षिण विभाग ब्राह्मण प्रधान था। उत्तरविभाग 'क्षत्रिय - कुण्डगाम' और दक्षिण विभाग 'ब्राह्मण-कुण्डगाम' से प्रसिद्ध था।
- * **भदिका (महीया)**—अगदेश की प्रसिद्ध नगरी। यहाँ भगवान ने छद्मस्थावस्था में चौमासा किया था। (चौ. ६ वीं)
- * **महिलनगरी**—महावीर के समय की मलयदेश की राजधानी। (चौ. ५ वीं)
- * **मध्यमा**—पावा का ही उपनाम रूप से प्रचलित हुआ और समय व्यतीत होते पर्यायवाची हुआ, दूसरा नाम 'मध्यमा' था। (चौ. ४२ वीं)

महास्तेन उद्यान—पावामध्यमा नगर का बाहरी उद्यानस्थल है। केवलज्ञान हुआ उसी रात्रि को ही भगवान ने ४८ कोस का विहार करके दूसरे दिन जिस वन में पहुँचकर समवसरण में बैठकर उपदेश दिया और जहाँ ११ ब्राह्मणों को प्रतिबोध देकर प्रवचन दी, संघ स्थापना और शास्त्र-सर्जन (द्वादशगण का) भी किया। वही यह स्थल है। (अधिक परिचय हेतु पढ़िये धिञ परिचय संख्यांक ३७)

पोराक सन्निवेश—वैशाली के आस-पास का कोई गाँव।

- * **राजगृह**—महावीर काल के मगध की सुविख्यात और महान् राजधानी थी। वर्तमान में बिहार प्रान्तवर्ती राजगिर-राजगिरि के आसपास का प्रदेश माना जा सकता है। उस समय में समृद्धि के शिखर पर पहुँचा हुआ, भगवान के उपदेश, धर्मप्रचार और चातुर्मास रहने का सबसे बड़ा और बृहत् केन्द्र था। इसके बाहर बहुत से उद्यान थे, परन्तु भगवान तो गुणशील-गुणशिलक वैत्य नाम के उद्यान में ही ठहरते। यहाँ अनेक बार उनके समवसरण रचें गये। भगवान ने हजारों को दीक्षा दी। राजा, रानी, राजकुमार, सेनापति आदि अधिकारीवर्ग को तथा लाखों-करोड़ों प्रजाजनों को अपने संप्र में प्रवेश दिया। यह सब इसी नगर में हुआ। भगवान का यह अत्यन्त जोरदार और मजबूत केन्द्र था। (चौमासे बारी-बारी से कुल ग्यारह किये)
- * **लाठ**—पश्चिम बंगाल का कुछ हिस्सा 'प्रणीत' 'लाठ' अथवा 'राठ' के नाम से प्रसिद्ध था। कल्पसूत्र टीका में इस प्रदेश के लिये 'प्रणीतभूमि' शब्द प्रयोग किया है। इससे अनार्य माने जानेवाले प्रणीत, लाठ अथवा राठ ये नाम एक ही प्रदेश के पास पास के स्थलभूचक है, यह सम्भव है और उसी प्रदेश में वज्रभूमि और शुद्धभूमि के नाम से प्रसिद्ध पेटा प्रदेश थे। ये प्रदेश भी अनार्य ही थे। भगवान इस धरती पर दो बार आये थे। वहाँ विचरण-विहार किया तब क्रूर और अन्य मनुष्य से सर्वथा असह्य जैसे भीषण उपसर्गों, कष्टों-पेशानियों को सहन किया था। चौमासा के लिये किसी के द्वारा स्थान न दिये जाने पर वृक्ष के नीचे ही चौमासा निकालकर उन्होंने तप, ध्यान आदि की साधना की थी। महावीर के समय में यह प्रदेश अनार्य था, परन्तु बाद में सायु-सन्तों के प्रचार से लोग आर्य जैसे संस्कारी बनने से

किया गया है। आवश्यकसूत्र-मूल-निर्युक्ति-वृष्णि और टीकाकार भी पावाए (मज्झिमाए) का उल्लेख करते हैं, 'महावीर चरित' में गुणचन्द्रमुनि ने भी 'आवश्यक ग्रन्थकार का अनुसरण करते हुए "पावाए" बताया है। और भी आगे 'पावापुरीए' ऐसा लिखकर स्पष्ट पावापुरी शब्द ही प्रयोग किया है। इसलिये नगरी के नाम में प्राचीन 'पावा' को मान्यता देने है। सुबोधिका-टीकाकार का मत किस आधार पर स्थापित हुआ है, यह ज्ञात नहीं हो सका है परन्तु उसे मान्य रखें तो सामान्य रूप से 'पावा' अथवा 'पावापुरी' ऐसा नाम निर्वाण की घटना के बाद के प्रसंगों में उपयोग करना चाहिए।

उस काल में 'पावा' तीन थी ऐसी इतिहासकार कहते हैं। उसमें यह पावा दोनों के बीच होने से वह 'पावा मध्यमा' अथवा 'मध्यमा पावा' से जानी जाती है।

- १० प्रणीत भूमि—वज्रभूमि-लाठ-राठ प्रदेश, वे सभी (पश्चिम) बंगाल की अनार्य प्रदेश की भूमि के नाम हैं। 'कल्पसूत्र' मूल में इसके लिये 'प्रणीतभूमि' शब्द है। क्या पुण्यभूमि के अर्थ में ह्रस्व 'ड' युक्त प्रणिअभूमि (प्रणीतभूमि) नाम हो सकता है? जब कि दूसरे चरित्रों के अन्तर्गत उसे लाठ-राठ के नाम से प्रसिद्ध दी गई है।

वह प्रदेश आर्य बना था। इसमें आगम में जहाँ २५॥, आर्यदेश की सुवि तैयार की है, उसमें उसे 'आर्य' रूप से सूचित किया है। (चौ. ९ वीं)

वत्स—उत्तर प्रदेशवर्ती एक देश है। इसकी राजधानी कौशांबी थी, जो यमुना नदी के किनारे बसी हुई थी। वहाँ का राजा शतानिक और इस का पुत्र उदयन भगवान महावीर के भक्तजन थे।

वाचाला—खेटाम्बी नगरी के समीप का नगर। भगवान का शेष-आधा देवदूष्यवस्त्र कटि में लग जाने से गिर गया वह घटना यही वाचाला के समीप में ही हुई थी। वाचाला के उत्तर-दक्षिण ये दो विभाग होने के कारण वह उत्तर वाचाला और दक्षिण वाचाला के नाम से प्रसिद्ध थे।

* **वाणिक्यगाम**—वैशाली नगरी के समीप का समृद्ध और प्रसिद्ध व्यापारिक केन्द्र। (चौ. कुल छह किये)

विदेह—(जन्मवर्ष) देश-गण्डक नदी के समीप का प्रदेश। इसकी राजधानी (महावीर प्रभु के समय पूर्व) मिथिला थी, जहाँ जनक राजा हुए थे। परन्तु बाद में इस देश की राजधानी वैशाली हो गयी। इस विदेह देश में महावीर अवतरित हुए थे।

* **वैशाली**—यह विदेह देश की सुप्रसिद्ध राजधानी थी। यह नगरी एक इतिहासप्रसिद्ध नगरी थी। यह नगर जैनधर्म का प्रधान केन्द्र था और वहाँ जैनों का काफी बोलबाला थी। (चौ. कुल छह किये)

शूलपाणि यज्ञ वैत्य—यह वैत्य अस्थिक गाँव की सीमा पर स्थित था। इसी मन्दिर में चौमासा करते हुए भगवान को शूलपाणि ने उग्र उपद्रव किये थे।

* **श्रवस्ती**—कुणाल देश की अथवा उत्तर कोशलदेश की राजधानी। गोशालक ने तेजोलेख्या नामक दाहक शक्ति का उपद्रव इसी नगर में किया था। आजीव (वि) क सम्प्रदाय के यह विख्यात केन्द्र था। (चौ. १० वीं)

सुरभिपुर—विदेह से मगध जाते समय बीच में अवस्थित स्थान।

★

परिशिष्ट सं. २

भगवान श्री महावीर के २७ भव

भूमिका—जैन दर्शन व जैनतत्त्वज्ञान की आधारशिला पूर्वभव-जन्म है। यदि यह न मानें तो धार्मिक अथवा आध्यात्मिक सभी मान्यताएँ टूट जायेगी और उसके लिये की जानेवाली साधना भी अनावश्यक हो जायेगी। पुनर्जन्म या जन्मान्तर इसीलिये ही अच्छे जन्म के लिये अच्छी साधना आवश्यक है। यही साधना-अराधना (गतिमान और आयुष्य कर्म का हय कराकर) जन्मान्तर का सदा के लिये अन्त लाकर, अनन्त सुख के स्थानस्वरूप सिद्धि को प्राप्त कराती है।

प्रत्येक आत्मा शाश्वत है। अतः उसका आदि या अन्त होता ही नहीं है। उसका विविध योनियों में परिभ्रमण अनन्त काल से होता आया है। भगवान महावीर की आत्मा भी मिथ्यात्व - अज्ञानादि कर्म के पराधीन होकर भवचक्र में धूम रही थी। इसमें नयसार नामक भव में जैन निर्यन्त्र मुनि का ससर्ग हुआ। धर्मोपदेश सुनने से सत्य ज्ञान का प्रकाश उदित हुआ, जिसे जैन दर्शन में 'सम्यग्-दर्शन' कहा जाता है। यह दर्शन ही मोक्ष का बीज होने के कारण परम्परा से वह मोक्ष फल को प्राप्त कराता है।

आत्मिक विकास में कारणरूप सम्यग् दर्शन की प्राप्ति जिस भव से हुई, उसी भव से भवों की गणना प्रारम्भ करने की प्रथा जैन दर्शन में है। यहाँ छोटे-छोटे सामान्य भवों को

११. प्रजा के लिये या प्रदेश के लिये आर्य-अनार्य की व्याख्या कोई स्थायी नहीं हुआ करती। [यह बात बृहत्सूत्र (-छेद) सूत्रवृत्ति तथा पृथ्वीचन्द्र चरित्र में बतायी गई है] जो देश-प्रदेश एक समय धार्मिक संस्कारों के कारण आर्य नाम से विख्यात हुए हों, वे सायु-सन्तों के दीर्घकालपर्यन्त के विरह से उपदेशाभाव होने पर अनार्य हो जाते हैं, और जो देश-प्रदेश अनार्य हों, वे सायु-सन्तों के विहार से सत्समागम प्राप्त होते ही आर्य बन जाते हैं। जैसे राजा सम्प्रति ने अहिंसा, दया आदि धर्म का प्रचार किया जिससे अनेक प्रदेश आर्य बने थे। इसी लिये बाद में शास्त्रकारों को आर्य-देश-प्रदेशों की सूची में परिवर्तन करना पड़ा था। परिणामस्वरूप देश मर्यादा को गौरवरूप देकर उन्होंने सीधी-सादी संक्षिप्त व्याख्या करके आर्य-अनार्य के विवाद पर पर्दा डाल दिया है। उन्होंने इस प्रकार व्याख्या प्रस्तुत की कि जहाँ ज्ञान, दर्शन, चरित्र की आराधना, विकास और वृद्धि हो, वह प्रदेश आर्य ही कहा जाता है। जहाँ वह न हो, वह अनार्य। यद्यपि इस विषय में वैदिक और बौद्ध मर्यादाएँ भिन्न-भिन्न प्रकार की हैं।

१२. देखिये—चीनी यात्री 'युआन च्वांग' लिखित 'यात्रा प्रवास' ग्रन्थ।

छोड़कर महावीर जन्म तक के प्रसिद्ध मुख्य २७ भवों को ही गणना की गई है। इसकी सूची निम्नानुसार है।

यह सूची इस विश्व के मंच पर जीव शूपाशुप कर्मों के उपार्जन से कैसे-कैसे स्वरूप ग्रहण करता है, उसका कुछ परिचय प्रदान करेगी।

१. नवसारा^{११}
(गामका मुशिया)
२. प्रथम तीर्थमंदिरलोक में देव
३. नतीचि राजकुमार
(संयम ग्रहण)
४. पंचम ब्रह्मलोक में देव
५. कौशिक ब्राह्मण
६. पुण्यवित्र ब्राह्मण
७. प्रथम तीर्थमंदिरलोक में देव
८. अग्निघोत ब्राह्मण
९. द्वितीय-ईशानदेवलोक में देव
१०. अग्निपूति ब्राह्मण
११. तृतीय सनत्कुमार-
देवलोक में देव
१२. भारद्वाज
१३. चतुर्थ मातेय देवलोक में देव
१४. स्वाम्बर ब्राह्मण
१५. पंचम ब्रह्मदेवलोक में देव
१६. विश्वपूति राजकुमार
(संयम ग्रहण)
१७. सप्तम महामुकुन्द-
लोक में देव
१८. त्रिपुत्र वासुदेव
१९. सप्तम नरक में नारकी
२०. सिंह
२१. चतुर्थ नरक में नारकी
२२. मनुष्यपत्र (अनामी)
(संयम ग्रहण)
२३. त्रिषमिन्द्र-चक्रवर्ती
(संयम ग्रहण)
२४. सप्तम महामुकुन्द देवलोक में देव
२५. नन्दन राजकुमार (संयम ग्रहण)
२६. दशम प्राणत देवलोक में देव
२७. वर्षमान-महावीर
(अन्तिम भव)

- * २७ भव में से-२, ४, ७, ९, ११, १३, १५, १७, २४, २६, ये दश भव देवलोक में देवरूप से। १९, २१, ये दो भव नरक में नारकीय रूप से। २० वीं भव तिर्यच गति में पशु-सिंह रूप का। और १, ३, ५, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८, २२, २३, २५, २७, ये १४ भव मनुष्यगति के अन्तर्गत मनुष्यरूप के थे। इसके अन्तर्गत ५, ६, ८, १०, १२, १४, ये भव प्रथम ब्राह्मण और बाद में त्रिदण्डी होने के समझने चाहिये।
- * ३, १६, २२, २५, इन चारों ही भवों में राजकुमार थे। इन चारों ही भवों वाले व्यक्तियों ने एक ही भव में संयम-चरित्र ग्रहण किया था। २३ वें भव के अन्तर्गत महाविदेह में चक्रवर्ती हुए और १८ वीं भव वासुदेव का हुआ।
- * तीर्थकर होने का पुण्यनामकर्म २५ वें नन्दन मुनि के भव में बीशस्थानकादि तप की आराधना द्वारा बद्ध किया-निकाशित किया और वह २७ वें भव में उदित होने पर तीर्थकर रूप से जन्म प्राप्त किया।

- * २७ भव में १/३ भाग देवलोक का और उससे कुछ अधिक मनुष्यगति का है।
- * नवसारा की कथा श्वेताम्बर-दिगम्बर दोनों सम्प्रदायों के प्राकृत-संस्कृत चरित्रों में विविधरूप में दृष्टिगोचर होती है।

★

परिशिष्ट सं. ३

भगवान श्री महावीर का कुटुम्ब-परिचय

मूषिका—श्वेताम्बर मतानुसार भगवान महावीर ब्राह्मण और क्षत्रिय इस प्रकार दोनों कुल को दो माताओं के गर्भ में पोषित हुए थे। कल्पसूत्र के विधान के अनुसार उन्होंने पाणिग्रहण-विवाह किया था और संतति को जन्म भी दिया था। तीर्थकर जैसी व्यक्तियों को भी अन्तिम भव में विवाह और भोगमार्ग के अधीन होना पड़ा है, उससे कर्म की सत्ता कैसी प्रबल और अप्रतिहार्य है उसका पता चल जाता है।

१३. नेमि, कृत 'महावीर चरित्र' में 'बलाधिक' नाम है। श्रेष्ठ चरित्रकार उपर्युक्त नाम प्रस्तुत करते हैं।

— दिगम्बर मान्यता के अनुसार भगवान की माता (त्रिशला) एक ही थी और भगवान अविवाहित थे।

सम्बन्ध	नाम	स्थल नाम	गोत्र
प्रथम माता	देवानन्दा	बाहमणकुण्डगाम	जालंधर
प्रथम पिता	ऋषभदत्त	—	कोडाल
द्वितीय माता	त्रिशला	विदेह जनपद	वसिष्ठ
द्वितीय पिता	सिद्धार्थ	क्षत्रियकुण्ड गाम	काश्यप
ज्येष्ठ भ्राता	नन्दिवर्धन	—	—
भाभी	ज्येष्ठा	वैशाली	वसिष्ठ
बहन	सुदर्शना	क्षत्रियकुण्ड गाम	—
पत्नी	यशोदा	—	कौण्डिन्य
पुत्री	प्रियदर्शना	क्षत्रियकुण्ड गाम	काश्यप
पौत्री	शेषवती	—	—
चाचा	सुपाश्व	—	—
यामाद	जमालि	क्षत्रियकुण्डगाम	—

★ भगवान स्वयं काश्यप गोत्र के थे। मतातरे नन्दिवर्धन तपुबन्धु थे।

★ आश्चर्य की बात है कि भगवान महावीर जैसे व्यक्ति की माता के पिताका (नाना का) नाम कहीं उपलब्ध नहीं होता। त्रिशला का परिचय अनेक ग्रन्थ लेखकों ने विदेह-नृपति चेटक की भगिनी रूप से देकर सन्तोष माना है। चेटक के मातापिता^{११} का नाम मिले तब त्रिशला का प्रश्न हल हो सके।

★ प्रथम माता देवानन्दा का विशेष परिचय मिलता नहीं है। यशोदा जैसी भगवान की सहयर्गचारिणी का इतिहास भी सर्वथा अन्धकार में है। वर्धमान-महावीर के पुत्री, भाई, और बहन एक-एक ही थे।

★ भगवान की पुत्री का 'ज्येष्ठा'^{१५} ऐसा तृतीय नाम भी था।

★ देवानन्दा और पिता ऋषभदत्त ने महावीर के ही पास दीक्षा ग्रहण करके, तप करके, उसी भव में मोक्ष प्राप्त किया था।

★ त्रिशला विदेह जनपद में होने के कारण उनका 'विदेहद्विजा'-विदेहदत्ता^{१६} और उसके अतिरिक्त 'वैदेही' और 'विशाला'^{१७} नाम भी था।

★ यशोदा वसन्तपुर के समरवीर सामन्त की पुत्री थी, यह प्रसिद्ध बात है, जब कि देवेन्द्रसुरिकृत दानादिकुलक में मालवा के क्षत्रिय राजा की पुत्री थी ऐसा निर्देश किया है, परन्तु गाँव अधवा राजा का नाम बतलाया नहीं है। दिगम्बर परंपरा जितशत्रुकी पुत्री थी ऐसा मानते हैं।

★ संस्कृत में ग्राम और प्राकृत (-गुजराती) में गाम शब्द का प्रयोग होता है।

★

परिशिष्ट सं. ४

भगवान श्रीमहावीर के घातुर्मासों का क्रम, उनके स्थान, समय आदि

क्रमांक	स्थल	श्रमण जीवन का कौनसा वर्ष?	वि. पूर्व ^{१८} कौन सा वर्ष?	छापस्थायता तथा केवलज्ञान की जानकारी
१	अस्थिक	१	५१२-५११	छाया
२	नालन्दा	२	५११-५१०	"
३	चम्पा	३	५१०-५०९	"
४	पृच्छवम्पा	४	५०९-५०८	"

१४. हरिषेणाचार्यकृत 'बृहत्कथाकोष' के 'श्रेणिक कथानक' (श्लो. १६५) में चेटक के पिता का नाम 'केक' और माता का नाम 'यशोमती' बताया गया है। दिगम्बर परंपरा त्रिशला को चेटक की पुत्री मानते हैं।

१५. देखो-विशेष. भा. टीका। कल्पसूत्र में यह नाम नहीं है।

१६. देखो कल्पसूत्र सूत्र. ११।

१७. देखो-भगवतीसूत्र अभयदेवीया टीका, श. २, उ. १, प्र. २४६. तथा दानशेखरी टीका पृष्ठ-४४ सूत्रकृतांग-शीलांक टीका, पृष्ठ ७८।

१८. यहाँ दी गई संवत् सूची. पं. श्री कल्याणविजयजी लिखित 'श्रमण भगवान महावीर' पुस्तक के आधार पर दी गयी है।

१९. नालन्दा यह राजगृह का विख्यात और बृहत् उपनगर था।

क्रमांक	स्थल	व्रतण जीवन का कौन-सा वर्ष?	वि. पूर्व कौन-सा वर्ष?	उपस्थापना तथा केवलज्ञान की जानकारी
५	भद्रिका (पुरी)	५	५०८-५०७	छद्मस्थ
६	भद्रिका	६	५०७-५०६	"
७	आलम्बिका	७	५०६-५०५	"
८	राजगृह	८	५०५-५०४	"
९	प्रणीतभूमि (अनार्य)	९	५०४-५०३	"
१०	श्रावस्ती	१०	५०३-५०२	"
११	वैशाली	११	५०२-५०१	"
१२	चम्पा	१२	५०१-५००	"
१३	राजगृह	१३	५००-४९९	* १ *
१४	वैशाली	१४	४९९-४९८	(केवलज्ञान)
१५	वाणिक्यगाम	१५	४९८-४९७	२
१६	राजगृह	१६	४९७-४९६	३
१७	वाणिक्यगाम	१७	४९६-४९५	४
१८	राजगृह	१८	४९५-४९४	५
१९	राजगृह	१९	४९४-४९३	६
२०	वैशाली	२०	४९३-४९२	७
२१	वाणिक्यगाम	२१	४९२-४९१	८
२२	राजगृह	२२	४९१-४९०	९
२३	वाणिक्यगाम	२३	४९०-४८९	१०
२४	राजगृह	२४	४८९-४८८	११
२५	मिथिला	२५	४८८-४८७	१२
२६	मिथिला	२६	४८७-४८६	१३
२७	मिथिला	२७	४८६-४८५	१४
२८	वाणिक्यगाम	२८	४८५-४८४	१५
२९	वैशाली	२९	४८४-४८३	१६
३०	वाणिक्यगाम	३०	४८३-४८२	१७
३१	वैशाली	३१	४८२-४८१	१८
३२	वैशाली	३२	४८१-४८०	१९
३३	राजगृह	३३	४८०-४७९	२०
३४	नालन्दा (राज.)	३४	४७९-४७८	२१
३५	वैशाली	३५	४७८-४७७	२२
३६	मिथिला	३६	४७७-४७६	२३
३७	राजगृह	३७	४७६-४७५	२४
३८	नालन्दा (राज.)	३८	४७५-४७४	२५
३९	मिथिला	३९	४७४-४७३	२६
४०	मिथिला	४०	४७३-४७२	२७
४१	राजगृह	४१	४७२-४७१	२८
४२	पावा मध्यमा (पावापुरी) ^{२१}	४२	४७१-४७०	२९
				३०

परिशिष्ट सं. ५

भगवान श्रीमहावीर ने कहां कितने चातुर्मास किये?

भूमिका—निर्वाण-मोक्षमार्ग के पथिक निर्ग्रन्थमुनि-साधु को रागादि दोषों से और आचरण की शिथिलता से बचने के लिये, और अपने साथ परकल्याण हेतु भी एक ही स्थल पर अधिक निवास करना उचित नहीं होता, इसलिये शास्त्राज्ञा के अनुसार वर्ष के आठ महीने जैन-साधु-साधियों को पादविहार द्वारा विविध स्थानों में विचरण करना पड़ता है। परन्तु हिंसादि दोषों से दूर रहने व अपने जीवन की शुद्धि के लिये आध्यात्मिक साधना में तीव्रता हेतु उसे वर्षावास अर्थात् चौमासा के चार मास तो एक ही स्थान पर अनिवार्य रहने की आज्ञा है। अधिकांश इसी मार्ग का अनुसरण करने वाले भगवान महावीर विविध स्थानों में निरन्तर रहकर, सर्वथा अपरिग्रही होकर, मौन रखकर आठ मास विचरण करते थे और चौमासा में एक ही स्थल पर रहा करते थे। उसके अन्तर्गत वे तप, संयम और ध्यान की श्रेष्ठ साधना करते समय उपस्थित होनेवाले विविध परिसरों और उपसर्गों को अपरिमित और अछण्ड समता के साथ सहकर आत्मा के पूर्णप्रकाश तथा लोककल्याण के लिये सर्वथा आवश्यक जैसे केवलज्ञान के प्रकाश के अवरोधक कर्मों-दोषों की निर्जरा (क्षय) करते रहे थे। और उसके क्षय होते ही उन्होंने वर्षों से (जन्मजन्मान्तरों से) अभिलषित केवलज्ञान (त्रिकाल ज्ञान) प्राप्त किया।

— जैन साधुओं में चौमासा की गणना करने की खास प्रथा है। यहाँ दीक्षा के प्रथम चौमासा से लेकर निर्वाण पर्यन्त चौमासा की सूची 'कल्पसूत्र' ग्रन्थ के आधार पर प्रस्तुत की है।

चातुर्मास संख्या	स्थल नाम	देश नाम	चातुर्मास क्रमांक
१ चौमासा	अस्थिक ग्राम में ^{२*}	विदेह जनपद ^{२१}	१
२ चौमासे	चम्पा में	अंगदेश	३, १२
१ चौमासा	पृष्ठचम्पा में	"	४
२ चौमासे ^{२६}	भद्रिका-मदिया में	"	५, ६
१ चौमासा	आलं (ल) भिका में	काशीराष्ट्र	७
१ चौमासा	प्रणीतभूमि में (वज्रभूमि नाम के अनार्य देश की)	"	९
१ चौमासा	श्रावस्ती में	कुणालदेश	१०
६ चौमासे	वैशाली में	विदेहदेश	११, १४, २०, ३१, ३२, ३५
६ चौमासे	वाणिक्यगाम में	"	१५, १७, २१, २३, २८, ३०
११ चौमासे	राजगृह नगर में	मगधदेश	८, १३, १६, १८, १९, २२, २४, २९, ३३, ३७, ४१
३ चौमासे	नालन्दा (उपनगर) में ^{२०}	मगधदेश	२, ३४, ३८
६ चौमासे	मिथिला नगरी में ^{२८}	विदेहदेश	२५, २६, २७, ३६, ३९, ४०
१ चौमासा	पावामध्यमा-पावापुरी में	मगधदेश	४२

परिशिष्ट सं. ६

★

भगवान श्रीमहावीर का दीर्घ और महान तप, उसका समय एवं स्थान आदि सह

भूमिका—स्वर्ग की शुद्धि जिस प्रकार अग्नि से होती है उसी प्रकार आत्मा की श्रेष्ठ और अत्यन्तिक शुद्धि क्षमा-भावनायुक्त तपश्चरण-तपश्चर्या रूपी अग्नि के द्वारा होती है। इस शुद्धि को भावशुद्धि कहा जाता है। परन्तु इस शुद्धि के लिये प्रथम बाह्य शुद्धि की आवश्यकता है।

२०. कल्पसूत्र मूल के 'दो मद्दियाए' पाठ से ५, ६ दोनों चौमासे भद्रिका में होना निश्चित होता है। यह भद्रिका एक नगरी थी, और उस समय यह अंग देश की राजधानी थी। 'आवश्यक' सूत्रकार भद्रिका में एक ही चातुर्मास करने का और दूसरा चौमासा भद्रिल नगर में किये जाने को सूचित करते हैं, जो नगरी मलयदेश (उत्तर प्रदेश) की तत्कालीन राजधानी थी। भद्रिल का चौमासा पौषर्षी जानना चाहिए।
२१. कोई आलम्बिका कहते हैं परन्तु दोनों एक ही स्थान का निर्देश करते हैं।
२२. भगवान ने गुणशील चैत्य में बहुत बार उपदेश दिया है। 'कल्पसूत्र' का वाचन वही हुआ था; यह चैत्य नालन्दा में है। चैत्य में उपदेश दिया इसका तात्पर्य यह कि-चैत्य के बाहर विशाल खाली प्रदेश हो, वहाँ दिया, परन्तु खाली जगह प्रायः अनामी हो तो उसे किस रूप से जाना जाय? इसलिये समीपवर्ती चैत्य का निर्देश किया जाता है।
२३. मूल नाम 'अपापापुरी' था।

२४. चौमासा के प्रारम्भ के १५ दिन 'मोराक' में बिताकर शेष चौमासा अस्थिक गाँव में निकाला था, इसका मूल नाम वर्तमान था।
२५. 'जनपद' शब्द देशवाचक सम्प्रदाना चाहिए। विदेह जनपद अथवा विदेह देश दोनों समानार्थक हैं।
२६. 'आवश्यक सूत्र' में यहाँ चातुर्मास करने का वर्णन है।
२७. जनश्रुति में नालन्दा के क्षेत्र में और वहाँ लगातार १४ चौमासे किये थे, ऐसा सुना जाता है, परन्तु वास्तव में केवल नालन्दा में नहीं अपितु राजगृह और नालन्दा दोनों के मिलाकर १४ समझे। अलग गिने तो ३ नालन्दा और ११ राजगृह में, और वे भी एक साथ नहीं, बल्कि अलग-अलग वर्ष में किये थे। नालन्दा यह राजगृह की उत्तर दिशा का महत्त्व का उपनगर था।
२८. मिथिला नगरी को मिथिला देश भी कह सकते हैं। एक-समय यह नगरी विदेह की राजधानी थी।

उसकी शुद्धि से शरीर स्वस्थ, शान्त और स्थिर होता है और मन भी कुछ अंश तक निर्मल होता है यह बाह्यशुद्धि भावशुद्धि के लिये कारणभूत है। दूसरे शब्दों में बाह्यशुद्धि साधन है, और भावशुद्धि उसका साध्य है। साधन की जितनी शुद्धि होगी उतनी ही साध्य की शुद्धि श्रेष्ठ होती है।

उक्त दोनों प्रकार की शुद्धि के लिये जैन-शास्त्रों में बाह्य और आभ्यन्तर दो प्रकार का तप बताया गया है। सामान्यरूप में बाह्यशुद्धि के लिये बाह्यतप का और आभ्यन्तर की शुद्धि के लिये आभ्यन्तर तप का प्राधान्य है। बाह्यतप के अन्तर्गत (१) अनशन (२) उनोदरि (३) वृत्तिसंश्लेष (४) रसत्याग (५) कायक्लेश (६) सलीनता। जब कि आभ्यन्तर तप में (१) प्रायश्चित्त (२) विनय (३) दैयावृत्त्य (४) स्वाध्याय (५) ध्यान और (६) उत्सर्ग यह छह प्रकार हैं। आन्तरिक जीवन की शुद्धि द्वारा मोक्षमार्ग में बाधक इन्द्रियों के विकार-वासनाओं का शमन होता है, मन की चंचलता तथा तृष्णा का ह्रास तथा घातक [आत्मगुण के नाशक] कर्मों का क्षय होता है, इसलिये ज्ञान और विवेकयुक्त ऐसा बाह्यतप की उपेक्षा कभी भी न करनी चाहिए, यह तप आभ्यन्तर तप का अनिवार्य साधन है। और अनिकाचित्त अथवा निकाचित्त कोटि के पुरातन से लेकर विद्यमान अघातक कोटि के कर्मों की निर्जरा-क्षय करके, आत्मिक शुद्धि-विशुद्धि प्राप्तकर मोक्षप्राप्ति हो, इसलिये आभ्यन्तर तप करना उससे भी अधिक आवश्यक है। भगवान का दोनों प्रकार का तप किस प्रकार समानान्तर रूप से चल रहा था, उसकी बर्तकी नीचे दी गई तालिका से होगी।

यहाँ दी हुई तपतालिका में तीन, अडी, देठ मासी, आदि की सूची दी नहीं है।

समय	तपप्रकार	स्थल	पारणास्थल	किसने करवाया?	किससे?
दीक्षा समय पर	छट्ट २१ (दो उपवास) बेला	सत्रियकुण्ड	कोल्लाक	बहुल ३० बाह्यमण ने (गृहस्थपात्र में किया)	परमात्रणी से ३१ (शूल, शक्कर, दूध मिश्रित चावल)
चौमासा १	पासक्षमण (पन्द्रह उपवास)	मोराक में १ अस्थिक में ७
चौमासा बाद	पासक्षमण	कनकखल आश्रम	उत्तरवाचाता	नागसेन ने	क्षीर से
चौमासा २	मासक्षमण-१ मासक्षमण-२	नालन्दा "	नालन्दा	विजयश्रेष्ठी आनन्द ने	कूरादि से पके हुए अन्न से
	मासक्षमण-३ मासक्षमण-४	" "	" कोल्लाक	सुनन्दा ने बहुल ने	क्षीर से क्षीर से दही मिश्रित भात से
चौमासा बाद	छट्ट	बाह्यमण
चौमासा ३	२ मासक्षमण ३२ २ मास क्षमण	चम्पा "	चम्पा गाँव के बाहर
चौमासा ४	चारमासी ३३	पृष्ठचम्पा	गाँव बाहर
चौमासा ५	"	प्रदिका	"
चौमासा ६	"	"	"
चौमासा ७	"	आलम्बिका	"

२९. दीक्षा, केवल और मोक्ष ये तीनों ही कल्याणक के समय पर छट्ट (दो उपवास) होते हैं। इसमें एक उपवास अगले दिन होता है और दूसरे उपवास पर कल्याणक होता है।

३०. साधु पात्र रखें तो भी उसे धर्म हो सकता है, यह बताने के लिये प्रथम पारणा गृहस्थ दत्त पात्र में और गृहस्थ के यहाँ किया। क्योंकि भगवान तो अपना ही थे, इसलिये उनके पास पात्र या भाजन था ही नहीं। क्षीरसे-शक्कर दूध मिश्रित भात।

३१. तीर्थंकर का जहाँ पारणा हो, वहाँ देव आकाश में से सुगन्धित जल, दस्त्र और लाखों करोड़ों सोना-मुहरो की वृष्टि इत्यादि पंचदिव्य द्वारा दान की महिमा प्रकट करते हैं।

३२. 'मासक्षमण' यह संस्कृत शब्द है और 'मासखमण' यह प्राकृत शब्द है।

३३. एक साथ होनेवाले पन्द्रह दिन के उपवास को पास-पक्ष क्षमण, महीने तक के उपवास को मासक्षमण, दो महीने के किये जाये तो द्विमासी और एक ही साथ चार महीने के उपवास किये जाये तो उसे चारमासी, इस प्रकार परिभाषा समझनी चाहिए।

चौमासा ८	विविध अभिषहो के साथ	राजगृह	"
चौमासा ९	चार मासी	वज्रभूमि	"
चौमासा १०	विविध तपयुक्त	श्रावस्ती	"
चौमासा के बाद	पद, महाभद्र और भद्र प्रतिमा (दो, चार और दस उपवास से)	सानुलम्बिक	सानुलम्बिक	बहुला दासी ने	बिरज से (मिश्रीयुक्त भात)
चौमासा के बाद	६ महीने के उपवास (संगम के कारण)	२४ पेड़ाल	"	वत्सपालिका ग्वालिन ने	क्षीर से
चौमासा ११	चारमासी वैशाखी	वैशाखी	वैशाखी	दासी के हाथसे (अभिनव सेठ के घर)	उबले हुये उडद के बाकले से
चौमासा के बाद	५ महीने २५ दिन (अभिषह के कारण)	कौशाम्बी	कौशाम्बी	चन्दनबाला के हाथ से (धनावह सेठ के यहाँ)	"
चौमासा १२	चारमासी	चम्पा	गाम बाहर
चौमासा १३	छट्ट (दो उपवास)	पावापुरी (निर्वाण के समय)

★ तप साधना के १२॥ वर्ष और १५ दिन के अन्तर्गत भगवान आसन लगाकर बैठे अथवा सोये नहीं थे। हो सका वहाँ तक खड़े रहकर साधना की थी। कभी बैठे भी तो (प्रायः) उकड़ू बैठे हैं।

★ १२ वर्ष और ६॥ महीने के ४५१५ दिनों में (बीच बीच) मात्र ३४९ दिन ही आहार ग्रहण किया था। अन्य ४१६६ दिन अन्न-जल रहित उपवासवाले थे।

★ प्रमादकाल बिलकुल ही अल्प। इस साधना काल में (प्रायः) मौन व्रत का स्वीकार।

★ उसी भव में मोक्ष प्राप्ति निश्चित होने पर उपवास कायक्लेश ध्यानादि बाह्यतप अत्यन्त उच्चकोटि का किया। यह आचरण बाह्यतप की भी मोक्ष के पुरुषार्थ हेतु असाधारण आवश्यकता है, इसका प्रजा को स्पष्ट निर्देश दिया।

★ परिषदों और उपसर्गों के सहने से भगवान महावीर की दीर्घकालीन तपश्चर्या के कारण जैन-अजैन ग्रन्थकारों ने उन्हें 'दीर्घ तपस्वी' इस विशेषण से सम्मानित किया है।

★ तप के आचरण में जैन संघ के साथ कोई समाज-सम्बन्ध मुक्तबला नहीं कर सकता। जैन संघ में बालक से लेकर वृद्धों तक से उत्साह पूर्वक होनेवाली उपवासादि की तपश्चर्या यह जैन संघ का चमकता हुआ एक अमूर्त प्रभावशाली तेजस्वी अंग है, और इसीलिये जैन शासन गौरवान्वित है।

★ तप करने की विधि और उसका महत्त्व वैदिक और बौद्ध ग्रन्थों में अनेक स्थलों पर महत्त्वपूर्ण ढंग से बताया गया है। अन्तर इतना ही है कि जैनियों ने गंधीरता और विवेकपूर्वक उस तप को क्लिष्ट स्वरूप में और व्यापक प्रमाण में आचरण में लाकर उस परम्परा को अविच्छिन्न रूप से बनाये रखा है।

★

३४. चौमासा के पश्चात् (गुज.) कार्तिक से आषाढ तक का समझना चाहिए।

भगवान महावीर को किस वर्ष में, कहाँ, कैसे उपसर्ग हुए थे? उसकी सूची।

भूमिका— जिसे मानवजाति को सत्य का दर्शन कराना हो, उसे अन्तिम कौटि का महाज्ञान प्राप्त करना ही चाहिए, क्योंकि उसके बिना सत्य का अर्थार्थ दर्शन शक्य नहीं है। कर्मों के आवरण से प्रच्छन्नज्ञान का महाप्रकाश आत्मिक परिशुद्धि के बिना संभव नहीं है। यह निर्मलता संयम और तप की महान साधना के बिना प्राप्त नहीं होती। यह एक निर्विवाद तथ्य है। इसीलिये तीर्थंकर होने के लिये जन्मे हुए परमपुरुष योग्य समय पर प्रथम गृहस्थाश्रम को अर्थात् घर, कुटुम्ब परिवार और अन्य सभी बाह्य परिग्रहों को छोड़कर पायाश्रमों को सर्वथा रोकने के लिये आजीवन संयम-दीक्षा व्रत ग्रहण करते हैं। वे प्रायः निर्वस्त्री, मीनी होकर नग्न शरीर पर शीत घृष की परवाह किये बिना प्रत्येक गाँव, प्रत्येक नगर, प्रत्येक वन, प्रत्येक जंगल में विचरण करते हैं। शारीरिक आवश्यक पदार्थों की भी उपेक्षा करके "देहदुःख महाफलम्" के सूत्रको सम्पूर्णरूप से अहमसात् कर लेते हैं। संयम और तप के बिना कभी किसी का उद्धार हुआ नहीं है, और होता भी नहीं है। वे शाश्वत सत्य का आलम्बन लेकर उसकी साधना में मग्न हो जाते हैं। निद्रा और आराम को तिलान्त्रलि देते हैं। विशार में वे अधिकांश चैत्य, उद्यान, वन इत्यादि एकान्त स्थलों में, एकाकी कायोत्सर्ग मुद्रा में खड़े होकर विविध प्रकार के ध्यान में निमग्न हो जाते हैं। समभाव में स्थिर होकर, अनेक जन्मों से उपाजित कर्मों को निर्जरा-सय करते जाते हैं। कर्मों को सम्पूर्णरूप से नष्ट अर्थात् आत्म प्रदेशों से सर्वथा पृथक् करने के लिये अपनी साधना को भगवान उत्तरोत्तर तीव्र करते जाते हैं। हिंसा, असत्य, चोरी, अबह्म और परिग्रह आदि पापकर्मों से विमुक्त भगवान इन्द्रियों की विषय-वासनाओं और क्रोधादि कषायों का रंग लेश मात्र भी कहीं न लग जाय, उसके लिये अपने मन, वचन और काया को अप्रमत्त भाव से प्रवर्तित करते हैं। कैसे भी कष्ट, दुःख, अपमान, अनादर, असुविधा और अनेक परिग्रहों को अर्दीन भाव से सहन करते हैं। उनकी साधनायात्रा के अन्तर्गत, असुरों, सुरों, मनुष्यों अथवा पशुपक्षियों द्वारा होनेवाले उपसर्गों-उपद्रवों के विरोध की भावना के बिना-प्रतिकार की लेशमात्र भी भावना रखे बिना हैंसते मुख से स्वागत करते हैं। और इस प्रकार करते हुए आत्मगुणों के घातक-घाती कर्मावरणों का सर्वथा क्षय करके, वीतराग की अस्वभा को प्राप्त होकर, केवलज्ञान के महाप्रकाश को प्राप्त करते हैं। उसके प्राप्त कर लेने पर स्वयं को कृतकृत्य मानते हैं। और उसके पश्चात् अपने ज्ञान प्रकाश द्वारा विश्व को सुख-शान्ति और कल्याण का राजमार्ग दिखाते हैं।

भगवान महावीर ने भी उसी मार्ग से ज्ञानप्रकाश प्राप्त किया था। उस प्रकाश प्राप्ति की साधना के भीतर असुरों, सुरों और मनुष्यों के द्वारा जो उपसर्ग हुए, वे कौन कौन से और किस किसने किये उसकी प्राम्त जानकारी यहाँ दी गयी है।

वर्ष	१	१	वर्ष	८
स्थल	कुमार गाम.	अस्थिक गाँव.	स्थल	लोहारगल
प्रकार	ग्वालों का	शूलपाणि का ३५	प्रकार	महावीर की गिरफ्तारी
वर्ष	२	२	वर्ष	९
स्थल	उत्तर वासाला के पास	सुरभिपुर.	स्थल	अनार्य मानी जाती
प्रकार	चण्डकौशिक सर्प का.	सुहृष्ट देव का	प्रकार	प्रणीत भूमि में लाठ राठ से प्रसिद्ध प्रदेश की वज्रशूद्र (ब?) भूमि मानवकृत क्रूर उपसर्ग
वर्ष	४	—	वर्ष	११
स्थल	चोराक	—	स्थल	दृढ़ के पेड़तगाम के पीलास चैत्य
प्रकार	कूर्पों में डुबकाना	—	प्रकार	संगम के २० उपसर्ग, तोसली गाम में फौसी-पर लटकना आदि
वर्ष	५	५	वर्ष	१३
स्थल	कलंबुका	—	स्थल	धम्मणि.
प्रकार	पीटकर के रस्सी से बाँध दिया	लाठ-राठ की अनार्य भूमि के उपद्रव	प्रकार	व्राते के द्वारा कान में काण्ठ की कील छेकने ३६ तथा काण्ठ की कील निकलाने का ३७
वर्ष	६	६	वर्ष	६
स्थल	कूपिक सनिवेश	शालिशीर्ष	स्थल	कटपूतना
प्रकार	भारना और गिरफ्तारी	अधन्तरी का	प्रकार	—

- ★ गोशालकने जो तेजोलेषया फेकी, यह भी उपसर्ग ही था, परन्तु वह केवली अवस्था में हुआ था, अतः उसकी गणना न करते हुए उसे 'आश्रयों' की गणना में रखा गया है।
- ★ ग्वालों के द्वारा प्रारम्भ हुए उपसर्गों की ग्वालोंद्वारा ही पूर्णाहुति हुई। ये उपसर्ग मानव से प्रारम्भ हुये और मानव से पूर्ण हुये। योगानुयोग दोनों के स्थल, समय, निमित्त समान थे। बड़े उपसर्ग सूर्यास्त के बाद ही हुये हैं, और ऐसा होना स्वाभाविक भी था।
- ★ भगवान के शरीर की सन्धियों की हड्डियों की बनावट असाधारण दृढ़ होती है। शास्त्र में जीवों के शरीर की सन्धियों की अस्थिरचना के चित्र २ युग के आश्रय से उह प्रकार बताये गये हैं। उसके अन्तर्गत यह प्रथम प्रकार है, जिसे शास्त्र "बृह ऋषभनाराच संघयण" के नाम से परिचय देते हैं।
- ★ वर्तमान युग के जीव अति अन्तिम प्रकार की निर्बल अस्थि रचना को धारण करते हैं।
- ★ १२॥ वर्षों तक दिनरात अविरत ध्यानपूर्वक साधना बहुधा खड़े-खड़े की थी। आसन लगाकर तो स्वयं बैठे ही नहीं थे। प्रमादरुष निद्राकाल की समय गणना एकत्रित करने पर १२॥ वर्ष के अन्तराल मात्र दो घड़ी अर्थात् ४८ निमन्ट की ही थी। कौत्सी प्रचण्ड साधना! सचमुच! यह क्षणमर के लिये स्तब्ध कर दे ऐसी घटना है।

भगवान श्री महावीर के भक्त राजागण

भूमिका— भगवान महावीर के, कौन-कौन से राजा अनुयायी, उपासक अथवा भक्तजन थे और कौन दीक्षित हुये थे, उसकी प्राप्य सूची यहाँ दी गयी है। उसके अतिरिक्त दीक्षित हुये संख्याबद्ध राजकुमार, राजकुमारियाँ तथा राजरानियों की सूची यहाँ नहीं दी गयी है।

क्रमांक	राजा का नाम	देश-नगरी	विशेषता
१	अर्दीन शत्रु	हस्तिशीर्ष	
२	अप्रतिहत	सौगन्धिका	
३	अर्जुन	सुघोष	
४	असम्बल	वाराणसी-काशी	दीक्षा ली
५	उदयन ३८	कौशाब्दी	
६	उद्वायण ३९ (उदयन)	सिन्यु-सीवीर	दीक्षा ली

- ३५. 'चउपन्न चरियं' में अस्थिक नागराज सर्प द्वारा उपद्रव किये जाने की बात कही गयी है।
- ३६. कल्पसूत्र 'सुबोधिका टीका' में उत्कृष्टतित्तुकृष्ट उपसर्ग रूप में 'कण्ठीकालकर्मण' लिखकर कील बाहर निकाले यह बताया गया है। वस्तुतः कील निकालने की क्रिया उपसर्ग रूप की नहीं है परन्तु भक्ति से रक्षास्वरूप की थी, फिर भी झालते समय जो कष्ट नहीं हुआ, वह निकालते समय हुआ है, इस दृष्टि से उपसर्ग और उत्कृष्टता स्वीकार की गयी है।
- ३७. 'चउपन्न चरियं' में कीले निकाली गई तब भगवान काउसग्य ध्यान में अवस्थित थे ऐसा बताया गया है। और वैद्य ने समीप के वृक्ष की दोनों तरफ की शाखाओं को झूकाकर, फिर उसे रस्सी से बाँधकर, उस रस्सी को कान की काण्ठ (तीक्ष्ण घासकी) शूलों-सरियों के साथ बाँधकर, फिर शाखाओं को छोड़ देने पर वे शूल खींचकर कान से बाहर निकाली गयी, ऐसा बताया गया है। जो लोग शूल-शलाका शब्द का अर्थ लोहे की कील करते हैं और तदनुसार लोहेकी बड़ी कील ग्वाल भगवान के कर्णों में ठोक रहा है ऐसे धिक् पहले छपे हैं यह ठीक नहीं है। कील का तो प्रयोग किया ही नहीं था। बल्कि काश नामक घास की जड़ की मजबूत और तीक्ष्ण खूटी थी।
- ३८. इस राजा को जैन, बौद्ध और वैदिक ये तीनों ही परम्परायें अपना-अपना अनुयायी मानती हैं। इसका उल्लेख जैन-आगमों के अन्तर्गत भगवती और विपाक सूत्र में है। कथा साहित्य में भी है। जब कि बौद्ध ग्रन्थों में धम्मपद-अट्ठकथा और संयुक्त निकायमें है। वासवदत्ता की कथा का उदयन यही है।
- ३९. पश्चिम भारत में आये हुये और 'वीतभयपत्तन' की राजधानी से सुशोभित सिन्धु-सीवीर देश का यह राजा था। इसका ठीक नाम उद्वायण है। यह नाम आव. निर्णु, उत्तरा. नेमि. टीका और उपदेश माला में है। बौद्ध ग्रन्थों में इसका नाम रुद्वायण मिलता है। ऐसा होने पर भी आज जैनों में इस राजा की सुप्रसिद्धि 'उदयन' (राजर्षि) नाम से है। सिर्फ इस राजा को दीक्षा देने के लिये स्वयं भगवान महावीर पूर्व भारत से शीघ्र विहार करके सैकड़ों कोश दूर पश्चिम भारत में आये थे।

क्रमांक	राजा का नाम	देश-नगरी	विशेषता	क्रमांक	राजा का नाम	देश-नगरी	विशेषता
७	कनकवज्र	तैत्तलीपुर		२८	महाबल	पुरिभताल	
८	करकंबू	कांचनपुर	प्रत्येक बुद्ध	२९	भिम	वाणिज्यगाम	
९	कृणिक *०	मगध	श्रमणोपासक *१ (जैन श्रावक)	३०	विजयभद्र	साकेतपुर	
१०	गागली	पृष्ठवम्बा	दीक्षा ली	३१	वात्सवत्त	विजयपुर	
११	षण्डप्रद्योत *२	उज्जयिनी	श्रमणोपासक	३२	विजय	पोतासपुर	
१२	षेटक	वैशाली	"	३३	विजय	मृग (गाँ) ग्राम	
१३	जितशत्रु *३	नव नगर		३४	विजयभिन	वर्द्धमानपुर	
१४	वत्स	चम्पानगरी		३५	वीरकृष्ण भिम	वीरपुर	दीक्षा
१५	दधिवाहन	वम्बा	दीक्षा	३६	वीरयश	-	दीक्षा (?)
१६	दशार्णव	दशार्णपुर	दीक्षा	३७	वैश्रवणवत्त	रोहितक	
१७	दिमुख *४	कामिल्य	प्रत्येक बुद्ध	३८	शतानिक	कोशाची	
१८	धनवत्त	ऋषभपुर		३९	शंख	मथुरा	
१९	नभि-राजर्षि	मिथिला	प्रत्येक बुद्ध	४०	शिव-राजर्षि	हस्तिनापुर	
२०	नगति	-	प्रत्येक बुद्ध	४१	शौरिकवत्त	शौरिकपुर	
२१	नखिवर्द्धन	शत्रियकुण्ड		४२	श्रीधाम	मथुरा	
२२	पुण्यपाल	-		४३	श्रेणिक *५	मगध	
२३	प्रदेशी	सेतव्या (सेतम्बिका)	श्रमणोपासक	४४	साह	पृष्ठवम्बा	दीक्षा
२४	प्रसन्नवत्त	पोतनपुर	दीक्षा	४५	महासात	पृष्ठवम्बा	दीक्षा
२५	प्रिपवत्त	कनकपुर		४६	सिद्धार्थ	पाटलिखण्ड	
२६	बल	महापुर		४७	सेय	आमलकव्या	दीक्षा
२७	महावत्त	सौरजणी		४८	संजय	कमिलपुर	दीक्षा
				४९	हस्तिपाल	अपापापुरी	दीक्षा

* तदुपरान्त वैशाली राज्य के सलाहकार रूप से नियुक्त हुये काशी-कोशल प्रदेश के नव मल्लकी और नव लिच्छवी मिलकर १८ गण राजा तथा उसके अतिरिक्त वीरंगम *५ ऐणेयक इत्यादि।

* २, ३, ११, १४, १९, २६, २७, ३२, ३६ इन संख्यांकित राजकुमारों को भगवान ने दीक्षा दी थी।

* प्रत्येक नगरी के ठीक-ठीक स्थल उपलब्ध होने से उसे नहीं दिया गया।

परिशिष्ट सं. ९

पाँच कल्याणकों के नाम, दिवस, स्थल, देश इत्यादि

धूमिका—जैन शास्त्रों में तीर्थंकरों की पाँच घटनाओं को प्रधान घटनाएँ बताया गया है, और उन घटनाओं को 'कल्याणक' शब्द से दर्शाया गया है। इसका कारण यह है कि तीर्थंकरों का इस धरती पर आना, जन्म ग्रहण करना, दीक्षा लेना इत्यादि पाँचों ही प्रसंग तीनों ही लोक के जीव-प्राणियों के कल्याण के हेतु ही होते हैं। तीर्थंकरों के लिये ऐसा है कि (अपने से विपरीत) उनका परकल्याण में स्वकल्याण समाविष्ट होता है। लोकोत्तर अवस्था को प्राप्त व्यक्तियों की यही एक विशेषता है।

४०. असली नाम कृणिक है। बौद्ध परम्परा में इसे 'अजातशत्रु कोणिक' इन शब्दों में उसका उल्लेख किया गया है, और जैन 'आवश्यक चूर्ण' में 'अशोकवन्द' ऐसा नामान्तर दिया गया है। मगधेश्वर श्रेणिक पुत्र 'कोणिक' यही है।
४१. श्रावक के लिये शास्त्र में "श्रमणोपासक" शब्द आता है।
४२. मूलनाम 'प्रद्योत' था।
४३. जितशत्रु नामके अनेक राजा हुये हैं। किसी समय यह नाम विशेष्य रूप से, तो कभी गुणवाचक विशेषण रूप से प्रस्तुत हुआ है। जो भी हो, इस नाम के कुल नौ राजा महावीर के भक्तजन थे। संयुक्त और मज्जिमनिकाय में कोशलराज प्रसेनजित का उल्लेख आता है। वह इस जितशत्रु के नाम से ही प्रसिद्ध राजा होना चाहिए, ऐसा इतिहासकारों का मत है। जैन अनुश्रुति में (त्रि. श.) प्रसेनजित नाम जो आता है, वे तो श्रेणिक के पिता थे और वे

पार्श्वनाथ शासन के अनुयायी थे।

४४. मूलनाम 'जय' है।
४५. श्रेणिक के दूसरे नामों के रूप में भंभसार, भिभसार, भिभिसार के उल्लेख मिलते हैं। उत्तरवर्ती संस्कृत प्राकृत ग्रन्थकारों ने 'भंभसार' शब्द को माना है, जब कि बौद्ध ग्रन्थों में उसका 'भिभिसार' नाम मिलता है। श्रेणिक, कोणिक, उद्दोयण, उदयन इन राजाओं को, जैन और-बौद्ध ग्रन्थ अपना-अपना अनुयायी मानते हैं। बौद्ध ग्रन्थों में बुद्धचरित, विनयपिटक, दीघ-मज्झिम-निकाय आदि गिना सकते हैं। जैन आगम ग्रन्थों में-स्थानाग, दशाश्रुतस्कन्ध, उदवाई, अनुत्तरोपपत्तिक, ज्ञाताधर्म कथा आदि कहे जा सकते हैं।
४६. देखो—ठाणांग सू. ६२१।

नाम	आज से कब हुआ?	विक्रम संवत् पूर्व कब?	ई.स. पूर्व कब?	दिन क्या था?	स्थल नाम	देश
१. च्यवन कल्याणक	वी.सं. २५६९-वर्ष, ९ महीने ७११ दिनान्ते	५४४	६०० वर्षान्ते	आषाढ शुक्ला-६	बाह्मणकुंड गाम नगर	विदेह जनपद (उ. बिहार)
२. जम्ब कल्याणक	२५६९-वर्षान्ते	५४३	५९९	चैत्र शुक्ला १३	मत्रिय कुंडगामनगर	"
३. वीणा कल्याणक	२५३९ वर्षान्ते	५१३	५६९	कार्तिक कृष्णा १० (शास्त्रीय मार्गशीर्ष कृष्णा १०)	"	"
४. केवलमान कल्याणक (सर्व- ज्ञानका)	२५२७-वर्षान्ते	५०१	५५७	वैशाख शुक्ला-१०	जृम्भिकगाम (ऋजुवातिका नदी के किनारे)	वर्तमान बिहार
५. मोक्ष-निर्वाण कल्याणक	२४९७ वर्षान्ते अधिक	४७१	५२७	आश्विन कृष्णा अमास शास्त्रीय व्र. कृष्णा	पावापुरी	"

- ★ यहाँ जिन वर्षों का उल्लेख किया है, वह इस ग्रन्थ लेखन के समय में प्रवर्तमान वि.सं. २०२७, ई. स. १९७० को लक्ष्य में रखकर किया गया है। दिवस छोड़कर मात्र वर्ष के ही पूर्णांक दिये गये हैं।
- ★ प्रत्येक तीर्थकारदेव के (च्यवन कल्याणक को छोड़कर शेष चार) कल्याणक के समय पर तीनों ही लोक में अन्तर्मुर्त (दो घड़ी) तक उद्योत होता है, और इन चार का उत्सव मनाने के लिये इन्द्रादिक देव मनुष्यलोक में आते हैं।
- ★ क्या सभी कल्याणक के प्रसंग पर इन्द्र के सिंहासन का कंपन^{४७} और शक्रत्व की स्तुति होती है? जवाब में-कोई निश्चित उल्लेख मिला नहीं है।

परिचित सं. १०

भगवान श्रीमहावीर के मुख्य-विधिय नाम

महाभान—मातापिता द्वारा दिया गया।	ज्ञाननवन— ^{४८} ज्ञातकुलोत्पन्न होने के कारण।	श्रवण— सायु (तपश्चर्या करने की महान् शक्ति तथा सहन करने की शक्ति के कारण)
महावीर—देवों द्वारा दिया गया।	निर्वन्ध—मुनि (राग-द्वेष की ग्रन्थि के भेदक होने से)	देवार्थ—जोगों द्वारा प्रदत्त।

- ★ भगवान के 'विदेह' (कल्प. सू. ११०) और 'वैशालिक (सूत्रकृतांग टीका) तथा 'सन्मति' ऐसे अन्य यौगिक नाम मिलते हैं।
- ★ बौद्ध ग्रन्थकारों ने महावीर के लिये निगण्ड, नाटपुत्र, नातपुत्र, नायपुत्र^{४९} आदि शब्द प्रयोग किये हैं।
- ★ अन्य ग्रन्थकारों ने भगवान को विविध नामों से परिचित कराया है, तथापि भगवान देवकृत 'महावीर' नाम से ही सुविख्यात हुये।

४७. एक समझने योग्य बात यह है कि (श्री नेमिघन्टरचित 'महावीर चरितं' (श्लो. ६०२) और त्रिषष्ठी श.पु. चरित्र सर्ग २, श्लो. ७) आदि ग्रन्थों में, इन्द्र का सिंहासन आषाढ शुक्ला षष्ठी जो च्यवन कल्याणक का दिन है उसी दिन कपित नहीं हुआ था। लेकिन गर्भापहरण द्वारा गर्भ को तिरासी वे दिन देवानंदा की कुक्षि में स्थापित किया उसी दिन कपित हुआ था ऐसा स्पष्ट उल्लेख है। जब कि कल्पसूत्र मूल में देवानंदा की कुक्षि में अवतरण के समय तथा गर्भापहरण के समय सिंहासन कपने की बात का कुछ भी उल्लेख नहीं है, वहाँ तो इन्द्रने स्वच्छा से ज्ञान द्वारा शत्रियकुण्ड को देखा और देवानंदा के गर्भ में भगवान को आया देखा। और इन्द्रने 'नमुत्पुत्रं' की जो स्तुति की है वह देवानंदा के गर्भ में आये तब की है। इस से यह जाना जाता है कि च्यवन कल्याणक के दिन सिंहासन चलित होने की बात क्व उल्लेख नहीं है।

४८. प्राचीन काल में कुल, वंश, जाति, देश और ग्राम के आधार पर व्यक्ति को पहचानने की प्रथा-विशेष रूप में थी। यहाँ भगवान वर्द्धमान-महावीर के श्वेताम्बर, दिगम्बर तथा बौद्ध ग्रन्थकारों ने उनके कुल से आधारित क्या-क्या नाम का उल्लेख किया है, यह देखें। एक स्पष्टता होनी आवश्यक है कि कुल, वंश, जाति, इन शब्दों के अर्थ के बीच में भेद रेखा होने पर भी लेखक सामान्य रूप से समानार्थक भी स्वीकार करते हैं, जैसे कि

ज्ञातकुल ज्ञातवंश आदि।

श्वेताम्बरीय-कल्पसूत्र, सूत्रकृतांगादि आगमों में अनेक स्थान पर 'नायकुले' शब्द प्रयोगकर भगवान को ज्ञातकुल का बताया है, अर्थात् ज्ञात यह कुल (तथा वंश) का वाचक शब्द हुआ। अब उस शब्द के साथ 'पुत्र' शब्द को जोड़कर भगवान को 'नायपुत्र' कहा है। इसके संस्कृत रूपान्तर में उन्हें 'ज्ञातपुत्र' कहा गया।

दिगम्बर परम्परा में जयधवलकाकर ने (भा. १, श्लोक २३) भगवान को नायकुले, तिलोयपण्णती ग्रन्थ में (अ. ५) में 'नाहोग्गक्षेषु वीर', और देशभक्ति में 'उग्रनाथी पार्ववीरी', गुणभदीय उत्तरपुराण में 'नायकुलस्यैकः' आदि उल्लेख द्वारा नायकुल के बताये गये हैं।

बौद्ध त्रिपिटकों में 'नाहपुत्तो' (दीघ. नि.) 'नातपुत्तो' (म.नि.) से सम्बोधित किया गया है। इन सबका फलितार्थ यही है कि नाय-नाय, भाह, नाह, नाट-नात (ति)-नात ये सब एक ही अर्थ के वाचक हैं। मात्र भाषा भेद से ही शब्द भेद हुये हैं। बौद्ध त्रिपिटक में भगवान महावीर के लिये निगण्ड, निगण्डनायपुत्तो, इन शब्दों का अधिक प्रयोग हुआ है।

४९. और श्री सूत्रकृतांग (२, २, ३१) में तो नाय (ज्ञात) शब्द से ही महावीर का नाम सूचित किया है।

तीर्थंकर भगवान श्री महावीर के जीवन की और उनसे सम्बन्धित १९२ विषयों की संक्षिप्त सूची

भूमिका—सर्वोदय तीर्थ के संस्थापक भगवानश्री महावीर के गत जन्म से लेकर, वे मोक्ष को प्राप्त हुए तब तक के अनेक विषयों की आवश्यक संक्षिप्त सूची यहाँ प्रस्तुत की गई है।

१. च्यवन तथा २. जन्म, ये दोनों कल्पवाणक और उससे सम्बन्धित विषय

१. महत्त्वपूर्ण मुख्य भवों की संख्या	२७ ^१ (श्वेताम्बर मतानुसार)
२. गतजन्म से भ्रुतज्ञान कितना लाये?	११ अंग ^२ —आगम शास्त्रतुल्य
३. तीर्थंकर किससे हुए?	'बीश स्थानक' ^३ नामक तप की श्रेष्ठ आराधना से।
४. गत जन्म में कहाँ थे? (च्यवन स्वर्ग)	१० वें प्राणत, नामक वैमानिक ^४ कल्प (—देवलोक में)
५. पूर्वभव का देवायुष्य कितना था	२० सागरोपम ^५
६. च्यवन स्वर्ग	कुण्डपुर, कुण्डलपुर, ब्राह्मणकुंड ^६ ग्राम—नगर
७. गर्भधारक प्रथम माता का नाम	देवानन्दा ^७ ब्राह्मणी (श्वेताम्बर मतानुसार)
८. प्रथम पिता का नाम	ऋषभदत्त ब्राह्मण ^८
९. देवानन्दा को कितने स्वप्न आये?	सिंह इत्यादि १४
१०. उनका फल किसने बताये?	पति ऋषभदत्तने
११. च्यवन मास और तिथि (गर्भधारण दिवस)	आषाढ शुक्ला षष्ठी
१२. च्यवन नक्षत्र	उत्तरा फाल्गुनी
१३. च्यवन राशि	कन्या
१४. च्यवन काल	मध्यरात्रि
१५. गर्भपहरण कब हुआ?	(च्यवन दिवस से) ८३ वें दिन को (श्वेताम्बर मतानुसार)
१६. किसने किया?	इन्द्र की आज्ञा से हरिणगमैत्री देवने
१७. किस कारण से किया?	भिक्षुक कुल के कारण से
१८. गर्भ को कहीं पहुँचाया?	त्रिशलारानी ^९ की कुक्षि में।
१९. देवानन्दा का गर्भसमय कितना?	८२ दिवस का
२०. गर्भधारक द्वितीय माता का नाम	सत्राणी रानी त्रिशला
२१. द्वितीय पिता का नाम	सिद्धार्थ राजा ^{१०}
२२. माता त्रिशला को भी क्या १४ स्वप्न आये थे?	हाँ! देवानन्दा के समान ही
२३. उसका फल किसने कही?	पति सिद्धार्थ तथा स्वप्न लक्षण पाठकों ने
२४. त्रिशला का गृह स्थान कहीं था?	क्षत्रिय—कुंड ग्राम—नगर
२५. सिद्धार्थ का गृहस्थान कहीं था?	क्षत्रिय कुंड ग्राम—नगर
२६. त्रिशला के गर्भ में कितने समय रहे?	६ महीने और १५ दिन
२७. दोनों का समुदित गर्भसमय कितना?	९ महीने, ७॥ दिन
२८. जन्म मास और तिथि ^{११}	मास वैश्र, तिथि शुक्ला त्रयोदशी
२९. जन्म समय ^{१२}	मध्य रात्रि ^{१३}
३०. जन्म नक्षत्र ^{१४}	उत्तरा-फाल्गुनी (दिग. उत्तराषाढ)
३१. जन्म राशि	कन्या
३२. जन्म किस 'आरा' ^{१५} में	चतुर्थ 'आरा' में
३३. जन्म समय में चतुर्थ आरा कितना बाकी था?	७५ वर्ष और ८॥ महीने
३४. जन्म देश	सिन्धु ^{१६} (वर्तमान बिहार)
३५. जन्मदेश की राजधानी	वैशाली ^{१७} (महावीर कालीन)
३६. जन्म नगर	क्षत्रिय कुंडग्राम नगर ^{१८}
३७. भगवान के गोत्र ^{१९} का नाम	काश्यप ^{१९}
३८. जाति का नाम ^{२०}	ज्ञातक्षत्रिय ^{२०} —
३९. कुल का नाम ^{२१}	ज्ञातकुल ^{२१}
४०. वंश का नाम	ज्ञातवंश ^{२२}
४१. वर्द्धमान नाम कैसे हुआ?	गर्भ में आने के बाद घर में धन धान्यादि की वृद्धि होती रही इससे
४२. महावीर नाम कैसे पड़ा?	आमलकी कीड़ा अक्सर पर देव को पराजय देने में महा वीरता बताई, जिस के कारण देवों ने यह नाम दिया (एक मत के अनुसार)

४३. लाञ्छन - चिन्ह ^{२३} क्या था?	सिंह (जड़्या के ऊपर चर्म की ही एक स्वाभाविक सिंहाकार आकृति) (श्वे. मत)
४४. शारीरिक शुभ चिन्ह-लक्षण कितने?	१००८ ^{२४}
४५. जन्म के समय और—सांसारिक अवस्था में कितने ज्ञान युक्त थे?	मतिज्ञान, भ्रुतज्ञान, अवधिज्ञान, ^{२५} (पर्यादित प्रत्यक्ष-परोक्ष पदार्थ का ज्ञान) इन तीन ज्ञान से।
४६. देहवर्ण	पीत ^{२६} (पीतवर्ण के सुवर्ण के समान पीला)
४७. देह की रूप-कान्ति	सर्वरूपों में सुन्दर, समस्त कान्तिबोधों में श्रेष्ठतम अनन्त
४८. शरीर - बल कितना?	प्रथम वज्र ऋषभनाराच ^{२७} (अत्यन्त दृढ़)
४९. संघर्षण (अस्थि सन्धि की रचना)	प्रथम समघटुरस्त्र (चारों कोने समान होने से अति सुन्दर)
५०. संस्थान (शरीर रचना माप)	सात हाथ का
५१. उत्सेघ अंगुल ^{२८} से देहमान	१२० अंगुल का
५२. आत्म अंगुल ^{२९} से देहमान	२१ अंश ^{२९}
५३. प्रमाण अंगुल ^{३०} से देहमान	शिखास्थान ^{३०} बहुत ऊँचा जिसकी 'उष्णिष' बोलते हैं।
५४. मस्तक की विशेषता क्या?	श्वेत ^{३१} (गाय के दूध के समान)
५५. देह के रुधिर का वर्ण कैसा?	हाँ (श्वेता. मतानुसार)
५६. विवाह (लम्न) किया था?	यशोदा
५७. विवाहित पत्नी का नाम क्या?	हाँ (केवल एक पुत्री ही थी)
५८. सन्तान थी?	३० वर्ष
५९. गृहस्थाश्रम का समय कितना?	३ अरब ८८ करोड़ ८० लाख ^{३२} स्वर्णमुद्रा
६०. वार्षिक दान कितना दिया?	

३. दीक्षा कल्पवाणक और उससे सम्बन्धित विषय

१. दीक्षा मास और तिथि	मार्गशीर्ष कृ. दशमी (आषा.) मतांतरे—चैत्र सुदि १० (सत्तरी) (गुज. कार्तिक कृष्णा.)
२. दीक्षा समय	दिन का चतुर्थ प्रहर
३. दीक्षा नक्षत्र	उत्तराफाल्गुनी
४. दीक्षा राशि	कन्या
५. दीक्षा समय की आयु	३० वर्ष की
६. दीक्षा में स्वीकृत महाव्रत कितने होते हैं?	अहिंसा, ^{३३} सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह आदि पाँच
७. दीक्षा दिवस का तप	बेला-छद्म (२ उपवास) का
८. दीक्षा महायात्रा की शिविका का नाम	चन्द्रप्रभा
९. दीक्षा के समय अन्य दीक्षा लेनेवाले थे?	नहीं (अकेले ही थे)
१०. दीक्षाव्रत किस गाँव में लिया?	क्षत्रियकुण्ड ग्राम—नगर में
११. दीक्षा किस वन में ली?	कुण्ड ग्राम के ज्ञातक्षण्ड वन में
१२. दीक्षा किस वृक्ष के नीचे ली?	अशोक वृक्ष ^{३४} के नीचे
१३. लोच कितनी मुष्टियों से किया गया?	पाँच मुष्टियों से ^{३५}
१४. बतौच्चारण के पश्चात् कौनसा ज्ञान हुआ?	चतुर्थ मनःपर्यय ज्ञान ^{३६}
१५. वर्ष और पन्द्रह दिन की साधना का समय और उससे सम्बद्ध जानकारी	
१. देवदूष्य ^{३७} कितने समय रहा?	एक वर्ष और एक महीने से अधिक (श्वेताम्बर मतानुसार)
२. प्रथम पारणा किस वस्तुसे किया?	श्रीर से (दावलमिश्री सह दूध)
३. प्रथम पारणा कब किया?	दीक्षा के दूसरे दिन
४. प्रथम पारणा कहाँ किया?	कोल्लाम सन्निकेश में
५. प्रथम पारणा किसने करवाया और कहाँ?	बहुल नामक ब्राह्मण ने अपने घर ^{३८}

६. प्रथम क्षीर किसमे ली? गृहस्थ के द्वारा दिये गये पात्र^{११} में
 ७. उत्कृष्ट तप कितने महीने का किया? ६ महीने^{१२} के उपवास का
 ८. अभिग्रह किसे थे? हौं, विविध प्रकार से किये थे
 ९. सम्पूर्ण तप कितना? १६६ दिन के निर्बल उपवास का
 १०. साधक १२॥ वर्ष के उपवास के तप में पारणा-भोजन के दिन कितने? ३४९
 ११. साधना काल का क्षेत्र कौन था? पूर्व और उत्तर भारत^{१३} का प्रदेश
 १२. साधक १२॥ वर्ष की साधना अन्तर्मुहूर्त, अर्थात् दो घड़ी का (४८ मिनट) में प्रमाद-^{१४} निद्राकाल?
 १३. उपसर्ग हुए थे? हौं, गोवाल, कटपुतना, शूलपाणि, संगम, चण्डकीशिक इत्यादि का^{१५}
 १४. किसने किये थे? मनुष्य, देव और तिर्यचोने
 १५. साधना किस आसन पर की? बहुधा खड़े खड़े - कायोत्सर्ग मुद्राआसन में (-जिन मुद्रा से)
 १६. साधना के मुख्य साधन क्या थे? समय, तप, ध्यान, मीन

४. केवलज्ञान कल्याणक और उससे सम्बद्ध प्रधान जानकारी

१. केवल ज्ञान, ^{१६} मास और तिथि वैशाखशुक्ला दशमी (ई.पू. ५५७)
 २. दिवस का नाम सुव्रत (शास्त्रीय नाम)
 ३. मुहूर्त का नाम विजय (शास्त्रीय नाम)
 ४. केवलज्ञान का समय चतुर्थ प्रहर-सायंकाल
 ५. केवलज्ञान समय की राशि कन्या
 ६. केवलज्ञान समय की आयु ४३ वर्ष
 ७. केवलज्ञान का स्थान जृम्भिक^{१७} ग्राम के बाहर का ऋजुवालिका नदी के पास का खेत (बिहार प्रान्त)
 ८. केवल ज्ञान के समय कोई दूसरे शिष्य साथ थे क्या? एक भी नहीं
 ९. उस समय शरीर पर वस्त्र था? नहीं^{१८}
 १०. दूसरा कोई साधन या व्यक्ति साथ में था? नहीं, सर्वथा अपरिग्रही-अकिंचन
 ११. साधना के समय में उपदेशादि देते? विशिष्ट उपदेश के रूप में कुछ नहीं बोलते, जरूर ही तो वार्तालाप कर सकते हैं।
 १२. केवलज्ञान किस वृक्ष के नीचे हुआ? साल (शाल)^{१९} वृक्ष के नीचे
 १३. केवलज्ञान किस आसन पर हुआ? उत्कटुक अथवा गोदीहिका^{२०}
 १४. केवल ज्ञान के समय तप कौनसा? छड़ (दो उपवास) तप
 १५. अतिशय कितने? चौतीस^{२१}
 १६. वाणी के गुण कितने? पैतीस^{२२}
 १७. प्रतिहार्य कितने? आठ^{२३}
 १८. आद्योपदेश और आद्य समोवसरण की स्थापना कब? वैशाख शुक्ला दशमी

अपने तीर्थ (शासन) की स्थापना और अन्य जानकारी

१. तीर्थोत्पत्ति कब? केवलज्ञान प्राप्ति के दूसरे^{२४} दिन-दूसरी बार के समवसरण में
 २. तीर्थ स्थापना का मास और तिथि वैशाखशुक्ला एकादशी (दि. मते आ. व. १)
 ३. तीर्थ का विच्छेद कब होगा? पौषदे आरा^{२५} के अन्तिम दिन के दो-प्रहर के बाद^{२६}
 ४. प्रथम गणधर का नाम? इन्द्रपूति^{२७}
 ५. प्रथम साखी का नाम? चन्दनबाता^{२८}
 ६. प्रथम श्रावक का नाम? शंख^{२९}
 ७. प्रथम श्राविका का नाम? सुलसा^{३०}
 ८. भक्त राजाओं में प्रधान भक्तराजा कौन? भगधेश्वर 'श्रेणिक'^{३१}
 ९. शासन यक्ष का नाम? मातंग^{३२}
 १०. शासन यक्षिणी का नाम? सिद्धायिका^{३३}

परिवार वर्णन

१. गण संख्या नौ
 २. गणधरों की संख्या ग्यारह
 ३. साधुओं की संख्या चौदह हजार^{३४} (स्वहस्त दीक्षित)
 ४. साखीओं की संख्या छत्तीस हजार^{३५} (स्वहस्त दीक्षित)
 ५. श्रावकों की संख्या एक लाख उनसठ हजार^{३६} (सभी बारह, धर्म व्रतधारी, व्रत बिना के अन्य बकललोग लाखों थे) (दियम्बर मते १ लाख)
 ६. श्राविकाओं की संख्या तीन लाख अठारह हजार (सभी बारह व्रतधारी) व्रत बिनाके श्रावक श्राविकाओं की संख्या अनेक लाखों में थी (दि. मते ३ ला.)
 ७. केवलज्ञानी मुनियों की संख्या सात सौ
 ८. मन-पर्यवजानी^{३७} मुनियों की संख्या पौंचसो
 ९. अवधिज्ञानवाले^{३८} मुनियों की संख्या तेरह सौ
 १०. चौदह पूर्वघर^{३९} मुनियों की संख्या तीन सौ
 ११. वैक्रिय लब्धिधारी^{४०} मुनियों की संख्या सातसौ
 १२. वादी (वाद-विवाद में श्रेष्ठ) मुनियों की संख्या चार सौ
 १३. सामान्य मुनियों की संख्या दस हजार नवसौ
 १४. प्रकीर्णक मुनियों की संख्या चौदह हजार
 १५. प्रत्येक बुद्ध मुनियों की संख्या चौदह हजार
 १६. अनुत्तर विमान में जानेवाले मुनियों की संख्या आठ सौ

५. निर्वाण-मोक्ष कल्याणक और उससे सम्बन्धित जानकारी

१. मोक्ष गमन-मास और तिथि कार्तिककृष्णा अमावस्या (ई.पू. ५२१) (मुज. अश्विन कृष्ण अमास)
 २. मोक्ष समय का नक्षत्र स्वाति
 ३. मोक्ष समय की राशि तुला
 ४. निर्वाण-मोक्ष समय की आयु ७२ वर्ष^{४१} (मतातरे साधक ७२)
 ५. मोक्ष के समय संवत्सर कौन सा था? बृद्धनाम का द्वितीय संवत्सर^{४२}
 ६. मोक्ष प्राप्त हुए उस भास का नाम प्रीतिवर्धन^{४३} (शास्त्रीय नाम)
 ७. मोक्ष प्राप्त हुए, उस पक्ष का नाम नन्दीवर्धन^{४४} (शास्त्रीय नाम)
 ८. मोक्ष को प्राप्त हुए, उस दिनका नाम अग्निवेश्य^{४५} अथवा उपशाम देवानन्दा अथवा निरति^{४६} (शास्त्रीयनाम)
 ९. मोक्ष समय का लव कौनसा? अर्च^{४७} (यह शास्त्रीय नाम है)
 १०. मोक्ष समय का प्राण कौनसा? मुहूर्त^{४८} (शास्त्रीय नाम)
 ११. मोक्ष समय का स्तोत्र कौनसा? सिद्ध^{४९} (शास्त्रीय नाम)
 १२. मोक्ष समय का करण कौनसा? नाम^{५०} (तृतीयकरण) (शास्त्रीय नाम)
 १३. मोक्ष समय का मुहूर्त कौनसा? सर्वावसिद्धि^{५१} (पिछली रात का)
 १४. मोक्ष समय का नगर कौनसा? पावामध्यमा-अपापापुरी^{५२} (प्राचीनकाल में मगधवर्ती थी और वर्तमान में बिहारवर्ती)
 १५. मोक्ष समय का स्थल कौनसा? हस्तिपाल राजाके लेखकोंकी^{५३} शाला
 १६. मोक्ष के समय उपदेश कितने घण्टे तक दिया? अछण्ड ४८ घण्टे तक^{५४}
 १७. किस आसन से मोक्ष को प्राप्त हुए? पर्यकासन^{५५} से अथवा पद्मासन से
 १८. मोक्ष प्राप्ति के पश्चात् अशरीरी उनके आत्म की अवगाहना कितनी? ४-२/३ हाब की^{५६}
 १९. मोक्ष समय का तप छड़ (दो उपवास) तप
 २०. मोक्ष के समय मोक्ष प्राप्त करनेवाले अन्य थे? कोई भी नहीं
 २१. मोक्ष प्राप्ति का समय कौनसा? पिछली रात का
 २२. कौन से आरा-काल में मोक्ष गये? चतुर्थ आरा के अन्त में^{५७}
 २३. मोक्षगमन के समय चतुर्थ आरा कितना बाकी था? तीन वर्ष साढ़े आठ महीने

२५. कितनी पंचमरतक मोक्षमार्ग धलता रहा? तीन पाठक^{११} (अर्थात् तीन शिष्य-प्रशिष्य तक)
 २६. उनके शास्त्र में मोक्ष जाने का प्रारम्भ कब हुआ? केवलज्ञान होने के बाद चार^{१२} वर्ष व्यतीत हुए तब

प्रकीर्णक जानने योग्य बहुत सी बातें

१. उपदेश किस पर बैठकर देते? देवों द्वारा निर्मित समोसरण^{१३} में अथवा सुवर्ण कमल के ऊपर
 २. क्या प्रतिदिन प्रवचन देते? हाँ
 ३. प्रतिदिन कितना समय देते? प्रातः, दोपहर दोनों समय, प्रत्येक समय में एक प्रहर देते। प्रहर से तीनघण्टा (कुल दो प्रहर अर्थात् छह घंटे^{१४})
 ४. कौनसी भाषा में देते? अर्धमागधी^{१५} प्राकृत (सर्वभाषाओं की जननी) में
 ५. उन के शास्त्र गणधरो ने किस भाषा में रचे? मुख्य रूप से अर्धमागधी प्राकृत में
 ६. आद्य तप की पूर्णावृत्ति में, अश्रदान दाता की क्या गति होती? प्रथम अथवा तृतीय भव में मोक्षप्राप्त करने वाला हो
 ७. शिक्षा समय में पंच दिव्य^{१६} कौन से होते हैं? (१) वस्त्र, (२) सुगन्धित जल वृष्टि (३) वसुधारावृष्टि (१२॥) लाख (करोड़) स्वर्णमुद्रा की वृष्टि। (४) 'अहोदानं' की घोषणा, (५) हुन्दुभि नाद
 ८. उनके शासन में कितने लोगों पुरुष और स्त्रियों मिलकर

- ने तीर्थकर नाम कर्म उपाहित किया? नौ व्यक्तियों ने^{१७}
 ९. उनके तीर्थ में रुद कौन हुए? सत्यकी^{१८}
 १०. उनके तीर्थ में कौन से दर्शन की उत्पत्ति हुई? वैशेषिक दर्शन की
 ११. भगवान की आश्रयजनक घटनाएँ कितनी हुई? पाँच^{१९} (गर्भापहरण, प्रथम उपदेश निष्कल, इत्यादि)
 १२. साधुओं के महाव्रत कितने? पाँच^{२०}
 १३. श्रावकों के अणुव्रत कितने? बारह^{२१}
 १४. चारित्र के प्रकार कितने? पाँच^{२२}
 १५. मूलतत्त्वों की संख्या कितनी? नौ अथवा तीन^{२३}
 १६. सामायिक व्रत के कितने प्रकार? धार^{२४}
 १७. प्रतिक्रमण कितने प्रकार का? पाँच^{२५}
 १८. छह आवश्यक प्रतिक्रमण कितनी बार करने के? प्रातः, सायं (नियमित दो बार)
 १९. संवम चारित्र के कितने प्रकार? सत्रह^{२६}
 २०. आहार पालन सुलभ अथवा दुर्लभ अत्यन्त दुर्लभ
 २१. मुनि कैसे वस्त्र प्रयोग करते? श्वेत, १०^{२७} रंगबिना के और सामान्य कोटि के
 २२. उस समय की प्रजा का प्रधान रूपसे स्वभाव कैसा था? वक्र-जड़ अर्थात् सरलता कम और बुद्धि की प्रगल्भता कम
 २३. भारत में भगवान का—अधिकांश पूर्वोत्तर^{२८} भारत में, विहार कहाँ-कहाँ हुआ? उसके अतिरिक्त पश्चिम भारत तक
 २४. कितने राजा भक्त थे? अनेक

भगवान के ७२ वर्ष की आयुष्य काल का संक्षिप्त विभाजन

१. गृहस्थ अवस्था का समय ३० वर्ष
 २. दीक्षापर्याय का काल ४२ वर्ष (और इतनेही चातुर्मास)
 ३. छद्मस्वावस्था का काल १२॥ वर्ष और १५ दिन
 ४. केवलज्ञान का समय २९ वर्ष ५॥ महीने
 ५. सम्पूर्ण आयुष्य काल ७२ वर्ष सम्पूर्ण (प्राचीन जैन पद्धति की विशिष्ट गणना के आधार पर)

आवश्यक तिथियों की सूची

इस पूर्व ५९९ में भगवान का जन्म	विक्रमपूर्व ५४२ में भगवान का जन्म
" ५६९ में भगवान की दीक्षा	" ५१२ में भगवान की दीक्षा
" ५५९ में भगवान केवली सर्वज्ञ बने	" ५०० में भगवान केवली बने
" ५२७ में भगवान का परिनिर्वाण हुआ	" ४७० में भगवान का परिनिर्वाण

परिशिष्ट सं. १३

श्वेताम्बर और दिगम्बर ग्रन्थों के भेदांतर की सूची

सूचिका:— भगवान श्री महावीर के चरित्र की अधिकांश बातों में दोनों संप्रदाय के बीच साम्य है। परन्तु जहाँ-जहाँ असाध्य है, उनमें से बहुत सी बातें निम्न तालिका के अन्तर्गत दी गयी हैं। इस तालिका को देखने से भगवान श्री महावीर के जीवन के विषय में दोनों संप्रदायों के बीच का अन्तर स्पष्ट होगा, इतना ही नहीं, अपितु एकही सम्प्रदाय के भीतर किस प्रकार की भिन्न-भिन्न परम्परायें थी उसकी भी जानकारी होगी।

श्वेताम्बर भतानुसार		दिगम्बर भतानुसार			श्वेताम्बर भतानुसार		दिगम्बर भतानुसार		
		हरिवंश	उत्तरपु.	तिलोय.		हरिवंश	उत्तरपु.	तिलोय.	
१. मातृगाम	त्रिशला	प्रियकारिणी	"	"	१३. श्रावक संख्या	१ लाख ५९ हजार	एक लाख	"	
२. जन्मभूमि	कुण्डपुर, कुण्डलपुर,	कुण्डपुर	"	कुण्डल पुर	१४. श्राविकासंख्या	३ लाख १८ हजार	तीन लाख	"	
३. जन्मनक्षत्र	उत्तराफाल्गुनी	उत्तराषाढ़ा	"	"	१५. वैशेषिक लक्षिण्यारी	७००	९००	"	
४. दीक्षातिथि	का. कृष्णा १०	मार्गकृष्णा १०	"	"	१६. माता एक	अथवा दो?	दो	एक	
५. दीक्षास्थली	कोई नहीं	कोई नहीं	"	एक	१७. गर्भ परावर्तन हुआ या?	हाँ,	नहीं	"	
६. आद्य तप	छद्म (बैला)	छद्म	अष्टम (बैला)	"	१८. विवाह हुआ या?	हाँ	नहीं	"	
७. आद्य धरपुं	बहुल के यहाँ	बहुल	कूल	"	१९. दीक्षा समय में—	माता-पिता थे? नहीं थे	थे	थे	
८. प्रथम धारणा का स्थल	कोल्हाक	कुण्डपुर	कूलग्राम	"	२०. आद्योपदेश कब? प्रथम ही दिन	६६ दिन बाद	"	"	
९. छद्मव्रत काल	१२॥ वर्ष १५ दिन	१२ व. १५ दि.	"	"	२१. सफल उपदेश पावा मध्यमा में	विपुलाचल पर्वतपर	"	"	
१०. केवलज्ञान नक्षत्र	उत्तरा फाल्गुनी	मघा	"	"					
११. केवलज्ञानमण्डल	ऋषुवालिका	ऋषुकुला	"	"					
१२. साक्षी संख्या	३६ हजार	३५ हजार	३६ हजार	३६ हजार					

- * इसके अतिरिक्त समवसरण की रचना में बहुत अंतर है। श्वेताम्बर भगवान की वाणी को अक्षरमयी मानते हैं, जब कि दिगम्बर अनक्षरमयी (अर्थात् दिव्यध्वनि से ज्ञात होनेवाली) और
- * अक्षरमयी दोनों तरह से मानते हैं। गणधरो अंतर के नामों में भी नामान्तर हैं। देवदूष्य नहीं होता। दीक्षा में पिच्छी-कमण्डलू रखते हैं।
- * भगवान महावीर के संघ की वर्तमान में दो शाखा प्रधान हैं। दोनों के बीच सैद्धान्तिक (१) केवलीमुक्ति और (२) स्त्रीमुक्ति का मुख्य है। श्वेताम्बर की सभी परंपरा अद्यावधि एक ही मत के केवलज्ञान (त्रिकालज्ञान) होने के बाद भी तीर्थंकरों को अवशिष्ट किंचित् कर्म के हेतु आहार ग्रहण करना पड़ता है और स्त्री अवस्था में भी स्त्री-नारी मुक्ति प्राप्तकर सकती है। जब दिगम्बर की प्रधान परंपरा केवली को आहार ग्रहण और स्त्री को मुक्ति की अधिकारिणी नहीं मानते हैं।

* देखिये—जिनसेनाचार्यकृत 'महापुराण' (५-२३०)।

વિકિચિત્ જ્ઞાતવ્ય

૧. ગુજરાતી અને હિન્દી કે ૧૧ વે પરિશિષ્ટ મેં ટિપ્પણ કે ૧૦૮ અંક દિવા છે. લેકિન સકાળુ ઇસ આવૃત્તિ મેં ટિપ્પણ નહીં દિવા છે.
૨. ઇસ ગ્રન્થ મેં જો વિવેચન દિવા છે ડસમેં આવે હુપ કઠિન શબ્દોં કી વ્યાખ્યા, વિશેષ નામ કે કોષ, ૪૨ વર્ષ કા વિહાર અને આવાસસ્થલ કી કમ્પબ્દ મૂલો ઇત્યાદિ નહીં દિવા છે.
૩. એક વાત યહ મી છે કે ચિત્રપ્રધાન ગ્રન્થ મેં જ્યાવા લેખ સામયી ડેના કહોં તક ઉચિત છે યહ મી સોચનીય થા.
૪. ભગવાન શ્રી મહાવીર કે જીવન વિષયક શ્વેતામ્બરીય ગ્રન્થોં મેં વિવિધ પરમ્પરાઓં કે કારણ પરસ્પર વિરોધાત્મક ઉલ્લેખ મિલતે છે. યથા—'ચરુપન મહાપુરુષ ચરિત્ર' ગ્રન્થ મેં ભગવાન મહાવીર કે આઠ પતિયોં થી એસા ઉલ્લેખ છે. યહોં મેં ને શ્વેતામ્બરીય મતમેદોં કી સ્વતંત્ર મૂલો નહીં ડી છે.
૫. ગ્રન્થ મેં જમોલ્કાર મંત્ર આદિ પેપર કાલિંગ કી ત્રીન આકૃતિયોં ડી છે વે શ્રેષ્ઠ કલાકાર શ્રી રામપ્રસાદ જડિયોં કી છે.

卐 માનવમાંથી મહામાનવ બનનાર આત્મા તીર્થંકર પરમાત્મારૂપે કેવી રીતે બને છે તેની સંક્ષિપ્ત કથા 卐

એક માનવી સામાન્ય સ્થિતિમાંથી અરિહંત જેવા પરમાત્માની સ્થિતિએ, એક માનવ મહામાનવની સ્થિતિએ કેવી રીતે પહોંચતો હશે? એવી જિજ્ઞાસા સહેજે થાય. આ માટે શાસ્ત્રોક્ત કથનના આધારે તેમના જીવનવિકાસની ગતિ-કથનને અતિ ટૂંકમાં સમજી લઈએ.

અખિલ વિશ્વનાં પ્રાણીમાત્રમાંથી કેટલાંક આત્માઓ એવા વિશિષ્ટ કોટિના હોય છે કે તેઓ પરમાત્માની એટલે ઈશ્વરીય સ્થિતિએ પહોંચવા માટેની યોગ્યતા ધરાવતા હોય છે. એવા આત્માઓ પૂર્વજન્મોમાં જડ કે ચેતનનું કંઈ ને કંઈ નિમિત્ત મળતાં પોતાનો આત્મવિકાસ સાધતા જાય છે. અન્યજન્મો કરતાં માનવ જન્મો જ્યારે જ્યારે મળે ત્યારે ત્યારે વિકાસની ગતિ ખૂબ જ ઝડપી બને છે અને છેલ્લા ભવોમાં એ આત્માઓમાં મૈત્ર્યાદિ ધાર્મિક ભાવનાઓનો ઉદ્ગમ થાય છે અને ઉત્તરોત્તર એ ભાવનામાં પ્રચણ વેગ આવે છે. એક જન્મમાં એમની મૈત્રી ભાવના પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે ત્યારે તેમના આત્મામાં સાગર કરતાં વિશાળ મૈત્રી ભાવ જન્મે છે. 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ સુખદુઃખે પ્રિયાડપ્રિયે'ની જેમ વિશ્વનાં સમગ્ર આત્માઓને આત્મતુલ્ય સમજે છે. એઓનાં સુખદુઃખને પોતાના જ કરીને માને છે. તેઓને એમ થાય છે કે "જ-મમરજ્ઞાટિકનાં અનેક દુઃખોથી પદબદી રહેલાં, દુઃખી અને અશરણ બનેલાં આ જગતને હું ભોગવવાં પડતાં દુઃખોથી મુક્ત કરી સુખના માર્ગે પહોંચાડું! એવી શકિત-ભળ હું ક્યારે મેળવી શકીશ?" આવી આંતરસૃષ્ટિ ઉપર નાયગરાના ધોધથી અનેક ગણો જોરદાર અને વાયુથી પજા વેગીલો વહી રહેલો ભાવનાનો મહાસ્ત્રોત પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી સ્થિતિ નિર્માણ કરે છે. આ સ્થિતિ નિર્માણ કરનારો જન્મ એ પરમાત્મા થવાના ભવ પહેલાંનો ત્રીજો ભવ હોય છે. ત્યાર પછી ત્રીજા જ ભવે પૂર્વના ભવોમાં અહિંસા, સત્ય, શમા, ત્યાગ, તપ, સેવા, દેવ-ગુરુ ભક્તિ, કરુણા, દયા, સરળતા વગેરે ગુણો દ્વારા જે સાધના કરી હતી એ સાધનાના ફળ તરીકે પરમાત્મારૂપે અવતાર લે છે. આ જન્મ તેમનો ચરમ એટલે અંતિમ જન્મ હોય છે. તેઓ જન્મતાંની સાથે જ અમુકકલાનું (મતિ, શ્રુત, અવધિ) વિશિષ્ટ જ્ઞાન લઈને આવે છે. જે દ્વારા મર્યાદિત પ્રમાણની ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની ઘટનાઓને પ્રત્યક્ષ જોઈ-જાણી શકે છે. જન્મતાંની સાથે જ દેવ-દેવેન્દ્રોથી પૂજનીય બને છે, ત્યાર પછી ધીમે ધીમે મોટા થાય છે. ગૃહસ્થ ધર્મમાં હોવા છતાં તેમની આધ્યાત્મિક સાધના ચાલુ હોય છે. પોતાને પ્રાપ્ત જ્ઞાનથી પોતાનું ભોગવવાની કર્મ અવશેષ છે એવું જાણે તો તે કર્મને ભોગવી શય કરવા માટે લગનનો સ્વીકાર કરે છે. અને જેમને એવી જરૂરિયાત ન હોય તેઓ તેનો અસ્વીકાર કરે છે. ત્યાર પછી ચારિત્ર, દીક્ષા કે સંયમની આડે આવતાં ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થતાં અશરણ જગતને શરણ આપવા, અનાથ જગતના નાથ બનવા, વિશ્વનું યોગ ક્ષેમ કરવાની શકિત મેળવવા યથા યોગ્ય સમયે સાવધ (પાપ) યોગના પ્રત્યાખ્યાન-નિષેધ અને નિરવધ (પુણ્ય) યોગના આસેવન સ્વરૂપ દીક્ષા-ચારિત્રને (પંચ-મહાવ્રત) મહણ કરે છે. પછી પરમાત્મા વિચારે છે કે જન્મ, જરા મરણથી પીડિત અને તત્પ્રાયોગ્ય અન્ય અનેક દુઃખોથી સંતપ્ત બનેલા જગતને સાચો સુખ-શાંતિનો માર્ગ બતાવવો હોય ત્યારે પોતે પ્રથમ સ્વયં એ માર્ગને યથાર્થ રીતે જાણવો જોઈએ. એ માટે અપૂર્ણ નહિ પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. જેને શાસ્ત્રીય શબ્દોમાં કેવલજ્ઞાન કે સર્વજ્ઞપણું કહેવાય છે. અને આનું જ્ઞાન અજ્ઞાન અને મોહનો સર્વથા ક્ષય કર્યા વિના પ્રગટ થતું નથી એટલે ભગવાન એનો ક્ષય કરવા માટે અહિંસા, સંયમ અને તપની સાધનામાં પ્રચંડપણે ઝૂકાવી દે છે. ઉત્કૃષ્ટ કોટિના અતિ નિર્ભય સંયમની આરાધના, વિપુલ અને અતિ ઉમ્મ કોટિની તપસ્વર્યાને કાર્યસિદ્ધિનું માધ્યમ બનાવીને ગામડે ગામડે, જંગલે જંગલે, નગરે નગરે (પ્રાયઃ મોનપણે) વિચરે છે. એ દરમિયાન તેમનું મનોમંથન ચાલુ હોય છે. વિશિષ્ટ ચિંતન અને ઉગ્ર આત્મસંશોધનપૂર્વક શમા, સમતા આદિ શસ્ત્રો સજીને મોહનીય આદિ કર્મરાજ સાથે મહાયુદ્ધમાં ઉતરે છે અને પૂર્વ સંચિત અનેક સંકલિષ્ટ કર્મોનાં ભૂકા ઉગ્રવતા જાય છે. આ સાધના દરમિયાન ગમે તેવા ઉપસર્ગો, આપત્તિઓ, સંકટો, મુસીબતો આવે તો તેનું સહર્ષ સ્વાગત કરે છે, તેને તેને સમભાવે વેદે છે. તેથી આત્માનો મૂલભૂત નિરોહિત રહેલો મૂલપ્રકાશ પ્રગટ થતો જાય છે. છેવટે વીતરાગ દશાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચતા આત્માનો પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ નિર્ભય સ્વભાવ પ્રગટ થઈ જાય છે. આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશો ઉપર આચ્છાદિત રહેલાં કર્મનાં આવરણો ખસી જતાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલ દર્શનનો સંપૂર્ણ જ્ઞાન-પ્રકાશ પ્રગટ થઈ જાય છે. અર્થાત્ ત્રિકાલજ્ઞાનાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રચલિત શબ્દમાં 'સર્વજ્ઞ' બન્યા એમ કહેવાય છે.

એ જ્ઞાન પ્રગટ થતાં વિશ્વનાં તમામ દ્રવ્યો-પદાર્થો અને તેનાં ત્રૈકાલિક ભાવોને સંપૂર્ણપણે જાણવાવાળા અને જોવાવાળા બને છે. સર્વજ્ઞ થયા એટલે તેઓ પ્રાણીઓ માટે સાડું શું ને નરસું શું? ધર્મ શું અને અધર્મ શું? હેય શું અને ઉપાદેય શું? કર્તવ્ય શું અને અકર્તવ્ય શું? સુખ થાથી મળે અને દુઃખ થાથી મળે? આત્મા છે કે નહિ? છે તો કેવો છે? તેનું સ્વરૂપ શું છે? કર્મ શું છે? કર્મનું સ્વરૂપ શું છે? આ ચેતન સ્વરૂપ આત્મા સાથે જડરૂપ કર્મનો શો સંબંધ છે? સદાકાળ જીવને એકધારો સુખનો જ પૂર્ણપણે અનુભવ થાય એવું સ્થાન છે ખરું? એ છે તો તે શું સાધના કરવાથી મળે? ઈત્યાદિ અનેક બાબતોને જાણે છે. આજના વૈજ્ઞાનિકોને તો પ્રાણીઓ કે દુન્યવી એક એક પદાર્થોનું રહસ્ય જાણવા માટે અનેક અખતરા-પ્રયોગો કરવા પડે છે, પણ આ આત્માઓ તો વગર અખતરા કે પ્રયોગે એક કેવલજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ બળથી વિશ્વનાં તમામ સચેતન પ્રાણીઓ-પદાર્થો અને અચેતન દ્રવ્યો-પદાર્થોના આમૂલ્યૂલ રહસ્યોને જાણી શકે છે. તેઓની ત્રૈકાલિક સ્થિતિ સમજી શકે છે. પોતાના આત્મબળથી વિશ્વમાં ગમે ત્યાં ઉડીને જવું હોય તો પળવારમાં જઈ આવી શકે છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગ દશાને પ્રાપ્ત દોષો-અવગુણોથી મુક્ત, સર્વગુણસંપન્ન પ્રભુ હજારે આત્માઓને મંગલ અને કલ્યાણકારી ઉપદેશ સતત આપે છે, અને વિશ્વનાં સ્વરૂપને યથાર્થપણે જાણતા હોવાથી યથાર્થરૂપે જ પ્રકાશિત પણ કરે છે, અને લાખો આત્માઓને આધ્યાત્મિક પ્રકાશ આપી ઊર્ધ્વાકાશમાં આવેલા મોક્ષ સ્થાને પહોંચાડે છે. જ્યાં શરીર હોતું નથી, માત્ર આત્મા જયોતિરૂપે સ્થિર થઈ જાય છે. ત્યાં ગયા પછી ફરી આ સંસારમાં જન્મ લેવા આવવાનું રહેતું નથી.

ઉપર તીર્થંકરપણું કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેની આછી રૂપરેખા જણાવી. ટૂંકમાં સમજીએ તો આ અરિહંતના આત્માઓ અઢાર દોષોથી રહિત છે. પરમપવિત્ર અને પરમોપકારી છે, વીતરાગ છે, પ્રશમરસથી પૂર્ણ અને પૂર્ણાનંદમય છે.

તેઓની મુક્તિ માર્ગ બતાવવાની શેઠી અનોખી અને અદ્ભુત છે. તેઓશ્રીનું તત્વ પ્રતિપાદન સદા સ્યાદ્વાદ- અનેકાન્તવાદની મુદ્રાથી અંકિત છે. મન, વચન અને કાયાના નિશ્ચયમાં અજોડ છે. સૂર્ય કરતાં વધુ તેજસ્વી અને ચંદ્ર કરતાં વધુ સૌમ્ય અને શીતળ છે. સાગર કરતાં વધુ ગંભીર છે. મેરુની માકક અડગ અને અચલ છે. અનુપમ રૂપના સ્વામી છે. આવા અનેકાનેક વિશેષણોથી શોભતાં સર્વગુણસંપન્ન અરિહંતો જ પરમોપાસ્ય છે અને એથી જ તેઓ નિતાન્ત સ્તુતિને પાત્ર છે. * * *

INTRODUCING *Bhagavan Mahavira's 26 Preceding¹ Births & The Forty Eight Paintings*

By: Muni Yashovijay

NOTE: More light is thrown here on the paintings about the life of Bhagavan Mahavira and its salient features are set forth. Besides, comprehensive explanation is presented here about the 25 preceding births of Bhagavan Mahavira as depicted in the Third painting. This information will prove to be both inspiring as well as interesting and would give an idea of the past life and the spiritual practices of an ordinary person who rises in the twenty-seventh birth as Supreme Being, stage by stage.

THE NARRATION OF 26 BIRTHS

The introduction as whole would throw remarkable light on various aspects of human nature and behaviour particularly during the course of the long-drawn battle between the animate soul the gross deeds, on the variegated wonders and the unique impact of actions, on the plight and degradation of the soul which falls a prey to the dangerous objects of the senses and the sins of anger, ego, avarice etc. on the occasional happy co-incidents, on their resultant ascendance and descendance, on the rigorous spiritual practice with an aim of piety so that all beings may attain true bliss, on the treading upon the royal path after traversing the narrow route as a result of such piety, on the exhibition of the power to eliminate evil actions which obstruct the attainment of infinite powers including that of enlightenment by the soul which is capable of attaining the status of a supreme being and on the glowing success of the final achievements of becoming supreme being as a result of tremendous efforts to achieve such ultimate success etc.

Painting 1: The golden image of Bhagavan Mahavira, the saviour seated in lotus posture (padmasana) on a lotus-shaped golden seat. The lotus bears the symbol of a lion. There is also another lotus-shaped golden stand known as Padapeeth. Bhagavan rests one foot on his stand while rising from a high seat. He also keeps both his feet on this stand while delivering the religious discourse. This stand is provided particularly at the auditorium for the spiritual gathering, by divine beings.

Painting 2: A grand picture of an icon of an Arihant along with his eight divine accompaniments (Ashta Maha Pratiharya) was not prepared so far. So this grand and attractive picture is drawn. If one desires to make an 'Ananupurvi' (A sort of a table with numbers prepared to recite Mantra) or if one proposes to worship an Arihant collectively one needs such a fine picture to keep in front. Therefore a beautiful picture of Shri Adishwar Bhagavan is prepared for the album of the pictures of Shri Adishwar Bhagavan. The Picture, however, is prepared with such

skill that it can be used to present any Tirthankar. One has only to get 'Lanchhan' (the special mark of identification of a particular Tirthankar) drawn on a separate slip and place it in the place kept for it. Then the work is over. I did not know when I would publish an album containing the pictures of twentythree Tirthankars. So I decided to publish this very attractive picture as Bhagavan Mahavira in the third edition of the album. The place and position of the 'Lanchhan' is kept in such a way in this picture that it can be used to present any Tirthankar. I wanted to publish the picture of Bhagavan Mahavira with his eight divine accompaniments in the first edition itself but was unable to do it. Everyone will be delighted to see such a fine picture. Three divine umbrellas (chhatra), the throne, Indra etc., dear to me, are very artistically portrayed in this picture. Such a picture is rarely seen in Jain Sangha.

Introducing 25 Births

Painting 3: According to Jainism no person is a supreme being from the outset as he possesses all the attributes of an ordinary individual and can become a supreme being through Karmas—eliminating practices or right vision, right knowledge and right conduct. Immeasurable time has passed and as such there had been innumerable supreme beings. Immeasurable time will still pass on but for the convenience of calculation the conceivable time is looked upon as having six segments during which 24 supreme beings—saviours flourish. Again, each of the saviour has an individual soul. Here the soul of Bhagavan Mahavira was, from time immemorial enveloped by Karmas and as in the case of ordinary persons in the world was impure and moving through births. How can all the preceding births of a being be comprehended? However the first of the twenty-seven births taken into consideration is that which was the starting point of spiritual development or when the light of the right vision which is the basis of spiritual liberation commenced. Thus the birth as Naya-

जैन धर्मनं नव
प्रतीक (१४ राजलाक)

1. Ancient texts differ about the calculation of the 27 incarnations. Nirvyukti-Churni-Vritti, Trishashushalaka Purusha Charitra and the commentaries on Kalpa Sutra etc. look upon 27th incarnation as that when Bhagavan Mahavira was in the form of a foetus in the womb of Devananda and was born from the womb of Trishala. But Samavayanga Sutra and its commentary note the 26th incarnation from the birth through the womb of Devananda and the 27th birth from the birth (1) through the womb of Trishala.

Again Nirvyukti Vritti, Trishashti and certain commentaries on Kalpa Sutra mention the 22nd birth as that of a human being but those texts have not provided any details about the place of birth, name, span of life etc. The only reference is that during this human birth he had earned merits to make him a supreme being through penance and so he was born in a royal family but 'Mahavira Charit' composed by Gunabhadra notes his birth in the divine world at the end of his human incarnation. While the author of Samavayanga has not recognized the twentieth human incarnation.

Mahavira Charitra (2) written by Nandlal Vakil mentions the 22nd incarnation as that of the prince Vimal.

It is incomprehensible to grasp two incarnations through the same birth

While going through references about the 27 incarnations we have found no reference to the incarnation as prince Vimal. The source for this therefore is still enigmatic.

sara² is looked upon as the first incarnation of Bhagavan Mahavira. This right vision is said to be the foundation of the status of a supreme being and also the germination of spiritual liberation.

The third painting shows the 25 births of Bhagavan Mahavira in miniature. This would provide a rough idea about the fact that if the soul ceases to remain awakened even after right vision, it has to pass through ascendance and descendance during forward movement and through up and down during the course of spiritual evolution.

First Birth: Nayasara, the head of the village goes to the forest for cutting the trees. To fulfil his vow of dining only after offering food to a stranger who comes to him, he was waiting for the arrival of a stranger when he saw two ascetics approaching him. Being extremely happy he stepped forward and paid his respects to them. The ascetics who has lost their way blessed him with the words; "May you have the benefit of religion" (The actual words of traditional blessing in Jainism are 'Dharma Labha'). He led the ascetics carefully to his house. Being a man of the golden age he had intense respect and devotior towards the ascetics. He welcomed them at home and offered food and when the ascetics had finished the meals, he guided them on the right path through the jungle. He received religious instructions on the way from the chief ascetic. Nayasara received such religious instructions for the first time and so he listened with keen interest. Nayasara who was going to become Bhagavan Mahavira in future was showing the physical track to the ascetics who were showing to him the path of spiritual liberation. As his soul was fully prepared to receive such religious instructions, the veils of attachment vanished. The nectar-like words of the religious instruction spread the sublime light of right vision which was part of supreme enlightenment. It was this very streak of light which finally raised him as Bhagavan Mahavira, the Saviour in his 27th incarnation, the culmination of all the merits achieved right from this very first incarnation.

Nayasara was born in the world of gods in his second life when he died. (The first strip illustrates what is stated above.)

The Third Birth: With the completion of the span of life in the world divine Nayasara was born as Marichi the son of emperor-Bharata, the first son of Rishabh Deva³, the saviour of this age and better known as Adinath Prabhu. As the seed of right vision was already sown in the previous incarnation, it detached him from worldly pleasures. Marichi listened to the touching discourses from Rishabh Deva, the first saviour who initiated him as a disciple and placed him in charge of an old ascetic for instructions and service (See the second strip).

While on a holy walk from place to place Marichi, the ascetic was unable to bear the abnormal heat and thirst during the summer. He was disgusted with the perspiration. Being frustrated he thought: "What should I do as self-control is quite unbearable?" He was confused by such degrading thoughts and the brave ascetic who had transcended the gross aspect of life, was thus overcome by cowardice. A broken mind means a broken life and he lost his tenacity. Marichi, the ascetic was tempted by physical com-

forts. He hesitated to return home but it was equally hard to wear the dress of an ascetic while remaining thus degraded. After a lot of hard thinking he decided to continue to wear the dress of a Sanyasi (recluse) and to accept only that part of the code of conduct which would keep him away from physical discomforts and which would keep him in joyful mood. So he wore the ochrecoloured robe and kept the sacred staff trisected at the top. He used unboiled water, used an umbrella, wore footwear, accepted anything indiscriminately and stopped plucking his hair (See strip second: illustration third).

Marichi was an authority over the eleven scriptures called Agama Shastras and though degraded thus the divine light though dim in him was still there and he maintained his faith in principles of Jainism and so he preached what he should and said: "Rishabh Deva, the saviour knows what is true religion. So contact him and be initiated." The listeners approached Rishabh Deva, the saviour and accepted the path of ascetism.

Once it so happened that Bharata, the supreme ruler asked Rishabh Deva: "Is there anyone in your assembly, who is destined to be a saviour?"

Rishabh Deva said: "Your own son Marichi who wears the dress of a recluse, though slack in conduct will be the last among the twentyfour saviours during the present span of time and will be known as Vardhamana Mahavira. Besides, he will be the first Vasudeva named Triprisththa and a supreme ruler of your stature and will be named as Priya Mitra in the city of Mooka in Mahavideha". Wouldn't a father rejoice to hear about the three prospective types of status for his son? Bharata, the supreme ruler bade farewell to Rishabh Deva and hurried towards Marichi and said: "I bow down, not to your attire as a recluse but to you whom I know to be the twenty-fourth saviour. You are also going to be the first Vasudeva and also Priya Mitra, the supreme ruler in Mahavideha". He became puffed up with the ego about his noble family. Marichi who used an umbrella, wore wooden footwear and ochre-coloured robe felt happy out of ego and while dancing with joy he exclaimed: "How great is our family! My grand father is the first saviour of this age, my father is the supreme ruler and I would be the first Vasudeva!" When his ego reached the climax, he was bound to fall. The scriptures declare: "Never be proud of wealth, learning or power but be more humble like the tree which bows down with the advent of fruits. Or else the next life will reverse your fortune."

In the third strip Marichi is shown as dancing and the four small circles at the top show the nature and the result of the pride of the high family.

In the middle of the third strip the aerial car, symbolic of the divine world is depicted, and under it the demon's face symbolic of hell is shown. The numbers on both the sides of the aerial car show, the alternative incarnations as Brahmins and recluses. Instead of showing the aerial car symbolising the incarnations as gods, the numbers of such incarnations are mentioned. The numbers of incarnations in the hell are given under the symbol of hell. Being originally born in a family of sinners Bhagavan Mahavira had to have his ignoble birth as Brahmins who were mainly inclined to beg and he had to become recluse bearing a trisected staff. The result of such actions continued to remain in balance till Bhagavan Mahavira was in his final incarnation (It is a must for a saviour to be born in the family of Kshatriyas—the ruling class) born in a Brahmin family and he had to remain as a foetus for 82 days in the womb of Devananda, a Brahmin woman. Then Indra, the ruler of heaven got the foetus removed by a god who then implanted the same in the womb of Trishala the queen of the ruling class (See the fifth

- The author who belongs to the Digambar branch of Jainism mentions not Nayasara but Pururava, a non-vegetarian Bhil (aborigine) and he is depicted as becoming enlightened and non-violent through the instructions from Sagar Muni, an ascetic.
- Rishabhdeva was accepted as a supreme being by the Jains and he is looked upon as one of 24 incarnations of God by millions of non-Jains who listen to his detailed life as described in Bhagavata Purana which has profusely praised him as the best among the incarnations. Besides, there are numerous references to Rishabhha or Vrishabhha in the Vedas Puranas and other ancient texts

illustration). Birth as Marichi shows the inter-changing role of darkness and light, which play the game of hide and seek in human life. The incident shows how our evil tendencies continue from birth to birth and warns us to keep away from them.

Then it so happened that Marichi fell sick and none among the true self-controlled ascetics came forward to nurse him as he was self-willed and a hypocrite. He realized the folly and decided to prepare faithful disciples as none of the ascetics taught by him nursed him in sickness. When he recovered, he taught the true religion. Marichi inspired Kapila, the royal prince to accept the life of an ascetic. "Why don't you practise what you preach?" asked the prince.

"It is beyond my capacity," replied Marichi.

"Does this mean that what you follow at present is not religion?" asked the prince.

Marichi was confused as Kapila, the prince appeared to be a hard nut to crack. He was afraid, a true answer would drive away the prince from initiation. He was unwilling to express his limitations. However he said, "O Kapila, religion is here as well as there." Finally he initiated Kapila as a disciple. As he substituted falsehood for truth, the long cycle of worldly lives was reserved for him. (See the last picture in the third strip in the second painting.) Without repentance for the sin, Marichi had birth, in the fifth world of gods.

Sixteenth Birth: From the fifteenth birth in the world of gods Bhagavan Mahavira was born in the Sixteenth birth as Vishvabhuti, the son of Vishakhabhuti, the brother of Vishakhnandi who was the ruler of the city of Rajagriha. In this birth the past Brahminic tendencies of living on doles had partly worn out and he was thus born in the family of rulers.

Once young Vishvabhuti was sporting with his harem in the royal garden though such entertainment by right should have been reserved for Vishakhnandi, the crown-prince. The jealous maids injected jealousy into the mind of the queen who expressed her displeasure against the ruler's connivance, despite great persuasion. The ruler wanted to maintain the status quo but being confused he consulted the minister and planned out a strategy. Vishvabhuti was asked to undertake a military expedition against a neighbouring ruler. The ideal son obeyed the father at once, left all the amorous sports in the garden and rushed to the battle field.

Vishakhnandi occupied the vacant garden, with his harem for amorous sporting. Vishvabhuti who marched to the neighbouring kingdom found no reason for a war and returned. The watchman stopped him from entering the garden and said I was already occupied by Vishakhnandi with his royal wives for amorous sports. Clever Vishvabhuti at once realised the strategy of the elders to create condition favourable for Vishakhnandi to occupy the garden. Being enraged he struck a tree of woodapples nearby so hard with his fists that the falling woodapples covered the ground. He said to the gatekeeper: "Like woodapples the heads of all of you would have fallen to the ground if I lacked in devotion to my father and lacked in the quality of preserving the prestige of the family. My elders conspired against me despite my deep faith in them and my open-hearted devotion towards them." Thus offended he got disgusted at the selfishness and deceptions as prevailed in the world. He renounced the worldly life and accepted the life of an ascetic through Arya Sambhuti, an old religious teacher who initiated him into the order of the ascetics. Great was the penance practised by Vishvabhuti who fasted many times at a stretch for the whole month.

While Vishvabhuti was moving in the city of Mathura for Gochari (the begged food), he was recognized by the com-

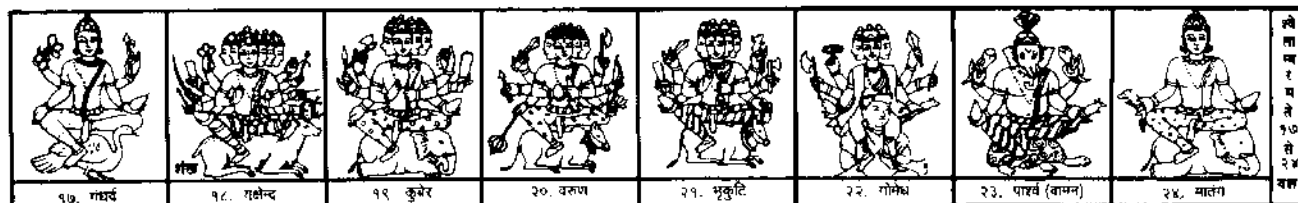
pany of Vishakhnandi his cousin who had arrived there for his marriage. Vishakhnandi was enraged at the very sight of Vishvabhuti who was almost reduced to a skeleton because of rigorous penance. At this very moment Vishvabhuti was pulled down by a running cow and all the earthen vessels he carried broke into pieces. (See painting second, strip fourth on the right). Being unable to control himself Vishakhnandi said: "Where is your strength with which you brought down the woodapples?" Vishvabhuti who saw his cousin flared up and thus forgot his forbearance. To demonstrate his strength he lifted the cow by the horns and revolved her with great force and said: "May I attain, in the next birth strength enough to finish Vishakhnandi." This evil thought persisted in his mind for all the 10 million years till he lived without repentance, leaving aside the question of introspection and penitence. When he died, he was born in his SEVENTEENTH birth in the powerful world of the divine and his EIGHTEENTH birth was that of Triprishtha Vasudeva⁴. When he grew up, he conquered three continents by defeating Ashvagreva who claimed to be the right Vasudeva. Triprishtha loved luxuries and objects of pleasure. One night he ordered the attendant to relieve the musicians if the sweet music induced sleep to him but the attendant became so much engrossed in the music that the music went on though Triprishtha was fast asleep. When the ruler accidentally awoke from sleep, he heard the music. Violation of his order infuriated him so much that in the morning melted led was poured into the erring ears of the guardian of his bedroom (See painting second, strip five, picture first). The attendant died there. Because of his love for objects of pleasure and sinful approach Triprishtha lost his good qualities and his NINETEENTH birth was in the seventh hell. After passing through the horrors of the hell Nayasara who was finally to become Bhagavana Mahavira was born in his TWENTIETH birth as a cruel and violent lion. The TWENTY-FIRST birth was in the hell. At the end of his life in the TWENTY-SECOND birth Nayasara was born as a human being who performed penance and did so much good that his next birth was destined to be that of a supreme ruler with self-control. He was then born in his TWENTY-THIRD birth as Priyamiitra the supreme ruler of the city of Muka in Mahavideha. Having fully enjoyed the life of a supreme ruler he took the vow of holy conduct before Pottilacharya and when he died, he was born in the TWENTY-FOURTH birth as a god during the age-span of Mahashukra. Since the twenty-second birth the positive attitude took place of negative attitude, and this continued. Completing his span of life in the world of the divine, he was born in his TWENTY-FIFTH birth as Nandanakumar in the city of Chhatra in India. His mother was Bhadra. He led the life of a householder for 2.4 million years and when he was yet to live for one hundred thousand years still, he was initiated by Pottilacharya into the order of ascetics. Thus he took food only once every month. So great was his knowledge, self-control and asceticism that his heart became nobler and aspired for universal brotherhood and welfare. He was prepared to make the best efforts, even self-sacrifice to gain unflinching strength for the good of all beings. To reach such a noble goal he performed external as well as internal penance marked by twenty locations. While breathing his last he solicited apology⁵ from all beings if they were wronged (directly or indirectly). (Introduction of the Third Painting ends here).

4. Triprishtha flourished during the period of Shreyansanatha.

5. The verses of apology as offered by the ascetic Nandana are worth committing to memory as they are most touching. They appear in the tenth Parva of Trishashti Shalaka

ज्ञानपथोनी कृष्टि

Painting 4: There are a number of methods of drawing twenty sections in the presentation of this picture. After considering all aspects I selected the shape which seemed to me to be proper. The place of an Arihant is the highest in 'Vish-Sthanak'. So he is shown without any ornaments at the top with his eight divine accompaniments and cowrie-holders. An Arihant is another name of 'Paramatma' Bhagawan. If he is there, everything is there but if He is not there, there is nothing. Nineteen 'Padas' are attached to him. An Arihant is at the centre of Jain order. Everyone desires to become an Arihant by worship and self discipline.

An arch shape was selected for this picture. It was divided into six parts and twenty columns. This picture is full of sketches of men. An arch shape is purposely selected so that the picture will not appear too heavy to the eyes. Space is left for artistic natural designs of flowers and leaves on both sides and for the goddesses and clouds at the top. This background supports the main theme and makes it very attractive with its fine colour scheme.

Some of these twenty padas of 'Vish Sthanak' have nearly the same subject. So it is very difficult to draw the exact figure of some of these 'Padas'. The figures of 'Vish Sthanak' are found drawn in a different strange ways a hundred years ago. Intelligent ascetics draw them according to their own idea.

Merely showing twenty 'Padas' of 'Vish Sthanak' is not sufficient. Its main intention is not fulfilled. Hence at the bottom of the picture I have shown one person from the four-fold Jain community and the chief who pursues spiritual discipline to attain the highest goal.

Thirty years ago at Valkeshwar I got the picture of twenty figures of 'Vish-Sthanak' drawn according to my imagination. I got them embroidered on a thick silk cloth (chhod) with 'Jari' (gold and silver fabrics). Many followed this and got such chhods embroidered.

Painting 5: The TWENTYSIXTH birth before the advent of Bhagavan Mahavira is shown by the aerial car in the sky. His soul is symbolically shown as a god in the aerial car. At the end of the span of life in that birth the soul is descending for the TWENTYSEVENTH birth, to be born in the womb of Devananda the Brahmin woman asleep on the terrace. The descent of the soul is suggested by the circular white light.

Painting 6: The painting is divided into two parts. In the upper part of the painting Saudharma (the ruler of heaven) who is seated in the aerial car commands Harinaigameshi⁶ a demigod with the head of a deer, who stands with respect to remove the foetus (for transplantation). In the lower part Devananda the Brahmin woman narrates her fourteen dreams⁷ to Rishabhadata her Brahmin husband who in turn narrates the results of such dreams.

Painting 7: The artist has depicted three incidents by trisectioning the painting. In the uppermost section Devananda is shown with grief at the loss of the foetus, the middle portion depicts Harinaigameshi, the demi-god flying to the city of Kshatriya Kund for transplanting the foetus into the womb of Trishala and in the third illustration below queen Trishala is shown in light sleep while the royal maids are shown busy with service. Chronologically the upper scene should be below but the abode of gods being in the sky. It is shown above to make it reasonable.

७. नेश्यान् दण्डाल
जीवना परिणामनी घटना

6. Harinaigameshi is popularly pronounced as Harinagameshi and so people took him to be a demi-god with the head of a deer as 'Harina' means a deer. But in reality he does not possess such a head. Of course he can assume such a form with his divine power.

7. The Digambara tradition narrates 16 dreams

Painting 8: Trishala, the queen⁸ who is in light sleep sees fourteen dreams immediately after the transplanation of the foetus into her womb, while she is lying down on the cot, as shown in the illustration.

Painting 9: This is the most beautiful picture. It satisfies the eye and the heart at the same time. Blue background is very attractive. It adds beauty to the picture and makes it very impressive. The readers are struck specially by the following two things.

This picture attracts anyone at first sight. One dreams at night. To indicate this, black colour can be used but the black colour is avoided in the religious field. So blue colour is selected. This colour adds to its beauty. Three dreams out of fourteen are of animals with five senses. An elephant, a lion and a bull are famous and favourite symbols in Indian religious culture and art. Three of them are used as the mark of identification 'Lanchhan' for three Tirthankars. A lion and an elephant have a permanent place in the arabesque (Parikara) of a Jain icon of a Tirthankar. These three symbols are purposely kept at the centre together. Generally goddess Lakshmi follows the elephant in the picture. However, to maintain the order the bull should take the place of Lakshmi and the lion should be in place of a garland. Dreams could be arranged in this order. However, the dreams are not arranged in the above order for the following sound reason.

Some Acharyas and sadhus had been to Bhaiyaji, an expert artist in paper-cutting in Patan, when he was engraving a picture of the fourteen dreams from the printed pictures in my album. After seeing the lion being carved first the observer commented that Yashovijayaji had committed a mistake. Bhaiyaji asked him the reason. Then he replied that the elephant came first in the dream, so it must be carved first. The lion came in third. Bhaiyaji communicated the above incident to me in details. I was surprised to know the fact. So I wrote to him that in the Kalpa Sutra which is read by our every Acharya and Muni in every 'Paryusan' it is recorded that the mothers who conceived the first twenty two Tirthankars saw the bull first in their dream and the mother of Mahavira saw the lion. The script where the above fact was recorded was also quoted for his information and reference. He (Bhaiyaji) was asked to read that section to the person who objected to the above order.

The main reason for this is that the 'Kalpa Sutra' is read only once a year and that too in a hurry. So one overlooks the above fact. 'Snatra' is to be recited everyday. An elephant is put first in it then follows the bull and then the lion. Many have got the following Gujarati line by heart.

'Pahele' gajavar ditho, Bije vrishabh payettho, Trije kesari sinh.

In 'Snatra' an elephant is put first because the mothers of twenty-two Tirthankars saw the elephant. That is the majority.

Among the fourteen dreams three are of animals. So an alternative among these three can be easily arranged.

We do respect the majority of opinions. Hence we have shown an elephant separately in the centre. A bull and a lion are drawn above it. We believe that now none will have

8. The female foetus in the womb of queen Trishala was transplanted into the womb of Devananda, the Brahmin woman.

any doubt about their order. The picture becomes complete only when the mother who dreams is shown instead of showing merely the dreams. Then one can understand it easily. At the bottom of the page a grand sketch of the mother lying down on a beautiful royal cot is drawn to maintain the consistency of the dreams.

This picture can be introduced in the album, of the pictures of any Tirthankar. To give birth is only a woman's privilege. This is the universal truth. So it is only the woman who can have the above dreams from the beginning of humanity till its end. Males can never have such dreams. To give birth to a Tirthankar is the great responsibility of only a woman. So every woman must be proud of the fact.

One of the many reasons for drawing this picture was that on a Samvachchhari (Annual) day while reading the Kalpa Sutra-Barasa one has to describe these dreams for a long time. It was necessary to keep a picture in front at that time so that the listeners would remain active.

Painting 10: Trishala, the queen is shown resting at the retreat surrounded by banana trees. Beside her, is the child (Bhagavan Mahavira). Around her are the fifty-six presiding maids of the directions who have arrived there from the world of the divine to celebrate the birth of the child. They are shown performing Rasa dance with expression of joy and singing about the glory of Bhagavan Mahavira.

Painting 11: Saudharmendra the ruler of heaven is shown as assuming five forms with divine power as he wants to secure all the benefit of the holy devotion to Bhagavan Mahavira, the saviour. With one form he holds new-born Bhagavan Mahavira, with two forms he moves the chowries, with the fourth form he holds the royal umbrella and with the fifth form he wields the adamant. The illustration shows Saudharmendra flying to the Meru mountain.

Painting 12: Saudharmendra is shown with Bhagavan Mahavira, resting on his lap while he is sitting on the coronation stone on the Meru mountain, and some gods pour holy water on Bhagavan Mahavira while some stand in a line, with pitchers and materials for worship. The remaining group of gods in the sky sings with devotion the glory of Bhagavan Mahavira.

Painting 13: There is no tradition in Jain community to draw pictures showing parents loving their children in predominantly spiritual and sensitive religious environment. During thousands of years a picture of the parents of a Tirthankar loving or fondling their son is not found in any temple or in any manuscript. So this picture is prepared. Many will like it.

The shape of the face of the mother and that of the son may be drawn in various ways. Every one will have his choice. An artist's choice is based on his own imagination.

Painting 14 to 16 are self-explanatory.

Painting 17: The album of Bhagavan Mahavira is so far incomplete without important and common pictures of his domestic life. So five incidents of his domestic life have been depicted here.

The first picture depicts the wedding of Yashoda and Vardhamankumar. In the picture Yashoda first puts a garland (Varmala) around the neck of Vardhamankumar. The garland is seen hanging round his neck. Then Vardhamankumar puts a garland (Varmala) round the neck of his future wife Yashoda. In the second picture they are shown loving and fondling their new born daughter. In the third the husband Vardhamankumar is seen talking happily with his wife Yashoda. In the fourth he is shown as exchanging words with his Kshatriya friends.

This picture shows, five incidents, including his wedding, based on his domestic life. Four pictures are drawn in four directions and at the centre in a circle Vardhamankumar is pointed with a bow and arrows to indicate that he is a Kshatriya prince.

I do not think it proper that Yashoda being the wife of a perfect man should remain obscure, behind a curtain. So I tried to make both of them alive in this picture.

Painting 18: The family of Bhagavan Mahavira's father, king Siddhartha is illustrated here at a get-together evening scene.

Painting 19: This illustrates what a brother feels at the very idea of separation from a brother. Here Bhagavan Mahavira is shown as seeking with modesty the permission of his elder brother for allowing him to be initiated into the holy order of ascetics and for this purpose he is standing before his elder brother with folded hands. This illustration inspires the modern generation to learn the lesson of courtesy.

Painting 20: The biography of Bhagavan Mahavira is recorded in 'Agam'. Afterwards many different scholars have written his short or long biographies in Prakrit and Sanskrit. In all of them one will find surprising difference in subjects and opinions.

Certain details recorded in these biographies are so different that everyone will be surprised to note them. Jain Acharyas and Sadhus might not have gone through all of them. If they have gone through them, they might have forgotten the details. Perhaps they might have read them in a hurry. So they might have overlooked them. If any writer writes any details not known to them, they come forward to criticise him bitterly and biting. They comment that the author has not written according to the Shastras and add that he has misrepresented the facts about Bhagavan Mahavira. I humbly request such critics that they should ask for the explanation from the author or should read themselves other biographies before commenting. Then all their doubts will be dispelled.

Generally the Kalpa-Sutra and 'Trishashti Shaiaka Purush Charitra' are often read by many. If the reader finds anything new which is not mentioned in the above books, he is upset. Whatever may be the reason, there is no consistency in the biographies of Bhagavan Mahavira. The same tradition is not maintained in all these biographies. His biographies were written a thousand years after his 'Nirvana'. I simply wonder at the differences. Research scholars must find out the reasons behind these various narrations.

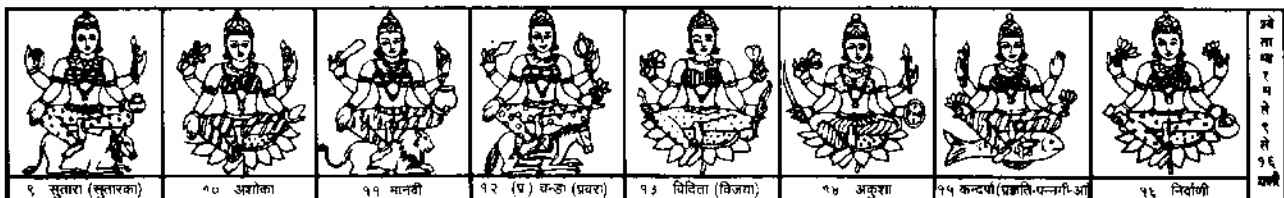
The incidents which are depicted here are based on description found in the 'Kalpa-Sutra-Tika' and other books. Tirthankars have a right to worship when they are house holders before their initiation into a religious rite. This we find recorded in the Kalpa Sutra and biographies. Hence Bhagavan Mahavira is shown as worshipping. How did he spend two years before his initiation? Readers may be eager to know about it, so I have presented two incidents, in (i) showing him worshipping, (ii) showing him as lost in meditation—Dhyana, suggesting, how he spent his time during that period.

Painting 21: This is self-explanatory.

Painting 22: Bhagavan Mahavira gives holy gifts as desired by the mendicants at the gift-house. Hundreds of people are seen ready to receive alms while gods are shown ready to do their duty. Bhagavan Mahavira would like to give as much as the mendicant would ask for but the gods restrict the alms as per the destiny of the mendicant and return the surplus to the treasure.

मधुविन्दुं दद्यात्

Painting 23: Gods, the happiest of all beings send aside the hirelings and carry the palanquin meant for the initiation of Bhagavan Mahavira the lord of the three worlds. The illustration teaches the lesson that the saviours should be served, not through hired persons but personally. In the palanquin are also the elderly women of the family as well as women moving the chowries as a mark of devotion.

Painting 24: The illustration is self-explanatory. Standing under the Ashoka tree before the people Bhagavan Mahavira plucks off the hair five times with the fist. Indra collects the hair in a piece of cloth and Bhagavan Mahavira wears on his left shoulder a divine cloth presented by Indra, the ruler of heaven.

Painting 25: The illustration shows black drones attracted by the fragrance emanating from the body of Bhagavan Mahavira. He bears their stings out of equanimity instead of driving them away.

Mark the face of Bhagavan Mahavira during the period of ordeal. Peace and patience are wonderfully reflected on the face. The paintings which follow teach the lesson that one must cultivate tolerance and forbearance under all the ordeals of life.

Painting 26: The pictures of Tirthankar Bhagavan seen in the 'Kalpa-Sutra-Barasa' and sometimes in other places are presented in almost the same style. These pictures are drawn in Indo-Iranian style. To present a thing with shapes or sketches is the chief characteristic of this style.

These pictures lack deep artistic insight and sense of proportion and realistic attitude to life. The pictures in the Kalpa Sutra from the 14th century to the 18th century, if observed, will reveal the same style. All show the same colour scheme, the same method of drawing i.e. long sharp nose, long eyes, short legs, short beds, the same style of dress and ornaments, the same methods of presenting trees and animals etc. We can write a volume on this style. However, this is not a suitable place for it.

Bhagavan is considered to be super-human. In what sense or reference is he treated to be so? There is no need for us to ponder over it. Tirthankars are considered to have conquered their passions. They are 'Vita-Ragas', so there was a natural restriction on the selection of the subjects for the pictures of Tirthankars. There was a firm conviction that Tirthankars, Sadhus and Shramans were renouncers of worldly life. So only a special kind of subject was selected. Owing to this conviction the pictures in the Kalpa-Sutra ignored the realistic side of the life of Bhagavan Mahavira. These pictures lack in variety too. Light and shade have no place in Indian style. In spite of these difficulties I have tried to show a little reality, a little variety in the third edition of the album. Let us consider the picture No. 26, by putting a fullstop to all these things.

In this picture Bhagavan Mahavira is shown on his religious walk in a forest. At the end of the left side he is shown in Kayotsarga pose absorbed in meditation—(Dhyana). In the first picture of the two pictures below we were unable to show 'Panch Divya' five celestial substances. In the fourth picture Bhagavan the Kshatriya Prince who is recently initiated is portrayed. Sanyasis rebuked Bhagavan Mahavira but he who had taken the vow of abstaining from speech kept mum. His expression of tranquility inspires the same in us.

Painting 27: Bhagavan Mahavira gives away half of the divine scarf to a poor Brahmin who entreats him for the same.

Painting 28 to 30: The illustrations are self-explanatory.

वीरकर्मनी मानान्
पुत्रदर्शन

Painting 31: The demi-god Sudanshtra is shown in water under the ship. In the corner of the ship are shown gods who have run to Bhagavan Mahavira's rescue.

Painting 32: Observe the miraculous sense of forbearance on the face of Bhagavan Mahavira who passes through numerous ordeals.

Painting 33: The illustration shows the plight of a princess and her redemption and rise when she comes in contact with Bhagavan Mahavira, the touchstone. It also shows the great value of what is given by the saviour, a superman. Chandana, the princess was appointed as the head of the order of female ascetics when the new order was heralded by Bhagavan Mahavira, she being the first among the female ascetic as well. She was then known as Arya Chandana. Having reached the state of absolute enlightenment she attained redemption in that very life.

Painting 34: 'Chaupanna M.P. (hariya)' mentions another technique of removing the wooden spikes. See the footnote 36 in the Appendix 7.

Painting 35: There is a purpose behind keeping a border around this illustration. The illustrations in the border depict the similies given in the original text of Kalpa Sutra (an authoritative scripture of Jainism), and which give the idea of the fulfilment of meditation, penance and other practices, performed by Bhagavan Mahavira before he reached the state of absolute enlightenment. (I look upon this part as the heart of the text as it gives glimpses into the noble soul of Bhagavan Mahavira. In the border from left to right are shown the sun, the tortoise etc. which are in all 18 illustrations of similies.)

The similies are further explained below :

(1) He was bright with enlightenment like the sun because of his bright gross body, complexion and inclination, (2) Like a tortoise his senses were turned inward, (3) Like a conch unaffected by water, he was immune to attachment and other evil tendencies, (4) Like a single-horned rhino⁹, he struggled single-handed against unworthy actions, (5) Like the moon he was gentle and serene, (6) Like the sky he sought no support, (7) Like the lotus unaffected by water he was untouched by actions, (8) Like birds he moved freely, (9) Like the boundless wind, he had no boundaries, (10) Like a bull he was capable to bear the rigours of mighty vows, (11) Like the serene ocean he maintained his equanimity on occasions of joy and sorrow, (12) Like the lion he was difficult to be faced with violence as he was unmolesable by brutal ordeals, (13) He was stable like the mountain Meru as he remained unshaken in ordeals, (14) Like the elephant he had venturing spirit as he was brave against unworthy actions, (15) Like gold he was pure and bright as he was free from the impurities of actions, (16) In ancient India there was a strange bird called Bharand which had two necks and three legs. There are references about this bird being used as a means of conveyance in the air. This bird had two separate souls and because of two separate necks, they had two similar desires at a time but if the two parts desired to eat separate fruits the bird would die. To avoid such a catastrophe the bird had to remain advertant. Like this bird he was always alert, (17) Like the clean water in the autumn he had a

9. The story of Chandana has some point of difference between Svetambara and Digambara texts. Svetambara texts differ here. Had she fetters both on the legs and the hands or only on the hands? Difference exists even on this point.

10. In Africa there are two-horned rhinos.

pure heart free from evil inclinations. (18) Like the earth that bears cold and heat objectively, he would tolerate all worldly hardships with equanimity. Bhagavan Mahavira thus deserved all such similes.

Painting 36: The illustration shows Bhagavan Mahavira in meditation while receiving absolute enlightenment in the evening while he has adopted the milkman's or hip-raised posture under the Shal tree when his mind had reached the climax of meditation while contracting and controlling the gross senses in a field. Nearby is shown the Rujvaluka river with soft sand (The halas are shown to symbolize enlightenment).

Painting 37: This is the illustration of the Samavasarana (auditorium) for religious discourses. With the attainment of absolute enlightenment transcending time, Bhagavan transcends even such enlightenment. God of heaven creates a majestic auditorium for discourses of him. The auditorium as depicted is of the other day. This is depicted just to give a general idea about the auditorium for Tirthankara. The first rampart is made from silver with golden ridges, the second rampart is made from gold with diamond ridges and the third from diamonds of various colours and with ridges of very precious jewels. The whole construction is so charming that any onlooker would at once be inclined to attend the discourses. Those who have come with their means of conveyance keep them at the broad sides of the first rampart (as clearly illustrated). The second rampart is occupied by birds and animals who are attracted by the speech of Bhagavan Mahavira. In the third rampart gods create : (1) Ashoka tree together with the holy Shala tree under which Bhagavan Mahavira attained absolute enlightenment. The trees cover the whole auditorium. Under the trees the gods create the throne to be occupied by Bhagavan Mahavira and before the throne is created a pedestal for supporting the feet. When Bhagavan Mahavira is just to occupy the throne, (1) the gods create the Ashoka tree, (2) fragrant flowers are showered by gods, (3) there is divine sound, (4) the chowries are moved, (5) majestic throne is created, (6) superbright aura is created behind the head, (7) the drums are played with rhythm¹¹, (8) three umbrellas are offered. Bhagavan Mahavira enters the auditorium from the eastern gate, reaches the third rampart, moves round the Chaitya tree¹², the tree of enlightenment, which is above the Ashoka tree, bows down to the holy place and occupies the throne and faces the east. At this time the gods create the living images of Bhagavan Mahavira on the throne in the remaining three directions. The images are so lifelike that he appears four-faced¹³ which in reality he is not. Then comes Indra and other gods, ascetics with spiritual perfection. Ganadharas (the spiritual teachers) and other male and female ascetics, heavenly damsels and groups of men and women. They

occupy their seats in their allotted places after bowing down. They either stand there or are seated. As Bhagavan Mahavira appears four-faced, each person in the audience sitting in any part feels that Bhagavan Mahavira addresses him. Before this assembly Bhagavan Mahavira delivers his most melodious discourse in Ardhamagadhi language in the classical melody of Malkosh for one Prahara (three hours) in the morning while the audience listens under perfect silence. In the second rampart birds and animals who have mutual antagonism (by nature) forget it though sitting side by side, because of the holy influence of Bhagavan Mahavira. After delivering the gospel he turns to the white chambers in the second rampart (see the painting).

for rest and lunch. At the second religious session Bhagavan Mahavira occupies the seat created by gods, before the throne and delivers the gospel. Then follows the third session of one Prahara (three hours). Thousands of people listen to him with full attention. They all understand in their own language what he says. So impressive and inspiring are the discourses that nobody gets bored or feels like leaving the auditorium.

Gods serve as sentinels at the gates of all the three ramparts. Sizable flags are fluttering in all the four directions. There are wells with steps, for drinking water. At the lower end the procession of king Shrenik is shown as he comes to listen to the holy discourse.

Painting 38: The public will see for the first time the picture of the incidents drawn in the pictures No. 38, 39, 41, 42, 43, 45 etc.

The biography of Bhagavan Mahavira is very long. Forty-eight pictures of incidents from his life are presented in this album. Thirty to forty incidents still can be easily added.

The artist has shown Bhagavan Mahavira on a religious tour in the picture No. 38. What an attractive mode of walking. The speed of walking is also attractive. The form of Bhagavan is very symmetrical. His height and breadth are absolutely proportionate. This picture is very grand and charming. It appeals to our heart. The numbers of eight accompaniments (Pratiharya) are mentioned above. This picture in fact is of Rishabhadev Bhagavan. So a lock of hair we find on the shoulder. However, if necessary, it can be used to represent any Bhagavan Tirthankar by sticking a paper over it and painting it with a suitable colour.

Painting 39: The incidents presented in the pictures 39, 41, 42, 43, 45 had taken place in "Samavasaran" (Divine religious auditorium). So a little upper part of it is shown in every picture.

In picture 39 a manuscript is deliberately shown in the left armpit of Indrabhuti to distinguish him from others and Bhagavan Mahavira is shown in an orator's pose (Pravachan Mudra).

Painting 40: The illustration can be clearly grasped by the text provided on the page facing it. The illustration shows eleven Brahmins who received initiation at this very august assembly. They are shown bowing to Bhagavan Mahavira in respect. They were appointed as Ganadharas the spiritual teachers and scripture-composers. The custom of offering Vasakshepa (literally the offer of fragrant substances) is practised by the Tirthankaras (the saviours). Among the Jains who worship the holy image the tradition is universal and continuous. Vasakshepa is sanctified fine powder of sandalwood and many fragrant substances.

As this episode took place at this august assembly a part of it is shown in the illustration. Bhagavan Mahavira is standing under the Ashoka tree. Those who are sitting are

हिकार बीजमा
पार्वनाथ (शान्मूर्ति)

11. The drums are known as Dundubhi and a pair of them is played at Jain temples.

12. Chaitya tree—the tree of enlightenment and Ashoka tree are not identical as some think. Ashoka is a distinct tree while Chaitya is not the same of a particular tree. As Chaitya also means enlightenment, Chaitya tree should be interpreted here as the tree of enlightenment, under which the saviours receive absolute enlightenment. That is why each of the saviours has his own tree of enlightenment (Chaitya Vrksha). Every Tirthankar has an Ashoka tree which is one of the eight great paraphernalias provided by gods but the trees of enlightenment are of different types. Whenever the auditorium is created, the gods create the tree of enlightenment over the Ashoka tree out of respect for it.

This proves that Tirthankaras attain absolute enlightenment under a tree only at a garden or in the forest and so the tree becomes respectable, worth worshipping and deserves credit. The Chaitya-tree is also called Bodhi tree. Here the word 'Bodhi' means absolute enlightenment. The word Bodhi has been particularly preferred by the followers of Buddha.

13. The authors of Digambar texts do not accept the four-faced appearance. They describe the auditorium with great difference.

the disciples of the Gandharas. It was the eleventh day of the bright half of the month of Vaishakha when all these Brahmins accepted the code of asceticism. Then they repeated three aphorisms¹⁴ and were qualified for becoming Ganadhara. Bhagavan Mahavira, then established the code of religious discipline and announced the fourfold formation of the constituents of the Samgha as male ascetics, female ascetics, the householders (Shravakas which literally mean listeners) and the housewives (Shravikas). He also appointed the heads of all the four divisions. From that day the Veera Shasana (literally the disciplined organisation of Bhagavan Mahavir) started, and will continue uninterrupted for twenty-one thousand years, still and then the great deluge will follow. There is a reason why the front side of the auditorium is not depicted.

Painting 41: This very attractive picture carries us into the past, more than two thousand and five hundred years ago and puts us in the presence of Bhagavan Mahavira. All listeners are found standing politely with perfect discipline in Samavasaran (divine religious auditorium). A Tirthankar always delivers a religious discourse first for three hours continuously. Next his chief disciple 'Ganadhar' delivers a religious discourse. A Tirthankar after delivering his religious discourse gets down from his throne and retires with Sadhus to 'Devchhand' as known in Shastras, a retiring place created by gods in the north-east. These Sadhus remain present with him to serve him.

Painting 42: In the Shastras there is a detailed description of the beauty of the entrance-door of 'Samavasaran' (divine religious seat). No one among the Jain community so far has tried to construct such an entrance-door of a Samavasaran. I had a keen desire since years to get done a fine, attractive, the best quality entrance-door of a Samavasaran only in such a way that the depth of the interior part could be seen with Bhagavan together with throne and the four sect Sangh seated and stood in a particular manner and the throne being of crystal should be coloured in the same crystal colour. Now I feel that the painter had done justice to my idea to a great extent. The door is drawn exactly as it is described in the Shastras. Its colour, shape, lining Jewellery etc. are so finely depicted that it fascinates the observer. One feels like not taking his eyes away from it. Samavasaran has three ramparts. Every rampart has four doors. Thus a Samavasaran (divine religious auditorium) has twelve doors in all.

Painting 43: The three incidents of Bali Vidhan ceremony are shown in the same picture. If they are shown separately in three pictures, they will become so attractive, so inspiring and so worth seeing that none would like to take away his or her eyes from them.

'Bali' means half cooked unbroken rice.

This ceremony of 'Bali Vidhan' takes place at the end of the 1st Prahara's (First three hours of the day) religious discourse. The right of preparing 'Bali' is given to anybody from an emperor (a Chakravarti) to a common man. The rice used for Bali should be unbroken, thin, fine, scented and without husk. It must be properly washed a number of

times. Then it is kept on fire for cooking. When it is half-cooked, it is taken down from the fire. Then gods by adding divine scented ingredients make it scented and—worthy. Then a married woman (whose husband is alive) wearing all her ornaments puts it over her head and brings it in a grand procession with pomp and festivities through the eastern door of a Samavasaran near Bhagavan. Bhagavan immediately stops his religious discourse. Then the person bringing the 'Bali' goes round Bhagavan thrice and stands by his side. When the Bali receives nectar-like sweet sight of Bhagavan, it acquires a special kind of energy.

Then the authorised persons standing in front of Bhagavan take handfuls of it and throw it up in the air. The gods take half of the rice thrown up and half of the remaining rice is taken by the person who prepares it. The remaining rice come to the share of only lucky ones.

What is the effect of the 'Bali'?

If a sick man puts only one grain of this rice over his head, his sickness and diseases leave him, and no other new disease dare attack him for six months to come. It seems this ceremony used to take place in the life of every Tirthankar. There is not reference to its performance anywhere but the writer thinks that it must be taking place everyday.

Points to Ponder: Tirthankars are superhuman. They have fulfilled all their duties and have retired. The ceremony of the 'Bali' is social. It is a deed to scare away diseases. It is intended mainly for the welfare of worldly men. It is not a suitable ceremony for men on the way to salvation. It involves violence to 'Agnikaya' beings. Then why should Tirthankars discontinue their religious discourse and give importance to it and become witness to it? What is the reason of their extending so much co-operation? This is a grave matter and deserves our attention and thought. This matter moots a number of questions. It can inspire and even enlighten Acharyas who bear the responsibility of administration. The word 'Lokottar' superhuman draws our attention how to interpret the word superhuman? What is its limitation? Have Tirthankar Devs any importance for this?

The above ceremony is known only to very few Acharyas and Munis. This incident lying idle in a corner is purposely published. This incident will open our eyes to our duties in the present circumstances. It is not mentioned anywhere whether this Bali ceremony takes place everyday, is related to every Tirthankar and is performed by whose suggestion.

Painting 44: The illustration is clear. On one side are the black, charred bodies of two ascetics who are dead. Tejoleshya the powerful destructive energy is to emanate from the mouth (to destroy the opponent) according to the text 'Pravachana Saroddhar'¹⁵. Whether the ascetics of Ajivaka Sect followed by Goshalaka remained nude or dressed is still not certain. Hence he is shown dressed while afflicted by Tejoleshya.

Painting 45: Bhagavan Mahavira was not only the preceptor of the common men, but also of the kings and emperors. Bhagavan Mahavira had many kings and emperors as his disciples. The picture is intended only to communicate the above fact to the common man.

Painting 46: The painting illustrates the event when Bhagavan Mahavira continuously spoke for sixteen Praharas (48 hours) to express the philosophy and to deliver the gospel for the good of all beings, while he was sitting

14. Tripadi means a collection of three aphorisms. They are accepted by the Gandhara each at a time by moving round Bhagavan Mahavira so that they may have the supreme light of unfathomable enlightenment and they may have the capacity to write great scriptures which can bring bliss to all beings. The aphorisms contain sublime meaning which reveal the basic essence of the creation. Here Bhagavan Mahavira offers the aphorisms as Upanne Va, Vigamei Va and Dhuvei Va. These three aphorisms are at the root of the composition of the twelve-fold scriptures and the cosmic arrangement. The aphorisms in essence mean, the substance has relative creation, it has relative destruction and it remains in its original essence steady for ever.

15. See the Dwar 270

हीकार बीजमा श्री पापबन्ताय

with lotus posture on the golden lotus. It seems this was the first feat in the history of delivering such a long speech without taking food or water.

Painting 47: Before the final rites of the lifeless mortal frame started, the gods decorated the body with the crown etc.¹⁶ and he was cremated with Sandalwood.

Painting 48: The Painting illustrates Gautam Swamiji the first among the Ganadharas of Bhagavan Mahavira while he delivers his first religious discourse in the correct style of the speaker adopting the lotus-posture on the golden lotus created by gods under the Ashoka tree, after he had attained absolute enlightenment. On both the sides are shown gods who sing the glory of absolute enlightenment. On the left upper corner Gautam-Swamiji is shown instructing Devasharma, the Brahmin and on the right corner is shown Gautam Swamiji who weeps bitterly when he hears the

16. Decoration of the dead body is mentioned in the Prakrit book-Mahavira Chariyam.

news of the sudden passing away of Bhagavan Mahavira, while the former was returning. Gautam (Indrabhuti) was the eldest son of Vasubhuti a Gautam shrotriya Brahmin of the town Gober in the state of Magadha.

As Gotra name had assumed greater significance, he was better known among all as Gautam Swami, rather than by his own name —Indrabhuti. For excellent management of the order of ascetics the teaching section was divided into nine departments (Ganas) under various teachers who were known as Ganadharas led by Gautam. He was initiated at the city of Pavapuri when he was fifty years of age and had attained absolute enlightenment (Kevali) when he was eighty two. His end came at the age of 92 when he fasted for one month. (It should be noted that Gautam Swamiji is distinct from Gautam Buddha). A verse about Gautam Swamiji :

Nectar was at his toe and he was treasure-house of all achievements. We remember Gautam Swamiji who fulfils all our desires.

APPENDICES

Further information about the history and philosophy of Jainism and biographical details about Bhagavan Mahavira

APPENDIX 1

HOLY TOURS

Note — The information provided here is limited only to those names and words mentioned in the descriptions about the paintings and which are associated with the holy tours and the monsoon halts of Bhagavan Mahavira.

1. Places visited by Bhagavan Mahavira during the holy tours and the monsoon halts. Modern locations of some of them have not been traced while modern locations are mentioned wherever they could be traced.

***Apapapuri**¹ — The city was formerly known as Apapa-puri which means a city without sins but with the passing away of Bhagavan Mahavira, the people named it as Pavapuri or Papapuri. There were at that time three places known as Pava and so this Pava should be known as 'Pava Madhyama' the middle-Pava. It was the 42nd monsoon halt of Bhagavan Mahavira.

***Asthikagam** — It was situated in the Videha territory and on its out skirt there was a temple of Shoolapani a demigod.

***Alambhika**² — This was situated between the cities of Rajagriha and Kashi.

Rujuvalu (li) ka River — Archaeologists and scholars have not yet been able to discover the exact location³ of this river but it seems it was near the Shal tree under which Bhagavan Mahavira had attained absolute enlightenment. The tree was in the field of Shyamaka, a farmer. Nearby was the village of Jrimbhik.

Kanakakhal Ashrama — This hermitage was situated near the city of Shvetambi. Chandakaushika a cruel, horrifying serpent who would kill his victim by a simple gaze had put Bhagavan Mahavira upon an ordeal at this very hermitage. He lived at this hermitage in meditation for fifteen days after showing the correct way of life to the serpent.

Kumar (Karmar) Gam — This was situated near Kshatriya Kunda, the birth place of Bhagavan Mahavira. Bhagavan Mahavira stayed here on the first night after initiation and

a cowherd's cruelty put him to test.

Kashi — This was the territory of which Benares was the capital. The territory at that time was part of the State of Koshala.

Kollaka Sannivesha — This town was situated near the town of Vanijyagam. Bhagavan Mahavira broke his fast on the next day after his initiation.

Koshala Janapada — This state was in northern India and Shravasti was its capital.

Kaushambi — The territory near Prayag in northern India. The city bore the same name as the territory and in Bhagavan Mahavira's times it was the capital of the State of Vatsa. The ruler Udayana and his mother Mrigavati were great devotees of Bhagavan Mahavira.

Kshatriyakunda Gam⁴ — Some archaeologists and scholars hold that Vasukundagam near Besadpatti in Mujfarpur district is the original city of Kshatriyakunda. This was the birth place of Bhagavan Mahavira and the ruler was Siddharatha. The truth about the latter fact can be revealed only through intensive research.

Ganga — This is one of the two great rivers of India. According to the Jaina scripture its origin is at Padmadraha near Kshudra chulla in the Himalayas while modern explorers declare Gangotri as its origin. Bhagavan Mahavira had crossed it twice incognito and many times⁵ by ships, with the groups of male and female ascetics after attaining absolute enlightenment.

Gunasheel Chaitya — A famous garden of Rajagriha. Bhagavan Mahavira used to station here often. It was the

4. Bhagavati Kalpasutra, Avashyakadi Agama and other sacred texts of both the Shvetambara as well as Digambara Jains have referred to this city as - Kunda, Kunda G (r) ama and Kundapura. As the classes of Kshatriyas and Brahmins were staying in groups in different parts, the northern part where Kshatriyas lived was known as Kshatriyakunda gama-nagara and the southern part of Brahmins was known as Brahmankunda-gama-nagara. This name has been mostly used. The name Kundapura has been particularly used by the epic-poet Asaga, Acharya Jinena, Acharya Gunabhadra and other Digambara scholars. The author of Jayadhnava has used the word Kundapurapura. Besides, the author of Acharanga Sutras has used the word Sanniveesha for the city. So the word Sanniveesha should be interpreted as a city as Siddhartha was a King. In Trishasthi (2-15) Hemachandracharya has introduced Brahmankunda as Sanniveesha and Kshatriyakunda as Pura the city.

5. Considering the topographical condition, he must have crossed many rivers while touring.

कायोन्मर्गं मुद्रामा श्री पार्श्वनाथ

* This sign shows the place where Bhagavan Mahavira stayed during the monsoon.
 1. The name of the places are given here, not in Prakrit language but in Sanskrit.
 2. Scholars identify Alambhika with Alambhiya.
 3. It is a sad state of affairs that the location of this place has not yet been discovered even to-day. If discovered, it should be developed as a grand place of pilgrimage as Bhagavan Mahavira had received absolute enlightenment here.

headquarter of his religious propagation. 11 Ganadharas received Nirvana here. This is the very Chaitya a holy place where Bhagavan Mahavira had read Kalpasutra before the fourfold disciplined community as referred to in the original text at the end of Kalpasutra which commands the highest worshipful respect in the Murtipujaka section of the Jain community.

***Champa (Nagari)** — The famous city of Jaina history was situated near Bhagalpur. Whenever Bhagavan Mahavira visited Champa, he used to lodge at the holy garden known as Purnabhadra Chaitya. Formerly it was the capital of the state of Anga but Kunal, the ruler made it the capital of the state of Magadha. Bhagavan Mahavira stayed here during the third and the twelfth monsoons.

Chhammani (Shanmani)⁶ — This place was situated between the Middle Pava and the city of Champa near Ganga. It was here that hard grass spikes were hammered into Bhagavan Mahavira's ears and at a place nearby he had to undergo the ordeal of their removal.

Jrimbhik (a) Gam — The town was situated near the river Rujvalika. On a field on the bank of the river Bhagavan Mahavira had received absolute enlightenment. See 'Rujvalika'.

Gnatakhandavana — This garden was situated outside the city of Kshatriyakunda.

Dridhabhumi — A territory inhabited mostly by Mlechchhas in the times of Bhagavan Mahavira for whom Samgamadeva, a demi-god had created twenty ordeals in a night at Polas Chaitya, a holy place at the town of Pedhala situated in that territory. Scholars identify this territory with the territory of Gondava.

***Nalanda**⁷ — This was the satellite city of ancient Rajagriha. It was prosperous, famous and vast and inhabited by many rich people. The famous centre of learning 'Nalandapeeth' was here. Bhagavan Mahavira stayed here during the second,thirtyfourth and thirty-eighth monsoons.

***Pava (Pavapuri)**⁸ — There were three cities bearing identical names. Pava which was in the middle was known as Pava Madhyama, and was situated in the territory of Magadha. It is located in Bihar State at present. Bhagavan Mahavira stayed here during the forty-second i.e. last monsoon and also passed away. At present it is the sacred place of pilgrimage for Jains. See the word—Apapapuri.

***Prishtha Champa** — It was a satellite city of Champa. Bhagavan Mahavira stayed here during the fourth monsoon.

6 Shanmani is the Sanskrit form of Chhammani, a Prakrita word. However the Malayagiri commentary on the Avashyaka Sutra mentions the derivative from Chhamania.

7 The ancient name was Nagalanda. Sutrakritanga Agama gives many meanings of this word.

8 The name Apapa was used through the word Apavac as an apposition to Pavapuri by Nemichandra Suri in Mahavira Charitam (Verse 1338) and again he derived the name Pava through the word Pava. Thus he referred to both names in the narration about the period before the passing away of Bhagavan Mahavira, for the same city. Nemichandracharya did the same. He referred to Apapapurifirst in Trishasthi (Canto 5-10, 12-44) and then he introduced king Hastipala as the ruler of Pavapuri (canto 13-3). On the other side Vinaya Vyaya the Subodhika Commentator of the original Kalpasutra has explained the words Apapa and Pava by stating that the city was known as Apapa (aimless) but as the inauspicious incident of the passing away of Bhagavan Mahavira took place here, the gods removed 'A' from 'Apapa' and keeping the word 'Papa' named this city as Pavapuri, the name by which this city is known since then. Subodhika commentary has clearly stated this. So from his opinion it is clear that the city should be understood or mentioned as Apapa in the event before the passing away of Bhagavan Mahavira. But the above mentioned authors have accepted both names as alternative. This deserves some further research.

***Praneeta Bhumi** — A part of Bengal. During the life of Bhagavan Mahavira it was known as the region of Anaryans but later on it was inhabited by Aryans. Ladha-Radha were parts of this region. Bhagavan Mahavira stayed here during the ninth monsoon.

Brahamanakunda Gam — It was situated near Vaishali, the capital of Videha and was originally known as Kundagama or Kundapura. Its northern part was mostly inhabited by Kshatriya—the martial community while the southern part was inhabited by Brahmins, the scholarly community. The northern part was known as Kshatriya KundaGama and the southern part was known as Brahmana Kunda Gama.

***Bhadrika (Bhaddiya)** — A famous city of the State of Anga. Bhagavan Mahavira stayed here incognito during the sixth monsoon.

***Bhaddila Nagari** — The capital of the State of Malaya where Bhagavan Mahavira stayed for the fifth monsoon.

***Madhyama** — Another name of the city of Pava associated with Bhagavan Mahavira who stayed here during the forty-second monsoon.

***Mahasena Udyana** — This was the garden outside the city of Pava (Madhyama).

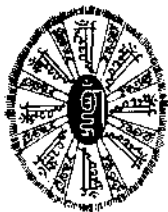
After realization of absolute enlightenment at night Bhagavan Mahavira walked over a distance of fortyeight Koshas (a linear measurement) and reached this place where he gave the religious discourse at the divine auditorium, initiated 11 Brahmins into the order of ascetics, established the (fourfold) order of Samgha. (the organized community following certain religious principles.) The scriptures (Dwadashangi) were also composed here. (For details read the note about the painting number thirty.)

Morak Sannivesh — A town near Vaishali.

***Rajagriha** — The great and famous capital of Magadha during the times of Bhagavan Mahavira. Its location can be traced to Rajagir — Rajagri and the area surrounding it in the Bihar State. It was a powerful and most prosperous centre for the religious discourses, religious propagation and the stay during the monsoon for Bhagavan Mahavira. Out of the many gardens on the outskirts of the city he used to camp at the garden known as Gunashila Chaitya. Here innumerable religious conferences were held and Bhagavan Mahavira initiated thousands of people into the order of asceticism. He admitted into his religious fold the kings, the queens, the princes, the military commanders and other officers and millions of people of different castes and creeds in this city. It was his most powerful centre. Here he stayed during eleven monsoons.

***Ladha** — A part of West Bengal was known as Praneeta, Ladha or Radha. The commentary on Kalpasutra has used the word Praneeta for this region. Hence the Anaryan names Praneeta, Ladha or Radha suggest adjoining areas in the same territory, the other areas being known as Vajrabhumi and Suddhabhumi, which too were inhabited by Anaryans. Bhagavan Mahavira toured this region twice during which he had to pass through unbearable ordeals. As none offered him a resting place for the monsoon, he engaged himself in penance and meditation under a tree during the monsoon. This region which was inhabited by Anaryans during the times of Bhagavan Mahavira became

9. Praneetabhumi-Vajrabhumi-Ladha-Radha all these are names of Anaryan regions in Bengal. The original Kalpasutra has used the word 'Paniabhumi'. Can there be the name Paniabhumi (Pranitabhumi) with short 'i' in the sense of Panyabhumi? Other texts have referred to this region as Ladha-Radha.

मंत्रवीजरूप
कटासगे

Aryan (cultured)¹⁰ because of the propagation by the saints and ascetics. This is why the Agamas (the scriptures) have enlisted this as Aryan region among the twenty five and a half Aryan regions. Here Bhagavan Mahavira stayed during the ninth monsoon.

Vatsa — This state was situated in the present state of Uttar Pradesh. The capital was Kaushambi and Shatanika, the ruler and prince Udayana were devotees of Bhagavan Mahavira.

Vachala — This city was near the city of Shvetambi. Near this city the remaining half of the divine scarf of Bhagavan Mahavira, being pricked by thorns had slipped down. The city was divided into two parts known as northern Vachala and southern Vachala.

***Vaniyya Gam** — It was a prosperous commercial centre near the city of Vaishali. Bhagavan Mahavira stayed here during six monsoons.

Videha (Janapada) Desh — Mithila, the city of the king Janaka was the capital of this state on the bank of the river Gandaki, before the advent of Bhagavan Mahavira but later on Vaishali was known as its capital. Bhagavan Mahavira was born in this state.

***Vaishali** — It was the capital of the state of Videha. It was a historical city in the vicinity of Rajagriha. It was a prominent centre of Jainism and was dominated by Jains¹¹. Bhagavan Mahavira stayed here during six monsoons.

***Shoolapani-Yaksha-Chaitya** — This holy place was situated on the outskirts of the town Asthika. Shoolapani had tortured Bhagavan Mahavira who stayed here during a monsoon.

***Shravasti** — It was the capital of the state of Kunala or north Koshala. This was the city where Goshalaka had released the destructive energy of Tejoleshya. It was a famous centre of the Ajiva (vi)ka sect. Bhagavan Mahavira stayed here during the tenth monsoon.

Surabbipur — This place was situated between Videha and Magadha.

APPENDIX 2

27 BIRTHS OF BHAGAVAN MAHAVIRA

Note — The previous incarnations of Bhagavan Mahavira are at the basis of the Jain scriptures and philosophy and without them the spiritual and religious practices related to them would be meaningless and all religious and spiritual beliefs and systems would collapse. Because of the transmigration of the soul, practices for betterment are essential. This very practice or worship annihilates all the movements, names and actions born through previous actions and the soul ceases to migrate any more and attains perfection for infinite bliss.

All souls are eternal, without beginning or end. Since time immemorial they wander from one birth to the other. The soul of Bhagavan Mahavira was also moving in the cycle of births and deaths as it was enslaved by actions born

out of illusion and ignorance. During his life as Nayasara he came in contact with ascetics who were free from the bondages of worldly life. Listening to the religious discourse he gained the enlightenment of correct understanding, which in Jain philosophy is known as Samyag darshan-right vision the germination of redemption which is obtained later on.

The Jain scriptures enlist the births by starting from that birth where right vision, the cause of spiritual evolution is received for the first time. While ignoring minor births, only twenty-seven births are taken into consideration as follows:-

This list will provide an idea about the various roles played by the self because of actions good or evil on the platform of the world.

1. Nayasara ¹² (Village-head)	16. Prince Vishvabhuti (accepting self-control)
2. First Saudharma, a god in the divine world	17. A god in the seventh divine world of Mahashukra
3. Prince Marichi (Accepting self-control)	18. Triprishtha Vasudeva
4. A god in the fifth divine world of Brahma	19. Naraka in the seventh hell
5. Kaushika Brahmin	20. A lion
6. Pushyamitra Brahmin	21. Naraka in the fourth hell
7. A god in the divine world of the first Saudharma	22. A human being (anonymous) (accepting self-control)
8. Agnidyota Brahmin	23. Supreme ruler — Priya- mitra (accepting self- control)
9. A god in the second divine world of Ishana	24. A god in the seventh divine world of Mahashukra
10. Agnibhuti Brahmin	25. Prince Nandana (Accepting the vow of self control)
11. A god in the third divine world of Sanatkumara	26. A god in the tenth divine world of Pranata
12. Bharadwaja Brahmin	27. Shree Vardhamana Mahavira (The final birth)
13. A god in the fourth divine world of Mahendra	
14. Sthavira Brahmin	
15. A god in the fifth divine world of Brahma	

* Out of the 27 births he had the birth as god in the world of the divine during birth numbers 2, 4, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 24 and 26. Birth numbers 19 and 21 were in hell as Naraka. Birth number 20 was as an animal, a lion. Birth numbers 1, 3, 5, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 22, 23, 25 and 27 were as a human being. Here too birth numbers 5, 6, 8, 10, 12, 14 were first as a Brahmin and then as a recluse keeping a trisected staff.

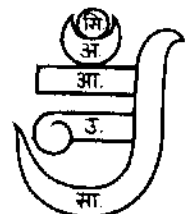
* He was a prince during the birth numbers 3, 16, 22 and 25. Those who were in all these four births had accepted the vow of self-control. In the 23rd birth he became a supreme ruler in Mahavideha and the 18th birth was that of Vasudeva.

* He earned the merits qualifying him to be the Tirthankara during the 25th birth as Nandana Muni by performing penance marked by twenty locations.

* In the 27th incarnation 1/3 of the life was spent in the world of the divine and a little more than that was spent as a human being.

* The narration about Nayasara occurs in Prakrita and Sanskrita texts of Shvetambara and Digambara sects with some variations.

12. 'Mahaviracharitam' by Nem. kavi has mentioned 'Baidhuka' as his name while the rest of the biographers have maintained the same name.

जैन विभिन्नो ओकार
संस्मरणेच्छीय

10. The words Aryans and Anaryans are not permanently applied to people of a particular region (as explained in Brihat Kalpa (chhed) Sutra Vritti and Prithvichandra charitra). Those states or regions known as Aryan because of religious culture may become Anaryan in the absence of teachings by the saints and ascetics and those states or regions which are Anaryan may become Aryan by the association and tours of saints and ascetics e.g. many regions had become Aryan when king Samprati propagated non-violence, compassion and other virtues. Therefore the authors of scriptures have to change demarcation of boundaries of Aryan states and regions in their notes. So they have dropped a curtain on the controversy of Aryans and non-Aryans by clearly defining the states and territories, subordinating other limitations. They defined an Aryan region as one where knowledge, holy visits and good conduct develop. Where these are absent, the region is Anaryan. However the Vedic and Buddhist demarcations between Aryan and Anaryan are different.

11. See the travel-notes of Huan Chuang.

APPENDIX 3

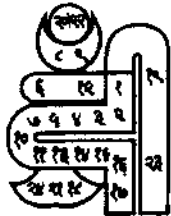
FAMILY OF BHAGAVAN MAHAVIRA

Note — According to the Shvetambar tradition Bhagavan Mahavira was nurtured in the wombs of two mothers who were Brahmin and Kshatriya respectively. As stated in Kalpasutra he had married and had a daughter. According to the Digambar tradition Bhagavan Mahavira had only one mother Trishala and he had remained unmarried.

Relation	Name	Place	Gotra
First mother	Devananda	Brahminkunda Gam	Jalandhar
First father	Rishabhadatta	" "	Kodal
Second mother	Trishala	Videha territory	Vasishtha
" father	Siddhartha	Kshatriyakunda Gam	Kashyapa
Elder brother	Nandivardhana	" "	"
Sister-in-law	Jyeshtha	Vaishali	Vasishtha
Sister	Sudarshana	Kshatriyakunda Gam	"
Wife	Yashoda	" "	Kaundinaya
Daughter	Priyadarshana	" "	Kashyapa
Grand-daughter	Sheshvati	" "	"
Uncle	Suparshva	?	"
Son-in-law	Jamali	Kshatriyakunda Gam	"

- * Gotra refers to the original religious head in the genealogy. Bhagavan Mahavira belonged to Kashyapa Gotra.
- * It is really amazing that the name of the maternal grand father of Bhagavan Mahavira is not yet discovered. Many authors have remained contented by introducing Trishala as the sister of Chetaka, the ruler of the state of Videha. The problem of Trishala can be solved if the names of the parents¹³ of Chetaka come to light.
- * Nothing more is known about Devananda, the first mother. Details about Yashoda the wife of Bhagavan Mahavira are also still in the dark. Bhagavan Mahavira had only one daughter, one brother and one sister.
- * The daughter of Bhagavan Mahavira was also bearing a third name Jyeshtha¹⁴.
- * Devananda and Rishabhadatta, the first parents of Bhagavan Mahavira got redemption in the same life by doing penance after being initiated by Bhagavan Mahavira.
- * As Trishala hailed from the state of Videha she was also known as Videhadinna¹⁵ as well as Vishala¹⁶.
- * It is a known fact that Yashoda was the daughter of the chieftain Samaravira of Vasantapura—while she has been described as the daughter of the Kshatriya King of Malava in the text Danadikulaka written by Davendrasuri but the name of the King and the city are anonymous.
- * A town is known as 'Gam' in Prakrit and 'Gram' in Sanskrit.

13. The father of Chetaka was Keku and his mother was Yashomati as mentioned in Shrenika Kathanka (verse 165) in Brihatkathakosha by Harisenacharya.
14. See Vishe. Bha. Commentary. Kalpasutra does not mention this name.
15. See Kalpasutra, aphorism 11.
16. See Abhayadeviya commentary on Bhagavatisutra Sh. 2. U. Pra 246 and also Danashekhari commentary P. 44. Sutrakritanga-Shilanka commentary P. 78.

जैन लिपिनो ह्रींकार

APPENDIX 4

MONSOON HALTS OF BHAGAVAN MAHAVIRA

Sr. Place No.	The year of aceticism	The year before Christ	State In-Cognito and of absolute enlightenment
1. Asthika	1.	564 - 563	incognito
2. Nalanda ¹⁸	2.	563 - 562	"
3. Champa	3.	562 - 561	"
4. Prishtha Champa	4.	561 - 560	"
5. Bhadraka (Puri) ¹⁹	5.	560 - 559	"
6. Bhadraka	6.	559 - 558	"
7. Alabhika ²⁰	7.	558 - 557	"
8. Rajagriha	8.	557 - 556	"
9. Praneeta Bhumi (Anarya)	9.	556 - 555	"
10. Shravasti	10.	555 - 554	"
11. Vaishali	11.	554 - 553	"
12. Champa	12.	553 - 552	"
13. Rajagriha	13.	552 - 551	"
14. Vaishali	14.	551 - 550	2
15. Vanijya Gam	15.	550 - 549	3
16. Rajagriha	16.	549 - 548	4
17. Vanijya Gam	17.	548 - 547	5
18. Rajagriha	18.	547 - 546	6
19. Rajagriha	19.	546 - 545	7
20. Vaishali	20.	545 - 544	8
21. Vanijya Gam	21.	544 - 543	9
22. Rajagriha	22.	543 - 542	10
23. Vanijya Gam	23.	542 - 541	11
24. Rajagriha	24.	541 - 540	12
25. Mithila	25.	540 - 539	13
26. Mithila	26.	539 - 538	14
27. Mithila	27.	538 - 537	15
28. Vanijya Gam	28.	537 - 536	16
29. Vaishali	29.	536 - 535	17
30. Vanijya Gam	30.	535 - 534	18
31. Vaishali	31.	534 - 533	19
32. Vaishali	32.	533 - 532	20
33. Rajagriha	33.	532 - 531	21
34. Nalanda Raj	34.	531 - 530	22
35. Vaishali	35.	530 - 529	23
36. Mithila	36.	529 - 528	24
37. Rajagriha	37.	528 - 527	25
38. Nalanda Raj ²¹	38.	527 - 526	26
39. Mithila	39.	526 - 525	27
40. "	40.	525 - 524	28
41. Rajagriha	41.	524 - 523	29
42. Pava Madhyama (Pavapuri) ²²	42.	523 - 522	30

17. The years quoted here are as mentioned in the book—Shramana Bhagavan Mahavira.
18. Nalanda was the famous suburb of Rajagriha.
19. According to the original text of Kalpasutra 'DO BHADDIYAE' it is certain that Bhagavan Mahavira stayed at Bhadraka during both the fifth and the sixth monsoon. Bhadraka was the capital of the state of Anga. Avashyaka sutrakar mentions one monsoon at Bhadraka and the other at Bhaddila which was the capital of the State of Malaya. The monsoon at Bhaddila should be taken as the fifth one.
20. Some refer to it as Alambhika but both the places are identical.
21. Bhagavan Mahavira delivered man of his religious discourses including the recitation of Kalpasutra (regarding code of conduct) at Gunasheela Chaitya at Nalanda, on the open space attached to it, the place being identified by the holy place of Gunasheela Chaitya.
22. The original name was Apapapuri.

APPENDIX 5

LOCATION WISE MONSOON HALTS OF BHAGAVAN MAHAVIRA

Note — For the ascetic (Muni) unbound who seeks the path of redemption it is not advisable to live permanently at one place, so that he may be saved from the attachment and other limitations and from slack conduct and for the good of himself and others, it would not be worth for him to stay at one place for a long time. Hence the male as well as female ascetics have to move from place to place on foot for eight months as per the scriptural command but there is a command that they have to stay at one place for the four months of the monsoon to avoid violence and other evils and to speed up spiritual practices for the purification of his or her life. Bhagavan Mahavira who followed this routine moved from place to place for eight months without any dress, without any possession and observed silence and stayed at one place during the monsoon. During this period he practised penance, self-control and meditation and at the same time went through various sufferings and ordeals with constant equanimity and went on eliminating the evil effects of actions which veiled the light of absolute enlightenment and finally when such evil effects were completely washed off, he attained absolute enlightenment (three-fold temporal enlightenment) desired for many years (or many births consequently). The Jain ascetics have their particular method of calculating the monsoons. The list of such monsoons from the first monsoon after the initiation to the monsoon of absolute redemption (Nirvana) is presented here in accordance with Kalpasutra text.

Number of monsoon	Place	The State	Serial number of the monsoon
1 monsoon	At Asthika Garm ²³	Videha territory ²⁴	1,
2 monsoon	At Champa	State of Anga	3, 12
1 monsoon	At Prishtha Champa	"	4
2 monsoon	At Bhadraka ²⁵	"	5, 6
1 monsoon	At alambhika	State of Kashi	7
1 monsoon	At Praneeta-Bhumi (Anarya State named Vajrabhumi)	"	9
1 monsoon	At Shravasti	State of Kunala	10
6 monsoons	At Vaishali	State of Videha	11, 14, 20, 31, 32, 35
5 monsoons	At Vanijya Gram	"	15, 17, 21, 23, 28, 30
11 monsoons	At the city of Rajagriha	State of Magadha	8, 13, 16, 18, 19, 22, 24, 29, 33, 37, 41

23. The first fifteen days of the monsoon were passed at Moraka while the remaining days were passed at the city of Asthika which was originally known as Vardhamana.
 24. The word Janapada was used both for a state and a territory.
 25. Avashyaka sutra mentions a monsoon, halt here.
 26. According to the oral tradition he had continuously stayed for 14 monsoons at a part of Nalanda, but as a matter of fact 14 monsoons were divided between Nalanda (3) and Rajagriha (11). Nalanda was an important northern suburb of Rajagriha.
 27. The city of Mithila can also be called Mithila Desha as well. At one time it was the capital of Videha.

3 monsoons	In Nalanda (Suburb) ²⁶	State of Magadha	2, 34, 38
6 monsoons	At the city of Mithila	State of Videha ²⁷	25, 26, 27, 36, 39, 40
1 monsoon	At Pava Madhyama-Pavapuri	State of Magadha	42
42			

APPENDIX 6

DURATION AND PLACES OF THE LONG, HARD PENANCE BY BHAGAVAN MAHAVIRA

Note — As gold is refined through fire, the soul is perfectly and finally refined through penance based on forbearance. Such refinement is called refinement of inclinations. External purity is essential for such refinement which makes the body healthy, calm and steady, and the mind may also become pure to a certain extent, external purity also results into the refinement of inclinations. Thus external purity is the means while refinement of inclinations is the end. The end is as pure as are the means.

For both the purities mentioned above the Jain scriptures have prescribed rigorous practices both external and internal. Ordinarily, for external purity external rigorous practices and for internal purity internal rigorous practices are mostly prescribed. The external rigorous practices include (1) fasting, (2) consuming less food than required, (3) Limiting the desires for necessities of life, (4) being not carried away by tastes, (5) welcoming physical discomforts and (6) remaining engrossed in controlling the senses.

The internal rigorous practices include (1) penitence, (2) courtsey, (3) service to others, (4) studying scriptures, (5) meditation and (6) to get absolved and experience oneness with the soul while remaining steady in a physical posture leaving the attachment of the body.

The refinement of internal life leads to the subsidence of the evil attitudes of the senses which obstruct the finding out of the path of redemption. Not to disregard the rigorous external practices which are based on knowledge and discretion has been looked upon as compulsory so that evil desires may subside, the unsteadiness of the mind may be relieved, evil desires may be eliminated and violent actions may be avoided. It is still more essential to undertake rigorous practices so that our previous Karmas may be eliminated and we may achieve redemption through spiritual purity and refinement. The following table will give an idea about the parallel rigorous practices of both these types.— Whatever facts available have been noted herein.

Time	Type of rigorous practice	Place	Place of breaking fast	The person initiating the breaking of fast	The food item for breaking fast
At the time of initiation	Chhattha i.e. two days fasts ²⁸	Kshatriya Kunda	Kollak	The utensil of Bahul Brahmin was used ²⁹	Milk-rice Sweet Soup ³⁰

28. Two fasts (Chhattha) are observed each at the time of initiation, absolute enlightenment and redemption, one fast being on the previous day while the second being on the day connected with the event.
 29. An ascetic may use certain vessels, according to principles. To endorse this view a vessel was used for breaking the fast and that too at the house of a householder. Bhagavan Mahavira kept no vessels.
 30. Where a Tirthankara breaks his fast gods signify the glory of alms by showering fragrant water, cloth and millions of golden coins.

मह महेन ओंकार

Time	Type of rigorous practice	Place	Place of breaking fast	The person initiating the breaking of fast	The food item for breaking fast	After monsoon	6 months ³¹ (fast because of Sangama)	Pedhala	--	Vatsa-palika (wife of a cowherd)	Milk-rice Sweet Soup
First monsoon	Paksha Kshaman i.e. 15 days fasts	At Moraka-1	At Asthika-7	—	—	Eleventh monsoon	Four months	Vaishali	Vaishali	Maid-servant at the house of the merchant, Abhinava	With puffed up urida pulses.
After monsoon	15 days fasts	Kanaka-khala Ashram	Uttar-vachala	Nagasena	Milk-rice Sweet Soup	After monsoon	5 months and 25 days (For rigorous practices)	Kau-shambi	Kau-shambi	Chan-danbala at the house of the merchant Dhana-vaha	..
Second monsoon	One month-1 One month-2	Nalanda	Nalanda	Vijaya, the merchant Ananda	Cooked food with light pulses	After monsoon	Two fasts	Pava-puri at the time of death	—	—	—
	One month-3	Sunanda	Milk-rice Sweet Soup	Twelfth monsoon	Four months	Champa	Outside the town	—	—
	One month-4	..	Kollaka	Bahula Brahmin	Milk-rice Sweet Soup	Forty-second monsoon	Two fasts	Pava-puri at the time of death	—	—	—
After monsoon	Two days fasts	Brahmin	—	Nanda	Rice mixed with curds						
Third monsoon	Two months ³¹	Champa	Champa outside the city								
Fourth monsoon	Four months ³²	Prishtha Champa	Outside the city								
Fifth monsoon	..	Bhadrika	..								
Sixth monsoon								
Seventh monsoon	..	Alambhika	..								
Eighth monsoon	With various rigorous practices	Rajagriha	..								
Ninth monsoon	Four months	Vajrabhumi	..								
Tenth monsoon	With various penances	Shravasti	Outside the city								
After monsoon	Bhadra, Mahabhadra and Bhadra Pratima fast for two, four and ten days	Sanulabdhika	Sanulabdhika	Bahula maid-servant at the home of Ananda	With Biranja (rice mixed with sugar)						

- * During the twelve and a half years and fifteen days of penance Bhagavan Mahavira neither sat with folded legs nor slept. Most of the practices were done while standing or by sitting on the front soles.
- * During the 4515 days of the 12 years and six and a half months he took food for only 349 days. The remaining 4166 days were days of fasting without food or water.
- * He wasted minimum time and maintained almost silence during this period of practice.
- * Though destined to be redeemed in this very life he undertook the most rigorous practices of penance and brought to the minds of the people that external rigorous practices are extremely necessary for redemption.
- * Non-Jain authors have admired Bhagavan Mahavira as a man of long penance — 'Deergha Tapasvi' because of his penance over a long duration while undergoing all sufferings and ordeals.
- * The rigorous penance in the form of fasting etc. observed by people of all the age groups is an outstanding, and impressive characteristic of the Jain community which adds to its glory.
- * The Vedic and Buddhist texts also enjoin penance and glorify its significance with the only difference that the Jains have continuously maintained its tradition intact on a vast scale in its difficult forms with all seriousness and discretion.

*

31. Masakshamana is a Sanskrit word while Masakhamana is a Prakrit word. It means fasting for a month.

32. Fasting for a fortnight is known as Paksha Kshamana, for a month as Maa kshamana, for two months as Dwi-Masi, four months as Char-Masi and so on.

33. The months except those of the monsoon are usually from November to June.

नाद महित हीकार

APPENDIX 7

THE YEAR, THE PLACE AND THE NATURE OF THE ORDAELS OF BHAGAVAN MAHAVIRA

Note — He who wants to reveal Truth to humanity must attain supreme abstract knowledge as Truth cannot be revealed without it. Without spiritual refinement the great light of knowledge enveloped by (evil) actions cannot be revealed. That such refinement cannot be achieved without self-control and rigorous practice is an unchallenged fact. This is why great men born to be Tirthankaras (saviours) give up at the right time the life of a householder i.e. the house, the home, the family and all other objects and accept the vow of lifelong self-control so that all sinful activities may completely cease. Mostly they remain nude, observe silence, remain indifferent to cold and heat, move from place to place and from forest to forest. They remain indifferent to physical necessities and practise the aphorism — "pain to the body is gain of the soul." None is redeemed nor can be redeemed without self-control and penance. With this eternal truth in their hearts they remain engrossed in practice, give up sleep and rest. While wandering they mostly remain engrossed in different techniques of meditation in Kayotsarga Mudra (a particular posture for physical steadiness). Standing on one leg at a lonely place in Chaityas, holy places, gardens and parks. Thus, maintaining steady equanimity they go on destroying the Karmas born out of the previous births. In order to annihilate the actions completely Bhagavan Mahavira makes the practice more and more rigorous. He who has refrained from violence falsehood, stealing, sex and acquisition etc. remains alert mentally, verbally and physically so that he can keep completely detached from gross desires and impurities such as anger etc. Such souls bravely forbear all hardships, miseries, insults, discomforts and various sufferings. During the course of practice they welcome with a smiling face and without the least sense of revenge and opposition all ordeals, and infestations from demons, gods, human beings, animals and birds and thus they remove completely the veil of actions which are against spiritual qualities, reach the state above attachment and attain the supreme light of absolute enlightenment and then feel a sense of satisfaction and then through the light of their enlightenment they preach about the royal path of happiness, peace and bliss to the world.

Bhagavan Mahavira had received the enlightenment through the same path. Here are noted the details about the types of ordeals, the perpetrators of the ordeals viz. the demons, gods and men during the practice for realising the enlightenment.

Year } 1	1
Place } Kumar Gam	Asthika Gam
Type } Impending attack by cowherds	From Shoolapanis
Year } 2	2
Place } Near Uttar Vachala	Surabhipur
Type } Chanda Kaushika the serpent rushing to bite	From god Sudanshra
Year } 4	
Place } Chorak	
Type } Dipping in the well	
Year } 5	5
Place } Kalambuka	
Type } Tied with rope and bitten	Harassment in the Anarya region of Ladha-Radha

34 The book Chaupanna Chariam states that the harassment was from Asthika the King of the kobras

Year } 6	6
Place } Kupika Sannivesha	Shalishirsha
Type } Beating and arrest	Katputna Vyantari (goblins)
Year } 8	
Place } Lohargala	
Type } Detention.	
Year } 9	
Place } The Vajra Shuddha Bhumi of the Ladha-Radha region known as Anaryan.	
Type } Ordeal from men	
Year } 11	
Place } The Polas Chaitya of Pedhala Gam of Dridha	
Type } 20 ordeals from Samgam-hanging at Tosli etc.	
Year } 13	
Place } Shanmani	
Type } Hammering the thick grass spikes in the ears by the cowherd ³⁵ and their removal ³⁶	

- The release of fatal energy (Tejoleshya) by Goshaiaka was also an ordeal but Bhagavan Mahavira had already reached the state of absolute enlightenment by then. This event is noted only as a miracle.
- The ordeals had started with a cowherd and also ended with the cowherd, started with a human being and ended with a human being. The place, the time and the reasons also happened to be the same. Great ordeals have occurred after the evening and it was quite natural.
- The bones of the joints of Bhagavan Mahavira were exceptionally strong. (Vajra Rishabha Naracha Sangharyana) The scriptures describe six types of the bones according to the different ages for all beings.
- The bones of the beings of the present age are the weakest.
- He had done the practice of meditation for twelve and a half years mostly while standing constantly day and night. During these twelve and a half years he slept only for forty-eight minutes. This is really a stupendous penance!

35. The subodhika commentary of Kalpasutra mentions the removal of the spikes as the gravest ordeal, though the removal of the spikes is in reality not a form of ordeal but the removal of the spikes being more painful it is shown as the ordeal.

36. The Chaupanna Chariyam mentions that Bhagavan Mahavira was standing in the Kausagga (Kayotsarga) Posture of meditation and that the spikes were tied to strong threads which were again tied to the bent branches of trees by the physician who released the branches so that the spikes came out of the ears.

— Some interpret the word 'Shoola' for a wooden spike as Shoola shalaka i.e. big iron nails and print picture showing such nails being struck with hammers, but this is not proper. The spikes were like nails but made from hard 'Kasha' grass with sharp ends.

नार मंदिर द्वीप

APPENDIX 8

ROYAL DEVOTEES OF BHAGAVAN MAHAVIRA

Note -- The available note about the rulers who followed, worshipped or remained devoted to him is presented here. Besides there were numerous princes, princesses, queens etc. who were also initiated but their names are not noted here.

Serial Number	Royal personage	State or capital	Remarks
1	Adinashatru	Hastishirsha	
2	Apratihata	Saughandhika	
3	Arjuna	Sughosha	initiated
4	Alakakha	Varanasi-Kashi	
5	Udayana ³⁷	Kaushambi	
6	Udrayana ³⁸ (Udayana)	Sindhu Sauvira	initiated
7	Kanakadhvaja	Tetalipura	
8	Karakandu	Kanchanapura	Pratyeka
9	Kunika ³⁹	Magadha	Buddha Shramano- pasaka ⁴⁰ (Shravaka)
10	Gagali	Prishtha Champa	initiated
11	Chandapadyota ⁴¹	Ujjaini	Shramano- pasaka
12	Chetaka	Vaishali	"
13	Jitashatru ⁴²	Nine cities	
14	Datta	Champa Nagari	
15	Dadhivahana	Champa	initiated
16	Dasharnabhadra	Dasharnapura	initiated
17	Dwimukha ⁴³	Kampilya	Pratyeka Buddha
18	Dhanavaha	Rishabhapur	
19	Nami Rajarshi	Mithila	Pratyeka Buddha
20	Naggati	—	Pratyeka Buddha
21	Nandivardhana	Kshatriyakunda	
22	Punyapala	—	

Serial Number	Royal personage	State or capital	Remarks
23	Pradeshi	Setavya (Setambika)	Shramano- pasaka initiated
24	Prasannachandra	Potanpur	
25	Priyachandra	Kanakapur	
26	Bala	Mahapur	
27	Mahachandra	Saranjani	
28	Mahabala	Purimatal	
29	Mitra	Vanijya Gram	
30	Mitranandi	Saketapur	
31	Vasavadatta	Vijayapur	
32	Vijaya	Polaspur	
33	Vijaya	Mrig(a) gram	
34	Vijayamitra	Vardhamanpur	
35	Virakrishna Mitra	Virpur	initiated
36	Virayasha	—	initiated
37	Vaishramana Datta	Rohitaka	
38	Shatanika	Kaushambi	
39	Shankha	Mathura	
40	Shiva-Rajarshi	Hastinapura	
41	Shaurika-Datta	Shaurikapur	
42	Shreedama	Mathura	
43	Shrenika ⁴⁴	Magadha	
44	Sala	Prishtha Champa	initiated
45	Mahasala	Prishtha Champa	initiated
46	Siddhartha	Patalishanda	
47	Seya	Amalakalpa	initiated
48	Sanjaya	Kampilapur	initiated
49	Hastipala	Apapauri	initiated

* Besides, nine Mallakis and nine Lichchavis of Kashi and Koshala regions and who were appointed as the advisers of the State of Vaishali. In all eighteen over and above virangaya⁴⁵ Aineyaka etc.

• The princes mentioned against numbers 2, 3, 11, 14, 19, 26, 27, 32 and 36 were initiated by Bhagavan Mahavira.

• No details are given as the exact location of every city is not available.

37. The Jain, Bauddha and Vedic traditions look upon this king as their follower. He is referred to in Bhagavati Sutra and Vipaka Sutra in the Jain Agamas (scriptures) and in the story - literature and also in Bauddha scriptures - Dharmmapada - Althakatha and Samukta Nikaya. This is the same Udayana associated with the story of Vesavadatta.

38. This was the king of Sauvira (Sindhu) with the beautiful capital of vitta-bhayapattana in western India. His true name is Udrayana and is mentioned in Ava, Niryu, Uttara Nemi, commentary and Upa. Mala. Bauddha text mentions him as Rudrayana. However he is popularly known among the Jains as Udayana (Rajarshi-a-royal sage.) Bhagavan Mahavira toured from eastern India to the western India to initiate him.

39. The original name is Kunika. The Bauddha tradition recognises him as Ajatashatru and Konika. Another name appearing in Avashyaka Churni (a commentary) is Ashoka Chandra. He is Konika, the son of Shrenika and ruler of Magadha.

40. The scriptures employ the word Shramanopasaka (those who serve the ascetics) for Shravakas, the householder followers of Jainism.

41. The original name was Pradyota.

42. There have been many rulers named Jitashatru. The name has been noted at times as a proper noun and at times as an adjective. However, nine kings bearing this very name are noted as devotees of Bhagavan Mahavira. Samyukta and Majzim Nikaya refer to Prasenajit, the ruler of Koshala. Historicians believe him to be one of those kings known as Jitashatru (meaning the conqueror of the enemies). Prasenajit who is mentioned in Jain traditions (Tri-sha) was the father of Shrenik who was the follower of the religious discipline of Parshvanatha.

43. The original name is 'Jaya'.

44. Shrenika has also been referred to as Bhambhasara. Bhambhasara and Bimbisara. The later Sanskrit and Prakrit authors have accepted the word Bhambhasar while Bauddha texts refer to him as Bimbisara.

The Jain as well as Bauddhist texts consider Shrenika, Konika, Udrayana and Udayana as the followers of their own faiths. The Bauddha texts include Buddhacharita, Vinayapitaka, Digha Maizim Nikaya etc. while the Jain Agama texts include Sthananga, Dashashrutaskandha, Uvava, Anuttaropapatika, Ghatadharmakatha etc.

45. See Thananga Sutra-621.

ऊदनी मवारी

APPENDIX 9

FIVE AUSPICIOUS OCCASIONS WITH THE NAMES, DAYS, PLACES, STATES ETC.

Note—Jain scriptures have considered five occasions in the lives Tirthankaras (Saviours) as outstanding and named them as 'Kalyanakas' because all these occasions including the arrival, the birth, the initiation etc. are meant for the good of all beings in the three worlds. The Tirthankaras look upon the maximum good of others as their own good, unlike ordinary human beings. This is the peculiar characteristic of those who have transcended ordinary human capacity.

Name 1	The time from present 2	Before Vikrama Era 3	The year before Christ 4	Day Gujarati Month 5	Place 6	The State 7
1. Auspicious occasion of descent	Before 2569 years, 9 months and 7½ days	544	600 B. C.	Ashadh Shukla Paksha 6th day	Brahmin Kunda Gam Nagara	The State of Videha (N. Bihar)
2. Auspicious occasion of birth	Before 2569 years	543	599 B. C.	Chaitra Shukla Paksha 13th day	Kshatriya Kund Gam Nagara	"
3. Auspicious occasion of initiation	Before 2539 years	513	569 B. C.	Kartik Krishna Paksha 10th day	"	"
4. Auspicious occasion of absolute enlightenment the State of omniscience	Before 2527 years	501	557 B. C.	Vaishakh Shukla Paksha 10th day	The town of Jrimbhika (on the bank of the river Rujuvalika)	Present State of Bihar
5. Physical redemption Nirvana i.e. end of earthly life	Before 2497 years	471	527 B. C.	Aso Krishna Paksha last day (Amavas)	Pavapuri	"

- * The years mentioned here are counted from the year 1970 A. D. at the time of preparing this album. The exact number of days are not taken into consideration.
- * During the four auspicious occasions i.e. except the first one, of every Tirthankara there is extraordinary light for about six hours in all the three worlds and to celebrate these occasions Indra and other gods descend to the human world.
- * Does the throne of Indra rock and does Indra pray at every auspicious occasion? No specific answer is found in the texts. The rocking of the throne during the transplantation of the foetus is mentioned in Mahavirachariyam by Shree Nemichandra and in Tri. Sh. Sh. P. Ch. 2. V-7.

APPENDIX 10

VARIOUS NAMES OF BHAGAVAN MAHAVIRA

Vardhamana	Name given by parents	Nirgrantha	Muni (being the piercer of the knot of attachment and prejudice)
Mahavira	Name given by gods	Shramana	Sadhu (because of great capacity for penance)
Gnatanandana ⁴⁶	Being born in a known family		

46. In ancient times a person was more known by his ancestor head, geneology, country and the town. Here, let us consider the names based on families and as presented by Shvetambara and Digambara sects of Jaina community as well as by Buddha writers.

It should be specifically noted that the ancestor head, geneology and the community group are all quite distinct but on ordinary occasions the words are used as synonyms as well e.g. Gnatakula.

Kalpasutra of Shvetambara sect and the scriptures such as Sutra Kritanga have used the word Nayakula i.e. belonging to a known or illustrious family (Gnatakula) where the word 'Known' qualified the word 'family' by joining the word 'the son' with it he was called the son of a known or an illustrious family. The Sanskrit word for the Ardh-Magadhi word Nayaputra is Gnataputra.

In the Digambara tradition Jayadhavalakara (Bha. I, VS. 23) has called Bhagavan Mahavira Nabakule. Tiloyapannati (chapter 4) has called him Naboggavanshesu vira. Dashama Bhakti has called him by words, Ugranathau Parshvavirau and Uttarapura by Gunabhadra introduces him as belonging to the Natha sect.

The Buddha Tripitakas have addressed him as Nabaputto (Digha Nikaya) and Nataputto (Ma. Ni.). The sum and substance of all this is Naya, Nayan Naha, Nata, Natym, Nata (ii) Natta are all synonyms with a little linguistic variation.

—The Buddha Tripitakas have mostly used the words Nigantha and Nghanthaya putto.

कल्याणक दीपक

- Bhagavan Mahavira was also known by such other names as 'Videha' (Kalpasutra Sutra 110) and 'Vaishalika' (Sutra Kritanga commentary) and 'Sanmati'.
- The Bauddha writers have named him as Nigantha Nataputta, Nataputta, Nayaputta⁴⁷ etc.
- Still other writers have mentioned different names but Bhagavan Mahavira became popularly known as 'Mahavira' — the name given by gods.

47. Moreover Sutra Kritanga (2, 2, 31) has suggested the name Mahavira by the word 'Naya' (Gnata)

APPENDIX II

BIO-DATA OF TIRTHAMKAR BHAGAVAN MAHAVIRA

NOTE: All essential facts in the life of Bhagavan Mahavira, the founder of the Tirtha (a holy place) for the good of all, right from the previous births are concisely presented here.

1. DETAILS ABOUT THE (1) DESCENT AND THE (2) BIRTH, THE TWO AUSPICIOUS OCCASIONS AND RELATED DETAILS:

1 Main important births	27, (according to the Shvetambara tradition)	20 What was the name of the second mother who bore the foetus?	Queen Trishala of the Kshatriya (Protectors') caste
2 How much knowledge gained by listening in the previous birth was brought forward?	As much as 11 Anga-Agama scriptures	21 The name of the second father.	King Siddhartha
3 What made him Tirthamkar?	The hardest practice of twenty types of penances known as 'Sthanka' with a spirit of universal welfare	22 Did mother Trishala also get 14 dreams?	Yes, same way as Devananda got
4 Where was he in the previous birth?	In the tenth divine world Vaimanika Kalpa named 10th Pranata	23 Who predicted the results of them?	The husband Siddhartha and the dream predictors
5 What was the span of life in the previous birth?	As much as twenty Sagaropams (a measure of time).	24 Where was the residence of Trishala?	Kshatriyakunda Gam Nagar
6 The place of descent	Brahminakunda Gam Nagara.	25 Where was the residence of Siddhartha?	Kshatriyakunda Gam Nagar
7 The first mother who conceived him	Devananda, the Brahmin woman according to Shvetambara tradition.	26 How long Trishala carried Mahavira?	Six months, fifteen and a half days
8 The name of the first father	Rishabhadatta Brahmin.	27 What was the total period of pregnancy of the two women?	Nine months, seven and a half days
9 How many dreams Devananda had?	14. Lion, etc.	28 The month and the date of birth	The month of Chaitra according to Jaina calendar and the day was the thirteenth day of the bright half the month.
10 Who predicted the result of the dreams?	Her husband Rishabha Datta	29 The time of birth	Midnight
11 The month and date of descent (The day of conception)	According to Jain calendar it was the month of Ashadha (in monsoon) and the 6th day of the bright half of the month	30 The constellation of birth	Utara falguni
12 The constellation at the time of descent	Uttara falguni according to Jain calendar	31 The zodiac of birth	Virgo
13 The zodiac of descent	Virgo	32 In which cycle (Ara) of time was he born?	In the fourth cycle of time
14 The time of descent	Midnight	33 How much time was yet to be completed for the fourth cycle at the time of his birth?	Seventy five years, 8 and a half months
15 When was the foetus transplanted?	On the 83rd day after descent (according to the Shvetambara tradition)	34 The state of birth	Videha (Modern Bihar)
16 Who removed the foetus?	A demi-god named Harinai-gameshi at the command of Indra, the ruler of the heaven	35 The capital of the state of birth	Vaishali (of the time of Bhagavan Mahavira)
17 Why was the foetus removed?	Because the parents belonged to the Brahmin caste.	36 The city of birth	Kshatriya kunda Gam Nagar
18 Where was the foetus implanted?	In the womb of queen Trishala of the Kshatriya caste (Protectors' class).	37 The name of Gotra i.e. the ancestral head of the clan.	Kashyapa
19 How long did Devananda bear the foetus?	For 82 days	38 The name of the caste	Gnatakshatriya
		39 The name of the clan	Gnatakula
		40 The name of the geneology	Gnatavansha
		41 Why was he called Vardhamana?	Because after his being conceived there was all-round prosperity
		42 Why was he called Mahavira?	As he showed bravery in defeating a god while playing under the Amalaki tree So, gods gave him this name (according to one opinion)

अस-माला

43 What was his mark of identification?	The shape of a lionmark on the thigh 1008
44 How many were the auspicious signs on his body?	
45 What were the branches of learning over which he had mastery at the time of birth and during the life of the householder?	The three branches of learning were Mati Gnana, Shruta Gnana and Avadhi Gnana
46 Complexion	Golden yellow
47 Beauty	Most beautiful
48 How much physical power?	Infinite
49 The constitution of joint bones	Vajrarishabhanaracha Extremely strong
50 Sansthana (The form of the body)	Most beautiful because of square shape. (Not too long and not too broad) Seven arm-length
51 Height from the fingers of the legs	
52 Length from the fingers of the arms	120 Angula (about 60 inches -150 cms)
53 Finger and thumb-angle	21 degrees
54 Distinguishing feature of the head	The centre-top elevated
55 The Pigment of blood	White (like the milk of a cow)
56 Was he married?	Yes (according to the belief of Shvetambara tradition)
57 What was the name of his wife?	Yashoda
58 Had he any children?	Yes, one daughter (Priyadarshana)
59 How long as a householder	30 years
60 What was his charity during a year?	3,88,80,00,000 gold coins

DETAILS ABOUT INITIATION

1 The month and date of initiation	The month was Margashirsha according to Jain Calendar and the date was the tenth Day of the dark half of the month.
2 The time of initiation	The fourth Prahara (a measure of time) of the day.
3 The constellation at the time of initiation	Uttara falguni
4 The zodiac at the time of initiation	Virgo
5 Age at the time of initiation	30 years
6 How many are the fundamental vows at the time of initiation?	Five including non-violence, truth etc.
7 The penance on the day of initiation	Fasting for two days
8 The name of the palanquin used during the great procession of initiation	Chandraprabha
9 Was anyone else initiated together with him?	No. (He was alone to be initiated)
10 In which city was he initiated?	At Kshatriyakunda Gam Nagara
11 In which forest was he initiated?	In Gnatkhandvana of Kunda Gam
12 Under which tree was he initiated?	Under the Ashoka tree
13 How did he pluck off the hair?	By using the fist five times

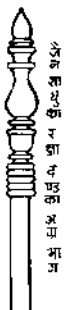
14 What knowledge did he get after taking the oath? The knowledge that transcends the mind

DETAILS ABOUT THE SPIRITUAL PRACTICE

1 How long did he wear the divine scarf?	For one year and one month (according to the Shvetambar tradition)
2 What diet was used to break the first fast?	Khir-a milk preparation with rice
3 When did he break the fast?	On the day next to the day of initiation
4 Where did he break the first fast?	At Kollag Sannivesha
5 Who gave him food for breaking the fast and where?	A Brahmin named Bahula at his residence
6 What utensil was used for the milk-soup?	The utensil was provided by the householder
7 What was the duration of the most rigorous penance?	It was the fasting for six months
8 Had he practised Abhigraha ?	In various ways
9 What was the total duration of penance ?	Total fasting for 4166 days
10 How many were the days of breaking the fast during the fasting period of more than twelve and a half years ?	349 days
11 Where did he carry on his spiritual practices ?	In eastern and northern India
12 Duration of relaxation during the spiritual practices of more than twelve and a half years.	For 48 minutes (when he slept)
13 Had he undergone ordeals ?	Yes, many
14 Who harassed him ?	Men, gods and animals
15 What posture did he adopt for spiritual practice ?	Mostly Kayotsarga posture was adopted in Jina Mudra while standing
16 What were the techniques of spiritual practices ?	Self control, Penance, meditation and observance of silence

THE AUSPICIOUS OCCASION OF ABSOLUTE ENLIGHTENMENT

1 Absolute enlightenment month and date	According to Indian calendar the month of Vaishakha and the tenth day of the bright half of the month
2 The name of the day	Suvrata (classical name)
3 The name of the auspicious time	Vijaya (classical name)
4 The time of absolute enlightenment	The fourth part of the day-evening
5 The zodiac at the time of absolute enlightenment	Virgo
6 Age at the time of absolute enlightenment	43 years
7 The place of absolute enlightenment	A field outside the town Jrimbhika, on the bank of the river Rujuvalika (Bihar State)
8 Were any disciples present at the time of absolute enlightenment ?	No
9 Was he wearing any dress at that time ?	No
10 Had he any articles with him ?	No, being completely non-possessive

11 Did he preach anything during the period of spiritual practice ?	Not by way of any special preaching but he would talk
12 Under which tree did he receive absolute enlightenment ?	Under the Sala (Shala tree) (Shorea Robusta)
13 What was his posture at the time of absolute enlightenment ?	Ukatuka or Godohika (Like that of a man milking the cow)
14 What was the penance at the time of absolute enlightenment ?	Fasting for two days (Chhattha)
15 How many are the divine attributes ?	Thirty four
16 How many are the qualities of speech ?	Thirty five
17 How many are the divine symbols of a Tirthankara in Samvasarana ?	Eight
18 When was the first auditorium built and the first discourse delivered ?	The tenth day of the bright half of the month of Vaishakha according to Indian calendar.

FORMATION OF RELIGIOUS DISCIPLINE

1 When was the religious discipline formed ?	On the next day after attainment of absolute enlightenment at the second religious auditorium
2 The month and date of the formation of religious discipline.	According to Indian calendar it was the month of Vaishakha and the day was eleventh in the bright half of the month
3 When will this religious discipline end ?	On the last day of the fifth cycle of time (Ara), after the two Praharas of the day
4 The name of the first Ganadhara (spiritual teacher)	Indrabhuti
5 The name of the first female ascetic	Chandanbala
6 The name of the first householder follower	Shankha
7 The name of the first female-householder Follower	Sulasa
8 The most prominent royal devotee	Shrenika, the ruler of the state of Magadha
9 The name of the demigod of the discipline	Matanga
10 The name of the demigod of the discipline	Siddhayika

THE INNER CIRCLE OF BHAGAVAN MAHAVIRA

1 The number of groups	Nine
2 The number of the heads of the groups	Eleven
3 The number of ascetics	Fourteen thousand (initiated by himself)
4. The number of female ascetics	Thirty-six thousand (initiated by himself)
5 The number of householders who were followers	One lac fifty-nine thousand (twelve of whom observed all the vows)
6 The number of female householders	Three lac eighteen thousand (twelve of whom observed all the vows) while followers both male as well as female were millions)
7 The number of ancient ascetics who had absol-	Seven hundred

ute enlightenment	
8 The number of ascetics with transcendental knowledge	Five hundred
9 The ascetics who had the faculty of extra-sensory perception	Thirteen hundred
10 The number of ascetics who could remember fourteen parvas (scriptures)	Three hundred
11 The number of ascetics who could assume different types of bodies and forms	Seven hundred
12 The number of ascetics who were best logicians	Four hundred
13 Ordinary ascetics	Ten thousand eighty nine
14 Sundry ascetics	Fourteen thousand
15 Pratyeka Buddha ascetics who were initiated by others	Fourteen thousand
16 The ascetics who were destined to go to Anutara Vimana (highest abode of gods.)	Eight hundred

DETAILS ABOUT PHYSICAL REDEMPTION OF BHAGAVAN MAHAVIRA (NIRVANA MOKSHA)

1 The month and date of mortal redemption	The last day of the dark half of the month Kartika according to Jain calendar. In Hindu calendar it is the month of Ashvin
2 The constellation at the time of redemption	Swati (Arcturus)
3 The zodiac at the time of redemption	Tula (Libra)
4 Age at the time of redemption	72 years
5 What was the name of the year at the time of redemption ?	Second year named Chandra (the moon)
6 The name of the month of redemption	Preetivardhana (a classical name)
7 The name of the fortnight of redemption	Nandivardhana (a classical name)
8 The name of the day of redemption	Agniveshya or Upashama (a classical name)
9 The name of the night of redemption	Devananda or Nirati (a classical name)
10 What was the 'Lava' (a particular time) of redemption?	Archa (a classical name)
11 What was the 'Prana' (the vital energy) at the time of redemption?	Muhurta (a classical name)
12 What was the 'Stoka' (a short duration of time) at the time of redemption?	Siddha (a classical name)
13 What was the 'Karana' (a particular auspicious time) at the time of redemption?	Naga (the third Karana) (a classical name)
14 What was the Muhurta (an auspicious astral conjunction) at the time of redemption?	Sarvarthasiddha (of the later night) (a classical name)
15 What was the place of the time of redemption?	Pava Madhyama Apapapuri (in ancient times)

સાધુજીવન

	it was near Magadha and in the present state of Bihar)
16 What was the place at the time of redemption?	The clerical office of king Hastipala
17 How much time did he devote for religious discourse at the time of redemption?	Continuously for 48 hours
18 What was the posture at the time of redemption?	Paryankasana (Cot posture) or Padmasana (Lotus posture)
19 What was the measure of his spirit after liberation?	Two-third of the physical body
20 The penance at the time of redemption?	Two continuous fasts (Chhattha)
21 Was there redemption of anyone simultaneously?	No
22 What was the time of redemption?	Later part of the night
23 In which cycle of time he got redemption?	At the end of the fourth cycle of time
24 What time was left for the fourth cycle of time at the redemption?	Three years eight and a half months
25 How far the tradition of such redemption continued?	Upto the third succession of disciple to disciple
26 When was the system of redemption started during his discipline?	Four years after he attained absolute enlightenment

MISCELLANEOUS NOTEWORTHY FACTS

1 Where does he deliver his religious discourse?	In the divine auditorium created by gods or on a golden lotus
2 Is the religious discourse delivered daily?	Yes
3 How many times and how long are the religious discourses delivered daily?	In the morning and in the afternoon (three hours each time i.e. six hours in all)
4 What is the medium of religious discourse?	In Ardha-Magadhi Prakrit then a language of the masses
5 In which language the spiritual teachers (Ganadharas) composed the scriptures?	Mostly in Ardha-Magadhi Prakrit
6 What is the future for one who offers food to Tirthankara Mahavira for breaking the fast after his first penance?	In the first or third birth he ceases to have further births
7 What are the five divine incidents at the time of giving food?	1. Dress, 2. shower of fragrant water, 3. shower of 12 and a half lac (or crore) of gold coins, 4. announcement of "what a great alm!" and 5. the sound of Dundubhi a musical instrument

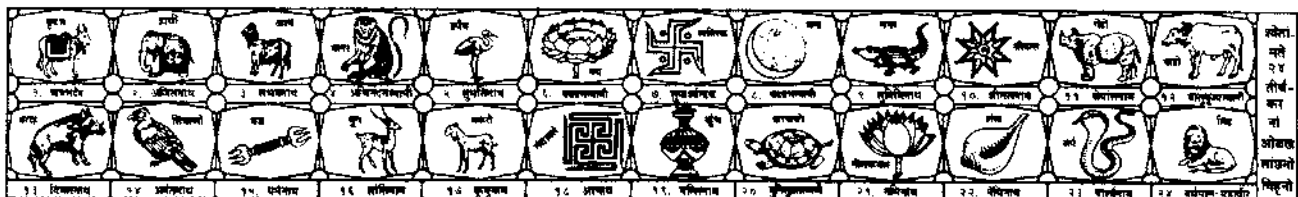
8 How many persons were destined to be future Tirthankaras under his discipline?	Nine persons including males and females
9 Who was the Rudra in his discipline?	Satyaki
10 Which system of philosophy was created under his discipline?	Vaisheshika philosophy
11 How many miracles happened in his life?	Five (transfer of foetus, the failure of the first religious discourse etc.)
12 How many are the fundamental vows of an ascetic?	Five
13 How many are the subtle vows of the followers of Jainism? (Shravaka)	Twelve
14 How many are the types of conduct?	Five
15 How many are the fundamental elements?	Nine or three
16 How many are the types of "Samayika" vows?	Four
17 How many are the types of Pratikramana?	Five
18 How many times the six essential Pratikramana, should be practised?	Regularly every morning and evening
19 How many types of practices for self-control are there?	Seventeen
20 Is it easy or difficult to follow good conduct?	Very difficult
21 What type of dress should the ascetics wear?	Colourless, white and of ordinary quality
22 How was the temperament of contemporary people?	Crooked and orthodox, no modesty and less of intellectual achievement
23 Which were the areas toured by Bhagavan Mahavira?	Mostly, in eastern and northern India besides once upto western India
24 How many kings were devoted to him?	Numerous kings

THE CONCISE DIVISION OF THE LIFE SPAN OF BHAGAVAN MAHAVIRA

1 Duration as householder-ness	30 years
2 Life after initiation	42 years (and the same number of monsoon-halts)
3 Life incognito	12 and a half years and fifteen days
4 Life after absolute enlightenment	29 years, five and a half months
5 Total life-span	Complete seventy two years (according to the ancient Jain calendar)

जैन सूत्रावक

Note—Most of the facts about the life Bhagavan Mahavira are similar in these two sects of Jainism. The following table will bring out the difference between the two and that will give an idea about their distinct traditions.

SHVETAMBAR TRADITION		DIGAMBAR TRADITION			SHVETAMBAR TRADITION		DIGAMBAR TRADITION		
1. Mother's name	Trishala	Harivansha	Uttarpu	Tloy	absolute enlightenment	lunar mansion consisting of two stars)	mansion consisting of five stars)	mansion consisting of five stars)	mansion consisting of five stars)
2. Birth place	Kundapur Kundalpur	Kundapur	Kundapur	Kundalpur	11. Place of absolute enlightenment	Ruju-valika	Ruju-valika	Ruju-valika	Ruju-valika
3. Constellation of descent	Uttara-falguni	Uttar-ashadha	Uttar-ashadha	Uttar-ashadha	12. Number of female ascetics	36,000	35,000	36,000	36,000
4. Date of initiation	The month of kartak and the tenth day of bright half according to Jain calendar	Month of Marga-shirsha and the tenth day of the dark half according to Jain calendar	Month of Marga-shirsha and the tenth day of the dark half according to Jain calendar	Month of Marga-shirsha and the tenth day of the dark half according to Jain calendar	13. Number of followers (Shravaka)	1,59,000	1,00,000	1,00,000	1,00,000
5. Companion at the time of initiation	None	None	None	One	14. Number of ascetics who could assume different type of bodies & forms	700	900	900	900
6. The first penance	Chhattha (Bela)	Chhattha	Atthama (Tela)	Atthama (Tela)	15. Number of mothers	Two	One	One	One
7. First break of fast	The home of Bahula	Bahula	Kula	Kula	16. Whether transplantation of foetus took place	Yes	No	No	No
8. The town of the first break of fast	Kollaka	Kundapur	Kulagram	Kulagram	17. Whether married	Yes	No	No	No
9. The period of remaining incognito	12 and a half years and fifteen days	12 years	12 years	12 years	18. When was first discourse	First day of initiation	Sixty Six days after initiation	Sixty Six days after initiation	Sixty Six days after initiation
10. The constellation at the time of	Uttara-falguni (twelfth)	Magha (tenth lunar	Magha (tenth lunar	Magha (tenth lunar	19. Where was the successful discourse	Pava Madhyama	On the mount Vipulachal	On the mount Vipulachal	On the mount Vipulachal

Besides, there is difference about the design of the religious auditorium. The followers of Shvetambar sect believe that the preachings of Bhagavan Mahavira were rendered into alphabets while the followers of Digambar sect believe the same to be beyond alphabets (i.e. which can be explained by divine sounds alone.) as well as rendered into alphabets. The name of the Ganadharas (the spiritual teacher) also vary. There is no Devadushya. They keep the Chowrie and the Kamandalu in the initiation. They also differ about the annual charities and the anecdotes about Chandanbala. These two main branches of Jainism among the followers of Bhagavan Mahavira mainly differ about (1) absolute enlightenment and (2) emancipation of women. Shvetambar traditions unanimously declare even today that even after attainment of absolute enlightenment, *Tirthankaras have to take food because of the remnants of a few past actions and that women can attain spiritual liberation while the main tradition of Digambara does not recognise the taking of food by those who have realized absolute enlightenment and the right of women for spiritual liberation.

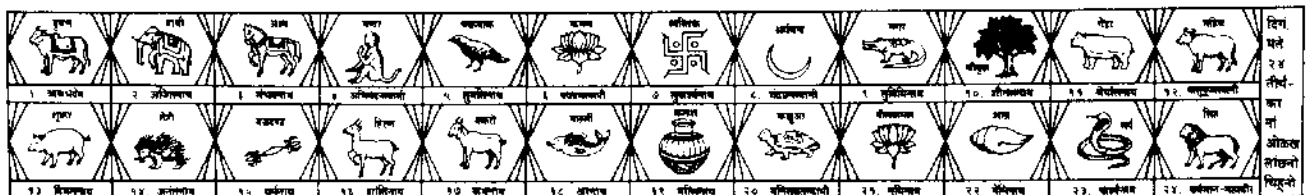
Even the texts of Shvetambara branch differ about certain facts—e.g. the text Chaupanna Mahapurusha Charium mention that Bhagavan Mahavira had eight wives.

*

* See Mahapurana -3-230 (by Acharya Jeenasena.)

जेन मूर्थाविका

८० विषयसूचीकी अनुक्रमणिका

१. धर्मसूक्त संद-या	२. ओं ह्रीं	३. अष्टमंगल	४. आचार्यश्री-नगर प्रवेश (१२मी शताब्दी)	५. विविध विधियों अने अंको	६. शौह स्वप्नो
७. सात स्वरो	८. आर राशि (ज्योतिष पद्धि)	९. अष्टप्रकारी पूज	१०. लज्जान महावीर-या जवन प्रसंगो	११. टिप्पणी नृत्य (गुजराती पद्धति)	१२. जवविचार
१३. धर्मप्रवचन (१२मी शताब्दी)	१४. वर्णधरना प्रकारो	१५. जिन परिकर (परचर) (उपरनी भाग)	१६. जिनपरिकर (मध्यभाग)	१७. जिनपरिकर (नीचेनी गादीनी भाग)	१८. स्वस्तिको (साधिया)
१९. शिवाकृति (अभिप्रायकित)	२०. शिल्प कलाकृति	२१. सोल विधादेवीओ (१ वी ८)	२२. सोल विधादेवीओ (८ वी १६)	२३. पञ्चमित्रो	२४. दश दिक्पाल देवो
२५. नवग्रहो	२६. अष्टकर्म	२७. अष्टमंगल	२८. इस्तमुद्राओ	२९. अष्टांग योग	३०. अष्ट महाप्रातिकार्य
३१. समवसरस जठ पहवो (आर प्रकारनी पधेदा)	३२. समवसरस जठ भीजे (पद्म-पक्षीओनी सभा)	३३. अष्टमंगल	३४. यन्त्रकृतिओ	३५. मानव जर्मनी विकास यात्रा	३६. विविध कृत्यां रत्न-सीरा
३७. नवरसोपासक चित्र	३८. नवरसदहन	३९. आवर्तो द्वारा जप पद्धति	४०. अंक द्वारा जप पद्धति (अनानुपूर्वी)	४१. ब्रह्मायसना (त्रिखण्डि कुकड)	४२. आर आगमशास्त्रो (दशशांती)
४३. प्रचलित जप आगम शास्त्रो	४४. नवग्रहयो परियथ अने तेनी उपयोग	४५. जैनधर्मना प्रसिद्ध सात सेतो	४६. विविध प्रकारना नमस्कारो	४७. लारतना छ धर्मो, तेनी जनसंख्या अने प्राचीना	४८. शाहीनी वरघोरो (सामयाग)
४९ वी पत्र. २४ तीर्थकरोना यज्ञ-यज्ञिकीओनुं स्वरूप	५५. अडेन्द्रिय जवोना प्रकारो	५६. भेठेन्द्रियवी लठने पंचेन्द्रिय जवोना प्रकारो	५७ वी ६२. २४ तीर्थकरोना यज्ञ-यज्ञिकीनी छ पद्धि (स्व. मने)	६३ वी ६८. २४ तीर्थकरोना यज्ञ-यज्ञिकीनी छ पद्धि (हि. मने)	६९. पधारना यज्ञ-देवो (स्व. हि.)
७०-७१. १ वी १६ विधा-देवीओ (स्व. मने)	७२-७३. १ वी १६ विधा-देवीओ (हि. मने)	७४. नेमिपञ्चनुं जवन अने शौह स्वप्नो	७५. नेमिपञ्चनुं जन्म अने टीला प्रसंग	७६. देवलोडनी पद्धि	७७. २४ तीर्थकरोनां बाँछनो (स्व. मने)
७८. २४ तीर्थकरोनां बाँछनो (हि. मने)	७९. जैन जपति शासनं	८०. प्रवचननी विविध मुद्राओ (मुजपुञ्ज उपरनी पद्धि)			

८१ विषयसूचीकी अनुक्रमणिका

१. सिद्ध	२. कण्ठ	३. शाही	४. सूत्रवाचन	५. संस	६. शरणाई
७. ओं ह्रीं अर्ध (वर्तुणाकारे)	८. ओं ह्रीं अर्ध (बलगोवाकारे)	९. अर्ध	१०. उर्ध्व	११. कमल	१२. ह्रीं
१३. भावाधारी देव	१४. विधाधरदेव	१५. अश्व	१६. सिद्ध	१७. सिद्ध-गजमुषो	१८. वृषभ (बलदे)
१९. कांशीजोड अने मंकरा	२०. शरणाई वाहन	२१. नमारावाहन	२२. भुदंगवाहक	२३. नर्तकी	२४. पाधेवाहक नारी
२५. त्रिशला अने वर्षमान	२६. आरती	२७. दीपक (दीवो)	२८. देवी श्री पद्मावती	२९. ऋषभदेव अने ठिभुरसनुं डान	३०. संस
३१. मृगसंयोगना	३२. मृगयुगल	३३. संस	३४. अंभारि-अभिका-अंभा (आमकृष्णप्रिडनी)	३५. बल्मी	३६. सरस्वती
३७. जिनभूर्ति	३८. जिनभट्टि	३९. जैन साधु-मुनि	४०. जैन साधु-आर्यो	४१. श्रावक-जैन	४२. श्राविका-जैन
४३. शान	४४. दर्शन	४५. चारित्र	४६. अरिहंतनी मुद्रा	४७. सिद्धनी मुद्रा	४८. आचार्यनी मुद्रा
४९. उपाध्यायनी मुद्रा	५०. साधुनी मुद्रा	५१. जैन मुनिनां कालपात्रो	५२. रजोहरल (ओयो)मुद्रावती (जैन मुनिनां उपकरखो)	५३. सरवणी, सुपरी, दंडासन, कमल (जैन मुनिनां अन्य उपकरखो)	५४. कटासंभु, मुजपनी सरवणो (जैन श्रावक-श्राविकांनां उपकरखो)
५५. जैन साधु	५६. कांठिसंगमुद्रा (कायोत्सर्ग मुद्रा)	५७. भाषा जप माटेनी	५८. पुष्पट (प्रकार-१)	५९. पुष्पट (प्रकार-२)	६०. पुष्पट (प्रकार-३)
६१. स्वस्तिक (साधिया)	६२. कण्ठ	६३. लूभितिनी आकृति	६४. कुम्भिका	६५. मकर (मगरविरावी)	६६. मकरमुष
६७. छत्रावली	६८. चामर	६९. छिन्म ध्वज	७०. छवणी पुञ्जक सडित	७१. स्थापनाचार्य (अपरनाम छवणी)	७२. ज्ञानेक
७३. प्रवचनमुद्रा	७४. गळुडमुद्रा	७५. पंच तत्व	७६. ओं	७७. ओं	७८. ओं
७९. नंधावर्त, पंच स्वस्तिक साथे	८०. कण्ठ	८१. स्वस्तिक पंचक	८२. गंधर्व	८३. अरिहंतकृति	८४. ऋषदेड
८५. सूर्य	८६. चंद्र	८७. संसमुगल	८८. शीकल	८९. इंसदीपक	९०. शानदेक कमल
९१. पंचांग प्रकाश	९२. साम्प्रतिक (श्रावकनुं)	९३. साम्प्रतिक (श्राविकानुं)	९४. कण्ठ	९५. घंटा	९६. सोमवेदिका
९७. अरिहंत (दिशना मुद्राओ)	९८. तिरान	९९. स्वस्तिक	१००. सिद्धयकंजु प्रतीक	१०१. मत्स्य युगल	१०२. सिद्ध
१०३. श्री गौतमस्वामीक	१०४. नंधावर्त	१०५. कण्ठ	१०६ वी १४४. विविध प्रकारनां आकृति चित्रो		

जैन साधु की समस्तान यात्रा (गालखी)

८० चित्रपट्टियोंकी अनुक्रमणिका

१. धर्मयुक्त कथा	२. ऊँ ह्रीं	३. अष्टांगल	४. आचार्यश्रीका मगर प्रवेश (१२ वीं शताब्दी)	५. विविध विधियों और अंक	६. शीवह स्तम्भ
७. सात स्तर	८. बारह राशियाँ (ज्योतिष पट्टी)	९. अष्टप्रकारी पूजा	१०. भगवान महावीर के जीवन प्रसंग	११. टिप्पणी नृत्य (गुजराती पद्धति)	१२. जीवविचार
१३. धर्मसंरचन (१२ वीं शताब्दी)	१४. वाद्ययंत्रके प्रकार	१५. जिन परिकर (परस्पर) (उपरका भाग)	१६. जिन परिकर (मध्य भाग)	१७. जिन परिकर (नीचेका गादीका भाग)	१८. स्वस्तिक (साधिया)
१९. निरुपकृति (अभ्यिका भक्ति)	२०. शिल्प कलाकृति	२१. सोलह विद्यादेवियों (१ से ८)	२२. सोलह विद्यादेवियों (९ से १६)	२३. पशुशिल्प	२४. देश विकल्पल देव
२५. नवग्रह	२६. अष्टकर्म	२७. अष्टांगल	२८. हस्तमुद्राएँ	२९. अष्टांग योग	३०. अष्टपदाप्रतिहार
३१. सम्बन्धन गठ फलदा (बारह प्रकारकी पर्वदा)	३२. सम्बन्धन गठ वृत्तरा (पशु-पक्षियोंकी सभ)	३३. अष्टांगल	३४. कथाकृतियाँ	३५. मानव गर्भकी विकास चक्रा	३६. विविध कठमें रत्न-हीरे
३७. नवरत्नोत्पत्तक चित्र	३८. नवरत्नदर्शन	३९. आर्त्तद्वारा जय पद्धति	४०. अंक द्वारा जय पद्धति (अनानुपूर्वी)	४१. शम्भुप्राचना (मिथुनाभि टुकड़)	४२. बारह आगवशास्त्र (द्वादशांगी)
४३. प्रचलित ४५ आगवशास्त्र	४४. नक्षत्रांशका परिचय और उनके उपयोग	४५. जैनधर्म इतिहास सात क्षेत्र	४६. विविध प्रकारके नक्काश	४७. भारतके छः धर्म, उनकी अनसंख्या और प्रार्थना	४८. हाथीका जुलूस (ज्ञानयात्रा)
४९. से ५४. २४ तीर्थंकरों के यज्ञ-यज्ञशिखरोंका स्वरूप	५५. एकैन्द्रिय जीवोंके प्रकार	५६. दो इन्द्रियसे लेकर पंचेन्द्रिय जीवोंके प्रकार	५७ से ६२. २४ तीर्थंकरोंके पञ्चिन्द्रियोंकी छः पट्टियाँ (स्वे. मत)	६३ से ६८. २४ तीर्थंकरोंके यज्ञ-यज्ञशिखरोंकी छः पट्टियाँ (दि. मत)	६९. अथ यज्ञ-यज्ञ (स्वे. दि.)
७०-७१. १ से १६ देवियों (स्वे. मत)	विद्या-७२-७३. १ से १६ देवियों (दि. मत)	विद्या-७४. नैमिषाचला ध्यान और शीवह स्तम्भ	७५. नैमिषाचला अन्ध और दीक्षा प्रसंग	७६. देवलोकाकी पट्टी	७७. २४ तीर्थंकरोंके सांछन (स्वे. मत)
७८. २४ तीर्थंकरोंके सांछन (दि. मत)	७९. जैन जयति शस्त्रं	८०. प्रबन्धन की विविध मुद्राएँ (मुख्यपुष्ट परकी पट्टी)			

१२४ शिल्पोंकी अनुक्रमणिका

१. सिंह	२. कलशा	३. हाथी	४. सुवभाषना	५. हंस	६. शङ्खनाई
७. औँ ह्रीं अँई (गोलाकारमें)	८. औँ ह्रीं अँई (सम्बन्धोत्कारमें)	९. अँई	१०. इँई	११. कपल	१२. ह्रीं
१३. मालाकारी देव	१४. विद्यापर देव	१५. अश्व	१६. सिंह	१७. सिंहपञ्चमुख	१८. कृष्ण (मैल)
१९. शंख तथा मँजीरे	२०. शङ्खनाई वादन	२१. नगाडावादन	२२. मुद्रावादनक	२३. नर्तकी	२४. कथ्यावादन नारी
२५. त्रिशला और बर्बनाम	२६. आरती	२७. दीपक (दीया)	२८. देवी श्री पद्मावती	२९. श्वाभन्धेव और इन्दुरत्नका दान	३०. हंस
३१. मृग संयोजना	३२. मृगपुणल	३३. हंस	३४. अम्बाइ, अम्बिका, अम्बा (आमकूष्माण्डिनी)	३५. लक्ष्मी	३६. सरस्वती
३७. जिनपूति	३८. जिनपरिहर	३९. जैन सन्धु-मुनि	४०. जैन सन्धु-आर्या	४१. श्वाभक-जैन	४२. श्वाभिका-जैन
४३. ज्ञान	४४. दर्शन	४५. चारित्र्य	४६. अरिहंतकृति	४७. सिद्धकृति	४८. आचार्य
४९. उपाध्याय	५०. साधु	५१. जैन मुनिके आरुपान	५२. रजोहरण (ओघा), मुँहपत्ती (मुनिके उपकरण)	५३. धारवली, सुपडी, ब्रह्मन्न, कम्बल (अन्य उपकरण)	५४. कटासन, मुँहपत्ती, धरवला (श्वाभक, श्वाभिकाओंके उपकरण)
५५. जैन सन्धु	५६. काउलम (कायोत्तरा मुदा)	५७. अथ के सिधे माला	५८. घुम्पट (प्रकार-१)	५९. घुम्पट (प्रकार-२)	६०. घुम्पट (प्रकार-३)
६१. स्वस्तिक	६२. कपल	६३. एक आकृति	६४. कूर्मशिखा	६५. मकर (मगर-विराती)	६६. मकरपुञ्ज
६७. छत्रत्रयी	६८. चापर	६९. इन्द्रध्वज	७०. ठवणी फुलक सहित	७१. स्वामनाचार्य (प्रचलित नाम ठवणी)	७२. शायोड
७३. प्रबन्धन मुद्रा	७४. गहड़ मुद्रा	७५. वंचतन्त्र	७६. ऊँ	७७. ऊँ	७८. ऊँ
७९. नंदावर्त, पौष स्वस्तिकोंके साथ	८०. कलशा	८१. स्वस्तिक पंचक	८२. गणेश	८३. अरिहंतकृति	८४. ध्वजवण्ड
८५. मूर्ध	८६. चन्द्र	८७. हंसकुल	८८. श्रीफल	८९. हंसदीपक	९०. शङ्खदल कपल
९१. पंचांग प्रणाम	९२. सायाधिक (श्वाभकका)	९३. सायाधिक (श्वाभिकाका)	९४. कलश	९५. घण्टा	९६. होमवेदिका
९७. अरिहंत	९८. मिराल	९९. स्वस्तिक	१००. सिद्धचक्र शरीक	१०१. मत्स्यकुल	१०२. सिंह
१०३. श्री गौतमभाषापीठी	१०४. नंदावर्त	१०५. कलशा	१०६ से ११४. विविध प्रकारके आकृति चित्र		

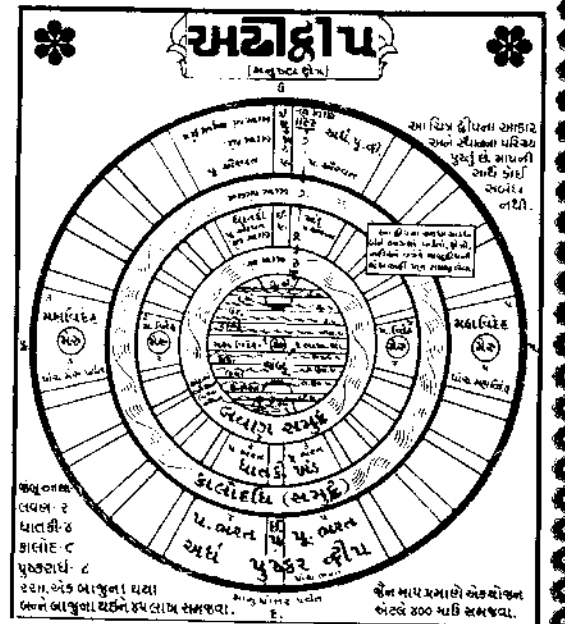
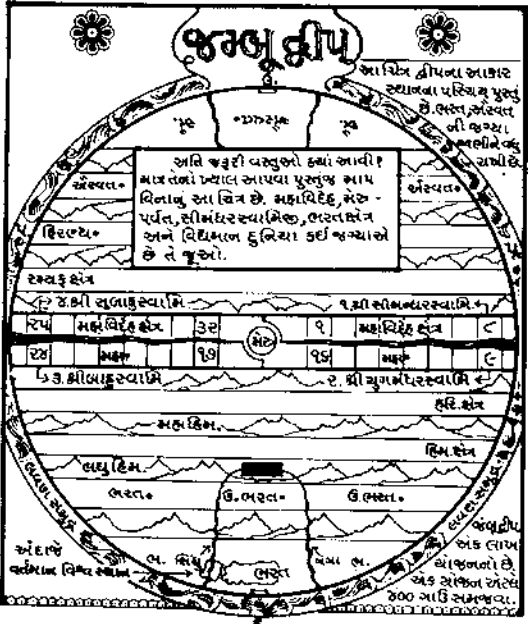
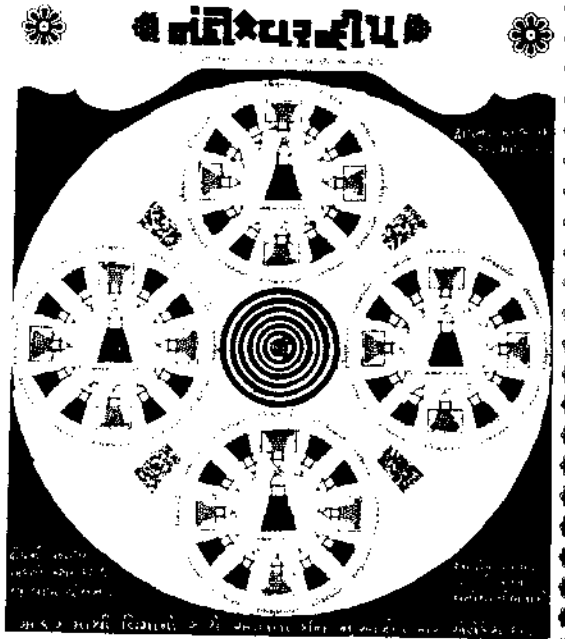
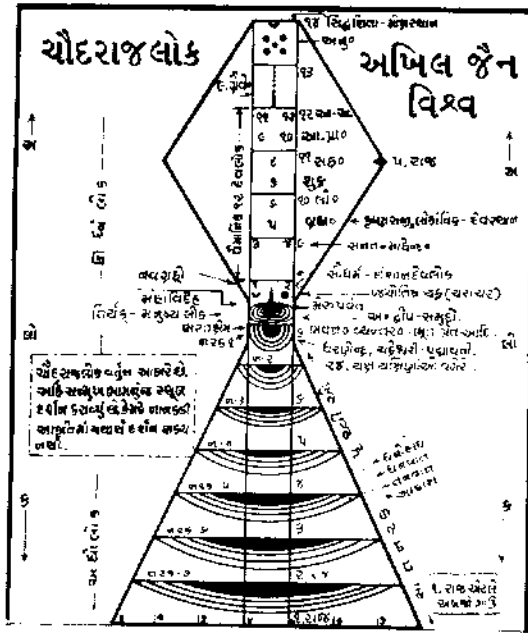
INDEX OF ILLUSTRATIONS

1. Homage to the wheel of religion	2. Aum Hrim	3. Eight auspicious symbols	4. Entry of the preceptor in the city	5. Various scripts and numerals	6. Fourteen dreams
7. Seven notes of music	8. Twelve signs of the zodiac	9. Eightfold worship	10. Events from the life of Bhagawan mahavira	11. Tippani dance (Gujarati style)	12. The dynamics of the soul
13. Religious discourse	14. Types of musical instruments	15. Jina Parikara (A part of the religious seat)	16. Jina Parikara (The middle Portion)	17. Jina Parikara (The upper part)	18. Swastika
19. Ambika worship in sculpture	20. Sculpture strip	21-22. Sixteen goddesses of learning	23. Illustrations of animals	24. Regent gods of ten directions	25. The nine Planets
26. Eight Karmas	27. Eight auspicious symbols	28. Hasta mudras	29. Eightfold yoga	30. Eight divine accompaniments (Pratiharya)	31. Samavasarana first rampart
32. Samavasarana second rampart	33. Eight auspicious symbols	34. Yantra figures	35. Human foetus development	36. Different cuts in gems-diamonds	37. Nine poetic sentiments
38. Viewing of nine sentiments	39. Japa method by Avartas	40. Japa method by numerical figures (Ananapurvi)	41. Forgiveness (Michchhami dukkadam)	42. Twelve Agama shastras (Dwadashangi)	43. Prevalent 45 Agama Shastras
44. Nine planets and their uses	45. Seven famous Kshetras (places) in Jain Religion	46. Different types of obeisance	47. Six main religions of India, their followers and prayers	48. The elephant procession (A knowledge travel)	49 to 54. Yaksha-Yakshinis of 24 Tirthankaras
55. Types of mono-sense living beings	56. Types of 2 to 5 senses living beings	57 to 62. Yaksha-Yakshinis of 24 Tirthankaras (shv. belief)	63 to 68. Yaksha-Yakshinis of 24 Tirthankaras (Dig. belief)	69. Other Yaksha-gods (shv., Dig. belief)	70-71. 16 goddesses of knowledge (shv. belief)
72-73. 16 goddesses of knowledge (Dig. belief)	74. Incarnation of Neminath and 14 dreams	75. Birth of Neminath and his initiation	76. Devloka	77. Lanchhans of 24 Tirthankaras (shv. belief)	78. Lanchhans of 24 Tirthankaras (Dig. belief)
79. Jainam jayati shasanam	80. Sermons—in different postures (Title page strip)				

INDEX OF ILLUSTRATIONS (Continued)

1. The lion	2. The holy jug	3. The elephant	4. Reading of Sutra (aphorisms) (teaching)	5. The swan	6. Shahanai—an Indian musical instrument
7. AUM HRIM ARHAM (Jain Script)	8. AUM HRIM ARHAM (Jain Script)	9. ARHAM (Jain script)	10. HRAM	11. The lotus	12. HRIM
13. The god with a garland	14. Demi-god Vidyadhara	15. The horse	16. The lion	17. The lion with the head of an elephant	18. The bull
19. The Kansi pair and Manjiras musical instruments	20. The playing of Shahanai	21. Playing the drums (Dundubhi)	22. The drum player	23. A dancing girl	24. A woman busy with a musical instrument
25. Trishala and Bhagavan Mahavira	26. Arati-waving the lamp in honour	27. A lamp	28. Goddess Padmavati	29. Rishabhadeva and the alm of sugarcane juice	30. The swan
31. Composite design of a deer	32. A couple of deer	33. The swan	34. Ambai, Ambika Amba (The Goddess Amra Kushmandini)	35. Lakshmi the Goddess of wealth	36. Sarasvati the goddess of learning
37. An idol of Jina (first field)	38. Jina temple (Second field)	39. Jain ascetic who observes silence (third field)	40. Jain female ascetic-Arya (fourth field)	41. Shrivaka—the Jain follower (fifth field)	42. Shrivaka—the female Jain follower (Sixth field)
43. Knowledge (seventh field)	44. Vision	45. Conduct	46. Arihant—the Supreme soul (1)	47. Perfect supreme soul (2)	48. A Jain head of ascetics (3)
49. A Jain religious teacher (4)	50. A Jain ascetic (5)	51. The wooden utensils of a Jain ascetic	52. The broom and the mouth-strip (used by an ascetic)	53. Charavali, Supadi, Dandasana, Kambal (These are paraphernalia of ascetic)	54. Katanu, Muhapatti (mouth strip) and Charavalo
55. A Jain ascetic	56. Kausagga Mudra (Kayotsarga Mudra)	57. A rosary	58. The dome (First type)	59. The dome (Second type)	60. The dome (Third type)
61. Swastika	62. The holy jug	63. A geometrical design	64. Kurmashila—the foundation stone	65. The crocodile	66. The crocodile mouth
67. The three divine umbrellas	68. The chowrie	69. The flag of Indra	70. The bookstand with a book	71. Replica indicating the presence of a guru	72. The pedestal
73. The posture for a discourse	74. The eagle posture	75. The five fundamental elements	76. AUM	77. AUM	78. AUM
79. Nandyavarta design with five Swastikas	80. The holy jug	81. The five fold Swastika	82. The Gandharvas — demigods	83. The illustration of 'Arihanta' (the destroyer of enemy)	84. The flag staff
85. The sun	86. The moon	87. The swan pair	88. A coconut	89. A swan shaped lamp	90. A lotus with 100 petals
91. Bowing down to the five main organs	92. Time-measure for the follower of Jainism	93. Time-measure for the female follower of Jainism	94. A holy jug	95. A bell	96. Construction for sacrifice
97. Arihanta (in the posture for religious discourse)	98. The three jewels	99. Swastika (a sculpture)	100. The Symbol of Siddhachakra (the wheel of perfection)	101. A fish-pair (an auspicious sign)	102. A lion
103. Shree Gautama-swarniji	104. Nandyavarta an auspicious design	105. A holy jug	106 to 144. Different type of design		

જૈન ભૂગોળ, જૈન ઇતિહાસ કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને આ ચિત્રસંપુટમાં પણ, ચૌદરાજલોક, નંદીશરદ્વીપ, જંબુદ્વીપ અને અદ્વીદીપ આ ચાર નામનો ઉલ્લેખ અનેકવાર આવે છે. વાયકોને તેની સ્વલ્પ જાંખી થાય માટે તે ચારેય આકૃતિઓ તેના પરિચય સાથે અહીં રજૂ કરી છે.

૧. જૈન વિજ્ઞાન આધારિત દૃશ્ય-અદૃશ્ય ચૌદરાજલોકઉપ વિશ્વ (બ્રહ્માંડ) કેવા આકારે છે તેની સ્વલ્પ જાંખી કરાવે છે. ઠેઠ ઉપર ટોચના ભાગે સિદ્ધશિવા-મૌલ સ્થાન છે. તે પછી સ્વર્ગ-મૃત્યુ અને પાતાલલોક તેમજ વિશ્વની જીવ-અજીવ સમગ્ર સૃષ્ટિનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

૨. જૈન ભૂગોળ પ્રમાણે મનુષ્યલોકની ઘરની ઉપર અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે. એ પૈકી કેન્દ્રીય જંબુદ્વીપથી આઠમો નંદીશર દ્વીપ છે. આકાશી દેવોનું આ ઘરની ઉપરનું પ્રધાન વિખ્યાત ઉતરાણ સ્થાન (ઓરોડ્રામ) છે.

૩. જૈન ભૂગોળ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો માને છે. આ દ્વીપ વર્તુળાકારે એક લાખ યોજનનો છે. જેમાં ભરતાદિ ક્ષેત્રો, મહાવિદેહ, મેરુપર્વત રહેલ છે.

૪. અદ્વીદીપનું આ ચિત્ર જંબુદ્વીપ પછી આવેલ બે દ્વીપ, બે અમુદ અને અઠ્ઠાસો પુષ્કરદ્વીપ મળીને થાય છે. અદ્વીદીપનું બીજું નામ મનુષ્યક્ષેત્ર છે. મનુષ્યો અદ્વીદીપ એટલે ૪૫ લાખ યોજનની ઘરનીમાં રહ્યા છે.

નોંધ - અચાનક એક પાનું ખાલી પડ્યું. શું મુકવું? એટલે જડી ચાર ચિત્રો મુકવા નકડી કવું પણ પુસ્તકને અનુક્રમ વધુ વાસ્તવિક ડિઝાઇનનો બનાવવા સમય ન હતો એટલે જૂની તૈયાર ડિઝાઇનનો તાપરથી પરી છે.

૮૦ ચિત્રપટ્ટીઓ તથા પ્રતીક ચિત્રોની પરિચય

પ્રથમ ૮૦ ચિત્રપટ્ટીઓનો પરિચય

ત્રીજી આવૃત્તિ

લેખક : મુનિ યશોવિજય (વર્તમાનમાં આચાર્ય યશોદેવ સૂરિજી)

અવતરણ- ચિત્રસંપૂર્ણતા આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. આ વખતે નવાં ૧૩ ચિત્રો ઉમેરવામાં આવતાં આ આવૃત્તિમાં ૪૮ ચિત્રો પ્રગટ થયાં છે. ૪૮ ચિત્રો સામેના દરેક પાનામાં ચિત્રનો ગુજરાતી, હિન્દી અને ઈંગ્લીશ ત્રણ ભાષામાં પરિચય છાપ્યો છે. દરેક પરિચયના પ્રારંભમાં વિવિધ વિષયના એક ઈંચના સમશોરસ પ્રતીકો છાપ્યા છે, અને દરેક પાનામાં નીચેના ભાગે વિવિધ વિષયની સુંદર પટ્ટીઓ છાપી છે. ત્રીજી આવૃત્તિમાં ૧૦૫ (૩૫ X ૩ = ૧૦૫) પ્રતીકો હતી. નવાં ૧૩ ચિત્રોનો ઉમેરો થતાં (૧૩ X ૩ = ૩૯) ૩૯ પ્રતીકોનો આમાં વધારો થયો છે. એટલે કુલ પ્રતીકો ૧૪૪ થયાં છે. તે સિવાય પરિશિષ્ટ વિભાગમાં બીજી આવૃત્તિમાં પાનાનાં છેડા ઉપર નાની મોટી બીજી અનેક આકૃતિઓ છાપી હતી. આ વખતે તેમાં પણ વધારો થયો છે, સંધમાં ઉજવાતા વિવિધ પ્રસંગોની કંકોત્રી વગેરેમાં ઉપયોગી થઈ શકે તેવી પટ્ટીઓ પણ આ આવૃત્તિમાં ઉમેરાઈ છે.

બીજી આવૃત્તિમાં ૬૦ પટ્ટીઓ હતી. આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં ૪૮ મૂલ ચિત્રોમાં (૩૬થી ૪૮ વચ્ચે) ૧૩ પટ્ટીઓ વધી, અને તે પછીના પરિશિષ્ટોમાં બીજી ૩૧ નવી આપી છે અને એક શરૂઆતના ટાઈટલ ઉપર છાપી છે. બધી મળીને ૮૦ પટ્ટીઓ છાપી છે. જેનસંધને શક્ય એટલું નવું આપવાની ઈચ્છાના કારણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન સેવ્યો છે.

પટ્ટીઓ ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, ભાષા, સંગીત, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, યોગ, જ્ઞાન, મંત્ર, તંત્ર, જયોતિષ, વિદ્યાદેવીઓ, યજ્ઞ-યજ્ઞિણીઓ, યંત્ર, મુદ્રા, પરિકર, વાધ, લાંછનો વગેરેને લગતી છે. એ જ રીતે પ્રતીકો પણ જૈનધર્મ-સંસ્કૃતિ તથા ભારતીય સંસ્કૃતિને લગતાં વિવિધ વિષયનાં આપ્યાં છે.

અહીં જે પરિચય આપ્યો છે તે વિદ્વાનો કે ઉચ્ચતમ અભ્યાસીઓને અનુલક્ષીને નહિ પણ સર્વસામાન્ય જનતાને નજરમાં રાખીને મધ્યમ રીતે આપ્યો છે. પટ્ટીઓ અને પ્રતીકો બોધક, પ્રેરક, જાણવા-સમજવા યોગ્ય છે. એમાં કેટલાક પ્રતીકો અને પટ્ટીઓ સાવ સાદા પણ છે.

આ આવૃત્તિમાં પટ્ટીઓ અને પ્રતીકોનો હિન્દી, અંગ્રેજી પરિચય વધારવામાં આવ્યો છે. એટલે ત્રણેય ભાષામાં પરિચય મલી જાય છે. અહીં પ્રથમ ગુજરાતી પરિચય આપ્યો છે.

* ત્રણ ભાષાવાળા પરિચય પૃષ્ઠો નીચે છાપેલી પ્રથમ ૪૮ ચિત્રપટ્ટીઓનો પરિચય *

૧. ધર્મચક્ર વંદના - આ ધર્મચક્રની પટ્ટી છે. આ ધર્મચક્ર દરેક તીર્થંકરના ધર્મચક્રીપણાને ખ્યાત કરનારું, પ્રતિપક્ષીઓના મદને મહાત કરનારું અને સૂર્ય કરતાં અધિક તેજસ્વી હોય છે. તે વિહાર કરતા તીર્થંકરની આગળ ઝગમગાટ કરતું આકાશમાં ગમન કરે છે. દેવો તેને સમવસરણમાં ચારે બાજુએ પ્રભુની બેઠક સામે જ સુવર્ણકમળ ઉપર રચે છે. તે સમવસરણના દરરાજ ઉપર પણ હોય છે. વળી તે ધર્મના પ્રકાશને કરનારું, તેની પ્રબળ સત્તાને સૂચવતું અને તેની પ્રેરણા આપનારું પ્રતીક છે. વહેવારમાં સહુથી પહેલું ધર્મચક્રવર્તન અલગે વર્ષ અગાઉ શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના વિહાર કાળમાં તક્ષશિલામાં (પિંશાવર પ્રદેશ) ભગવાનના જ પુત્ર આહુભલીજીએ કર્યું હતું. 'તપાવલી' ગ્રન્થમાં ધર્મચક્રનું તપ કરવાનું પણ વિધાન છે પણ આપણે એને લગભગ વીસરી ગયા, એટલે ધર્મચક્રનું આદ્ય પ્રવર્તન કરનારા જેનો છે એ વાત જેનોના મન ઉપર ન રહી તો પછી બીજને તો ખ્યાલ જ શેનો હોય ! આજે તો બૌદ્ધોના અહીં હજાર વર્ષ ઉપર શરૂ થયેલા ધર્મચક્રનું ભારત સરકારે ગૌરવ કરવાથી તે સવિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે. બંને ધર્મમાં ધર્મચક્રની આકૃતિ લગભગ સરખી છે.

અહીં ચિત્રમાં ધર્મચક્ર માત્ર દર્શનીય જ નથી પણ સહુને વંદનીય છે એનો ખ્યાલ આપવા ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ ધર્મચક્રને ભાવપૂર્વક વંદન કરતો બતાવ્યો છે. બંને બાજુએ બેઠેલાં મૂંગલાંઓને ગ્રન્થમાં સત્વ અને કરુણાનાં પ્રતીકરૂપે ઓળખાવ્યાં છે.

ધર્મચક્રના આરા સાતથી લઈને ૨૪ સોખ્યા વચ્ચેની વિવિધ સંખ્યાવાળા જેવા મળ્યા છે. મૂર્તિઓમાં ધર્મચક્રો સન્મુખ તથા આડાં (એટલે આપણી સામે ચક્ર ઉપરની બંધારણ પટ્ટી જ આવે અને આરા બંને બાજુએ રહે) બંને પ્રકારનાં કરવામાં આવતાં હતાં. ધણા પ્રાચીન કાળમાં આડાંનો ઠીક ઠીક પ્રચાર હતો. આજે તો (પ્રાયઃ) માત્ર સન્મુખનો પ્રકાર કરવાની પ્રણાલિકા છે.

૨. ઊંઠી- જેન પરંપરા મુજબની દેવનાગરી લિપિમાં લખાતા ઊં અને ઊંઠી કેવી રીતે ચીતરવા જેઈએ તેનો ખ્યાલ આપવા આ પટ્ટી આપી છે. લઘુ કે બ્રહ્મન શાંતિસ્નાનની વિધિ પ્રસંગે માટીની વેદી-પીઠિકા બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તેની ઉપર આ બંને મંત્રબીજને આલેખવા પડે છે. વળી આ બીજને લગભગ સર્વધર્મ પ્રસિદ્ધ છે. મંત્રો, યંત્રો, જપ તથા ધ્યાન વગેરેમાં એમનો વ્યાપક ઉપયોગ થાય છે. જેનો 'ઊં'ને પંચપરમેષ્ઠીમય અને 'ઊંઠી'ને ચોવીશ તીર્થંકરમય કલ્પે છે. ઊં અને ઊંઠી મંત્ર બીજે ઉપર તેના મહિમાના અને સાધનાના ગ્રન્થો, મંત્રકલ્પો લખાયા છે.

૩. અષ્ટમંગલ- અનાદિ કાળથી વિશ્વમાં મંગલરૂપે ગણવામાં આવેલી આઠ આકૃતિઓની આ પટ્ટીમાં અનુક્રમે (૧) સ્વસ્તિક (૨) શ્રીવત્સ (૩) નંદાવર્ત (૪) વર્ધમાનક (૫) ભદ્રાસન (સિંહાસન) (૬) કબજ (ઘટાકૃતિ) (૭) મીનયુગલ અને (૮) દર્પણ આ આકૃતિઓ આલેખી છે. શાસ્ત્રોક્ત આદેશાનુસાર આ આઠેય આકૃતિઓ દરેક શ્રાવક જિનમંદિરમાં ભગવાનની પૂજા કર્યા બાદ મંડપમાં બેસી ચૈત્યવંદન શરૂ કરતાં પહેલાં જિનેન્દ્ર ભગવાનની પ્રતિમા સન્મુખ હંમેશા શુદ્ધ અને અખંડ એવા અક્ષત-ચોખાથી હાથથી આલેખવી જેઈએ પણ આજે આ પ્રથા લગભગ બંધ થઈ ગઈ છે એનાં સ્થાને આજે માત્ર પાટલા ઉપર ચોખાનો સ્વસ્તિક બનાવવો પછી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના પ્રતીકરૂપે અક્ષતથી ત્રણ ઢગલીઓ કરવી, તેની ઉપર સિદ્ધશિલાનો ચન્દ્રાંકાર કરવો અને તેની વચ્ચે ચોખાની નાની ઢગલી સિદ્ધાત્મા સુચક કરવાની પ્રથા છે. આ પ્રથામાં આજે ફક્ત આઠ મંગલાકૃતિ "સ્વસ્તિક"નું આલેખન જરૂર જણાઈ રહ્યું છે. અનેક પ્રસંગોમાં તે આલેખવામાં આવે છે.

વર્તમાનમાં નાના મોટા હજારો જેન સ્ટ્રી પુરુષો હંમેશા મંદિરમાં જઈ કાજના પાટલા ઉપર પોતાના ઘરના શુદ્ધ ચોખા દ્વારા આ સ્વસ્તિકની રચના કરે છે. આ અષ્ટમંગલની આકૃતિઓ પ્રભુ સમક્ષ ચોખાથી આલેખવાની - કરવાની હોય છે. પ્રાચીન કાળમાં તો જેન રાજઓ,

૧. શાસ્ત્રમાં 'ધર્મચક્ર'ને હજાર આરાવાળું પણ દર્શવ્યું છે.

૨. આઠમના ચંદ્રમાના જેવી આકૃતિ.

* જિનમંદિરોમાં ભોંવતળિયાની જગ્યામાં વરસોથી સાથિયો કે નંદાવર્તનું પથ્થરથી શિલ્પીઓ દ્વારા આલેખન થતું આવ્યું છે. એના ઉપર પગ પડવાના, સહુ બેસવાના, તે શુ ઉચિત ગણાય ખરું? આ પ્રથા ક્યારથી થઈ, કોણે કરી? તે વિચારવું રહ્યું.

શ્રીમંતો સોના ચાંદીના અક્ષત-ઓખા બનાવવાને તેનાથી મંગલાકારો રચતા હતા. ગમે તે માધ્યમથી આ આકારો રચવાની પ્રથા પ્રાચીન યુગમાં સારી રીતે પ્રચલિત હતી. પાછળથી લોકોને એ રીતે રોજરોજ કરવાનું અનુકૂળ ન આવ્યું એટલે સરલતા લાવવા અને સમયનો અવ્યય કરવા તેમાં પરિવર્તન કરીને અષ્ટમંગલના આઠેય આકારોને બાબોદે કે પાટલામાં કોતરાવાનો રિવાજ શરૂ થયો. ઉપાસક ગૃહસ્થ તે આકારોવાળા ખોદેલા ભાગમાં સરલતા અને શીઘ્રતાથી ઓખા ભરી આકૃતિઓને રચી કાઢતો એટલે પહેલાં કરતાં આ પ્રથા બધાને ગમી ગઈ. વળી આગળ જતાં આ પશુ ન પોષાતું, એટલે આલેખન બંધ થતાં પ્રસ્તુત પ્રથા લુપ્ત થવા માંડી. શ્રી સંઘને લાગ્યું કે આથી તો પ્રજા મંગલાકારોથી પ્રાદુર્ભૂત થતો મંગલ લાભ ખોઈ બેસશે એટલે તેમણે છેવટે ઉપસાવેલા આકારોવાળા અષ્ટમંગલની ધાતુની બનાવેલી પાટલીઓ બિનાલયોમાં મૂકવાની પ્રથા શરૂ કરાવી, એટલું જ નહિ 'સ્નાત' લક્ષ્યાવવા માટે પંચધાતુની મૂર્તિ સાથે અષ્ટમંગલની પાટલી હોવી જ જોઈ એ એવી ફરજ પાડીને તેનો નિલકર્મ વિધિમાં સમાવેશ કર્યો એટલે તે હંમેશની ગરૂરીઆતની વસ્તુ બની ગઈ. આ કારણે પ્રત્યેક જૈનમંદિરમાં એક કે એકથી વધુ સંખ્યામાં તે સર્વત્ર હોય જ છે. વળી નૈમિત્તિક કર્મમાં એટલે સત્તરબેદી પૂજામાં અષ્ટમંગલ માટે ખાસ પૂજા જ બનાવી દીધી. તેથી તે પૂજા પ્રસંગે નાના અને મોટા શાંતિસ્નાત્રાદિ પ્રસંગમાં થતા પાટલા-પૂજનમાં નવમહાદેવના પૂજન પ્રસંગે સેવનના લાકડામાં બનાવેલા અષ્ટમંગલના પાટલાનું વિધાન કરાવતું હોવાથી તેની અગલ અનિવાર્ય બની ગઈ.

આ પાટલીમાંની આકૃતિઓ પૂજા કરવા માટેની નથી પણ જે આકારો જે રીતે બનાવેલા હોય છે તેવો જ આકાર કરવાનો હોવાથી અનામિકા આંગળીને ઘસેલા ચંદનમાં બોળીને તેનાથી તેના ઉપર તેવો આકાર (આઉટ લાઈન) આલેખવાનો હોય છે. પણ આજે સાચી હકીકતના જ્ઞાનના અભાવે સૌ ચંદનથી ટીકાં ટપકાં કરીને પતાવે છે, પણ તે યોગ્ય તો નથી જ.

અષ્ટમંગલોનું આલેખન કે રચના કરીને 'મને શુભ મંગલોની પ્રાપ્તિ થાઓ' એવી પ્રાર્થના કરવી, આથી જીવનમાં વિવિધ પ્રકારનાં મંગલોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તીર્થંકરોને મેરુપર્વત ઉપર અભિષેક થયા બાદ ઈન્દ્ર મહારાજ રૂપાના બનાવેલા અક્ષત-ઓખાથી સાક્ષાત્ પ્રભુ સમક્ષ બહુમુલ્ય પાટલા ઉપર અષ્ટમંગલને આલેખે છે. વળી સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો દેવલોકમાં પ્રભુની પૂજા વખતે હમેશા તે આલેખે છે, મગધેશ્વર શ્રેણિક તો રોજે રોજ નવાનવા સોનાના 'જવ' બનાવી તેનાથી અષ્ટમંગલો આલેખતા હતા. સામૈયામાં દીક્ષા, રથયાત્રાદિના વરયોગમાં મોખરે પ્રથમ અષ્ટમંગલો રહેતાં અને તે પુરુષો લઈને ચાલતા હતા. અષ્ટમંગલોના આ આકારો ક્યા કારણથી માંગલિક છે? એનું વિવેચન ખાસ વાંચવામાં આવ્યું નથી, પણ તે અંગેની કેટલીક વિગતો રાજપ્રશ્નો (રાવપસેણી), શાતાધર્મકથા (લાલા ધર્મકહા) વગેરે આગમ ગ્રંથોમાં મળે છે. અને ત્યાં સૂચાંભદેવના પ્રસંગમાં લખ્યું છે કે સૂચાંભિ ભગવાન સમક્ષ જે નૃત્યો કર્યા એમાં અન્તિમ નૃત્ય અષ્ટમંગલના એક એક આકાર મુજબનું જ કર્યું હતું, વળી દેવલોકના વિભાનોમાં આ આકારો અનાદિકાળથી વિદ્યમાન છે. સમોસરણમાંના અશોકવૃક્ષ ઉપર તથા તેનું દરવાજાઓ ઉપર પણ અષ્ટમંગલો હોય છે.

આપણે ત્યાં જૂનાં કાંડનાં, સંઘનાં કે વ્યક્તિનાં મંદિરોની તથા જૂની જૈન હવેલીઓની આરમ્ભાઓ ઉપર અષ્ટમંગલો કોતરાતાં હતાં, આજે પણ તે જોવા મળે છે.

આજે મોટા ભાગના જૈન મંદિરોના ગર્ભગૃહના દરવાજાની આરસાખ ઉપર ચાંદીના બનાવેલાં અષ્ટમંગલનાં તોરણો લટકાવવાનો રિવાજ ખૂબ જ પ્રચલિત છે.

તે ઉપરાંત વર્તમાનમાં ઝબ્બીઓ, મજૂષાઓ, દેરાસરના ઓખાના ભંડારો, વ્યાખ્યાનની પાટલીઓ, ઓધાના પાટાઓ, કુંકોત્રીઓ, ચંદરવાનાં તોરણો, ચિત્રો, રંગોળીઓ, રેખાઓ વગેરેમાં અષ્ટમંગલોને વ્યાપક રથાન આપવામાં આવ્યું છે.

કેટલાંક બિનાલયોમાં તો સ્વરિતક, નંદાવર્તના આકારોને બેસવાની ચાલવાની જમીન ઉપર ચીટકાવેલી આરસની લાદીમાં પણ બનાવવામાં આવે છે.

અષ્ટમંગલના ક્રમમાં પહેલું સ્થાન સ્વરિતક-સાધિયાનું છે જેને લાખો જૈનો મંદિરમાં આલેખે છે. બીજું શ્રીવત્સનું છે. શ્રીવત્સ શબ્દ અહીં રૂઢ અર્થમાં સમજવાનો છે. તેથી શ્રીવત્સ એટલે મહાપુરુષોની જાતોના અન્ત ભાગનો ઉન્નત અવયવ વિશેષ તીર્થંકરોદિ મહાપુરુષોની જાતોના અન્ત ભાગના કેન્દ્રનો શારીરિક પ્રદેશ-અવયવ યોગેક ઉન્નત હોય છે. અને તેની ઉપર ઊર્ધ્વમુખી દક્ષિણાવર્તવાળા સુકોમળ કેશોનો સમૂહ સુંદર રીતે શોભતો હોય છે. કેશ સહિતના આ ઉન્નત અવયવ વિશેષનું જ નામ **શ્રીવત્સ** છે. આ ચિહ્ન તમામ સ્વરિતક-તીર્થંકરોની જાતી ઉપર હોય છે. અને તેથી તેઓની પ્રતિમાઓમાં પણ તે ચિહ્ન મૂકાય છે. દેરાસરની તમામ પ્રતિમાઓમાં જાતી ઉપર આ ચિહ્ન ઉપસાવેલું હોય છે.

ત્રીજું સ્થાન 'નંદાવર્ત' નું છે. આ એક જૈનધર્મ પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ સ્વરિતક જ છે. અને નવ ખુણિયાથી નિર્માણ થતી એક શુદ્ધિમય સુંદર આકૃતિ છે. ચોથું 'વર્ધમાનક'નો અર્થ 'શરાવ' એટલે કે ક્રોડિયું થાય છે. અને એથી જ તેનું વધુ જાણીતું નામ 'શરાવસંપુટ' છે. એને 'વર્ધમાનસંપુટ' પણ કહે છે. શરાવ કે વર્ધમાનથી દીવો કરીએ છીએ તે 'ક્રોડિયું' અને સંપુટ એટલે બે ક્રોડિયાનું જોડાણ. આ બંધાવનો તાત્પર્યથી એ કે એક ચત્તા ક્રોડિયા ઉપર ઊંધુ ક્રોડિયું મૂકવાથી સંપુટ-દાખડા જેવી આકૃતિ સર્જાય છે. આવી આકૃતિને 'મંગલ' ગણી છે. પાંચમું કુળશ એટલે કોઈ પણ એક પ્રકારના ઘડાની આકૃતિ. છઠ્ઠું મંગલ ભદ્રાસન એટલે બેસવાનું આસન-સિંહાસન વિશેષ. મીન અને દર્પણનો અર્થ રપજ છે. અહીં દર્શાવેલા ક્રમ ક્રમસૂત્રના ચિત્રને અનુલક્ષીને છે.

૩. શ્રીવત્સ એમાં શ્રી અને વત્સ શબ્દ છે. વત્સ નો અર્થ જાતી છે. શ્રી ના અનેક અર્થો પૈકી શોભા અને રચનાઓ એ બે અર્થોની સંગતિ કરીએ તો 'શોભા કે રચનાયુક્ત એવી જાતી' આ જાતનો યૌગિક અર્થ થાય. હવે એ શોભા-રચના શેની? તો ઉપર જણાવ્યું તેમ 'અવયવ વિશેષની' એ રીતે અર્થ ઘટમાન થાય.

૪. મહાન ગણાતી અન્ય વ્યક્તિઓમાં શ્રીકૃષ્ણવાસુદેવની જાતીનું 'શ્રીવત્સ' ચિહ્ન જાણીતું છે.

૫. આના ઉલ્લેખ માટે જુઓ નંપૂં ૦ પ્રાપ્તિ, ઔપૃં ૦, સપૃં ૦, મહાં ૦, આદિ આગમો.

૬. છેલ્લાં ૪૦, ૫૦, વરસમાં ભરાએલી અનેક મૂર્તિઓમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન ઘણું ઊંચું, પહોળું અને માપના નિશ્ચિત ધોરણ વિનાનું મૂકવામાં આવ્યું છે. પરિણામે મૂર્તિના શોભામાં ક્ષતિ પહોંચી છે. માટે આ ચિહ્ન યથાચોગ રીતે જ બનાવવું જોઈએ. 'શ્રીવત્સ'નો આકાર ચિત્રમાં કઈ જાતનો કઈ રીતે આલેખવો? તે માટે પ્રાચીન ચિત્રો વગેરેમાં વિવિધ પ્રકારો મળતા હોવાથી ધોરણ નિશ્ચિત કરી શક્યું નથી. સહુ ભિન્ન ભિન્ન રીતે (સપાટપણે) ચિત્રે છે.

હુરિકા

આ અષ્ટમંગલોનો ક્રમ શાસ્ત્રમાં વિવિધ પ્રકારે મળે છે. અને એનાં કારણે દહેરાસરો-તોરણો કે ચિત્રોમાં પણ વિવિધ ક્રમ જોવા મળે છે. પંચધાતુની પાટલીઓ પણ વિવિધ ક્રમવાળી મળે છે. એમાં 'એક સરખું' ધોરણ જળવાવું જ નથી પણ અહીં આપેલી પટ્ટી આગમ-શાસ્ત્રોક્ત પાઠ મુજબની છે. અને તે આગમોના નામનો ઉલ્લેખ પટ્ટીના કેન્દ્રમાં કર્યો પણ છે. જો આ પટ્ટીનો ક્રમનો સહુ કોઈ સ્વીકાર કરે તો સર્વત્ર એક જ ક્રમનો આદર થાય.

પ્રત્યેક જૈનના ઘરમાં છૂટક છૂટક રીતે અથવા સમૂહરૂપે આ અષ્ટમંગલોની સ્થાપના (ગમે તે પ્રકારની) કરવી જ જોઈએ. એને પ્રવેશદ્વારમાં તોરણરૂપે કે દ્વારશાખમાં કલાત્મક રીતે કોતરાવી-ચીતરાવીને મૂકી શકાય. આથી તે સ્થાનક કે ઘરનું મંગલ થાય છે.

અષ્ટમંગલના આકારો અનેક દર્પથી દોરેલાં મળે છે. તેનાં પ્રતીતિ આ જ પુસ્તકમાં નમૂના ખાતર બીજા એ પટ્ટીઓ આપી છે તે જોવાથી થશે. દેશભેદે કે કાળભેદે વસ્તુની રચનાઓમાં વિવિધતા અને તફાવત રહેવાનો જ અને એ આવધારણયક છે.

૪. આચાર્યજીનો મગર પ્રવેશ - આ ખારમી સદીનું ગુજરાતી પદ્ધતિનું ચિત્ર છે. આ ચિત્ર એક કાષ્ટપટ્ટી ઉપર ચીતરેલું હતું. તેની આ સુરમ્ય અનુકૃતિ છે. પટ્ટીમાં શિશ્ય પરિવાર સાથે જાહેલા જૈનાચાર્ય અને સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ વચ્ચેનું મિલન, અને આકર્ષક બંગીમા દૃશ્ય અને વૃંદવાદન ઘણું રહેલું દર્શાવ્યું છે. આ ચિત્રમાં પ્રાચીન કાળમાં પુરુષો પણ અંબોડે બાંધતા અને મોટી દાઢી રાખતા તે બતાવ્યું છે. વળી તે બધાંયને કલ્પસૂત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે દીર્ઘનેત્રો અને શુક્રનાસ જેવી અણીયાળી નાસિકાઓ, તે સમયના જૈન-સાધુઓની, રાવનઓની અને પ્રજાની વેપભૂષા, જનશ્યા હાથે પ્રવચનમુદ્રાએ ઉપદેશ આપતા જૈનાચાર્ય, ૧૦ મી સદીથી ૧૭મી સદીના જૈનમુનિઓનાં ચિત્રો તથા ગુરુમૂર્તિઓનાં કેટલાક પાષાણશિલ્પોમાં જોવા મળતી (બ્રહ્મા નહિ પણ) 'જનશ્યા ખલા ઉપર વસ્ત્ર મૂકવાની તે સમયનાં એક પ્રથમ વગેરે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૫. લિપિચલિપિઓ આ પટ્ટીના ચાર ખાનાઓમાં ચાર જાતની લિપિઓ આપી છે. અને પાંચમાં ખાનામાં ઉપરની લિપિઓના શેષ અક્ષરો, અને અંકો - જૈનલિપિના સંયુક્તાક્ષરો, દેવનાગરી, જૈન કે બાળબોધ લિપિમાં વપરાતા અંકો, શબ્દ વાક્યોમાં વપરાતા ચિહ્નો-સંકેતો વગેરે પ્રતીકૃત બાબતોને બતાવી છે.

લિપિ એટલે અક્ષર કે અંકોને અમુક રીતે 'સ્થાપવા-લખવા તે. અથવા 'ભાષા માટે અમુક રીતે લખાતા વર્ણો' અક્ષરો કે તેનો સમૂહ તે. વર્ણોના બીજા નામો અક્ષર કે માતૃકા છે. લિપિના વર્ણમાતૃકા, સિદ્ધાન્તમાતૃકા, સિદ્ધમાતૃકા એ નામાન્તરો છે. તે સિવાય એ વર્ણમાળા અક્ષરમાળા કે મૂળાક્ષર આ નામોથી પણ ઓળખાવાય છે.

માતૃકા એટલે માતૃ. આ વર્ણો શાસ્ત્ર-સિદ્ધાન્તો, વિદ્યા, કલા અને યાવત વિશ્વના તમામ વહેવારોને જન્મ આપનારા, તેમજ બોધણ આદિ કરનારા હોવાથી તેને માતાની ઉપમા આપી તે યથાર્થ છે. તેથી જ તેને 'સિદ્ધાન્તમાતૃકા' કહેવાય છે. વર્ણોની કોષ્ટ આદિ નથી કે ઉત્પત્તિ નથી તેથી તેને 'અનાદિસંસિદ્ધ' કહે છે.

ચિત્રપટ્ટી અંગે—

પાંચ ખાનાં પૈકી પહેલા ખાનામાં વર્તમાનમાં વપરાતી દેવનાગરી લિપિ બતાવી છે. બીજામાં જૈન, ત્રીજામાં સરોચી અને ચોથામાં ગ્રાહી છે. જૈન ઇતિહાસ કે લિપિશાસ્ત્રીઓના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પટ્ટીમાં ગ્રાહી, ^{૧૧}પરોહી, દેવનાગરી અને જૈન, આ ક્રમથી બતાવવી જોઈએ. પણ નીચે આપેલી અપરિચિત લિપિઓના અક્ષરોને ઓળખવાનું કાર્ય સરલ અને એ માટે પરિચિત એવી દેવનાગરી પ્રથમ બતાવી છે. બાકી યથાર્થ રીતે પરિવર્તન સમજવા માટે ખાનાનો ક્રમ ૪, ૩, ૨, ૧, આ રીતે ખ્યાલમાં રાખવો.

પ્રથમ ખાનામાં જ્યાં જે અક્ષરો છે તેની નીચે તેમાંના જ વર્ણો આપેલા છે. જેમકે અ ની નીચે બધા જ લિપિઓનો અ. આથી સંકેતો વરસ દરમિયાન લિપિઓમાં થયેલા ધરબન પરિવર્તનો ખ્યાલ આવી શકે.

પહેલાં ખાનાની દેવનાગરી અને આવન અક્ષરની ગણતરી

આધુનિક દેવનાગરીનું મૂળનામનાગર કે નાગરી છે. પાછળથી દેવ જોડીને દેવનાગરી નામકરણ કર્યું છે. આ જ નાગરી આજે ખ્યાળબોધ તરીકે ઓળખાય છે. એના અક્ષરોની સંખ્યા ^{૧૧}આવન ની છે.

અ થી ઔ સુધીના ^{૧૪} ૧૪ સ્વરો, ૧ થી હ સુધીના ૩૩ વ્યંજનો, સ્વરાદિ ઉપર મુદ્રાનું અનુસ્વાર ^{૧૧}દરીક એક મિન્દુ ['ં'], બે મિન્દુ

૭. પણ એક ખાનામાં રાખવું ઘટે કે એકધોરણ જળવાવવા ખાતર ભલે કોઈ પણ એક નિર્ણય કરીએ પણ એનો અર્થ એવો ન કરવો કે અન્ય ક્રમોએ શોરેક ફેરફારવાળો જે ક્રમ બતાવ્યો છે. તે ખોટો છે. એને વૈકલ્પિક તરીકે આદરણીય જ ગણવો જોઈએ.

૮. જૈન સાધુઓમાં આજે તો બ્રહ્મા ખબે કમ્બલ મૂકવાની પ્રથા પ્રવર્તે છે.

૯. શિલ્પિતાક્ષરવિન્યાસે લિપિર્લિવિસ્મૌ । અમરકોશ-૧૪૯૮, આવો જ નિર્દેશ હૈમકોશ ૧૯૧૦. ૩-૧૪૮ માં છે.

લિપિને કર્મગ્રન્થની ભાષામાં 'સંસ્કાર', અને ભાષાને વ્યંજનાક્ષર અને પુનઃ તે બંનેને દ્રવ્યાક્ષર કહેવાય, અને અક્ષરચાનના બોધરૂપ લખ્યાક્ષરને ભાષાક્ષર કહેવાય. (જુઓ આવ. મૂ. ટીકા)

૧૦. એક વાત લક્ષમાં રાખવી કે ભાષા અને લિપિ એ અલગ બાબતો છે. ઉચ્ચારણ તે ભાષા અને જે લખાય તે લિપિ. કોઈ પણ ભાષાને કોઈ પણ લિપિમાં ઉતારી શકાય અને કોઈ પણ લિપિને અનુવાદ કોઈ પણ ભાષામાં કરી શકાય.

૧૧. એક વર્ણ અક્ષરને પણ લિપિ, માતૃકા કે માતૃકાક્ષર પણ કહી શકાય છે.

૧૨. કેટલાક લિપિ વિશારદો ખરોબોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આહી પહેલાંની ગણે છે.

૧૩. હિન્દી લિપિ લગભગ બાળબોધ જેવી છે.

૧૪. અશ્વનામિ ચમલ્લિશત્ સ્વરાક્ષેષ ચતુર્દશ, અનુસ્વારા વિસર્ગાશ્ચ ચિહ્નામૂલીય યચ્ચ ॥ ૧ ॥

ગચ્ચુમ્બાકૃતિવર્ણી પ્રોકૌડનનાસિકસ્તયા । પદે વર્ણા દિપચ્ચાવદ્ માતૃકચ્ચામુદાહૃતાઃ ॥ ૨ ॥

૧૫. ઔદન્તા સ્વરાઃ ॥ [સિ. હૈ.]

મુદ્રાક

૩૫ વિસર્ગ [: ઝઃ], ગિહ્વામૂલીય [X ક X લ] અને ઉપધ્માનીય [X વ, X ફ,] આ ચાર વર્ણો અને આવાનમો અનુનાસિક વર્ણ [ં] પહેલા ખાનામાં દેવનાગરીના ૩૯ અક્ષરો બતાવ્યા છે. શેષ રહ્યા તે પાંચમાં ખાનામાં આપેલા છે. આ આર્યલિપિ ઈ. સ. ની ૧૬મી શતાબ્દીથી શરૂ થયાં લિપિવિતો જણાવે છે. આ લિપિ સાર્વદેશિક બની ગઈ છે. અને આજે પણ દેશના મોટા ભાગમાં વિવિધભાષી લોકોમાં આ લિપિનો વપરાશ છે.

બીજા ખાનાની જૈન લિપિ -

લિપિવિદોની માન્યતા મુજબ સમય જતાં નાગરી લિપિમાંથી જ જૈન લલિયાઓએ કેટલાક અક્ષરોનું એક વિલક્ષણ સ્વરૂપ વિકસાવ્યું, તેથી પ્રસ્તુત નાગરી 'જૈનલિપિ' એવા સ્વતંત્ર નામને પામી. ખરી રીતે એને માટે જૈનશૈલીની નાગરી એમ કહેવું વધારે સમુચિત છે. નાગરીના જે અક્ષરોના મરોએ પરાવર્તન પામ્યા તેની સંખ્યા પાંચ સ્વરો અને છ વ્યંજનો મળીને અગિયારની છે. સ્વરોમાં અ, ઈ, ઊ, ઓ, ઐ અને વ્યંજનોમાં મુખ્યત્વે છ, જ, ટ, ઢ, ણ, ધ.

જૈન લિપિમાં લખવા માટે અક્ષરમાત્રા અને પદિમાત્રાના બે પ્રકારો ચાલતા હતા. એમાં અક્ષરમાત્રા પ્રકારમાં હ્રસ્વ દીર્ઘ ચિહ્નો, અક્ષરની ઉપર કે નીચે ન મૂકતાં અક્ષરના આગલા ભાગમાં મૂકતાં હતાં જેમકે - ક અને પદિ કે પૂજમાત્રામાં લખાણની સુંદરતા જળીવવા મસ્તક ઉપરની માત્રા અક્ષરની પાછળ એ જ અક્ષરના માથાને સ્પર્શીને મૂકાતી. જેમકે દેવેન્દ્ર લખવું હોય ત્યારે ડાવન્દ્ર આ બંને પ્રકારો હાલ નષ્ટપ્રાય થયા છે. આજે તે આ બધાં ચિહ્નો જોઈવા માટે અધોમાત્રાના રૂપમાં જ લખાય છે.

ત્રીજા ખાનાની ખરોડી લિપિ

'ખરોડ' નામના આચાર્યના નામ ઉપરથી અને અન્ય મતે ખર એટલે ગર્હભ અને ઓછ એટલે હોહ, આ લિપિના અક્ષરો ગર્હભના હોહ જેવા મોટા લખવામાં આવતા હોવાથી, અથવા ખરોડ નામની જાતિ ઉપરથી લિપિનું પૂર્વોક્ત નામ પડ્યું છે. આ લિપિની વિશેષતા એ છે કે સ્વરમાં માત્રાઓ જોડાઈને લખાય છે. જેમકે-જિ સુઝ ઈત્યાદિ. આના મૂલાક્ષરો ૩૭ છે. એમાં સ્વરો પાંચ છે, અને તે હ્રસ્વ જ છે. શેષ વ્યંજનો છે. આ લિપિ ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી શતાબ્દીમાં જન્મીને ઈ. સ. ની ત્રીજી શતાબ્દીમાં અસ્તાયલે પહોંચી ગઈ હતી. જૈનગ્રંથમાં જ્યાં લિપિના પ્રકારો બતાવ્યા છે એમાં ખરોડીનો ઉલ્લેખ થયો છે.

ચોથા ખાનાની બ્રાહ્મી લિપિ

જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે આ લિપિનું જ્ઞાન, અબળોનાં અબજને વરસ ઉપર આ યુગની આદિમાં થયેલા આઠ તીર્થંકર ભગવાન શ્રીનરપભદેવે પોતાની પુત્રી 'બ્રાહ્મી'ને જન્મણા હાથવડે આ યુગમાં પહેલ વહેંકુ આપ્યું ત્યારથી લખવા માટે 'વર્ણમાલા' માનવ-મતને પ્રાપ્ત થઈ. એટલે લિપિ વિજ્ઞાનનો પ્રારંભ થયો. આ લિપિ 'બ્રાહ્મી'ના નામથી બ્રાહ્મી તરીકે ઓળખાઈ અને તે 'આદ્યલિપિ' ગણાઈ. શ્રી નરપભદેવે બીજી પુત્રી સુન્દરીને 'અંકજ્ઞાન' શીખવાયું. અંક પણ એક પ્રકારની લિપિ જ કહેવાય છે.

૧૬-૧૬. અનુસ્વાર વિસર્ગ વગેરે આકૃતિઓ અનક્ષરી હોવાં છતાં તેમાં પણ અર્ધસંકેત હોવાથી તેને વર્ણમાં ગણીને વર્ણમાલામાં સ્થાન આપ્યું છે.

૧૭. કઃ કુલિસાકૃતિઃ ।

૧૮. ગજકુમ્ભાકૃતિઃ પશ્ચ ।

તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ શબ્દને અન્તે વિસર્ગ હોય અને તે પછી ક કે લ્ થી શરૂ થતો શબ્દ હોય તો પૂર્વે રહેલા વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ ગિહ્વાના મૂલાયભાગથી અમુક પ્રકારે કરવામાં આવે છે. આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણની ઓળખ માટે વૈયાકરણોએ વિસર્ગની જગ્યાએ અમુક સંકેતામક ચિહ્ન વજ્રાકૃતિ, X મૂકવાનું સૂચવ્યું અને એને 'મહાપ્રાણવિસર્ગ' નું નામ આપીને એને જ ગિહ્વામૂલીય વર્ણની સંજ્ઞા આપી. ઉદાહરણ તરીકે નૃપઃ કાર્ય કરોતિ । આ વાક્યને સાચી રીતે નૃપ X કાર્ય કરોતિ । આ રીતે જ લખી શકાય. હવે વિસર્ગ પછી વ કે ક આવે તો એનું ઉચ્ચારણ હોહથી અમુક રીતે થતું હોવાથી તેના સંકેત તરીકે ગળના ગણ્ઠચલને મળતું X X બેમાંથી એક જાતનું ચિહ્ન મૂકાય છે. તેને ઉપધ્માનીય વર્ણ કહેવાય છે. ઉપધ્મા એટલે હોહ અને તેથી ઉચ્ચારણો વર્ણ તે ઉપધ્માનીય.

૧૯. બાવનની ગણતરી બીજી રીતે પણ થાય છે. જેમાં ગિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય અને અનુનાસિક વ્યંજનોમાં ઙ, ણ, અને ઙ વ્યંજનો ને પણ ગણાવે છે.

ચોથી શતાબ્દી પછી આજે લખાતા ઙ ની જગ્યાએ સંયુક્તાક્ષર રૂપે સ્વર ઉમેરીને 'કઙ્' આ રીતે લખાતો. પાછળથી તેને પોતાનું મૂલ સ્વરૂપ બદલાવીને ઙ્ અવતારને ધારણ કર્યાં. આમ થતા ઙ્ માં ક્રમા વર્ણો છે તેની ઓળખ આપવાની જરૂરીયાત જોઈ શકતાં વ્યાકરણકારોને કઙ્ઃ સંયોગે ઙ્ઃ એવું વિધાન કરવું પડ્યું. એ જ પ્રમાણે ઙ ની જગ્યાએ સંયુક્તાક્ષર 'જઙ્' માટે બન્યું. તેને પણ પોતાનો કાવાકરણ કરીને જ્ એવો અભિનવ દેહ ધારણ કરતાં જઙ્ઃઓઃ આવું સૂત્ર આપવું પડ્યું. વળી આજનો સંયુક્તાક્ષર 'ઞ' પણ પ્રાચીન કાળમાં તર આ રીતે લખાતો, સ્વર ઉમેરીને તર લખાતો તેને કાલાંતરે ઞ એવો નવો અવતાર લીધો. આ માત્ર વર્ણ નહીં પણ સંયુક્તવર્ણો છે.

૨૦. આ લિપિમાં ઈ. સ. ૧૦૦૮ માં લખાયેલો એક ગ્રંથ લંડન-કેમ્બ્રિજમાં છે. વળી વિશેષાવધકમાણ્ટીકા એ નામની કૃતિ પણ નાગરી લિપિમાં છે, અને તે જેસલમેરના ભંડારમાં છે. મે એનાં દર્શન કર્યાં છે. એ ઉપરાંત નાગરી અભિલેખોના અક્ષરો સાથે મળતા મૂલતા અક્ષરોવાળી તાડપત્રીય પ્રતો ઘણી મળે છે. જેનો સમય ૧૦-૧૩મી શતાબ્દી છે.

૨૧. એમ પણ પ્રશ્ન ધર્મ શકે ખરો કે જૈન લિપિમાંથી જ નાગરીનો જન્મ કેમ થયો ન હોય ?

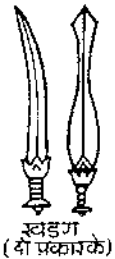
૨૨. આ માન્યતા ચીનો વિદ્વાનોની છે.

૨૩. ઈલ્લા ૩૦, ૪૦ વરસથી ગાંધીવાદી મંડળોમાં આ જાનની લિપિનો વપરાશ ધર્મ રહ્યો છે.

૨૪. તુર્કસ્તાન વગેરે દેશો જ્યાં ભારતીય કે બૌદ્ધ સભ્યતા ફીક હતી ત્યાં આ લિપિ ઘણાં લાંબા સમય સુધી ચાલી હતી.

૨૫. બ્રાહ્મીની ઉપલિપિમાં અજોનો બ્રહ્માને કારણરૂપ માને છે ને બ્રહ્માથી મળેલી તેથી બ્રાહ્મી નામ પડ્યું એમ કહે છે. ચીનનો વિશ્વકોશ પણ આ વાતને ટેકો આપે છે. અને અનુશ્રુતિઓ તેની પ્રાચીનતાનો સ્વીકાર કરે છે એ સ્પષ્ટ છે.

૨૬. શન્ય અંકની શોધ સંપૂર્ણ ભારતીય છે. આ દેશે જ અન્ય દેશને શન્ય અંકની ભેટ આપેલ છે.

સ્વડગ
(દો પ્રકારકે)

આહી લિપિના મૂળાક્ષરોની સંખ્યા કેટલી હતી? આ માટે જૈન આગમસૂત્ર સમવાયાંગ ૪૬ ની સંખ્યા જણાવે છે. યદ્યપિ મૂલકાર કયા ૪૬ તે વ્યાખ્યાતમાં મૌન રહે છે. પણ પ્રસ્તુત અંગની અગિયારમી શતાબ્દીમાં રચાયેલી ટીકામાં ટીકાકાર જ્ઞ જ્ઞ જ્ઞ સ્વરો અને જ્ઞ જ્ઞ વ્યંજનો આ પાંચ સિવાયના ૪૬ ની સંભાવના નોંધે છે.

ભારતીય લિપિ વિજ્ઞાનના પિતા ઓઝશ જ્ઞ કે જ્ઞ બેમાંથી એકનો વિકલ્પ સૂચવે છે. સાતમી સદીના ચીની યાત્રી હુએનસંગે ૪૭૭ની તેમજ અન્ય ૪૨ ની પણ નોંધ લેવાઈ છે. આ લિપિના આકારો કેવા હશે? તેનો નિર્દેશ 'પ્રથમ્યાકરણ' માં થયો છે. તે આજની લિપિ સાથે ક્વચિત્ અંધ બેસે છે.

આહીની મહત્તા

આહી લિપિને લિપિવિદોએ વિદ્વંજન હજારો લિપિઓની માતા તરીકે ઓળખાવી છે. ભારતની તમામ લિપિઓનું મૂળ આહીને જણાવી છે. એટલે આહી એ માતા અને અન્ય લિપિઓને તેના વંશવિસ્તારરૂપે સમજવી જોઈએ. આ લિપિ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલી કોઈ પણ લિપિનું અનુકરણ કર્યા વિનાની, જેવું લખાય તેણે જ ખોલાય અને જેવું ખોલાય તેવું જ લખાય એવી છે. તેથી જ તે એક વિકાસોન્મુખ વૈજ્ઞાનિક ઢબે ગોઠવાયેલી વર્ણમાળાવાળી લિપિ ગણાય છે, અને અનેક કારણોથી તેને એક સાર્વત્રિક લિપિ લેખવામાં આવે છે. જૈન ગ્રંથો આ લિપિને 'આર્યલિપિ' તરીકે ઓળખાવે છે.

આ જ લિપિમાં જૈન-ગ્રીક ધર્મશાસ્ત્રો લખાયાં હતાં. કર્તમાન નાગરીનું પ્રાચીન સ્વરૂપ તે આહી અને તેનો અર્વાચીન અવતાર તે નાગરી. આ આહી પ્રાદેશિક બેદે, લેખનબેદે ધીમે ધીમે એવું પરાવર્તન પામી કે આહીના મૂલ મરોડો શોધવાનું કામ મુશ્કેલ બન્યું. લિપિ વસ્તુ જ એવી છે કે તે હંમેશાં પરાવર્તનશીલ જ હોય છે.

પાંચમા ખાના અંગે

આ ખાનામાં લિપિની પ્રકીર્ણક વ્યાખ્યા આપી છે એમાં આહી અને જૈન લિપિનો જ્ઞ આપ્યો છે. તે પછી ક્રમશઃ અનુનાસિક વર્ણ, છઠ્ઠવામૂલીય, ઉપખાનીય વર્ણ, અનુસ્વાર, વિસર્ગ, સંયુક્તાક્ષરો જ્ઞ, અને જ્ઞ વર્ણો આપ્યા છે. તે પછી વધુ પ્રચલિત ત્રણ મંત્ર ખીજ, દીઠ સ્વર જ્ઞ અને જ્ઞ ર્જ્ઞ ર્મ આ સાત વ્યંજન-વર્ણોના જોડણીથી થતો અધિકાર અથવા કૂટાક્ષર આપ્યો છે. તે પછી જૈન લિપિમાં સવિશેષ વપરાયેલા ૧૪ સંયુક્તાક્ષરો-જોડાક્ષરો, તે પછી જૈન-અજૈન લિપિની જ્ઞ પૂરતી ૧ થી ૯ તથા શ્ચની અંક સંખ્યા, વળી અત્તમાં પ્રાચીન લિપિમાં વપરાયેલાં અને અર્વાચીન લેખનક્રમમાં વપરાતાં વિક્ષેપ દર્શાવ્યાં છે. અહીં અગ્રમાત્રા કે પરિમાત્રાના નમૂના વગેરે વ્યાખ્યાનો દર્શાવી નથી.

૬. યૌદ સ્વનોઃ-તીર્થંકરોના ગર્ભાવતરણ બાદ એમની માતાઓને મધ્યરાત્રિએ આવતા ૧૪ મહારવમ્નો, આ મહારવમ્નો સર્વોત્તમ પુષ્પશાઢી એવા ભગવાનના ગર્ભના પ્રભાવે જ આવે છે. અને એથી આ સ્વમ્નો તીર્થંકરોને જ આત્મા અવતર્યો છે તેનું સૂચન કરનારા છે. પહેલા તીર્થંકરની માતા યૌદ સ્વમ્નો પ્રથમ વૃષભને અને તે પછી ગજ, સિંહ, લક્ષ્મી વગેરેને જુએ છે. બધારે બાવીશ તીર્થંકરની માતાઓ સ્વમ્નો પ્રથમ હાર્યાને અને તે પછી વૃષભ સિંહ વગેરેને જુએ છે. પણ ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીરની માતા પ્રથમ સ્વમ્નો સિંહને અને તે પછી ગજ, વૃષભ વગેરેને જુએ છે.

આ સ્વમ્નોનાં દર્શનથી, જોનારને કે તેના કુટુંબને કલ્યાણ, સંપત્તિ, આરોગ્ય, સન્તોષ, દીર્ઘાયુષ અને ઉપદ્રવોનો અભાવ વગેરે ફળોની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમાં જણાવી છે.

આ યૌદ સ્વમ્નોને તેનાં નામ સાથે અહીં આલેખ્યાં છે.

૭. સાત સ્વરો-સ્વરો અસંખ્ય હોઈ શકે છે. પણ તે બધામંતું વર્ગીકરણ કરી તેનો સાતમાં જ સમાવેશ કરાયો છે. વટવૃક્ષ જેવા વિશદ શબ્દ બ્રહ્મનું સાત સ્વરનું મંડલ એ બીજ છે. સંગીતને 'પંચમવેદ' જેવી ઉપમા આપી છે. કેવી અદ્ભુત વાત અને કેવી અજ્ઞા લીલા! અસંખ્ય વર્ષોથી ગવાતા કરોડો રાગોનું મૂળ માત્ર આ સાત-સ્વરો જ. અહીંઆ સારંગમઠ વગેરે સાત સ્વરોને બતાવ્યા છે.

૨૭. શાસ્ત્રોમાં લિપિઓની જ્યાં નામાવલિઓ મળે છે ત્યાં આદ્ય ઉલ્લેખ 'આહી' નો જ હોય છે. જૈન આગમ અંગોમાં પાંચમાં અંગ ભગવતીશ સૂત્રનો પ્રારંભ જમો નંમીય જિવિય સૂત્રથી જ થયો છે. અર્થાત્ પ્રારંભમાં જ 'આહીલિપિને નમસ્કાર' કર્યો છે. લિપિ પણ કેવી સન્માન્ય અને આદરપાત્ર વ્યાખ્યા છે તેનો આ સૂત્ર સૂચક ખ્યાલ આપે છે.

૨૮. જુઓ-પત્રવણા, સમવાયાંગ અને અઉપત્રઠ ચરિયંયા ઉલ્લેખો.

૨૯. જુઓ-'લલિત વિસ્તારા.'

૩૦. આહીના મરોડો બધા બદલાયા પણ એક ઢ વર્ણ પોતાનું મૂલ સ્વરૂપ ન જોડ્યું એથી 'દ' હડીલો વર્ણ કહેવાય છે. જિહ્વી કે મૂર્ખ વ્યક્તિને 'દ' જેવી કહેવાય છે તે આ જ કારણે.

૩૧. લિપિ હંમેશા કાળબેદ કે દેશબેદે પરાવર્તનશીલ જ રહે છે. ઋષભદેવ ભગવાને બતાવેલી લિપિ અને ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપરની કે આગમ લેખિત કાળની લિપિ વચ્ચે શો તફાવત હશે તે નિર્ણય કરવાનું નિર્ણયાત્મક કોઈ સાધન નથી.

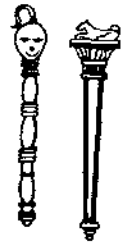
૩૨. આ વર્ણો બાવન અક્ષરની ગણતરીમાંના છે.

૩૩. પિપ્પ એટલે સમૂહ. સમૂહવર્ણોથી નિષ્પન્ન અક્ષર તે પિપ્પક્ષર આ અક્ષરને લખીએ ત્યારે કૂટ એટલે શિખર જેવો લાગતો હોવાથી કૂટાક્ષર અને સંયુક્તાક્ષર કે જોડાક્ષર પણ કહેવાય છે. આની સંખ્યામાં યોગે મતબદ છે. આ અક્ષરો ક્ થી હ સુધીના તમામ વ્યંજનોથી બને છે. અહીં ક્ થી શરૂ થતો અંક અક્ષર બતાવ્યો છે. બીજા અક્ષરો જ્ઞ, ગ્ થી શરૂ થતા સમજવા. કૂટાક્ષરો ૩૨ થી ૩૫ સંખ્યા વચ્ચેના આવે છે. આનું સંપૂર્ણ વલય કેવું હોય તે માટે જુઓમારે સમ્પાદિત કરેલું સુક્તિ કાષિમંદલકાન્ત

૩૪. સહુથી વધુ તીર્થંકરની (- એટલે બાવીશની) માતાઓ યૌદ સ્વમ્નો પ્રથમ હાર્યાને જેતી હોવાથી શાસ્ત્રમાં પ્રથમ હાર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેના આધારે આત્રપૂજનમાં 'પહેલે ગજવર દીકો' કહેવામાં આવ્યું છે.

૩૫. જે તીર્થંકરનો આત્મા સ્વર્ગમાંથી ચવી આવતો હોય તો તેમની માતા આરમા સ્વમ્નો 'વિમાન' ને જુએ અને નરકમાંથી નીકળીને આવતો હોય તો તેની માતા 'ભવન' (ભવ્ય મૂઠ-આવાસ) ને જુએ છે.

૩૬. દિગમ્બર સંપ્રદાય સોળ સ્વમ્નો આપ્યાનું માને છે.

સ્વટલોગ
(દો પ્રકારકે)

આ સ્વરનાં પ્રાકૃત નામો અનુક્રમે સજ્જ, રિસજ, ગં (ગાં?) ધાર, અન્નિઝમ, પંચમ, ધૈવત અને નિસાત છે. સંગીતશાસ્ત્રમાં તેનાં ક્રમશઃ પશુ, ઋષભ, ગાન્ધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ આ નામો છે. પશુ જીવવાના અમલાગથી, ઋષભ જાતીનાથી, ગાન્ધાર કુંડામાંથી, મધ્યમ જીવવાના મધ્ય ભાગથી, પંચમ નાસિકામાંથી, ધૈવત દન્તોક સ્થાનમાંથી અને નિષાદ મસ્તકમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આ સાત સ્વરો સરિગમ, સારિગમ, સારેગમ કે સર્ગમ આવી દૃઢાક્ષરીથી પણ ઓળખાય છે.

આ સ્વરોની ગ્રામ મૂર્છનાઓ, તેના રંગો, ઋતુઓ, રસો, અલંકારો વગેરે અનેક બાબતોનું વર્ણન જૈન આગમોમાં તથા પ્રાચીન સાહિત્યકારોએ સંગીતાદિના ગ્રન્થોમાં આપ્યું છે.

સંગીત શાસ્ત્રીઓએ જીવનિશ્ચિત અને અજીવનિશ્ચિત સ્વરોની વાત કરી છે. એટલે કયા જીવનો અવાજ કયા સ્વરના જેવો છે અને કયું અજીવન્યાયે કયા સ્વર ધ્વનિને વ્યક્ત કરે છે? એના માટે જીવપક્ષમાં પશુ-પક્ષીઓ તકી કર્યા છે. અહીંયા આપેલી મનોરમ પદ્ધતિમાં સંગીતકાર તાનસેને બનાવેલા સવૈયાના આધારે તે તે સ્વર ઉપર પશુપક્ષીઓ બતાવ્યા છે. એમાં ક્રમશઃ મોર, ચાતક, બકરો, કૌચ, કોપલ, દેહો અને હાથી છે. યદ્યપિ ‘અનુષોગદાર’ ની દીકામાં તથા અન્યત્ર પશુ પક્ષીઓના વિકૃત્વો બતાવ્યા છે. કેમકે એક જ સ્વર અનેક જીવોથી પણ વ્યક્ત થઈ શકે છે.

૮. ચારરાશિ - [જ્યોતિષપદ્ધતિ]

આ પદ્ધતિ જ્યોતિષશાસ્ત્રને લગતી છે એમાં બારરાશિઓને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા અક્ષરો સાથે બતાવી છે. આ રાશિઓના આધારે પ્રત્યેક વ્યક્તિનું ત્રૈકોણિક ભવિષ્ય નિર્ધારણ શક્ય છે. કેવી અભ્ય વાત છે. કરોડો નહીં પણ અબજો જીવોનું ભવિષ્ય જાણવા માટેની એ જ રાશિઓ માત્ર બાર. એ બારમાં માત્ર અસંખ્ય જીવો નહિ પણ અત્યંત પદાર્થોનું પણ ભવિષ્ય ધૂપાયેલું હોય છે. વિશ્વ ઉપરના ચરાચર ભાવોની શુભાશુભ અસરો માટે આ રાશિઓ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

૯. અષ્ટપ્રકારી પૂજા -

આ પદ્ધતિ તીર્થકરદેવની મૂર્તિની સેવા-લક્ષ્મણ કરાતી (અંગ અને અન્ન શબ્દથી ઓળખાતી) અષ્ટપ્રકારી પૂજા કેવી રીતે અને કેવા ક્રમથી થાય છે તે દર્શાવવા આપી છે. ૩૫થી ૫૫૦ સુધી પ્રથમ જલપૂજા, પછી ક્રમશઃ મંદન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, અક્ષત નૈવેદ્ય અર્ચના સ્વરિતક ઉપર બે હાથ વડે કોઈ પણ જાતની મીઠાઈ-મિષ્ટ વસ્તુ મૂકવી તે, અને આમી કૃપ પૂજા એટલે કે ચોખાથી ચીતરેલી સિદ્ધશિલા ઉપર બે હાથ વડે મોક્ષ ફળની માગણી કરવા પૂર્વક ફળ પધરાવવું તે. પ્રથમની ત્રણ પૂજા ‘અંગ પૂજા’ હોવાથી ગર્ભગૃહમાં કરવાની છે, અને શેષ પૂજા ‘અન્ન પૂજા’ હોવાથી ગર્ભગૃહની બહાર પ્રભુની આગળ મંડપમાં કરવાની છે.

આઠેય પૂજા કરતાં જે ભાવનાઓ ભાવવાની હોય છે તેના અલગ અલગ દુહાઓ આવે છે. લોકો એ બોલીને આઠેય પૂજાઓ કરે છે. આ પૂજાને દ્રવ્યપૂજા કહેવાય છે. આમી ફળ પૂજા પૂરી કર્યા બાદ, પૂજક આવક આવિકા ચૈત્યવંદન તથા સ્તોત્ર સવન-પ્રાર્થનાદિ કરવા દ્વારા ભગવાનની ભાવ પૂજામાં ન્યેત્રાય છે.

જૈન સાધુ-સાધ્વીઓને તો પોતાના આચારના કારણે માત્ર સ્તુતિ-પ્રાર્થનાદિરૂપ ભાવપૂજા જ કરવાની હોય છે.

૧૦. મગધાન મહાવીરના જીવન પ્રસંગો-

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનાં પાંચે કલ્યાણકો અને બીજા વિશિષ્ટ પ્રસંગો સાથેની આ પદ્ધતિ છે. એમાં અનુક્રમે ચ્યવન, જન્મ, દેવપરીક્ષા, દીક્ષા, ચપ્પકોશિકનો ઉપદ્રવ, કાનમાં કાષ્ટની ચલો, મંદનબાળાએ આપેલી લિક્ષા, કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને મોક્ષ એમ નવ પ્રસંગો આલેખ્યા છે. બાકી આનું વિશેષ વર્ણન ૩૫ ચિત્રોના પરિચયમાં આપી જાય છે તેથી અહીં વિશેષ લખ્યું નથી.

૧૧. ટિપ્પણીનૃત્ય [ગુજરાતી પદ્ધતિ]

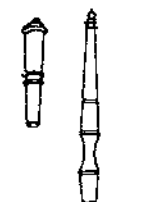
આ પદ્ધતિ ગુજરાતના ટિપ્પણી નૃત્યની છે. ગુજરાતમાં ઘરની અગાસીની નવી ફરસ-તળિયાને મળ્યૂત કરવા ટિપ્પણીનૃત્ય કરવામાં આવે છે. તે વખતે કડીઆ વર્ગ ચિત્રમાં બતાવ્યા મુજબ ટિપ્પણીના તાલબદ્ધ કેકાપૂર્વક, ગીતો ગાવા સાથે શ્રમપૂર્વકના નૃત્યોત્સવની મોજ માણે છે. આ ચિત્ર ધાર્મિક ન હોવા છતાં ગુજરાતનું પ્રસંગ પામેલ હોવાથી આપ્યું છે.

૩૭. જૈન આગમઅંગ ‘દાણ’ માં પશુ સ્વર-નાસિકા, કપ્પ, જાતી તાલવું, જિહ્વા અને દાંત, એ જ સ્થળના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી પશુ કહેવાય છે. અને નાસિકાથી ઉત્પન્ન થયેલો વાયુકંઠ મસ્તકમાં આહત થઈને બહાર નીકળે છે ત્યારે તે બળદની માફક અવાજ કરતો હોય તેવો બાસ થતો હોવાથી તેને ઋષભ (રિષભ) કહે છે. અન્ય સ્વરો માટે જુઓ દાણાંગ સ. -૫૫૩, ઉ. ૩. સ્વરમંડા અને સંગીતને લગતું વર્ણન દક્ષિણાદ નામના બારમા અંગના એક મહત્વના અંશરૂપ ‘પૂર્વગતના વિવિધ પ્રાકૃતો પેદી ‘સ્વરપ્રાકૃત’માં હતું. આજે એ ગ્રન્થ નષ્ટ થયો છે.

૩૮. સ્થાનાંગ અને અનુષોગદાર એ બે આગમોમાં મતાંતરે ધૈવતના સ્થાને અપ્રસિદ્ધ એવો ‘રૈવત’ શબ્દ નોંધ્યો છે. શું અતિ પ્રાચીન કાળમાં ધૈવતની જગ્યાએ ‘રૈવત’ હશે ખરો? આ આગમમાં આપેલું સ્વરમંડલ અંગેનું વર્ણન દૃઢું છતાં બાધવા જેવું છે.

૩૯. મૂલસ્વરૂપ ‘સ રિ’ હતું કે ‘સારે’ તેનો નિર્ણય મુલતવી રાખીને એક વાત નોંધું કે ‘શિશુપાલવધ’ સર્ગ ૧-શ્લોક દસની ચોદમી સદીની મક્ષિનાથીદીકા તથા શંકરાચાર્યકૃત (?) સ્થામલા નવરત્નમહાલિકાના સાતમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં બંને સ્થળે ‘સ રિ’ એવો ઉલ્લેખ છે. ૧૬ મી સદીના મરાઠી કવિ બીહરે ‘સારિ’ એવી નોંધ લીધી છે. પણ અત્યારે તો ‘સારે’ સર્વત્ર રહ થયેલ છે.

૪૦. સ્વરોની જીવનિશ્ચિત સરખામણીમાં નોંધાયેલા મતાંતરોનું કોષ્ટક.

મુઝાંડી (બો પ્રકારકે)

	તાન	અમરકોશ	અનુ. દ્વાર	તાન	અમરકોશ	અનુ. દ્વાર
સા	— મોર	ગાય	મધુર	કૂકો	૫ — કોપલ	કોપલ
રે	— ચાતક	ચાતક	વૃષભ	ચાતક	૬ — દેહો	કોપલ
ગા	— બકરો	બકરો	હંસ	નિ — હાથી	હાથી	સારસ
મ	— કૌચ	કૌચ	કૌચ		હાથી	હાથી

- જેમ જીવનિશ્ચિત સ્વરો જણાવ્યા તેમ અજીવનિશ્ચિત મુદંગાદિ વાદ્યોના અવાજની સાથે પણ સ્વરોની સરખામણી થાય છે.
- કોપલથી નરકોપલ સમજવો.

૧૨. ઝીવચિત્તાર—અખિલ વિષ્ણુ-પ્રકારમાં ૮૪ લાખ જીવ્યયોનિઓ છે. આ યોનિઓમાં અનંતા જીવોના જન્મ મરણો થયાં કરે છે. આ ૮૪ લાખ જીવ્યયોનિઓ અથવા સંસારવર્તી અનંતા જીવોની ૧૧૫૬૩, બેદોદારા આ ચિત્ર પટ્ટીમાં ઝીંખી કરાવી છે. આ બધાય જીવોનો સમાવેશ સ્થાવર અને ત્રસ આ બે નામથી ઓળખાતા પ્રકારમાં પણ થાય છે. અહોઆ બંને પ્રકારો દ્વારા જીવ બેદોનાં ચિત્રો બતાવ્યાં છે. સ્વેચ્છાપૂર્વક ગતિ કરવામાં અસમર્થ તે 'સ્થાવર' અને સ્વેચ્છાપૂર્વક ગતિ કરવામાં સમર્થ તે 'ત્રસ' કહેવાય છે. સ્થાવર પ્રકારમાં એકેન્દ્રિય-એકેન્દ્રિયવાળા જીવોનો સમાવેશ થાય છે. અને તેના પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ પ્રકારો છે. જૈનદર્શન ધરતીમાંથી નીકળતી માટી એ એકેન્દ્રિય જીવોનાં શરીરો છે એમ માને છે. તેથી જ જૈન ગ્રન્થો તેને પૃથ્વી-કાચ કહે છે. પાણી સ્વયં જીવોનું શરીર છે તેથી જૈનગ્રન્થો તેને અપ-કાચ નામથી ઓળખાવે છે. એ રીતે કાચ, વિદ્યુત્ આદિમાંથી પ્રકટ થતો પ્રકાશ તે અમિ-તેજસ્ નામથી ઓળખાવામાં આવતાં શરીરો જ છે. હવા-વાયુ સ્વયં જીવનાં શરીર રૂપે છે. તમામ વનસ્પતિઓ એ જીવોનાં શરીરો જ છે. આ બધાય જીવોને માત્ર (તે તે જન્મને અનુરૂપ) એક શરીર જ હોય છે. બાકીની ચારે ઇન્દ્રિયોમાંથી એકેય નથી હોતી તેથી તેને તેના વિષયોનું મહત્ત્વ પણ નથી.

ત્રસના પ્રકારોમાં એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના બધા પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. એકેન્દ્રિય-દ્વિન્દ્રિય જીવો તરીકે ચિત્રપટ્ટીમાં શંખ, કોડી, જળી વગેરે બતાવેલાં છે. તેષ્ટ્રિય-ત્રિન્દ્રિયમાં કોડી, માંકડ, મંકોદ્ર, ચઉરિન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિયમાં વીંછી, મરહર, માખી આદિ. અને પંચેન્દ્રિયમાં તિર્યંચ, દેવ, મનુષ્ય અને નરકના પ્રકારો બતાવ્યા છે. એમાં તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ પ્રકારોમાં બદ્ધચરો, સ્થળચરો અને ખેન્ચરો (=આકાશમાં ઉડનાર)ને બતાવ્યા છે. પછી દેવ વિમાનની આકૃતિથી બધી ભતના દેવોને, રાખના ચિત્રથી બધી ભતના મનુષ્યોને અને ચાંબલાની સાથે વળગેલા જીવો અને બાજુમાં ઊભેલા પરમાધામી દેવના ચિત્રથી 'નરક'ના જીવોને સૂચિત કર્યાં છે.

૧૩. ધર્મવચન—આલિને પામેલું સુરમ્ય અને શાક્ષિક ચિત્ર. એક જૈનધર્મગુરુ ઉચ્ચનામાં બાળેથી ઓળખાતા કાશ્મીરના ઉપર બેસીને ચતુર્વિધ શ્રોત્રસંઘને ધર્મોપદેશ સંભળાવી રહ્યા છે. સામે 'સ્થાપનાચાર્ય' જી' પધરાવેલા છે. તે પછી ક્રમશઃ સાધુઓ, રાજાઓ, શ્રાવકો, સાધ્વીજીઓ અને શ્રાવિકાઓ વિનયપૂર્વક વિશિષ્ટાસને બેસી હાથ બેઠીને પ્રવચન સાંભળી રહ્યા છે. પાછળ સેવા કરતો શિષ્ય ઊભેલો છે. ચિત્રમાં સન્મુખ બેઠેલા સાધુના હાથમાં શાસ્ત્ર લખેલું લાંબુ તાડપત્રનું પાનું છે. ખગલમાં સ્નેહરસ-ઓઘો છે. ઉભાક પગે બેસીને વાચના લઈ રહ્યા છે. ઉપરેશકની ભાવવાહી મુદ્રા, પ્રાચીન કાળમાં પુસ્થોમાં લાંબી દાઢી રાખવાનો અને અંધોડો બાંધવાનો રિવાજ હતો તે આમાં નજરે પડે છે. ચિત્રમાં સહુની વેષભૂષા જોવા જેવી છે.

૧૪. વાઘવંચના પ્રકારો—વિષામાં હજારો પ્રકારનાં વાઘનો-વાઘવંચરો છે. એ તમામનો સમાવેશ (પ્રાયઃ) મૂલભૂત ચારવર્ગની અંદર જ થાય છે. તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે. ૧, તંતુ, ૨, સુષિર, ૩, ઘન, અને ચોથું ચર્મ. એ આનમાં રાખવું ઘટે કે કોઈ પણ વાઘનો ધ્વનિ વાયુદ્વારા કરવામાં આવતી કંપનાક્રિયાથી પ્રગટે છે.

તંતુવાઘો તંતુ કે તારવાળા હોય છે. અને તેથી તેને તારવાઘો પણ કહે છે. આ વાઘો આંગળીઓ કે ગળ વગેરેના ઘસાવાથી વાગે છે. આ વાઘોમાં-વીણ, સિતાર, સરોદ, સારંગી, ફિલરૂબા, તાનપુરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સુષિરવાઘો મુખની હવા અથવા અન્ય સાધનદ્વારા હવાનું દબાવ્યું થતાં વાગે છે. સુષિર એટલે છિદ્ર, કે કાણું એમાં હવા જવાથી અને સાથે આંગળીઓનો ઉપયોગ કરવાથી જે વાગે તે. આમાં શંખ, ળંસરી, પાવો, શહનાઈ, સ્વશ્લિગડું, પીપુડી વગેરેને ગણવી શકાય.

ઘન વાઘો એક બીજાને અથડવાથી વાગે તે. અથવા નક્કર ધ્વનિથી જોરદાર વાગતા હોય તે. આ વાઘમાં કાંસીબેદ, મંજરાં, લેક્રિમ વગેરેને ગણવી શકાય.

ચર્મવાઘમાં ચામડાથી જે મહેલાં હોય તે. આ વાઘો હાથ, પછિ વગેરેથી વાગે છે. આમાં તબલા, સૂંગ, પખાવ, દુન્દુલિ, ઢાલ, પટલ, ડમરુ ખંજરી, ત્રાંસા આદિનો સમાવેશ કરી શકાય.

આ ચિત્રપટ્ટીમાં ચારેય પ્રકારના વાઘોને નામનિદેશ સાથે આલેખ્યાં છે. કેટલાક ચારને બદલે ત્રણપ્રકાર માને છે. તે લોકો ઘન અને ચર્મ વાઘોનો સમાવેશ તાલ શબ્દ યોજીને તાલવાજ માં કરી લે છે. આનું કારણ એ છે કે ઘન અને ચર્મ એ કંઈ સંગીતના રાગોને વ્યક્ત કરનારા વાઘો નથી એ તો સૂરાવલિમાં તાલ આપનારા વાઘો છે. એટલે તે બધાયને તાલવાજના પ્રકારમાં ગણી લે છે.

૪૧. ૮૪ લાખ યોનિ એટલે શું? જીવો અનંત છે પણ યોનિઓ આઠી વર્ગીકરણ કરી તેનો ૮૪ લાખમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ વર્ગીકરણનો કંઈ આધાર ખરો? હા. જો જે યોનિ એટલે ઉત્પત્તિ સ્થાનો સમાન વર્ણ, સમાન ગંધ, સમાન રસ-સ્વાદ અને સમાન સ્પર્શ-આકારવાળાં હોય તે સમૂહનો એક પ્રકાર કે વર્ગ ગણાય. આ રીતે સર્વસોએ તમામ યોનિઓની સમાનતાઓને યોનિ સંખ્યા તેનું વર્ગીકરણ કરતાં ઉક્ત સંખ્યા તેમને મળી આવી. એટલે જ ' ૮૪ લાખનો સંસાર ' કહેવાય છે. કયા કયા પ્રકારમાં કેટલી યોનિ સંખ્યા છે? તે માટે જૈનોના પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્રોમાં આવતા ' સાતલાખ ' આ નામના યુજ્જ્વાતી સૂત્રપાઠમાં જણાવી છે.

૪૨. ૫૬૩ બેદોની વિસ્તૃત માહિતી માટે ' જીવચિત્તાર ' પુસ્તક જોવું.

૪૩. પાણી-જળ માત્ર સજીવ છે. દેખાતું પાણી એ જલીય જીવોનું એક પ્રકારનું શરીર જ છે. એમાં ઉત્પન્ન થતાં પોરા આદિ જે જીવો છે તે ત્રસ છે. અને એ જીવો પાણીથી અલગ છે. એથી જ જૈન સાધુ જીવહિંસાથી બચવા વાવ, કુવા, તળાવના જળને સ્પર્શ કરતા નથી અને તેને પીતા નથી.

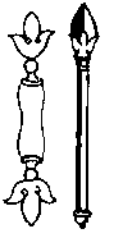
૪૪. અમિનો પ્રકાર એ સ્વયં મુક્ત અમિના જીવોનું શરીર જ છે તેથી તે સજીવ છે અને એ જીવોની હિંસાથી બચવા જૈન સાધુ તે અમિને સ્પર્શ કરતા નથી કે તેનો ઉપયોગ કરતા નથી.

૪૫. જીવની ઇન્દ્રિયની સંખ્યા બાબતમાં તથા તેના સ્વરૂપમાં શાસ્ત્ર અને આજના વિજ્ઞાનીઓના અનુભવ વચ્ચે તફાવત જોવા મળે છે.

૪૬. આનાં તત્ત અને તોત એવાં પણ નામો છે.

૪૭. ચર્મવાઘને સંગીતના કેટલાક ગ્રન્થમાં શાનદ કે ઝવજઝ શબ્દથી ઓળખાવે છે. આનહનો અર્થ વીટેલું, મહેલ, જડેલ થાય. અને આ વાઘો ચામડાથી મહેલાં જ હોય છે.

૪૮. કેટલાક વાઘો એવાં હોય છે કે જોનો સ્વતંત્ર કોઈ પણ એક પ્રકારમાં સમાવેશ કરી ન શકાય, જેમ કે હારમોનિયમ અને પરદેશનો પિયાનો વગેરે, ત્યારે તેને મિશ્રપ્રકારમાં ગણવા પડે. આ વાઘોમાં સુષિર અને ઘન બે પ્રકાર ઘટી શકે.

વજ
(દો પ્રકારકે)

૧૫-૧૬-૧૭. ત્રણેય ચિત્રપટ્ટીઓ જિનમંદિર-દહેરાસરમાં બિરાજમાન તીર્થંકર દેવની મૂર્તિની પાશ્વભૂમિમાં સ્થાપિત કરવામાં આવતા પરિકરની જિનપરિકર-એ. 'પરિકર' એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. જૈનો બાધમાં એને 'પરબર' કહે છે. પરિકરનો અર્થ પરિવાર અને પરિભ્રમ જે સમૂહ [વત્સલ] થાય છે. જેમાં દેવ, દેવીઓ વગેરે પરિવાર વર્તતો હોય તે પરિકર કહેવાય.

મોટા ભાગની જૈન પ્રભુ પરિકરમાં શું આવે છે? તે શા માટે છે? તેને બાણ્યતી નથી. તેઓ ઘરે બેઠા બેઠા પણ આ અંગેનો કુંઈક ખ્યાલ મેળવી શકે એ ખાતર જ તેની ત્રણ પટ્ટીઓ અહીં ચિતરાવીને આપી છે. એમાં પરિકરમાં આવતી વર્તમાન પ્રચલિત બધી વસ્તુઓને બતાવી છે. તેનો પરિચય આ પ્રમાણે છે :-

૧૫ નંબરની પટ્ટી - મૂર્તિના ઉપરના ભાગે અર્ધવર્તુલાકારે જે ક્ષમ્બ હોય છે તેને અહીં સીધી-સપાટ રીતે દર્શાવામાં આવ્યો છે. આ ભાગમાં વાજતે ગાજતે જન-મોક્ષવ ઉજવવા જતા દેવોની અભિષેક યાત્રા બતાવાય છે. એની વચ્ચેવચ્ચે ત્રણ છત્ર ઉપર બે હાથથી શંખવાદન કરતો, ઉભાકે પગે ખેઠેલો એક દેવ દર્શાવ્યો છે. તેની બંને બાજુએ મેરુપર્વત ઉપર જન-ભાભિષેકનો ઉત્સવ ઉજવવા આકાશમાંજે જઈ રહેલા જળ કલશધારી હાથી ઉપર બેઠેલા ઈન્દ્રો તેમજ મુંદંગ વગાડતા ગાન્ધર્વ દેવો અને શંખવાદક દેવની નીચે મૂર્તિની ઉપર પ્રાતિહાર્ય તરીકે રખાતાં ત્રણ છત્રો છે. તે પછી ભગવાનના કૃષ્ણની બંને બાજુએ મૂકાતા કમલ દંડધારી, તે પછી તેની સમાંતર રેખામાં વર્તતી બંને બાજુની નાની મૂર્તિઓની દહેરીઓમાં શિખરો, પરિકરના ટોચના વર્તુલાકાર ભાગમાં કરવામાં આવતી હંસપક્ષીઓની શ્રેણી, અને તે પછી કરાતી કમલની પાંખડીઓ, ચિત્ર પટ્ટીમાં મથાળાની બંને પકિતઓમાં અને છેલ્લે શોભા ખાતર કરાતાં મયૂર તથા પોપટનાં યુગલો બતાવ્યાં છે. કેટલાંક પરિકરોમાં ઉપરના ભાગે ગાંધર્વ દેવ-દેવીઓની પટ્ટી હોય છે પણ તે આમાં નથી. આ રીતે અચારે બનતા પરિકરોમાં સામાન્ય રીતે જે સામગ્રી મૂકાય છે તેનું અહીં દર્શન કરાવ્યું છે.

પ્રાચીન કાળમાં પરિકરો, વિષયરચના અને કલાની દૃષ્ટિએ વિવિધ પ્રકારના બનતાં હતાં. આજે કલાનો રસ ઘટી જવાના કે એ બાલની દૃષ્ટિ-લક્ષ્ય ન હોવાના કે પુસ્તો ખર્ચ ન કરવા વગેરે કારણે વર્તમાનમાં (પ્રાયઃ) ગતાનુગતિએ સાદા અને લગભગ એક જ પ્રકારના પરિકરો બની રહ્યાં છે. જેથી તેમાં બીજાને ભાએ જ નવીનતા કે સુંદરતા જોવા મળે. જ્યારે પ્રાચીન કાળના પરિકરોમાં વિવિધતા, કલાની દૃષ્ટિ, સુરેખ અને આકર્ષક શિલ્પ સુંદર રીતે જોવા મળે છે.

૧૬ નંબરની પટ્ટી - આ પટ્ટીમાં પરિકરની મધ્યવર્તી આકૃતિઓ બતાવી છે. કેન્દ્રમાં મૂલનાયકની મૂર્તિ બતાવી છે. તેની બંને બાજુએ જિનમુદ્રા (-કાષોત્સર્ગમુદ્રા^{૧૧}) એ રહેલી બે (ખડી) મૂર્તિઓ, પછી તેની બંને બાજુએ છેા ઉપર બતાવાતા ચામર તથા અમૃત કુંભધારી દેવો, તે પછી કમશઃ બંને બાજુએ હાથી અને મગરના મૈત્રી મિલનની આકૃતિઓ, બંને કાઉસગ્ગીયા ઉપર બંને બાજુની દેરીઓમાં પધરાવાતી પદ્માસનસ્થ મૂર્તિઓ વગેરે બતાવેલ છે. વળી નાના પ્રતિમાજીની બંને બાજુએ મયૂર જેવું જે જલચર પ્રાણી હોય છે તેને અહીં મુખથી અગિનની જવાલા કાઢતું બતાવ્યું છે.

પ્રાચીન કાળમાં વિવિધ રીતે પરિકરો થતાં, એમાં મોટા ભાગે વચ્ચે મૂલનાયક તરીકેની એક જ મૂર્તિ રહેતી. વળી ત્રણ મૂર્તિવાળા પરિકરો પણ વધવા માંડ્યાં, જેમાં મૂલનાયક ઉપરાંત બંને બાજુએ કાઉસગ્ગીયા એટલે જીભી બે મૂર્તિઓ રહેતી, તે પછી પાંચ મૂર્તિવાળા પરિકરો ધૂમ વધવા માંડ્યાં અને છેલા સંક્રમે વરસથી તો એની જ પ્રધાનતા રહી છે. અને હાલમાં તો આ એક જ પ્રકાર બાણ્યે રૂઢ જેવો થઈ ગયો છે. કેટલાક પરિકરો અષ્ટપ્રાતિહાર્યવાળાં પણ હોય છે.

એક મૂર્તિવાળા પરિકરને એક તીર્થ, ત્રણ મૂર્તિવાળાને ત્રણતીર્થ, અને પાંચમૂર્તિવાળાને પાંચતીર્થ (-કે તીર્થો) પરિકર કે મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવાય છે. ૨૪ તીર્થકરોમાં 'જ્ઞાણકંદ' ની સ્તુતિમાં કહેલા પાંચ તીર્થકરોનું પ્રાધાન્ય વતેતું હોવાથી શ્રીઆદિનાથજી, શ્રીશાંતિનાથજી, શ્રીનેત્રિનાથજી શ્રીપાર્શ્વનાથજી અને શ્રીમહાવીરસ્વામીજી, આ પાંચેયને સ્થાન આપવામાં આવે છે. એમાંથી કોઈ પણ એકને મૂલ નાયક તરીકે સ્થાપીને શેષ ચારને પરિકરમાં સ્થાન આપવામાં આવે છે.

૧૭ નંબરની પટ્ટી - આમાં પરિકરનો સહુથી નીચેનો સિંહાસન કે લોકભાષામાં 'ગાદી' શબ્દથી ઓળખાવાતો ભાગ બતાવ્યો છે. વચ્ચે શાંતિદેવી અથવા આદી-શક્તિની મૂર્તિ હોય છે. ત્યાર પછી બંને બાજુએ હાથી અને સિંહ મૂક્યા છે. આ મૂકવાનો હેતુ સ્પષ્ટ બાણ્યવા મળ્યો નથી પણ સિંહ શ્રેષ્ઠ પરાક્રમી તરીકે અને હાથી શ્રેષ્ઠ બળવાન તરીકે ગણાતા હોવાથી 'શુભ કાર્યો માટે પરાક્રમી અને પરોપકાર માટે બળવાન બનતું જોઈએ' આવાં કે આના જેવો કોઈ શુભ-પ્રેરકભાવ ધરીકે બંધવાનો હોય, તે ઉપરાંત પરસ્પર વિરોધી પ્રાણીઓ પણ સાથે રહીને વ્યકત કરી રહેલા અવિરોધી અહિંસક ભાવના આદર્શને પણ જીવનમાં ઉતારવો જોઈએ એવા હેતુથી આ શિલ્પ મૂકાતું હોય તો અપ્રસ્તુત નથી. તેમ જ આ બંને પ્રાણીઓની ભારતીય વિદ્વાનોએ 'મંગલ' તરીકે ગણના કરી હોવાના કારણે પણ આ મૂકવાની પ્રથા હોય તે પણ સંભવિત છે. આ બધાં આનુમાનો છે. સત્ય જે હોય તે ત્યાર પછી ગાળી બાજુએ પહેલા તીર્થંકર શ્રી આદીશ્વરપ્રભુના ચાર હાથવાળા ગોમેધયજ્ઞને ગજવાહન ઉપર તેના આયુષ્યો સાથે અને આપણી જગણી બાજુએ આઠ હાથવાળી ગરુડવાહનના ચક્રેશ્વરીને તેના આયુષ્યો સાથે બતાવાયાં છે.

૪૯. આ પટ્ટીઓ ચેમ્યુર (મુંબઈ) ના મૂલ ગર્ભગૃહનાં પરિકર ઉપરથી બનાવી છે.

૫૦. જે કે પ્રાચીન પરિકરો વિવિધ પ્રકારનાં મળે છે એમ છતાં શુજરાતમાં જે કુંઈ જોઈ શકાયા એમાં સ્પષ્ટ, સુરેખ અને બારીક શિલ્પની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ પાટણના અગ્રપ્ષોટરીના પાણનું, અને ઉદ્યાવદાર યાવત નખશુદ્ધ શિલ્પની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અમદાવાદની નિશાપોળના બોધરામાંના જગવલ્લભ પાશ્વનાથનું શ્રેષ્ઠ કોટિનું છે.

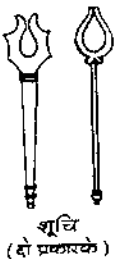
૫૧. આનો બીજો પ્રસિદ્ધ શબ્દ 'ખડ્ગાસન' છે.

૫૨. આ પ્રાણીનું યથાર્થ નામ શું છે તે, તથા તેને અહીં મૂકવાનો યથાર્થ હેતુ શું છે? તે બાણ્યવા મળ્યું નથી.

૫૩. સ્નાન માટે ધાતુની જે 'પંચતીર્થી' મૂકવાનો રિવાજ છે તે ઉપરોક્ત પાંચ તીર્થંકરવાળી એવી મૂર્તિનો સૂચક છે.

૫૪. જોકે આનો સાચો હેતુ મને મળ્યો નથી. અને મને જે મળ્યો છે તે હૃદયંગમ નથી તેથી અહીં નોંધતો નથી.

૫૫. પ્રાચીન કાળના અમુક સૈકાના પરિકરોમાં પરિકરના જે મૂલનાયક હોય તેના જ યજ્ઞ-યજ્ઞિણી મૂકવાની પ્રથા ન હતી. પણ નહોતું કેરેલા જ યજ્ઞ-યજ્ઞિણી મૂકાતાં હતાં. એમાં યજ્ઞિણી તરીકે (પ્રાયઃ) અગ્નિકા જ મૂકાતી હતી. અને યજ્ઞ તરીકે પણ એક જ પ્રકારનો મોટા ઉદરવાળો, અને હસ્તિવાહન વાળો યજ્ઞ મૂકાતો હતો. આ યજ્ઞક્રમો હતો તે સમજી શકાતું નથી પણ

અદેશરીના હાથ, આયુધો અને વાહનો માટે વિક્રમો છે.

૧૮. સ્વસ્તિકો-

મંગલ ગણ્યતા સ્વસ્તિક-સાથીઆની વિવિધ પ્રકારની આકૃતિઓ, આ પૃથ્વીના કેન્દ્રમાં 'નંદાવર્ત' નામના બૃહત્ સ્વસ્તિકની આકૃતિ બતાવી છે. આ આકૃતિ જૈનોમાં જ વપરાય છે. આનું તો મોડું પૂર્ણ પથ થાય છે. અને તે કાર્પની નિર્વિદ્ય સમાપ્તિ માટે તથા અન્ય પ્રભાવ માટે જાણીતો છે.

સ્વસ્તિક એ અષ્ટમંગલ પૈકીની એક મંગલાકૃતિ છે. વળી એ ભારતીય પ્રજાનું-આર્યસંસ્કૃતિનું મંગલ પ્રતીક છે. ધાર્મિક કે સામાજિક પ્રસંગોમાં કંકુ કે અક્ષત આદિથી તેને રચવામાં આવે છે. આથી કરનારનું મંગલ થાય છે એવો શાસ્ત્રીય ઉલ્લેખ છે. આ મંગલ અન્ન-હાત રહે તેથી ખાસ કરીને ચોખ્ખાથી કરવાની પ્રથા છે. હજારો જૈનો પોતાના મંદિરમાં ભગવાન સમક્ષ રોજરોજ અક્ષતથી સ્વસ્તિક-સાથીઓ દોરે છે. સ્નાન-પૂજા-અનુષ્ઠાનોમાં અનેક વખતે અનેક સાથીઆ આલેખાય છે. અમુક તપમાં તે મોટી સંખ્યામાં થાય છે. દેવમૂર્તિ અને ગુરુઓના પ્રવેશોત્સવ તથા વ્યાખ્યાનાદિકના અનેક પ્રસંગે કરાતી 'ગદુલી'માં આ સ્વસ્તિક (અથવા નંદાવર્ત પથ) આલેખાય છે.

અહીં ઉલ્લેખો દોરેલો સ્વસ્તિક એ મધુરામાં આવેલા એ હજાર વર્ષ જૂના 'આથાનપટ'ના સાથીઆની અનુકૃતિ છે.

અહીં આપેલા સ્વસ્તિકો 'સવળા' છે. પથ જૈનસાધુ કાલધર્મ (=ચતુ) પામે ત્યારે, મૃતકને પહેરાવવામાં આવતા વખાદિકમાં કેસરથી અવળા સાથીઆ કરવાનો આચાર છે.

અજૈનોમાં અવળા સાથીઆ કરવાની પ્રથા પણ છે. કલાની દ્રષ્ટિએ તે વિવિધ પ્રકારે આલેખાય છે.

૧૯. શિશ્વાકૃતિ-આ ચિત્રપદ્ધી પત્થરની શિલ્પકૃતિના નમૂના તરીકે આપી છે. એમાં વચ્ચે સિંહવાહના યક્ષિણી અંબિકા છે અને આજુબાજુ [અન્નિચ્છા મચ્છિક] વિવિધ મુદ્રાઓમાં અંગ ભંગવાળી-નૃત્ય કરતી દેવાંગનાઓ બતાવી છે. આ દેવી બાવીસમા તીર્થંકર શ્રીનેત્રિનાથ પ્રજ્ઞની અધિષ્ઠાયિકા છે. એનું બીજું નામ 'આન્ન-કુષ્માઙ્ગી' છે. આ દેવી જૈન-અજૈન વર્ગમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. અજૈનો 'માતાજી' થી જે દેવીનું સંબોધન કરે છે તે આ જ દેવી છે. નવરાત્રીમાં (પ્રાયઃ) આની જ ગરબીઓ અને ઉપાસનાઓ થાય છે. આનાં પ્રસિદ્ધ મંદિરો આણુ અને ગિરનાર ઉપર છે.

૨૦. શિશ્વપદ્ધી-

ભારતના સૂત્રમાં કંઈએલા પાપાશ્ચશિલ્પની એક સુંદર અનુકૃતિ. આમાં ત્રણ વર્તુલાકારોમાં ક્રમશઃ જૈન સંક પ્રસિદ્ધ મગધેશ્વર શ્રેણિક, સત્રાદ સંપ્રતિ અને સત્રાદ ખારવેલની કાલ્પનિક આકૃતિઓ આપી છે. શ્રેણિક ભગવાન મહાવીરના પરમ ભક્ત હતા. આગામી યુગમાં તેઓ મહાવીર-સ્વામીજી જેવા જ તીર્થંકર થયા છે. અવનિતનો સત્રાદ સંપ્રતિ જૈનધર્મનો મહાન ધર્મ પ્રચારક હતો. એણે કુરોહો જૈનમૂર્તિઓ ભરતી હતી તે વીર સં. ૨૨૦ માં ઘાઈ ગયો. ત્યારબાદ કલિંગ (ઓરીસા) દેશનો મહાન મેઘવાહન રાજા ખારવેલ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં થયો. એણે જૈનધર્મનો અદ્યારે આલમમાં જ્ઞાનપ્રકાર કરાવ્યો હતો. સંપ્રતિનો ઇતિહાસ બહુ અલ્પ મળે છે. ન્યારે મહામેઘવાહન સમ્રાટ 'ખારવેલનો આત્ર નામોલ્લેખ 'આવસ્થક ચૂર્ણ' કે 'હેમવંત ષેરાવલિ' માં મળે છે. દિલ્લીગીબરી વાત એ છે કે તેમનો કસો વિરોધ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી.

૨૧-૨૨. સોલ

વિદ્યાદેવીઓ-

૨૧, ૨૨ નંબરની બંને પદ્ધીમાં ઘટ્ટને ૧૬ વિદ્યાદેવીઓ આલેખી છે. આ વિદ્યાદેવીઓનાં નામો તે પદ્ધીમાં નંબરના ક્રમાંક સાથે જણાવ્યાં છે. વિદ્યાદેવીઓનાં જે નામો છે એ જ નામની 'વિદ્યાઓ' છે. પ્રાચીન કાળમાં તે તે વિદ્યાની સાધનાઓ કોઈ કોઈ કરતા પથ હતા. વસુદેવહિન્દી તથા અન્ય મનોમાં શૈલિષ્ઠી, પ્રાપ્તિ, વૈરોલ્યા વગેરે વિદ્યાદેવીઓની સાધના કર્યાંના ઉલ્લેખો મળે છે એટલે જ લાગે છે કે જે નામો છે એ નામની ૧૬ વિદ્યાઓ છે અને વિદ્યાદેવીઓ તેની અધિષ્ઠાત્રીઓ છે.

આ વિદ્યાદેવીઓ અમોએ કલ્પસૂત્રમાં ચિત્રો દેવી ઠળનાં છે તેનો ખ્યાલ મળે તેથી મધ્યયુગીન કલ્પસૂત્રની પદ્ધતિએ-તેની નકલ રૂપે જ-આલેખ્યાં છે. એમનાં આયુધો અને વાહનો જે હતાં તે જ રાખ્યાં છે. એ સ્પષ્ટ દેખાતાં હોવાથી તેનું વર્ણન અહીં નેપું નથી.

આના વર્ણનમાં અન્ય મનોમાં વિક્રમો નોંધાયાં છે. આ દેવીઓનું સ્મરણ નવરત્નસ્યદ્ધિ સ્તોત્રોમાં થાય છે. વિદ્યા-મંત્ર પદોમાં પણ તે હોય છે અને અનુષ્ઠાનો કે મંત્રસાધનામાં પૂજન પણ કરવામાં આવે છે.

આજુના કુમ્ભમાં વિદ્યાદેવીઓની આરસની ઊભી સુંદર મૂર્તિઓ છે. પ્રાચીન તાડપત્થાદિ પ્રતિઓમાં પણ તે ચિત્રો રૂપે જોવા મળે છે.

૨૩. પશુચિત્રો-

આ વિવિધ પશુઓની પદ્ધી છે. મધ્યકાલીન જૈન કલ્પસૂત્રમાં જે દબે પશુચિત્રો દોરેલાં હતાં તેની નકલ કરીને તે જ રૂપે આ પદ્ધી અહીં આપી છે.

૨૪. ઘરા* ચિહ્ન-

વચ્ચોવચ્ચ કાયોત્સર્ગાસને-અર્ગાસને તીર્થંકરની મૂર્તિ બનાવી તેની ઉપાસના કરતા વૈમાનિકાદિ નિકામના દસ દિક્ષાલોને પાલકેલો-અહીં આલેખ્યા છે.

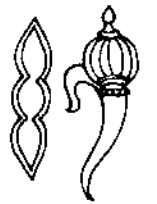
દિક્ષાલો એટલે ચાર દિશા, ચાર વિદિશા અને જીર્ણ તથા અધો દિશાઓ, આ રીતે દસ દિશા ઉપર પોતપોતાનો અધિકાર ધરાવતા અને એથી જ તેના પાલક ગણ્યાતા દેવો. આ દેવોને દિશાના ચિત્રો અને રક્ષકો કલા છે. જૈનોના નાના કે મોટા શાંતિસ્થાનાદિ અનેક અનુષ્ઠાનોમાં આ પૂજન પ્રથમ થાય છે. બસિ-બાકલા પણ અપાય છે. એમાં

વિદ્વાનો 'સ્નાતરયા' ની ચોથી સ્તુતિમાં ઉલ્લેખાએલા 'સર્વાનુભૂતિ' ની કલ્પના કરે છે. દેવ-દેવીઓ સામાન્ય રીતે ચાર કે તેથી વધુ હાથવાળા હોય છે પણ પ્રાચીન કાળમાં એ હાથવાળા દેવ-દેવીઓ બનાવાની પરંપરા પણ હતી.

૧૬. જર્મનો આર્યો કહેવાય છે. તેના એક નેતા હિટલર (સવળા કે અવળા) સ્વસ્તિકને રાજચિહ્ન બનાવ્યું હતું. જર્મન રાષ્ટ્રધ્વજમાં, સૈનિકોના હાથના બાવડા ઉપર, યંત્રો, શસ્ત્રો વગેરે ઉપર આ ચિહ્ન જ ચીતરાતું હતું.

૧૭. ખારવેલ એક મહાન જૈન સમ્રાટ ઘાઈ ગયો. તેની પાસે આદીશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ હતી. તે નક્કર સુવર્ણની અને સ્ત્રોથી નડેલી હતી. પાછળથી તેનું નામ ખારવેલે 'કલિંગજિન' પાડ્યું હતું. આ પ્રતિમાનો વાર્ષિક મહોત્સવ જિજ્ઞાસાથી ત્યારે કલિંગ દેશની સમગ્ર પ્રજા તેમાં બાગ લેતી હતી. આ મૂર્તિ હાલ ક્યાં છે તે સોધનો વિષય છે.

૧૮. લોકપાલોની સંખ્યામાં વિક્રમો છે.

ટંક
(દો પ્રકારકે)

૧. પૂર્વ દિશાનો સ્વામી ઈન્દ્ર ૨. અગ્નિ દિશાનો સ્વામી અગ્નિ ૩. દક્ષિણ દિશાનો સ્વામી યમ ૪. નૈઋત્ય દિશાનો સ્વામી નિર્ઋતિ ૫. પશ્ચિમ દિશાનો સ્વામી વરુણ, ૬. વાયવ્ય દિશાનો સ્વામી વાયુ, ૭. ઉત્તર દિશાનો સ્વામી કુમેર, ૮. ઈશાન દિશાનો સ્વામી ઈશાન, ૯. ઊર્ધ્વ દિશાનો સ્વામી બ્રહ્મા અને ૧૦. અધો દિશાનો સ્વામી નાગ છે. આ દિક્પાલો-લોકપાલો, તે તે દિશામાં જે જે કાર્યો ચાલી રહ્યાં હોય તેનાં પર તેઓ પોતાનું આધિપત્ય ધરાવે છે, એટલે જ "યમ" લોકપાલ દક્ષિણ દિશાનો અધિપતિ હોવાથી તેનું અપમાન ન થાય માટે દક્ષિણ દિશા સામે પગ કરીને ન સૂવાનો રિવાજ છે. રમે ! તે કોઈ વખત ખોળાઈને માથુંસને કુંઈ કણ આપે !

ચિત્રમાં આ દિક્ કે લોક-પાલોને ભગવાન તીર્થંકરની સેવા કરતાં પોતપોતાનાં આયુધો અને વાહનો સાથે બતાવ્યાં છે. શું દિક્પાલો એ જ લોકપાલો છે? તેનો જવાબ અન્યાન્તરથી મેળવવો.

આ દિક્પાલોનાં આયુધો, વાહનો માટે જૈન-અજૈન ગ્રંથોમાં વિવિધ વિકલ્પો નોંધાયા છે. અહીંઆ અમોએ અમુક ધોરણને અનુસરીને દર્શાવ્યાં છે.

૨૫. નવગ્રહો - વચ્ચેવચ્ચે ભગવાન પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ આલેખી, તેમની સેવા કરતા, આકાશમાં રહેલા નવગ્રહોને બતાવ્યા છે. તેનાં નામ, વાહનો અને આયુધો વગેરેને ચિત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે આલેખ્યાં છે. આ ગ્રહો ત્રીજા જ્યોતિષક નિકાયના દેવો છે. તેઓ વિમાનવાસી છે, અને એ વિમાનો ચર છે. જૈન શાસ્ત્ર મુજબ સૂર્ય પછી ચન્દ્ર અને તે પછી ગ્રહોનું સ્થાન છે.

જૈન પદ્ધતિએ આલેખેલા આ ગ્રહો છે. એમ છતાં અન્ય ગ્રંથોમાં અને અજૈન ગ્રંથોમાં આના પશ્ચ વિકલ્પો નોંધાયા છે. આ ચિત્રમાં કયા ગ્રહ સાથે કયા તીર્થંકરોનો સમ્બંધ છે. તેની જાણ માટે ચિત્ર નીચે તે તે તીર્થંકરોનાં નામો પશ્ચ આપ્યાં છે. ચિત્રમાં સંખ્યાના અંકો પશ્ચ લખ્યા છે કે જેથી જેને જે ગ્રહનો જાપ કરવો હોય તેને તેની સુલભતા થાય.

આ ગ્રહોનાં નામ ઉપરથી જ વારનાં નામો પડ્યાં છે. ૮૮, ગ્રહોમાં સાત કે નવ ગ્રહોનું પ્રાધાન્ય છે. ગ્રહોના આધારે માનવીનું ત્રૈકાલિક ભવિષ્ય પણ જ્ઞેવાય છે.

પરિકરવાળી પાયાણ કે ધાતુની મૂર્તિ નીચે આઠ કે નવગ્રહો બતાવવાની ખાસ વિશિષ્ટ પ્રથા છે. ખૂહત્ (મોટી) શાંતિ આદિ અનેક સ્તોત્રોમાં તેનું સ્મરણ તેમજ પ્રાર્થના આપી છે. શાંતિસ્નાત્રાદિ પ્રસંગે તેની પ્રાર્થના, પૂજા અને જાપ કરવામાં આવે છે.

૨૬. ગુણકર્મ - ચૌદરાજ લોકમાં બ્રહ્માંડમાં વાયુ જેમ સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલો છે અને ષટ્ દ્રવ્યો જેમ લોકાકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલાં છે એમ જેનો જેને 'કર્મ' શબ્દથી ઓળખાવે છે તેના પુદ્ગલ સ્કંધો એટલે કાર્મણ નામની વર્ગણના સ્કંધો લોકાકાશથી ઓળખાતા અખિલ વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલા છે. જે કર્મ પુદ્ગલોથી ઓળખાય છે. જેને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ચારે હોય તેને પુદ્ગલ દ્રવ્ય કહેવાય છે. એટલે પુદ્ગલ એક જાતનો જડ અચેતન દ્રવ્ય-પદાર્થ જ છે. એને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનીઓ જ જોઈ શકે છે એ કર્મ પુદ્ગલો સ્વયં જીવને સુખ દુઃખ આપવા સમર્થ નથી હોતા, પણ જીવ, મન, વચન કે કાયા દ્વારા જ્યારે જ્યારે શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ કરે ત્યારે ત્યારે, સ્થળે વર્તતા કાર્મણ વર્ગણના પુદ્ગલ-પરમાણુઓને સંસારી આત્મા લોહ ચુંબકની જેમ ખેંચીને તરત જ પોતાના જ આત્મપ્રદેશો જોડે તેનું જોડાણ કરે છે. આ જોડાણ જ્યારે જ્યારે થાય ત્યારે ત્યારે તરત જ કર્મ પરમાણુઓમાં ચાર પ્રકારની પરિસ્થિતિઓ એક સાથે નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

પ્રથમ તે તે કર્મના સ્વભાવો શું છે? તે નક્કી થાય છે. સાત કે આઠ પ્રકારનાં કર્મ બાંધતી વખતે પ્રસ્તુત કર્મો આત્માના કયા કયા મુખ્ય ગુણોને રૂંધે તે નક્કી થાય છે. જેને પ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે. ખીજું બંધાએલા કર્મો કેટલો વખત આત્મા સાથે જોડાએલાં રહેશે તેનો સ્થિતિ કાળ નક્કી થાય છે. જેને સ્થિતિબંધ કહેવાય છે. અને ત્રીજું કાર્ય બંધાએલ કર્મ આત્માને કેવા પ્રકારે બાધ તેમ જ અંતરંગ શુભ કે અશુભ ફળ આપશે અને તે પશ્ચ તીવ્રકોટિનું ફળ આપશે કે મંદ કોટિનું એનો પ્રકાર નક્કી થાય છે. એને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં અનુભાગ બંધ કે રસબંધ કહેવાય છે. અને ચોથું એ બધા કાર્મણ વર્ગણાઓના દલિકોનું જે ગ્રહણ થાય છે તેમાંથી તે ક્ષણે બધાતાં સાત અથવા આઠ કર્મો પૈકી કોને કેટલો હિસ્સો મળે છે તેનો પણ નિર્ણય થાય છે જેને પ્રદેશબંધ કહેવામાં આવે છે. તે કેટલા પ્રમાણ-કે જ્યાંમાં થાય છે તે પણ તે જ વખતે નિર્ણય થઈ જાય છે અને એ રીતે ઉદયમાં આવે છે. જગતમાં મુખેતા કે વિદ્યતા સુખ કે દુઃખ, અખીરી કે ગરીબી, સમ્યગ્બુદ્ધિ કે મિથ્યાબુદ્ધિ, અભાગના પરિણામ, ઉચ્ચ કે નીચકુલ, અંતરાયો એ બધું તે તે રૂપે આત્માએ બાંધેલાં આ કર્મોના ઉદયને જ આભારી છે. સમગ્ર સંસારની રચના, તેનું સમગ્ર સંચાલન, આ કર્મના આધાર ઉપર જ ચાલે છે. એ તમામ કર્મોનાં દ્રવ્યનો સર્વથા ક્ષમ થાય તો જ આત્મા નિષ્કર્મ બની મુક્તાત્મા બને છે.

આ કર્મ આઠ પ્રકારનાં છે. જેનાં નામ પટ્ટીમાં અનુક્રમે ૧. જ્ઞાનાવરણીય, ૨. દર્શનાવરણીય, ૩. વેદનીય, ૪. મોહનીય ૫. આયુષ્ય, ૬. નામ, ૭. ગોત્ર, અને ૮. અંતરાય આ રીતે લખ્યાં છે. આ પટ્ટીમાં આઠેય કર્મોના માત્ર સ્વભાવો જ ચિત્રો દ્વારા બતાવ્યા છે.

૧. પહેલું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ-આ ચિત્ર આંખ ઉપર પાટો બાંધેલું બતાવ્યું છે. આ ચિત્ર એમ બોધ આપે છે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અક્ષુ ઉપર બાંધેલા વસ્ત્રના પાટા જેવું છે. પાટા બાંધેલા અક્ષુવાળો જેમ કોઈ વસ્તુને દેખી નહીં ન શકે તેમ જ્ઞાન કે જ્ઞાનીની આશાતના કે ઉપેક્ષાદિ દ્વારા જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જીવને બાંધે તો તે જીવના જ્ઞાનરૂપ અક્ષુ ઉપર કર્મરૂપી પાટો આવવાથી આત્માના જ્ઞાનપ્રકાશને આરોહિત કરે છે. તેથી આત્મા કોઈ પણ વસ્તુને સારી રીતે, સ્પષ્ટ રીતે કે સંપૂર્ણ પણે જાણી-સમજી શકતો નથી, એટલું જ નહિ, આત્મા અનંત જ્ઞાનમય હોવા છતાં તેની કેવળજ્ઞાન-શક્તિને પ્રગટ કરી શકતો નથી. ટૂંકમાં તાત્ત્વિક હકિતાર્થ એ કે આ કર્મ જીવોના અનંત કોટિના જ્ઞાનગુણને અવરોધે છે, જેવો જેવો પાટો તેવો તેવો

પદ- સર્વનું ખીજું નામ આદિત્ય, સોમનું ચંદ્ર, મંગલનું ભૌમ, ગુરુનું બૃહસ્પતિ અને શનિનું શનિશ્વર છે.

૧૦. નિર્વિભાજ્ય અંશનું નામ પરમાણુ છે. એવા પરમાણુઓનો સમુદાય તેને સ્કંધ કહેવાય છે. કર્મ યોગ્ય પુદ્ગલ સ્કંધો અનંતાનંત પરમાણુઓના સમુદાયરૂપે હોય છે. અને એવા કર્મસ્કંધો સમગ્ર લોકમાં સર્વત્ર રહેલા છે.

વ્યાસ -
વિગલિત,
રાધા.

રાનગુણનો અવરોધ થાય છે. શુદ્ધિ, સમજાવકિત-આદ્યકિત વગેરેની ન્યૂનાધિક્તા આ કર્મના ન્યૂનાધિક્ષણોપશમ ભાવને આભારી છે

૨. બીજું દર્શનાવરણીય કર્મ-આનો સ્વભાવ પ્રતિહારી-દારપાળની જેમ ફરજ બબલે છે. એક માણસને રાતને જોવો છે પણ દારપાળ કે પોલીસ અંદર જ્યાં ન દે પછી ક્યાંથી દર્શન થાય ? તેમ દર્શનાવરણ રૂપ દારપાળ, આત્માને કોઈ પણ પદાર્થનું દર્શન કરતાં રોકી રાખે છે. તાત્પર્ય એ કે આ કર્મના ઉદયથી જીવ પદાર્થનો સામાન્ય બોધ કરી શકતો નથી. આ કર્મ આત્માના અનંત દર્શન ગુણ-સામાન્ય બોધના પ્રકાશને ઢાંકી દે છે. દર્શનનાં ધર્મ, શ્રદ્ધા, સામાન્ય બોધ આદિ અનેક અર્થો-માંથી અહીં સામાન્યબોધ અર્થે પ્રહણ કરવો. ચિત્રમાં દારપાળ હાથથી રાતના દર્શનની મનાઈ કરતો બતાવ્યો છે.

૩. ત્રીજું વેદનીય કર્મ-જે કર્મ સુખ કે દુઃખનો અનુભવ કરાવે તે કર્મને વેદનીય કહેવાય છે. તેથી સુખનો અનુભવ કરાવનારા કર્મને 'સાતાવેદનીય' અને દુઃખનો અનુભવ કરાવનારા કર્મને 'અસાતાવેદનીય' કહેવામાં આવે છે. આ કર્મના સ્વભાવને મધ લગાવેલી તલવારની ધાર સાથે સરખાવ્યો છે. તલવારની ધાર ઉપરનું મધ ચાટતાં જેમ અધુર સ્વાદનો અનુભવ થાય તેમ જેવો અનુભવ સાતાવેદનીય કર્મ ભોગવતાં થાય છે. અને એ ચાટતાં જીભ કપાય ત્યારે જેવું દુઃખ થાય તેના જેવો અનુભવ અસાતા વેદનીય કર્મ ભોગવતાં થાય છે. આ કર્મના ઉદયથી જીવને મીઠા-કડવા એવા બાકા સુખ દુઃખના અનુભવો થાય છે. અને આભ્યન્તર દૃષ્ટિએ તો આ કર્મ આત્માના અનંત સાચા સુખને અટકાવે છે. ચિત્રમાં મહુલિખ તલવારને ચાટું ચિત્ર બતાવ્યું છે.

૪. ચોથું મોહુનીય કર્મ - આ કર્મના સ્વભાવને મદિરાની સાથે સરખાવાય છે. મદિરા પીવાથી મનુષ્ય જેમ અવિવેકી, પરાધીન અને યાવત બેશુદ્ધ અને છે ત્યારે તે યોગ્યાયોઅનું ભાન વિસરી જાય છે. તેમ આ કર્મના ઉદયે જીવ સત્યાસત્ય ધર્મ-અધર્મ, કર્તવ્યકર્તવ્ય કે ઉચિતાનુચિતાના વિવેકથી રહિત બને છે. અયોગ્ય વર્તન કરે છે. જીવન ઢંગધંગ વગરનું, સ્વચ્છંદી. બને છે. પાપબહુલ જીવન જીવે છે. મોહ-માયામાં મસ્ત બને છે. એની દૃષ્ટિ મિથ્યા મલિન રહે છે. જેથી એને પદાર્થનું સાચું દર્શન થતું નથી. તેમજ એની સમજણ અવળી હોવાથી તેનાથી સહવર્તન થતું નથી. આ કર્મ તાર્કિક ફલાદેશની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો તે આત્માના શુદ્ધ સમ્યક્ત્વગુણને તથા તેના અનંત ચારિત્રગુણને પણ ઢાંકી રાખે છે. જેથી ત્યાગનો સંસ્કાર ઊભું થવા દેતું નથી. ચિત્રમાં મદિરાપાન કરતો માનવી બતાવ્યો છે.

૫. પાંચમું આયુષ્ય કર્મ - આના સ્વભાવને હેઠ, ખેડી કે કેદખાના સાથે સરખાવાય છે. જેથી હેઠ, ખેડી કે કેદખાનામાં જકડાયેલા કેદીને એની નિયત મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી તેમાં ફરજિયાત ઝોંધાઈ રહેતું પડે છે. તેમ આ કર્મના ઉદયથી ચારે ગતિ પૈકીના કોઈ પણ વિવેકિત શરીરમાં જન્મેલા જીવને મૃત્યુ પર્યન્ત તે જ ગતિનું જીવન ગાળવાની ફરજ પડે છે. આ કર્મનો ભોગવતો પૂરો ન થાય ત્યાં સુધી તેને તે જ ગતિમાં કે પ્રહણ કરેલાં શરીરમાં રહેવું જ પડે છે. આ કર્મનું અસ્તિત્વ આત્માના અક્ષય સ્થિતિ નામના ગુણને રોકી રાખે છે. અહીં ચિત્રમાં અમુક મુદતની સજા પામેલી વ્યક્તિ બતાવી છે.

૬. છઠું નામકર્મ-તેનો સ્વભાવ ચિત્રકાર-ચિતારા જેવો છે. જેમ ચિત્રકાર વિવિધ પ્રકારના રંગોદાર જાતબતનાં રૂપો ચિત્રો બનાવે છે એમ આ કર્મ જીવને ચારેય ગતિમાં, પાંચેય જાતમાં વિવિધ જાતનાં માપોવાળાં વિવિધ પ્રકારના રૂપ, રંગ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શોવાળાં શરીરોને પ્રાપ્ત કરાવે છે. જસ કે અપજસ, સાદું કે ખરાબ રૂપ, કાર્તિ કે અપકાર્તિ વગેરે આ કર્મના ઉદયને આભારી છે. આ કર્મના ઉદયથી આત્માનો અરૂપી ગુણ પ્રગટ થતો નથી. ચિત્રમાં જાતબતનાં રૂપો બતાવતો ચિત્રકાર બતાવ્યો છે.

૭. સાતમું ગોત્રકર્મ-ગોત્ર કર્મ ઉચ્ચ અને નીચ એ પ્રકારે છે. આ કર્મને કુંભાર સાથે સરખાવાય છે. કુંભાર લઘ પ્રસંગમાં કે કુંભસ્થાપનાદિ માટે ઉત્તમ ઘડ બનાવે તો તે મંગલ તરીકે આદર પાત્ર બનીને પૂજાય, જ્યારે મદિરા-દાર આદિ ખરાબ વસ્તુ બરવા માટે ઘડ બનાવે તો તે ઘડઓ અનાદરને પાત્ર થાય, તેમ આ કર્મના લીધે જ જીવ ઉચ્ચ ગોત્રમાં અથવા તો નીચ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉચ્ચ ગોત્રમાં જન્મે તો આદર પાત્ર બને છે અને નીચ ગોત્રમાં જન્મે તો અનાદરને પાત્ર બને છે. આ કર્મનો મૂલમૂલ સ્વભાવ આત્માના અચ્ચલજી નામના ગુણને રોકે છે. ચિત્રમાં વિવિધ ચીજોને બનાવતો કુંભાર બતાવ્યો છે.

૮. આઠમું અંતરાય કર્મ-આ કર્મનો સ્વભાવ કોશપ્યક્ષ-ભંડારી જેવો છે. રાજા યાચકને દાન આપવા માટે ભંડારીને આજ્ઞા કરે પણ ભંડારી આગ્રે અક્ષે અને આજ્ઞાનો અમલ ન કરે તો રાજા દાન દર્ષિ ન શકે, તેમ આ કર્મ જીવને ધનજા હોય છતાં દાનાદિકે પાંચ કાર્યોને કરવા દેતું નથી, કરવા દે તો સરખું થવા ન દે. આ અંતરાય કર્મના ઉદયથી જીવ ન દાન કરી શકે, ન બીજા લાભો મેળવી શકે, ન વસ્તુઓનો ભોગવતો કે ઉપયોગ કરી શકે તેમજ શક્તિ છતાં પોતાનાં વીર્ય-બળનો ઉપયોગ કરવા ન દે.

આ વિશ્વ ઉપરોક્ત આઠમ કર્મના આધાર ઉપર સંચાલિત છે. તેની સત્તા પ્રાણી માત્રમાં રહેલી છે. અખિલ બ્રહ્માંડવર્તી મનુષ્યો, દેવો, નારકીઓ કે તિર્યક જીવોની નાની-મોટી કોઈ પણ પ્રજાતિઓ પાછળ જન્મનારનું કે આ જન્મનું કોઈને કોઈ કર્મ કામ

જાગૃડ

૧૧. લોહીના સંબંધો ઉત્તરોત્તર વારસામાં ઉતરે છે. અને લોહીનો સંબંધ વિચાર અને આચાર ઉપર અસર કરે છે.

કરતું જ હોય છે. આ કર્મની સત્તા આત્મામાં વર્તાતી હોય ત્યાં સુધી સંસારનું બંધન છે, ત્યાં સુધી સંસારનું પરિભ્રમણ છે અને એ છે ત્યાં સુધી જન્મ મરણો છે અને એ છે તો આધિ-આધિ અને ઉપાધિઓનાં દુઃખો છે. આત્મા આહિંસા, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ આદિ સત્કર્મોદ્વારા કર્મની સત્તાનો ક્ષય કરતો જાય તો કોઈ જન્મમાં સર્વથા નિષ્કર્મ બને અને એ બનતાં તે મુક્તિના ધામમાં પહોંચી સંસારી મટી મુક્તતામાં બની જાય.

૨૭. **આહમજ્ઞાન**—આ અષ્ટ મંગલો મધ્ય યુગીન કલ્પસત્ર (પન્ચોત્સવશ્યાકૃત) ના ચિત્રના આધારે દોરેલાં છે. ક્રમમાં સામાન્ય ફેરફાર છે. વિશેષ પરિચય પછી ક્રમાંક ત્રણ મુજબ સમજાવ્યો.

૨૮. **હસ્તમુદ્રાઓ**—અહીં મુદ્રાનો અર્થ આકારવિશેષ લેવાનો છે. આ પદ્ધતિમાં (શરીરના અન્ય અંગોપાંગથી નહિ પણ) માત્ર બંને હાથની ક્રિયાથી સર્વની મુદ્રાઓ દર્શાવી છે. અહીંયા હાથથી અંગણીઓ, મુદ્રિ અને હસ્તનો ઉપયોગ સમજવાનો છે. મુદ્રાઓ એ મંત્ર સાધના, પ્રતિષ્ઠા, પૂજન, અનુષ્ઠાનો તેમજ યોગસાધનાનું એક આવશ્યક અંગ છે. આ મુદ્રાઓ દેવતાઓના પ્રીત્યર્થે, તેમજ અમુક મુદ્રાપૂર્વેકના જાપદ્વારા દેવોનાં આકર્ષણાર્થે, તેમજ લક્ષ્મી, સૌભાગ્ય, ગાન, વશીકરણ ઇત્યાદિની પ્રાપ્તિમાં ભાગ લેવાય છે. 'મુદ્રાસિદ્ધ' અથવા પ્રકૃતિ માત્ર મુદ્રાઓ દ્વારા કે મંત્ર સહિતની મુદ્રાદ્વારા ઇષ્ટાનિષ્ટ કાર્યો તેમજ અનેક રોગો કુળો વગેરે દૂર કરી શકે છે. તે તે ગ્રન્થોમાં અનેક જાતની મુદ્રાઓ બતાવી છે પણ અહીં અત્યુપયોગી ઇશ્વરીક મુદ્રાઓ આપી છે.

પદ્ધતિમાં આપેલી પ્રારંભની ૭ મુદ્રાઓ સિદ્ધચક્ર, અભિમંડલ આદિ પૂજનોમાં, તથા વર્ષમાનવિષ્ણા કે સુરિમંત્રના જાપ-પૂજનાદિકમાં વપરાય છે. બાકી કેટલીક અંગનશલાકા-પ્રતિષ્ઠામાં ઉપયોગી છે.

ધાર્મિક વિધાનો માટેની અમુક મુદ્રાઓ ધર્મગ્રન્થોમાં બતાવી છે. તેમજ સંગીત નૃત્ય અને નાટકના પ્રસંગોમાં ઉપયોગી અનેક મુદ્રાઓનું વર્ણન તેને લગતા ગ્રન્થોમાં આપેલું છે.

૨૯. **અષ્ટાંગ યોગ**—ધ્યાનની અષ્ટાંગ સામગ્રી-પ્રકારને યોગ કહેવાય છે. મોક્ષ માર્ગનું જે જોડણ કરાવી મુક્તિને અપાવે તેનું નામ 'યોગ' થાય છે. યોગના આઠ અંગોને જૈન, વૈદિક બૌદ્ધ, ત્રણેય સંસ્કૃતિએ માન્ય રાખ્યાં છે. આ બધાં અંગોને તેના નામ સાથે પદ્ધતિમાં આપ્યાં છે. પહેલું ચિત્ર યમ અંગેનું જાણું આપ્યું છે. બીજું ચિત્ર પ્રતિષ્ઠા કરતું નિયમનું, ત્રીજું પચાસનનું, ચોથું પ્રાણાયામનું અને બાકીના પ્રત્યાહારાદિ ત્રણ અંગોના (ચિત્રો દ્વારા) ભેદ બતાવી શકાય તેવી કોઈ કલ્પના કરી ન શકવાથી એક સરખા આપ્યાં છે. માત્ર આઠમમાં વધારામાં આભાગજી બતાવ્યું છે. આ અષ્ટાંગ યોગની અન્તિમસિદ્ધિ તરીકે ઇશ્વર-પરમાત્મા પદની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી અન્તમાં તેનું પ્રતીક આપ્યું છે. અષ્ટાંગની ટૂંકી વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—

(૧) યમ—એટલે આહિંસા, સત્ય, અચ્ચૈર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ, આ પાંચ વ્રતોનો જીવન પર્યન્ત યથાધોષ્ય રીતે સ્વીકાર કરવો. (૨) નિયમ—ભોગોપભોગ સામગ્રીનો યથોચિત-યથાધોષ્ય રીતે ત્યાગ રાખવો, અથવા શૌચ, સન્તોષ, સ્વાધ્યાય, તપ, ધ્યાન આદિનો અમલ કરવો, વળી જીવનને નિયમિત બનાવવું, પાંચ સમિતિ, ત્રણ યુષ્ઠિ તથા વિવિધ નિયમોને ધારણ કરવા તે. (૩) આસન—ચંચલતા છોડીને અનુકૂળ આસને સ્થિરતા પૂર્વક બેસવું કે જીભા રહેવું તે. આમાં પદાસન, સિદ્ધાસન, ખડ્ગાસન આદિ અનેક આસનોની સમાવેશ થાય છે. ક્રમશઃ એને વધારતા રહીને આસનસિદ્ધિ બનાવવું હોય છે. (૪) પ્રાણાયામ—એટલે શ્વાસોશ્વાસના નિરોધની ક્રિયા તે, આ પ્રાણાયામ પૂરક, રેચક અને કુંભક એમ ત્રણ પ્રકારે કરવાનો હોય છે. એમાં શ્વાસને લેવો તે પૂરક, લક્ષ્મી બહાર કાઢવો તે રેચક અને પૂરક અનેલા પ્રાણ-વાયુને શરીરમાં યથાધોષ્ય રીતે સંચારી નાભિમાં સ્થિર કરવો તેને કુંભક કહેવાય છે. (૫) પ્રત્યાહાર—પાંચ ઈન્દ્રિયોની કે મનની વિવિધ વૃત્તિઓને તેના વિષયોમાંથી ખેંચી લેવી તે. (૬) ધારણા—જડ કે ચેતન કોઈ પણ પદાર્થ, પદ કે વિષય ઉપર દૃષ્ટિને કે ચિત્તને સ્થિર કરીને મનના પ્રવાહને એ જ પદાર્થ, પદ કે વિષય ઉપર ટકાવી રાખવો તે. (૭) ધ્યાન—ધારણાની પૂર્વોક્ત પ્રક્રિયામાં મનને સર્વથા એકાગ્ર બનાવી દેવું. અથવા કોઈ મંત્રબીજ કે પદ ને નાભિ, હૃદય કે લલાટમાં સ્થાપી (અર્થાત્ અશુભ ધ્યાનને સર્વથા તિલાંજલી આપી શુભ ધ્યાનમાં) તલ્લીન બનવું તે. અને (૮) સમાધિ—ધારણા સિદ્ધ થતાં, મન અન્ય સંકલ્પ-વિકલ્પોથી રહિત થતાં પ્રાપ્ત થતી મનની પ્રશાંત અવસ્થા અથવા આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું તે.

યોગમાર્ગનો સાધક યોગના આ અષ્ટાંગોને ક્રમશઃ અમલમાં મૂકી, અભ્યાસ વધારતો કોઈ કાળે 'સમાધિ' સુધી પહોંચી જાય છે. અને સમાધિ આવી એટલે ઇશ્વરપદની પ્રાપ્તિ મુલભ બને છે. બાહ્યદૃષ્ટિએ યોગળ્યથી તનના અને મનના બંને પ્રકારના રોગો દૂર કરી શકાય છે. વળી સાધના દરમિયાન યોગ અને તપના પ્રભાવે વિવિધ પ્રકારની અદૃશ્ય સિદ્ધિઓ-લક્ષ્ણો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તે ઉપરાંત અનેક અમલકારો સહી શકે છે. પણ સાચો સાત્વિક યોગી તેનો ભાગ્યે જ ઉપયોગ કરે છે. તે તો આત્માની સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સર્વોચ્ચ કોટિની સર્વોચ્ચ સિદ્ધિને મેળવવામાં જ તન્મય હોય છે. આબ્યન્તરદૃષ્ટિએ આત્મા આધ્યાત્મિક અવસ્થાની પૂર્ણ દશાએ પહોંચી જીવન મુક્તિને નિકટમાં લાવી શકે છે. અત્યારે યોગ તરફ જનતાનું આકર્ષણ વધતું જાય છે. ભૌતિક સમૃદ્ધિની ટોચે પહોંચેલા અને તેના સુખથી પરિત્રાપ થયેલા અને પછી મનની અતૃપ્તિનો સતત અનુભવ કરતા યુરોપ અમેરિકાના માનવીઓ પણ આ યોગ માર્ગ પ્રત્યે ખૂબ જ પ્રભાવિત થતા જાય છે. કેમકે એનાથી તેઓને બાહ્યદૃષ્ટિએ પણ મનની અનેક પ્રકારની શાંતિ અને સ્વસ્થતાનો અનુભવ થાય છે.

૩૦. **અષ્ટ મહા દ્વારપાલ** અર્થમાં રહેલા પ્રતિહારી શબ્દ ઉપરથી 'પ્રાતિહાર્ય' બને છે. જેમ પહેરગીર માલીકની સેવામાં સતત હાજર રહે છે **પ્રાતિહાર્ય**—એમ આ પ્રાતિહાર્યો જિનેશ્વરો—તીર્થંકરોની સેવામાં સતત ખડા રહીને તીર્થંકરના પુણ્યવૈભવ અને ગૌરવનું દર્શન કરાવે છે.

૧૨. શરીરના અન્ય અંગોપાંગથી સર્વની મુદ્રાઓ અહીં નથી આપી.

૧૩. હાથનો કે શરીરનો માત્ર અમુક આકાર ઇષ્ટાનિષ્ટ ફલમાં કેવી રીતે ભાગ લેવાય છે એનું રહસ્ય જાણવા મધ્યુ નથી.

૧૪. મુદ્રાના સચિત્ર-વિસ્તૃત પરિચય માટે સંગીતરત્નાકર, સંગીત પારિજાત આદિ ગ્રન્થો, જૈન ગ્રન્થોમાં નિર્વાણ કલિકા, પ્રતિષ્ઠા ગ્રન્થો, આચાર દિનકર, વિધિમાર્ગપ્રવા આદિ, તથા ઈંગ્લિશ ભાષાના ગ્રન્થો તથા સામાયિકો જ્ઞેવાં.

૧૫. મોહોવાયો યોગ: |

તીર્થંકરોને કેવલમાન થાય કે તરત જ તેઓશ્રીના પ્રબલ પુણ્યપ્રકર્ષથી દેવો અશોકવૃક્ષ આદિ આઠ પ્રાતિહાર્યો રચે છે. આની હાજરી બિનેશ્વરના આધુષ્ય પર્યન્ત રહે છે. તેથી તેઓ ન્યારે વિચરતા હોય કે દેશના આપતા હોય ત્યારે આ પ્રાતિહાર્યોની હાજરી હોય જ, આ રચના લોકોત્તર ભગવાન વીતરાગની ભક્તિ અર્થે, તેમજ તેઓશ્રીના ખુદના અને તેઓશ્રીની વાણીના મહિમાને વિસ્તારવા માટે કરે છે. આ પ્રાતિહાર્યો લોકોત્તર અને સર્વોત્તમ ગણાતી વ્યક્તિ સિવાય ખીબને હોતાં નથી. આ પ્રાતિહાર્યો સમોસરણના ચિત્રમાં તેમજ પરિકર-પરધરમાં અથવા અરિહંતના ચિત્રમાં બતાવવાની પ્રથા છે. દેવો પોતાની દૈવિક શક્તિથી આ પ્રાતિહાર્યોને રચે છે.

પૃદ્ધીમાં વચ્ચે કંગલાસનસ્થિત પ્રવચનમુદ્રાએ દેશના આપતા તીર્થંકર બતાવ્યા છે. તેની બંને બાજુએ પ્રાતિહાર્યો દર્શાવ્યાં છે. એમાં તેમનાં નામો પણ આપ્યાં છે. અશોકવૃક્ષ ઉપર નાનું ચૈત્યવૃક્ષ (કેવલમાન વખતનું વૃક્ષ) પણ બતાવ્યું છે. તીર્થંકરોનું

ચૈત્ય એટલે કે માનવવૃક્ષ જુદું જુદું હોય છે. તેથી તે વૃક્ષ અશોક ઉપર અલગ અલગ હોય છે. બાકીના સાત પ્રાતિહાર્યો સદુના સરખા છે. દિવ્યધ્વનિ પ્રાતિહાર્યો એટલે કે પ્રવચનવખતે વાણીનો દિવ્ય-ધ્વનિ દ્વારા ક્ષણપ્રિય સંગીતના એવા મધુર સ્વરો-નાદ રેલાય કે શ્રોતાઓમાં તેનું અનન્ય આકર્ષણ બહુ થાય, દુ-દુભિ એટલે પૂજા કે આરતી વખતે વગાડવામાં આવતું 'નગારૂં, તણ્ણત્રમાં છત્રો જે ક્રમે અંદર બતાવ્યાં છે તે જ ક્રમ થયાર્થ છે. પ્રાચીન ચિત્રો, પરિકરો અને કેટલીક પાષાણ તથા ધાતુમૂર્તિઓમાં આજ ક્રમ હોય છે. મંદિરોમાં ભગવાન ઉપર લટકાવાનાં તણ્ણ છત્રો આ ક્રમવાળાં જ હોવાં જોઈએ પણ ઘણે ક્રેકાણે ઊલટા ક્રમથી લટકાવેલાં હોય છે તે સદંતર ખોટું છે અને શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે. આ નિર્વિવાદ બાબત છે.

૩૧. સમવસરણ સમવસરણનો સાદી રીતે સપાટ રીતે બતાવેલો પહેલો ગઢ. અશોક વૃક્ષ નીચે, સુવર્ણ કમળના સિંહાસનમાં ભગવાન બેઠા છે. ગઢ પહેલો - બાજુમાં કુન્દો છે. અને ચતુર્વિધ સંઘ ઉપરાંત દેવકુન્દો પોતાના નિયમોને માન આપી, બે હાથ જોડી, વિનય પૂર્વક ભાવથી [નારકારની પર્વદા] ભગવાનનાં કૃપાણુકારી પ્રવચનને શ્રવણ કરી રહેલા છે. સાધ્વી અને સ્ત્રીઓને ઊભા દેશના સાંભળવાનો અધિકાર હોવાથી તેમને તે રીતે બતાવ્યા છે. લોકભાષામાં 'સમોસરણ' શબ્દ વપરાય છે.

૩૨. સમવસરણ સમવસરણનો આ બીજો ગઢ પણ પહેલાંની જેમ સાદી રીતે બતાવ્યો છે. અશોક વૃક્ષ નીચે સુવર્ણ કમળ ઉપર બેઠેલા, આહિંસા ગઢ બીજો - મૂર્તિ, વિશ્વવત્સલ ભગવાનનો આહિંસા અને મૈત્રીનો ઉપદેશ સાંભળીને પરસ્પર વિરોધી એવા પ્રાણીઓ પણ ભગવાનની વાણીના [વજુ-વહીઓની સમા] અદ્ભુત પ્રભાવે જન્મજાત વૈર-વિરોધને ભૂલી ભય છે તે ભાવ અહીં પ્રદર્શિત થયો છે.

૩૩. કાશ્યપગઢ - આ અષ્ટ મંગલો મધ્યયુગીન કલ્પસૂત્ર (પન્નનેસવણ કૃપ) ના ચિત્રના આધારે દોરેલાં છે. ક્રમમાં સામાન્ય ફેરફાર છે. વિશેષ પરિચય માટે પૃદ્ધી ક્રમાંક તણ્ણ જુઓ.

૩૪. યન્ત્રા- વિશ્વના પહેલાંની આધારશિલા ગણતા અક્ષર અને અંકનો મહિમા વિશ્વવિખ્યાત છે. એ બંનેનું અર્થગભિત સંયોજન કૃતિઓ - એક વિશિષ્ટ પ્રકારની સામૃદ્ધિક શક્તિનું પ્રગટીકરણ કરે છે. જેમ મંત્રમાં મંત્રબીજ સહિત કે રહિત શબ્દો-વર્ણોનું પ્રાધાન્ય છે તેમ યન્ત્રોમાં (વિવિધ સંખ્યાવાળા અંકો અને અક્ષરો સહિતની) આકૃતિઓનું પ્રાધાન્ય છે.

યન્ત્રોની અનેક જાતો છે અને તેના અગણિત પ્રકારો છે. આ યન્ત્ર બનાવવાની 'ગણિતિક પ્રક્રિયા એવી છે કે એનાથી લાખો યંત્રો નીપજાવી શકાય છે. યન્ત્રો અંકોના વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. અને તેને (પ્રાયઃ) કોઈને કોઈ પ્રકારની આકૃતિ દોરીને મૂકાય છે. આ આકૃતિઓ ભૂમિતિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રધાનપણે સમચોરસ, ત્રિકોણ, ગોળ, ચતુષ્કોણ અને લંબચોરસ હોય છે. એ આકૃતિઓમાં કોણ-ખાનાં દોરીને તેમાં એકથી લઈને હજારોની સંખ્યા સુધીના અંકો મૂકી શકાય છે. આ ખાનાઓની સંખ્યાને આડી, ઊભી કે કોણમાં તિરછી, ગમે તે રીતે ગણ્યો તો તેનો સરવાળો દરેક બાજુએથી એક જ રકમનો આવે. કેટલાક યન્ત્રો આંકડા વિનાના મંત્રબીજો, અક્ષરો કે મંત્રની ગાથાથી લખેલાં પણ હોય છે. કેટલાક બંનેથી મિશ્ર હોય છે. કેટલાક ગોળ, ચોરસ વલયોથી વેશિત હોય છે. કેટલાક યન્ત્રો નરનારી પરુ-પક્ષી તથા વાઘ કે શસ્ત્રાદિકની આકૃતિઓ દોરીને તેમાં મંત્રબીજો, મંત્રપદોની સ્થાપના કરી હોય તેવાં હોય છે.

આ યંત્રો સોના, રૂપા, તાંબા, કાંસુ વગેરે (ખિનલોક) ધાતુઓના પતરા ઉપર લખી, ખોદી કે ઉપસાવીને કરવામાં આવે છે. તે સિવાય લોખંડ, કાગળ કે વસ્ત્ર ઉપર ન્હાના-મ્હોટા અનેક જાતના સાદા કે વિવિધ રંગોમાં તે તૈયાર થાય છે.

ઉપરોક્ત માધ્યમો ઉપર તન, મન અને વસ્ત્રાદિકની શુદ્ધિ તથા વિધિ-ભાવની શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિ જાળવીને બતાવેલા આમાય મુજબ યન્ત્ર લખવાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે અને લખવા માટે અષ્ટગંધ કે કેસરાદિ શુભ દ્રવ્યો ઉપયોગમાં લેવાય છે. લખવા માટે સુવર્ણ શલાકા, દાંડિમાદિક વૃક્ષની કલમ વપરાય છે. પછી મંત્રાદિકના પાઠ દ્વારા આદર-બહુમાન પૂર્વક યંત્રના આત્માને જાગૃત કરવામાં આવે છે એટલે તેનામાં દૈવિક શક્તિનું પ્રગટીકરણ થાય છે. તે પછી તે યંત્રને ઘરમાં રાખવાનો કે પોતાના અંગ ઉપર ધારણ કરવાનો હોય છે. આ યંત્રો માનવ જાતના ઉત્કર્ષ અને અમ્યુદય માટે યથોચિત ફાળો આપે છે. વધુ સ્પષ્ટતા કરીએ તો તે વિવિધ પ્રકારની શાંતિ, પૌષ્ટિક, વર્ષીકરણ કાર્યમાં, જૂત પ્રેત નિવારણમાં તથા ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ, વિજય કે મનો-રચોની સિદ્ધિ વગેરેમાં યમતકારિક પ્રભાવો પ્રજ્વળતાવે છે.

આ યન્ત્ર કોણ કેવી વિધિથી લખી શકે? અને એને સંરકારો કેમ આપવા, ક્યાં કેવી રીતે પધરાવવો, યંત્ર રચાયા પછી તેની પવિત્રતા કેમ જાળવી, પૂજા ઉપાસના કેમ કરવી, ક્યા વર્ણવાળાને ક્યા યંત્રો ફળે? વગેરે અવશેષ બાબતો અન્યન્તર કે ગુરુગમથી જાણવી, કારણકે આ એક મહાશાસ્ત્ર છે. અહીં કેટલું અપાય!

આ પૃદ્ધીમાં વર્તમાનમાં વધુ ઉપયોગમાં લેવાતાં કેટલાંક યન્ત્રોને આપ્યાં છે. એમ કરીને એકપૃદ્ધી યન્ત્ર વિષયક દાખલ કરી છે. આમાં પ્રથમ બે જાતનાં પંદરિયા છે. પછી ચોનીસો, પાંસદ્દીયો, તિલવપહુતરતોજ ગાથા સંદર્શિત ૧૭૦ જિનનો અને તે પછી તણ્ણ વીશા યન્ત્રો આપ્યાં છે.

૧૬. તાલવાઘે દુ-દુભિથી નગારૂં જ લેવાનું છે. એ અનેક અન્થો ચિત્રો વગેરે દ્વારા નિશ્ચિત કરેલી બાબત છે.

૧૭. આ માટે કૌશ્ઠક ચિત્તામણિ નામનો અન્થ રચાયો છે જે અમુદિત છે.

૧૮. યન્ત્રોમાં બહુધા આ નિયમનું પાલન થયું છે.

૩૫. ગર્ભસ્થિત બાલકની પહેલા મહિનાથી ત્રણ મહિના સુધીની અવસ્થાઓને તથા અન્ય કારણોને કારણે અપત્તિ અર્થે વર્ણન પટ્ટી

આ પટ્ટી એટલે ઘડીભર વાયકોને આશ્રય થયે કે આ પટ્ટી આપવાની શું જરૂર હતી? એનો જવાબ આ પટ્ટીના અંતમાં આપેલું લખાણ વાંચવાથી મળી જશે. આ પટ્ટી આપવાનાં અનેક કારણો છે પણ આ પુસ્તકમાં લખવાની ઘણી મર્યાદા હોવાથી દરેક બાબતો મહત્વની હોવા છતાં પણ ટૂંકમાં જ લખવાની રહે છે.

મને એમ થયું કે જન્મ પહેલાં જે ઘરમાં નવ નવ મહિના સુધી ગર્ભાશયની અંધારી કોટડીમાં વસવાટ કર્યો, ઉછેર થયો એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આ ઘરતી ઉપર ડોકટરો સિવાય બીજા કોઈને થતો નથી. એકસરે યંત્રની શોધ થયા પછી એ યંત્રો દ્વારા ગર્ભાશયના કોટા લેવાયા ત્યારે, નવ મહિનાની સ્થિતિનો ડોકટરોને પૂરતો-સાચો ખ્યાલ મળ્યો, પછી તો વિશ્વની પ્રજાને પણ ખ્યાલ મળ્યો.

આપણે ત્યાં જીવને ગર્ભાશયમાં કેવાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. જન્મ સમયની વેદના કેવી હોય છે તેનું વર્ણન શાસ્ત્રોમાં અને સજ્જાત્યોમાં કરવામાં આવ્યું છે. મને થયું કે મારી પ્રજાને ગર્ભાશયનું ચિત્રો દ્વારા દર્શન કરાવું. જન્મ વખતે તે કેવો સૂક્ષ્મ શરીર હોય છે. પછી દર મહિને કેવી કેવી રીતે વધતો જાય છે, તેમજ પૂર્વજન્મમાંથી તેજસ-કાર્મણ નામના શરીરોને લઈને આવતો જીવ જન્મ લેવા માતાના ગર્ભમાં દાખલ થતાંની સાથે જ રજ અને વીર્યની અંદર તે કેવી રીતે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. ત્યારપછી કર્મની થીઅરી પ્રમાણે તેજસ (અગ્નિ શરીર), કાર્મણ શરીરમાંથી મનુષ્યનું શરીર જૈનતત્ત્વજ્ઞાનની પરિભ્રાષામાં ઔદારિક પ્રકારનું હોવાથી શરીરની રચના કેવી રીતે શરૂ કરે છે, પ્રત્યેક મહિને શરીરની રચના કેવી રીતે વિકસિત થતી જાય છે અને નવ મહિનાને અન્ને માતાના ઉદરમાં માથું નીચે અને પગ ઊંચે એ રીતે આવીને કેવી સ્થિતિ પકડે છે તેનો સચોટ ખ્યાલ મળે છે. શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ગર્ભાશયના અસહ્ય અને ભયંકર દુઃખોની નોંધ અહીં આપી નથી.

નવમું ચિત્ર ધ્યાન રાખીને જુઓ. આ ચિત્રમાં માતાને ઊભી રાખી છે અને જરૂર પૂરતું પેટ પણ બતાવ્યું છે, અને એ પેટની નીચે રહેલા ગર્ભાશયમાં બાળક કેવી રીતે કેવા આકારે સ્થિર થયું છે તે તમને બરાબર જાણ મળશે. નવ-સાડા નવ મહિના પછી માતાનો કુક્ષિમાંથી જન્મ લેવા બાળક સામાન્ય નિયમ મુજબ માથા દ્વારા બહાર આવે છે. સુખદ પ્રસવ માટે અને માતા-બાળકના હિત માટે આ નિયમ છે.

માતાના ગર્ભમાં બે બાળકો-એડલા કેવી રીતે રહે છે એનો ખ્યાલ આપવા દશમું ચિત્ર માતાની ઓરથી વીંટળાયેલાં બે બાળકોનું આપ્યું છે, જેથી ઓર વસ્તુ શું છે તે સમજાય.

ત્યારપછી એક નાનું ચિત્ર જે આપ્યું છે તે સ્ત્રીના પેટ નીચેના પેટાના ભાગમાં ગર્ભાશય કયાં આવેલું છે તે એરો (સાઈન) આપીને સ્થાન બતાવ્યું છે. આ ભાગની નીચે જન્મસ્થાન જોડાયેલું છે. ગર્ભધારણ થવામાં નિમિત્તરૂપે પુરુષના વીર્યમાંનું જીવંત વીર્યબિંદુ અને સ્ત્રીનું જીવંત રજ આ બંનેનું ગર્ભાશયના સ્થાનમાં જોડાણ થતાં જીવની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે. અહીંયાં ઉપાદાન કર્મ અને નિમિત્ત બંનેનું કેવું જોડાણ છે અને ગર્ભાશયમાં તે કેવી રીતે કયા કયા સહકારી કારણોથી વૃદ્ધિ પામે છે તે, તથા ઉત્પન્ન થવાની ડોકટરોએ ચિત્રોથી પ્રત્યક્ષ જોએલી સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પ્રોસેસ-ક્રિયા કેવી હોય છે તે ઉપર લખીએ તો ઘણું બધું લખી શકાય પણ તે અહીંયાં જરૂરી નથી એટલે તે બાબતમાં પૂર્ણવિરામ રાખ્યું છે.

આ પટ્ટીમાં જીવ ઉત્પન્ન થયા પછી શરૂઆતના ૨૫મા દિવસે મનુષ્યના ઔદારિક શરીરનો સ્વલ આકાર કેવો બંધાય છે તે બતાવ્યો છે. પછી મહિનાને અન્ને આંખના નિર્માણ સાથે શરીરનો વિકાસ કેવો થાય છે તે બતાવ્યું છે. વિકાસ કેવી કેવી રીતે થતો જાય છે તે તમારી મેળે જોઈ શકશો. માતાની ઓર સાથે ગર્ભનું જોડાણ બતાવ્યું છે.

છેલ્લાં ખાનામાં આપેલો ઉપદેશ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી હૈયામાં તેની નોંધ રાખજો.

૩૬. હીરા રત્નના વર્તમાનમાં પ્રચલિત વિવિધ આકારો (વિવિધ કટો) ની વર્ણન પટ્ટી

આ પટ્ટી સાથે સીધી રીતે કોઈ ધાર્મિક બોધને લગતો સંબંધ નથી પણ બીજા અનેક રીતે કે આડકતરી રીતે સંબંધ ધરાવનારી આ પટ્ટી છે. ઘરતી ઉપરના સમગ્ર ઝવેરાતમાં પિતામહ અને સર્વ રત્નોમાં સર્વોપરિ ગણાતા ઝવેરાતની છે, એનું નામ છે વજ્ર રત્ન. જેને ગુજરાતી ભાષામાં હીરો અને અંગ્રેજીમાં ડાયમંડ કહે છે. છેલ્લાં બાર વરસથી વિશ્વમાં મોટા દેશોમાં જેની બોલંબાલા છે. આ હીરો અનાદિથી અનંતકાળ સુધી સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવનાર છે. આ રત્નનું મૂલ્ય પણ સહુથી વધુ હોય છે. એક સોપારી કે બદામ જેટલા હીરાનું મૂલ્ય આજે પણ લાખો-કરોડોનું હોઈ શકે છે. હીરાની અનેક જાતો છે. હીરા વિવિધ રંગના પણ હોય છે અને હીરા હલકા-ભારે પણ હોય છે. વળી ગુણ-દોષવાળા પણ હોય છે. કોઈ વખતે દૂષિત ચિહ્નવાળો હીરો જો ઘરમાં આવી જાય તો બધી રીતે પડતીનું કારણ પણ બની શકે છે અને દોષ રહિત ગુણવાન હીરો જો ઘરમાં આવી જાય તો ઉન્નાતિના શિખરે લઈ જવામાં પણ નિમિત્ત બની જાય છે.

જગતમાં આજે પાંડવયુગનો મનાતો કોહિનૂર હીરો પ્રખ્યાત ગણાય છે. જે લંડનના રાજમહેલમાં શહેનશાહના મુગટમાં રહેલો છે. હીરાનો પરિચય આપતાં પુસ્તકો પ્રાચીનકાળમાં લખાયેલાં અને આજે નવાં લખાતાં મળે છે. વૈજ્ઞાનિક શોધમાં નવા નવા ચમત્કારો સર્જવામાં હીરો ભારે ભાગ ભજવી રહ્યો છે. વૈજ્ઞાનિકો ઈલેક્ટ્રોનિક ઘડિયાળો, ઉપગ્રહો વગેરેમાં ખૂબ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. આજે ભયંકર રોગોમાં વેધો તેની ભસ્મ બનાવીને દર્દીઓને ખવડાવે છે. જ્યારે ભક્તિવાળા આત્માઓ પરમાત્મા ઉપર તેનો મુગટ, હાર વગેરે બનાવીને ચડાવે છે. આજે સમગ્ર વિશ્વમાં અને વિશેષ કરીને ભારતમાં હીરાના વેપારની જબરજસ્ત બોલંબાલા છે, એમાં ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર સૌથી મોખરે છે. પરદેશમાં બેલ્જિયમ વગેરેમાં હીરાને કટ કરવાનાં જબરજસ્ત યંત્રો છે. હીરો અત્યંત કઠણ ધાતુ છે. કોઈ સાધનથી એને તોડી શકાતો નથી, એ મોટા મોટા તોતિંગ સાધનોથી જ તોડી શકાય છે, અને આ હીરાને નાના-મોટા મશીનો, જુદા જુદા કટ-આકારો આપીને બજારમાં મૂકે છે, આકારો બનાવ્યા પછી વેપારમાં એનું મૂલ્ય અનેકગણું વધી જાય છે. વર્તમાનમાં હીરાના કેટલાં આકારો (કટ) પ્રચલિત છે તેની એક પટ્ટી અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે, અને તેની નીચેની લાઈનમાં તે તે ખાનામાં હીરાના કટ-આકારનાં નામ લખવામાં આવ્યાં છે.

આ પટ્ટી હીરાના વેપારીઓને વધુ ગમશે. આટલા બધા કટ-આકાર એક સાથે ભાગ્યે જ કોઈને જોવા મળે, એ દૃષ્ટિએ આ પટ્ટી સહુ કોઈ પ્રેક્ષકોને આકર્ષી શકશે એમાં શંકા નથી. વજ્ર રત્ન એટલે હીરાની સાથે શુક મહનો સંબંધ છે.

૬૯. આ ચિત્રો પરદેશમાં છપાયેલી શારીરિક વિજ્ઞાનની બુકમાં આપેલાં ચિત્રો ઉપરથી નકલ કરાવીને આપ્યાં છે. સં. ૧૯૮૦ આસપાસ આ બુક બહાર પડી હતી જે ભારતમાં આવવાની છે એમ જણ્યું હતું.

નવરસ અંગેની મારી મૂમિકા

મન ઈન્દ્રિયને પામેલા જીવો અભજે છે. તેથી તેમના હૃદયમાં પ્રવાહિત થતાં રસો પણ અભજે હોઈ શકે છે પણ અભજેની ગણતરી કે વર્ણન કરવું અશક્ય હોવાથી આર્ષ વિદ્વાનોએ અભજે રસોનું વર્ગીકરણ કરી તેનો નવમાં સમાવેશ કર્યો છે અને સાહિત્ય વિભાગના અલંકાર શાસ્ત્રમાં નવરસો ભાવોને વર્ણવવામાં આવ્યા છે. જે કે અન્યત્ર સાહિત્યાદિ ગ્રન્થોમાં એકબીજા રસનો અંતર્ગત સમાવેશ કરીને અથવા ગૌણ મુખ્યની અપેક્ષા રાખીને આઠ પણ કહ્યા છે, એમ નવ અથવા દશ રસ પણ દર્શાવ્યા છે. કોઈકે નૂતન નામનો રસ પણ દર્શાવ્યો છે. જેમકે- જેન શાસ્ત્રના અનુયોગદ્વાર નામના શ્રદ્ધેય આગમના સૂત્ર ૨૬૨ (ગા.૬૩)માં નવરસોની નોંધ લેતા વ્યુત્ક્રમથી વીર, શૂંગાર, અદ્ભુત, રોદ્ર, વીડનક, ભીભત્સ, હાસ્ય, કડ્ડણ અને પ્રશાંત એ રીતે બતાવ્યા છે. એમાં વીડનક રસ નવો છે. આ રસ બીજા ગ્રન્થોમાં વાંચવા મળ્યો નથી. અનુયોગદ્વારમાં ભયાનક રસને આપ્યો નથી પણ ત્યાં એવી સ્પષ્ટતા કરી છે કે ભયાનકનો અમોએ રોદ્ર રસમાં સમાવેશ કરેલો હોવાથી અમે તેનું અલગ કથન કર્યું નથી. આ બધી ગ્રન્થકારોની બુદ્ધિની વિવક્ષા હોય છે.

વીડનક એટલે શું? તો પૂજ્યની પુજનો વ્યતિક્રમ થતાં એટલે અનાદર જેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થતાં, અથવા કોઈ ખાનગી ગુપ્ત વાત કહ્યા પછી વાત કહેનારી વ્યક્તિને પોતાના મનમાં જે આંતરિક શરમનો જે ભાવ ઉપજે તેને વીડનક રસનો આવિર્ભાવ કહેવાય. આ રસનું મુખ્ય ચિહ્ન લજ્જા અને શંકાથીલતા છે. આધુનિક અલંકાર શાસ્ત્રોમાં આ રસનો કયાંય ઉલ્લેખ નથી.

‘ભારતનાદય’^{૧૦} ગ્રન્થમાં (આ. ૬. શ્લોક. ૧૫) શાન્ત રસ સિવાયના શૂંગાર, હાસ્ય, કડ્ડણ, રોદ્ર, વીર, ભયાનક, ભીભત્સ અને અદ્ભુત આ આઠ રસોને નોંધ્યા છે. મમ્મટ કૃત ‘કાવ્ય-પ્રકાશ’માં શાન્ત રસને ઉમેરીને નવ રસો વર્ણવ્યા છે. કાવ્યાલંકાર અને કાવ્યાનુશાસનને પણ એ જ નવરસ અભિપ્રેત છે. ૩૨ટે કાવ્યાલંકારમાં નવ રસ ઉપરાંત દસમો પ્રેવાજ રસ જણાવ્યો છે.

૩૭. નવરસને ઉત્પન્ન કરવામાં કહ કહ વસ્તુઓ નિમિત્ત બને છે તે

વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ નવરસના ભાવોને વ્યક્ત કરતાં ચિત્રો ચિતરવાની પ્રથા જૂની-પુરાણી ચાલી આવે છે, પણ મને થયું કે જે કારણથી આ રસો પેદા થાય છે એ કારણનાં ચિત્રો અધાવધિ-આજ સુધી કોઈએ બનાવ્યાં હોય તેવું જણવા મળ્યું નથી. કદાચ કલ્પના પણ નહીં આવી હોય એવું પણ બને. મને વળી વિચાર આવ્યો અને કયા રસો માટે કયું દર્શ્ય-ચિત્ર પસંદ કરવું એ માટે ખૂબ ખૂબ વિચારીને દર્શ્યો નકકી કર્યાં અને નવરસના નવ કારણભૂત દર્શ્યોની પટ્ટી બનાવરાવી.

જેમકે શૂંગારરસની અનુભૂતિમાં ભલે અનેક કારણો હોય છતાં પણ પ્રધાનકારણ તરીકે સુંદર સ્ત્રી હોય છે, તેને જોવાથી તે રસ પેદા થાય છે, તેથી અહીં તે ચિત્ર પ્રથમ મૂક્યું છે. બીજું સરકસનો જોર મૂક્યો છે જેને જોઈને પ્રેક્ષકોમાં હાસ્વરસ જળી જાય. આમ નવ રસોનાં આ ચિત્રો તેના કારણરૂપે છે અને નવરસો તેનાં કાર્યરૂપે છે.

૩૮. ઉત્પન્ન થએલા રસોનું વિવિધ મુજાકૃતિઓ દ્વારા વર્ણન

આ ચિત્રપટ્ટીમાં નવરસની પહેલી પટ્ટીમાં ઉત્પન્ન થતાં નવરસોના ભાવને વ્યક્ત કરતાં ચિત્રો છે. જે ચિત્રો જોવાથી તરત સમજાય તેવું છે જેથી તેની વધુ સમજ આપવાની જરૂર નથી.

૩૯. જાણના આવર્તો દ્વારા જાપ માટે સર્વાતી વિવિધ પ્રકારની આકૃતિઓ

કોઈપણ અક્ષર, શબ્દ કે મંત્રનો જાપ સંખ્યાની સાથે સંબંધિત હોય તો તેને માટે બે પ્રકાર વધુ અનુકૂળ બને છે, કાં હાથમાં મણકાની માળા રાખે, કાં તો આંગળીના વેદાથી ગણવાની વાત આવી ત્યારે પ્રસ્તુત જાપને વધુ પ્રભાવિત કે અર્થપૂર્ણ બનાવવા આવર્તો નિર્માણ થયાં. માળા રાખવાની, શોધવાની ખટપટ-ચિંતા જ નહિ. આવર્તો એટલે વિવિધ પ્રકારોથી સર્જની આકૃતિઓ.

અહીંયા આપેલી પટ્ટી ગણવામાં ઉપયોગી એવા સાત-આઠ પ્રકારનાં આવર્તોની છે. ચિત્રમાં ટેકણ તરીકે અથવા જાપ તરીકે પણ શંખાવર્ત ઉપયોગી હોવાથી ત્રીજું ચિત્ર શંખાવર્તનું છે. આ બંનેના સંબંધથી શંખાવર્તનો જાપ કરાય છે. જમણા હાથનો શંખાવર્ત ૧૨ આંકડાનો છે. બાર આંકડાને એક વખત ગણીએ ત્યારે એક વાર ૧૨ થાય એ એક વારની યાદ ભૂલી ન જવાય માટે બે હાથના પંજ પાસે પાસે રાખીને જમણા હાથના શંખાકારે ૧૨ વેદા પર જાપ પૂરો થતાં ટેકણ એટલે એક વાર થયો, એ ખ્યાલ રહે માટે ડાબા હાથના પંજમાં બીજા આંગળીના વચલા વેદા ઉપર અંગૂઠો મુકવામાં આવે છે. પછી પાછા જમણા હાથે બીજા વાર ૧૨ ગણાય ત્યારે ડાબા હાથની ત્રીજા આંગળીના બીજા વેદા ઉપર અંગૂઠો ટેકણ તરીકે મુકાય છે. એમ ડાબા હાથના નવ વખત ટેકણ થઈ જાય, જમણા હાથે ૯ (નવ) વખત ૧૨ (બાર) ગણાય એટલે ૧૦૮નો જાપ પૂરો થઈ જાય. આવર્તથી જાપ કરવો હોય તો સંખ્યાની ગણતરી માટે સાતના આંકડાના આકારે રહેલા વેદા ઉપર અંગૂઠો મુકવાનો છે અને બાર વખત કેમ ગણવા તે માટે ત્રીજું શંખાવર્તનું ચિત્ર જુઓ. એમાં એક કયાં છે તે જુઓ. અંગૂઠા દ્વારા એક-બે એમ થડ કરવું. બાર વેદા ઉપર આંગળી ફરતાં પ્રસ્તુત આકૃતિ સર્જાય છે.

આ રીતે બીજું એક ચિત્ર નંદાવર્તના ચાર પૈકી એક ભાગના આકારનું છે. આ નંદાવર્તની પૂર્ણાકૃતિ જૈનધર્મ સિવાય કયાંય નથી. આથી જ મેં સં. ૧૯૮૫માં પાલીતાણા જૈન સાહિત્ય મંદિર મારી સંપૂર્ણ કલ્પના અને રૂચિ પ્રમાણે થવાનું હતું એટલે જ્ઞાનમંદિરના હોલની છતમાં કેન્દ્રમાં અતિભવ્ય લાગે તે રીતે કાષ્ઠ પટ્ટીથી ૫-૫ ફૂટની નંદાવર્તની આકૃતિ દોરાવી છે, અને આ ચિત્રસંપુટના પ્રથમ ટાઈટલમાં પણ જોજો. એમાં પણ એ જ આકૃતિ ઉપર મારી પસંદગી ઉતારી છે. કેમ કે તેની જોડ જૈનધર્મ સિવાય વિશ્વમાં કયાંય નથી, તેથી પશ્ચિમકની નજરમાં આ આકૃતિની જાણ થાય તે અતિ જરૂરી છે એમ સમજીને. જે કે સ્વસ્તિક-સાથિયાની આકૃતિ તો સર્વત્ર મળશે પણ આની જોડ નહીં જ મળે.

૭૦. નાદ્યકારોએ તો જન્ય જનક ભાવનું અનુસંધાન કરીને શૂંગાર, રોદ્ર, વીર, ભીભત્સ આ ચારને મૂલ રસ તરીકે વર્ણવી જનક રૂપે જણાવ્યા છે. આ ચારમાં ક્રમશઃ હાસ્ય, કડ્ડણ, અદ્ભુત અને ભયાનક રસો જન્ય એટલે ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જણાવી માત્ર ચાર રસને જ સ્વીકાર્યાં છે. બાકી બીજા રીતે વિચારીએ તો રસો અસંખ્ય છે.

૪૦. જાપ દ્વારા માનસિક દાસ્યતા કેળવવા માટેની અંક તપનાપદ્ધતિ (અનાનુપૂર્વી)

આનુપૂર્વી એટલે જેમાં ક્રમસર-ક્રમશઃ વ્યવસ્થા હોય તે, અને જેમાં ક્રમપૂર્વક વ્યવસ્થા ન હોય પણ આડી અવળી વ્યુત્ક્રમ વ્યવસ્થા હોય તે અનાનુપૂર્વી (અનુ-આનુપૂર્વી). આનો એક પ્રકાર સર્વસુલભ માળા ગણવાનો, બીજો આવર્ત દ્વારા કરવાનો, ત્રીજો કોઈ વસ્તુની ગણતરી દ્વારા કરવાનો, એમ લખેલા કે છાપેલા અંકોનો સંખ્યા દ્વારા પણ જાપ કરાય છે.

નવકારમંત્રના નામો અરિહંતાઈ વગેરે પાંચ પદોને જાપ કરવા માટેની અનાનુપૂર્વી સમગ્ર જૈન સમાજમાં સુવિખ્યાત છે. આજ સુધીમાં તેની લાખો નકલો છપાઈ ગઈ છે. નવપદજીની અનાનુપૂર્વી કેટલાક કારણોસર એટલી પ્રચાર પામી નથી.

પાંચ પદની અનાનુપૂર્વી ૨૪ તીર્થંકરનાં ચિત્રો સાથેની હોય છે. આ પાંચ ખાનાની હોય છે; એમાં ગણવાના પાનાં ૨૦ (વીસ) હોય છે.

પ્રશ્ન- માળા ગણવી ઉત્તમ કે અનાનુપૂર્વી?

ઉત્તર- આનો જવાબ એકાંતે ન આપી શકાય. વ્યક્તિના મનની યોગ્યતા ઉપર આધાર રાખે છે. છતાં અપેક્ષાએ માળા કરતાં અનાનુપૂર્વીનો જાપ મનની એકાગ્રતા જાળવવા માટે બહુ સારો. કેમકે આમાં અંકો મનમાં આડા અવળા બોલવાના હોય એટલે આંખ અને મનનું ધ્યાન બરાબર અંકોના ખાના ઉપર ચોંટવું રાખવું જ પડે એટલે બહારના વિચારોને પેસવાની જગ્યા ઓછી રહે.

અનાનુપૂર્વી જૈન પુસ્તક વિકેતાને ત્યાંથી મળી શકે છે.

૪૧. દાસ્યતા પ્રત્યે જ્ઞાને, અપરાધો વધા હોય તેની ક્ષમા માગતી પદ્ધતિ

આ પદ્ધતિનો વિષય ધણો જ ગંભીર, ગ્રીહો અને મહાન છે. સંસાર અને મોક્ષ બંને બે છેડાએ રહેલા છે. બંને પરસ્પર વિરોધી છે. જન્મ મરણનાં ફેરાનો અને સંસારના માનસિક, વાચિક અને કાયિક આ ત્રિવિધ તાપ સ્વરૂપ તમામ દુઃખોનો અંત લાવવો હોય તો મોક્ષમાર્ગની સાધના કરવી જોઈએ જેથી કોઈ જન્મને અંતે આત્મા મુક્તાત્મા બની જાય. પણ આ સાધનાની પ્રધાન શરત એ છે કે પ્રથમ કષાય ઉપર વિજય મેળવવો જોઈએ. સંસારનું મૂળ કષાય છે. કષાય એટલે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ. એમાં ક્રોધ સમુદ્ધી ભૂંડો છે. આ ક્રોધાદિ કષાયોના કારણે એક બીજા જીવો વચ્ચે વિરોધ, વેમનસ્ય, વૈરભાવ, અજ્ઞાનભાવ, બોલાચાલી, ગુસ્સો, ગમા-અજ્ઞાન, ધિક્કાર, તિરસ્કાર, કડવાશ આ બધી હીન-દુષ્ટ વૃત્તિઓ છતી ધાય છે, અને એના કારણે સતત કર્મનાં બંધનો પ્રગાઠ થતા જાય છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં કરુણાસાગર જૈન તીર્થંકરોએ જોયું કે જીવો ક્રોધાદિ કષાયના દાવાનળમાં શેકાઈ રહ્યા છે. વરસમાં એકાદ દિવસે બધા જીવો એકબીજાની ભૂલો, અપરાધ, ગુના અને પોતાના અયોગ્ય વર્તનની દૃઢ્યના સાચા ભાવથી ક્ષમા માગી લે તો કષાયની આગનો ઉપશમ થાય માટે પર્યુષણ પર્વના સંવચ્છરીના દિવસે સંવચ્છરી પ્રતિક્રમણ દરમિયાન સહુ જીવો ગણીતું પ્રખ્યાત મારા દુષ્ટતની માફી માગું છું એ અર્થવાળું 'મિચ્છામિ દુકકરં' બોલી ક્ષમા માગે છે. વૈર-વિરોધની આગોને શાંત કરે છે. જેને ખમત ખામણા કહેવાય છે. ખમવું, ખમાવવું, શાંત થવું અને બીજાને શાંત કરવો એ જ જૈનધર્મનો સાર છે. જૈનધર્મનો પાયો કહ્યો, ઈમારત કહ્યો તો તે સમતા છે અને શ્રમણધર્મ-જૈનધર્મનો સાર હોય તો ઉપશમ થવું, શાંત થવું એ છે. આ પદ્ધતિ એ જ સંદેશો આપે છે.

૪૨. જૈનધર્મના મુખ્ય અંગરૂપ ધાર આગમ-શાસ્ત્રો (દ્વાદશાંગી) નાં નામ જણાવતી પદ્ધતિ

જૈન તીર્થંકરોને જ્યારે કેવલજ્ઞાન-ત્રિકાલજ્ઞાન થાય ત્યારે તેઓ પોતે પોતાની બુદ્ધિથી શાસ્ત્રરચના કરતા નથી, પરંતુ એ રચના પોતાના મુખ્ય ગણધર-શિષ્યો દ્વારા જ કરાવરાવે છે. એ શિષ્યો પરિમિત બુદ્ધિવાળા હોય છે, પરંતુ તીર્થંકરો તેનો વિસ્ફોટ કરે છે એટલે કે શાસ્ત્રરચના કરવા માટે સામર્થ્ય-શક્તિ પેદા થાય એ માટે તીર્થંકરો કકત ત્રણ જ મુલભૂત-પાયારૂપ વાક્યોનું દાન કરવા દ્વારા ગણધરોની બુદ્ધિનો વિસ્ફોટ કરે છે. આ ત્રણ પદો અનુક્રમે ઉપનેહવા, વિગમેહવા, ઘુવેહવા છે. ત્રણેય કાળના સમગ્ર જ્ઞાનના પાયારૂપ-ચાવીરૂપ આ ત્રણ પદો છે. એનો અર્થ જગતના પદાર્થો ઉત્પન્ન થવાવાળા છે, જગતના પદાર્થો વિનાશ થવાવાળા છે અને જગતના પદાર્થો કાયમ માટે સ્થિર રહેવાવાળા પણ છે. જગતના પદાર્થો ત્રણેય સ્થિતિવાળા છે. ગણધરો બે હાથ જોડી માથું નમાવીને તે જ્ઞાનપદોને અરજ કરે છે, એટલે ઝીલે છે. પરમાત્માની વાણીનાં ત્રણ પદોથી ગણધરોમાં અગાધ બુદ્ધિ-શક્તિ પેદા થાય છે. તેથી તેઓ (અંતર્મુહૂર્તી) બે ઘડી-૪૮ મિનિટમાં બારે બાર અગાધ શાસ્ત્રોની મૌખિક રચના કરી નાંખે છે. એ રચના મુખ્ય બાર શાસ્ત્રોની થાય છે. આ બાર શાસ્ત્રોની રચનાને જૈનભાષાની સુપ્રસિદ્ધ પરિભાષામાં 'દ્વાદશાંગી' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. દરેક તીર્થંકરોના શાસનમાં આ દ્વાદશાંગીની રચનાઓ થતી હોય છે, એટલે કે અનાદિથી અનંતકાળ સુધીનો આ શાસ્ત્ર નિયમ છે.

પદ્ધતિમાં વચમાં ભગવાન મહાવીરનું ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. આ ચિત્ર આવશ્યક નિર્ધારિતની ગાથાઓના આધારે બનાવ્યું છે. ચિત્રનો ભાવ એ છે કે ભગવાન મહાવીર સાધના કરતાં કરતાં જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષ ઉપર ચડતાં ગયા. ટોચે પહોંચ્યા ત્યારે તેમને કેવલજ્ઞાન-ત્રિકાલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તીર્થંકરો મહાઉદાર, મહાપરોપકારી અને વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાની ભાવનામાં સતત રમમાણ હોય છે. જગતનું કલ્યાણ જ્ઞાનમાર્ગથી જ થાય છે એ નિશ્ચિત વાત છે. જગતની આગળ સમગ્ર બ્રહ્માંડના તત્ત્વોની, એની વ્યવસ્થાને અને સમગ્ર વિશ્વની જીવ ચેતનાનું કલ્યાણ કરી શકે તેવું જ્ઞાન માનવજાત સમક્ષ મુકાવું જોઈએ એટલે ભગવાને કેવલજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષ ઉપર ચડીને સમ્યક્જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓનાં વિવિધ પુષ્પો ચૂંટી ચૂંટીને એ જ્ઞાન પુષ્પો પોતાના ઈન્દ્રેભૂતિ આદિ અગિયાર ગણધરો-શિષ્યોને અર્પણ કરવાં હાથમાં લીધાં. અગિયારે ગણધરોએ નીચે ઊભા રહીને એ પુષ્પોને પોતાના

૭૧. આ વ્યુત્ક્રમથી ગણવાની પદ્ધતિવાળી બે આનુપૂર્વીઓ ગણીતી છે. સૌથી મૂર્ધન્ય શાસ્ત્રોક્ત-સર્વમાન્ય નવકાર મંત્રના પાંચ પરમેષ્ટી પદોની છે એટલે તે પાંચ અંકડાની છે અને બીજી નવપદજીના નવ નામો-પાંચ પરમેષ્ટી અને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપની છે.

૭૨. આ જાપ મનને વશ કરવા માટે અંકુશનું કામ કરે તેમ છે અને ૬ મહિના સુધી અખંડ જાપ ગણતા સિદ્ધ થઈ જાય છે અને પછી જાપક ધાર્યો કાર્યો પાર પાડી શકે છે. જૈન ધર્મમાં આ ભલે નાનું પણ અસાધારણ અસરકારક સાધન હોવા છતાં બહુ ઓછા જીવો આનો ઉપયોગ કરે છે. ૮૦ ટકા ભાગ તો આ અનાનુપૂર્વીને ગણતો નથી તેમ સમજતો પણ નથી. ચંચળ ચિત્તવાળા જીવો માટે આ રામભાણ દવા છે, ઉપાય છે.

બુદ્ધિગ્રામી વસ્ત્રોમાં ઝીલી લીધાં અને તે પછી પ્રથમ બુદ્ધિનિધન ગણવરોએ પુષ્પોની બાર ખાલાઓ બનાવી. એ બાર ખાલાઓ એ જ બાર શાસ્ત્રો. આ બાર શાસ્ત્રોની રચના આજથી ૨૫૧૫ વર્ષ પહેલાં વૈશાખ સુદિ ૧૧ના દિવસે ભગવાન મહાવીર અને સકલ સંઘની હાજરીમાં થવા પામી હતી. એ વખતે ધર્મશાસ્ત્રો કંઠસ્થ રાખવાની પ્રથા હતી. પ્રાચીનકાળના જીવોની બુદ્ધિ અગ્રામ હતી તેથી શાસ્ત્રો લખાવવાની પ્રથા ન હતી. વરસો બાદ પડતા કાળના કારણે શાદશકિત ઠીણ થવા લાગી. શાસ્ત્રો ભુલાવા લાગ્યા એટલે એક હજાર વરસ બાદ વીર સં.૯૮૭ અથવા ૯૯૩ વચ્ચે તે વખતના ભારતમાં વિદેશીન મહાશાની જેન આચાર્યોની એક મોટી પરિષદ વલ્લીપુરમાં ભોલાવવામાં આવી હતી કહે છે કે ૫૦૦ આચાર્યો ત્યાંયા થયા હતા અને કંઠસ્થ રહેલા એ શાસ્ત્રોને કાગળ ઉપર લખાવવાનું પહેલીવાર નક્કી કરવામાં આવ્યું અને વિસ્મૃતિમાંથી જેટલું જ્ઞાન બચી ગયું એટલું જ્ઞાન પુસ્તકરૂપ કરવામાં આવ્યું. ત્યારથી હજારોની સંખ્યામાં શાસ્ત્રો લખાતાં ગયાં. ભાવિ જીવોમાં તેનો ઉચિત વારસો જળવાઈ રહ્યો. જેનોની આગમ-શાસ્ત્ર પ્રત્યેની ભક્તિ અનન્ય છે. તન-મન-ધનના ભોગે મહાશાનનો મહાવારસો જેનો જાળવી રહ્યો છે.

જ્ઞાન એ પ્રકાશ છે. આ પ્રકાશ મનુષ્યે યથાશક્તિ પ્રાપ્ત કરતા રહેવો જ ભોઈએ. માનવજાત સાંસારિક ઉપાધિઓમાં આ વાત ભૂલી ન જાય માટે એની યાદ આપવા માટે જેનો કાર્તિક સુદિ પાંચમનો દિવસ ખાસ તહેવાર તરીકે નક્કી કરી આખા ભારતમાં ઉજવે છે. આ દિવસને જ્ઞાનપંચમીથી જ ઓળખાવાય છે.

એ બાર શાસ્ત્રોનાં નામ પછીમાં લખ્યાં છે. આ બાર શાસ્ત્રો મુખ્ય-પ્રધાન હોવાથી તેને 'અંગ' શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. અને તેથી દ્વાદશ-અંગ બંને શબ્દ મળીને તેને દ્વાદશાંગી કહેવામાં આવે છે. દેરીમાં જેમ એક એક ભગવાનને સ્થાપિત કરવામાં આવે છે, તેમ અહીંયાં કમાન આકારે પટ્ટી બનાવરાવીને બાર (અંગો) શાસ્ત્રો પોથી આકારે લખાવેલાં મૂક્યાં છે. અહીંયાં પટ્ટીમાં પ્રાકૃત ભાષાનાં મૂલ નામો મૂકવામાં આવ્યાં છે, અને તેના સંસ્કૃત નામો પણ નીચે લખવામાં આવ્યાં છે. તેનાં નામ અનુક્રમે ૧. આચાર ૨. સૂત્રકૃત્ ૩. સ્થાન ૪. સમવાય ૫. ભગવતી ૬. જ્ઞાતાધર્મ ૭. ઉપાસક ૮. અંતગદ ૯. અનુતરો ૧૦. પ્રશ્ન વ્યાકરણ ૧૧. વિપાકશ્રુત અને ૧૨. ક્ષિતિવાદ છે. બાહ્યજ્ઞોનાં મૂલ શાસ્ત્રોમાં જેમ ચાર વેદ છે તેમ જેનોનાં મૂલ શાસ્ત્રોમાં આ બાર શાસ્ત્રો-અંગો છે. પાછળથી તેનાં ઉપાંગ-અંગોપાંગ વગેરે અનેક શાસ્ત્રોનું નિર્માણ થયેલું છે.

એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે તે એ કે વિદેશ બાહ્યજ્ઞોને વરેલી છે, અને ધન વજ્રિક વ્યાપારીઓ-વૈશ્યોને વરેલું છે. વિદેશ બાહ્યજ્ઞુલમાં આનુવૈશિક હોય તેમ જાગે અને અહીંયાં આડકતરી રીતે આ કલ્પનાને ટેકો આપતી ઘટના એ છે કે શત્રિપદ્ધતી ભગવાન મહાવીરના પ્રથમ શિષ્યો અગિયારે અગિયાર બાહ્યજ્ઞો જ હતા અને બાર અંગની શાસ્ત્રરચના એમણે જ કરી. જોગાનુજોગ બનતી કેવી આ ઘટના!

૪૩. મૂલ ચાર શાસ્ત્રો ઉપરાંત આગમોક્ત વિવિધ ઉપગ્રન્થો ત્ત્રયેની ૪૪ જૈન આગમ-શાસ્ત્રોનાં નામ લૂચવતી પટ્ટી

આ પટ્ટીમાં વર્તમાનમાં શ્રમણસંઘે ૪૫ આગમો-શાસ્ત્રો નક્કી કર્યાં છે, એ ૪૫ આગમોની પોથીઓ-પુસ્તકો તેનાં નામ સાથે ઊભી ક્રમસઃ બતાવવામાં આવી છે.

આ દ્વાદશાંગીની રચના પછી કાબાંતરે બારમા મહાકાવ્ય ક્ષેત્રિયાદ મનુષ્ય જ્ઞાન ધીમે ધીમે સાધુઓ ભૂલી ગયા. તે જ્ઞાન લુપ્ત થતાં તે અંગ પણ નષ્ટ થયું. હવે બાકીનાં ૧૧ અંગ રહ્યાં. ત્યારપછીના આચાર્યોએ તે તે અંગના ઉપાંગરૂપ શાસ્ત્રોની રચના કરી. એ શાસ્ત્રોની સંખ્યા ૧૨ છે. તે પછી દશ પચન્યા એટલે જુદા જુદા વિષયો ઉપરના જ્ઞાનની રચના થઈ. તે પછી છેલ્લે સૂત્રની રચના થઈ. તે પછી ચાર મૂલસૂત્રો રચવામાં આવ્યાં અને એ ચૂલિકા રચવામાં આવી. આમ બધા મળીને ૪૫ની સંખ્યા થઈ. અત્યારે જેનોના શાસ્ત્રો કેટલાં? એના જવાબમાં ૪૫ની સંખ્યા બોલવામાં આવે છે. આ ૪૫નો આંકડો પણ વિવિધ પરિસ્થિતિના કારણે કોઈ નિશ્ચિત નથી, વધુ પણ થઈ શકે. આ પટ્ટીનો બહુ જ ટૂંકમાં પરિચય આપવો પડ્યો છે.

આ પટ્ટી જ્ઞાન અંગેની હોવાથી કોઈ જ્ઞાનને લગતાં કાર્યમાં અથવા ઉજમણાં અંગેની કંકોત્રીમાં કામ લાગે તેવી છે.

૪૪. નવ જાહે જોડે સંબંધ ધરાવતા રત્નનાં નામો, તેમજ વર્ણ, રત્ન કક્ષા વગેરે, જ્યારે ધારત્ય કરવું થયેરેનો અત્યંત ઉચ્ચનો વારિચય પટ્ટી

આ પટ્ટી એક બહુ જ ઉપયોગી અને સંબાહય છે. આખી પટ્ટીનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો થણાં પાનાં લખવાં પડે. એ કે આ પટ્ટીમાં ધણી ધણી બાબતો સ્પષ્ટ લખવામાં આવી છે. આ પટ્ટીમાં મુખ્યત્વે સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ છે. આ નવ ગ્રહોને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રસ્તુત પ્રત્યેક ગ્રહો ભેડે કયા રત્નનો સંબંધ છે, એ રત્નનું અંગ્રેજી નામ શું છે? તેનો રંગ કેવો છે? આ રત્નને પહેરવું હોય ત્યારે કયા વારે અને એ વારના કયા ટાઈમે પહેરવું? અને જે જે ગ્રહ નડતા હોય તે માટે જાપ કેવા કરવા તે અને એ રત્નોની આકૃતિઓ વગેરે પટ્ટીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

નવ રત્નની વીંટી બનાવવી હોય કે પૂજાની પાટલી બનાવવી હોય તો એ ગ્રહો કઈ દિશામાં કયા ગોઠવવા તેની બે આકૃતિઓ તે તે ગ્રહોનાં નામ સાથે પટ્ટીના કેન્દ્રમાં બતાવવામાં આવી છે. નવ ગ્રહો પૂરા થયા પછી લખવાની જગ્યા થોડી હોવાથી વધારાના જણીનાં થોડાં રત્નોનાં નામ જણાવ્યાં છે. નવગ્રહોના કેટલાંક પથ્થરો ધરતીમાંથી, કેટલાંક રત્નો દરિયાઈ સ્થાનમાંથી અને કેટલાંક તે તે રત્નની ખાજોમાંથી મળી આવે છે. રત્નોમાં પણ બાહ્યજ, શત્રિપ, વૈશ્ય અને શુદ્ર વગેરે જાતો કલ્પવામાં આવી છે. આ રત્નો નીકળે છે ત્યારે સજીવ હોય છે. તે એક ઈન્દ્રિયવાળાં હોય છે એટલે માત્ર એક શરીર હોય છે, નાક, આંખ, કાન વગેરે હોતાં નથી અને નીકળ્યા પછી ઉત્પત્તિ સ્થાનનો સંબંધ તૂટી જવાથી અને બહારની હવા અને પ્રકાશ લાગવાથી તે નિર્જીવ થઈ જાય છે.

૪૫. ભેજા, ઉચ્ચત્તમ, અપિત, ધાન આદિ કરજા માટે જૈનધર્મમાં બતાવેલાં સંઘનીય ત્ત્ત ભેજા ભેજા

વિશ્વની ધરતી ઉપર સારી અને નરસી બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. સાદી ભાષામાં એકને શુભ અને બીજીને અશુભ કહેવાય છે. શુભ પ્રવૃત્તિને જૈનધર્મમાં પુણ્ય અને અશુભ પ્રવૃત્તિને પાપ કહેવામાં આવે છે.

જૈનધર્મમાં પુણ્ય એટલે શુભ કર્મ. જે કર્મ ઉદય આવે ત્યારે જીવને વિવિધ રીતે સુખ, શાંતિ, રિક્ષિ, સિક્ષિ, સમૃદ્ધિ અને સદ્ગતિ વગેરે આપે છે. તે પુણ્ય કર્મને બંધાવનાર (શુભ કર્મ) સાત ભેજો બતાવ્યાં છે. જેને પુણ્યભેજ કહેવાય છે. આ સાત ભેજોને પટ્ટીમાં બતાવ્યાં છે. તેનાં નામ અનુક્રમે ૧. જિનમૂર્તિ ૨. જિનમંદિર ૩. જ્ઞાન ૪. જૈન સાધુ ૫. જૈન સાધ્વી ૬. આવક અને ૭. આલિકા છે.

આ સાતે ભેત્રોમાં જૈનો ખૂબ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ધરાવે છે. સૌથી પહેલું ભેત્ર જિનમૂર્તિ અને બીજું જિનમંદિર છે. ભગવાનની મૂર્તિ ભરાવવામાં, તેને પથરાવવા માટેનું જિનમંદિર બંધાવવા જૈનો ખૂબ જ શ્રદ્ધા-ભાવ ધરાવે છે. સૌથી વધારેમાં વધારે પૈસા એની પાછળ ખરચવાની ભાવના જૈનોની ઉત્કટ હોય છે. ચાલીસ વરસ પહેલાં એક બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિએ મને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે મહારાજ સાહેબ !લોકો શિક્ષણના ભેત્રમાં, જૈન ભાઈઓને સહાય કરવાના ભેત્રમાં, જ્ઞાનના ભેત્રમાં બહુ ઓછી રકમ વાપરે છે. જયારે ભગવાન ભરાવવા માટે કે જિનમંદિર બંધાવવા પાછળ ભેત્રોમાં હજારો-લાખો રૂપિયાનું ધન કરી દે છે તેનું શું કારણ હશે? પહેલીજવાર આ પ્રશ્ન ઊભો થયો. જવાબ આપવાનું કામ સહેલું ન હતું. વિચારના ઊંડાણમાં મન પ્રવેશી જતાં તત્કાલ જવાબ સૂઝી આવ્યો, અને તે જણાવતાં મને આનંદ થયો તેમજ સાંભળનારા તો મુગ્ધ જ બની ગયા. જવાબ એ હતો કે જૈનધર્મમાં શુભકર્મની સંખ્યાબંધ પ્રકૃતિઓ(પ્રકારો)બતાવેલી છે.ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ધરાવતી પુણ્ય પ્રકૃતિઓ પણ બતાવી છે. એમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિ જે કોઈ પણ કહી હોય તો તીર્થંકર નામકર્મ છે. આવી ઉત્કૃષ્ટ કોટિની પુણ્યપ્રકૃતિ તરફ લોકોનું આકર્ષણ સાહજિકરીતે સદાય રહે તે સ્વાભાવિક છે. આ જવાબ સાંભળીને તેઓને સંતોષ થયો.

ત્રીજું ભેત્ર જ્ઞાનનું છે. જ્ઞાન એ પ્રકાશ છે અને પ્રકાશના સહારે માનવજાત કલ્યાણ કરી શકે તેમ છે એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, કરાવવું અને કરનારને બધી રીતે પ્રોત્સાહન આપવું એ શુભ કર્મને બંધાવનાર છે. જ્ઞાનના રક્ષણ માટે સ્મારકો કરવાં, પુસ્તકોનાં પ્રકાશન કરવાં, બીજાને ભણાવવા માટે સંપત્તિનો સદુપયોગ કરવો, પ્રવચનો દ્વારા સ્વ-પરનો સ્વાધ્યાય કરવો, પુસ્તકોનું ભણુમાન કરવું જેથી જ્ઞાનની આડે આવેલાં આવરણો ઓછાં થતાં જ્ઞાન અને કોઈને કોઈ જન્મમાં કેવલજ્ઞાન-સંપૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને અંતે આત્મા શાશ્વત એવા મોક્ષસુખનો અધિકારી બની શકે.

ત્યારપછી સાધુ-સાધ્વીનાં બે ભેત્રો છે. સાધુ-સાધ્વીને દર્શન, વંદન, બહુમાન, સત્કાર-સન્માન કરવું, આહારદાન, ઔષધદાન, વસ્ત્રદાન, વસતિદાન વગેરેનું ધન કરવું તેમજ સાધુ-સાધ્વીજીની બધી રીતે ભક્તિ કરવી એ મોહનીયાદિ કર્મનો ભય કરવા માટે અને પુણ્યની પ્રાપ્તિ માટે જરૂરી છે. અહિંસાના ભેખધારી, પંચમહાવ્રતધારી, પરોપકાર પરાયણ સાધુ અને સાધ્વી ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ભેત્રમાં હજારો લોકોને જોડીને મુક્તિમાર્ગના પ્રવાસી બનાવે છે.

છેલ્લાં બે ભેત્ર શ્રાવક અને શ્રાવિકાનાં છે. અહિંસા, સંયમ, તપ, ત્યાગપ્રધાન જૈનધર્મનું આચરણ કરતાં શ્રાવક અને શ્રાવિકા સારી રીતે જીવન જીવી શકે, સારી રીતે જૈનધર્મનું આરાધન કરી શકે એ માટે તેમને બધી રીતે અનુકૂળતા કરી આપવી એ પુણ્યબંધનું કારણ બને છે. આમ આ સાતે ભેત્રોની ભક્તિ ઉત્તરોત્તર આત્માને મુક્તિમાર્ગમાં સહાયક બનનારી છે.

૪૬. ઈશ્વરના પ્રજ્ઞાનના અઠ્ઠ નમસ્કાર

જૈન શાસ્ત્રમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના નમસ્કારોનો એક પ્રકાર બતાવ્યો છે, જેના આઠ પ્રકાર છે. અહીંયાં તે પ્રકારો તેના પારિભાષિક નામ અને એ નામનાં ચિત્રો, સંઘનાં ચારે અંગોનાં ચિત્રો દ્વારા બતાવવામાં આવ્યાં છે. આ જાતના નમસ્કારને લગતું ચિત્ર જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ તરફથી બહાર પડેલા નમસ્કાર સ્વાધ્યાયમાં આપ્યું છે. વચમાં ભગવાન શ્રી મહાવીરની મુખાકૃતિ મૂકી છે.

૪૭. ભારતના મુખ્ય છ ધર્મો, તેની સંખ્યા અને તે તે ધર્મની પ્રાર્થના

આ પટ્ટી આપણા વર્તમાન ભારતમાં જુદા જુદા છ પ્રકારના ધર્મોનું પાલન કરતાં મનુષ્યોની સંખ્યાનો ખ્યાલ આપતી છે. આ પટ્ટીમાં છ ધર્મોનાં પ્રતીક ચિહ્નો પણ સાથે બતાવ્યાં છે તે પણ જુઓ.

કમનસીબે જૈનધર્મનું કોઈ ચોક્કસ પ્રતીક એવું નથી કે જે બતાવવાથી આ પ્રતીક જૈનનું જ છે એવી સહુને પ્રતીતિ થાય. જૈન સમાજ માટેની આ દુ:ખદ બાબત છે, છતાં અત્યારે અહીંયાં સ્વસ્તિકનું પ્રતીક મૂક્યું છે. આ પટ્ટી માત્ર ભારતના જ નહિ પણ વિશ્વમાં સર્વત્ર ફેલાએલા ધર્મોની છે, અને છ ધર્મોની મુખ્ય પ્રાર્થના હોવાથી તે આપી છે.

મુસ્લિમ ધર્મનું ચંદ્રમાનું, ખ્રિસ્તીનું ક્રોસ આ બે વિશ્વ પ્રસિદ્ધ જાણીતા પ્રતીકો છે. એવું આપણું તો ભારત પ્રસિદ્ધ પ્રતીક પણ નથી. અહીંયાં છ ધર્મો સિવાય ભારતમાં સંકડો ધર્મના ફાંટાઓ છે અને નાની નાની વસ્તીમાં વહેંચાઈ ગએલા છે. એ વિવિધ ધર્મોને પાળતી ચાની-મોટી કોમની સંખ્યા નિશ્ચિત થઈ શકી નથી, પછી તેનું પ્રતીક કોણ નક્કી કરે? એ શક્ય પણ નથી એટલે સાતમા ચિત્રમાં ઊભા રાખેલા મનુષ્યની નીચે પ્રત્યાર્થક ચિહ્ન મૂકવું પડ્યું છે. (પ્રકીર્ણ એટલે વિવિધ પ્રકારે) એ છ ધર્મોને પાળનારી સંખ્યા કેટલી છે તે ઈ.સ. ૧૯૭૧માં ભારતની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે સરકારી આંકડા મુજબ સંખ્યા લખી છે. જૈનોની સંખ્યા ૨૬ લાખની આપી છે. આ આંકડો વિશ્વાસપાત્ર નથી. જૈનોની વસ્તી પચાસ લાખથી ઘણી વધુ છે, પરંતુ જૈનો વસ્તી ગણતરી પ્રસંગે સ્પષ્ટ જૈન લખાવવાના બદલે અજણી અને અભણ વ્યક્તિઓ હિન્દુના ખાનામાં હિન્દુ તરીકે નામ લખાવી દે છે. પરિણામે જૈનોની વસ્તીની સાચી ગણતરી થઈ શકતી નથી એ દુ:ખની વાત છે. લોકશાહીમાં અનિવાર્ય આવું કામ કરવા માટે કોઈ સંસ્થાએ હામ ભીડી નહિ. દેશકાળજ્ઞ આચાર્યો અને આગેવાનો જે જાગે તો આ કામ અત્યંત કપરું હોવા છતાં પણ અશક્ય નથી. ધોર સુધુર્ણિમાં અટવાએલાં સંઘમાં શાસન-સંઘને અનિવાર્ય હિતકારી રાજકીય ચેતના આવશે ખરી?

આ પટ્ટીમાં છ એ છ ધર્મોની પ્રાર્થના પણ આપવામાં આવી છે. જૈન અને બૌદ્ધની પ્રાર્થનામાં કેટલુંક શબ્દસામ્ય છે, એટલે જ ઈતિહાસકારો જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ આ બંનેને શ્રમણ સંસ્કૃતિની જ શાખા તરીકે ગણે છે.

હું મારા પરિચિત પ્રાધ્યાપકોને, પી.એચ.ડી. શ્રવા માગતા વિદ્યાર્થીઓને જૈનધર્મના અને બૌદ્ધધર્મના ઉપદેશમાં વિચારસામ્ય, શબ્દસામ્ય, અર્થસામ્ય, આચારસામ્ય, મૂર્તિસામ્ય વગેરે વગેરે શોધી કાઢવા કહેતો રહ્યો છું.

૪૮. ગજરથ અને જ્ઞાનયાત્રા

જૈનોની ગજરથ સાથેની આ 'રથયાત્રા' છે. આને ગજરથ યાત્રા પણ કહેવાય છે. વળી હાથી ઉપર શાશ્વ પથરાવેલું હોવાથી 'જ્ઞાનયાત્રા' પણ કહી શકાય. રથમાં તીર્થંકર ભગવાનના પ્રતિમારૂપે પથરાવ્યા છે. દેખીતી રીતે ઘોડાનો ઉપયોગ નહીં કરવા

છતાં હાથીનો વરઘોડો, રથનો વરઘોડો એમ બોલાય છે. આ પટ્ટી^{૭૩} વરઘોડામાં એક પછી એક કઈ કઈ વસ્તુ હોવી જોઈ એ તેનો સર્વ સામાન્ય ખ્યાલ આપનારી છે.

૪૧ બી પ્ર. ૨૪ તીર્થંકરના યજ્ઞ-યજ્ઞીની જ્ઞાન આદ્ય અને જ્ઞાન વગેરે સ્વરુપેના પરિચયની પટ્ટીઓ

સોમપુરા વગેરે મિસ્ત્રીઓ, વિદ્વાનો, સાધુ-સાધ્વીઓ, શ્રાવકો, ટ્રસ્ટીઓ વગેરે વર્ગને નામ વિનાની દેવ-દેવીની મૂર્તિ હોય ત્યારે તે મૂર્તિ કોની છે? તે નક્કી કરવામાં મુંઝવણ થાય છે. આ મુંઝવણ ન અનુભવાય એટલા માટે શાસ્ત્રોમાં ઓળખવાં માટેનાં ચોકકસ સાધનો નક્કી કરેલાં છે. એને ઓળખવાં માટે મુખ, હાથ, વાહન અને આયુધ વગેરે મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

૨૪ યજ્ઞ-યજ્ઞીનાં સંપૂર્ણ ઉપવાળાં ચિત્રો ચિત્રસંપુટની બીજી આવૃત્તિમાં પટ્ટી દ્વારા પ્રકાશિત કર્યાં હતાં, પણ તે ચિત્રો નાનાં તથા કેટલાંક બરાબર સ્પષ્ટ ન હોવાથી ઝડપથી નિર્ણય કરી શકાય તે માટે અમોએ ચિત્રસંપુટની આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં આઠ પટ્ટીઓ ફરી તૈયાર કરાવીને છાપી છે.

સવા ઈંચ જેટલી નાનકડી પટ્ટીમાં પણ હાથનાં આયુધો વગેરે એકદમ સ્પષ્ટ જાણી શકાય એટલે દેવ-દેવીઓની આકૃતિ ન ચિતરાવતાં ફક્ત ચાર હાથ અને વાહન ચિતરાવવાનું નક્કી કર્યું. કયા તીર્થંકરના દેવ-દેવી છે એ માટે વચમાં વર્તુળ બનાવીને તીર્થંકરનો ક્રમાંક મૂક્યો છે. સૌથી ઉપર તેના દેવ-દેવીનાં નામો આપ્યાં છે. નીચે વાહનો બતાવ્યાં છે અને ચાર હાથમાં તે તે હાથનાં આયુધો બતાવ્યાં છે.

યજ્ઞ-યજ્ઞીઓની ૨૪ આકૃતિઓમાં ફક્ત પહેલા, સોળમા અને ત્રેવીશમા આ ત્રણ યજ્ઞના મોઢા અનુક્રમે હરણ, તુંડ અને હાથીનાં છે. વાહનોમાં ફક્ત ૨૨મું મનુષ્યનું છે. બાકીનાં વાહનો માટે વિવિધ પ્રાણીઓ-પક્ષીઓનાં સીધી રીતે બંધબેસતા ન મળે તેવાં વાહનોનું નિર્માણ કયા કારણે થયું છે એ જાણવા મળતું નથી. કેટલાક યજ્ઞોના મોઢા એકથી વધુ છે, તેની સંખ્યા ૧૧ની છે. તેમના હાથની સંખ્યા ૪ થી લઈને અધિકની છે. જ્યારે યજ્ઞીઓમાં એક ચક્રેશ્વરીને છોડીને બાકીની ૨૩ યજ્ઞીઓને માત્ર ચાર જ હાથ છે અને મોઢું સહુને એક જ છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે પુરુષ-યજ્ઞના મોઢા અને હાથ બંને વધારે છે જ્યારે સ્ત્રી-યજ્ઞીઓમાં સહુને એક જ મોઢું છે. આના ઉપરથી એવું કલ્પી શકાય ખડું કે વધુ બોલવાનો અધિકાર પુરુષોનો છે અને ઓછું બોલવાનો અધિકાર સ્ત્રીઓનો છે.

નવીનતાને રજૂ કરતી મારી આ કલ્પના બુદ્ધિમાન પ્રેક્ષકોને જરૂર ગમશે. શાસ્ત્રમાં દેહવર્ણ, આસન, આયુધાદિમાં ભિન્નતા મળે છે.

દરેક પટ્ટીઓમાં નામ સાથે બધું સ્પષ્ટ લખેલું હોવાથી વિશેષ પરિચય આપવાની જરૂર નથી.

૪૨. એકેન્દ્રિય જીવોના વિવિધ પ્રકારોનું વિનુદ્ધરણ

અપિલ બ્રહ્માંડમાં દ્રશ્યાદ્રશ્ય, અનંતાનંત જીવો વિદ્યમાન છે. અનંતા જીવોનું વર્ણન કે વ્યાખ્યા કરવી અશક્ય છે એટલે શાસ્ત્રકારોએ તમામ જીવોને વર્ગીકરણ કરીને ૫૬૩ની સંખ્યામાં સમાવી લીધા છે. એ ૫૬૩ પ્રકારને પાંચ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. એ પાંચ વિભાગ એટલે એક ઈન્દ્રિયવાળા જીવોથી લઈને પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો હોય છે. ઈન્દ્રિયો પાંચ છે. પાંચે આભ્યન્તર ઈન્દ્રિયોની બાદ આકૃતિના નામ અનુક્રમે ૧. સ્પર્શ. ૨. રસના. ૩. દાક્ષ. ૪. ચક્ષુ અને ૫. કર્ણ છે. સ્પર્શ એટલે (Body) ચામડી, રસના એટલે જીભ, દાક્ષ એટલે નાસિકા, ચક્ષુ એટલે દેખાતી આંખ અને કર્ણ એટલે કાન છે.

૧. ઠંડો કે ગરમ, કઠોર કે કોમળ વગેરે આઠ પ્રકારના સ્પર્શનો ખ્યાલ સ્પર્શ ઈન્દ્રિય એટલે ચામડીના સ્પર્શથી સમજાય તે. ૨. ખાટું, ખાટું, તીખું, કડવું, ગળ્યું, અને તૂડું વગેરે છ પ્રકારના રસનો પરિચય જીભની અન્તર્ગત રસના ઈન્દ્રિય દ્વારા થાય તે. ૩. સુગંધ અને દુર્ગંધ એ વિષય નાસિકાનો છે અને એનો અનુભવ નાસિકામાં રહેલી દાક્ષેન્દ્રિયને થાય તે. ૪. લાલ, લીલું, પીળું, શ્યામ, સફેદ, ભૂરો વગેરે રંગનો પરિચય ચક્ષુ ઈન્દ્રિય દ્વારા થાય તે અને ૫. શબ્દ શ્રવણનો અનુભવ કર્ણ ઈન્દ્રિય દ્વારા થાય તે.

વિશ્વમાં અનંતા જીવો એક ઈન્દ્રિયવાળા (સ્પર્શ) છે. અસંખ્ય જીવો બે ઈન્દ્રિયવાળા હોય (સ્પર્શ, રસના) છે. ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો (સ્પર્શ, રસના, દાક્ષ) અને ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો (સ્પર્શ, રસના, દાક્ષ અને ચક્ષુ) ક્રમશઃ અસંખ્યાતા છે, અને પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો (સ્પર્શ, રસના, દાક્ષ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર) અસંખ્યાતા છે.

જૈન શાસ્ત્રકારોએ વર્ગીકરણ કરીને નક્કી કરેલા જીવના ૫૬૩ ભેદોમાં વર્તતા એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો કયા પ્રકારના હોય છે તે માટેની બે ચિત્રપટ્ટીઓ અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે. પહેલી પટ્ટી એકેન્દ્રિય જીવોની છે અને બીજી બાકીના તમામ જીવોની છે.

પટ્ટી નં. ૫૫માં એકેન્દ્રિય જીવોના તમામ પ્રકારોનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. આ પટ્ટીમાં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ આ પાંચ ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ તમામ જીવોને પાપોદયથી ફક્ત એક શરીર (Body) મળેલ હોય છે. બાકી જીભ, આંખ, નાક, કાન આ ચાર ઈન્દ્રિયો હોતી નથી. પૃથ્વીથી ધરતી, પહાડો, પાણીથી સમુદ્રો, નદીઓ, ધરતી અને આકાશવર્તી તમામ પ્રકારનું પાણી. અગ્નિથી આકાશી વીજળીથી લઈને ધરતી ઉપરના અગ્નિના તમામ પ્રકાર. વાયુથી ગમે તે પ્રકારે વાતી હવા અને વનસ્પતિમાં તમામ પ્રકારની વનસ્પતિઓ, વૃક્ષો સમજાવેલાં. સમગ્ર વિશ્વનાં મનુષ્યો, પ્રાણીઓ, શુદ્ધ જંતુઓનું જીવન વનસ્પતિ અને તેની વિવિધ પ્રકારની બનાવટો દ્વારા પોષાય છે. જીવો વસવાટ માટે ધરતી (પૃથ્વી), જીવન જીવવા માટે પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને શરીર વગેરેના પોષણ માટે પ્રધાનપણે વનસ્પતિનો ઉપયોગ કરે છે. એકેન્દ્રિય આ તમામ પદાર્થો જ્યાં સુધી સંલગ્ન હોય ત્યાં સુધી સજીવ હોય છે. મૂળ ભાગથી જ્યારે અલગ કરવામાં આવે છે ત્યાર પછી તે ધીમે ધીમે નિર્જીવ થઈ જાય છે. આ એકેન્દ્રિય જીવો ઉપર વિશ્વનાં જીવોનું મોટા ભાગનું જીવન ટકી રહ્યું છે.

૭૩. 'વરઘોડો' શબ્દ વાસ્તવિક રીતે તો ઘોડા ઉપર બેસીને જનસમુદાય સાથે લમ કરવા જતા વરવાળા સમૂહને લાગુ પડે છે. પણ આજે તો એ શબ્દ ગુજરાતમાં બધા પ્રસંગો માટે ચલણી નાણાંની જેમ વપરાય છે. કોઈ પણ પ્રકારના ધાર્મિક કે વહેવારીક પ્રસંગ માટે સાગ્નસાગ્ન સાથેના શહેરમાં વાગતે ગાગતે ફરતા જુદાસમૂહને 'વરઘોડો' શબ્દથી જ ઓળખાવાય છે. યજ્ઞી ગુજરાતીમાં 'સરઘસ' શબ્દ છે, પણ આજે તે જે અર્થમાં રૂઢ થયો છે તે જોતાં બધા પ્રસંગે બંધ બેસતો નથી. અને બીજા કોઈ યથાર્થ શબ્દ ગુજરાતીનો હાથ આવ્યો નથી. હિન્દી ભાષામાં વરઘોડાને વરઘાના કહે છે. આ 'માના' શબ્દ વરઘોડાના અર્થમાં ગુજરાતીમાં વપરાતો થયો છે, એટલે કે પણ તેનો અહીં ઉપયોગ કર્યો છે.

જૈનસાધુઓએ મનસા, વાચા, કર્મણા કોઈપણ જીવની હિંસા ન કરવી, એ માટે આજીવન પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ હોવાથી તેઓ સજીવ એવા એકેન્દ્રિયના પ્રકારોનો ઉપયોગ કરતા નથી, તેનો સ્પર્શ પણ કરતા નથી, કારણકે સ્પર્શથી પાપ બંધાય છે. કેમકે સ્પર્શથી પણ એ જીવોને સૂક્ષ્મ દુઃખ થાય છે.

પટ્ટીમાં નીચેના લખાણમાં પ્રકારો અલગ અલગ સમજાય તે માટે ડિઝાઈન દ્વારા સંકેત કર્યો છે.

૫૬. બેદ્વિન્દ્રિયથી સદ્ગને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોનું વિગુહર્શન

આ પટ્ટી બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય અને પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવોની છે.

બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય અને ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવોનું સંકલિત નામ વિકલેન્દ્રિય છે. શરૂઆતના ત્રણ પાનામાં આ ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. પછી તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયનાં ત્રણ વર્તુળ આપ્યાં છે, તે જીવો જળચર, સ્થળચર અને ખેચર એમ ત્રણ પ્રકારે હોય છે. ત્યારપછી બાકીના પંચેન્દ્રિય જીવોમાં દેવ, મનુષ્ય અને નરક ત્રણ પ્રકારો છે. દેવો આકાશ અને પાતાલ બંને ઠેકાણે રહે છે, નરકના જીવો પાતાલમાં જ રહે છે અને મનુષ્યો પૃથ્વી ઉપર રહે છે. આ રીતે બે પટ્ટી દ્વારા જૈનધર્મમાં જણાવેલા સમગ્ર જીવવિજ્ઞાનનો સામાન્ય ખ્યાલ આપ્યો છે.

હંગલીશ પરિશિષ્ટોમાં આપેલી ૨૨ પટ્ટીની શ્રીલક્ષ

આ પુસ્તકમાં વિવિધ પ્રકારની, વિવિધ વિષયની બોર્ડરો મૂકવામાં આવી છે. તે બોર્ડરો સળંગ ચાલુ રહે તો ઠીક રહે પરંતુ પાનાંની પરિસ્થિતિના કારણે ધાર્યું શક્ય ન બને. ગુજરાતી પરિશિષ્ટોમાં માત્ર ૮ બોર્ડરો શક્ય બની છે. ત્યારપછીના સિન્ડી પરિશિષ્ટોમાં પૂરતી જગ્યા ન હોવાથી બોર્ડરો મૂકી શકાય તેમ ન હતું. બીજા પણ મુશ્કેલી હતી કે આ ગ્રન્થને સંગત થાય કે શોભે એવા વિષયો હવે મારી પાસે ખાસ રક્ષા ન હોવાથી નવી પટ્ટીઓ તૈયાર થાય તેમ ન હોવાથી ત્યાં મૂકી શકાણી નથી, પરંતુ અંગ્રેજીમાં પહેલેથી થોડી કાળજી રાખી હોવાથી બીજા આવૃત્તિમાં જે ૨૦ પટ્ટીઓ મૂકી હતી એ જ પટ્ટીઓ ત્રીજા આવૃત્તિમાં ત્યાં જ ચાલુ રાખી છે, પણ ૨૦ માંથી ૧૭ પટ્ટીઓ એક સાથે જ આપી છે. અને જૂની ૧૮ થી ૨૦ પટ્ટીના સ્થાને કલ્પસૂત્ર સ્ટાઈલની નવી ૩ અને તે પછી બાકીની જૂની ત્રણ પટ્ટી સાથે બેડી દીધી છે.

૫૭ થી ૭૩. સ્વેતામ્બર-વિશંકર મતાનુસાર ૧૬ વિદ્યાવેદીઓ તથા ૨૪ યક્ષ-યક્ષિણી આરિષ્ટની પટ્ટીઓ

જૈન ધર્મમાં અબજો વર્ષના મહાકાળમાં ૨૪ ઈશ્વરીય વ્યક્તિઓ જન્મ લે છે જેને તીર્થંકરો કહેવામાં આવે છે. દરેક તીર્થંકરને કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે તીર્થંકરોની જાહેર પ્રવચન સભામાં પોતાના ધર્મશાસનનું યોગક્ષેમ અને કલ્યાણ થાય એ માટે પાતાલવાસી દેવોમાંથી એક પુરુષ દેવ અને એક સ્ત્રી દેવ રક્ષક તરીકે નિયુક્ત થાય છે, જેને યક્ષ-યક્ષિણી કહેવામાં આવે છે.

૫૭ થી ૫૯ સુધીની પટ્ટીઓમાં સ્વેતામ્બર મતાનુસાર ૨૪ યક્ષનાં ચિત્રો અને ૬૦ થી ૬૨ સુધીની પટ્ટીઓમાં ચક્રેશ્વરી આદિ ૨૪ યક્ષિણી નાં ચિત્રો આપ્યાં છે.

૬૩ થી ૬૫ સુધીની પટ્ટીમાં દિગમ્બર માન્યતા પ્રમાણે ૨૪ યક્ષનાં અને ૬૬ થી ૬૮ સુધીની ત્રણ પટ્ટીમાં દિગમ્બર મત પ્રમાણે ૨૪ યક્ષિણીનાં ચિત્રો આપ્યાં છે.

૬૯મી પટ્ટી જૈનધર્મમાં કેટલાક વધારાના જે દેવો છે તેની આપી છે. તેમાં પહેલી છ આકૃતિ સ્વેતામ્બર મતના વધારાના દેવોની છે, પછી એક ઊભી પટ્ટી ચિતરાવીને બે દિગમ્બર મતના વધારાના દેવોની આપી છે.

સ્વેતામ્બર મતના છ દેવોનાં ચિત્રો આપ્યાં છે. તેમાં અનુક્રમે પ્રથમ ધરણેન્દ્ર છે, જે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સેવક-દેવ છે. બે કે તીર્થંકરોના અધિષ્ઠાયક દેવો તે યક્ષો જ હોય છે અને યક્ષો દેવોની વ્યન્તર નિકાયના જ હોય છે એથી જ નિયમ અનુસાર પાર્શ્વનાથ ભગવાનના અધિષ્ઠાયક દેવ પાર્શ્વ નામના યક્ષ જ છે પણ કમઠના ઉપસર્ગથી રક્ષણ કરવાનું ભક્તિનું કાર્ય ધરણેન્દ્રે બજવ્યું હતું તેથી ધરણેન્દ્રને પણ ધણું જ મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, અને આ ધરણેન્દ્ર તો બીજા ભવનપતિ નિકાયના છે એટલે તે યક્ષ નથી. પટ્ટીના બીજા બહુશાંતિ યક્ષ જે ધરણેન્દ્રની જેમ ભગવાન મહાવીરના વધારાના ભક્ત-સેવક છે. ત્રીજા વિમલેશ્વર તે સિદ્ધચક્ર ભગવાનના અધિષ્ઠાયક દેવ છે અને તે વૈશ્વાનિક નિકાયના ઔધર્મ કલ્પના છે. ચોથા તપાગચ્છના અધિષ્ઠાયક તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામેલા એવા પ્રભાવક યક્ષ જાતિના માક્ષિભદ્ર યક્ષ આપ્યા છે. એમનો વીરની જાતિમાં સમાવેશ કરાય છે. પાંચમાં ભૈરવદેવ છે. આ ભૈરવના ઘણા પ્રકારો છે અને છઠ્ઠા ક્ષેત્રપાલ છે. એનાં પણ અન્ય પ્રકારો છે. અહીં અતિ સંક્ષેપમાં પરિચય આપ્યો છે. તે પછી અનાવૃત અને સર્વાહુન દિગમ્બરીય બે દેવો આપ્યા છે. તેનો પરિચય અહીં આપ્યો નથી.

ગ્રન્થનું કદ વધવાના કારણે અહીં, આયુધો, વાહન વગેરેનો પરિચય આપ્યો નથી. સ્વેતામ્બર યક્ષ-યક્ષિણીનાં પટ્ટીઓનાં ચિત્રોમાં કયાંક કયાંક આયુધો સ્પષ્ટ ન દેખાતાં હોય તો પટ્ટી નં. ૪૯ થી ૫૪ માં જોઈ લેવાં.

સ્વેતામ્બર આમ્નાયની ૭૦-૭૧ નંબરની બે પટ્ટી અને દિગમ્બર આમ્નાયની ૭૨-૭૩ આ ચારેય પટ્ટીઓ ૧૬ વિદ્યાદેવીઓની છે. આ દેવીઓનાં નામની વિદ્યાઓ છે. પ્રાચીનકાળમાં આ વિદ્યાઓની સાધના થતી હતી. તેમનાં દેહ-આસનાદિકનો પરિચય આપ્યો નથી.

૭૪ થી ૭૬. કલ્પસૂત્રની (ફગ્ગો-હરાની મિષ્ઠાદર્ટ) પદ્ધતિના ચિત્રોની બી નેમિનાથ ભગવાન સાથે સંબંધ ધરાવતી ત્રણ પટ્ટીઓ

આ ત્રણે પટ્ટીઓનું ચિત્રકામ ૧૪-૧૫મી શતાબ્દીથી લઈને ૧૮મી શતાબ્દી સુધીના સમયમાં જૈન કલ્પસૂત્ર પ્રતિની ચિત્રકલા પદ્ધતિમાં (ઈન્ડોઈરાની સ્ટાઈલ) જે ઠબે કામ થતું હતું તે પદ્ધતિ પ્રમાણે કરાવવાયું છે. આ પટ્ટીઓ જે સલભેરીનાં ચિત્રોનાં જ અનુકરણરૂપે છે.

૭૪ નંબરની પટ્ટીના ચિત્રમાં નેમિનાથ ભગવાનનું અવન, માતાને આવતાં ચૌદ મહાસ્વપ્નો અને પિતા સમુદ્રવિજયજીને પોતાના નિવાસમાં બેઠેલા બતાવ્યા છે.

૭૫ નંબરની પટ્ટીમાં શિવાદેવી માતા તેમજ નેમિનાથ ભગવાનનો જન્મ પ્રસંગ બતાવ્યો છે. હરિહોગ્રામેથી ભગવાનને લઈને અન્ય દેવોના પરિવાર સાથે મેરુપર્વત ઉપર જાય છે. મેરુપર્વત ઉપર ભગવાનનો ઈન્દ્ર દ્વારા અભિષેક, લગ્નની જાનનો રથ, પશુઓનો વાહો, લગ્નની ચોરી તેમજ દીક્ષા, લોચ, ઈન્દ્રને વાળનું ચડણ કરવું, તે બધું પટ્ટીમાં માત્ર પ્રતીકરૂપે એટલે ટૂંકમાં દર્શાવ્યું છે.

આ પટ્ટીમાં એક ધ્યાન ખેંચે એવી બાબત એ છે કે સામાન્ય રીતે માતાના શયનગૃહમાંથી એક જ દિવસના ભગવાનને ખુદ ઈન્દ્ર મહારાજ

મેરુપર્વત ઉપર લઈ જાય છે જ્યારે અહીંયાં ચિત્રમાં આ અધિકાર હરિભગમેષીને આપેલો બતાવવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રોમાં આવા વિકલ્પો નોંધાયા છે.

૭૬ નંબરની પટ્ટીમાં દેવલોક બતાવવામાં આવ્યો છે.

૭૭-૭૮. શ્વેતાંબર-ચિત્રાંબર મતાનુસાર ૨૪ તીર્થકરોના ૨૪ લાંછનોની વટ્ટી

૭૭મી પટ્ટીમાં ૨૪ તીર્થકરોને ઓળખાવનારી શ્વેતાંબર મતની ૨૪ લાંછન-આકૃતિઓ આપી છે. ૨૪ તીર્થકરની મૂર્તિઓ કલ્પિત આકારની હોય છે. કઈ મૂર્તિ કયા તીર્થકરની છે એ નક્કી કરવા માટે તેનાં ચિહ્નો નક્કી થયાં છે. આ કેવી રીતે નક્કી થયાં એ માટે શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે દરેક તીર્થકર જન્મે ત્યારે તેમની જમણી જંઘા ઉપર જંઘાની ચામડીથી તેવી આકૃતિ પડેલી હોય છે. જાતે દિવસે તે આકૃતિ વૃદ્ધિ પામે છે અને મૂર્તિ ભરાવવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય ત્યારે તે તે તીર્થકરની આકૃતિ મૂર્તિની નીચે લાંછન તરીકે કોતરવામાં આવે છે. આ પટ્ટીમાં શ્વેતાંબરનાં શાસ્ત્રોએ નક્કી કરેલાં ૨૪ તીર્થકરનાં ૨૪ લાંછનો અહીં ચિત્રાવવામાં આવ્યાં છે.

જંઘા ઉપર આવી આકૃતિઓ કયા કર્મના કારણે પડતી હશે તે, તેમજ આઠેક આકૃતિઓને છોડીને તમામ લાંછનાકૃતિઓ તિર્થચો એટલે પશુ-પક્ષી વગેરેની શા માટે હશે? લોકોતર વ્યકિત હોવા છતાં પણ આવી પ્રકૃતિઓ જંઘામાં કેમ પડતી હશે એ બધું આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી બાબત છે. શાની સિવાય કોણ સમાધાન આપે.

૭૮ નંબરની પટ્ટી દિગમ્બર મતાનુસાર ૨૪ તીર્થકરોનાં ૨૪ લાંછનોની છે. શ્વેતાંબર માન્યતાથી લાંછનમાં અલ્પ તફાવત છે.

૭૯. જૈન જયતિ શાસનમુની અંતિમ વટ્ટી

આ પટ્ટી 'જૈન જયતિ શાસનમુની' છે. અન્યની પૂર્ણાહુતિ થતી હોવાથી અંતમાં 'જૈન શાસન જયવંતુ વર્તો' એવી શુભ મંગલ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

૮૦. તીર્થકરના પ્રથમચતુર્થાની વિવિધ વૃદ્ધાઓ - ટાકુટલ વેજ નં. ૧ ઉપરની વટ્ટી

બીજા આવૃત્તિ પૂરી છપાઈ ગઈ હતી અને છેલ્લે ટાઈટલ બાકી હતું ત્યારે મને થયું કે તીર્થકરો કઈ મુદ્દાએ અને કેવા આસને બેસીને દેશના આપે એ બાબતમાં વિકલ્પો હોવાથી વિકલ્પોવાળી એક પટ્ટી તૈયાર કરીને આપવી જેથી આ વિષયના અભ્યાસીઓને સંતોષ થાય તેમજ ટાઈટલની શોભા વધે. ટાઈટલના પહેલા પાના ઉપર પટ્ટી છાપવાનું જરૂરી હતું તેથી તે પટ્ટી ટાઈટલ ઉપર છાપી છે.

આ પટ્ટીમાં સાત આકૃતિઓ આપી છે. વચલી આકૃતિની બંને બાજુએ જે આકૃતિઓ મૂકી છે તે સમાન આકૃતિઓ છે એટલે વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ચાર જ મુદ્દા આમાં બતાવી છે. (૧ થી ૪ આકૃતિઓ જુઓ) હાથ અને પગ કેમ રાખે છે એ માટે કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપલબ્ધ થયો ન હોવાથી આ પટ્ટી આપવામાં આવી છે.

આ પટ્ટીમાં અન્ય વિશેષતા એ બતાવી છે કે આમાં બેઠક માટે ચાર જાતનાં કમળો બતાવ્યાં છે. તમામ આકૃતિઓ ઉપર છત્ર બતાવવામાં આવ્યાં છે પણ છેલ્લે બે આકૃતિ ઉપર સમવસરણનો ખ્યાલ આપવા પ્રતીક પૂરું અશોકવૃક્ષ બતાવ્યું છે. તીર્થકરો જ્ઞાનનો મહાન પ્રકાશ કરનારા હોવાથી છત્રોની વચ્ચે વચ્ચે નાના-નાના દીપકો મૂકવામાં આવ્યા છે, અને અંદર આપેલી પટ્ટીઓથી આ પટ્ટી અલગ છે એવો ખ્યાલ આપવા માટે તેમજ તીર્થકરેલો હિંસા અને પરિગ્રહ છોડવાનો જે પ્રધાન ઉપદેશ આપે છે તે અહિં સા અને અપરિગ્રહ બંને શબ્દોને બે છેડે લખાવ્યા છે. એ લખાણની બાઈન ઉપર દીપકની જ્યોત રાખવામાં આવી છે, અને આખી બોર્ડરનું બેલેન્સ સચવાય અને સુંદર લાગે એ માટે પુષ્પો કે પ્રકાશના ઝબકારા જેવી ડિઝાઈન બનાવવામાં આવી છે. આ પટ્ટી ધારીને જે જોશે તે જ સારી રીતે સમજી શકશે.

આ રીતે ત્રીજા આવૃત્તિમાં આપેલ ૮૦ પટ્ટીનો પરિચય પૂર્ણ થાય છે.

★ અઢાર પાપસ્થાનકની વાત ★

સુચના પાપના પ્રકારો અસંખ્ય છે. તેનાથી મુક્ત થવા ભગવાન મહાવીરે અસંખ્ય પ્રકારોને ૧૮ પ્રકારમાં સમાવીને પાપનાં ૧૮ સ્થાનકો બતાવ્યાં છે. સહુએ આ પાપોથી રોજે રોજ હળવા થવા ૧૮ પાપોનાં નામનો પાઠ સાચા ભાવથી બોલી સારા દૃઢયથી ભમા માંગવી. લાભો જૈનો દિવસમાં બે વાર આ પાઠ બોલી ભમા માંગે છે. સૂતા પહેલાં સાતલાખ અને અઢાર પાપસ્થાનકોનો પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં આપેલ પાઠો બોલ્યા પછી સુતું.

ભગવાન મહાવીરે આ જગતમાં પાપ બાંધવાનાં અસંખ્ય કારણો બતાવ્યાં છે. આ કારણો કયાંથી જાણીએ ? કેવી રીતે યાદ રહે ? એ માટે જ્ઞાનીઓએ વર્ગીકરણ કર્યું. એ વર્ગીકરણ કરીને મનુષ્ય સરળતાથી જલદી ભમા માગીને પાપથી મુક્ત થઈ જાય એટલે જ્ઞાનીઓએ ફક્ત પાપનાં ૧૮ સ્થાનકો નક્કી કર્યાં.

૧. પહેલું પાપસ્થાનક પ્રાણાતિપાત - બીજા જીવોનો નાશ કરવો તે. ૨. મૃષાવાદ - અસત્ય કથન કરવું તે. ૩. અદત્તાદાન - અદત એટલે કોઈએ નહીં આપેલી અને આદાન એટલે ગ્રહણ કરવું એટલે પારકી વસ્તુ બીજાની સંમતિ વિના લઈ લેવાની વૃત્તિ તે. ૪. મૈથુન - વિષયભોગની ઈચ્છા રૂપ પરિણામ તે. ૫. પરિગ્રહ - તે બે જાતનો બાહ્ય અને અભ્યન્તર તેમજ સ્થાવર અને જંગમ તેનો સંગ્રહ કરવો તે અને તે પ્રત્યેની મૂર્ચ્છા - મમત્વરૂપ પરિણામ તે. ૬. કોપ - ગુસ્સો કરવો તે. ૭. માન - અહંકાર, અભિમાન વગેરે પરિણામ તે. ૮. માયા - કપટ, પ્રપંચ વગેરે પ્રચ્છન્ન પ્રવૃત્તિઓ તે. ૯. લોભ - ધનાદિ સંપત્તિનો સંગ્રહ કરી રાખવાની મનોવૃત્તિ તે. ૧૦. રાગ - પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ ઉપરની પ્રીતિ તે. ૧૧. દ્રેષ - જીવાદિ પદાર્થો ઉપર અડચિ તે. ૧૨. કલહ - વિખવાદ, ઝઘડો, સંઘર્ષ કરવાની વૃત્તિ તે. ૧૩. અભ્યાખ્યાન - બીજાને કલંક આપવું તે. ૧૪. પૈશુન્ય - બીજાના દોષની કે ગુણવાતની ચાડી ખાવી તે. ૧૫. રતિ - અરતિ - સુખ આવે ખુશી થવું અને દુઃખ આવે શોક કરવો તે. ૧૬. પરપરિવાદ - બીજાની નિંદા કરવી તે. ૧૭. માયામૃષાવાદ - માયા કપટ કરીને લોકોની આગળ જુદું બોલવું તે. અને ૧૮. મિથ્યાત્વશલ્ય - જ્ઞાનીઓએ જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે બતાવી હોય તે સ્વરૂપે ન માનતા વિપરીતરૂપે માનવી તે.

આખા દિવસ દરમિયાન અસંખ્ય પાપોનાં સરવાળારૂપ અઢાર પાપસ્થાનકો સેવ્યાં હોય, સેવરાવ્યાં હોય અને સેવતાં હોય તેનું અનુમોદન કર્યું હોય તે બધાં પ્રત્યે મન, વચન અને કાયાથી મિથ્યામિદુકકંડ (માફી) માંગવાનો છે. માત્ર જૈન જ નહિ પણ વિશ્વનો કોઈપણ માનવી આ બંને પાઠો રાત-દિવસ બોલી શકે છે.

- યશોદેવસૂરિ

૪૮ ચિત્ર પરિચયના લેખની વચ્ચે ૧-૨ ઇંચના સમયોરસ ધાપેલા ૧૪૪ તથા અન્ય પ્રતીકોનો પરિચય

૧. **સિંહ** - આ સિંહાકૃતિ ઉત્તરપ્રદેશના મથુરાના જૈન સ્તૂપની સિંહાકૃતિને અનુસરતી અનુકરણાત્મક આકૃતિ છે. આ શિલ્પી ઇપની આકૃતિ છે. સિંહ એ ક્રમશઃ બગવાન મહાવીરને ઓળખાવનારું એક લાંબન-ચિહ્ન હોવાથી પ્રતીકોનો પ્રારંભ તેનાથી શરૂ કર્યો છે. તે વનનો રાજા અને શૌર્ય-પરાક્રમનું પ્રતીક ગણાય છે. જૈનધર્મની પરિકરવાળી પથ્થર અને ધાતુની મૂર્તિઓની નીચે તેને અવસ્ય સ્થાન મળેલું છે. લૌકિક અષ્ટમંગલમાં સિંહ પશુ મંગલ ગણાયો છે, યૌદ સ્વપ્નમાં પશુ તેનું ખાસ સ્થાન છે. દરેક તીર્થંકરની માતા પુત્રતીર્થંકરના અવતાર સૂચક યૌદ મહારવમોને જુએ છે, એમાં સિંહનું પશુ સ્વપ્ન હોય જ છે, જો સિંહ સ્વપ્નમાં દેખાય તો જ્ઞેનારને શ્રેષ્ઠ ક્ષાલ થાય છે, એમ ભારતીય સ્વપ્નશાસ્ત્રોનું કથન છે.
૨. **કલ્પવા** - જીવનમાં મંગલ કરવાવાળી, 'અષ્ટમંગલ,' થી ઓળખાતી, જૈનધર્મ પ્રસિદ્ધ અષ્ટ આકૃતિઓ પૈકીની છઠ્ઠા નંબરની એક મંગલ આકૃતિ. જ્ઞેનો કે અજ્ઞેનો ધાર્મિક કે વ્યાવહારિક કાર્યોનાં પ્રારંભમાં, મકાન વગેરેના વસ્તુ પ્રસંગોમાં તથા કેટલાક ધાર્મિક અનુજ્ઞાનના અન્તમાં, શાંતિસ્તોત્ર (મ્હોટી શાંતિ) ના પાઠદ્વારા જલ ભરીને તેની મંગલ સ્થપના ખાસ કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું તથા શાંતિક-પૌષ્ટિક કર્મ નિભિત્તનું મહત્વનું આ એક અતિશ્રદ્ધેય પ્રતીક છે.
પથ્થર કે કાષ્ઠના મંદિરોના તથા ગૃહસ્થના ઘરોનાં મુખ્ય દરવાજાની બારશાખ ઉપર ૧. સ્વસ્તિકા (-સાથીઓ) ૨. શ્રીવક્ત્ર ૩. નંદોવર્ત ૪. વર્ષમાનક (-સારાવસપુટ) ૫. કળાશ (-કુંભ) ૬. ભદ્રાસન ૭. મત્સ્ય યુગલ ૮. દર્પણ, આ આઠ જાતના મંગલરૂપ લેખાતા, 'અષ્ટમંગલ' શબ્દથી ઓળખાતા આઠ આકારો કોતરવાની ખાસ પ્રથા હતી. આપણે ત્યાં ઘણે સ્થળે આજે પણ તે જોવા મળે છે.
આ ચિત્ર મધ્યયુગીન બહુમાન્ય લેખાતા સચિત્ર જૈન ક્રમસૂત્ર ગ્રન્થની, આંતરરાષ્ટ્રીય વિખ્યાતિને પામેલી ચિત્ર પદ્ધતિની અનુકરણાત્મક કૃતિ રૂપે આપ્યું છે.
૩. **હાથી** - મથુરાના જૈન સ્તૂપમાં કોતરેલી ગતિમાન હાથીની આકૃતિની આ એક અનુકૃતિ છે.
હાથી ભારત દેશનું સુવિખ્યાત આકર્ષક, અતિસમજી, ખલવાન અને શુક્રનવંતુ પ્રાણી છે. પ્રાણીઓમાં તે સહુથી મોટું અને વિશાળ ક્રમ છે એ માંસહારી નથી પણ વનરખત્વાહારી છે હાથી સ્વામ અને સ્વેત બે રંગના હોય છે સપરિકર (-પરઘરવાળી) તીર્થંકરોની મૂર્તિઓમાં નીચેની ગાદીના ભાગમાં હાથીને ખાસ સ્થાન અપાયું છે. ભારતભરમાં મહત્વના વરષોડમાં તેની સ્વારી તરીકે ખાસ ઉપયોગ કરાય છે. પ્રાચીન કાળમાં યુદ્ધો લડવા માટે 'ગજસેના' રાખવામાં આવતી હતી, તેને લોખંડના બખતરો પણ પહેરાવામાં આવતાં હતાં. જ્ઞેનાં નમૂના 'અજાબખંઘર' (મુજાંઅમ) માં જોવા મળે છે. દક્ષિણ તથા પૂર્વ ભારતના મ્હેસુર, આસામ, આંધ્રિકા તો તેની ઉત્પત્તિનાં ખાસ મથકો છે. ભારત બહાર આફ્રિકામાં પણ હાથીઓની વિશાળ વસ્તી છે. પણ આફ્રિકાનો જંગલી હાથી ઘણો જાંઓ-પહોળો, મોટા કાનવાળો, કદરૂપો, બિહામણો અને ભાંજેજા પાળી શકાય તેવો હોય છે.
૪. **સૂત્રવાચના** - 'બાળેહ' કાષ્ઠાસન ઉપર બેઠેલા જૈન ગુરુ-સુનિ પોતાના આસનસ્થ શિષ્ય-સુનિને ધાર્મિક સૂત્રની વાચના (-પાઠ) આપે છે. શિષ્યના હાથમાં ધાર્મિક લખાણ લખેલું તાડપત્રનું લાંચ પાનું છે. બંનેનો મુનિવેશ આજની રીતથી જુદી પદ્ધતિનો છે. પણ પ્રાચીન કાલની તાડપત્ર કે કાગળની કલ્પસૂત્રાદિની પ્રતિઓમાં (ગમે તે કારણે) આ જાતનો જ પરંપરેશ ઉત્તરોત્તર સમયમાં જોવા મળે છે. ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં તાડપત્રનો વપરાશ સારા પ્રમાણમાં હતો. બંને આકૃતિઓ વચ્ચે, જૈન સાધુ-સાધ્વીનાં ઉપકરણમાં અનિવાર્ય આલંબન તરીકે ગણાતા, સદાપના સાથી, પંચ પરમેષ્ઠીની સ્થાપના તરીકે સ્થાપેલા, અક્ષોથી યુક્ત 'સ્થાપનાચાર્ય' દેખાય છે, જોખી ઘોડી છે એને વહેવારની ભાષામાં 'દવણી' કહેવાય છે. આજે તો આ શબ્દ સ્થાપનાચાર્યજીનો પર્યાય બની ગયો છે. ચિત્રમાં ગુરુશ્રી પાછળ સેવા કરતો એક શિષ્ય જોખેલો દેખાય છે.
આ ચિત્ર તેરમી સદીની સચિત્ર કલ્પસૂત્ર પ્રતિની પદ્ધતિ અનુસારે દોરેલું છે.
૫. **હંસ** - મથુરાના જૈન સ્તૂપમાંનું એક સુશોભન, હંસ એ ભારતનું પ્રિય પક્ષીપ્રાણી છે. ખાસ કરીને કાવ્યશાસ્ત્રીઓનું વિશેષ માનીતું છે. શિલ્પ-સ્થાપત્યોમાં પણ એ વિશેષ જોવા મળે છે. જૈન મંદિરોમાં શિખરબંધી દેરાસરના શિખરની ઠેક નીચેના ભાગમાં પથ્થરમાં જ હંસપર એટલે હંસની આખી શ્રેણી બતાવવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પણ જૈન મૂર્તિના પરિકર (પરઘર) માં મૂર્તિની ઉપરના વલયાકાર ભાગની ટોચમાં હંસની પંક્તિ ખાસ ઉત્કૃષ્ટ કરવામાં આવે છે. હંસ તેની ચાલથી રમણીય ભાગતો હોવાથી કવિઓએ આની સુંદર માલને હંસની ચાલ સાથે સરખાવી છે. વળી તે તેની આંચની વિશેષતાના કારણે દૂધમાં રહેલા પાણીને અલગ કરવાનો ગુણ ધરાવે છે.
૬. **હારણાહ** - ભારત દેશમાં પ્રસિદ્ધ સુષિર વર્ગનું એક મંગલ વાલ, વરસો પહેલાં તે દેવદરબારમાં અને રાજદરબારમાં દિવસમાં ત્રણેય વખત બજનું હતું. [વિશેષ પરિચય માટે જુઓ પ્રતીક નં. ૨૦]

૧. અષ્ટમંગલના પરિચય માટે પદ્મી ત્રીજીનો પરિચય જુઓ.
૨. આ પ્રથા ૨૦ મી સદી સુધી તો બરાબર ચાલી, પરંતુ હવે તો પરદેશી પદ્ધતિનું-આર. સી. સી. નું-સિમેન્ટનું બાંધકામ આવતાં આ મંગલપ્રથા લગભગ અંધ પડી છે. પણ પ્રત્યેક ઘરમાં અષ્ટમંગલ ન મૂકી શકાય તો આર. સી. સી. ની 'કલ્પાકૃતિ' એઓસ કરીને કે કોતરાવીને અથવા ઉપરથી સ્વતંત્ર ચોટાડીને કે ચીતરાવીને જરૂર મૂકવી જોઈએ. જેથી ઘરમાં મંગલ, સુખ, શાંતિ અને શીતલતા અનુભવાય.
૩. કલ્પસૂત્રમાં યૌદસ્વપ્નમાં હાથીના સ્વપ્નની વાત કરી છે ત્યાં હાથી શ્વેત વર્ણનો જણાવ્યો છે. વર્તમાનમાં તેવો હાથી આપણે-સ-સીઆમમાં છે. હાલમાં આસામ પાસેનાં નાગદેશમાં પણ સફેદ હાથી મળી આવ્યો છે. પ્રાચીન કાળમાં આ દેશમાં શ્વેત હાથી સારી સંખ્યામાં હતા.

૭. ઓઁ હીઁ અઁ - એક સુપ્રસિદ્ધ, અત્યંત પ્રભાવશાલી અને જૈનમંત્રોમાં મૂલ્યવત્ ગણાતું સખીજ મંત્રપદ.
[વર્તુલાકારે] અહીં આવેલું અઁ પદ જૈન પદ્ધતિનાં મંત્ર ખીજોવાળું છે. આમાં સાવજીવ ગણાતા અનાહત રૂપ ગોળ વલયો સહિતનાં હ્રીંકાર ખીજના ગર્ભમાં સુપ્રસિદ્ધ ઓઁકાર મંત્ર ખીજ છે. અહીં 'અઁ' ના 'અ' ની જગ્યાએ 'ડ' આવું સ્થિત અવગૃહ ચિહ્ન મૂક્યું છે. આ ચિહ્ન 'કુંડલિની' આકૃતિનું સૂચક છે. અથવા વ્યાકરણના નિયમ મુજબ જો પછી અઁ નો 'અ' આવતો હોવાથી તેની સંધિના કારણે પણ અવગૃહ ચિહ્ન હોઈ શકે છે.

- ખાસ કરીને આ આકૃતિ સિદ્ધચક્ર બૃહત્ પૂજનમાં જે યંત્રનું પૂજન થાય છે તે યંત્રના કેન્દ્રમાં હોય છે.

- 'નાદ' વિનાનો અઁ આ યંત્રમાં કદિ પણ સંભવી ન શકે, નાદ હોવો જ જોઈએ.

- આ ખીજ ખાસ કરીને જાપ કરતાં આલેખનમાં વધુ વપરાયું છે.

- આ આકૃતિ ત્રણેય રીતે વાંચી શકાય છે. તેથી મથકામાં તેના ત્રણેય પ્રકારો બતાવ્યા છે.

૮. ઓઁ હીઁ અઁ - આ પ્રતીકના પરિચય નંબર સાત મુજબ સમજવો. આલેખનનો ખીજો પ્રકાર બતાવવા ખાતર તેને લંબગોળ આકૃતિમાં દોર્યું છે. [છન્નગોલાકારે] અને ખીજો તદ્દાવત એ છે કે આ અઁ ઉપર 'નાદ' ની ચિહ્નકૃતિ બતાવી નથી. અન્ય યંત્ર પટોમાં આ આકૃતિ 'નાદ' વિનાની પણ આલેખાય છે.

૯. અઁ - નાદ વિનાનું (ઉપરનીચે દોરેલા) દ્વિરેખવાળું વિખ્યાત મંત્રખીજ. આ ખીજ નીચેના એક રેખવાળું પણ છે. અને તે વધુ સુવિખ્યાત અને પ્રચલિત છે. સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણના પહેલા જ મંગલસૂત્રમાં આ ખીજ ઉચ્ચારાયું છે. 'નાદ' દર્શાવવા માટે ત્રિકોણ, ગોળ વગેરે આકૃતિઓનો ઉપયોગ થાય છે. વળી નાદ ધ્યાનનું એક અંગ અને સોપાન છે જેને માટે 'અનાહત નાદ' એવો શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ યોગ સાધનાની ક્લથ્રુતિનું એક અંગ છે.

- 'અઁ' આ ખીજમાં મંત્ર શાસ્ત્રોક્ત સ્વરો અને વ્યંજનોનો સમાવેશ છે. કારણકે વર્ણમાતૃકામાં પ્રથમ સ્વરો અને પછી વ્યંજનો શીખવાડાય છે. સ્વરમાં પહેલો સ્વર વર્ણ અ છે અને વ્યંજનમાં છેલ્લો અક્ષર હ છે. આ ખીજમાં આદિમાં અ અને અન્તમાં હ હોવાથી અ અને હ વચ્ચેના તમામ સ્વર વ્યંજનોને અંતર્ગત સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. એટલે એક 'અઁ' ના જાપથી તમામ સ્વર-વ્યંજનોની જાપ-સાધના થઈ જાય છે. આથી જ આ ખીજનું અત્યંત મહત્ત્વ છે. એવું મંત્રવિદોનું કથન છે. અનેક ગ્રન્થોમાં આ ખીજનો વિવિધ રીતે ઘણો ઘણો મહિમા ગવાયો છે.

- કેટલાક મંત્ર ખીજો ઉપર 'નાદ' ની આકૃતિ કરવાનું વિધાન છતાં 'નાદ' વિષયક ખ્યાલો સંકરો વરસોથી જૂલાઈ જવાના કારણે તેનું આલેખન જૈન યંત્રોમાં નહીંવત્ બન્યું છે.

૧૦. ડઁ - વ્યાકરણની સાંકેતિક પરિભાષામાં 'અવગૃહ' શબ્દ સ્થિત 'ડ' (ડ) જેની આકૃતિથી યુક્ત ખીજ. અહીં એટલે નીચેના રેખ વગરનું એટલે કે માત્ર ઉપરના એક જ રેખ (૨) વાળું મંત્રખીજ. કેટલાક યંત્રોના કેન્દ્રમાં આવું ખીજ હોય છે. હજારો જૈનો જાપ કરવામાં બહુધા એક રેખવાળા ખીજનો ઉપયોગ કરે છે.

૧૧. કમલ - ભારતીય સંસ્કૃતિનું, કવિપ્રિય, વિખ્યાત પ્રતીક. અજન્તાની ગુફામાંની આકૃતિની એક અનુકરણાત્મક કૃતિ. ભારતના સંતો, ધર્માચાર્યોએ સંસારમાં રહેવા છતાં જલકમલવત્ અલગભાવે-અનાસકત ભાવે કેમ રહેવું? તે સમજાવવા માટે આનો દર્શાવ તરીકે ખૂબ જ ઉપયોગ કર્યો છે. કારણકે કમલ જલમાં પેદા થાય છે, અને એમાં રહે છે; જતાં જલથી તે અલિપ્ત રહે છે.

૧૨. હી - નાદ, ઓઁ, કલા સહિતનું જૈન સિપિથી આલેખાયેલું હ્રીંકાર ખીજ. ઋષિમંડલ યંત્રના કેન્દ્રમાં આ જ ખીજ છે. આ 'હી' ખીજમાં ૨૪ તીર્થકરોની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. (જુઓ-ઋષિમંડલ સ્તોત્ર, શ્લો. ૨૦) મારા પોતાના સંપાદિત ઋષિમંડલ યંત્રમાં નાદ સહિત જ હી દોરાવેલો છે. જ્યારે છેલ્લા ૩૦૦ વરસ દરમિયાન મળતા તાંબા, વજ્ર, કાગળ વગેરેના માધ્યમ ઉપર આલેખેલા યંત્રોમાં નાદની આકૃતિ કેવી કરવી તેની ચુક પરંપરા જૂલાઈ જવાના કારણે નાદ વિનાનો જ હી મૂકેલો જોવા મળ્યો છે.

૧૩. માલાધારી સ્વર્ગનો એક દેવ.

લેચ -

તીર્થકરોનું તથા અન્ય દેવોનું દેવો પુષ્પ હાર દ્વારા સત્કાર સન્માન કરે છે તે દર્શાવવા આલેખાતી જાણીતી એક આકૃતિ.

તમામ જૈન પરિકરો (પરશરો) માં મૂર્તિના મુખની બંને બાજુએ (પ્રાયઃ) આ આકૃતિ હોય જ છે. તે ઉપરાંત ગુફાઓ સ્તૂપો ચિત્રપટો વગેરેમાં આ આકૃતિ ખાસ હોય છે. એના આલેખનના મરોડમાં તદ્દાવત હોઈ શકે છે.

જૈન શાસ્ત્રો પાતાલ અને આકાશમાં ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ઠ અને વૈમાનિક આ ચાર નિકાય-પ્રકારની દેવચંદ્રિને માને છે.

૧૪. વિદ્યાધર લેચ - આજુ વગેરેના શિલ્પ-સ્થાપત્યમાં જેવા મળતો આકાશચારી, અને પુષ્પગુન્ધધારી વિદ્યાધર દેવ.

૧૫. અચ્ચ - મધ્યયુગીન કલ્પસૂત્ર પદ્ધતિનું વિવિધ સાજ્યથી અલંકૃત એક રમ્ય આલેખન. આ એક જાણીતું વિશ્વવિખ્યાત પ્રાણી છે. વળી કયા યંત્રની કેટલી તાકાત છે તે દર્શાવવા વૈમાનિકો તેના નામનો (હોસંપાવર શબ્દનો) ઉપયોગ કરે છે.

૧૬. સિંહ - સ્થાપત્યોમાં જેવા મળતી એક વિશિષ્ટ આકૃતિ. વિશેષ કરીને જૈન મંદિરોનાં સિખર ઉપર શુક્રાસ ઉપર પથ્થરથી કંડારેલી, ગર્જરવનો ભાવ દર્શાવતી આવી આકૃતિ મૂકવામાં આવે છે.

૧૭. સિંહજન- મુસો - પ્રાચીન યુગમાં વિશ્વના વિવિધ વિભાગોમાં હાથીની સુંઘવાલા સિંહ, અશ્વાદિ જનવરોનાં શિલ્પો-ચિત્રો બનાવાની પ્રથા હતી તેથી અહીં પણ એવા જ પ્રકારની આકૃતિ મધ્યયુગીન કલ્પસૂત્રના વર્ગની આમીણ હમે દોરી છે. સાંચીના સ્તૂપમાં, મથુરાના જૈનસ્તૂપમાં, કેટલીક ધૌદગુફાઓમાં તથા દક્ષિણ ભારતનાં કેટલાંક હિંદુ મંદિરોમાં આ જાતની આકૃતિઓ કંડારેલી છે. મધ્ય એશિયા અને પશ્ચિમની દુનિયામાં પણ આ જાતનું શિલ્પ કલાની પ્રથા છે. વળી પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં આવા પ્રકારનાં પ્રાણીઓ વિદેશમાં પણ હતાં એવું મનાય છે.

૪. અન્ય કર્તાઓએ જમાવેલા સિદ્ધચક્રના યંત્રોમાં આ આકૃતિ તો છે પણ તે 'નાદ' ચિહ્ન વિનાની છે. જ્યારે આરા સંપાદિત યંત્રમાં 'નાદ' સહિતની છે. 'નાદ' હોવો જ જોઈએ તો જ શાસ્ત્રોક્ત ખીજ બને છે; અને તો જ તે યંત્ર શાસ્ત્રોક્ત રીતે શુદ્ધ ગણાય છે.

૫. ઋષિમંડલ યંત્રનો કેન્દ્રીય "હી" જે નાદ વિનાનો હોય તો તે તદ્દન અશુદ્ધ સમજવો.

૧૮. **કૃષ્ણ-ચલક** - જૈન કલ્પસૂત્રની મધ્યયુગીન પદ્ધતિનું કલ્પચરણનું ૨૫મ આલેખન. જ્ને કે આજને તો આનો ઉપયોગ થતો છે, પણ એક વખતે એનો આંતરદેશીય વહેવાર માટે દેશ વ્યાપી ઉપયોગ થતો હતો.
૧૯. **કાંસીજોષા** કાંસ-કાંસાની ધાતુમાંથી બનાવેલું, સંમીત, ભક્તિ, પ્રાર્થના પૂજન વગેરે પ્રસંગે વપરાતું, ભારતીય સંસ્કૃતિનું, દેશના ખૂણે ખૂણે અને મંડીરા-બાણીનું અને અનેક મંદિરો તહેવારોમાં વપરાતું વાઘવાઘના મૂલ્યભૂત ચાર પ્રકારમાં એક પ્રકારનું આ લખવાલું છે. મંદિરોનો ઉપયોગ પણ કાંસી જોષાની જેમ જ હોય છે. પણ કાંસા બેડી કરતાં ભજન મંડીરોમાં આનો વપરાશ થયો વધારે છે. આનો નાદ અતિ મંજુલ-મધુર અને સખન હોય છે.
૨૦. **શરણાદ** - સુંદર ભાવને રજૂ કરતું આ ચિત્ર છે. અતિ પ્રાચીન કાળથી દેવદરબારો, રાજદરબારો અને સ્ત્રીબંધી માંડી અમીરોના ધાર્મિક વાદન - સંસારિક કે વ્યાવહારિક પ્રસંગોમાં અને વરવોદ્યોગોમાં દીક દીક વપરાતું આ મંગલ વાદ છે. અને વાદોના પ્રકારોમાં તે 'શુષિર' વાદ તરિકે સુવિખ્યાત છે. સરસ્વતી પ્રાંત, નગર, ગામ બેદે જુદી જુદી રીતે વિવિધ માપ-આકૃતિમાં જોવા મળે છે. આકાર બેદે-નામ બેદે તે અન્ય દેશોમાં પણ વપરાય છે.
૨૧. **નગારા** ખાસ કરીને મંદિરો વગેરેનાં પ્રાર્થના સ્થળોમાં તથા અન્ય ધાર્મિક પ્રસંગોમાં વપરાતું આ અતિ બાણીનું ચર્મવાદ થી બોળાવતું વાદન - નગાર છે. આને જ સંસ્કૃતમાં કુન્દુલિ કહે છે. (વિશેષ પરિચય પ્રતીક ૨૦ મુજબ)
૨૨. **સૂદંભ વાદન** - લાંબાવાળા રાખવાની પ્રથા હોવાથી તેને અંબોદ્ર રૂપે ઓખતા હતા. વિશિષ્ટ વેશ-ભૂષાવાળી કલ્પસૂત્ર પદ્ધતિની મૃગવત, દીર્ઘનયનવાળી, બારમી સદીની અનુકરણાત્મક કૃતિ.
૨૩. **મતંકી** - શુક્રનાસ્ત્ર જેવા અલ્પિયદા નાકવાળી, મૃગનયની નામને સહજ કરતા દીર્ઘ અને બહાર નીકળતાં નેત્રોવાળી, કલ્પસૂત્રની જૈનાશ્રિત ચિત્રકલાથી બોળાવતી પદ્ધતિએ ચીતરેલી એક નર્તકી.
૨૪. **વાઘવાદન** - અર્ધવાદ (અથવા ચિત્ર) ના વર્ગમાં ગણાતા લેખચોરસ વાદને (ત્રિભંગ જેવા વળાંકે રહીને) બળવતી નારી. (કલ્પસૂત્ર નારી - પદ્ધતિ)
૨૫. **ત્રિશલા અને ભગવાને ભજન આપી સૂકેલા માતા ત્રિશલાનું ચિત્ર છે. પગ દૂંધ અને નેત્રો લાંબા બતાવવા, હાથનો ઉપયોગ ન કરવો અને વર્ષમાન - યોગમાં મૃગુ બતાવવું આ પદ્ધતિનો ખ્યાલ રાખી, રંગ રેખાનો સુમેળ જાળવીને ચિત્ર બનાવવું આ કલ્પસૂત્રનાં ચિત્રોનું ધોરણ છે, કલાકારો આ પદ્ધતિને 'ઈન્ડિઅનઆર્ટ' કહે છે.**
૨૬. **આરતી** - મધુર શિખાધારી, પંચ દીપવાળી આરતી. આ ભારત પ્રસિદ્ધ એવું ખાસ કરીને મંદિર-પૂજનનું અનિવાર્ય સાધન છે. એમ છતાં અન્ય ધાર્મિક કે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં પણ તે સ્વાગત-સત્કાર કે બહુમાન્ય વાપરવામાં આવે છે. ભારત વગેરે દેશોમાં સાંજના ઘીથી ઝળોળેલા '૩' ની વાટના દીવાવાળી આ આરતીને દેવ-દેવીઓ આજળ પ્રદક્ષિણાકારે વર્તુલાકારે નિયમિત ઉતારવાનો આવશ્યક અને અનિવાર્ય રિવાજ છે. -મોટા ધાર્મિક પ્રસંગોમાં ૧૦૮ દીવાઓની પણ આરતી ઉતારાય છે. ખાસ કરીને જૈન મંદિરોમાં આ પ્રથા વધુ છે. -સૈકરે પ્રકારે મળતી આરતીઓમાંથી અહીં સાદો સર્વત્ર વપરાતો એક પ્રકાર આલેખ્યો છે. -૧૮ થી સદીની રાજસ્થાની આકૃતિ ઉપરથી આ આકૃતિ દોરી છે.
૨૭. **દીપક** - આ દીપક સાંજની આરતી ઉતાર્યા પછી તરત જ ઉતારવામાં આવે છે. જેથી 'આરતી-દીવો' આવો સંયુક્ત શબ્દ પણ પ્રચલિત બન્યો છે. આ દીવો એકલો પણ સવારના દેવ મંદિરોમાં, પૂજન પાઠમાં, હાથીઓ આગળ તેમજ ભારતનાં ગૃહ-મંદિરોમાં મોટા ભાગે ઉતારવા માટે વપરાય છે. આમાં થી માં ઝળોળેલી '૩' ની વાટનો દીવો હોય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આરતી-દીવાની ભક્તિને મંગલ અને શ્રેય આપનારી કહી છે.
૨૮. **દેવીબી પદ્ધતિ** - ૨૩ માં તીર્થંકર ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથજીની અધિષ્ઠાધિકારથી બોળાવતી આ કાળની એક પ્રભાવક દેવી. આ દેવી ભવનપતિ નિકામની છે. અને ધરણેન્દ્રના પત્ની તરિકે બોળાવાય છે. પદ્ધતિમાં કૃષ્ણની પ્રથા બહુધા સાત સંખ્યાની છે. પણ ઓછીવતી પણ જોવા મળે છે. ધૈરવપદ્ધતિકલ્પના પ્રણેતાએ રક્ત પદ્ધતિ ત્રણ કૃષ્ણની સૂચવી છે. પાર્શ્વદેવગણિએ ત્રણ કૃષ્ણવાળી કહી છે. અહીંના ત્રણ કૃષ્ણવાળી, કુકુદાના મોહવાલા સર્પના વાહનવાળી, પાટા, અંકુશ, કમળ અને બીજોરથી મુક્ત આયુષ તથા વસ્તુઓવાળી ચાર હાથવાળી દર્શાવી છે. કલ્પસૂત્ર ની ચિત્ર પદ્ધતિનું આ આલેખન છે. પદ્ધતિના આયુષી વગેરેમાં મતમતાંતરે છે. શ્વેતામ્બર અને દ્વિગમ્બર સંપ્રદાય વચ્ચે પણ ભેદ છે. તે વિવિધ સ્વરૂપે પણ બોળાય છે. જૈનો, હિન્દુઓ અને બૌદ્ધો ત્રણેય પોતપોતાની રીતે 'પદ્ધતિ' નામની દેવીને સ્તીકારે છે. પદ્ધતિઓનાં સ્વતંત્ર પદ્ધતિ-સ્થાનો પણ બન્યાં છે. એમાં મુખ્ય વાલકેશ્વર રીંગરોડ ઉપર આદિનાથ જૈન મંદિરમાં સ્થાપેલી આરસની અભિનવ મૂર્તિ, શિવપદ્ધતિ અને આકૃતિની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠકોટિની છે. યક્ષ-અક્ષિણી વ્યન્તર નિકામનાં હોય છે તો આ ભવનપતિ નિકામનાં કેમ? યક્ષિણી પદ્ધતિ હોય તો યક્ષ ધરણેન્દ્ર હોવો જોઈએ અને બદલે 'પાર્શ્વ યક્ષ' કેમ? આ અને આવા બીજા પ્રશ્નો શોધના વિષયો છે.
૨૯. **ઋષભદેવ અને શ્શુ રસનું** સાધિક એક વર્ષના ઉપવાસોના અન્તે સ્વપોત્ર રાજકુમાર શ્રેયાંસે હસ્તિરસથી કરાવેલાં પારણાંનો છે. વાન - તીર્થંકરો કરવાની હોવાથી શિક્ષાદાન હાથમાં ગ્રહણ કરે છે. તેમના ખભે માત્ર હિન્દે સ્થાપેલું એક દેવદૃષ્ય વસ્ત્ર હોય છે.
૩૦. **હંસ** - મધુરા સ્તંભનાં શિલ્પોટીથી હંસની અનુકૃતિ. મિથ ક્ષીરનીરને અલગ પાડી શકે તેવી ચાંચ ધરાવનારું કાવ્ય-પ્રસિદ્ધ પક્ષી.
૩૧. **મૃગ સંયો-જના** - અહીંના એક મોદું અને ચાર શરીર, આ રીતનું (સામાન્ય કક્ષાનું) એક સંયોજના ચિત્ર. વિવિધ પ્રકારે શુદ્ધિ-વૈભવવાળાં સંયોજન શિલ્પો તથા સંયોજન ચિત્રો કરવાનો રિવાજ થયો જુનો છે. રાજસ્થાન, ગુજરાતમાં આ કલાનો દીક વિકાસ થયેલો છે. વિવિધ જનવરોથી બનેલા એવા હાથી, મોડાના તથા નર નારીઓથી મુક્ત એવાં જનવરોનાં ઉત્તમ કોટિનાં નવનરમ્ય અનેક ચિત્રો આલેખાયાં છે. આ જનનાં પ્રસંગ ચિત્રો કાક, વક્ષ અને કાળની શુભિકા ઉપર જોવા મળે છે.

- ૩૨. શુભચરણ** - નિરામિય ભોજન કરનારું, સંતોષી, નમણું ગણાતું, કરુણાપાત્ર, અને નિષ્કારણ શિકારીઓનું સદાને માટે શિકાર રૂપ બનેલું, શુભચરણનું એક સુંદર રેખા ચિત્ર.
- ૩૩. હંસ** - એક વિશિષ્ટ જલવિહારી હંસાકૃતિ.
- ૩૪. મંવાદ,** ૨૨ મા તીર્થંકર શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના શારણની અધિકારી-અધિકારી-દેવી.
- કામિકા, અમ્બા** - ચિત્રમાં તેને બે હાથવાળી, પુત્રદર્શનોન્મુખા, જમણા હાથમાં 'બાળક, ડાબામાં આંત્રલુખ્મી, સિંહવાહનવાળી, આબૂપથ્યાસંકૃત [આંત્રકૂપ્યાષ્ટિકી] અને ભદ્રાસનોપવિષ્ટ પતાવી છે.
- અંજનોમાં અમ્બાજી તથા માતાજીના ઉપનામથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ગોત્રદેવી તરીકે પણ તે વિખ્યાત છે. આ દેવી ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ પણ છે.
- આરમી સદી પહેલાં તેને જૈન સંઘની પ્રધાન દેવી તરીકે સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી એમ સમજાવ્યું છે. કારણ કે એ કાળની પાષાણ અને ધાતુમૂર્તિઓમાં તીર્થંકર ગમે તે હોય પણ પરિકરમાં દેવી તરીકે બહુધા અગ્નિયાકા જ સ્થાપેલી દેખાય છે. તેનું બીજું નામ 'કુખાંડી' 'કુખાંડિની' અથવા 'આંત્રકુખાંડી' છે.
- અગ્નિયાકા-એકપુત્રા, દ્વિપુત્રા, ચાર ભુજવાળી, સીધા કે ત્રાંસા મુખવાળી, બહુધા ડાબા હાથમાં બાળકવાળી કે ડાબી બાજુએ રહેલ બાળકવાળી, એમ જુદી જુદી રીતે કંડારેલી મળે છે.
- ઉપરની ત્રણેય દેવીઓમાં આયુષ, વાહન, બાલક સંખ્યા એક કે બે વગેરેની બાબતમાં અનેક વિકલ્પો પ્રવર્તે છે. અહીં ત્રણેય દેવીઓને વર્તમાનમાં લોકપ્રિય બનેલી, કલ્પસૂત્રપદ્ધતિએ તેની જ અનુકૃતિ રૂપે આલેખી છે.
- ૩૫. લક્ષ્મી** - સર્વજનવલ્લભા, પદ્માસનસ્થા, કમલાસના, ચતુર્ભુજા દેવી લક્ષ્મી, એ ધનની અધિકારી છે. ઉપરના બંને હાથોમાં હાથી સહિત કમલ અને નીચેના હાથોમાં માળા તથા કુંભ છે, આ દેવીને સહુ કોઈ માને છે.
- લક્ષ્મીજી દ્વિભુજલી, આયુષોમાં વિભિન્ન વિકલ્પોવાળી અને વિવિધ રીતે આલેખેલી પણ મળે છે.
- ૩૬. સરસ્વતી** - વિદ્યા-કલાની અધિકારી, સર્વદર્શનસન્માન્ય, સંસારી, સાધુ કે સર્વજનને વલ્લભ, ભારત પ્રસિદ્ધ, ચાર ભુજલી, કમલાસના અને વીણાધારિણી દેવી.
- આરમી-તેરમા સૈદ્ધાંતી સુંદર અંગભંગવાળી કૃતિની આ અનુકૃતિ છે.
- સરસ્વતીનું બીજું નામ શ્રુતદેવી, શ્રુતદેવતા પણ છે. શારદા વગેરે અન્ય અનેકાનેક નામોથી કવિઓએ તેને ઓળખાવી છે. ભારતીઓ વિદ્યા, સુદ્ધિ, જ્ઞાન અને સ્મૃતિની પ્રાપ્તિ માટે આની વિવિધ રીતે ખૂબ ઉપાસના કરે છે.
- સરસ્વતીની બે ભુજવાળી આકૃતિ પણ હોય છે. જોબી કે એકેલી આકૃતિ પણ હોય છે. તે હંસ અને મધૂર બંને વાહનોવાળી છે. આયુષોમાં મતાંતરો પ્રવર્તે છે, ત્રણેય સંસ્કૃતિ અને એક યા બીજી રીતે માને છે અને પૂજે છે.
- ૩૭. જિનમૂર્તિ** - વર્તમાન અવસર્પિણી, વર્તમાન યુગ કે વર્તમાન ચોવીસીના ૨૪ તીર્થંકર દેવો પૈકી પહેલા શ્રી આદીશ્વરજી, ૨૨ મા શ્રી નેમિનાથજી અને ૨૪ મા શ્રીમહાવીરસ્વામીજી, આ ત્રણેય તીર્થંકરો પદ્માસને-મેકા મેકા નિર્વાણ પામ્યા, અને એ જ આકારે એમના આત્મપ્રદેશો મોક્ષસ્થાનમાં રિથત થયા. આ ત્રણ સિવાયના શેષ તીર્થંકર પરમાત્માઓ જોલા જોલા 'પરગાસને અથવા 'કાયોત્સર્ગ' નામના આસને રહીને નિર્વાણ પામ્યા અને એ જ આકારે તેઓ મોક્ષમાં સદાને માટે રિથત થયા. આવા કારણસર જૈન-મૂર્તિઓ એક બેડી પદ્માસનવાળી અને બીજી જોબી કાયોત્સર્ગસનવાળી એમ બે પ્રકારનાં આસનોવાળી શિલ્પોમાં પતાવવામાં આવે છે. અહીંઆ પદ્માસનસ્થ આકારે વીતરાગ (રાગ-રોષ રહિત) ભાવના આદર્શને વ્યક્ત કરતી મુક્તાત્મા તીર્થંકરની શાંત-પ્રશંત આકૃતિ આપવામાં આવી છે. પ્રાચીન કાળમાં સ્વામ પત્ન્યરની કેટલીક પ્રતિમાઓ 'અર્ધ પદ્માસને' પણ બનેલી છે. ઉત્તર ભારતમાં તેનું પ્રમાણ વિશેષ છે.
- ૩૮. જિનમંદિર** - ઉપર્યુક્ત મૂર્તિઓને પધરાવા માટે જૈન શિલ્પ શાસ્ત્રાનુસાર બનાવાતું, પવિત્ર અને ઉત્તમ ગણાતું મંદિરનું એક પ્રતીક, નાનકડા ચિત્રમાં બનાવવું કઠિન હોવાથી અહીં નાનકડી દેવકુલિકા જેવું મંદિરસૂચક પ્રતીક બતાવ્યું છે.
- ૩૯. જૈનસાધુ** - દેવ પછી યુરુનું સ્થાન આવે છે એટલે આ પ્રતીકમાં મહાત્યાગી વિશિષ્ટ હેતુલક્ષી, મુનિવેષધારી જૈન મુનિને બતાવ્યા છે. તેઓ મુનિ-બોલતી વખતે જીવરક્ષા માટે જમણા હાથમાં મુહુપત્તી (એક પ્રકારનો વસ્ત્રનો ટૂકડો) રાખે છે. અને ડાબી કાપમાં જમીન પરના જીવોની દયા માટે ઓઘો (ઉનના યુગ્મચાથી બનેલું સાધન જેનું બીજું નામ 'રજ્જોહરણ') રાખે છે, તે બંને ચિત્રમાં દેખાય છે. બેસતી વખતે તેઓ ધરતીને જીવંત રહિત બનાવવા સુક્રોમળ રજ્જોહરણ (ઓઘાના ઉનથી) જમીન સમ્પર્ક કરી પછી આસન પાથરી બેસે છે. ઓઘો જમીન ઉપર પોતાની બાજુમાં રાખે છે. વળી સાધુઓ બહાર જાય ત્યારે ડાબા હાથમાં સાધુતા સૂચક ઘાંચો (એક પ્રકારનો કાઠનો દંડ) હાથમાં રાખે છે. એનો અગ્રભાગ સાન્વર્થક આકૃતિવાળો હોય છે. જૈન સાધુ નિર્ગ્રન્થ હોવાથી સીવેલાં વસ્ત્ર પહેરતા નથી. તેઓ અધોવસ્ત્ર, બીજું છાતી ઉપર એક વસ્ત્ર અને ત્રીજું તેની ઉપર એક મોટું વસ્ત્ર એમ ત્રણ વસ્ત્ર પહેરે છે. અને તેના ઉપર સાધુતાની સૂચક કુંબલ-કામળી નાખે છે. હાલમાં જૈન સાધુઓમાં અધોવસ્ત્રને માટે ચોલપટ્ટો (ચુલ્કાપટ્ટક) નામનું વસ્ત્ર, છાતી ઉપરના અંદરના પહેલા વસ્ત્રને માટે 'પાંગણી' (પ્રાવરણ) અને તેની ઉપરના મોટા વસ્ત્રને માટે 'કપડો' પછેડી શબ્દથી ઓળખવાનો વ્યવહાર છે. મુકામમાં હોય ત્યારે અધોવસ્ત્ર અને ઉત્તરીય વસ્ત્ર બે જ પહેરે છે. જ્યારે દેવદર્શન વ્યાખ્યાનાદિકનો વિશિષ્ટ પ્રસંગ હોય કે બહાર જવાનું હોય ત્યારે ત્રીજું વસ્ત્ર-કપડો પહેરે છે. વસ્ત્રનો રંગ સફેદ હોય છે. પણ કેટલાક કારણોસર કોઈ કોઈ સાધુસમુદાય ઉપરનું વસ્ત્ર પીળા રંગે રંગેલું પહેરે છે. આ વસ્ત્રોને ઉપકરણો કહેવાય છે.

૧. ૩૭ થી લઈને ૪૩ સુધીનાં પ્રતીકો તે જૈન મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં 'સાત શ્લેષો' શબ્દથી પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનો-સ્થાનો છે.

૩. અહીંઆ આપેલું પ્રતીક શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સાધુનું છે. અમૂર્તિપૂજક ગણાતા સ્થાનકવાસી, તેરાપંથી સાધુસાધ્વીજીઓ મુખ ઉપર મુખવસ્ત્રિકા-કપડું બાંધે છે. વળી તેમના વસ્ત્રપરિધાનમાં થોડો તફાવત છે. તથા આચાર-ક્રિયામાં પણ ભેદ છે. દિગમ્બર સાધુ તદ્દન નમ્રાવસ્થામાં હોય છે. તેઓ ઉનના બદલે મપૂર પીંજનો ગુચ્છ રાખે છે. દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં નમ્રાવસ્થાના સિદ્ધાંતને કારણે સાધ્વીસંસ્થાની હયાતી નથી.

—જૈન સંઘ 'અતુર્વિધ સંઘ' (ચાર પ્રકારનો સમુદાય) થી ઓળખાય છે. આ ચાર પ્રકારમાં (૧) સાધુ (૨) સાધ્વી (૩) શ્રાવક અને (૪) શ્રાવિકાનો સમાવેશ થાય છે. સાધુ-શ્રાવકમાં પુરુષો સમાવિષ્ટ છે. અને સાધ્વી-શ્રાવિકામાં સ્ત્રી વર્ગ સમાવિષ્ટ છે. સાધુ-સાધ્વી ત્યાગી વર્ગમાં અને શ્રાવક-શ્રાવિકા સંસારી વર્ગમાં ગણાય છે.

—જૈન સાધુ ઘર-સંસાર તજી, હિંસા, અસત્યાદિ પાપો છોડી, કંચન કામિનીના ત્યાગી બની, પાદ વિહારી બની, સ્વ પર આત્મસાધનામાં તત્પર હોય છે.

૪૦. જૈનસાધ્વી— આ પ્રતીક શાસ્ત્રમાં પ્રાચીન કાલમાં આર્યો શબ્દથી અને આજે શાકી શબ્દથી સંબોધાય છે. લોકવલ્લેવારમાં આજે તો આર્યો-ગુર્વાનો અપભ્રંશ 'ગુરશ્વી' અને તેનો અપભ્રંશ અનેકો 'ગયશ્વી' શબ્દ અને આર્યાને સ્થાને અપભ્રંશ 'આરળ' શબ્દ વપરાય છે.

જૈન સાધુ-સાધ્વી માટે વેષપરિધાનની પદ્ધતિ અને તે વસ્ત્ર કેવું હોવું જોઈએ તેની જે મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી છે તે સચક અને હેતુલક્ષી છે. એમાં શરીર સંયમની રક્ષા અને લોક સંસ્કૃતિમાં ખાસ પ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે.

—ચિત્રમાં વસ્ત્રપરિધાન સ્પષ્ટ છે. સાધુની જેમ સાધ્વીને પણ ઓઘો, ઢાંડો, અને ગાંધા ખભે કામળી છે. વધારામાં ચિત્ર પૂકું ચીતરું હોવાથી હાથમાં 'તરપણી' શબ્દથી ઓળખાતું કાકનું લોબન ગ્રહણ પાત્ર બતાવ્યું છે. સાધુની જેમ એમને પણ ઉપકરણ તરીકે ચાર વસ્ત્રો હોય છે. ઉત્તરીય વસ્ત્ર ખેને બદલે ત્રણ હોય છે.

૪૧. શ્રાવક-જૈન—રાગદ્વેષના વિગ્નેતા, જિન-તીર્થંકરનો અનુયાયી-ભક્ત, અથવા જિનના આદેશોને પાળનાર, તેમ જ રાગદ્વેષ રૂપ અંતરંગ શત્રુઓને નિતવા માટે પ્રયત્ન કરનાર તેનું નામ 'જૈન'.

શ્રાવક શબ્દની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો શબ્દ દેવ ગુરુ અને ધર્મ ઉંપર અટલ શ્રદ્ધાવાન, તીર્થંકરપ્રણીત ધર્મોપદેશનું અવલોકન કરનાર, દેશકાળની મર્યાદા ભંગવવા પૂર્વક જીવન જીવનાર, ન્યાયસંપન્ન રહીને પ્રામાણિક રીતે આજીવિકાનો વહેવાર કરનાર, એથી આગળ વધીને કહીએ તો સ્થૂલ- (ખિનજરૂરી) અહિંસા, સત્ય, અઓષે, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહાદિ પાંચ અણુતતોને ઓછો-વત્તે અંશે પાળનાર, આવા ગુણવત્તાને શ્રાવક કહેવાય છે.

૪૨. શ્રાવિકા-જૈન—વ્યાખ્યા ૪૧ માં પ્રતીક મુજબ સમજવી.

૪૩. જ્ઞાન — જ્ઞાન બે પ્રકારનાં છે. (૧) મિથ્યા અને (૨) સમ્યગ્.

અહીં 'જ્ઞાન' શબ્દથી સમ્યગ્ સાચું જ્ઞાન જ અભિપ્રેત છે. જ્ઞેનાથી સાચી સમજણ, સાચો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય, અજ્ઞાનના અંધકાર ભેદાઈ જાય, સંસારથી વિરક્ત બનાવી, સંસારનું ભ્રમણ છટાડે અને આત્મકલ્યાણ સધાવે એવા જ્ઞાનને જ ખાસ આદરણીય, પૂજનીય, વંદનીય માન્યું છે. વળી જ્ઞાન એ આત્માનો પોતાનો અભિનાભાવિ-સહભાવી ગુણ છે. માયાના બંધનોથી તે ગુણ અસમ્યગ્-અજ્ઞાનસ્વરૂપ બને છે. સામાન્યરીતે દુનવી જ્ઞાનોનો મિથ્યાજ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે. તે જીવને વધુને વધુ ભૌતિકવાદી બનાવી ઉન્માર્ગે લઈ જાય છે સંસારની વૃદ્ધિ કરે છે. અને આત્માનું અધઃપતન નોતરે છે ન્યારે સમ્યગ્ વિવેક પૂર્વકનું અલ્પ એવું પણ જ્ઞાન, જીવને આત્મવાદી બનાવી, હેયોપાદેયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવી, અને વાસ્તવિક સુખ જ્ઞાનનો સન્માર્ગ બનાવી જીવનને સાચા રાહે દોરી જાય છે, આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ સધાવી પરંપરાએ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ જ્ઞાનનું બહુમાન કરવું જરૂરી છે. અને પ્રત્યેક આત્માએ જ્ઞાનલક્ષી બનવું જરૂરી છે એવો ખ્યાલ ટકી રહે એવાં કેટલાંક કારણોસર સ્વેનામ્પરો પ્રતિસાહ જ્ઞાનપંચમી કે શ્રુતપંચમીથી ઓળખાતી ક્ષત્રિક સુદિ પાંચમનું પર્વ મનાવી તેની ભાસ્તવકરમાં ભવ્ય ઉજવણી કરે છે અને તે દિવસે સાચાં જ્ઞાનનાં ધાર્મિક પુસ્તકોની સ્થાપના થાય છે. અને તેનાં પૂજન-પ્રાર્થનાદિક થાય છે. દિગમ્બર જૈનો 'શ્રુતપંચમી' નામ રાખી તેની ઉજવણી બેઠે સુદિ પાંચમે કરે છે.

અહીં પ્રતીકમાં જ્ઞાનની આશાતના ન થાય તે માટે પુસ્તકાસન તરીકે વપરાતો સાપજો અને પુસ્તકાદિ જ્ઞાનનાં સાધનો બતાવ્યાં છે. સહુ કોઈ આવા સાધનોનો સદુપયોગ કરે અને તેની રક્ષા તથા તેના પ્રચારમાં ફાળો આપે. સાચી જ્ઞાનોપાસના તો રોજે રોજ અભિનવ જ્ઞાન મેળવવામાં કે તેના સ્વાધ્યાય-અનુપ્રેક્ષામાં રહેલી છે. માટે સહુએ જ્ઞાનાભ્યાસી બનવું જોઈએ. જૈનો જ્ઞાનના મલ્યાદિ પાંચ ભેદોને માને છે. તેમાં શ્રુતજ્ઞાનને સ્વ-પર પ્રકાશક તરીકે તેઓ ગિરહાવે છે. શેષ ચાર જ્ઞાનોને સ્વપ્રકાશક કહીને મૂંગા તરીકે જણાવે છે.

૪૪. કર્શન — દર્શનના અનેક અર્થો પૈકી અહીં 'શ્રદ્ધા' અર્થ અપેક્ષિત છે. આ શ્રદ્ધા પણ બે પ્રકારની છે. એક મિથ્યા અને બીજી સમ્યગ્. અહીંઆ સમ્યગ્-સાચી શ્રદ્ધાને શ્રદ્ધા કરવાની છે. શ્રદ્ધા એ આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષની ઈમારતનો મૂલભૂત પાયો છે. માટે સત્ શ્રદ્ધાવાળાને જ સત્ જ્ઞાન હોઈ શકે છે.

આ શ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન કરનારાં અનેક સાધનો પૈકી જિનમૂર્તિ-જિનમંદિર પણ એક અતિ પ્રથમ સાધન છે. તેથી દર્શનના પ્રતીક તરીકે 'જિનમંદિર' રૂપ સાધનની એક નાનકડી સામાન્ય આકૃતિ અહીં દર્શાવી છે.

૪૫. ચારિત્ર — ચારિત્ર પણ સમ્યગ્ અસમ્યગ્ બંને પ્રકારે હોઈ શકે છે. અહીં સમ્યગ્-સાચા ચારિત્રની વાત છે. આ ચારિત્રની વ્યાખ્યા એ છે કે-જ્ઞેનાથી તમામ પ્રકારનાં પાપાશ્રવો અટકે અને સંવર ભાવવાળું સંયમી આચરણ થાય તે. આ માટે તેનાં સાધનો તરીકે મુખ્યત્વે (૧) અહિંસા (૨) સત્ય (૩) અચોર્ય (૪) બ્રહ્મચર્ય અને (૫) અપરિગ્રહ, આ પાંચ મહાવતોને જણાવ્યાં છે. એનું નિરતિચાર ભાવે, ઉપયોગપૂર્વક સર્વથા જે પાલન તેનું નામ જ ચારિત્ર. એનું બીજું નામ પાપથી વિરમવાનું હોવાથી 'વિરતિ' (-ત્યાગ) છે. આ વિરતિ-ત્યાગ કે ચારિત્રના અનેક પ્રકારો શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા છે.

—આપેલા પ્રતીકમાં ચારિત્ર-પાલનનાં ઉપકરણોરૂપે અનિવાર્ય લેખાતા અમણ-અમણીના ઓઘો (-રજેહરણ) ઢાંડો (-દૃષ્ટ) અને 'તરપની' શબ્દથી ઓળખાતાં કાકનાં-લોબન પાત્રો દર્શાવ્યાં છે.

૪૬. અરિહંત — જૈનધર્મ પાંચ પરમેશ્વરોને સ્વીકાર્યા છે. તે પૈકી પ્રથમ પરમેશી 'અરિહંત' છે. આના અરિહંત, અરહંત કે અરુહંત વગેરે નામાન્તરો છે. જૈનોમાં ચોવીસ તીર્થંકરો-ધર્મિયો થાય છે. એને અરિહંત કહેવાય છે. યદ્યપિ તીર્થંકર અનેક ગુણવાચક નામભેદોથી ઓળખાય છે. પણ તેમાં સહુથી પ્રસિદ્ધ નામ 'અરિહંત' છે. વળી હંમેશાં લાખો જૈનો 'નવકારમંત્ર'ની પ્રાર્થના, જપ, પ્યાન વગેરે કરે છે તેમાં પહેલું નમસ્કાર્ય પદ નમો અરિહંતાય (અરિહંતોને નમસ્કાર) છે. પૂર્વ જન્મોમાં વિશ્વનાં પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સેવેલી ઉત્કટ ભાવદયાના કારણે અને તદનુલક્ષી પુરુષાર્થના પ્રતાપે તેઓ અન્તિમ ધર્મિય-અરિહંતપદ પ્રાપ્તિના ભવમાં ઉચ્ચ કુલમાં જન્મ

લે છે, અને યોગ્ય સમયે દીક્ષા-ચારિત્ર લે છે. તપ અને સંયમ દ્વારા અપ્રમતભાવે ઉચ્ચ સાધના કરી કર્મક્ષય કરતાં, આવરણોનો ક્ષય કરી રાગ-રૂપાદિ દોષોથી રહિત બનવાપૂર્વક તેઓ કેવલરાત્ર પ્રાપ્ત કરે છે. તે વખતે તેઓ વીતરાગ હોય છે. સર્વગુણસંપન્ન બનતાં તેઓ સહુના માટે વંદનીય-પૂજનીય બને છે. હંમેશાં (પ્રાયઃ) સમવસરણાદિની પ્રવચનપીઠ ઉપર બેસી હળવે જીવે તેઓ ત્યાગ વૈરાગ્યમય અમૃતવાણી દ્વારા આત્મકલ્યાણને ઉપદેશ આપી, આધ્યાત્મિક સાધનાનો સન્માર્ગ બતાવી તેઓનું કલ્યાણ કરે છે. આ અરિહંતો પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં અવશેષ કર્મનો ક્ષય કરી નિર્વાણ પામીને સિદ્ધિ-મુક્તિ સુખના ભોક્તા બને છે.

દરેક મહાકાળ-મહાયુગ દરમિયાન યથાવસરે ૨૪ તીર્થંકરો ઉત્પન્ન થાય છે. આ અરિહંતો એક જ વ્યક્તિના અવતારરૂપે હોતા નથી. પણ વિભિન્ન વ્યક્તિઓ રૂપે હોય છે. તીર્થંકર થવાનો અધિકાર એક વ્યક્તિને નહીં પણ અનેક વ્યક્તિને છે. ત્રણી તેઓ મનુષ્ય રૂપે જ જન્મ લે છે. પશુ-પ્રાણી રૂપેહરગીજ જન્મ લેતા નથી. જૂતકાળમાં અનંતા તીર્થંકરો થયા અને ભવિષ્યકાળમાં અનંતા થશે. —અહીં પશ્ચાત્ત સ્થિત ભાંખડલવાળી અરિહંતાકૃતિ-પ્રતિમા-મૂર્તિની ઢબે ચીતરાવી છે.

૩૭. સિદ્ધ — આ પ્રતીકમાં સિદ્ધશિલાસ્તંભ અર્ધચન્દ્રાકાર આકૃતિ ઉપર બેઠેલ સિદ્ધાત્માના પ્રતીકરૂપે સિદ્ધમૂર્તિને મૂકી છે. ઉપર જ્યોત્સ્વલેલા કેવલરાત્રી અરિહંતો અથવા કેવલરાત્ર-ત્રિકાલરાત્રને પ્રાપ્ત થયેલા વીતરાગી એવા અન્ય બ્રમણ-બ્રમણીઓના આત્માઓ સંસારચક્રના પરિભ્રમણ રૂપ આઠેય કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી, આયુષ્ય પૂર્ણ થતાંની સાથે જ અશરીરી બની, આ ત્રનુબ્બલોકની ધરતીથી અસંખ્ય યોગ્ય દૂર ઊર્ધ્વાક્રમમાં ચૌદ રાગલોકના અન્તવર્તી સ્થિત સિદ્ધશિલા ઉપરના સિદ્ધરથાનમાં પહોંચી જાય છે. જ્યોતિમાં જ્યોતિ સમાય તેમ તેમના આત્મપ્રદેશો અન્યના આત્મ પ્રદેશોમાં સમાઈ જાય છે. અનંત કાલ સુધી તેઓ ત્યાં જ સ્થિત રહેશે. હવે એમને આ સંસારમાં પુનર્જન્મ લેવા આવવાનું હોતું જ નથી. સિદ્ધ રથાનમાં પહોંચેલો તેમનો આત્મા અન્ય સિદ્ધાત્માઓની જેમ સંપૂર્ણ શાશ્વત-અનંત સુખોનો ભોક્તા બને છે. આ સિદ્ધોની સંખ્યા સદાય અનંતી હોય છે. જૈનોના નવકારમંત્રમાં ‘નમો સિદ્ધાણં’ પદ દ્વારા તેને બીજા પરમેષીપદમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

૩૮. આચાર્ય — તીર્થંકરો કે અરિહંતો મોક્ષે ગયા બાદ તેમના શાસનની ધૂરા ‘આચાર્ય’ વહન કરે છે. તીર્થંકરદેવો પોતાની હયાતિમાં પોતાના શાસનની જવાબદારી આચાર્યોને સોંપે છે. અને પોતાની પર્યાયમાં તેમને અગ્રસ્થાન આપી તેમનું ગૌરવ કરે છે. તીર્થંકરો મોક્ષે ગયા બાદ ચતુર્વિધ શ્રીસંબંધ યોગ-ક્ષેમ કરવાનું કાર્ય તેમજ તેમના સિદ્ધાન્તો, આદેશો અને ઉપદેશોના પ્રચારનું કાર્ય તેઓ જવાબદાર સંભાળે છે, અને તેઓ સુચારુ રીતે સંબંધ સંચાલન કરે છે. વળી તેઓ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય આ પંચચાર્યને સ્વયં પાલનનાર, પળાવનારા અને પ્રચારનારા છે. તેઓ શાસનની અનેકરીતે પ્રભાવના કરે છે. જૈનસંઘ આચાર્યપદ માટે ઘણું ગૌરવ ધરાવે છે. આને નવકાર મંત્રમાં નમો આચાર્યાણં પદદ્વારા ત્રીજા પરમેષીપદે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા છે.

૩૯. ઉપાધ્યાય — આચાર્ય પછી ઉપાધ્યાયનું સ્થાન આવે છે. આગમવિદ્યા ઉપાધ્યાયજી મહારાજનું કાર્ય સાધુઓને પ્રહણ તથા આસેવન સિદ્ધા આપવાનું છે. ‘નમો ઉવચ્ચાયાણં’ પદ વડે નવકારમંત્રમાં ચોથા પરમેષી તરીકે તેમને સ્થાન મળ્યું છે. અહીં સાધુઓને પાઠ આપતી મુદ્રાનું પ્રતીક મૂક્યું છે.

૪૦. સાધુ — જેમને નવકાર મંત્રમાં પાંચમા ‘નમો લોચ સચ્ચાહૂણં’ પદ વડે પાંચમા પરમેષી પદે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા છે તે. સ્વપર કલ્યાણને સાધતા, પંચમહાવ્રતધારી મુનિરાજનું ધ્યાન-સાધના દ્વારા આત્મસાધના કરતું પ્રતીક અહીં આપ્યું છે. વિશેષ પરિચય ઉદ્ધ મા પ્રતીકમાં અપાઈ ગયો છે. ૪૮ થી ૫૦ પ્રતીકોમાં પાંચે પરમેષીના પગ આગળ સાધુઓનું ચિહ્ન ગણ્યતો ‘ઓષો-રજ્જેહરણ’ બતાવેલ છે.

૪૧. જૈનમુનિનાં કાષ્ઠપાત્રો — મુદ્ધસ્થાનમાં રહેલ કોઈ પણ ભાઈ કે બહેન વૈરાગ્ય થતાં જૈન ધર્મચક્ર પાસે પાંચ મહાવ્રતોના સંકારરૂપ જૈનધર્મની વિધિ મુજબ દીક્ષા લે છે. ત્યારે તેને મોહ, મધ્યા, મમતા જગાડે તેવા સંસારના પરિઘર્ષથી વિરક્ત બનવાનું હોય છે. તે સાદું સંયમી જીવન ગાળવાને કટિબદ્ધ થાય છે, એટલે દીક્ષા વખતથી જ ભિક્ષા લાવવા માટે ધાતુપાત્રો નહીં કિન્તુ કાષ્ઠનાંજ ભિક્ષાપાત્રો તેમને આપવામાં આવે છે. આ પાત્રો રંગવગરનાં અથવા હાથથી રંગેલાં હોય છે. વિહાર-પ્રવાસમાં સાધુઓ તે પાત્રો કપડાંથી બાંધી પછી ખભે નાખીને ચાલે છે.

અહીં પ્રતીકમાં ત્રણ ચિત્રો આપ્યાં છે. (પ્ર. સં. ૧) આગલા ભાગમાં સાતેક પાત્રાનો (‘એકની અંદર એક’ એ રીતનો) સમૂહ-સેટ મૂક્યો છે. ગોચરી વખતે જોલી બનાવી તેમા પાત્રાં મૂકી સાધુ ભિક્ષા લેવા જાય છે. આ પાત્રોમાં વિવિધ જાતનો ખોરાક લે છે. ખાસ કરીને પ્રવાહી દ્રવ્યો લેવા માટે, પ્રતીક નં. બે માં દોરો નાખેલ ‘તરપણી’ થી સંબોધાતું અને પ્રતીક નં. ત્રણમાં ‘ચેતનો’ શબ્દથી ઓળખાતું પાત્ર બતાવ્યું છે. સામાન્ય રીતે તરપણી ઉપર ચેતનો મૂકી તરપણીને દોરી બાંધી પછી પકડીને જાયકવામાં આવે છે.

૪૨. રજોહરણ — જૈન સાધુ-સાધ્વીજીઓને આદિસાધર્મના પાલનમાં સહાયક થતું આ અનિવાર્ય ઉપકરણ છે. દીક્ષાવખતે ઘાતા ગુરુ ભારે [ઓષો] મુદ્ધપત્તી-ઉત્સાહ વચ્ચે તેને સમર્પણ કરે છે. આ રજોહરણ જીનની દર્શીઓનું બનેલું હોય છે. આના વિના સાધુ રહી શકે નહિ. તે [મુનિનાં ઉપકરણો] નિત્યનું અવિરત સાથી છે. જ્યારે જૈન-સાધુ-સાધ્વીજીઓને આસન પાથરી બેસવું હોય ત્યારે ત્યારે જીવંતુઓની હિંસા ન થાય તે માટે આ ઉપકરણથી જીનની પ્રમાર્જના-શુદ્ધિ કરવી જ પડે છે. આ વસ્તુને જતાં આવતાં જૈન સાધુ-સાધ્વીજીઓ તેને ગ્રામી બગલમાં રાખે છે. ખેડ હોય ત્યારે બાજુમાં મુકે છે.

દિગમ્યર મુનિઓ મધુરપિન્નજનો ગુન્જો રાખે છે. સ્થાનકવાસી અને તેરાપથીઓ જીનનો ગુન્જ રાખે છે પણ તેની લાકડી ઘણી ઘાંબી હોય છે.

મુદ્ધપત્તી-એટલે સુતરાઉ કાપડનું વિશિષ્ટ રીતે વાળેલું કપડું. જૈન ધર્મીઓ સુતોચ્ચાર કરતી વખતે હવાનાં જંતુઓને પોતાના મુખમાંથી નીકળતા જોરદાર શબ્દોના ખનિથી પીડા ન થાય તે માટે મુખની આડે રાખે છે. ખાસ કરીને હવાના જંતુઓની ધારી સૂક્ષ્મ હિંસાથી બચવા માટેનું આ ઉપકરણ છે.

૪૩. ચરવલી, સુપટ્ટી, વૈદ્યાસન કમ્બલ — આ જૈન સાધુ-સાધ્વીનાં નિત્યોપયોગી ચાર ઉપકરણો છે. (૧) જીનના કોમળ સ્પર્શવાળી ‘ચરવલી’-જળા રાખવાનાં બાજનો, પાત્રો, તથા કાષ્ઠપાત્રો વાપરતાં પહેલાં તેને જીવંતુથી રહિત બનાવવા, પ્રમાર્જના-પૂજવા માટે વપરાય છે. જેથી સૂક્ષ્માનિસૂક્ષ્મ જંતુઓની આર્હિસા-રક્ષા થાય છે. અને જે જીવંતુ નીકળી આવે તો આર્હિસાત્રી સાધુ-સાધ્વી તેને સંભાળીને સુરક્ષિત રચે મૂકી

૮. અહીં બતાવેલાં ઉપકરણો સ્વેતામ્યર મૂર્તિપૂજક મુનિઓ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારાં છે.

[અમ્બરવહારો] દે છે. (૨) સૂધડી-એ રહેવાની જગ્યાની ભેગો થયેલો કચરો, કાળો, અથવા ખાસ કરીને ગોચરી-વિદ્યુત્ત્ર ઝહણુ બાદ ભોળન માર્ગીનો કાળો ભરવા માટે વપરાય છે. (૩) દેડાસન-માટે ઉપાધ્યયમાં પ્રકારના અભાવે અંધારું હોય છે. ચક્ષુથી ધરતી ન દેખાતાં ગમનાગમનની ક્રિયાથી જીવ-હિંસાનો અસંગ ન બની નળ્ય માટે ભૂમિની પ્રમાર્નના-શુદ્ધિ કરવાપૂર્વક ચાલવું જોઈએ. ઊભા ઊભા પૂજી શકાય તે માટે લાંબી કાકડીવાળું, ઉનના ગુન્જવાળું આ સાધન વપરાય છે. કોઈ તપૂર પિન્જનું દંડસન પણ વાપરે છે. (૪) કમ્બલ-પાલી શબ્દથી ઓળખાતી આ કામળી મૂર્તિપૂજક સાધુઓ બહાર જવું હોય ત્યારે ડ્રાપા ખભે નાંખે છે; ઓઢવામાં વાપરે છે. સવાર-સાંજ બહાર ખુલ્લા આકારમાં જવાનું હોય ત્યારે, યોગોદ્ધવનના તપમાં, વિધેત્ત આદિન્ય સચિત-સજીવ પ્રકારથી થતી જીવવિરાધનાથી બચવા શરીરને ઢાંકવા માટે વાપરે છે.

૫૪. કટાસણું, મુહપતી, વરવલો - જૈન ધર્મની શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં જૈન પરિવારના પુરુષવર્ગને 'શ્રાવક' અને સ્ત્રી વર્ગને 'શ્રાવિકા' કહેવામાં આવે છે, આ સામાયિક, મત, પ્રતિક્રમણ, પૌષધાદિ વતોનાં આચરણમાં આમાંના બે અથવા ત્રણેય ઉપકરણોની અનિવાર્ય જરૂર પડે છે. **૧. કટાસણું -** (કટાસણ) એટલે બેસવાનું આસન. તે ઉનનું અર્થાત્ અહિંસાધર્મનું પાલન ચાપ માટે-સુકોમળ ગરમ કાપડનું રાખવામાં આવે છે. તેના ઉપર બેસીને વિરતિ-ત્યાગ ધર્મની ક્રિયાઓ કરી શકાય છે, પણ માત્ર જમીન પર બેસીને આ ક્રિયાઓ કરવાની સર્વથા મનાઈ છે, આમાં મુખ્ય હેતુ જીવદયાના પાલનનો જ છે, આથી સુતરાઉ આસનનો નિષેધ ચાપ છે.

૨. મુહપતી - (મુખ આગળ રાખવાનું વસ્ત્ર) પરિચય માટે જુઓ-પ્રતીક નં. પર. **૩. ચરવલો -** આ ઉનના ગુન્જાથી બનાવેલું સૂક્ષ્મ જીવોની અહિંસા-દયા પાળવાનું એક સુકોમળ સાધન. બે ઘડીના-૪૮ મિનિટની મર્યાદાવાળા-સામાયિક મતમાં કટાસણા ઉપરથી ન ઊઠવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને બેઠેલી વ્યક્તિને નિતંબ-પુંઠેથી જીંચું થવાનું હોતું નથી. એમાં પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરવા માટે ઊભા થવું પડે, તેમજ પૌષધ પ્રતિક્રમણાદિક ક્રિયામાં શૌચાદિ ક્રિયા માટે જવું પડે, દૂધમાં કુંઠપણ ઊઠ-બેઠ કે ગમનાગમન કરવું પડે તો, આ ચરવલો જો ન હોયતો કશું જ ન થઈ શકે, આ માટે ચરવલો અનિવાર્ય રીતે હોવો જ જોઈએ. (આ ચરવલોનો ઉપયોગ મન્દર ઉડાડવા, ભીતિ ટેકો ઢઈ બેસવા, ગમે તેવી ચેષ્ટા કે આરામ કરવા માટે હરગીજ કરવાનો હોતો નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે.) એનાથી શરીર ઉપર ચોટેલા કે જમીન ઉપર વર્તતા સૂક્ષ્મ જંતુઓને દૂર કરવાના હોય છે. રખે! એ જીવોની હિંસા ન થઈ નળ્ય તેનો અહિંસારાદી સમ્બંધે પૂરો ખ્યાલ રાખવાનો હોય છે. આ માટે જ આ ઉનનું ઉપકરણ પસંદ કરાયું છે. મુહપતી સુતરાઉ આવે, પણ તે સાદી જ હોવી જોઈએ.

આ ઉપકરણો-સાધનો કેવડાં હોવાં જોઈએ? તો એ માટે શાસ્ત્રમાં બધાપનું 'માપ' બતાવ્યું છે તે ચુસ્કારા ભણી ભેવું. **૫૫. જૈનલાણુ -** વરીશંક્ર એટલે કે મલોત્સર્જન કરવા વિહાર ભૂમિમાં ગયેલા જૈન સાધુઓ, પહેરેલ કપડે, પાણીનાં કાષ પાત્ર સાથે કેવી રીતે દેખાતા હોય છે તે દર્શાવવા પૂરતી આ આકૃતિ આપી છે.

૫૬. કાડલગા - ધ્યાનની સાધનાના એક અંગરૂપ કાઉસગર્ગ (કાયોત્સર્ગ) નામની એક ક્રિયા-સાધના છે. મુખ્યત્વે તે ઊભાઊભા કરવાની હોય છે, જે ચિત્રમાં બતાવ્યું છે. આ ક્રિયા જૈન સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા બધા જ કરતા હોય છે. આ ક્રિયામાં ખાસ કરીને બહુધા પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારરૂપ નવકારસત્ર - (મંત્ર) ને કે ચોવીસ તીર્થકર પ્રભુની સ્તુતિ-વંદન રૂપ 'લોગસ્સસત્ર'ને મનમાં (અર્થચિતન પૂર્વક) ગણવામાં આવે છે, આ ક્રિયામાં શરીરની મમતા તજીને અને અંતર્મુખ બનીને અગ્રેલપણે સ્થિર રહેવાનું હોય છે, દષ્ટિ નાસિકાના અગ્રભાગમાં રાખવાની હોય છે. હાથની, પગની તેમજ સમગ્ર શરીરની સ્થિતિ પ્રતીક મુજબ રાખવાની હોય છે. કંચ હાથમાં રાખેલી વસ્તુઓમાં 'મુહપતી' ને જમણાં હાથમાંજ રાખવાની છે, ન્યારે સાધુ-સાધ્વીઓને 'ઓલો' અને શ્રાવક શ્રાવિકાઓને 'ચરવલો' ડ્રાપા હાથમાં અને તેને અધવચ્ચેથી પકડીને રાખવાનો છે. બંને હાથો બંધા જોડે પાસે રાખવાના છે. આ મુદ્રા કોઈ પણ પ્રકારનું ધ્યાન કરવા માટેની છે. શાસ્ત્રમાં આને ચૌદમા ચુલ્કચાનકની વાનગી તરીકે ઓળખાવી છે. આ ચિત્ર કાઉસગની ક્રિયાના પ્રસંગનું છે. ચિત્રમાં ડ્રાપી બાજુએ સાધુ અને જમણી બાજુએ શ્રાવક છે.

૫૭. માહા - પરમાત્માના નામનો કે કોઈ પ્રાર્થના સૂત્ર અથવા કોઈ પણ ધાર્મિક પદનો જાપ કરવા માટેનું એક સાધન. અહીંઆ ૧૦૮ સંખ્યાના અને બીજી (તેનાં ચોથા ભાગે) ૨૭ સંખ્યાના મણકા-પારાવાળી એમ બે જાતની માળાઓ બતાવી છે. (આ ૧૦૮ અને ૨૭ ની સંખ્યાનું ધોરણ કયા હેતુઓથી નિશ્ચિત થયું છે તે ચર્ચા પ્રલંબ હોવાથી અહીં કરી નથી.) કેટલીક વ્યક્તિઓ વધુ સમય માગી લે એવા મોટા જાપો ૨૭ વાર જ ગણતા હોય છે. તેટલાથી તેઓ ગણવાનો સંતોષ રાખે છે. તે માટે તેઓ ૨૭ પારા-મણકાની માળાનો ઉપયોગ કરતા હોય છે. મોટા ભાગના અનૈન સંપ્રદાયોએ પણ સંખ્યામાં ૧૦૮ની માળા સ્વીકારી છે. દરેક ધર્મમાં ગણવાની આબ્યાધ-પ્રથા, પદ્ધતિઓ જુદી જુદી છે. મંત્ર શાસ્ત્રના શાન્તિક, પૌષ્ટિક, વશીકરણ આદિ પદ્ધતિો માટે પાંચ જાતની વિવિધ રંગની માળાઓ નક્કી કરેલી છે. તેમાંથી કઈ માળા, કયા હાથે અને કઈ આંગળાએ, કેવી રીતે રાખીને, કયા સમયે કઈ ગણવી? વગેરે અનેક બાબતોનો વિચાર મન્ત્ર તન્ત્ર શાસ્ત્રવિશારદોએ વિવિધ રીતે કરેલો છે. તે અન્ધાન્તર કે ચુરુગમથી જાણવું.

૧૦૮ મણકાની માળા ઉપર એક કે ત્રણ મણકા હોય છે. જેને 'મેરુ' કહેવાય છે, તેનું ઉલ્લંઘન કરી બીજી વખત માળા ગણવાની હોતી નથી. પણ તેને ફેરવીને ગણવાની હોય છે એટલે કે જે મણકો છેલ્લો ગણ્યો હોય તે જ પાછો ફરીથી શરૂ કરવાનો હોય છે. માળાની પવિત્રતા જાળવવી. કપડાંને અડીને અશુદ્ધ ન ચાપ તેનું ધ્યાન રાખવું. સામાન્ય રીતે ગણવા માટે શુદ્ધ સુતરની બનાવેલી માળાને શ્રેષ્ઠ ગણી છે.

રુદ્રાક્ષ વગેરે અન્ય પ્રકારોની માળા પણ વપરાય છે. **૫૮. ઘુંમટ -** શિખરબંધી મંદિરો ઘુંમટ સિવાયના હોતાં નથી એટલે શિખરની આગળ શિલ્પકારો ઘુંમટની રચના કરે છે. જૈન મંદિરોમાં આ ઘુંમટો મુખ્યત્વે ચારેકે પ્રકારના બનાવાય છે. એમાં અહીં (૫૮ થી ૬૦ નંબરોમાં) ત્રણ પ્રકારો બતાવ્યા છે. આ ૫૮ મો (કાંસપ્રતો) પ્રકાર બહુ ઓછો પ્રચલિત છે. ૨૦ વરસ પહેલાં શિલ્પીઓ આ પ્રકારને બનાવતા ન હતા. અન્યારે ક્યાંક ક્યાંક બનાવવામાં આવે છે, આ ઘુંમટ રાજદરબારનો નથી પણ દેવદરબારનો છે. તેનો ખ્યાલ આપવા ખાતર દેવમંદિરના શિખરનો આજો ખ્યાલ આપ્યો છે.

૫૧. ગુમટ - આ ખીળે પ્રકાર છે. તે વિશેષ કરીને ગુજરાત, બંગાલ તરફ વધુ પ્રચલિત છે.

૬૦. ગુમટ - આ ત્રીજો પ્રકાર છે અને તે ખાસ કરીને ગુજરાત તરફ પ્રચલિત છે.

૬૧. સ્વસ્તિકા - આ ભારતીય સંસ્કૃતિનું સર્વ સંપ્રદાય માન્ય એક અત્યંત જાણીતું મંગલ પ્રતીક છે.

સ્વસ્તિકા આકારને મંગલ આકાર માન્યો છે. આવા આકારની યીજ કે આલેખન મંદિરમાં-ગૃહમાં હોવું મંગલપ્રાપ્તિ એટલે શુભ-સારા માટે થાય છે, એટલે આર્યોએ તેનો પ્રાચીન કાળથી સમાદર કરેલો છે. પશ્ચિમમાં રહેલા આર્યોએ પણ આનો આદર કર્યો છે. જૈનોમાં અષ્ટ મંગલમાં પહેલું સ્થાન જ 'સ્વસ્તિક' નું છે. ચાલુ વહેવારમાં જૈનો 'સ્વસ્તિક'ને સાધીઓ એવા શબ્દથી ઓળખાવે છે. જૈનોના કર્મકાવડમાં અને અનેક પ્રસંગોના પ્રારંભમાં આનું આલેખન અને હાલમાં તો પૂજન કરવાની પણ પ્રથા છે. એનું સંસ્કૃત પદ્યબંધ વિધાન પણ રચાયું છે, રામપસેણી, યાતા આદિ જૈનાગમોમાં જણાવ્યા મુજબ દેવલોકમાં રહેલ અષ્ટ મંગલની આકૃતિમાં તેને સ્થાન મળેલું છે. જૈનોમાં તો રચ્યાના પ્રસંગે રચની આગળ ગુરુદેવોના સામ્ય પ્રસંગે અને ઘર આંગણે દેવ ગુરુ પધારે ત્યારે, તેમજ વ્યાખ્યાનના પ્રારંભમાં, આમ અનેક પ્રસંગે સ્વસ્તિક કરવા પૂર્વક ગર્હણી કરવાની એક ફરજિયાત જેવી પ્રથા છે. તેથી જૈનોમાં આ ચિહ્ન ખાતિ પ્રચલિત છે. અજૈનોમાં પણ તહેવારોમાં ઘર આંગણે, રંગોલીમાં કે લઘાલઘ પ્રસંગોમાં સ્વસ્તિક કરવાની પ્રથા જાણીતી છે. (વિશેષ પરિચય માટે પૃષ્ઠા સં. ૩ જુઓ)

કેટલાક અજૈનોમાં ઊલટી રીતે સ્વસ્તિક કરવાની પ્રથા વધુ છે.

૬૨. કલશ - મંગલ કલશ, કલ્પસત્ર ઢળનો. આ કુળશ અજૈનો પરિચય પ્રતીક નં. ૨ માં આપેલો છે. વિશેષમાં આ કુળશમાં બે આંખો તેમજ કેટલાકમાં બાલુમાં ખેસ જેવા બે છેડા ખેચવામાં આવે છે તે બતાવ્યા છે. આ બંને શા માટે છે ? તેના પ્રમાણભૂત નિર્દેશો ગ્રન્થસ્થ થયેલા ક્યાંય જોવા મળ્યા નથી. જો કે તે માટે કેટલાક અનુમાનો કે કલ્પના કરાય છે. પરંતુ તેની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે.

૬૩. વૈક આકૃતિ - કલ્પસત્રમાં તથા પૃષ્ઠપદિકાઓમાં સુશોભન રૂપે મળતી ભૂમિતિના પ્રકારની મધ્યગુણી આકૃતિની અનુકૃતિ.

૬૪. કૂર્મશિલા - શિવપરવાળા દેરાસરના પાયામાં કેન્દ્ર સ્થાનમાં (પ્રતીકમાં બતાવ્યા મુજબ) સમચોરસ પથ્થર ઉપર નવખાનાં પાડીને, વિવિધ પ્રકારની આકૃતિથી કુંચરેલી આ શિલા સ્થાપન કરવામાં આવે છે. શિવપરવાળામાં આનું ઘણું મહત્વ છે. શુભ મુહૂર્તે, ઉત્તમ વ્યક્તિના હાથે તે ધામધૂમથી સ્થાપિત કરાય છે, જેથી જિનમંદિરની રચના નિર્વિઘ્નપણે પૂર્ણ થાય અને તે દીર્ઘાયુષી બને, આવી એક પ્રચલિત માન્યતા છે. નવ ખાનામાં શું શું છે તે ચિત્રમાં સ્પષ્ટ ઓળખાય તેવું છે. કેન્દ્રમાં કાચબો હોવાથી આને કૂર્મશિલા નામ આપ્યું છે. એમાં બીજી આકૃતિઓ મોટાભાગની સમુદ્રોત્પન્ન છે.

૬૫. મકર - શિવ શાસ્ત્રમાં આને 'વિરાલી' શબ્દથી ઓળખાવાય છે. આ આકૃતિ પરિકર-પરંચરમાં, ઉપરના ભગવાનની બંને બાજુએ [મગર-વિરાલી] કરવામાં આવે છે. શિવપીઓના કહેવા મુજબ તેના સુખમાંથી પાણીનો પ્રવાહ નીકળતો બતાવાય છે. ક્યારેક જાણે તેના સુખમાંથી આગની જવાળા નીકળતી હોય તેવું જ બતાવાય છે તે બરાબર નથી.

૬૬. મકરમુલ - આ એક જલચર પ્રાણી છે. શિવગ્રન્થમાં આને 'વિરાલી' કહે છે પણ પ્રાણીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો તે મત્સ્યનો જ પ્રકાર સમજાય છે. ખરી રીતે જોઈએ તો આ પ્રાણી કબુ છે. તેનો સ્પષ્ટ-પથાર્થ ઉલ્લેખ જાણ્યા મળ્યો નથી. પરંતુ દરેક મંદિરોમાં ગર્ભગૃહના દરવાજાના ઊભરામાં બે ની સંખ્યામાં તે હોય છે. તેના પર પગ મૂકીને જ સૌ અંદર જાય છે. ઊભરામાં આ પ્રતીકો મૂકવા પાછળના ક્યા હેતુઓ હશે તે શિવગ્રન્થોમાંથી સ્પષ્ટ જાણ્યા મળતું નથી. 'ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા' નામના ક્યા ગ્રન્થમાં આ બંને પ્રતીકોને રાગ અને દ્વેષના પ્રતીકો તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. (એનો ભાવાર્થ એ યદ્ શકે કે તેના વહેલો મોઝો ક્ષય કરશે તો જ તમો પરમાત્માના ચરણમાં પહોંચી શકો છો. અથવા રાગ-દ્વેષ રૂપી શત્રુઓને ક્યદી નાંખો એવો ભાવ સ્મિત થતો હોય, જો કે શિવશાસ્ત્રીઓને પૂજાં આ બાબતમાં તેઓ પણ કશો પ્રભાવભૂત કે પ્રતીકર ખુલાસો આપી શકતા નથી.)

૬૭. છત્રત્રયી - આ છત્રત્રયી વિચરતા એવા તીર્થંકર દેવોના સહવર્તી અષ્ટ મહાપ્રતિહાર્યો પૈકીનું એક પ્રતિહાર્ય છે. હનુરોદેવો, તીર્થંકર દેવ સર્વ ગુણ સંપન્ન થવાથી, રાગ-દ્વેષથી રહિત થવાથી તથા દેવો મનુષ્યોથી પૂજાને યોગ્ય બનવાથી, તેમની પરિચર્યા-સેવા-ભક્તિ અને બહુમાનાયે સતત સાથે રહે છે. તે વખતે તે દેવો જ અશોકવૃક્ષ આદિ આઠ પ્રતિહાર્યોને રચે છે. એમાં ભગવાનના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રોરૂપ પ્રતિહાર્યને ધરે છે. જૈનોનાં અનેક મંદિરોમાં તીર્થંકરોની મૂર્તિઓના મસ્તક ઉપર આવા ચાંદીના બનાવેલાં ત્રણ છત્રો લટકાવેલાં હોય છે. પ્રાચીન પરિકરોવાળાં પાષાણ કે ધાતુના ઘણાં શિલ્પોમાં તો તે છત્રો અંદર જ કુંચરેલા હોય છે. આ છત્રનો ક્રમ એવો છે કે ઉપરથી નીચે તરફ આવીએ ત્યારે પ્રથમ નાનું, પછી મોટું, પછી એનાથી મોટું એ રીતે હોય છે. જ્યારે પ્રભુના માથા પાસેથી ઉપર તરફ જઈએ ત્યારે પ્રભુના મસ્તક ઉપર પ્રથમ મોટું, પછી જરા નાનું અને પછી તેથી પણ જરા નાનું આવે. આ ક્રમે ત્રણ છત્રો બનાવાતાં હોય છે, અને આજ ક્રમ સર્વથા સાચો ક્રમ છે.^૫

૬. આંખો મૂકવાની પ્રથા અજૈન ગ્રન્થવર્તી કુળશમાં પણ જોવા મળે છે.

૧૦. કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ આચાર્યોદિ પદસ્થો સુનિવરો ગૃહસ્થોએ તેનો સાચો ક્રમ લક્ષમાં લીધો ન હોવાથી છત્રો મધ્યર્થ ક્રમ પ્રમાણે લટકાવેલાં હોય છતાં ખોટી માન્યતાને લીધે ટૂંકીઓને કહીને સાચી રીતે ગોઠવેલાં છત્રોને પણ ઉલટાવીને ખોટાં ક્રમે લટકાવવાનું સચન કરે છે, પણ તેમ કરવું ખિલકુલ ભ્રમિત નથી. કોઈ કોઈ સાધુ તરફથી બહાર પડેલાં ચિત્રોમાં પણ ખોટો ક્રમ મળ્યો છે. મારી પાસેના ત્રણ છત્રોવાળી પ્રાચીન મૂર્તિઓનાં અનેક ચિત્રો છે. જેના આધારે નિઃશંક રીતે કહી શકું છું કે અહીં પ્રતીકમાં બતાવેલો ક્રમ જ મધ્યર્થ છે. અને સહુએ તે ક્રમે જ છત્રો લટકાવવાં જોઈએ. કેટલાક મોટા પરિકરોમાં તો અંદર જ પથ્થરથી ઘડેલાં ત્રણ છત્રો સ્પષ્ટરિતે બતાવેલાં છે. વળી નાના પરિકરોમાં જ્યાં ત્રણ છત્રો બતાવી શકાતાં નથી હોતાં, ત્યાં સ્પષ્ટરિતે એક જ છત્ર બતાવેલું હોય છે એમ છતાં તે જ છત્ર ઉપર ખીજા બે છત્રોને સ્મિત કરતી બે રેખાઓ જરૂર કુંચરેલી હોય છે.

- એથી જિલ્લી પ્રથા અજૈન મંદિરોમાં વિશેષ જોવા મળે છે એટલે કે મૂર્તિના માથા ઉપર નાનું, પછી મોટું, તે પછીનું તેથી પણ મોટું, પણ આપણે તેની સાથે કોઈ નિસ્પત્ત તથી,

૬૮. વામર -

દેવતા અને રાજ્યના દરબારમાં કે વરબોડમાં તેમજ રથયાત્રા પ્રસંગે ભક્તિ-બહુ માનાથે રાજને કે દેવમૂર્તિઓને વીજ્યામાં આવતા વામરનું આ પ્રતીક છે. અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યો પૈકીનું આ એક પ્રાતિહાર્ય છે. વિચરતા તીર્થકરોને વિહારમાં, તેમજ દેશના સમયે દેવતાઓ બંને બાજુએ રહીને વામરો વીજે છે. હિમાલયના પ્રદેશમાં થતી ચમરી ગાયના વાળમાંથી આ વામરો બનાવવામાં આવે છે.

ધાર્મિક અનુદાનમાં એને આચરણીય અર્થાત યોગ્ય ગણી એનો સમાદર કરાયો છે.

૬૯. ઇન્દ્રધ્વજ -

ઇન્દ્ર સિવાય ધ્વજના ખીજ પશુનામાનતરો છે. આ ધ્વજ તીર્થકરોના કે કોઈ પણ વ્યક્તિના દીક્ષા વગેરે કલ્યાણક્રમના વરબોડમાં અવશ્ય હોય છે. તીર્થકરોના પ્રસંગમાં દેવો આ ધ્વજ દેવી શક્તિથી બનાવીને ચલાવે છે. તે અસાધારણ જીવો, પહેલો ને વિશાળકાય હોવાથી અતિભવ્ય અને હજારો ધ્વજઓથી જૈનશાસનની વિજ્ય પતાકા લહેરાવી રહ્યો હોય છે. સમવસરણ (તીર્થકર દેવોની પ્રવચન પીઠ)ની ચારે દિશાઓમાં દિગન્તવ્યાપી ધ્વજો ફરકતા હોય છે. ધ્વજનું મહત્ત્વ અને તેનો આદર રાષ્ટ્રોમાં તથા ધર્મમાં અસાધારણ પ્રવર્તે છે.

આજે જૈનોના વરબોડમાં મોખરે પ્રાયઃ ઇન્દ્રધ્વજની ગાડી જરૂર હોય છે. અહીં તો માત્ર ઇન્દ્રધ્વજનો ખ્યાલ આપવા પૂરતું સામાન્ય-ખાજ પ્રતીક દર્શાવ્યું છે.

૭૦. ઠવણી

પુસ્તકસહ

પદ્મકોણ બાજેક ઉપર 'હવણી'થી ઓળખાતી થોડી, આ હવણીમાં ધર્મઅથ મૂકવામાં આવ્યો છે. આ હવણીમાં અક્ષયા

૭૧. સ્થાપનાચાર્ય

[પ્રચલિત નામ

- ભગવાન મહાવીરે પોતાના સંઘ સમુદાયને ચાર વિભાગમાં વિભક્ત કર્યો. અનુક્રમે તેના (૧) સાધુ (૨) સાધ્વી (૩) શ્રાવક અને (૪) શ્રાવિકા આ ચાર નામો સ્થાપના, સમસ્ત જૈનો આ ચાર વિભાગમાં જ આવી જાય છે.

'ઠવણી']

આ ચારેય અંગોની વ્યક્તિઓને કંઈ પણ ધર્મઅનુદાન કરવું હોય ત્યારે દરેક ક્રિયાની સાક્ષી રૂપે પ્રતીકમાં બતાવેલ આકારના અક્ષયા સ્થાપનાચાર્ય રાખવા પડે છે. આની સાક્ષીએ જ તમામ ધર્મક્રિયા જ. બાનાદિ કરવાનાં હોય છે. ચાર પાયાની વિલક્ષણ બેઠકવાળી થોડીને સામાન્ય વહેવારમાં 'હવણી' કહેવાય છે. અને તેના ઉપર એક પોટકી હોય છે, તેને સ્થાપનાજી કહેવાય છે. આ પોટકીમાં વિવિધ આકાર-પ્રકારના બે ઇન્દ્રધ્વજાથા નિર્ણવ અનેલા અક્ષ જાતના જીવોના હેલનાં શરીરો પત્થર જેવા વજનદાર હોય છે. અને તે પંચપરમેશ્વરીની સ્થાપના રૂપે હોવાથી તે પાંચની સંખ્યામાં હોય છે. અને તે સ્થાપનાચાર્યથી ઓળખાવાય છે. જો કે આજે તો 'હવણી' શબ્દથી જ સ્થાપનાચાર્ય સમજા લેવાની ખોટી પ્રથા પડીગઈ છે. બાકી હવણી અને સ્થાપના બંને અલગ વસ્તુ છે.

સ્થાપનાચાર્ય રૂપ અક્ષોનાં ગુણ-દોષોનો એક કલ્પ છે. એ કલ્પઅન્યમાં એના રંગો, ઉપરથી અનેક લાભ-હાનિઓ બતાવી છે. એના સુલક્ષણો જોઈનેજ તેની જલાદિકથી શુદ્ધિ પવિત્ર મંત્રાક્ષરોથી મંત્રિત કરી પંચપરમેશ્વરીના પ્રતીકરૂપે તેની સ્થાપના કરીને રાખવામાં આવે છે. પછી મુહુરતી આદિ વસ્ત્રથી ઢાંકી જોલિયાથી પોટકી બાંધીને રખાય છે. એના આલંબનના આધારે સર્વક્રિયાકારણો વહેવાર કરવામાં આવે છે. આ સ્થાપનાજીની પોટકી સવાર સાંજ બે વખત હોડી તેનો ઘોડેક પાઠ વિધિ મુહુરતીથી પ્રતિલેખના કરવા પૂર્વક સાધુ-સાધ્વીજીઓને રોજરોજ અવશ્ય કરવાનો હોય છે. માત્ર બેસતા વરસે તેનો એકવાર અભિષેક કરી તેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાય છે. આને શાસ્ત્રીય શબ્દમાં 'અક્ષ' કહેવાય છે. એમાં કોઈ વખતે તે જમણા આવર્ત-આંટાવાળા બે મળી જાય તો રાખનાર વ્યક્તિનો અનેરો મહિમા-પ્રભાવ થવા માંડે છે, પણ આ મળવા બહુ દુર્લભ હોય છે.

જૈન સમાજમાં સ્થાપનાનું પ્રાકૃત રૂપ 'હવણી' હોવાથી આને 'હવણી' પણ કહેવાય છે. દૂકા નામ તરીકે 'આચાર્યજી' પણ બોલાય છે.

-આ આપેલું પ્રતીક મધ્ય યુગમાં અમુક કારણસર મોટી હવણી રાખવાનો રિવાજ હતો તેની ઝાંખી કરાવનારું છે. તે હવણીના પાદમાં પુસ્તકની પોથી મૂકી છે, કુમતાવાળી 'ચાલખી' લગાવી છે તે પણ દેખાય છે. આ હવણી રાખવાની પ્રથા જૈન મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં જ છે.

-આ હવણી ખાસ કરીને ચંદન વગેરે કાષ્ઠની, હાથીદાંતની પસંદ કરાય છે. પણ આજકાલ પ્લાસ્ટીકનો પણ વપરાશ વધ્યો છે.

૭૨. વાજોટ -

આમાં ત્રણ બાજેદો છે. ચિત્રમાં બતાવેલા ક્રમે જ તે ગોઠવવાના હોય છે. આમાં સમવસરણના ત્રણ ગઠની પણ કલ્પના કરાય છે. આ બાજેદો સ્નાત્ર-પૂજા તથા શાન્તિરનાચાદિ અનુદાનોના પ્રસંગમાં તેના ઉપર ભગવાન પધરાવા માટે વપરાય છે. તે ઉપરાંત ઉપાશ્રમમાં થતાં જૈન સાધુના વ્યાખ્યાન સમયે વ્યાખ્યાનપીઠ નજીક વજાની સામે સ્થાપનાચાર્યજી રાખવા માટે પણ વપરાય છે. સમગ્ર ભારતભરમાં શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં આ પ્રથા ખાસ પ્રચલિત છે.

૭૩. પ્રવચનમુદ્રા-

'મુદ્રા' એટલે વિશિષ્ટ પ્રકારે કરાતી એક આકૃતિ. અહીં હાથ અને તેની આંગળીઓદ્વારા રચાતી આકૃતિની વાત હોવાથી તેની કલિત વ્યાખ્યા એ થાય કે વિવિધ પ્રકારના આકારોના સર્જન માટે હાથ કે આંગળીનો અમુક રીતે અપાતો વળાંક કે ઘાટ તેનું નામ મુદ્રા. હાથ વગના વિશિષ્ટ પ્રકારના અમુક આકાર પૂર્વક જપાતા મંત્રાદિકમાં તે તે મુદ્રાના આકારના કારણે એક શક્તિ જન્મે છે. વળી એમ પણ જાણવા મળ્યું છે કે અમુક આકારો પ્રત્યે દેવાકર્ષણ પણ થાય છે, આવા કારણે મુદ્રાઓ પણ માનવ જાતના શ્રેયમાં ફાળો આપનારી બને છે.

- અહીં આપેલી મુદ્રા એ પ્રવચન નામની મુદ્રા છે, આ મુદ્રામાં જૈનો અને અજૈનોની દૃષ્ટિએ પણ વિવિધ વિકલ્પો પ્રવર્તે છે.
- આ મુદ્રાઓ અન્યોમાં અનેક પ્રકારે બતાવી છે પણ બહુ પ્રસિદ્ધ અને વધુ ઉપયોગમાં આવતી મુદ્રાઓ લગભગ ૨૦ થી ૩૦ છે.
- પ્રવચન એટલે વ્યાખ્યાન અને મુદ્રા એટલે તે પ્રસંગે રખાતી વિશિષ્ટ પ્રકારની બંને હાથ સહિત આંગળીઓની આકૃતિ તે.
- તીર્થકરો તથા આચાર્યોને ધ્યાન વખતે આ મુદ્રા રાખવાની હોય છે. જો કે આજે તો આ પ્રથા નથી રહી, આજે તો બહુધા શિષ્ટ-મૂર્તિઓમાં જ તેનું સ્થાન જળવાઈ રહ્યું છે.
- આ મુદ્રા આ એકજ પ્રકારની નથી પણ ચાર પાંચ પ્રકારની વર્ણવેલી છે. અહીં તેને એક જ પ્રકાર દર્શાવ્યો છે.

૧૧. મુદ્રાઓની માહિતી 'નિર્વાણકલિકા' વગેરે ગ્રન્થોમાં આપી છે.

— મંત્ર સાધનામાં કેટલાક મંત્રોનો જાપ હાથની કથિત મુદ્રા કરીને જ ગણવાનો વિધિ છે. જૈનાચાર્યો આજે પણ સ્વરિધ્વાદિકના જાપમાં મુદ્રાઓનો ખાસ ઉપયોગ કરે છે.

— મુદ્રા પૂર્વક પણ જાપ સિદ્ધ કરવાનો હોય છે. તે જાપ બેલા બેલા અને ઊભા ઊભા બંને રીતે કરાય છે.

— મુદ્રા એ મંત્ર સાધના કે મંત્ર જાપનું એક અંગ જ છે. મુદ્રાસિક્ષ સાધકો તેને મહિનાઓ કે વરસો સુધી તેના આત્માનું પાલન કરીને તે તે મુદ્રા પૂર્વક જાપાદિક કરવા દ્વારા મુદ્રાની આપતિને સિદ્ધ બનાવે છે. અને મુદ્રાઓ સિદ્ધ થયા પછી તે મુદ્રાઓ ઈશ્વરિનિષ્ઠ પ્રસંગમાં સફળતા આપનારી બને છે. રમે! મુદ્રાઓને સામાન્ય કોટિની કોઈ સમજે!

૭૭. ગઢમુદ્રા— આ મુદ્રા જૈન અંગનશલાકા-પ્રતિષ્ઠાની વિધિ, અદ્વાર અભિષેક વગેરે પ્રસંગમાં કરવામાં આવે છે. સર્પનું વિષ ઉતારવાનો મંત્ર ગઢ મુદ્રા સાથે સિદ્ધ કરાય છે. અને પછી તેનું ઝેર ઉતારતી વખતે તેનો (મંત્ર-મુદ્રાનો) ઉપયોગ કરી શકાય છે.

પ્રાચીન સમયમાં કઈ કઈ ઉપાસનાઓ કેવી કેવી મુદ્રા સાથે કરવી જોઈએ અને તેમ કરવાથી કઈ કઈ સિદ્ધિઓ મળતી હતી તે વિષે કેટલાક ઉલ્લેખો ગ્રન્થોમાં જોવા મળે છે. (વિશેષ પરિચય માટે પ્રતીક સં. ૭૩ જુઓ)

૭૮. પંચતત્ત્વ—

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ મહાતત્ત્વો છે. જેને 'પંચમહાભૂત' પણ કહેવાય છે. આ પાંચેય તત્ત્વો સમગ્ર વિશ્વમાં એટલે કે બ્રહ્માંડભરમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલાં છે. આ વિશ્વના સમગ્ર વહેવારના સંચાલનના મૂલમાં આજ તત્ત્વો કામ કરી રહ્યાં છે, આ જો ન હોય તો જગત્ પણ ન હોય.

વિશ્વના સંચાલનમાં આ તત્ત્વો અવર્ણનીય અને મહાન ભાગ ભજવી રહ્યાં છે, ત્યારે આ તત્ત્વોનો ઉપકાર અને તેની મહત્તા કેવી આપ છે તે સ્વતઃ સમજાય તેવી બાબત છે. આ તત્ત્વો આપણા દેહમાં પણ રહેલાં છે. અરે! ચૈતન્ય રૂપ પ્રાણી માત્રમાં એ છે. સંસારી જીવોમાં શરીરો આ પંચતત્ત્વ (કે પંચભૂત) નાં જ બનેલાં છે. આ તત્ત્વો વિશ્વમાં કે દેહમાં સમ રહે એટલે કે સમતોલ રહે તો તેની વ્યવસ્થા સુચારૂ રીતે જળવાય પણ જો એમાં વિષમતા ઊભી થઈ તો ધરતી ઉપર કે માનવ જાત ઉપર ભયંકર આફતો પણ ઊતરવા પામે છે. ખાસ કરીને ધરતીકંપ, પ્રચંડ વાવાઝોડુ એના જીવતા જાગતા પુરાવા છે. માટે રાજ્ય, સરકારોએ વૈજ્ઞાનિકોએ તથા બહુકે માનવજાતે આ તત્ત્વોની સાથે ખીન જરૂરી એવાં ન કરવા અને એની સમતુલા અને સુરક્ષા જળવાય તેવી મર્યાદા જાળવવી જોઈ અને ધરતીના પ્રકોપો અને આફતોથી પ્રભા બચવા પામે.

—માનવ દેહમાં પણ આ તત્ત્વો વિષમ ન બને એની જો પૂરી તકેદારી રખાય તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાનાં તન-મનનું આરોગ્ય જાળવીને આત્માની સ્વસ્થતા મેળવી શકે છે.

—પ્રતીકમાં પાંચેય તત્ત્વોને તેનાં નામ સાથે દર્શાવ્યાં છે. ભારતીય વિદ્વાનોએ આ તત્ત્વોને ઓળખાવી શકાય માટે ભિન્ન ભિન્ન આકારો કહ્યા છે. પૃથ્વીનો સમચતુષ્ક-ચોરસ આકાર, જલનો અર્ધચન્દ્રાકાર, અગ્નિનો ત્રિકોણાકાર, વાયુનો ષટ્કોણ અને આકાશનો વર્તુલ-ગોળાકાર. આ આકારોની કલ્પના સહેલુક છે.

૭૯. ઝંઙ -

આ એક મંત્ર બીજ છે. આ પૃથ્વમાં ત્રણ પ્રકારના ઝંઙ ના પ્રતીકો આપ્યાં છે. ૭૬ નંબરનો ઝંઙકાર જૈનોમાં વપરાય છે. બીજા બંને પ્રકારના ૭૭-૭૮ નંબરના પ્રતીકોવાળા ઝંઙકારો ખાસ કરીને વૈદિક-હિન્દુ વગેરેમાં વિશેષ વપરાય છે. પણ ઝંઙકારે દુનિયાના મોટા ભાગની પ્રજા આ ઝંઙકારોના પ્રતીકોથી જાણીતી છે એ હકીકત છે. હવે તો પાશ્ચાત્યો પણ ઝંઙકાર તરફ આકર્ષાયા છે.

જૈન ધર્મની ઝંઙકારની આકૃતિ વસ્તવિક રીતે જોઈએ તો લિપિ ભેદને આભારી છે. નાગરી લિપિમાં લખાએલી જૈન પ્રતિઓમાં ઓ સ્વર પ્રતીકમાં બતાવ્યા મુજબ મળે છે. તેથી આપણે ત્યાં તે રીતે કરાય છે. પછી તેમાં ચૈતન્ય શક્તિ લાવવા તેને મંત્રબીજ બનાવવું જોઈએ, એટલે તેનાપર 'અર્ધચન્દ્રાકાર' વર્ણની આકૃતિ, તેના ઉપર 'મિન્દુ' વર્ણની આકૃતિ અને તેના ઉપર 'નાદ' વર્ણની આકૃતિ મૂકાય છે. એ મૂકવાથી તે મંત્રબીજ બને છે. અને પછી તે 'બીજનો જાપાદિકમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અહીં એક વિવેક કરવો જરૂરી છે કે ઉપર ત્રિકોણાકારે જે 'નાદ' બતાવેલ છે. તે વિનાનો પણ ઝંઙકાર યન્નાદિકમાં આલેખાય છે. તેનો જાપ પણ થાય છે. હકીકતમાં તો (નાદ વિનાનો) માત્ર મિન્દુ સહિતનો ઝંઙકાર જ ઉચ્ચારમાં, લેખનમાં અને જાપમાં નહીં વપરાય છે. એ જ છતાં તે તે કાર્ય પ્રસંગોમાં બંને પ્રકારોને માન્ય રાખેલા છે. અધિમહાલના યન્ત્રના કેન્દ્રમાંનો ઝંઙકાર નાદ સહિતનો જ નિર્વિવાદપણે સમજવાનો છે અને સિદ્ધચક્ર પૃહલ યન્ત્રમાં કેન્દ્રનો અર્ધ પણ નાદ સહિતનો જ નિર્વિવાદપણે સમજવાનો છે.

—ભારતમાં જાણે આજસો 'ઓ' શબ્દનો સતત જાપ કરે છે. એનો પ્રભાવ અનેરો છે. સાધુ, સંતો, અને મહર્ષિઓનો એ ખાસ પ્રિય મંત્ર છે. દરેક મંત્રના પ્રારંભમાં (પ્રાયઃ) એનું સ્થાન હોય છે. લાંબા કાળની એની વ્યવસ્થિત, યુરુગમ મુજબની સાધના સાધકને આત્મ-સાક્ષાત્કાર-આત્મદર્શન કરાવે છે અને કુણ્ડિની શક્તિને જાગૃત કરી પરમ સમાધિ-શાંતિને આપે છે તે ઉપરાંત સાધક આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક બંને સિદ્ધિઓને એનાથી જરૂર પ્રાપ્ત કરી શકે છે એ અનેકની અનુભવ સિદ્ધ બાબત છે. જૈન મંત્રવિદો, કેવલ મોક્ષાર્થે કરવાના જાપના પદની આદિમાં ઝંઙ લગાવી મંત્ર જાપવાનો નિર્ણય કરે છે એ એક સૂચક બાબત છે.

આ ઝંઙ બીજને મંત્રવિદોએ જુદાં જુદાં બીજનામોથી સંબોધ્યું છે. અજૈન વિદ્વાનોએ ઝંઙકાર ઉપર સ્વંત્ર ઉપનિષદો રચ્યાં છે, ઝંઙકારના પ્રભાવ ઉપર બીજ કેટલાક ગ્રંથો પણ લખાયા છે.

૭૭-૭૮. ઝંઙ ઝંઙ— બંને નંબરોવાળા ઝંઙકારના પ્રતીકો આલેખનની વિવિધતા દર્શાવવા પૂરતા આપ્યાં છે. (પરિચય પ્રતીક ૭૬ મુજબ સમજ લેવો)

૭૯. નંદાવર્ત,

પાંચસ્વસ્તિક

સહ—

આ નંદાવર્ત નવખૂણથી પૂર્ણ થાય છે. આ આકૃતિને અત્યંત પ્રભાવશાલી અને ફલદાયક કહી છે.

અભિનવ જૈન મૂર્તિઓની પ્રાચ્ય પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ફરજિયાત તથા સંઘયાત્રાના પ્રારંભમાં અંગલ-કલ્યાણ્ય નિર્મિતે અને કાર્ય નિર્વહપણે સંપન્ન થાય એ માટે નંદાવર્તનું પૂજન કરવામાં આવે છે. આચારદિનકર તથા અન્ય પ્રતિષ્ઠા કલ્પોમાં એનાં લઘુ-મૂહૂર પ્રકારનાં પૂજનના અધિકારો આપ્યા છે. અને વળી એનાં વસ્ત્ર પાષાણાદિકનાં પૂજન પટો ઘણાં ઉપલબ્ધ છે. નંદાવર્તના પટના કેન્દ્રમાં નંદાવર્ત વગેરે હોય કે અને ક્ષેત્ર પંચપરમેષ્ઠિ આદિ તથા દેવ દેવીઓનાં અનેક વલયો દોરેલાં હોય છે.

— પ્રતીક પરિચય સં. ૨ માં અષ્ટમંગલની જે ચાત કરી છે તે આઠ પૈકી આ ત્રીજ નંબરની આકૃતિ છે.

૮૦. **વલ્લભા** - પ્રતીક સં. ૨ મુળ્ય સમજવો.

૮૧. **સ્વાસ્થિકાવેશક**-પરિચય પ્રતીક સં. ૬૧ મુળ્ય. ફક્ત અહીંયા સુંદરતા લાવવા પાંચ સ્વસ્તિકોને (સાથીઆ) સંકલન કરીને આલેખ્યા છે.

૮૨. **ગાનધર્વ** - જૈન મંદિરોમાં પથ્થરથી બનાવવામાં આવતો મૃદંગ-એલક વાદ્ય ગાનધર્વ.

૮૩. **અરિહંતાહુતિ**-વિકરવર કમલાસન ઉપર પચાસને બેઠેલી તીર્થંકર-જિભની મૂર્તિ.

૮૪. **ધ્વજવૃંદ** - જૈન મંદિરોમાં શિખર ઉપર ચઢાવાતી દંડ સહિત ધ્વજન પ્રતિષ્ઠા વખતે મંદિર અને તેની પ્રતિષ્ઠા સદાય વિનયવંતી રહે આ માટે ધ્વજદંડ ઉપર ધ્વજ ફરકાવાનો વિધિ છે. આ ધ્વજન પ્રત્યેક સાલગિરિ વખતે જૂની બદલીને નવી ચઢાવામાં આવે છે.

૮૫. **સૂર્ય** - જૈન દષ્ટિએ આકાશવર્તી એક ન્યોતિષ ચક્રનો એક કેન્દ્રીય ગ્રહ. આ દિનકર-સૂર્ય અને તેની અનેકવિધ ઉપયોગિતા સર્વવિદિત છે. સૂર્ય ઉગતાંની સાથે વિશ્વનો અંધકાર દૂર થાય છે અને દુનિયામાં તમામ વહેવારો શરૂ થઈ જાય છે. અને અસ્ત થતાં મોટા ભાગના વહેવારો મંદ પડવા માંડે છે. સૂર્યવિકાસી વગેરે કમલો સૂર્યને લીધે ખાલે છે. તેના સહારે વિકસે છે. કવિઓએ સૂર્ય નો ઉપમાલંકાર તરીકે વિશાળ ઉપયોગ કર્યો છે.

ન્યોતિષશાસ્ત્રમાં તેને કેન્દ્રીય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. મુખ્ય ગણ્યતા નવમહાકોમાં તેનું સ્થાન પહેલું છે. જૈન ખગોળ શાસ્ત્રીઓ દેખાતા સૂર્યને સ્ફટિક રત્નનું બનેલું વિમાન માને છે. અને એ રત્નનો જ પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપર આવે છે એમ કહે છે. સૂર્ય નામનો દેવ આ વિમાનની અંદર રહે છે. જૈન ગ્રંથોમાં આજની વૈજ્ઞાનિક માન્યતાથી બિન રીતે પૃથ્વીથી પ્રથમ તારા, પછી ક્રમશઃ સૂર્ય, તે પછી ચંદ્રો, ગ્રહો વગેરે એ રીતે ક્રમ બતાવ્યો છે.

-સવારમાં ઘણાએ જાગૈનો આસનપૂર્વક સૂર્ય સામે ઊભા રહીને સવારે સૂર્ય નમસ્કાર કરે છે. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક ત્રણેય ધર્મમાં સૂર્યને ગ્રહદેવ માની તેનાં પૂજન-જપ-ધ્યાન-ઉપાસના કરવાનાં વિધાનો જણાવ્યાં છે. જૈનોની શાંતિસ્નાત્ક્રમિક વિધિમાં નવમહા પૂજન અવરમ કરવું જ પડે છે. જૈનધર્મ દૈન્ય કરતાં અદૈન્ય સૃષ્ટિને કરોડો ગુણી માને છે. તે દ્વીપ-સમુદ્રોને અસંખ્ય માને છે. અને ન્યોતિષચક્રને સ્થિર અને ગતિમાન બંને પ્રકારે માને છે. જૈનો એક નહિ પણ દૈન્ય અને અદૈન્ય સૃષ્ટિના મળાને અસંખ્ય સૂર્ય-ચન્દ્રોને માને છે.

-જૈનો માનવ જાતનો વસવાટ અદીદ્વીપ (બે સમુદ્રસહિત ૨૦૦ દ્વીપ) માં માને છે. અદીદ્વીપ એટલે જંબુદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધો પુષ્કરાર્ધ દ્વીપ. ત્રણ દ્વીપ વચ્ચે લવણ અને કાસોલ્ધિ નામના બે સમુદ્રો છે. આ દ્વીપ સમુદ્રો લાખો યોજનના છે. આ અદી દ્વીપ બહાર અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો હોવાનું જૈનશાસ્ત્ર જણાવે છે. અદીદ્વીપમાં વર્તેલું ન્યોતિષ ચક્ર ચર છે અને તેની બહારનું સ્થિર છે. માનવજાતની વસતી અદી દ્વીપની અંદર જ છે તેની બહાર નથી.

સૂર્યની ઉપાસના માટે ગુજરાતમાં મોટેરા ગામનું વિખ્યાત-કલાત્મક શિવમંદિર ખંજિ અવસ્થામાં આજે પણ ઊંચું છે. વળી જૈનગ્રંથો સૂર્ય-ચન્દ્ર બંનેને સ્વયં ગતિમાન અને સ્વયં પ્રકાશિત છે એવું જણાવે છે.

૮૬. **વચ્ચ** - સૂર્યની જેમ આ પણ એક પ્રકારનો ગ્રહ છે અને જૈન શાસ્ત્ર મુજબ તે પૃથ્વીથી લાખો માઈલ દૂર છે. તે સ્થિર નહિ પણ ચર-ગતિમાન છે. તે નિસ્તેજ નહિ પણ સ્વયંપ્રકાશિત છે. અને આ પ્રકાશ સ્ફટિક રત્નવાળાં વિમાનો છે. સૂર્યનો પ્રકાશ ઉષ્ણ છે, તો ચન્દ્રનો શીત છે. સૂર્યની હાજરીનાં અભિ તીવ્ર પ્રકાશને કારણે નિસ્તેજ બની રહેતો ચંદ્ર પ્રકાશ સૂર્યસ્ત થતાં આ ધરતી ઉપર પ્રત્યક્ષ થાય છે.

-કવિઓએ સૂર્યની જેમ ઉપમાલંકારમાં ચન્દ્રનો અથાગ ઉપયોગ કર્યો છે. શાન્ત-પ્રશાન્ત મુખવાળી સ્ત્રીને બિરહવવા માટે ચંદ્રમુખીની ઉપમા (ખશ્મોપમા) આપી છે. શરદપૂતળનો મહિમા ચંદ્રની શીતલતા (રમ્ય આકર્ષણ) અને માધુર્યાદિના કારણે જ છે.

-કહેવાય છે કે ચન્દ્રમાંના કિરણમાંથી નીકળતા કિરણમૂલતનું પોષણ ધરતી ઉપરની વનસ્પતિઓ મેળવે છે.

-ખીજના ચન્દ્રમાને વિવિધ કારણોસર જૈન, હિન્દુ, મુસ્લિમ આદિ પ્રજા નમસ્કાર કરે છે.

૮૭. **હંસયુગલ** - હંસમાં શ્રેષ્ઠ હંસ 'રાજહંસ' કહેવાય છે. પરિચય અગાઉ આવી ગયો છે. ચિત્ર સ્પષ્ટ છે.

૮૮. **શ્રીફલ** - શ્રી-ફલ કે શ્રી-ફળ એ વનસ્પતિની જાતનું એક સુપ્રસિદ્ધ ફળ છે. તે 'શ્રી' એટલે લક્ષ્મીનું કે લક્ષ્મીને આપનારું ફળ છે. લક્ષ્મીનું તે પ્રિય ફળ છે. તમામ ભારતીઓએ એને મંગલ અને આદર પાત્ર ફળ તરીકે સ્વીકાર્યું છે. જુદી જુદી ભાષાવાળા તેને જુદાં જુદાં નામથી ઓળખાવે છે. ગુજરાતમાં જાલવાળા શ્રીફળને 'નાલિયેર' કહે છે. મૂલ પેદાશ દક્ષિણના નાલિકેર દ્વીપની હોવાનાં કારણે આ નામ પ્રચલિત બન્યું છે.

ભારતમાં આવેલા સાન્વર્થ નામવાળું આ શ્રીફળ શુક્રનવતું અને મંગલ ફળ હોવાથી તેનો ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક અનેક શુભ પ્રસંગોમાં ઉપયોગ થાય છે. પ્રવાસે જતાં અને નગર કે શર પ્રવેશ વખતે ચાંલ્લો કરી બે હાથથી સામાના હાથમાં શ્રીફળ અપાય છે. ભ્રમ પ્રસંગે ખાસ હાથમાં મૂકાય છે. શર, દુકાલ કારખાનાં આદિના વાસ્તુ પ્રસંગે શ્રીફળ ધરાય છે અને પાછા તેને વધેરીને તેના કોપરાંની શેષ સહુ ખાય છે. એમ કરવું ક્ષી મધુર શુક્રન ગણાય છે. તે મિત્રતામાં વધારો કરનારું છે. તહેવારોમાં તેની ભેટ અપાય છે. જૈનો તો પોતાના મોટા પર્વોમાં તેની પ્રભાવના-લહાણી કરે છે. એટલે કે સહુને (વ્યક્તિ કે સમુદાય તરફથી) એક એક શ્રીફળનું દાન કરાય છે, અને જૈન મંદિરમાં ભણાતી સ્ત્રી પૂજન તથા મોટી પૂજાઓમાં હંમેશાં શ્રીફળ મૂકવામાં આવે છે. મંદિરમાં નેવેલ તરીકે રોજ રોજ શ્રીફળ મૂકનારા ભવિકો પણ હોય છે. યુરુદેવના સ્વાગતમાં ગહુંલી વખતે કે શરે પધારે ત્યારે માટલા ઉપર સ્વસ્તિક રચીને તેના ઉપર શ્રીફળ મૂકાય છે. ઉપાસનામાં પ્રવચનના પ્રારંભ પહેલાં ધર્મગુસ્ત્રી વ્યાખ્યાન પીઠ આગળ અક્ષત દ્વારા સ્વસ્તિકની ગહુંલી કાઢી શ્રીફળ પધારાવી શુભેચ્છા-પ્રાર્થના ઉચ્ચારવામાં આવે છે. જૈનો-જાગૈનો પોતાના ઇષ્ટોપાસક દેવના મંદિરોમાં તથા લક્ષ્મીક વગેરે દેવ દેવીઓના મંદિરોમાં, પૂજનવિધિમાં શ્રીફળ ભેટ ધરે છે. શુભ કામની શરૂઆત માટે પણ શ્રીફલ ભેટ ધરાય છે, અનેક શુભ, મંગલ અને હર્ષિ ફલ સિદ્ધિના લાભાર્થે અનેકને ઉપહાર તરીકે તે આદર પૂર્વક આપવામાં આવે છે.

—આ શ્રીફળમાં ચાલુ શ્રીફળો બે બે આંખવાળા હોય છે. પણ એક આંખવાળા શ્રીફળને એકાક્ષી, ત્રણ આંખવાળાને ત્ર્યક્ષી, ચાર આંખવાળાને ચતુરક્ષી કહેવાય છે. આ ત્રણેય પ્રકારના શ્રીફળોને મહિમાવંતા કહ્યાં છે. આ શ્રીફળો ઘરમાં યોગ્ય સ્થળે, શુભ સમયે પધરાવવાથી શુક્રમાં લક્ષ્મી, શાંતિ, પુત્ર પ્રાપ્તિ, યશ વગેરેના લાભો થાય છે. આ કારણે સૈંક્રો ઘરોમાં શ્રદ્ધાલુ ભારતીઓ વિધિ-વિધાનપૂર્વક એકાક્ષી ત્ર્યક્ષી આદિ શ્રીફળ પધરાવે છે ને તેના પૂજન-નમન કરે છે. ગુજરાતી ચૈત્ર સુદિ આઠમે તેનો ખાસ વિશેષ વિધિ કરવાનો હોય છે. આ શ્રીફળ અંગેની માહિતી અને તેનો વિધિ-વિધાનને લગતા અનેક કથાઓ-ગ્રન્થો જૈન-અજૈન વિદ્વાનોએ બનાવેલા મુદ્રિત અમુદ્રિત અવસ્થામાં વિદ્યમાન છે. આ ફળને ખાવાનો વપરાશ દક્ષિણ ભારતમાં ખૂબ જ છે, વિશેષ ગુરુગમથી સમજવું.

૯૯. **હંસલીપક** — યજ્ઞસ્થાનની બનાવટનો, અને લટકાવી શકાય તેવો ધાતુનો આ દીપક છે.

૧૦. **દાતાવલ્લ** — સો પાંદડીનો ખ્યાલ આપતું કમળ. લક્ષ્મી-સરસ્વતી આદિ કેટલીક દેવીઓને શતલ કે સહસ્રલક્ષ્મીની એટલે સો પાંદડે કે હજાર **કમલ** — પાંદડાં કમળ ઉપર વસનારી કહી છે. (વિશેષ પરિચય માટે પ્રતીક સં. ૧૧ જુઓ.)

૧૧. **વૈષાંગ** — પાંચ અંગોદ્વારા કરાતો પ્રચ્છિપાત એટલે નમસ્કાર તે. વિવિધ ધર્મોમાં દેવ, ગુરુ કે વડીલો પ્રત્યે વિનય, નમ્રતા આદિને ભાવ **પ્રજ્ઞામ** — સૂચવવા વંદન, પ્રણમ કે નમસ્કાર કરવાની વિવિધ પ્રથાઓ-પ્રકારો પ્રવર્તે છે.

જૈનધર્મમાં વંદનનો વિધિ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારનો બતાવ્યો છે. જેને જૈન પરિભાષામાં કમરા: કિટ્ટા, સ્તોભ અને દાદશાવર્ત આ નામોથી ઓળખાવાય છે.

(૧) દેવ મૂર્તિ નજરે પડતાં જાવો જિજ્ઞાસુ બોલવા પૂર્વક શરીરની અર્ધાવનત મુદ્રાએ એટલે કે બે હાથ જોડી અને શાક્યું નમાવીને વંદન કરવું અને એ જ રીતે ગુરુનું દર્શન થતાં મરથદ્વજ વંદામિ બોલીને નમન કરવું. આ બંને પ્રકારને 'કિટ્ટા' વંદન કહેવાય છે અને તેને જઘન્યવંદન તરીકે ઓળખાવ્યું છે. (૨) પ્રચ્છિપાતસૂત્ર જેનું બીજું નામ 'ચોલવંદણ' સૂત્ર છે, તેને બોલીને દેવ-ગુરુને પૂર્ણાવનતમુદ્રા એટલે પંચાંગ ભૂમિસ્પર્શદ્વારા ભક્તિભાવ પૂર્વક પ્રચ્છિપાત કરવો તેને ચોલવંદન કહેવાય છે. જેને મધ્યમવંદન કહેવાય છે. વર્તમાન સામાજિક અનુસાર હાલમાં અભ્યુદ્ધિઓ સહિત કરવામાં આવતાં વંદનને 'મધ્યમવંદન' ગણવામાં આવે છે. (૩) 'સુચુરવંદણ' સૂત્ર એટલે ગુરુવંદણા સૂત્ર બોલવા સાથે બ્યાર આવર્તો પૂર્વક 'યથાગત' (—જન-સમયની) મુદ્રાએ વંદન કરવું તેને દાદશાવર્ત વંદન કહેવાય છે. આનો સમાવેશ ઉત્કૃષ્ટ વંદનમાં થાય છે. જિનમૂર્તિ કે સ્થાપનાચાર્યેણ સમક્ષ ચાર કે આઠ યોર્ષ (—સ્તુતિ) બોલવા પૂર્વક થતા પૃહતવંદનને દેવવંદન કહેવામાં આવે છે.

અહીં આપેલું ચિત્ર આબાલહરપ્રસિદ્ધ 'ખમાસમણ' શબ્દથી ઓળખાતા પંચાંગ પ્રચ્છિપાતનું છે.

૧૨. **સામાયિક** — સમ અને આય આ બે શબ્દના યોગથી સંસ્કૃત ભાષાના નિયમથી સામાયિક શબ્દ બન્યો છે. સમ નો અર્થ શાંતિ-સમતા છે. [આવકનું] આય નો અર્થ લાભ છે. જેનાથી આત્મામાં-જીવનમાં શાંતિ, સમતા જેવા પાયાના ગુણોનો લાભ થાય તેવી કોઈ પાલત કે ક્રિયા. જેનોએ એને પોતાનું પારિભાષિક 'સામાયિક' એવું નામ આપ્યું છે. આ નામ અને તેનું કાર્ય જૈનોના ઘરે ઘરે સુનિષ્પાત છે. 'સામાયિક' કેમ કરવું? તેનું એક વિધાન છે, તેની સમય મર્યાદા છે. તેનું વિધાન 'પ્રતિક્રમણ સૂત્ર' નામના ગ્રન્થમાં બતાવ્યું છે. સામાયિકનો કાળ સામાન્ય રીતે બે ઘડી એટલે ૪૮ મિનિટનો છે.

'સામાયિક' રોજના ચાલુ વેષમાં કરવાનું હોતું નથી. એ માટે પુરુષને ધોતિયું અને ખેસ એમ બે, સ્ત્રીને ચણિયો, ચોળી અને સાડી એમ ત્રણ વસ્ત્રો પહેરવાનાં હોય છે. એ વસ્ત્રો મોહ, મમતા, કે આસક્તિ ન જાને તેવાં સાદાં, પણ સૌઆદિ ગમ્યા વિનાનાં શુદ્ધ પહેરવાનાં હોય છે. વસ્ત્રશુદ્ધિ જાળવીને પોતાના મનને શુદ્ધ કરીને-એટલે કે સંસારને લગતા વિચારોથી રોકીને-ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક વિચાર ભાવના તરફ વાળવાનું હોય છે. પડી જમીન ઉપર ગરમ આસન પાથરી ખેસવાનું અને પોતાની સામે નાભિથી જાએ રહે તે રીતે પુસ્તક આદિ પધરાવી તેની સચિત વિધિ પ્રમાણે સ્થાપનાને સ્થિર કરી, બે હાથ જોડી વિધિ પ્રમાણે સૂત્રોચ્ચાર કરી, બે ઘડી=૪૮ મીનીટ સુધી ખેસવાનું હોય છે. એ ૪૮ મિનિટ દરમિયાન સ્વાધ્યાય કરવો અથવા ધાર્મિક જ્ઞાન શીખવું, ધાર્મિક ચરિત્રો કે આધ્યાત્મિક ગ્રન્થોનું વાંચન કરવું, નમન, પદન-પાદન, તથા અંતર શુદ્ધિ માટે આંતર ખોજ વગેરે કરવાનું હોય છે. વળી કોઈ પણ જાતના ઘરના વેપાર કે કુનિયાદારીની સંસારી વાતો વિચારવાનો, તેવી વાતો કરવાનો, તેમજ તેવી વાતો સાંભળવાનો સર્વથા નિષેધ છે. કટાસણાં જોડે નિતંબને અડેલા જ રાખવાના છે. વળી જીભા યવાનું કે જાંચા નીચા યવાનું હોતું નથી. ખાસ જરૂર પડે તો ગળો કે જમણો પગ (નિતંબ જાંચા ન યઈ જાય તેનો ખ્યાલ રાખીને) જાંચો કરી શકાય છે. ટૂંકમાં આ સમય દરમિયાન ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક જીવનનો આનંદ લાંટવાનો છે. સંસારી ફિક્કરની ફાફી કરી આત્મિક-આધ્યાત્મિક ચિંતન કરવાનું છે. મનોમથનપૂર્વક સ્વદોષનું દર્શન-પરીક્ષણ કરવાનું છે. જેથી જીવનશુદ્ધિ પ્રગટ થાય અને સમતા-ક્ષમા ભાવનો સદ્ગુણ વિકસિત બને.

—૪૮ મિનિટની મર્યાદાવાળી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થતાં પ્રતિજ્ઞાથી મુક્ત થવા 'સામાયિક' પાઠવાનો યોગ્ય વિધિ કરવામાં આવે છે. તે યઈ જતાં સામાયિક વ્રત પૂરું થાય છે.

—સંસારની આધિ, વ્યાધિ, અને હિષાધિથી ઝરત, મન વચન અને કાયાના ત્રિવિધ તાપથી સંતપ્ત. અશાંત, અસ્વસ્થ, ચિંતા, ભય અને અજ્ઞાના ભયો જીવન જીવતા જીવો આજના વિષમ યુગમાં જે રોજે રોજ ઓછામાં ઓછું બે ઘડીનું આ 'સામાયિક' વ્રત કરે તો કર્મનો સંવર, નિર્જરા કે પુણ્ય બંધ થશે, પ્લહા પ્રેશર કે હૃદય-રોગનો ભય નહિ સત્તાવે, રોજ ન બને તેઓ સખાહમાં એક દિવસ પણ સામાયિકની આધ્યાત્મિક હવા લેશે તો પણ તેઓ અનેક લાભો મેળવશે.

સામાયિકમાં એટલે શ્રાવક સમગો જ્ઞ સાધુના જેવો કહ્યો છે. સદાને માટે શ્રમણ-સાધુ જીવન ન સ્વીકારી શકે તેઓ બે ઘડી જેટલો ત્યાગ માર્ગને આસ્વાદ-આનંદ અનુભવશે તો કોઈ જન્મમાં જીભો યપેલો સંસ્કાર સર્વવિરતિ-પૂર્ણ ત્યાગનો પૂર્ણ સંસ્કાર મેળવી શકશે. એટલા માટે શ્રાવકને પાળવાનાં બ્યાર અજ્ઞવતોમાં સામાયિકને 'નવમાવ્રત'માં દાખલ કરી 'વ્રત' તરીકે ચિરદાખ્યું છે.

૧૩. **સામાયિક** — આ યાવકકથિત નામનું સામાયિક વ્રત આધિકારને પણ કરવાનું હોય છે. તેથી અહીં તેનું પ્રતીક આપ્યું છે. આ પ્રતીકમાં બે ઘડી [આવકનું] કાળને બતાવતી, જૂના વખતમાં વપરાતી રેતીની ઘડી પણ બતાવી છે. સામાયિકમાં કેમ ખેસવું એક એ તે દર્શાવવા પૂરતું જ આ ચિત્ર છે.

૧૪. કલ્પશા - આંખો અને બંને બાજુએ ખેસવાળી કળશ. આ જાતનો કળશ વરસોથી ખાસ કરીને આમંત્રિત કંકોનીઓ તથા કાર્કેમાં વિશેષ પ્રમાણમાં વપરાય છે. (પરિચય પ્રતીક સં. ૨ મુજબ.)
૧૫. ઘંટ - આ મિશ્ર ધાતુનો બનેલો હોય છે. ઘંટ તરછલો જેવાં સ્થળોને બાદ કરતાં પ્રાયઃ તમામ ધર્મનાં મંદિરો-દેવળો કે ચર્ચોમાં ઘંટ લટકાવેલો હોય છે. એથી ઘંટ મંદિરના એક અનિવાર્ય અંગ ઉપરાંત મંદિર કે દેવળની જાહેરાતનો એક સૂચક પ્રતીક બની ગયો છે. પ્રાર્થના-સ્તુતિના પ્રારંભમાં અને મંદિરમાંથી નીકળતી વખતે અન્તમાં ૩, ૭, કે ૯ વાર ઘંટ વગાડવાની પ્રણાલિકા છે.
-માત્ર દર્શન કરવાવાળા જૈનો મંદિરમાં દર્શન કરીને બહાર નીકળતાં અને પૂજા કરવાવાળા પૂજકો પ્રથમ દ્રવ્યપૂજન કર્યા બાદ, ચૈત્યવંદન, સ્તુતિ-પ્રાર્થનાદિ રૂપ બાવપૂજન કરીને ન્યારે બહાર નીકળે ત્યારે આનેદ વ્યક્ત કરવારૂપ પૂર્ણાહુતિ સચક, તથા મંગલ પ્રાપ્તિ માટે ઘંટનો મંગલ ધ્વનિ કરી, મંગલભાવ હેઠામાં જરીને વિદાય લે છે.
-સાંજના આરતી અને મંગલ દીવો ઉતારતી વખતે પણ ભારતભરના મંદિરોમાં ઘંટ વગાડાય છે. આ નાદને મંગલનાદ ગણ્યો છે.
-બાકી વ્યાવહારિક સ્થળોમાં-પોલીસ યાત્રામાં, લશ્કરી સ્થળોમાં, સ્કૂલો, કોલેજો, દવાખાનાં, કારખાનાં વગેરે જાહેર સ્થળોમાં તેમજ બીજા અનેક સ્થળોમાં તે સમય સચવવા કે ભય સચવવા પણ વપરાય છે. નાનકડી ઘંટડીઓ તો પૂજા-પાઠમાં સાંજ સવાર અનેક ધરોમાં જ્યજ્યતી હોય છે.
૧૬. હોમવેદિકા -માત્ર કાચી માટીથી બનાવેલા ત્રણ વિભાગોને બતાવતી આ હોમવેદિકા છે. અજોનો એને યજ્ઞવેદિકા કહે છે. એ હોમકુંડ-વગેરે નામોથી પણ જાણીતી છે. જૈન મંત્ર અનુષ્ઠાન અને પ્રતિષ્ઠાદિ વિધિઓમાં હોમ કરવાનાં વિધાનો છે. એમ છતાં જૈનોમાં એનું સ્થાન અજોનોથી ઘણું અલ્પ છે. અમુક અનુષ્ઠાનો કે જાપની સાધનાના અન્તે એનો સાસ્ત્રિક વસ્તુઓથી હોમ કરાય છે. પણ હોમનાં પ્રક્ષેપ દ્રવ્યો સુખ્યવે શુષ્ક વનસ્પત્યાદિ પ્રધાન હોય છે અને તે જીવજંતુ રહિત-શુદ્ધ હોય છે.
-વળી કોઈપણ મન્ત્રની સાધના તેના દશાંશ હોમ સિવાય પૂર્ણ ફલ આપતી નથી. અને અન્ય અમુક અનુષ્ઠાનો માટે પણ એવું છે. એમાં દેવીનાં અનુષ્ઠાનોમાં, તેમજ તેની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવી હોય ત્યારે હોમ કરવો અનિવાર્ય હોય છે.
૧૭. અરિહંત - પ્રવચન-દેશના મુદ્દાએ સિદ્ધાસન ઉપર બેઠેલી આકર્ષક-અરિહંત જિનમૂર્તિ. એમનાં ચરણક્રમણી ભદ્રાસન ઉપર સ્થિત છે.
૧૮. ત્રિરત્ન - મથુરાના સ્તૂપમાં જ્ઞાન, દર્શન અને આચરિત રૂપ, વિદ્વાનોના કથન મુજબ ત્રિરત્નના પ્રતીક તરીકે ઓળખાતું ચિહ્ન. સાંચીના બૌદ્ધસ્તૂપમાં મથાળાના ભાગે ત્રિરત્નો મૂકેલાં છે. જે કે આ ચિહ્નનો યથાર્થ સવિગત રૂપરૂ પરિચય આપણે ભાગ્યે જ જાણી શકીએ.
૧૯. સ્વસ્તિક - મથુરાના સંમહાલયના એક પથ્થરમાં કંડારેલ કલાત્મક સ્વસ્તિક આદિ ચાર મંગલાકૃતિઓ સાથેની એક શિલ્પાકૃતિ.
૨૦૦. સિદ્ધચક્ર - નવપદ્ધતનાં ધ્યાન માટે વપરાતું, અષ્ટદલ કમળબાણું સિદ્ધચક્રનું પ્રતીક, આમાં નવપદ્ધતનાં પ્રચેક નામની આદિનો ખાત્ર એક એક પ્રતીક -અક્ષર મૂક્યો છે.
૨૦૧. મત્સ્યયુગલ -અષ્ટમંગલ પૈકી સાતમી સંખ્યાની મત્સ્યયુગલાકારની એક મંગલાકૃતિ.
૨૦૨. સિંહ - મંદિરોનાં શિલ્પમાં તથા શિખરના ભાગમાં કંડારવામાં આવતી એક સિંહાકૃતિ.
૨૦૩. ક્ષીંગૌતમ સ્વામીજી - સાથેના આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધના વિવાદમાં પરણ્ય યજ્ઞ તેમણે ભગવાન પાસે દીક્ષા સ્વીકારી હતી. ગૌતમ સ્વામીજીએ તપોબળથી એવી લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી કે તેઓ જે વ્યક્તિને દીક્ષા આપે તે વ્યક્તિ તે જ ભવમાં અવશ્ય મુક્તિપ્રાપ્તી બને. તેઓશ્રી ભગવાન પાસે કામમ ઉભય પગે જ ખેસતા, પલાંડી વાળીને તો કદી મેદા નથી, વળી તેમને સર્વનાં કિરણોનો સહારો લઈને આકાશમાર્ગથી હિમાલય તરફ રહેલા અષ્ટાપદજી પર્વત ઉપર જઈને ત્યાંની જગ્યા કરી હતી. ભગવાનશ્રી મહાવીરનું નિર્વાણ યજ્ઞ તેમણે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એમનું મંગલનામ પ્રભાતમાં લેવાથી કલ્યાણ થાય છે.
૨૦૪. નંદાવર્ત - નવ ખૂણાવડે બનતો નંદાવર્ત નામનો એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો જૈન સ્વસ્તિક. આ આકૃતિ જૈનધર્મ પ્રસિદ્ધ છે. આ અષ્ટમંગલ પૈકીની એક આકૃતિ છે. (વધુ પરિચય માટે જુઓ પ્રતીક ૫૮ મું.)
૨૦૫. કલ્પશા - શાન્તિસ્નાનાદિકમાં વપરાતો ૧૦૮ નાળાઓનો કળશ. આ કળશનાં ૧૦૮ કાણાંઓમાંથી ૧૦૮ જલની ધારાઓ એક સાથે નીકળતી હોય છે અને તે દ્વારા જિનમૂર્તિનો અભિષેક કરાય છે.
૧૦૬. ૧૯૪૪ - ૧૦૬થી લઈને ૧૪૪ સુધીનાં પ્રતીકો ખાસ બોધક-પ્રેરક નહીં પણ સામાન્ય કલાનાં વિવિધ પ્રકારનાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. એનું કારણ એ છે કે એક ઈચ્છના મૂકી શકાય એવાં પ્રતીકો માટેનો કોઈ નવો વિષય મારી નજર સામે ચઢતો ન હતો. નાની સાઈઝમાં બતાવીએ તો દેખાય તેમ ન હતું. બીજી વાત એ હતી કે આ પુસ્તક ભગવાનશ્રી મહાવીરને લગતું અને ધાર્મિક હતું. પટ્ટીઓ અને પ્રતીકો આ પુસ્તકની સાથે બંધબેસતા હોય તે જ મૂકી શકાય પણ તે શક્યતા ન હતી. સાથે એ પણ હતું કે થોડાં ઘણાં પ્રતીકો બોધક-પ્રેરક કદાચ શોધી શકાત પરંતુ કોઈ ચિત્રકારો મારી પાસે બેસીને કામ કરવા તૈયાર ન હતા. ઘરે બેસીને કામ કરે તો મનપસંદ કરે તેવી શ્રદ્ધા ન હતી. વળી આ માટે ક્યાં સુધી સમય વીતાવવો? આ અને આવી બીજી અનેક મુશ્કેલીઓ પણ આ કામ માટે અગવડરૂપ હતી. આવા બધા કારણોસર અમારે જલદી કામ પતાવવા ખાતર પ્રતીકો ના છુટકે પસંદ કરવાં પડ્યાં છે.

દેવનાગરી-સિદ્ધી લિપિ-ના અને જૈનલિપિ-ના મૂલ્યકારો

ક	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ	ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह	ळ	ज्ञ	कौ		
ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख

दस्तावेजिन जैन चर्चोभां बनेली जैनलिपि-ना अक्षरों संख्या-ने धारणिक अल्पसंख्ये करी कदापि पाठे जैनलिपि-पाठे भूषी छे.

८० चित्रपट्टियाँ तथा प्रतीक चित्रोंका परिचय

प्रथम ८० चित्रपट्टियोंका परिचय

तीसरी आवृत्ति

लेखक - मुनिपदोविजय (वर्तमानमें आचार्य चणोदेवचुरीजी)

सुनासा - चित्रसपुटकी यह तीसरी आवृत्ति है। प्रथम दो आवृत्तियोंमें पट्टियाँ तथा प्रतीकोंका जो परिचय छपा गया था, उसमें अतिअल्प सुधार तथा वृद्धि करके फिरसे लिखकर यहाँ छपा गया है। पहली आवृत्तिमें पट्टियों ३५, प्रतीक १०५, दूसरी में पट्टियों ६० तथा प्रतीक १४१ थे। तीसरीमें चित्रपट्टियाँ ८० और प्रतीक १४४ और साइडमें ३५ से ज्यादा प्रतीक दिये हैं।

अवतरण - इस ग्रन्थमें प्रत्येक रगीन चित्रके सामने उसका परिचय तीनों भाषाओंमें एक एक पन्नेमें छपा है। इस तरह परिचयके कुल ४८ पन्ने हैं। प्रत्येक पृष्ठ पर सबसे नीचे विविध विषयोंकी एक एक चित्रपट्टी छपी है। तदुपरांत प्रत्येक पृष्ठ पर इस तीसरी आवृत्तिमें छपे हुए गुजराती, हिन्दी और अंग्रेजी परिचयके प्रारंभमें डाई सेन्टीमीटर की (१ इंच की) चौड़ाईवाला प्रतीक समचतुष्कोणमें दिया गया है। कुल मिलाकर परिचय पृष्ठोंकी पट्टियाँ ८० हैं और प्रतीक १४४ से अधिक हैं। अधिकतम चित्रपट्टियाँ तथा प्रतीक जैनधर्म या उसकी संस्कृतिके साथ सम्बन्ध रखते हैं, फिर भी सर्वसामान्य विषयकी भी चित्रपट्टियाँ तथा प्रतीक अल्प संख्यामें प्रस्तुत किये गये हैं।

इन दोनों प्रकारकी चित्राकृतियोंमें धर्म तथा संस्कृतिके अलावा तत्त्वज्ञान, साधना, उपासना, मंत्र, तंत्र, साहित्य, संगीत, शिल्प, स्थापत्य विविध कलाएँ आदि विषयोंका समावेश किया गया है।

यहाँ जो परिचय दिया गया है वह सिर्फ विद्वानों तथा उच्चतम अभ्यासियोंको ही नहीं लेकिन मुख्यतया सर्व-साधारणको खयालमें रखकर लिखा गया है। अतः दार्शनिकता या उसकी सूक्ष्म खूबियोंको यहाँ स्थान नहीं मिल पाया। इसके अलावा अमुक पट्टियों या प्रतीकोंको छोड़कर शेष रेखाकर्मोंके आवश्यक पहलुओंका सरल भाषामें यथोचित वर्णन दिया गया है।

* तीन भाषाओंवाले परिचय पृष्ठोंके नीचे छपी हुई ४८ चित्रपट्टियोंका परिचय *

१. धर्मचक्र बंदना- यह धर्मचक्रकी पट्टी है। यह धर्मचक्र हरएक तीर्थकारके धर्मचक्रीत्वको ख्यात करनेवाला, प्रतिपक्षियोंके मदको मात करनेवाला तथा सूर्यसे भी अधिक तेजस्वी होता है। यह विहार करते हुए तीर्थकारके आगे जगमगाहट करता हुआ, आकाशमें गमन करता है। देव समवसरणमें प्रभुकी बैठकके सामने ही सुवर्णकमल पर उसकी रचना करते हैं। वह समवसरण के दरवाजे पर भी होता है। साथ ही वह धर्म का प्रकाश करनेवाला, उसकी प्रबल सत्ताको सुधित करनेवाला तथा उसका प्रेरक प्रतीक है। व्यवहारमें सर्वप्रथम धर्मचक्र प्रवर्तन अरबों वर्ष पहले श्री ऋषभदेव भगवानके विहार कालमें तक्षशिलामें (पेशावर प्रदेश) भगवानके ही पुत्र बाहुबलीजीने किया था। 'तपावली' ग्रन्थमें धर्मचक्रका तप करनेका भी विधान है, लेकिन हम उसे लगभग भूल गये हैं। अतः धर्मचक्रका आद्यप्रवर्तन करनेवाले जैन हैं यह बात जैनोंके मन पर न रही तो फिर दूसरोंको तो इसका ख्याल ही कैसे हो? आज तो बौद्धोंके ढाई हजार वर्ष पहले शुरू हुए धर्मचक्रका भारत सरकारसे गौरव किये जानेसे वह सविशेष प्रसिद्ध हुआ है।

यहाँ चित्रमें धर्मचक्र सिर्फ दर्शनीय ही नहीं किन्तु सबके लिए बंदनीय भी है इसका भाव प्रदर्शित करने के लिए चतुर्विध श्रीसंघ धर्मचक्रको सावपूर्वक बंदन करता हुआ बताया है। दोनों ओर बैठे मृगोंको जैनशिल्प ग्रन्थमें सत्त्व तथा कर्णुणके प्रतीक स्वरूप बताये गये हैं।

धर्मचक्रके आगे सातसे लेकर चौबीस (२४) की संख्याके बीचकी विविध संख्यावाले देखनेमें आए हैं। मूर्तियोंमें धर्मचक्र सम्मुख तथा आँडे (अर्थात् हमारे सामने चक्र पर सविधान पट्टी ही दिखाई दे और आगे दोनों ओर रहे) दोनों प्रकार के किये जाते थे। बहुत प्राचीन कालमें आठेका ठीक ठीक प्रचार था। आज तो (प्रायः) सम्मुखवाले प्रकार की प्रणालिका है।

२. जँ ह्रीं - जैन परंपरा के अनुसार देवनागरी लिपिमें लिखे गये ओं तथा ह्रीं किस तरह चित्रित किये जाने चाहिए इसका खयाल रखनेके लिए यह पट्टी दी गई है। लघु या बृहत् शातिस्त्रान्तके विधि प्रसंग पर चिट्ठीकी वेदी-पीठिका बनाई जाती है। तब उस पर इन दोनों मंत्रबीजोंका आलेखन करना पड़ता है। साथ ही ये बीज लगभग सर्वधर्म प्रसिद्ध हैं। मंत्रों, यंत्रों, जप तथा ध्यान आदिमें इनका व्यापक उपयोग होता है। जैन 'ओं' में पंचपरमेष्ठी की तथा 'ह्रीं' में चौबीस तीर्थंकर की कल्पना करते हैं। ओं और ह्रीं के बारेमें उनकी महिमाके तथा साधनाके ग्रन्थ, मन्त्र कल्प लिखे गये हैं।

३. अष्टमंगल - अनादि कालसे विश्वमें मंगलरूप मानी गई आठ आकृतियोंकी यह पट्टी है। यह पट्टी सधित कल्पसूत्र (भारता) में चित्रित अष्टमंगलके चित्रोंसे प्रतिकृति के रूपमें ली गई है। इस पट्टीमें क्रमशः (१) स्वस्तिक (२) श्रीवत्स (३) नंदावर्त (४) वर्धमानक (५) भद्रासन (सिंहासन) (६) कलश (घटाकृति) (७) मीनयुगल और (८) दर्पण - ये आकृतियाँ आलिखित हैं। शास्त्रोक्त आदेशानुसार हरएक श्रावकको जिन मंदिरमें भगवानकी पूजा करनेके बाद मंडपमें बैठकर चैत्यवंदनके प्रारंभ के पहले जिनेन्द्र भगवानकी प्रतिमाके सम्मुख हमेशा शुद्ध और अक्षण्ड अन्नतो-चावलसे इन आठ आकृतियोंकी रचना करनी चाहिए। लेकिन आज यह प्रथा प्रायः बंद हो चुकी है। इसके स्थान पर आज सिर्फ पाटले पर चावलका स्वस्तिक बनाना, बादमें ज्ञान, दर्शन तथा चरित्र के प्रतीक स्वरूप अन्नलोकी तीन ढेरियाँ करना, इसके ऊपर सिद्धशिला के चन्दाकार करना और उसके बीच चावलकी छोटी ढेरी बनाना इस तरह की प्रथा है। इस प्रथासे सिर्फ आद्य मंगलाकृति 'स्वस्तिक' का आलेखन अवश्य होता रहा है। अनेक प्रसंगोंमें इसका आलेखन होता है यह आनंद की बात है।

वर्तमानकालमें छोटे-बड़े हजारों जैन स्त्री-पुरुष हमेशा मंदिरमें जाकर काष्ठीके पाटले पर अपने घरके शुद्ध चावलों द्वारा इस स्वस्तिककी रचना करते हैं।

अष्टमंगल की इन आकृतियों का प्रभुके समक्ष सामान्यतया चावलों से आलेखन करना होता है। प्राचीन कालमें तो जैन राजा और श्रीमन्त लोग सोने और चांदी के अक्षत बनवाकर उनके द्वारा मंगल आकृतियों की रचना करते थे। चाहे किसी भी माध्यमसे हो यह आकर बनानेकी

१. शास्त्रमें 'धर्मचक्र'को हजार आठोवाला दर्शाया है।

२. इसके लिए पञ्चमी या अष्टमीके चंद्र जैसी आकृति बनाई जाती है।

* जिन मंदिरोंकी फलों पर सत्त्वोत्तम चित्रियों द्वारा पत्थरसे स्वस्तिक या नंदावर्तका आलेखन होता आया है। इस पर लोग पर रखेंगे, सब बैठेगे क्या यह उचित है? यह प्रथा कबसे शुरू हुई? किसने शुरू की? यह सोचने की बात है।

प्रथा प्राचीनकालमें उत्तम रूपसे प्रचलित थी। उत्तरकालमें लोगोंको इस प्रकार प्रतिदिन आकार बनाने में अनुकूलता नहीं प्रतीत हुई अतः सरलता लाने तथा समयकी बचत करनेकी दृष्टिसे उसमें परिवर्तन करके अष्टमंगलके आठों आकारोंको बाजोठ अथवा पट्टिये पर तराशने की प्रथा आरंभ हुई। उपासक गृहस्थ उस आकारोंवाले तराशे गए भागमें सरलता और शीघ्रतासे अक्षत भरकर आकृतियोंको बना लेता, इसलिए यह पद्धति पूर्व-पद्धतिसे सबको प्रिय लगी। बादमें यह पद्धति भी अनुकूल नहीं हुई, तब आलेखन बंद होनेसे प्रस्तुत पद्धति लुप्त होने लगी। श्री संधने सोचा कि इससे तो लोग मंगलाकारोंसे मिलनेवाले मंगल लाभको छोड़ बैठेंगे अतः अंतमें उन्होंने उभरी हुई आकृतियोंसे युक्त अष्टमंगलकी यातुमयी चौकियाँ जिनालयोंमें रखनेकी प्रथा आरंभ करवाई। इतना ही नहीं, 'स्नात्र' बोलनेके लिए पंचधातुकी मूर्तिके साथ अष्टमंगलकी चौकी होनी ही चाहिए ऐसा आग्रहपूर्वक नित्यकर्म विधिमें इसका समावेश किया, इसलिए यह सदाके लिए आवश्यकता की वस्तु बन गई। इस कारण प्रत्येक जैनमंदिरमें एक या एकसे अधिक सख्यामें वह सर्वत्र होती ही है। और नैमित्तिक कर्ममें अर्थात् सत्तरहमेदी पूजामें अष्टमंगल के लिए खास पूजा ही बना दी। इससे उस पूजाके समय तथा अन्य छोटे-बड़े शान्तिस्नात्रादि-प्रसंगों पर होनेवाले पाटली पूजनमें नवग्रहादिकी पूजा के प्रसंग में सेवन की लकड़ीसे बनाई हुई अष्टमंगलकी चौकी का विधान किये जाने के कारण उसकी अनिवार्यता बन गई।

इस चौकीमें बनी हुई आकृतियाँ पूजा करनेके लिए नहीं है अपितु जो आकृति जिस रूपमें बनी हुई है उसी तरह की आकृति बनानेकी दृष्टिसे अनाभिका अंगुली को घिसे हुए चन्दनमें हुबोकर उसके द्वारा उस पर दैसा ही आकार (आउट लाइन) बनानेके लिए है। किन्तु आज वास्तविक स्थितिका ज्ञान न होनेसे सभी चन्दनकी टपकियों, टीके आदि लगाकर संतोष मनाते हैं, लेकिन यह उचित नहीं है।

अष्टमंगलको आलेखन अथवा रचना करके मुझे शुभ मंगलकी प्राप्ति हो ऐसी प्रार्थना करनी चाहिए। इससे जीवन में विविध प्रकारके मंगलकी प्राप्ति होती है।

मेरु पर्वत पर तीर्थंकरोंका अभिषेक हो जाने के पश्चात् इन्द्र महाराज चांदीके बने हुए अक्षतों-चावलसे साक्षात् प्रभुके समक्ष बहुमूल्य चौकी पर अष्टमंगलको आलेखन करते हैं। और सम्यग्दृष्टि देव देवलोकमें प्रभुकी पूजा के समय प्रतिदिन इनका आलेखन करते हैं। मगधेश्वर श्रेणिक तो प्रतिदिन नये-नये सुवर्णके 'जौ' (यव) बनाकर उनसे अष्टमंगलकी रचना करते थे। अगवानीमें दीक्षा अथवा रथयात्राके चलसमारोहों (जुलूस) में सबसे आगे प्रथम अष्टमंगल रहते थे और उन्हें पुरुष लेकर चलते थे। अष्टमंगलके ये आकार किन कारणोंसे मांगलिक हैं? इसका विवेचन मेरे पढ़नेमें नहीं आया है। मात्र अष्टमंगल का उल्लेख राजप्रथनीय (रायपसेणी), ज्ञाताधर्म कथा (णायक धम्मकथा) आदि आगम ग्रन्थोंमें मिलता है तथा वहाँ सूर्यभदेवके प्रसंगमें लिखा है कि सूर्यभने भगवान के समक्ष जो नृत्य किये थे उनमें अन्तिम नृत्य अष्टमंगलके एक-एक आकारके अनुरूप ही किया था। और देवलोकके विमानों की द्वाराशाल उपर ये आकार अनादिकालसे विद्यमान हैं। सम्यक्संराममें स्थित अशोककृष्ण पर तथा उसके द्वारों पर भी अष्टमंगल होते हैं।

हमारे यहाँ पुराने काष्ठके, संधके अथवा व्यक्तिगत प्राचीन मंदिरों तथा पुरानी जैन हवेलियोंके द्वार पर लगे हुए लकड़ीके चौखटों पर अष्टमंगल उत्कीर्ण किये जाते थे वे आज भी दिखाई देते हैं।

आज अधिकांश जैन मंदिरोंके गर्भगृहके द्वार पर चौखटोंके उपरी भागमें चांदीके बनाए हुए अष्टमंगलके तोरण लटकानेकी प्रथा बहुत ही प्रचलित है।

इसके अतिरिक्त, आजकल छिन्नियों, मजूबाओ, मंदिरके चावलके भटारों, व्याख्यानकी चौकियों, ओधके पाटों, कुकुमपत्रिकाओं, धंदोषके तोरणों, चित्रों, रंगोलियों तथा रेखाओं आदि में अष्टमंगलको व्यापक स्थान दिया जाता है।

कतिपय जिनालयोंमें तो स्वस्तिक और नन्दावर्तके आकारोंको बैठनेकी तथा चलनेकी जमीन पर लगी हुई संगमरमर की सिलपाट्टियों (टाइलों) में भी बनाया जाता है।

अष्टमंगल के क्रममें पहला स्थान स्वस्तिक-साधियेका है जिसे लाखों जैन मंदिरोंमें आलिखित करते हैं। दूसरा श्रीवत्स का है। श्रीवत्स शब्द यहाँ रुढार्थक समझना चाहिए। इसलिए श्रीवत्स अर्थात् महापुरुषोंकी छातीके अन्तर्भागका उन्नत अवयव विशेष। तीर्थंकरादि महापुरुषोंकी छातीके अन्तर्भागका केन्द्रीय शारीरिक प्रदेश बालसे कुछ उन्नत होता है। तथा उस पर ऊर्ध्वमुखी दक्षिणावर्तवाला सुकोपल केशोंका समूह सुन्दर रूपसे शोभित होता है। केशयुक्त इस उन्नत अवयव विशेष का नाम ही श्रीवत्स है कि यह चिह्न समस्त अरिहत-तीर्थंकरोंके वक्षःस्थल पर होता है और इसलिए उनकी प्रतिमाओंमें भी यह चिह्न बनाया जाता है। मंदिरोंकी सभी प्रतिमाओंमें वक्षःस्थल पर यह चिह्न उभरा हुआ रहता है।

तीसरा स्थान नन्दावर्तका है। जैनधर्ममें यह एक प्रसिद्ध बृहत् स्वस्तिक ही है तथा नौ कोणोंसे निर्मित होनेवाली एक बुद्धिगम्य सुंदर आकृति है। चौथे 'शराव' अर्थात् दीपका साधन और इसीसे इसका सुपरिचित नाम 'शराव-सम्पुट' है। इसे 'वर्धमानसम्पुट' भी कहते हैं। शराव अथवा वर्धमानसे जिसमें दीपक करते हैं वह मिट्टीका साधन और सम्पुटका अर्थ है दो साधनका जुड़ाव। इन सबका तात्पर्यार्थ यह है कि सीधे साधन के ऊपर उलटा साधन रखनेसे सम्पुट जैसी आकृति बनती है। ऐसी आकृतिको मंगल माना गया है। पाँचवाँ 'कलश' अर्थात् किसी भी एक

३. श्रीवत्समें श्री और वत्स शब्द हैं। वत्सका अर्थ है छाती। श्री शब्दके अनेक अर्थोंमें शोभा और रचना ऐसे दो अर्थोंकी संगति करें तो 'शोभा अथवा रचनासे युक्त ऐसा वक्षःस्थल' इस प्रकार वीणिक अर्थ होता है। तो यह शोभा-रचना किसकी? तो ऊपर बनाए अनुसार 'अवयव या वस्तु विशेष का'। इस प्रकार अर्थ पटित होता है।

४. मखन कहे जानेवाले अन्य व्यक्तियोंमें श्रीकृष्ण वासुदेव के वक्षभाग का 'श्रीवत्स' चिह्न प्रसिद्ध है।

५. इसके उल्लेख के लिए देखें — उम्पूणीय प्रवृत्ति, औप, मम., महानि, आदि आगम।

६. विगत ४०-५० वर्षोंमें स्थापित मूर्तियोंमें श्रीवत्सका चिह्न बहुत ऊँचा, चौड़ा और मापके निश्चित आकारमें उचित किया गया है, चिह्नके फलस्वरूप मूर्तिकी शोभामें कटि हुई है। जब यह चिह्न यथायोग्य रूपमें ही बनवाना चाहिए 'श्रीवत्स'का आकार चित्र में किस प्रकार का किन्तु तरह बनाना चाहिए? इस सम्बन्ध में प्राचीन चित्र आदिमें विविध प्रकार मिलनेके कारण एक पद्धति निश्चित नहीं हो सकी है। सभी भिन्न-भिन्न रूपमें चित्रित करते हैं।

प्रकारके घड़ेकी आकृति। छटा मंगल 'मद्रासन' अर्थात् बैठनेका आसन-सिंहासन-विशेष। मीन और दर्पणका अर्थ स्पष्ट है। यहाँ दिखाया हुआ क्रम कल्पसूत्रके चित्रके अनुसार है।

इन अष्टमंगलौका क्रम शास्त्रोंमें विविध प्रकारसे प्राप्त होता है। यही कारण है कि मन्दिरो-तोरणों अथवा चित्रोंमें भी विविध क्रम देखने को मिलता है। पंचघातुकी चीकियाँ भी विविध क्रमवाली मिलती हैं। इसमें एक समान क्रमका निर्वाह हुआ ही नहीं है, किन्तु यहाँ दी गई पट्टी आगमशास्त्रोक्त पाठके अनुसार है और उन आगमोंके नामका उल्लेख पट्टीके केन्द्रमें किया भी है। यदि इस पट्टीके क्रमको सभी स्वीकार करें तो सर्वत्र एक ही क्रमका आदर हो।

प्रत्येक जैनके घरमें पृथक् पृथक् अथवा सामूहिक रूपमें इन अष्टमंगलौकी स्थापना (किसीभी रूपमें) करनी ही चाहिए। इन्हें प्रवेशद्वारमें तोरणके रूपमें अथवा द्वारशाख में कलात्मक पद्धतिसे उत्कीर्ण या चित्रित करके रखा जा सकता है। इससे उस स्थानक अथवा घरका मंगल होता है।

अष्टमंगलकी आकृतियाँ अनेक प्रकारकी बनी हुई मिलती हैं। इसी पुस्तकमें उदाहरण स्वरूप अन्य दो पट्टियाँ दी गई हैं, उन्हें देखनेसे यह ज्ञात होगा। देशभेद और कालभेदके कारण वस्तु की रचनाओंमें विविधता और अन्तर तो रहेगा ही, तथापि वे सभी आदरणीय हैं।

४. आचार्यजीका नगर प्रवेश -

यह बारहवीं शती का गुजराती पद्धतिक चित्र है। यह चित्र एक काष्ठपट्टी पर चित्रित था, उसकी यह सूरम्य अनुकृति है। पट्टीमें शिष्य-परिवार के साथ खड़े हुए जैनाचार्य और सिद्धराज जयसिंहका मिलन, आकर्षक भंगिमा-पूर्ण नृत्य तथा वृन्द-वादन होता हुआ दिखाया गया है। इस चित्रमें प्राचीनकालमें पुरुष भी बालोका जुड़ा बांधते थे और बड़ी दाढ़ी रखते थे, यह दिखाया गया है। और साथ ही उन सभीको कल्पसूत्रकी पद्धतिके अनुसार विशाल नेत्र, शुककी नासिकाके समान नुकीली नासिकाएँ, उस समय के जैन साधु, राजा एवं प्रजाजनोंकी वेशभूषा, दाहिने हाथसे प्रवचन मुद्रा बनाकर उपदेश करते हुए जैनाचार्य, दसवीं शतीसे लेकर सत्रहवीं शतीके जैनमुनियों के चित्र तथा गुरुमूर्तियोंके कुछ पाषाण-शिल्पोमें दिखाई देनेवाली (बादे पर नहीं) दाहिने कन्धे पर वस्त्र रखनेकी तत्कालीन एक प्रथा आदि दृष्टिगोचर होते हैं।

५. विविध लिपियाँ और अंक -

इस पट्टीके चार कोष्ठकोमें चार प्रकारकी लिपियाँ दी गई हैं। और षोडशे कोष्ठकोमें ऊपर की लिपियोंके शेष अक्षर, जैन लिपिके संयुक्ताक्षर, देवनागरी, जैन अथवा बालबोध लिपिमें लिखे जानेवाले अंक, शब्दों-वाक्योंमें आनेवाले चिह्न संकेत आदि प्रकीर्ण बाते दिखाई गई हैं।

लिपि अर्थात् अक्षर अथवा अंकोको अमुक प्रकारसे स्थापित करने लिखनेकी पद्धति, अथवा भाषाके लिए अमुक प्रकारसे लिखे जानेवाले वर्ण, अक्षर या उनका समूह है। वर्णके पर्याय अक्षर या मातृका है। लिपिके वर्णमातृका, सिद्धान्तमातृका, सिद्धमातृका ये नामान्तर हैं। इसके अतिरिक्त यह वर्णमाला, अक्षरमाला या मूलाक्षर इन नामोंसे भी प्रचलित है।

मातृका अर्थात् माता। ये वर्ण शास्त्रसिद्धांत, विद्या, कला और यावत् विश्वके सभी व्यवहारोंको जन्म देनेवाले तथा पोषण आदि करनेवाले होनेसे उसे माताकी उपाया दी है, यह यथार्थ ही है। इसीलिए उसे सिद्धान्तमातृका कहा है। वर्णोंका कोई आदि अथवा उत्पत्ति नहीं है अतः उन्हें 'अनादिसिद्ध' भी कहते हैं।

चित्रपट्टीके सम्बन्धमें

पौधे कोष्ठकोमें से पहले कोष्ठकोमें वर्तमान कालमें प्रचलित देवनागरी लिपि दिखाई गई है। दूसरे में जैन देवनागरी, तीसरे में खरोष्ठी और चौथेमें ब्राह्मी है। जैन इतिहास अथवा लिपिशिल्पोके इतिहासकी दृष्टिसे देखें तो पट्टीमें ब्राह्मी, खरोष्ठी, देवनागरी और जैन इस क्रमसे इनका लेखन होना चाहिए, किन्तु नीचे दी गई अपरिचित लिपियोंके अक्षरोंको पहचाननेका कार्य सरल बने इस दृष्टिसे सर्व परिचित देवनागरीको प्रथम बताया गया है। अन्यथा वास्तविक रूपसे परिवर्तन समझनेके लिए कोष्ठकोका क्रम ४, ३, २, १ ऐसा ध्यानमें रखना चाहिए।

प्रथम कोष्ठकोमें जहाँ जो अक्षर हैं उनके नीचे उन्हींके वर्ण दिये हैं जैसे कि अ के नीचे सभी लिपियोंका अ। जिससे सैंकड़ों वर्षोंमें लिप्यक्षरोंमें हुए क्रमिक परिवर्तनका भी ज्ञान हो सके।

पहले कोष्ठकोकी देवनागरी और बाबन अक्षरोंकी गणना

आधुनिक देवनागरीका मूल नाम 'नागर' अथवा 'नागरी' है। उत्तरकालमें देवशब्द जोड़कर 'देवनागरी' ऐसा नामकरण किया गया है। यही नागरी आजकल बालबोध के रूपमें पहचानी जाती है। इसके अक्षरोंकी संख्या बाबन है।

अ से औ तक १४ स्वर, क से ह तक ३३ व्यंजन, स्वरादिके ऊपर लगाई जानेवाली अनुस्वार-दर्शक एक बिन्दु (अं), दो बिन्दुरूप विसर्ग

७. किन्तु एक बात ध्यानमें रखनी चाहिए कि एक पद्धति को बनाए रखनेके लिए घटे ही कोई एक नियम किया जाए, किन्तु उसका अर्थ यह नहीं करना चाहिए कि अन्य वर्णोंमें जो सामान्य परिवर्तनवाला क्रम बताया है वह असूद्ध है। उसे वैकल्पिक रूपमें आदरणीय ही मानना चाहिए।

८. जैन साधुओंमें आज तो बादे कन्धे पर कम्बल रखनेकी प्रथा चल रही है।

९. 'लिपिशिल्पोविन्यासे लिपिर्विकल्पौ' अक्षरकोश-१४१९, ऐसा ही निर्देश ईमकोशके श्लोक ३-१४८ में है।

लिपिको कर्पयन्त की भाषामें 'संज्ञाक्षर' और भाषाको 'व्यंजनाक्षर' तथा पुन इन दोनों को 'द्वयाक्षर' कहा जाता है। तथा अक्षरज्ञानके बोधरूप लक्ष्याक्षर को 'भाषाक्षर' कहते हैं। (देखिए आवश्यक ग्रन्थ की मूल टीका)

१०. एक क्षात ध्यानमें रखनी चाहिए कि भाषा और लिपि ये दोनों अलग अलग वस्तुएँ हैं। जिसका उच्चारण होता है वह 'भाषा' और जो लिखी जाती है वह है 'लिपि'। किसी भी भाषाको किसी भी लिपिमें लिखा जा सकता है और किसी भी लिपिका अनुवाद किसी भी भाषामें किया जा सकता है।

११. एक वर्ण-अक्षरको भी लिपि, मातृका अथवा मातृकाक्षर कह सकते हैं।

१२. कतिपय लिपि-विशारद खरोष्ठीको ऐतिहासिक दृष्टिसे ब्राह्मी से पूर्ववर्ती मानते हैं।

१३. हिन्दी लिपि प्रायः बालबोध के समान है।

१४. व्यंजनानि त्रयस्त्रिंशत् स्वराक्षरैव दत्तुर्दशः अनुस्वार विमर्गाश्च जिह्वामूलीय एव च॥१॥

गजकुम्भाकृतिवर्णो प्रोक्तोऽनुनासिकस्तथा। एते वर्णा द्विपञ्चाशद् मातृकाशामुदाहृताः ॥२॥

१५. औदन्ता स्वराः ॥(सि. है)

१६-१६. अनुस्वार, विसर्ग आदि आकृतियाँ अक्षरी होते हुए भी उनमें अर्थसंकेत होने के कारण उन्हें वर्णोंमें गिनकर वर्णमाला में स्थान दिया गया है।

(: अ), जिह्वामूलीय^{१७} (× क × ख) और उपध्मानीय^{१८} (× ए, × फ), ये चार वर्ण तथा बावनवीं^{१९} अनुनासिक वर्ण (~ अँ), पहले कोष्ठक में देवनागरीके ३९ अक्षर बनाये गये हैं। शेष जो रह गये वे पांचवे कोष्ठकमें दिये गये हैं। यह आर्यलिपि ई.सन्. की दसवीं^{२०} शताब्दीसे आरम्भ हुई है। ऐसा लिपिजोका कथन है। यह लिपि सार्वदेशिक बन गई है। तथा आज भी देशके अधिकांश भागमें विविधभाषी लोगोमें इस लिपिका प्रयोग होता है।

दूसरे कोष्ठक की जैन लिपि

लिपिविदोंकी मान्यतानुसार कुछ समय बीतने पर नागरी लिपिमेंसे ही जैन लिपियों (हस्तलिखित प्रतियोंके लेखकोने) कुछ अक्षरोंका एक विलक्षण स्वरूप विकसित किया। उससे प्रस्तुत नागरी 'जैन लिपि' ऐसे स्वतन्त्र नामसे प्रख्यात हुई। वस्तुतः इसके लिए 'जैन शैली की नागरी' ऐसा कहना अधिक समुचित है। नागरी के जिन अक्षरोंकी बनावट में बुभावमें (भौडमें) परिवर्तन हुआ है उनकी संख्या पाँच स्वर और छः व्यंजन मिलकर ग्यारह है। स्वरोमें अ, ऋ, लृ, ओ, औ तथा व्यंजनोंमें मुख्यरूपसे घ, ज, ङ, इ, ण, य है।

जैन लिपिमें लिखनेके लिए अग्रमात्रा और पृष्ठमात्रा (पड़ी मात्रा) के दो प्रकार प्रचलित थे। इनमें अग्रमात्राके प्रकारमें 'द्वन्द्व-दीर्घ चिह्न', अक्षरके ऊपर अथवा नीचे न लिखकर उसके अगले भागमें लिखते थे। जैसे—रु और पड़ी के पृष्ठ मात्रा में लेखन का सौंदर्य बनाए रखने के लिए मत्तक के ऊपर की मात्रा अक्षर के पीछे उसी अक्षर के मत्तक का स्पर्श करके लिखी जाती थी। जैसे कि 'देवेन्द्र' लिखना हो तो 'दावन्द्र'। ये दोनों प्रकार आजकल प्रायः नष्ट हो गए हैं। आजकल तो ये सभी चिह्न ऊर्ध्वमात्रा अथवा अधोमात्राके रूपमें ही लिखे जाते हैं।

तीसरे कोष्ठक की खरोष्ठी लिपि

खरोष्ठी नामक आर्याय के नामसे तथा अन्य मतानुसार खर अर्थात् गर्दभ, ओष्ठ—ओठ इस आधार पर इस लिपि के अक्षर गर्दभ के ओष्ठ जैसे मोटे आकारमें लिखे जाने के कारण, अथवा खरोष्ठी नामक जातिके नाम पर इस लिपिका नामकरण हुआ है। इस लिपिकी विशेषता यह है कि स्वरमें मात्राएँ लगाकर लिखा जाता है। जैसे कि— 'अ, अँ, इत्यादि। इसके मूलाक्षर ३७ हैं। इसमें स्वर पाँच हैं और वे ह्रस्व ही हैं। शेष ३२ व्यंजन हैं। यह लिपि ई.सन्. से पूर्व चौथी शताब्दी में उत्पन्न होकर ई.सन्. की तीसरी शताब्दीमें अस्तावल पर पहुँच गई थी। जैन ग्रन्थोंमें जहाँ लिपि के प्रकार बताए गए हैं, वहाँ खरोष्ठीका उल्लेख हुआ है।

चौथे कोष्ठक की ब्राह्मी लिपि

जैन अनुश्रुतिके अनुसार इस लिपि का ज्ञान कई अरब वर्षोंसे पूर्व इस युगके आदिमें उत्पन्न प्रथम तीर्थंकर ऋषभदेवने अपनी पुत्री 'ब्राह्मी' को दाहिने हाथसे इस युगमें सबसे पहले दिया तबसे लिखने के लिए 'वर्णमाला' मान्यजाति को प्राप्त हुई और लिपि-विज्ञान प्रारम्भ हुआ। यह लिपि 'ब्राह्मी' के नामसे 'ब्राह्मी' के रूप में प्रख्यात हुई और यह 'आद्यलिपि' कहलाई। श्री ऋषभदेवने द्वितीय पुत्री सुन्दरी को अंक ज्ञान^{२१} सिखाया। अंक भी एक प्रकारकी लिपि ही कहलाती है।

ब्राह्मी लिपि में मूलाक्षरोंकी संख्या कितनी थी? इसके लिए जैन आगमसूत्र समययांग ४६ की संख्या बतलाता है। यद्यपि मूलकार कौनसे ४६ अक्षर हैं, इस संबंधमें मति है किन्तु प्रस्तुत अंग की ग्यारहवीं शताब्दी में रचित टीकामें टीकाकार 'ऋ, ऋ, लृ, लृ' स्वर तथा 'द्ध' और 'ब्' इन छह के अतिरिक्त ४६ की सम्भावना सूचित करते हैं।

भारतीय लिपि-विज्ञान के पिता ओझाजी 'द्ध' अथवा 'ब्' इन दोनोंमें से एक का विकल्प सूचित करते हैं। सातवीं शताब्दी के चीनी यात्री ह्यु-एन-त्सांगने ४७ तथा अन्यत्र ४२ संख्याका भी सूचन किया है। इस लिपिके आकार कैसे होंगे? इसका निर्देश 'प्रश्न व्याकरण' में हुआ है। वह आजकी लिपि के साथ कहीं कहीं साम्य रखता है।

१७. कः कुलिशाकृतिः।

१८. गजकुम्भाकृतिः पश्या।

तात्पर्य यह है कि किसी शब्दके अन्तमें विसर्ग हो और उसके आगे क अथवा छ से आरम्भ होनेवाला शब्द होतो, पूर्व में स्थित विसर्ग का उच्चारण जिह्वा के मूलाग्रभागसे एक विशिष्ट प्रकारसे किया जाता है। इस विशिष्ट उच्चारण की पहचानके लिए वैयाकरणोंने विसर्गके स्थान पर एक प्रकारका संकेतात्मक चिह्न वक्राकृति × रखनेका सूचन किया है और उसे 'महाप्राणविसर्ग' नाम देकर उसीकी जिह्वाग्रमूलीय वर्णकी संज्ञा दी है। उदाहरण के लिए 'गुणः कार्य करोति'। इस वाक्यको शुद्ध रूपमें 'गुण × कार्य करोति'। इस तरह ही लिखा जा सकता है। और विसर्ग के आगे ब् अथवा क् आए तो उसका उच्चारण ओष्ठ द्वारा एक विशिष्ट प्रकारसे होता था अतः उसके संकेत के लिए गजके गम्हस्थल के समान ×× इन दो चिह्नों में से किसी एक प्रकारका चिह्न लगाता है। इसे उपध्मानीय वर्ण कहते हैं। उपध्मा अर्थात् ओष्ठ और उससे बोला जानेवाला वर्ण— 'उपध्मानीय'।

१९. बावनकी गणना एक दूसरे प्रकारसे भी की जाती है, जिसमें जिह्वामूलीय, उपध्मानीय और अनुनासिक व्यंजनोंमें ब, ङ और ज व्यंजनोंकी भी गणना होती है।

चौथी शताब्दीके पश्चात् आजकल लिखे जानेवाले अ के स्थान पर संपुक्ताक्षरके रूपमें स्वर जोड़कर 'कम्' इस तरह लिखा जाता था। बादमें इसने अपना मूल स्वल्प बदलकर ङ का रूप धारण किया है। ऐसा होनेपर ङ में कौनसे वर्ण हैं इसका परिधय देने की आवश्यकता प्रतीत होने पर व्याकरणकारों को 'कम्, संक्षीप्ते ङ' ऐसा विधान करना पड़ा। यही बात अ के स्थानपर संपुक्ताक्षर 'ञ्' के संभव्यमें हुई। इसके द्वारा भी अपना करयाकल्प करके अ ऐसा अभिनव रूप धारण करने पर 'अञ्जोर्कः' ऐसा सूत्र बनाना पड़ा। तथा वर्तमान कालमें प्रयुक्त होनेवाला 'अ' की प्राचीनकालमें 'तद्' इस प्रकार लिखा जाता था, बाद में इसमें 'त्' में स्वर मिलाकर 'तर्' लिखना पड़ता था अतः यह कालान्तर में 'अ' के स्थानमें नवीन अवतार लेकर प्रस्तुत हुआ। ये केवल वर्ण नहीं हैं, अपितु संपुक्त वर्ण हैं।

२०. इस लिपिमें ई. सन् १००८ में लिखा हुआ एक ग्रन्थ लन्दन-केम्ब्रिज में है। तथा विशेषावश्यक भाष्य टीका नामक कृति भी नागर लिपिमें है, जो कि विसलपेर के ऋषभदेव हैं। मीने इसके दर्शन किये हैं। इनके अतिरिक्त नागरी अभिलेखोंके अक्षरोंसे मिलते-जुलते अक्षरोंवाली ताडपत्रीय प्रतियाँ बहुत मिलती हैं। जिनका समय १०-११ वीं शताब्दी है।

२१. ऐसा भी प्रश्न किया जा सकता है कि जैन लिपि से नागरी लिपि का जन्म क्यों न हुआ हो?

२२. यह मान्यता चीनी विद्वानों की है।

२३. विगत ३०-४० वर्षोंसे भारतके गांधीवादी बंधुओंमें इस प्रकारकी लिपि का प्रयोग किया जा रहा है।

२४. तुर्कस्तान आदि देश जहाँ कि भारतीय अथवा बौद्धसभ्यता व्याप्त थी, वहाँ यह लिपि बहुत समय तक प्रचलित रही थी।

२५. ब्राह्मी-लिपिकी उत्पत्ति के बारेमें अजैन लोग इहमा को कारणरूप मानते हैं और 'ब्राह्मीसे प्राप्त होने के कारण इसका ब्राह्मी नाम पड़ा है' ऐसा कहते हैं। चीन का विश्वकोश भी इस बात का समर्थन करता है। दोनों अनुश्रुतियों इसकी प्राचीनता को स्वीकृत करती हैं यह स्पष्ट है।

२६. शून्य अंक की खोज पूर्णतः भारतीय है। इस देश में ही अन्य देशोंको शून्य अंक की भेट दी है।

२४ ब्राह्मी लिपिकी मूल्य

ब्राह्मी लिपिको लिपिविदोने आजकी विद्यमान हजारों लिपियोंकी माता के रूपमें परिचित कराया है। भारत की समस्त लिपियोंका मूल ब्राह्मी लिपिको बताया है। अतः ब्राह्मी लिपि को माता और अन्य लिपियों को उसके वंश विस्तार के रूपमें समझना चाहिए। यह लिपि व्यवस्थित रूप से निर्मित, किसी भी अन्य लिपि के अनुकरणसे रहित, जैसा लिखा जाए वैसा ही बोला जाए और जैसा बोला जाए वैसा ही लिखा जाए वैसी है। इसी लिए यह एक विकासोन्मुख वैज्ञानिक ढंगसे सुनियोजित वर्णमालावाली लिपि मानी जाती है, और अनेक कारणोंसे इसे एक सार्वदेशिक लिपि माना जाता है। जैनग्रन्थ इसे 'आर्य-लिपि' कहते हैं।

इसी लिपिमें 'जैन-बीज' धर्मशास्त्र लिखे गए थे। वर्तमान नागरीका प्राचीन स्वरूप है ब्राह्मी और इसका अर्वाचीन स्वरूप है वह नागरी। यह ब्राह्मी लिपि प्रादेशिक भेद और लेखनभेद के कारण धीरे धीरे ऐसी परिवर्तित हुई कि ब्राह्मी के मूल 'मोड़ों' को ढूँढनेका कार्य कठिन हो गया। लिपि वस्तु ही ऐसी है कि वह सदा 'परिवर्तनशील' ही रहती है।

पौषके कोष्क के संबंध में

इस कोष्कमें लिपिसे सम्बन्ध प्रकीर्ण बातें दी गई हैं। इसमें ब्राह्मी और जैन लिपिका 'ळ' दिया गया है। इसके पश्चात् क्रमशः अनुनासिक वर्ण, जिह्वामूलीय, उपध्मानीय वर्ण, अनुस्वार, विसर्ग, संयुक्ताक्षर झू और जू वर्ण दिये गये हैं। तदनन्तर बहुतप्रचलित तीन मन्त्रबीज, दीर्घ स्वर—ऊ तथा कृ मू लू वृ र् ए म् इन सात व्यंजन वर्णोंके संयोजन से बननेवाला 'पिण्डाक्षर' अथवा कूटाक्षर दिया गया है। इसके बाद जैन लिपिमें विशेष रूपसे प्रयुक्त १४ संयुक्ताक्षर, फिर जैन, अजैन लिपि की आवश्यक १ से ९ तथा शुन्पकी अंक संख्या और अन्तमें प्राचीन लिपिमें प्रयुक्त एवं अर्वाचीन लेखनकला में प्रचलित विह्न दिखाए गए हैं। यहाँ अग्रमात्रा अथवा पृष्ठमात्रा के नमूने आदि नहीं दिखाए गए हैं।

६. चौदहस्वप्न --

तीर्थंकरोंके गर्भावतरण के पश्चात् उनकी माताओंको मध्यरात्रिमें आनेवाले १४ महास्वप्न। ये महास्वप्न सर्वोत्तम पुण्यशाली ऐसे भगवान के गर्भ के प्रभावसे ही आते हैं। और इसी कारण ये स्वप्न तीर्थंकर की ही आत्मा अवतरित हुई हैं, इसका सूचन करनेवाले हैं। पहले तीर्थंकरकी माता चौदह स्वप्नोंमें पहले वृषभको और बादमें गज, सिंह, लक्ष्मी आदिको देखती है। जबकि बार्हस्पती तीर्थंकरकी माताएँ स्वप्नमें प्रथम हाथीको और उसके बाद वृषभ, सिंह आदिको देखती हैं। किन्तु चौबीसवें तीर्थंकर भगवान श्री महावीरकी माता प्रथम स्वप्नमें सिंहको और उसके अनन्तर गज, वृषभ आदिको देखती हैं।

इन स्वप्नोंके दर्शनसे, देखनेवाले अथवा उसके कुटुम्बको कल्याण, सम्पत्ति, आरोग्य, सन्तोष, दीर्घायु तथा उपद्रवोंका अभाव आदि फलोंकी प्राप्ति शास्त्रोंमें दिखाई गई है।

इन चौदह स्वप्नोंको उनके नामोंके साथ यहाँ चित्रित किया गया है।

७. सातस्वर --

स्वर असंख्य हो सकते हैं। किन्तु उन सबका वर्गीकरण करके उनका सातमें ही समावेश किया गया है। वटवृक्ष के समान विराट् शब्दब्रह्मका सात स्वरोंका मण्डल ये बीज हैं। संगीतको 'पञ्चम वेद' जैसी उपमा दी है। कैसी अद्भुत बात है? कैसी अद्भुत लीला? असंख्य वर्षोंसे गाये जानेवाले रागोंका मूल केवल ये सात स्वर ही हैं। यहाँ 'सारेगम' आदि सात स्वरोंको ही बताया गया है। इन स्वरोंके प्राकृत नाम क्रमशः सञ्ज, रिषभ, गं (गां?) धार, मझिम, पंचम, धैवत तथा निसात हैं। संगीत शास्त्रमें इनके क्रमशः षड्ज, ऋषभ, गान्धार, मध्यम, पंचम, धैवत और निषाद ये नाम हैं। बह्वज्र जिह्वा के अग्रभागसे, ऋषभ छातीसे, गान्धार कण्ठसे, मध्यम जिह्वाके मध्य भागसे, पंचम नाभिके भागसे, धैवत दन्तोच्छ स्थानसे तथा निषाद मस्तकसे उत्पन्न होते हैं।

२७. शास्त्रोंमें जहाँ लिपियोंकी नामावली मिलती है वहाँ पहला उल्लेख 'ब्राह्मी' का ही होता है। जैन आगम अंगोंमें पौषके अंग प्रभवलीची सूत्र का प्रारम्भ 'गमो बन्धीए सिखिए' सूत्र से ही हुआ है। अर्थात् प्रारम्भमें ही 'ब्राह्मी' लिपिको नमस्कार किया है। लिपि भी कितनी सम्मान्य और आदरणीय वस्तु है, इसका निर्देश इस सूत्र से प्राप्त होता है।

२८. देखिए—'पन्नयणा, समवायांग' और 'घउपन्न,ररिचं' ग्रन्थों के उल्लेख।

२९. देखिए—'सतितविसरता'।

३०. ब्राह्मी लिपिके सभी वर्णोंके मोड़ बदल गए हैं किन्तु एक 'हृ' वर्णने अपने मूल स्वरूप को नहीं छोड़ा है। इसी कारण 'हृ' हठीला वर्ण कहा जाता है। जिद्दी अथवा पूर्ण व्यक्तिको 'हृ' जैसा कहा जाता है उसका कारण यही है।

३१. लिपि सदा कालभेद अथवा देशभेदसे परिवर्तनशील ही रहती है। ऋषभदेव भगवान द्वारा बतलाई गई लिपि और तीन हजार वर्ष पूर्व की अथवा आगम—लिखित काल की लिपिके बीच क्या अन्तर होगा, यह निर्णय करनेका निर्णयात्मक कोई साधन नहीं है।

३२. ये वर्ण बावन अक्षरोंकी गणनामेंसे हैं।

३३. पिण्ड अर्थात् समूह। समूह वर्णोंसे निम्न अक्षर पिण्डाक्षर कहलाते हैं। इस अक्षरको लिखते हैं तब कूट अर्थात् शिखर जैसा दिखाई देनेसे वह कूटाक्षर बनता है। इसे संयुक्ताक्षर अथवा जुड़े हुए अक्षर भी कहते हैं। इसकी संख्यामें कुछ मतभेद है। ये अक्षर क से ह तक के सभी व्यंजनोंसे बनते हैं। यहाँ कृ ही आरम्भ होनेवाला आधाक्षर बताया है। अन्य अक्षर खू, ग् से आरम्भ होनेवाले सम्झने चाहिए। कूटाक्षर ३२ से ३५ संख्याके बीच के आते हैं। इसका संपूर्ण वलय कैसा होता है इसके लिए देखें—मेरे द्वारा समाहित—मुद्रित 'ऋषिपण्डितव्यम्'।

३४. सबसे अधिक तीर्थंकरोंकी (अर्थात् बार्हस्पती की) माताएँ चौदह स्वप्नोंमें पहले हाथी को देखनेवाली होनेसे शास्त्रमें पहले हाथी का उल्लेख किया है। इसीके आधार पर लानपूजाने पहले गजवर दीठो कहा जाता है।

३५. यदि तीर्थंकरकी आत्मा स्वर्गसे अवतरित होकर आती हो, तो उसकी माता बारहवें स्वप्नमें 'विमान' को देखती है और यदि नरकमें निकलकर आती हो तो उसकी माता 'भयन' (भय गृह—अज्ञान) को देखती है।

३६. दिनम्बर संप्रदाय सोलह स्वप्नोंका दिखाई देना मानता है।

३७. तीसरे आगम अंग 'ठाग' में बह्वज्र स्वर—नासिक, कण्ठ, छाती, तालु, जिह्वा और दांत इन छह स्थानोंके आश्रयसे उत्पन्न होनेके कारण 'बह्वज्र' कहलाता है। तथा नाभिके उत्पन्न वायुकण्ठ मस्तकमें आहत होकर बाहर निकलता है तब वह बैलके समान आवाज करता है, ऐसा आभास होनेके कारण उसे ऋषभ (रिषभ) कहते हैं। अन्य स्वरोंके लिए देखिये अंगारां सू, ५५३, ७०३, स्वप्नमण्डल तथा संगीतसे सम्बद्ध वर्णन दृष्टिवाद नामक बारहवें अंगके एक महत्त्वपूर्ण अक्षरूप 'पूर्वगतके विविध प्राप्ती मे से 'स्वरप्राप्त' में था। आज यह ग्रन्थ नष्ट हो गया है।

३८. 'स्वानाग' और 'अनुयोगाक्षर' इन दोनों आगमोंमें प्रस्तांतर से धैवलके स्थान पर अग्रसिद्ध 'धैवत' शब्द दिया है। क्या अति प्राचीन कालमें वस्तुतः धैवतके स्थान पर 'धैवत' रहा होगा? इस आगमसे दिया हुआ स्वरमण्डलका वर्णन संक्षिप्त होने पर भी जानने योग्य है।

ये सान स्वर सरिगम, सारेगम अथवा सर्गम ऐसे सञ्चित अक्षरोंसे पहचाने जाते हैं। इन स्वरोके ग्राममूर्छनाएँ तथा रंग, ऋतुएँ, रस, अलंकारआदि अनेक बातोंका वर्णन जैन आगमों तथा शचीन साहित्यकारोंने संगीतादिके ग्रन्थोंमें दिया है। संगीत शास्त्रियोंने जीवनिश्चित तथा अजीवनिश्चित स्वरोकी बात की है। अर्थात् किस जीवकी आवाज किस स्वरके समान है और कैसा अजीववाद्य कैसे स्वर-ध्वनिकी व्यक्त करता है? इसके लिए जीवपक्षमें पशु-पक्षी निश्चित किये हैं। यहाँ दी गई मनोरम पट्टीमें संगीतकार तानसेन द्वारा बनाए गए सदैवके आधार पर उन-उन स्वरो पर पशु-पक्षी दिखलाए है। इनमें क्रमशः मयूर, चातक, बकरा, कौञ्च, कोयल, मेढक तथा हाथी हैं। यद्यपि 'अनुयोगद्वार'की टीकामें तथा अन्यत्र पशु-पक्षियोंके विकल्प बताया है। क्योंकि एक ही स्वर अनेक जीवोंसे भी व्यक्त हो सकता है।

८. बारह राशियाँ (ज्योतिष पट्टी) — यह पट्टी ज्योतिष शास्त्रसे संबंधित है। इसमें बारह राशियोंको उनके साथ सम्बन्ध रखनेवाले अक्षरोंके साथ दिखाया गया है। इन राशियोंके आधार पर प्रत्येक व्यक्तिका त्रैकालिक भविष्य देखा जा सकता है। कैसी अद्भुत बात है? करोड़ों, अरबों ही नहीं किन्तु सब मनुष्यों का भविष्य देखने की केवल ये ही बारह राशियाँ। इन बारहों में केवल असंख्य जीव ही नहीं अतितु अचेतन पदार्थों का भविष्य भी छिपा रहता है। विश्वके चराचर भावों के शुभाशुभ प्रभावों के लिए ये राशियाँ महत्वपूर्ण हैं।

९. अष्टप्रकारी पूजा — यह पट्टी तीर्थंकर देव की मूर्तिकी सेवाभक्ति के रूपमें की जानेवाली (अंग और अग्र शब्द से पहचानी जानेवाली) अष्टप्रकारी पूजा किस प्रकार और किस क्रमसे होती है, यह दिखाने के लिए दी गई है। बाईं ओर से प्रथम जलपूजा, बादमें क्रमशः चन्दन, पुष्प धूप, दीप, अन्नत, नैवेद्य अर्थात् स्वस्तिक पर दोनों हाथोंसे किसी भी तरहकी मिठाई-भिच्छ वस्तु रखना वह, और आठवीं फल पूजा अर्थात् चावल द्वारा चित्रित सिद्धशिला पर दोनों हाथोंसे मोक्षफल की याचना करते हुए फल अर्पण करना। प्रारम्भ की तीन पूजाएँ 'अंगपूजा' होनेसे गर्भगृह में की जाती है और शेष पूजा 'अग्रपूजा' होनेसे पर्वगृहके बाहर प्रभु के समक्ष मंडपमें करनी होती है।

आठों पूजाएँ करते हुए जो भावनाएँ की जाती हैं उनके दोहे पृथक् पृथक् आते हैं। लोग उन्हें बोलकर आठों पूजाएँ करते हैं। इस पूजाको द्रव्यपूजा कहते हैं। आठवीं फल पूजा पूरी करनेके पश्चात् पूजक श्रावक-श्राविका चैत्यवन्दन तथा स्तोत्र स्तवन प्रार्थनादि करते हुए भगवान की भावपूजा में तल्लीन होते हैं। जैन साधु-साध्वी संप्रदाय तो अपने आचारके अनुसार केवल स्तुति-प्रार्थनादि रूप भावपूजा ही करते हैं।

१०. भगवान महावीर के जीवन प्रसंग— श्रमण भगवान महावीर के पाँचों कल्याणक तथा अन्य विशिष्ट प्रसंगोंसे युक्त यह पट्टी है। इसमें क्रमशः 'च्यवन, जन्म, देवपरीक्षा, दीक्षा, चक्रवर्तिन्य का उपद्व, कानमें लकड़ीकी सलाखें, चन्दनबाला द्वारा दी गई शिक्षा, केवलज्ञान की प्राप्ति और मोक्ष' इस तरह इसमें नौ प्रसंग चित्रित हैं। इसका शेष विशेष वर्णन ३५ धियों के परिचयमें आ जाता है, इसलिए यहाँ विशेष नहीं लिखा है।

११. टिप्पणी नृत्य- (गुजराती पद्धति) — यह पट्टी गुजरातके टिप्पणी नृत्यकी है। गुजरात में घर की छत की नई फर्श को मजबूत करनेके लिए टिप्पणी नृत्य किया जाता है। उस समय श्रमिक लोग चित्रमें दिखाए अनुसार तालबद्ध तुमके के साथ, गीत गाते हुए श्रमपूर्वक किये जानेवाले नृत्योंसदो से आनंद मनाते हैं। यह चित्र धार्मिक न होते हुए भी गुजरात की प्रसिद्ध कला होनेके कारण दिया गया है।

१२. जीवचिह्न — अखिल विश्व बहुमांड में ८४ लाख जीवयोनियाँ हैं। इन योनियों में अनन्त जीवों के जन्म-मरण होते रहते हैं। इन्हीं ८४ लाख जीवयोनियों अथवा संसारवर्ती अनन्त जीवों की ५६३ भेदोंके द्वारा इस चित्रपट्टीमें झाँकी करवाई है। इन सभी जीवों का समावेश स्यावर और त्रस इन दो नामोंसे प्रसिद्ध प्रकारोंमें भी होता है। यहाँ दोनों प्रकारों द्वारा जीवभेदों के चित्र बताए गये हैं। स्वेच्छापूर्वक गति करनेमें जो असमर्थ हैं उन्हें 'स्यावर' तथा स्वेच्छापूर्वक गति करनेमें जो समर्थ हैं वे 'त्रस' कहलाते हैं। स्यावर प्रकार में एकेन्द्रिय-एक इन्द्रियवाले जीवोंका समावेश होता है, और पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और वनस्पति इनके प्रकार हैं। जैन दर्शनकी मान्यता है कि पृथ्वी से जो मिट्टी निकलती है, वह एकेन्द्रिय जीवोंका शरीर है। इसी लिए जैन ग्रन्थ इसे 'पृथ्वी-काय' कहते हैं। पानी स्वयं जीवोंका शरीर है। इसलिए जैनग्रन्थ इसे 'अपकाय' नामसे परिचित कराते हैं। इस प्रकार काष्ठ, विद्युत् आदिसे प्रकट होनेवाला प्रकाश 'अग्नि-तेजस्' नामसे बतलाए गए शरीर ही है। इन सभी जीवोंको केवल (उस उस जन्म के अनुरूप) एक शरीर ही होता है। शेष चारों इन्द्रियोंसे एक ही नहीं होती। इसी लिए उसे उसके विषयोंका ग्रहण भी नहीं होता।

३१ मूल स्वरूप 'स रि' या अथवा 'सारे' इसके निर्णय पर न जाते हुए एक बात कहता हूँ कि 'शिशुपालवध' सर्ग १, श्लोक १० की १४ वीं शतीकी मलिनानी टीका तथा शंकराचार्य कृत(?) श्यामला नवरात्र मालिका के सातवें श्लोक के प्रथम वरगमें दोनों स्थलों पर 'सरी' ऐसा उल्लेख है। १६ वीं शती के मराठी कवि बीडकरने 'सरी' ऐसा उल्लेख किया है। किन्तु अभी तो 'सारे' वर्ण सर्वत्र स्पष्ट है।

४०. स्वरोकी जीवनिश्चित समानतामें उल्लिखित मतांतरोंका कोष्ठक।

तान	अमरकोश	अनु. द्वार	तान	अमरकोश	अनु. द्वार
सा - मयूर	गाय	मयूर	म - कौञ्च	कौञ्च	कौञ्च
रे - चातक	चातक	वृषभ	ध - कोयल	कोयल	कोयल
ग - बकरा (अब)	बकरा	बकरा	ध - मेढक	घोडा	घोडा
			नि - हाथी	हाथी	हाथी

१. जैसे जीवनिश्चित स्वर बतलाए है उसी प्रकार अजीवनिश्चित मृदंगादि वाद्यों की ध्वनि के साथ भी स्वरो की तुलना की जाती है।
२. कोयलसे नर कोकिल समझना चाहिए।

४१. ८४ लाख योनियोंसे क्या तात्पर्य है? जीव अनन्तानन्त हैं, किन्तु उनका वर्गीकरण करके उसका ८४ लाख में समावेश किया गया है। इस वर्गीकरण का कोई आधार भी है क्या? हाँ। जो जो योनि अर्थात् उत्पत्तिस्थान, समान वर्ण, समान गंध, समान रस-स्वाद और समान स्पर्श-आकारवाले हों वह समूह एक प्रकार अथवा वर्ग माना जाता है। इस प्रकार सर्वजों में समस्त योनियों की समानताओं को जान से जानकर उनका वर्गीकरण करते हुए उन्हें उक्त संख्या प्राप्त हुई। इसीलिए '८४ लाख का संसार' कहलाता है। विम-किस प्रकार में किंतनी किंतनी योनि संख्या है? इसके लिए जैनों के 'पंच प्रतिक्रमण' सूत्रोंमें आनेवाले 'सात लाख' नामक गुजराती सूत्र पाठमें जानकारी दी गई है।

४२. ५६३ भेदोंकी विस्तृत जानकारीके लिए 'जीव विचार' पुस्तक देखें।

४३. पानी-जल मात्र सजीव है; दिखाई देनेवाला पानी यह जलीय जीवोंका एक प्रकारका शरीर ही है। इसमें उत्पन्न होनेवाले 'पोरा' आदि जो जीव हैं वे त्रस हैं। और ये जीव पानीसे अलग हैं। इसीलिए जैनसाधु जीवहिंसा से बचने के लिए बावड़ी, कुआँ तथा तालाब के जलका स्पर्श नहीं करते हैं और उसे पीते भी नहीं हैं।

४४. अग्निका प्रकाश यह भी स्वयं सूक्ष्म अग्निके जीवों का शरीर ही है। इसीलिए यह सजीव है तथा इन जीवोंकी हिंसा से बचनेके लिए जैन साधु अग्निका स्पर्श नहीं करते और न उसका उपयोग ही करते हैं।

जस के प्रकारों में द्वीन्द्रिय से लेकर पंचेन्द्रिय तक के सभी प्रकारों का समावेश होता है। द्वीन्द्रिय (दो इन्द्रिय) जीवोंके रूपमें चित्रपट्टीमें शय्य, कौडी, जराह आदि बताये गये हैं। तेइन्द्रिय-त्रीन्द्रियमें चींटी, छटमल, चींटे (मकोड़े), चउरिन्द्रिय-चतुुरिन्द्रियमें बिच्छू, गच्छर, मक्खी आदि और पंचेन्द्रियमें तीर्थच पंचेन्द्रियके तीन प्रकारों में जलघर, स्थलघर, तथा खेचर (आकाशमें उड़नेवाले) बताए गये हैं। उसके बाद देव-विमान की आकृतिसे सभी जाति के देवों को, राजाके चित्रसे सभी जातिके मनुष्योंको तथा खम्भेके साथ जुड़े हुए जीव और पार्श्व भागमें खड़े हुए परमाधामी देवके चित्र से नरक के जीवों को सूचित किया गया है।

१३. धर्मप्रवचन — पूर्ण प्रसिद्धि प्राप्त सुन्दर और लाक्षणिक चित्र। एक जैन धर्मगुरु उद्यानमें बाजोठ के नामसे प्रचलित काष्ठासन पर बैठकर चतुर्विध श्री संघको धर्मोपदेश सुना रहे हैं। सामने 'स्थापनाचार्यजी' स्थापित है। तदनन्तर क्रमशः साधुसमुदाय, राजगण, श्रावक, साध्वीजियाँ और श्राविकाएँ विनयपूर्वक विशिष्ट आसन पर बैठकर दोनों हाथ जोड़कर प्रवचन सुन रहे हैं। पीछे सेवा करता हुआ शिष्य खड़ा है। चित्रमें सामने बैठे हुए साधुके हाथमें शास्त्र लिखा हुआ लम्बा ताडपत्र का पत्र है। बगलमें रजोहरण-ओघा है। पैरों पर बैठकर वाचना ले रहे हैं। उपदेशककी भाववाही मुद्रा, प्राचीन कालमें पुरुषोंमें लम्बी दाढ़ी रखने और जुड़ा बांधनेकी प्रथा थी वह इसमें दिखाई देता है। चित्रमें सभी की वेषभूषा देखने जैसी है।

१४. वाद्य यन्त्र के प्रकार — विस्वमें हजारों प्रकारके वाद्ययन्त्र हैं। उन सभी का समावेश (प्रायः) मूलभूत चार वर्गों में ही होता है। उनके नाम इस प्रकार हैं— १. तन्तु, २. सुषिर, ३. घन और ४. चर्म। यहाँ यह ध्यानमें रखना चाहिए कि किसी भी वाद्य की ध्वनि वायु द्वारा होनेवाली कम्पन क्रिया से उत्पन्न होती है।

तन्तुवाद्य — तन्तु अथवा तारवाले होते हैं। और इसी लिए उन्हें तन्तु-तारवाद्य भी कहते हैं। ये वाद्य अमृती अथवा गज वगैरह के घिसनेसे बजते हैं। इन वाद्योंमें— वीणा, सितार, सरोद, सारंगी, दिलरूबा, तानपुरा आदि का समावेश होता है।

सुषिर वाद्य— सुँहकी हवा अथवा अन्य साधन द्वारा हवा का दबाव होने से बजते हैं। सुषिर का अर्थ है छिद्र। इसमें हवा जानेसे और साथ में उगलियोंका उपयोग करनेसे जो बजता है वह। इसमें शंख, बाँसुरी, पावा, शहनाई, रणसिंगा, पीपी, सीटी आदि की गणना की जा सकती है।

घन वाद्य—एक-दूसरे के टकरानेसे बजनेवाले होते हैं। अथवा जो बहुत ही तेज आवाज से बजनेवाले हों उन्हें घन वाद्य कहते हैं। इन वाद्यों में काँसे के जोड़े, मँजीरी, लेसिम आदि की गणना की जा सकती है।

चर्मवाद्य में चमड़ेसे मड़े हुए वाद्य आते हैं। ये वाद्य हाथ, यष्टि, आदिसे बजते हैं। इसमें तबल, मृदंग, पखावज, दुनुभि, डोल, पटह, डमरू, खंजडी, ताशे आदि का समावेश किया जाता है।

इस चित्रपट्टी में चारों प्रकार के वाद्योंका नामनिर्देश के साथ आलेखन किया गया है। कुछ लोग चार के स्थान पर तीन प्रकार मानते हैं। वे लोग घन और चर्म वाद्यों का समावेश ताल शब्द जोड़कर तालवाद्य में कर लेते हैं। इसका कारण यह है कि घन और चर्म ये कोई सगीतके रागोंको व्यक्त करनेवाले वाद्य नहीं हैं, ये तो सुरावलि में ताल देनेवाले वाद्य हैं। इसलिए इन सभी को तालवाद्य के प्रकारोंमें गिन लेते हैं।

१५, १६, १७.

जिन परिकर—
(परचर)

तीनों चित्रपट्टियों में जिनमन्दिर-दहेरासर में विराजमान तीर्थंकर देवकी मूर्तियों की पार्श्वभूमिका में स्थापित किये जानेवाले परिकर की है। 'परिकर' संस्कृत भाषा का शब्द है। जैन लोग भाषा में इसे 'परचर' कहते हैं। परिकर का अर्थ परिवार, परिजन अथवा समूह होता है। जिसमें देव, देवियाँ आदि परिवार हो उसे परिकर कहते हैं।

अधिकांश जैन लोग परिकर में क्या आता है? यह किस लिए होता है? इसके बारेमें नहीं जानते हैं। वे घरमें बैठे-बैठे भी इसके सम्बन्धमें कुछ ज्ञान प्राप्त कर सकें इसी दृष्टि से इसकी तीन पट्टियाँ यहाँ खिंचित करवाकर दी गई हैं। इनमें परिकर में आनेवाली वर्तमानमें प्रचलित सभी वस्तुएँ बतलाई हैं। उनका परिचय इस प्रकार है—

१५ नंबर की पट्टी —

मूर्तियों के ऊपर के भाग में अर्धवर्तुल आकार का जो भाग होता है उसे यहाँ सीधे-सपाट रूपमें दिखाया गया है। इस भागमें गीत-वाद्य के साथ जन्मोत्सव मनाने के लिए जाते हुए देवों की अभिषेक यात्रा दिखाई है। इसके बीचोंबीच तीन छत्रों पर दोनों हाथोंसे शंख बजाता हुआ खड़े पैरों पर बैठा हुआ एक देव दिखलाया गया है। उसकी दोनों ओर मेरुपर्वत पर जन्माभिषेक का उत्सव मनानेके लिए आकाश मार्गसे जाते हुए जलकलशधारी हाथी पर बैठे हुए इन्द्र तथा मृदंग बजाते हुए गान्धर्व देव और शंखवादक देव के नीचे मूर्तियों के ऊपर प्रातिहार्य के रूपमें रखे जानेवाले तीन छत्र हैं। इनके बाद भगवान के कर्णके दोनों भागोंमें रखे जानेवाले कमल दण्डधारी, तपश्चक्रात् उनकी समान्तर रेखामें वर्तमान दोनों ओर की छोटी मूर्तियों की देहरियोंके शिखर, परिकर के (सर्वोपरि) सबसे ऊपरके वर्तुलाकार भागमें की जानेवाली हस पक्षियोंकी श्रेणी, एवं उसके बाद की गई कमल की पंखुडियों, चित्रपट्टीमें ऊपरकी दोनों पक्षियोंमें तथा अन्तमें शोभाके लिए किये जानेवाले मयूर और शुक के युगल (जोड़े) दिखाए हैं। कुछ परिकरोंमें ऊपर के भाग पर गान्धर्व देव-देवियोंकी पट्टी होती है किन्तु वह इसमें नहीं है। इस प्रकार इन दिनोंमें बननेवाले परिकरोंमें सामान्य रूपसे जो सामग्री रखी जाती है उसका यहाँ दर्शन करवाया है।

प्राचीनकालमें परिकर विषयपरचना और कलाकी दृष्टिसे विविध प्रकारसे बनते थे। आजकल कलाका अनुराग कम हो जानेसे अथवा इस प्रकारकी दृष्टि-लाभ्य न होनेके कारण या पूर्ण व्यय न कर सकनेके कारण इन दिनों (प्रायः) गतानुगतपूर्वक सादे और लगभग एक ही प्रकार के परिकर बन रहे हैं। जिससे उसमें दूरतोंको शायद ही नवीनता अथवा सुंदरता देखनेको मिलती है। जबकि प्राचीनकालके परिकरोंमें विविधता कलादृष्टि, सुरेख और आकर्षक शिल्प सुंदर रूपमें देखनेको मिलता है।

४५. जीवकी इन्द्रिय संख्या तथा उसके स्वरूप के बारेमें शास्त्र तथा आजके विज्ञानियोंके अनुभवके विषय तफावत देखने को मिलता है।

४६. इसके 'तत' और 'तत' ऐसे नाम भी हैं।

४७. बर्माशाह को सगीत के कुछ छन्दोंमें 'आनन्द' अथवा 'अवनन्द' शब्दसे अभिव्यक्त किया है। आनन्दका अर्थ है लपेटा हुआ, मड़ा हुआ, चन्नाका हुआ। और ये वाद्य चमड़ेसे मड़े हुए ही होते हैं।

४८. कुछ वाद्य ऐसे होते हैं कि जिनका स्वतंत्ररूपसे किसी भी एक प्रकारमें समावेश नहीं किया जा सकता, जैसेकि हारमोनियम और विदेशका पियानो आदि। तब इन्हे मिश्र प्रकारमें गिनना पड़ता है। इन वाद्योंमें सुषिर और घन ये दोनों प्रकार घट सकते हैं।

४९. ये पट्टियाँ टोम्ब (बम्बई) के मूल गर्भगृह के परिकर के आधार पर बनाई गई हैं।

५०. यद्यपि प्राचीन परिकर विविध प्रकार में मिलते हैं तथापि गुजरत में जो कुछ देखे जा सकें—उनमें सप्प, सुरेख तथा सूक्ष्म शिल्पकी दृष्टिसे उत्तम पाटन के छाटाछोटी मुहल्लेक (फाड़ेका) तथा उभरते हुए पावन् नखमुद्र शिल्पकी दृष्टिसे देखे तो अहमदाबादकी निशापोलके मूर्धगर्भगृहके जगदल्लभ पार्श्वनाथ का परिकर उत्तम कोटिका है।

१६ नंबर की पट्टी -

इस पट्टीमें परिकर की मध्यवर्ती आकृतियाँ दिखाई हैं। केन्द्र में मूलनायक की मूर्ति दी है। उसकी दोनों ओर जिन मुद्रा (कायोत्सर्ग मुद्रा^१) में स्थित दो (खड़ी) मूर्तियाँ, बादमें उसकी दोनों ओर छोर पर दिखाए जानेवाले चामर तथा अमृत कुम्भधारी देव हैं। उनके पश्चात् क्रमशः दोनों ओर हाथी और मगरके मैत्री मिलन की आकृतियाँ, दोनों कायोत्सर्गियों पर दोनों ओर की देहरियों में रखी जानेवाली पद्मासनस्थ मूर्तियाँ आदि दिखाई हैं। और छोटी प्रतिमाओं की दोनों ओर मगर जैसा^२ जो जलचर प्राणी होता है, उसको यहाँ मुँहसे अग्नि की ज्वाला निकालता हुआ दिखाया है।

प्राचीन कालमें विविध रूपसे परिकर बनते थे। इनमें अधिकांश बीचमें मूलनायकके रूपमें एक ही मूर्ति रहती थी। फिर तीन मूर्तिवाले परिकर भी बढ़ने लगे जिनमें मूलनायक के उपरांत दोनों बाजू पर काउसगंगीया अर्थात् खड़ी दो मूर्तियाँ रहती, उसके बाद पाँच मूर्तिवाले परिकर बहुत बढ़ने लगे, और अन्तिम सैकड़ों वर्षोंसे तो इसी की प्रचलना रही है। इसमें भी आजकल तो यह एक ही प्रकार मानो रुढ़ जैसा बन गया है। कुछ परिकर अष्ट प्रातिहार्यवाले भी होते हैं।

एक मूर्तिवाले परिकर को 'एक तीर्थ', तीनमूर्तिवाले को 'त्रित्तीर्थ' और पाँच मूर्तिवालेको 'पंचतीर्थ' (अथवा तीर्थी), परिकर अथवा मूर्तिके रूपमें पहचाना जाता है। २४ तीर्थकरोमें 'कलाणकंद'^३ की स्तुतिमें कथित पाँच तीर्थकरोका प्राधान्य रहनेसे श्री आदिनाथजी, श्री शान्तिनाथजी, श्री नेमिनाथजी, श्री पार्श्वनाथजी तथा श्री महावीरस्वामीजी इन पाँचोंको स्थान दिया जाता है। इनमेंसे किसी भी एकको मूलनायक के रूपमें स्थापित कर शेष चार को परिकर में स्थान दिया जाता है।

१७ नंबर की पट्टी -

इसमें परिकर के सबसे नीचेवाले सिंहासन अथवा लोकभाषामें 'गद्दी' शब्दसे प्रसिद्ध भाग बतलाया है। बीचमें शांतिदेवी अथवा आद्यशक्ति की मूर्ति होती है। तदनन्तर दोनों ओर हाथी और सिंह रखे हैं। इन्हें रखनेका कारण स्पष्ट रूपसे ज्ञात नहीं हुआ है। परंतु सिंह श्रेष्ठ पराक्रमीके रूपमें तथा हाथी श्रेष्ठ बलवान के रूपमें प्रसिद्ध होनेके कारण 'शुभ कार्योंके लिए पराक्रमी और परोपकार के लिए बलवान बनना चाहिए' ऐसा अथवा इसके समान ही कोई शुभ-प्रेरक भाव दर्शकको ग्रहण करना चाहिए। इसके अतिरिक्त परस्पर विरोधी प्राणी भी साथ रहकर प्रकट करते हुए अविरोधी अहिंसक भाव के आदर्शको भी जीवनमें उतारे इस हेतुसे भी यह शिल्प रखनेकी प्रथा चली हो, तो यह भी अप्रस्तुत नहीं है। साथ ही भारतीय विद्वानोंने इन दोनों प्राणियोंकी 'मंगल' रूपमें गणना की है। इस कारण भी इन्हें रखनेकी परम्परा चली हो, यह भी सम्भव है। ये सभी अनुमान हैं, सत्य जो हो सो हो। इसके बाद बायें भागमें पहले तीर्थकर श्री आदीश्वर प्रभुके चार हाथोंवाले गोमेधेयसकको गज वाहन पर उसके आयुष्यके साथ और अपनी दाईं ओर आठ हाथोंवाली गरुडवाहना चक्रेश्वरी देवी को उसके आयुष्यके साथ दिखाया है। चक्रेश्वरीके हाथ, आयुष्य तथा वाहनके सम्बन्धमें शास्त्रमें कुछ विकल्प हैं।

१८. स्वस्तिक - मंगलमय माने गए स्वस्तिक-साधिये की विविध प्रकारकी षोडशी आकृतियाँ इस पट्टीके मध्य भागमें 'नन्दावर्त'^४ नामक बृहत् स्वस्तिक की आकृति बताई गई है। यह आकृति जैनोमें ही प्रचलित है। इसकी तो बृहत्पूजा भी होती है। और उस कार्यकी निर्विघ्न समाप्ति के लिए तथा अन्य प्रभावके लिए प्रसिद्ध है।

स्वस्तिक अष्टमंगलीमेंसे एक मंगल आकृति है। तथा यह भारतीय प्रजाका-आर्य संस्कृतिका मंगल प्रतीक है। धार्मिक अथवा सामाजिक प्रसंगोंमें कुंकुम अथवा अक्षत आदिसे इसकी रचना की जाती है। इससे कर्ताका मंगल होता है ऐसा शास्त्रीय उल्लेख है। यह मंगल अ-हत रहे इसलिए प्रमुख रूपसे अक्षत-चावल द्वारा बनानेकी प्रथा है। हजारों जैन अपने मंदिरोंमें भगवानके समक्ष प्रतिदिन अक्षतोंसे स्वस्तिक की रचना करते हैं। स्नात्र-पूजा-अनुष्ठानोंमें अनेक बार अनेक स्वस्तिक बनाये जाते हैं। किसी किसी तपमें यह आलेखन बड़ी संख्यामें होता है। देवमूर्ति तथा गुरुओंके प्रवेशोत्सव और व्याख्यानदि अनेक प्रसंगों पर की जानेवाली 'गहुँली' में यह स्वस्तिक (अथवा नन्दावर्त भी) बनाया जाता है।

यहाँ पट्टीमें अन्तिम मुद्रित स्वस्तिक मधुरा स्थित दो हजार वर्ष पुराने 'आयागपट' के स्वस्तिक की अनुकृति है। यहाँ दिये गये स्वस्तिक^५ सीधे है किन्तु जैन साधु कालधर्म (मृत्यु) पाते हैं तब, मृतकको पहनाये जानेवाले वस्त्रादिकमें केसरसे उलटा स्वस्तिक बनानेका आचार है। अजैनोमें उलटे स्वस्तिक बनानेकी प्रथा अधिक है। जर्मन राज्यकर राजभिन्दन सीधे या उलटे स्वस्तिक का कलाकी दृष्टिसे ये विविध रूपोंमें बताये जाते हैं।

१९. शिल्पाकृति - यह चित्रपट्टी पत्थरकी शिल्पाकृति के नमूने के रूपमें दी गई है। इसमें बीचमें सिंहवाहना यक्षिणी अम्बिका है। आसपासमें विविध मुद्राओंमें अग-भंगवाली-नृत्य करती हुई देवीयनाएँ बताई हैं। यह देवी बाईसवे तीर्थकर श्री नेमिनाथ प्रभुकी अधिष्ठायिका है। इसका दूसरा नाम आम्बिकापिडनी है। यह देवी जैन-अजैन वर्गमें सुप्रसिद्ध है। अजैन लोग 'माताजी' के रूपमें जिस देवी को सम्बोधित करते हैं वह यही देवी है। नवरात्रिमें (प्रायः) इसीके गरबियाँ तथा उपासनाएँ होती हैं। इसके प्रसिद्ध मंदिर आयू और गिरनार पर्वत पर हैं।

२०. शिल्प पट्टी - भारहूतके स्तूपमें उत्कीर्ण पाषाण शिल्पकी एक सुन्दर अनुकृति। इसमें तीन वर्तुलाकारोंमें क्रमशः जैन संघमें प्रसिद्ध मगधेश्वर श्रेणिक, मघाद् संप्रति और मघाद् खारवेलकी काल्पनिक आकृतियाँ दी गई हैं। श्रेणिक भगवान महावीर के परम भक्त थे। आगामी युगमें वे महावीरस्वामीके समान ही तीर्थकर होनेवाले हैं। अवन्तिका मघाद् संप्रति जैनधर्म का महान् धर्मप्रचारक था। उसने नई शिल्पकी दृष्टिसे सर्वोत्तम कक्षाकी करोड़ों जैनमूर्तियाँ रवाई थीं। वह वीर संवत् २२० में हुआ था। तदनन्तर कलिंग (उड़ीसा) प्रदेशका महान् मेघवाहन राजा खारवेल इ. सन्. पूर्व द्वितीय शताब्दीमें

५१. इसका दूसरा प्रसिद्ध शब्द 'खड्गपालन' है।

५२. इस प्राणीका यथार्थ नाम क्या है? यह तथा इसे यहाँ रखनेका वास्तविक हेतु क्या है? यह यथार्थ ज्ञात नहीं हो पाया है। यह जलचर जीव आदलॉटिक पद्मासनके मध्य भागके एक प्रदेशमें विशाल संख्या में उपलब्ध है, दरियाई प्रवासियोंसे सन्. १९२८ में यह जीव को मुखमें से रात्रिकी आग निकलते हुए देखा है।

५३. स्नात्रके लिए यातुकी जो 'पंचतीर्थी' रखनेका प्रचलन है वह उपर्युक्त पाँच तीर्थकरोवाली ऐसी मूर्तिको सूचक है।

५४. यद्यपि इसका वास्तविक हेतु मुझे ज्ञात नहीं हुआ है तथापि जो किता है वह हृदयंगम नहीं है, इसलिए इसका उल्लेख यहाँ नहीं करता।

५५. प्राचीनकालकी कुछ शक्तियोंके परिकरों में परिकर के दो पुनरात्मक हैं, उनके ही यत्न-यक्षिणी रखने की प्रथा नहीं थी किन्तु निश्चित किये गये यत्न-यक्षिणी ही रखे जाते थे। इनने यक्षिणीके रूपमें प्रायः अम्बिका की ही स्थापना होती थी, और उनके रूपमें भी एक ही प्रकारका बड़े उदात्तावा, हस्तियहनवाला पक्ष स्थापित किया जाता था। यह यत्न कौनसा था, यह ज्ञात नहीं होता था, किन्तु विद्वान 'स्नातस्या' की धौषी लुप्तिये उल्लिखित 'सर्वानुपुत्रि'की कल्पना करते हैं। देव-देवियों सामान्यतः चार अथवा उनसे अधिक हाथोंवाले होते हैं। किन्तु धौषीकालमें दो हाथोंवाले देव-देवियों बनानेकी परम्परा भी थी।

५६. जर्मन लोग आर्य कलाते हैं। उनके एक नेता हिंदसरने (सीधे अथवा उलटे) स्वस्तिकको राजभिन्दन बनाया था। जर्मन राष्ट्रध्वजमें, तैमिकीकी मुद्राओं पर, यत्न, शस्त्र आदि पर यही चिह्न अंकित होता था।

हुआ था। उसने जैनधर्मका अठारह आलमों में त्रयत्रयकार करवाया था। संप्रतिका इतिहास बहुत अल्पमात्रामें प्राप्य है, जब कि महामेघवाहन सभाद्वारा खारवेलकर केवल नामोस्लेख 'आवश्यक चूर्ण' अथवा 'हेमवत बविरावली' में मिलता है। शीघ्रनीय बात यह है कि उनका कोई विशेष इतिहास उपलब्ध नहीं है।

२१-२२. सोलह विद्यादेवियों - २१ और २२ क्रमांक की दोनों पट्टियोंमें मिलकर १६ विद्यादेवियों चित्रित की गई हैं। इन विद्यादेवियोंके नाम उस पट्टीमें संख्याके क्रमांक के साथ बताये हैं। विद्यादेवियोंके जो नाम हैं, वे ही 'विद्याएँ' हैं। प्राचीन कालमें उन उन विद्याओंकी साधनाएँ कुछ लोग करते भी थे। वसुदेवहिन्दी तथा अन्य ग्रन्थोंमें रोहिणी, प्रजपति, वैरोटया आदि विद्यादेवियोंकी साधना करने के उल्लेख मिलते हैं, इसीसे ज्ञात होता है कि जो नाम हैं उन्हीं नामोंकी १६ विद्याएँ हैं और विद्यादेवियों उनकी अधिष्ठात्रियों हैं।

ये विद्यादेवियाँ हमने कल्पसूत्रमें इनके चित्र किस पद्धतिके हैं इसका ज्ञान हो इस दृष्टिसे मध्ययुगीन कल्पसूत्रकी पद्धतिसे—उनकी नकलके रूपमें ही चित्रित किये हैं। उनके आयुध और वाहन जो थे वे ही रखे हैं, ये स्पष्ट दिखाई देते हैं इसलिए इनका यहाँ वर्णन नहीं दिया है। इसके वर्णनमें अन्य ग्रन्थोंमें कुछ विकल्प दिये गये हैं। इन देवियोंका स्मरण नवस्मरणादि स्तोत्रों में होता है। विद्या-मन्त्र पट्टीमें भी चित्रित करते हैं। तथा अनुष्ठानों अथवा मन्त्रसाधनाओंमें इनका पूजन भी किया जाता है।

आबूके गुंबजमें विद्यादेवियोंकी संगमरमर (आरस) की सुन्दर खड़ी मूर्तियाँ हैं। प्राचीन ताडपत्र्यादि प्रतिमोंमें भी ये चित्ररूपमें प्राप्त होती हैं।

२३. पशु चित्र - यह विविध पशुओंकी पट्टी है। मध्यकालीन जैन कल्पसूत्रमें जिस पद्धतिसे पशुचित्र चित्रित थे उनकी नकल करके उसी रूपमें यह पट्टी यहाँ दी है।

२४. दस दिक् - बीचोंबीच-कायोत्सर्गसन-खड्गासनमें तीर्थंकर की मूर्ति बनाकर उनकी उपासना करते हुए वैमानिकादि निकायके दस दिक्पालोंको यहाँ चित्रित किया गया है।

दिक्पाल अर्थात् चार दिशा, चार विदिशा और ऊर्ध्व तथा अधो दिशाएँ। इस प्रकार दसों दिशाओं पर अपना-अपना अधिकार रखनेवाले और इसके आधार पर ही उनके पालक कहे जानेवाले देवा इन देवोंको दिशाके चिह्नक और रत्नक कहा गया है। जैनोके छोटे अथवा बड़े शान्तिस्नानादि अनेक अनुष्ठानोंमें पहले यह पूजा होती है। बलि-बाकुले भी दिये जाते हैं। इनमें १. पूर्व दिशाका स्वामी इन्द्र, २. अग्निदिशाका स्वामी अग्नि, ३. दक्षिण दिशाका स्वामी यम, ४. नैऋत्य दिशाका स्वामी निर्ऋति, ५. पश्चिम दिशाका स्वामी वरुण, ६. वायव्य दिशाका स्वामी वायु, ७. उत्तर दिशाका स्वामी कुबेर, ८. ईशान दिशाका स्वामी-ईशान, ९. ऊर्ध्व दिशाका स्वामी ब्रह्म और १०. अधोदिशाका स्वामी नाग हैं। ये दिक्पाल-लोकपाल, उन उन दिशाओंमें जो जो कर्ष्य रखे होते हैं, उन पर ये अपना आधिपत्य रखते हैं, इसीलिए 'यम' लोकपाल दक्षिण दिशाका अधिपति होनेसे उसका अपमान न हो इसलिए दक्षिण दिशाके सामने पैर करके न सोनेका प्रचलन है, क्योंकि संभव है कि वह खीझकर कभी किसी मनुष्यको कुछ कष्ट पहुँचाए।

चित्रमें इन दिक् अथवा लोकपालोंको भगवान तीर्थंकर की सेवा करते हुए अपने-अपने आयुधों और वाहनोके साथ बताया गया है। क्या ये दिक्पाल ही वे लोकपाल हैं? इसका उत्तर अन्य ग्रंथोंसे प्राप्त करें।

इन दिक्पालोंके आयुधों तथा वाहनोके सम्बन्धमें जैन-अजैन ग्रन्थोंमें अनेक विकल्प सूचित किये गये हैं। यहाँ हमने अमुक पद्धतिका अनुसरण करके दिखाया है।

२५. नवग्रह - बीचोंबीच पार्वनाय भगवानकी मूर्ति बनाकर, उनकी सेवा करते हुए, आकाशमें स्थित नवग्रह दिखाये हैं। इनके नाम, वाहन तथा आयुध आदि चित्रमें स्पष्ट रूपसे दिखाये हैं। ये ग्रह तीसरे ज्योतिष्क निकाय के देव हैं। ये विमानवासी हैं और ये विमान चर हैं। जैन शास्त्रके अनुसार सूर्यके बाद चन्द्र और उसके बाद ग्रहोंका स्थान है।

ये जैन पद्धतिसे चित्रित ग्रह हैं। फिर भी अन्य ग्रन्थोंमें तथा अजैन ग्रन्थोंमें इनके भी विकल्प दिये गये हैं। इस चित्रमें कितने ग्रहके साथ किन तीर्थंकरोंका सम्बन्ध है, इसके ज्ञानके लिए चित्रके नीचे उन उन तीर्थंकरोंके नाम भी दिये हैं। चित्रमें सख्या के अंक भी लिखे हैं ताकि जिससे जिससे जिस ग्रहका जप करना हो उसे उसकी सुलभता हो।

इन ग्रहोंके नाम के आधार पर ही वारोंके नाम पड़े हैं। ८८ ग्रहोंमें सात अथवा नौ ग्रहोंका प्राधान्य है। ग्रहोंके आधार पर मनुष्योंका वैकालिक भविष्य भी देखा जाता है। मानवीका सुख दुःखमें भी वे निमित्त-कारण बनते हैं।

परिकरवाली पाषाण अथवा धातुकी मूर्तिके नीचे आठ या नौ ग्रह बतानेकी मुख्य विशिष्ट प्रथा है। बृहत्शान्ति आदि अनेक स्तोत्रोंमें उसका स्मरण और प्रार्थना दी गई है। शान्तिस्नानादिके प्रसंग पर उसकी प्रार्थना, पूजा और जप किया जाता है।

२६. अष्टकर्म - चौदह राजलोकमें, बह्मांडमें वायु जिस प्रकार व्याप्त है और षड् द्रव्य जिस प्रकार लोकाकाशमें सर्वत्र व्याप्त है इसी प्रकार जैन जिसे 'कर्म' शब्दसे व्यक्त करते हैं, उसके पुद्गल^{५७} स्कन्ध अर्थात् कार्मण नामक वर्णणके स्कन्ध लोकाकाशके नामसे विख्यात अखिल विश्वमें सर्वत्र व्याप्त होकर स्थित है। जो कर्म पुद्गलोंसे जाने जाते हैं। जिसमें वर्ण, गन्ध, रस और स्पर्श ये चारों ही उसे पुद्गलद्रव्य कहते हैं। अतः पुद्गल एक प्रकारका जड़, अचेतन द्रव्य-पदार्थ ही है। इसे अतीन्द्रिय ज्ञानीजन ही देख सकते हैं। ये कर्म-पुद्गल स्वयं जीवको सुख-दुःख देनेमें समर्थ नहीं होते, किन्तु जीव मन, वचन अथवा कथा द्वारा जब जब शुभाशुभ प्रवृत्ति करता है तब तब उस स्थान पर होनेवाले कार्मण वर्णणके पुद्गल-

५७. 'खारवेल' एक महान् जैन सभाद्वारा खारवेलके पास आदीश्वर भगवानकी मूर्ति थी। वह ठोस सुवर्णकी और रत्नोंसे जड़ी हुई थी। यामने उसका नाम खारवेलने 'कलिंगविन' रखा था। इस प्रतिमा का वार्षिक महोत्सव होता था तब कलिंगदेशकी समय प्रजा उसमें शामिल होती थी। यह मूर्ति अब कहाँ है? यह शोधका विषय है।

५८. लोकपालोंकी संख्यामें विकल्प है।

५९. सूर्यका दूसरा नाम आदित्य, सोमका चन्द्र, मंगलका भीम, गुरुका बृहस्पति और शनिका शनिश्चर है।

६०. निर्विभाज्य अथाका नाम परमाणु है। ऐसे परमाणुओं का समुदाय स्कन्ध कहलाता है। कर्मयोग्य पुद्गल स्कन्ध अनन्तानन्त परमाणुओंके समुदायरूप होते हैं। और कर्म-कर्मण समय लोकमें सर्वत्र स्थित हैं।

परमाणुओंको आत्मा लोहचुंबक की तरह खींचकर शीघ्र ही अपने ही आत्मप्रदेशोंके साथ उनको मिला देता है। यह मिलान जब जब होता है तब तब शीघ्र ही कर्म परमाणुओंमें चार प्रकार की परिस्थितियों एक साथ निश्चित हो जाती हैं।

प्रथम उन-उन कर्मोंके स्वभाव क्या है? यह निश्चित होता है। सात अथवा आठ प्रकारके कर्म बांधते समय प्रस्तुत कर्म आत्माके किन किन मुख्य गुणोंको रूँधते है यह निश्चित होता है, इसे **प्रकृतिसंबन्ध** कहते हैं। दूसरा बन्धे हुए कर्म कितना समय आत्माके साथ जुड़े रहेंगे इसका स्थितिकाल निश्चित होता है उसे **स्थितिसंबन्ध** कहते हैं। और तीसरा कार्य बंधे हुए कर्म आत्माको किस प्रकार के बाध्य और अन्तरंग शुभ अथवा अशुभ फल देगा तथा वह भी तीव्र कोटिका फल देगा या मन्द कोटिका इसका प्रकार निश्चित होता है। इसे शास्त्रीय परिभाषामें **अनुभाषण** अथवा **रसबन्ध** कहते हैं। और चौथा कार्य इन सब कार्मण वर्णनाओंके दलिकोका जो ग्रहण होता है उनमेंसे उस क्षण बंधनेवाले सात अथवा आठ कर्मोंमें से किसको कितना प्राण मिलता है इसका भी निर्णय होता है जिसे **प्रवेशबन्ध** कहा जाता है। वह कितने प्रमाणमें अथवा समुदायमें होता है यह भी उसी समय निर्णित हो जाता है और इस प्रकार उदयमें आता है। जगतमें मूर्खता या विद्वता, सुख या दुःख, अमीरी या गरीबी, सम्यग्बुद्धि अथवा मिथ्याबुद्धि, अत्यागके परिणाम, उच्च या नीचकुल और अन्तराय ये सब उन उन रूपोंमें आत्मा द्वारा बांधे गए इन कर्मोंके उदय पर ही निर्भर है। समस्त संसारकी रचना, उसका समय संचालन, इस कर्मके आधार पर ही चलते हैं। इन सब कर्मोंके द्रव्यका सर्वथा क्षय हो तभी आत्मा निष्कर्म बनकर मुक्तात्मा बनती है।

ये कर्म आठ प्रकार के हैं। जिनके नाम पट्टीमें क्रमशः १. ज्ञानावरणीय, २. दर्शनावरणीय, ३. वेदनीय, ४. मोहनीय, ५. आयुष्य, ६. नाम, ७. मोत्र तथा ८. अन्तराय इस प्रकार लिखे हैं। इस पट्टीमें आठों कर्मों के केवल स्वभाव ही चित्र द्वारा दिखाये गए हैं।

१. पहला ज्ञानावरणीय कर्म

यह चित्र आँखों पर पट्टी बंधा हुआ बतलाया है। यह चित्र ऐसा बोध देता है कि ज्ञानावरणीय कर्म चक्षु पर बंधे हुए दस्त्रकी पट्टी जैसा है। पट्टी बंधे हुए नेत्रोंवाला जिस प्रकार किसी वस्तुको देख या जान नहीं सकता है उसी प्रकार ज्ञान अथवा ज्ञानी की आशातना या उपेक्षादि के द्वारा ज्ञानावरणीय कर्म जीव यदि बांधता है तो उस जीवके ज्ञानरूपी चक्षुओं पर कर्मरूपी पट्टी आ जाने से आत्माके ज्ञान प्रकाश को आच्छादित करता है। इससे आत्मा किसी भी वस्तुको अच्छी तरह, स्पष्ट रूपसे अथवा पूर्णरूपेण जान-समझ नहीं सकता है, इतना ही नहीं, आत्मा अन्त ज्ञानमय होते हुए भी अपनी केवल ज्ञान-शक्ति को प्रकट नहीं कर सकता। संक्षेप में तात्त्विक फलितार्थ यह है कि यह कर्म जीवोंके अनन्त कोटि के ज्ञानगुण को अवच्छेद कर देता है। जैसी जैसी पट्टी वैसा वैसा ज्ञानगुण का अवरोध होता है। बुद्धि, समझनेकी शक्ति — स्मृति शक्ति आदि की न्यूनाधिकता इस कर्मके न्यूनाधिक क्षयोपशमभाव पर आधारित है।

२. दूसरा दर्शनावरणीय कर्म

इसका स्वभाव प्रतिहारी-द्वारपालके समान कर्तव्य पालन करना है। एक मनुष्य राजा को देखना चाहता है किन्तु द्वारपाल या पुलिसमैन उसे अन्दर नहीं जाने दे तो फिर दर्शन कहाँसे हो? उसी प्रकार दर्शनावरणरूप द्वारपाल, आत्मा को किसी भी पदार्थ का दर्शन करने से रोक लेता है। तात्पर्य यह कि इस कर्म के उदयसे जीव पदार्थ का सामान्य बोध नहीं कर सकता है। यह कर्म आत्मा के अनन्त दर्शन गुण-सामान्य बोध के प्रकाश को ढँक देता है। दर्शन के धर्म, श्रद्धा, सामान्यबोध आदि अनेक अर्थों में से यहाँ सामान्यबोध यह अर्थग्रहण करना चाहिए। चित्र में द्वारपाल हाथ से राजा के दर्शन के लिए निषेध करता हुआ दिखाया है।

३. तीसरा वेदनीय कर्म

जो कर्म सुख अथवा दुःख का अनुभव कराये उस कर्म को वेदनीय कर्म कहते हैं। इसमें सुख का अनुभव करानेवाले कर्म को 'साता वेदनीय' तथा दुःख का अनुभव करानेवाले कर्म को 'असाता वेदनीय' कहते हैं। इस कर्म के स्वभाव को मपु (शहद) लगाई हुई तलवार की धार के समान दिखलाया गया है। तलवार की धार पर लगे हुए शहद को घाटने पर जिस प्रकार मपु स्वयं का अनुभव होता है वैसा अनुभव साता वेदनीय कर्म भोगते हुए होता है। और उसे चाटते हुए जीव कट जाने पर जैसा दुःख होता है वैसा अनुभव असातावेदनीय कर्म भोगते समय होता है। इस कर्म के उदय से जीव को मीठे-कटुवे ऐसे बाह्य सुख-दुःख के अनुभव होते हैं। और आभ्यन्तर दृष्टिसे तो यह कर्म आत्मा के अन्त सच्चे सुख को रोक देता है। चित्र में मपु लिपटी हुई तलवार को चाटता हुआ चित्र बताया है।

४. चौथा मोहनीय कर्म

इस कर्म के स्वभाव की मदिरा के साथ समानता दिखाई है। मदिरा पीनेसे मनुष्य जैसे अविवेकी, परायीन और पूर्ण चेतनाहीन बन जाता है तब वह योग्यायोग्य का भान भूल जाता है। उसी प्रकार इस कर्म का उदय होने पर जीव सत्यासत्य, धर्म-अधर्म, कर्तव्यकर्तव्य अथवा उचितानुचित के विवेक से रहित हो जाता है। अयोग्य व्यवहार करता है। जीवन अस्तव्यस्त, स्वच्छन्दी बनता है। पाप-बहुल जीवन जीता है। मोह-पापमें मस्त रहता है। उसकी दृष्टि मिथ्या-मलिन रहती है। जिससे उसे पदार्थका सच्चा दर्शन नहीं होता। इसी प्रकार उसकी समझ विपरीत होनेसे उसके द्वारा सद्ब्यवहार नहीं होता। इस कर्म को सात्त्विक फलादेश की दृष्टिसे सोचे तो यह आत्माके शुद्ध सम्यक्त्व गुण को तथा उसके अनन्त चारित्रगुण को भी ढँक देता है। इससे त्याग का संस्कार उठने नहीं देता। चित्र में मदिरापान करता हुआ मनुष्य बताया गया है।

५. पाँचवाँ आयुष्य कर्म

इसके स्वभाव को हथकड़ी-बेड़ी अथवा कैदखाने के समान बताया है। जिससे जैसे हथकड़ी, बेड़ी अथवा कैदखानेमें पड़े हुए कैदी को उसकी निश्चित अवधि पूर्ण न हो तब तक उसमें निश्चित रूपसे रहना पड़ता है उसी प्रकार इस कर्म के उदय से चारों गतियोंमें किसी भी विवक्षित शरीरमें उत्पन्न जीवको मृत्यु पर्यन्त उसी गतिमें जीवन बिताने की आवश्यकता पड़ती है। इस कर्म का भोग पूरा न हो तब तक उसे उसी गति में अथवा ग्रहण किये हुए शरीर में रहना ही पड़ता है। इस कर्म का अस्तित्व आत्मा के अक्षयस्थिति नामक गुण को रोक रखता है। यहाँ चित्र में नियत अवधि की सजा प्राप्त मनुष्य को दिखाया है।

६. छठा नाम कर्म

इसका स्वभाव चित्रकार के समान है। जैसे चित्रकार विविध प्रकार के रंगों द्वारा अनेक प्रकार के चित्र बनाता है वैसे ही यह कर्म जीवोंको चारों गति और पाँचों जातियों में विविध प्रकार के आकारोंवाले विविध प्रकार के रूप, रंग, गन्ध, रस और स्पर्शवाले शरीरोंको प्राप्त करता है।

यश-अपयश, अच्छा-बुरा, कीर्ति-अपकीर्ति आदि इस कर्म के उदय से होते हैं। इस कर्म के उदय से आत्मा का अरूपी गुण प्रकट नहीं होता। चित्रमें भिन्न-भिन्न प्रकार के रूप दिखाता हुआ चित्रकार बतलाया है।

७. सातवाँ गोत्रकर्म

गोत्रकर्म उच्च और नीच ऐसे दो प्रकार का होता है। इस कर्म को कुम्हार के समान बताया है। कुम्हार विवाह के प्रसंग पर अथवा कुम्भस्थापनादि के लिए उत्तम घड़े बनाता है, तब वे मांगलिक रूपमें आदरणीय बनकर पूजे जाते हैं, जब मदिरा आदि बुरी वस्तु भरने के लिए घड़े बनाता है तो वे घड़े अनादर के पात्र होते हैं। इसी प्रकार इस कर्म के कारण ही जीव उच्च गोत्र में अथवा तो नीच गोत्र में उत्पन्न होता है। उच्च गोत्र में जन्म लेता है तो आदरपात्र होता है तथा नीच गोत्रमें जन्म लेता है तो अनादर का पात्र बनता है। इस कर्म का मूल स्वभाव आत्माके अगुल्लगु नामक गुण को रोकना है। चित्र में विभिन्न वस्तुओंको बनाता हुआ कुम्हार दिखाया गया है।

८. आठवाँ अन्तराय कर्म

इस कर्म का स्वभाव क्रोधाध्यक्ष-भंडारी जैसा है। राजा याचक को दान देनेके लिए भंडारी को आज्ञा दे किन्तु भंडारी टेढ़ा चले और आज्ञा का पालन न करे तो राजा दान नहीं दे सकता है। इसी प्रकार यह कर्म जीवको उसकी इच्छा होने पर भी दानादि पाँच कार्यों को नहीं करने देता है। करने दे तो उसे ठीक तरह से नहीं होने देता। इस अन्तराय कर्म के उदय से जीव न दान कर सकता है, न दूसरे लाभ प्राप्त कर सकता है। न वस्तुओंका उपयोग अथवा उपयोग कर सकता है और शक्ति रहते हुए भी अपने वीर्यबल का उपयोग नहीं करने देता है।

यह विश्व उपर्युक्त आठों कर्मोंके आधार पर चल रहा है। इसकी सत्ता प्राणीमात्र में विद्यमान है। अश्विन ब्रह्मांडवर्ती मनुष्य, देव, नारकी अथवा तिर्यक्ष जीवोंको छोटी-बड़ी किसी भी प्रवृत्ति के पीछे जन्मान्तर अथवा इस जन्म का कोई न कोई कर्म काम करता ही रहता है। इस कर्म की सत्ता आत्मामें रहती है वहाँ तक संसार का बन्धन रहता है, वहाँ तक संसार का परिघमण है और यह है वहाँ तक जन्ममरण है और यह है तो आधि-व्याधि और उपाधियोंके दुःख है। आत्मा अहिंसा, सत्य, संयम, तप, त्याग आदि सत्कर्मों द्वारा कर्म की सत्ता का भय करता जाता है तो किसी जन्म में सर्वथा निष्कर्मा बने और ऐसा बनने पर वह मुक्तिके घाममें पहुँच कर संसारितासे छूटकर मुक्तात्मा बन जाए।

२७. अष्टमंगल — ये अष्टमंगल मध्ययुगीन कल्पसूत्र (पञ्चोत्सवणाकल्प) के धित्र के आधार पर चित्रित हैं। क्रम में सामान्य परिवर्तन हैं। विशेष परिचय पट्टी क्रमांक ३ के अनुसार समझे।

२८. हस्तमुद्राएँ — यहाँ मुद्राका अर्थ आकार-विशेष लेना चाहिए। इस पट्टीमें (शरीर के अन्य अंगोंपास से नहीं किन्तु) केवल दोनों हाथोंकी क्रियासे बनती मुद्राएँ दिखाई गई हैं। यहाँ हाथसे उंगलियों, मुष्टि और हाथ का उपयोग समझना चाहिए। ये मुद्राएँ मन्त्र, साधना, प्रतिष्ठा, पूजा, अनुष्ठान तथा योग साधना का एक आवश्यक अंग हैं। ये देवताओंकी प्रसन्नताके लिए और अमुक मुद्रापूर्वक किये जानेवाले जप द्वारा देवों के आकर्षणार्थ तथा लक्ष्मी, सौभाग्य, ज्ञान, वशीकरण इत्यादि की प्राप्तिमें उपयोगी होती हैं। 'मुद्रासिद्ध' व्यक्ति केवल मुद्राओंके द्वारा अथवा मन्त्रपूर्वक-मुद्राओं द्वारा इष्टानिष्ठ कार्य तथा अनेक रोग, कष्ट आदि दूर कर सकता है। उन ग्रंथोंमें अनेक प्रकारकी मुद्राएँ दिखाई हैं। किन्तु यहाँ अत्युपयोगी नमूने के तौर पर मुद्राएँ दी गई हैं।

पट्टीमें दी हुई प्रारम्भ की छह मुद्राएँ सिद्धचक्र, ऋषिमंडल आदि पूजनोंमें तथा वर्धमान विद्या अथवा सूरिमन्त्र के जप-पूजनादिमें प्रयुक्त होती हैं। शेष कुछ मुद्राएँ अंजनमालाका प्रतिष्ठामें उपयोगी हैं।

पार्षिक विधानोंसे सम्बद्ध कुछ मुद्राएँ धर्मग्रन्थोंमें दी गई हैं। वैसे संगीत, नृत्य और नाटक के प्रसंगों में भी उपयोगी अनेक मुद्राओंका वर्णन उन विषयोंसे संबंधित ग्रन्थों में दिया गया है।

२९. अष्टांग योग — ध्यान की अष्टांग सामग्री-प्रकार को योग कहते हैं। मोक्षमार्ग का जो योग करवाकर मुक्ति दिलाये उसका नाम योग है। योग के आठ अंगोंको जैन, वैदिक और बौद्ध तीनों संस्कृतियों ने मान्यता दी हैं। इन सभी अंगोंको उनके नाम सहित पट्टी में दिया है। पहला चित्र 'यम' के सम्बन्धमें खड़ा बताया है। दूसरा चित्र प्रतिज्ञा करता हुआ 'नियम' का, तीसरा 'यत्नसक्त' का, चौथा 'प्राणायाम' का और शेष प्रत्याहारदि तीन अंगों के (चित्र द्वारा) भेद बताये जा सकें ऐसी कल्पना न हो सकने के कारण एक जैसे ही दिये हैं। केवल आठवें में आभामंडल अधिक दिखाया है। इस अष्टांगयोग की अन्तिम सिद्धि के रूप में ईश्वर-परमात्मा पद की प्राप्ति मिलनेके कारण अन्तमें उसका प्रतीक दिया है। अष्टांग की संक्षिप्त व्याख्या इस प्रकार है— (१) यम— अर्थात् अहिंसा, सत्य, अवीर्य, ब्रह्मचर्य तथा अपरिग्रह। इन पाँचों व्रतोंका आजीवन उचित रूपसे स्वीकार करना। (२) नियम— भोगोपभोग सामग्रीका यथोचित-यथायोग्य रूपसे त्याग करना, अथवा शौच, सन्तोष, स्वाध्याय, तप, ध्यान आदि का पालन करना तथा जीवन को नियमित बनाना। पाँच संप्रति, तीन गुणित तथा विविध नियमोंको धारण करना। (३) आसन— चंचलता छोड़कर अनुकूल आसन पर स्थिरतासे बैठना अथवा खड़ा रहना। इसमें पद्मासन, सिद्धासन, खड्गासन आदि अनेक आसनोंका समावेश होता है। क्रमशः इन्हें बढ़ाते हुए आसनसिद्ध बनना इसका उपयोग है। (४) प्राणायाम— अर्थात् श्वासोच्छ्वासके निरोध की क्रिया। यह प्राणायाम पूरक, रेचक और कुम्भक ऐसे तीन प्रकारोंसे सम्पन्न होता है। इसमें श्वास लेनेको पूरक, लेकर बाहर छोड़नेको रेचक तथा पूरक बने हुए प्राणवायु को शरीर में यथायोग्य रूपसे संचरित कर नाभिमें स्थिर करना इसे कुम्भक कहते हैं। (५) प्रत्याहार— अर्थात् पाँच इन्द्रियोंकी अथवा मनकी विविध प्रवृत्तियोंको विविध विषयों से खींच लेना। (६) धारणा— जड़ अथवा चेतन कोई भी पदार्थ, पद अथवा विषय पर दृष्टि या चित्त को स्थिर करके मनके प्रवाह को उसी पदार्थ, पद अथवा विषय पर स्थिर रखना। (७) ध्यान— धारणा की पूर्वोक्त प्रक्रिया में मन को सर्वथा एकाग्र बना देना। अथवा किसी मन्त्रबीज अथवा पद को नाभि, हृदय अथवा तलाट स्थापित कर (अर्थात् अशुभ ध्यानको सर्वथा तिलांजलि देकर शुभ ध्यान में) तल्लीन हो जाना।

६१. रक्त के संबंध उत्तरोत्तर पुत्र पौत्रादि में उतरता है और रक्त का सबंध विचार तथा आचार पर प्रभाव डालता है।

६२. शरीर के अन्य अंगोंपास से बननेवाली मुद्राएँ यहाँ नहीं दी गई हैं।

६३. हाथका अथवा शरीर का केवल अमुक आकार ही इष्टानिष्ठ फल देनेमें किस तरह सहायक होता है, इसका रहस्य ज्ञात नहीं हो सका है।

६४. मुद्राओं के सचित्र वस्तुतः परिचयके लिए संगीत रत्नाकर, संगीत पारिजात आदि ग्रन्थ, जैनग्रन्थोंमें निवर्णकलिका, प्रतिष्ठाग्रन्थ, आचारदिनकर, विधिमार्गप्रवा आदि तथा अंग्रेजी भाषाके ग्रन्थ और पत्र-पत्रिकाएँ देखें।

६५. भोगोपायो योगः।

तथा (८) समाधि— धारणा सिद्ध होने पर, मनके अन्य संकल्प-विकल्पोंसे रहित होने पर प्राप्त होनेवाली मनकी प्रशान्त अवस्था अथवा आत्मस्वरूपमें स्थिर रहना।

योगमार्ग का साधक योगके इन अष्टांगोंका क्रमशः प्रयोग करते हुए, अभ्यास बढ़ाता हुआ किसी समय 'समाधि' तक पहुँच जाता है और समाधि होने पर ईश्वर पद की प्राप्ति सुलभ हो जाती है। बाह्य दृष्टिसे योगबल के द्वारा तन और मनके दोनों प्रकारके रोग दूर किये जा सकते हैं। तथा साधनाके बीच योग और तपके प्रभावसे विविध प्रकार की अद्भुत सिद्धियाँ-लब्धियाँ प्राप्त हो सकती हैं। इसके अतिरिक्त अनेक चमत्कारों का निर्माण हो सकता है। किन्तु सच्चा सात्त्विक योगी कदाचित् ही इसका उपयोग करता है। वह तो आत्माकी सम्यक् ज्ञान, दर्शन और चारित्रिकी सर्वोच्च कोटि की सर्वोत्तम सिद्धि को प्राप्त करनेमें ही तन्मग्न हो जाता है। आभ्यन्तर दृष्टिसे आत्मा आध्यात्मिक अवस्थाकी पूर्णदशामें पहुँचकर जीव-मुक्तिको निकट ला सकता है। इन दिनों योगके प्रति जनताका आकर्षण बढ़ रहा है। भौतिक समृद्धि के शिखर पर पहुँचे हुए तथा उसके सुखसे परितृप्त बने हुए और बादमें मनकी अशांतिका सतत अनुभव करनेवाले योरय एवं अमरिका के मानव भी इस योगमार्ग के प्रति बहुत ही आकृष्ट बनते जा रहे हैं। क्योंकि इससे उन्हें बाह्य दृष्टिसे भी मनकी अनेक प्रकारकी शान्ति और स्वस्थताका अनुभव होता है।

३०. अष्ट महा-
प्रातिहार्य — द्वारपालके अर्थवाले प्रतिहारी शब्दसे 'प्रातिहार्य' बनता है। जैसे पहरेदार अपने स्वामीकी सेवा में सदा उपस्थित रहता है, उसी प्रकार ये प्रातिहार्य जिनेश्वरों-तीर्थकरोंकी सेवामें सतत खड़े रहकर तीर्थकरों के पुण्य वैभव तथा गौरव का दर्शन कराते हैं। तीर्थकरों को केवलज्ञान होते ही तत्काल उनके प्रबल पुण्यप्रकर्षसे देव अशोकवृक्ष आदि आठ प्रातिहार्योंकी रचना करते हैं। इनकी उपस्थिति जिनेश्वरोंके आद्युष्य पर्यन्त रहती है। इसलिए जब वे विवरण करते हैं अथवा देशना देते हैं तब इन प्रातिहार्यों की उपस्थिति रहती ही है। यह रचना लोकोत्तर भगवान वीतराग की भक्तिके लिए, तथा उनकी स्वयंकी तथा उनकी वाणीकी महिमाको फैलानेके लिए करते हैं। ये प्रातिहार्य लोकोत्तर तथा सर्वोत्तम मानेजानेवाले व्यक्तिके अतिरिक्त दूसरोंको नहीं होते हैं। ये प्रातिहार्य समवसरण के चित्रमें तथा परिकर-परघरमें अथवा अरिहत के चित्रमें दिखाने की प्रथा है। देवलोक के देव अपनी दैविक शक्तिसे इन प्रातिहार्योंकी रचना करते हैं।

प्रस्तुत पट्टीके बीचमें कमलासनस्थित प्रवचनमुद्रासे देशना देते हुए तीर्थकर बताये गए हैं। उनके दोनों ओर प्रातिहार्य दिखाए हैं। इनमें उनके नाम भी दिये हैं। अशोकवृक्ष पर छोटा चैत्यवृक्ष (केवल ज्ञान के समय का वृक्ष) भी बतलाया है। तीर्थकरों का चैत्य अर्थात् ज्ञानवृक्ष पृथक् पृथक् होता है। इसलिए यह वृक्ष अशोक पर पृथक् पृथक् होता है। शेष सात प्रातिहार्य सभी के समान हैं। दिव्य ध्वनि प्रातिहार्य अर्थात् प्रवचन के समय वाद्योंकी दिव्य-ध्वनिके द्वारा कर्णप्रिय संगीत के ऐसे मधुर स्वर-नाद प्रवाहित हों कि श्रोताओंमें उसका अद्भुत आकर्षण उत्पन्न हो, दुन्दुभि अर्थात् पूजा अथवा आरतीके समय बजाया जानेवाला नगाड़ा^{६६}। तीन छत्रमें छत्र जिस क्रमसे अन्दर बताए गए हैं वही क्रम यथार्थ है। प्राचीन चित्र, परिकर तथा कतिपय पाषाण तथा धातु मूर्तियों में यही क्रम रहता है। मन्दिरोंमें भगवान पर लटकाये जानेवाले तीन छत्र इसी क्रमवाले होने चाहिए। किन्तु बहुत से स्थानों पर उलटे क्रमसे लटकाये हुए रहते हैं यह सर्वथा अनुचित है और शास्त्रविरुद्ध है यह बात निर्विवाद है।

३१. समवसरण
पहला गढ़ — समवसरण का सादे और समतल ढंगसे बनाया गया पहला गढ़। अशोकवृक्ष के नीचे सुवर्ण कमलके सिंहासन पर भगवान विराजमान हैं। पार्श्वभागमें इन्द्र है और चतुर्विध संघके अतिरिक्त देव-इन्द्र अपने नियमों का सम्मान करते हुए, दोनों हाथ जोड़कर विनयपूर्वक भाव-भक्तिते भगवानके वन्द्याणकारी प्रवचनको श्रवण कर रहे हैं। साथी तथा स्त्रियों को खड़े रहकर देशना सुननेका अधिकार होनेसे उन्हें उसी रूपमें दिखाया है। लोकभाषामें 'समोसरण' शब्दका प्रयोग होता है।

३२. समवसरण
दूसरा गढ़ — समवसरण का यह दूसरा गढ़ भी पहलेके समान सादे रूपमें दिखाया है। अशोकवृक्षके नीचे सुवर्ण कमल पर विराजमान अहिंसापूर्ति, विश्ववत्सल भगवानका अहिंसा तथा मैत्रीका उपदेश सुनकर परस्पर-विरोधी ऐसे प्राणी भी भगवानकी वाणीके अद्भुत प्रभावसे जन्म-जात वैर-विरोध को भूल जाते हैं, यह भाव यहाँ प्रदर्शित हुआ है।

३३. अष्टमंगल — ये अष्टमंगल मध्ययुगीन कल्पसूत्र (पञ्जोसवणकल्प) के चित्रोंके आधार पर चित्रित किये हैं। क्रममें कुछ परिवर्तन हुआ है। विशेष परिचयके लिए देखिये पट्टी क्रमांक ३।

३४. यन्त्रा-
कृतियों — विश्वके व्यवहारकी आधारशिला माने जानेवाले अक्षर और अंकोंकी महिमा विश्व-विख्यात है। इन दोनोंका अर्धगर्भित संयोजन एक विशिष्ट प्रकारकी सामूहिक शक्तिका प्रकटीकरण करता है। जिस प्रकार मन्त्रोंमें मन्त्रबीज सहित अथवा रहित शब्दों-वर्णोंका प्राधान्य है, उसी प्रकार यन्त्रोंमें (विविध सख्यावाले अंक और अक्षरोंसे युक्त) आकृतियोंका प्राधान्य है।

यन्त्रोंकी अनेक जातियाँ हैं और उनके अगणित प्रकार हैं। इन यन्त्रोंको बनानेकी^{६७} गणितीय प्रक्रिया ऐसी है कि इससे लाखों यन्त्र बनाए जा सकते हैं। यन्त्र विशेष रूपसे अंकों से अधिक होते हैं। और उन्हें (प्रायः) किसी न किसी प्रकार की आकृति बनाकर रखा जाता है। ये आकृतियाँ भूमितिकी दृष्टिसे देखें तो मुख्य रूपसे समचतुरस्र, त्रिकोण, गोल, षट्कोण, लम्बचतुरस्र होती हैं। इन आकृतियोंमें कोष्ठक-खानें बनाकर उनमें एक से लेकर हजारों की संख्या तक के अंक रखे जा सकते हैं। इन कोष्ठकों की संख्या को अड्डी, खड़ी अथवा किसीमें तिरछी, चाहे जिस ढंगसे गिनें तो उसकी जोड़ प्रत्येक औरसे एक ही संख्या आती है। कुछ यन्त्र बिना अंकोंके मन्त्रबीज, अक्षर अथवा मन्त्रकी गाथाओं से लिखित भी होते हैं। कतिपय दोनोंसे मिश्रित होते हैं। कुछ गोल, चतुरस्र वलयोंसे वेष्टित होते हैं। कतिपय यन्त्र नर-नारी, पशु-पक्षी तथा वाद्य या शस्त्रादिक की आकृतियों बनाकर उनमें मन्त्रबीजों, मन्त्रपदों की स्थापना की हो वैसे होते हैं।

ये यन्त्र सोना, चाँदी, ताँबा, काँसा आदि (बिनलोह) धातुओं के पत्तों पर लिखाकर, खुदवाकर अथवा उभराकर बनाये जाते हैं। इनके अतिरिक्त भोजपत्र, कागज अथवा वस्त्र पर छोटे-बड़े अनेक प्रकारके सादे अथवा विविध रंगों में तैयार होते हैं।

उपर्युक्त माध्यमों पर तन, मन और यन्त्रादि की शुद्धि तथा विधि-भाव की श्रेष्ठ शुद्धि करके बताये गये आन्मायके अनुसार यन्त्र लिखना आरंभ किया जाता है और लिखनेके लिए अष्टगन्ध अथवा केसर आदि शुभद्रव्योंका उपयोग किया जाता है। लिखनेके लिए सुवर्णशलाका, दाडिम

६६. तालवाद्य दुन्दुभिसे नगाड़ा ही समझना चाहिए। यह अनेक ग्रन्थ, चित्र आदिमें निश्चित की हुई बात है।

६७. इसके लिए 'कोष्ठक चिन्तामणि' ग्रन्थकी रचना हुई है जो कि अपुदिता है।

६८. यन्त्रों में बहुधा इस नियमका पालन हुआ है।

आदि वृक्ष की लेखनीका प्रयोग होता है। तदनन्तर मन्त्रादिके पाठ द्वारा आदर-सम्मान पूर्वक यन्त्रकी अह्मताको जागृत किया जाता है। इससे उसमें दैवी शक्ति का प्रादुर्भाव होता है। इसके बाद यन्त्रको घरमें रखना अथवा अपने शरीर के अंग पर धारण करनेका विधान है। ये यन्त्र मानव जातिके उत्कर्ष और अम्युदयके लिए यथोचित सहायता करते हैं। अधिक स्पष्टता करें तो ये विविध प्रकारकी शान्ति, पुष्टि, वशीकरण करनेमें, मृत-प्रेत आदि के निवारणमें तथा ऋद्धि, सिद्धि, विजय अथवा मनोरथों की सिद्धि आदि में वमत्कारिक प्रभाव भी बताता है।

इन यन्त्रोंको कौन, किसी विधिसे लिख सकता है? और इनका संस्कार कैसे करना, कहीं किस तरह स्थापित करना, यन्त्र स्थापित करनेके पश्चात् उसकी पवित्रता किस प्रकार सुरक्षित रखना, पूजा-उपासना किस प्रकार करना, किस वर्णवाले को कौनसे यन्त्र फलदायक होते हैं आदि शेष बातें अन्य ग्रन्थों, तन्त्र मन्त्रविदों अथवा गुरुपरम्परासे जानें। क्योंकि यह एक महाशास्त्र है। यहाँ कितना लिखा जाए?

इस पट्टीमें आजकल अधिक उपयोगमें आनेवाले कुछ यन्त्र दिये गए हैं। ऐसा करके एक पट्टी यन्त्रविषयक प्रविष्ट की है। इसमें प्रथम दो प्रकारके पन्द्रह अंक (पंचदशी) के यन्त्र हैं। बादमें चौतीसा, पैसठिया, त्रिपयपहुत्स्तोत्र गाथासुन्दरिभित १७० जिनका तथा उसके बाद तीन प्रकारका बीसा यन्त्र दिये हैं।

३५. गर्भस्थित बालककी प्रथम माससे लेकर नौ मास तककी अवस्थाओं तथा अन्य बाबतोंका ख्याल देनेवाली अति दुर्लभ पट्टी

इस पट्टीको देखकर क्षणपर पाठकोंको आश्चर्य होगा कि इस पट्टीकी क्या आवश्यकता थी? इसका उत्तर इस पट्टीके अंतमें प्रस्तुत लेखन को पढ़ने से मिल जाएगा। इस पट्टी की प्रस्तुतिके अनेक कारण हैं लेकिन लेखन मर्यादा के कारण अनेक बाबतें महत्वपूर्ण रहने पर भी संक्षिप्त में लिखनी रहीं।

मैंने सोचा कि जन्म होने के पहले नौ नौ महीने तक गर्भाशयकी अंदरी कोठरीके जिस स्थान में बसेरा किया, संवर्धन हुआ उसका प्रत्यक्ष अनुभव डॉक्टरों के सिवा अन्य किसीको नहीं होता। 'ध' किरणोंके (एक्स-रे) यंत्र के अनुसंधान के पश्चात् इस यंत्र द्वारा गर्भाशयकी तस्वीरें खिंची गईं तब गर्भस्थ की नौ महीनोंकी स्थितिका डॉक्टरोंको सही ख्याल हुआ। फिर तो विश्वकी प्रजा भी इससे ज्ञात हुई।

हमारे यहाँ शास्त्रों तथा सज्जायोंमें गर्भाशयमें जीवको भोगने पड़ते दुःखों तथा जन्म समय होती पीडा का वर्णन किया गया है। मैंने सोचा कि अपनी प्रजाको गर्भावासका चित्रों द्वारा दर्शन करवाया जाए। जन्मके समय वह कितना सूक्ष्म शरीरी होता है। फिर हर मास किस प्रकार बढ़ता जाता है तथा पूर्व जन्मसे तैजस-कामण शरीरोंको लेकर आनेवाला जीव जन्म पाने को माताके गर्भमें प्रवेश पाने के साथ ही रज और वीर्य के अंदर किस तरह घुल-मिल जाता है। तत्पश्चात् कर्मकी धियरीके अनुसार तैजस (अग्नि शरीर) कामण शरीरमेंसे मनुष्यका शरीर जैन तत्त्वज्ञानकी परिभाषामें औदारिक होनेसे औदारिक शरीरकी रचना किस प्रकार शुरू करता है। प्रत्येक मास में शरीर की रचना किस तरह विकसित होती रहती है तथा नौ महीनों के अन्त में माताके उदरमें मस्तक नीचे तथा पैर ऊँचे इस स्थितिमें किस प्रकार स्थिर होता है इसका सही ख्याल मिलता है। शास्त्रमें वर्णित गर्भाशयके असह्य और भयंकर दुःखोंका वर्णन यहाँ नहीं दिया है।

नवों चित्र ध्यानसे देखिये। इस चित्रमें माता खड़ी है और आवश्यक पेट भी दिखाया गया है। पेटके नीचे स्थित गर्भाशयमें बालक किस प्रकार किस आकारमें स्थिर हो पाया है इसे आप बराबर देख सकेंगे। नौ-साठे नौ महीने के पश्चात् माताकी कुक्षिमेंसे जन्म लेने को बालकमस्तक द्वारा बाहर निकलता है। सुखद प्रसवके लिये और माता-बालकका हितके लिये यह नियम है।

माताके गर्भमें दो बालक-जुड़वाँ किस प्रकार रहते हैं इसका ख्याल देनेके लिए दसवाँ चित्र माता के गर्भाशय की ओवरी में लपेटे हुए दो बालको-जुड़वाँ का प्रस्तुत है जिससे ओवरी क्या है इसका ख्याल आवे।

तत्पश्चात् एक छोटासा चित्र दिया है जिसमें स्त्री के पेटके नीचेके पेटमें गर्भाशय किस स्थान पर है इसे एरो (निशान) देकर बताया है। इसके नीचे जन्म स्थान जुड़ा हुआ है। गर्भधारण के निमित्तरूप पुरुष के शुक्रका जीवित शुक्र बिंदु और स्त्रीका चेतनयुक्त रज इन दोनोंका गर्भाशयमें मिलन होने पर जीवकी उत्पत्ति हो जाती है। यहाँ उपादान कर्म और निमित्त इन दोनों का कैसा संधान है? और गर्भाशयमें किस तरह, किन किन सहयोगी कारणोंसे इनकी वृद्धि होती है तथा डॉक्टरों से चित्रों द्वारा इनके उत्पन्न होनेकी सूक्ष्मप्रसूतिसूक्ष्म प्रोसेस क्रिया कैसी होती है इस विषय पर लिखना चाहे तो बहुत कुछ लिखा जा सकता है, लेकिन यहाँ अप्रस्तुत होनेसे इस विषयका पूर्णविराम कर देते हैं।

इस पट्टीमें जीवकी उत्पत्ति के बाद प्रारंभ के २५ वे दिन मनुष्यके औदारिक शरीरका कैसा स्पूल आकार निर्मित होता है यह दिखाया है। फिर महीने के अन्त में अँख का निर्माण होने पर शरीर का विकास कैसा होता है यह दिखाया है। विकास प्रक्रिया आप स्वयं देख सकेंगे। माताकी ओवरीके साथ गर्भका संधान बताया गया है।

अंतिम कोष्ठक में प्रतिबोधित बोध को ध्यानसे पढ़कर हृदय में प्रस्थापित करें।

३६. हीरों-रत्नोंके वर्तमानमें प्रचलित विविध आक़रों (विविध कटों) की दुर्लभ पट्टी

इस पट्टीके साथ प्रत्यक्ष रूपमें किसी धार्मिक बोधका सम्बन्ध नहीं है किन्तु परोक्ष रूपमें अनेक प्रकारसे सम्बन्ध रखनेवाली यह पट्टी है। परती परके समय अवाहरातोंके पिनामह तथा सर्व रत्नों में सर्वोपरि माने जाते जवाहर की है, उसका नाम है वज्ररत्न। गुजराती में इसे हीरा और अंग्रेजीमें डायमण्ड कहते हैं। अंतिम बारह सालोंसे विश्वके महान् देशों में इसका बोलबाला है। यह हीरा अनादिसे अनंतकाल तक सर्वोपरि स्थान रखे हैं। इस रत्नका मूल्य भी सबसे अधिक होता है। एक सुपारी या बादाय जितने बड़े हीरिका मूल्य आज भी लाखों-करोड़ों रूपयोंका हो सकता है। हीरे अनेक प्रकारके और विविध रंगके होते हैं, हलके भारी भी होते हैं। साथ ही गुणवशवाले भी होते हैं। कभी दूषित चिह्नवाला हीरा अगर घर्मे आ जाए तो सर्व प्रकारसे अवनतिका कारण बन जाता है और दोष रहित गुणवान हीरा अगर घर में आ जाए तो उन्नतिकी चोटी पर ले जाने

६९ प्रस्तुत चित्र वर्तमानमें सभी शारीरिक विज्ञानकी पुस्तकसे उद्धृत किये हैं। वि. सं. १९८० के आसपास यह पुस्तक प्रसिद्ध हुई थी, भारत में इसका आगमन होनेवाला है ऐसा मान्य है।

का निमित्त बन जाता है।

जगतमें पांडवयुगका माना जाता कोहिनूर हीरा आज भी प्रसिद्ध है। यह लन्दनके राजमहलमें शहनशाहके मुकुट में स्थित है। हीरोकी प्राचीन-काल और वर्तमान में लिखी परिचय पुस्तके आज भी उपलब्ध हैं। वैज्ञानिक आविष्कारमें नये नये चमत्कार प्रस्तुत करनेमें हीरा महत्वपूर्ण रहा है। विज्ञानी इलेक्ट्रॉनिक घड़ियाँ, उपग्रह आदि में इनका बहुत उपयोग करते हैं। वैद्य आज भी भयंकर रोगीवाले र्दियोंको उसकी भस्म बनाकर खिलते हैं। भक्ति भरपूर आत्माएँ परमात्माको उसके बने मुकुट, माला आदि पहनाते हैं। समग्र विश्वमें और विशेषतः भारतमें हीरेके बेपार का आजकल जबरदस्त बोलबाला है। इसमें गुजरात, महाराष्ट्र सबसे अग्र है। विदेश में बेल्जियम आदि स्थलों पर हीरोको तराशने के जबरदस्त यन्त्र हैं। हीरा अत्यन्त कठिन पातु है। किसी मामूली साधनसे वह नुट नहीं सकता, बड़े बड़े साधनोंसे वह तोड़ा जा सकता है। इस हीरेको छोटी बड़ी मशिनोसे अलग अलग कट-आकार के बनाकर मारकेट में प्रस्तुत करते हैं। आकार देनेके बाद बेपार के लिए उसका मूल्य अनेक गुना बढ़ जाता है। वर्तमान में हीरेके कितने आकार (कट) प्रचलित हैं उसकी एक पट्टी यहाँ प्रस्तुत की गई है, और उसके नीचेकी लाइनमें अलग अलग खाने में हीरेके कट-आकारके निश्चित नाम लिखे गये हैं।

यह पट्टी हीरेके बेपारियोंको अधिक पसंद पड़ेगी। इतने सारे कट-आकार एक साथ में शायद ही किसीको देखने मिले, इस दृष्टिसे यह पट्टी हर किसी प्रेक्षक को आकर्षित करेगी यह निःशंक है। वज्ररत्न अर्थात् हीरेके साथ शुक्र ग्रहका सम्बन्ध है।

नवरस विषयक भेरी भूमिका

मन इन्द्रियवाले अरबों जीव हैं। अतः उनके हृदयमें प्रवाहित होनेवाले रस भी अरबों की संख्यावाले हो सकते हैं लेकिन अरबोंकी गिनती या वर्णन असंभव सा होनेसे आर्य विद्वानोंने अरबों रसोंका वर्गीकरण करके उन रसोंका नव रसमें समावेश किया है तथा साहित्य विभागके अलंकार शास्त्रमें नवरसों के भावोंका वर्णन किया है। यद्यपि अन्यत्र साहित्यादि ग्रन्थोंमें एक अन्य रसका अनागत समावेश करके अथवा गीण-मुख्यकी अपेक्षासे आठ भी कहे हैं, इस तरह नव अथवा दस रस भी बताये हैं। किसीने नूतन नाम का रस भी बताया है। जैसे कि— जैन शास्त्र के अनुयोगद्वारा नामके श्रद्धेय आगमके सूत्र २६२ (गा. ६३) में नवरसोंको सूचित करते हुए व्युत्क्रमसे वीर, शृंगार, अद्भुत, रौद्र, वीरानक, बीभत्स, हास्य, करुण और प्रशांत इस तरह बताया है। इनमें वीरानक रस नया है। दूसरे ग्रन्थोंमें इस रस की चर्चा नहीं है। अनुयोगद्वारमें भयानक रस नहीं पाया जाता लेकिन इसके लिए स्पष्टता की गई है कि वहाँ रौद्र रसमें भयानक का समावेश किया होनेसे उसका अलग अस्तित्व नहीं बताया है। यह सब ग्रन्थकारोंकी बुद्धिकी विवक्षा है।

वीरानक अर्थात् क्या? तो पूज्यकी पूजाका व्यतिक्रम अर्थात् अनादर जैसी परिस्थिति होने पर अथवा किसी गुप्त बात कहनेके पश्चात् व्यक्तिके अपने मनमें आंतरिक लज्जाका जो भाव उत्पन्न हो उसे वीरानक रसका आविर्भाव कहा जाता है। इस रसका मुख्य चिह्न लज्जा और शंकाशीलता है। आधुनिक अलंकार शास्त्रों में इस रसका कहीं उल्लेख नहीं है।

'भारत' नाट्य ग्रन्थमें (आ. ६. श्लोक १५) शान्त रसके अतिरिक्त शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स और अद्भुत इन आठ रसोंको सूचित किया है। मध्य कृत 'काव्य प्रकाश' में शान्त रसकी वृद्धि करके नव रसोंका वर्णन किया है। काव्यालंकार तथा काव्यानुशासनको भी वही नवरस अभिप्रेत है। रुद्रटने काव्यालंकारमें नवरसके उपरांत दसवीं 'पेयान्' रस बताया है।

३७. नवरसोंको उत्पन्न करनेमें निमित्त बननेवाली वस्तुएँ

विश्वप्रसिद्ध नवरसके भावोंको व्यक्त करनेवाले चित्र चित्ररत्नेकी प्रथा प्राचीन कालसे चल रही है। परंतु मेरे मनको लगा कि जिन कारणोंसे ये रस पैदा होते हैं उन कारणों के चित्र अद्यावधि-आज पर्यंत किसीने बनाये तो ऐसा मालूम नहीं। शायद कल्पना भी न हुई हो ऐसा हो सकता है। साथ ही मैंने यह भी सोचा और किस रसके लिए कौनसा दृश्य-चित्र पसंद किया जाय इसका भी सोच-विचार करके दृश्य निश्चित किये और नवरसके नव कारणभूत दृश्योंकी पट्टी बनवाई गई।

उदाहरणस्वरूप शृंगार रसकी अनुभूतिमें भले ही अनेक कारण हों लेकिन मुख्य कारण स्वरूप सुंदर स्त्री होती है, उसे देखनेसे इत रसकी उत्पत्ति होती है। अतः यहाँ पर इसे प्रथम स्थान दिया गया है। दूसरे स्थान पर सरकस के जोकर को रक्खा है, इसे देखकर प्रेक्षकोंमें हास्यरसकी अनुभूति होती है। इस तरह ये चित्र नवों रसों के कारण स्वरूप हैं और नव रस इनके कार्य रूप हैं।

३८. उत्पन्न हुए रसोंका विविध मुखाकृतियों द्वारा वर्णन

इस चित्रपट्टी में नवरसकी पहली पट्टीमें उत्पन्न होते नवरसोंके भावोंको व्यक्त करनेवाले चित्र हैं। चित्रोंको देखनेसे तुरंत समझमें आ जाते हैं इस लिए अधिक समझ-जानकारी देने की जरूरत नहीं है।

३९. हास्यके आचर्यों द्वारा जापके लिए सर्जन पाती विविध प्रकारकी आकृतियाँ

किसी भी अक्षर, शब्द या मंत्रका जाप संख्या के साथ सम्बन्धित हो तो उसके लिए दो प्रकार अधिक अनुकूल होते हैं, या तो हास्यमें मनकोंकी माला रक्खी जाए या उंगलीके पोरोंसे गिनै। उंगलीके पोरोंसे गिनने की बात आने पर प्रस्तुत जापको अधिक प्रभावित या अर्थपूर्ण बनानेके लिए आवतोंका निर्माण हुआ। माला रखनेकी, बूँदने की झंझट-चिंता ही नहीं रही।

७०. नाट्यकारोंने तो अन्य-जनक भावको उपलक्ष्य शृंगार, रौद्र, वीर, बीभत्स इन चारोंको मूल रस बनाकर अन्य स्वरूप माने हैं। इन चारोंसे क्रमशः हास्य, करुण, अद्भुत तथा भयानक रस अन्य अर्थात् उत्पन्न होते हैं, ऐसा कश्चर सिर्फ चार रस की ही स्वीकृति की है। अन्यथा देखें तो रस असंख्य हैं।

आवर्त अर्थात् विविध प्रकारोंसे उगलियों पर सर्जित विविध आकृतियों।

यहाँ दी गई पट्टीमें गिनने के लिए उपयोगी ऐसे सात आठ प्रकार के आवर्त दिये गये हैं। चित्रमें आधार रूप में अथवा जाप रूपमें शंखावर्त उपयोगी होनेसे तीसरा चित्र शंखावर्तका है। इन दोनों के सम्बन्ध के कारण शंखावर्त का जाप किया जाता है। दाहिने हाथका शंखावर्त १२ अंकका है। बाहर अंकोंको एक बार गिननेसे एक बार १२ होते हैं। उस एक बारकी याद रखनेके लिए दो हाथों के पंजोंको पास पास रखकर दाहिने हाथके शंखाकार १२ पोरों पर जाप पूर्ण होने पर आधार अर्थात् एक बार हुआ इसके खयाल के लिए बायें हाथके पंजेमें दूसरी उंगली की बिचकी पोर पर अंगूठा रक्खा जाता है। फिर पुनः दाहिने हाथसे दूसरी बार १२ गिने जाने पर बायें हाथ की तीसरी उंगलीकी दूसरी पोर पर अंगूठा आधार स्वरूप रक्खा जाता है। इस तरह बायें हाथके नौ बार आधार हो जाते हैं, दाहिने हाथसे (नौ) ९ बार १२ (बारह) गिननेसे १०८ का जाप पूर्ण हो जाता है। आवर्त से जाप करना हो तो संख्या की गिनती के लिए सातके अंकके आकारवाली पोर पर अंगूठा रखना होगा और बारह बार किस तरह गिनना चाहिए इसके लिए तीसरा शंखावर्त का चित्र देखिये। उसमें एक कहीं है इस पर ध्यान दें। अंगूठे से एक दो इस तरह शुरू करें। बारह पोरों पर उंगली के फिरनेसे प्रस्तुत आकृति का सर्जन होता है।

इस तरह दूसरा एक चित्र नंदावर्तके चारोंसे एक भाग के आकारका है। इस नंदावर्तकी पूर्णाकृति जैनधर्म के सिवा कहीं पर नहीं देखी। इसी लिए वि. सं. १९९५ में पालिताना जैन साहित्य मंदिर जो मेरी अपनी संपूर्ण कल्पना तथा रुचि के अनुसार बननेवाला था उसके जानमंदिर हॉल की छत के केन्द्रमें अतिमध्य ऐसी ५-५ फुटवाली नंदावर्त की काष्ठ पट्टीवाली आकृति बनवाई है, और इस चित्रसंपुटके प्रथम टाइलमें भी मेरी पसंद की इसी आकृति को आप देखेंगे क्योंकि इसका जोड़ जैनधर्म के अतिरिक्त विश्वमें कहीं पर नहीं है। अतः आप जनता की दृष्टि में इस आकृति का खयाल आवे इसे अति आवश्यक मानकर यहाँ प्रस्तुत किया है। यद्यपि स्वस्तिक (मंगल चिह्न) की आकृति तो सर्वत्र देखनेको मिलेगी लेकिन इसका जोड़ नहीं मिलेगा।

४०. जाप द्वारा मानसिक एकाग्रताके व्यवस्थित करनेकी अंकगणना पद्धति (अनानुपूर्वी)

अनानुपूर्वी अर्थात् जिसमें क्रमानुसार - क्रमशः व्यवस्था हो, और जिसमें क्रमानुसार व्यवस्था न हो लेकिन उलट-पुलट व्युत्क्रम व्यवस्था हो वह अनानुपूर्वी (अन्-अनानुपूर्वी) जापका एक प्रकार सर्व सुलभ माला गिननेका, दूसरा आवर्त द्वारा करनेका, तीसरा किसी वस्तुकी गिनती द्वारा करनेका होता है, इस तरह लिखे या छपे अंकोंकी संख्या द्वारा भी जाप किये-गिने जाते हैं।

नवकार मंत्रके 'नमोअरिहताण' आदि पाँच पदोंका जाप करनेकी अनानुपूर्वी संपूर्ण जैन समाजमें सुप्रसिद्ध है। आज तक उसकी लाखों नकलें छप चुकी हैं। नवपदवी की अनानुपूर्वी कुछ कारणोंसे इतनी प्रचलित नहीं हुई।

पाँच पदों की अनानुपूर्वी २४ तीर्थंकरों के चित्रों के साथवाली होती है। यह पाँच खानेवाली होती है। इसमें गिनने के २० (बीस) पन्ने होते हैं।

प्रश्न - माला गिनना उत्तम है या अनानुपूर्वी?

उत्तर - इसका उत्तर एकान्तमें नहीं दिया जा सकता। व्यक्तिके मनकी योग्यता पर इसका आधार है। फिर भी अपेक्षासे मालाके बजाय अनानुपूर्वीका जाप मनकी ओकाग्रता निधान के लिए अति सुदर है। क्योंकि इसमें अंकोंको मनमें उल्टे पुलटे बोलने होते हैं अतः आँख और मनका ध्यान बराबर अंकोंके खानों पर केन्द्रित करना ही पड़ता है अतः बाल्य विचारों के प्रवेश की संभावना बिलकुल कम रहे। अनानुपूर्वी जैन पुस्तक विक्रेता से मिल सकती है।

४१. एक-दूसरोंके प्रति किये गए भूलों-अपराधोंके लिए क्षमा का दर्शन करानेवाली पट्टी

इस पट्टीका विषय गहन, गंभीर और महान है। संसार और मोक्ष दोनों दो छोर पर आवे हुए हैं। दोनों परस्पर विरोधी हैं। जन्म-मरण के केशों का तथा संसारके मानसिक, वायिक और कायिक इन त्रिविध ताप स्वरूप तमाम दुःखोंका अंत पाना हो तो मोक्षभारकी साधना करनी चाहिए जिससे किसी जन्म के अन्त में आत्मा मुक्तात्मा बन जाए। लेकिन इस साधना की मुख्य शर्त यह है कि सर्व प्रथम कषाय पर विजय पानी चाहिए। संसार का मूल कषाय है। कषाय अर्थात् क्रोध, मान, माया, लोभ। इनमें क्रोध सबसे बुरा है। इन क्रोधादि कषायों के कारण एक दूसरे जीवोंके बिच विरोध, वैमनस्य, बैरभाव, अनबन, बोलचाल, गुस्सा, पसंद-नापसंद, धिक्कार, तिरस्कार, कडुआहट इन सारी हीन-दुष्ट वृत्तियोंका आविर्भाव होता है और इसके कारण लगातार कर्म बंधन प्रगाढ होते जाते हैं।

ऐसी परिस्थितिमें करुणासागर जैन तीर्थंकरोंने देखा कि जीव क्रोधादि कषाय के दावानलमें जल रहे हैं। सालमें एकदा ही सब जीव एक दूसरे की भूलों, अपराधों, गुनाहों तथा अपने अनुचित बर्तावों की हृदय के सच्चे भावसे क्षमा माँग ले तो कषायकी आगका उपशम हो जाए इसलिए पर्युषण पर्व के संवत्सरी के शुभ दिन पर संवत्सरी प्रतिक्रमण के दरमियान सारे जीव सुविख्यात ऐसा 'मेरे दुष्कृतोंकी माफी चाहता हूँ' अर्थात् 'मिच्छामि दुष्कृतं' यह सार्थक मूत्र बोलकर क्षमा चाहते हैं। वैर-विरोधकी आगको शांत करते हैं। इसे 'क्षम्यत क्षाम्यत' कहते हैं, क्षमा, क्षमाना, शांत होना और दूसरोंकी शांत करना यही जैनधर्मका सार है। 'समता' ही जैनधर्मकी बुनियाद है, जैनधर्म की इमारत है, और श्रमण धर्मका-जैनधर्मका अगर कोई स्तार है तो 'उपशम होना, शांत होना' ही है। यह पट्टी यही संदेश देती है।

७१. इस व्युत्क्रमसे गिननेकी पद्धतिवाली दो अनानुपूर्वी प्रसिद्ध हैं। सबसे पूर्ववत् शास्त्रोक्त सर्वमान्य नवकार मंत्रके पाँच परमेष्ठी पदोंकी है अतः वह पाँच अंकोंकी है और दूसरी नवपदवीके नव नाम-पाँच परमेष्ठी और दर्शन, ज्ञान, चारित्र्य, तपकी है।

७२. मन को बंध करनेके लिए यह जाप अक्षुभ का काम कर सकता है। छ-महीनेतक अखंड जाप गिनने पर सिद्ध हो जाता है और फिर तो जापक विहित कार्योंको पूर्ण कर सकता है। जैनधर्ममें यह एक छोटा लेकिन असाधारण असर करनेवाला साधन होने पर भी बहुत कम लोग इसका प्रयोग करते हैं। ८० प्रतिशत लोग तो इस अनानुपूर्वीको जानते या समझते भी नहीं हैं। बचल चित्तवाले लोगोंके लिए यह एक रामबाण दवा है, इत्यादि है।

४२. जैनतीर्थंकरों के मुख्य अंग स्वरूप बारह आगमशास्त्रों (द्वादशांगी) के नाम लिखनेवाली पट्टी

जैन तीर्थंकरों के केवलज्ञान-त्रिकालज्ञान होने पर वे स्व-बुद्धिसे शास्त्र रचना नहीं करते, लेकिन अपने प्रधान गणधर-शिष्यों द्वारा यह रचना करावते हैं। वे शिष्य परिमित बुद्धिवाले होते हैं, परंतु तीर्थंकर बुद्धिका विस्फोट करते हैं अर्थात् शास्त्र रचनेके लिए सामर्थ्य-शक्ति पैदा हो इस लिए तीर्थंकर सिर्फ तीन ही मूलभूत-आधार स्वरूप वाक्योंका दान करके गणधरोंकी बुद्धिका विस्फोट करते हैं। ये तीन पद क्रमशः 'उष्णमेव वा, विषमेव वा, बुधेव वा' हैं। तीनों कालोंके समय ज्ञानके आधार स्वरूप-चाभी रूप ये तीन पद हैं। इनका अर्थ जगतमें पदार्थ उत्पन्न होता है, उनका विनष्ट होता है और पदार्थ कायम के लिए स्थिर रूप भी है। जगतके पदार्थ तीनों स्थितिवाले होते हैं। गणधर दो हाथोंको मुटुकर और मस्तक नवाकर उन ज्ञानपदोंको ग्रहण करते हैं अर्थात् झेलते हैं। परमात्मा की वाणीके तीन पदोंसे गणधरोंमें असीम बुद्धि-शक्ति पैदा होती है, अतः वे (अंतर्मुहूर्त) दो घड़ियों-४८ भिनटों में बारहों अथाह शास्त्रोंकी मौखिक रचना कर देते हैं। यह रचना मुख्य बारह शास्त्रोंकी होती है। इन बारह शास्त्रोंकी रचनाको जैनभाषा की सुप्रसिद्ध परिभाषामें 'द्वादशांगी' नामसे पहचाना जाता है। हरएक तीर्थंकरोंके शासनमें इस द्वादशांगी की रचनाएँ होती हैं अतः अनदिसे अनंतकाल तक का यह शाश्वत नियम है।

पट्टीके बिचमें भगवान महावीरका चित्र प्रस्तुत है। यह चित्र 'आवश्यक नियुक्ति'की गाथाओके आधार पर बनाया गया है। चित्र का भाव दिखाता है कि भगवान महावीर साधना करते करते ज्ञान स्वरूप वृक्ष पर चढ़ते गये। वृक्ष की चोटी पर पहुँचे तब उन्हें केवलज्ञान-त्रिकालज्ञान प्राप्त हुआ। तीर्थंकर अतीव उदार, महान् परोपकारी और विश्व कल्याणकी भावनामें लगातार लीन होते हैं। विश्व कल्याण ज्ञानमार्गसे ही होता है यह निश्चित बाबत है। विश्वके समस्त सारे ब्रह्मांडके तत्वोंका, उसकी व्यवस्थाका तथा समग्र विश्व की जीव चेतनाका कल्याण करनेवाला ज्ञान मानवजातिके समस्त प्रस्तुत करना चाहिये। इसलिये भगवानने केवलज्ञान स्वरूप वृक्ष पर चढ़कर सम्यक्ज्ञान की विविध शाखाओके विविध पुष्पोंको चुन चुनकर उन ज्ञानपुष्पोंको अपने आदि ग्यारह गणधरों-शिष्यों को समर्पित करने अपने हाथ में लिये। ग्यारहों गणधरोंने नीचे खड़े रहकर उन पुष्पोंको अपने बुद्धि रूपी बस्त्रोंमें झेल लिया, तत्पश्चात् प्रचण्ड बुद्धिनिधान गणधरोंने उन पुष्पोंकी बारह मालाएँ बनवाईं। ये बारह मालाएँ ही बारह शास्त्र हैं। इन बारह शास्त्रोंकी रचना आजसे २५१५ साल पहले बैसख सुदि ११ के दिन भगवान महावीर और सकल संघकी उपस्थितिमें हो पाई थी। उस वक्त धर्मशास्त्रोंको कठम्य करनेकी प्रथा थी। प्राचीनकालके जीवोंकी बुद्धि असीम थी अतः शास्त्रोंकी लिखवाने की प्रथा नहीं थी। सालों बाद अकालके कारण याद शक्ति क्षीण होने लगी। शास्त्र भूल जाने लगे अतः एक हजार साल पश्चात् वीर सं. ९८७ अथवा ९९३ के बिच भारत के विद्यमान महाज्ञानी जैन आचार्योंकी एक महापरिषद का आयोजन वलभीपुरमें किया गया था। कहा जाता है कि ५०० आचार्य एकत्र हुए थे और कठम्य उन शास्त्रोंको कागज पर लिखनेका सर्व प्रथम बार निश्चित हुआ और विस्मृतिसे जितना ज्ञान बच पाया उतना ज्ञान पुस्तकारूढ हुआ। तबसे हजारोंकी संख्यामें शास्त्र लिखे जाने लगे। भावी जीवोंमें उसकी उचित विरासत रह पाई। जैनोकी आगम-शास्त्र भक्ति अनन्य है। तन-मन-धनसे महाज्ञानकी महान् विरासत जैन निधा रहे हैं।

पट्टीमें इन बारह शास्त्रोंके नाम लिखे हुए हैं। ये बारहो शास्त्र प्रधान-मुख्य होनेसे उन्हें 'अंग' शब्दसे पहचाना जाता है। अतः द्वादश-अंग दोनों शब्दोंको मिलाकर द्वादशांगी कहा जाता है। देहरीमें जिस तरह एक एक भगवान की स्थापना की जाती है, उसी तरह यहाँ कमान आकारकी पट्टी बनवाकर बारहों (अंगों) शास्त्रोंको पोथी आकारमें लिखवाकर रखे हैं। यहाँ पट्टीमें प्राकृत भाषाके मूल नाम छपे गये हैं और उनके संस्कृत नाम भी नीचे लिखे गये हैं। उनके नाम क्रमशः १. आचार २. सूत्रकृत ३. स्थान ४. समयवा ५. भगवती ६. ज्ञातायमं ७. उपासक ८. अंतगड ९. अनुसरो १०. प्रह्व्याकरण ११. विपाकभुत और १२. दृष्टिवाद हैं। बाह्यमणोंके मूलशास्त्रोंमें जिस प्रकार चार वेद हैं उसी तरह जैनोके मूलशास्त्रोंमें ये बारह शास्त्र-अंग हैं। पश्चात् उनके उपांग-अंगोपांग आदि अनेक शास्त्रोंका निर्माण हुआ है।

एक बात खास ध्यानमें रखने जैसी है कि विद्या बाह्यमणोंके वरणीय रही और धन बनिये—व्यापारी-वैश्य के वरणीय रहा। विद्या बाह्यमणकुलमें आनुवंशिक ही ऐसा प्रतीत होता है। यहाँ अप्रत्यक्ष रूपमें इस कल्पना का समर्पण करनेवाली घटना यह है कि क्षत्रियवंशी भगवान महावीर के प्रथम ग्यारहों शिष्य बाह्यमण ही थे और बारहों अंगोंकी शास्त्र रचना उन्होंने ही की। योगानुयोग बनी यह कैसी घटना !

४३. मूलभूत बारह शास्त्रोंके उपरान्त आचमणोंके विविध उपप्रकारोंके सब ४५ जैन आगम-शास्त्रोंके नामों को सूचित करनेवाली पट्टी

इस पट्टीमें वर्तमानकालके श्रमण संघने जो ४५ आगमशास्त्र निश्चित किये हैं उन आगमों की पोथियों-पुस्तकोंको अपने नामके साथ लंबे रूपमें क्रमशः बताया गया है।

इस द्वादशांगी की रचनेके बाद कालांतरमें बारहवें महाकाय दृष्टिभाव गन्धका ज्ञान धीरे धीरे साधु भूल गये। ज्ञान लुप्त होने पर वह अंग भी नष्ट हो गया। फिर श्रेष्ठ ११ अंग रहे। पश्चात्वती आचार्योंने उन अंगोंके उपांगरूप शास्त्रोंकी रचना की। उन शास्त्रोंकी संख्या १२ है। तत्पश्चात् दस पयन्ना अर्थात् अलग अलग विषयों के ज्ञान की रचना हुई। तदनन्तर छह छेदसूत्रकी रचना हुई। तत्पश्चात् चार मूलसूत्र तथा दो वृत्तिकाओं की रचना हुई। इस तरह कुल ४५ की संख्या हुई। जैनोके वर्तमान शास्त्र कितने हैं? इसके उत्तर में ४५ की संख्या कही जाती है। यह ४५ का अंक भी विविध परिस्थितिके कारण निश्चित नहीं है, अधिक संख्या भी हो सकती है। इस पट्टीका बहुत संक्षिप्त परिचय दे सके हैं। यह पट्टी ज्ञान विषयक होनेसे किसी ज्ञान से सम्बन्धित कार्यमें अथवा उसके उद्यापन विषयक कुकुम पत्रिक में उपयोगी हो सकती है।

४४. नवग्रहों से सम्बन्धित रत्नोंके नाम, उनके वर्ण, रत्नको सप्ताहके किस बार पर कब धारण करना आदिष्व अत्यंत उपयोगी परिचय देनेवाली पट्टी

यह एक अत्यन्त उपयोगी तथा संग्राह्य पट्टी है। सारी पट्टीका वर्णन करना चाहे तो बहुत पन्ने लिखे जा सकते हैं। फिर भी इस पट्टीमें बहुत सी बाबतें स्पष्ट लिखी गई हैं। इस पट्टीमें मुख्य रूपसे सूर्य, चंद्र, मंगल, बुध, गुरु, शुक्र, शनि, राहु और केतु ग्रह हैं। इन नवों ग्रहोंको ध्यानमें रखकर प्रस्तुत प्रत्येक ग्रह के साथ किस रत्न का सम्बन्ध है, उस रत्नका अंग्रेजी नाम क्या है? उसका रंग कैसा है? इस रत्न को पहनना चाहे तो किस दिन पर और दिन के किस समय पर पहनना? जो जो ग्रह बाधा करते हैं उनके लिए कैसे जाप किये जाएँ तथा उन रत्नोंकी आकृतियाँ

आदि पट्टीमें वर्णित है।

नौ रत्नों की अमूठी बनानी हो या पूजाकी पाटली बनानी हो तो उन ग्रहोंको किस दिशामें किस स्थान पर रखना इसकी दो आकृतियों सम्बन्धित ग्रहोंके नामों के साथ पट्टी के केन्द्र में दिखाई गई हैं। नौ ग्रहोंकी जानकारी पूर्ण होने पर लिखनेकी जगह शेष बची होने से अन्य प्रसिद्ध चोडे रत्नोंके नाम बताये गये हैं। नौ ग्रहोंके कुछ पत्थर धरती में से, कुछ रत्न समुद्री स्थानमेंसे तथा कुछ खानोंमेंसे मिल पाते हैं। रत्नों की भी बाह्यगण, सत्रिय, वैश्य, शूद्र आदि जातियों मानी जाती हैं। उत्पत्तिके समय ये रत्न सजीव होते हैं। एक इन्द्रिय वाले होते हैं अतः मात्र एक शरीर ही होता है, नाक, आँख, कान आदि नहीं होते हैं। बाहर निकलने के बाद उत्पत्ति स्थानका सम्बन्ध तूट जानेसे तथा बाहर के हवा और प्रकाश मिलनेसे वे नीचीव हो जाते हैं।

४५. सेवा, उपासना, भक्ति, दान आदिके लिए जैनधर्ममें बताये हुए वंशनीय सात श्रेष्ठ क्षेत्र

विश्वकी परती पर अच्छी और बुरी दो प्रकारकी प्रवृत्तियाँ चलती हैं। सरल भाषामें एक शुभ तथा दूसरी अशुभ कहलाती है। जैनधर्ममें शुभ प्रवृत्तिको पुण्य तथा अशुभ प्रवृत्तिको पाप कहते हैं।

जैनधर्ममें पुण्यका अर्थ होता है शुभ कर्म। इन कर्मोंका उदय होने पर जीवको विविध प्रकारसे सुख, शांति, रिद्धि, सिद्धि, सम्पत्ति, सद्गति आदि मिलते हैं। उन पुण्यकर्मों को देनेवाले (शुभकर्म) सात क्षेत्र बताये हैं। ये पुण्यक्षेत्र कहे जाते हैं। पट्टीमें ये सातों क्षेत्र बताये गये हैं इनके नाम क्रमशः १. जिनमूर्ति २. जिन मंदिर ३. ज्ञान ४. जैन साधु ५. जैन साध्वी ६. श्रावक और ७. श्राविका हैं।

इन सातों क्षेत्रों में जैनोकी प्रबल श्रद्धा और विश्वास हैं। सर्व प्रथम क्षेत्र जिनमूर्ति और दूसरा जिनमंदिर हैं। भगवान की मूर्ति बनवाकर उसकी प्रतिष्ठा करनेके लिए जिनमंदिर के निर्माणमें जैनोका प्रबल श्रद्धा-भाव होता है। इसके लिए सर्वाधिक धन राशि खर्च करनेकी जैनोकी भावना तीव्र होती है। वालीस सात पहले एक बुद्धिमान व्यक्तिने मुझसे प्रश्न पूछा था कि महाराजश्री ! लोग शिक्षण क्षेत्र, जैन भाइयोंकी सहायता के क्षेत्र तथा ज्ञानके क्षेत्र के लिए बहुत कम धन खर्चते हैं। जबकि भगवान की मूर्ति या जिन मंदिर बनवाने के लिए हजारों-लाखों रूपयोंका दान शीघ्र कर देते हैं इसका कारण क्या होगा? पहली बार ही यह प्रश्न उपस्थित हुआ। उत्तर देना आसान न था। विचारकी गहराईमें मनका प्रवेश होने पर तत्क्षण उत्तर मिल गया, उसे प्रस्फुट करने से मुझे आनंद हुआ, सुननेवाले तो मुग्ध ही हो गये। उत्तर यह था कि जैनधर्म में शुभकर्म की संख्येय प्रकृतियों (—प्रकार) बताई हैं। उत्तरोत्तर उत्कृष्ट स्थान रखनेवाली पुण्यप्रकृतियाँ भी बताई हैं। इनमें सर्वश्रेष्ठ प्रकृति तीर्थंकर नामकर्मकी कही गई है। इस उत्कृष्ट कोटिकी पुण्यप्रकृतिकी तरफ लोगोंका आकर्षण सहज, सर्वदा रहे यह स्वाभाविक है। यह उत्तर सुनकर उन्हें संतोष हुआ।

तीसरा क्षेत्र ज्ञानका है। ज्ञान प्रकाश है और प्रकाश का सहारा लेकर मानवजाति कल्याण कर सकती है अतः सम्यक्ज्ञान प्राप्ति करना, कठाना तथा करनेवाले को सब प्रकारका पोसाहन देना शुभकर्म दायक है। ज्ञानके रक्षणके लिए स्मारकोकी रचना करना, पुस्तकोंको प्रकाशित करना, दूसरोंके वास्ते विद्यादानके लिए संपत्तिका सदुपयोग करना, प्रबंधनों द्वारा स्व-परका स्वाध्याय करना, पुस्तकोंका आदर करना जिससे ज्ञानके आवरण कम होते जाँएँ तथा किसी न किसी जन्ममें केवलज्ञान-संपूर्ण ज्ञानकी प्राप्ति करके अंतमें आत्मा मोक्षसुखकी अधिकारिणी बन सके।

तत्पश्चात् साधु-साध्वी के दो क्षेत्र हैं। साधु-साध्वी के दर्शन, वंदन, आदर, सत्कार-सम्मान करना। आहारदान, औषधदान, वस्त्रदान, वसति दान आदिका दान करना साथ ही साधु-साध्वियोंकी सब प्रकारसे भक्ति करना यह सब मोक्षनीयादि कर्मके ज्ञाप के लिए तथा पुण्यप्राप्ति के लिए आवश्यक है। अहिंसाके वेशधारी, पंचमहाव्रतधारी, परोपकार परायण साधु तथा साध्वियाँ हजारों लोगों की धार्मिक तथा आध्यात्मिक क्षेत्रमें जुटाकर मुक्ति मार्ग के पथिक बनाते हैं।

अंतिम दो क्षेत्र श्रावक और श्राविकाके हैं। अहिंसा, संयम, तप, त्याग प्रधान जैनधर्मका आचरण करते हुए श्रावक-श्राविका अच्छी तरह जीवन जी सकें, अच्छी तरह जैनधर्मका आराधन कर सकें इसलिए उन्हें सारी अनुकूलता प्रदान करना पुण्य प्राप्तिका कारण बनता है। इस तरह इन सातों क्षेत्रोंकी भक्ति उत्तरोत्तर आत्माके लिए मुक्तिमार्ग की सहायक बनती है।

४६. अभिनव प्रवर्धरके अष्ट नमस्कार

जैन शास्त्रमें विशिष्ट प्रकार के नमस्कारों का एक प्रकार बताया है, जिसके आठ प्रकार हैं। यहाँ उन प्रकारों के पारिभाषिक नाम तथा उन नामों के चित्र सच के चारों अंगों के चित्रों द्वारा प्रस्तुत किये हैं। इस प्रकार के नमस्कार से सम्बन्धित चित्र जैन साहित्य विकास मंडल द्वारा प्रसिद्ध किये गये नमस्कार स्वाध्याय में दिया गया है। द्विचम भगवान श्री महावीर की मुखाकृति दी गई है।

४७. भारतके मुख्य छः धर्म, धर्मोंकी संख्या तथा उस धर्मोंकी प्रवर्धनाएँ

यह पट्टी अपने वर्तमान भारतके अलग अलग छह प्रकारके धर्मों का पालन करनेवाले मनुष्योंकी संख्याका छयाल देती है। इस पट्टीमें छहों धर्मोंके प्रतीक चिह्न भी बताये हैं उन्हें भी देखिये।

बदनसीबसे जैनधर्मका कोई चौकस प्रतीक नहीं है जिसे दिखासे यह प्रतीक जैनोका ही है ऐसा सबको प्रतीत हो। जैन समाज के लिए यह एक दुःखद बाबत है। फिर भी हाल तो यहाँ स्वस्तिकका प्रतीक रखा है। यह पट्टी सिर्फ भारतके ही नहीं अपितु विश्वमें सर्वत्र प्रचलित धर्मोंकी है तथा मुख्य छह धर्मोंकी प्रार्थनाओंका इसमें समावेश किया गया है।

मुस्लिम धर्म का चांद का, इसाई का क्रूस ये दो विश्व प्रसिद्ध जाने-माने प्रतीक हैं। ऐसा अपना तो भारत प्रसिद्ध प्रतीक भी नहीं है। यहाँ छहों धर्मोंके सिवा भारत में धर्मों के सैकड़ों फिरके हैं और छोटी छोटी बस्तीमें बटे हुए हैं। इन विविध धर्मोंको पालनेवाली छोटी-बड़ी कौयोंकी संख्या निश्चित नहीं हो सकी है तो फिर उसके प्रतीकका निश्चय कौन करे? यह संभव भी नहीं है अतः सातवें धिचममें छह मनुष्यके नीचे प्रश्नार्थ चिह्न रखना पडा है। (प्रकीर्ण अर्थात् विविध प्रकारवाला) इन छह धर्मों को पालनेवाली जन संख्या कितनी है यह ई.स. १९७१ में भारत की जन-गणना के सरकारी अंकोंके अनुसार लिखा गया है। जैनो की संख्या २६ लाख की दी गई है। यह अंक विश्वसनीय नहीं है। जैनोकी जन संख्या ५० लाख से भी बहुत अधिक है, परंतु जन-गणना के समय जैन लोग स्पष्ट रूपसे जैन लिखाने के बदले अनजान और अनपढ व्यक्ति हिन्दू जातिके खाने में 'हिन्दू' लिखवा देते हैं। फलतः जैनो की सच्ची जन-गणना नहीं हो पाती यह दुःखद बात है। लोक तंत्र में अत्यावश्यक ऐसे इस कार्यके लिए

किसी संस्थाने हाथी नहीं भरी। देशकालज्ञ आचार्य तथा अग्रणी लोग अगर जाग्रत हो तो यह अत्यन्त कठिन, लेकिन असंभव कार्य नहीं है। असीम सृष्टि में अडे हुए संघ में शासन-संघ के अनिवार्य ऐसी हितकारक राजकीय चेतना जगेगी क्या?

इस पट्टी में चर्कों धर्मोंकी प्रार्थनाएँ भी दी गई हैं। जैन तथा बुद्ध धर्मकी प्रार्थनामें कुछ शब्दसाम्य है। अतः इतिहासकार जैन धर्म तथा बुद्ध धर्म इन दोनोंको श्रमण संस्कृतिकी शाखा स्वरूप ही मानते हैं।

मैं अपने परिचित प्राध्यापकों तथा पी.एच.डी. होने के इच्छुक विद्यार्थियोंको जैन धर्म तथा बुद्ध धर्म के उपदेशमें रहे विचारसाम्य, शब्दसाम्य, अर्थसाम्य, आचारसाम्य, मूर्तिसाम्य आदि आदि का अनुसंधान करने के लिए कहता रहा हूँ।

४८. वाहन और जानयात्रा

जैनो की गजराज के साथ की यह रथयात्रा है। इसे गजराज यात्रा भी कहते हैं। और हाथी पर शास्त्र स्थापित होनेसे इसे जानयात्रा भी कह सकते हैं। रथमें तीर्थंकर भगवान की प्रतिमाजी स्थापित की गई है। यों देखें तो घोडेका उपयोग नहीं होने पर भी हाथीका बरघोडा (चलयात्रा-शोभायात्रा) रथका बरघोडा ऐसा कहा जाता है। यह पट्टी जुलूस-बरघोडेमें एकके बाद एक कौन कौनसी वस्तु होनी चाहिए उसका सर्वसामान्य परिचय देनेवाली है।

४९ से ५४. २४ तीर्थंकरोंके यक्ष-यक्षिणियोंके आयुध तथा वाहन आदि स्वरूपोंके परिचयकी पट्टी

सोमपुरा आदि मिस्त्री, विद्वान साधु-साध्वीजियों, श्रावक, टूस्टी आदि वर्णको नाम रहित देव-देवीकी मूर्ति होने पर वह मूर्ति किसकी है, इसका निर्णय करनेमें द्विधा उत्पन्न होती है। इस द्विधाके निराकरण के लिए शास्त्रोंमें मूर्तिकी पहचानके चौकस साधन नियमित क्रिये हैं जिनमें मुख, हाथ, वाहन और आयुध महत्वपूर्ण हैं।

चित्र संपुट की दूसरी आवृत्ति में २४ यक्ष-यक्षिणियोंके संपूर्ण रूपवाले चित्र, पट्टी द्वारा प्रकाशित किये थे, परंतु चित्र छोटे तथा कुछ बराबर स्पष्ट न होनेसे जल्दी समयमें आवे इसलिए हमने यहाँ छः पट्टियों पुनः तैयार करवाके छापी हैं।

सवा इंच की छोटी सी पट्टीमें भी हाथ के आयुध आदि स्पष्ट समयमें आवे इसलिए देव-देवीको आवृत्ति न चितराकर सिर्फ चार हाथ और वाहन चितरानेका निर्णय किया। किस तीर्थंकरके देव-देवी हैं इस हेतु बिचमें वर्तुल बनाकर तीर्थंकरका क्रमांक बताया है। सबसे ऊपर तीर्थंकर के देव-देवी के नाम दिये हैं। नीचे वाहन बताया है तथा चार हाथों में हर हाथके आयुध दिखाये हैं।

यक्ष-यक्षिणियोंकी २४ आकृतियोंमें सिर्फ पहले, सोलहवें, तेहसवें इन तीन यक्षोंके मुख क्रमशः हिरन, वराह, हाथीके हैं। वाहनमें सिर्फ बाइसवाँ मनुष्यका है। प्राणियों, पक्षियोंका सीधी तरह अनुबंधित न हों ऐसे विविध शेष वाहनोका निर्माण कैसे हुआ यह उपलब्ध नहीं हुआ। कुछ यक्षोंके मुख एकसे अधिक है उनकी संख्या ११ है। उनके हाथोंकी संख्या ४ से अधिक है। जबकि यक्षिणियोंमें एक चक्रेश्वरीके सिवाय शेष २३ यक्षिणियोंके सिर्फ चार ही हाथ हैं और मुख सबके एक ही है।

तात्पर्य यह हुआ कि पुरुष यक्षके मुख और हाथ दोनों अधिक हैं जबकि स्त्री यक्षिणियोंमें सबके एक ही मुख है। इससे ऐसी कल्पना की जा सके कि अधिक बोलनेका अधिकार पुरुषोंका है और कम बोलनेका अधिकार स्त्रियोंका है।

नादीन्य प्रस्तुत करनेवाली मेरी यह कल्पना बुद्धिमान प्रेसकों को अवश्य पसंद होगी। हर एक पट्टीमें पट्टीके नाम के साथ सब कुछ स्पष्ट लिखा होनेसे विशेष परिचय देनेकी जरूरत नहीं है।

५५. एकेन्द्रिय जीवोंके विविध प्रकारोंका विग्वर्शन

अखिल ब्रह्मांडमें दृश्यादृश्य, अनंतानंत जीव विद्यमान हैं। अनंता जीवों का वर्णन या व्याख्या देना असंभवित है अतः शास्त्रकारोंने वर्गीकरण करके तमाम जीवों के ५६३ प्रकार किये हैं। इन ५६३ प्रकारों का पांच विभागों में विभाजन किया है। इन पांच विभागों में एक इन्द्रिय वालेजीवों से लेकर पाँच इन्द्रियवाले जीव होते हैं। इन्द्रियों पाँच हैं। पाँचों आभ्यन्तर इन्द्रियों की बाह्य आकृतियों के नाम क्रमशः १. स्पर्श २. रसना ३. घ्राण ४. चक्षु तथा ५. कर्ण हैं। स्पर्श अर्थात् (body) चर्म, रसना अर्थात् जीभ, घ्राण अर्थात् नासिका, चक्षु अर्थात् आँख और कर्ण अर्थात् कान है।

१. टंडा या गरम, कठोर या कोमल आदि आठ प्रकार के स्पर्शों का ख्याल स्पर्श इन्द्रिय या शरीर के स्पर्शसे होता है। २. खट्टा, खारा, तीखा, कटुआ, पीला, तूवर आदि छः प्रकार के रसों का परिचय जीभ के अंतर्गत रसना इन्द्रिय द्वारा होता है। ३. सुगंध और दुर्गंध नासिका का विषय है और इनका अनुभव नासिका में आई घ्राणेन्द्रिय द्वारा होता है। ४. लाल, हरा, पीला, श्याम, सफेद, नीला आदि रंगों का परिचय चक्षु इन्द्रिय द्वारा होता है और ५. शब्द श्रवण का अनुभव कर्ण इन्द्रिय द्वारा होता है।

विश्वमें अनंता जीव एक इन्द्रियवाले (स्पर्श) हैं। असंख्य जीव दो इन्द्रियवाले (स्पर्श, रसना) होते हैं। तीन इन्द्रियवाले जीव (स्पर्श, रसना, घ्राण) और चार इन्द्रियवाले जीव (स्पर्श, रसना, घ्राण और चक्षु) क्रमशः असंख्याता हैं तथा पाँच इन्द्रियवाले जीव (स्पर्श, रसना, घ्राण, चक्षु और श्रोत्र) असंख्याता हैं।

जैन शास्त्रकारोंने वर्ग करके निश्चित किये, जीवों के ५६३ भेदोंमें वर्तित एकेन्द्रियसे लेकर पंचेन्द्रिय तक के जीव किस प्रकार के होते हैं इसे दिखाने को वहाँ दो चित्रपट्टियों प्रस्तुत की गई हैं। प्रथम पट्टी एकेन्द्रिय जीवोंकी है तथा दूसरी अन्य तमाम जीवोंकी है।

७३. 'बरघोडा' शब्द वास्तविक रूपसे तो घोड़े पर बैठकर जनसमुदायके साथ लन करनेके लिए जाते हुए वर (दुलहा) पसके समूह के सम्बन्धमें प्रयुक्त होता है। किन्तु आज तो यह शब्द गुजरातमें सभी प्रसंगोंके लिए चालू सिक्के के समान प्रयुक्त होता है। किसी भी प्रकारके धार्मिक अथवा व्यावहारिक प्रसंग के लिए सम्यक, महाजन समुदायके साथ शहरमें बजते बैठे रहित किरते हुए जनसमूहको 'बरघोडा' शब्दसे ही संबोधित किया जाता है। यद्यपि गुजरातीमें 'सरघत' शब्द है, किन्तु आजकल यह शब्द जिस अर्थमें रूढ़ हो गया है, उसे देखते हुए सभी प्रसंगोंमें वह उचित नहीं लगता। और दूसरा कोई यथार्थ शब्द गुजराती भाषामें मिला नहीं। हिन्दी भाषामें 'बरघोडा'को बरघोडा कहते हैं। यह 'यात्रा' शब्द 'बरघोडा' के अर्थमें गुजराती में प्रयुक्त हुआ है। इसलिए मैंने भी यहाँ इसीका उपयोग किया है।

पृष्ठी क्र. ५५ में एकेन्द्रिय जीवों के तमाम प्रकारोंका दिग्दर्शन किया गया है। इस पृष्ठीमें पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और वनस्पति इन पाँचों भेदों को बताया गया है। इन तमाम जीवों को पापोदय से सिर्फ एक शरीर (body) मिला होता है। शेष जीव, आँख, नाक, कान, ये चार इन्द्रियों नहीं होती हैं। पृथ्वीसे धरती, पहाड़, पानीसे समुद्र, नदियाँ, धरती तथा आकाशवर्ती तमाम प्रकारका पानी, अग्निसे आकाशी बिजली से लेकर धरती पर रही अग्निके तमाम प्रकार, वायुसे किसी भी तरहकी बहती हवा और वनस्पतिसे तमाम प्रकारकी वनस्पतियाँ, वृक्ष आदि का समग्र लेना। समग्र विश्व के मनुष्य, प्राणी, क्षुद्र जंतुओं का जीवन, वनस्पति तथा उसकी विविध प्रकारकी बनावटों द्वारा पुष्टि होता है। जीव बसेरे के लिए धरती (पृथ्वी), जीवन जीने के लिए पानी, अग्नि, वायु तथा शरीर आदि के पोषण के लिए मुख्यतः वनस्पतिका उपयोग करते हैं। ये तमाम एकेन्द्रिय पदार्थ जब तक संलग्न होते हैं तब तक सजीव होते हैं। मूल से जब अलग किये जाते हैं तब धीरे धीरे निर्जीव हो जाते हैं। इन एकेन्द्रिय जीवों पर विश्व के जीवों का बहुतेरा जीवन टीका हुआ है।

जैन साधु मनसा, वाचा, कर्मणा किसी जीव की हिंसा न हो इस लिए आजीवन प्रतिज्ञाबद्ध होनेसे ऐसे सजीव एकेन्द्रिय प्रकारोंका उपयोग नहीं करते। उसका स्पर्श भी नहीं करते क्योंकि स्पर्शसे पाप होता है। स्पर्शसे भी उन जीवोंको सूक्ष्म दुःख होता है।

पृष्ठी के नीचे दिये गये विवरण में प्रकारोंको अलग अलग समझाने के लिए डिभाइन द्वारा संकेत किया है।

५६. दो इन्द्रियसे लेकर पंचेन्द्रिय तकके जीवोंका दिग्दर्शन

यह पृष्ठी दो इन्द्रियों, तीन इन्द्रियों, चार इन्द्रियों तथा पाँच इन्द्रियोंवाले जीवोंकी है।

दो इन्द्रियों, तीन इन्द्रियों तथा चार इन्द्रियोंवाले जीवों का संकलित नाम विकलेन्द्रिय है। प्रारम्भ के तीन खानों में ये तीनों प्रकार बताये हैं। फिर तिर्यच पंचेन्द्रिय के तीन वर्तुल दिये हैं। इनमें जलचर, स्थलचर तथा खेचर इस तरह तीन प्रकार के जीव होते हैं। तत्पश्चात् बाकी पंचेन्द्रिय जीवोंमें देव, मनुष्य तथा नरक ये तीन प्रकार हैं। देव आकाश और पाताल दोनों स्थलों में रहते हैं, नरक के जीव पातालमें ही रहते हैं और मनुष्य पृथ्वी पर रहते हैं।

इस तरह दो पृष्ठीयों द्वारा जैन धर्ममें बताये गये समग्र जीव विज्ञानका सामान्य ख्याल प्रस्तुत किया है।

अंग्रेजी परिशिष्टोंमें ही नई २२ पृष्ठीयों की भूमिका

इस पुस्तकमें विविध प्रकार तथा विविध विषयकी बोर्डर दी गई है। ये बोर्डर संलग्न रूपमें ठेठ तक चानू रहे तो ठीक हो परंतु पन्नोंकी पर्यादा के कारण धारणा संभवित नहीं होती। गुजराती परिशिष्टोंमें सिर्फ ८ बोर्डर बन पाई। तत्पश्चात् प्रस्तुत हिन्दी परिशिष्टोंमें पर्याप्त जगह न होने के कारण बोर्डर रखना शक्य नहीं था। दूसरी मुसीबत यह भी रही कि इस ग्रन्थसे उपयुक्त तथा शोभनीय ऐसे विषय खास तौर पर शेष न रहनेसे नई पृष्ठीयों बनाकर रखना शक्य न हुआ। परंतु अंग्रेजी के लिए शुरुते ही कुछ सतर्क होने के कारण दूसरी आवृत्ति में जो २० पृष्ठीयों रखी थीं उन्हीं पृष्ठीयों को तीसरी आवृत्तिमें उसी रूपमें रखी है। परंतु २० में से १७ पृष्ठीयों साधमें ही ली हैं तथा पहले की १८ से २० पृष्ठीयों के स्थान पर कल्पसूत्र स्टाईलकी नई ३ पृष्ठीयों के साथ पहले की शेष ३ पृष्ठीयों को जोड़ दिया है।

५७ से ७३. श्वेताम्बर-विंशत्तर मतानुसार १६ विद्यादेवियों तथा २४ यज्ञ-यक्षिणी आदिकी पृष्ठीयों

अरबों वर्षोंके महाकाल दरमियान जैनधर्म में २४ ईश्वरीय व्यक्तियोंने जन्म लिया जो तीर्थंकर कहे जाते हैं। हर एक तीर्थंकर के केवलज्ञान होने पर तीर्थंकरोंकी आम प्रवचन सभा में अपने धर्मशासन का योगक्षेम और कल्याण हो इसलिए पातालवासी देवों में से एक पुरुष देव तथा एक स्त्री देव रत्नक के रूपमें नियुक्त किये जाते हैं। इन्हें यज्ञ-यक्षिणी कहते हैं।

५७ से ५९ तक की पृष्ठीयों में श्वेताम्बर मत के अनुसार २४ यज्ञोंकेचित्र तथा ६० से ६२ तक की पृष्ठीयों में चक्रेश्वरी आदि २४ यक्षिणियों के चित्र दिये हैं।

६३ से ६५ तक की पृष्ठीयों में दिगम्बर मान्यता के अनुसार २४ यज्ञों के तथा ६६ से ६८ तक की तीन पृष्ठीयोंमें २४ यक्षिणियों के चित्र हैं।

६९ वी पृष्ठीमें जैनधर्म में कतिपय अधिकांश जो देव हैं वे प्रस्तुत हैं। उसमें प्रथम छः आकृतियों श्वेताम्बर मत के अधिकांश देवोंकी हैं, फिर एक सीधी पृष्ठी चित्रकार दो दिगम्बर मतके अधिकांश देव प्रस्तुत किये हैं।

श्वेताम्बर मतके छः देवों के चित्र दिये हैं। उनमें क्रमशः प्रथम धरणेन्द्र है, जो पार्श्वनाथ भगवान के सेवक देव है। यद्यपि तीर्थंकरों के अधिष्ठायक देव यद्य ही होते हैं और यज्ञ देवों के व्यन्तर निकाय के ही होते हैं इसी लिए नियमानुसार पार्श्वनाथ भगवानके अधिष्ठायक देव पार्श्वनाथका यज्ञ ही है लेकिन कर्मण के उपसर्गसे रक्षण करनेका भक्तिपूर्ण कार्य धरणेन्द्रने किया था अतः धरणेन्द्रको भी अति महत्त्वपूर्ण स्थान दिया गया है। यह धरणेन्द्र तो दूसरे भवनपति निकायके हैं, अतः वह यज्ञ नहीं है। पृष्ठीके दूसरे ब्रह्मशांति यज्ञ जो धरणेन्द्र की तरह भगवान महावीर के अधिक संख्यक भक्त सेवक हैं। तीसरे विमलेश्वर सिद्धचक्र भगवान के अधिष्ठायक देव हैं और वे वैमानिक निकाय के सौधर्म कल्पके हैं। चौथे तपागच्छके अधिष्ठायक के रूपमें प्रसिद्धि प्राप्त, प्रभाषक यज्ञ जातिके भाणिभद्र यज्ञ प्रस्तुत है। वीर जातिमें उनका समावेश किया जाता है। पाँचवे पौरवदेव हैं। इन पौरव के अनेक प्रकार हैं। छठे क्षेत्रपाल हैं, इनके भी अन्य प्रकार हैं। यहाँ संक्षेप में परिचय दिया गया है। तत्पश्चात् अनावृत्त और सर्वाह्न दो दिगम्बरीय देव दिये हैं। उनका परिचय नहीं दिया है।

ग्रन्थका कद बढ़ जाने के भयसे यहाँ आयुध, वाहन आदिका परिचय नहीं दिया गया। श्वेताम्बर यज्ञ-यक्षिणियोंकी पृष्ठीयों के चित्रोंमें कहीं कहीं आयुध स्पष्ट न दिखते हों तो पृष्ठी क्र. ४९ से ५४ में देख लें।

श्वेताम्बर आम्नायकी ७०-७१ क्रमांक की दो पृष्ठीयों और दिगम्बर आम्नायकी ७२-७३ पृष्ठीयों ये चारों पृष्ठीयों १६ विद्यादेवियोंकी हैं। इन देवियों के नामकी विद्याएँ हैं। प्राचीन कालमें इन विद्याओंकी साधना होती थी। उनके देह-आसनादिकका परिचय नहीं दिया है।

७४ से ७६. कल्पसूत्रकी (इन्डो-ईरानी मिश्र आर्ट) पद्धतिके चित्रोंकी श्री नेमिनाथ भगवानसे सम्बन्धित तीन पट्टियाँ

इन तीनों पट्टियोंका चित्रकाम १४-१५ वीं शताब्दी से लेकर १८वीं शताब्दी तक के समयमें जैन कल्पसूत्र प्रति की चित्रकला पद्धतिमें (इन्डो-ईरानी स्टाइल) जिस ढंगसे काम होता था उस पद्धतिके अनुसार करवाया है; ये पट्टियाँ जेसलमेरीके चित्रोंकी ही अनुकृति हैं।

७४ नंबर की पट्टी के चित्रमें नेमिनाथ भगवानका च्यवन, माताजीसे देखे गये १४ महास्वन तथा पिताजी समुद्रविजयजी को अपने निवास स्थानमें बैठे हुए दिखाये हैं।

७५ नंबरकी पट्टीमें शिवादेवी माताजी को तथा नेमिनाथ भगवानका जन्म प्रसंग बताया है। हरिणैगमेथी भगवान को लेकर अन्य देवोंके साथ मेरु पर्वत पर जाते हैं। मेरुपर्वत पर इन्द्र द्वारा भगवानका अभिषेक, विवाह की बारातका रथ, पशुओंका बाड़ा, विवाहकी चउरी तथा दीक्षा, लोच, इन्द्र द्वारा केश ग्रहण यह सब पट्टीमें सिर्फ प्रतीक स्वरूप अर्थात् संक्षेप में दर्शाया है।

इस पट्टीमें एक ध्यानाकर्षित बाबत यह है कि सामान्यतः माताजी के शयनगृहसे एक ही दिन की उम्र के भगवानको स्वयं इन्द्र महाराज मेरु पर्वत पर ले जाते हैं जब कि यहाँ चित्रमें यह अधिकार सिर्फ हरिणैगमेथीको दिया हुआ बताया गया है। शास्त्रों में ऐसे विकल्प सूचित हैं।

७६ नंबर की पट्टीमें देवलोक प्रस्तुत है।

७७-७८. श्वेताम्बर - विगम्बर मतानुसार २४ तीर्थकरोंके २४ लांछनोंकी पट्टियाँ

७७ वीं पट्टीमें २४ तीर्थकरोंका परिचय देनेवाली श्वेताम्बर मतानुसार २४ लांछन आकृतियों वी हैं। २४ तीर्थकरोंकी मूर्तियाँ कल्पित आकारकी हैं। कौनसी मूर्ति किस तीर्थकर की है इसका निर्णय करनेके लिए उनके चिह्न निश्चित हुए हैं। ये किस तरह निश्चित हुए इसके लिए शास्त्रोंमें लिखा है कि हरएक तीर्थकर के जन्म पर उनकी दाहिनी जंघा पर जंघाकी चमडीसे वैसी आकृति निर्मित होती है। समय बीतने पर उस आकृतिकी वृद्धि होती है और मूर्ति निर्माण के प्रसंग पर तीर्थकर विशेषकी आकृति या मूर्तिके नीचे लांछन उत्कीर्ण किया जाता है। इस पट्टीमें श्वेताम्बर शास्त्रोंद्वारा निश्चित किये गए २४ तीर्थकरोंके २४ लांछन यहाँ चित्रित हैं।

जंघा पर ऐसी आकृतियाँ किस कर्मवशा होती होगी यह तथा करीब आठ आकृतियोंको छोड़कर शेष तमाम लांछनाकृतियाँ तीर्थच अर्थात् पशु-पक्षी आदिकी क्यों होती होगी। व्यक्ति लोकोत्तर होने पर भी जंघामें ऐसी आकृतियाँ का निर्माण क्यों होता होगा? यह सब आश्चर्यपूर्ण बाबत हैं। ज्ञानिके सिवा इसका समाधान कौन दे।

७८ नंबरकी पट्टी विगम्बर मतानुसार २४ तीर्थकरोंके २४ लांछनोंकी है। श्वेताम्बर मतसे इन लांछनोंमें अल्प भेद है।

७९. जैन जयति शासनम् की अंतिम पट्टी

यह पट्टी 'जैन जयति शासनम्' की है। ग्रन्थकी पूर्णाहुति-समाप्ति होनेपर जैन शासन जयवंतु हो ऐसी शुभ-मंगल प्रार्थना की गई है।

८०. तीर्थकर की प्रवचनकालिक विविध मुद्राएँ— टाइटल पृष्ठ नं. १ ऊपरकी पट्टी

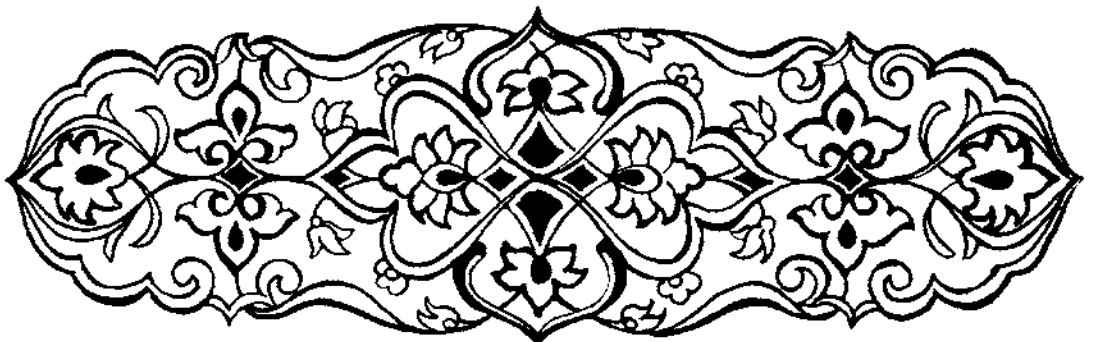
दूसरी आवृत्ति पूर्णतया छप चुकी थी और अंतिम टाइटल शेष था तब मुझे विचार आया कि तीर्थकर किस मुद्रामें और कैसे आसन पर बैठकर देशना देते हैं इसके विविध विकल्प होनेसे विकल्प विषयक पट्टी तैयार करके दी जाए त्रिममें इस विषय के अभ्यासियों को संतोष हो,साथ ही टाइटल की शोभामें अभिवृद्धि हो। टाइटल के प्रथम पन्ने पर भी इस पट्टी को छापना आवश्यक था इसलिए इसे टाइटल पर छापी है।

इस पट्टीमें सात आकृतियाँ प्रस्तुत हैं। बीच वाली आकृतिकी दोनों बाजू पर जो आकृतियाँ स्थित हैं वे समान आकृतियाँ हैं अतः वास्तविक दृष्टिसे देखे तो इसमें चार ही मुद्राएँ हैं। (१ से ४ आकृतियों को देखिये) हाथ और पैर किस तरह रखते हैं इसका कोई निश्चित निर्णय उपलब्ध न होनेसे यह पट्टी रखनी पड़ी है।

इस पट्टी में अन्य विशेषता यह है कि इसमें आसन के लिए चार प्रकार के कमल बताये हैं। तमाम आकृतियों पर छत्र दर्शित है, परंतु अंतमें दो आकृतियों पर समवसरणका छयाल देने के लिए प्रतीक रूपमें अशोक वृक्ष बताया है। तीर्थकर ज्ञान के महान् प्रकाशके प्रसारक होनेसे छत्रों के बीच लघु दीपक रखे गये हैं। ग्रन्थ के अंदर दी गई पट्टियों से यह पट्टी अलग है यह दिखाने के लिए तथा तीर्थकर देवोंके हिंसा तथा परिग्रह त्यागने के मुख्य उपदेश को लक्ष्यमें लेकर अहिंसा और अपरिग्रह इन दो शब्दों को दोनों छोर पर लिखवाया है। इस लेखन की लकीर पर दीपक की ज्योत रखी गई है, और सारी बॉर्डर की समतुला निभाने तथा सुंदरता बढ़ाने के लिए पुष्पों या प्रकाशकी झलक समान डिजाइन प्रस्तुत की गई है।

इस पट्टीको सूक्ष्म दृष्टिसे देखनेवाले ही सुचारू रूपमें समझ पायेंगे।

इस तरह तीसरी अकृतिमें प्रस्तुत ८० पट्टियों का परिचय समाप्त होता है।

४८ चित्र-परिचय के लेखके विद्य-विद्य १-१ इंच में समतोल छपे हुए १४४ तथा अन्य प्रतीकोंका परिचय

१. सिंह — यह सिंहाकृति उत्तरप्रदेशके मथुराके जैन स्तूप की सिंहाकृति का अनुसरण करती हुई अनुकरणात्मक आकृति है। यह शिल्पी ढंग की आकृति है। सिंह श्रमणभगवानमहावीर को परिचित करानेवाला एक लाञ्छन—चिह्न होनेसे प्रतीकोका आरम्भ इसीसे किया है। यह वन का राजा और शौर्य—पराक्रम का प्रतीक माना जाता है। जैनधर्म की परिकरवाली पत्थर और धातु की मूर्तियोंके नीचे इसे अवश्य स्थान मिला है। लौकिक अष्टमंगलमें सिंह भी मंगल माना गया है। चौदह स्वप्नों में भी इसका प्रमुख स्थान है। प्रत्येक तीर्थंकर की माता पुत्र तीर्थंकर के अवतारसूचक चौदह महास्वप्नोंको देखती है। उनमें सिंहाका स्वप्न भी होता ही है। यदि स्वप्नमें सिंह दिखाई दे तो देखनेवालेको श्रेष्ठ लाभ होता है। ऐसा भारतीय स्वप्नशास्त्रोंका कथन है।
२. कलश — 'जीवन में मंगल करनेवाली' अष्टमंगल नामसे विख्यात जैनधर्म में प्रसिद्ध अष्ट आकृतियोंमेंसे छठी संख्याकी एक मंगल आकृति है। जैन अथवा अजैन लोग धार्मिक अथवा व्यवहारिक कार्योंके प्रारंभमें, यकान, आदिके वास्तुप्रसंगोंमें तथा कतिपय धार्मिक अनुष्ठानोंके अंतमें शान्तिस्तोत्र (बड़ी शान्ति) के पाठ द्वारा जल भरकर कलश की मंगल स्थापना मुख्य रूपसे करते हैं। भारतीय संस्कृतिका तथा शान्ति-पौष्टिक कर्मके निमित्त का यह एक महत्वपूर्ण अतिश्रेष्ठ प्रतीक है।
- पत्थर अथवा काष्ठीके मंदिरोंके तथा गृहस्थोंके गृहोंके मुख्यद्वारोंकी चौखटों पर १. स्वस्तिक (—साधिया), २. शीवत्स, ३. नन्द्यवर्त, ४. वर्षमानक (—शरावसपुट), ५. कलश (कुम्भ), ६. मदासन, ७. मत्स्य युगल और ८. दर्पणा ये आठ प्रकारके मंगलरूप माने गए 'अष्टमंगल' शब्दसे प्रसिद्ध आठ आकार खुदवानेकी खास प्रथा थी। हमारे यहाँ प्रायः बहुतसे स्थानों पर आज भी ये देखनेमें आते हैं।
- यह चित्र मध्ययुगीन बहुमान्य सचित्र जैन कल्पसूत्र ग्रन्थ की आन्तराष्ट्रीय ख्याति प्राप्त चित्र पद्धति की अनुकरणात्मक कृतिके रूपमें दिया गया है।
३. हाथी^३ — मथुराके जैन स्तूपमें उत्कीर्ण गतिमान हाथी की आकृति की यह एक अनुकृति है। हाथी भारत देशका सुविख्यात, आकर्षक, अत्यन्त सुबुद्ध, बलवान तथा शकुनवाला प्राणी है। विद्यमान प्राणियोंमें यह सबसे बड़ा और विशालकृम्य है, यह मांसाहारी नहीं है अपितु वनस्पति आहारी है। हाथी श्याम और श्वेत ऐसे दो रंगोंके होते हैं। सपरिकर (परघरवाली) तीर्थंकरोंकी मूर्तियोंमें नीचेवाली गादीके भागमें हाथीको प्रमुख रूपसे स्थान मिला है। भारत में महत्त्व की शोभायात्राओंमें इसका सवारीके रूपमें खास उपयोग किया जाता है। प्राचीनकालमें युद्ध लड़नेके लिए 'गजसेना' रखी जाती थी। इसे लोहेके बख्तर भी पहनाए जाते थे, जिनके नपूने 'अजायब घर—म्यूझियम'में दिखाई देते हैं। दक्षिण तथा पूर्व भारतके मैसूर, आसाम और अफ्रीका तो हाथीकी उत्पत्तिके प्रमुख स्थान हैं। भारतसे बाहर अफ्रीकामें भी हाथियोंकी संख्या विशाल है किन्तु अफ्रीकाका जंगली हाथी बहुत ऊँचा-चौड़ा, बड़े कानवाला, कुरूप, भयावना तथा बड़ी कठिनाईसे पाला जा सकनेवाला होता है। चौदह महास्वप्नोंमें इसका आद्य स्थान है।
४. सूत्रवाचना — 'बाजोठ' काष्ठासन पर बैठे हुए जैन गुरु-मुनि अपने आसनस्थ शिष्य-मुनिको धार्मिक सूत्र की वाचना (पाठ) देते हैं। शिष्यके हाथमें धार्मिक शस्त्र लिखा हुआ ताडपत्रका लम्बा पता है। दोनोंका मुनिवेश आजकी पद्धतिसे भिन्न पद्धतिवाला है। किन्तु प्राचीनकालकी ताडपत्र अथवा कागजकी कल्पसूत्रादिकी प्रतियोंमें (न जाने किस कारण) इस प्रकारका ही पहनावा उत्तरोत्तर समयमें देखनेको मिलता है। ६०० वर्ष पहले गुजरातमें ताडपत्रका व्यवहार पर्याप्त मात्रामें होता था। दोनों आकृतियोंके बीच जैन साधु-साध्वी के उपकरणमें अनिवार्य आलम्बन के रूपमें मान्य, सदाके सहयोगी, पंचपरमेष्ठीकी स्थापनाके रूपमें स्थापित अक्षोंसे युक्त 'स्थापनाधार्य' दिखाई देते हैं। एक खड़ी छोड़ी है जिसे व्यवहार की जैन भाषामें 'ठ्वर्णी' कहते हैं। आजकल तो यह शब्द स्थापनाधार्यकी पर्यायवाची बन गया है। चित्रमें गुरुश्रीके पीछे सेवा करता हुआ एक शिष्य खड़ा दीखता है। यह चित्र तेरहवीं शतीकी सचित्र कल्पसूत्रकी प्रति की पद्धतिके अनुसार बनाया गया है।
५. हंस — मथुराके जैन स्तूपमें उत्कीर्ण एक सुशोभन। हंस भारत का प्रिय पक्षी-प्राणी है। प्रमुख रूप से काव्यशास्त्रियोंको विशेष प्रिय है। शिल्प स्थापत्योंमें भी यह विशेषतः दिखाई देता है। जैन मंदिरोंमें शिखरबन्ध दहेरासरके शिखरके पूर्ण नीचे के भागमें पत्थरमें ही हंसघर-हसस्तर अर्थात् हंसोकी पूरी श्रेणी दिखाई जाती है। इतना ही नहीं, अपितु जैनमूर्तिके परिकर (परघर) में मूर्तिके ऊपरी बलयाकार भागके छोरमें हंसकी पंक्ति मुख्य रूपसे उत्कीर्ण की जाती है। हंस अपनी चालसे सुंदर लगनेके कारण कवियोंने स्त्रीकी सुंदर गतिको हंसकी गतिके समान माना है। और वह अपनी चोच की विशेषता के कारण दूधमें मिले हुए पानी को पृषक् करनेका गुण भी रखता है।
६. शहनाई — भारत देशमें प्रसिद्ध 'सुथिर' वर्गका एक मंगल वाद्य। वर्षों पूर्व देव-दरबारमें और राजदरबारमें दिनमें तीनों समय यह बजाई जाती थी। (विशेष परिचय के लिए देखिये प्रतीक संख्या-२०)
७. ओं^४ हीं^५ अहं^६ — एक सुप्रसिद्ध, अत्यन्त प्रभावशाली तथा जैनमन्त्रोंमें मूलभूत अतिमान्य सबीज मन्त्रपद। यहाँ दिया हुआ अहं पद जैन पद्धतिके मन्त्र बीजोंवाला है। इसमें सार्वभौम माने जानेवाले अनाहत रूप गोल बलयसहित हींकार बीजके गर्भमें सुप्रसिद्ध ओंकार मन्त्रबीज है। यहाँ 'अहं' के 'अ' के स्थान पर 'ः' ऐसा सूचक अवग्रह चिह्न दिया गया है। यह चिह्न 'कुण्डलिनी' आकृतिका सूचक है। अथवा व्याकरणके नियमानुसार ओं के बाद अहं का 'अ' आनेसे उसकी सन्धि के कारण भी अवग्रह चिह्न हो सकता है।

१. अष्टमंगल के परिचय के लिए पृष्ठी तीन का परिचय देखें।

२. यह प्रथा २० वीं शती तक तो बराबर चलती रही, परंतु अब तो परदेशी पद्धतिकी—आर.सी.सी. का — सीमेन्ट की चुनाव का काम होनेसे यह मंगलप्रथा प्रायः बन्द हो गई है। परंतु प्रत्येक घरमें अष्टमंगल नहीं बनाये जा सके तो आर.सी.सी. की 'कलाकृति' इन्कोम करके अथवा खुदवाकर या स्वतन्त्र रूपसे उपरसे लगाकर या चित्रित करवाकर इन्को अवश्य रखना चाहिए। इससे घरमें मंगल, सुख, शान्ति तथा शीतलता का अनुभव हो।

३. कल्पसूत्रमें चौदह स्वप्नोंमें हाथीके स्वप्नकी बात कही गई है वहाँ हाथी श्वेतवर्णका बतलाया है। सम्प्रति ऐसा हाथी पाइलेण्ड—म्याम देशमें है। इन दिनों आसामके पास नागदेवमें भी सफेद हाथी मिला है। प्राचीनकालमें इस देशमें श्वेत हाथी पर्याप्त मात्रामें थे।

- मुख्यतया यह आकृति सिद्धचक्र बृहत्युजनेमै विस यन्त्रकी पूजा होती है उस यन्त्र के^४ केन्द्र (मध्यमे) में होती है।
- 'नाद' रहित अर्है इस यन्त्र में कभी भी संभव नहीं है। नाद होना ही चाहिए।
- यह बीज मुख्य रूपसे जपके बदले आलेखन में अधिक प्रयुक्त हुआ है।
- यह आकृति तीनों पद्धतियोंसे पढ़ी जा सकती है, इसलिए ऊपर इसके तीनों प्रकार बताये गए हैं।
८. **ओं ह्रीं अर्है**— इस प्रतीक का परिचय नंबर सातके समान समझना चाहिए। आलेखन का दूसरा प्रकार दिखानेके लिए उसे लम्बगोल (लम्बगोलाकारमें) आकृतिमें चित्रित किया है और दूसरा अन्तर यह है कि इस अर्है पर नाद की चिह्नाकृति नहीं बतलाई है। अन्य यन्त्रपदोंमें यह आकृति 'नाद' रहित भी चित्रित होती है।
९. **अर्है**— यह नादरहित (ऊपर तथा नीचे चित्रित) द्विरेफवाला विख्यात मन्त्रबीज है। यह बीज नीचे को एक रेफवाला भी है। और वह अधिक सुविख्यात तथा प्रचलित है। सिद्धार्थ व्याकरणके पहले ही मंगलसूत्रमें यह बीज उच्चारित हुआ है। 'नाद' दिखानेके लिए त्रिकोण, गोल आदि आकृतियोंका उपयोग होता है। और 'नाद' ध्यान का एक अंग तथा सोपान है। जिसके लिए 'अनाहत नाद' ऐसा शब्द सुप्रसिद्ध है। यह योगसाधनाकी फलश्रुति का एक अंग है।
- अर्है इस बीजमें मन्त्र, शास्त्रोक्त स्वरों तथा व्यंजनों का समावेश है। क्योंकि वर्णमातृकामें पहले स्वर और बाद में व्यंजन सिखाये जाते हैं। स्वरोंमें पहला स्वर वर्ण 'अ' है और व्यंजनोंमें अन्तिम अक्षर 'ह' है। इस बीज में आदिमें 'अ' तथा अन्तमें 'ह' होनेसे 'अ' और 'ह' के बीच समस्त स्वर एवं व्यंजनोंको अन्तर्गत समाविष्ट कर लिया गया है। अर्थात् एक 'अर्है' के जपसे समस्त स्वर-व्यंजनोंकी जपसाधना हो जाती है। इसीलिए इस बीजका अत्यन्त महत्त्व है ऐसा मन्त्रविदोंका कथन है। अनेक ग्रन्थोंमें इस बीजकी विविध रूपोंमें बहुत-बहुत महिमा गाई है।
- कुछ मन्त्रबीजों पर 'नाद' की आकृति बनाने का विधान होने पर भी 'नाद' विषयक ख्याल सँकड़ों वर्षोंसे विस्मृत हो जाने के कारण उसका आलेखन जैन-यन्त्रोंमें नहीं के बराबर है।
१०. **इर्है**— व्याकरण की सांकेतिक परिभाषामें 'अवग्रह' शब्दसे सूचित 'ऽ' जैसी आकृतिसे युक्त यह बीज है। अर्थात् नीचेवाले रेफसे रहित अर्थात् केवल ऊपर के एक ही रेफ (र) वाला यह मन्त्र बीज है। कुछ यन्त्रोंके केन्द्र में ऐसा बीज होता है। हजारों जैन जप करने में बहुधा एक रेफवाले बीज का ही उपयोग करते हैं।
११. **कमल**— भारतीय संस्कृतिका, कविप्रिय और विख्यात प्रतीका अजन्ताकी गुफाओंमें अंकित आकृति की एक अनुकरणात्मक कृति। भारत के सन्तों-धर्माचार्योंने सप्ताह में रहते हुए भी जलकमलवत् अनासक्तभावसे कैसे रहना चाहिए, यह समझाने के लिए इसका दृष्टान्तके रूपमें बहुत ही उपयोग किया है, क्योंकि कमल जलमें उत्पन्न होता है और उसमें रहता है, तथापि जलसे वह अलिप्त रहता है।
१२. **ह्रीं**— नाद, बिन्दु और कलासे युक्त जैनलिपिमें आलिखित ह्रींकार बीज। ऋषिमंडल-यंत्रके केन्द्र में यही बीज है। इस 'ह्रीं' बीज में २४ तीर्थंकरोंकी स्थापना की जाती है। (देखिये-ऋषिमंडल स्तोत्र-श्लोक २०) स्वयं भोरे द्वारा सम्पादित ऋषिमंडल-यन्त्रमें नादसहित ही 'ह्रीं' चित्रित किया गया है। जब कि विगत ३०० वर्षोंके बीच मिलनेवाले ताम्रपत्र, वस्त्र, कागज आदि पर आलिखित यन्त्रोंमें नाद की आकृति कहीं बनाई जाए? इसकी गुरु-परम्परा विस्मृत हो जानेके कारण नादरहित ही 'ह्रीं' स्थापित दिखाई देता है।
१३. **भस्माधारी देव**— स्वर्गका एक देव। तीर्थंकरों तथा अन्य देवोंका देवगण पुष्पहार द्वारा सत्कार करते हैं यह दिखानेके लिए चित्रित की जानेवाली एक जानी-पहचानी आकृति। समस्त जैन परिकरोंमें (परघरोंमें) मूर्तिके मुखकी दोनों ओर (प्रायः) यह आकृति होती ही है। उसके अतिरिक्त गुफाएँ, स्तूप और चित्रपट आदिमें यह आकृति मुख्यरूपसे होती है। हाँ, इसके आलेखन के मोड़में अन्तर हो सकता है। जैन शास्त्र पाताल और अकाशमें भवनपति, व्यन्तर, ओतिष्क और वैमानिक इन चार निकाय-प्रकार की देव-सृष्टिको मानते हैं।
१४. **विद्याधर देव**— आबु आदि शिल्प-स्थापत्यमें दिखाई देनेवाला आकाशचारी और पुष्पगुच्छधारी विद्याधर देव।
१५. **अश्रय**— मध्ययुगीन कल्पसूत्रकी पद्धतिका विविध सार्जोंसे अलंकृत एक रम्य आलेखन। यह एक सुपरिचित विश्वविख्यात प्राणी है और किस यन्त्रकी कितनी शक्ति है, यह बतानेके लिए वैज्ञानिक इसके नामका (होर्सपावर शब्द का) उपयोग करते हैं।
१६. **सिंह**— स्थापत्योंमें दिखाई देती एक विशिष्ट आकृति। विशेषरूपसे जैन-मंदिरोंके शिखर पर शुकनासिका पर पत्थरसे उत्कीर्ण गज्राव प्रसंगके भावको व्यक्त करती हुई ऐसी आकृति रखी जाती है। मध्यकालीन कला का नमूना है।
१७. **सिंहगजमुख**— प्राचीन युगमें विश्वके विविध भागोंमें हाथीकी सुँडवाले सिंह और अश्वदि जानवरोंके शिल्प-चित्र बनानेकी प्रथा थी इसलिए यहाँ भी ऐसे ही प्रकार की आकृति मध्ययुग के कल्पसूत्र श्रेणीकी ग्रामीण पद्धतिसे चित्रित है। साचीके स्तूपमें, मथुराके जैन स्तूप में कतिपय बौद्ध गुफाओंमें तथा दक्षिण भारतके कुछ हिन्दू मंदिरोंमें इस प्रकारकी आकृतियाँ उत्कीर्ण हैं। मध्य एशिया और पश्चिमी विश्वमें भी इस प्रकारका शिल्प बनानेकी प्रथा है। साथ ही प्रागैतिहासिक कालमें इस प्रकार के प्राणी विद्यमान भी थे ऐसा माना जाता है।
१८. **वृषभ-बैल**— जैन कल्पसूत्रकी मध्ययुगीन पद्धतिके शृंगारवाला रम्य आलेखन। यद्यपि आज तो इसका उपयोग घट गया है, किन्तु एक समय इसके आन्तरदेशीय व्यवहारके लिए देशव्यापी उपयोग होता था।
१९. **ह्रीं तथा मंजीर**— कांस्य धातुसे बनाये हुए संगीत, भक्ति प्रार्थना, पूजा आदिके प्रसंग पर बजाये जानेवाले, भारतीय सस्कृतिका, देश के कोने-कोनेमें प्रसिद्ध तथा अनेक ल्वाँहारोंमें मंदिरोंमें प्रयुक्त होनेवाला वाद्य। वाद्यके मूलभूत चार प्रकारोंमेंसे एक प्रकारका यह **मंजीर** है। मंजीरका उपयोग भी ह्रींकार के समान ही होता है। परंतु ह्रींकारकी अपेक्षा भजनमंडलियोंमें इसका उपयोग अधिक होता है। इसका नाद अतिमजुल-मधुर और सधन होता है।

४. अन्य कर्ताओंने छपाने हुए सिद्धचक्रके यन्त्रोंमें यह आकृति तो है किन्तु वह 'नाद'के चिह्नसे रहित है। जबकि भोरे द्वारा सम्पादित यंत्रमें 'नाद' सहित की है। 'नाद' होना ही चाहिए तभी शास्त्रोक्त बीज बनता है, और तभी वह यन्त्र शास्त्रोक्त पद्धतिसे शुद्ध माना जाता है।

५. ऋषिमंडल यन्त्रका केन्द्रीय "ह्रीं" अगर नादहीन हो तो उसे संपूर्ण अशुद्ध समझें।

२०. शहनाई वादन - सुंदर भावको व्यक्त करता हुआ यह चित्र है। अत्यन्त प्राचीनकालसे देव-दरबारों, राज-दरबारों तथा गरीबसे लेकर अभी तकके धार्मिक, सांसारिक अथवा व्यावहारिक प्रसंगोंमें तथा शोभायात्राओंमें अधिकांश प्रयुक्त होनेवाला यह मंगल वाद्य है। और वाद्यके प्रकारोंमें यह सुशिरवाद्य के रूपमें प्रसिद्ध है। शहनाई प्रान्त, नगर, ग्राम आदिके भेदसे भिन्न-भिन्न रूपसे विविध नाप-आकृतियोंमें दिखाई देती है। आकार भेद या नाम भेदसे यह अन्य देशोंमें भी प्रयुक्त होती है।
२१. नगाडा वादन - मुख्य रूपसे मन्दिर आदिके प्रार्थनास्थलोंमें तथा अन्य धार्मिक अवसरों पर प्रयोगमें आनेवाला यह अतिविख्यात चर्चबाद्य नामसे परिचित नगाडा है। इसीको संस्कृतमें कुम्भुषि कहते हैं। (विशेष परिचय प्रतीक संख्या २० के सप्तम है।)
२२. भृंगवादाक - जूडा बांधे हुए पुरुष का होलक वादन, दसवीं शतीसे पंद्रहवीं शतीके पुरुष शिल्पों-चित्रोंमें कल्पित राजाओं तथा प्रजाजनोंमें लंबे बाल रखनेकी प्रथा होनेसे इसे जूडे के रूपमें बाधते थे।
विशिष्ट बेषभूषावाली कल्पसूत्र पद्धति की मृग जैसी, दीर्घनयनोंवाली, बारहवीं शतीकी अनुकरणत्मक कृति।
२३. नर्तकी - शुकनासिका जैसी नुकीले नाकवाली, मृगनयनी नामको सार्धक करनेवाली दीर्घ और बाहर निकले हुए नेत्रोंवाली और कल्पसूत्रकी जैनाश्रित चित्रकला के नामसे परिचित पद्धति द्वारा चित्रित एक नर्तकी।
२४. वाद्यवादाक नारी - चर्मवाद्य (अथवा वितत) के वर्गमें परिगणित लम्बाचतुरस्र वाद्य को (त्रिभंग जैसी वक्रतामें रहकर) बजाती हुई नारी (कल्पसूत्र पद्धति)।
२५. त्रिशला और वर्धमान - भगवानको जन्म दे चुकनेके बाद माता त्रिशलाका यह चित्र है। पैर छोटे और नेत्र लम्बे बतानेके लिए, छायाका (शेडका) उपयोग नहीं करना और षोढे में बहुत बतला देना, इस पद्धतिकी ध्यानमें रखकर, रंग-रेखाओंके मेलका ध्यान रखते हुए चित्र बनाना, यह कल्पसूत्र के चित्रोंकी एक पद्धति है। कलाकार इसे 'इण्डियन आर्ट' कहते हैं।
२६. आरती - मयूर शिक्षाधारी, पंच दीपोंवाली आरती। यह भारत-प्रसिद्ध मंदिर-पूजा का एक अनिवार्य साधन है। इतना होते हुए भी अन्य धार्मिक अथवा व्यावहारिक कार्योंमें भी यह स्वागत-सत्कार अथवा बहुमान के लिए उपयोगमें आती है।
भारत आदि देशोंमें सायंकाल के समय घी में डुबोई हुई रुई की बत्तीके दीपकवाली इस आरतीको देव-देवियोंके आगे प्रदक्षिणा के आकारमें वर्तुलाकारमें नियमित रूपसे घुमानेकी (उतारनेकी) आवश्यक और अनिवार्य प्रथा है।
- विशाल धार्मिक प्रसंगोंमें १०८ दीपकोंकी आरती उतारी जाती है। मुख्य रूपसे जैन-मंदिरोंमें यह प्रथा अधिक है।
- सैकड़ों प्रकारों में उपलब्ध होनेवाली आरतियोंमेंसे यहाँ सुलभ, सर्वत्र प्रयुक्त एक सादा प्रकार चित्रित किया है।
- १८ वीं शतीकी राजस्थानी आकृति के आधार पर यह आकृति अंकित की है।
२७. दीपक (दीपा) - यह दीपक साँझकी आरती उतारनेके पश्चात् तत्काल उतारनेमें आता है। जिससे 'आरती दीप' ऐसा संयुक्त शब्द भी प्रचलित हो गया है। यह दीपक अकेला भी प्रातः देव-मंदिरोंमें, पूजन-पाठोंमें, तस्वीरोंके सम्मत् तथा भारतके गृह-मंदिरोंमें अधिकतर उतारनेके लिए प्रयुक्त होता है। इसमें घीमें भीगी हुई रुईकी बत्तीका दीप होता है।
भारतीय संस्कृतिमें आरती-दीप की प्रकृति को मंगल और कल्याण-श्रेय करनेवाली कहा है।
२८. देवी श्री पद्मावती - २३ वें तीर्थंकर भगवान श्री पार्श्वनाथजी की अधिष्ठायिका के रूपमें जैनधर्म प्रसिद्ध इस कालकी एक प्रभावक देवी। यह देवी भवनपति निकाय की है, और धरणेन्द्र की पत्नी-देवी के रूप में पहचानी जाती है।
'पद्मावती' में फनों की संख्या बहुधा सात बनानेकी प्रथा है। किन्तु न्यूनतमिक भी देखने में आती है। शैव पद्मावती कल्पके प्रणेताने रक्तपद्मावती को तीन फनोंवाली कहा है। पार्श्व देवगणिते भी तीन फनोंवाली बतलाया है। यहाँ तीन फनोंवाली, कुम्भकुटमुख सर्पासनवाली, पाश, अंकुश, कमल तथा बिजौरिसे युक्त आयुधवाले चार हाथोंसे युक्त दिखाई गई है। कल्पसूत्र की चित्रपद्धतिकर यह आलेखन है।
पद्मावती के आयुध आदि में मतमतान्तर है। श्वेताम्बर और दिगम्बरके संप्रदायमें भी भेद है। यह विविध स्वरूपोंसे भी पहचानी जाती है। जैन, हिन्दू और बौद्ध तीनों ही अपनी-अपनी रीतिसे 'पद्मावती' नामक देवी को स्वीकृत किया है। पद्मावतीजी के स्वतन्त्र पीठ-स्थान भी बने हैं। इनमें बम्बई में बालकेश्वर रीज रोड पर आदिनाथ जैन मंदिर में स्थापित संगमरमर (आरस) की अभिनवमूर्ति शिल्पकला तथा आकृति की दृष्टिसे सर्व-श्रेष्ठ कोटि की है।
यज्ञ-यज्ञिणी व्यन्तर निकायके होते हैं जब यह भवनपति निकायकी क्यों? यज्ञिणी पद्मावती हो तो यज्ञ धरणेन्द्र होना चाहिए, उसके स्थान पर 'पार्श्वधक्ष' क्यों है? ये और ऐसे ही अन्य प्रश्न खोज के विषय हैं।
२९. ऋषभदेव और इशुरसका दान - यह प्रसंग अरबों वर्ष पूर्व हुए इस युग के आद्य तीर्थंकर श्री ऋषभदेव भगवानने, आत्मसाधनाके लिए किये गये, साधक एक वर्षके उपवासोंके अन्तमें अपने पौत्र राजकुमार श्रेयांस द्वारा इशुरस द्वारा कराये गये पारणे का है।
- तीर्थंकर करपात्री होते हैं इसलिए भिसादान हाथोंमें ग्रहण करते हैं। उनके कन्धे पर इन्द्र द्वारा स्थापित केवल एक देवदुग्ध दस्त्र होता है।
३०. हंस - मथुरा स्तूपमें से शिल्पोत्कीर्ण हंस की अनुकृति। मिले हुए दूध और पानीको पृथक् कर सके ऐसी घोघवाला काव्योंमें प्रसिद्ध पक्षी।
३१. मृग संयोजना - यहाँ एक मुख और चार शरीर, इस तरह का (सामान्य कोटिका) एक संयोजना-चित्र अंकित है।
विविध प्रकारसे बुद्धि-वैभववाले संयोजन-शिल्प तथा संयोजन-चित्र बनाने की प्रथा बहुत पुरानी है। राजस्थान और गुजरातमें इस कला का अच्छा विकास हुआ है। विविध पशुओंसे बने हुए ऐसे हाथी-घोड़े के तथा नर-नारियोंसे युक्त ऐसे जानवरोंके उत्तम कोटि के नयनरम्य अनेक चित्र बने हैं। इस प्रकार के प्रसंग चित्र काष्ठ, वस्त्र और कागज की भूमिका पर देखनेमें आते हैं।
३२. मृग युगल - निरामिष भोजन करनेवाला, सन्तोषी, सुरुष माना जाता, करुणापात्र और अकर्मण ही शिकारियों के द्वारा सदैव शिकार बननेवाला मृगयुगल का यह एक सुंदर रेखाचित्र है।
३३. हंस - एक विशिष्ट जलविहारी हंसाकृति।

३४. अम्बाई, २२ वें तीर्थंकर श्री नेमिनाथ भगवानके शासनकी अधिष्ठात्री-पत्निणी-देवी।
अम्बिका, अम्बा — चित्रमें इसे दो हाथोंवाली पुत्रदर्शन के लिए उन्मुख, दाहिने हाथमें बालक तथा बायें हाथमें आम्रलुम्बी, सिंह-वाहन, आम्रूषणोंसे अलंकृत और
(आम्रकूष्माण्डी) भद्रासन पर विराजमान दिखाई है।

अजैनोमें अम्बाजी तथा माताजी के उपनामसे यह देवी सर्वत्र प्रसिद्ध है। गोत्रदेवीके रूपमें भी यह विख्यात है। यह देवी इतिहास प्रसिद्ध भी है। बारहवीं शतीसे पूर्व इसे जैनसंघ की प्रधान देवी के रूपमें स्थापित किया गया था। क्योंकि उस काल की पाषाण और धातुमूर्तियोंमें तीर्थंकर चाहे कोई भी हो, किन्तु परिकर में देवी के रूपमें बहुधा अम्बिका ही स्थापित की हुई मिलती है। इसका दूसरा नाम 'कूष्माण्डी' 'कूष्माण्डीनी' अथवा 'आम्रकूष्माण्डी' है।

अम्बिका— एक पुत्रवाली, द्विपुत्रवाली, चतुर्भुजा, सीधे अथवा तिरछे मुखवाली, बहुधा बायें हाथमें बालकवाली अथवा बायें भागमें स्थित बालकवाली इस प्रकार भिन्न भिन्न रूपमें उत्कीर्ण मिलती है।

ऊपर बताई गई तीनों देवियोंके आयुध, वाहन, बालक की संख्या एक या दो है आदि बातोंमें अनेक विकल्प प्रवर्तमान है। यहाँ तीनों देवियोंको वर्तमान में लोकप्रिय, कल्पसूत्र पद्धतिसे उसीकी अनुकृतिके रूपमें चित्रित किया गया है।

३५. लक्ष्मी — सर्वजन वस्तुवा, पद्मासनस्था, कमलासना, चतुर्भुजा देवी लक्ष्मी। यह धनकी अधिष्ठात्री है। ऊपर के दोनों हाथों हाथी सहित कमल तथा नीचे के हाथोंमें माला और कुम्भ है। इस देवी को सभी मानते हैं। ये लक्ष्मीजी द्विभुजावाली, आपुधोंमें विभिन्न, विकल्पोसे युक्त तथा विविध प्रकारसे आलिखित भी मिलती है।

३६. सरस्वती— विद्या-कलाकी अधिष्ठात्री, सर्वदर्शन-सम्माननीय, गृहस्थ, साधु अथवा सर्वजन सभीकी प्रिय, भारत प्रसिद्ध, चार भुजाओंवाली, कमलासनमें विराजमान तथा वीणाधारिणी देवी।

— बारहवीं-तेरहवीं शतीकी सुन्दर अंगभनिमावाली कृतिकी यह अनुकृति है।

— सरस्वती का दूसरा नाम श्रुतदेवी-श्रुतदेवता भी है। शारदा आदि अन्य अनेकानेक नामोंसे कवियोंने इसका परिचय दिया है। विद्या, बुद्धि, ज्ञान और स्मृति की प्राप्ति के लिए भारतीय प्रजाजन इस देवीकी विविध प्रकार से बहुत उपासना करते हैं।

सरस्वतीकी दो भुजाओंवाली आकृति भी होती है। खड़ी अथवा बैठी हुई आकृतियाँ भी मिलती हैं। यह हंस और मयूर दोनों वाहनोंवाली है। आयुधोंमें कुछ भिन्नतर प्रचलित है। तीनों संस्कृतिधर्मों सामान्य रूपसे किसी न किसी रूपमें इसे मानते हैं और पूजा करते हैं।

३७. जिनमूर्ति— वर्तमान अवसर्पिणी, वर्तमान युग अथवा वर्तमान चौबीसोंके २४ तीर्थंकरों-देवोंमें प्रथम श्री आदीश्वरजी, २२ वें श्री नेमिनाथजी और २४ वें श्री महावीर स्वामीजी, ये तीनों तीर्थंकर पद्मासनमें बैठे-बैठे ही निर्वाण को प्राप्त हुए। और उसी आकारमें इनके आत्मप्रदेश मोक्षस्थान में विराजित हुए। इन तीनोंके अतिरिक्त शेष तीर्थंकर परमात्मा खड़े-खड़े खड्गग्रासन अथवा 'कायोत्सर्ग' नामक आसनमें रहकर निर्वाण प्राप्त हुए और उसी आकारमें वे मोक्षमें सदाके लिए स्थित हो गये यही कारण है कि जैन-मूर्तियाँ एक तो बैठी हुई पद्मासनवाली तथा दूसरी खड़ी कायोत्सर्गग्रासनवाली इस प्रकार दो तरह के आसनवाली शिल्पोंमें बताई जाती हैं। यहाँ पद्मासनस्थ आकारमें वीतराग (राग-द्वेष रहित) भाव के आदर्श को व्यक्त करती हुई मुक्तात्मा तीर्थंकर की शान्त-प्रशान्त आकृति दी गई है। प्राचीन कालमें श्याम चत्वरकी कुछ प्रतिमाएँ 'अर्धपद्मासन वाली भी बनी हुई हैं। उत्तर भारत में ऐसी प्रतिमाओंकी संख्या अधिक है।

३८. जिनमन्दिर— उपर्युक्त मूर्तियाँ स्थापित करनेके लिए जैन शिल्प शास्त्रानुसार बनाया जानेवाला पवित्र और उत्तम माना जानेवाला मन्दिर का एक प्रतीक। छोटे-से चित्रमें बनाना कठिन होनेके कारण यहाँ छोटी-सी देवकुलिका जैसा मन्दिर-सूचक प्रतीक बताया गया है।

३९. जैन साधु-मुनि— देवोंके पश्चात् गुरु का स्थान आता है। अतः इस प्रतीक में महात्मागी विशिष्ट हेतु को अभिव्यक्त करनेवाले, मुनिदेवधारी जैनमुनि को बताया है। ये बोलने के समय जीवरक्षा के लिए दाहिने हाथमें मुँहपत्ती (एक प्रकार के वस्त्र का टुकड़ा) रखते हैं। और बायें कुक्षि में भूमि पर रहनेवाले जीवोंकी रक्षा के लिए ओघा (ऊनके गुच्छे से बना हुआ साधन, जिसका दूसरा नाम 'रजोहरण' है) रखते हैं। ये दोनों चित्र में दिखाई देते हैं। बैठते समय ये भूमि को जीवजन्तुसे रहित बनाने के लिए सुकोमल रजोहरण—(ओघा की ऊन) से जमीन साफ करके बाद में आसन बिछाकर बैठते हैं। ओघा जमीन पर अपने पार्श्वभाग में रखते हैं। तथा साधु महाराज जब बाहर जाते हैं तब बायें हाथमें साधुता का सूचक दण्ड (एक प्रकार का काष्ठ दण्ड) हाथमें रखते हैं। इस दण्ड का अग्रभाग सान्दर्भक आकृतिवाला होता है। जैन साधु निर्ग्रन्थ होनेसे सिले हुए वस्त्र नहीं पहनते। ये अधोवस्त्र, दूसरा छाती पर एक वस्त्र और तीसरा उस पर एक बड़ा वस्त्र इस प्रकार तीन वस्त्र पहनते हैं और उसके ऊपर साधुता की सूचक कम्बल-कमली डालते हैं। इन दिनों जैन साधुओंमें अधोवस्त्रके लिए चोलापट्ट (सुल्लपट्ट) नामक वस्त्र, छाती पर धारण करने के अंदर के पहले वस्त्रके लिए 'पांगणी' (प्रवरण) और उस पर धारण किये जानेवाले बड़े वस्त्र के लिए 'कपड़ा' 'पछेडी' शब्दसे पहचानने का व्यवहार है। उपाश्रयमें होते हैं तब अधोवस्त्र और उत्तरीय वस्त्र ये दो ही पहनते हैं। जब देवदर्शन, व्याख्यान आदि का विशिष्ट प्रसंग होता है या कहीं बाहर जाना होता है तब तीसरा वस्त्र-कपड़ा पहनते हैं। वस्त्र का रंग सफेद होता है। किन्तु कतिपय कारणोंसे कुछ साधु समुदाय ऊपर का वस्त्र पीले रंगमें रंगा हुआ पहनते हैं। इन वस्त्रों को उपकरण कहते हैं।

— जैनसंघ 'चतुर्विध संघ' (चार प्रकार का समुदाय) के नामसे पहचाना जाता है। इन चार प्रकारोंमें (१) साधु, (२) साध्वी, (३) श्रावक और (४) श्राविका का समावेश होता है। साधु और श्रावक में पुरुष समाविष्ट है तथा साध्वी एवं श्राविका में स्त्रीवर्ग समाविष्ट है। साधु-साध्वी त्यागी वर्ग और श्रावक-श्राविका संसारी वर्ग में आते हैं।

६. ३७ से ४३ तक के प्रतीक जैन मूर्तिपूजक समुदायमें 'सप्तश्लोक' शब्दसे प्रसिद्ध पुण्यश्लोक-स्थान है।

७. यहाँ दिया हुआ प्रतीक श्वेताम्बर मूर्तिपूजक साधुका है। अमूर्तिपूजक कहे जानेवाले स्वानकवासी, तैराप भी साधु-साध्वीवर्गों मुख्य पर मुख्यसंस्कार-कर बंधते हैं। तथा उनके वस्त्र परिधानमें कुछ अन्तर है। इसी प्रकार आचारक्रियायें भी भेद हैं। दिगम्बर साधु पूर्णतः नानावस्त्रामें रहते हैं। वे ऊनके स्थान पर मयूर-शिच्छका गुच्छ रखते हैं। दिगम्बर समुदायमें नानावस्त्रा के सिद्धन्तके कारण साध्वी-संस्था नहीं है।

— जैन साधु घर-संसार का त्याग करके हिंसा, असत्यादि पापोंको छोड़कर, कंचन-कामिनी के त्यागी बनकर, पादविहारी बनकर, स्व-पर आत्मसाधनामें तत्पर होते हैं।

४०. जैन साध्वी आर्या —

यह प्रतीक शास्त्रमें प्राचीनकाल में आर्या शब्दसे और आज साध्वी शब्दसे संबोधित होता है। लोक व्यवहार में आज तो गुर्मी के अपभ्रंश 'गुरणी' तथा उसके अपभ्रंशसे बना हुआ 'गयणी' शब्द और आर्याके स्थान पर अपभ्रंश 'आरजा' शब्द प्रयुक्त होता है।

जैन साधु-साध्वी के लिए वेष परिधान की पद्धति और वस्त्र कैसा होना चाहिए उसकी जो मर्यादा निश्चित की गई है वह सूक्ष्म तथा हेतुपूर्वक है। इसमें शरीर संयम की रक्षा एवं लोक सभ्यताका मुख्य रूपसे ध्यान रखा गया है।

— चित्रमें वस्त्रपरिधान स्पष्ट है। साधुके समान साध्वी के पास भी ओघा, दण्ड, बायें कन्धे पर कमली है। विशेषमें चित्र पूरा चित्रित होनेके कारण हाथमें 'तरपणी' शब्दसे प्रसिद्ध भोजन ग्रहण करनेका काष्ठ का पात्र बताया गया है। साधुके समान साध्वियोंके भी उपकरण के रूपमें चार वस्त्र होते हैं। उत्तरीय वस्त्र दो के स्थान पर तीन होते हैं।

४१. श्रावक-जैन —

रागद्वेष के विजेता, (जीतनेवाले) जिन-तीर्थंकर का अनुयायी-भक्त, अथवा जिनके आदेशोंका पालक, तथा रागद्वेष रूप अन्तरंग शत्रुओंको जीतने के लिए जो प्रयत्न करता है उसका नाम 'जैन' है।

श्रावक शब्दकी दृष्टिसे सोचते हैं तो शुद्ध देव, गुरु, धर्म पर अटल श्रद्धावान्, तीर्थंकर-प्रणीत धर्मोपदेश का श्रवण करनेवाला, देशकाल की मर्यादा का पालन करते हुए जीवन व्यतीत करनेवाला, न्याय सम्पन्न रहकर प्राभाणिक रूपसे आजीविकाका व्यवहार करनेवाला, इससे भी आगे बढ़कर कहे तो स्थूल- (अनावश्यक) अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य तथा अपरिग्रह आदि पाँच अनुब्रतोंका न्यूनधिक अंशमें पालनकर्ता ऐसे गुणोवाले व्यक्ति को श्रावक कहते हैं।

४२. श्राविका-जैन —

व्याख्या ४१ वे प्रतीक के अनुसार समझे।

४३. ज्ञान —

ज्ञान दो प्रकारका है। (१) मिथ्या और (२) सम्यग्।

यहाँ 'ज्ञान' शब्दसे सम्यग् सच्चा ज्ञान ही अभिप्रेत है। जिससे सच्ची समझ आये, सच्चा प्रकाश प्राप्त हो, अज्ञानका अन्धकार नष्ट हो जाय, संसारसे विरक्त बना कर संसारका घमण घटा दे और आत्मकल्याणकी साधना कराये ऐसे ज्ञान को ही मुख्यतया आदरणीय, पूजनीय, वन्दनीय माना है। साधु ही ज्ञान यह आत्माका अपना अविनाशनी-सहभावी गुण है। माया के बन्धनोंसे वह गुण असम्यग् अज्ञान स्वरूप बनाता है। सामान्यतया सांसारिक ज्ञानोंका मिथ्याज्ञानमें समावेश होता है। यह जीवको अधिकाधिक भौतिकवादी बनाकर उन्मार्ग पर ले जाता है। संसारकी वृद्धि करता है। तथा आत्माके अद्य-पतनको आमन्त्रित करता है। जब कि सम्यग् विवेकपूर्वकका घोड़ासा भी ज्ञान, जीवको आत्मवादी बनाकर, हेयोपादेयका यथार्थ भ्रान्त करवाकर और वास्तविक सुख-शान्ति का सन्मार्ग बतलाकर जीवको सच्चे मार्ग पर ले जाता है। आध्यात्मिक उत्कर्ष की साधना करवाकर परम्परा-पूर्वक मोक्ष प्राप्ति कराता है। इस ज्ञानका सम्मान करना आवश्यक है। तथा प्रत्येक आत्माको ज्ञानलक्षी बनना आवश्यक है। ऐसा लक्ष्य बना रहे, ऐसे कतिपय कारणोंसे श्वेताम्बरी प्रतिवर्ष 'ज्ञानपंचमी' अथवा श्रुतपंचमी के नामसे प्रसिद्ध कार्तिक शुक्ला पंचमी का पर्व मनाकर उसका संपूर्ण भारत में उत्सव मनाते हैं और उस दिन सच्चे ज्ञानके धार्मिक घोषीकी स्थापना होती है, उनकी पूजा-प्राथना आदि होती है। दिगम्बर जैन 'श्रुतपंचमी' नामसे ज्येष्ठ शुक्ला पंचमी को यह पर्व मनाते हैं।

यहाँ प्रतीकमें ज्ञान की आशातना न हो, इसके लिए पुस्तकासन के रूप में प्रयुक्त होनेवाला सापडा (घोड़ी) और पुस्तक आदि ज्ञानके साधन दिखाये गये हैं। ऐसे साधनोंका उपयोग सभी करें और उनकी रक्षा एवं प्रचारमें सहयोग दें। सच्ची ज्ञान साधना तो प्रतिदिन अभिन्न ज्ञान प्राप्त करने में अथवा उसके स्वाध्याय-अनुप्रेक्षामें है। इसलिए सभीको ज्ञानाभ्यासी बनना चाहिए। जैन वर्ग ज्ञान के मत्यादि पाँच भेदों को मानता है। तथा इनमें श्रुतज्ञानकी स्व-पर प्रकाशक के रूपमें स्तुति करते हैं। शेष चार ज्ञानोंको स्वप्रकाशक कहकर मूकके रूपमें व्यक्त करते हैं।

४४. दर्शन —

दर्शनके अनेक अर्थोंमें से यहाँ 'श्रद्धा' अर्थ अभिप्रेत है। यह श्रद्धा भी दो प्रकारकी है। एक मिथ्या और दूसरी सम्यग्। यहाँ सच्ची श्रद्धा को ग्रहण करना चाहिए। यह श्रद्धा आध्यात्मिक उत्कर्ष के भवनकी मूलभूत नींव है। अतः सत् श्रद्धावाले को ही सत् ज्ञान हो सकता है।

इस श्रद्धाको उत्पन्न करनेवाले अनेक साधनोंमें से जिनमूर्ति-जिनमन्दिर भी एक अति प्रबल साधन है। अतः दर्शन के प्रतीक के रूपमें 'जिनमन्दिर' रूप साधन की एक छोटी सी सामान्य आकृति यहाँ दिखाई है।

४५. चारित्र —

चारित्र भी सम्यग् और असम्यग् दोनों प्रकार का हो सकता है। यहाँ सम्यग्-सच्चे चारित्रकी बात है। इस चारित्रकी व्याख्या यह है कि-जिससे समस्त प्रकारके पापाश्रव रुद्ध हो और संवर भाववाला सयमी आचरण हो वह। इसके लिए इसके साधनोंके रूपमें मुख्य रूपसे — (१) अहिंसा, (२) सत्य, (३) अचौर्य, (४) ब्रह्मचर्य तथा (५) अपरिग्रह, इन पाँच महाव्रतोंको बताया गया है। इनका निरतिचार भावसे, उपयोगपूर्वक सर्वथा जो पालन होता है उसीका नाम चारित्र है। इसका दूसरा नाम पापसे विरति होने के कारण 'विरति' (त्याग) है। इस विरति-त्याग अथवा चारित्र के अनेक प्रकार शास्त्रमें वर्णित हैं।

यहाँ दिये गये प्रतीकमें चारित्र- पालन के उपकरण रूप में अनिवार्य माने जानेवाले श्रमण-श्रमणीको ओघा (—रजोहरण), दंडा (—दण्ड) और 'तरपणी' शब्द से प्रसिद्ध काष्ठके भोजन-पात्र दिखाये गये हैं।

४६. अरिहंत —

जैन धर्मने पाँच परमेष्ठियोंको स्वीकृत किया है। उनमें प्रथम परमेष्ठी 'अरिहंत' है। इनके अरिहंत, अरहंत अथवा अरुहंत आदि नामान्तर हैं। जैनोमें चौबीस तीर्थंकर- ईश्वर होते हैं। उन्हें 'अरिहंत' कहते हैं। यद्यपि तीर्थंकर अनेक गुणवाचक नामभेदोंसे प्रसिद्ध हैं। किन्तु उनमें सबसे प्रसिद्ध नाम 'अरिहंत' है। तथा प्रतिदिन लाखों जैन 'नवकारमन्त्र' की प्रार्थना, जप, ध्यान आदि करते हैं, उसमें पहला नमस्कार्य पद 'नमो अरिहंताणं' (अरिहंतों को नमस्कार) है। पूर्व जन्मों में विश्वके प्राणीमात्र के प्रति व्यक्त की गई प्रबल भावदया के कारण तथा उसीसे लक्षित पुरुषार्थके प्रतापसे वे अन्तिम ईश्वर अरिहंत पद प्राप्ति के भवमें उच्च कुलमें जन्म लेते हैं। तथा योग्य समय पर दीक्षा-चारित्र ग्रहण करते हैं। तप और संयमके द्वारा अप्रमत्तभावसे उग्र साधना करके कर्मक्षय करते हुए आवरणोंका क्षय करके राग-द्वेषादि दोषोंसे रहित बनने के साथ वे केवल-ज्ञान प्राप्त करते हैं। उस समय वे वीतराग होते हैं। सर्वगुणसम्पन्न बनने पर वे सबके लिए वन्दनीय-पूजनीय बनते हैं। (प्रायः) सदैव समवसरणादि के प्रवचन पीठ पर बैठकर हजारों जीवोंको त्याग-वैराग्यमय अमृत वाणी के द्वारा आत्मकल्याण का उपदेश देकर आध्यात्मिक साधना का सम्मार्ग दिखाताकर उनका कल्याण करते हैं। ये अरिहंत अपना आयुष्य पूर्ण होने पर शेष कर्म का क्षय करके निर्वाण प्राप्त कर, सिद्धि-मुक्ति सुख के भोक्ता बनते हैं।

प्रत्येक महाकाल— महायुग में यथावसर २४ तीर्थंकर उत्पन्न होते हैं। ये अरिहत एक ही व्यक्ति के अवतार रूपमें नहीं होते हैं। अपितु विभिन्न व्यक्तियों के रूपमें होते हैं। तीर्थंकर बननेका अधिकार एक व्यक्तिको नहीं, लेकिन अनेक व्यक्तियोंको है। तथा वे मनुष्य के रूपमें ही जन्म लेते हैं। पशु-प्राणी के रूपमें कदापि उत्पन्न नहीं होते हैं। भूतकालमें अनन्त तीर्थंकर उत्पन्न हुए और भविष्यकाल में अनन्त बनेंगे।

— यहाँ पद्यासनस्थित भामंडलवाली अरिहंताकृति — प्रतिमा-मूर्तिकी पद्धतिसे चित्रित की गई है।

४७. सिद्ध — इस प्रतीक में सिद्धशिला सूचक अर्धचन्द्राकार आकृति पर बैठी हुई सिद्धात्माके प्रतीक के रूपमें सिद्धमूर्ति को रखा है। ऊपर बताये गए केवल-ज्ञानी अरिहत अथवा केवलज्ञान-त्रिकालज्ञानको प्राप्त वीतरागी ऐसे अन्य श्रपण-श्रमणियोंकी आत्माएँ संसारचक्रके परिभ्रमण रूप आठों कर्मोंका संपूर्ण क्षय करके, आयुष्य पूर्ण होने के साथ ही अशरीरी बनकर इस मनुष्यलोक की धरतीसे असंख्य योजन दूर ऊर्ध्वाकाशमें चौदह राजलोक के अन्तर्वर्ती स्थित सिद्धशिला पर बने सिद्ध स्थान पर पहुँच जाते हैं। ज्योतिमें ज्योति सपाये उसी प्रकार उनके आत्मप्रदेश दूसरोंके आत्मप्रदेशोंमें समा जाते हैं। अनन्तकाल तक वे वहीं स्थित रहेंगे। अब उन्हें इस संसारमें पुनर्जन्म लेनेके लिये आना ही नहीं पड़ता। सिद्ध स्थानमें पहुँची हुई उनकी आत्मा अन्य सिद्धात्माओंके समान संपूर्ण शाश्वत-अनन्त सुखोंका भोक्ता बनती है। इन सिद्धोंकी संख्या सदैव अनन्ती होती है। जैनिके नवकार मंत्रमें 'नमो सिद्धाणं' पद द्वारा इनके द्वितीय परमेष्ठी पदमें स्थान दिया गया है।

४८. आचार्य — तीर्थंकरों अथवा अरिहंतोंके मोक्ष में चले जाने के बाद उनके शासन की धुरा 'आचार्य' बहन करते हैं। तीर्थंकर देव अपनी उपस्थितिमें अपने शासनका दायित्व आचार्यों को सौंपते हैं। तथा अपनी पश्च में उन्हें अग्रिम स्थान देकर उनका गौरव बढ़ाते हैं। तीर्थंकरोंके मोक्षमें जानेके बाद चतुर्विध श्री संधका योग-बेम करनेका कार्य तथा उनके सिद्धान्तों, आदेशों तथा उपदेशोंके प्रचारका कार्य वे बराबर सम्हालते हैं। और वे सुचारु रूपसे संधका संचालन करते हैं। साथ ही वे ज्ञान, दर्शन, चारित्र्य, तप और वीर्य, इस पंचाधारका स्वयं पालन करनेवाले, करानेवाले और प्रचार करनेवाले हैं। वे शासनकी अनेक रूपोंमें प्रभावना करते हैं। जैनसंध आचार्यपद के लिए बहुत सम्मान रखता है। इन्हे नवकार मंत्र में 'नमो आचार्याणं' पद के द्वारा तीसरे परमेष्ठी पद पर स्थापित किया गया है।

४९. उपाध्याय — आचार्य के पश्चात् उपाध्यायका स्थान आता है। आगमविज्ञ उपाध्यायजी महाराज का कार्य साधुओं को ग्रहण तथा आसेवन की शिक्षा देना है। 'नमो उपाध्यायानं' पद के द्वारा नवकार मंत्र में चौथे परमेष्ठी के रूपमें इनके स्थान प्राप्त हुआ है। यहाँ साधुओं को पाठ पढ़ाने की मुद्रा का प्रतीक दिया गया है। जिनको नवकार मंत्रमें पाँचवें 'नमो लोए सत्त्वसाधुणं' पद के द्वारा पाँचवें परमेष्ठी पद पर स्थापित किया गया है वे। स्वकीय तथा परकीय कल्याण करनेवाले, पंचमहाव्रतधारी मुनिराज का ध्यान-साधना द्वारा आत्मसाधना करता हुआ प्रतीक यहाँ दिया गया है।

विशेष परिचय ३९ वें प्रतीक में दिया गया है। ४८ से ५० तक के प्रतीकोंमें पाँचों परमेष्ठियोंके पैरके आगे साधुओंके चिह्न के रूपमें मान्य 'ओघा-रजोहरण' दिखाया गया है।

५१. जैन मुनिके काष्ठपात्र — गृहस्थाश्रममें स्थित कोई भी भाई अथवा बहन वैराग्य होने पर जैन धर्मगुरुसे पाँच महाव्रतों की स्वीकृति के रूपमें जैन धर्मकी विधिके अनुसार दीक्षा लेता है। तब उसे मोह, माया, ममता उत्पन्न करे ऐसे संसार के परिग्रहसे विरक्त बनना पड़ता है। वह सरल, संयमी जीवन बितानेके लिए कटिबद्ध होता है। इसलिए दीक्षाके समय से ही भिक्षा लानेके लिए घाटुपात्र नहीं, अपितु काष्ठ-तकड़ी के ही भिक्षापात्र उनको दिये जाते हैं। ये पात्र रंगसे रहित अथवा हाथ से रंगे हुए होते हैं। विहार-प्रवासमें साधु-वर्ग इन पात्रोंको कपड़े में बांधकर बादमें अपने कन्धे पर लटका कर चलते हैं। यहाँ प्रतीक के रूपमें तीन चित्र दिये हैं— (प्र. सं. १) अगले भाग में प्रायः सात पात्रों का ('एक के अंदर एक' इस प्रकारका) समूह-संकेत दिया है। गोचरी के समय झोली बनाकर उसमें पात्रों को रखकर साधु भिक्षा लेने जाते हैं। इन पात्रोंमें विविध प्रकारकी खाद्य सामग्री लेते हैं। मुख्यरूपसे प्रवाही द्रव्य लेनेके लिए, प्रतीक सं. २ में डोरा डाली हुई 'तरपणी' नाम से संबोधित तथा प्रतीक सं. ३ में 'चेतनो' शब्दसे प्रसिद्ध पात्र बतलाया है। ग्रामान्यतया तरपणी पर 'चेतनो' रखकर तरपणीको डोरी बांधकर बादमें पकड़कर उठाया जाता है।

५२. रजोहरण — जैन साधु - साध्वियोंकी अहिंसा - धर्मके पालन में सहायक होनेवाला यह अनिवार्य उपकरण है। दीक्षाके समय दाता गुरु अत्यन्त उत्साह के वातावरण में इसे प्रदान करते हैं। यह रजोहरण ऊनकी डोरियों से बना हुआ होता है। इसके बिना साधु नहीं रह सकता। यह नित्यका अविरत साथी है। जब जब जैन साधु-साध्वीकी आसन बिछाकर बैठना हो, तब तब जीव जन्तुओं की हिंसा न हो इस दृष्टिसे इस उपकरण द्वारा भूमिकी प्रमार्जना-शुद्धि करनी ही पड़ती है। इस वस्तुको जाते आते जैन साधु-साध्वीवी इसे बायीं बगलमें रखते हैं और बैठे हों तब एक ओर अपने पास रख देते हैं।

दिगम्बर मुनि मयूर-पिच्छका गुच्छ रखते हैं। स्थानकवासी तेरापन्थी साधु उनका गुच्छ रखते हैं, किन्तु उसकी लकड़ी बहुत लम्बी होती है।

मैहपत्नी अर्थात् सूती कपड़े का विशिष्ट रूपसे तह किया हुआ वस्त्र। जैनधर्मो सूत्रोच्चार करते समय वायुके जन्तुओंको अपने मुखसे निकलने उच्च स्वरपूर्ण शब्दोंकी ध्वनिसे पीडा न हो, इसके लिए मुखके सामने रखते हैं। मुख्यरूपसे यह वायु के जीवोंकी होनेवाली सूक्ष्म हिंसासे बचनेका यह उपकरण है।

५३. चरबली, सूपड़ी, ये जैन साधु - साध्वी के नित्योपयोगी चार उपकरण हैं। (१) उनके कोमल स्पर्शवाली 'चरबली' इसका-जल रखने के पात्र, लघुपात्र तथा दण्डासन, कम्बल - काष्ठ पात्रोंका उपयोग करनेसे पूर्व उन्हे जीव-जन्तुओंसे रहित बनाने तथा प्रमार्जना-पूजनके लिए होता है। जिससे सूक्ष्मानिसूक्ष्म जीवोंकी अहिंसा-रक्षा होती है। और यदि जीवजन्तु निकल आवे तो अहिंसाव्रती साधु-साध्वी इसे सम्हालकर सुरक्षित स्थान पर रख देते हैं। (२) 'सूपड़ी'— यह रहनेके स्थान पर इकट्ठे हुए कूड़े-कचरे अथवा मुख्य रूपसे गोचरी-भिक्षा ग्रहण करने के पश्चात् भोजन मंडली का कूड़ा भरने के लिए उपयोग में आती है। (३) 'दंडासन' — रात्रि के समय उपाश्रय में प्रकाश के अभावमें अंधेरा रहता है। नेत्रोंसे धरती दिखाई न देने के कारण गमनागमन की क्रिया में जीवहिंसा की घटना न हो जाए इसके लिये भूमि की प्रमार्जना-शुद्धि करते हुए चलना चाहिए। खड़े खड़े पूजन हो सके तदर्थ लम्बी लकड़ीवाला। उनके गुच्छसे युक्त यह उपकरण प्रयुक्त होता है। कोई मयूर पिच्छका दण्डासन भी रखते हैं। (४) कम्बल— पाली शब्दसे पहचानी जानेवाली यह कमलती मूर्तिपूजक साधु उपाश्रयसे बाहर जाता होता है, तब बायें कन्धे पर रखते हैं। ओढ़नेके लिए उपयोग करते हैं। प्रातः सायं बाहर खुले आकाशमें जाना हो तब, योगोद्बहन के तपमें, विद्युत आदिके संचित-सजीव प्रकाशसे होनेवाली जीव विराधना से बचनेके लिए, शरीरको ढकनेके लिए इसका उपयोग किया जाता है।

८. यहाँ बतलाये गये उपकरण श्वेताम्बर मूर्तिपूजक मुनियोंसे सम्बन्ध रखनेवाले हैं।

५४. कटासना, जैनधर्म की शास्त्रीय परिभाषा में जैन परिवारके पुरुषवर्गको 'श्रावक' तथा स्त्रीवर्गको 'श्राविका' कहा जाता है। सामायिक, व्रत, प्रतिक्रमण और मुँहपत्ती, चरवला—पौषध आदि व्रतोंके आचरणमें इनमेंसे दो अथवा तीनों उपकरणोंकी अनिवार्य आवश्यकता पड़ती है।

१. कटासना (कटासन) अर्थात् बैठनेका आसन। यह ऊनका अर्थात् अहिंसा धर्मका पालन हो इसके लिए सुकोमल गरम कपड़े का रखा जाता है। इस पर बैठकर विरति-त्याग धर्मकी कियारों की जा सकती है। किन्तु केवल भूमि पर बैठकर इन क्रियाओंको करनेका सर्वथा निषेध है। इसमें मुख्य हेतु जीवदयाके पालन का ही है। इसलिए सूती आसनका निषेध है।

२. मुँहपत्ती (मुख के समक्ष रखने का वस्त्र), परिचय के लिए देखिये प्रतीक सं. ५२।

३. चरवला-यह ऊनके गुच्छेसे बनाया हुआ सूक्ष्म जीवोंकी अहिंसा-दया पालन करनेका एक सुकोमल साधन है। दो घड़ीके-४८ मिनट की मर्यादावाले-सामायिक व्रतमें कटासनेसे न उठनेकी प्रतिज्ञा करके बैठ हुआ व्यक्ति नितम्ब-गृष्ठभागसे ऊँचा भी नहीं हो सकता है। इसमें प्रतिक्रमणकी क्रिया करनेके लिये खड़ा होना हो, तथा पौषध प्रतिक्रमणार्थक क्रियामें शौधादि क्रियाके लिए जाना पड़े - संश्लेषमें किसी भी कारण उठना-बैठना गमनागमन करना पड़े, तो यह चरवला यदि न हो तो कुछ भी नहीं हो सकता। इसके लिए चरवला अनिवार्य रूपसे होना ही चाहिए। (इस धरवलेका उपयोग मच्छर उड़ाने, दीवार का सहारा लेकर बैठने, यथेच्छ वेष्टा अथवा आराम करनेके लिए कदापि इसका उपयोग नहीं किया जाए, यह बात सदा ध्यान में रखनी चाहिए।) इससे शरीर पर चिपके हुए तथा जमीन पर विद्यमान सूक्ष्म जंतुओंको दूर किया जाता है। कहीं इन जीवोंकी हिंसा नहीं हो जाए इसका अहिंसावादी साधक को पूरा ध्यान रखना पड़ता है। इसीलिए यह ऊनका उपकरण पसंद किया गया है। मुँहपत्ती सूती चल सकती है किन्तु वह सादी ही होनी चाहिए।

ये उपकरण-साधन कितने बड़े होने चाहिए? इसके लिए शास्त्रोंमें सभीके 'माप' बतलाये हैं, जिसे गुरु द्वारा जान लें।

५५. जैनसाधु — दीर्घशंका अर्थात् मलोत्सर्जन करनेके लिये विहारभूमिमें गये हुए साधु, वस्त्र पहने हुए, पानीके काष्ठपात्रके साथ कैसे दीखते हैं, यह दिखानेके लिए यह आकृति दी गई है।

५६. काउसग — ध्यानकी साधना के एक अंग रूप काउसग (कायोत्सर्ग) नामकी एक क्रिया-साधना है। मुख्य रूपसे यह क्रिया छड़े-छड़े ही की जाती है, जिसे चित्रमें दिखाया गया है। यह क्रिया जैन साधु-साध्वी, श्रावक-श्राविका, सभी करते हैं। इस क्रियामें मुख्य रूपसे बहुधा पंचपरमेष्ठी नमस्कार रूप नवकार सूत्र-(मन्त्र) अथवा चौबीस तीर्थंकर प्रभुकी स्तुति-वन्दन-रूप 'लोगस सूत्र' को मनमें (अर्थात् धितनपूर्वक) गिना जाता है। इस क्रियामें शरीरकी ममताको छोड़कर तथा अन्तर्मुख बनकर अचंचल रूपसे स्थिर रहना पड़ता है। दृष्टि नासिकाके अग्रभाग पर रखी जाती है। हाथ, पैर तथा समय शरीरकी स्थिति प्रतीक के अनुसार ही रखी जाती है। केवल हाथमें रखी हुई वस्तुओंमें 'मुँहपत्ती' को दाहिने हाथमें ही रखना चाहिये। जब कि साधु-साध्वीकी 'ओषा' और श्रावक-श्राविकाओंको 'चरवला' बायें हाथमें और उसे अधबीचसे फकडकर रखना है। दोनों हाथ जोंघके निकट रहने चाहिये। यह मुद्रा किसी भी प्रकारका ध्यान करनेके लिये है। शास्त्रमें इसे चौदहवें गुणस्थानक के नमूनेके रूपमें बतलाया है।

—यह चित्र काउसग की क्रिया के प्रसंगका है। चित्रमें बाईं ओर साधु तथा दाहिनी ओर श्रावक है।

५७. माला — परमात्मा के नाम का अथवा किसी प्रार्थनासूत्र अथवा किसी भी धार्मिक पदका जप करने का एक साधन।

यहाँ १०८ संख्याकी और अन्य (उसके चौथे भाग के रूपमें) २७ संख्यक मणियों-मनकोवाली इस प्रकार दो तरह की मालाएँ बताई गई हैं। (ये १०८ तथा २७ की संख्या का प्रचलन किन हेतुओंसे निश्चित हुआ है, यह चर्चा विस्तृत होने के कारण यहाँ नहीं दी गई है।) कुछ व्यक्ति अधिक समय लेनेवाले बड़े जाप-मन्त्रोंकी २७ बार ही जप लेते हैं। उतनी गणना से ही वे संतोष मान लेते हैं। इसलिए वे २७ मनकोवाली माला का उपयोग करते हैं। अधिकांश रूपमें अजैन संप्रदायोंने भी संख्याकी दृष्टिसे १०८ की माला स्वीकृत की है।

प्रत्येक धर्ममें जप हेतु गणनाकी पद्धति-आम्नाय पुषक-पुषक है। मन्त्रशास्त्र के शान्तिक, पौष्टिक, वशीकरण आदि षट्कर्मोंके लिये पौष प्रकारकी विविध रंगवाली मालाएँ निश्चित की हुई हैं। इनमें कौनसी माला, किस हाथ की किस अंगुली पर, किस प्रकार रखकर, किस समय गिननी चाहिए? आदि अनेक बातोंका विचार मन्त्र-तन्त्र शास्त्र विशारदोंने विविध रूपसे किया है। उसे ग्रन्थान्तर अथवा गुरुगमसे ज्ञात करें।

१०८ मनकोकी माला पर एक अथवा तीन मणियाँ होती हैं, जिन्हें बँध करते हैं। इसका उल्लंघन करके दूसरी बार माला नहीं गिनी जाती। अपितु उसे घुमाकर गणना की जाती है। अर्थात् जो मनका अन्तिम गिना हो, वहींसे पुनः आरंभ किया जाता है। मालाकी पवित्रता रखनी चाहिए। पहने हुए वस्त्र के स्पर्शसे अशुद्ध न हो जाए इसका ध्यान रखना चाहिए। सामान्य रूपसे गणना करनेके लिए शुद्ध सूत की बनी हुई मालाको श्रेष्ठ माना है।

रुद्राक्ष आदि अन्य प्रकार की मालाओंका भी उपयोग किया जाता है।

५८. गुंबज — शिखरबन्धी मन्दिर गुंबजके बिना नहीं होते। अतः शिखर के सामने शिल्पकार गुंबजकी रचना करते हैं। जैन मंदिरोंमें ये गुंबज मुख्यतः चार प्रकार के बनाते हैं। इनमेंसे यहाँ (५८ से ६० क्रमांक तक) तीन प्रकार बताये हैं। यह ५८ वॉ (फॉसवाला) प्रकार बहुत कम प्रचलित है। २० वर्ष पूर्व शिल्पी इस प्रकार को नहीं बनाते थे। अभी कहीं-कहीं बनाये जाते हैं। यह गुंबज राजदरबार का नहीं अपितु देवदरबारका है। इसका रूप प्रस्तुत करनेके लिए देवमन्दिर के शिखर का थोड़ा सा छयाल यहाँ दिया गया है।

५९. गुंबज (घुम्मत) — यह दूसरा प्रकार है। यह विशेष रूपसे राजस्थान तथा बंगाल की ओर अधिक प्रचलित है।

६०. गुंबज (घुम्मत) — यह तीसरा प्रकार है, तथा यह मुख्य रूपसे गुजरात की ओर प्रचलित है।

६१. स्वस्तिक — यह भारतीय संस्कृति का सर्व-संप्रदाय मान्य एक अत्यन्त प्रसिद्ध मंगल प्रतीक है। स्वस्तिक के आकार को मांगलिक आकार माना है। ऐसे आकारकी वस्तु अथवा आलेखन का मंदिरमें-घरमें रहना मंगलमय है, अर्थात् इसके रहनेसे शुभ होता है। इसीलिये आयुर्वेदमें इसका प्राचीनकालसे समादर किया है। पश्चिममें रहनेवाले आयुर्वेदों में भी इसका आदर किया है। जैनोंके अष्टमंगलमें पहला स्थान ही 'स्वस्तिक' का है। प्रचलित व्यवहारमें जैन लोग 'स्वस्तिक' के लिये 'साधिया' ऐसे शब्द का प्रयोग करते हैं। जैनोंके कर्मकांड में और अनेक प्रसंगोंके प्रारंभमें इसके आलेखन की तथा आजकल तो पूजन करनेकी भी प्रथा है। इसका संस्कृतमें पद्य बद्ध विधान भी बना हुआ है। राघवसेनी, ज्ञाता आदि जैनागमोंमें बताये अनुसार देवलोकमें स्थित अष्टमंगलकी आकृतियोंमें इसको स्थान मिला है। जैनों में तो रथयात्राके अवसर पर रथके आगे, गुरुदेवोंके स्वागत के समय तथा

घर—अँगनने गुरुदेव पधारें तब तथा व्याख्यान के प्रारंभमें, इस प्रकार अनेक प्रसंगों पर स्वस्तिक करनेके हेतु गहुँली करनेकी एक आवश्यक कर्तव्य जैसी प्रथा है। इसलिए जैनोंमें यह चिह्न अति प्रचलित है। अजैनोंमें भी त्यौहारोंके दिन घरके अँगनमें, रंगोलीमें अथवा लग्न आदिके प्रसंग पर स्वस्तिक बनानेकी प्रथा सर्व विदित है। (विशेष परिचय के लिये देखिए पट्टी परिचय सं. ३)

कतिपय अजैनोंमें उलटे प्रकारसे स्वस्तिक बनानेकी प्रथा अधिक है।

६२. कलश — मंगलकलश। कल्पसूत्रकी पद्धतिका। इस कलशसे सम्बन्धित परिचय प्रतीक क. २ में दिया गया है। विशेष यह कि इस कलशमें दो आँखें^१ तथा कुछमें दुपट्टे जैसे वस्त्र के दो हिस्से बनाये जाते हैं, जिन्हें यहाँ दिखाया गया है। ये दोनों किस लिये हैं? इसके प्रमाणभूत निर्देश ग्रंथोंमें निर्दिष्ट हो ऐसा कहीं देखनेमें नहीं आया है। यद्यपि इनके लिए कुछ अनुमान अथवा कल्पना की जाती है किन्तु उनकी चर्चा यहाँ अप्रस्तुत है।
६३. एकआकृति— कल्पसूत्रमें तथा पृष्ठ पट्टिकाओंमें सुशोभन के रूपमें प्राप्त भूमिति के प्रकार की मध्ययुगीन आकृति की अनुकृति।
६४. कूर्मशिला — शिखरवाले मन्दिरकी नीचे के केन्द्र स्थानमें (प्रतीक में बताये अनुसार) समचतुरस्र पत्थर पर नौ खाने बनाकर, विविध प्रकारकी आकृतियोंसे उत्कीर्ण यह शिला स्थापित की जाती है। शिल्पशास्त्रमें इसका बड़ा महत्त्व है। शुभ मुहूर्तमें, उत्तम व्यक्ति के हाथोंसे यह समारोहपूर्वक स्थापित की जाती है, जिससे जिनमन्दिर की रचना निर्विघ्न रूपसे पूर्ण हो और वह दीर्घजीवी बने, ऐसी एक प्रचलित मान्यता है। नौ कोष्ठकोंमें क्या क्या है यह चित्रमें स्पष्ट रूपसे पहचाना जा सकता है। केन्द्रमें कछुआ होनेसे इसको कूर्मशिला नाम दिया गया है। इसमें अन्य आकृतियाँ अधिकांश रूपमें समुद्रोत्पन्न हैं। शिल्पशास्त्रमें इसे 'विराली' शब्दसे सम्बोधित किया है। यह आकृति परिकर-परिग्रहमें, ऊपरवाले भगवानके दोनों पाशोंमें बनाई जाती है। इस प्राणीका यथार्थ नाम क्या है? यह तथा इसे यहाँ रखनेके वास्तविक हेतु क्या है? यह यथार्थ जान नहीं हो पाया है। यह जलचर जीव आटलांटिक महासागर के मध्यभाग के एक प्रदेशमें विशाल संख्या में उपलब्ध है। दरियाई प्रवासियोंने सन् १९३८ में यह जीवको मुख्यमें से रात्रिको आग निकालते हुए देखा है।
६६. मकरमुख — यह एक जलचर प्राणी है। शिल्पग्रन्थोंमें इसे 'विराली' कहते हैं किन्तु प्राणीशास्त्रकी दृष्टिसे तो यह मत्स्यका ही प्रकार विशेष माना जाता है। वस्तुतः देखा जाए तो यह प्राणी कौनसा है, इसका स्पष्ट, यथार्थ उल्लेख ज्ञात नहीं हो सका है। किन्तु प्रत्येक मन्दिरमें गर्भगृहके द्वारकी देहली पर दो की संख्यामें ये बने होते हैं। इस पर पैर रखकर ही सभी अन्दर जाते हैं। देहलीमें ये प्रतीक रखनेमें कौनसे हेतु रहे होंगे, यह शिल्पग्रन्थोंसे स्पष्ट ज्ञात नहीं होता है। 'उपमिति षव प्रपंचा' नामक कथाग्रन्थमें इन दोनों प्रतीकोंको राग तथा द्वेष के प्रतीकोंके रूपमें व्यक्त किया है। (इसका भावार्थ यह हो सकता है कि इन दोनोंका जल्दी या देरीसे क्षय करोगे तभी तुम परपात्मा के चरणोंमें पहुँच सकते हो। अथवा 'रागद्वेष रूपी शत्रुओंको रौद डालो' ऐसा भाव सूचित होता है। यद्यपि शिल्पशास्त्रियों की पूछने पर इस सम्बन्धमें वे भी कोई प्रमाणभूत या सन्तोषप्रद समाधान नहीं दे पाते हैं।)
६७. छत्रत्रयी — यह छत्रत्रयी विचरण करने हुए तीर्थंकरदेवों के सहवर्ती अष्टमहाप्रातिहार्योंमें से एक प्रातिहार्य है। हजारों देव, तीर्थंकर देव सर्वगुण सम्पन्न होनेसे, राग-द्वेषसे मुक्त होनेसे तथा देव और मनुष्योंसे पूजाके योग्य होनेसे, उनकी परिचर्या-सेवा, भक्ति एवं सम्मान-स्वागत के लिये सदा साथ रहते हैं। उस समय वे देव ही अशोकवृक्ष आदि आठ प्रातिहार्यों की रचना करते हैं। उसमें भगवानके मस्तक पर तीन छत्र रूप प्रातिहार्य को रखते हैं। जैनोंके अनेक मंदिरोंमें तीर्थंकरोंकी प्रतिमाओं के मस्तक पर ऐसे चांदीके बनाये हुए तीन छत्ररूप प्रातिहार्य लटकाये हुए रहते हैं। प्राचीन परिकरोंवाले पाषाण अथवा घालुके अनेक शिल्पोंमें तो ये छत्र अन्दर ही उत्कीर्ण किए हुए होते हैं। इन छत्रोंका क्रम इस प्रकार होता है कि ऊपरसे नीचे की ओर आते हैं तब पहले छोटा, बादमें उससे बड़ा और उसके बाद उससे बड़ा छत्र रहता है। जब प्रभुके मस्तकके पाससे ऊपर की ओर जाते हैं तब प्रभुके मस्तक पर पहले बड़ा, फिर उससे कुछ छोटा तथा अन्तमें उससे भी छोटा छत्र रहता है। इस क्रमसे तीनों छत्र बनाये जाते हैं। और यही क्रम सर्वथा सच्चा क्रम^१ है।
- इससे विपरीत प्रथा अजैन मंदिरोंमें विशेष देखनेमें आती है, उसमें मूर्तिके सिर पर छोटा, उसके बाद कुछ बड़ा और उसके ऊपर उससे भी बड़ा, किन्तु उनके साथ हमारा कोई सम्बन्ध नहीं है।
६८. चामर — देवका और राजाके दरबारमें अथवा चल-समारोह अथवा रथयात्राके अवसर पर भक्ति-बहुमान की दृष्टिसे राजा अथवा देवमूर्तियों के आसपास चँवर बुलाये जानेवाले चामरोंका यह प्रतीक है। अष्टमहाप्रातिहार्योंमें से यह एक प्रातिहार्य है। विचरण करते हुए तीर्थंकरोंको विहारमें, तथा देशना के समय देवगण दोनों ओर आसपास खड़े रहकर चँवर बुलाते हैं। हिमालय के प्रदेश में होनेवाली चमरी गावकी घुँछके बालोंसे ये चँवर बनाये जाते हैं। धार्मिक अनुष्ठानोंमें इसको आचरणीय अर्थात् योग्य समझकर इसका समादर किया गया है।
६९. इन्द्रध्वज — इन्द्र के अतिरिक्त ध्वजके और भी नामांतर हैं। यह ध्वज तीर्थंकरोंके अथवा किसी भी व्यक्ति के दीक्षा आदि कल्याणकों के चलसमारोह में अवश्य होता है। तीर्थंकरोंके प्रसंग में देवगण यह ध्वज दैवीशक्तिसे बनाकर चलाते हैं। यह असाधारण ऊँचा, चौड़ा तथा विशालकाय होनेसे अतिमध्य तथा हजारों ध्वजाओंसे जैनशासन की विजय-पताका लहराता रहता है। समवसरण (तीर्थंकर देवोंके प्रवचन-पीठ) की चारों दिशाओंमें दिगन्तव्यापी ध्वज लहराते रहते हैं। ध्वजका महत्त्व एवं उसका आदर राष्ट्रोंमें तथा धर्मोंमें असाधारण होता है। आजकल जैनोंके चलसमारोह में सबसे आगे प्रायः इन्द्रध्वज की गाड़ी अवश्य होती है। यहाँ तो केवल इन्द्रध्वजका आभास मात्र करानेके लिए सामान्य-बाल प्रतीक दिखाया गया है।
७०. ठवणी — षट्कोण बाजोठ (पट्टिये) पर 'ठवणी' के नाम से परिचित घोड़ी। इस ठवणी पर धर्मग्रन्थ रखा गया है। इस ठवणी पर अन्नके स्थापनाजी भी रखे जाते हैं। (विशेष परिचय के लिए देखिए प्रतीक सं. ७१)

१. आँखें रखने की प्रथा अजैन ग्रन्थवर्ती कलशमें भी देखनेमें आती है।

२०. कतिपय सुप्रसिद्ध आचार्यादि पदस्थ मुनिकों और गृहस्थोंने इनका वास्तविक क्रम लक्ष्यमें न रखनेसे छत्र यथार्थ क्रमके अनुसार लटकाये होनेपर भी व्यर्थ मान्यताके कारण दृष्टियोंसे ककर व्यवस्थित क्रमसे लगाये हुए छत्रोंकी भी पलटाकर गलत क्रमसे लटकाने का मुचन करते हैं किन्तु ऐसा करना कथमपि उचित नहीं है। किसी किसी साधु के द्वारा प्रकाशित चित्रोंमें भी उलटा क्रम प्राप्त हुआ है। मैंने पास तीन छत्रवाली प्राचीन मूर्तियोंके अनेक चित्र हैं। उनके आधारस्थ निर्भ्रस्त रूपसे कह सकता हूँ कि यहाँ प्रतीक में बनाया हुआ छत्र ही यथार्थ है। और सबके इसी क्रमसे ही छत्र लटकाने चाहिए। कुछ बड़े परिकरोंमें तो अंदर ही पत्थरसे गढ़े हुए तीन छत्र स्पष्ट रूपसे बताये गये हैं। तथा छोटे परिकरोंमें जहाँ तीन छत्र नहीं बताये जा सकते वहाँ स्पष्ट रूपसे एक ही छत्र बताया हुआ होता है। फिर भी उसी छत्र पर अन्य दो छत्रों को सूचित करनेवाली दो रेखाएँ अवश्य उत्कीर्ण होती हैं।

७१. **स्थापनाचार्य** - भगवान महावीरने अपने संघ समुदायको चार विभागोंमें विभक्त किया था। जिनमें क्रमशः (१) साधु, (२) साध्वी, (३) श्रावक और (४) श्राविका (प्रचलित नाम 'ठवणी') इन चारों अंगोंके व्यक्तियों को कोई भी धर्मानुष्ठान करना हो तब प्रत्येक क्रियाकी साक्षीके रूपमें प्रतीकमें बताये गये अबके स्थापनाचार्य रखने पड़ते हैं। इनकी साक्षी में ही समस्त धर्मक्रिया जप-ध्यानादि किये जाते हैं। चार पायोंवाली विलक्षण बैठकवाली घोड़ी को सामान्य व्यवहारमें 'ठवणी' कहते हैं। और इसके ऊपर एक पोटली होती है जिसे स्थापनाजी कहते हैं। इस पोटलीमें विविध आकार-प्रकारके दो इन्द्रियवाले निर्जीव बने हुए अन्न जातिके जीवोंकी देहके शरीर पत्कर जैसे वजनदार होते हैं और वे पंखपरमेष्ठी की स्थापना के रूपमें होनेसे पौंच की संख्या में होते हैं तथा ये स्थापनाचार्यके नामसे सम्बोधित किये जाते हैं। यद्यपि आजकल तो 'ठवणी' शब्द से ही स्थापनाचार्य समझ लेने की गलत प्रथा चल पड़ी है परंतु ठवणी और स्थापना दोनों पृथक्-पृथक् वस्तुएँ हैं।

स्थापनाचार्यरूप अशोकके गुण-दोषोंका एक कल्प है। इस कल्पग्रन्थमें उनके रंगोंके आधार पर अनेक लक्षण-हानियाँ बताई गई हैं। इनके सुलक्षण देखकर ही इनकी जलादिसे शुद्धि, पवित्र मन्त्राक्षरोंसे अभिमन्त्रित करके पंचपरमेष्ठीके प्रतीक के रूपमें इनकी स्थापना करके रखी जाती है। बादमें मुँहपत्ती आदि वस्त्रसे ढँक कर झोली जैसी पोटली बांधकर रखा जाता है। इसके आलम्बन के आधार पर समस्त क्रियाकांडका व्यवहार होता है।

इस स्थापनाजी की पोटली प्रातः और सायंकाल दो बार झोलकर इसकी घोड़ीसी पाठविधि मुँहपत्तीसे प्रतिनेखनापूर्वक साधु-साधियों को प्रतिदिन अवश्य करनी होती है। केवल नूतनवर्षके दिन इनका एक बार अभिषेक करके पुनः प्रतिष्ठा की जाती है। इन्हें शास्त्रीय शब्द में 'अन्न' कहते हैं। इनमें यदि किसी समय दक्षिण-आवर्त-आंटेवाले मिल जाएँ तो रखनेवाले व्यक्ति की अत्यन्त प्रभाव-महिमा बढ़ने लगती है, किन्तु ऐसा मिलना अति दुर्लभ होता है।

जैन समाजमें स्थापनाका प्राकृतरूप 'ठवणा' होनेसे इसे 'ठवणी' भी कहा जाता है। संक्षिप्त नामके रूपमें 'आचार्यजी' भी कहते हैं।

— यहाँ दिया हुआ प्रतीक मध्ययुगमें कुछ कारणसे बड़ी ठवणी रखनेकी प्रथा भी उसकी झोंकी करानेवाला है। इस ठवणीके पाठमें पुस्तककी पोथी रखी है, फुंदेवाली 'चाबखी'—डोरी लगाई है वह भी दिखाई देती है। यह ठवणी रखनेकी प्रथा जैन मूर्तिपूजक समाजमें ही है।

— यह ठवणी मुख्य रूपसे चन्दन आदिके काष्ठकी, हाथीदात की पसंद की जाती है। किन्तु आजकल प्लास्टिक का भी प्रचलन बढ़ गया है।

७२. **बाजोठ** —

— इसमें तीन बाजोठ, चौकियाँ अथवा पीठे हैं। चित्रमें बताये हुए क्रमसे ही इन्हें रखा जाता है। इसमें सबवसरणके तीन प्रकारोंकी भी कल्पना की जाती है। ये चौकियाँ या बाजोठ स्नात्रपूजा तथा शान्तिस्नात्रादि अनुष्ठानोंके प्रसंगमें इन पर भगवानको पहरानेके लिए प्रयुक्त होते हैं। इसके अतिरिक्त उपाश्रयमें होनेवाले जैन साधुके ब्याख्यान के समय ब्याख्यानपीठ के निकट बक्ता के सामने स्थापनाचार्यजी रखनेके लिए भी उपयोग होता है। समस्त भारत में श्वेताम्बर मूर्तिपूजक संप्रदायमें यह प्रथा मुख्यरूपसे प्रचलित है।

७३. **प्रवचनमुद्रा** —

'मुद्रा' अर्थात् विशिष्ट प्रकारसे की जानेवाली एक आकृति। यहाँ हाथ और उसकी अंगुलियों द्वारा बनाई जानेवाली आकृतिकी बात होनेसे उसकी फलित व्याख्या यह होती है कि विविध प्रकारके आकारोंकी बनाने के लिए हाथ अथवा अंगुलियों को एक विशेष रूपसे मोड़ना अथवा रखना, इसका नाम है मुद्रा। हाथ-पैर के विशिष्ट प्रकारके निश्चित आकारपूर्वक जपे जानेवाले मन्त्रादि में उस उस मुद्रा के आकारसे एक शक्ति उत्पन्न होती है। तथा यह भी जानने में आया है कि अमुक आकारों के प्रति देवताओं का आकर्षण भी होता है। इन कारणोंसे मुद्राएँ भी मानवजातिके कल्याणमें सहयोगी बनती हैं।

— यहाँ दी गई मुद्राका नाम प्रवचन-मुद्रा है। इस मुद्रा में जैन तथा अजैनोकी दृष्टिसे भी अनेक विकल्प होते हैं।

— ये मुद्राएँ शब्दोंमें अनेक प्रकारकी बताई गई हैं किन्तु अतिप्रसिद्ध और अधिक उपयोगमें आनेवाली मुद्राएँ प्रायः^{११} २० से ३० हैं।

— प्रवचन अर्थात् ब्याख्यान तथा मुद्रा अर्थात् उस प्रसंग पर रखी जानेवाली दोनों हाथों सहित अंगुलियों की आकृति, वह है प्रवचन-मुद्रा।

— तीर्थकरों तथा आचार्योंको ध्यानके समय यह मुद्रा रखनी पड़ती है। जबकि आज तो यह प्रथा नहीं रही है। आजकल तो बहुधा शिल्पमूर्तियोंमें ही इसका स्थान सुरक्षित रहा है।

— यह मुद्रा एक ही प्रकारकी नहीं है अपितु चार-पाँच प्रकारकी वर्णित है। यहाँ इसका एक ही प्रकार दिखाया गया है।

— मन्त्रसाधनामें कुछ जप हाथकी कथित मुद्रा करके ही जप करनेका विधान है। जैनाचार्य आज भी सूरिमंत्र आदि के जपमें मुद्राओंका प्रमुख रूपसे उपयोग करते हैं।

— मुद्रापूर्वक भी जप सिद्ध करना पड़ता है। यह जप बैठे-बैठे और खड़े-खड़े दोनों प्रकारसे किया जाता है।

— मुद्रा मन्त्र साधना अथवा मन्त्र जपका एक अंग ही है। मुद्रासिद्ध साधक इसे महीनों तक अथवा वर्षों तक इसके आम्नाय का पालन करके उन मुद्राओंकी करते हुए जपदि कर के मुद्राकी आकृति को सिद्ध बनाते हैं। तथा मुद्राओंके सिद्ध हो जाने पर वे मुद्राएँ इष्टानिष्ठ प्रसंग पर सफलता देनेवाली बनती हैं। भूलसे भी मुद्राओंको कोई सामान्य कोटिकी न समझे।

७४. **गरुडमुद्रा** —

यह मुद्रा जैन अंबनशलाका-प्रतिष्ठा की विधि, अठारह अभिषेक आदि प्रसंगों पर की जाती है। सर्पका 'विष' उतारनेका मन्त्र गरुडमुद्राके साथ सिद्ध किया जाता है और बादमें बहर उतारनेके समय उसका (मन्त्र-मुद्राका) उपयोग किया जा सकता है।

प्राचीन समयमें कौन-कौनसी उपासनाएँ किन-किन मुद्राओंके साथ करनी चाहिए और ऐसा करनेसे कौन-कौनसी सिद्धियाँ मिलती थी? इस सम्बन्धमें कतिपय उल्लेख ग्रन्थोंमें मिलते हैं। (विशेष परिचय के लिए देखिये प्रतीक सं. ७३)

७५. **पंचतत्त्व** —

पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और आकाश ये पंच महातत्व हैं जिन्हें 'पंचमहाभूत' भी कहते हैं। ये पौंचों तत्त्व समय विश्वमें अर्थात् पूरे ब्रह्मांड में सर्वत्र व्याप्त हैं। इस विश्वके समग्र व्यवहार के संचालनके मूलमें ये ही तत्त्व काम कर रहे हैं। ये तत्त्व यदि न हों तो यह जगत् भी न हो।

विश्वके संचालनमें ये तत्त्व अवर्णनीय और महान् भाग ले रहे हैं। तब इन तत्त्वोंका उपकार और इनकी महत्ता कितनी अपार है यह स्वयं समझमें आने योग्य बात है। ये तत्त्व हमारी देहमें भी स्थित हैं। अरे! चैतन्यरूप प्राणीमात्र में ये हैं। संसारी जीवोंके शरीर इन पंच तत्त्व (अथवा पंचभूतों) से ही बने हुए हैं। ये तत्त्व विश्वमें अथवा शरीरमें सब रहें अथवा समतोल रहें तो उसकी व्यवस्था सुचारु रूपसे चलती है, पर यदि इनमें

११. मुद्राओंकी जानकारी निवर्णकालिका आदि ग्रन्थोंमें दी गई है।

विषमता उत्पन्न हो जाए तो पृथ्वी पर अथवा मानवजाति, पर भयंकर विपत्तियाँ भी आने लगती हैं। मुख्य रूपसे भूकम्प और प्रचंड तूफान इसके जीते जागते प्रमाण हैं। इसलिए राज्य-सरकारों और वैज्ञानिकोंको तथा मानवजातिको इन तत्त्वोंके साथ अनावश्यक छेड़-छाड़ नहीं करनी चाहिए तथा इनकी समतुला एवं सुरक्षा बनी रहे ऐसी मर्यादाका पालन करना चाहिए जिससे इस धरती के प्रकोप तथा विपत्तियोंसे प्रजा बच सके।

—मानवदेहमें भी ये तत्त्व विषम न हों इसकी यदि पूरी सावधानी रखी जाए तो प्रत्येक व्यक्ति अपने तन-मन का आरोग्य सम्भालकर आत्माकी स्वस्थता प्राप्त कर सकता है।

—प्रतीकमें पाँचों तत्त्वोंको उनके नामके साथ दिखाया है। भारतीय विद्वानोंने इन तत्त्वोंका परिचय प्राप्त किया जा सके इसके लिए भिन्न-भिन्न आकारोंकी कल्पना की है। पृथ्वीका समघतुल्य-चतुरस्र आकार, जलका अर्धचन्द्राकार, अग्निका त्रिकोण आकार, वायुका षट्कोण तथा आकाश का गोल आकार माना गया है। इन आकारोंकी कल्पना सहेतुक है।

७६. ॐ —

— यह एक मन्त्र बीज है। इस पृष्ठमें तीन प्रकारके ॐ के प्रतीक दिये हैं। ७६ क्रमांक का अँकार जैनोंमें प्रयुक्त होता है। शेष अन्य दोनों प्रकार के ७७-७८ क्रमांक के प्रतीकोंवाले अँकार मुख्यरूपसे वैदिक-हिन्दू आदिमें विशेष रूपसे प्रयुक्त होते हैं। परंतु कुल मिलाकर विश्वके अधिकांश भागकी जनता इन अँकारोंके प्रतीकोंसे परिचित है यह निर्विवाद है। अब तो पाश्चात्य लोग भी अँकार की ओर आकर्षित हो रहे हैं।

जैन धर्मके अनुसार अँकारकी आकृति वस्तुतः देखी जाए तो लिपि पेटके आधार पर है। नागरी लिपिमें लिखित जैन-प्रतियोंमें ओ स्वर प्रतीकमें बताये अनुसार मिलता है, इसलिए हमारे यहाँ इस रूपमें लिखा जाता है। बादमें उसमें चैतन्य शक्ति लानेके लिए उसे मन्त्रबीज बनाना चाहिए, इसलिए उस पर 'अर्धचन्द्राकार' वर्णकी आकृति, उस पर 'बिन्दु' वर्णकी आकृति और उस पर 'नाद' वर्ण की आकृति रखी जाती है। इनके रखनेसे वह मन्त्रबीज बनता है। तथा बादमें उस बीजका जप आदिमें उपयोग किया जाता है। यहाँ एक विवेक रखना आवश्यक है कि ऊपर त्रिकोणके आकारमें जो 'नाद' बताया गया है, उससे रहित अँकार यन्त्रादिकमें लिखा जाता है, उसका जप भी होता है। वस्तुतः तो (नाद रहित का) केवल बिन्दु सहित का अँकार ही उच्चारणमें, लेखनमें तथा जपमें अधिक प्रयुक्त होता है। ऐसा होने पर भी अमुक कार्योंके प्रसंग पर दोनों प्रकारोंको मान्य रखा गया है। ऋषिभंडलके यन्त्रके केन्द्रमें रहनेवाला ह्रींकार नाद-सहित ही है ऐसा निर्विवाद समझना चाहिये तथा सिद्धचक्र बृहद् यन्त्र में केन्द्रस्थ अँकार भी नादयुक्त ही निर्विवाद रूपसे है ऐसा समझें।

—भारतमें हजारों मनुष्य 'ॐ' शब्दका निरन्तर जप करते हैं, उसका प्रभाव अपूर्व है। साधु, सन्तों एवं महर्षियोंका यह मुख्यरूपसे पिय मन्त्र है। प्रत्येक मन्त्रके प्रारंभमें (श्रापः) इसका स्थान होता है। दीर्घकालसे इसकी व्यवस्थित तथा गुरुगम-पद्धतिके अनुसार की गई साधना साधकको आत्मसाक्षात्कार—आत्मदर्शन कराती है तथा कुण्डलिनी शक्तिको जागृत कर परमसमाधि-शान्तिको देती है। इसके अतिरिक्त साधक जन आध्यात्मिक तथा भौतिक दोनों प्रकारकी सिद्धियोंको इसके द्वारा अवश्य प्राप्त कर सकते हैं, यह अनेक व्यक्तियोंकी अनुभवसिद्ध बात है। जैन मन्त्रज्ञ केवल मोक्षके लिए किये जानेवाले जपके बदले आदिमें ॐ लगाकर मन्त्र जपनेका निषेध करते हैं, यह एक सूचक बात है।

इस ॐ बीजको मन्त्रविदोंने भिन्न-भिन्न बीज नामोंसे सम्बोधित किया है। अजैन विद्वानोंने अँकार पर स्वतन्त्र उपनिषदोंकी रचना की है, अँकारके प्रभाव पर ग्रन्थ भी लिखे गए हैं।

७७. ॐ८. ॐ९. ॐ१०.

दोनों संख्यावाले अँकारके प्रतीक आलेखनकी विविधता दिखानेके लिए दिये हैं। (परिचय प्रतीक ७६ के समान हैं।)

७९. नन्दावर्त
पाँच स्वस्तिकों के
साथ —

केवल जैन संस्कृतिके प्रसिद्ध (पाँच स्वस्तिकोंके साथ) केन्द्रमें स्थित नन्दावर्त नामक एक मंगलाकृति।

यह नन्दावर्त नौ कोणोंसे पूर्ण होता है। इस आकृतिको अत्यन्त प्रभावशाली तथा फलदायक कहा है। अभिनव जैन मूर्तियोंकी प्राणप्रतिष्ठाके समय आवश्यक रूपसे तथा सघयात्राके प्रारम्भमें मंगल-कल्याणके निमित्त और कार्य निर्विघ्न रूपसे सम्पन्न हो इस दृष्टिके नन्दावर्त की पूजा की जाती है। 'आचार-विनकर' तथा अन्य प्रतिष्ठाकल्पोंमें इसके लघु-बृहत् प्रकारकी पूजाविधि के अधिकार दिये हैं। तथा साथ ही इसके वस्त्र, पाषाण आदि पर अंकित पूजन-पट भी बहुत-से प्राप्त हैं। नन्दावर्तके पटके मध्यमें नन्दावर्त आदि होते हैं। और आस-पास घूमते हुए पंचपरमेष्ठी आदि तथा देव-देवियोंके अनेक वलय बनाये हुए होते हैं।

—प्रतीक परिचय संख्या २ में अष्टमंगलकी जो बात कही गई है, उन आठमेंसे यह तीसरी संख्यावाली आकृति है।

८०. कलश —

—प्रतीक संख्या २ के समान समझे।

८१. स्वस्तिकपंचक—परिचय प्रतीक संख्या ६१ के समान केवल यहाँ सुन्दरता लानेके लिए पाँच स्वस्तिकोंका संकलन करके दिखाया है।

८२. गांधर्व —

—जैन मंदिरोंमें पाषाणसे बनाये जानेवाले मृदंग-डोलकवादक गान्धर्व।

८३. अरिहन्ताकृति—विकरार कमलासन पर पद्मासनसे बैठी हुई तीर्थंकर-जिनकी मूर्ति।

८४. ध्वजदण्ड —

—जैनमंदिरोंके शिखर पर चढाई जानेवाली दण्ड सहित ध्वजा, प्रतिष्ठाके समय मन्दिर और उसकी प्रतिष्ठा सदैव विजयी रहे, इस दृष्टिके ध्वजादण्ड पर ध्वजा फरकानेकी विधि है। यह ध्वजा प्रत्येक सालगिरह के दिन पुरानी बदलकर नई चढाई जाती है।

८५. सूर्य —

—यह जैन दृष्टिके आकाशवर्ती एक ज्योतिष चक्र का एक केन्द्रीय ग्रह है। यह दिनकर-सूर्य और उसकी अनेकशाः उपयोगिता सर्व विदित है। सूर्यके उदय होते ही विश्वका अन्यकार दूर होता है तथा संसारमें सभी व्यवहार आरंभ हो जाते हैं। तथा अस्त होनेपर अधिकांश भागके व्यवहार मन्द होने लगते हैं। सूर्य विकासी आदि कमल सूर्यके कारण ही खिलते हैं। उसीके सहारे विकसित होते हैं। कवियोंने सूर्यका उपमालंकार के रूपमें विशाल उपयोग किया है। ज्योतिषशास्त्र में इसे केन्द्रीय स्थान दिया गया है। मुख्य माने जानेवाले नव ग्रहोंमें इसका स्थान पहला है। जैन खगोल शास्त्री दिखाई देनेवाले सूर्यको स्फटिक रत्नका बना हुआ विमान मानते हैं और इस रत्नका ही प्रकाश पृथ्वी पर आता है ऐसा कहते हैं। सूर्य नामवाला देव इस विमानमें रहता है। जैन ग्रन्थोंमें आजकी वैज्ञानिक मान्यतासे भिन्न रूपमें पृथ्वीसे पहले तारा, बादमें क्रमशः सूर्य, उसके अनन्तर चन्द्र, ग्रह आदि इस प्रकार क्रम बताया है।

—प्रातः कालमें अनेक अजैन लोग आसन-पूर्वक सूर्यके सामने खड़े रहकर प्रातः सूर्य नमस्कार करते हैं। जैन, बौद्ध तथा वैदिक तीनों ही धर्मोंमें सूर्यको ग्रहदेव मानकर उसकी पूजा, जप, ध्यान, उपासना आदि करनेके विधान बताये हैं। जैनोंकी शान्तिस्त्रात्र आदि की विधिमें नवग्रह-पूजन अवश्य करना ही पड़ता है। जैन धर्म दृश्य सृष्टिकी अपेक्षा अदृश्य सृष्टिकी करोड़ों गुनी मानता है। द्वीप और समुद्रको असंख्य मानता है। तथा

ज्योतिषचक्रको स्थिर एवं गतिमान दोनों प्रकारका मानता है। जैन सूर्यको भी केवल एक न मानकर दृश्य और अदृश्य सृष्टिसे मिलकर असंख्य सूर्य और चन्द्रोंको मानते हैं।

—जैन लोग मानवजाति का बसेरा अर्द्ध द्वीप (दो समुद्रोंके साथ २॥ द्वीप) में मानते हैं। अर्द्ध द्वीप अर्थात् जम्बूद्वीप, धातकी खण्ड और आधा पुष्करार्थ द्वीप। तीन द्वीपोंके बीच लवण और कालोदधि नामक दो समुद्र हैं। ये द्वीप और समुद्र लाखों योजन लम्बे- चौड़े हैं। इस अर्द्ध द्वीपके बाहर असंख्य द्वीप तथा समुद्रोंकी स्थिति जैन शास्त्र बतलाते हैं। अर्द्ध द्वीपमें प्रवर्तित ज्योतिषचक्र चर है और उसके बाहरका स्थिर है। मानवजाति की बस्ती अर्द्ध द्वीप के अन्दर ही है, उसके बाहर नहीं।

सूर्यकी उपासनाके लिए गुजरातमें 'मोबेरा' गाँव का विख्यात कलात्मक शिल्पमंदिर खंडित अवस्थामें आज भी खड़ा है। तथा जैनग्रन्थ सूर्य और चन्द्र दोनों स्वयं गतिमान हैं एवं स्वयं प्रकाशित हैं ऐसा व्यक्त करते हैं।

८६. चन्द्र —

—सूर्यके समान ही यह भी एक प्रकारका ग्रह है। तथा जैन शास्त्रोंके अनुसार यह पृथ्वीसे लाखों मील दूर है। यह स्थिर नहीं, अपितु चर-गतिमान है। यह निस्तेज नहीं अपितु स्वयं प्रकाशित है। और यह प्रकाश स्फटिक रत्नवाले विमान का है। सूर्यका प्रकाश उष्ण है तो चन्द्र का शीत है। सूर्यकी उपासनाके अति तीव्र प्रकाशके कारण निस्तेज बना रहता चन्द्र प्रकाश सूर्यास्त होने पर इस पृथ्वी पर प्रत्यक्ष होता है।

— कवियोंने सूर्यके समान ही उपमालंकार में चन्द्र का अपार प्रयोग किया है। शान्त-प्रशान्त मुखवाली स्त्रीकी प्रशंसा करनेके लिए चन्द्रमुखीकी उपमा (खण्डोपमा) दी गई है। शरद पूर्णिमाकी महिमा चन्द्रकी शीतलता (रम्य आकर्षण) और माधुर्यदि के कारण ही है।

— कहा जाता है कि चन्द्रमा की किरणोंसे निकलनेवाले किरणामृत का पोषण धरती पर स्थित वनस्पतिसमुदाय प्राप्त करता है।

— द्वितीयाके चन्द्रमाको विविध कारणोंसे जैन, हिन्दू, मुस्लिम आदि प्रजा नमस्कार करती है।

८७. हंसयुगल —

८८. श्रीफल —

— हंसमें श्रेष्ठ हंस 'राजहंस' कहलाता है। इसका परिचय पहले दिया जा चुका है। चित्र स्पष्ट है।

— श्रीफल वनस्पति जातिका एक सुप्रसिद्ध फल है। यह 'श्री' अर्थात् लक्ष्मीका अथवा लक्ष्मीको अर्पित किये जानेवाला फल है। यह लक्ष्मीका प्रिय फल है। सभी भारतीयोंने इसको मंगल और सम्माननीय फलके रूपमें स्वीकृत किया है। भिन्न-भिन्न भाषावाले लोग इसे भिन्न-भिन्न नामोंसे पुकारते हैं। गुजरातमें छिलकेवाले श्रीफलको 'नारियल' कहते हैं। इसकी मूल उत्पत्ति दक्षिणके नारिकेल द्वीपकी होनेके कारण यह नाम प्रचलित हुआ है।

भारतमें प्राप्त होनेवाला अन्वर्थनामक यह श्रीफल शकुनशाली और मंगल फल होनेसे इसका धार्मिक और व्यावहारिक अनेक शुभ प्रसंगोंमें उपयोग होता है। प्रवास जाते हुए तथा नगर अथवा गृहप्रवेशके समय तिलक करके दोनों हाथोंसे सम्मुखस्थ व्यक्तिके हाथोंमें श्रीफल दिया जाता है। विवाह के प्रसंग पर मुख्यरूपसे हाथमें रखा जाता है। घर, दुकान, कारखाने आदिके वास्तुके अवसर पर श्रीफल रखा जाता है तथा बादमें उसे तोड़कर उसके टुकड़े प्रसादरूपमें सभी खाते हैं। ऐसा करना अच्छा शकुन माना जाता है। यह मित्रता का वर्धक है। त्योहारों पर इसकी भेंट दी जाती है। जैनलोग तो अपने बड़े पर्वों पर इसकी प्रभावना-दान करते हैं। अर्थात् सभीको (व्यक्ति अथवा समुदाय की ओरसे) एक-एक श्रीफलका दान किया जाता है। और जैन मन्दिरमें की जानेवाली स्नात्रपूजा तथा बड़ी पूजाओंमें श्रीफल रखा जाता है। मन्दिरमें नैवेद्य के रूपमें प्रतिदिन श्रीफल रखनेवाले भी भाविक होते हैं। गुरुदेव के स्वागतमें गहुँलीके समय अथवा घर पधारते तब चौकी पर स्वस्तिक रच कर उसके ऊपर श्रीफल रखा जाता है। उपाश्रय में प्रवचन के प्रारम्भसे पूर्व धर्मगुरुके व्याख्यानपीठके आगे अज्ञातसे स्वस्तिककी गहुँली बनाकर उस पर श्रीफल रखकर शुभेच्छा-प्रार्थना बोली जाती है। जैन-अजैन अपने इष्टोपास्य देवके मंदिरोंमें तथा लक्ष्मीजी आदि देव-देवियोंके मंदिरोंमें, पूजनविधिमें श्रीफलकी भेंट रखी जाती है। शुभकार्य शरंभ के लिए भी श्रीफल भेंट होता है। अनेक शुभ, मंगल और इष्टफल सिद्धिके लक्षणार्थ अनेक व्यक्तियोंको उपहारके रूपमें यह आदरपूर्वक दिया जाता है।

— इन श्रीफलमें सामान्य प्रचलित श्रीफल दो-दो आँखोंवाले होते हैं, किन्तु एक आँखवाले श्रीफल एकाक्षी, तीन आँखोंवालेको त्र्यक्षी और चार आँखवालेको चतुरक्षी कहा जाता है। इन तीनों प्रकारवाले श्रीफलको महिमाशाली कहा गया है। ऐसे श्रीफल घरमें योग्य स्थान पर, शुभ समयमें पधारनेसे घरमें लक्ष्मी, शान्ति, पुत्रप्राप्ति, यश आदिका लाभ होता है। इन कारणोंसे सैकड़ों घरोंमें ब्रह्मालु भारतीय विधि-विधान पूर्वक एकाक्षी, त्र्यक्षी आदि श्रीफल रखते हैं, तथा उसकी पूजा और जप करते हैं। गुजराती चैत्र शुक्ल अष्टमीके दिन इसकी प्रमुख विधि की जाती है। इस श्रीफलसे सम्बन्धित जानकारी और इसके विधि-विधानसे सम्बद्ध अनेक कल्पग्रन्थ जैन-अजैन विद्वानों द्वारा मुद्रित-अमुद्रित अवस्थामें विद्यमान हैं। इस फलके छानेका प्रचलन दक्षिण भारतमें बहुत ही है। विशेष गुरुगमसे समझें।

८९. हंसदीपक —

९०. शतदल कमल —

९१. पंचांग प्रणाम —

राजस्थानकी बनावटका, लटकाने जा सकनेवाला घातुका यह दीपक है।

सौ पखुडियोंवाला कमल, लक्ष्मी-सरस्वती आदि कतिपय देवियोंको शतदल अथवा सहस्रदलवासिनी अर्थात् सौ पखुडियों अथवा हजार पखुडियोंवाले कमल पर विराजनेवाली कहा है। (दिशेष परिचयके लिये देखिये प्रतीक सं. ११)

पाँच अंगों द्वारा किया जानेवाला प्रणिपात अर्थात् नमस्कार। विविध धर्मोंमें देव, गुरु अथवा बड़े-पूज्य व्यक्तियोंके प्रति विनय, नम्रता आदिका पाद सूचित करनेके लिए वन्दन, प्रणाम अथवा नमस्कार करनेकी विविध प्रथाएँ— प्रकार प्रचलित हैं।

जैनधर्ममें वन्दनकी विधि जघन्य, मध्यम और उत्कृष्ट इस तरह तीन प्रकार की बताई है, जिन्हें जैन परिभाषामें क्रमशः (फेटा) फिट्टा, स्तोभ तथा द्वादशवर्तकी संज्ञा दी गई है।

(१) देवमूर्ति दिखाई देने पर जम्बो जिष्णुणं बोलते हुए शरीरकी अर्धावन्त मुद्रासे अर्थात् दोनों हाथ जोड़कर तथा सिर झुकाकर वन्दन करना और इसी तरह गुरुका दर्शन होनेपर भस्त्रएण बंधाधि बोलकर नमन करना। इन दोनों प्रकारोंको 'फिट्टा' वन्दन कहते हैं एवं इसे 'जघन्यवन्दन' के नामसे सम्बोधित किया है। (२) प्रणिपातसूत्र जिसका अपरनाम 'धोषवन्दन' सुत है, उसे बोलकर देव-गुरुको पूर्णविनत-मुद्रा अर्थात् पंचांग धूमिस्पर्श द्वारा पक्षितभावपूर्वक प्रणिपात करनेको धोषवन्दन कहते हैं। इसीको मध्यमवन्दन कहते हैं। वर्तमान सामाजिकी के अनुसार आजकल अशुद्धि-ओ-पूर्वक किये जानेवाले वन्दनको 'मध्यमवन्दन' कहते हैं। (३) 'सुसुकवन्दन' सुत अर्थात् गुरुवन्दनासूत्र बोलते हुए बारह आवर्तोंके साथ 'यथाजात' (—जन्मसमयकी) मुद्रासे वन्दन करनेको द्वादशवर्त-वन्दन कहा जाता है। इसका समावेश उत्कृष्ट वन्दनमें होता है। विनमूर्ति अथवा

स्थापनाचार्यजी के समक्ष चार अथवा आठ घोड़े (स्तुति) बोलते हुए किये जानेवाले गृहद वन्दनको देववन्दन कहते हैं।

यहाँ दिया गया चित्र आबालवृद्ध-प्रसिद्ध 'छमासमण' शब्दसे अभिहित पंचांग प्रणिपातका है।

१२. सामायिक— 'सम' तथा 'आय' इन दो शब्दोंके योगसे संस्कृत भाषा के नियमसे सामायिक शब्द बना है। सम का अर्थ है शान्ति-समता। आय का अर्थ है लाभ। जिससे आत्मा-जीवनमें शान्ति, समता जैसे मूल-गुणोंका लाभ हो ऐसी कोई बात अथवा क्रिया। जैनोंसे इसको अपना पारिभाषिक 'सामायिक' ऐसा नाम दिया है। यह नाम तथा इसका कार्य जैनोंके घर-घर में सुविख्यात है। 'सामायिक' कैसे करना चाहिए, इसका एक विधान है। इसकी समय मर्यादा है। इसका विधान 'प्रतिक्रमण सूत्र' नामक ग्रन्थमें बतलाया है। सामायिकका समय सामान्यरूपसे दो घड़ी अर्थात् ४८ मिनट का है। 'सामायिक' प्रतिदिनके चालू वेषमें नहीं किया जाता है। इसके लिए पुरुषको घोली और दुपट्टा इस प्रकार दो, स्त्रीको घाघरा, चोली तथा साडी इस प्रकार तीन वस्त्र पहनने होते हैं। ये वस्त्र मोह, ममता अथवा आसक्ति जागृत न हो ऐसे साधारण, किन्तु शौचादिके समय नहीं पहने हुए शुद्ध पहनने चाहिए। वस्त्र-शुद्धि रखते हुए, अपने मनको शुद्ध करके—अर्थात् संसारी विचारोंसे रोककर—धार्मिक अथवा आध्यात्मिक विचारभावनाकी ओर लाना होता है। बादमें भूमि पर गरम (ऊन का) आसन बिछकर बैठना और अपने सम्मुख नाभिसे ऊपर रहे इस ढंगसे पुस्तक आदि रखकर उसकी सूचित विधिसे अनुसार स्थापनाको स्थिर करके, दोनों हाथ जोड़कर विधिवत् सुनोच्चार करके दो घड़ी-४८ मिनट तक बैठना होता है। इन ४८ मिनटोंके बीच स्वाध्याय करना चाहिए अथवा धार्मिक ज्ञान सीखना चाहिए। धार्मिक चरित्र अथवा आध्यात्मिक ग्रन्थोंका वाचन करना चाहिए। जप, पठन-पाठन तथा अन्तरशुद्धिके लिए आन्तरिक खोज आदि करना होता है। तथा किसी भी प्रकारके घरके व्यापार अथवा दुनियादारी की संसारी बातें सोचना, वैसी बातें करना तथा वैसी बातें सुननेका सर्वथा निषेध है। कटासणा के साथ नितम्ब भाग जुड़ा ही रहना चाहिए। और खड़ा होना अथवा ऊँचा-नीचा भी नहीं होना चाहिए। खास आवश्यकता पड़े तो बायाँ अथवा दाहिना पैर (नितम्ब भाग ऊँचा न हो जाय, इसका ध्यान रखकर) ऊँचा कर सकते हैं। संक्षेपमें इस समयके बीच धार्मिक-आध्यात्मिक जीवनका आनन्द लूटना होता है। संसारी चिन्ता छोड़ करके आत्मिक-आध्यात्मिक चिन्तन करना होता है। मनोमंथनपूर्वक स्वदोषका दर्शन-परीक्षण करना होता है। जिससे जीवनशुद्धि प्रकट हो और समता-समाभाव का सद्गुण विकसित हो।

— ४८ मिनट की मर्यादावाली प्रतिज्ञा पूरी होने पर प्रतिज्ञासे मुक्त होनेके लिए 'सामायिक' पारनेकी कुछ विधि की जाती है। वह हो जाने पर सामायिक व्रत पूरा होता है।

— संसार की आधि-व्याधि और उपाधिसे ग्रस्त, मन, वचन और कार्याके विविध तापसे सन्तप्त, अशान्त, अस्वस्थ, चिन्ता, भय और अशान्तिपूर्ण जीवन बिताते हुए जीव आजके विषम युगमें यदि प्रतिदिन कम से कम दो घड़ी का यह 'सामायिक' व्रत करे तो कर्मका संवर, निर्जटा अथवा पुण्य बंध होगा। ब्लड-प्रेसर अथवा हृदयरोगका भय नहीं सलाएगा। प्रतिदिन न हो सके तो सप्ताहमें एक दिन भी सामायिककी आध्यात्मिक वायु ग्रहण करेंगे तो भी वे अनेक लाभोंको प्राप्त करेंगे।

सामायिक में बैठा हुआ श्रावक 'समणो इव' साधु के समान कहा गया है। सदाके लिए श्रमण-साधुजीवन स्वीकृत न कर सकें वे दो घड़ी जितना त्यागमार्गका आस्वाद-आनन्दका अनुभव करेंगे तो किसी जन्ममें उत्पन्न संस्कार सर्व विरतिपूर्ण त्यागका पूरा संस्कार प्राप्त कर सकेंगे। इसी दृष्टिसे श्रावक द्वारा पालन किये जानेवाले बारह अणुव्रतोंमें सामायिकको 'नौवें व्रत' में सम्मिलित करके 'व्रत' के रूपमें उसकी प्रशंसा की गई है।

१३. सामायिक— यह यावत्कथित नामका सामायिक व्रत श्राविकोंको भी करना चाहिए। इसलिए यहाँ उसका प्रतीक दिया गया है। इस प्रतीक में दो घड़ी के समय को बतलानेवाली, प्राचीन समयमें काममें ली जानेवाली रैतीकी घड़ी भी दिखाई गई है। सामायिकमें कैसे बैठना चाहिए मात्र यह दिखानेके लिए ही यह चित्र दिया है।

१४. कलश— आँछे तथा दोनों ओर दुपट्टेवाला कलश। इस प्रकारका कलश वर्षोंसे मुख्यरूपसे आमन्त्रित की जानेवाली कुंकुम-पत्रिकाओं तथा काडोंमें विशेष रूपसे प्रयुक्त होता है। (परिचय प्रतीक सं. २ के अनुसार)

१५. घण्टा— यह मिश्र धातुओंसे बना हुआ होता है। यह घण्टा मस्जिद जैसे स्थलोंको छोड़कर प्रायः समस्त धर्मिक देव-मन्दिर-देवालय अथवा चर्चोंमें लटकाया रहता है। इससे घण्टा, मन्दिर का एक अनिवार्य अंग होनेके अतिरिक्त मन्दिर अथवा देवालयके प्रचारका एक सूचक प्रतीक बन गया है। प्रार्थना-स्तुतिके प्रारंभमें तथा मन्दिरसे बाहर निकलते समय अन्तमें ३, ७ अथवा ९ बार घण्टा बजानेकी प्रथा है।

— केवल दर्शन करनेवाले जैन मंदिरमें दर्शन करके वापस निकलते समय तथा पूजा करनेवाले पूजक पहले द्रव्यपूजा करनेके पश्चात्, चैत्यवन्दन, स्तुतिप्रार्थनादिरूप भावपूजा करके जब बाहर निकलते तब आनन्द व्यक्त करनेके रूपमें पूर्णाहुति सूचक तथा मंगल प्राप्तिके लिए घण्टेकी मंगल ध्वनि करके मंगल भाव हृदयमें भरकर विदा लेता है।

— सौंझको आरती और मंगलवीपक उतारते समय भी सारे भारतके मंदिरोंमें घण्टानाद किया जाता है। इस नाद को मंगलनाद माना है।

— इसके अतिरिक्त व्यावहारिक स्थलोंमें, पुलिस थानेमें, सैनिक स्थलोंमें, स्कूल, कालेज, औषधालय, कारखाने आदि सार्वजनिक स्थलोंमें तथा अन्य अनेक स्थलोंमें यह समयकी सूचना देने अथवा भयकी सूचना देनेके लिए भी उपयोगमें आता है। छोटी घण्टियाँ तो पूजा-पाठमें सौंझ-सबरे अनेक घरोंमें झनझनाती रहती है।

१६. होमवेदिका— केवल कच्ची मिट्टीसे बने हुए तीन विभागोंको बतानेवाली यह होमवेदिका है। अजैन इसे यज्ञवेदिका कहते हैं। यह होमकुण्ड आदि नामोंसे भी प्रसिद्ध है। जैन मन्त्र अनुष्ठान तथा प्रतिष्ठादि विधियोंमें होम करनेके विधान है। इतना होने पर भी जैनोंमें इसका स्थान अजैनोंकी अपेक्षा बहुत कम है। कुछ अनुष्ठान अथवा जपकी साधनाके अन्तमें उसका तात्त्विक वस्तुओंसे होम किया जाता है। किन्तु होमके प्रक्षेप द्रव्य मुख्यरूपसे शुष्क वनस्पति आदि प्रधान होते हैं और जीव-जन्तु रहित शुद्ध होते हैं।

— साथ ही किसी भी मन्त्रकी साधना उसके दशांश हवन के बिना पूर्ण फल नहीं देती है। और अन्य कुछ अनुष्ठानोंके लिए भी ऐसा ही है। इनमें देवीके अनुष्ठानोंमें तथा उसकी प्राणप्रतिष्ठा करनी हो तब होम करना अनिवार्य होता है।

१७. अरिहंत— प्रवचन-देशना मुद्रासे सिंहासन पर बैठी हुई आकर्षक-अरिहंत जिनमूर्ति। इनके चरणकमल भद्रासन पर स्थित है।

१८. त्रिरत्न— मथुराके स्तूपमें ज्ञान, दर्शन और चारित्र्यरूप विद्वानोंके कथनानुसार त्रिरत्नके प्रतीक के रूपमें प्रसिद्ध चिह्न। सांची के बौद्ध स्तूपमें ऊपर के भाग

પર ત્રિરત્ન રહે હુપ છે. યદ્યપિ ઇસ ચિત્ત્વકા યયાર્ય વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટ પરિવય હમારે યહીં નહીં મિલતા હૈ.

૧૧. સ્વસ્તિકા — મધુરાકે સંગ્રહાલયકે ઇક પત્થર પર ચુદે હુપ, કલાત્મક સ્વસ્તિકા આદિ ચાર મંગલાકૃતિયોંકે સાથકી ઇક શિલાકૃતિ.
૧૦૦. સિદ્ધચક્ર — નવપદવીકે ઘ્યાનકે લિપે ઉપયોગી, અષ્ટદલ કમલવાલા સિદ્ધચક્રકા પ્રતીકા ઇસમે નવપદોંકે પ્રત્યેક નામકે આદિકા કેવલ ઇક ઇક અઙ્ગર દિયા પ્રતીકા — ગયા હૈ.
૧૦૧. મત્સ્યયુગલ — અષ્ટમંગલ મે મે સાતવી સંખ્યાવાલી મત્સ્યયુગલકે આકારકી ઇક મંગલાકૃતિ.
૧૦૨. સિંહ — મંદિરોંકે શિલ્પ તથા શિલ્પકરકે પ્રાગમે ઉત્કીર્ણ કી ગાનેવાલી ઇક સિંહાકૃતિ.
૧૦૩. શ્રી ગૌતમ સ્વામીજી — ભગવાન શ્રી મહાવીરકે મુખ્ય ગણધર શિષ્ય જો કિ અનન્ન લઘ્વિ-શક્તિ કે ધારક થો. જન્મના બાહમણ થો. કિન્નુ ભગવાન મહાવીર કે સાથ આત્માકે અસ્તિત્વ સંબંધી વાદ-વિવાદ મેં પરોપિત હોને પર ઉન્હોને ભગવાનસે દીક્ષા લીકૃત કી થી. ગૌતમસ્વામીજીને તપોબલસે ઇસી લઘ્વિ પ્રાપ્ત કી થી કિ વે જિસ વ્યક્તિ કો દીક્ષા દે, વહ વ્યક્તિ ઇસી ધર્મને અવશ્ય હી મુક્તિગામી બને. વે ભગવાનકે પાસ સદા ઘડે પેરોં પર હી બેઠ્ઠે થો. પલથી લગાકર તો વે કમી બેઠે હી નહીં. ઉન્હોને સૂર્યકી કિરણોંકા સહારા લેકર આકાશ માર્ગસે હિમાલયકી ઓર સ્થિત અષ્ટપદ પર્વત પર જાકર વહીંકી યાત્રા કી થી. ભગવાન શ્રી મહાવીર કા નિર્વાણ હોતે હી તત્કાલ ઉન્હોને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કિયા થા. ઇનકા મંગલ નામ પ્રાતઃકાલમે લેનેસે કલ્યાણ હોતા હૈ.
૧૦૪. નન્દ્યાવર્ત — નૌ કોળોસે બનેવાલા નન્દ્યાવર્ત નામક ઇક વિશિષ્ટ પ્રકારકા જૈન સ્વસ્તિકા યહ આકૃતિ જૈન ધર્મમે પ્રસિદ્ધ હૈ. યહ અષ્ટમંગલોંમે સે ઇક આકૃતિ હૈ (અધિક પરિચયકે લિપે દેલિયે પ્રતીક સં. ૭૧.)
૧૦૫. કલશ — શાન્તિસ્નાનાવાદિમે ઉપયુક્ત ૧૦૮ છિદ્રોંવાલા કલશ. ઇસ કલશકે ૧૦૮ છિદ્રોંમે સે ૧૦૮ જલપારાઈ ઇક સાથ નિકલ્લતી હૈ ઓર ઉનેકે દ્વારા જિનમૂર્તિકા અભિષેક કિયા જાતા હૈ.
- ૧૦૬ સે ૧૪૪. વિવિધ પ્રકારકી આકૃતિયોં — ૧૦૬ સે લેકર ૧૪૪ તકકે પ્રતીક સ્વામ બોધક-પ્રેરક નહીં હૈ. લેકિન સામાન્યકલાકે વિવિધ પ્રકારકે રચ્લે ગયે હૈ. ઇસકા કારણ યહ હૈ કિ ઇક ઇંચ પ્રમાણકે રચ્લે જા મકે ઇસે પ્રતીકોંકે લિપે કોઈ નયા વિષય મેરી નજરમે આયા ન થા. છોટી સાઈલ (કદ) મેં બતાનેસે દિલ્લાઈ દે ઇસા ન થા. દુસરી બાત યહ થી કિ યહ પુસ્તક ભગવાન શ્રી મહાવીરકે સંદર્ભવાલી ઓર ધાર્મિક થી. ઇસ પુસ્તકમે વેહી પઠિયોં ઓર પ્રતીક રચ્લે જા સકતે હૈ જો પુસ્તકકે અનુરુપ હો લેકિન વહ સંભવિત ન થા. સાથમે યહ થી સંભવિત થા કિ ઘોડે-બહુત બોધક-પ્રેરક પ્રતીક થી ઘોડે જા સકતે થે કિન્નુ કોઈ ચિત્રકાર મેરે સામને બેઠ્ઠકર કામ કરને કે લિપે તૈયાર ન થા. ઘર પર બેઠ્ઠકર કરવાનેસે મનપસંદ કામ હોને કી શ્રદ્ધા ન થી. સાથ હી ઇસકે લિપે કિતના સમય લિપાઈ? યહ ઓર ઇસી બહુત સી મુસીબતે થી ઇસ કાર્યકે લિપે બાધારૂપ થી. ઇન સમી કારણોંસે હમે નાઈલાજ શીઘ્ર કાર્ય પૂર્ણ કરનેકે લિપે ઇન પ્રતીકોંકો પસંદ કરના પડા હૈ.

❀ સાતલાખની વાત ❀

સૂચના : ભગવાન શ્રી મહાવીરે અભિવ બ્રહ્માંડના જીવો પ્રત્યે હિંસા, ત્રાસ દ્વારા થએલાં પાપાદિ આચરણોથી મુક્ત થવા તમામ જીવો પ્રત્યે ભયાપાયાના કરવા આદેશ કર્યો છે. લાખો જેનો રોજ બે વાર આ પાઠ બોલે છે તો સહુએ રોજેરોજ પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં આવતા 'સાતલાખ' સૂત્રનો પાઠ બોલી જવો.

આ જગતમાં જીવોની સંખ્યા અનંતાનંત છે. આ બધાનો સમાવેશ એક ઈન્દ્રિયથી લઈને પાંચ ઈન્દ્રિયમાં થઈ ગય છે. જગતમાં છ ઈન્દ્રિયવાળા કોઈ જીવ છે નહીં. એમાં એક ઈન્દ્રિયના પેટાભેદો છે છે. ૧. પૃથ્વીકાય ૨. અપુકાય ૩. તેડિકાય ૪. વાઉકાય ૫. વનસ્પતિકાય અને ૬. ત્રસકાય. કાય એટલે કાયા-શરીર. આ બધા જીવો એક જ ઈન્દ્રિયવાળા છે, જેનું નામ સ્પર્શ ઈન્દ્રિય છે. આ છએ પ્રકારના જીવોને જીવવા, નાક, આંખ કે કાન એકેય ઈન્દ્રિય હોતી નથી. બે ઈન્દ્રિયવાળા જીવો જેને શરીર અને જીવવા છે. તેથી આગળ વધીએ એટલે ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો જેને શરીર, જીવવા અને નાક છે. ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો જેને શરીર, જીવવા, નાક અને આંખ હોય છે તેમજ પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો જેને શરીર, જીવવા, નાક, આંખ અને કાન આ પાંચે ઈન્દ્રિયો હોય છે.

અનંતાનંત જીવોનો સમાવેશ પાંચ ઈન્દ્રિયોમાં થઈ ગય છે. આ પાંચે ઈન્દ્રિયોવાળા જીવોની સંખ્યા ઉપર કહું તેમ અનંતી છે, પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ પોતાની જ્ઞાનદષ્ટિથી જોઈને તેનું વર્ગીકરણ કરી બતાવ્યું અને અનંતાજીવોનું વર્ગીકરણ અબજો-કરોડે નહીં પણ ફક્ત ચોરાશીલાખમાં આવીને ઊભું રહ્યું.

પ્રશ્ન થશે કે એ વર્ગીકરણ કયા ધોરણ ઉપર કર્યું? તો પદાર્થ (પુદ્ગલ) માત્રમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આ ચાર વસ્તુ અવશ્ય હોય જ છે. નાનામાં નાનાં પરમાણુ હોય તો પણ તેના પ્રમાણમાં પાંચ પ્રકારના વર્ણમાંથી કોઈપણ જાતનો વર્ણ-રંગ, બે પ્રકારના ગંધમાંથી કોઈપણ એક ગંધ, છ પ્રકારના રસમાંથી કોઈપણ જાતનો રસ અને આઠ પ્રકારના સ્પર્શમાંથી કોઈપણ જાતનો સ્પર્શ હોય છે, અને આ ચાર વસ્તુઓ જેમાં હોય તેને પુદ્ગલ કહેવામાં આવે છે. અનંતા જીવોનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનો તે પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે અને ઉપર કહું તેમ તમામ યોનિઓમાં ચાર વસ્તુઓ નિવાન-અવશ્ય હોય છે. સમાન વર્ણ, સમાન ગંધ, સમાન રસ અને સમાન સ્પર્શ કયાં કયાં છે તે જ્યારે જાનીઓએ જાનથી જ્યેમું ત્યારે વર્ગીકરણની સંખ્યા ફક્ત ચોરાશી લાખની થવા પામી. એટલા માટે દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ છે કે 'ચોરાશી લાખનો સંસાર' પણ ચોરાશી લાખ થી રીતે હોઈ શકે તેની સમજ જેન શાસ્ત્ર સિવાય કયાંય મળી શકે તેમ નથી. આ શાસ્ત્ર સર્વજ્ઞ-ત્રિકાલજ્ઞાનીઓનું છે, તેઓ સમગ્ર વિશ્વને જોઈ શકવાની તકાત ધરાવે છે તેથી આપણને ઘણું ઘણું જણવા મળી શકે છે. આ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ સંસાર કહાયે, પાછું એનું વર્ગીકરણ કર્યું.

હવે એ ચોરાશી લાખ જીવોની પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવોમાં સંખ્યા દ્વારા વહેંચણી કરે છે.

પૃથ્વીકાયના જીવો અનંતાનંત છે છતાં સમાન વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળાં ઉત્પત્તિ સ્થાનકો ફક્ત સાત લાખ જ છે. અપુકાય-પાણીનાં જીવોનાં સમાન ઉત્પત્તિ સ્થાનકો સાત લાખ છે, તેડિકાયના જીવોનાં સમાન ઉત્પત્તિ સ્થાનકો સાત લાખ છે. વાઉકાયના જીવોનાં સમાન ઉત્પત્તિ સ્થાનકો સાત લાખ છે. વનસ્પતિકાયના બે પ્રકાર છે, એમાં પ્રત્યેક શબ્દથી ઓળખાવાયેલી વનસ્પતિની યોનિઓનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનકો દસ લાખ છે અને સાધારણ શબ્દથી ઓળખાવાયેલી વનસ્પતિની યોનિઓનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનકો ચૌદ લાખ છે. તેની રીતે બે ઈન્દ્રિયના, ત્રણ ઈન્દ્રિયના અને ચાર ઈન્દ્રિયના ઉત્પત્તિ સ્થાનકો બે બે લાખ છે. દેવતા, નારકી અને નિર્ધેય પંચેન્દ્રિય (પશુ-પક્ષી)ના ઉત્પત્તિ સ્થાનકો ચાર લાખ છે, અને મનુષ્યની ઉત્પત્તિના સ્થાનકો ચૌદ લાખ છે. આ બધાનો સરવાળો કરીએ ત્યારે (૮૪) ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ સંસાર નક્કી થાય છે.

સાધુ જીવન સ્વીકાર્યું હોય તેને હિંસા નહીં કરવાની વગેરે પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી હોય છે તેમને આ ક્રિયા કરવાની હોતી નથી પરંતુ આ ક્રિયા સંસારી જીવો માટેની છે. આ સંસારમાં ડગલે ને પગલે, જાણે-અજાણે, મનથી, વચનથી કે કાપાથી નાની મોટી બીજા જીવોની હિંસા સતત થતી જ હોય છે. બીજા જીવોની હિંસા કરવી એ મહાપાપ છે અને એ મહાપાપ જીવને જન્મંતરમાં અધોગતિએ પહોંચાડે છે. જીવને ભયંકર સ્થિતિમાં મૂકાવવું ન પરે માટે ભગવાન મહાવીરે પ્રત્યેક મનુષ્યને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે તમોએ આપ્યા દિવસમાં ઉપર કલા ત્રે પ્રમાણે ૧૩ પ્રકારના જીવોની જાણે-અજાણે હિંસા કરી હોય, કરાવી હોય અને કરનારને ટેકો આપ્યો હોય તે બધાંય પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે એટલે કે જીવે હિંસાથી મુક્ત થવા માટે બધા જીવોને પાદ કરીને ભાવથી ભમા માગવાની છે, જેથી તમારો આત્મા રોજેરોજ પાપના ભારથી મુક્ત થતો રહે. રાત્રિ દરમિયાન હિંસાના જે કંઈ સુખ કે સ્વૃલ પ્રસંગો બન્યા હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત સવારના કરવાનું હોય છે. આ પ્રાયશ્ચિત્ત-આલોચના કેવળ જેનોને ઉદ્દેશીને કરવાની કહી નથી પરંતુ જો તમારા ભાવિ જન્મોને ઉત્તરોત્તર સુખ-શાંતિવાળા અને ઉન્નત બનાવવા માગતા હો તો પ્રત્યેક માનવીએ આ પાઠ બે વાર ભાવપૂર્વક કદવની સાથીએ બોલી જવો જોઈએ.

યશોદેવસૂરિ.

INTRODUCTION OF 80 ILLUSTRATION - STRIPS AND MORE THAN 144 SYMBOLIC ILLUSTRATIONS

Third Edition

BY: MUNI YASHOVIJAY

This album contains 48 multicolour paintings with an introduction to each on the left side of the painting. An illustration-strip presenting a different subject is printed at the bottom of each page; facing the painting and the text in Gujarati, Hindi and English is printed above, with three symbolic pictures each in square with side measuring 2.5 cms. In all there are 80 such illustration-strips and more than 185 symbolic illustrations. Most of them are related to Jain religion or Jain culture while a few deal with general subjects.

The illustrations in the strips and the separate illustrations cover subjects such as philosophy, religious practice, worship, Mantra, Tantra, literature, music, sculpture, art etc., besides religion and culture.

The introduction presented here is intended not only for the learned or advanced research scholars but also for the laymen and hence the philosophic intricacies are over-looked. Barring certain strips and symbols the essential aspects of the rest of the illustrations are duly explained in simple language.

Introduction to 48 picture-strips printed under three-languages introductory pages

1. Homage to the Wheel of religion:

This strip is related to the wheel of religion. This wheel of religion is brighter than the sun. It heralds the religious campaign of every Tirthankara and humbles the pride of opponents. It flashes light and moves in the sky while the Tirthankara is on his religious walk. It is created on a golden lotus in front of the Tirthankara in Samavasarana the religious auditorium by the gods. It is on the Samavasarana - gate also. Moreover, it is a symbol spreading religious light, suggesting its dominant power and inspiring the same. The religious wheel was first moved by Bahubali, the son of Bhagawan Rishabhadeva at Takshashila (in Peshawar district) when the latter was on a religious walk (Vihar) billions of years ago. The book Tapawali enjoins the performance of austerity aimed at the wheel of religion. But we forgot all about it and the Jains became oblivious of the fact that the religious wheel was first moved by the Jains. How then, should we expect others to remember this fact? Today it has become particularly known all round as the Government of India has adopted the wheel of religion as initiated by the followers of Bhagawan Buddha.

The illustration shows here the fourfold Jain community paying devotional homage to the wheel of religion to convey that the wheel of religion is not only worth bowing but also worth worshipping by all. The deer resting on each side of the religious wheel symbolises chastity and pity.

The wheel of religion has 7 to 24 spokes¹. The wheels of religion are found either in front of or on the side of the icon. Showing the wheel of religion by the side has an earlier tradition. At present the convention is to keep the same in front of the icon.

2. Aum Hrim:

This strip shows how AUM and HRIM should be written in the Devanagari script, according to the Jain tradition. These two Mantra beej have to be written on the earthen altar during the minor or major Shanti Snatra ceremony. These Mantra beej are well-known in almost all religions. It is widely used in Mantras, Yantras, Japas and meditations. The Jains identify Aum with the five categories of religious heads (Panch-parameshthis) and HRIM with twenty four Tirthankaras. A number of volumes and 'Mantra Kalpas' have been written on the importance and technique of worshipping AUM and HRIM.

3. Eight auspicious symbols:

This strip shows eight symbols conceived to be auspicious in the world since time immemorial. These symbols are reproduced from the illustrations of the eight auspicious objects, as depicted in the illustrated Kalpa Sutra (Barsa). The strip shows them in order (1) the Swastika, (2) the Shri-Vatsa (an auspicious sign on the chest), (3) the Nandyavarta (a complex Swastika), (4) the Vardhamanaka, (5) the Bhadrasana (a holy seat), (6) the holy Pitcher (7) the fish-couple and (8) the mirror. According to the scriptural command every Jain has to draw them with pure, unbroken rice-grains before the icon of Jinendra Bhagawan before commencing his obeisance to the chaitya (temple), while sitting in the sanctorum after worshipping Bhagawan in a Jain temple, but this custom is no more. Nowadays the Swastika is drawn on a flat wooden stand, with rice grains and three heaps of rice grains, symbolising knowledge, vision and character. The digit of half moon symbolising the Siddhashila² is made over it with the rice-grains and in the middle a small heap of rice-grains. In this custom the drawing of an auspicious Swastika is invariably maintained first.

At present thousands of Jains young and old, men and women make this Swastika in the temple on a flat wooden stand, with unbroken rice-grains brought from home.

Ordinarily rice-grains are to be used for making the illustrations of these eight auspicious symbols before the icon of Bhagawan. In ancient times, Jain kings and the rich used to make these eight auspicious symbols with rice-grains made of gold and silver. There was also a widely prevalent custom to draw these figures with any material. Later on it was found inconvenient to draw all these symbols and so they were all carved on a wooden stand or a low stool and the hollow parts were filled with rice-grains. This was very simple and it saved time. At first all liked this new method but later on all could not afford such carving. So this method started slowly disappearing. The Jain community felt that the followers would lose the advantage secured through such auspicious symbols, so they finally introduced metallic benches embossed with these auspicious symbols, in the temples. Such benches were permanently required as they were used for daily routine worship and it was made compulsory to keep such benches

Note: 1. Scriptures have also shown the 'religious wheel' as having a thousand spokes.

Note: 2. For this the moon is drawn with its digit on the fifth or the eighth night of the bright half of the month

of the eight auspicious symbols beside the icon made of five metals during religious recitation. That is why at least one or more such benches, are found in a Jain temple. Moreover, in religious ceremonies on certain occasion, such as the 'Sattar Bhedi Puja' these eight auspicious symbols are involved as the Puja. Their importance gained ground as the scriptures enjoined that wooden stool with eight auspicious symbols be made from 'Seven' wood (a particular type of wood) and used in such religious rites, in minor or major Shanti Snatra and in the worship of nine planets etc.

These symbols on the benches are not to be worshipped but with the Anamika finger they are to be drawn on the same embossed figures with sandal paste, but it's not proper to sprinkle some sandal paste...on them as is being done at present due to lack of knowledge of correct technique.

After drawing or making these eight auspicious symbols one should pray for the realisation of all that is good in life. Such prayer results in various benefits in life.

Indra, the lord of heaven, draws these eight auspicious symbols on a highly valuable bench, with rich grains made of silver, after the holy bath of a Tirthankara on the Meru mountain. They are drawn daily by gods with appropriate vision in their divine region while worshipping Bhagawan. Shrenik, the king of Magadh used to draw these eight auspicious symbols everyday with golden javas (barley grains). These eight auspicious symbols were carried by males in front of chariot processions and processions of reception and initiation. It has not come to my knowledge how these eight symbols became auspicious. But it would be interesting to note here that certain references are made about them in Raja prasneeya (Ray Paseni), Jnata Dharma Katha (Naya Dharma Katha) and other Agama texts. In the ancient lore about Suryabha Deva, it is mentioned that Suryabha performed various dances before Bhagawan and the last dance was according to the shape of each of the auspicious symbols. Moreover the divine aerial cars of the heavenly gods contain such symbols since time immemorial. They are also found on the Ashoka tree as well as on the gates of the divine religious auditorium- Samavasarana.

Even now we can see these eight auspicious symbols carved on the lintel of the wooden gates of old private or public temples and Jain mansions. Now it is common to prepare festoons with eight auspicious symbols out of silver and to hang them on the lintels of the sanctorum of most of the Jain temples.

Besides, these eight auspicious symbols have been often used to decorate boxes, caskets, rice grains storage boxes, in temples, benches kept at a religious discourse, the stick with soft woollen threads to save minute insects (Ogha), the invitation cards, festoons of the canopies, the drawings and colourful designs on the floor etc.

In some Jain temples the Swastika and the Nandyavarta are inlaid in marble tiles fixed in the floor.

The Swastika which is drawn by millions of Jains in the temple finds the first place among the eight auspicious symbols. The second place is given to the Shri Vatsa, the chestmark. The word 'Shri Vatsa' has a special conventional meaning attached to it.³ It means a particular elevated part of the chest of the blessed ones⁴ Tirthankaras and other blessed ones have such elevated part in the upper central part of the chest and it appears beautiful on account of the tender bunch of hair rising upward and turning to the right this very portion⁵ with hair is called Shri Vatsa. The sign is found on the chest of all Arihant Tirthankaras. Shri it is shown on their icons. In all the icons in Jain temples this symbol is carved in an elevated position.⁶

The Nandyavarta is the third symbol in this illustration strip. This is an extended Swastika well-known in Jain religion. It is a beautiful figure formed by nine angles or corners. The fourth symbol is that the Vardhamanaka which means an earthen bowl. It is used as an earthen lamp. One earthen bowl is placed on the other to seal it. Then the pair is known as 'Samput' in Sanskrit. In Sanskrit the earthen bowl is known as 'Sharav'. So the sealed pair is known as sharav. Samput or Vardhamana-Samput. This figure is considered to be auspicious. The fifth symbol is that of the Bhadrasana or a royal throne. The sixth symbol is that of the holy pitcher. The seventh symbol and the eighth symbol are those of the fish couple and the mirror respectively.

The difference in order of these eight auspicious symbols in various scriptures leads to the difference in order of the same in Jain temples, in decorations and illustrations. Even the benches of five metals are found to have different orders of symbols. They have not maintained a uniform order but the strip presented here follows the order ordained by the scriptures. The scriptures followed here are mentioned at the centre (below) of the strip. A uniform order would be honoured everywhere if all accept the order illustrated in this strip.⁷

Every Jain should instal these eight auspicious symbols in regular order or separately in his house. The place or the house where they are engraved or embossed on the lintel of the main door or hung as a festoon becomes prosperous. The eight auspicious symbols are drawn in different styles as would be clear from the two strips given in this album

Note : 3. The word Shreevatsa is made from two words-Shree and Vatsa. Vatsa means the chest. If we accept two of the many meanings of Shree as decoration or construction shreevatsa would mean a decorated chest or chest with a particular form. The decoration or form is to be taken as associated with the chest.

Note : 4. Shreevatsa on the chest of Shreekrishna Vasudev among the blessed ones is well-known.

Note : 5. For this reference see Jambu-Pragnapti, Aup-Sama-Mahamand other Agamas.

Note : 6. On the icons created during the last forty or fifty years the symbol of Shreevatsa is shown very high, very broad and without any standard measurement. This has spoiled the beauty of the icon. Hence, this symbol should follow a certain standard. What should be the shape and what should be method of carving Shreevatsa? As ancient pictures have not followed a certain standard, it has still not been possible to establish a certain definite standard. All draw the same symbol in different ways.

Note : 7. But it should be noted that, whatever decision we may take in order to maintain uniformity, it shouldn't mean that the sequence with some deviations adopted by other texts is wrong. It should be respected as an alternative.

as specimens. Difference of place and time has its effect on the style of these drawings and this difference is natural and pleasing.

4. Entry of the preceptor in the city: This illustration in Gujarati style belongs to the twelfth century and was drawn on a wooden strip from which facsimile is presented here. The illustration shows the meeting between Siddharaj Jaysinha, the king of Gujarat and a Jain preceptor accompanied by a group of his followers and dancers dancing in an attractive style and musicians playing music. The males in ancient times, as shown in the illustration had matted hair and they kept long beards. Following the Kalpa Sutra style the illustration shows elongated eyes and sharp noses like those of parrots, the dress styles of the ascetics, the kings and the people. The Jain preceptor is giving religious instructions in a style adopted at the time. The upper garment covers the left shoulder which is unusual as from the tenth to the seventeenth century the custom was to cover the right shoulder⁸ as shown in the illustrations of Jain ascetics and in the stone sculptures of the icons of the preceptor of the period.

5. Various scripts and numerals: The first four horizontal sections of the strip present the scripts of the four languages and the fifth section of the bottom presents the remaining letters of these scripts, the conjunct letters of the Jain script, the numerals used in the Devanagari, the Jain and the Balbodh scripts, and marks of punctuation etc.

A script is a particular arrangement of the letters and numerals⁹. It is a group of letters¹¹ figures and conjunct letters, meant for the language or their group and written in a certain way for language¹⁰. The letters are also known as Aksara or Matrika and the script is called Varna Matrika, Siddhanta Matrika or Siddha Matrika in Sanskrit. The script is also known as Varna Mala, Aksaramala or Mulaksar in Sanskrit.

The word Matrika means a mother. As the script gives birth to the principles of scriptures, learning, arts and all the dealings of the world and maintains them, it is rightly compared to a mother. As it is at the root of all principles it is called "Siddhanta Matrika" the mother of principles. There is neither the beginning nor the creation of the letters. They are called 'Anadisamsiddha'.

ABOUT THE ILLUSTRATION STRIP

The first of the five horizontal sections shows the Devnagari script, the second shows the Jain script, the third shows the Kharoshthi script and the fourth shows the Brahmi script. The sequence should be the Brahmi, the Kharoshthi, the Devnagari and the Jain Script in the strip if we take into consideration the Jain history or the history of scripts. But the Devnagari script is shown in the first section so that letters of unknown scripts would become easy to recognise. For proper understanding, the sequence of the sections should be taken as 4, 3, 2 and 1. The letters in the first section are followed by the letters of other scripts under them. Thus under the letter in the Devnagari is followed by the same in all the scripts, under it. This would give an idea about the radical changes in the letters during hundreds of years.

THE DEVNAGARI OF THE FIRST SECTION AND ENUMERATION OF 52 LETTERS

The modern Devnagari was originally known as Nagar or Nagari. Dev was prefixed later on to name the script as Devanagari. The same Nagari Script is known as Balbodh¹³ at present. The total number of letters in this script is 52¹⁴. There are 14 vowels from A to Au¹⁵ and 33 consonants from K to H, the nasal¹⁶ being shown as a dot on the letter (as ip monkey) Visarga¹⁶ shown by two dots like ; (A nasal sound) Jihvamuliya¹⁷ (Visarga before K and H, Upadhmaniya)¹⁸ the aspirate Visarga before P and PH and the 52nd is a nasal letter¹⁹ written as AM (e.g.). In the first column 39 letters of the Devnagari are shown and the remaining are shown in the fifth column. The

Note: 8. It is at present the custom among the Jain ascetics to keep the kambal on the left shoulder

Note: 9. LIKHITAKSHAR VINYASE LIPIRLIVIRUBHAU-Amarkosh-1499. Such reference is also found in Hamkosha Vy 3-148. The script in the language of Karmagrantha is called Sanghyakshara and language is called Vyanjanakshara and both together are called Dravyakshara. Certain letters which lead to the knowledge of other letters are called the alphabet of the language (See AV. Mu. Tika).

Note: 10. It should be noted that the language and the script are different. What is pronounced is the language and what is written is a script. Any language can be transcribed in any script and any script can be translated in any language.

Note: 11. Even a single letter can be called a script, Matrika or Matrikakshara.

Note: 12. Some script-experts assign to the Kharoshthi script a period earlier than the Brahmi Script

Note: 13. The Hindi script almost resembles the Balbodh script.

Note: 14. Vyanjanani Trayastinshat Swarascharva Chaturdasha, Anuswara, Visargascha Jihvamooliya Ava Cha (1). Gajakumbha kritivarnau Proktavanunastkastatha. Ate Varna Dwipanchashad Matrikayamudahrutaha (2).

Note: 15. Audanta Swaraha (Siddhahatma).

Note: 16-16. The nasal, the visarga etc. are merely signs but as they suggest some meaning they have found place in the script.

Note: 17. Kaha Kukshakrtithi.

Note: 18. Gaja Kumbhakrtithi Pashcha. The conclusion is that if a word has a visarga at the end and after there is a word starting with Ka or Kha, the visarga is pronounced in a certain way with the help of the tip of the tongue. In order to identify such peculiar pronunciation grammarians have suggested to place the sign Vajrakrti-X there and they called this sign Mahapranavisarga and also called the same as an alphabet associated with the tip of the tongue. Nrupaha Karyam Karoti should be according to this rule written as Nrupax Karyam Karoti in Sanskrit. Now if the visarga is followed by Pa or Pha the Pronunciation follows a certain pattern and so the Visarga sign is replaced by sign which resembles the temple of an elephant. × K One of these two signs is put. This alphabet is called Upadhmaniya. Upadhma means a lip and so the alphabet pronounced with the help of the lips is called a labial.

Note: 19. Another enumeration of 52 letters include La, Ksha, Gya among the Jihvamooliya, Upadhmaniya and nasal consonants. After the fourth century the conjunct letter was written as Kash and later on its original form was changed to Ksh. As it became necessary to show the constituents of the grammarians had to derive that Kshaha was made of 'K' and Sha (K, Shaha Samyoge Kshaha). Similarly Jya is made of Ja and Yan. Thus the two constituents formed the letters (Gna) and the grammarians give the aphorism, 'Janyor Gnaha. Similarly letter was written as tar in ancient times and with the addition of a vowel it was written, as and as time passed it was transformed into (Tra). All these are conjunct consonants.

script experts have come to the conclusion that this Aryan script commenced from the tenth century. It is now a national script used by vast majority of people in India.

THE JAIN SCRIPT IN SECOND SECTION

According to the script experts the Jain script developed a distinct form of letters from the Nagari²¹ script as the time passed on and so this script came to be known as the Jain script. As a matter of fact it should be better known as particular curvatures. The five vowels were A, RU, LRU, O, ANDAU and the consonants were CH, J, TH, N, D and TH. There were two styles, Agramatra and Padimatra for writing the Jain script. In Agramatra style the vowel signs for the consonants followed such consonants e.g. Ru and in Padimatra or Prushtha Matra the vowel sign over the consonant followed such consonants e.g. Ru and in Padimatra or Prushtha Matra the vowel sign over the consonant preceded the consonant. But both these styles have been discontinued. At present the vowel signs are made on any of the four sides of the consonant.

THE KHAROSHTHI SCRIPT IN THE THIRD SECTION

The script according to some is named after the great preceptor Kharoshtha²² and according to other is named Kharoshtha because the letters written were big like the lips of a donkey for 'khara' means a donkey and 'Oshtha' means lips or, the name might have come from the caste called 'Kharoshtha'. The distinct feature of this script is that the signs of vowels are applied to the first vowel e.g. A.I., A, U,²³ etc.

The script has 37 letters out of which five are vowels and these vowels are short. The remaining letters are consonants. This script came into existence in the 4th century B.C. and was discontinued in the 3rd century A.D. Jain books refer to the Kharoshthi script while discussing the various types of scripts.

THE BRAHMI SCRIPT IN THE FOURTH SECTION

According to Jain mythology the first Tirthankara Bhagawan Shri Rishabhdeva who flourished billions of years before this era gave this script for the first time to his daughter Brahmi, with his right hand. Since then the human race got the first script. Thus started the science of the script and the first script came to be known as Brahmi after Brahmi²⁴ Bhagawan Rishabhdeva taught numerals to his other daughter named 'Sundari, numerals are also a sort of script.²⁵

What was the number of original letters in the Brahmi script? According to Samavayang of Jain Agama Sutra it was 46 but the author does not specify or enumerate them. The commentator on the said text, written in the 11th century notes, these letters to be 46 and probably the vowels RU, ROO, LRU and LROO, and consonants L and KSH were not included among them.

The great Indian script expert late Mr. Jayakrishna Indrajai Oza suggests that either L or KSH was omitted. Huen-sang, the Chinese traveller of the seventh century mentions this number as 47 while number 42 is noted elsewhere. The forms of these letters have been referred to in Prashnavyakarana and this partly fits with the present script.

THE IMPORTANCE OF THE BRAHMI SCRIPT²⁷

The script experts have described the Brahmi script as the mother of thousands of scripts current today. They have declared that the Brahmi script is the source of all Indian scripts. So the Brahmi should be looked upon as the mother and all other scripts should be looked upon as her descendants. This script is systematically arranged and does not imitate any other script. What is spoken can be exactly written and what is written can be spoken (Without a change) in this script. Hence it is considered to be a scientifically well developed script with the letters systematically arranged. For many reasons it is looked upon as a universal script. The Jain texts call it an Aryan Script.

The Scriptures of Jainism²⁸ and Buddhism²⁹ were written in this script. The Brahmi script is the old form of the Nagari script and the Nagari script is its present form. Regional difference of writing this Brahmi script reached such a state that it became difficult to discover the original forms³⁰ of the letters. A script always changes its form.³¹

ABOUT THE FIFTH SECTION

In this section miscellaneous letters, figures, signs and punctuation marks are mentioned. Among them the letter³² of the Brahmi and the Jain script are shown. Then the nasals, Jihvamuliya, Upadhmaniya letters, the Anuswar,

Note: 20. The manuscript of a book written in this script in 1008 A. D. is at London-Cambridge. Besides I have seen at the Jesalmer collection of ancient manuscripts the text of Visheshavashyaka Bhashya Teeka in the Nagari script. Many palm leaf manuscripts of the 10th and 11th century written in letters resembling those of the Nagari scripture available.

Note: 21. A question may also be asked: 'Is it not possible that the Nagari script may have been originated from the Jain Script?'

Note: 22. This is the view of the Chinese Scholars.

Note: 23. This type of script is used in the Gandhian Circles for the last 30 to 40 years.

Note: 24. This script was used for a pretty long period in Turkey and other countries where Indian or Buddha culture prevailed considerably.

Note: 25. Non Jains look upon Brahma as the creator of the Brahmi Script and they declare that the script was called the Brahmi as it was received from Brahma. Chinese encyclopaedia supports this view. It is clear that common beliefs accept the antiquity of this script.

Note: 26. The number zero was undoubtedly invented in India which presented the same to other countries.

Note: 27. The Brahmi Script is mentioned first in the lists of Scripts in the Scriptures. Bhagawati Sutra, the fifth Anga of the Jain Agama Angus starts with the aphorism Namō Bāmbhīe Jivie (Obeisance to the Brahmi Scripts). This sutra suggests that a script also deserves honour.

Note: 28. See the references of Pannavana, Samavayang and Chaupanna Chariyam.

Note: 29. See 'Lalita Vistara'.

Note: 30. The Curvatures of the Brahmi Script changed but the letter 'Dh' didn't change its form. So it is called an obstinate letter and for this reason an obstinate or a stupid fellow is called 'Dh' in India.

Note: 31. The script changes from time to time and from region to region. We have no date from which we can come to a definite conclusion about the difference between the script shown by Bhagawan Rishabhdev and the script used for writing Agamas before about three thousand years.

Note: 32. These letters include in fifty two letters.

Visarga and conjunct letters KS and JN are mentioned. Then follow three popular Mantras, the long vowel kutaksar a complex conjunct letter called pindaksar³³ or and from seven consonants. K, M, L, V, Y, R, and M. 14 conjuncts letters used mostly in the Jain script, the numerals 1 to 9 as required in Jain non-Jain Scripts. Zero followed by punctuation marks is used in ancient as well as modern writing. No specimens of Agra Matra or Padimatra are shown here.

6. Fourteen Dreams:

Here are shown the objects seen in fourteen significant dreams at midnight by the mothers who conceive Tirthankaras. Such significant dreams result only from the conceiving of Bhagawan of supreme merits. This suggests that the soul conceived is that of a Tirthankara. In the fourteen dreams visualised by the mother of the first Tirthankara the bull is visualised first and then follows the elephant, the lion, Lakshmi, the goddess of wealth etc. But the mother of the 22 Tirthankaras visualise the elephant³⁴ first and then the bull, the lion etc. But the mother of Bhagawan Shri Mahavira the 24th Tirthankara visualises the lion first and then the elephant, the bull³⁵ etc. According to the scriptures, the person span of life and remains free from external troubles or his relatives, who get such dream attain wellbeing, wealth, health, contentment, a long. These fourteen dreams, with their names are depicted here.³⁶

7. Seven notes of music:

The number of musical notes can be innumerable but they are classified and included in seven notes. The scale of seven notes is like the seed of the cosmic world of sound which has spread like a banyan tree. Music has been compared to the fifth Veda. Wonderful is the world as well as the history of music. These seven notes are at the root of millions of melodies sung since time immorial. Here in this strip are shown the seven notes. The Prakrit names of these notes are sajja, Rishabha, Gam (Gam) dhar., Madhyam, Pancham, Dhaivata and Nisata. In Indian music they are known as Shadja,³⁷ Rishabha, Gandhara, Madhyama, Pancham, Dhaivata³⁸ and Nishada. Shadja is created from the tip of the tongue, Rishabha from the chest. Gandhara from the throat, Madhyama from the middle of the tongue, Panchama from the nose, Dhaivata from the teeth and the lips and Nishada from the head. The seven notes are called short Sarigama, Sarigama, Saregama or Sri gama,³⁹ the scales and modes of these notes, their colours their appropriate seasons, aesthetic experience and their ornaments etc, are described in Agam texts of the Jains and in ancient books on music.

The musicologists have described notes coming from living beings and from inanimate objects. The notes are associated with the sounds made by certain beings. Again the inanimate musical instruments produce such notes. Tansen the great musician wrote a poem describing the various notes produced by birds and animals. According to this these birds and animals are shown in order in this beautiful strip. These birds and animals are the peacock, the chataka bird, the goat, the kraunch bird, the cuckoo, the frog and the elephant, but the commentary on Anuyogadwar and elsewhere there are variations in the names of these birds and animals⁴⁰ because the same note can be produced by many birds and animals.

Note: 33. Pind means a composite body. So a Pindakshara means a conjunct letter created by compounding many letters. When such a conjunct letter is written, it appears like the top of a hill (Koot). So it is called a Kootakshara. In Sanskrit it is also called a Samyuktakshara. There is difference about the number of such conjunct. Such conjunct letters are made from letters from K to H consonants. Here the conjunct letter can start with K and other letters start from Kh, G. There are 32 to 35 such conjunct letters. Refer to RISHIMANDAL YANTRA edited by the author for a complete list of such conjunct letters.

Note: 34. The mothers of most of the Tirthankaras i.e. the mothers of 22 Tirthankaras see the elephant first in the fourteen dreams. This is why the scripture has first referred to the elephant. Because of this the Snatra Puja mentions 'Pabele Gajawar Deetho (saw the best elephant first).

Note: 35. If the soul of a Tirthankara comes from the heaven, the mother sees a divine aerial car in the twelfth dream and if the soul comes from the hell the mother sees a mansion.

Note: 36. Digambar sect of Jainism believes that the dreams were 16.

Note: 37. In the third Agama Anga Thana it is stated that Shadja is so called because the note is created by the nose, the neck, the chest, the Palate, the tongue and the teeth (Shadja in sanskrit means born from six). Rishabha is so called because the air which starts from the navel strikes against the head and the sound produced resembles the sound of a bull which in Sanskrit is called Rishabha. For other notes see Thananga Sutra-353, U. 3. The description of the Scales and music was given in 'Swara Prabhruva' among the offering to the past blessed one and formed an important part of the twelfth chapter called Drishtivada. This book is now lost for ever.

Note: 38. In the two Agamas-Sthananga and Anuyogadwar Dhaivata is mentioned as Raivata. This raises a question-which word is correct? In this Agama the short description of all scales, though concise is enlightening.

Note: 39. Which was the original form-Sari or Sare? Keeping aside the conclusion I would like to note that the reference as made as Sari in the Mallinathi commentary of the 14th Century on the tenth verse of the first canto of 'Shishupalvadha' and in the first line of the seventh verse of Shyamala Navaratnamalika of Shankaracharya. Maharashtrian Poet Bidkar of the 16th Century has mentioned the word Sari but (Sare) has been universally accepted.

Note: 40. Here we produce a table showing variations of living beings producing such notes as follows:

Tan	Amarkosh	Anudwar		Tan	Amarkosh	Anudwar	
Sa-Peacock	Cow	Peacock	Cock	Pa-Cuckoo	Cuckoo	Cuckoo	Cuckoo
Re-Chataka	Chataka	Bull	Chataka	Dha-Frog	Horse	Horse	Sarasa
Ga-Goat	Goat	Goat	Swan	Ni-Elephant	Elephant	Elephant	Elephant
Ma-Krauncha	Krauncha	Krauncha	Krauncha				

Foot-1. Just as notes produced by living beings are shown. The notes are compared with the notes produced by inanimate objects like drums too.

2. The cuckoo mentioned here is a male cuckoo.

- 8. Twelve signs of the Zodiac (Astrology Strip):** This strip is associated with astrology. The twelve zodiacal signs with significant letters related to each of them are shown here. With the help of these zodiacal signs in the horoscope one's past, present and future life can be known. How surprising it is that the future of the infinite number of being can be known only from these twelve zodiacal signs.
- These twelve zodiacal signs are associated with the future of inanimate objects as well. These zodiacal signs play significant role in the good and evil effect on living beings and inanimate objects.
- 9. Eightfold Worship:** This strip shows in sequence how the eightfold worship of the icon of Tirthankara Deva is performed with devotion. (It is also known as Anga Puja or Agra Puja). At first the worship is done with water and it is followed with the sandal paste, flowers, incense, a lamp, rice-grains and offering of food in order. In such offering some sweets or sweet eatables are placed on the figure of the Swastika, with two hands. At the eighth stage of worship a fruit is placed on the figure of Siddha Shila made with rice-grains and prayer is offered for liberation. The first three rites are Anga Puja and so they are performed in the sanctorum and the remaining rites being Agra Puja are performed in the mid-temple before Bhagawan.
- There are different holy verses to be recited at each stage of such worship. These verses are recited by all persons who perform such rites. This worship is known as Dravya Puja. After the eighth rite of worship of offering a fruit the Jain householders and the womenfolk worship Bhagawan while paying obeisance to the temple and reciting hymns and prayers.
- The Jain ascetics both males and females recite only hymns and prayers because of their strict code of discipline (Bhava Puja).
- 10. Events from the Life of Bhagawan Mahavira:** In this strip the five auspicious and other significant incidents from the life of Shraman Bhagawan Mahavira are depicted. The incidents are related to his departure from heaven, his birth, his tests by the gods, his initiation, his harassment by Chandakaushika, his ear-plugging with wooden pegs, Chandanbala's offering to him, his supreme enlightenment and liberation. The detailed narration about these incidents is given in the explanatory notes on the full page multicolour 35 paintings. Hence it is shortened here.
- 11. Tippiani Dance (Gujarati Style):** The Tippiani dance of Gujarat is depicted here. This dance is performed when the floor of the terrace is to be strengthened. At this time even the masons enjoy dancing and music with the workers. This illustration has nothing religious about it but it being popular in Gujarat is given here.
- 12. The Dynamics of the Soul:** In the whole universe the soul assumes 84 lacs of different bodies⁴¹ at different times. The bodies go on integrating and disintegrating. The strip shows their classification into 563 Groups.⁴² All these beings are classified into two major groups of static beings and those beings which can move. Those beings which cannot move volitionally are known as sthavara beings and those which can move volitionally are called Trasa beings. The former group includes being having only one sense. The earth, water, fire, air and vegetation fall in this group. According to the Jain philosophy the mud in the earth is made up of bodies of such beings, so the Jain texts describe them as Prithvi Kaya. Water itself is the body⁴³ of the beings and so the Jain texts describe them as Apkaya. Similarly light produced from wood, electricity etc. has got bodies⁴⁴ known as Agni Tejas. Air itself is the body of the beings. All vegetation form the bodies of the being. All these beings have assumed a body to suit their particular birth. They have none of the remaining four senses and they do not grasp object of the senses.
- The Trasa group of beings includes all these having two to five senses.
- The strip shows the conch shell, the kodi, the leach etc. as having two senses. In the group of beings with three senses are included the ant, the bug, the black ant. In the group of beings with four senses are included the scorpion, the mosquito, the fly⁴⁵ etc. In the group of five senses Tiryancha, Dev, man and heli are included. In the group of beings with five senses are shown aquatic animals, animals and birds as Tiryancha, gods, men, and infernal beings respectively shown as flying in the divine aerial car, sitting on the throne as a king and embracing a pillar beside which a god of hell is shown.
- 13. Religious Discourse:** This is a famous and distinct illustration. A Jain religious preceptor is sitting on a wooden stool. In front of him is placed Sthapanacharyaji Then respectively are shown the saints, the kings, the Jain householders, female saints and the womenfolk. They listen to the religious discourse with folded hands and have adopted a peculiar posture for sitting. A disciple is shown behind the preceptor whom he serves. The saint sitting in front of the preceptor holds a long palmleaf of the scripture. In his armpit he holds the Rajoharan. they are hearing the lessons with folding legs. The illustration shows impressive expressions on the face of the preceptor. The custom of keeping a long beard and braid of hair in ancient times is reflected in this illustration. The dresses of all are remarkable.

Note: 41. What is the real meaning of 84 lacs of Yonis? The being are infinite in number but they are all classified and included in 84 lacs of types. Is there any basis for such classification? Yes. For each Yoni, the classification is based on common colour, smell, taste, touch and form. Thus the blessed ones who were omniscient discovered through their subtle faculty the similarities among the being to form a particular group. This is why the world is said to be composed of 84 lacs of being. The Gujarati Sutrapath named 'Satlakh' in the Pancha Pratikramana-Sutra of Jains has mentioned the number of being in each of these groups.

Note: 42. For further information about these 563 groups see the book 'Jeeva Vichara'.

Note: 43. Water in any form has the soul. The water which is visible forms the bodies of the souls. The minute aquatic insects etc. found in it belongs to the dynamic group of beings. They are distinct from water. This is why the Jain ascetics don't touch or drink the water of the wells and the tanks, to avoid violence to the beings.

Note: 44. The light of the fire forms the physical frame of the subtle souls of fire. This is why the Jain saints neither touch nor use fire.

Note: 45. There is difference between the statements in the scriptures and the experience of the modern scientists about the senses and forms of the being.

14. Types of musical instruments:

There are thousands of types of musical instruments in the world. They are classified into four fundamental groups.

1. Stringed musical instruments,
2. Wind musical instrument.
3. The castanets and
4. Musical instrument of percussion. It should be noted that any sound of the musical instrument is produced by the vibration caused in the air.

Stringed instruments have strings or wires⁴⁶ Hence they are Tarvadya as well. Such instruments are played with the fingers or the bow. Veena, Sitar, Sarod, Sarangi, Ditruba, Tanpura etc. are included in this group. The wind instruments give musical sound when air-pressure is created by blowing air orally or by creating air pressure with some gadget. 'Sushira' means having a bore, hole. The musical sound is created by the fingers on the bore and the air passing through the instrument. In this group one may mention conch-shell, flute, oboe (shahanai), bugle, whistle of leaves, mouth organ etc.

The castanets are those which produce sound when one part of it is struck against the other giving strong solid tone. Among them are included cymbals, Manjiras, kartal, lazim etc.

Among the instruments of percussion⁴⁷ are those which are hollow and covered with leather. They are played with hand or by small sticks. Among these one may include, Mridanga, Tabla, Pakkawaj, drums of various types, khanjari etc.

In this strip musical instruments are shown with the names of the classes of them. Some classify musical instruments into three groups⁴⁸.

They classify castanet instruments of percussion into one group and call this group as Talavadya because they do not play the melody but are used only to maintain musical rhythm. Hence they are included in one group.

15-16-17. Jain arabesque (paraghara):

These three illustrated strips show the arabesque carved in the background of the icon of Tirthankara Deva in the Jain temple. Parikara is the Sanskrit word meaning attendant in figures. The Jains in their language call it 'Paraghara'. Parikar means Parijan or attendants Parikara thus means gods and goddesses related to the icon. Most of the Jains are ignorant of the figures in the arabesque and their purpose. These three illustrated strips are presented here to give them some idea about it even at home. All current customary figures are depicted here. Their introduction is given below.

STRIP NUMBER 15:—The semicircle portion above the icon is shown here flat and straight. Here the gods are shown as going in a procession to celebrate the birth (of a Tirthankara). They are playing music for the holy bath and installation ceremony. At the centre a god is shown sitting on threefold divine umbrellas, sitting in a peculiar seat posture and blowing the conch. On both the sides are shown Gandharvas (demi-gods) playing the drum. They are followed by Indras riding elephants who hold holy pitcher filled with water. They are going on Mountain Meru in the sky to join the celebration of the birth (of Tirthankara) under the god who blows the conch. There are three divine umbrellas kept on the icon as divine accompaniments there are lotus-stalk bearers carrying lotuses to be kept on both sides of the ears of the icon. After them are shown the domes of the minor temples on both the sides. The circular portion above the arabesque shows a line of swans and lotus petals between two lines. Peacocks and parrots are also shown to add to the decorative value. In some of the arabesques Gandharvas (demi-gods) and their spouses are shown in the upper strip but that is not shown here. Thus here are shown only those Parikars which are usually presented in current art.⁴⁹

In ancient times great attention was paid for creating varieties of Parikars from the view-point of subjects and art. But at present the arabesques are conventional, simple and almost proto types. There is hardly any freshness of beauty in them. This may be due to lack of interest in art, lack of vision or paucity of financial resources. In ancient times arabesques were remarkable for their variety, for their artistic vision, for their excellent linings and for their attractive and impressive sculpture.⁵⁰

STRIP NUMBER 16:—

In this strip of the arabesque the central figures are shown. At the centre the icon of Mula-Nayaka is shown. Then on his right and left side icons in standing position and in Jina Mudra (Kayotsarga-Mudra)⁵¹ are shown. Then on both the sides gods holding the chowries the pitcher of nectar are shown. Then on both the sides are shown the figures of the friendly meeting of the elephant and the crocodile. Then on both the sides are shown icons in lotus-postures. Then on either side of the figurines is shown an aquatic animal like a crocodile emitting foam⁵². In ancient times the arabesques were variegated and the Mula-Nayaka only was generally placed at the centre. Then the number of arabesques with three icons at the centre increased. Here on the right and the left side of the central Mula

Note: 46. Stringed instruments are also called Tala or Tanta.

Note: 47. The instruments of percussion are also called 'Anaddha' or 'Avanaddha' in Sanskrit. 'Anaddha' means covered or inlaid. These instruments are covered with stretched leather.

Note: 48. There are some musical instruments which don't fall completely into one specific group e.g. harmonium, piano etc. They are to be considered as of the mixed class. These instruments are partly wind-instruments and partly castanets.

Note: 49. These strips follow the arabesque shown in the sanctum sanctora of the Jain Temple at Chembur.

Note: 50. Though there are many types of arabesques shown in ancient sculpture the best ones as far as known are at Khada-Khotdi Pada in Patan and at Nisha-Pok in Ahmedabad. The first one is the best in clarity, form and intricate carving while the second one is of the universally loved Shri Parshwa-Natha in an underground cell has lively features and the sculpture is quite flawless.

Note: 51. This posture is also popularly known as 'Khadgasana'.

Note: 52. The correct name and the correct motive of showing it here is yet unknown.

Nayaka two icons of in Kausaggia i.e. in standing postures were shown. Then the Parikaras with five figures became more and more dominant and this has become conventional for the last hundreds of years. At present the same convention prevails. In some such arabesques even eight divine accompaniments are also shown. One icon with arabesques is known as Ek Tirtha. Three icons with arabesques known as Tri-Tirtha and five icons with arabesques are known as Panch-Tirtha.⁵³

As Shri Adi Nathji, Shri Shanti Nathji, Shri Nemi Nathji, Shri Parshwa Nathji and Shri Mahavira are the prominent Tirthankaras among the 24 as mentioned in Kallana Kandam prayer. One of them is installed as the central figure in arabesques and the remaining four Tirthankaras are shown elsewhere in arabesques.

STRIP NUMBER 17:-

In this strip the figures, at the podium of the throne of the arabesque are shown. At the centre of this strip Shanti-Devi, the goddess of peace, or Adya-Shakti, the primeval goddess is shown. The elephant and the lion are shown on both the sides. Why these two animals are shown here is not quite clear. The lion is known for its ventures and the elephant is known for its strength. The figures are shown perhaps with a view to convey the inspiring message that one should take initiative for benevolent activities and should be strong enough to undertake philanthropic activities. Perhaps it brings the message that like animals having mutual enmity but staying together here in peace, people should give up enmity and practise non-violence in life. Indian scholars have looked upon these two animals as auspicious and that is perhaps the reason why they have found place here. But all these are hypothetical statements.⁵⁴ Truth has yet to be discovered. Then on the left side Go-Medha Yaksa⁵⁵ of Shri Adishwar Prabhu is shown with four arms and with weapons etc. sitting on an elephant on the right the last figure is that of Goddess Chakreshwari seated on the eagle and having six arms and holding weapons and objects. Variations are found in the weapons and vehicles of goddess Chakreshwari.

- 18. Swastika:** The strip shows various designs of the Swastika which is considered to be an auspicious symbol. At the centre the complex design of the Swastika known as the Nandyavarta is shown. This symbol is exclusively used by the Jains and worshipped on a very large scale. It assures happy conclusion of any work and is known for its beneficial effects. Swastika, one of the eight auspicious symbols is also an auspicious symbol of Indian and Aryan civilisation. It is drawn with unbroken rice and kumkum in social and religious festivals to keep all the obstructions far away. Scriptures state that it attracts good fortune to the doer of this Mangal. In order to keep Mangal intact unbroken rice are used.

In Snatra puja (birth ceremony festival of Tirthankaras) and other holy ceremonies and specially celebrations of austerities numerous, Swastika are drawn on many occasions. This Swastika or Nandyavarta is also drawn on the occasions of entrance festivals of preceptors, of icons or inauguration of holy discourses. Thousands of Jains draw such a Swastika, with rice-grains before the icon of their deity in their temples.

Here the last Swastika in the strip is a facsimile of a Swastika in 'Ayaga-Pata (2000 years old) in Mathura. The Swastikas drawn here follow the clock wise course⁵⁶ but when a Jain ascetic gives up his mortal coil the Swastika is drawn with saffron on the shrouds that cover his body, in anti clockwise course. Such anti clockwise lines in Swastika are more prevalent in non-Jains. From the view point of art the Swastika is drawn in many ways.

- 19. Ambika worship in sculpture:** This illustration strip is the replica of a sculpture in stone. Here at the centre is shown Yakshini Ambika sitting on a lion and heavenly damsels dancing around her in various postures. This goddess is the deity of the 22nd Tirthankara Shri Neminath Prabhu. She is also known Amra-Kusmandini. This goddess is well-known among the Jains and others. Non-Jains address her as Mataji and during Navratri (the first nine days of the last month in Hindu calendar) religious Garba songs are sung with dance and religious rites performed to please her. The famous temples of this goddess are situated on Mount Abu and Mount Girnar.

- 20. Sculpture strip:** This strip is the replica of an art work carved on the Bhara-Huta dome. The three major circles show imaginary figures of Shrenik, the king of Magadha, well known among the Jains. the emperor Samprati and the emperor Kharvel. Shrenik was the great devotee of Bhagawan Mahavira. In the coming age he is to be a Tirthankara of the category of Bhagawan Mahavira. Emperor Samprati of Avanti was a great propagator of Jainism and had got carved crores of Jaina icons. He flourished in 220 (vir samvat). The emperor Kharvel, the great Megh-Vahan then flourished in Kalinga (Orissa) in the second century B.C. In his rule Jainism reached the climax of its glory. About Samprati only few facts are narrated in the history while reference to the emperor Kharvel, the great Megh Vahan is made in 'Avasyak Churni and Hemavant Theravali'; It is a pity that history tells us nothing more about him.

Note: 53. The custom of installing a 'Pancha-Tirthi' in Snatra ceremony suggests the icon of the above mentioned five Tirthankaras.

Note: 54. The true motive behind this is yet not known and the plausible motive being unconvincing is not recorded here.

Note: 55. It was not a custom for the sculptors of arabesques in certain centuries to show only those Yakshas (Demi-gods) and their spouses who attend to a particular Tirthankara, but certain specified Yakshas and their spouses were shown. So, Ambika was shown as the spouse and Yaksha was shown with a big tummy and riding an elephant. The name of this Yaksha is still not known. The scholars think he is sarvanubhuti as mentioned in the fourth prayer of 'Snatasya'. Generally gods and goddesses are shown as having four or more arms but there was also a tradition of carving gods and goddesses having only two arms.

Note: 56. Germans are called Aryans. Their leader Hitler had accepted the anti-clockwise Swastika as a national emblem. It was shown on the German National flag, tattooed on the arms of soldiers and painted on machines, weapons etc.

Note: 57. Kharvel was a great Jain emperor. He had an icon of Adishwar Bhagawan. It was made of Gold and studded with Jewels. Later on he named this icon as Kalinga Jina. Annual festival was held to honour this icon and all the people of Kalinga took part in this festival. It is a matter of research to locate this icon.

- 21.22. Sixteen Goddesses of learning:** Sixteen goddesses of learning are illustrated in strips number 21 and 22. Their names and numbers are mentioned with the illustrations. The names suggest the branches of learning associated with them. In ancient times some persons did exert themselves to attain such learning. There are references to the worship of goddesses such as Rohini, Prajnapti, Vairotya etc. in Vasudeva Hindi and other books. So it is possible that there existed 16 branches of learning of the similar names and these goddesses of learning are the presiding deities of these branches of learning. The illustrations of the goddesses are reproduced on the Kaipasutra style so that readers may get an idea about the type of illustrations in Kalpasutra. Their weapons and vehicles are shown as they were. As they are quite clear, we have not described them here.
- The description of the weapons and vehicles varies in some books. These goddesses are remembered in Nava-Smaranadi stotra. They are also found in the cloth piece of Mantra for a particular learning. They are also worshipped during religious rites and Mantra practices. Inside the dome of the Jain temple at Mt. Abu are beautiful statues of these goddesses in a standing pose. Their illustrations are also found in ancient palmleaf texts.
- 23. Illustrations of animals:** In this strip various animals are illustrated. The illustrations are reproduced faithfully from the illustrations of animals in medieval Jain Kalpa-Sutra at the centre of this strip.
- 24. Regent Gods of Ten Directions:** There is an icon of Tirthankara in Kayotsarga i.e. Khadga posture and the ten regents of the aerial world are shown here worshipping him. The regents of directions have authority over the directions; the four directions, four sub-directions and the direction above and the direction below. Here they are presented according to a certain standard. These gods are said to be the caretakers and sentinels of these directions. They are worshipped in many major and minor religious rites such as Shanti-Snatra. They are also offered food here. 1. Indra is the regent of the east, 2. Agni is the regent of south east, 3. Yama is the regent of the south, 4. Nairuti is the regent of south west, 5. Varuna is the regent of the west, 6. Vayu (the god of air) is the regent of the north west direction, 7. Kubera (the god of wealth) is the regent of the north, 8. Ishan is the lord of the north east, 9. Brahma is the regent of the direction above and 10. Naga (the serpent) is the regent of the direction below. These regents rule over all activities in their directions. Yama the god of death is the lord of the south. There is a custom not to keep feet in that direction while sleeping, otherwise one is likely to invite his wrath and consequent punishment.
- In the illustration the regents of the directions are shown with their weapons and objects and vehicles and serving Bhagawan Tirthankara. There are variations about the weapons and vehicles of these regents of the directions in books of the Jains and others.
- 25. The nine planets:** In this strip the nine planets in the sky are shown serving the icon of Bhagawan Parshvanath. Their names, vehicles and weapons are clearly shown in the illustration. These planets are the deities of the third astrological sphere. They live in mobile divine aerial cars.
- According to Jain scripture the first and the second in order are the sun and moon and thereafter other planets are shown in order.
- These planets are illustrated here according to the Jain style. However there are variations in other books of the Jains and non-Jains. The name of the Tirthankara associated with a particular planet is given below each illustration. The numerals in the illustrations are for the easy guidance of the aspirant who would like to recite the Mantra of a particular planet.
- The names of the days of the week ⁵⁹ are given from the names of the planets. Out of the 88 planets seven or nine are dominant. The planetary positions in the horoscope reveal the past, present and the future of the person.
- There is a remarkable convention of carving eight or nine planets below the metallic or stone icon with arabesque. They are remembered and prayer is offered to them in major and other stotras. Prayers and worship are offered to them during the rites and their names are recited.
- 26. Eight Karmas:** The physical group ⁶⁰ of atoms i.e. collections of the karmana classifications called Karma by the Jain pervade the whole universe everywhere just as air pervades everywhere in the 14 Raj Lokas and just as six elements (Dravyas) pervade every where in the Lokakasha. Pudgala Dravya means the Karma known by its Pudgala is an inert substance visible to those who have extrasensory perception. These Karma Pudgals by themselves are not capable of giving happiness or unhappiness to the soul but whenever the soul undertakes any good or bad activity, with the mind, speech or the body, the soul involved in worldly affairs attracts the physical atoms of Karmana class, just as the magnet attracts iron and then immediately joins them with the regions of the soul. Whenever such association takes place, four conditions are simultaneously decided in the atoms of Karmas immediately.
- At first, the different natures of those Karmas are decided when the bondage through seven or eight types of actions is created. It is also decided as to what main qualities of the soul would be obstructed. This is called **Prakriti Bandha**. **Sthiti Bandha** means the duration of the time for which the Karmas of bondage would remain associated with the soul. **Anubhaga Bandha** or **Rasa Bandha** as called in scriptural terminology decides in what way the Karma of bondage will result, whatever the result would be external or internal, good or bad, intense or mild. The fourth **Pradesha Bandha** decides the share of an individual soul from among the seven or eight Karmas, binding every moment and affect the Dalikas of Karmana classification. Their proportion or amount is also decided at the same

Note: 58. There are variations in the number of the guardians of the directions.

Note: 59. The planets, the sun, the moon, the Mars the Jupiter and the saturn are also known as Aditya, Chandra, Bhauma, Brihaspati and Shanishchar respectively.

Note: 60. An atom is the smallest particle of element that can't be further divided without destroying its identity. The collection of such atoms is called Skandha. Such physical Skandhas worthy of Karma have infinite number of atoms. Such Karma Skandhas are everywhere in the world.

time and the result follows. In this world the folly or scholarship, happiness or unhappiness, prosperity or poverty, good or bad intelligence, the results of lack of renunciation, high or low dynasty, obstacles etc. are all due to the rise of such Karmas bound to the soul. The creation of the whole world and its complete working depends upon Karma. When the substance of all Karmas is annihilated completely the soul becomes free from Karmas and is liberated. These Karmas are of eight types. Their names as seen in the strip are 1. the Jnanavaraniya, 2. the Darshanavaraniya, 3. the Vedaniya, 4. the Mohaniya, 5. the Ayushya, 6. the Name, 7. the Gotra and 8. the antaraya. In this strip the alone of such Karmas is shown in the illustrations.

1. **THE JNANAVARANIYA KARMA** - In this illustration an individual with a bandage on his eyes is shown. The moral of the picture is that Jnanavaraniya Karma is like a bandage on the eyes. A person with a bandage on his eyes cannot see or know anything.

Similarly, if the soul is bound by Jnanavaraniya Karma by harming or neglecting knowledge or the knower, the bandage of Karma becomes tied on the soul's eyes of Knowledge and thus the soul's light of knowledge is covered up. Consequently the soul becomes incapable of knowing anything well, clearly and completely and moreover though the soul has infinite knowledge, it can't combine absolute knowledge and power. This Karma obstructs the infinite qualities of the knowledge of the soul. The type of bandage decides the type of obstruction for the qualities of knowledge. The development or the diminution of intellect, intelligence, memory etc., depends more or less upon the diminution of Karma.

2. THE DARSHANAVARANIYA KARMA (Karma which hinders comprehension)

This type of Karma acts as the door-keeper. How can a person who wants to call on the king see him unless the door-keeper or the sentinel allows him to enter? Similarly this type of Karma restricts a person from the true comprehension of an object. With the rise of such Karma, the soul loses the general comprehension of an object. This Karma covers up the light of the soul, which would allow him to have the vision and the infinite perception. The word perception has many meanings associated with religion, faith, general knowledge etc. But here it should mean general knowledge. In the illustration the door-keeper is shown prohibiting a person from seeing the king.

3. **THE KARMA OF EXPERIENCE (VEDANIYA)** - The Karmas which make one feel happiness or unhappiness are called Karmas of experience. Karmas which lead to experience of happiness are called 'Sata-Vedaniya' and karmas which lead to experience of unhappiness are called 'Asata Vedaniya' - This nature of Karma is compared with a sword to which honey is applied. The experience of Sata-Vedaniya Karma is sweet as that of licking a sword to licking the sword. With the rise of such Karma the soul experiences sweet happiness and bitter unhappiness in the objective world. Such Karma, from subjective view point restricts the soul from enjoying infinite spiritual bliss.

4. **THE KARMA OF DELUSION (Mohaniya)** - The nature of this Karma is compared with that of liquor. When a person drinks liquor, he becomes immodest, slave of sense, dependent and even unconscious and loses discretion. Similarly with the rise of such Karma the person loses discretion between truth and falsehood, religion and misbehaviour, duty and misconduct and good and bad. His behaviour is unworthy, life is without any principles and discipline. He leads sinful life. He remains engrossed in illusion. His vision remains defective so that he is unable to have true vision. From the view-point of subtle result this Karma covers up the quality of equanimity of the soul and infinite qualities of character and thus it doesn't allow the quality of renunciation to develop. The illustration shows a person drinking liquor.

5. **THE KARMA OF LIFE-SPAN (Ayushya Karma)** - The nature of such Karma can be compared with that of detention, chaining or imprisonment. The prisoner who is detained, chained or imprisoned has to suffer till his period or sentence is over. Similarly, with the rise of such Karma a soul enshrined in the body of any of the four categories has to lead life from birth to death in that species. He has to remain in that adopted body till his Karma is exhausted. The existence of such Karma restricts the soul's quality of unwinding. Here in the illustration a person is shown imprisoned for a certain period.

6. **THE NAME KARMA** - The nature of this Karma is like that of a painter. Just as painter creates various forms with various colours such Karma makes a soul assume bodies of various measures, forms, colours, smell, taste and touch in the four categories of states and in the five types (according to number of senses). Credit or discredit beauty or ugliness credit or discredit etc. results due to this Karma. With the rise of such Karma the formlessness of the soul is obstructed. In the illustration an artist is shown as creating various forms.

7. **THE KARMA OF GOTRA** - The Gotra Karma is of two types high and low. This Karma is compared with the work of a potter. The pots which are made by a potter for religious ceremonies are respected as auspicious but pots which are used to store liquor or such harmful stuff are condemned. Similarly due to such Karma a person is born either in a high lineage or a low one. If he has a high, good lineage, he is respected and if a bad one he is condemned. This basic nature of such Karma hinders the soul's quality called 'Agurulaghu' (neither big nor small). In the illustration a potter is shown as creating various (earthenwares).

8. **THE KARMA OF OBSTRUCTION (Antaraya)** - The nature of this Karma is like that of the treasurer or the store keeper. The king may order the treasurer to give donation but if the treasurer disobeys, the king won't be able to give any help. Similarly despite the desire of the soul this Karma doesn't allow the person to do charities etc. Such

Note: 61 Blood-relations are hereditary and affect the thought and conduct of individual.

Karma restricts the enjoyment or use of objects and wouldn't allow a powerful person to use his capacity. This world is run on all the eight types of Karmas as mentioned above. This Karma dominates all beings. Behind the major or minor activities of all men, gods, infernal beings and animals some Karma of the previous life or this life serves as the motive force. As long as such Karma dominates life, there is bondage of the world, births and deaths in the world and mental afflictions, diseases and botherations.

The soul which goes on eclipsing the dominance of such Karma through virtues such as non-violence, truth, self-control, austerity, renunciation etc. would be completely liberated from all such Karmas in one of the births and then being liberated, becomes a liberated soul.

27. Eight auspicious symbols:

These eight auspicious symbols are adopted from Kalpa Sutra (Pajjo Savana-Kappa) of the mediaeval age. The sequence is slightly changed. For further explanation see the explanation for strip number 3.

28. Hasta Mudras:

Mudra means a particular form of figures created by both the hands (excluding the other parts of the body) ⁶² These forms and figures are created with the fingers, the fist and the hand. Mudras are an important part of Mantra practice, installation rites, and Yoga practice. These Mudras are for pleasing gods, for attracting gods through Mantra recitation and for gaining wealth, prosperity, knowledge and dominance. A person ⁶³ who can perfectly practise these Mudras with Mantras can do good or evil and can cure many diseases and remove difficulties. Many Mudras are given in ancient books but here only those Mudras which are very useful ⁶⁴ are given.

The first six Mudras given in the strip are used for religious rites associated with Siddhachakra, Rishi Mandal etc. and in the Mantra recitations of Vardhamana Vidya and Suri-Mantra. Some of the rest are useful for Anjana-Shalaka installation.

Religious books have shown those Mudras which are used for religious rites. Mudras useful for music, dance and dramas are given in their respective books.

29. Eightfold Yoga:

Yoga means eight fold practices for meditation.

Yoga is the technique of liberation through joining the path of liberation ⁶⁵ Eight stages of Yoga are recognised by the Jain, Vedic and Buddhist cultures. The names of these stages of Yoga are given with the names in the strip. The first illustration is about Yama (restriction) in standing position. The second is about Niyama (Observances) taking certain vows, the third is about, the Padma Asana (Posture), the fourth one is about Pranayama (control of bio energy). As the practice of Pratyahara (abstraction), Dharana (concentration) and Dhyana (Meditation) cannot be expressed in outward appearance, the three following figures are shown as the same. Only in the eighth illustration the additional halo is drawn. As a result of the practice of the eightfold Yoga one attains the status of Ishvar-supreme being, shown in the last symbol. The definitions of the eight stages of Yoga are given below.

(1) Yama means to accept the five vows of non-violence, truth, non-stealing, celibacy and non-hoarding, for the whole life in a befitting way. (2) Niyama (observances) means to renounce the objects of pleasure in a befitting manner and to practise purity, contentment, spiritual study, austerity, meditation etc.. It also includes regulation in life, the five Samitis, the three Guptis and various restrictions. (3) Asana (Posture) means either to stand or sit comfortably after giving up unsteadiness. This includes many postures such as the lotus posture, the posture of perfection, the sword-posture etc., Gradually stage by stage more postures are added till one gains perfect mastery over them. (4) Pranayama (the control of bio energy) means control over respiration, practised in these stages of inhalation, holding the breath and exhalation, which in Yogic terminology are called Puraka, Kumbhaka and Rechaka respectively. (5) Pratyahara (abstraction) means to withdraw the mental modification from the five Senses and their objects. (6) Dharana (concentration) to make the projection of the mind steady on any stationary or moving objects, Pada or subject. (7) Dhyana (Meditation) means to make the mind fully concentrated in the previous practice or to mentally instal any Mantra Beeja or a Pada at the navel in the heart or on the forehead (i.e. by completely avoiding evil meditation and adopting good meditation) to be one with it. (8) Samadhi (Superconsciousness) when concentration is perfected and when the mind becomes free from all thoughts, thus completely peaceful state is achieved wherein one becomes absorbed in the soul.

The aspirant of Yoga gradually and stage by stage passes through these eight steps through practice and at some time he reaches Samadhi, the final superconscious state. When one reaches the state of Samadhi, realization of Supreme state becomes easy. On the external plane physical and mental disorders can be relieved with Yoga technique. Again, during the practice of Yoga and austerity many miraculous powers can also be achieved and amazing feats are performed, but a true virtuous Yogi would hardly use such miraculous powers. He concentrates all his energy to achieve the best and the highest power of right knowledge, right perception and right character. Internally Yoga leads the soul to reach the perfect, spiritual state and to bring spiritual liberation near. At present more and more people are attracted towards Yoga. Europeans and Americans who have reached the climax of material prosperity and who are saturated with such material happiness and who constantly feel dissatisfaction are highly impressed by Yoga. Outwardly also they experience peace in many ways and enjoy health, through Yoga.

Note: 62. Mudras formed by other parts of the body are not given here.

Note: 63. How a certain form created by the hand or the body can play the role in good or bad result is still a mystery.

Note: 64. For detailed illustrated introduction to Mudras see sangeeta Ratnakara Sangeeta Parijata etc. Nirvana Kalika, Pratishtha books, Achara Dinkara, Vidhi-Marga-Prapa etc. Jain texts, English Books and Magazines.

Note: 65. Mokshopayo Yogaha.

30. Eight Divine accompaniments (Pratiharya):

The word pratiharya is derived from the word pratihari which means the door keeper. A watchman constantly serves his master. Similarly these attendants are constantly in the vicinity of Jineshwaras—Tirthankaras for services and exhibit the dignity and splendour of Tirthankara. When Tirthankaras realize omniscience, the gods being attracted by the great merits create eight divine accompaniments including the Ashoka tree. These accompaniments remain with Tirthankaras as long as they live. Whenever the Tirthankaras are on a holy walk or are delivering a religious discourse, these accompaniments are invariably present. These accompaniments are created by the gods to show their devotion to Bhagawan Vitaraga and to spread the glory of their own speech as well as the speech of Tirthankara. These divine accompaniments are only found with such supremely blessed ones. There is a tradition to show such accompaniments at the divine religious Samavasarana. It is a tradition to represent divine accompaniments in the picture of the Samavasarana or an arabesque or in the picture of Aribanta. Gods create these divine accompaniments by their divine power.

At the centre of the strip a Tirthankara is shown on a lotus seat and delivering a religious discourse in a peculiar posture. Divine accompaniments are shown on both of his sides. Here the names of these accompaniments are also given. The small Chaitya tree (the tree associated with omniscience absolute enlightenment) on the Ashoka tree is also shown. The Chaitya tree or the tree of enlightenment for each Tirthankara is distinct. So they are of different types on the Ashoka tree. The remaining seven accompaniments are same for all Tirthankaras. One of the accompaniments is the divine melodious sound of music which creates extraordinary charm for the audience. Another accompaniment is a drum⁶⁶ beaten specially at the time of worship of Arati. Another accompaniment is a group of three divine umbrellas (chhatras). Their correct sequence is shown. This sequence is followed in ancient pictures, arabesque around the central figure in a sculpture and in certain stone and metallic icons. The three divine umbrellas over the icon in a temple should have only this sequence but it is wrong and against scripture to reverse the sequence.

31. Samavasarana first Rampart (Conference Hall for 12 types of audience):

This is the first rampart of the divine religious auditorium shown in simple way. Bhagawan is sitting on a throne of a golden lotus under the Ashoka tree.

Indra is shown beside him. Over and above the four sections of Jain community the gods—Indras, following their own rules and regulations and with folded hands listen courteously to the blissful discourse delivered by Bhagawan. As the female ascetics and women have to receive the instructions in a standing position, they are shown standing. In colloquial language this auditorium is called Samosarana.

32. Samavasarana second Rampart (conference of birds and animals):

This second rampart of the divine religious auditorium is shown in simple way as the first. Here animals having mutual antagonism from birth are shown as forgetting such mutual antagonism due to the effort of the speech of Bhagawan, when they listen to discourse about non-violence and friendship from Bhagawan sitting on a golden lotus under the Ashoka tree. Who is non-violent incarnation and who loves all being in the universe.

These eight auspicious symbols are adopted from medieval Kalpa Sutra (Pajjo-Savana-Kappa). The sequence has slightly changed. For details see the explanatory note for strip number three.

33. Eight auspicious symbols:

The significance of the alphabets and numerals which are the foundation of all our dealings is well-known in the world. A meaningful combination of them creates a peculiar collective energy. In Mantras there is domination of words, letters, with or without Mantra Beeja (nucleus). Similarly the Yantras are predominantly made of various numbers and letters.

34. Yantra Figures:

The Yantras are of many types and their variations are innumerable. Following the mathematical formula⁶⁷ of such Yantras can be created. Many Yantras have numbers only and they are made by drawing a mathematical figure in which numbers are inserted. These figures are mostly squares, triangles, circles, hexagons or rectangles. These figures are divided into section filled with numbers. These squares when counted in horizontal, vertical or diagonal lines give the same total.⁶⁸ Some Yantras have Mantra Beeja without numbers, with the letters or Mantra Gatha. Some squares have both letters and numbers. Some are outlined with circles and squares. In some Yantras men, women, animals, birds, musical instruments, weapons etc... are drawn and they are filled with Mantra Beejas and Mantra Padas.

These Yantras are made from plates of gold, silver, copper or bronze (non-ferrous) by either writing carving or embossing the figures, numbers or letters. They are also available in various sizes on the palmleaf, paper or cloth in one or many colours. The drawings and writings on such media are done by a person with a clean body and mind. He wears clean clothes and writes or draws according to scriptural instructions while following the rites and sentiments correctly. For such drawings and writings eight fragrant substances, saffron etc... are used. The pen is made of gold or from a stalk of the pomegranate tree. Then by reciting Mantras etc. the soul of the Yantra is awakened with great respect. Thus the Yantra emits divine power. Then the Yantra is either kept at-home or is worn on the body. These Yantras contribute reasonably to the welfare and progress of humanity. The Yantras give peace of many types, give strength and hypnotic power, drive away ghosts and endow one with prosperity, success, desired results and many.....

Note: 66. Dundubhi is a drum used for musical beats as defined in books and illustrations.

Note: 67. For this the book Koshthaka Chintamani is written and it is still in a manuscript form.

Note: 68. This rule has been mostly followed in Yantras.

miraculous powers. The science of Yantra being very vast and the space being limited here the preceptor or other books would guide the reader as to who can write or draw such Yantras, how it should be purified, where and how it should be installed, how its sanctity should be maintained, how to worship, how the rites should be performed, which Yantra would be suitable for a person of a particular caste etc. In this strip some Yantras which are more used at present are given. Thus a whole strip is made exclusively for Yantras. The first two squares of 15 are given and they are followed by squares of 34, 65 and of 170, Jins referred to in Tijayapahutta stotra Gatha and then three squares each of 20.

35. A very rear strip showing the condition etc. of the child in the womb from the first month to the ninth month

Seeing this strip the reader would be surprised about the necessity of its presentation here. The answer would be found by reading the writing at the end of the strip, but since there is great restriction of space every item, despite being significant has to be condensed.

I thought that except a doctor none has any direct knowledge about the staying of the foetus in the dark chamber of the uterus for nine months and its development. After the invention of the x-ray machine the doctors got true and sufficient idea about the condition during the nine months, when photographs of the uterus were taken. Then only the people of the world got the information about this.

Our scriptures and Sajjayas (religious books of understanding and wisdom) have described the afflictions suffered by the beings during the confinement in the uterus and during the birth. I thought I should enlighten people about the foetus state through pictures. There is no ample space to describe in detail how small is the body at the time of birth, how every month it grows and how the embodied soul coming with Tajjas-Karman named bodies from the previous birth becomes one through the fusion of the ovum and the sperm then, as per the theory of Karma the human body being Audarika how it forms Audarika body from Tajjas (light), and Karman (action) body, how the formation of the body with the abdomen is formed inside the abdomen, how the body of the child grows and how it becomes stable in the uterus of the mother in a head-down, legs-up position at the end of the nine months. There is no space here to show the affliction of the being in the dark chamber of the uterus.

Observe the ninth illustration. Here the mother is shown in standing position and only the relevant portion of the abdomen is shown and you will exactly see how and in what shape the child has stabilised in the uterus. After nine or nine and a half months the child comes out of the mother's uterus in head-first position.

The tenth illustration is presented here to show how the twins are covered by placenta in the uterus so that placenta would be properly understood.

Then in a small illustration the exact location of the uterus in the female abdomen is shown by an arrow mark. Under this part is connected the genital organ of the woman. The foetus is formed by the fusion of the ovum and the sperm and causes pregnancy.

Here how nice is the union of the material and the instrumental cause! Much can be written as to how and through which associated causes the foetus develops in the uterus and about the extremely subtle process observed directly through the pictures about the creation of a child as observed by the doctors but as details are not necessary here, we put a fullstop to it.

In this strip the concrete form of the foetus on the 25th day is shown. Then, the development, together with the eyes at the end of the month is shown. You can see for yourself the gradual development of the foetus. The connection of the placenta⁶⁹ and the foetus are shown.

Read the advice given in the last section carefully and record the same in the heart.

36. A rare strip of different familiar shapes (cuts) of the diamonds

This strip, though not directly associated with religious teachings is associated in many ways with the same indirectly. It depicts Vajraratna, the diamond, the best of all jewels on the earth. The diamond has its day round the world for the last twelve years. This diamond is supreme since creation and is to maintain its supremacy till the end. It is the most valuable jewel. A diamond of the size of a beetle-nut or an almond can be worth millions or billions of rupees. Diamonds are of various types and colours. They may be light or heavy. They possess merits or demerits. If a diamond with a demerit is introduced in a house it can become the cause of the fall in every way and if one has a flawless, meritorious (auspicious) diamond in the house, it can lead one to the pinnacle of prosperity.

Kohinoor, the diamond of the Pandava age is considered famous in the world today and it is set in the crown of the British ruler and kept in his palace. Books on diamonds were written in the past and new books are still being written. The diamond plays a significant role in creating new miracles in scientific inventions. Scientists make ample use of diamonds in electronic watches, satellites etc. The native physicians use diamond-ashes as a medicine for serious diseases while devotees decorate icons with diamond-studded crowns, necklaces etc. The diamond trade has flourished in the world, particularly in India where Gujarat and Saurashtra lead other parts. In Belgium and other countries there are gigantic machines to cut the diamond. The diamond being very hard can't be cut by ordinary tools. It can be cut by gigantic tools alone. Machines of various sizes cut and give shape to diamonds and then bring them to the market. Their value is extremely enhanced in the trade after giving them shape. In the strip presented

Note: 69. These illustrations are copies of the illustrations from a book on anatomy-physiology published in Germany in about Samvat 1980. As per my information the book was not to be imported in India.

here all the different shapes of diamonds are shown together with the names of the cuts (shapes) in the line below the section.

Diamond-merchants will like this strip. The spectators will be undoubtedly attracted to this strip as so many cuts-shapes can be hardly seen elsewhere. Vajraratna i.e. the diamond related to the planet Venus.

My Preface about nine Sentiments

There are trillions of beings having the sense of mind. So the sentiments flowing in their hearts can also be trillions but the calculation or description being impossible the scholarly sages have classified those trillions of sentiments and grouped them in nine major sentiments and moods described in poetics in the literary section. In certain literary and other works eight sentiments are described by including one of them in a major sentiment after classifying the sentiments as major and minor. Similarly the sentiments are shown to be nine or ten as well. Someone has marked out a sentiment called Nootan. For example Anuyogadwar, a revered Jain scripture - Agama notes in sootra 262 (Gatha 6.3) that nine sentiments are described in a reverse order as Vira (bravery), Shringar (passion), Adbhuta (surprise), Raudra (terrible), Vridanaka (bashfulness), Bibhatsa (nauseating), Hasya (humour), Karuna (tragic) and Prashanta (quiet). Among these, Vridanaka is novel and not found in other books. Anuyogadwar hasn't enumerated Bhayanaka sentiment separately but there clarification is made that they have included Bhayanaka in Raudra Sentiment and hence it hasn't been separately dealt with. The whole is the intention of writers' intelligence. What is Vridanaka? Missing the worship of the worshipful, amounting to discourtesy or exposing the secret of someone who talks may ultimately lead to the internal feeling of shame. This is called the generating of the sentiment of Vridanaka which may also be marked by bashfulness and suspicion. Modern works on poetics haven't referred to this sentiment at all.

The ancient book Bharatnatya⁷⁰ (CH-6 V-15) has recorded eight sentiments—Shringara, Hasya, Karuna, Raudra, Vira, Bhayanaka, Bibhatsa and Adbhuta except Shanta. Kavyaprakash, written by Mammata has described nine sentiments by adding Shanta sentiment. Kavyalankar and Kavyanushasana also enumerate nine sentiments. Rudrata has added Preyan as the tenth sentiment to the nine sentiments in his book Kavyalankar.

37. The causative factors producing nine sentiments

The tradition of depicting the world-famous nine sentiments through pictures is very ancient but I felt that none has ever known if anyone has drawn pictures by showing the causes behind the sentiments. Probably they might not have even imagined this. Again, I thought about the subjects of illustrations for each of these sentiments. After deep thinking I selected the themes and got the illustrated strips drawn to show the causes of the sentiments.

For example, there may be many causes behind the experience of the sentiment Shringar but the sentiment is produced by looking at a beautiful woman, the main cause. So, that illustration is placed here first. Then the joker of the circus is placed, by looking at whom the spectators may experience the sentiment of Hasya. Thus these illustrations of the nine sentiments are the causes and the nine sentiments are the results.

38. Facial expressions during the production of nine sentiments

This strip contains illustrations expressing the experience of nine sentiments. No more explanation is needed as the illustrations are self explanatory.

39. Various forms created by the movements of the hands for Japa

The chanting of any alphabet, word or a mantra is related to the number and for this there are two convenient methods. Either one keeps a rosary of beads or one may count with the grooves of the fingers. When counting was adopted with the grooves, Avartas were made to make Japa more effective and meaningful so that there would be no botheration to search for or keep the rosary.

Avartas mean figures created by various ways.

The strip given here depicts seven or eight types of figures. As Shankhavarta is useful as a support or as Japa, the third illustration is that of Shankhavarta. The Japa of Shankhavarta is done by relating these two. The Shankhavarta of the right hand is of 12 figures. Counting once would amount to 12. In order not to forget this the palms of both the hands are kept near each other. Now when 12 counts are made of Japa on the 12 grooves of the fingers on the conch-shape of the right hand, it is counted as one on the Tekan. To remember this the thumb is placed on the middle groove of the second finger of the left hand palm. Then, when 12 counts are made again with the right hand, the thumb is kept as Tekan on the second groove of the third finger of the left hand. Thus there would be nine times Tekan of the left hand and twelve would be counted nine times with the right hand, completing Japa 108 times. If the Japa is to be done by Avarta the number can be counted by keeping the thumb on the groove of the finger which has the shape of the figure 9 and for counting twelve times look at the third Shankhavarta illustration. See where is the figure 1. Start counting the grooves by the thumb. As the finger moves on the twelve grooves this shape is formed.

Note 70 The dramatists, following the rule of the genus and the species have described Shringara, Raudra, Vira and Bibhatsa the four sentiments as basic, stating that Hasya, Karuna, Adbhuta and Bhayanaka, the four other sentiments are born out of them and hence they have accepted only the four basic sentiments. But if we think the other way, the sentiments are innumerable.

Thus there is one illustration with the shape of one of the four parts of Nandyavarta. This complete figure of Nandyavarta is found nowhere except in Jainism.

As Palitana Jain Sahitya Mandir was to be constructed in Samvat 1995 as per my complete concept and aptitude I got the figure of Nandyavarta drawn by wooden chips, each 5 ft. long, on the ceiling of Gyanmandir hall. See the same figure on the title page of this picture-album. Thinking that it was essential to enlighten the public about this illustration, therein also I have selected the same illustration because its pair is nowhere in the world except in Jain religion. Though the figure of Swastika is quite common this particular figure is unique.

40. The method for counting the number (Ananupurvi) for cultivating mental concentration through Japa

Anupurvi means a method with regular sequence and Ananupurvi means a method with irregular sequence. One of the methods for Japa⁷¹ is to count the beads of the rosary which is easily available for all. The second method is through Avarta and the third one is to count certain things against Japa. so Japa is practised through written or printed numerals.

The Ananupurvi for Japa practice for the five Padas including Navakarmantra is quite familiar in Jain community. Lacs of its copies have been printed so far but the Ananupurvi of Navapadaji hasn't received similar publicity for certain reasons.

The Ananupurvi of five Padas is with pictures of 24 Tirthankaras. It has five sections and the pages to be counted are 20.

Question: Which is the best counting? the rosary-beads or Ananupurvi?

Answer: There can't be a clear-cut answer. This depends on the mental fitness but the Japa of Ananupurvi would be better for mental concentration⁷² than Japa on the rosary because here the numerals have to be uttered without sequence and so the eyes and the mind have to be constantly maintained on the sections of the numerals, allowing less accommodation for external thoughts to enter.

Ananupurvi can be had from Jain book-sellers.

41. The strip showing imploration for forgiveness for mutual mistakes and wrongs done

The subject of this strip is very serious, deep and significant. Worldly life and spiritual liberation are poles apart. Both are contrary to each other. One should practise for spiritual liberation if one desires to end the cycle of births and deaths and all types of worldly, mental, verbal and physical afflictions. So that at the end of one of the births, the soul may attain spiritual liberation but the chief condition for this practice is that one should first gain victory over Kashaya. Kashaya is at the root of the materialistic life. Kashaya means anger, ego, illusion and avarice. The worst among them is anger. Because of these Kashayas like anger all the degrading and evil attitudes such as opposition between beings, vengeance, retaliation, not to be on good terms, exchange of hot words, anger, likes and dislikes, hatred, contempt, bitterness etc. come to the surface and because of them the bondage of continuous Karmas (actions) becomes extremely firm.

Under such a state of affairs merciful Jain Tirthankaras saw that the beings are roasted in the conflagration of Kashayas. If on one of the days of the year all persons seek forgiveness for their errors, fault, crimes and unworthy attitude, mutually and with cordial sincerity the fire of Kashayas would be extinguished. With this aim in view all the persons implore for forgiveness by uttering "Michchhami Dukkadam", which means, "I seek forgiveness for all my evil deeds" during Samvatsari Pratikramana (annual religious worship). Thus they pacify the fire of vengeance and opposition. This is called Khamat Khamana. This is the essence of Jain religion to forgive, to get forgiveness, to be quiet and to pacify others. Equipose-perfect state of peace is the foundation and structure of Jain religion and the essence of the duty of the Shraman of Jain religion is to be at peace and to attain peace.

This strip gives the same message.

42. The strip showing the names of the twelve Agama Shastras (Dwadashangi) which are the main constituents of Jain religion

When Jain Tirthankaras attain supreme enlightenment (Kewalgyan—Trikaigyan), they don't compose the scriptures with their intelligence but they get their scriptures composed through their chief disciples known as Ganadhara. These disciples have limited intellect but the Tirthankaras awaken their intellect by imparting to them three fundamental aphorisms to create among them the energy to compose the scriptures. These three aphorisms are: UPANNEI VA, VIGAMEI VA and DHUVEI VA. These three aphorisms are the base, the key of all knowledge of the past, the present and the future. The meaning of the three aphorisms is (1) All objects of the world are created, (2) All objects of the world are subject to destruction and (3) All objects (in other sense) are permanent and stable. All objects of the world have these three states. Ganadhara, the chief disciples fold their hands, bow

Note: 71. The Ananupurvi with the method of counting through Vyutkram are known. The best one recognised by all and stated in scriptures is that of five Parameshthi padas of Navakar mantra and the other one is with nine names of Navapadaji, five Parameshthi and of vision, knowledge, conduct and austerity.

Note: 72. This work as a goal to control the mind and perfection is achieved by regularly practising Japa for six months and then the practitioner of Japa can achieve his goals.

In Jain religion this medium, though small is yet extraordinarily effective and yet very few persons make use of it. 80 per cent of them are neither acquainted with it nor understand the same. This is an unfailing remedy for those with unsteady minds.

down their heads and accept the aphorisms of knowledge. The three aphorisms of Supreme Being generate unfathomable intellect-energy and so, within 48 minutes (Antarmuhoorta) 2 Ghadis, they orally compose all the twelve unfathomable scriptures. Then the major twelve scriptures are composed. The composition of these twelve scriptures is called Dwadashangi in the famous terminology of Jain language. During the spiritual rule of every Tirthankara such Dwadashangi scriptures are composed since creation to the final deluge as an eternal rule. The strip depicts Bhagawan Mahavira at the centre. This picture is based on the Gathas (anecdotes) of Avashyaka Niriyukti. The picture signifies the fact that Bhagawan Mahavira, while undergoing spiritual practice went on climbing the tree of knowledge. When he reached the top, he realised Supreme-Enlightenment - Kewalgyan-Trikalgyan. Tirthankaras are exceptionally noble, philanthropic and always tuned to the idea of doing good to the world. It is certain that the world benefits from the path of knowledge. The knowledge which is in tune with all the cosmic elements, which comprehends its arrangement and which can uplift the consciousness of the whole cosmos should be placed before the whole humanity in the world. So, Bhagawan climbed upon the tree of supreme enlightenment and plucked various flowers of various branches of right knowledge and he took these flowers of enlightenment in his hand, with a view to present them to his first eleven Ganadharas disciples. All the eleven Ganadharas stood under the tree of knowledge and took the flowers in their cloth-pouch of intellect. Then those Ganadharas, possessing supreme intellect made 12 garlands of these flowers. These 12 garlands are those twelve scriptures. All these twelve scriptures were composed before 2515 years on the eleventh day of the bright half of the month Vaishakha in the presence of Bhagawan Mahavira and the whole Jain community. At that time there was the tradition to remember scriptures by heart. There was no custom of writing down the scriptures, as, in ancient times people had immense intellect. As time rolled on year by year, memory became short. Scriptures were more and more forgotten. So about a thousand years later, between Vira samvat 987 and 993 a great conference of all great Acharyas was called at Valabhipur. It is said that 500 Acharyas had met at the conference and it was decided for the first time to put in writing all those memorised scriptures and whatever knowledge was saved from oblivion was taken down in book-form. From that time thousands of scriptures were being written down. The worthy heritage was thus saved for future generations. Jains' devotion for the Agamas-scriptures is unique. Jains preserve this great heritage of great knowledge through physical, mental and financial sacrifice.

The names of these twelve scriptures are written in the strip. All these twelve scriptures are major. They are known as Anga and so the words Dwadasha (twelve) and Anga are joined together as Dwadashanga and the whole group of 12 scriptures is called Dwadashangi. Just as each of the Bhagawans is installed in a small temple, here the strip is made in a bow-shape and the twelve (Angas) Shastras are mentioned in the form of books. Here in the script the original Prakrit names are printed and below, Sanskrit names are also given. They are 1. Achar, 2. Suttrakrit, 3. Sthan, 4. Samavaya, 5. Bhagawati, 6. Gyatadharna, 7. Upasaka, 8. Antagad, 9. Anuttaro, 10. Prashna vyakarana, 11. Vipak shruta, 12. Drashtiwad. Just as Hindus' basic scriptures are four Vedas Jains have these twelve basic scriptures or Angas. Later on sub-scriptures - Upanga, Angopanga etc. are created.

It should be particularly noted that Brahmins specialise in knowledge and Vaishyas - Vaniks - merchants specialise in money-matters. Knowledge seems to be hereditary in Brahmin families. This idea is indirectly supported by the fact that all the first eleven disciples of Bhagawan Mahavira who belonged to the Kshatriya family were Brahmins alone and they have written all the twelve scriptures. What a co-incidence!

43. The strip showing the names of 45 Jain Agama Shastras, together with their subordinate types apart from the twelve basic scriptures

This strip shows the 45 Agamas scriptures as fixed by Shramana Sangha together with their names in a vertical sequence.

After the composition of this Dwadashangi and after a lapse of time the knowledge contained in this great twelfth work on Drashtiwad was gradually forgotten by the ascetics and with the disappearance of that knowledge, that branch of knowledge was also lost. Then there remained only eleven branches. The preceptors who followed wrote sub-scriptures for these branches. There are twelve such sub-scriptures. Then knowledge was further divided into Payanna i.e. subjects. Then followed six Chhedasootras and then four Moola sootras were written. Two Choolikas were also written. Thus the total number of standard religious books rose to 45. How many are the total scriptures of Jains at present? The answer is said to be 45. This figure of 45 is also not definite. There may be more scriptures. The information has to be greatly condensed.

This strip being about knowledge, may be useful for invitation cards for knowledge or its celebrations.

44. The strip introducing very useful information about names of jewels associated with nine planets, their colours, specific days and time for wearing them etc.

This strip is very useful and worth for collection. The description of the whole strip would fill many pages. However the strip clarifies many points. Mainly the strip shows the sun, the moon, mars, neptune, jupiter, venus, saturn, rahu and ketu. Keeping in view the table the strip indicates the relation of a particular planet with a particular jewel, the colour of the jewel, the day and the time of wearing the jewel, the Japa to relieve the evil effect of a particular planet and the shapes of the jewels.

The two figures, together with the names of the planets show the arrangement and the directions for showing the

planets on a ring or the Puja-stool to be made. As space was available some more names of jewels are given. Some jewels associated with nine planets are found from the earth, some from the sea-bottom and some from the mines. The jewels are classified as Brahmin, Kshatriya, Vaishya and Shoodra, when these jewels are found they are alive and have only one sense i.e. only one body. They have no nose, eyes, ears etc. and after being dissociated from their source they become lifeless through external air and light.

45. The seven best Kshetras shown in Jain religion for service, religious practice devotion alms etc.

In Jain religion Punya means a good action-Karma. When the Karma is in ascendance, it gives the person happiness, peace, prosperity, success and a better state etc. There are seven factors which bind a being to good actions. These seven factors are called Punyakshetra. These seven factors - Kshetras are shown in the strip. They are: 1. The Jin-icon, 2. Jin temple, 3. Knowledge, 4. Jain ascetic, 5. Jain female ascetic, 6. Shravaka and 7. Shrivika. Jains have immense faith and confidence in all these seven Kshetras. The first Kshetra is a Jin-icon and the second one is Jin-temple. Jains have great faith in getting the Bhagawan's icon made and their installation as well as for constructions of Jin-temples. Jains have great feeling for spending maximum amount for it. Before about 40 years an intelligent person had asked me, "Maharaj saheb, people donate very little for the cause of education, for helping Jain brethren and for knowledge while they donate thousands and lacs of rupees within no time for the construction of a Jin temple. What is the reason?"

The question was asked for the first time. Replying was not so easy. As the mind entered the depth of thought, the answer was found out immediately and I was pleased to answer and the audience became spell-bound. The answer was: "In Jain religion the good action is shown to have many types, rising higher and higher. The best action among them all is said to be Tirthankara Namakarma. It is natural that people would be instinctively attracted to such highest type of action."

The third Kshetra is that of knowledge. Knowledge is light and mankind can attain welfare only with the support of light. So attaining true knowledge, to help others to attain the same and to inspire all who do good attaches a man to good actions. To create monuments for the protection of knowledge, to publish books, to spend money to educate others, to resort to self-study through sermons and to honour books will remove all obstructions to knowledge and in any one of the births the soul may attain supreme enlightenment and be entitled to the spiritual bliss of spiritual liberation.

Then there are two Kshetras for ascetics and female ascetics. To pay visits to ascetics and female ascetics, to bow down to them, to offer food, medicine, dress, accomodation etc. and to practise devotion to ascetics and female ascetics is necessary for the destruction of Mohaniya and other sorts of actions and for securing Punya, sacrificing everything for non-violence, observing fivefold great vows and always engaged in doing good to all those ascetics and female ascetics associate people with religious and spiritual Kshetras and make them travellers on the path of spiritual liberation.

The last two Kshetras are those of Shravakas and Shrivikas. The attachment to merits — non-violence, control over the senses, Penance and for saking is caused by giving them all facilities so that they can live well and can practise Jain religion well. Thus the devotion for all the seven Kshetras would help the soul to go higher and higher on the path to spiritual liberation.

46. EIGHT NOVEL TYPES OF OBEISANCE

Jain scriptures have shown various types of obeisance which are eight in number. Here they are shown with their types, their technical names, their illustrations, through the illustrations of the four constituents of Samgha. An illustration about obeisance of this type is in 'Namaskar Swadhyaya' published by Jain sahitya vikas mandal. In the middle only the face of Bhagawan Mahavira is placed.

47. The six principal religions of India, the number of their followers and their respective prayers

The strip shows the number of the followers of the six different religions in our present India. Mark the symbols of six religions shown in this strip.

Unfortunately there is no definite symbol which can be pointed out as that of Jainism. This is a sad state of affairs for Jain community. However, here we have placed the symbol of a Swastika.

The crescent of the Muslims and the cross of the Christians are world-famous symbols but we don't have a symbol famous in India. Here, apart from the six religions there are hundreds of religious sects with a small number of followers. There is no definite census-figure available for these major and minor communities following various religions. Then who would decide their symbols? That being impossible, a question mark had to be placed before a standing man. (Prakirna means in various ways.) The census-figures of the followers of these six religions are written here as per census-figures of 1971. There the population of Jains is shown as 2.6 millions. This figure isn't reliable. The population of Jains is more than 5 millions but at the time of the census unaware and ignorant persons get their names recorded as Hindus in the space for Hindus. Hence it is regrettable that the true population of Jains can't be recorded. No association came forward to take up such work which is inevitable in democracy. If the Acharyas and the leaders who know the present situation become alert, this task, though difficult is not impossible. Will the Jain community entangled in deep sleep become politically conscious for its own inevitable good?

In this strip the prayers of all the six religions are given. There is some similarity of words between the prayers of Jains and Bauddhas. This is why the historians look upon Jainism and Buddhism as branches of Shraman culture.

I have been asking professors and students of Ph.D. whom I know to carry on research to find out the similarity in teaching, thoughts, words, meanings, conduct, icons etc. in Jainism and Buddhism.

48. The procession of elephant and tenment

This is a procession of Jains with an elephant and is often called elephant procession. It can also be called pilgrimage of knowledge as a scripture has been put on that elephant. The chariot carries the icon of Tirthankara Bhagawan. The procession in practical terms is known as elephant procession, a chariot procession. This indicates generally things required in a procession.

49 to 54. The strips showing the weapons etc., and vehicles of Yakshas and Yakshinis of 24 Tirthankaras

The traditional architects and sculptors including Sompura architects and sculptors, scholars, ascetics, female ascetics, Shravakas and trustees etc. are confused about the names of anonymous icons of gods and goddesses. To avoid such confusion the scriptures have their guidelines in the form of facial features, position of arms, their vehicles and the weapons or other items in their hands.

The illustrations of 24 Yakshas and Yakshinis were published in a strip in the second edition of the album but they being small and not quite clear we have printed eight strips in this third edition so that the icons can be easily identified.

It was decided to illustrate only four arms and the vehicle instead of the gods and the goddesses as the weapons and other items in the arms can be clearly known from the strip measuring one and a quarter inches. To mark the god and the goddess of a particular Tirthankara the respective number of Tirthankara is shown in a circle at the centre. At the top are given the names of gods and goddesses. Below are shown the vehicles and in the four arms are shown related and respective weapons etc.

In the figures of Yakshas and Yakshinis the heads of the first, sixteenth and twenty-third of all the three are respectively those of a deer, and an elephant. It is still not known why such vehicles are created which don't exactly depict various animals and birds. Some Yakshas have more than one head. Their number is 11. Their arms are four to, while among Yakshinis, except in the case of Chakreshwari all the remaining 23 Yakshinis have four arms and one head each.

This means the males i.e. Yakshas have more heads and arms while the females i.e. Yakshinis have only one head each. From this it may be imagined that males have a right to speak more while females have a right to speak less.

I am sure intelligent onlookers will like my imagination which presents novelty.

No further introduction is necessary as all information including the names are written in every strip.

55. The over all view of various types of mono-sense beings

There are infinite beings, both with visible and invisible existing in the whole cosmos. As it is difficult to describe or define the infinite beings ancient composers of scriptures have classified them into 563 types. The 563 types are further divided into five sub-divisions. These five sub-divisions contain beings with one to five senses. The names of the external forms of these internal senses are the sense of touch, the sense of taste, the sense of smell, the sense of seeing and the sense of hearing and their respective organs are the skin, the tongue, the nose, the eyes and the ears. 1. The sense of touch gives the idea of eight types of touch, showing hot or cold, hard or soft etc. 2. Six types of tastes viz. sour, saltish, pungent, bitter, sweet and astringent are experienced by the sense of taste i.e. the tongue. 3. Good or bad smell is the subject of the sense of smell i.e. the nose. 4. Colours-red, green, yellow, black, white, blue etc. are recognised by the sense of seeing i.e. the eyes and 5. The experience of hearing sound is through the sense of the ears. There are infinite beings with the mono-sense (of touch), with bi-sense (of touch and smell), with tri-sense (of touch, smell and taste), with quadruple-sense (of touch, smell, taste and seeing) respectively. There are also innumerable beings with five-fold senses (of touch, smell, taste, seeing and hearing).

The illustrated strip is given here to show the types of beings with one to five senses in 563 groups of beings as fixed through classification by the composers of Jain religion. The first illustrated strip shows beings with one sense and the next shows all other types of beings.

In strip no. 55 all types of mono-sense beings are presented. In this strip the five constituents earth, water, fire, air and vegetation are shown. All these beings have got only mono-sense bodies because of the outcome of sin. They don't have the senses of the tongue, eyes, nose and ears. The earth should be understood as land and mountains, fire should be understood as all types of fire from the lightning in the sky to all types of fire on the land, air should be understood as all types of air that moves and by vegetation all types of flora and fauna, trees etc. should be understood. All the human beings, animals and petty insects are nourished by various products of vegetation. All the beings use land (the earth) for accommodation, water, fire and air for living and mostly use vegetarian products for nourishment of the body etc. Those mono-sense beings are alive as long as all these substances remain combined. When separated from the original source, they gradually become lifeless. Mostly the lives of other beings of the world are sustained on these mono-sense beings.

Note: 73. Really speaking the word 'Varghodo' pertains to the bridegroom riding a horse and going for his marriage ceremony with a group of people. But generally it is as good as a currency coin for all the ceremonies in Gujarat today. The group of people walking with a pomp in any religious or social occasion is known by the word 'Varghodo'. The word 'Sarghas' is also prevalent in Gujarat but its traditional meaning is not befitting to all the occasions today and no other suitable word in Gujarati is available. In Hindi the similar word is 'Varyatra' and it has become popular in Gujarat too. So I have also written it here.

As Jain ascetics have taken a life-time vow not to practise violence of any being by thought, word or action they don't use any type of a mono-sense beings which are alive. They don't touch them as they consider it a sin to touch them.

In the strip, for separate classification of all types in the writing suggestion is made through the design.

56. The over all view of bi-sense to Fivefold-sense beings

This strip shows bi-sense, tri-sense, quadruple-sense and fivefold-sense beings.

All bi-sense, tri-sense, quadruple-sense and fivefold-sense beings are collectively known as Vikalendriya. The three types are shown in the first section. Then three circles of Tiryanch Panchendriya are given. These beings move in water, walk on the earth or fly in the air. Deities reside both in the sky and in the subterranean world. The infernal beings live only in the subterranean world and men live on the earth. Thus, through the two strips the general concept of the whole biology as shown in Jain religion is given.

The joint introduction of 22 strips presented in English appendices

The borders of various types and various subjects are placed in this book. It would have been good if the borders were continuous but because of the limited space of the page the expectation can't be fulfilled. In Gujarati appendices it is possible to present 8 borders only. It was not possible to present the borders due to space shortage in the following Hindi appendices. There was another difficulty also that I had no particular subjects left. Which would be consistent with this book or would embellish the same. Hence borders haven't been presented there as no new borders could be made. But in English some care had been taken. The same 20 borders which were presented in the second edition are continued in the third edition, at the same places. But out of 20 strips 17 strips are given in a series and the old strips from 18 to 20 are replaced by three new ones based on Kalpasutra style and then the remaining ones are joined with old three strips.

57 to 73. The Strip of 16 goddesses of learning 24 Yakshas Yakshini according to the Shwetambar - Digambar concept.

In Jain religion 24 God-like persons called Tirthankars are born during the specified span of billions of years. When a Tirthankar attains absolute enlightenment, a Yaksha (male deity) and a Yakshini (female deity) from among the deities of the subterranean world are appointed as sentinels for the maintenance and good of the religious Shasan (order established by Tirthankaras) in the public auditorium of Tirthankaras.

The illustrations of 24 Yakshas are presented in strips 57 to 59 and the illustrations of 24 Yakshinis including Chakreshwari are presented in strips 60 to 62 according to Shwetambar tradition.

There are illustrations of 24 Yakshas in strips 63 to 65 and of 24 Yakshinis in three strips from 66 to 68 according to Digambar tradition.

The 69th strip is presented to show some supplementary deities of Jain religion. First six figures are of supplementary deities according to Digambar tradition in it.

Then in a thick strip two extra deities of Digambar sect are presented.

Illustrations of six deities of Shwetambar sect presented here are respectively — first is Dharanendra who is the serving deity of Parshvanath Bhagawan. The deities assigned to Tirthankaras are always Yakshas and they belong to the Vyantar Nikaya group of deities. That is why, as per rules Yaksha named Parshva is the deity assigned to Parshvanath Bhagawan but as Dharanendra had protected him out of devotion, from the harassment caused by Kamatha, he is given a very significant place and as Dharanendra belongs to the second Bhavanpati Nikaya, he is not a Yaksha.

Yaksha Brahmashanti of the second strip is, like Dharanendra the additional devoted servant of Bhagawan Mahavira. The third Vimalleshwar is the deity assigned to Siddhachakra Bhagawan and belongs to Saudharma Kalpa of Vaimanik Nikaya. The fourth one presented is Maanibhadra Yaksha of impressive (Prabhavaka) Yaksha clan and is famous as the deity assigned to fourth Tapagachchha. He is included in the Vira clan. The fifth one is Bhairavadeva. There are many types of Bhairavas. The sixth one is Kshetrapal. They too are of many types. Here they are concisely introduced. Then are shown two Anavrutta and Sarvahna deities of Digambar sect. They are not introduced here.

To avoid the book becoming voluminous the weapons and vehicles of these deities are not introduced here. In case the weapons are not clearly seen in illustrations of the strips of the Shwetambar Yakshas and Yakshinis, they may be seen in strips 49 to 54.

Strips 70-71 of Shwetambar sect and strips 72-73 of Digambar sect—all these four strips depict 16 goddesses of learning bearing their names after different branches of learning acquired. Their figures and seats aren't introduced here.

74 to 76. Related to Shree Naminath Bhagawan, the pictorial style of Kalpasutra (Indo—Irani mixed art)

All these three strips are drawn on the basis of the school of painting (Indo-Iranian style) which followed the art of painting in the copy of the Jain Kalpasutra as prevailed from the 14-15th century to 18th century. The strips follows the Jesalmery drawings.

Strip no. 74 shows the Chyavan—(to enter the mother's uterus in order to take new birth from the other birth) of Bhagawan Neminath, the fourteen great dreams of the mother and his father Samudravijay sitting in his residence.

Strip no. 75 depicts mother Shivadevi and the birth of Bhagawan Neminath. Harinaigameshi vehicles Bhagawan, together with the group of other gods on Mountain Meru, the chariot of the marriage party, the cattle-camp, the Chauri (a square decorated structure where marriage ceremony is performed.) the hair-plucking ceremony, acceptance of such hair by Indra-all this is shown symbolically in the strip.

One remarkable fact about this strip is that ordinarily Bhagawan who is one day old is taken by Maharaja Indra on the Mountain Meru, from the bedroom of the mother while here that right is shown to have been given to Harinaigameshi. Scriptures have noted such alternatives.

Strip no. 76 shows Devaloka (the abode of gods).

77-78. The strip of 24 symbols of 24 Tirthankaras according to the Shwetambar - Digambar concept

In 77th strip the illustrations of 24 symbols are given according to Shwetambar concept for identifications of 24 Tirthankaras. The icons of 24 Tirthankaras have imaginary form. To identify the icon of a particular Tirthankara its symbol has been fixed. About the creation of such symbols the scriptures have mentioned that when a Tirthankara is born he has such a symbol on his right thigh, made with the skin of the thigh. As days pass this figure is enlarged and when an occasion arises for making the icon this symbolic figure is carved out under the icon of Tirthankara. In this strip the 24 symbols of 24 Tirthankaras, as fixed by the scriptures are illustrated.

On account of which Karmas such figures are formed on the thighs? Why, except for eight figures, all the remaining symbols are of animals, birds etc.? Though these are superhuman personages, why such figures are formed on the thighs? All this is amazing. Who else, except the enlightened one can solve these mysteries?

Strip number 78 is about 24 symbols of 24 Tirthankaras, according to Digambar concept and have minor difference about the symbols as per Shwetambar concepts.

79. The strip about Jainam Jayati Shasanam

This strip is about the Victory of Jain diocese. As this book concludes an auspicious prayer is offered here for the victory of Jain diocese.

Strip number 79, being the concluding strip shows the motto: **Jainam Jayati Shasanam** (Victorious be Jains for order established by Tirthankaras).

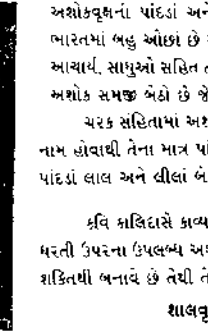
80. The strip on the inner title page showing various postures (Mudras) at the time of the sermon

The second edition was completely printed and lastly when the inner title page was left over, I thought that a strip about alternatives should be prepared and presented as there are alternatives about postures (Mudras) and the seats adopted by Tirthankaras at the time of sermonising, so that the students of this subject may be satisfied and the inner title page may be beautiful. That strip is printed on the inner title page because it was necessary to print this strip on the inner title page.

In this strip seven figures are given. The figures on both the sides of the middle figure are the same. So, if we look from the realistic view only four Mudras are presented here (see figures 1 to 4). As no definite conclusion is arrived at about the position of the arms and the legs, this strip is given.

Another remarkable thing shown in this strip is that four types of lotuses are shown for the seat. Divine umbrellas are shown on all these figures but on the last two figures Ashoka tree is shown as a symbol to give the idea about Samavasarana (divine auditorium). As Tirthankara spreads great enlightenment small lamps are shown between the divine umbrellas. To show that this strip is separate from the inner strip and that Tirthankaradevas predominantly preach to give up violence and possessiveness the two words — Ahimsa and Aparigraha are got written at the two ends of both the words and to maintain the balance of the whole border and to embellish it the design of flowers and flashes of light is shown. The strip would be better understood by those who observe it.

Thus concluded the introduction to 80 strips given in the third edition.

અશોક વૃક્ષ		શાલ વૃક્ષ	
			
અશોકવૃક્ષનો સંક્ષિપ્ત પરિચય			
<p>દરેક તીર્થંકરોને કેવળજ્ઞાન થતાની સાથે દેવો ભક્તિથી અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યની રચના કરે છે. તે પૈકી એક પ્રાતિહાર્ય અશોકનું છે. એ જ વૃક્ષ નીચે બેસીને તીર્થંકરો દેશના આપે છે.</p>			
<p>અશોકવૃક્ષ દરેક તીર્થંકરોનું એક જ સરખું હોય છે. અહીંયા અશોકવૃક્ષની પાંદડાં અને ઝાડ બતાવવામાં આવેલ છે. અશોકમાં વૃક્ષ ભારતમાં બહુ ઓછાં છે અને ઓછાં સ્થળે છે. સાચી મામિતીના અભાવે આચાર્ય, સાધુઓ સહિત તદ્દન જેન જનતાનો મોટોભાગ આસોપાલવને જ અશોક સમજી બેઠો છે જે ખોટું છે.</p> <p>ચરક સહિતામાં અશોકના ચાલીસેક નામો મળે છે. તેમાં રકતપલ્લવ નામ હોવાથી તેના માત્ર પાંદડાં લાલ હતાં એમ સૂચવે છે. તો શું અશોકના પાંદડાં લાલ અને લીલાં બે જાતનાં હશે ?</p> <p>કવિ કાલિદાસે કાવ્યમાં અશોકના પુષ્પને લાલ જણાવ્યાં છે, જે આજે ધરતી ઉપરના ઉપલબ્ધ અશોકમાં છે જ. દેવો જે અશોક બનાવે છે તે દેવિક શક્તિથી બનાવે છે તેથી તે કૃત્રિમ હોય છે.</p> <p style="text-align: center;">શાલવૃક્ષનો સંક્ષિપ્ત પરિચય</p> <p>શાલવૃક્ષ ઉત્તર ભારત તથા બિહાર, બંગાલ તરફ જોવા મળે છે. આ વૃક્ષ નીચે ભગવાનને કેવળજ્ઞાન (ત્રિજ્ઞાણજ્ઞાન) થયું હતું. તેથી આ વૃક્ષ ચૈત્ય-જ્ઞાનવૃક્ષ કહેવાય છે. દરેક તીર્થંકરને કેવળજ્ઞાન જુદાં જુદાં વૃક્ષ નીચે થાય છે અને જે વૃક્ષ નીચે કેવળજ્ઞાન થાય તે વૃક્ષ અશોકવૃક્ષની ઉપર દેવો સ્થાપિત કરે છે.</p>			

શ્રી .
શ્રી .
શ્રી .

**INTRODUCTION OF 144 SYMBOLS PRINTED 1"x1" SQUARES
IN BETWEEN THE ARTICLE OF 48 PICTORIAL INTRODUCTION**

1. **The lion:** This figure of a lion is a replica of a similar figure on a Jain monument at Mathura in Uttar Pradesh. This is the sculptor's artistic concept of a lion. The introduction to the symbols begins with a lion as the latter is the emblem of Shraman Bhagawan Mahavira. The lion is looked upon as the king of the forest and as a symbol of bravery and adventure. He has an honourable place in all icons of stone and metals, which have arabesque of Jain art. The lion is considered to be auspicious among the eight auspicious symbols in the world. He has a distinct place in the fourteen dreams. The mother of every Tirthankara sees a lion in one of the great fourteen dreams that herald the conceiving of a Tirthankara. Indian books on the science of dreams declare that one who sees a lion in a dream gets the best fortune.
2. **The holy pitcher:** This is the sixth auspicious symbol among the eight symbols well-known in Jainism. These eight auspicious symbols are known as 'Ashta-Mangal' and they bring bliss in life. Jains and others install a holy pitcher full of water when they start any auspicious function, inaugurate a new building of any undertaking, complete any religious rite or recite the hymns of peace (Shanti snatra). This symbol is used to invoke peace and prosperity in Indian culture and people have great faith in it.
There was a remarkable custom of carving the eight auspicious symbols on the lintel of the main gate of temples and the houses of people. They were carved on stone or wood. Even today such symbols are seen at many place. These eight auspicious symbols are 1. The Swastika, 2. Shree-Vatsa, 3. The Nandyavarta (complex swastika), 4. Vardhamanaka (Sharava Samputa-pair of earthen bowls), 5. The Kalash (holy pitcher), 6. The Bhadrāsana (Royal comfortable chair), 7. The pair of fish and 8. The Mirror.
This illustration is reproduced from an illustrated Jain Kalpa-Sutra, which was highly honoured in the mediaeval age. The illustration follows the internationally known style of drawing.
3. **The elephant:** This is the reproduction of a figure of an elephant in action carved on a Jain monument at Mathura. The elephant is the most famous, attractive, very intelligent and auspicious animal of India. Among the animals, the elephant has the largest body. The elephant is absolutely herbivorous and either black or white. The elephant has been given a special place in the podium under the Tirthankara's icons with arabesques. The elephant is used for riding or for carrying an icon, a religious book or an honourable person in important processions all over India. In ancient times the armies had divisions of elephants. They were covered with armours of steel. Such specimens of armours can be seen in museums. Elephants have flourished particularly in Mysore State in the south, Assam in the east and Africa. Outside India elephants abound in Africa but the elephants in the forests of Africa are very tall and broad, ugly and ferocious. They have big ears and can be hardly domesticated.
4. **Sutra reading:** The Jain ascetic who is a preceptor adorns a wooden seat and gives a lesson of a religious aphorism to his disciple who is an ascetic. The disciple holds in his hand a long palmleaf page which bears religious writing. Their dress is different from what it is today. This dress (fixed for any reason) is found by way of tradition in copies of ancient palmleaf manuscripts and copies of Kalpa-Sutra and other texts written on paper. Before about 600 years palmleaves were liberally used in Gujarat for writing. Between them is 'Sthapanacharya' and a book-stand in vertical position. This in ordinary parlance is called 'Thavani'. The Sthapanacharya is an inevitable gadget among the paraphernalia of ascetics both males and females. They invariably keep the same with them. It contains Aksha and is kept for the installation of the five great supreme being who are collectively known as pancha parameshthi. At present the words bookstand and Sthapanacharya have become synonym. A disciple serving the preceptor is seen standing behind him.
This illustration follows the style of an illustrated Kalpa-Sutra text of the thirteenth century.
5. **The swan:** This is an adorable carving on the Jain monument at Mathura. The swan is a popular bird of India. It is particularly a favourite bird of poets and authors of poetics. The swan is mostly seen in sculpture and architecture. In Jain temples with domes the lowest strip is called hamsa (Thar (the strip of swans) where in only a whole line of swans is carved out. Besides in arabesque of a Jain icon a line of swans is particularly carved out at the top the circular part. Poets have compared the attractive gait of a woman with that of a swan which has a very charming gait. According to the poetic convention the peculiar beak of the swan can separate milk from water.
6. **Shahanai:** This is a famous auspicious musical instrument (belonging to the class of wind musical instruments). Before some years this musical instrument was played thrice a day at temples and palaces. (For further explanation see the note for symbol Number 20)

Note: 1. For further explanation see the introduction of illustrative strip No 3.

Note: 2. This convention continued till the 20th Century but with the foreign type R.C.C. cement structures this auspicious convention has almost been discontinued. But these symbols can be precast, embossed, carved, pasted or painted in every house so that the inmates may get prosperity and enjoy bliss and peace.

Note: 3. Kalpa-Sutra describes the elephant seen in one of fourteen dreams as white. At present such an elephant is in Thailand-Siam. Recently a white elephant is in Naga Land near Assam. In ancient times, there were many white elephants in this country.

7. **Aum Hrim Arham (in circles):** This Mantra formula having a nucleus is a base of Jain Mantras and is very famous and effective. There is a very famous Mantra-Beeja Aumkar inside the nucleus of Hrimkara Beeja with supreme uninterrupted circles. Here the Avagraha sign like (S) showing the omission of (A) vowel is placed. This sign suggests the figure of Kundalini, or according to the rule of Sanskrit grammar when Aum is followed by Aum A is omitted and Avagraha sign is placed. This figure is particularly at the centre of a Yantra which is worshipped in Siddhachakra Major worship⁴. Arham without 'Nada' can never be drawn in this Yantra. Therefore Nada must be invariably present. This Beeja (nucleus) is more used in writing than in Mantra recitation. This figure can be read in all the three ways, so all the three types are shown above.
8. **Aum Hrim Arham:** The explanation for this symbol is the same as at 7 above except that its form is elliptical. The second difference is that there is no sign of Nada on Arham. In other Yantra Patas this figure is drawn without Nada.
9. **Arham:** This is a famous Mantra Beeja with double 'R' and without Nada (drawn above or below). This Beeja also seen below with one 'R' is very famous and popular. This Beeja is pronounced in the first auspicious aphorism of Siddhachakra grammar. For showing Nada triangles, circles and other signs are used. Again Nada being a constituent and a step towards meditation, the word 'Anahata Nada' is famous for the same. This Nada is a part of Yoga practice. The Beeja Arham contains vowels and consonants as mentioned in the science of Mantra because in Varna Matrika first the vowels and then the consonants are taught. The vowels start with (A) and the consonants end with 'H'. As this Beeja starts with (A) and ends with (HA) it contains all vowels and consonants. So by reciting 'Arham' would be recitation of all vowels and consonants. That is why the Mantra- experts consider it to have great significance. This Beeja is adored in various ways in many books. The science of Mantra commands that the sign of Nada must be placed on certain Mantra Beejas but during the last hundreds of years this idea has been forgotten and so the writing of this Beeja has been almost discontinued in Jain Yantras.
10. **Avagraha Rham:** This Beeja contains the grammatical sign of Avagraha 'S'. It has no 'R' below but only above. In certain Yantras such a Beeja is at the centre. Thousands of Jains mostly use, for Mantra recitation a Beeja with only one 'R'.
11. **The lotus:** This is the famous symbol of Indian culture and it is a favourite of the poets. The figure is reproduced from a figure in Ajanta caves. The saints and religious preceptors have liberally used the symbol as an example to show to the people how to live unattached in the world like the lotus in water, because the lotus remains untouched by water though born and living in water.
12. **Hrim:** This is the Hrimkara Beeja with Nada Bindu and Kala and written in Jain script. This very Beeja is at the centre of Rishi-Mandal Yantra. 24 Tirthankaras are installed in this Hrim Beeja (see Rishi-Mandal stotra, Gatha 20). In Rishi-Mandal Yantra edited by me, Hrim is drawn with Nada, but during the last 300 years the preceptor-to-disciple tradition is lost so far as the figure of Nada in Yantras on copper, cloth, paper etc., is concerned and this is why Hrim is found without Nada⁵.
13. **A god with garland:** This figure is drawn to show that god from heaven honour Tirthankaras and other gods with garlands of flowers. These figures are found on both the sides above the icon in all Jain arabesques. These figures are particularly in caves, monuments and pictures, only the curvatures differ. According to Jain scriptures there are four types of demigods called Bhavan-pati, Vyantar, Jyotishka and Vaimanika in the subterranean world and the sky.
14. **Vidyadhara god:** This god known as Vidyadhara god has got a bouquet of flowers in his hands. He can fly. His figure is found in the sculpture and architecture at Mt. Abu and elsewhere.
15. **The horse:** This is a beautiful figure of horse, decorated with saddles and drawn with the medieval age Kalpa-Sutra style. The horse is famous all over the world. Scientists use the word 'horse-power' to indicate the power of a machine.
16. **The lion:** This is a remarkable figure found in architecture. It is carved out of stone on 'Shuka-Nasa' and placed particularly on the summit of a Jain Temple. It shows the sentiment expressed in the incident of Gajarava.
17. **The lion with the elephant mouth:** There was a tradition of sculptures and pictures in which the lion, the horse etc. were shown with the trunk of an elephant. This tradition prevailed in various parts of the world in ancient times. So, here also a similar figure is drawn in a rural form and classified as a medieval picture of Kalpa Sutra-style. Such figures are carved on the monument of Sanchi in Jain monument at Mathura, in certain Buddha caves and some Hindu temples of south India. In central Asia and in the western countries there is a tradition of such sculpture. Again it is believed that such animals did exist in prehistoric times.

Note: 4. This figure is certainly found in the Siddha-Chakra Yantras published by other authors but it lacks in this sign of Nada, but the Yantra edited by me, the figure has 'Nada'. The Nada must be there. Then only a Beeja as enjoined in the scripture can be drawn. And then only that Yantra can be perfect from scriptural view-point.

Note: 5. If the Hrim in the centre of Rishi-Mandal Yantra is void of Nada it should be considered faulty.

18. **The bull—
The bullock:** A fascinating figure of a decorated bull or a bullock following the medieval style of Jain Kalpa -Sutra at one time the bullock was used for country wide inter-state transport though today its use has decreased.
19. **Cymbals:** This is an instrument made out of bronze and is one of the four types of musical instruments. The cymbals are made from bronze. They are used in music and on occasion of devotion, prayer and worship. It belongs to Indian culture and is used in temples during festivals. Mini-cymbals called Manjiras are used in the same way as cymbals, but they are used more by persons who sing devotional songs. The sound produced is soft, sweet and solid.
20. **Playing
Shahanai:** The illustration expresses a sweet sentiment. This auspicious musical instrument is used in assemblies of gods and kings and in religious and social functions in the families of the poor and the rich and also in processions. It is well-known as a wind-instrument. The size and shape of Shahanai have many variations in different states, cities and villages with different shapes and names. It is also used abroad with different names and shapes.
21. **Playing
the drum:** This well-known musical instrument is used mainly at the place of worship and at different religious functions. It is known as Dundubhi in Sanskrit (Explanation of Symbol number 20 equally applies to this instrument).
22. **The drum
player:** Here is a drum-player with bun of hair on the head. From the sculptures and pictures it appears that during the period from the tenth to the fifteenth centuries there was a custom of keeping long hair and binding them as a bun on the head, among certain kings and people. The drum player drawn with a peculiar costume and elongated eyes like that of a deer follows the Kalpa-Sutra Style of painting of the twelfth century.
23. **A female
dancer:** This figure of a female dancer having nose as sharp as that of a parrot and elongated and protruding eyes like that of a deer is drawn after Kalpa-Sutra style patronised by Jains (A woman with beautiful eyes is called-Mriga-Nayani having eyes like those of a deer, in Sanskrit).
24. **A woman
playing :** A woman playing a rectangular musical instrument of the percussion type, while bending the body from three places (Kalpa-Sutra style).
25. **Trishala and
Vardhamana:** This is an illustration of mother Trishala who has given birth to Bhagawan. According to Kalpa-Sutra style the legs are shown short and eyes are shown elongated, shadows are omitted and more is suggested than what meets the eyes. The illustration is drawn on these principles while maintaining the harmony of colour and form. Artists call this Indian art.
26. **Arati
(A sacred
lamp):** This is an artistic metallic lamp for deepak (arati) waving lights before the icon and for worship. This peacock shaped Arati has five lamps. It is also used for receiving or honouring some person and in religious and special functions.

In India and elsewhere there is a custom of waving this Arati with wicks, saturated with clarified butter (Ghee) before the icons of gods and goddesses regularly in the evening. This custom is both essential and inevitable. On great religious functions Arati with 108 lamps is waved before the icon mostly in Jain Temples.

From hundreds of Aratis only one is shown which is simple and used everywhere. This illustration follows a Rajasthani figure of the 18th century.
27. **The lamp:** After the completion of the Arati ceremony in the evening a special type of lamp is moved also. So the word 'Arati-lamp' has become current. This lamp is independently used in temples and during worship or recitation and it is waved before the picture of the gods and in worship at home. This lamp has a wick saturated with clarified butter.

In Indian culture the religious rites associated with Arati-lamp are said to bring bliss and prosperity in life.
28. **Goddess
Padmavati:** She is a very impressive goddess known as the choice deity of Shri Parshvanathaji, the 23rd Tirthankara Bhagawan. She belongs to the Bhavanpati Nikaya group and is introduced as the wife of Dharanendra.

Usually there is a custom of showing seven hoods of the serpent over her head but this number varies. The author of Bhairava Padmavati Kalpa has suggested red Padmavati with three hoods of the serpent. Parshva Deva-Gani has described her as having three hoods of the serpent. Here she is shown with three hoods of the serpent over her. Her carrier is a serpent with the face of a cock. She is shown with a rope, a hook, a lotus and a fruit called 'Bijora' in her four arms respectively. The illustration follows Kalpa-Sutra style.

There are variations in the styles about the weapons and other objects in the hands of Padmavati. There are differences about her between the Shvetambar and the Digambar sects of Jainism. Jains, Hindus and Buddhists accept in their own way goddess named Padmavati. Separate independent centres of Padmavati have also come into existence. Among them the new icon of Padmavati installed at the Jain Temple of Adinath at Ridge Road, Walkeshwar, Bombay is the best from the view-point of sculpture and form.

Yaksha and his Yakshini belong to the Vyantar Nikaya group. Then how is it that this a divine couple belongs to the Bhavanpati Nikaya group? If Padmavati is a Yakshini, the Dharanendra should be a Yaksha. Then why is he shown as a Parshva-Yaksha? Many such questions require satisfactory answers through research.
29. **Rishabha-
deva and** In this illustration prince Shreyansa is shown as offering sugarcane juice to his father Rishabha Dev Bhagawan, the first Tirthankara who flourished billions of years ago and who had fasted for more than a year for spiritual practice.

- offering of sugarcane juice:** As Tirthankaras accept food only in the hands he accepts the sugarcane juice in the hands. He has on his shoulder a piece of cloth, given by Indra.
- 30. The Swan:** This illustration is a replica of a carved figure on a monument at Mathura. This bird, according to poetic convention has got a beak which can separate milk from water.
- 31. Composite figures of the deer:** Here four deer with only one head are shown. Such composite sculptures and illustrations reflect great creative intelligence and this tradition is very old. This art has been well developed in Rajasthan and Gujarat and many fascinating illustrations of high quality combining elephants, horses, men, women, etc. are drawn. Such illustrations of incidents are seen on wood, cloth and paper.
- 32. The deer couple:** A beautiful outline of a deer couple. The deer is a herbivorous, innocent, contented, charming animal that deserves mercy as it is always hunted by hunters.
- 33. The swan:** A remarkable figure of a swan swimming in water.
- 34. Ambai, Ambika, Amba (Amrakush-mandini):** The Yakshini goddess, the choice deity of Neminath Bhagawan, 22nd Tirthankara. In the illustration she is shown as having two arms, looking at the child in the right arm and holding a bunch of mangoes in the left hand. The lion is her carrier. She has adorned herself with ornaments and is sitting in the Bhadrāsana. Among people other than Jains she is known everywhere as Ambaji and Mataji. She is also known as the goddess of lineage. It is discovered that before the twelfth century she was installed as the chief goddess of the Jain community because she has been installed as a goddess in the arabesque of any Tirthankara's icon made of stone or any metal before that century. She is also known as Kushmandi, Kushmandini or Amra-Kushmandini. Ambika in the sculpture is shown as having one or two sons. She is shown with four arms and her face is either straight or on the side. Mostly a child is in her left arm or on the left side. In the case of all these three goddesses there are variations in the weapons, the carriers and the number of children (One or two). Here all the three goddesses are illustrated following the present popular Kaipa-Sutra style.
- 35. Lakshmi:** Lakshmi, the goddess of wealth is loved by all. She sits on a lotus and she has four arms. She holds lotuses from elephants in the upper two arms and a rosary and a holy pitcher in the lower arms. All people have faith in this goddess. Lakshmi is also found with two arms, having different objects in the arms and shown in different poses.
- 36. Sarasvati:** She is the goddess of learning and arts famous in India, respected by all philosophers, loved by householders, saints, and all. She has four arms and the lotus is her seat. She holds the lute. This is reproduced from a beautiful figure with excellent contours, of the twelfth—thirteenth century. Sarasvati is also known as Shruta-devi or Shruta-Devta. Poets have introduced her as Sharada and given her innumerable names. Indians worship her much in different ways for learning, intellect, knowledge and memory. There are also figures of Sarasvati with two arms. She is shown either as standing or as sitting. Her carriers are the Swan and the peacock. There are variations in the objects in her hands. She is honoured and worshipped in one way or another by Jain, Hindu and Bauddha culture.
- 37. Jin Icon:** During the present descending cycle of time, during the present age, out of the present 24 Tirthankaras, the first Tirthankara Shri Adishwaraji, the 22nd Tirthankara Shri Neminathaji and the 24th Tirthankara Shri Mahavira Swamiji - all these three left their mortal coils while sitting in the lotus posture and they stayed in the same posture in the location of liberation (siddhashila) in the spiritual region. Except these three Tirthankara Paramatmas, the remaining ones breathed their last in the Sword posture or a Kayotsarga posture and they remained in the same posture after liberation. This is why Jain icons of Tirthankaras are shown as either sitting in lotus posture or in standing posture. In this illustration a Tirthankara is shown sitting in lotus posture, with an expression of external peace and freedom from all attachments in ancient times. Some icons show him in 'semi lotus posture' in north India. Such icons are found in a great number.
- 38. Jin Temple:** This is a symbol of a holy and perfect temple made according to Jain architecture for the installation of the above-mentioned icons. As the space is limited only a symbol of a small temple is shown.
- 39. Jain Ascetic:** After Bhagawan Tirthankara the preceptor occupies the holy place. So in this symbol a Jain Muni of great renunciation, having a distinct mission in life and wearing the costume of an ascetic is shown. As they are merciful to the beings they keep in their right hand Muha-Patti (a piece of cloth) and in their left armpit they hold an apparatus made from woollen threads and called Rajo-Harana to save insects on the ground. It is seen in both the illustrations. When they have to sit, they first clean the ground with the soft threads of their cleaning apparatus and remove (if any) the insects on the floor. Then they spread their mat and sit on it. The cleaning apparatus (Ogho) is

Note: 6. The symbols from 37 to 43 are seven fields, seven famous holy places among Jain Murtipujak sect.

Note: 7. The symbol given here is that of a Shvetambar Murtipujak ascetic. Those ascetic-males and females who don't worship the icons wear a mouth piece of cloth. This group includes Sthanakavasi and Terapanthi sects. Again their is a bit of difference. Their rites, dress and routines differ. The ascetic in Digambar sect is in complete nude state. Instead of the woollen cleaning apparatus he keeps a peacock-feather bunch because of the nudism for ascetics in Digambar sect. There is no institution of female ascetics.

kept on the side. When the ascetics move out, they keep in their left hand a stick suggesting their asceticism. The top of this stick has got a suggestive figure on it. The Jain ascetic being Nir-Granth (without attachment) don't wear stitched dress. They wear a lower garment, a garment on the chest and the third large upper garment to cover it. Over it they wear a thin shawl suggestive of their asceticism. The first three garments are respectively called Chol-Patto (Chulla Pattaka), Pangani (Pravarana) and Kapado-Pachhedi. When they are stationed at a certain place, they wear only the upper garment and the lower garment. When there is a special occasion like visiting a temple or going for a discourse they wear the third garment called Kapado. The cloth pieces are white but for certain reasons some ascetics wear a yellow cloth. These pieces of the cloths are called Upakaranas (instruments of spiritual sadhana). The Jain community which is four fold consists of (1) male ascetics, (2) female ascetics (3) the male householders and (4) the female householders. The first two follow renunciation while the last two follow the worldly way of life. Jain ascetics leave their homes and worldly way of life, give up the sins of violence, falsehood etc. keep way from wealth and women, walk always on foot and are engaged in the spiritual practice for themselves and for others.

40. A Jain female ascetic This female ascetic called 'Sadhvi' at present was known as Arya in scriptures in ancient time in common parlance. She is called 'Guruni' or 'Gayani' and 'Araja' from the word 'Arya'.

arya:

The dress prescribed for a Jain female ascetic is both suggestive and purposeful. This dress has been prescribed for protecting the body, maintaining self control and social decorum.

The costume is quite clear in the illustration. Like the male ascetic the female ascetic also keeps the cleaning apparatus, the stick and a shawl on the left shoulder. She holds in her hand 'Tarapani' a wooden utensil for accepting food. Like the male ascetic she also wears four pieces of cloth. She wears three upper garments instead of two.

41. The male Jain householder: A male Jain householder called 'Shravaka' is one who follows JINA-TIRTHANKARA, conqueror of attachment and hatred. With devotion he obeys the commandments of Jina and strives to conquer the internal enemies in the form of likes and dislikes. The word "Shravaka" means one who has unchangeable faith in Bhagawan Tirthankara, preceptor and religion, who listens to the religious instructions originally given by a Tirthankara, leading life with due limitation suitable to a particular region and time, maintains himself like a law-abiding and honest citizen.

42. The female Jain householder: Moreover he is one who follows non-violence, truth, non-stealing continence and non-hoarding, the five fundamental vows as far as possible. A person having these qualities is called a Shravaka.

Her definition is the same as for symbol 41.

43. Knowledge: Knowledge is of two types (1) illusory and (2) real.

Here the word knowledge refers to real knowledge. That knowledge is looked upon as respectable, worthy or worship and worth obeisance, which gives true understanding, true light, pierces the darkness of ignorance, creates detachment from the worldly way of life, reduces the cycle of incarnations in the world and which leads to spiritual bliss. Again knowledge is the connotation of the soul. When the soul is bound by Maya (illusory concepts), its connotation changes and is enveloped with ignorance. Ordinarily, knowledge about the world is included in illusory world. It leads the soul astray by making it more and more materialistic. The material world expands for it and this leads to its spiritual degradation but real discretionary knowledge, however little makes the soul realize its true form, makes it conscious of what is available or acceptable, leads the individual's life on the correct path by showing the good path of real bliss and peace, leads it stage by stage to liberation through spiritual progress. Such knowledge should be highly honoured and therefore every soul should strive to gain knowledge. In order to maintain such noble ideas about such knowledge the shvetambar sect of Jains celebrates Gnana Panchami or shruta-panchami all over India on the fifth of the bright half of kartika month of the Indian Calendar. On this day religious books of true knowledge are installed worshipped and prayers are offered to them. The Jains who belong to the Digambar sect celebrate 'shruta panchami' on the fifth day of the bright half of Jyeshtha, the eighth month in the Indian calendar. In this illustration the stand for keeping a book, while reading, books and other means of knowledge are shown. All should use such means and contribute to their protection and propagation. True worship of knowledge lies in acquiring fresh knowledge everyday in regular study and observation. So all should strive for knowledge. Jains have divided knowledge into five parts including understanding (Mati). They adore shruta Jnana (i.e. knowledge by listening) as enlightening the one's soul and others. The remaining four types of knowledge are called silent as they are self enlightening for the soul.

44. Darshan: The word 'Darshan' has many meanings but here it means 'faith'. This faith is also of two types-unreal and real. Here it should mean true faith. Faith is the foundation of the building of spiritual progress. So one who has true faith can have true knowledge.

Among those means that create faith Jin-icon-the Jin temple is a very powerful medium. So as a symbol of faith a small illustration of a Jin temple is shown here.

45. Character: Character can be either good or bad. Here we refer to the good and true character. Character has been defined as one which restricts all sins and leads to self-control. For this the code of ethics consists of (1) non-violence, (2) truth, (3) non-stealing, (4) continence and (5) non-hoarding. These are five fundamental vows. Following these vows without the sense of spirit of breaking them, with ever alertness it is called character. As it otherwise means abstinence

from sins it is also called 'Virati'. The scriptures have described many types of such abstinence and character.

The illustration shows the cleaning apparatus used by all male ascetics and female ascetics, the Rajo-haran, stick and 'Tarapani' the wooden utensils for soliciting food. These are inevitable means for the preservation of character.

- 46. Arihanta:** Jainism has accepted five supreme beings known as 'Paramesthis'. Among them Arihant is the first one. He is also known as Arihant, Arahant or Aruhant. In Jainism there are twentyfour Tirthankaras-Ishwaras. They are called 'Arihanta'. A Tirthankara is known by many proper names based on adjectives but among such names the most famous name is Arihanta. Again the first sentence in the 'Nava-Kara Mantra used by millions of Jains daily for prayer, worship, meditation etc. is NAMO ARIHANTANAM (Obeisance to Arihanta). He is born in the best lineage during the incarnation for attaining the final status of Ishwar Arihanta-pada. They undergo rigorous austerity and self-control, remaining ever and thus by destroying Karma they remove the veils and becoming free from attachment and aversions and other vices attain the omniscience. At that time they are free from all attachments. As they attain all the good virtues they become respectable by all. Daily for most of the time they sit on the dias on a special seat in the divine religious auditorium and they deliver nectar like discourses full of detachment and renunciation and exhorting the audience for spiritual bliss and by showing the right path of spiritual practice raise them. Such Arihantas enjoy the bliss of fulfilment and liberation by attaining the final beatitude after annihilating the remanants of Karma when their life span is over.

During every epoch 24 Tirthankaras are born. These Arihantas are not the incarnations of the same individual but different individuals who attain such supreme state. Not one, but many persons have the right to become Tirthankara. They are born as human beings and not as any other beings. In past innumerable Tirthankaras have flourished and in future the same would follow. Here the icon of Arihant with the divine halo and sitting in lotus posture is shown.

- 47. The emancipated person:** In this symbol the icon of a siddha, the emancipated person is shown as a specimen occupying Siddha Shila with form of a semi-moon, the stone-seat of the emancipated person. The souls of the above mentioned Arihantas who have realised absolute enlightenment or those individuals who are completely free from attachment and who have absolute enlightenment or the omniscience i.e. knowledge of the past, present and future reside there. The souls of such male ascetics and female ascetics annihilate all the eight types of Karmas completely and thus end the movement on the wheel of worldly existence. When their life span is over, they attain the abstract state and reach the abode of the emancipated person over the 'Siddha Shila', in the fourteen Raja Lokas-worlds which are high up in the sky, infinite miles sway from this mundane world. Like the fusion of a flame with another flame their spiritual regions become compounded with those of others. They will stay there for all time. They have never to be born in this world. Their souls which have reached this abode of perfection enjoy like other emancipated person eternal and infinite bliss. Their number is always infinite. They have been included as the second category of supreme being in the pada-NAMO SIDDHANAM in the Navakara Mantra.

- 48. The preceptor; (Acharya)** When a Tirthankara or Arihanta attains liberation, the preceptor called 'Acharya' carries the responsibility of Jain shasan (order established by Tirthankara) Tirthankara Devas, while living appoint them to take up the charge of the administration and honour them by giving them a prominent place in their assembly. When Tirthankaras attain liberation, they look after the welfare of the whole community, of their principles, commands and institutions in an admirable way. Moreover they follow the code of conduct for knowledge, vision, character, austerity and spiritual strength and they inspire others to follow the same, beside propagating. They bring glory to the administration in many ways. The Jain community has great respect for the post of Acharya. In the Nava-Kara Mantra they are mentioned as the third supreme being as NAMO AYARIYANAM.

- 49. Upadhyaya:** The next place after the preceptor-Acharya is that of the Upadhyaya. He knows the scriptures well and his duty is to impart knowledge to others. In the Nava-Kara Mantra they are mentioned as the fourth supreme being as NAMO UVAJJHAYANAM. Here in this symbol he is shown as giving a lesson to an ascetic.

- 50. The ascetic :** They are mentioned as the fifth Supreme beings in the Nava-Kara Mantra as NAMO LOE SAVVA-SAHUNAM. They strive for the ultimate good of themselves and of others and observe five vows. Here in the illustration he is shown as doing spiritual practice of meditation. Further introduction is already given in the notes for symbol number 39. In the symbols from 48 to 50 the cleaning apparatus called Rajoharan or Ogho the symbol of all ascetics is placed at the feet of the five categories of supreme beings.

- 51. Wooden utensils of Jain ascetic:** When any male or female householder feels aversion towards worldly life, he or she approaches the Jain religious preceptor, accepts the five fundamental vows and thus he or she takes initiation, Diksha according to Jainism. Then such person has to become free from worldly attachment which awaken delusion, illusion, Maya or worldly attachment. The person becomes ready to lead a simple life of self control. So, from the very time of initiation, he or she is given begging utensils made not from metals but from wood. These utensils are either colourless or coloured by hand. While on a religious walk such ascetics bind the utensils in a cloth and keep them on the shoulder while proceeding farther.

In this symbol three illustrations are given. In the front is shown a set of seven utensils which can be fixed in order as one compact unit. While going for soliciting food (Gochari) the ascetic takes them in a piece of cloth. He keeps the food received in these utensils. For accepting liquid food he uses the utensil shown in figure number 2. This utensil is

- called Tarapani contains a thick thread for holding it. The utensil shown in figure number three is called 'chetano' and it is generally kept on Tarapani and then tightening the thread the utensils are lifted.
- 52. The woollen thread and the mouthstrip (the ascetic instruments-upakaran) :** The cleaning apparatus which is called Rajoharana (Non-Violence Symbol) which is a bunch of woollen threads is an inevitable item which helps male as well as female ascetics of Jains to observe non-violence. At the time of initiation it is presented by the preceptor to the ascetic with great enthusiasm. This cleaning apparatus is made from woollen threads. An ascetic can't do without it. It is constantly kept by him daily. When Jain ascetics, male or female wish to sit, they have to clean the ground or floor with it so that minute insects may not be killed and then only they spread their small mats. While moving they keep the handle of it in the left armpit and while sitting they keep it beside them. The ascetics of the Digambar sect keep a bunch of peacock-feathers. The ascetics of the Sthanakvasi sect and Tera-Panthi sect keep a bunch of woollen threads at the end of a long handle.
- The mouth-strip-Muhapatti is a small piece of cotton cloth folded in a peculiar way. Jains hold it on the mouth to avoid any pain to the subtle insects in the air due to the forceful utterance of words while reciting the aphorisms. This item is particularly used to avoid subtle violence which might be caused to the minute insects 'Flying in the air'.
- 53. Sundry items of the ascetic:** The Jain ascetics-both male and female keep four other items called Charavali, Supadi, Dandasana and Kambal for their daily use. Charavali is made of tender wool and is used to remove all minute insects from the utensils to keep water and other wooden utensils and thus subtlest being in the air are protected. If any such insect is found, it is carefully removed to a safe place. (2) Supadi is for collecting the dust in a residential place or rubbish and crumbs of food when the ascetics have taken food collected by them. (3) Dandasana as there are no lights in Upashrava-the abode of ascetics, the ascetics during their movements have to keep the floor well-swept to avoid the destruction of any being there. For this purpose they use a bunch of woollen threads with a long handle for sweeping the floor, in a standing position easily. Some use Dandasana of Peacock-feathers also. (4) Kambal-this Pali word means a thin blanket placed by the icon-worshipper ascetics on the left shoulder, while going out. It is also used while moving under the open sky in the morning and evening, during Yogic practices of austerity and to cover the body to save it from the injuries to insects moving round an electric lamp or any source of light.
- 54. Katasanu, muhapatti, charavalo (The religious kit of the Jain householders both males and females):** According to the Jain terminology of religion and scriptures the male householder is called Shrivaka and the female householder is called Shrivika. While practising Samayika a religious rite, Pratikramana, Paushadha and other vows two or all the three items are invariably required.
1. Katasanu (Katasana) means a small mat for sitting. For the sake of non-violence it is made from wool or tender woollen cloth. All the religious practices of the religion for renunciation are to be done while sitting on it. Doing such practices while sitting on the uncovered ground or floor using cotton mat is strictly prohibited. The main intention is mercy towards all creatures.
 2. Mouth-Strip- For explanation please see the note for symbol No.52.
 3. Charavalo-This is a very tender item made with a bunch of woollen threads for non-violence against minute beings. A person practising Samayika rite cannot raise his thigh or buttocks for 48 minutes. Here he or she may have to get up for Pratikramana rite or may have to rise for physical cleanliness during the rites of Paushadh, Pratikramana etc. may have to get up for any other reason. So he or she must inevitably have this item (This Charavala, it should be remembered is not to be used for driving away mosquitoes, for sitting with the support of the wall or for any ordinary purpose like resting). It is used to remove only those insects which sit on the body or on the floor. The non-violent aspirant has to be careful and has to avoid violence to creatures in every possible way. This is why a woollen cleaner is selected mouthstrip can be cotton but it should be simple. The size of all these items is mentioned in the scripture and should be known from the preceptors.
- The figure illustrates how the ascetics have physical cleanliness. They keep the dress on and take a wooden utensil filled with water.
- 55. Jain ascetic :**
- 56. Kausagga (Kayotsarga Mudra):** This standing posture is adopted in the practice of a particular type of meditation. Meditation in this posture is practised by all ascetics and householders whether males or females. In this practice mostly the person mentally recites Nava-Kara Mantra with obeisance to the five supreme beings or recites 'Logassa-Sutra' hymn to twenty four Tirthankaras with contemplation on their meaning. In this practice all attachment for the body is to be given up and one has to remain steady while practising this introversion. The vision has to be fixed on the tip of the nose, the arms, the legs and the whole body have to be arranged as shown in the illustration. Among the things kept in the hand, the mouth-strip has to be kept only in the right hand. But the ascetics-males and females have to hold the cleaning apparatus (Ogho) in the left hand, from the middle. The Jain householders males and females have to hold their cleaning apparatus (Charavalo) in the same way. Both the hands are to be kept touching the thighs. This posture is to be adopted for meditation of any type. The scriptures have enumerated it as the practice of the best fourteen step ladder for the liberation of the soul.
- The illustration shows the posture of Kausagga or Kayotsarga. In the illustration there is an ascetic on the left side and male householder on the right side.
- 57. A rosary :** It is a holy rosary for the japa..... of God, any prayer or religious letter or words. Two types of rosaries have been prescribed (1) of 108 beads and (2) 27 beads (one-fourth of 108 beads). (I have not discussed here how this standard of 108 or 27 beads has been prescribed). Some men count 27 beads in case of

Note : 8. The items shown here are related to the ascetics of the Shvetambar Murti Pujak sect of Jains.

bigger padas requiring more time and so use the rosary of only 27 beads. Majority of the non-Jain sects have also accepted rosary of 108 beads.

The method of counting the beads varies with different religions. For six purposes including the purposes of peace, prosperity, hypnotism etc., in Mantra science five types of rosaries with beads of different colours are prescribed. Experts of the Mantra and Tantra sciences have shown what type of rosary should be used, with which hand the rosary should be held, which fingers should be moved and how and what time should be selected for the practice. All this should be known from other books or preceptors.

A rosary of 108 beads has one or three major beads called Meru. While counting, this Meru is not to be crossed but the rosary has to be reversed so that the last bead is to be counted first. The sanctity of the rosary should be maintained. Care should be taken to see that the rosary is not defiled. Generally counting a rosary made of pure cotton is considered to be the best. Rudraksha and other types of rosaries are also used.

- 58. The dome:** Temples with summits are never without domes. So the architects constructed a dome in front of the summits. In Jain temples mostly four types of domes are made. Here three types are shown in numbers 58 to 60. This type shown with number 58 is rarely found. 20 years ago the architects didn't construct them. At present they are constructed at rare places and this dome is not made in royal palaces but in temples. The outline of the summit of a temple is given here.
- 59. Dome:** This second type of dome is more found in Rajasthan and west Bengal.
- 60. Dome:** This third type of dome is found more in Gujarat.
- 61. The Swastika:** This is the most well-known auspicious symbol of Indian culture and it is recognised by all sects. The form of the Swastika is believed to be auspicious. If something of this form is kept at home or at the temple or if it is drawn there, it brings luck. That is why the Aryans have honoured it. Since ancient times, the Aryans residing in the west have also honoured it. The Swastika occupies the first place among the eight auspicious symbols in Jainism. The Swastika is also known as a 'Sathia' by Jains in common parlance. In religious rites and at the commencement of many functions there is a custom of drawing or forming it and at present it is worshipped as well. A Sanskrit hymn is also composed for this purpose. As stated in Rayapaseni, Jnata and other Jain Agamas it has found a place in the eight auspicious symbols in heaven. Among the Jains there is a tradition to draw a Swastika before the chariot in the procession at the time of reception of the preceptors, at the arrival of an icon or the preceptor at home, at the commencement of a religious discourse and on many such occasions it is compulsory to make a Gahunli together with a Swastika. So this symbol is widely used by the Jains. Even among others there is a custom to draw a Swastika before the house, in festivals in Rangoli and on occasions such as marriage. (For details see explanation for illustrative strip number 2) Some non-Jains draw the Swastika in a reverse order.
- 62. The holy pitcher:** This is an auspicious holy pitcher of the Kalpa Sutra style. Details about this are given in explanatory note for symbol number 3. Moreover, in this holy pitcher two eyes⁹ as well as two ends of a scarf drawn on the sides are shown. Their significance is not mentioned in any standard text. So inference and imagination have found wide scope but that discussion will be out of place here.
- 63. A Design:** This is a reproduction from a medieval geometrical figure found as decoration in Kalpa Sutra and borders of covers.
- 64. Kurma Shila:** This foundation stone is laid at the centre of a Jain temple with a summit. This stone-slab is square-shaped with nine squares in which nine types of figures are carved. This foundation stone has great significance in architecture. It is laid at an auspicious moment by the best person, with great pomp. It is generally believed that this will lead to the successful completion of a Jain temple and its long life will be assured. The object drawn in each square is clear in the illustration. It is called Kurmashila because there is a tortoise at the centre (the tortoise in Sanskrit is called Kurma). Most of the other objects in the illustration are products of the sea.
- 65. The crocodile:** The crocodile in ancient Indian sculpture is called Virali. It is carved on the spandrel in the arabesque. As stated by the sculptor water is pouring out of the mouth of this figure. It is not proper to show the emanation of flames from its mouth.
- 66. The crocodile mouth:** This water animal is called 'Virali' in ancient books of sculpture but from the zoological view point it appears to be a species of fish. As a matter of fact this animal is yet not clearly identified but two such figures are always carved on the threshold of the gate of the sanctum of each temple. While entering the temple one has to step on it. The ancient books on sculpture do not clearly state the purpose behind keeping such symbols on the threshold. In a book of narratives — Upamiti bhava prapancha katha these two have been mentioned as symbols of attachment and aversion. (This would mean that if you destroy them earlier or later you can reach the feet of the 'Supreme Being'. Perhaps this suggests to crush the enemies in the form of above attachment and hatred. No authoritative or convincing explanation is offered by sculptors when asked to explain)
- 67. Three divine umbrellas:** This combination of three divine umbrellas (Chhatras) is one of the eight great divine accompaniments of Tirthankara Deva. When the Tirthankara Deva attains all the best and becomes free from attachment and hatred and becomes worthy of worship by gods and men thousands of gods constantly remain with them for service and devotion, with great respect. At that time these gods create eight divine accompaniments including Ashoka tree. Among the eight

Note: 9. The custom of showing the eyes in the holy pitcher is seen in non-Jain books.

divine accompaniments are the three divine umbrellas over the head of Bhagawan. In many Jain temples such three divine umbrellas made of silver are hung over the head of the icons of the Tirthankaras. In many ancient sculptores of stone or metals with arabesque these divine umbrellas are carved inside. In sequence the topmost umbrella is the smallest and under it the other umbrella is a little bigger and the biggest umbrella is the lowest one. Thus the biggest umbrella is nearest over the head of Tirthankara Prabhu. On this umbrella a slightly smaller is placed one and the third one is on it. The umbrellas are to be arranged in this sequence. This is the only sequence¹⁰ the reverse sequence is particularly seen in the temples of the non-Jains. There the smallest umbrella is over the head of the icon. Over it the bigger one and still over it the biggest one is kept but we are not concerned about the same.

- 68. The chowrie:** This symbol illustrates a chowrie which is moved before and beside the king or the icon in a temple, palace, a general procession or a procession of chariots to show devotion and honour. This is one of the eight divine accompaniments. Demi-gods move the chowries before and beside Tirthankaras when they are on a religious walk or while giving precept. These chowries are made from the hair of chamari cows of the Himalayan region. In religious rites it is honoured because it has a worthy use.
- 69. The flag of Indra:** The flag of Indra-Indra Dhwaja is also known by other names. This flag is invariably present in any auspicious procession of initiation of Tirthankaras or any individual. In case of Tirthankaras, demi-gods create this flag and move it by their divine power. It is very high, broad and very large. Thousands of banners struck on it flutter and indicate the victory of Jainism. In the four directions of the Samavasaran flags reaching the ends of the directions flutter. The flag commands great significance and respect in nations and religions. At Present the car for Indra-Dhwaja is invariably kept in front of a Jain procession but here only a small symbol is presented to give some idea about Indra Dhawaja.
- 70. A Thavani with a book:** The book-stand called a Thavani is kept on a hexagonal low stand. A religious book is kept on the book-stand. In this book-stand Sthapanacharyaji, of Aksha is also kept (For details read the explanation for symbol number 71).
- 71. A Sthapanacharya-Thavani:** Bhagawan Mahavir divided Jain community into four sections covering all the Jains. These section are of (1) the male ascetics, (2) the female ascetics (3) the male householders and (4) the female householders. If any person in any of these four sections wants to perform any religious rites, he has to keep Sthapanacharya of Aksha as witness as shown in the symbol. All religious rites, Mantra, recitation, meditation etc. are to be practised in its presence. A Thavani is a peculiar wooden stand with four legs. On it a small bundle called the presiding deity-Sthapanacharyaji is kept. In this bundle there are skeletons of lifeless beings with two senses, of various sizes and types. They are as heavy as stones. Such beings belong to the Aksha species. They are five, being symbolic of the five supreme beings. They are collectively known as Sthapanacharya though at present there is a custom to identify the book-stand with the presiding deity, but the two are different items. There is a branch of science which explains the merits and demerits of the Aksha kept as presiding deity. In the text of this science the advantages and damage due to a particular colour of them are given. This is kept in view while selecting them. Then after sanctifying them with water and recitation and writing of Mantras they are installed as symbols of the five supreme beings. Then covering them with a mouth strip 'muhapatti' they are kept in a bundle opened and hung on the stand. This symbol presides over all religious rites. The bundle is opened twice in the morning and in the evening followed by some religious recitations while wearing the mouth-strip by the male ascetics as well as female ascetics. On the new year day a ceremonial bathing for it is followed by its formal re-installation. These shells are called Aksha in scriptural terminology. If the conches with right turns are found they benefit the possessor greatly, but they are very rare. 'Thavani' is the Prakrit form of the Sanskrit word 'Sthapana'. The Prakrit form 'Thavana' is used by the Jains and so this is called Thavani. In short form it is also called 'Acharyaji'. The symbol given here shows that in the medieval age there was a custom of keeping a large book-stand. The religious book is kept in the frame of the book-stand. A book-mark with tuft is also seen. This custom of keeping a 'Thavani' is restricted only to the Jain icon-worshipper sect (Swetambar Murtipujak). This stand is mostly made from wood such as sandal wood or ivory but at present mostly such stands are made from plastic.
- 72. Pedestals (Stool):** These three stools are arranged in sequence as shown in the illustration. They are symbolic of the three ramparts of Samavasaran. These stools are used for installing the icon of Bhagawan during Snatra-worship and other religious rites such as Shanti-Snatra etc. They are also used for installing Sthapanacharyaji before the speaker near the pulpit at the time of the religious discourse delivered by the Jain ascetic in his residential quarters. This custom is prevalent in Swetambar Murtipujak sect all over India.
- 73. Discourse Mudra:** Mudra is particular shape or form created by the arrangement of the fingers and hands. Mudra means a particular shape or bending of hands or fingers to form different shapes. When Mantras etc. are received while assuming particular forms with hands and legs energy is awakened and it has been known that also the gods are attracted. This

Note: 10. Some famous preceptors, ascetics and householders have not taken into consideration the true sequence and so whenever these umbrellas are placed in true sequence they suggest to the trustees to reverse the sequence of the umbrellas but this is not at all fair. In illustration published by some ascetics a wrong sequence of the umbrellas is seen. I have got many illustrations of ancient icons with three umbrellas. On this evidence it may be asserted that the sequence shown in this symbol is correct and all should hang the umbrellas in this sequence only. In some large arabesques these three umbrellas are carved straight in the stone and they are clearly visible. Again in small arabesques wherein it is not possible to show the three umbrellas, only one umbrella is shown but even then two lines are invariably carved on it, to suggest two other divine umbrellas.

is why Mudras contribute to the welfare of mankind.

The Mudra presented here is known as Pravachana Mudra. There are many variations about this Mudra among the Jains and others. These Mudras are shown in many ways in books but the most famous Mudras which are generally used are about 20 to 30.¹¹ Pravachana means a lecture and Mudra Means a form created by a particular state of the hand and the fingers.

Tirthankars and preceptors have to assume this Mudra which is now no more current but preserved only in the sculpture of icons.

This Mudra is about 4 to 5 types. Here only one type is shown. In Mantra practice certain Mantras are counted while making a particular prescribed Mudra. The Jain preceptors particularly use certain Mudras during recitation of Mantras such as Suri Mantras. The Mantra recitation gives the desired result only when the prescribed Mudra is adopted. Mantra recitation is practised in sitting or standing position. Mudra is a part of Mantra practice or Mantra recitation. The aspirants follow the instructions of the scriptures for Mudra together with Mantra practice and thus reach perfection in Mudra practice after months and years. When they are perfected, they yield the desired power for doing some good or evil. The Mudras are not ordinary.

74. Garuda mudra:

This Mudra is adopted during the rites of Jain Anjan Shalaka or while giving 18 holy baths (abhisheka) to the icon.

The Mantra to relieve the poison of a serpent is perfected by Garuda Mudra. When the serpenbite is to be cured, the Mantra Mudra is used.

Ancient books have described various Mudras for various practices and their miraculous achievements. (For more details, see the explanation for symbol number 73).

75. The five fundamental elements:

The Earth, water, fire, air and sky are the five fundamental elements also known as Pancha-Maha-Bhuta. All these five elements are present everywhere in the whole universe. They are the root of the cosmic dynamics. There would be no universe without them.

These elements play a great role beyond worlds and so it can be easily understood how much they oblige us and how infinite is their greatness. These elements are also in our bodies. They are, as a matter of fact in all beings. The bodies of all beings in the world are composed of them. If these elements are equipoised in the universe or in the body it would remain well-managed but when such harmony is lost, the earth and mankind meet great catastrophies like earthquakes, cyclones etc. So the government of different countries, scientists and even the whole of mankind shouldn't play mischiefs with them unnecessarily but care should be taken to maintain their equipoise and security so that people would be saved from such calamities on earth.

If these elements are carefully kept in a balanced state in the body a person could maintain his physical and mental health and can achieve spiritual well-being. All the five elements are shown with their names in the symbol. Indian scholars have fixed certain forms for the identification of these elements. So the earth is shown as square, water as a semi-lunar-digit, fire as a triangle, air as a hexagon and the sky as circular. There is some purpose behind these forms.

76. Aum:

Aum is a Mantra Beeja. On this page symbols of three types of Aum are given. The Aum in this number is used by the Jains. The two other Aumkaras shown in symbols number 77-78 are mostly used by the Vedic, Hindus and others, but on the whole most of the people in the world are familiar with the symbols of Aumkaras. Now the west is also attracted to Aumkara.

The figure of Aumkara in Jain religion is different because of a different script. Jain manuscripts and books written in Nagari script show Aumkara as shown in the symbol and so it is drawn by us in the same way. Then to bring spiritual power in it, it has to be turned into a Mantra-Beeja. So the half-moon sign is placed over it with the dot called Bindu and then the sign of Nada is placed over the Bindu thus in order to transform it into a Mantra Beeja. Then that Mantra-Beeja is used for recitation of Mantra etc. Here it should be clearly borne in mind that the Aumkara without this triangular Nada is carved, written or embossed in Yantras etc., and it is recited that way. In reality Aumkara with only the dot is used more in pronouncing, writing and reciting but even there both the types are recognised. In Rishi-Mandal Yantra the Hrimkara at the centre should be understood with Nada and in Siddha-Chakra-Brihad-Yantra the Arham at the centre should be understood with Nada.

Thousands of people in India recite Aum daily. Its effect is amazing. It is the most favourite Mantra of the saints, ascetics, great sages etc. If this practice is carried on as per the instructions from the preceptor, systematically and over a long period the aspirant experiences self realization and by awaking Kundalini this Mantra leads to supreme absolute state and supreme bliss. And as endorsed by the experience of many this Mantra can bestow spiritual and material achievements. It is really a significant fact that Mantra experts of Jainism disallow the recitation of a Mantra by following Aum, for attaining liberation.

This Aum Beeja has been given various names by other Mantra experts. Independent Upanishads are written on Aumkara by the non-Jain Scholars. Some books are also written on the powers of Aumkara.

77-78. Aum-Aum:

The symbols of these two Aumkaras are given to show the diversity in writing and drawing them (For details see explanation for symbol number 76).

79. The

The symbol shows the Nandyavarta, the auspicious Swastika which is exclusive to Jainism (and which is drawn with five Swastikas).

Note: 11. Information regarding Mudras is given in Nirvan kalika and other books.

- Nandyavarta with five swastikas:** This Nandyavarta is perfect with nine angles. This figure is said to be very efficacious and fruitful. The Nandyavarta is invariably worshipped when a Jain icon is installed as a living one, at the auspicious commencement of the procession of the community for well-being and four uninterrupted completion of any work undertaken. In 'Acharya-Dinkara' and other texts about installation, their major and minor rites are described. Moreover their specimens on stones and cloth pieces are also available. On such cloth pieces the Nandyavarta figure is at the centre and around it there are circles the five supreme being and other gods and goddesses are drawn.
- The explanation given for the eight auspicious symbols is given in introduction to symbol number 2. This is the 3rd of the eight auspicious symbols.
- 80. The holy Pitcher:** See explanation for symbol number 2.
- 81. Group of five swastikas:** See explanation for symbol number 61. Here five Swastikas are combined to form a beautiful design.
- 82. Gandharva:** This demi-god, playing the drum is carved on stone in Jain temples.
- 83. Arihant figure:** This is the icon of a Tirthankara- Jin in Padmasan in seat of blooming lotus.
- 84. The flag mast:** There is a rite of unfurling a flag on the flag mast on the summit of a Jain temple at the time of its inauguration so that the temple and its installation may be eternal. At every anniversary of the temple the old flag is replaced by a new one.
- 85. The sun:** From the view point of Jainism the sun is the central planet in the astral group. The various usefulness of the sun is well-known. Darkness disappears, all routine-work of the world starts, lotuses bloom and grow on sunrise, and all routine works stop on sun-set the sun flowers, the lotuses etc. bloom and develop due to the sun. Poets use widely the sun for giving simile. In astrology it is in the centre. The sun is counted first among the nine prominent planets. The Jain astronomers conceive the sun as a divine aerial car made from a crystal jewel and declare that the light of the jewel comes to the earth. In this aerial car there lives god called Surya. In astronomy the Jain texts differ from the modern scientific beliefs and they place the stars nearest to the earth and then follow the sun, the moon, the planets etc. In the morning many of the non-Jains stand in a particular posture, facing the sun to whom they pay homage. In Jainism, Buddhism and Vedic religion the sun is believed to be a planet-god and rites are prescribed for worship, Mantra recitation and meditation. In Shanti Snatra and other rites of Jainism there is invariable worship of the sun. Jainism holds that the invisible world is crores of times greater than the visible world where there are innumerable islands and oceans in the universe and that the astronomical system is both stationary and dynamic. It holds that there are innumerable suns and moons in the visible and invisible worlds taken together. Jainism holds that mankind occupies two and a half islands in two oceans. These two and a half islands are Jambu Dweepa, Dhataki Khanda and half Pushkarardha Dweepa. These three islands are in the two oceans called Lavana and Kalodadhi. These island seas are lacs of yojans big (yojan a distance of about eight miles). The Jain scripture holds that beyond these two and a half islands and the two oceans there are innumerable islands and oceans. The astronomical bodies over the two and a half islands are held to be moving but beyond it the astronomical bodies are stationary. There are no human beings outside these two and a half islands.
- The Sun temple at Modhera in Gujarat State of India is an ancient monument with excellent sculpture and architecture. According to Jain texts the sun and the moon are both taken to be self-propelled and self-luminous.
- 86. The moon:** Like the Sun, this is also a planet and according to Jain scripture it is millions of kms. away from the earth. It is not stationary but it is self-propelled and self luminous. This light emanates from the aerial car of crystal jewel. The sun light is warm and hot while the moon light is cool. The moon which appears dim in the bright sun light is clearly visible after the sun set.
- Like the sun the moon has been untiringly used by the poets for similies. The face of a woman with calm expression on it is compared with the moon (In Sanskrit Poetics such a simile is called khandopama where a part of something is compared with the part or the whole of something.) The importance of 'Sharad Punam' that is full moon night after the end of the monsoon is due to her cool sweet appearance and her power to impart feeling of calm and happiness to the observers. It is said that the flora on the earth get nourishment from the nectar of the rays emanating from the moon. When the moon rises on the second day in the bright half of the month the Jains, Hindus and Muslims pay homage to it.
- 87. The swan couple:** In the species of geese the swan is considered to be the best. Explanatory note is given earlier. The illustration is quite clear.
- 88. The coconut:** The Coconut known as Shreefal or Nariel in India is a famous fruit. It is called Shreefal (This Sanskrit word means the fruit of wealth) because it is the fruit of Shree i.e. wealth. The fruit is the favourite of Lakshmi, the goddess of wealth. All Indians have accepted it as an auspicious and respectable fruit. It has different names in different languages. It is called Nariel as it was originally produced in the Naliker island in the South.
- This Indian fruit, as its very name suggests is an auspicious fruit and so it is used on all religious and social auspicious occasions. When a person is to start on a long journey or when one enters a city or a house a Tilaka mark is made on his forehead and with two hands a coconut is given to him. It is particularly kept in the hands on the occasion of marriage. The coconut is offered at the time of the opening ceremony of a house, a shop or a factory. It is then broken and the pieces of the kernels are eaten by all as this is considered to be auspicious. It widens the circle of friends. It is given as a gift during festivals. During great festivals Jains distribute coconuts in a large number,

giving one to each member from individual or a group. The coconut is invariably offered in Snatra worship and major ceremonies in Jain temples. There are also devotees who place one coconut every day in the temple as an offering. While receiving a preceptor or when he comes to the house of a householder a Swastika is drawn on a low stool and on this Swastika, the coconut is placed. A coconut is placed on the Swastika figure made from rice grains before the pulpit of the Jain preceptor before the commencement of the discourse and prayers of goodwill are offered. Jains as well as others offer the coconut in the ceremonies in temples of gods and goddesses such as Lakshmi, the goddess of wealth. The coconut is offered at the commencement of any good work. It is distributed among many with respect and as a gift to achieve the best in life. Generally the coconuts have two sealed holes but there are coconuts having one to four sealed holes as well. These three types of coconuts with one, three or four sealed holes have special significance. If they are brought at an auspicious time and kept in a right place in the house, the householder gets many benefits such as wealth, issues, fame etc. This is why the devout Indians install such a coconut with one or three sealed holes in the house and worship it. A special religious rite is prescribed for it on the eighth day of the bright half of the Chaitra month according to the Hindu Calendar. Many books and manuscripts giving information about the coconut and prescribing the rites for its worship are written by the Jain and other scholars. This edible fruit is consumed in south India on a very large scale. More information can be had from various books written by Jain and non-Jain scholars or from the preceptor.

- 89. The swan lamp:** This is a metal lamp which can be hung. It is made in Rajasthan State of India.
- 90. The lotus with hundred petals:** Here a lotus is shown with one hundred petals. Lakshmi, the goddess of wealth, Saraswati, goddess of learning and other goddesses are said to reside in a lotus with a hundred or a thousand petals. (For details see the explanation for symbol number 10)
- 91. Obeisance with the five limbs:** This is bowing down with five limbs of the body in obeisance. There are various methods of such obeisance in different religions for showing courtesy and modesty towards a god, a preceptor or elders.

Obeisance called Vandan in Jainism is shown as of three categories ordinary, mediocre and the best. In the technical terminology of Jainism these three categories are known as Fetta, thobha and Dwadashavarta.

1. Fetta Vandan -- in this type of obeisance the devotee makes a semi-bent of the body, folds both the hands, bows down the head and says Namō Jinanam to the icon of Bhagawan Tirthankara seen by him. In the same way he says 'Matthaena Vandami' when he sees the preceptor. This is an ordinary obeisance.
2. Thobha Vandan- In this type of obeisance, the devotee recites Pranipat Sutra which is also called Thobha-Vandan Sutra and then he lies completely prostrate with devotion before Bhagawan Tirthankara or a preceptor. While touching the floor with five limbs. According to the present code of conduct such obeisance is done with abhuththio. This is a mediocre type of obeisance.

3. The third and the best obeisance called Dwadashavarta consists of the recitation of Suguru-Vandan means Guru Vandan Sutra with twelve avartas while bowing down in Mudra of the birth time. Deva Vandan is the major obeisance done while reciting four or eight hymns before the icon of Jin or before Sthapanacharyaji.

The illustration given here show the obeisance with five limbs and is called 'Khamasamana'. It is well-known among people of all ages.

- 92. Samayika (For Jain householders):** The word Samayika is composed of the Sanskrit words Sama and Aya. Sama means peace or equipoise and 'Aya' means benefit. Any rite brings basic benefits of spiritual peace and equipoise is called Samayika. A particular religious practice of the Jains is given the name 'Samayika' by the Jains. This name and the rite behind it is well-known in every Jain home. The technique for the rite of Samayika has been prescribed. It is practised for a particular time and these instructions are given in a book called 'Pratikramana Sutra'. The duration for this rite is generally 48 minutes.

Samayika is not to be practised while wearing normal dress. The Jain wears a dhoti and a scarf, while a women wears a petticoat, blouse and a sari.

Those garments must be so simple that they don't excite temptation, attachment or possessive instinct. They must be clean and not worn while going to the toilet etc. In this rite one has to wear clean clothes and keep the mind clean-free from all worldly thoughts and turned towards religious or spiritual thoughts and ideas. A small woollen mat is spread on the floor. The religious book is to be kept above the height of the navel and its installation should be stabilised according to prescribed rites. Then aphorisms are recited according to the prescribed rites while keeping the hands folded. In this position one should sit for 48 minutes. During those 48 minutes one has to engage himself in spiritual study, acquire religious knowledge, read philosophical books, recite Mantras, teach and learn religious books and practise introspection for self-purification. At this time one has to avoid talking or listening to all talks or thoughts about the home, the trade and commerce and worldly affairs. The buttocks are to be kept touching the woollen mat. One shouldn't stand up or move the body. Only when necessary the right or the left leg may be moved (without raising the buttocks). In short, during this time one has to enjoy spiritual bliss and meditate on spiritual subjects while avoiding all worldly cares. Through critical thinking one has to undertake.

introspection with a view to make life ideal and acquire the qualities of equipoise and forgiveness.

When 48 minutes of this rite are over, some minor rites are done in order to get free from the vow and then the whole practice comes to an end. If this Samayika practice is done daily for at least 48 minutes in the present hard times by those who are afflicted by mental troubles, physical disorders and botherations and those who are victims of stress, strain and tension, worries, fears and lack of peace, they will be free from the reactions of their way of life.

They won't have hyper-tension or heart troubles. If the Samayika rites are performed at least once a week if not daily and the fresh spiritual air of Samayika is breathed one would gain many benefits.

The Jain practising the rite of Samayika is said to be as good as an ascetic. Even those who can't accept the ascetic order for life can also enjoy the bliss of renunciation or he may attain culture of complete renunciation and thus realise the idea born in any previous incarnation. So this rite has been glorified as the ninth rite among the twelve rites which every householder has to perform.

- 93. Samayika (For women):** This Samayika rite has to be performed by women folk also. So this symbolic illustration is presented here. The illustration also shows a special hour glass containing sand, to measure time. The illustration shows how a woman should sit for this rite.
- 94. The holy pitcher:** This is a holy pitcher with two eyes and the scarf on both the sides. This type of a holy pitcher is mostly printed for years on invitation cards and greeting cards. (For details see the explanation for symbol number 2)
- 95. The bell:** The bell is made of an alloy and is hung at temples of most religions and at churches except in mosques. So the bell has been an indispensable and indicative symbol of the temple or the church. There is a custom to strike the bell thrice, seven or nine time in the beginning of a prayer or a hymn and while leaving the temple. When Jains who leave the temple after paying homage to the icon and those others who leave the temple after finishing worship with sacred materials and bowing down to the temples and after worshipping with hymns and prayers strike the bell to express their joy at the completion of the rites and for the acquisition of bliss. Then they leave the temple with a happy heart. The bell is continuously rung in temples all over India in the evening when the Arati and the holy lamps are waved before the icon. Its sound is considered to be auspicious. But this bell is also used to mark the time or to warn against danger at social centres such as police stations, schools, colleges, hospitals, factories and such other public or private places. Small bells are however rung in many homes during worship in the morning as well as in the evening.
- 96. The altar:** This is a sacrificial altar in three tiers and made from raw earth. The non-Jains call it a Yagna-Vedika. It is also known as a Homa-Kunda and has many synonyms. Offerings are prescribed to be made into this for rites of Jain Mantras and installations. However the place of sacrifice in Jainism is very limited. During certain rites and Mantra recitations several holy substances are offered to this sacrificial fire but the substances offered are mostly dry vegetable products without life. Again, no Mantra practice gives desired results without a Dashansha Homa (sacrifice) and the same is true about certain other rites also. Particularly in the rites aimed at goddesses or at installation ceremonies the sacrifice has to be performed.
- 97. Arihanta:** An attractive icon of an Arihanta on a throne, in Pravachana mudra (the Orator's posture) and in Bhadrasans posture of sitting.
- 98. The three jewels:** This is a symbol known as Tri-Ratna. As stated by scholars it symbolises the three jewels of knowledge, faith and character. This symbol is found in Mathura monument. The three jewels are also kept at the top of a Buddha monument at Sanchi but its clear interpretation in details is not still available.
- 99. The swastika:** This symbol is from a piece of sculpture kept in Mathura museum and it shows four auspicious artistic figures including the Swastika.
- 100. The symbol of siddhachakra:** This is a symbol of siddha Chakra with eight petals used for meditation of Nava-Padaji. The symbol contains the first letter of each of the nine hymns.
- 101. Fish couple:** This is an auspicious figure of a fish-couple and it is the seventh auspicious symbol among the eight such symbols.
- 102. The lion:** This is the figure of a lion carved in sculpture in the temple and also in the summit.
- 103. Shri Gautam - swamiji:** He was the chief Ganadhara disciple of Bhagawan Mahavira. His miraculous powers were infinite. Born as a Brahmin he had accepted initiation from Bhagawan when defeated by the latter on a controversy over the existence of the soul. Gautam swamiji had achieved such miraculous powers that who ever was initiated by him invariably achieved liberation in that very life. He always adopted a semi-sitting posture while sitting before Bhagawan and never sat with completely folded feet. Again with the help of the solar rays he had travelled to the Himalayas, reached Ashta-Padaji mountain for holy pilgrimage. When Bhagawan Mahavir cast away his mortal frame, Gautam-swami got absolute enlightenment and all knowledge of the past, present and future. Uttering his holy name in the morning leads to at that very moment.

The Teachings of Bhagawan Mahavir

चत्वारि परमंगाणि, दुल्लहाणीह जन्तुणो ।
माणुसत्तं सुई सद्धा, संजमम्मि य वीरियं ॥१॥

(उ. 3.1)

Four things of paramount value are difficult to obtain here (in this world), by a living being : (1) human birth, (2) religious instruction, (3) faith in the (true) religion, and (4) energy to practise self-control.

Exp. These four are regarded as very rare and precious possessions, and so naturally are not easy to obtain by living beings. It is of course universally acknowledged that human birth is a very precious and most valuable thing. Man is called 'the crown of creation,' but he forgets that he is born a human being as a result of a very great strenuous effort on his part, and he should not waste the precious opportunity, but rather make the most of it. And that is why he is exhorted here to acquire the other three precious possessions if he wants to get the best out of his life in this world.

* * *

धम्मो मंगलमुत्तिकट्टं अहिंसा संजमो तवो ।
देवा वि तं नमसंति जस्स धम्मो सया मणो ॥२॥

(दग. 1.1)

Religion is the most auspicious thing (in the world) and religion consists of Ahimsa—non-injury to all living beings, Samyama—self-control, and Tapas— austerities. Even the gods bow down to him whose mind is always fixed (engaged) in religion.

Exp. Man always craves for good and auspicious things and happenings in life. But he forgets that there is nothing more auspicious. In the world than religion. It is the most efficacious amulet to ward off all evils in the world. A man who is always devoted to religion is far superior even to gods.

* * *

सरीरमाहु नाव त्ति जीवो वुच्चइ नाविओ ।
संसारो अण्णवो धुत्तो जं तरन्ति महेसिणो ॥३॥

(उ. 23.73)

The body is said to be the boat and the soul is said to be the sailor. The samsara (worldly existence) is said to be the ocean which is crossed (only) by great sages.

* * *

अप्पा खलु सययं रक्खियच्चवो सच्चिन्दिहं सुसमाहिहं ।
अरक्खिओ जाइपहं उवेई सुरक्खिओ सच्चवुहाण मूच्चइ ॥४॥

(दग. नू. 2.16)

One must always guard oneself—(one's soul)—(from all evils), by having all the sense-organs properly controlled. In case the soul is not well-guarded, it takes to the path leading to birth (and death); while if well-controlled, it becomes free from all (s worldly) sorrows and misery.

अहिंसा सच्चं च अतेणगं तत्तो य वंभं अपरिग्गहं च ।
पडिबज्जिया पंच महध्वयाणि चरेज्ज धम्मं जिणदेसियं विद् ॥५॥

(उ. 21.12)

A wise monk should (always) practise the five great vows, viz. (1) to refrain from all injury to sentient beings, (2) to speak the truth, (3) not to steal (or not to take anything not given to him; (4) to observe celibacy, and (5) to have no possessions whatsoever; and he should (also) always follow the religion as preached by the Jinas.

Exp. For those who cannot undertake the five great vows, there are the five lesser or minor vows called the five Anuvratas, three Gunavratas, and four Siksavratas. This constitutes the twelve-fold code of conduct for a householder. If it is not possible for a householder to undertake all the twelve vows, then he should at least make a modest beginning, and should exert himself gradually, until he is in a position to accept all the vows.

* * *

तत्थिमं पदमं ठाणं महावीरेण देसियं ।
अहिंसा निउणा विट्ठा सच्चभूरसु संजमो ॥६॥

(दग. 6.8)

The very first principle of religion laid down by Lord Mahavira is Ahimsa—Non-injury to living beings,—which must be observed very scrupulously and thoroughly, and behaving towards all living beings with proper restraint and control.

Exp. The cardinal or the first principle of the Faith as propounded by Lord Mahavira (and the other Tirthankaras also), is Ahimsa. It has got the pride of place or place of honour, among all the vows and all other precepts are subservient to it, or in fact follow from it logically. If a monk observes Ahimsa, both according to the letter and spirit, then he cannot violate any other vows.

* * *

सच्चे जीवा वि इच्छंति जीविउं न मरिज्जउं ।
तम्हा पाणिबहं धोरं निग्गथा यज्जयंति णं ॥७॥

(दग. 6.10)

All living creatures (that are in this world) desire to live. Nobody wishes to die. And hence it is that the Jain monks avoid the terrible (sin of) injury to living beings.

लाभालाभे सुहे दुक्खे जीविए मरणे तथा ।
समा निदा-पसंसासु तथा माणावमाणओ ॥ ८ ॥

(उ. 19.91)

He is indifferent to success or failure, happiness, and misery, life and death, as also to censure or praise, and honour or insults.

Exp. This is the state of what the Bhagavad-Gita describes as a स्थितप्रज्ञ—a perfectly poised, or balanced soul. Nothing ever disturbs the peace of his mind. Success does not go to his head, nor does failure depress him. He is unmoved whether he receives bouquets or brickbats, and whether people heap encomium on him or calumny.

अनिस्सिओ इहं लोए परलोए अनिस्सिओ ।
वासी-चंदणकप्पो य असणे अणसणे तथा ॥ ९ ॥
(उ. 19.93)

He (a monk) is not interested in this world as well as in the next. He is equally indifferent whether he gets food or not (i.e. whether he eats or has to fast). on the analogy of one who is indifferent whether he is anointed with sandal paste or whether his limb is cut off with an axe.

कहं चरे कहं चिट्ठे कहं आसे कहं सए ।
कहं भुंजतो भासतो पावं कम्मं न बंधई ॥ १० ॥
जयं चरे जयं चिट्ठे जयं आसे जयं सए ।
जयं भुंजतो भासतो पावं कम्मं न बंधई ॥ ११ ॥
(इश.4.30-31)

(the disciple asks the Preceptor): — "How should he (a true monk) walk? How should he stand? How should he talk? How should he lie down (sleep)? How should he eat or talk, so that he may not bind sinful karman?" (The Preceptor answers): - "He (a true monk) should walk, stand, sit, or sleep with proper (self-) control. Eating and speaking with proper control, he will not bind any sinful karman around the soul."

पंचिदियाणि कोहं माणं मायं तहेव लोभं च ।
वुज्जयं चैव अप्पाणं सट्ठं अप्पे जिए जियं ॥ १२ ॥
(उ. 9-36)

The five senses, (the four passions, viz.) anger, pride, delusion and greed, are all difficult to conquer, (equally difficult it is to conquer) one's own Self. But one who has conquered his Self, has conquered everything else in the world.

तहेव सावज्जणुमोयणी गिरा ओहारिणी जा य परोबघायणी ।
से कोह लोह भयं हास माणवो न हासमाणो वि गिरं वएज्जा
॥ १३ ॥
(इश.7.54)

Similarly a (wise) monk should never utter words (speech) sinful, or condoning sin (lit. giving consent to sin), or categorical ones (making definite

assertion), or likely to hurt (the feelings of) others, whether out of anger, greed, fear or jest.

कवे अत्तिले य परिग्गहे य सत्तोवसत्तो न उवेइ तुट्ठि ।
अत्तुट्ठोसेण दुही परस्स लोभाविले आययई अवत्तं ॥ १४ ॥
(उ. 32.29)

Not being satisfied with those charming forms (colours) and possessions (that he has), his carving grows stronger and stronger, being unhappy and miserable because of the fault of discontent, he is possessed by greed, and then he takes away-(steals)-the beautiful things belonging to others.

Exp. When a man runs after the beautiful things of life, and when he finds that he cannot get them legitimately, then he stoops so low as to steal them from others.

यावरं जंगमं चैव घणं घणं उवक्खरं ।
पच्चमाणस्स कम्महि नात्तं दुक्खाओ मोअणे ॥ १५ ॥
(उ. 6.6)

Immovable and movable property: wealth, corn and other means (perquisites), — none of these are capable of freeing a man, from misery, who is suffering from the ripening (fruition) of his actions.

लेत्तं वत्थं हिरणं च पुत्त-वारं च वण्णवा ।
चइत्ताणं इमं वेहं गन्तव्वभवसस्स मे ॥ १६ ॥
(उ. 19.17)

Every man should think that he has to depart certainly one day, leaving behind fields, house, gold, sons and wife (i.e. family), relations, - (in fact) leaving (even) his body.

Exp. A man should always bear this in mind that when the time comes to exit from this world, he cannot take anything with him, not even his own body.

जहा कियणकलाणं परिणामो न सुदरो ।
एवं भुत्ताण भोगाणं परिणामो न सुदरो ॥ १७ ॥
(उ. 19.18)

As the effect of (eating a) kimpaka fruit is never good, so the effect of pleasures enjoyed is any thing but good (can never be good).

(From 'The Teachings of Bhagawan Mahavir')

**વિશ્વવિખ્યાત ભગવાન શ્રી મહાવીરના ચિત્રસંપુટની પ્રગટ થઈ રહેલી ત્રીજી
આવૃત્તિના ખાસ પ્રદર્શકો - ચાલકો તથા શ્રી મહાવીરનાં નવાં ચિત્રોમાં,
૨૩ તીર્થંકરોનાં ચિત્રોમાં તેમજ પ્રકાશન ક્ષેત્રમાં વિવિધ રીતે
સહાયક થનારા ભાગ્યશાળીઓની નામવાહી**

૧. શ્રી ગોપીજી ભૈરવ દેવસર ટ્રસ્ટ	મુંબઈ	૪૪. શ્રી બીવીનભાઈ બાલુભાઈ હ. આરતીબેન	મુંબઈ	૯૨. શ્રી કુમુદચંદ્ર સ્વરૂપચંદ હ. ભુભાઈ	અમરેલી
૨. શ્રી મુકિત કમલ ભૈરવ મોહન જ્ઞાન મંદિર	વડોદરા	૪૫. શ્રી પ્રકાશચંદ્ર સભાભવાલ ચોકસી	ઉદેપુર	૯૩. શ્રી પ્રાણલાલ પ્રેમચંદ	ધોરજી
૩. શ્રી ભૈરવ સાહિત્ય મંદિર ટ્રસ્ટ	પાલીતાણા	૪૬. શ્રી ઉત્તરકુમાર ક્રાંતિલાલ પરીખ	મુંબઈ	૯૪. શ્રી ભવનંતરૂપ તલચંદ શાહ	મુંબઈ
૪. શ્રી શ્રદ્ધાભદ્રેવ ભૈરવ ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ અને સાધારણ ખાત્રા ટ્રસ્ટ - ચેમ્બુર	મુંબઈ	૪૭. શ્રી કૃત્તરમલ સરદારમલ એન્ડ કું.	"	૯૫. શ્રી કે. સી. શાહ એન્ડ કંપની	"
૫. શ્રી પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ લુહારયાલ ભૈરવ સંઘ	"	હ. બાબુલાલ વરવીચંદજી	"	૯૬. શ્રી રસીકલાલ કે. પરીખ	"
૬. શ્રી યાન્નાકુજ તપગચ્છ ભૈરવ સંઘ	"	૪૮. શ્રી ઉશોરીબેન ગુપ્ત	"	૯૭. શ્રી તેજસ્વજી ભવનમલજી	"
૭. શ્રી ક્રાંતીવલી ભૈરવ સંઘ	"	૪૯. શ્રી મુવીરબેન શ્રીકાન્તાભાઈ પોદાર	અમેરિકા	૯૮. શ્રી ભ્યાવંતલાલ ક્રાંતિલાલ ચુનીલાલ	"
૮. શ્રી બોરીવલી ભૈરવ સંઘ	"	૫૦. શ્રી પ્રજ્ઞલાલ કલ્પીદાસ ડગલી	મુંબઈ	૯૯. શ્રી અનોપચંદ પીતાંબરદાસ	"
૯. શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ શ્વે. મુર્તિપુલક ભૈરવ સંઘ	"	૫૧. શ્રી જ્ઞેશલાલ એમ. દામાણી હ. પ્રભુમકુમાર	વડોદરા	૧૦૦. શ્રી શાંતિલાલ ભાપચંદ ભગવાનદાસ	"
૧૦. શ્રી માટુંગા શ્વે. મુર્તિપુલક ભૈરવ સંઘ	"	૫૨. શ્રી અનિલભાઈ આર. શાહ	૫-૫	૧૦૧. શ્રી મનસુખલાલ મગનલાલ તારચંદ	"
૧૧. શ્રી ભુવનચંદ્રશુભર ભૈરવ જ્ઞાન મંદિર ટ્રસ્ટ હ. વિનોદભાઈ, મનસુખભાઈ	પાટણ	૫૩. શ્રી શરદાભાઈ જી. મહેતા	મુંબઈ	૧૦૨. શ્રી પ્રભુદાસ મોહનલાલ દુપલાળા	"
૧૨. શ્રી વાડીલાલ મગનલાલ વોર	મુંબઈ	૫૪. શ્રી હિમતભાઈ વેલચંદ	મદ્રાસ	૧૦૩. શ્રી પ્રભુભાઈ પ્રાણલાલ (વિરાવળ)	"
૧૩. શ્રીમતી ગુણવતીબેન વાડીલાલ વોર	"	૫૫. શ્રી આરતીબેન અનિલભાઈ વીરણી	મુંબઈ	૧૦૪. શ્રી પ્રેમચંદ અમીચંદ	"
૧૪. શ્રીમતી પદ્માબેન ચીનુભાઈ ચીમનલાલ	"	૫૬. શ્રી ભગુભાઈ ત્રિકમલાલ કુરુવાળા	"	૧૦૫. શ્રી નવનભાળા નવીનચંદ્ર જીવીલા	"
૧૫. શ્રી મનહરલાલ અમૃતલાલ પુનઠણી	"	૫૭. શ્રી ચુનીલાલ આણંદજી ગાલા	"	૧૦૬. શ્રી પાનભાઈ હંસરાજ લાલજી	"
૧૬. શ્રી ચંદ્રજ્ઞાન કચ્છનદાસ	"	૫૮. શ્રી પ્રાણલાલ કાનજી ઘેશી	"	૧૦૭. શ્રી ભીખમચંદ મોતીચંદ	"
૧૭. શ્રી અશોકકુમાર ક્રાંતિલાલ	"	૫૯. શ્રી મહેન્દ્રભાઈ હિમતલાલ	"	૧૦૮. શ્રી ચીમનલાલ છગનલાલ કાચણી	"
૧૮. શ્રી અર્ચવંદુકુમાર નારણદાસ ત્રિવેદી	"	૬૦. શ્રી વિજયવરુણ સુખરાજ ગોડીયા	"	૧૦૯. શ્રી ક્રાંતિલાલ ઘેલાચંદ પાલનપુરી	"
૧૯. શ્રી ટોક્કશીભાઈ શીવજીભાઈ	"	૬૧. શ્રી હીરબેન નાનજી કેળીયા	"	૧૧૦. શ્રી ચંદ્રજ્ઞાન સુરભલાલ પાલનપુરી	"
૨૦. શ્રી દિનેશ જી. શાહ	"	૬૨. શ્રી ગીરીશ સી. શાહ	"	૧૧૧. શ્રી શૈલેષભાઈ વિનુભાઈ-રત્નજીબેન	"
૨૧. શ્રી તારચંદ પનજીભાઈ શાહ	"	૬૩. શ્રી બી. વી. ચિનાઈ	"	૧૧૨. શ્રી કાંતાબેન ભાનુભાઈ પરીખ	"
૨૨. શ્રી નવીનચંદ્ર છગનલાલ કંપાણી	"	૬૪. શ્રી જયસુખલાલ પ્રભુદાસ	"	૧૧૩. શ્રી મણીલાલ વીરચંદ મેઘજી	"
૨૩. શ્રી શાંતિલાલ કેશવલાલ દલપતભાઈ જ્યેષ્ઠી	"	૬૫. શ્રી ક્રાંતિલાલ એસ. શાહ	"	૧૧૪. શ્રી ભંમિનલાલ ચુનીલાલ	"
૨૪. શ્રી સુરેન્દ્રભાઈ તુલસી સલાઈ	"	૬૬. શ્રી હકમચંદ ગુલાબચંદ	"	૧૧૫. શ્રી સુરેશચંદ્ર ભાપલાલ જ્યેષ્ઠી	"
૨૫. શ્રી સારાભાઈ લક્ષ્મીચંદ જ્યેષ્ઠી	"	૬૭. શ્રી પદમશી પ્રેમજી	"	૧૧૬. શ્રી શાંતિલાલ બેચરદાસ	"
૨૬. શ્રી શાંતિલાલ ચુનીલાલ કપાસી	"	૬૮. શ્રી પદ્મકુમાર ચંદુલાલ વોર	"	૧૧૭. શ્રી તારાબેન મણીલાલ	"
૨૭. શ્રી રસીકલાલ ચીમનલાલ મસાલીયા	"	૬૯. શ્રી હિમતલાલ દીપચંદ શેઠ હસુમતીબેન	"	૧૧૮. શ્રી મહાસુખલાલ શીખવચંદ	"
૨૮. શ્રી રમણલાલ વાડીલાલ	"	૭૦. શ્રી જગજીવનભાઈ કેશવજી સોપાવીલાલા	"	૧૧૯. શ્રી વસુબેન રમેશચંદ શાહ	ખંભાત
૨૯. શ્રી ભોરમલભાઈ જોઈપાચમ	"	૭૧. શ્રી નરેશચંદ્ર મોહનલાલ હ. નિખીલભાઈ	અમદાવાદ	૧૨૦. શ્રી જયેશચંદ શાહ	મુંબઈ
૩૦. શ્રી ચાક્રબેન પ્રીતીટભાઈ ટોશી	"	૭૨. શ્રી બાબુભાઈ પુર્ણિમા નોવેલ્લીજી	અમદાવાદ	૧૨૧. શ્રી ગીરવરુભાઈ ત્રિભોવનદાસ	"
૩૧. શ્રી ચંદુલાલ નાગરદાસ શાહ	"	૭૩. શ્રી પ્રકાશચંદ્ર વાડીલાલ વસા	ધોરજી	૧૨૨. શ્રી મપુબેન શિશીવભાઈ રતિલાલ ભણ્યાચી	"
૩૨. શ્રી મહેન્દ્રભાઈ અભેચંદ જ્યેષ્ઠી	"	૭૪. શ્રી રૂપાબેન મોગેશ શાહ	મુંબઈ	૧૨૩. શ્રી રતિલાલ વર્ધમાન હ. ક્રાંતિભાઈ	સુરેન્દ્રનગર
૩૩. શ્રી બાબુભાઈ કેશવલાલ જ્યેષ્ઠી	"	૭૫. શ્રી ક્રાંતિલાલ ભેરૂમલજી	"	૧૨૪. શ્રી વસંતભાઈ હિમતલાલ શાહ	ખંભાત
૩૪. શ્રી અભયરાજ લક્ષ્મીચંદ ભેગાની	"	૭૬. શ્રી સુમાનલાલ ભોગીલાલ દલાલાળા	"	૧૨૫. શ્રી કેશીચંદ જીવાજી શાહ	ખંભાત
૩૫. શ્રી જ્ઞાનનાથ મોરારજી દલાલ હ. રમાબેન, ભાનુબેન	"	૭૭. શ્રી બસુભાઈ મોહનલાલ	"	૧૨૬. શ્રી હિમતલાલ ખેતાણી	મુંબઈ
૩૬. શ્રી જયંતિલાલ છગનલાલ કંપાણી	"	૭૮. શ્રી માનચંદ ચુનીલાલ જ્યેષ્ઠી	"	૧૨૭. શ્રી મુશાલભાઈ જી. શાહ	"
૩૭. શ્રી નવીનચંદ્ર નવલચંદ જ્યેષ્ઠી હ. સીમકાંત નવીનચંદ જ્યેષ્ઠી	"	૭૯. શ્રી કનુભાઈ જીજીભાઈ મહેતા	"	૧૨૮. શ્રી ચંદ્રસેનભાઈ રતનચંદ જ્યેષ્ઠી	સુરત
૩૮. શ્રી વિનોદભાઈ હરીભાઈ જ્યેષ્ઠી	"	૮૦. શ્રી મનસુખલાલ પનજીભાઈ વોર	"	૧૨૯. શ્રી પ્રજ્ઞલાલ પાનાચંદ વોર	પાલીતાણા
૩૯. શ્રી નગીનદાસ વિઠ્ઠલદાસ કાંતાવાળા	"	૮૧. શ્રી દિનેશ એમ. જ્યેષ્ઠી	"	૧૩૦. શ્રી નરેન્દ્રભાઈ ક્રાંતિલાલ મણીયા	મુંબઈ
૪૦. શ્રી કનુભાઈ સોભાચંદ જ્યેષ્ઠી	"	૮૨. શ્રી રસીકલાલ સારાભાઈ જ્યેષ્ઠી	"	૧૩૧. શ્રી અંબાલાલ સી. શાહ	"
૪૧. શ્રી ગીરવરુભાઈ જીવણલાલ વોરા	"	૮૩. શ્રી નાનુભાઈ હેમચંદ મણીલાલ જ્યેષ્ઠી	"	૧૩૨. શ્રી પારસમલજી જોગનમલજી	"
૪૨. શ્રી શાંતિલાલ એન્ડ કું. હ. જ્ઞાવીશભાઈ	જામનગર	૮૪. શ્રી પ્રવીણચંદ્ર મગનલાલ જ્યેષ્ઠી	"	૧૩૩. શ્રી હીરભાઈ અમીચંદ જ્યેષ્ઠી	"
૪૩. શ્રી શાંતિલાલ નગીનદાસ હ. જયપ્રકાશ	ડાબોઈ	૮૫. શ્રી શૈલેષકુમાર ટી. શાહ	"	૧૩૪. શ્રી કનુભાઈ અમૃતલાલ પારેખ	"
		૮૬. શ્રી કંચનબેન ભોગીલાલ જ્ઞેશલાલ	"	૧૩૫. શ્રી કેનનભાઈ ચંપકલાલ જ્યેષ્ઠી	"
		૮૭. શ્રી વિજયકુમાર મનસુખલાલ	"	૧૩૬. શ્રી જ્ઞાવંતીબેન જ્ઞાવંતીબેન ક્રેશ્મી	"
		૮૮. શ્રી દેવચંદ જ્ઞેશલાલ શેઠ	"	૧૩૭. શ્રી જ્ઞાનબેન દીપચંદ જીવીલાલા હ. મદનલાલભાઈ ભેંગલોર	મુંબઈ
		૮૯. શ્રી રત્નકાંત ચીમનલાલ જ્યેષ્ઠી	"	૧૩૮. શ્રી નગનભાઈ પોપટલાલ-મહેતા	મુંબઈ
		૯૦. શ્રી દિનેશ શાંતિલાલ શેઠ	"		

આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત, સહુને મનમગ્નતા ભગવાન શ્રી મહાવીરના એકમ ચિત્રસંપુટના ઉદ્ઘાટન પહેલાં અને પછી આવેલા સંદેશા - અભિપ્રાયો

ભુવિજ્ય-ચિત્રસંપુટના સંપાદક પુષ્પ મુનિજી ભગવાન શ્રી મહાવીરની જીવનકથાનાં સુંદર અને ભવ્ય ચિત્રો દ્વારા ઐતિહાસિક ચિત્રસંપુટનું શકવર્તી, ભવ્ય અને મહાન સર્જન કરી રહ્યા હતા, હજારો વરસના ઇતિહાસમાં આનું ભગીરથ અને અતિશ્રમસાધ્ય સંપુટ થવા પામ્યું ન હતું. આવા અતિ અગત્યના કાર્યની જાણ આ વિષયમાં રસ ધરાવતા જેન સમાજના ઠીક ઠીક વર્ગને હતી. આપણા શ્રીસંપના પરમપિતાનું વિશાળ કાર્ય પહેલીજવાર થઈ રહ્યું હોવાથી અને એમાં એક કલાવિજ્ય સુધોગ્ય વ્યક્તિના હાથે થઈ રહેલું હોવાથી જનતામાં એક જાતની પ્રસન્નતા વ્યાપી ગઈ હતી, અને એને લીધે સમાજમાં એક પ્રકારની ઉત્તેજના પણ ફેલાઈ હતી. આ કાર્ય જલદી પૂર્ણ થાય તેની એકધારી ચિંતા સહુ જાણકારો કરી રહ્યા હતા, એટલે વિમોચન થતાં પહેલાં જ સ્વયંભૂ ઈચ્છાથી આંતરના ભાવભીના ઉદ્ઘાટો સહ મહાન કાર્યને ધન્યવાદપૂર્વક શ્રદાંજલિ અને શુભેચ્છાઓ વ્યક્ત કરતા રાજદારી વ્યક્તિઓ, દેશની અન્ય અગ્રણી વ્યક્તિઓ તથા જૈનસંઘ તરફથી કેટલાક સંદેશાઓ આવ્યા હતા. તેમાંથી અહીં વિમોચનને અનુલક્ષીને આવેલા સંદેશાઓમાં પ્રથમ રાજદારી વ્યક્તિઓના સંદેશા રજૂ કર્યા છે. વિમોચન થયા બાદ જે જે લોકોના હાથમાં ચિત્રસંપુટ પહોંચ્યું, તેમાંથી અનેક ભવિકજનોએ પોતાની શુભ-શુભ પ્રમાણે જે જે અભિપ્રાયો મોકલ્યા હતા તેના કેટલાક જરૂરી ભાગોને મુદ્રિત કરવામાં આવ્યા છે. આ મહાન ગ્રંથ પ્રત્યે જનતાનો અભિજન કેવો હતો, અને એના પ્રત્યે લોકો કેવા વારી ગયા હતા તેનું વાચકોને દર્શન થશે.

વળી સંચાએ કેટલાંક વર્તમાનપત્રો, સામાયિકો ઉપર સભીયા (ચિત્ર) માટે પુસ્તક ભેટ મોકલ્યા હતા. પરકારોએ પ્રસ્તુત પુસ્તકની સચોટ અને વેધક જે સમીક્ષાઓ કરી છે તેના જરૂરી ભાગો પણ આપ્યા છે.

વિમોચન પહેલાના સંદેશા

શ્રી વી. વી. ગોરી, રાષ્ટ્રપતિ, નવી દિલ્હી, તા. ૧૪-૬-૭૪

જૈન મુનિશ્રી યશોવિજયજી સંપાદિત સંપાદિત ભગવાન મહાવીરનો સચિત્ર સંપુટ મુંબઈમાં તા. ૧૬ મી જૂન-૧૯૭૪ ના રોજ જાહેર સમારંભમાં ખુલ્લો મુકાય છે-વિમોચન થાય છે તે જાણી મને ખૂબ જ હર્ષ થાય છે. પ્રજા આ ગ્રંથનું રસપૂર્વક પઠન કરશે.

પહેલાં કદી ન હતી તેના કરતાં આજે આપણને ભગવાન મહાવીરના હજારો વર્ષ પહેલાના અહિંસા, શાંતિ અને એકતાના સંદેશની વધારે જરૂર છે.

થાલો, આપણે આપણી પોતાની નમ્રતાથી આ મહાન સંતપુરુષના મહાન ઉપદેશ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી પ્રેરણા લઈને તેમના પદચિહ્નોને અનુસરીએ.

શ્રી વાય. બી. ચૌહાણ, વિત્તમંત્રી, નવી દિલ્હી, તા. ૬-૬-૭૪

ભગવાન મહાવીરનું જીવન જગતના બંધનમાંથી સંપૂર્ણ મુક્તિ માટે, મહાન આત્મસંયમ અને સાદાઈ તેમજ સર્વ જીવો ઉપર દયા કરવા માટેનું એક ઉદાહરણ છે. અને તેના માટેનો પુન્યભાવ જુદા જુદા સ્વરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે. મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ તેમના જીવનચરિત્રનો સચિત્ર સંપુટ સંપાદિત સંયોજિત કરેલ છે, અને તે સંજોગે ઉદ્ઘાટન સમારંભ મુંબઈમાં ૧૬ મી જૂન ૧૯૭૪ ના રોજ નિર્ધારિત થયેલ છે તે જાણી મને આનંદ થાય છે. હું આશા રાખું છું કે આ ગ્રંથ ભગવાન મહાવીરના જીવનને ચિત્રિત કરવામાં સફળ થશે અને માનવને સંયમનું મૂલ્ય, વિચાર તેમજ કાર્યનું ઘડતર કરવામાં અને ભૌતિકતામાંથી ઉચ્ચતર સ્તરે લઈ જવામાં ઉદાહરણ સ્વરૂપ પણ બનશે.

શ્રી ટી. એ. પાઈ, ભારે ઉદ્યોગમંત્રી, નવી દિલ્હી, તા. ૫-૬-૭૪

૧૬ મી જૂનના રોજ ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવનને આલેખતા સચિત્ર પુસ્તક-ગ્રંથનો વિમોચન વિધિ થઈ રહ્યો છે તે જાણી અનહદ આનંદ થાય છે. ભગવાન મહાવીરના જીવન અને ઉપદેશોએ લાખો લોકોને પ્રેરણા આપી છે અને ભાવિ પેઢીઓને પણ પ્રેરણા આપતા રહેશે. સંસારક શસ્ત્રોના મહાન ભાંડારોને લીધે દુનિયા જવાબામુખી પર ભેટી છે અને તેમાંથી ભયવાની આશા ફક્ત ભગવાન મહાવીરના મૂલભૂત ઉપદેશો ખાસ કરીને અહિંસા અને સત્યમાં જ રહેલી છે.

ભાળેશ્વર પ્રસાદ, લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર, દિલ્હી, તા. ૧૦-૬-૭૪

ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવનને સચિત્ર આવેખતું પુસ્તક પ્રકાશિત થતું જાણી મને આનંદ થાય છે. ભગવાન મહાવીરે વિગતવાર સમજાવેલા મૂલભૂત સિદ્ધાંતો આજે પણ સુસંગત છે. તેમના ઉપદેશને આપણા સામાજિક રાજકીય જીવનમાં મનથી રૂઢણ કરીને આપણે સંપૂર્ણ માનવજાત માટેની શાંતિ અને સમૃદ્ધિનું કાર્ય કરી શકીએ. મને વિશ્વાસ છે કે આ પ્રકાશન વર્તમાન અને ભાવિ પેઢીઓને ઉપયોગી થશે.

રાજ્યપાલશ્રી કે. કે. શાહ, તામિલનાડુ, તા. ૧૦-૬-૭૪

૧૬ મી જૂન, ૧૯૭૪ના રોજ ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવન વિષેનો સચિત્ર સંપુટ ઉદ્ઘાટિત થશે તે જાણી ખૂબ જ રાજ્ય થઈ છું. અહિંસા જૈનધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. ભગવાન શ્રી મહાવીરના અમર સંદેશનો વ્યાપક પ્રચાર-પ્રસાર જરૂરી છે અને તે પણ ખાસ ત્યારે કે જ્યારે સમસ્યાઓને હલ કરવા માટે હિંસાનો આશરો લેવાઈ રહ્યો છે.

રાજ્યપાલ શ્રી બી. ડી. જત્તી, ઓરિસ્સા, ભુવનેશ્વર, તા. ૮-૬-૭૪

હું આશા રાખું છું કે આ પુસ્તક જૈનધર્મના મૂલ્યવાન ધર્મશીલોથી લોકોને પ્રાપ્તિગર કરશે, અને આપણા દેશ-વિદેશના શાંતિ, સંપ્રદાય કે ધર્મથી સંબંધ રહિત લોકોના દરેક વિભાગોમાંથી પ્રશંસા પામશે.

ડૉ. હરેકૃષ્ણ મહેતાબ, ભુવનેશ્વર, તા. ૮-૪-૭૪

ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવનનો ભારતીય સમાજ પર સંપૂર્ણતઃ મહાન પ્રભાવ રહ્યો છે અને તે પ્રભાવ આજે પણ અનેક રીતે કાર્યરત છે. મહાન ઈશ્વરી સંતના જીવનનું સચિત્ર વર્ણન તે પ્રભાવને શ્રદા ભારતીય સમાજ માટે જ નહીં પરંતુ આખી માનવજાતના હાલને માટે ઉત્તેજિત કરશે.

જન્મ અને કાર્યમીરના રાજ્યપાલ શ્રી એલ. કે. ઝા., શ્રીનગર, તા. ૧૨-૬-૭૪

ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવન વિષેનું સચિત્ર પ્રકાશન માનવજાત માટેના તેના સંદેશને સમજવા માટેનું એક અમૂલ્ય પ્રદાન છે. આ પુસ્તક દ્રશ્ય સ્વરૂપે જગત પ્રત્યેના શ્રી મહાવીરના સંદેશને - શિલ્પકને અહિંસાના તત્ત્વજ્ઞાનથી વિભૂષિત કરશે.

શ્રી ડી. દેવરાજ ઉર્સ, મુખ્યમંત્રી, બેંગલોર, તા. ૬-૬-૭૪

મહાન સંતપુરુષોએ પ્રગટ કરેલ સત્યના નિશ્ચિતપણાને દુનિયા જ્યારે શોધી રહી છે ત્યારે ભૌતિકવાદ અને આધ્યાત્મિક ધર્માલમાંથી પાર્શ્વ શોધવા માટે ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવન અને કાર્ય વિષેનો સચિત્ર ગ્રંથ એ સૌથી ઉચિત પ્રયાસ છે.

શ્રી વિજયસિંહ નહાર, કલકત્તા, તા. ૧૩-૬-૭૪

વિશ્વના મહાપંડિત મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સંપાદિત, સંયોજિત ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવન વિષેનો સચિત્ર અદ્ભુત ગ્રંથ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે, તે ૧૬ મી જૂન રવિવારની દિવસ મુંબઈનો એક મહાન પ્રસંગ બની રહેશે તે ગ્રંથ સ્વયં એક અજોડ પ્રકાશન છે. ભગવાન મહાવીરનું ચિત્રો અને શબ્દોમાં જીવન એ એક મહાન કલ્પના છે અને આ ગ્રંથમાં જૈનવાદ અને જૈન સંસ્કૃતિ વિષેની અપાર પ્રાપ્તિ છે. ગ્રંથનું છાપકામ અને સજાવટ અસાધારણ અને સુંદર છે.

મુનિશ્રી સુશીલકુમારબી, નડિ દિલ્હી

આપણી અપરકૃષ્ટિ એવં અવશ્યીય ગ્રન્થ- સાધના ફલસ્તી શો માનવજાતિ ઉસકા ઉચિત મૂલ્યાંકન કર સકે યહી માવના હૈ। પ્રમુ મહાવીર કા ચિત્ર, ચરિત્ર એવં સિદ્ધાંત જન-જન તક પરિચ્ચાપ્ત હો સકે। એતદર્થે હસ પુસ્તક કા વિમોચન સમારોહ વિશાલ એવં પ્રમાવોત્પાદક રૂપસે સંપન હો યહી કામના હૈ।

ડૉ. રુદ્રદેવ ત્રિપાઠી, દિલ્હી, વિ. ૧૧-૬-૭૪

‘મગવાન શ્રી મહાવીર કા ચિત્રવચ ચરિત્ર’ ગ્રંથ સાહિત્ય એવં કલારત મુનિરાજ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ દ્વારા સંપાદિત પ્રકાશિત હો રહા હૈ, યહ જાનકર અલંક પ્રસન્નતા હુડા। એસે મહત્વપૂર્ણ તથા શ્રાત્તીય પ્રમુખ પુસ્તકર ચિત્રિત ગ્રંથકી નિત્તત આવશ્યકતા યી। ગત કાઈ વર્ષોકે નમીર મનન તથા ચિંતનકે વાદ ગુજરાતી, અંગ્રેજી ઓર હિન્દીને ચિત્રપરિચય સહિત પ્રકાશિત હોનેવાલા યહ ગ્રંથ ચિર યજ્ઞસ્વી બને તથા સમાજકો ઉત્તમ માર્ગ પર ચલનેકી સતત પ્રેરણા પ્રદાન કરે।

આ ઉપરાંત દિલ્હી કેન્દ્ર (કેબીનેટ) ના પ્રધાનો * શ્રી જી. એસ. પાટક - ઉપરાષ્ટ્રપતિ * શ્રીમતી ઈંદિરા ગાંધી - વડાપ્રધાન * શ્રી જગજીવનરામ - સંરક્ષણખાતાના પ્રધાન * શ્રી એચ. આર. મોખલે કપડા તથા ન્યાયખાતાના પ્રધાન * શ્રી કમલાચંદ્રિ ત્રિપાઠી - નીકા અને ટ્રાન્સપોર્ટખાતાના પ્રધાન * શ્રી ડી. પી. ચટોપાધ્યાય - વ્યાપારખાતાના પ્રધાન * શ્રી કમહંદીન અલીએહમદ - ખેતીવાડી ખાતાના પ્રધાન * શ્રી આઈ. કે. ગુજરાલ - સુચના અને પ્રસારણખાતાના પ્રધાન.
 * ગોવા - શ્રી એસ. કે. બેનરજી - લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર * આસામ - શ્રી કે. કે. ભટ્ટાચાર્ય - મુખ્યમંત્રી * બિહાર - શ્રી આર. ડી. ભંપરે - ગવર્નર * બંગાલ - શ્રી એ. કે. બેનરજી - મદદનીશમંત્રી * ગુજરાત - શ્રી કે. કે. વિશ્વનાથ - ગવર્નર * મહારાષ્ટ્ર - શ્રી અલીઆચર જંબ - ગવર્નર * મહારાષ્ટ્ર - શ્રી રાજીવ ચંદ્રકીયા - આરોગ્યપ્રધાન * મહારાષ્ટ્ર - શ્રી વી. એસ. પાને - ચેરમેન, લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સિલ * મુંબઈ - શ્રી બી. કે. અમન બેહરામ - મેયર * કર્ણાટક - શ્રી સી. કે. તીરુમલેસ - પી. આર. ઓ. ગવર્નર * મદ્રાસ-તામિલનાડુ-ડી. એસ. ચામુન્દ્રન-ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ * હરિયાણા - શ્રી બી. એન. ચંદ્રવર્તી - ગવર્નર * રાજસ્થાન - શ્રી હરીદેવ જોષી - મુખ્યપ્રધાન * પંડીચેરી - શ્રી હેડીયાલ - લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર * મધ્યપ્રદેશ-શ્રી પ્રકાશકે સેઠી - મુખ્યપ્રધાન * શિલોંગ - શ્રી અમ્બુ. એ. સંજયા - મુખ્યપ્રધાન * ઉત્તર પ્રદેશ - શ્રી અક્ષય અલીખાન - ગવર્નર * ઉત્તરપ્રદેશ - શ્રી એચ. એન. ધનુસુકા - મુખ્યમંત્રી * પંજાબ - શ્રી એચ. એસ. સાહની - મુખ્યમંત્રી વગેરે સહુએ શુભેચ્છાઓ સાથે સમારંભની સફળતા વ્યક્ત કરી હતી.

દ્રશ્ય-શ્રવણીય વિષયકામણિક સાહિત્ય જાતે જિતી,તોકાનામવધોધનીય વિષયો: સંરચ્યતે નિત્યજ: ।
કિન્તુ શ્રીમુનિરાજયશોવિજયક્રોસંપાદિતશિવચમુક-ચન્દોડયં મુષિ ચીરચ્ચરિતપ્રોતિષ્ઠિચરં કોતતામ્ ॥

“પૂર્વી પર પ્રાય: તારા લાઙ્ગમય દ્રશ્ય ઝીર શ્રાવ્ય કે મેદસે વિમ્બત્તે । ઝીર ઝીરી ટ્રિષ્ટિ સે
વિદ્વાનોં દ્વારા એસે સાહિત્યકી પૃથક્ પૃથક્ ત્વના કી જાતી હૈ । કિન્તુ મુનિરાજ શ્રી
યશોવિજયજી મહારાજને મળવાન મહાવીરકે જીવન ચરિત્રસે સવ્ઘ દ્રશ્ય એવં શ્રવ્ય રૂપ દોનોં
વિષયોસે પરિપૂર્ણ ગ્રંથકા જો સંપાદન કિયા હૈ હો મૂતલ પર સદા પ્રકાશમાન હો ।”

શ્રી ધીરજલાલ ટી. શાહ, મુંબઈ, તા. ૧૩-૬-૧૯૭૪

પૂજ્ય મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ આ કલાકૃતિઓને પ્રોત્સાહિત કરીને મહાન સેવા બજાવી છે. હું
આશા રાખું છું કે બધા જ પવિત્ર જેનો કે જેઓ આ પુસ્તક ખરીદવા શકિતમાન હોય તેઓ અચૂક
તેમ કરશે.

શ્રી કસ્તુરચંદ લલવાણી, કલકત્તા, તા. ૩-૬-૭૪

આ પક્ષ પવિત્ર પ્રસંગ પર મારે માટે હાજરી શક્ય નહિ બને તો પણ આ મહાન કાર્યના નિર્માણ
માટે જે ભક્તિભાવ અને કાર્ય કુશલતાનો ઉપયોગ થયો છે તે હું સમજ શક્યું છું અને હું
નિ:સંદેહ માનું છું કે ભારતમાં અને ભારત બહાર તેનું મૂલ્યાંકન થશે.

શ્રી હીપચંદ માહટા, કલકત્તા, તા. ૬-૬-૭૪

કલાત્મક, પ્રભાવક ગ્રંથ માટે મારો પ્રતિભાવ કદાચવા સખ્દો નથી. આ ગ્રંથ તે પુણ્યનો સાચો ખ્યાલ
આપે છે, જેના પ્રયાસોથી આ ગ્રંથ મૂલ્યવાન બન્યો છે તે પૂજ્ય મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજને
મારા શ્રદ્ધિક અભિનંદન પાઠવજો.

વિમોચન પઠીના સંદેશ

ભારતકે સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. સુનીતિકુમાર ઘેટર્જી, કલકત્તા, વિ. ૭૪-૫-૭૪

ઇમ પ્રકાશન કો વેલકમ મુજે વાલ્તવમે ગૌરવ સા અનુભવ હો રહા હૈ । ‘તીર્થકર મળવાન શ્રી
મહાવીર’ ઇમ નામકે મધ્ય પ્રકાશનમેં ધર્મ, કલા ઝીર વિદ્વતાકા એક સાય સમન્વય તથા
સંયોજન હૈ । જૈનોંકે પવિત્ર શાસ્ત્રોંકે ઇતિહાસમેં સ્વર્ણાશરોસે લિખિત મળવાન શ્રી મહાવીરકી જો
પરંપરાગત કથા ઉપલબ્ધ હૈ ઉસે સુંદર સ્વરૂપ દેકર અત્યંત કલાત્મક વિવિધરંગી આકર્ષક ૩૫
ચિત્રોંકે દ્વારા યહ કલા સંપુટરૂપ પ્રકાશન એક અદ્વિતીય કલાત્મક સૃષ્ટિ હૈ । ઇસ કલા સંપુટકો
પ્રગટ કરનેમેં મારી સ્વર્વ ડહાવા ગયા હૈ । લાલ કપડેકી ઢાડિંગ તથા ઉસ પર સુવર્ણ અક્ષરોંમેં
મુદ્રાંકન ઇમકા ઉલ્કૃષ્ટ સંવિધાન શિષ્યોગ વિદ્વતા, હેતુલક્ષી વિવિધ પ્રકારકે આયોજન તથા
અર્પીમ શ્રદ્ધા વે મખીકા સુમળ સંયોજન યહાં હુઆ હૈ । સ્વયં મેં પ્રવ્જ્વલિત - પ્રદર્શિત કવિત્વમય
કલ્પના, ટેકનીકલ કાર્ય કૌશલ્ય એક સાથ ઇસ ગ્રન્થમેં સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિગત હોતા હૈ । યે સમી
સંયોજનમેંસે વિવિધ ગ્રન્થોંકો પ્રદર્શિત કરતી ચિત્રકલાકા વિદ્વતાપૂર્ણ, શ્રદ્ધામય સુમળ સમાયોજન
કરનેકા સુચક જૈનધર્મકે સુવિદ્યાત તથા પમ્ માનનીય મુનિચર્ચ શ્રી યશોવિજયજી કે અચ્છા
પ્રયાસકા ફલ હૈ । આપશી પરમવિદ્વાન સતપુત્ર્ય આચાર્ય શ્રી વિજય ધર્મમૂર્તિમ્બરજીકે હ્યાતનામ
શિષ્ય હૈ । ઇસ કલા સંપુટકે શાસ્ત્રીય લેખ તથા વિવિધ સામગ્રીકા સંગ્રહ આદિ મુનિશ્રી
યશોવિજયજીને જૈનધર્મ ગ્રન્થોંકે આધાર પર કિયા હૈ । ઇસ મધ્ય કલા સંપુટમેં વિવિધોંકા પરિચય
ચિત્રોંકે સામને શ્રી ભારતમેં અધિકતર પ્રચલિત ગુજરાતી, હિન્દી તથા અંગ્રેજી તીનોં ભાષાઓંમે
ક્રમનુસાર વિસ્તારમે દિયા ગયા હૈ ।

ઇન ચિત્રોંમે દર્શિત મનોવલ્તા ઝીર નિષ્ટા નિગલી શી હૈ । ઇન ચિત્રોંકો છપવાનેમેં મારી સ્વર્વ
કર્મમેં આયા હૈ । જિમસે ઇનકા મૂલમૂત સંદેવ વના રહે । સમી ટ્રિષ્ટિસે અવલોકન કરતે હુએ
યહ કલાસંપુટ મધ્ય ગ્રન્થ ડહાવા ગયા હૈ કિ હરકોઈ કલાપ્રેમી તથા ગ્રન્થપ્રેમી હસે અપને
પુનઃકાલ્પમે રચનેકો આતુર હોમા તથા ધાર્મિક ઉપાસનામેં ઇનકા ધ્યાન કરનેસે કલામય
આનંદકો અનુમુતિ ડહાકાર વારવાર લાભ ડહાવેકા મહાન સુયોગ પ્રાપ્ત હોમા ।

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી રવિશંકર રાવલ, તા. ૧૨-૫-૭૪

પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે ભૂતકાળમાં અપૂર્વ થયેલી વિશ્વવિભૂતિ તીર્થકર ભગવાન શ્રી
મહાવીરસ્વામીના જીવનને સાક્ષાત કરાવતી ચિત્રાવલીનું પ્રકાશન કરી સમસ્ત જૈન જગત પર જ
નહીં પણ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના શાતાઓ ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે, અને મૌલિક લાગે એવાં
ચિત્રો મોટાં ડમકાં, ઊંચી જાતના કાગળો ઉપર, ઊંચા પ્રકારની ભોલ્હન પ્રેસની રંગીના છપાઈથી
વિશ્વના પ્રકાશનોની બરોબરી કરે એવો ચિત્રસંપુટ આપ્યો છે.

પૂ. યશોવિજયજી મહારાજની કલાવસ્તુ અને કલાસ્વરૂપો તેમજ કલાકૃતિઓની પરીચા અને
માસિતીનું દર્શન તેમના માર્ગદર્શન નીચે કામ કરનાર એક પૂર્ણ અને સાચા કલાસાધક શ્રી ચોલ્લાકાસ
કાપડીયાની વરસી કરી તેમાં જ થાય છે.
જૈન સંસારમાંથી સુરુચિ, કલા, ઔદિચિય વગેરેનો જાહેર લોપ થઈ રહ્યો છે તે વખતે આ ગ્રંથ
જન્મતા એક મહાપુરુષ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીજીની પ્રકાશવંતી અપર દિવ્યખપોત બની રહેશે.

ગુજરાતના વિખ્યાત કલાકાર શ્રી કનુ દેસાઈ, તા. ૧૦-૫-૭૪

તીર્થકર ભગવાન શ્રી મહાવીરજીનું ચિત્રસંપુટ ખૂબ જ આકર્ષક અને ચિત્રરંજક છે. જીવનપ્રસંગ
ચિત્રો ખૂબ જ સુંદર અને મનનીય છે. આવા સંપુટમાં પ્રતીકો સાથે જે વાંચન આપ્યું છે તે શ્રી
મહાવીર પ્રભુના જીવનપ્રસંગો સાથે ગૂંધાયેલું હોવાથી એક મહાન આત્માના આત્મીયજ્ઞાનનું દર્શન
કરાવે છે. પ્રથમ તો ‘ચિત્રસંપુટ’ના કવર ઉપર સોનેરી શ્યાહીમાં મંગલ આકૃતિઓ જૈનધર્મની ખૂબ
જ હેતુલક્ષી સુવિખ્યાત છે. તેની સાથે અંદરનાં પાનાઓ ઉપર પ્રતીકો અને પદીઓ જે આપી છે તે
પણ અર્થ અને હેતુલક્ષી હોવાથી સુંદર લાગે છે.
આ ‘ચિત્રસંપુટ’ જેમણે મહાન વિભૂતિનો અભ્યાસ અને પવિત્ર દર્શન કરવા હોય તેમણે

‘ચિત્રસંપુટ’ ખરીદવાની તક ગુમાવવી ના જોઈએ અને દરેક જૈન કુટુંબે તો અવસ્ય વસાવવું જ
જોઈએ. આથી વિશેષ મારી ભાવના છે કે આવાં સુંદર ચિત્રો માત્ર ‘ચિત્રસંપુટ’ના પ્રકાશનથી જ
રોકાઈ ન જાય પણ જૈનસમાજ તરફથી એક મોટું સ્થાન, પાઠશાળા, પુસ્તકાલય, ચિત્રશાળા કે
મુખિયમ જેવું મકાન, મંદિર કે હોલ બંધાય અને ત્યાં આ જ ચિત્રોની મોટી નકલો ભીંતો ઉપર
બેની સમજ સાથે ચિતરાવવામાં આવે તો દેશ-પરદેશના માનવો આ મહાન વિભૂતિનું દર્શન
કરવા આવે અને એક મોટું જાત્રા સ્થળ (Tourist Center) બની રહે !

આ. શ્રી સપુત્રચરિત્ર, ઠિકરી, તા. ૧૫-૬-૭૪

આપે આ મહાન ગ્રંથરત્નનું પ્રકાશન કરાવી, જૈન સમાજ ઉપર તો મું પરંતુ આખા ભારતવર્ષ ઉપર
મહાન ઉપકાર કર્યો છે. આ ગ્રંથરત્નના દર્શન થશે એટલે તો મારા હર્ષોલાસનું કહેવું મું ?
આપે મુંબઈમાં લાંબો સમય બિરાજી આ ગ્રંથરત્ન બનાવ્યાનો જે પરિશ્રમ સેવ્યો છે તે જોઈ
આપનું મુંબઈ બિરાજીનું ખૂબ જ સફળ થયું છે. આપે એક અજોડ અને અપર કાર્ય કર્યું છે. એ માટે
આપને મું લખું ? કદય ભાવવિભોર બની જાય છે.

આચાર્ય શ્રી તુલસીજી, નડી વિલ્લી

મળવાન મહાવીરકા સચિત્ર જીવનવૃત્ત તૈયાર કિયા હૈ । મુનિજીને ઇસમેં જિસ શ્રપ ઝીર નિષ્ઠાસે
કામ કિયા ગયા હૈ ઉસસે ડનકી પ્રજ્ઞા પ્રતિપાકો અધિવ્યક્તિ મિલ્લી હૈ । અવુપુત કૃતિ હૈ ।
મેં ઇસ પ્રયાસકે પ્રતિ અપની શુભકામના વ્યક્ત કરતા હું ઝીર આશા કરતા હું કિ યહ ચિત્રાવલી
લોકમાનસમેં મળવાન મહાવીરકો પ્રતિચિચિત કરનેમેં સફલ હોગી ।

આ. શ્રી વિજયચરિત્ર

તપાથી કલાસુક પ્રમાણે ચિત્રકારની ધારદાર પીંછી અને પીંછીએ ધાર્યાધાર પ્રમાણે જ
કરાવાની તખના, આ બધું અનુમોદનીય જ ગમ્તાય.

શ્રી દેવેન્દ્રમુનિજી શાસ્ત્રી, વિ. ૪-૮-૭૭

આપશ્રીને ચિત્રકલાકે માધ્યમસે શ્રમળ મળવાન મહાવીરકે દિવ્ય ઝીર મધ્ય જીવનકો જિસ
કલાત્મક રૂપસે પ્રસ્તુત કિયા હૈ વહ પ્રશંસનીય હૈ । સર્વજ આપકો પ્રકૃષ્ટ પ્રતિપાકા ચમ્ત્કાર
નિહારા જા સક્તા હૈ । વિજ્ઞાવલીમેં આપશ્રીકો કમનીય કલ્પના કલાકો પરચનેકી સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિ
સર્વજ દ્રષ્ટિગોચર હોતી હૈ ।

મુનિ શ્રી ભુવનવિજય અગ્રિ, કટક

સાહિત્ય અને કલાની ઉપાસનામાં આપ અપૂર્વ પુરુષાર્થ બેરી રહ્યા છો. આ છેલ્લા અપૂર્વ પ્રકાશનથી
ધણાં જૈનેતરોના હૃદયમાં પણ ભગવાન શ્રી મહાવીર પરમાત્મા પ્રત્યે ભક્તિ અને બહુમાન પ્રગટે
એવું સુંદર કાર્ય આપશ્રીના હાથે થયું છે. ત્રણેય ભાષાઓમાં ચિત્રોનો જે પરિચય આપેલ છે તે જ
આ પ્રકાશનની વિશેષતા છે. નહીં ધિણાજનારા પણ ભગવાનને ધિણાણતા થઈ જાય, એવા જ
કોઈ મુલાયાયથી આ કાર્ય આપે ધણો જ પરિશ્રમ ઉઠાવીને પાર પાડેલ છે.

મુનિશ્રી જંબુવિજયજી, મહેસાણા, તા. ૬-૮-૭૪

તમારી મહેનત, ધોજના - ચિંતન ધણાં જ ધણાં છે. આનંદ અને આભાર.

મુનિશ્રી પૂર્ણચંદ્રવિજયજી, રાજકોટ

આજથી આપસને અઢી હજાર વર્ષ પહેલાના કાવ - સાગરને કિનારે ઘેરી જાય એવાં આભેશુભ ચિત્રો
જોઈને તેનું પુલકિત બની ઉઠ્યું હતું.

ચિત્રગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિ આટલી જલદી ખલાસ થઈ ગઈ એમાં કલાત્મક દ્રષ્ટિ, એનું અદ્ભુત
મુદ્રણ અને કલાકારને મહેલી શારદામાતાની આશિષ કારણભૂત છે. કલાકાર અને સંયોજકની આંખ
સાથે આજમ ભાખું પ્રભુજીવન અને આર્થ સંસ્કૃતિની અસ્મિતા અટલ તરવરતી રહી છે એમ ચિત્રો
અને પરિશિષ્ટો જોતાં જણાઈ આવે છે. હરએક ચિત્રમાં હેમાના ભાવના ભાતીચળ રંગો પૂરવા
દાર પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો પ્રયાસ થયો છે. એ જોતાં ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાના એ કાળનું અને
આજના કાવ વચ્ચેનું અંતર ભૂસાઈ જતું લાગે છે.

ચર્ચશુભે તથા જ્ઞાનશુભે સ્વર્વાભિજ્ઞ મખી જાય તેવાં આ ચિત્રો મને એકલાને જ નહીં પરંતુ
સફલ પ્રત્યેક જૈનો, વિદ્વાનો, પાખ્યાત્ય પંડિતો તથા રાજદારીઓને પોતાની અપૂર્વ કલા દાર
મહાવીરસ્વામીનું જીવનહાઈ સમજાવવા માટે સમર્થ બનશે, જે અત્યંત આવકારને પાત્ર છે.
ચિત્રસંપુટનો વરસોડે, ઉદ્ઘટન સમારોહ અને ભારતના રાષ્ટ્રપતિનું સુગમ સંમિલન આ બધા
પ્રસંગો કાર્યકીલ વ્યક્તિના ભાગ્યમાં હોય છે.

મુનિશ્રી પૂર્ણાંદવિજયજી (કુમારમહા) મુલુંડ, તા. ૧૫-૮-૭૪

ચિત્રસંપુટને સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિએ હું જોઈ ગયો છું. તેમજ પ્રત્યેક ચિત્રની માહિતી તથા પાછળનાં
પરિશિષ્ટો પણ સાવધાનીથી અચરસ: વાંચી ગયો છું. માનસિક આનંદપૂર્વક કહી શકું છું કે આનું
અમૂલ્ય સાહિત્ય પ્રકાશિત કરાવીને આપશ્રીએ જૈનશાસ્ત્રની અમૂલ્ય સેવા કરી છે.

મુનિશ્રી સર્વોદયસાગરજી, કટની, સં. ૨૦૪૦

જૈનશાસ્ત્રના મહાન સિતારા, અજોડ સાહિત્યકલાયેમી પૂજ્યકૃપાણુ ભગવંત. સંપુટ જોયું, તરત
હૃદયની અંદર આનંદની ઉર્મિઓ ઊછળવા માંડી કે ખરેખર: આપે જૈનશાસ્ત્રનો કોંકે વર્ધમાં
વખાડ્યો છે.

મુનિશ્રી માણેકવિજયજી, ગઢસીસા, તા. ૨૨-૮-૭૪

ગ્રંથ વહોરાવવાનો ચકાવો ૨૫૦ મજાનો થયો છે. વરધોડ સાથે ફેરવી તેમનું બહુમાન કરી
ગઢસીસા સંધે મને આપેલ છે.

મુનિશ્રી પદ્મવિજયજી, નેલોર, વિ. ૨૪-૧૦-૭૪

આપશ્રીને મધ્ય શાસનપ્રભાવના એવં શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીકા નિર્વાણ મહોત્સવ સંબંધી જ્ઞાપ સાહિત્ય સર્જનકા અનૂચ્છ કાર્યમાર પ્રગ્રહ ક્રિયા છે ।

કાકાસાહેબ કાલેલકર, મુંબઈ, તા. ૨૬-૧-૭૫

આ સંપુટ જોયું અને મને બધી રીતે ગમ્યું છે અને મૂલ જ સંતોષ થયો છે. આકૃતિ, રંગ અને પ્રમાણશુદ્ધતા તો આમાં ઉત્તમ રીતે જણવામાં છે.

હું તો એક કલાપ્રેમી તરીકે અને મહાવીર જેવા તીર્થંકરના ભક્ત તરીકે કહી શકું કે આ ચિત્રસંપુટ બધી રીતે આકર્ષક પ્રેરણાદાયી છે અને તેથી અધ્યાત્મિકતાની દ્રષ્ટિએ પણ સફળ નીવડયો છે. દરેક સંસ્કારી કુટુંબમાં ધરનાં સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકોને પણ આ સંપુટ ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપશે. વિશ્વના શ્રેષ્ઠ કલાકારોની ઉત્તમ કલાકૃતિઓમાં આ સંપુટ જરૂર સ્થાન લઈ શકે છે.

ડૉ. દત્તો વામન પોતવાર, પૂના, વિ. ૧૮-૬-૭૪

આપકે દ્વારા એક અત્યંત અલંકાર દુનિયાકો પ્રાપ્ત હો ગયા! વહ અસીમ ગૌરવકા વુચ્યકર્મ હુઆ।

ડૉ. નેમિચંદ જૈનકા એક પત્રમેસે, ઇન્દોર, વિ. ૨૦-૫-૭૬

આપને આપકો પ્રશ્ન મનીષા જૌર માર્ગદર્શન ને જો કામ ક્રિયા છે તે પર સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન મળે તે જોઈએ છે. સર્વ કલાકારોને આપકો પ્રશ્ન મનીષા જૌર માર્ગદર્શન ને જો કામ ક્રિયા છે તે પર સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન મળે તે જોઈએ છે. સર્વ કલાકારોને આપકો પ્રશ્ન મનીષા જૌર માર્ગદર્શન ને જો કામ ક્રિયા છે તે પર સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન મળે તે જોઈએ છે.

શ્રી શાંતિપ્રસાદ જૈન

મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજકા જૈન સમાજમેં એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. સાહિત્ય, કલા તથા પેઇન્ટિંગકે ક્ષેત્રમેં ઉનકો ગહરી સુખચુકા એવં ધૈની દ્રષ્ટિ છે. ઉન્કોને સાહિત્ય, કલા જૌર પેઇન્ટિંગકે ક્ષેત્રમેં જો યોગદાન દિયા છે જૌર તે રહે છે. ઉમસે જૈનસમાજ ગૌરવાન્વિત છે.

શ્રી હીરાચંદ વૈદ, જયપુર

સાહિત્ય તથા કલાકો આશ્રય એવં ઉત્તેજન દેનેકે સાથ હી જૈનશાસનકો યશસ્વી પરંપરાકે ઇતિહાસ મેં હસ ચિત્રસંપુટકે પ્રકાશનસે એક સુનહરા પ્રકરણ કાચમ હો ગયા છે.

સંપુટકે સંપાદક એવં પ્રેરક છે મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજ, જો મગવાન મહાવીરકે ૨૫૦૦ વેં નિર્વાણ મમાગેહ કેલિએ વની કેન્દ્રિય રાષ્ટ્રીય સમિતિકે અધિષ્ઠિત સદસ્ય છે. આપ કલા જૌર સાહિત્યકે અનન્ય ઉપાસક હી નહીં પ્રેરક મી છે. આપને કાફી સાહિત્ય રચના સ્વયં કી છે વ જૌરોંકો પ્રેરિત મી ક્રિયા છે. કલાકે ક્ષેત્રમેં આપકો દ્રષ્ટિકો માપનેકે લિએ હસ ગ્રંથ વ હસમેં જો પઠિયોં વી ગઈ છે. ઉનકા અવલોકન હી કાફી છે.

યહ ગ્રંથ આપશ્રીકો વિશ્વકો મહાન દેન છે. સમય લલચાયેગા। આપકે હસ પ્રયાસકા જૈન સમાજસે મી અધિક જૈનેતર જ્વાદા આદર કરેગે।

રામસાહ સૂનિયા, અજમેર, વિ. ૧૩-૮-૭૪

આપને જો તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરકે ૩૫ લહરંગો કલાત્મક ચિત્રોંકા સંગ્રહ નિકાલ ઉસકી સમસ્ત બુદ્ધિધીવી સમાજ પ્રજ્ઞાસા કર રહા છે। આવશ્યકતા છે હસ ગ્રંથકા મરપૂર વિદ્યાપાન હો તથા દેશવિદેશમેં યહ સર્વત્ર સુલભ હો હસકા પ્રબંધ ક્રિયા જાયે।

મહાવીર ફાઉન્ડેશન, સુધીયાના, વિ. ૧-૧-૭૬

સુંદર કલાકૃતિયોંને સમસ્ત દેશમેં એક જહલકા મચા દિયા। પંજાબ સરકાર એવં ફાઉન્ડેશન તો ઉનકા હાર્દિક અમિનંદન કરતી છે કે ઉન્કોને અપને હસ મગીરથ પ્રયાસસે સમાજકો એક નવી દિશા વી। મગવાન મહાવીરકે મહાન જીવનકો ચિત્રોંકે આદરમેં દેશનેં જૌર સમજાનેકે લિએ એસી મહાન કૃતિયોંકા ઉપયોગ કરકે પંજાબ સરકાર અપને આપકો ગૌરવાન્વિત મહસૂસ કર રહી છે જૌર મહાવીરકે ધાવન સંદેશોંકો જન જન તક પહુવાનેમેં અપને આપકો ધન્ય માન રહી છે। વિવેકપૂર્ણ, પ્રામાણિક જૌર સૌજન્યપૂર્વક સામગ્રી દેનેકે લિએ સમસ્ત જૈનસમાજ આપશ્રીકા એવં ચિત્રકારકા યુગોં યુગોં તક ઋણી રહેગા।

શ્રીશાંતિકુમાર ભટ્ટનોપત્ર, મુંબઈ સમાચાર સાપ્તાહિકના તંત્રીશ્રી, તા. ૨૬-૧૦-૭૪

આપની વાણીમાં તો સાચી તપસ્વિની વાણીનો રસકાર છે જ અને વિદ્યતા પણ અગાધ હોવાથી 'નૈસર્ગિકી સુરખિ: કુસુમસ્ય સિદ્ધા પુષ્પિસ્થિતિ:' એ ન્યાયે આપ પૂજ્ય છે. આપની અજોડ, અનુપમ અને અમર કલાકૃતિ સદા વિજયવંત બની રહે!

શ્રી તાજમલ લોચરા, કલકત્તા, વિ. ૧૮-૫-૭૪

આલભ્ય દેશકર જો આનંદ હુઆ વહ વર્ણનાતીત છે! હસ પુનીત કાર્યકે લિએ કેવલ મેં હી નહીં સારા જૈન સમાજ આપશ્રીકા આભારી રહેગા। વાસ્તવમેં એસી ચિત્રાવલી જો વિશ્વમરમેં અપના સાની નહીં રહતી।

જબર મહેતા, સોજાત રોડ, વિ. ૩૧-૭-૭૪

સંપુટ મંગાયા જૌર દેશા તો હૃદય આનંદવિમોહ હો ઉડા। ઘન્ય છે પૂ. ગુરુદેવ।

શ્રી મહાકોશલ જૈનસંઘ, બાલ્યાટ, વિ. ૧૮-૧-૭૪

નિર્વાણ પ્રતાલિકાકે નિમિત્ત એસે ચિત્રમય ગ્રંથકો અત્યંત આવશ્યકતા વી। જિતકી પૂર્તિ પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મ. સા. કે અનવરત પ્રયત્નોં દ્વારા પૂર્ણ હુઈ છે।

શ્રી મહીપત જે. શાહ

સાહિત્ય પ્રત્યેની સેવા, સંશોધન અને કલા દ્વારા જે પ્રાપ્ત કર્યું તે આપે દેશ-પરદેશમાં અર્પણ કર્યું છે. આપશ્રી આજના મુજબ મહાન સાહિત્યકલાના સ્વપ્નદ્રષ્ટા છે. આપશ્રીની કલાકૃતિઓ એ સાચા જનતાની સમૃદ્ધિનો ભંડાર બની રહેશે. અંતરમાં અજવાળાં પાઘરે તેવી આ અમરકૃતિઓ મુખ્યતર સુધી સ્મૃતિપથ બની રહેશે.

પત્રકારોની સમીક્ષા

સુપ્રસિદ્ધ દૈનિકપત્ર મુંબઈ સમાચારમાંથી, તા. ૩-૧૧-૭૫, બીજા આવૃત્તિ

જૈન કલા અને સંસ્કૃતિનું ઇન્દ્ર ધનુષ્ય પ્રગટાવતું પ્રકાશન

આ પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક વારસાને યોગ્ય સ્વરૂપમાં જાળવી રાખવાનું તથા વિકસાવવાનું વુચ્યકાર્ય જે મુનિવર્યોએ કર્યું છે તેમાં મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજનું સ્થાન આજે અત્યંત માન્ય ગણાય છે. અનેક કલાઓના નિષ્ણાત અને વિવેચક એવા શ્રી યશોવિજયજીએ સંસ્કૃતિના ઇન્દ્ર ધનુષ્ય જેવું આ અમર પ્રકાશન માત્ર જૈન ક્ષેત્રને ચરણે જ નહીં પણ વિશ્વભરના તથા કલાપ્રેમીઓ, સાહિત્યરસિકો, ઇતિહાસવિદો, શિક્ષકો અને પુસ્તકલેખકોના ચરણે ધર્યું છે. કલાકારોને દિવ્ય આધ્યાત્મિક કલા પ્રગટાવવા પ્રેરણા આપીને, આવી કલાને ઉત્તમ સ્વરૂપમાં રજૂ કરીને તથા એ કલાનું વિશિષ્ટ સ્વચીક્રણ કરતાં પરિચયનું આલેખન કરીને મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ આ પ્રકાશનની ભગીરથ યોજના વરસોના બુદ્ધિપૂર્વકના પરિશ્રમને અંતે તૈયાર કરી હતી. જૈનધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિષે આજે જગતભરમાં વિદ્યાપીઠોમાં અને વિદ્વાનોમાં ભારે રસ જાગ્યો છે. એમાં ચિત્રો, રેખાચીત્રો અને પ્રતીકોનો પરિચય ત્રણેય ભાષામાં આપ્યો હોવાથી વ્યાપક રીતે ઉપયોગી બની રહેશે.

પ્રકાશનનાં ચિત્રો કાયમી પ્રદર્શન ગેલેરીઓમાં સ્થાન ધામ્યાં, અને ખુદ આ ગ્રંથની શોભાયાત્રાઓ પણ નીકળી.

શ્રી યશોવિજયજી જૈનોના આ ચિત્રકલાના સાંસ્કૃતિક વારસાની શુષ્કિ માટે દ્રઢ આશ્રી હોવાથી આ ચિત્રો સર્વાંગસંપૂર્ણ બન્યાં છે, અને આ ચિત્રો જોતાં જ કોઈપણ સંવેદનશીલ હૃદય ભગવાન મહાવીર પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિભાવ અનુભવે છે.

ચિત્રકાર રમણિક શાહના હાથે ચિતરાવેલાં શ્રી યશોવિજયજીએ જૈન સંસ્કૃતિ અને ધર્મનાં પ્રતીકો જે અહીં રજૂ કર્યાં છે, તેમનાં વિષે મુનિજીએ ગ્રંથના અંતમાં વિસ્તૃત સમજૂતી આપી છે. જૈનેતરો ઉપરાંત ખુદ અનેક જૈનો પણ આવા સાંસ્કૃતિક મહત્વથી અત્યાર સુધી અજાણ હોઈ આ સમજૂતી એમના જ્ઞાનમાં, ઉપરાંત આવાં પ્રતીકો પ્રત્યેના સાચા અહોભાવમાં ઉમેરો કરશે એ નિશ્ચિત છે.

મુંબઈ સમાચારના એક લેખમાંથી ઉદ્ઘૃત

નિર્વાણ મહોત્સવના અનુસંધાનમાં સહુથી શ્રેષ્ઠ સાહિત્યની ઉપલબ્ધિ થઈ હોય તો તે ભગવાન શ્રી મહાવીરનાં ૩૫ ચિત્રોના સંપુટની છે. આ જાતનાં ભવ્ય અને આકર્ષક ચિત્રો સેંકડો વરસમાં પ્રથમવાર જ પ્રગટ થયાં હોવાથી સહુ કોઈનું એ પ્રત્યે ભારે આકર્ષણ થયું છે. આ પ્રકાશન સમયસર પ્રગટ થવાથી ભારતીય જૈન અજૈન પ્રજા માટે મૂલ્ય જ ઉપયોગી બન્યું છે. દેશભરમાં તેની સુચારુ ઝડપથી ફેલાઈ છે. જ્યેત્શ્વર, દિગંબર અને પશ્ચાત્ મૂલ્ય મૂલ્ય આદર ધામ્યું છે. દિલ્હીમાં વડાપ્રધાનથી લઈને કેબીનેટના મહત્વના પ્રધાનો, પ્રાંતિક ગવર્નરો, મુખ્ય પ્રધાનો અને શિક્ષણક્ષેત્રની વ્યક્તિઓએ આ ગ્રંથ જોઈને ભારે આનંદ અનુભવ્યો છે.

આ ચિત્રોનો ઉપયોગ દેશભરના પત્રકારોએ પોતાના પત્રોમાં, તથા ચિત્રકારો, પુસ્તક પ્રકાશકો તથા વિવિધ સંઘોએ છટકી કર્યો છે. દેશભરમાં લગભગ ૫૦ પ્રદર્શનો આ સંપુટનાં છટકાં ચિત્રોનાં યોજાયાં છે. લાખો લોકોએ તેનો લાભ લઈ લેવાનો અનુભવ્યો છે. મુંબઈ, જયપુર, નાગોડા આદિ જૈનધર્મોમાં આ સંપુટના આધારે વિશાલકાય ચિત્રો કાયમને માટે આલેખવામાં આવ્યાં છે અને એ સ્વયં મહાવીરભવનથી ઓળખાય છે.

દૈનિક પત્ર ગુજરાત સમાચાર (અમદાવાદ) માંથી

જૈનધર્મની સાચી સમજ આપતું અને રજયા તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીરનું જીવનચરિત્ર આલેખતું આ પુસ્તક મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે બહાર ધાર્યું છે. ઔદ્યોગિક પ્રપંચો જેવા કલાકારની સેવાથી શ્રી મહાવીરની જીવનગીતા પસંદ કરાયેલાં ૩૫ બનાવો રંગરંગી ચિત્રો સહિત, સમજૂતી સાથે જે રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં છે તે ખરેખર! મુનિશ્રીના ઊંચ જ્ઞાનને અને કલાકારની કલાસુઝ-બહુમાનને પાત્ર છે. ભગવાન મહાવીરની જીવનગીતા પસંદ કરાયેલાં પ્રસંગોને એક જ પુસ્તકમાં હિન્દી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ત્રણેય ભાષાઓમાં પ્રકાશિત કરી, દુનિયાના તથામ વર્ગને જૈનધર્મમાં રસ ધરાવતાં કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ મુનિશ્રીએ કર્યો છે. અને ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશોની સરખ ભાષામાં આલેખના કરી એક સમાજ સુધારકનું કામ કર્યું છે. જે લોકોએ અત્યાર સુધી શ્રી મહાવીરના ઉપદેશોને જાણવાનો કે સમજવાનો પ્રયત્ન સુઢાં નથી કર્યો, તેઓને પણ આકર્ષક યાજ અને એક જ પુસ્તકમાંથી સહુજ જાણવાનું મળે તે માટે આ પુસ્તક એક દ્રવ્યોત્સવ છે. મુનિજીના માર્ગદર્શન મુજબ રમણીકલા શાહ દ્વારા દોરાયેલી બોડિંગ અને પ્રતીકો જૈનધર્મના રીત રિવાજોને જીવંતરૂપમાં આલેખવાની સરખ અને સાદી રીતે સમજાવવામાં આવ્યાં છે.

'તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર' પુસ્તક ગુજરાતની દ્રષ્ટિએ જરાપણ ઉતરતું નથી. ડિઝાઇનર, મુદ્રક અને મુનિશ્રીની અધ્યય મહેનત અને કલાસુઝે સપ્રમાણ આકર્ષક બનાવ્યું છે અને તેનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦૦ હોવા છતાં સસ્તું અને પ્રથમ ક્રીટિયા પુસ્તકરૂપે ધોય છે. મુનિશ્રીની આજવી સુઝ આ પુસ્તકને જૈન સુધુદાય પુસ્તક સર્જીત નહીં રાખતા તેનું કાયમી સ્થાન આઈવેલેરી, પ્રદર્શનો ઉપરાંત દેશ-પરદેશમાં વસતા કલાપ્રેમીઓને માટે રંગરંગ લાપક બનાવ્યું છે.

તીર્થંકર માસિકમેંસે, ઇન્દોર, જૂન-૧૧-૭૬,

એક ચિત્રસંપુટ: કોમલ રંગ, સજ્જત જૌર કસી હુઈ રેખાઈ - સમીક્ષા ચિત્રસંપુટ મગવાન મહાવીરકે

जीवन प्रसंगोंकी एक कला झाँकी है। यह न केवल उनके जीवन तथ्यों का एक उदार, गंभीर और व्यापक संकलन मात्र है। वरन् भारतीय संस्कृतिकी एक जीवनभाराक समग्र परिचय भी है। रंगकर्मी श्री गोकुलदास कापड़ियाकी एकदम गहरी है और रेखांकन सशक्त, दूसरी ओर मुनिश्री यशोविजयजी जैन साधु होते हुए भी कलममर्मज्ञ है और इसीलिए उन्होंने जैनोंके पुराण तथ्यों और दार्शनिक संदर्भोंको कलाके सहयोगमें अपार ऊर्जाके साथ प्रस्तुत किया है। श्री कापड़ियाकी कलाधर्मिता और मुनिश्रीकी ज्ञानादयताकी यह संयुति भारतीय इतिहासमें अपना एक बेजोड़ स्थान रखेगी।

संपुटको बारीकीमें देखने पर हम पायेंगे कि इसमें कोई रंगरेखा व्यर्थ नहीं है। अलंकरणके साथ अधोगौरवका जुड़ाव संपन्नतः जैनकलाके क्षेत्रमें इधरके दर्शकोंमें पहली बार ही संभव हुआ है। समीक्ष्य संपुट में ३५ रेखाचित्रोंकी पहिचानें जो मुख्य चित्रके सम्मुख पृष्ठके चरणप्रदेश में मुद्रित हैं तथा १०५ प्रतीक चित्र जिन्हें गुजरती, हिन्दी तथा अंग्रेजी चित्रपरिचयोंके आरंभमें रखा गया है, श्रमण संस्कृतिकी प्राणधारको स्पष्ट करनेमें समर्थ है। इनसे न केवल जैन परंपरा बल्कि जैन दर्शनका भी प्रतीकात्मक बोध सहज पाठकोंको सहज ही हो गया है। जैनोंके विविध सांप्रदायिक भेदोंको एक उदाहरणवत् समत्वमें विवक्ष्यका ऐतिहासिक प्रयत्न किया है। रंग कोमल है, रेखाएँ सशक्त और कसी हुई हैं। कापड़ियाकी कलाके धर्मका जो कला - अनुवाद प्रस्तुत किया है, उसने एक नयी उदात्तता और ऊँचाईको अनावृत्त किया है। इधरके कई दर्शकों में कलाके क्षेत्रमें विशेषतः धर्मसे संबंधित कलाके क्षेत्रमें इतना उत्कृष्ट प्रकाशन देखनेको नहीं मिलता है। संपुटमें १२ परिशिष्ट हैं जिनमें इसकी उपयोगिता बढ़ गई है। भगवान महावीरके संपूर्ण जीवनकी अधिकृत झलक इन वर्गीकृत परिशिष्टों में उपलब्ध है। परिशिष्ट ११ में भगवान महावीरके जीवनसे संबंधित तथ्योंको संक्षेपमें किंतु संपूर्णतामें रखा गया है। संपुट कलात्मक, ज्ञानादय और सहज है। मृदुण साफ-सुथरा, सुसूचित और प्रभावक है। मूल्य उचित है बल्कि कहे कि कम है।

जैन साप्ताहिकना अमरलेखनी सारभाज, भावनगर, ता. २०-७-७४

"शुभवर्ती, सर्वशुद्धर और भाषितोत्तर चित्रसंपुट" मुंबईमें तालेतरमां जैन प्रकाशनविधि से दिवसना मोटा समारोहपूर्वक डरवायां आया। ते "तीर्थंकर भगवान श्री महावीर ३५ चित्रों का संपुट" नामे भगवान महावीरना जवनननु सुरेभ दर्शन करावतां पानोसि जेतवां मोटो कदनां अनकरणीं अने मनोसर चित्रोना संग्रहणी सैअओ जूरी आ मोटी पाथी सारा प्रभासमां दूर बया पाथी छे। जैनसंधनी यशोविजयव परंपराना ऐतिहासमां आ चित्रसंपुटना प्रकाशनभी अेक सोनेरी प्रकरसोने उभेरो थयो छे, अेमां एक नथी सेंडो वरसोथी वाली आवती भगवान महावीरना जवननप्रसंगोनु आलेभन १२ती चित्रावलीना अभावउप पाथीने दूर करवाना करसै आ चित्रसंपुटनु प्रकाशन अेक शुभवर्ती प्रकाशन बनी रहे छे, अने तेथीय विशेष गौरव अने आवडरने अधिअरी छे।

जैनसंधना अेक डगा अने साहित्यना उपासक, प्रभावशाणी अने भावनाशील मुनिवर वयो सुभेय सधायो अने आ मुश्केल काम सवगसुद्धरउपे अने पुरी सक्षमता साथे पार पडुं तेमज जनसमुहने अेक आदर्श अने चित्रमय महावीरकथानी बहुभुषी भेटे भथी। आ स्वनामधन्य चित्रकार ते मुंबईना प्यारेश्री गोदुलदास कापड़िया अने आ चित्रसंपुटना प्रेरक अने प्रयोजक, प्रभावशाणी तथा भावनाशाणी आचार्य श्री विजय धर्मसुद्धिअ महााराजना शिष्यरत्न मुनिराज श्री यशोविजयअ महााराज।

अेक प्रभावशाणी मुनिवर अने अे निपुण कलाकारोनी भावनाना त्रिवेशी संगमना तीरे अेक तीर्थउप चित्रसंपुटनी रचना पठं थकी छे तेनु अने अविवादन १२ती अे अे अे आ चित्रसंपुट भगवान महावीरना २५००था निवांस कथासक जेवा अपुर्व अने परमपवित्र प्रसंगनी उजवलीनु अेक नानु सरभुं छतां शानदार, ऐतिहासिक अने चिरआदरणीय स्मारक बनी रहेवा साथे बरबरनी शोभाउप बनी रहेरो।

कुमारभासिक, अमदावाद, सन् १९७५

जैन अने जैनतर सो ओरुने आ संपुट द्वारा तीर्थंकर महावीरनी परिचय आपवानी जे नेम छे ते आ प्रकाशन द्वारा वणी सारी रीते सिध्य थठं थकी छे। बहु श्रमपूर्वक तैयार करवां भाषितोत्तर परिशिष्टो जैनो उपरंत अन्य लोकोंने पख थसुं ज्ञान आपथे।

अमरभारती मासिकमें छपा हुआ विद्वान कविश्री अमरमुनिजीकी प्रेरक समीक्षा-पत्र दि. २१-१०-७४, राजगृह, नालंदा

श्रीयुत विचारमूर्ति जिनशासन प्रभावक यशोविजयजी। आपथीने इस मंगल प्रसंग पर जो काम किया है वह इतिहासकी वस्तु बन गया है। भगवान महावीरका चित्रों में दर्शन मनमुग्ध हो जाता है। आपकी कल्पना शक्ति, मूल दृष्टि, ऐतिहासिक ज्ञान, आगमका गंभीर अध्ययन और इन भवसे ऊपर तदनुकूल बौद्धिक श्रम ढाई हजार वर्ष प्राचीन युगकी सांस्कृतिक चेतनाको मूर्तिमान बनाकर सामने खड़ा कर दिया है। प्रभु महावीर के कुछ चित्र पहले भी प्रकाशित हुए देखे हैं किन्तु उनमें वह ऐतिहासिक श्रयानुकृति नहीं है, जो आपके इस चित्र ग्रंथमें है। प्रत्येक चित्र पर तत्कालीन रूप-रंग एवं आकृति विन्यास स्पष्टतः दीर्घमान है। जैन कलाक्षेत्र, जैन ही नहीं भारतीय कला क्षेत्रको आपकी जो वे देन है उसके लिए हम कलमप्रिय तथा कलमप्रेमी युग युग तक विर ऋणी रहेंगे।

पत्रमेंसे उद्धृत

अब क्या और नया कार्य हो रहा है? कुछ कर ही रहे होंगे? निष्क्रिय तो आप बैठ नहीं सकते हैं। और यह जैन समाजके लिए वरदान है कि उसे कोई न कोई अद्भुत चीज मिल जाती है -

आपके द्वारा।

वीरायतन कार्य यहाँ ठीक ठीक चल रहा है। वीरायतन को आपके भी दर्शन होने आवश्यक है। कभी कीजिए इधरकी तीर्थयात्रा, आपकी विराट कल्पना और अधिक विराट रूप लेगी। ऐतिहासिक तीर्थस्थानों के चित्र भी आपकी दृष्टि है, परिकल्पित होंगे तो कितने सुंदर होंगे।

आपका जीवन समाजकी एक यशस्वीनिधि है, सर्वथा सुरक्षित रहे यह प्रमुखार्थों में मंगलकामना।

चित्रसंदेश, पाण्डि, मुंबई, ता. १-७-७४

प्रकाशन समारोह मुंबईमें भारे दलदलवाची उजवायो. उदिकाव सर्वश्री उेमयंदाचार्यअना "श्री सिध्यलेभव्याकरसना" स्वागत अने सम्माननी पाठ आपी जती आ कथासंपुटनी शोभापात्र पख नीडणी. आकाशवाणीअे पख तेना प्रसारसमां कथासंपुटने स्थान आधु.

श्रमण मासिक, वाराणसी, सन् १९७४

यह संपूर्ण संपुट कलाकी दृष्टिसे महत्त्वपूर्ण उपलब्धि है। यह संपुट तीर्थंकर महावीरके संपूर्ण व्यक्तित्वको व्यक्त करता है। आपकी तुलिकाका मोल नहीं आंका जा सकता है। कलममर्मज्ञ तथा जैन आचार विचारके विन्यात मुनिश्री यशोविजयजीने जो संयोजन किया है वो उनकी अद्भुत क्षमताका ज्वलंत प्रमाण है। अपूर्व शैली और विज्ञान व्यापक ध्येयनिष्पत्तके बिना ऐसा महत्त्वपूर्ण संपन्न ही नहीं हो सकता था। यह संपुट अत्यंत भव्य, आकर्षक और संग्रहणीय निधि है, जिसका प्रत्येक क्षेत्रमें स्वागत होना चाहिये।

विद्वान पत्र मासिक, मुंबई-ता. १-८-७४

जैननी कथासुठ तीरठ छे, जैननी नसेनसमां भगवान महावीरनी लक्षित वरेथी छे। तेवा मुनिश्री यशोविजयअनी तास्विक दृष्टिअे तैयार थयेलुं आ संपुट जैनधर्मोअो उपरंत अन्य धर्मोअोने पख परिचय कराववा भाटे सर्वांगसुद्धर छे। आ चित्रसंपुटनुं भाअर उप जेटवुं आकर्षक छे तेथी वधु अंवरनुं उप आकर्षक छे। आ वधा चित्रो जोयं ददधमां अनरोर भाव जगे छे अने घाय छे जे महााराजनीअे जैनो उपर अेक मखान उपकार क्यो छे।

साप्ताहिक पत्र जैन प्रकाश, मुंबई, ता. ८-८-७४

भगवान महावीरना प्रेरणात्मक जवननुं ददधयम दर्शन करावतो आ लय ग्रंथ अमृत धीरज अने भारे श्रम वडे तैयार करवा भाटे पू. मुनिश्रीने धन्यवाद. मुनिश्रीनी प्रतिभा अने सुष्ठ तथा चित्रकारनी चित्रकलाना सुलभ संयोगने कारसै ग्रंथ सुद्धर बन्यो छे. २५००था निवांस मध्येलव प्रसंगे प्रगट घाय छे ते पख अेक सुलभ संयोग बने छे।

जैन विश्वभारती, लखनऊ, जे. युवाचार्य महाप्रज्ञ श्री नयमल्लजी, दि. ३०-३-६६

आचार्य यशोदेवसुरिजी जैन परंपराके एक कर्मशील व्यक्ति है। उन्होंने स्वयं साधना की है, साहित्यके क्षेत्रमें कार्य किया है, निरंतर चिंतन मथयमें लीन रहे है। भगवान महावीरके जीवन प्रसंगों का विज्ञांकन अपने आपमें एक महत्त्वपूर्ण कृति है। उसने जनमानसको काफी प्रभावित किया है। उसकी उपयोगिता स्पष्ट है। ऐसी महत्त्वपूर्ण अद्भुत कृतिके लिए बहुत बहुत प्रमोदभावना और मंगलकामना।

देशनु प्रधान दैनिकपत्र दर्शन ओरु छिन्या, मुंबई, ता. ६-३-७७

धीरजथी डरेवी शोधनुं इन अेटवे भगवान महावीरनुं चित्रसंपुट. आ अेक किमती अने सारी रीते तैयार थयेलुं प्रकाशन छे. मुनिश्रीअे सादी अने सरण भाषामां भगवान महावीरना जवनने लयती किमती भावतो तथा जैनधर्म अने तेना किथाकांने लयती महत्त्वनी भावतो लथी छे. ते चित्रो करतो पख वधु किमती छे तेना बांछन प्रोठंअ, प्रतीकोनां सेंयो अने जैन चित्रकलानी बोडरो, प्रतीकी तथा बांछन प्रोठंअ छे ते डिन्डु, बुध्य अने जैन प्रभाविकानी तुवानी अभाव्यास करवा भाटे जखर सामग्री पुरी पाउ छे।

महोपाध्याय श्री चंद्रप्रभासागरजी, इन्दौर, दि. १-७-९३

'महावीर चित्रसंपुट' आचार्य श्री यशोदेवसुरिजी महाराजका जैनसमाज और कलाजगत् को वह अयदान है, जिसकी तुलना विश्वके किसी भी स्तरीय कलाग्रन्थसे की जा सकती है। भगवान महावीरके जीवनवृत्तका अब तक कई पुस्तकोंमें चित्रांकन हुआ है, किन्तु जो निखार और वैभव 'महिस' में है, शायद और किसी में नहीं।

'महावीर चित्रसंपुट' की श्रेष्ठता मात्र इस बात से सिद्ध हो जाती है कि इस चित्रसंपुटको आधार बनाकर भारतमें कई 'आर्टगैलरी' एवं 'म्यूजियम' बने हैं। चाहे शिक्षरजीका जैन म्यूजियम हो या राजगिरिका विरायतन, वहाँ बनी हुई अप्रतिम कलात्मक झाँकियोंमें 'महिस'का प्रभाव स्पष्टतः देखा जा सकता है।

आचार्यवर श्री यशोदेवसुरिजी कलममर्मज्ञ, सांप्रदायिक संकीर्णता से मुक्त और राष्ट्रीयस्तर पर सम्मानित संत रहे हैं। 'महावीर चित्रसंपुट' उनकी महत्त्वपूर्ण देन है। यदि आचार्यश्री इसी तरहके कुछ और नयनाभिराम चित्रसंपुट प्रकाशित करें, तो प्रबुद्ध समाज द्वारा भव्य स्वागत होगा। वे संपुट न केवल आचार्यश्रीको अमरता प्रदान करेंगे, वरन् संपूर्ण कलाजगत्को एक प्रकाशमय बनकर मार्गदर्शन भी प्रदान करेंगे। तयास्तु।

વાચકોએ લખેલા પત્રમાં કેવા કેવા ભાવો, પ્રતિભાવો, અભિનંદનો, આશાઓ, અરમાનો અને ઈચ્છાઓ વ્યક્ત કરી છે તેની ટૂંકી ટૂંકી નોંધો

નોંધ :- બીજા જે અનેક અંગત પત્રો આવ્યાં છે જેમાં છુટક છુટક રીતે કંઈ કે કંઈ લખ્યું કેટલાંકે તો પાનાં ભરીને ગુણગાન ગાયા છે. એ બધું આપવાની કોઈ અગત્ય નથી છતાં પત્રના કેટલાક જરૂરી ઉલ્લેખો સમુચિત સમજ અહીં આપ્યા છે.

* અહિંસાના મહાઅવતાર ભગવાન મહાવીરના જીવનને સમગ્ર વિશ્વના કલક ઉપર પરિચય કરાવવા માટે કોઈ પણ સ્ટેજ ઉપર આવે એની રાહ જોવાઈ રહી હતી અને ત્યાં જ આપનું અવતરણ થયું એવું અમો સહુ માનીએ છીએ. * ૨૫૦૦ વર્ષની અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય સમિતિમાં આપની સક્રિય સભ્ય તરીકે નિયુક્તિ થઈ તેથી ભગવાન મહાવીરની ઉજવણીના કાર્યને કેટકેટલો વેગ મળ્યો એ પત્રો દ્વારા ખાસ જાણીને આપને હજારો ધન્યવાદ આપવા રહ્યા ! * ચિત્રસંપુટની એક જ રચનાએ ખરેખર ! આપને અજર અમર બનાવી દીધા. આપની કીર્તિ દિગંતમાં ફેલાઈ ગઈ. આપના જીવનનું આ એક જ પ્રકાશન આપના મહાન આત્માને અને આપની વિદ્વાતા તેમજ આપની અચાજ વિવિધ શક્તિઓને ઓળખવા માટે કાઢી છે. * આજે યજ્ઞ તત્ત્વ સર્વજ્ઞ દેશનાં અનેક રાજ્યોમાં અનેક સ્થળોએ ચિત્રસંપુટની ચર્ચા જ વ્યાપક બની ગઈ છે. અનેક લોકોના મનમાં એમ છે કે ઉપાશ્રયમાં રહેતા એક મુનિવર આટલું બધું ઉપદેશ ક્રોધિતું સર્જન કેમ કરી શક્યા ? શું ગયા ભવમાંથી જ એમણે કલા વરેલી હશે. * કેરાલા કમીટીના સેક્રેટરીએ લખ્યું છે કે અનેક કેકાણે કેરાલા વિભાગના લોકો એમ બોલે છે કે પૂ. મુનિજીએ આ ચિત્રસંપુટનું પ્રકાશન ન કર્યું હોત તો ઉજવણી લુપ્તીસુકી થાત. આપે ભારે ઉપકાર કર્યો છે. આ પ્રકાશનથી આપે દેશમાં ખરેખર ઠંડી ક્રાંતિ જ કરી. * અમોએ જોયું કે અનેક કલાકારો, આચાર્યો, વિદ્વાનો આદિ એકીઅવાજે ચિત્રસંપુટને આવકારી રહ્યા છે. સંપુટને યથાર્થ રીતે ચિરદાયવા શબ્દો જડતા નથી. * અખરકૃતિ તૈયાર કરીને આપ અખર થઈ ગયા છો. * આ કાર્ય આપે જૈનશાસન માટે કર્યું છે. જગતના લોકોને પ્રેરણા મળે માટે કર્યું છે ત્યારે જો કે આપને કશી અપેક્ષા ન જ હોય પણ એમ કહેવાનું મન તો થઈ જાય કે ચારેય કિરકાઓએ ભેગા મળીને આપનું બહુમાન કરી અભિનંદન આપવા જોઈએ, એવું અમને લાગે ખરું ! * આપ દેશના હજારો કલાપ્રેમી અને મહાવીરભક્તોના હૃદય ઉપર છવાઈ ગયા છો. મારા મિત્રોનું મંડળ ભેગું થયું, તે બધા એવા મુગ્ધ બની ગયા છે કે પ્રતીકો - બોર્ડરોના પરિચયમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વાતો, આપનું વ્યાપક ઉદ્ધિત્વ, આપનો લીધેલો પરિશ્રમ જોઈને બધા ભાવવિભોર બની ગયા છે. આ કાર્ય પાછળ કોઈ દિવ્ય શક્તિના જરૂર આશીર્વાદ છે. * વિશ્વ ભગવાનને કંઈક ઓળખે તો સાડું એટલે આપે ત્રણ ભાષામાં પરિચય છાપી એક નવો માર્ગ ચીંધ્યો. હવે આનું બીજું પણ અનુકરણ થશે. * આપના ચિત્રસંપુટના પ્રકાશન બાદ દેશ - પરદેશમાં પ્રકાશનને આવકાર આપતું પ્રયત્ન મોજુ કરી વળ્યું. સર્વજ્ઞ આ જન્મનો જ્યજ્ઞકાર થઈ રહ્યા છે. * શ્રેષ્ઠ કલાની સાહિત્યસાધકી જોયા જ કરીએ તેવી બેનમૂન ચિત્રો તથા અન્ય કલાસમૃદ્ધિ જોતાં મારા વિદ્વાન મિત્રે કહ્યું કે વિશ્વના ચોકમાં સાહિત્યકલાનાથેત્રે ઉન્નત મસ્તકે ગૌરવપૂર્ણ હૃદયે રજૂ કરી શકાય એવી આ અજોડ અનુપમ કલાકૃતિ છે. * દેશ-પરદેશમાં ચિત્રસંપુટ અને આપશ્રી, પર્યાવચાયક બની ગયા. સંપુટની વાત થાય એટલે આપની યાદ આવે.

૧. દિલ્હી, મુંબઈ, મદ્રાસ, જયપુરના સમર્પણ સમારોહ અને ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો

નોંધ - કોઈ ઈશ્વરી સંકેત હશે અને ભગવાન મહાવીરનાં ચિત્રો દ્વારા અમારા ચિત્રકાર ચિરસ્મરણીય થવાને સર્જાયા હશે એટલે ભવ્ય ચિત્રોનું સર્જન થવા પામ્યું અને તે સાથે મારો સંયોગ બન્યો. પછી તેને શ્રેષ્ઠ રીતે રાજગારવામાં આવ્યું. તે સહુને જમ્યું અને સહુએ તેનો વિવિધરીતે પુરતો લાભ ઉઠાવ્યો. પ્રાપ્ત માહિતી મુજબ આ ચિત્રસંપુટનાં ચિત્રો ઉપરથી દેશ-પરદેશમાં અનેક જૈનમંદિરો તથા ઉપાશ્રયો અને ઘરોની ભીતો ઉપર તેમજ કેટલાંક જાહેર સ્થળોમાં પણ ભગવાન મહાવીરનાં યથાયોગ્ય ચિત્રો અંકિત થઈ ગયાં. તે સિવાય ચિત્રસંપુટમાં રહેલાં આકર્ષક પ્રતીકો (સીમ્બોલો), બોધક પદ્ધતિઓ (રિખાબોર્ડરો) વગેરેનો ઉપયોગ તો દેશ-પરદેશમાં જુદાં જુદાં અનેક પ્રચાર માધ્યમો ઉપર એટલો બધો વ્યાપક પ્રમાણમાં પુરપાટ પ્રચાર થયો છે પણ જેની જાણકારી મેળવવાનું કામ સર્વથા અસકય છે. છતાં અમને જેટલી જાણકારી મળી તેની જ નોંધો અહીં રજૂ કરી છે.

ચિત્રસંપુટ પ્રગટ થતાં પહેલાં બે વર્ષ અગાઉ જેની લાખો નકલો નીકળે છે અને જે વિશ્વમાં બધે પહોંચે છે તે મુંબઈનું દૈનિક પત્ર ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયાનું સાપ્તાહિક પેપર ઈલેસ્ટ્રેટ વીકલીમાં તેના વ્યવસ્થાપકોએ ચિત્રસંપુટનાં પાંચ કલર ચિત્રો પ્રગટ કરી દેશ-પરદેશમાં ખુબ પ્રશિદ્ધિ આપી. ગુજરાતના દૈનિક પત્રોમાં પણ કલાના ક્ષેત્રે એક ઐતિહાસિક, અજોડ અને ભગીરથ કાર્ય મુંબઈમાં મુનિશ્રી યશોવિજયજી કરી રહ્યા છે, એવું લખીને તેની કેટલીક માહિતી પણ પ્રગટ કરી. આના કારણે જાહેર જનતા પણ તે ચિત્રસંપુટનું પ્રકાશન ક્યારે થાય અને ક્યારે જોઈએ તે માટે તીવ્ર રાહ જોઈ રહી હતી.

* * * મુંબઈમાં ભગવાન મહાવીરનો ૨૫૦૦ મા નિવાસ મહોત્સવનો પ્રારંભ થયો ત્યારે, મહારાષ્ટ્ર સરકારે જેંગી જાહેરસભા ભરી ત્યારે અનેક વક્તાઓએ ભગવાન મહાવીરને હાર્દિક શ્રદાંજલિઓ આપી. સાથે સાથે તે જ દિવસે મુંબઈમાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના વિશાળ હોલમાં પ્રદર્શનનો ઉદ્ઘાટન સમારોહ હતો. ચિત્રસંપુટનાં વીસેક કલરચિત્રોને ખૂબ મોટાં એન્લાઈ કરાવી તેની નીચે ત્રણેય ભાષામાં પરિચય લખાવીને તે બધાં ચિત્રો અલગ અલગ પાટિયાં ઉપર પેસ્ટીંગ કરી આકર્ષક રીતે હોલમાં ગોઠવ્યાં હતાં. સાથે સાથે દિગંબર સંપ્રદાયના પણ કેટલાંક આકર્ષક ચિત્રો મુકવામાં આવ્યાં હતાં. પહેલું ચિત્ર સંપુટમાં આપેલું ભગવાન મહાવીરનું કાચના સુંદર શોરેશમાં ઈલેક્ટ્રીક લાઈટની વિશિષ્ટ ગોઠવણ સાથે ભવ્ય રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રદર્શનનું આયોજન મહારાષ્ટ્ર સરકાર તરફથી થયું હતું. આ પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન મહારાષ્ટ્રના ગવર્નર શ્રી અલીયાવાર જેંગ અને મુખ્યમંત્રી શ્રી એસ. બી. ચૌહાણ વગેરે પ્રધાનો તથા અધિકારીઓની વિશાળ હાજરીમાં થયું હતું. મહારાષ્ટ્ર સરકારના આગ્રહથી મારે ફરજિયાત ઉપસ્થિત રહેવું પડ્યું હતું. તે વખતે થયેલાં ભાષણોમાં એવો ઈશારો કરવામાં આવ્યો હતો કે આ પ્રદર્શન મહારાષ્ટ્રનાં બીજાં શહેરોમાં પણ યોજવામાં આવશે. મહારાષ્ટ્ર સરકારનું આ એક મહત્વનું આયોજન હતું.

* * * ભગવાન મહાવીરનું ચિત્રસંપુટ પુસ્તકાકારે છપાયું હતું પણ જનતામાં અનેક રીતે ઉપયોગી થાય તે માટે લુગ ચિત્રોરૂપે તેની સેંકડો નકલો કલાવવામાં આવી હતી. આ લુગ ચિત્રોના સેટની નકલો દરેક પ્રાંતોમાં નિવાસ મહોત્સવની ઉજવણીની જે કમીટીઓ નિમાણી હતી તેમાં તથા દેશના વિવિધ પ્રાંતના સંઘોએ તથા સંસ્થાઓએ મોટી સંખ્યામાં મંગાવી. દેશના નાનાં-મોટાં અનેક શહેરોમાં જૈન, જૈનેતર તથા

જાહેર જનતાને ભગવાન મહાવીર કેવા હતા ? કેવી રીતે તેઓ જીવ્યા હતા ? તેની કંઈક ઝાંખી થાય તે માટે લુગ ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો અનેક સ્થળે ગોઠવાયાં. કેટલાંક સ્થળે તો પ્રધાનો, કલેક્ટરો તથા અગ્રણીઓના હાથે પ્રદર્શનોનાં ઉદ્ઘાટનો થયાં હતાં. તે સમયે સહુએ ભગવાન મહાવીરને સુંદર પ્રવચનો કરવા દ્વારા ભારે શ્રદાંજલિઓ આપી હતી.

* * * ચિત્રસંપુટનું ઉદ્ઘાટન ભલે એક સ્થળે થાય પરંતુ બાકીનાં તેર પ્રાંતોમાં તેના સમર્પણ સમારોહો ગોઠવવા એવું નક્કી કર્યું હતું. પરંતુ અનિવાર્ય સંજોગોના કારણે બધા પ્રાંતોમાં ગોઠવી શકાયા નહિ, પણ મુંબઈમાં ઉદ્ઘાટન થયા બાદ દિલ્હીમાં ત્રીજા જ દિવસે પૂ. આ. શ્રી સમુદ્રસુરિજી મ. ના નેતૃત્વ નીચે પંજાબના સંઘોએ ચિત્રસંપુટના મહાન પુસ્તકને હાથી ઉપર બેસી ભારે ધામધૂમથી જુલુસ કાઢવો અને લાલ કિલ્લામાં તે જુલુસ ઉતરે તેમજ પૂ. અચાર્યશ્રીજી, મુનિવર શ્રી વિદ્યાનંદજી (દિગં.) વગેરેની ઉપસ્થિતિમાં આ ગ્રન્થ પ્રધાન શ્રી જગજીવનરામજીને સર્પણ કરવો એમ નક્કી કર્યું હતું, પરંતુ સ્વેતાંબર-ધાન્ય આ ગ્રન્થનું દિલ્હીમાં જાહેર ગૌરવ થાય એ દિગંબરીય અગ્રણી મુનિ વ્યક્તિને ન જમ્યું, વોર્નાંગ આપી, ચિંતાજનક પરિસ્થિતિ ખરી કરી દીધી. પંજાબી ભાઈઓને ભારે ખેદ વચ્ચે આ યોગ્ય મુલતલી રાખવો પડયો. બીજે દિવસે નવો નિર્ણય કર્યો અને રૂપનગરમાં મોટા જુલુસ સાથે ભારે ઉત્સાહ વચ્ચે આ ગ્રન્થ ફેરવવામાં આવ્યો અને રૂપનગરમાં મોટા ઉત્કરંગ વચ્ચે આ ચિત્રસંપુટનો ઉબદભાભવ્યો સમર્પણવિધિ થયો. કચ્છમાં અને બીજાં બે-ત્રણ સ્થળે ચિત્રસંપુટની વાજતે ગાજતે રથયાત્રાઓ નીકળી તેમજ પથરાવવાની, વહોરાવવાની બોલીઓ પણ બોલાણી, અને ત્યાં હાજર રહેલા ગુરુદેવોને તે સમર્પણ કરવામાં આવ્યું.

* * * ત્યારપછી મદ્રાસમાં ગુજરાતના ગવર્નર શ્રી કે. કે. શાહની ઉપસ્થિતિમાં જંબી હાજરી વચ્ચે ભારે દબદભાભવ્યો સમર્પણ સમારોહ ઉજવાયો. તે સાથે નવાં ચિત્રો મોટાં બનાવી ગોઠવ્યાં, તેનાં રંગોલીઓનાં પ્રદર્શનો પણ યોજાયાં. મદ્રાસ માટે આ એક અભૂતપૂર્વ સમારોહ હતો.

* * * રાજસ્થાનની રાજધાની જયપુરમાં જૈનોના આત્માનંદ સભાના ઉપાશ્રયમાં પણ ભવ્ય સમર્પણ સમારોહ ઉજવાયો. સ્થાનકવાસી, તેરાપંથીના સાહીજીઓએ પણ આ સમારોહમાં હાજરી આપી હતી. રાજસ્થાનના બે પ્રધાનો દ્વારા ઉપસ્થિત મુનિરાજને ગ્રન્થ સમર્પણ થયો હતો.

૨. ચિત્રસંપુટ ઉપરથી ચિત્રો કયાં કયાં થયાં, મ્યુઝિયમો - મોડલો વગેરે પણ કયાં કયાં થયાં ? તે

વિ. સં. ૨૦૩૧માં કલકત્તાની રીલાએબલ કંપનીના જૈન માહિકે મુંબઈ આવી, મારી સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરી, મંજૂરી મેળવીને કલકત્તાના બંગાલી આર્ટિસ્ટ પાસે ચિત્રસંપુટનાં પસંદગીનાં ચિત્રો ઉપરથી બંગાલી આર્ટકલમથી તદ્દન નવાં કરાવીને પોસ્ટકાર્ડ સાઈઝમાં અતિઆકર્ષક ચિત્રો છપાવી તેના હજારોની સંખ્યામાં પેકેટો બનાવી વેચાણમાં મુક્યાં હતાં.

મુંબઈ - વાટકોપર સર્વોદય હોસ્પિટલના દેવદર્શન હોલમાં ૩૦૦ ફૂટ લાંબા અને ૧૦૦ ફૂટ ઊંચા હોલના મધ્યાના ભાગે મારી સુચનાથી ૨૦ થી ૩૦ ફૂટ લાંબા રંગીન ચિત્રો ચિત્રકાર પાસે ચિતરાવવામાં આવ્યાં છે.

રાજસ્થાનમાં જયપુર શહેરમાં જૈન આત્માનંદ ઉપાશ્રયમાં મ્યુઝિયમની રચના કરવામાં આવી છે, ત્યાં જયપુરી આર્ટિસ્ટો પાસે જયપુરી આરીક કલમ દ્વારા પાંચીસ ચિત્રો સંપૂર્ણ કલરમાં ચિતરાવવામાં આવ્યાં. તેમાં સહુથી મોટું એક ચિત્ર તો મારી (એટલે મુનિશ્રી યશોવિજયજીની) પ્રેરણાથી વાલકેશ્વર દેસે કરાવ્યું.

બિહાર પ્રાંતની રાજગૃહી પાસે વીરાયતનના નામથી ઊભા થયેલા નવા સંકુલમાં બાબી મંદિરનું ભવ્ય મહાન છે. તેમાં કલકત્તાના કલાકારો દ્વારા ચિત્રસંપુટનાં ચિત્રો ઉપરથી પોતાની આગવી પદ્ધતિ મુજબ પાટીની આકૃતિઓ તૈયાર કરી તેનાં ઉપર કપડાં વગેરેના શણગાર સજ્જને બહુ સુંદર રીતે ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. ત્યાં જનારા લોકો જોઈને અત્યંત મુગ્ધ બની જાય છે. આ કામ સં. ૨૦૩૩ માં શરૂ કરવાનું હતું. ત્યારે અમો મુંબઈથી સંઘ લઈને પાલીતાણા આવ્યા હતા, ત્યારે સંકુલના પ્રેરક વિદ્વદ્વર્ય પં. શ્રી અમરમુનિજી તથા મહાસતી ચંદનાજી વગેરેએ મારા ઉપર પત્રો લખીને ચિત્રોના આયોજન વગેરેમાં માર્ગદર્શન માટે રાજગૃહી વીરાયતન પધારવા ભાવભીનું આમંત્રણ આપ્યું હતું.

પાલીતાણા તીર્થના વિશાળ મ્યુઝિયમમાં રાજગૃહીના વીરાયતનના બાબી મંદિરની જેમ જ ભગવાન મહાવીરના ચિત્રસંપુટનાં ચિત્રોની ભવ્ય આકર્ષક રચનાઓ કરવામાં આવી છે.

રાજસ્થાનના નાકોડા તીર્થમાં અમારી પ્રેરણાથી નાકોડાના ભાવિક ટ્રસ્ટીઓએ લાખો રૂપિયાના ખર્ચે 'મહાવીરભવન' બનાવ્યું. તેમાં પાંચીસે કરાર ચિત્રોને પાંચ પાંચ ફૂટ જેવાં એન્વાર્લમેન્ટ બનાવી લેખીનેરાન કરી, બાજુમાં ત્રણેય ભાષામાં પરિચય આપી ભવ્ય રીતે ગોઠવવામાં આવ્યા છે. કેન્દ્રમાં ભગવાન મહાવીરનું બેનખૂન ભવ્ય મંદિર બનાવ્યું છે. સ્થાન અત્યંત જોવાલાયક બન્યું છે. આવાં મહાવીરભવનો અનેક સ્થળે થાય તો કેવું સાડું !

લંડનના જૈન સેન્ટર લેસ્ટરમાં સન્ ૧૯૮૯ માં બંધાએલા ભવ્ય દહેરાસરમાં તેના કાચના દરવાજાઓમાં આ ચિત્રસંપુટ ઉપરથી જ ભારતમાં તૈયાર કરાવેલાં ચિત્રો ફીટ કરવામાં આવ્યાં છે. તે ઉપરાંત દેશના અનેક મંદિરોમાં, ઉપાશ્રયોમાં, ઘરોમાં, અમેરિકા લંડન વગેરે સ્થળે કોઈ કોઈ શ્રાવકોમાં ઘરોમાં પણ પોતપોતાની પસંદગી મુજબ ચિત્રો લાગી ગયાં છે.

કોઈ કોઈ જૈન - જૈનેતરની ગુજરાત વગેરે સ્થળની ખાનગી હોસ્પિટલોમાં પણ મારી પસંદગીના ચિત્રોને મોટી સાઈઝમાં ચિતરાવીને મૂકવામાં આવ્યાં છે. કેટલાંક શહેરોમાં જૈન મંદિરોમાં દીવેયા કે પ્રકાશ ગ્લાસવર્ક દ્વારા ભગવાન મહાવીરનાં ભવ્ય ચિત્રો બિલોરી કાચમાં બનાવી મૂકવામાં આવ્યાં છે.

નિર્વાણ મહોત્સવ વખતે સાસય દેશની ચારે દિશામાં વર્તાતા જૈનસંઘોએ, જૈન-અજૈન સંસ્થાઓએ પણ જાહેર સમારંભમાં મૂકવા માટે ચિત્રસંપુટનાં કેટલાંક ચિત્રોનો સારો એવો ઉપયોગ કર્યો હતો. કેટલેક સ્થળે મોટી સાઈઝનાં ચિત્રો ચિતરાવી તેનો લાભ ઉઠાવ્યો હતો.

નિર્વાણ મહોત્સવના પ્રારંભમાં મહારાષ્ટ્ર સરકારે ભગવાન મહાવીરનાં લાખેક ચિત્રો છાપાવવાનું નક્કી કર્યું હતું. જૈન આગેવાનો સાથે મહારાષ્ટ્રના અધિકારીઓ મને મળવા પણ આવ્યા હતા. મારી પાસે ભગવાન મહાવીરનું એક સુંદર ચિત્ર હતું તે તેમને આપ્યું હતું અને તેના ઉપરથી પચાસ હજાર નકલો છાપાવી મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર મોકલી હતી.

નિર્વાણ મહોત્સવ પ્રસંગે અનેક સ્થળોએ ભગવાન મહાવીરના જુદા જુદા પ્રસંગમાં આભેલુબ આકર્ષક ચિત્રોની રંગોળીઓ કાઢવામાં આવી હતી. રંગોળીઓની ઇનામી યોજનાઓ પણ રાખી હતી અને તેના ઉદ્ઘાટન સમારંભો પણ યોજાયા હતા.

નિર્વાણ મહોત્સવ પ્રસંગે મહારાષ્ટ્રના રાજ્યની માલિકીનાં ઉર્દુ મરાઠી વગેરે માસિક પત્રોમાં ભગવાન મહાવીરના ચિત્રસંપુટ ઉપરથી નવી ડિઝાઇનોને ઉપસાવી માસિકોમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ભગવાન મહાવીરના જીવનપ્રસંગોને અવધી લેવાયા હતા.

દક્ષિણ ભારતમાં તામિલનાડુ સરકારે ભગવાન મહાવીરનાં પસંદ કરેલાં વીરોક ચિત્રોને મોટાં પાટિયા ઉપર કલાકારો પાસે ચિતરાવીને તેને અનેક ટુકો ઉપર ગોઠવીને મળેલી માહિતી મુજબ દક્ષિણ ભારતના ચારેય પ્રાંતોમાં આ ચિત્રોને એક મહિના સુધી ફેરવવામાં આવ્યાં હતાં. સાથે ચિત્રપરિચયની પત્રિકાઓ પણ વહેંચવામાં આવી હતી, જેથી ભગવાન મહાવીર કૌશલ હતા ? કેવા હતાં ? કેવી રીતે સાધના કરી? આત્મસિદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી તેની અજૈન પ્રજાને પણ જાંપી થવા પામી. દક્ષિણ ભારતના કેટલાક શ્રીમંત વેપારીઓએ ચિત્રસંપુટનાં સમોસરણ વગેરે ચિત્રો ઉપરથી તદન નવાં જ ચિત્રો ચિતરાવી હજારોની સંખ્યામાં વહેંચ્યાં હતાં.

ભગવાન મહાવીરનાં ૩૫ ચિત્રોમાંથી ૨૮ ચિત્રોની પસંદગી કરીને ગુજરાત પાટણના ભૈયાજી કલાકાર પાસે નવી આઉટ લાઈન બનાવીને, મને બતાવ્યાં બાદ ૨૮ ચિત્રોનો પેપરકટીંગવાળો સેટ તૈયાર કર્યો હતો. તેનો સેટ કલાકાર ભૈયાજીએ આગ્રહ કરીને મને ભેટ આપ્યો હતો. બાકીના કેટલાક

સેટો અન્ય આભાર્યો, શ્રીમતોએ ખરીદી લીધા હતા.

મુંબઈ - મરીન લેન્ડમાં માંગરોળ મહિલા સમાજના હોલમાં તથા બીજાં એક-બે સ્થળે પેપરકટીંગની ડિઝાઇનોનો સેટ આકર્ષક રીતે ગોઠવવામાં આવ્યો છે. કેટલાક ડિંગબર ઉત્સાહી પ્રચારક ભાઈઓએ ૩૫ ચિત્રોની સ્વાઈડે બનાવીને અનેક સ્થળોએ પલ્લિકને બતાવી હતી. ભગવાન મહાવીરનું જીવન, સાધના, સિદ્ધિ જોઈને પ્રેમકો ભારે પ્રભાવિત બન્યા હતા. શ્વેતાંબર કોટોગ્રાફરોએ પણ સ્વાઈડે બનાવી પ્રચારમાં સાથ આપ્યો હતો.

પેપરકટીંગનાં ભગવાન મહાવીરનાં ૨૭ ચિત્રોના ફોટા લઈને તેની ઝેરોશ નકલ બનાવીને સુંદર પુસ્તક રૂપે મુંબઈના પ્રકાશ પ્રિન્ટર્સ પ્રેસે પ્રગટ કર્યું છે. લાઈનવર્કનાં ચિત્રો હોવાથી છાપવા માટે ખૂબ અનુકૂળ રહેશે.

ધણાં સાધુઓએ કાગળ, વસ્ત્ર ઉપર ભારે ખરચે સોનેરી બારસાસૂત લખાવ્યાં. તેની અંદર નાની પોથી સાઈઝનાં પાનામાં ચિત્રસંપુટનાં જ ચિત્રો કલાકારો પાસે નવાં ચિતરાવીને મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ ચિત્રોએ પ્રાય: પંદરથી વધુ પ્રાંતોમાં સ્થાન મેળવ્યું હતો.

પાસની સળીઓની કલાકાર અને તાર દ્વારા ભગવાન મહાવીરનાં કેટલાંક ચિત્રો કલાકારોએ વેચાણમાં ભજારમાં મૂક્યાં. આ માટેની પ્રેરણા મેં આપી હતી. માડું બ્યેચ અનેક માધ્યમો ઉપર ભગવાન મહાવીરને રજૂ કરવાનું અને પ્રસિદ્ધિ આપવાનું હતું.

ચિત્રસંપુટમાં પેપરકટીંગમાં નવકારમંત્રનું પ્રથમ જે ચિત્ર છાપ્યું છે તેનો વપરાશ પણ ધરખમ થયો છે. બુક્સેલરો, કલાકારો, મંડપવાળાઓ વગેરેએ અનેક ભેત્રમાં કર્યાં. આ ડિઝાઇન મારી પસંદગીની હતી તેથી તે સહુને પ્રિય થઈ પડી. જુદાં જુદાં પ્રેરક કલરચિત્રો, ત્રિશલ્યાના ચૌદ સ્વપ્ન વગેરેની અનેક સ્થળોએ રંગોળીઓ થવા પામી. વિદ્યાર્થીઓમાં ચિત્રો ચીતરવાની ડેરેઠે ઇનામી હરિકાઈઓ પણ યોજાઈ.

અમેરિકા નવા તૈયાર થએલા સિદ્ધાન્તવાદના મહાન પ્રસિદ્ધ ધામમાં અહિંસાના પ્રખર પ્રચારક મુનિશ્રી સુશીલકુમારજી પ્રેરિત ચિત્રસંપુટનાં ચિત્રો ઉપરથી ચિત્રો થવાનાં છે.

જરીના ચંદરવા-પુઠિયાનું ધામ ગણાતા સુરતમાં ઉજમસાઈદિ નિધિને પણ ભગવાન મહાવીરના જીવનપ્રસંગોને પુઠિયા ઉપર જરીથી ભરવામાં આવ્યા અને મોટી સંખ્યામાં ચંદરવા ભરાયા હતા.

બનારસ-કાશીમાં રેશમના રૂમાલો ઉપર સાડીની જેમ તાક્ષાવાણાથી ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવનપ્રસંગો વણી લેવામાં આવ્યા છે.

ભગવાન મહાવીરનાં તમામ ચિત્રો જયપુરના શ્રેષ્ઠ કલાકારે હાથીદાંતની પાટલોઓ ઉપર ચિતરાયાં છે. ચંદનનું મંદિર બનાવીને તેને કરતા ભગવાન મહાવીરના અનેક પ્રસંગો ચંદનથી બનાવી પેટ્ટીંગ કર્યાં છે. દેરાસરના દરવાજાઓમાં ઓરિસ્સાના કલાકારો પાસે મારા માર્ગદર્શન નીચે ભગવાન મહાવીરના જીવનપ્રસંગને લાકડાથી અતિ સુંદર બનાવી તેના ઉપર ચાંદી જડીને બારણાં ઉપર ચીટકાવી શ્રેષ્ઠકોટિનાં બારણાં તૈયાર કરાવ્યાં છે, અને તે મુંબઈ-વાલકેશ્વર બાબુના દેરાસરના ઉપર નીચેના દરવાજામાં અને બીજા સ્થળે પણ લગાડ્યાં છે.

મુંબઈની દીવેયા કે પ્રકાશ ગ્લાસવર્ક કંપની દ્વારા બિલોરી કાચમાં સોનેરી રૂપેરી કલર વગેરે ડામ દ્વારા અતિભવ્ય આકર્ષક ભગવાન મહાવીરના વિવિધ જીવનપ્રસંગો મુંબઈ, અમદાવાદ, ઉત્તરપ્રદેશ વગેરે અનેક સ્થળના દહેરાસરો, ઉપાશ્રયો તેમજ વ્યક્તિગત બંગલાઓમાં લગાડ્યા છે, જે તે તે સ્થાનના શણગારરૂપ બન્યા છે.

કાષ, હાથીદાંત, ચંદન, કાપડ, ગ્લાસ, કાચ, આઈવરી, પેરિસ ઓફ પ્લાસ્ટર તથા વિવિધ ધાતુઓ જેવી કે - ચાંદી, એલ્યુમિનિયમ, તાંબુ, આરસ, પિત્તળ વગેરે અનેક માધ્યમો ઉપર ભગવાન મહાવીરના ચિત્રસંપુટનાં ચિત્રો ઉપરથી સહુએ પોતાની પસંદગી પ્રમાણે કલાની વિવિધ દ્રષ્ટિએ કલાકાર પાસે બનાવરાવ્યાં છે.

મુંબઈના કલાકાર દ્વારા પીપળનાં પાન ઉપર ઓઈલકલરથી ભગવાન મહાવીરનાં સુંદર ચિત્રો તૈયાર થયાં છે. મારી પાસે તેનાં વીસેક ચિત્રો હાજર છે. હાલમાં મારા હસ્તક બહાર પડેલ જયપુરી ચિત્રસંપુટમાં થોડા નમુના મૂક્યા છે.

જયપુર, સુરગામ આદિમાં થતાં સુખડનાં કમળો, હીપલા ટાઈપની બોલો-ડબ્બીઓ, શ્રીકળ આદિ જાતજાતનાં માધ્યમોનાં કળોની ડિઝાઇનોમાં ભગવાન મહાવીરનાં ચિત્રોની આકૃતિઓ ઉપસાવવામાં આવે છે.

જૈન કંપનીઓએ, પેટીઓએ તથા અનેક સ્થળેથી દિશ્વળી કાર્ડો તથા કામાપના કાર્ડ ચિત્રસંપુટના ચિત્રો સાથે છાપ્યાં હતા.

૩. વર્તમાન પત્રોએ આપેલી શ્રદ્ધાંજલિઓ

જ્યારે આ ઉજવણી સમગ્ર રાષ્ટ્ર કરી રહ્યું હોય ત્યારે દેશના પત્રકારો પોતાનો પર્ષ બજાવ્યા વિના કેમ રહે ? એટલે દેશના ઘણાં અખબારોએ ભગવાન મહાવીરના જીવન ઉપર લેખો, ચિત્રસંપુટનાં ચિત્રો, પ્રતીકો, બોર્ડરો વગેરે પ્રગટ કરીને ભગવાન મહાવીરને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. અમારી પાસે તે પત્રોની સંપૂર્ણ નોંધો ક્યાંથી મળે પરંતુ અમને મળેલા પત્રો દ્વારા જે વિગત મળી તે અહીં રજૂ કરી છે.

દેશના ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી, મરાઠી, ઉર્દૂ ભાષાના પત્રોએ ચિત્રસંપુટનાં ચિત્રો, રેખાપટ્ટીઓ તથા પ્રતીકોને વિવિધ રીતે સારી પ્રસિદ્ધિ આપી હતી. રાજસ્થાનથી નીકળતા મરુમ્બન વગેરે પત્રોમાં ચિત્રસંપુટમાંથી છાપેલો હિન્દી પરિચય અનેક અઠવાડિયા સુધી છાપવામાં આવ્યો હતો.

હરિયાણા (પંજાબ) સરકારનું હિન્દી માસિકપત્ર હરિયાણા સંવાદે સન્ ૧૯૭૫ માં ઉજવણીના અર્થ અને અન્તમાં પણ અંક કાઢ્યો હતો. ભગવાન મહાવીરના ચિત્રસંપુટનાં કલર ઉપરથી લીધેલાં બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટ ફોટોઓ, પેપરકટીંગની ડિઝાઇનો, પ્રતીકો તથા બોર્ડરોને રંગબેરંગી બનાવીને આ માસિકમાં પુરતું સ્થાન આપ્યું હતું.

લાહોર પંજાબ સરકારની નિર્વાહ મહોત્સવ સમિતિએ સુંદર ટેબલ પ્રયરી ૨૫ હજારની સંખ્યામાં પ્રગટ કરી હતી. જેમાં ચિત્રસંપુટનાં બાર ચિત્રો, પ્રતીકો વિશિષ્ટ રીતે રજૂ કર્યાં હતાં. એમાં મારો સંદેશો પણ સારી રીતે છાપ્યો હતો.

અંગ્રેજી ટાટા રીવ્યુ પત્રે (સન્ ૧૯૭૫, અંક સં. ૩) આર્ટ પેપર ઉપર ઓફસેટ ચાર કલરમાં આકર્ષક રીતે છ પ્રિન્ટો છાપી હતી.

મદ્રાસથી નીકળતા તામિલ આરસુ પત્રે સન્ ૧૯૭૪ માં ચિત્રસંપુટની કેટલીક ડિઝાઇનોનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

ભુરાભાઈ દેસાઈ હોલમાં સંગીતકાર શ્રી શાંતિલાલ શાહે મારી સલાહ સુચના દ્વારા ભગવાન મહાવીરનું જીવનદર્શન સંગીત સાથે લ્યુમીનીસ્કોપ પદ્ધતિએ સ્વાઈચે બતાવવાનો ચાર કલાકનો પોગ્રામ રાખ્યો હતો. જેમાં સ્ટેજ ઉપર સ્વાઈચેથી સંપુટનાં ચિત્રોનું દર્શન, તેની સમજ અને સાથે તે તે ગીતોનું આયોજન કર્યું હતું.

૪. ચિત્રસંપુટની ટી.વી., વીડિયો કેસેટો કોણે કોણે બહાર પાડી ?

આવે ઈન્ડિયા નિર્વાહ મહોત્સવ કમીટીએ મારી ઉપર પ્રચારતંત્રને લગતી કેટલીક જવાબદારીઓ નાંખી હતી, એટલે જાણીતા સંગીતકાર શ્રી શાંતિલાલ શાહ મારફત ભગવાન મહાવીરનું સુંદર જીવનદર્શન મુંબઈ રેડિયો ઉપરથી પ્રસારિત થયું હતું, જેમાં ચિત્રસંપુટની વિગતોને શમાવી લેવામાં આવ્યાં હતાં.

તે પ્રસંગે મેં અને સરકારી કમીટીએ સાથે મળીને ચિત્રસંપુટનાં ૩૫ ચિત્રોમાંથી ૨૦ ચિત્રોને પસંદ કર્યાં હતાં. તે પછી એ પોગ્રામ મુંબઈના ટી.વી. કેન્દ્ર ઉપરથી રીલે કરવામાં આવ્યો હતો. તે પોગ્રામ સહુને ખુબ ગમ્યો હતો. ત્યારપછી મુંબઈમાં ચૈત્ર સુદિ તેરસે અને સંવત્સરીના દિવસે આ પોગ્રામ રજૂ કરે છે.

ત્યારપછી વિજ્ઞાન દ્વારા વીડિયોનું નવું સાધન બજારમાં મુકાયું એટલે હવે ભગવાન મહાવીરને સર્વત્ર રજૂ કરવાની અદ્ભુત, જડપી અને સરલ તક ઉપલબ્ધ થઈ. ભૂતકાળમાં કદી આવી તકો ન હતી. આજે દુનિયાભરમાં તે મહાવીરના જીવન અને સંદેશાને પહોંચાડી શકે છે.

'મહાવીર સંદેશ' - આ નામની વીડિયો કેસેટ હિન્દુસ્તાન પ્લેટીનમ લીમીટેડ (મુંબઈ) ના સંચાલક ભાઈ શ્રીચંદ્રકાંતભાઈ ચોકસી પરિવાર તરફથી ઉતારી છે.

'તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવનનું દર્શન' - નિર્માતા - ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ જૈનોલોજી લંડન (હસ્તે શ્રી રતિલાલ ચંદરયા) તરફથી માટું માર્ગદર્શન, સલાહસૂચન લઈને ભારે ખર્ચે ચિત્રસંપુટની

અત્યંત આકર્ષક વીડિયો કેસેટ ગુજરાતી, હિન્દી કોમેન્ટ્રી સાથે ઉતારી છે. દિલ્લી ઉપરથી આખા દેશમાં સન્ ૧૯૮૨, ચૈત્ર સુદિ તેરસે આ કેસેટ, ૪૦ મિનિટ સુધી પ્રસારિત કરવામાં આવી, જેને ભારે આવકાર મળ્યો. પ્રેક્ષકો ભાવવિભોર બની ગયા.

તાજેતરમાં 'મહાવીર દર્શન' આ નામથી અમદાવાદના મહાવીરશ્રુતિમંડળે, પણ ચિત્રસંપુટ ઉપરથી આકર્ષક વીડિયો કેસેટ ઉતારી છે.

મુંબઈ - મયીનલાઈન્સ જામખાના ઉપર જૈનસમાજમાં કદી ન થયો હોય તેવો સાર્વજનિક એન્ડ લાઈટનો પોગ્રામ ગોઠવવાનું મારા સાથીઓને કહ્યું અને તેઓએ આખો પોગ્રામ ગોઠવ્યો, જેમાં ભગવાન મહાવીરનાં પેઈન્ટીંગ કરેલાં ૧૫ ચિત્રો રજૂ થવાનાં હતાં. આ પોગ્રામ રાતના ૪ થાય છે. એની તૈયારી પણ સારા પ્રમાણમાં થઈ હતી પરંતુ અનિવાર્ય પરિસ્થિતિવશ તે પોગ્રામ કેન્સલ કરવો પડ્યો. જાણવા પ્રમાણે આલો રાષ્ટ્રીય પોગ્રામ સરકાર તરફથી માત્ર અમદાવાદ અને કારમીરમાં રોજ ચાલે છે.

૫. ચિત્રસંપુટનાં તમામ પ્રતીકો - બોર્ડરોનો ઉપયોગ ક્યાં થયો ?

નોંધ - જૈન સમાજ માટે કંકોતરીઓ, દિવાળીકાર્ડ, આમંત્રિતકાર્ડ વગેરેમાં જૈન પ્રતીકો મુકવાની ખુબ જ જરૂરિયાત વરસોથી ઊભી થઈ હતી. જૈન-અજૈન ક્લાકરો પણ આવી કલાની સામગ્રી મારી પાસે વરસોથી માગતા હતા, પણ આ દિશામાં ખાસ પ્રયાસ કોઈએ કર્યો ન હતો એટલે તેની ખોટ સતત અનુભવાતી હતી. એમાં પ્રસ્તુત ચિત્રસંપુટના પ્રકાશનનું કાર્ય મારા હાથમાં આવ્યું, એટલે પ્રતીકો વગેરે માટે માર્ગ ખુલ્લો થયો અને પછી પ્રતીકો અને બોર્ડરોનું સર્જન કરવાનું કામ નક્કી કરીને જુદા જુદા શૈલને સ્પર્શતા, વિવિધ ભાવોને દર્શાવતા, વિવિધલક્ષી પ્રતીકોની યાદી તૈયાર કરીને અને એ રીતે બોર્ડરો- રેખાપટ્ટીઓના વિષયોને પણ નક્કી કરીને પછી મેં કાગળ ઉપર પેન્સિલથી કાચી અક્ષરી ડિઝાઇન બનાવી. તે પછી ચિત્રકારને પાસે બેસાડીને સમજાવ્યું, સુરેખ, સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ એવાં પ્રતીકો તૈયાર કરાવ્યાં અને બહુમુલ્યવાન અતિઉપયોગી બોર્ડરો પણ તૈયાર કરાવી. ઘણા મહિનાઓને અન્તે આ કામ પૂર્ણ થયું. આખા ચિત્રસંપુટનો સમગ્રાર, બોધક, પ્રેરક પ્રતીકો અને વિવિધ જ્ઞાન આપતી જાજરમાન બોર્ડરો આ બે મુખ્ય છે. સહુ કોઈ જોઈને ભારે પ્રસન્નતા અનુભવે છે.

આ ચિત્રસંપુટ પ્રગટ થયા બાદ ચારેય સંપ્રદાયોએ પોતપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે કંકોતરીઓ, પોસ્ટરોમાં, દિવાળીકાર્ડો વગેરેમાં વેપારી સંસ્થાઓએ એટલો બધો ધરખમ ઉપયોગ કર્યો છે કે જેની નોંધ લેવી-મેળવવી અમારા માટે મુશ્કેલ છે. દેશ-પરદેશમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં 'યત્રતત્ર સર્વત્ર' ભગવાન મહાવીરનાં ચિત્રો, બોર્ડરો અને પ્રતીકોનું સાહિત્ય ખુબ ગાજતું થઈ ગયું છે. આ ચિત્રસંપુટ સર્વત્ર છવાઈ ગયું છે. મળેલી નોંધો આપવાની જગ્યા ઘણી જ મર્યાદિત છે એટલે મુખ્ય મુખ્ય જરૂરી ભાભતો જ અહીં રજૂ કરી છે.

શરૂઆતમાં અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશીની સંસ્થા તરફથી બહાર પડેલી પ્રબોધટીકામાં, મદ્રાસથી બહાર પડેલી તીર્થવંદનામાં, ત્રણ સ્તુતિના સાધુએ બહાર પાડેલા અભિનંદન ગ્રન્થમાં તથા અન્ય ગ્રન્થ વગેરે પ્રકાશનોમાં પ્રતીકો અને બોર્ડરોનો ખુબ-ધરખમ ઉપયોગ થયો છે.

શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયો ઉપરાંત દિગંબર, સ્થાનકવાસી, તેરાપંથીનાં પુસ્તકોમાં તથા જેકેટો ઉપરનાં આવરણોની ડિઝાઇનોમાં ચિત્રસંપુટનાં પ્રતીકો, બોર્ડરો વગેરેનો વિશાળ પ્રમાણમાં ધરખમ ઉપયોગ થયો છે અને થઈ રહ્યો છે.

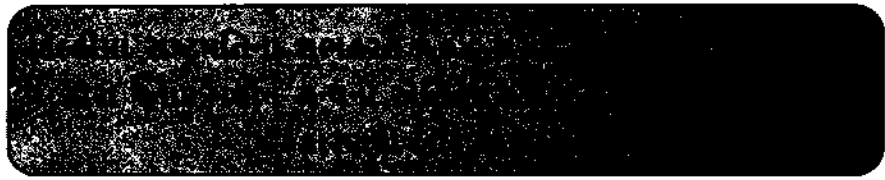
અનેક સંસ્થાઓની સ્મારિકાઓમાં પ્રતીકો અને બોર્ડરોનો ઢગલાબંધ ઉપયોગ થયો છે. અરે ! મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં પણ લગ્નની કંકોતરીઓમાં, નૂતનવર્ષના કાર્ડોમાં, સંસ્થાઓની આમંત્રણ પત્રિકાઓમાં, નાની-મોટી કંપનીના લેટરપેડો ઉપર, અનેક આચાર્યો આદિના અભિનંદનગ્રંથોમાં પ્રતીકો તથા બોર્ડરોનો પ્રચુર માત્રામાં ઉપયોગ થયો છે. મીલમાસિકો, ઉદ્યોગપતિઓ, વેપારીઓ, ઈડા માર્કેટ વોઈસ કંપનીઓ, સરકારી સામાયિકો વગેરેએ અષ્ટમંગલ તથા ચૌદ સ્વપ્ન આદિ બોર્ડરોને તથા પ્રતીકોને

કલરમાં મોટાં બનાવીને જુદી જુદી રીતે જુદી જુદી પદ્ધતિથી સંકલન કરી ધનિષ્ઠ ઉપયોગ કર્યો છે. કેટલાક પ્રેસવાળાઓએ પ્રતીકો, બોર્ડરોને ક્લાકર પાસે જોઈન્ટ કરાવીને કંકોતરીઓ વગેરે માધ્યમો ઉપર પ્રચુર પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

ગુજરાતના અને મહારાષ્ટ્રના અંગ્રેજી, હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે પત્રોએ પણ નિર્વાહ મહોત્સવ પ્રસંગે ચિત્રસંપુટમાંથી રેખાપટ્ટીઓ તથા પ્રતીકો ઉપરથી જુદી જુદી ડિઝાઇનો ચિત્ર કરીને નવી નવી ડિઝાઇનો ઉપસાવીને ભગવાન મહાવીરના ચિત્રપરિચય સાથે કલરચિત્રો પણ પ્રગટ કરીને ભગવાન મહાવીરને આખા દેશ તરફથી વિવિધ રીતે અપાયેલી શ્રદ્ધાંજલિમાં યથાશક્તિ ભગવાનની ભક્તિની ઉજવણીમાં ભાગીદાર બન્યા હતા.

કેરાલા કમીટીના સેક્રેટરીએ મારી (આ.શ્રી પશોદેવસૂરિ) ઉપર લખ્યું કે જો આ ચિત્રસંપુટનું પ્રકાશન ન થયું હોત તો ઉજવણી લુખી સુકી થાત. આપે આ પ્રકાશનથી દેશમાં ખરેખર ! ભારે ક્રાંતિ કરી છે. દેશભરમાં જ્યાં ગયા ત્યાં આપના ચિત્રોની પ્રશંસા અને બોલંબાલા જોવા મળી છે. આપે અને આપની દૈવિક જેવી કલાકૃતિએ સર્વત્ર જયજયકર કર્યો છે. આ નિશ્ચિતે ભગવાનને અનેક રીતે પ્રજાએ જોયા.

પૃથ્વીશ્રીકાની ઈન્જા પાલીતાણાની તીર્થભૂમિ ઉપર અને અન્યત્ર ભગવાન મહાવીરનાં ચિત્રો લાઈફ સાઈઝમાં અનોખી રીતે કરાવવાની અને અનોખી ઢબે ગોઠવવાની છે પણ હવે તો તે ક્યારે બને ? તે જ્ઞાની જાણે !

ભગવાન શ્રી મહાવીરનું ચિત્રસંપુટ તૈયાર થયું એટલે તેનું ઉદ્ઘાટન કર્યાં કરવું તે પ્રશ્ન મારા મનમાં ઉપસ્થિત થયો. સામાન્ય રીતે અમારી હાજરીમાં મુંબઈમાં જ ઉદ્ઘાટન થાય એ જ બરાબર હતું. સહુને પણ એવી જ ઈચ્છા હતી અને એ ન્યાયી પણ હતું, પણ કેટલાક બીજા કારણોસર મારી પ્રબળ ઈચ્છા દિલ્હીમાં રાષ્ટ્રપતિના હાથે જ ઉદ્ઘાટન કરાવવાની હતી. પૂ. ગુરુદેવને અને અમારી કમીટીને દિલ્હી કરવાની વાત મેં ગણે ઉતારી અને સહુએ સંમતિ આપી. દિલ્હી જઈ રાષ્ટ્રપતિને મળવાનું નક્કી કર્યું. મારા જમણા હાથ જેવા, કર્મકાર્યકુશળ શતાવધાની પં. શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશીની આગેવાની નીચે એક ડેપ્યુટેશને દિલ્હી જઈ રાષ્ટ્રપતિની મુલાકાત લીધી. રાષ્ટ્રપતિને મારો પત્ર આવ્યો. વાંચીને પ્રસન્ન થયા અને થોડી વિચારણા કરીને તરત જ ઉદ્ઘાટન માટે સંમતિ આપી.

મારી બીજી પ્રબળ ઈચ્છા એ હતી કે આ પ્રસંગની કાર્યવાહક સમિતિ જે નીમણ તે સંસદ સભ્યોની જ હોવી જોઈએ અને તે સંસદ સભ્યો પૂરેપૂરા ૧૦૮ હોવા જોઈએ. આવો મારો દ્રઢ સંકલ્પ હતો એટલે ડેપ્યુટેશને સંસદના સભ્યોને મળવાનું શરૂ કર્યું. આઠ દિવસની અંદર પુસ્તક જોઈ ભગભગ ૫૦ થી વધુ સંસદોએ સંમતિ આપી. તેમાં બનારસની યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર પાસે જે પ્રસંગ બન્યો તે ખાસ જાણવા જેવો અને મહત્વનો છે તેથી તે જોઈએ.

બનારસના ચાન્સેલરના હાથ નીચે ૨૨ સંસદો હતા એટલે ૨૨ સભ્યોની સહી લેવાની હતી. એ સંમતિ માટે આપણા ભાઈઓએ જરા વધુ પડતી નખતાયી વિનંતી કરી ત્યારે ચાન્સેલર ખોલી ઉઠ્યા કે -

માફ ! હમકો જોગમે કહો કિ ૨૨ સંસદ મધ્યોંકી સંમતિ દો । ત્યારે આપણા લોકોએ કહું કે અમારાથી જોરથી કેમ કહેવાય ? તો ચાન્સેલરને કહા કિ યહ પુસ્તકકા ઉદ્ઘાટનકા સમાચાર જ્ઞાનકર તો મુજે અપાર આનંદ હુઆ હૈ । મેરે જીવનમેં આજ મુવર્ણ તક આઝ હૈ । કયોંકિ મેરે બ્રાહ્મણ લોગને મહાવીરકે સમય મળવાન મહાવીરકો પૂરા પઠવાના નહીં । ન મહાવીરકા ઉપદેશકો ધ્યાનસે મુના ઓગ ચોંચા । ઓગ મળવાન મહાવીરકા વિગેંચ કરકે પાપ કિયા યા । ઉમકા પ્રાયશ્ચિત કરનેકા મૌકા યહ પુસ્તક દ્વારા હમરે સામને આયા હૈ તો હમ કયોં પ્રાયશ્ચિત નહીં કરોંગે ? તો ભિલ્લ લો ૨૨ નામ । ચાન્સેલરે કેટલી ન્યાયી, આશ્ચર્યજનક અને ગૌરવ પૂર્ણ વાત કરી. કોઈ જાહેરમાં આવી વાત ભાગ્યેજ કરે !

તે પછી ડેપ્યુટેશન કલાના મર્મજ દિલ્હીના કેબીનેટના ભૂતપૂર્વ પ્રધાન ડો. કરણસિંહજી પાસે પહોંચ્યું તમણે સહી આપવા વિનંતી કરી વિનંતી સાંભળીને ચિત્રસંપુટ જોયું અને અત્યંત મુશ્કેલી બની ગયા. ચિત્રોંકી અછી પ્રશંસા કરકે મુનિશ્રી યશોવિજયજી કહોં હૈ વો પુણ । ફિર ૧૦૮ સંસદ સભ્યોંકી સમિતિકો વાત કી તો ઉમને પુણ કિ સમિતિકે કોઈ પ્રમુખ વને હૈ ? તો અપને ભોગોંને કહા કિ નહીં । તો ઉમને સામનેમે કહા કિ મેગ નામ ભિલ્લ લો । કિતની ભાવખરી ઉદારતા ઓગ કહા કિ મેરી નમ્ર વિનંતી હૈ કિ ઉદ્ઘાટન કે દિન મુનિજી જો દિલ્હીમેં આ મકે તો મેં ભિલ્લે નહીં લેકિન મધીકે ભિલ્લે આનંદકી વાત હો જાયેંગી । મેં મમામેં પુસ્તક રૂપર ઓગ સંપાદક સાધુકી અનેક વિષયમેં જો માસ્ટરી-જ્ઞાનકામી મુજે લગી હૈ ઉમી રૂપર પન્દ્રહ મિનિટ વોલંગા અમ્નુ ।

હમારે કાર્યકર્તાઓને इतना परिश्रम करनेके बाद भी दिल्लीमें उद्घाटन न हो सका । इसकी कारणकथा बहुत लंबी और दुःखद है । किंतु संक्षेपमें कहा जाय तो अपने धर्मबंधु दिगंबर भाइयों कारण वनें । उनको हुआ कि जो ग्रंथका प्रकाशन हो रहा है उसमें चित्र श्वेतांबर मान्यताका महावीरके हैं. दिगंबर मान्यताका नहीं है । यह विवाद खड़ा कर दिया । ग्रंथका उद्घाटन दिल्लीमें न हो सके इस लिये पूरा प्रयत्न किया । यह बात राष्ट्रपति तक पहुंचा दी । राष्ट्रपति उलझनेमें पड़ गये । फिर जब परिस्थितिका तालकर बड़े खेदकी साथ दिल्लीका कार्यक्रम हमारी समितिने रद किया और इस ग्रंथका उद्घाटन वर्ल्डमें शानदार समारोहके साथ हुआ ।

यदि १०८ संसद सभ्योंका सहकारमे यह काम होता तो जैन इतिहासमें ही नहीं लेकिन भारतवर्षके इतिहासमें सुवर्णाक्षरमे लिखा जाय ऐसी पहली ही बार बेजोड़ अभूतपूर्व घटना बन जाती ।

દિલ્હીમાં વડાપ્રધાનથી લઈને અન્ય પ્રધાનો, આચાર્ય શ્રી તુલસીજી, સ્વામીજી શ્રી વિદ્યાનંદજી આદિને ગ્રંથસમર્પણની અનેરી, અજોડ ઘટના

મુંબઈમાં તા. ૧૬-૬-૭૪ ના રોજ બીરલા માતૃશ્રીગૃહમાં ચિત્રસંપુટનું ઉદ્ઘાટન થયા બાદ તે જ દિવસે રાત્રે પૂ. આ. શ્રી સમુદ્રસૂરિજીની દિલ્હીની સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખે મુંબઈ ગોડીજી ઉપર કોલ કરીને ચિત્રસંપુટની બુકો લઈને તરત જ દિલ્હી આવવા સૂચના કરી. મેનેજર મને એ વાત કરી એટલે પં. શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશીની આગેવાની નીચે મુંબઈથી ચાર ભાઈઓ દિલ્હી પહોંચ્યા. પૂ. આ. શ્રી સમુદ્રસૂરિજીને વંદન કરી પુસ્તક બતાવ્યું, અત્યંત પ્રસન્ન થયા. પુસ્તકની ખૂબ ખૂબ પ્રશંસા કરી. તે પછી વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઈંદીરાગાંધી વગેરે પ્રધાનોને ચિત્રસંપુટ સમર્પણ કરવાનું હોવાથી પ્રથમ શ્રીમતી ઈંદીરાગાંધીને મળ્યા. ચિત્રસંપુટ અર્પણ કર્યું. ખોલીને પ્રથમ ભગવાન મહાવીરનું ભવ્ય ચિત્ર જોઈ, નમન કરી ખૂબ રાજી થયા. પુસ્તકની ભવ્યતાની પ્રશંસા કરી. આવું ચિત્ર કદી જોયું નથી અને કહું કે દેશની મહાન વિભૂતિનું જીવન સમય મેળવીને હું વાંચી જઈશ. ત્યારબાદ સંરક્ષણ ખાતાના પ્રધાન શ્રી જગજીવનરામ તથા પર્યટનખાતાના પ્રધાન કલામર્મજ ડો. કરણસિંહજીને આ ગ્રંથ અર્પણ કર્યો ત્યારે ચિત્રકારને અને વિશેષ તો ગ્રંથના સંપાદકને ધન્યવાદ આપ્યા અને કહું કે આવાં પુસ્તકોને હજારોની સંખ્યામાં છપાવીને પ્રચાર કરવો જોઈએ અને ભારત સરકારે તેમાં સક્રિય સહકાર આપવો જોઈએ.

* * *

ત્યારબાદ તેરાપંથીના અગ્રણી વયોવૃદ્ધ આચાર્ય શ્રીમાનુ તુલસીજીને ભેટ આપવા ગયા ત્યારે તેમને કહું કે 'આ મહાન ગ્રંથ હું અહીં અંગત રીતે (પ્રાયવેટમાં) નહીં લઈ પણ આવતી કાલે એક સભા રાખશું. આવા મહાન ગ્રંથને આદર અને બહુમાનપૂર્વક સ્વીકારીશ, એટલે બીજા દિવસે આ. શ્રી તુલસીજી અને તેઓશ્રીના પ્રધાન શિષ્ય પદ્માવજી શ્રીમદ્ નયમલજી આદિની નિમ્ત્રણાં ભવ્ય સમારંભ યોજાયો. મુનિશ્રી નયમલજીએ મુનિ યશોવિજયજીના ભગીરથ પ્રયાસને ભાવભરી રીતે બિરદાવી અભિનંદન આપી જણાવ્યું કે આ ગ્રંથ વિષે ઘણું કહી શકાય તેવું છે પણ અત્યારે ટૂંકમાં કહું તો આ ગ્રંથ અદ્ભુત, અદ્ભુત અને અજોડ છે.

બાદમાં આ. શ્રી તુલસીજીએ જણાવ્યું કે 'આ ગ્રંથ સર્વાંગ શ્રેષ્ઠ અને અનુપમ બન્યો છે.' મારા આત્મબંધુ મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ ગાગરમાં સાગર ભરી દીધો છે. દિવસો અને મહિનાઓ સુધી વાંચ્યા કરીએ તો પણ અતૃપ્તિ રહે એવી આ ભવ્ય, પ્રેરક કલાકૃતિ બની છે. મુનિજી દિલ્હી આવ્યા હોત તો અમને આ નિર્વાણ શતાબ્દીના પ્રસંગમાં ઘણું બળ મળત. તેમની બુદ્ધિ, શક્તિ, વ્યાપક ચિંતન, આયોજન શક્તિ વગેરેનો લાભ ઉઠાવત અને આ પ્રસંગે જો ઉપસ્થિત હોત તો આ મહાન કાર્ય કરનાર મુનિને બંધુભાવે જોરથી ભેટી પડત ! તેરાપંથી ભાવકોએ પણ ગ્રંથ પરત્વે પ્રશંસાત્મક સદ્ભાવભર્યા પ્રવચનો કર્યા.

પૂ. આ. શ્રી સમુદ્રસૂરિજી, જીવનપ્રભા, ભાગ-૨ ના આવારે

